☞ Pages 1–212, were issued on 17 Sept 1958 as Fascicule 32 A,

the rest as Fascicule 32 B in 1960

Printed and Published by Dr R N Dandekar, Hon Secretary B O R Institute,
at the Institute Press, Poona-4

CONTENTS OF VOLUME XVIII

ILLUSTRATION

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
addl = additional
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C = Calcutta ed of the Mbh
chap = chapter(s)
comm = commentary(taries)
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam* (below the line)
ins = insert(s)
int lin = *inter lineas* (between the lines)
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory
K = Kumbhakonam ed of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (by P P S Sastri, 1931–1936)
m *or* marg = marginal(ly)
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64)
Manu = Manusmṛti (ed N S P)
Mbh = Mahābhārata
Nīl. = Nīlakaṇṭha
O-J = Old-Javanese
om = omit(s), omitting
orig = original(ly)
post. = posterior
pr m = *propria manu* (by own hand).
prob = probably
r = repeat(s), repeated
Rām = Rāmāyaṇa (ed N S P)
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
st = stanza(s)
supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line).
transp = transpose(s), transposition
v = verse
(var) = with variation(s)
v l = varia(e) lectio(nes)

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm of Devabodha, Ca n p s v = Comm of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pātha" or variant, thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha

INTRODUCTION

The constituted text of the Āśvamedhikaparvan is based upon the following 28 MSS —

THE CRITICAL APPARATUS

1 N(ORTHERN) RECENSION (19 MSS)

(*a*) *North-western Group*

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = Oxford, University Library, No 152 (Stein's Collection)

Kaśmīrī Version [K]

K_1 = Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 537 of Viśrāmbāg (I) Undated.

K_2 = Kamat Collection (deposited at the BORI) Dated Samvat 1736, Śaka 1601 (A D 1679)

K_3 = Bhor, State Library Undated

K_4 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 4704 Undated

K_5 = Tanjore, Palace Library, No 11858 Undated

(*b*) *Central Group*

Bangali Version [B]

B_1 = Dacca, University Library, No 481 Dated Śaka 1709 (A D 1787).

B_2 = Dacca, University Library, No 1067 (i) Undated

B_3 = Dacca, University Library, No 482 Dated Śaka 1660 (A D 1738)

B_4 = Dacca, University Library, No 604 (a) Dated Śaka 1667 (A D 1745)

B_5 = Dacca, University Library, No 1892 Undated

Devanāgarī Version [D] sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Caturbhuja (Dc)

D_{c1} = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 540 of Viśrāmbāg (I). Undated.

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

D_{n1} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 273 of Viśrāmbāg (II) Undated

(iii) Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 228 of 1887–91 Dated Samvat 1795 (A D 1738)

D_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 203 of 1891–95 Undated

D_3 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 c of A 1879–80 Undated

D_4 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 6731 Dated Śaka 1726, Samvat 1589 (A D 1804).

D_5 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 55 Dated Samvat 1833 (A. D. 1776)

D_6 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 2841 Undated

II S(OUTHERN) RECENSION (9 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library Undated.

T_2 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 5615 Undated

Grantha Version [G]

G_1 = Mysore, Private Library of Sreenivas Iyengar Undated

G_2 = Pudukotah, State Library, No 322 Undated.

G_3 = Adyar Library, No 29 E 21 Undated

Malayālam Version [M]

M_1 = Calicut, Library of Padiññare Kovilakam, No 144 Undated

M_2 = Poomulli Mana Library, No 306 Dated Kollam 1016 (Ca A D 1841)

M_3 = Calicut, Library of Padiññare Kovilakam Undated

M_4 = Cochin, State Library, No 43 Undated

TESTIMONIA

Cn = Commentary of Nīlakaṇṭha, as printed in the " Vulgate " edition

Cv = Commentary of Vādirāja, on the evidence of a transcript procured from Madras

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś$_1$

Oxford, University Library, No 152 Śāradā characters Written on paper, 14" × 10", 26–28 lines to a page It is a fragment of what was originally a complete manuscript of the Mbh Stein has given a very interesting account of the manuscript in JRAS 1900, pp 187–194 The MS once contained (in two volumes) the entire Mahābhārata, which (it is recorded) was sold by one Kashmirian owner to another in Saptarṣi Saṃvat [47]58 = A H 1093 = A D 1682, for 45,000 Dīnāras The available portion consists of the Gadā, Sauptika, Strī, Āśvamedhika parvans, and a portion of the Āśramavāsin From the paper and the script, the MS has been assigned by Stein to the end of the sixteenth or the beginning of the seventeenth century

This MS is a less reliable representative of the Śāradā version and has greater affinities with the B and D versions — Amongst additional passages, Ś$_1$ gives 136* which is peculiar to it, and 36* which it shares with K_1 • S It also gives 12*, 48*, 115*–117*, 135* and 168*, which are restricted to the entire Northern recension (with or without T_3) of a few sporadic MSS The passages 5* and 31* have sharers from N (minus B) Amongst omitted passages, Ś$_1$ is peculiar in omitting 57 3^{c}–4^{b}, 6^{cd} (both hapl), 93 6^{ef}, 8^{ab} and 94 27^{c}–30^{b} Following are the omissions in Ś$_1$, shared by the MSS mentioned 6 32, 20 6^{d}–7^{a} (hapl), 35 29^{c}–30^{b} (? hapl), 42 35–36 (hapl) 42 38^{b}–39^{a} (hapl), 43 28 (hapl), 45 3^{c}–4^{b}, 45 14^{c}–15^{b} (both hapl), 48 16^{cdef} (hapl), 48 20^{ab}, 50 23^{b}–24^{a} (hapl), 56 28 and 57 32 (all, with K_1), 5 1^{ab}, 8 29^{c}–30^{b}, 11 7^{c}–8^{b}, 13 14^{c}–15^{b}, 17 20^{d}–21^{a} (all hapl), 43 18^{ef}, 49 30, 49 40–42, 51 33 (last two hapl), 57 24^{cd} and 59 23 (hapl) (all, with $K_{1\ 3}$), 15 2^{bc}, 24 18^{cd}, 84, 18^{ab} (? hapl) and 87 3^{ab} (all, with K_2), 43 30 and 86 15^{c}–16^{b} (both hapl with K_4),

30 23 (with K_1 T), 36 19 (hapl., with K_1 T_2), 66 14^d–15^a (hapl, with K_4 D_1), 75 7^e–8^d (hapl, with K_2 K_4 D_1), 79 2^d (with D_6), 80 7^d–8^c, 81 6^d–7^a (both hapl, with D_1), 87 4^a–5^b (with K_3 G_1) and 95 29^c–30^b (hapl, with G_1)

K_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No 537 of the old Viśrāmbāg Collection I Written in Devanāgarī characters on thin glazed country paper about $5\frac{1}{4}'' \times 12\frac{3}{4}''$, with 10–11 lines to a page Total number of folios 110 Up to the end of folio 70, the writing is like that in Devanāgarī copies from Kashmir MSS, but from folio 71 to the end, the handwriting is quite different The MS is undated

K_1 has, in the Āśvamedhika, only one star, 184* peculiar to it The following stars are shared by K_1 with the group of MSS — B D (except D_{n1} D_1) T_2, the instances being 158*, 161*, 171*, 173*, 176*, 178* Solitary departures from the group are illustrated by 151*, 194*, 196*

Turning to omissions in K_1, the MS offers no less than eleven solitary non-haplographical omissions, viz 45 5^a, 50. 24^{cd}, 51 55^d–56^d, 72 8^a–13^b, 72 15^e–17^d, 73 13^d–15^e, 80 13–15, 82 4^{ab}, 94 19^{cd}, 95 9^a–10^b and 95. 28–29, while solitary haplographical omissions are five, viz. 10 3^a–4^d, 26. 3^c–5^b, 48 19^e–20^b, 74 16^e–19^b and 89. 4^e–5^b.

K_2

Poona, the Kamat collection of MSS belonging to the B. O R I, dated Samvat 1736, Śaka 1601 (A D 1679) Written on country paper in Devanāgarī characters Folios 80 Size $6\frac{1}{2}'' \times 14''$, with 13 lines to a page The margins are ruled with three or four close vertical lines in black The MSS in the collection were acquired by Shri D B Kamat, in the Marathi District of Hyderabad (now Marāthavādā), and presented to the Institute

The star-passages found in K_2 alone are five only 63*, 118*, 129*, 144* and 180*, while 181*, 186*, 197* and 199* are shared by K_4 alone

Solitary non-haplographical omissions in K_2 are the following 8 21^e, 8 23^{ab}, 11 12^{cd}, 19 8, 25 5^{cd}, 32 5, 32 10, 35 25^d–26^b, 48 28^{cd}, 49 21^a–22^b, 50. 17^{ab}, 50. 37^a–38^b, 51 37^b, 39^{cd}, 53 2^{cd}, 55 34^{ab}, 57 40^d–41^e, 58 10^d–12^a, 58 16^{cd}, 61 17, 62. 7, 63 7^f–9^a, 66 18^e–19^b, 67. 8^e–10^b, 73 20, 29^{cd}, 74 6^d, 11^{cd}, 75 4^{cd}, 75 8^e–9^d, 11, 22^{ab}, 76 14^{cd}, 76 17^d–18^c, 76 19, 76 31^{ab}, 77 37^{ab}, 78 19^{ab}, 82 4, 85 18^{cd}, 86 15^d–16^a, 92 4–93 11, 93 43^e–45^d and 94 33 Of solitary haplographical omission K_2 presents the following examples 17 36^{cd}, 18 30^e–32^d, 22 9–11, 24 3–4, 26 2^c–4^b, 32 13^{ab}, 32 17–18, 36 31^{ab}, 37. 15^b–16^a, 42 8^b–9^a, 48 15^b–16^a, 48 19^e–20^d, 49 16^a–17^b,

49 18^{b}–20^{a}, 49 35^{bc}, 51 43^{e}–44^{b}, 52 4^{d}–6^{e}, 53 11^{ab}, 53 12^{b}–13^{e}, 53. 19^{a}–20^{f}, 67. 6^{ab}, 69 5^{e}–7^{d}, 75 1^{e}–2^{d}, 75 14^{e}–16^{b} and 90 36^{be}

Of solitary associates of K_3, K_4 is of frequent occurrence 22. 12^{ab}, 78. 39^{b}–79 1^{e}, 80 8^{ab}, 80 16^{be} (hapl), 81 13^{abe}, 14^{b}, 82 30^{a}–31^{b}, 83 26^{ed}, 87. 4^{ed}, 90. 17^{ef}, 93. 48^{e}–49^{d}, 93 50^{ab}, 67^{ed}, 79^{ab}, 93 81^{ab}, 89^{ab}, 94 6^{ed}, 95 9^{ab} (hapl.), 95 10^{ef} and 96 12^{ed}, 15^{ed}

K_3

Bhor, State Library Written on thin country paper in Devanāgarī characters, with legible and careful hand Size $7\frac{1}{4}'' \times 14''$, with 17 lines to a page. Total number of folios 50

K_3 gives 152* as the only solitary star-passage, while K_4 S are added as the sharers in 174* Turning to omissions in K_3, it presents the following solitary non-haplographical omissions 18 7^{cdef}, 19 4, 19 22^{cd}, 23^{d}, 19 60^{ab}, 20 5^{e}–6^{d}, 35. 5^{e}–6^{b}, 36 21^{e}–28^{d}, 39 15^{ab}, 46 23^{d}, 47 13^{ab}, 15^{ed}, 48 6–7, 50 26^{ab}, 51. 45, 55 14^{e}–17^{b}, 57 38^{e}–39^{b}, 61 11^{e}–16^{d}, 76 32^{ed} and 94 9^{ab} The solitary haplographical omissions in K_3 are 4 4, 5 12^{a}–13^{b}, 9 37^{e}–10 1^{b}, 11 14–15, 12 2^{be}, 12 4^{a}–5^{b}, 12 11^{e}–12^{f}, 13. 12^{d}–14^{a}, 18 18^{cd}, 20 15^{d}–16^{e}, 21 2^{c}–4^{b}, 25 5–7, 30 23–25, 35. 29^{e}–30^{d}, 42 23, 42 24^{d}–25^{c}, 43 5^{cd}, 43 28–29, 46 21^{e}–22^{b}, 51 16^{be}, 51 27de and 52 1^{b}–2^{a}. The following omissions are shared by K_3 with the one or more MSS given in brackets : 16. 35^{ab} (hapl , with G_1), 24 15 (hapl , with K_2 Dc_1), 36 19–20 (hapl , with D_1 G_3), 43. 20 (hapl , with D_2), 48 15^{ed} (hapl , with K_4 D_1), 54. 27^{e}–28^{d} (with Dc_1), 57 52^{e}–54^{b} (hapl , with G_2), 72 18^{ab} (hapl , with B_3 G_1), 92 11^{ed} (hapl., with T_1) and 95 17^{e}–18^{b} (hapl , with M_4)

K_4

Lahore, D A V College, Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram, Hoshiarpur, East Panjab) No 4704 The MS is written on country paper in Devanāgarī characters, with 14 lines to a page Total number of folios 66 The MS. is in good condition It is undated

The additional passages given by K_4 alone are 33* and 122* while star-passages 2*, 16*, 69*, 109*, 112*, 141* and 153* share with D_1

Turning to omissions, K_4 records a large number of solitary non-haplographical as well as haplographical ones The former are 11 16^{c}–17^{d}, 24. 19, 27 8^{e}–13^{d}, 32. 4, 32 6^{e}–7^{b}, 39 21^{cdef}, 48 19^{e}–49 6^{d}, 77 14^{e}–15^{b}, 85 21^{a}–22^{b}, 90. 3^{cd}, 90. 25^{cd}, 92 17, 19–20, 93 7^{ef}, 93 34, 93 43^{ed} and 45 and 94 26^{a}–28^{b} The latter are · 5. 8^{e}–9^{b}, 19 16–17, 42 34^{e}–35^{b}, 46 44^{ed}, 49 48^{c}–50^{b}, 50 4^{e}–6^{b}, 53 19^{c}–20^{b}, 57. 3, 77. 42^{b}–43^{a}, 90. 6^{a}–7^{b}, 93 7^{ab}, 93 10 and 95 20^{a}–22^{b} The following omissions in K_4, shared by D_1, are haplographical 3 15, 4 7^{ab}, 11 12–15, 12 1^{b}–2^{c}, 19. 52–53, 20. 25^{e}–26^{d}, 24. 13–16,

28 2^{c}, 28 5^{d}, 31. 11^{ab}, 32 11^{cd}, 34 5^{e}–6^{b}, 35 10^{bcde}, 46 8^{cd}, 49 9de, 49 10^{cd}, 49 21^{b}–22^{a}, 50 41–42, 51 29, 54 1^{e}–3^{b}, 68 21–22 and 70 2–4, while non-haplographical omissions in K₄ D₁ are 20 2^{a}–3^{c}, 20 18^{ab}, 21 7^{ab}, 22 19^{bc}, 26 2^{cd}, 32 13–15, 36 35^{bc}, 37 5^{c}–6^{b}, 40 7^{bc}, 45 13^{b}–14^{a}, 46 29^{ef}, 49 43^{ab}, 50 21–36, 50 38, 55 34, 56 27, 57 21^{ab}, 57 47^{ab}, 68 11, 74 17^{bc} and 78 32^{c}–34^{b}

K₅

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11858 Written in Telugu charaters on palm leaves Size 18″ × 1″, with 6 lines to a page Total number of folios 150 The MS is undated — Amongst additional passages, K₅ gives 77*, which is peculiar to it The MS has greater affinities with B and D versions and through them with the T₂ MS of S recension It also gives star 67* (shared with K₃ ₄ D₁ S) and 177* (with K₃ T G₁ ₃ M)

No less than fourteen cases of omission in K₅ are solitary and non-haplographical, and another thirteen solitary and haplographical The instances of the former are 11 19^{c}–20^{d}, 32 9^{c}–10^{b}, 32 15^{a}–16^{b}, 37 11^{cd}, 42 27^{a}–30^{b}, 46 26^{cd}, 46 49^{ab}, 48 27^{ab}, 51 14^{c}–15^{b}, 51 32^{a}–33^{b}, 60 23, 72 5^{b}–6^{a}, 78 20^{cd} and 79 3^{cd} The instances of the latter are 8 14^{c}–15^{b}, 22 22^{b}–23^{c}, 24 7^{b}–9^{a}, 25 6–7, 26 14^{c}–16^{d}, 42 19^{a}–20^{b}, 46 10^{ab}, 48. 22^{a}–23^{b}, 49 43^{cd}, 51 3^{c}–4^{d}, 58 11^{b}–12^{a}, 60 18–20 and 90 33^{ab} The following omissions are shared by K₅ with one or more MSS given in brackets 8 18^{ab} (hapl, with K₃ D₄), 15 2 (hapl, with K₁ G₁), 23 12–14 (hapl, with K₃ B₃), 24 4 (with D₃), 27 11–12 (hapl, with K₃ D₅), 50 29^{cd} (hapl, with K₃), 85 5^{ab} (hapl, with M₁) and 86 13–15 (hapl, with D₁) K₅ om adhy 41

B₁

Dacca, University Library, No 481 Written on paper in Bangali characters. Size 16″ × 3⅞″, with 6 lines to a page Total number of folios 160 The MS is in good condition It bears the date Śaka 1709 It contains the Āśvamedhika and all the four concluding parvans

Of the star-passages in B₁, there is only one, which is peculiar to the B version alone, viz 23* Stars 81* and 95* which it shares with B₂, 32* with B₂ ₅, 51* with B₂ T₂ and 55* with B version and Dc₁ Amongst omitted passages, B₁ is peculiar in omitting 11 16–17 (hapl), 84 8^{ab} and 89 12^{cd} The following omissions are shared by B₁ with B₂ alone 19 4–5, 22 7–8, 42 32–33, 43 20^{a}–21^{b} (all hapl), 46 14^{ab} and 59 23–24 (hapl) B₁ also omits 23 22^{ef} (with B₂ M₁ ₂, hapl), 26 1^{b} (with B₂–₅ Dc₁), 77 35 (with B₂–₄) and 87 2^{ab} (with B₃–₅ Dc₁)

B₂

Dacca, University Library, No 1061 (1) Written on paper in Bangali characters Size 21″ × 4″, with 6 to 7 lines to a page Total number of folios 146, The MS

is in good condition. The copyist of the MS is Shri Rāmakamala Sarma The MS contains all the last five parvans It is undated — For the description of the additional passages in B_2, refer to the description under B_1 Amongst omitted passages, B_2 is peculiar in omitting 8 20^{e}–21^{e}, 11 15^{cd}, 13 20^{a}–21^{b} (hapl), 18 21^{e}, 23 9–11 (hapl), 30 12–14 (hapl), 39 2^{be}, 48 7^{d}–9^{e}, 56 11–12 (hapl) and 76 16–19 The portion of the text of this parvan from तानहम् in 60 25^{d} up to 69 9^{d} is lost on missing folios B_2 is not collated from adhy 83 to the end of this parvan

B_3

Dacca, University Library, No 482 Written on palm-leaves in Bangali characters Size $24'' \times 1\frac{3}{8}''$, with 4 to 5 lines to a page Total number of folios 115 The MS. is in good condition It bears the date Śaka 1660 (=A D 1738) It contains all the five concluding parvans For the description of the additional passages in B_3, refer to the description under B_1 — Amongst omitted passages, B_3 is peculiar in omitting 27. 11 (hapl), 36 16^{cd} (hapl), 48 1^{cd} (hapl.), 52 12^{cd}, 69 8de (hapl), 85 8^{b}, 89 7^{ab} and 93 29^{cd}. The following omissions are shared by B_3 with the MSS mentioned 22 8 (hapl , with T_1), 42 59^{ab} (hapl , with B_4) and 87. 2^{ab} (with $B_{1\ 4\ 5}$ Dc_1)

B_4

Dacca, University Library, No 604 A Written on paper in Bangali characters Size $16'' \times 3\frac{1}{2}''$, with 8 lines to a page Total number of folios 111 The copyist of the MS is Shri Rāmanātha Sarma The MS is in good condition It bears the date Śaka 1667 (=A D 1745) It contains all the five concluding parvans Amongst additional passages B_4 gives 64* and 72* which are peculiar to it, and 41*, which it shares with B_3 Dc_1 — Amongst omitted passages, B_4 is peculiar in omitting 30 10–11, 30 23^{e}–24^{b}, 32 17 (hapl), 36 26^{ab}, 50 3^{ab} (hapl) and 89 5^{ab}

B_5

Dacca, University Library, No 1892 Written on paper in Bangali characters Size $19'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page Total number of folios 181 The MS is not in good condition It is undated — Amongst additional passages, B_5 gives 32* which is shared by $B_{1\ 3}$ and 74* by Dc_1 alone — Amongst omitted passages, B_5 is peculiar in omitting 11 13^{b}–17^{a} (hapl), 22 10^{cd}, 30 15–17 (hapl), 34 10–11 (hapl), 67 15–69 1, 72 8–16, 72 21^{b}–24^{a} (hapl), 77 2^{d}, 77 22^{b}, 87 15^{c}–16^{b} and 93 49^{cd} The following omissions are shared by B_5 with the MSS given in brackets 7 26^{d}–27^{e} (hapl , with K_1), 24 15–16 (hapl , with B_3 T_2 G_3), 36 13^{cd} (hapl , with $B_{3\ 4}$ Dc_1), 39 8 (hapl , with K_4 D_6) and 72 18^{ab} (hapl , with K_3 G_1)

Dc_1

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the B O R. I.), No 540 of

Viśrāmbāg I. Written on glazed country paper in Devanāgarī characters Size $6\frac{3}{4}'' \times 16''$, with 10 lines to a page Total number of folios 128 The MS contains the commentary of Caturbhuja Miśra The text is in the middle, and the commentary runs above and below the text It is undated D_{c1} has only two stars peculiar to it 187* and 189*, while it shares 44* with $B_{3.4}$, 55* with B, 74* with B_6 and 85* with B_8

Turning to omissions in D_{c1}, the solitary non-haplographical ones are 4 21^{cd}, 5 3^{abe}, 7 4–5, 10 9^{cd}, 16 25^{ab}, 17 17^{c}–18^{d}, 18 10^{d}, 27 19^{b}, 45. 9^{d}–10^{d}, 46 6, 46 52^{c}–53^{b}, 48 10, 48 25, 49 45^{b}, 50 44, 60 37^{d}–38^{d}, 65 12^{b}–13^{b}, 77 29^{b}–30^{b}, 82 from धीमान् (in 25^{e}) up to द्विजातिपरि (in 26^{d}) and 93 56^{ab} The solitary haplographical omissions are 20 25^{a}, 45 22^{e}–23^{e}, 47 10–11, 51 27^{abcde} and 57 46^{f}–47^{d} The following omissions are shared by D_{c1} with the MSS mentioned 8 16 (with K_6), 24 15 (hapl , with $K_{3.5}$), 26 15^{cd} (with K_4 D_1), 36 18^{cd} (hapl , with B_{3-5}), 39 7 (hapl , with B_3 G_3), 54 27^{e}–28^{d} (with K_8) and 95 30^{cd} (hapl., with K_6 B_6 G_2)

D_{n1}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 278 of Viśrāmbāg II Written on glazed country paper in Devanāgarī characters Size $6\frac{3}{4}'' \times 15\frac{1}{2}''$, with 11 lines to a page Total number of folios 146 The text is written in the centre and the commentary of Nīlakantha above and below the text. The MS is undated

As regards the star-passages, while there are no solitary passages in D_{n1}, those sporadically shared are 79* with B D_{c1} D_8 and 91* with D_{4-6}. Amongst omitted, passages, D_{n1} is peculiar in omitting 12 2^{cd} (hapl) The following omissions are shared by D_{n1} with the MSS mentioned 26 14^{be} (hapl , with G_1), 72 16 and 90 39^{ab} (both, with $D_{4.6}$, but the latter [?] hapl.) and 92. 19^{ef} (with $D_{4\ 6}$ T_1)

Owing to missing folios, the portion of the text from 10 5–11, 16. 20^{a}–17 15^{d} 19 44–60, 20 17–26, 21 21–22. 29, 24 12–25 3, 27 15–27 end, 44. 9–45 20, 48 8–49 26, 76. 19–78 15, 82. 19^{c}–86 16^{d}, 89 6–90 27 and 93. 22^{c}–96. 3^{d} is lost in D_{n1}

D_1

Poona, Bombay Government Collection of MSS (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 223 of 1887–91. Written on glazed country paper in Devanāgarī characters Size $6\frac{1}{2}'' \times 14\frac{3}{4}''$, with 15 lines to a page Total number of folios 59 It is dated A. D 1795, Samvat Wednesday the 15th of the bright half of Kārtika

D_1 gives only five solitary star-passages, 106*, 164*, 172*, 183* and 188* In the following cases, amongst the several N Recension sharers, the MS D_1 is conspicuous by its absence 9*, 22*, 35*, 39*, 47*, 61*, 66*, 68*, 71*, 75*, 76*, 80*, 83*, 90*, 105*, 117*, 146*, 151*, 168*, 170*, 178*, 190*, 192* and 194* .

Turning to omissions in D_1, the MS offers no less than nineteen solitary non-haplographical omissions (viz, 6 23, 19 23^{c}, 23 6^{e}–10^{b}, 28 10^{c}–11^{b}, 30 30^{b}, 35. 29^{d}, 39 9^{c}–10^{b}, 48 21–49 6, 53 17^{cd}, 80 22, 82 30^{a}, 85 3^{c}–4^{e}, 88 12^{e}–15^{d}, 90 1^{b}–2^{e}, 3, 16^{cd}, 90 36^{x}–37^{b}, 92 20 and 95 25^{cdef}), while solitary haplographical omissions are nineteen (viz, 8 28, 10 3^{bcx}, 13 3^{cd}, 22 7, 22 10–11, 23 3^{be}, 23 24^{cd}, 24 19–20, 27 8^{e}–13^{b}, 36 21^{c}–22^{b}, 45 25^{b}–46 1^{c}, 56 24^{e}–25^{b}, 57 41^{b}–42^{a}, 59 25^{e}–26^{b}, 80 10^{c}–12^{b}, 83 6^{d}–7^{e}, 93 4^{cd}, 93 39^{b}–40^{a} and 93 74^{e}–75^{b})

D_2

Poona, Bombay Government Collection of MSS (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No 203 of 1891–95 Written on thin glazed country paper in Devanāgarī characters Size $6\frac{3}{4}'' \times 15\frac{3}{4}''$, with 11 lines to a page Total number of folios 70 The MS bears no date

There are no star-passages exclusively limited to D_2.

Turning to omissions in D_2, it presents the following solitary omissions 40 3^{e}–4^{b}, 51 23 and 60 30^{a}–31^{b} The following omissions are shared by D_2, with the MSS given in brackets 10 27^{e}–28^{b} (hapl, with D_5), 24 4 (with K_6), 27 10–12 (hapl., with B_2), 70 22 (hapl, with G_3) and 91 31^{d}–32^{c} (with K_1 D_4)

D_3

Poona, Bombay Government Collection of MSS (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No 29c of A 1879–80 Written on country paper in Devanāgarī characters Size $8\frac{1}{4}'' \times 12''$, with 18 lines to a page Total number of folios 71 The MS contains all the parvans of the Mahābhārata At the end of the Mokṣa-dharma we read शके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे आषाडशुद्धे षष्ठी चन्द्रवासरे लेखकभगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकं (।) The handwriting of the concluding Books differs from that of the Rāja and the Mokṣa sub-sections The MS Āśvamedhikaparvan is undated.

D_3 has 40* as its only solitary star-passage, while 79* it shares with B D_{c1} D_{n1}

Coming to omissions in D_3, we encounter a number of solitary omissions, out of which the following are due to haplography 3 14^{c}–15^{d}, 6 23^{b}–24^{e}, 11 11^{e}–13^{b}, 13. 1^{be}, 20 25, 23 4^{b}–5^{x}, 24 13–18, 27 20^{b}–21^{a}, 43 3^{e}–5^{b}, 45 21^{e}–22^{b}, 49 8^{ab}, 51. 55^{c}–56^{b}, 54 20^{ab}, 59 18, 76 16^{c}–17^{b} and 79 6–9 The non-haplographical omissions in D_3 are 4 2^{f}–3^{a}, 8 28^{a}–29^{b}, 10 27^{b}–28^{a}, 11 18^{cd}, 15 29^{e}–33^{b}, 23 2^{e}–3^{b}, 23 10^{e}–11^{d}, 23 14^{d}, 42 42^{c}–43^{x}, 54 6^{e}–7^{b}, 56 4, 59 7^{d}, 71 6^{cd}, 74 1, 77 9^{abcx} and 81. 16 — The following omissions are shared by D_3 with the MSS mentioned 10 2 (hapl., with D_4), 11 15^{e}–17^{b} and 32 19–21 (both hapl, with G_3), 15 1^{b}–2^{a} (hapl., with K_2 B_3), 36 20 (hapl, with G_1) and 43. 20 (hapl, with K_3). — D_3 om adhyāyas 90, 91 and 96.

G_1

Poona, the B O. R I MS Collection, No. 27 This belonged to Shri Shreenivas Aiyangar, Mysore and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote The MS is written on palm-leaves (size $15\ 2'' \times 2\ 1''$) in Grantha characters Total number of folios 532, with 16–22 lines to a page and 65–75 letters in a line The MS. contains parvans 12–18 and is undated For the description of stars in G_1, see the description of stars under T_1. Amongst omitted passages, G_1 is peculiar in omitting 10. 2^c–5^b, 11 9^c–11^d (hapl), 11 14–17 (hapl.), 12 11^{cf}, 13 1^{cd}, 17 23de (hapl), 22 9^e–10^b, 23 1–2, 24 6^a (hapl), 28 22^c–24^b (hapl), 30. 8^c–10^d (hapl), 30 17–23, 31 8^d–10^a, 32 20–22 (hapl), 35 30 (hapl), 35 36^a–39^b (hapl), 42. 22^c, 42 29^c–31^b (hapl), 42 35–39, 44 18^c–19^b, 54 28^c–29^d, 56 4^a–5^b (hapl), 60 7^b–10^c (hapl.), 61. 18^d–62 1^c (hapl), 62 16^c (hapl), 65 17^c–19^b, 67. 20 (hapl), 70 13^d–15^a, 72 15^c–16^b, 72 26^b–27^c, 76 17^a–29^b (hapl), 78 3^d–7^a (hapl), 79 3^b–6^c (hapl), 80. 1^d–2^a, 86 2^c–6^b, 93 86^a–87^b (hapl) and 93 92–93 The following omissions are shared by G_1, with the MSS given in brackets 3 12^c–14^b (hapl.), 4. 18–19 (both, with G_2), 8 14^{ab} (hapl, with K_2), 11 12^c–13^b (with T_1 $G_{2,3}$), 15. 2 (hapl, with $K_{1,3}$), 16. 25^a–26^b (hapl, with K_4 D_1), 20 22^{ab} (with T_1 G_2), 24 13–17 (hapl, with G_3), 26 14^{bc} (hapl, with Dn), 30 14^{cd} (with G_3 $M_{3,4}$), 32 18 (hapl, with $Ś_1$ $K_{1,3}$), 36 20 (hapl, with D_2), 42 47^b–48^c (hapl, with K_4), 44 6^{bc} (hapl, with T_1 $G_{2,3}$), 50 23–24 (hapl, with T_2), 50 32^a–33^d (with T), 72 18^{ab} (hapl, with K_3 B_3), 84 11–12 (with T_1 G_2), 87 4^a–5^b (hapl, $Ś_1$ K_3), 95 29^c–30^b (hapl, with $Ś_1$) and 95 35^{ab} (with T_2).

G_2

Pudukkottah, State Library, No 322 Written in Grantha characters on palm-leaves Size $19'' \times 2\frac{1}{8}''$, with 10–14 lines to a page, and 75–85 letters in a line The MS contains parvan 3 as well as parvans 14–18 Total number of folios 306 The MS is undated —Amongst additional passages, G_2 gives 3* and 138* which are peculiar to it, 52* which it shares with T, 139* with T G_1 and 155* with T_1 G_3. For the detailed description of other stars in G_2, see the same under T_1 Amongst omitted passages, G_2 exclusively omits 11. 14^a–16^b, 15 28^{ab}, 43 31^{ab}, 44 12^{ab} (hapl), 49 26^b–28^a, 58 11^a–12^d, 59 14–15, 69 7^{cf}, 69 16^{ab}, 69 17^{cd}, 76 22^c–24^b and 91 19^{ab} The following omissions are shared by G_2 with the MSS given in brackets 3 12^c–14^b, 4 18–19 (both, with G_1, former hapl), 23 18^a–22^a, 56 5^{ab} (both, with T_2), 26 4^c (with T_3 M_3) and 84 11–12 (with T_1 G_1).

G_3

Madras, Adyar Library, No 29 E 21 Written in Grantha script on palm-leaves The MS contains parvans 10, 11, 14–18 The MS is undated. Amongst

additional passages, G_3 gives 89*, 92*, 101*, 113*, 126* and 165* which are peculiar to it, while the star 60* which it shares with $M_{1\ 2\ 4}$ For the description of stars in G_3, see the same under T_1 The solitary haplographical omissions in G_3 are 17. 11^c–13^d, 19 16^e–18^b, 20 14^c–16^d, 20 23–24, 22 6^c–8^b, 22 10, 25 6, 43 20^a–22^b, 55 29^c–31^d, 59 28–29, 66 12^d–15^a, 70 20^a–21^b, 77 37^a–39^b, 91 10^{cd} and 93 4^{b-d} The solitary non-haplographical omissions are 5 9^{cd}, 6 16^a–20^a, 8 19^{ab}, 16 25^{cd}, 18 12, 30 10^c–16^d, 35 34^a–36^b, 44 11^e–12^b, 50 5^c–7^b, 54 15^c–17^b, 55 10^{ab}, 58 14^c–15^b, 64 1^{ab}, 68 7^{ab}, 69 19–20, 72 9^c–11^b, 83 7^a, 83 10^{cd}, 86 17^a–19^b, 93 15^{ab}, 93 91^a–93^b, 94 32^e–34^b and 95 8^{ab} The following omissions are shared by G_3 with the MSS mentioned 4 1 (with K_4 D_1), 11 15^c–17^b, 32 19–21 (both hapl , with D_3), 18 3^{ab} (hapl , with $Ś_1$ $K_{1\ 3}$), 24. 13–17 (hapl , with G_1), 36 19–20 (hapl , with K_3 D_1), 39 7 (hapl , with B_3 Dc_1), 48 19^{cd} (hapl., with K_4 B_4), 57 52^c–54^b (hapl , with K_3), 70 22 (hapl , with D_3), 81 19^{cd} (hapl , with K_3) and 84 17^{ab} (hapl , with D_1)

M_1

Calicut, Padiññāre Kovilakam Collection Not numbered Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7–8 lines to a page, and 57 letters in a line The MS contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohana Total number of folios 198 — Amongst additional passages, M_1 gives 58*, 59* and 125* which are shared by M_3 alone and star-passages 98* and 127* are shared by $M_{3\ 8}$ For the description of other star-passages in M_1, see under T_1 Amongst omitted passages M_1 is peculiar in omitting 77 46, 84 16^{be} (hapl) and 90 19^c–20^b (hapl) The following omissions are shared by M_1 with M_3 alone 14 5^{cd}, 19 6–9, 19 27, 24 20^{cd}, 28 27–28, 30 10^{cd}, 30 11^c–14^d, 35 23–24, 35 30^c–31^d, 37 16^{be} (hapl), 41 4, 42 22^{cd}, 43 29 (hapl), 48 16^{ef} (hapl), 49 14^c–15^d (hapl), 50 29^{be} (hapl), 57 6^d, 59 26^d–29^c, 60 21^c–22^d, 67 8 (hapl) and 73 31^b–32^e (hapl) The entire M version omits 30 16^{cd}, 30 19^{cd}, 46 27^a–28^b (hapl), 65 14–15, 88 18–20 (? hapl), 89 25–26 and 90 1–10 The following omissions are shared by M_1 with the MSS given in brackets 23 22^{ef} (hapl , with $B_{1\ 2}$ M_3), 32 25^{cd} (with K_2 M_3), 44 3^{ef}, 49 39^{cd}, 84 10^c–12^d and 91 33 (last four, with $M_{3\ 8}$), 54 19^c–22^d (hapl , with K_4 D_1 M_3), 85 5^{ab} (hapl , with K_5) and 93 78^{be} (hapl , with D_6) M_1 omits adhyāyas 78–80

M_2

Malabar, Poomulli Mana Library, No 306 Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10–11 lines to a page and 50–60 letters in a line The MS contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa Total number of folios 216 The MS is dated Kollam 1016 (A D 1841). Amongst additional passages, M_2 gives 167* and 169* which it shares with M_8 alone For the description of other star-passages and omissions in M_2, see the same under T_1 and M_1, Amongst omitted passages, M_2 exclusively omits 19 12^d–14^c (? hapl)

M_3

Calicut, Padiññāre Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam script on palm-leaves, with 7–8 lines to a page and about 57 letters in a line. The MS contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 170. The MS is undated.

Amongst additional passages, M_3 gives 13*, 17*, 29* and 30*, which are peculiar to it. Also the star 88* which it shares with M_4 alone. For the detailed description of other star-passages in M_3, see the same under T_1. Amongst omitted passages, M_3 is peculiar in omitting 30. 9^e–11^d and 49. 17^{cd} (hapl.). The following omissions are shared by M_3 with the MSS given in brackets: 26. 4^e (with T_2 G_3), 27. 4^{ab} (hapl., with $B_{3.5}$ T G M_4), 30. 14^{cd} (with $G_{1.3}$ M_4), 30. 20^{cd} (with T $G_{3.5}$ M_4), 44. 3^{ef}, 49. 39^{cd} and 91. 33 (last three, with $M_{1.2}$).

M_4

Cochin, State Library, No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14″ × 2″, with 8–12 lines to a page, and about 44 letters in a line. The MS contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 207. The MS is undated.

Amongst additional passages, M_4 gives 99*, which is peculiar to it, the additional passage 88*, which it shares with M_3 alone. It also gives 42*, 93* and 97*, which it shares with T G and 111* with T G M_3. Amongst omitted passages, M_4 is peculiar in omitting 5. 16–17, 23. 18^{ab}, 24. 13–14 (hapl.), 84. 12^{cd} (hapl.) and 95. 17^e–18^b (hapl.). M_4 also omits 27. 12 (hapl., with T_1).

EPITOME

The *Bhāratamañjarī* practically enumerates all the important episodes described in our text and in the same order:—(1) The Saṃvarta-Marutta, (2) the Anugītās containing the Siddha-Brāhmaṇa saṃvāda, the Brāhmaṇa-Brāhmaṇī saṃvāda, and the Guru-Śiṣya saṃvāda, (3) The Uttanka-episode and Viśvarūpa darśana, (4) the birth of Parīkṣit, (5) the itinerary of the sacrificial horse, the battles with the Trigartas, Vajradatta, the Saindhavas, Babhruvāhana of Maṇipura (Arjuna's death and his revival by Ulūpī), the Magadha king, the Vangas, Puṇḍras, Kirātas, Southern kings, Gāndhāras etc. (6) the description of the sacrifice, and (7) the Nakula episode.

THE EXTENT OF THE ĀŚVAMEDHIKA

The Parvasaṁgrahaparvan contains the following description of the Āśvamedhika (the fourteenth) Parvan —

ततोऽश्वमेधिक पर्व सर्वपापप्रणाशनम् ।
अनुगीता तत पर्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ॥ (आदि १ २ ६६)
ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व प्रोक्त चतुर्दशम् ।
तत्सवर्तमरुत्तीय यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥
सुवर्णकोशसप्राप्तिर्जन्म चोक्त परिक्षित ।
दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्सजीवन पुन ॥
चर्यायां हयमुत्सृष्ट पाण्डवस्यानुगच्छत ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणै ॥
चित्राङ्गदाया पुत्रेण पुत्रिकाया धनजय ।
सग्रामे बभ्रुवाहेन सशय चात्र दर्शित ।
अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥
इत्याश्वमेधिक पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अत्राध्यायशत त्रिंशत्त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिता ॥
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोका सख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ (आदि १ २ २०६–२११)

—That is, the Parvasaṁgrahaparvan mentions only four episodes — (1) The Marutta-Saṁvarta, and the acquisition of gold, (2) the still birth and revival of Parikṣit, (3) the 'killing' of Arjuna by his son Babhruvāhana during the journey of the sacrificial horse, and (4) the episode of the Mungoose (Nakula)

The most surprising thing is that it makes no mention of the Anugītā in the detailed description Ādiparvan I 2 66 seems to suggest that Anugītāparvan followed the Āśvamedhikaparvan

According to the Parvasaṁgrahaparvan, the Āśvamedhika contains 133 adhyāyas and 3320 ślokas

Dr Sukthankar in his paper (Epic Questions II *The Parvasaṁgraha Figures*, pp 549–557, Annals, B O R I, Silver Jubilee Volume) has pointed out that the number of Adhyāyas, in the Āśvamedhika is exactly 133, according to the Southern Recension, Javanese Recension and the Critical Edition (and the number of ślokas is 4420, 4420 and 3320 respectively) and opines that 133 may therefore be accepted as the correct figure The number of Adhyāyas as arrived at after a critical examination of the MSS material in accordance with the general principles laid down by Dr Sukthankar himself, has been found out to be only ninety-six The number of ślokas (if the

four-line śloka is counted as two ślokas) would be about 2862 (as against the 3320 in the Parvasamgraha) and with the Vaiṣṇavadharma interpolation, 1724

Both the Parvasamgrahaparvan and the *Bhāratamañjarī* do not seem to be aware of the long Vaiśṇavaite interpolation.

CONTENTS OF THE ĀŚVAMEDHIKAPARVAN

The Āśvamedhikaparvan lends itself easily for a distinct division into three parts —

(1) The first 15 Adhyāyas are introductory leading to the decision to perform the Aśvamedha sacrifice

(2) Adhyāyas 16–50 contain the episode of the Anugītā (containing the Anugītā proper, the Brāhmaṇagītā and the Guru Śiṣya-samvāda) which has nothing to do with the main subject, and comes in quite awkwardly in between

(3) The itinerary of the horse and the description of some important battles fought, and that of the sacrifice proper, with the famous 'Nakula' episode at the end where sacrifices as a whole are condemned

The Parvan though named Āśvamedhika actually does not say much about the Aśvamedha There is another work called the 'Jaimini-Aśvamedha', supposed to have been written by Jaimini, one of the pupils of Vyāsa himself Tradition also says that Jaimini wrote a Mahābhārata (all the five pupils of Vyāsa, Paila etc are also credited with having written the Mahābhārata independently) but as the Pāṇḍavas were there shown in an unfavourable light, it was never published, only the Aśvamedha portion of it has survived, where, however, the Pāṇḍavas and Kṛṣṇa do cut a sorry figure throughout It would be interesting to compare the accounts in the two works. The 'Jaimini-Aśvamedha' is obviously a later work, completed possibly before or about the beginning of the Christian era.

(A) EVENTS PRIOR TO THE LETTING LOOSE OF THE HORSE

Mahābhārata

After the funeral obsequies of Bhīṣma were duly performed, Dharmarāja was extremely overwhelmed with grief and was on the point of fainting on the bank of the Ganges itself Dhṛtarāṣṭra consoles Yudhiṣṭhira by pointing out to him that it was really he (Dhṛtarāṣṭra) who had lost his hundred sons, who ought to be shown

Jaimini-Aśvamedha

Yudhiṣṭhira tells Vyāsa who had come there accidentally that he does not want to rule over the kingdom, especially in the absence of Bhīṣma and Karṇa Vyāsa assures him that as the kingdom was obtained by him with the help of Kṛṣṇa, there could be no sin attached to it, and that he should perform the Aśvamedha

Mahābhārata

greater sympathy, and that the best thing for Yudhisthira to do was to rule over the kingdom which he had conquered in accordance with the code of conduct for the Ksatriyas

Kṛṣṇa also advises Yudhiṣṭhira to give up his grief, as the Kṣatriyas killed in battle had all secured heaven

Yudhiṣṭhira says that it is impossible for him to forget that Bhīṣma and Karna had been killed unjustly

Vyāsa upbraids Yudhiṣṭhira for not seeing things in the proper perspective and tells him that the best way to get rid of any sin was to perform sacrifices 'Yajña', 'Tapas' and 'Dāna' enable a person to get rid of any sin Yudhiṣṭhira should, therefore, perform the Rājasūya and Aśvamedha, or even Sarvamedha and Naramedha To start with, he should perform the Aśvamedha, following the foot steps of Rāma or Bharata (son of Duhṣanta)

On Yudhiṣṭhira pointing out that the Aśvamedha would require a lot of money for its due observance, while the recent war had made the whole earth poor, Vyāsa advises him to get hold of the enormous store of surplus gold left behind on the Himalayas by the Brāhmaṇas, on the completion of the sacrifice by Marutta

Then follows the story of Marutta —

[King Marutta was born in the dynasty of Manu His father Kāramdhama (so called because he could raise a big army by merely clapping his hands) Avikṣit had performed a hundred Aśvamedha sacrifices where Brhaspati (Indra's Purohita) himself was the sacrificial priest

Jaimini-Aśvamedha

Rāma also had performed as many as three Aśvamedhas before

There is no objection to take the gold left on the Himālayas, as it was the surplus gold freely abandoned by the Brāhmaṇas, because they were unable to carry the whole of it

A detailed statement about the number of Brāhmanas, the Dakṣiṇā to be given to them and the characteristics of the horse is given as follows —

(1) Twenty-two thousand Brāhmaṇas should take part in the sacrifice

(2) Each one of them should be given Dakṣiṇā consisting of an elephant, a chariot, a horse with gold, a thousand cows, a 'prastha' of jewels with gold and a 'Bhāra' of gold.

(3) The colour of the horse should be white like cow's milk or like the Kunda flower or snow Its tail should be yellow and ears dark—A black horse also may be

Mahābhārata

Siddha-Kāśyapa samvāda, (2) Nārada-Devamata samvāda, (3) Adhvaryu-Yati samvāda, (4) Brāhmaṇa-Janaka samvāda etc. [Adhyāyas 16–51]

The topics dealt with are — The destruction of the body, securing another body, freedom from Samsāra, Dharma and Adharma and the fruits thereof, the behaviour of good people and the Jñānins, Yogaśāstra, the description of the Vidhāna — Daśahotr, Pañcahotr, Cāturhotr — the description of Brahma-forest, the story of Alarka to inculcate the doctrine of Ahimsā, the Jīvanmukta state, the description of the three Guṇas, Ātman, Ahamkāra, the great elements, Indriyas, Vibhūtis, Kāla-cakra, the four Āśramas, different theories about Brahman, the importance of Jñāna-mārga, Brahma-chariot, creation etc

Śrīkrṣṇa returns to Dvārakā On the way, he meets Uttanka who denounced Krṣṇa for not being able to avoid the Kaurava-Pāndava war and became ready to curse him Krṣṇa then described his Vibhūtis, and pointed out how Sat-Asat, Vyakta-Avyakta, Kṣara-Akṣara are all dependent upon him Krṣṇa then showed his Viśvarūpa (the same that had been seen by Arjuna, when the *Gītā* was told to him) and gave the boon to Uttanka that he would secure water in the desert region by meditating upon him

One day, Uttanka meditating upon Krṣna was desirous of securing water A Mātanga (Cāṇḍāla) offered him water but Uttanka refused to take the same from the hands of the Cāṇḍāla (who was really Indra and the water offered was Amrta) and the Mātanga disappeared Uttanka

Jaimini-Aśvamedha

Bhīma with Vrṣaketu and Meghavarṇa starts for Yauvanāśva's capital (here follows a statement about Kuntī giving Bhīma 'sweets' and provender for the journey !).

Bhīma assures Arjuna that he would certainly bring the horse along with Yauvanāśva through the grace of Keśava.

On reaching the capital, the three warriors saw the beautiful adjoining gardens and hundreds of horses going to the lovely tanks to drink water They, after some time, located the horse they wanted to catch

Meghavarṇa offered to go first to capture the horse and to tie the same to a tree on the hill

Meghavarṇa by his Māyā enveloped the sky with darkness and strange sights (Indra was also perplexed, but became at ease when he came to know the reason of Meghavarna's action) Meghavarṇa caught hold of the horse and flew up in the

Mahābhārata

thought that Kṛṣṇa had deceived him, but Kṛṣṇa himself appeared there in his divine form and told him about the real state of things and ultimately put him at ease by the boon that the Uttanka-clouds would shower forth water on the Maru desert, whenever required

Then follows the earlier account of Uttanka (—This has been given with some variation in the Ādiparvan, it is not clear why it has been again put down here) Uttanka stayed with his teacher Gautama till he became quite old Then it occurred to Uttanka to ask permission of his teacher to leave him Uttanka asked Gautama what 'Gurudakṣiṇā' should be given to him Gautama converted Uttanka into a sixteen-year old handsome youth and offered his daughter to him in marriage, he wanted no 'dakṣiṇā' from him Then Uttanka approached Ahalyā, the wife of Gautama, who asked Uttanka to bring the ear-rings of the queen of king Saudāsa As Saudāsa had been cursed to be a cannibal, Gautama was rather uneasy about Uttanka's mission Uttanka approached Saudāsa who was ready to eat him Uttanka told him that he was on a sacred mission of securing Gurudakṣiṇā and that he would return after having offered the Gurudakṣiṇā, and Saudāsa can then do with him as he liked Uttanka then approached Saudāsa's wife Madayantī, and repeated the 'token' verse to her to convince her of his bonafides, as advised by Saudāsa Madayantī gave him the ear-rings, asking him to guard them properly and never to place them on the ground, as the serpents who wanted them badly would take them to the Pātāla

Jaimini-Aśvamedha

sky Yauvanāśva was extremely angry and ordered four thousand warriors to attack the flying Meghavarṇa who however easily vanquished them Meghavarna safely approached Bhīma and Vṛṣaketu Vṛṣaketu then attacked Yauvanāśva's army Yauvanāśva himself was vanquished later in 'Astra-yuddha' Vṛṣaketu however fell into a swoon Bhīma went to his rescue, but was confronted by Suvega, Yauvanāsva's son Both Suvega and Bhīma fell into a swoon Vṛṣaketu regaining consciousness again attacked Yauvanāśva and made him unconscious Soon after Yauvanāśva admitted defeat and peace was restored Bhīma was feted by Yauvanāśva and Queen Prabhāvatī who agreed to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice Bhīma with the King and his party went to Hastināpura (Yauvanāśva's capital was twenty Yojanas distant) and were duly received by the Pāndavas Vṛṣaketu was congratulated by all upon his bravery Kṛṣṇa after a stay for one month at Hastināpura, was permitted to return to Dvārakā

Before leaving Hastināpura Kṛṣṇa warned Arjuna to guard the horse very carefully, with Yauvanāśva to help him, and promised Arjuna that he would, with all the invited persons, attend the Aśvamedha sacrifice without fail,

Mahābhārata

While returning to Gautama, Uttanka ascended the Bilva tree for plucking the fruit, when some Bilva fruits fell on the bag containing the ear-rings, which was left hanging on a branch, and the bag fell down on the ground A serpent saw it and carried it off to Pātāla Uttanka began to dig the earth with his staff, when Indra appeared and made the staff strong like Vajra Uttanka reached the Nāgaloka, where Agni in the form of a black horse came there and advised Uttanka to blow into the body of the horse Huge columns of smoke arose and enveloped the whole Nāga world The Nāgas presented the ear-rings to Uttanka who safely brought them to his teacher Gautama and thus kept his promise)

Krsṇa, with Sātyaki reached Dvārakā when festivities in honour of the Raivataka mountain were going on Kṛṣṇa then briefly narrated the story of the Mahābhārata war, when asked by his father Vasudeva

	Kauravas	Pāndavas
1)	For the first ten days Bhīṣma was the C -in- C of 11 Akṣauhinīs	Śikhandin (with Arjuna to guard him) was the C -in C of 7 Akṣauhiṇīs
	After Bhīṣma was struck down by Śikhaṇdin	
2)	Drona became the C -in- C of 9 Akṣauhiṇīs for five days	Dhṛṣṭadyumna was the C -in- C of 5 Akṣauhinīs

Jaimini-Aśvamedha

After Kṛṣna had left for Dvārakā, Yudhiṣṭhira ordered for the construction of a big Sabhā and Pandal He was specially interested in knowing how Marutta conducted himself generally and wanted to know from Vyāsa the details about Marutta's sacrifice

Vyāsa told him that Marutta originally wanted to have human beings for the sacrificial victims But Indra asked Marutta to desist from that Marutta's Preceptor Samvarta, with the consent of Indra and Agni, completed the sacrifice and Marutta attained to heaven

Yudhiṣṭhira then asked Vyāsa to describe to him in detail how people disgusted with Samsāra should behave, so that they would be happy both in this world and in the other world, and how they would be deserving the favour of Vāsudeva

Mahābhārata	
3) After Drona's death	
Karṇa was the C.-in-C. of 5 Akṣauhinīs for two days	Arjuna was the C.-in-C. of 3 Aksauhinīs
4) Śalya, C.-in-C. of 3 Akṣauhinīs for one day	Yudhisthira was the C.-in-C. with 1 Aksauhiṇī

Yudhisthira killed Śalya, and Sahadeva Śakuni, Bhīma with his mace smashed Duryodhana who had taken refuge in the Dvaipāyana lake, with his mace

Only the five Pāndavas, Kṛṣṇa and Yuyudhāna survived

Kṛṣṇa had purposely avoided any reference to Abhimanyu's tragic end, but on being specifically asked about it Krsna narrated the incident and consoled Vasudeva

Kṛṣṇa then performed the funeral Śrāddha for Abhimanyu on a lavish scale At Hastināpura, Vyāsa consoled Kuntī and Uttarā and gave a blessing that Uttarā's son would be a Cakravartin and Yudhiṣṭhira was asked to go on with his preparations for the Asvamedha

Yudhiṣṭhira then decided to secure the huge store of gold etc left by Marutta, after the completion of his sacrifice He first worshipped Śankara, in whose jurisdiction the gold lay, and then left Hastināpura with a big army On reaching the mountain, he arranged for a suitable site for camping the army, and on an auspicious day, with due ceremony, offered oblations to Śiva, Kubera and Maṇibhadra, and the

Jaimini-Aśvamedha

Vyāsa says that, Brāhmanas who follow the rules laid down in the Dharmasāstra and lead a blameless life, performing auspicious deeds become happy both here and hereafter So also become happy Ksatriyas who are great givers and who die fighting on the battle-field, and Vaiśyas who amass wealth and honour the guests and cows, looking after the welfare of all, and the Śūdras who render faithful service to the Vipras Widows given to enjoyment and persons associating with them fall into hell On the other hand, ladies devoted to their husbands and who duly honour the members of the family become happy Women are not meant for living independently A woman is protected by the father, the husband and the son, respectively during the period of childhood, youth and old age

It is the duty of the king to protect the subjects, with the subjects lost, the king is also lost

Vyāsa then narrates how Laksmī can be made to stay in one's house for all time, along with Govinda Due honour to the elders, a sense of gratitude for favours done, giving gifts in charity, refraining from drinking wine, gambling, theft etc. ensure the stability of prosperity Gambling should be avoided at all costs

Mahābhārata

hosts of Rudra The gold found, required to carry it, 60,000 camels, 1,20,000 horses, one hundred thousand elephants, one hundred thousand carts, chariots and female elephants, and innumerable mules and porters! (Every camel carried 8,000 gold mudras, every cart 16,000, every elephant 24,000) After worshipping Śiva once more Yudhiṣṭhira left for Hastināpura

In the meanwhile, Kṛṣṇa with Subhadrā and the Yādava warriors arrived at Hastināpura and were received duly by Dhṛtarāṣṭra and Vidura At the same time Uttarā was delivered of a dead son Subhadrā and Uttarā implored Kṛṣṇa to revive the child Kṛṣṇa consoled Uttarā and restored the child to life and named it 'Parikṣit' (as the child was born when the Bharata race had become *Parikṣīna*) After a month, Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura with the gold

The Pāṇḍavas were given a great ovation as they entered Hastināpura Kṛṣṇa and Vyāsa then permitted Yudhiṣṭhira to commence the sacrifice

Yudhiṣṭhira humbly suggested that Kṛṣṇa himself should be consecrated for the sacrifice Kṛṣṇa declined to accept the suggestion but promised all help

All the materials required for the sacrifice were made of gold and Arjuna was nominated the Guardian of the horse Bhīma and Nakula were to act as ministers of Defence and Sahadeva was the Master of ceremonies and Minister of home affairs

Arjuna was given a ceremonial send off as he set out to follow the horse

Jaimini-Aśvamedha

Yudhiṣṭhira with due ceremony let loose the sacrificial horse Arjuna, Pradyumna, Vṛṣaketu and others were in charge of the horse On seeing the horse gone out of Hastināpura, Kṛṣṇa, Bhīma and others returned to the capital Yudhiṣṭhira repeatedly told Arjuna not to kill warriors who surrendered to him

[The Jaimini-Aśvamedha thus omits completely the Marutta-Samvarta episode, making only a brief reference to it The whole of the Anugītā is likewise ignored On the other hand, the search for the sacrificial horse is described elaborately, which is certainly relevant to the matter in hand Here again, the writer is mainly concerned with boosting the importance of Kṛṣṇa, and the prowess of the younger warriors, Vṛṣaketu and Meghavarṇa Bhīma, Yudhiṣṭhira and others again and again dwell upon the divine character of Kṛṣṇa, and appeal to him for help when they are in difficulty]

(B) THE ITINERARY OF THE SACRIFICIAL HORSE

Mahābhārata

(1) *Trigarta*— King Sūryavarman resisted but was defeated by Arjuna Sūryavarman's brother Ketuvarman was killed Dhṛtavarman, however, made Arjuna drop down his Gāṇḍīva bow, by wounding his hand But Arjuna easily vanquished all the Trigartas who ultimately surrendered

(2) *Prāgjyotiṣa*-King Vajradatta captured the horse, but Arjuna made him run away to his capital Vajradatta seated on an elephant returned to fight with Arjuna For three days the battle continued Ultimately Arjuna killed the huge elephant and Vajradatta duly surrendered and was invited to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice

(3) *Saindhava*—(Jayadratha's territory Arjuna had killed Jayadratha in the MBh war) The Saindhava warriors fought bravely and Arjuna dropped down his Gāṇḍīva and hand-guard (The gods, sages, Saptarṣis, Brahmarṣis began to pray for Arjuna's victory) Arjuna completely vanquished the enemy Jayadratha's wife Duḥśalā (whose son Suratha died the moment he heard that Arjuna had come there to fight) with her grandson came to the battle-field and implored Arjuna to take pity upon her and stop the fight Arjuna agreed and invited Duḥśalā to attend the sacrifice.

Jaimini-Aśvamedha

(1) *Māhiṣmatī*— The horse first reached King Nīladhvaja's territory with Mahiṣmatī as the capital Nīladhvaja's son Pravīra saw the horse, and was asked by his wife Madanamañjarī to capture it Pravīra became ready to fight with Arjuna Pravīra vanquished Vṛṣaketu, but was himself thrown down by Anuśālva, and was rescued by Nīladhvaja who came there with his son-in-law (Agni, who had married Svāhā, the daughter of Nīladhvaja who had become very powerful as he could always count upon Agni's help) Nīladhvaja fixed Agni on his bow and the army of Arjuna unable to resist the flames, ran away in confusion.

Arjuna then discharged the 'Water-missile', but in vain Arjuna then prayed to Agni to treat him as his friend, as Agni himself had given him the Gāndīva bow and chariot (Here follows a detailed account of the circumstances in which Agni married Svāhā) Arjuna then thought of discharging the 'Nārāyaṇa-missile' when Agni became pacified and declared that only those who believed in Nārāyaṇa would secure salvation Agni advised Nīladhvaja to make peace with Arjuna, but Nīladhvaja incited by his wife Jvālā, ignored that advice, but finding that his sons, brothers etc were killed by Arjuna, ultimately he surrendered to him, and agreed to follow the horse to guard it (Jvālā in the meanwhile went to her brother Ulmuka, in the Pataccara country and urged upon him to fight with Arjuna, but Ulmuka refused and drove her away from his territory Then Jvālā

Mahābhārata

(4) *Maṇipūr*—(Here Babhruvāhana, Arjuna's son from Citrāngadā, was ruling Arjuna had also married Ulūpī the Nāga princess there.) Babhruvāhana on hearing of the arrival of his father went to receive him But Arjuna told him that, as a Kṣatriya, his duty was to fight even with his own father Ulūpī also advised Babhruvāhana to fight with Arjuna. He arranged to carry away the horse and pierced Arjuna's shoulder with his arrow (Arjuna had almost died at this stage) After a while Babhruvāhana discharged an arrow at Arjuna, which killed Arjuna Babhruvāhana also fell down exhausted Both Citrāngadā and Ulūpī lamented over Arjuna's death, Babhruvāhana also, when he came back to consciousness, decided to fast unto death, to expiate the sin in killing one's father

Then Ulūpī meditated upon the ' Reviving gem ' in Pātāla, and Arjuna came back to life (Ulūpī then narrated how Arjuna had to die, apparently because, the Vasus, with the approval of their mother, the Ganges, had given a curse to that effect, as Arjuna had killed Bhīṣma unjustly in the Mahābhārata war, and that curse effect would cease after his death at the hands of his own son Babhruvāhana) Arjuna then invited Babhruvāhana with

Jaimini-Aśvamedha

went to the bank of the Ganges, and began to abuse the Ganges for having killed her own seven sons, the Vasus, and allowed the eighth son Bhīṣma to be unjustly killed by Arjuna Then Gangā uttered the curse that Arjuna's head would fall down within six months Jvālā then entered the quiver of Babhruvāhana, in the form of an arrow that later on cut off Arjuna's head and thus the curse became effective)

(2) The horse then reached the Vindhya mountain, where it rubbed against a big slab, and was transformed into a stone-figure. The sage Saubhari explained to Arjuna that the transformation was due to Hari's *Māyā,* and expressed his surprise that Arjuna was unable to spot it, although he had heard the *Gītā* directly from Hari's lips (Then follows the story of the Śilā — The sage Uddālaka had a wife called Caṇḍī who always, to his great annoyance, did exactly the opposite of what he had asked her to do Another sage Kauṇḍinya advised Uddālaka to make it a point to ask Caṇḍī *not* to do something which he really wanted her to do The remedy proved quite successful and Uddālaka was very happy for some time On one occasion when the śrāddha ceremony was being performed by Uddālaka, for his dead father, Uddālaka forgot the instructions of Kauṇḍinya and asked Caṇḍī to throw the Piṇdas offered to the Pitrs into the holy waters of the Ganges, with the result that Caṇḍī threw them on the dirty cow-dung heap Uddālaka then cursed Caṇḍī that she would become a stone-slab) On Arjuna's touching that slab, the horse

Mahābhārata

his mothers and ministers to attend the sacrifice Arjuna declined the invitation by his son to stay in his capital, on the ground that he had been consecrated to guard the horse and that there could be no change in the routine fixed

(5) *Magadha*— The horse then reached the capital Rājagṛha of Magadha Meghasandhi, son of Sahadeva, and grandson of Jarāsandha offered to fight with Arjuna, but Arjuna easily vanquished him

(6, 7, 8, 9) The horse then travelled through the *Vanga*, *Pundra* and *Kerala* territories along the sea-shore Arjuna succeeded in defeating the vast army of the *Mlecchas* in various regions

(10) *Cedī* — (The capital of Cedī was Śukti, ruled over by Śarabha, Śiśupāla's son) Śarabha was quite easily conquered

(11–14) The horse thereafter traversed the *Kāśi*, *Kosala*, *Kirāta* and *Tangana* countries.

(15) *Daśārna*—King Citrāngada offered very stiff resistance but could not stand up to Arjuna

Jaimini-Aśvamedha

assumed its normal form (Candī also became free from the curse and gave up her perverse propensities)

(3) The horse then reached Campakapurī closely guarded by Hamsadhvaja, who had a big army (71,000 elephants, 71,000 chariots, 100,000 horses and 2,430,000 infantry), and five sons of whom Sudhanvan was the bravest Hamsadhvaja ordered every Kṣatriya to get ready for battle, failing which the defaulter was to be thrown into a boiling cauldron Sudhanvan, while on his way to join the army, was detained by his wife Prabhāvatī Hamsadhvaja, finding that Sudhanvan was not present, ordered him to be thrown into the boiling oil for breach of discipline The boiling oil, however, became cool and did no harm to Sudhanvan who had prayed to Kṛṣṇa to save him Hamsadhvaja's Purohita Śankha — in order to assure himself of the oil having become cool — threw a coconut into it, with the result that the coconut burst into two pieces, one piece hitting Śankha on the forehead and the other falling on the head of Likhita, another Purohita Sudhanvan and his brothers captured Arjuna's horse Sudhanvan vanquished Vṛṣaketu and Pradyumna in battle and forced them to retire from the battle-field Anuśālva and Sātyaki met the same fate at the hands of Sudhanvan Then Arjuna himself began to fight with Sudhanvan, and had been almost vanquished when Kṛṣṇa himself took his usual seat as the chariot-driver, and Arjuna succeeded in cutting off Sudhanvan's head, which fell on Kṛṣṇa's feet The head-less

Mahābhārata

(16) *Niṣāda* — Arjuna defeated the son of Ekalavya in a very fierce battle

(17–21) *Draviḍa, Andhra, Raudra, Māhiṣika* and *Kollagiri* These regions were overrun without much trouble.

(22–24) *Gokarṇa, Prabhāsa* and *Dvārakā* The Yādavas wanted to fight, but Ugrasena persuaded them to receive Arjuna as a friend.

(25–26) *Pañcanada* and *Gāndhāra.* Śakuni's son fought desperately but in vain Many of his warriors were killed by Arjuna The Dowager Queen-mother then appeared on the scene, and Arjuna at her request stopped the battle

Arjuna consoled Śakuni's son, assuring him that he (Arjuna) looked upon him as his brother, and that it was out of consideration for Gāndhārī and Dhṛtarāṣṭra that his life had been spared Śakuni's son was cordially invited by Arjuna to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice

Jaimini-Aśvamedha

trunk of Sudhanvan killed many warriors on Arjuna's side. Kṛṣṇa threw Sudhanvan's head up into the sky, which was carried off by Śiva's hosts to Śiva who added it to his neck-garland Sudhanvan's brother Suratha continued the fight, but Arjuna and Kṛṣṇa chose to retire from the battle, Suratha pursued them, and pushed back Arjuna's chariot which, however, was not overturned, thanks to the efforts of Hanūmat. Arjuna cut off Suratha's head which fell on the head of Arjuna, and Arjuna fainted away (while Garuda as instructed by Kṛṣṇa was taking the head for being thrown into the Ganges at Prayāga, Śiva's hosts snatched it away and Śiva added that to his neck-garland) Hamsadhvaja then became ready to fight, but Kṛṣṇa pacified him, and Hamsadhvaja returned the horse and agreed to join Arjuna's escort to guard the horse Kṛṣṇa stayed at Hamsadhvaja's capital for five days and returned to Hastināpura to inform Yudhiṣṭhira of the whole episode.

(4) Then the horse reached the *Bhayānaka* country As the horse entered a lake there to drink water, it was transformed into a mare and on entering into another lake, it was further changed into a tigress (The transformation into a mare was due to the curse of Umā who was confronted by a demon when she was practising penance to secure Śiva for her husband, to the effect that any one entering that forest or the lake within would be transformed into a female of the species The transformation into a tigress was due to a curse of the Brāhmana Akṛtavarṇa who was grasped

Mahābhārata

The horse turned back and started for Hastināpura. On hearing that Arjuna was on his way to Hastināpura, Yudhisthira asked Bhīmasena and the other brothers to hurry up the preparations for the sacrifice Under Bhīma's charge, the sacrificial campus was prepared and decorated with gold all over, houses were also constructed to accommodate the invited kings along with their numerous followers, stables for the elephants and horses were also built up, plenty of food and drink of different kinds was also stored and the learned Brāhmanas were all ceremoniously received

Messengers were sent to various kings, to give personal invitations, by Bhīma, as directed by Yudhisthira The kings promptly arrived in large numbers and were suitably accommodated in the camp Many sages and Brahmavādins with their pupils also arrived, and Yudhisthira personally escorted them to their respective quarters

Yudhiṣṭhira was overjoyed to see that everything had been duly carried out, as planned

Jaimini-Aśvamedha

by the foot by a crocodile). The horse assumed its natural form, when Arjuna meditated upon Kṛṣna

(5) The horse then reached the *Strīrājya* where no male person was allowed to live Arjuna, when he entered the region with his five warriors, was surrounded by three lacs of women, and Queen Pramilā became ready to fight with him (her ladies had already carried off the sacrificial horse) But a 'voice from the air' advised Arjuna to marry Pramilā and to take her with him Pramilā returned the horse and went to Hastināpura as Arjuna's wife.

(6) Then the horse reached the *Vṛkṣa* country where the trees had men, women, cattle, elephants etc in place of fruit (they all lived only for a day)

(7) Thence to various regions where men had long ears, serving them as a covering for the body, and many eyes, feet, horns, horse's and donkey's heads.

(8) The horse then reached the capital of the demon Bhīṣaṇa (son of Baka killed by Bhīma), who had three crores of man-eating Rākṣasas under him, and a Brahmarākṣasa Medahan for his Purohita Medahan advised Bhīṣaṇa to capture Arjuna and to offer him as a victim in the human sacrifice One of the female demons, however, recognised Hanūmat, sitting on Arjuna's chariot, as one who had talked to Sītā in the Aśoka forest, and she with her party took to her heels Arjuna killed Bhīsaṇa and secured huge amounts of riches there

(9) The horse then reached *Maṇipūra*, the capital of Babhruvāhana (Arjuna's

Mahābhārata	*Jaimini-Aśvamedha*
All the sacrificial utensils were made of gold, various animals (including the aquatic ones) were there. Lacs of Brāhmaṇas were fed every day and dishes fit for kings were served to them.	son). Babhruvāhana captured the horse, but on knowing that it belonged to his own father, approached Arjuna and offered the horse to him in all humility Arjuna, however, called Babhruvāhana a coward and kicked him, saying that he was behaving like a Vaiśya, and that Abhimanyu was far superior to him, adding that as Babhruvāhana's mother was a mere dancer in the Gandharvaloka, it was no wonder that like his mother, he was lacking in self-respect! Babhruvāhana then became ready for fight, and easily vanquished Anuśālva, Pradyumna, Nilaketu, Yauvanāśva, Hamsadhvaja and his sons, and Meghavarṇa. (Here follows a long description of Kuśa's fight with his father Rāma on a similar occasion All the incidents in Rāma's life after his entry into Ayodhyā as king, on the death of Rāvaṇa are also described.)
Bhīmasena, along with Nakula and Sahadeva, treated all the kings suitably, as enjoined specially by Yudhiṣṭhira. Kṛṣṇa with his Vṛṣṇi warriors, Yuyudhāna, Pradyumna, Gada, Niśatha, Sāmba and Kṛtavarman, came there, headed by Balarāma, and was enthusiastically received.	Babhruvāhana killed Vṛṣaketu and cut off Arjuna's head He mourned Arjuna's death, so also did Citrāngadā and Ulūpī (the Nāga lady), the two wives of Arjuna Babhruvāhana went to Pātāla, defeated Śeṣa and received from him the reviving gem, but on returning he found that Arjuna's head had disappeared Then Kṛṣṇa came to the battle-field and on the strength of merit secured by observing Brahmacarya (?) revived Arjuna and Vṛṣaketu. Bhīma and Kuntī also arrived there and they all stayed at the palace of Babhruvāhana for five nights.
Kṛṣṇa told Dharmarāja that while at Dvārakā he had heard from a Brāhmaṇa, that Arjuna had become very much emaciated owing to constant travel and worry,	(10) On leaving Maṇipūra, the horse was confronted by another horse let loose by Barhiketu (Mayūradhvaja, father of Tāmradhvaja) Arjuna's horse was captured by Tāmradhvaja, and a fierce battle

Mahābhārata

but he was hale and hearty He had sent a special message that care should be taken to see that there was no cause for dissatisfaction on the part of kings, in the matter of treatment meted out to them, and that Babhruvāhana should be specially honoured

Yudhiṣṭhira confided to Kṛṣṇa that while he was quite glad that Arjuna had been able to accomplish his allotted task successfully and had won many battles, he was pained to find that Arjuna had to sacrifice ease and comfort on his account time and again

He asked Kṛṣna how it came about that Arjuna — though possessing all the auspicious marks — was miserable Kṛṣṇa told him that there was nothing wrong with Arjuna excepting that he had rather too long thighs or Piṇḍikās, which indicated constant travel Draupadī fiercely looked at Kṛṣna when this defect was pointed out by him

Jaimini-Āsvamedha

ensued Tāmradhvaja vanquished Babhruvāhana and Aniruddha Kṛṣṇa destroyed a hundred Aksauhinīs of Tāmradhvaja with his discus Sudarśana But Tāmradhvaja succeeded in taking both the horses in his possession Mayūradhvaja, however, denounced his son's action in fighting with Kṛṣṇa and Arjuna Disguised as Brāhmanas Krsna and Arjuna saw Mayūradhvaja who received them with due honours Kṛṣṇa told Mayūradhvaja that while he and his son (who was to be soon married) were travelling, a lion attacked his son and would spare him only if he had half of Mayūradhvaja's body Mayūradhvaja readily agreed to give half of his body, but his wife Kumudvatī insisted on offering herself as she too was (the left) half of the body of Mayūradhvaja But as the Brāhmaṇa (Kṛṣṇa) refused to have the left half, Mayūradhvaja asked his wife and son to cut him into two The queen cut off Mayūradhvaja's head, but Kṛṣṇa immediately revealed himself Mayūradhvaja was restored to his original form, and he agreed to join Arjuna's party to guard the horses

(11) The horses then reached Sārasvatapurī King Vīravarman with his five sons and son-in-law Yama (the God of death, who had married Samyaminī, Vīravarman's daughter) vanquished Arjuna's army. Kṛṣṇa asked Hanūmat to stop the rot, but he was unable to do anything Ultimately Vīravarman was pacified and he agreed to guard both the horses Vīravarman safely escorted Arjuna's army in boats across the big river

Mahābhārata

Then Arjuna duly entered Hastināpura and was very affectionately received by Dhrtarāṣṭra, Yudhiṣṭhira with his ministers and Kṛṣṇa Babhruvāhana also arrived just then, with his mothers, and was duly honoured by Kṛṣṇa and the Pāṇḍavas Kuntī herself offered valuable gems to Citrāngadā and Ulūpī.

Then on the third day, Vyāsa approached Yudhiṣṭhira and told him that the auspicious moment for the commencement of the sacrifice had arrived and that the sacrifice should be started without any delay

(The MBh. version contains more or less some really historical accounts, and does not mention the episodes of the transformation of the horse into a mare and a tigress, trees having as fruit men and animals, the Nīladhvaja, Caṇḍī and Candrahāsa stories, the writer of the Jaimini-Aśvamedha on the other hand, goes all out to invent incredible events and indulges in outrageous exaggerations The reference to the *Strīrājya* is perhaps based upon rumours current in the post-Alexander period.)

Jaimini-Aśvamedha

(12) Then the horse reached Kuntalaka, the capital of Candrahāsa, who had succeeded king Kuntalaka who had offered him his Kuntala kingdom Arjuna found that the horses had mysteriously disappeared when Nārada made his appearance and informed Arjuna that the horses had entered Kuntalaka (Here follows a detailed account as to how Candrahāsa who had six fingers to his left foot, was left an orphan, and had survived several attempts to murder him on the part of Minister Dhṛṣṭabuddhi whose daughter Viṣayā by changing the wording in the sealed letter by her father to her brother — विषमस्मै प्रदातव्यम् into विषयास्मै प्रदातव्या etc. — got herself married to Candrahāsa. Candrahāsa was a great devotee of Hari and daily worshipped Śāligrāma) Candrahāsa saw Kṛṣṇa and worshipped him and restored the sacrificial horses to Arjuna Kṛṣṇa stayed with Candrahāsa for three days.

(13) The two horses then repaired to the northern ocean and entered the waters Arjuna saw there the sage Bakadālbhya who had been practising penance for an incredibly long time (he had seen twenty Brahmadevas, with eight, sixteen, thirty-two and sixty-four faces).

(14) The horses then came to Jayadratha's territory ruled over by the son of Jayadratha and Duhśalā The moment the son heard that Arjuna who had killed Jayadratha, had come there, he expired through sheer fright Implored by Duhśalā, Kṛṣṇa revived the dead son, and Duhśalā agreed to go to Hastināpura to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice

(C) THE SACRIFICE AND ITS AFTERMATH

Mahābhārata

The various preliminaries for the sacrifice were duly gone through Six Yūpas each of Khādira and Bilva and two of Devadāru, and one of Śleṣmātaka were erected Golden bricks were made for the Cayana rite Citis of the form of Garuda and other birds were also constructed

The Brāhmanas then killed the horse and made Draupadī to lie down by its side The sixteen Ṛtviks offered the different cut-off portions from the body of the horse into the fire Yudhiṣṭhira gave one thousand crores of Niṣkas to the invitees, and the earth to sage Vyāsa who returned the same to Yudhiṣṭhira Thrice the usual amount of Dakṣiṇā, and gold utensils etc were given away to the Brāhmanas, gems, horses, elephants etc were given to the kings Plenty of food and drink (wine) was provided for all, day and night

When the Aśvamedha sacrifice was just being concluded, with showers of flowers falling on the head of Yudhiṣṭhira, a great sensation was created by a Nakula with a part of his body made of gold issuing out of a crevice and declaring in a human voice —'This your sacrifice is not worth a Prastha of the Saktu (corn)'. All were stunned by that statement The Brāhmaṇas gathered round the Nakula, and

Jaimini-Aśvamedha

Yudhisthira, duly consecrated for the sacrifice, performed the 'Iṣṭikācayana' of 400 bricks Then was constructed the 'Garudapañcaka' Citi The Suparṇa and Hamsa Citis consisted of 144 altars each as the right wing and the left wing, the tail and the beak were made up respectively of 100 bricks and 21 bricks The second Śyena Citi was twice as big, the third, fourth and fifth were twice as big as the preceding one The sacrificial pandal had 8 doors, 23 Yūpas (six made of Khadira, seven of Palāśa, five of Bilva and five of Ślesmātaka), three altars, a hundred ladles, etc Vyāsa was named the Ācārya, and Bakadālbhya, the Brahman priest The sixteen Ṛtviks, were *Vāmadeva, Vasiṣṭha, and others*, while Viśvāmitra, Pulaha and others, the door-keepers Sixty-four couples (including sage Vasiṣṭha and Arundhatī, Kṛṣṇa and Rukmiṇī, Arjuna and Subhadrā) brought the holy water from the Ganges

The horse was then taken to the Yūpa (Nakula explained that the horse, by looking to Kṛṣṇa, indicated that Svarga was far inferior to the association with Kṛṣṇa) Dhaumya squeezed the left ear of the horse, and milk flowed in place of blood Bhīma cut off the head of the horse, which, instead of falling down, entered the Sun Kṛṣṇa pierced the chest of the horse with a Bilva thorn, and again there was a flow of milk, testifying to the absolute purity of the horse Immediately the horse's body fell down as a camphor-heap, with its *tejas* entering into Kṛṣṇa's mouth

Mahābhārata

requested him to explain what he meant by the denunciation of the sacrifice which had been performed strictly according to the injunction in the Śāstras, at great cost The Nakula said that he did not make his statement in a light-hearted manner, but had enough justification for the same, from his personal knowledge as to how a Brāhmaṇa from Kurukṣetra, living only on a handful of grain gathered from the fields, succeeded in securing heaven, along with his wife, son and daughter-in-law, half of his own body became golden as a result of the same incident (The Nakula then narrated the following story of the Brāhmaṇa) —

'There was a Brāhmaṇa in Kurukṣetra who used to maintain himself and his family on the grains of corn dropped down by the pigeons Once there was a famine and the Brāhmaṇa had often to go without food, living upon only water One day the Brāhmaṇa managed to secure a Prastha of Yava, and the same was divided into four Kudavas, each member of the family getting one Kudava While the family was about to partake of the Saktus, a guest arrived, and the Brāhmaṇa gladly offered his Kudava-share to him Finding the guest to be still hungry, the Brāhmaṇa's wife offered her own Kudava-share to him, the son and the daughter-in law did the same The guest, who was really Dharma in disguise, was amazed at this self-sacrifice and blessed them that they would all reach Heaven

Jaimini-Aśvamedha

Then king Yudhiṣṭhira went through the Avabhṛta ceremony with great pomp, and offered the whole earth to Vyāsa, who courteously returned the same

Bakadālbhya received a golden ball Each Ṛtvik received one chariot, one elephant, ten horses, a hundred cows adorned with gold, pearls weighing a Prastha, and four servants, each door-keeper was given one half of the above as well Every king was given a thousand horses, a hundred elephants and one crore of gold coins

The Brāhmaṇas were sumptuously fed, the food consisted of many sweet dishes; Bhīma acted as a waiter At the conclusion of the sacrifice, two Brāhmaṇas came there, quarreling about the ownership of the treasure, unearthed in a field, which was gifted away Both declined to accept the treasure, each one arguing that the treasure belonged to the other Kṛṣṇa advised Yudhiṣṭhira to wait for three months, after which the Kaliyuga would commence, which would make the Brāhmaṇas forget their purer propensities, and they would be only too glad to grab whatever is given to them (Then follows how the Kaliyuga would make people irreligious, while hatred and want of respect for the parents and elders would reign supreme)

The episode of the Nakula is described practically in the same way as in the Mahābhārata It is pointed out to Yudhiṣṭhira, that the performance of sacrifices is not the only way to secure heaven Many sages have secured heaven by virtue of their Śraddhā (faith) Non-hatred towards all creatures, truth, straightforward behavi-

Mahābhārata

and Brahmaloka, as the fruit of their penance was equal to what can be secured by performing many Aśvamedha and Rājasūya sacrifices After the Brāhmana-family went up to heaven, I found my head to be formed of gold by the fragrance of the Saktus and water used in making the gift, and half of my body also became golden as a result of the sacrifice of the Brāhmana I came here to this great sacrifice, expecting to see the remaining part of my body also made of gold But nothing of the kind has happened Hence my declaration, that this sacrifice is inferior to the Saktu-sacrifice of the Brāhmana '—

(Yudhiṣṭhira is asked not to wonder at this, as penance, gifts, truth, etc are on the same level)

Then follows an account of the discussion between Indra and the sacrificial priests, as to whether the sacrifice should be performed involving the slaughter of animals, or with inanimate corn-grains and the like Vasu, the king of the Cedis, gave a non-commital verdict, that the sacrifice should be performed with whatever material was available Vasu had to go down to Pātāla for this prevarication The fact is, that all–Brāhmaṇas, Kṣatriyas, Vaiśyas and Śūdras–could secure Heaven, without committing any Himsā, by having recourse just to Satya and Dāna

Formerly, when Agastya, with many well-known priests, was performing a great sacrifice, Indra did not send down rain Agastya said that if no food was available,

Jaimini-Aśvamedha

our, control of the sense-organs, non-excitement and penance are the means of securing Heaven

* * *

The Jaimini-Aśvamedha, it would be found, appears to be conceived in a different spirit altogether It is composed to glorify Krsna, and is intended in every way to cater to the taste of the ordinary public for the bizarre and the miraculous, regardless of the probability of the several incidents here narrated. It invents the Bhayānaka and Vṛkṣa countries and the regions inhabited by people having many hands, eyes, feet, etc , and feels no compunction in making one Rākṣasī, who had talked to Sītā in the Aśoka forest, live long enough to take part in the period after the Mahābhārata War The transformation of the horse into a mare and a tigress, the reference to Brahmadevas as having eight to sixty-four faces, as narrated by Bakadālbhya, bear ample testimony to the very fertile imagination of the writer

The central figure in the Jaimini-Aśvamedha is Kṛṣṇa who is made to take part in almost every incident connected with the Aśvamedha, right from the very choice of the horse He occasionally acts as the chariot-driver of Arjuna, takes part in the conflicts, and is vanquished by the enemy more than once Ultimately, however, Kṛṣṇa triumphs and is able to restore back to life the chief opponents as well as the important personages on his

Mahābhārata

he would perform the Bīja-yajña or the Cintā-yajña (meditation-sacrifice) and would command the entire wealth in the three worlds, and compel the semi-divine beings to attend the sacrifice Then the priests were convinced by the penance-power of Agastya that Himsā of any kind was not necessary for a sacrifice Indra then sent plenty of rain and personally pacified Agastya

The reason why the Nakula openly condemned the sacrifice is stated as follows Once, Jamadagni planned the Śrāddha ceremony, and placed the milk of the Homadhenu (sacrificial cow) in a clean vessel Krodha (personified) spoilt the milk, just to find out what the sage would do when angry But the sage remained quite calm Krodha then admitted himself to be conquered by the sage, and requested him to forgive him Jamadagni replied that the matter rested with his Pitrs who were offended by Krodha The Pitrs cursed him to be a Nakula, and the curse was to terminate when he as Nakula would condemn the sacrifice of Yudhiṣṭhira

Jaimini-Aśvamedha

own side! Vṛṣaketu, Ghatotkaca, Pradyumna, Aniruddha and others accompany Arjuna and have the mortification of being worsted in the battle What the writer is actually aiming at it is difficult to surmise

The Jaimini-Aśvamedha gives a more detailed account of the Aśvamedha proper, of the Dakṣiṇā disbursed, and of the various dishes served to the Brāhmanas

It is noticeable that the Jaimini-Aśvamedha makes no reference to the lying of the chief Queen by the side of the horse It describes Bhīma as cutting off the head of the horse (in the Rāmāyaṇa Kausalyā does that job) It altogether omits the Anugītā episode

Both the MBh and the Jaimini-Aśvamedha describe the Nakula-episode at the end of the sacrifice much in the same way The Aśvamedha is almost condemned there, and is held to be far inferior and less effective as compared to the penance of a poor person who gives away with faith and fervour, whatever little belongs to him, to the needy It is creditable to the writers, both of the MBh and of Jaimini-Aśvamedha, that they did not suppress this episode altogether, which they could have easily done The popular attitude seen in the Nakula episode seems to reflect public opinion in the Aśoka period, and this does not come into conflict with the theory that the MBh was completed about the beginning of the Christian era

* * * *

I feel a great sense of relief, now that the work of editing the Āśvamedhikaparvan in the Critical Edition of the Mahābhārata, which was entrusted to me nearly twelve years ago, has been finished.

Although I have been serving as a member of the Mahābhārata Editorial Committee, ever since its inception forty years ago, and had the privilege of looking after the collation work as a member of the smaller *ad hoc* Editorial Committee prior to the appointment of Dr. V. S. Sukthankar as the General Editor in 1925, it was only in 1948 that I was able to devote my whole attention to the Mahābhārata work, after my retirement from the Sir Parashurambhau College. Dr. S. K. Belvalkar who was then working as the General Editor, in succession to Dr. Sukthankar, very kindly asked me if I would undertake the work of editing the Āśvamedhikaparvan. At the suggestion of Dr. Belvalkar, I first edited the commentary of Devabodha on the Sabhāparvan, to make myself more familiar with the editorial technique. In 1949, I seriously began my work on the Āśvamedhikaparvan.

I gladly acknowledge the valuable help rendered to me by the late Shri S. N. Tadpatrikar M. A., who had been working for a long time in the Mahābhārata Department, in the matter of the difficult task of selection of the MSS. written in the several Provincial scripts of India. Dr. Belvalkar did not spare himself in going over the whole text with me and discussing matters regarding the choice of the final text. In spite of his own exhausting work as General Editor, Dr. Belvalkar was ever willing to help me in and out of office-hours whenever I requested him to do so. Dr. Belvalkar with his usual meticulous care, went also through the tedious task of correcting the proofs. I gratefully acknowledge the special kindness shown to me by Dr. Belvalkar.

In a way, the Āśvamedhikaparvan does not bring forth many out-of-the-way problems of text-constitution. The splitting of the text into Adhyāyas has been somewhat confusing. A remarkable feature about this parvan is that there is a very long interpolation (the Vaiṣṇava-Dharma) containing more than 1700 ślokas. This Vaiṣṇava-Dharma section is omitted altogether in the Northern MSS., and appears to have been added later in the interests of Vaiṣṇavism. At the end of the Aśvamedha sacrifice, Kṛṣṇa is made to reply to Yudhiṣṭhira's questions regarding the Vaiṣṇava ritual, tenets etc., which appears quite irrelevant.

The Āśvamedhikaparvan could be normally expected to describe the Aśvamedha sacrifice in all its details. But actually such a description is disappointing in the extreme. One would naturally expect here what the 'Revolving legends' (Pāriplavas) recited during the year the horse was wandering about were, but not a word is said about them, though we have the conventional description of the Dakṣiṇā, and of the food served to the Brāhmaṇas. Two-thirds of the Parvan is devoted to matters not directly

connected with the sacrifice The itinerary of the horse covers many countries, only a few battles are described as having been fought in some of the countries.

The Jaimini-Aśvamedha which is ascribed to Jaimini, devotes itself completely to the description of matters directly concerning the horse and the sacrifice A comparative statement of the contents of the Mahābhārata and the Jaimini-Aśvamedha, given above, is expected to be instructive

Before concluding, I must express my thanks to Dr R. N. Dandekar, Joint General Editor of the Mahābhārata, for many a valuable suggestion Thanks are also due to Shrimati Dr Shilavati Oka M A, Ph D for helping me in the work on the Anugītā

Shri G G Soman and Shri N M Khuperkar of the Mahābhārata staff, who looked after the Critical Apparatus and proof-correcting, gave their whole-hearted co-operation to me and I feel great pleasure in offering my best thanks to them. Shri S B Mahableshwarkar, Head of the Mahābhārata Press Department, also deserves thanks for the great care with which the printing has been carried out.

27th August 1960
Ṛṣipañcamī,
Poona.

R. D. KARMARKAR

॥ आश्वमेधिकपर्व ॥

वैशंपायन उवाच ।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रियः ॥ १
उत्तीर्य च महीपालो बाष्पव्याकुललोचनः ।
पपात तीरे गङ्गाया व्याधविद्ध इव द्विपः ॥ २
तं सीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं कृष्णः परबलार्दनः ॥ ३
तमार्तं पतितं भूमौ निश्वसन्तं पुनः पुनः ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ४
तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्वं जनेश्वरम् ।
भूयः शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ५
राजा च धृतराष्ट्रस्तमुपासीनो महाभुजः । C 14 B 14 K 14

The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except $K_{2\ 3}$) Ś$_1$ $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 5}$ read श्यामं (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, Ś$_1$ ins ॐ स्वस्ति अस्तु प्रजाया । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ, K_1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ, K_3 श्री नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नम ।, K_4 D_1 ॐ नम श्रीपरमात्मने नम । (D_1 श्रीगणेशाय नम ।)

2* द्वैपायनोष्ठपुटनि सृतमप्रमेय
पुण्यं पवित्रमथ पापहर शिव च ।
यो भारत समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ।

$B_{1\ 2}$ (B_1 ॐ) नमो भगवते वासुदेवाय, B_3 ॐ नमो गणेशाय, B_4 ॐ नमो गणपतये, Dc_1 D_2 श्रीगणेशाय नम ।, Dn_1 श्रीकृष्णाय नम ।, D_3 श्रीगणेशाय नम । श्रीसरस्वत्यै नम ।, D_4 ॐ स्वस्ति । श्रीगणेशाय नम । श्रीपरमगुरवे नम । श्रीकृष्णाय नम । श्रीसरस्वत्यै नम । श्रीगणेशाय नम । रेणुकायै नम ।, D_5 ॐ नमो गणपतये । श्रीगुरुभ्यो नम ।, D_6 ॐ श्रीगणेशाय नम । ॐ

---

1 Before the ref, K_2 ins नमो विनायकाय । गणेशाय नम ।, K_5 श्रीढुंढिराजाय नम ।, B_5 ॐ नम सवित्रे ।; T_1 श्रीलक्ष्मीनरसिंहाय नम ।; G_2

3* शुक्लाम्बरधर विष्णु शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ।,

M_1 हरि श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु श्रीगुरुभ्यो नम ।, M_4 हरि स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम । श्रीगणाधिपतये नम । अविघ्नमस्तु । Before 1, $M_{2\ 3}$ (which both om the ref) ins हरि श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु । — ^{a}) Ś$_1$ कृत्वोदक, D_4 कृत्यो° K_3 स (for तु) — ^{c}) K_4 महाबाहोर्

2 ^{a}) B_3 D (except D_1) तु (for च) K_2 B (except B_3) D (except Dc_1 D_1) M_{1-3} महाबाहुर् (M_{1-3} °हो), K_5 महीपाल, M_4 जलौघाद्धि (for महीपालो) — ^{b}) K_6 धृतराष्ट्र युधिष्ठिर (= 1^{b}), T बाष्पपर्याकुलेक्षण — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 5}$ कूले (for तीरे) Ś$_1$ $K_{1\ 4}$ G_3 गंगाया — ^{d}) Dc_1 व्याधाविद्ध G_3 द्विज (for द्विप)

3 ^{a}) Ś$_1$ lacuna for त सीदमान K_5 पतत तु, $G_{1\ 2}$ पीड्यमान (for सीद°) — ^{b}) $K_{2\ 4\ 5}$ $D_{1\ 5\ 6}$ नोदित — ^{c}) K_4 चैव, Dc_1 चैव, T G_3 पार्थं (for चैनं) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ कृष्ण परमधर्मवित्, T G_3 कृष्ण कमललोचन

4 ^{a}) Ś$_1$ K_3 दृष्ट्वा (for भूमौ) — ^{b}) K_3 lacuna $D_{5\ 6}$ श्वसत च (for निश्वसन्त) $B_{1,2\ 4}$ Dc_1 श्वसंत च मुहुर्मुहु — ^{c}) $K_{2\ 4}$ $B_{1\ 2\ 4}$ (marg as in text) Dc_1 Dn_1 $D_{1\ 5\ 6}$ पार्थिवा (for पाण्डवा) — ^{d}) $K_{2\ 4}$ B Dc_1 Dn_1 $D_{1\ 5\ 6}$ S धर्मपुत्र (M_4 °राज) (for धर्मात्मानं)

5 ^{a}) K_4 D_1 सीदमनसं (for दीन) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ अचेतसं, B_3 (marg) $_{3\ 5}$ $D_{2\ 4}$ अचेतनं; Dn_1 $D_{5\ 6}$ नरेश्वर (for जनेश्वरम्) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ शोकेन महताविष्टा

6 ^{a}) B Dn_1 $D_{5\ 6}$ राजा तु, $G_{1\ 2}$ राजान $B_{1\ 2}$ [s]पि, B_4 Dn_1 $D_{5\ 6}$ स (for तम्) — ^{b}) K_3 उप

C 14 6
B 14 1 7
K 14 1 7

वाक्यमाह महाप्राज्ञो महाशोकप्रपीडितम् ॥ ६
उत्तिष्ठ कुरुशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ।
क्षत्रधर्मेण कौरव्य जितेयमवनिस्त्वया ॥ ७
तां भुङ्क्ष्व भ्रातृभिः सार्धं सुहृद्भिश्च जनेश्वर ।
न शोचितव्यं पश्यामि त्वया धर्मभृतां वर ॥ ८
शोचितव्यं मया चैव गान्धार्या च विशां पते ।
पुत्रैर्विहीनो राज्येन स्वप्नलब्धधनो यथा ॥ ९
अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः ।
वाक्यानि सुमहार्थानि परितप्यामि दुर्मतिः ॥ १०
उक्तवानेष मां पूर्वं धर्मात्मा दिव्यदर्शनः ।
दुर्योधनापराधेन कुलं ते विनशिष्यति ॥ ११
स्वस्ति चेदिच्छसे राजन्कुलस्यात्मन एव च ।
वध्यतामेष दुष्टात्मा मन्दो राजा सुयोधनः ॥ १२
कर्णश्च शकुनिश्चैव मैनं पश्यतु कर्हिचित् ।
द्यूतसंपातमप्येषामप्रमत्तो निवारय ॥ १३
अभिषेचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
स पालयिष्यति वशी धर्मेण पृथिवीमिमाम् ॥ १४
अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
मेढीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव ॥ १५
समं सर्वेषु भूतेषु वर्तमानं नराधिप ।

गम्य, $G_{1\,2}$ तथा दीनो (for उपासीनो) K_5 महाभुज, T $G_{1\,2}$ महाभुजं B D (except D_1) पुत्रशोकाभिपीडित —^{c}) $K_{3\,4}$ B D S महाबुद्धिर् (for °प्राज्ञो) —^{d}) $K_{3\,4}$ D_1 S महाबुद्धिं जनेश्वर; K_5 °बुद्धिर्जनेश्वर, B_{1-4} D_{c1} D_{n1} D_{4-6} प्रज्ञाचक्षुर्जने(D_{n1} D_{4-6} °नरे)श्वरं, B_5 $D_{2\,3}$ प्रज्ञाचक्षुर्युधिष्ठिर.

7 Before 7, M ins धृतराष्ट्र उवाच —^{a}) K_4 D_1 राजशार्दूल, K_6 नर° —^{b}) G_3 वाक्यम् (for कार्यम्). —^{c}) K_{2-4} B D कौंतेय (for कौरव्य) —^{d}) B $D_{5\,6}$ अवनी K_4 च या (for त्वया)

8 ^{a}) D_{n1} $D_{5\,6}$ भुंक्ष्व भोगान्भ्रातृभिश्च —^{b}) B (except B_3) D_{c1} तथैव च, D_{n1} $D_{5\,6}$ मनोनुगान्, G_3 नरेश्वर (for जने°) —^{c}) D_{n1} शोचितव्यं न (by transp) —^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,3\,5}$ त्वयि (for त्वया)

9 ^{a}) K_3 राजन् (for चैव). —^{b}) $K_{3\,4}$ D_1 महाद्युते; K_3 विशेषत, B_{1-3} S महामते, D_{n1} $D_{5\,6}$ महीपते (for विशां पते) —^{c}) $K_{3\,4\,5}$ B D S यथो ($K_{3\,5}$ D_1 °स्य) पुत्रशत नष्टे; K_3 पुत्रे विहीतो राज्येन (sic) —^{d}) K_1 $G_{1\,2}$ M_1 लब्धधनं (K_1 °नैर्); K_{2-5} B_5 $D_{1\,3\,4}$ T G_3 M_{2-4} ल($M_{3\,8}$ लु)ब्धं धन (K_3 °नो) B_{1-4} D_{c1} D_{n1} $D_{3\,5\,6}$ स्वप्नलब्धं यथा धनं

10 ^{a}) T G_3 हितकार्यस्य, G_2 °काम्यस्य; M_4 °मस्याश्च —^{c}) K_4 च (for सु) —^{d}) G_1 M परितप्तोस्मि K_3 परितप्ये सुदुर्मति

11 $Ś_1$ reads 11 on marg —^{a}) T स हि मे (for एष मां) $K_{1\,3}$ मा, B_4 D_{c1} यत् (for मां) K_4 D_1 पूर्वं मां (by transp), D_4 मा सर्वं D_{n1} $D_{5\,6}$ उक्तवान्विदुरो यन्मा —^{b}) T दीर्घ (for दिव्य) —^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ न भविष्यति; K_4 हि नशिष्यति, $D_{5\,6}$ विनशिष्यसि

12 ^{a}) D_3 इच्छसि T G काम (for राजन्) $K_{3\,4}$ D_1 इच्छसि स्वस्ति चेद्राजन् —^{b}) B D (except D_1) S कुलस्य कुरु मे च($B_{1\,2}$ मह्य)च —^{c}) K_3 $B_{1\,4}$ D_{2-6} त्यज्य(D_6 °ज)ताम् (for वध्य°) M दुर्बुद्धिर् (for दुष्टात्मा) —^{d}) D_6 युधिष्ठिर (for सुयोधन)

13 ^{a}) K_2 कर्णश्च शकुनैश्चैव —^{b}) K_1 D_{c1} मे न; $K_{3\,4}$ $B_{1\,3\,4}$ (marg) $_3$ $D_{1\,5}$ D_{n1} G_3 नैनं, B_1 (orig) मैव $Ś_1$ K_1 B_{3-6} T पश्यतु; K_2 $G_{1\,2}$ पश्यति, K_3 पश्य हि, G_3 M_{1-3} पश्यत —^{c}) G_1 द्यूत K_4 D_1 सतापम्; B_6 D_{n1} $D_{5\,6}$ संघातम् B_5 $D_{2\,3}$ एतेषाम्, T अप्येकम् K_3 वृतमस्यातमप्येषाम् (sic), M दू(M_4 घू)तसंवादमन्वेषाम् —^{d}) $D_{5\,6}$ अप्रसादे, G_3 मंत्रमत्तो (for अप्र°) K_2 निरमया (for निवारय) D_{c1} D_{n1} M अप्रमादेन धारय

14 ^{a}) K_3 राजान कुरु धर्मज्ञं —^{b}) $K_{3\,4}$ D_1 धर्मराजं, D_{2-4} धर्मपुत्र (for धर्मात्मान) —$Ś_1$ K (except K_5) om (hapl) 14^c–15^b —^{c}) M_4 महीं (for वशी) —^{d}) T G_3 वसुधाम् (for पृथिवीम्)

15 $Ś_1$ K_{1-4} om 15^{ab} (cf v l 14) —^{a}) M_{1-3} च (for न) —^{b}) K_6 धर्मपुत्र, $B_{4\,5}$ D_{1-4} धर्मात्मानं (for कुन्तीपुत्र). —After 15^{ab}, S ins

4* विनाशमुपयास्यन्ति तव पुत्रा न संशय ।

—^{c}) $Ś_1$ मेधि(before corr °धी)भूत्वा; K_1 मेधी**; $B_{1\,2}$ T_1 G_2 मेधीभूतं, B_{3-5} T_2 M_4 मेधीभूत°; D_{c1} मेधि°; D_6 मेढा°; M_{1-3} मेधीभुत G_3 मेधीभूतस्त्वया राजन् —^{d}) $Ś_1$ K_1 परिगृह्णीष्व, D_{c1} प्रतिगृह्णीय $Ś_1$

अनुजीवन्तु सर्वे त्वां ज्ञातयो ज्ञातिवर्धन ॥ १६
एवं ब्रुवति कौन्तेय विदुरे दीर्घदर्शिनि ।
दुर्योधनमहं पापमन्ववर्तं वृथामतिः ॥ १७
अश्रुत्वा ह्यस्य वीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम् ।
फलं प्राप्य महद्दुःखं निमग्नः शोकसागरे ॥ १८
वृद्धौ हि ते स्वः पितरौ पश्यावां दुःखितौ नृप ।
न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु राज्ञा स धृतराष्ट्रेण धीमता ।
तूष्णीं बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशवः ॥ १
अतीव मनसा शोकः क्रियमाणो जनाधिप ।
संतापयति वैतस्य पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ २
यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः । C 14 22 B 14 2. 3 K 14 2. 3

K3 पार्थिव, K3 D2-4 M1-8 भारत, T G3 भूमिप

16 a) G3 सम K5 D1 पुत्रेषु (for भूते°) — b) K3 T G3 वर्तमानो Dc1 D2-4 M4 नराधिप, M3 °धिप — c) K5 अनुरज्यंतु, G3 °जीवंति D5 सर्वे त्वा, M1-8 सर्वेषां — d) K3 ज्ञातिवर्धिनि, K4 5 D1 4 G3 M4 °वर्धन (G3 °ने), B2 (marg) 3 4 °भि सह, Dn1 D5 6 भ्रातृभि सह

17 a) B3 वदति K4 D1 धर्मज्ञे (for कौन्तेय) — b) K3 G3 M1-8 दीर्घदर्शने, T G3 धर्मदर्शने (T1 °नि) — c) B3 पार्थ (for पापम्) — d) D3-6 अर्थ वत, T1 अन्ववर्तं, T2 G1 2 M अनुवृत्तो (T2 °त्ते) K3 व्ययामति (sic), G1 महामते (for वृथामति)

18 a) D1 अकृत्वा K2 4 D1 [ए]वानि, Dc1 तस्य, M1-8 [ए]वास्य (for ह्यस्य) K5 B Dn1 D5 6 अश्रुत्वा तस्य धीरस्य, D2-4 °त्वा हितकामस्य, T G3 अश्रु (G3 स श्रु) त्वैव तु वाक्यानि; G1 2 M4 °त्वैवास्य धीरस्य — b) T G3 हितानि (for वाक्यानि) S (except M3) च (for [अ]हम्) — c) K3 सदु खानि, B3. 4 Dc1 D1 G1 महादु खं (Dc1 °खे) — d) K1 निमग्नं G1 शोकसगरे K3 मग्न कोशससागरे (sic)

19 a) Dc1 च, G1 om. (for हि) K1 corrupt, K2 तौच (sic), K4 ते स्वत्, K5 Dc1 D1 M1 2 त्वेव, B1 2 Dn1 D2-6 तेच, T G1 2 M3 4 सेवा, G3 तौ वा (for ते स्व°) — b) G1 2 पाल्यौ वै, G3 प्रेक्ष्य वै (for पश्यावा) K3 3 वा, B1 2 4 Dn1 D2 4-6 नौ, B3 Dc1 D3 तौ (for [आ]वा) B4 D2 5 6 दु खिनौ K1 पश्य वां दु खितो नृप, B5 पश्य नौ पितरौ तव, M1-8 पुत्रदुःखेन दु खितौ — c) K1 भरत, K3 B1. 2 भवत, K5 भवतां — d) B4 Dc1 हि, D4 ह (for [इ]ह) B1 2 (marg as in text) जनेश्वर, T G3 नराधिप

Colophon — *Adhy name* Ś1 K1-3 5 T G3 धृतराष्ट्रवाक्य, K4 D1 युधिष्ठिरसांत्वनं, M1-8 युधिष्ठिरसमाश्वासन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K4 B3 4 D1 S 1 (as in text) — *Śloka no* Dn1 20, D5 18

2

1 a) K5 B1 D (except Dc1 D1) G1 M राजा (for राज्ञा) T [अ]थ, G2 [अ]सौ (for स) b1 धृतराष्ट्रेन — b) D3 तुष्णीं (sic), D4 तूष्णिं Ś1 K1. 2 5 नृपतिस् (for मेधावी) — d) K4 केशव

2 Before 2, M1-8 ins भगवान् — a) Ś1 B4 D5 T2 G3 मनस, M मानस G1 2 अधीतमा (G2 °तीता मा) नसा शोक (G2 °का) — b) Ś1 K1 3 क्रियमानो; K2 4 D1 G3 M भ्रि (G3 भ्री) यमाणो (M2 3 °णे), Dc1 ध्यायमानो, T2 G2 ह्रियमाणो (G2 °णा), G1 लीयमाणा (for क्रियमाणो) B (except B5) Dc1 T G M4 नराधिप (T1 °प) (for जना°) — c) B3 सपातयति, D4 स ताप° B1 2 4 Dn1 D5 T2 च (for वा) G1 2 अश्रुभिस्तर्पयंतस्य — After 2, Ś1 K1 4 5 D1 2 read 4ab (K4 D1 repeating it in its proper place)

3 a) Dc1 याजस्व, G1 3 यजध्व Ś1 K1 2 5 D1 M बहुभिर्; K3 B3. 5 D2-4 विधिवद् (for विविधैर्)

C 14 22 / D 14 2 3 / K 14 2 3

देवांस्तर्पय सोमेन स्वधया च पितॄनपि ॥ ३
त्वद्विधस्य महाबुद्धे नैतदद्योपपद्यते ।
विदितं वेदितव्यं ते कर्तव्यमपि ते कृतम् ॥ ४
श्रुताश्च राजधर्मास्ते भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव नारदाद्विदुरात्तथा ॥ ५
नेमामर्हसि मूढानां वृत्तिं त्वमनुवर्तितुम् ।
पितृपैतामहीं वृत्तिमास्थाय धुरमुद्वह ॥ ६
युक्तं हि यशसा क्षत्रं स्वर्गं प्राप्तुमसंशयम् ।
न हि कश्चन शूराणां निहतोऽत्र पराङ्मुखः ॥ ७
त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा ।
न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं त्वया ह्यस्मिन्रणे हताः ॥ ८
एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ९
गोविन्द मयि या प्रीतिस्तव सा विदिता मम ।
सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मामनुकम्पसे ॥ १०
प्रियं तु मे स्यात्सुमहत्कृतं चक्रगदाधर ।
श्रीमन्प्रीतेन मनसा सर्वं यादवनन्दन ॥ ११
यदि मामनुजानीयाद्भवान्गन्तुं तपोवनम् ।

— [b]) Ś$_{1}$ K$_{1\,3\,5}$ विधिवत्, G$_{2}$ विहितैर् (for बहुभि) K$_{5}$ B$_{4}$ D$_{6}$ T चाप्त, B$_{1\,2}$ भूरि (for स्वाप्त) K$_{2\,4}$ B$_{3\,5}$ D$_{1-4}$ G$_{1\,3}$ M विविधैरा(K$_{2}$ G$_{3}$ °श्चा)सदक्षिणै· — [c]) D$_{8}$ वेदांस् (by metathesis) (for देवास्) — [d]) K$_{4}$ D$_{1}$ तथा; B$_{1\,2\,5}$ M$_{1-3}$ अथ (for अपि) — After 3, Ś$_{1}$ K D (except D$_{c1}$) ins

5* अतिथीनन्नपानेन कामैरन्यैराकिंचनान् ।
[Ś$_{1}$ K$_{1\,3\,4}$ D$_{1}$ °ानेन (for पानेन)]

4 K$_{2\,3}$ B D$_{n1}$ D$_{3-6}$ om 4[ab] Ś$_{1}$ K$_{1\,5}$ D$_{2}$ read 4[ab] after 2, K$_{4}$ D$_{1}$ read the same for the first time after 2 — [a]) K$_{4}$ (first time)$_{5}$ त्वद्विधेषु, G$_{3}$ °धश्च B T G$_{1\,2}$ M$_{4}$ महाबुद्धेर्, D$_{2}$ °राज, G$_{8}$ बुद्धिर् — [b]) B$_{1\,5}$ G$_{1\,2}$ त्वयि (for अद्य) — [d]) B$_{1-3}$ अपि वा, B$_{4}$ इति वा, G M च त्वया (for अपि ते)

5 [a]) K$_{1}$ D$_{2}$ श्रुत्वा, D$_{8}$ शुभा (for श्रुताश्) Ś$_{1}$ K$_{1\,3}$ B$_{3}$ D$_{2-4}$ हि, T ते (for च) T$_{1}$ च (for ते) — [b]) K$_{1}$ भीमाद् (for भीष्माद्) — [c]) K$_{2\,5}$ चापि, K$_{4}$ वापि (for चैव) D$_{1}$ कृष्णद्वीपायनाद्वापि

6 K$_{1}$ partly damaged — [a]) G$_{1\,2}$ स त्व नार्हसि (for नेमाम°) — [b]) K$_{3}$ कृतिं, G$_{3}$ मतिं (for वृत्तिं) B$_{1\,2}$ D$_{2\,6}$ समनु (for त्वमनु) — [c]) K$_{2\,5}$ पैतामह T M वृत्तम् (for वृत्तिम्) K$_{1\,3}$ B$_{1\,2\,4}$ D (except D$_{1\,4}$) पितृपैतामह वृत्तम्

7 [a]) Ś$_{1}$ (*sup lin*) एतद्धि; K$_{4}$ सयुक्तं; G$_{3}$ युद्धं हि (for युक्त हि) M$_{1-3}$ यशस Ś$_{1}$ K$_{1,3}$ क्षेत्रं, D$_{5\,6}$ G$_{2}$ क्षात्रं — [b]) B$_{1\,2}$ प्राप्तु स्वर्गम् (by transp), B$_{3,4}$ D$_{c1}$ प्राप्त स्वर्गम्; G$_{1\,2}$ गंतुं स्वर्गम् Ś$_{1}$ K$_{1\,4\,5}$ D$_{1-4}$ M प्राप्तम् K$_{3}$ असशय; S न सशय — [c]) K$_{2}$ कश्चित्त, B D$_{c1}$ D$_{8}$ (marg sec m) कश्चिद्धि (for कश्चन) M$_{1-3}$ वीराणा (for शू°) — [d]) Ś$_{1}$ निहितो, K$_{4}$ D$_{1}$ आहतो, D$_{c1}$ न हतो (for निहतो) K$_{4}$ न (for ऽत्र)

8 [b]) B$_{1}$ त; D$_{1}$ यत् (for तत्) — [c]) K$_{4}$ च शक्या (for शक्यास्ते) — [d]) K$_{2\,4\,6}$ B D ये(D$_{8}$ य)स्मिन् (for ह्यस्मिन्) Ś$_{1}$ K$_{1\,3}$ ये त्वया निहता रणे

9 [b]) Ś$_{1}$ धर्मात्मान, K$_{3}$ स धर्मात्मा (for धर्मराजं) — [d]) M$_{2\,3}$ उक्तवाथ (for उवाच) T G$_{3}$ त राजा प्रत्यभाषत

10 Before 9, B (except B$_{1}$) D (except D$_{1}$) T$_{2}$ ins युधिष्ठिर उवाच — [a]) D$_{1}$ गोविंदे Ś$_{1}$ मम या, K$_{1\,3}$ समया (for मयि या) — [b]) T$_{1}$ त्वया (for तव) T G$_{2}$ मया (for मम) — [c]) Ś$_{1}$ K$_{1}$ सौहृदे ये (for °देन) Ś$_{1}$ (by corr) तया, T$_{1}$ मयि, G$_{3}$ मया (for तथा) — [d]) B$_{1}$ यथा, D$_{c1}$ तया, G$_{1}$ मह (for सदा) B$_{1\,4}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ T$_{2}$ मय्यनु (for मामनु)

11 [a]) B$_{5}$ D$_{2-4}$ मम (for तु मे) — [b]) D$_{3}$ चक्रं (for चक्र) — [c]) K$_{5}$ G$_{2}$ श्रीमत् — [d]) Ś$_{1}$ K$_{1\,3}$ मम, K$_{2}$ त्वया, K$_{4}$ D$_{1}$ G$_{3}$ तव; K$_{6}$ मया, D$_{n1}$ D$_{2\,3}$ G$_{1\,2}$ M सर्नं (for सर्वं)

12 [b]) B$_{5}$ तपोधन (for °वनम्) — After 12[ab], S ins

6* कृतकृत्यो भविष्यामि इति मे निश्चिता मति ।

— [c]) K$_{4}$ D$_{1}$ नाहं (for न हि) K$_{1}$ प्रपस्यामि; D$_{2}$ च पश्यामि — [d]) K$_{3}$ D$_{n1}$ T G$_{3}$ M$_{1-3}$ पातयित्वा; G$_{1\,2}$ सूद° (for घात°) K$_{4}$ D$_{1}$ M$_{1-3}$ पितामहान् — [e]) G$_{1}$ नृसिंह, G$_{2}$ नृशंस (for कर्णं च) B$_{2}$ D$_{c1}$

न हि शान्तिं प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम् ।
कर्णं च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १२
कर्मणा येन मुच्येयमस्मात्क्रूरादरिंदम ।
कर्मणस्तद्विधत्स्वेह येन शुध्यति मे मनः ॥ १३
तमेवंवादिनं व्यासस्ततः प्रोवाच धर्मवित् ।
सान्त्वयन्सुमहातेजाः शुभं वचनमर्थवत् ॥ १४
अकृता ते मतिस्तात पुनर्बाल्येन मुह्यसे ।
किमाकाशे वयं सर्वे प्रलपाम मुहुर्मुहुः ॥ १५

विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका ।
यथा प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिबन्धेन युज्यते ॥ १६
मोक्षधर्माश्च निखिला याथातथ्येन ते श्रुताः ।
असकृच्चैव संदेहाश्छिन्नास्ते कामजा मया ॥ १७
अश्रद्दधानो दुर्मेधा लुप्तस्मृतिरसि ध्रुवम् ।
मैवं भव न ते युक्तमिदमज्ञानमीदृशम् ॥ १८
प्रायश्चित्तानि सर्वाणि विदितानि च तेऽनघ ।
युद्धधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः ॥ १९ C 14 39 B 14 2 D K 14 2 21

T_2 पुरुषव्याघ्र (T_3 °घ्र), $D_{5\,6}$ पुरुषेष्वग्र —[f]) Ś1 K_1 [स]पलायन, D_{c1} °यिने $G_{1\,2}$ गुरु वीर्यबलान्वित

13 [a]) K_3 B_1 कर्मणो K_4 D_1 T_2 G_3 केन (for येन) B_4 तप्येयम्, G_3 M_3 मुच्येत —[b]) Ś1 K D_1 S (except T_2) तस्माद्, D_{n1} यस्मात् D_{c1} क्लेशाद्, T M_{1-3} पापाद् (for क्रूराद्) B (except B_4) D_{2-4} जनार्दन (for अरिंदम) —[c]) Ś1 $K_{2\,3}$ B (B_5 damaged) D (except D_1) T_2 कर्मणा तद्, T_1 G कर्म तत्त्व (for कर्मणस्तद्) Ś1 $K_{1\,3\,4\,5}$ D_1 M_4 विधस्येह(K_3 °ह), K_3 विधास्येह, $D_{5\,6}$ विधत्स्येह (for °त्स्वेह) —[d]) Ś1 K D_1 T_1 G M_{1-3} न हि, M_4 न वि (for येन) K_3 मे शुध्यते (for शुध्यति मे)

14 [a]) B_{1-4} D_{c1} D_{n1} T_2 पार्थं (for व्यासस्) —[b]) K_5 B_5 D_{2-6} तत्र, B_{1-4} D_{c1} D_{n1} T_2 व्यास (for तत) Ś1 $K_{1\,3}$ D_1 धर्मज्ञ (for °वित्) —[c]) B_1 शात्वयन् (sic) B_4 M_{1-3} स, M_4 हि (for सु) $B_{1\,2}$ सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा —[d]) B_1 T_2 शुद्ध, D_{c1} इदं (for शुभ) D_{n1} D_1 अब्रवीद् (for अर्थवत्) $G_{1\,2}$ M वेदवेदाङ्गतत्त्ववित्

15 Before 15, M_{1-3} ins व्यास —[a]) Ś1 आख्याता, S सुकृता (for अ°) G_3 मे (for ते) Ś1 $K_{1,3}$ पुनस् (for मतिस्) —[b]) K_6 कालेन, D_5 वाह्येन, D_6 वा येन (for वाल्येन) G M_4 मुह्यसि $K_{2\,4}$ D_1 मुह्यसे बालवत्पुन —[c]) K_3 हिमाकाशे (sic), D_{n1} $D_{2\,6}$ किमाकारा (for °काशे) B D तात (for सर्वे) G_3 किमु को वाशय सर्वे —[d]) $B_{2\,4\,5}$ $D_{5\,6}$ S प्रल(G_3 °लो)पामो

16 [a]) K_1 विदित । K_4 D_{c1} विदिता. $D_{3,6}$ च (for ते) T_1 G_3 विदित क्षत्रधर्मस्ते —[b]) K_3 D_3 तेषा (for येषा) K_1 बुद्धेन, D_4 युध्येन K_1 D_6 M_1 जीविका — T_1 G_3 repeat 16[cd] after 7* —[cd]) B_4 T_1 G_3 (last two second time) तथा (for यथा) T_1 (second time) $G_{1\,2\,3}$ (second time) M_4 तु कुर्वन् (for प्रवृत्तो) and नानु- (for नाधि) $B_{2\,5}$ D_6 युज्यसे Ś1 K_{1-4} D_1 यथा च वर्तन्नृ(K_1 च न तु नृ , K_4 वृत्तेन नृ)पतिर्न पापा($K_{2\,3}$ °प)शेन युज्यते, T_1 G_3 (both first time) यथा च वै स्व नृपते शोकव्र(T_1 °बा)धाद्विमोक्ष्यमे, M_{1-3} यथा त्वै स्व तु नृपते शोकमोहौ विमोक्ष्यसे

17 [a]) G_3 यथाश्(for धर्माश्) —[b]) Ś1 K_3 D_6 T_2 यथातथ्येन K_4 D_1 मे (for ते) K_1 तथा तथ्येन चेतस , $G_{1\,2}$ M यथावत्स(G_1 °त्सु)श्रुतास्त्वया (M_1 °न्मव), G_3 यथातथ्येन मे शृणु — After 16[ab], S ins

7* यथा वै कामजा माया परित्यक्तु त्वमर्हसि ।
[T_1 शोकजां (for कामजां)]

— After the above, T_1 G_3 repeat 16[cd] —[c]) K_1 D (except D_{c1}) चापि (for चैव) —[d]) D_1 छन्नास् (for छिन्नास्) K_4 कामया मया, $G_{1,2}$ कर्मजास्त्वया (for कामजा मया)

18 [b]) Ś1 K_1 B_3 $M_{2\,3}$ अपि (for असि) G_3 लुप्त वृत्तोसि च ध्रुव —[c]) D_3 न (for मा) G M भूस्त्व (for भव) K_4 न चैवं भवतो युक्तम् —[d]) T_1 एवम् (for इदम्)

19 [b]) K_3 तव, M_{1-3} मम (for च ते) T_1 G_3 नृप (for ऽनघ) —[c]) Ś1 K D_{n1} $D_{1\,5\,6}$ T_2 राज , $G_{1,2}$ युद्धे (for युद्ध) K_3 धर्मंश् Ś1 $K_{1\,3}$ तथा (for च ते) D_{2-4} भद्र ते (for ते सर्वे) —[d]) K_3 दानधर्मंश् $K_{3\,4}$ D_1 वै, K_5 वि (for ते) D_{c1} स्मृता, D_2 श्रुत , G_3 [ऽ]नघ (for श्रुता)

20 [a]) $K_{1\,4\,5}$ D_1 G_3 M सर्वधर्मज्ञ —[b]) K_5 D_1

C 14 29 B 14 2 20 K 14 2 22

स कथं सर्वधर्मज्ञः सर्वागमविशारदः ।
परिमुह्यसि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

व्यास उवाच ।
युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न हि कश्चित्स्वयं मर्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियाः ॥ १
ईश्वरेण नियुक्तोऽयं साध्वसाधु च मानवः ।
करोति पुरुषः कर्म तत्र का परिदेवना ॥ २
आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्माणमन्ततः ।
शृणु तत्र यथा पापमपकृष्येत भारत ॥ ३
तपोभिः क्रतुभिश्चैव दानेन च युधिष्ठिर ।
तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स्म पापानि कुर्वते ॥ ४
यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप ।
पूयन्ते राजशार्दूल नरा दुष्कृतकर्मिणः ॥ ५
असुराश्च सुराश्चैव पुण्यहेतोर्मखक्रियाम् ।

M विशारद —c) D6 परिमुह्यन्व K4 D1 भूवस् (for (for भूयस्) —d) B1 G2 एव, T1 G3 इह (for इव)

Colophon — *Adhy name* Ś1 K1 3 4 D1 व्यास वाक्यं, T1 भगवन्माहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 B1 Dn1 D4 2 (as in text) — *Śloka no* Dn1 D6 20

3

1 G1 श्रीवेदव्यास (for व्यास) —a) Ś1 K1 3 महाबाहो, K4 D1 न ते युक्तम्, G1 2 भवत्प्रज्ञा (for तव प्रज्ञा) —b) K4 D1 अज्ञत्वम् (for न सम्यग्) Dn1 मन (for मति) —c) T स्वधर्मस्य, M1-3 स्वय मान्य (for स्वय मर्त्य) —d) K2 4 5 B1-4 Dc1 Dn1 D1 5 6 क्रिया G M स्ववशात्कु(G1 2 °शा कु)रुते क्रियां

2 a) B3 4 हि, Dn1 च; D5 प्र (for नि-) D6 प्रयोक्तव्य (for नियुक्तोऽयं) —b) B2 3 Dc1 मानद (for मानव) K1 साधु साधु च मानवा, K2 4 5 D1 T G3 पुरुष (T G3 कुरुते) साध्वसाधु वा —c) K2 4 विविश, K5 D1 विवश, G1 [अ]सुकृत, G2 M1-3 4 (*inf lin* as in text) [अ]सुकर (for पुरुष) —d) K4 Dn तत्काम (for तत्र का) K4 D1 M2 परिवेदना (by metathesis)

3 a) K1 सन्यमेव (for मन्यसे च) B1-4 Dn1 वाथ, B5 Dc1 S पार्थ (for चाथ) —b) Ś1 K1 3 -कारिणम्, T1 -कर्मिणम् K4 पापकर्माणसंमत (*sic*), D6 °कर्मणि संमत —c) T G3 तत्र (for शृणु) D3 यत्र (for तत्र) K1 यथाकामम्, K5 त्वया पापम्, Dc1 यथाप्रज्ञम्; G1 °वासम् K4 शृणुष्व त्व यथार्थाय —d) K4 अपकृत्येन, G2 अनुकृष्येत (for अप°)

4 a) Ś1 K1-3 चापि, K4 D1 वापि (for चैव) —b) K4 D1 [अ]पि (for च) — After 4ab, K3 4 (marg) D1 ins

8* पूयन्ते तु नरा राजस्तस्माद्यज्ञ परायणम् ।

[Cf 5cd K4 तदेतस्माद् (for तस्माद्यज्ञ)]

—c) Dc1 चरति D3 नित्ये B4 (marg) Dc1 विबुधा (for पुरुषा) —d) B5 M1-3 [ऽ]स्मिन् (for स्म) D1 कुरुते, D2-4 भारत (for कुर्वते)

5 a) Ś1 K1-4 वापि (for चैव) —b) K2 4 D1 त्यागेन (for दानेन) K2-4 B6 D1-4 T1 M4 युधिष्ठिर (for नराधिप) —c) K4 पूज्यंते, G1 प्रीयंते K2 3 4 B3 5 D (except Dc1 D1) T G2 नरशार्दूल —d) D6 G2 दुष्कृति- K3 वार्मिण, K4 B1 Dc1 D1 -कर्मण, B3 3 5 Dn1 D2-6 G1 2 M -कारिण

6 a) G3 [अ]मराश्च (for सुराश्च) —b) Ś1 K5 B1 G3 मन्यक्रिया —c) Dc1 प्रययेत, T G प्रवर्तते K2 4 D1 महाराज —d) D2 असाद् K (except

प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञाः परायणम् ॥ ६
यज्ञैरेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः ।
ततो देवाः क्रियावन्तो दानवानभ्यधर्षयन् ॥ ७
राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधं च भारत ।
नरमेधं च नृपते त्वमाहर युधिष्ठिर ॥ ८
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥ ९
यथा च भरतो राजा दौःषन्तिः पृथिवीपतिः ।
शाकुन्तलो महावीर्यस्तव पूर्वपितामहः ॥ १०
युधिष्ठिर उवाच ।
असंशयं वाजिमेधः पावयेत्पृथिवीमपि ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं त्वं श्रोतुमिहार्हसि ॥ ११
इमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम ।
दानमल्पं न शक्यामि दातुं वित्तं च नास्ति मे ॥ १२
न च बालानिमान्दीनानुत्सहे वसु याचितुम् ।
तथैवार्द्रव्रणान्कृच्छ्रे वर्तमानान्नृपात्मजान् ॥ १३
स्वयं विनाश्य पृथिवीं यज्ञार्थे द्विजसत्तम ।
करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणान् ॥ १४
दुर्योधनापराधेन वसुधा वसुधाधिपाः ।
प्रनष्टा योजयित्वास्मानकीर्त्या मुनिसत्तम ॥ १५
दुर्योधनेन पृथिवी क्षयिता वित्तकारणात् ।
कोशश्चापि विशीर्णोऽसौ धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६　C 14 56 B 14 3 16 K. 14 3 16

K.) B D (except Dn1) T G1 2 M1 यज्ञ , M1-3 यज्ञ B3 परायण

7 ^{a}) K5 यज्ञैर्देवा , B1-3 G1 यज्ञेनैव , M1 यज्ञा देव — ^{c}) Ś1 K1 दैवात् (for देवा) — ^{d}) D5 6 दैते(D5 °त्ये)यान् (for दानवान्) K1 3 अभ्य(K1 °त्य)दर्शयन् , Dc1 अत्यधर्षयन , D1 अप्य° , T2 अभ्य° , G1 अप्र° , M2 3 (before corr as in text) अभ्यहर्षयन्

8 ^{a}) G3 नरमेधाश्च T G3 हि (for च) — ^{b}) K2 4 D1 नरमेध , K3 सर्वमेधा , T1 क्रतुमुख्यौ — ^{c}) K2 4 D1 सर्वमेध , T1 हय° (for नर°) — ^{d}) M2 3 त्व माहर (for त्वमा)

9 ^{c}) K5 D2-4 युक्तेन , B1 2 4 वृत्तेन (for वित्तेन) Ś1 K1-4 B3 (marg) 3 4 (marg) D1 यद्वत्तेव महाबाहो (K2 4 D1 °राज) — ^{d}) D6 यदा (for यथा)

10 ^{a}) D3 4 भारतो T श्रीमान् , G3 धीमान् (for राजा) D6 यथा भरवराजासौ — ^{b}) Ś1 दौष्वति , K1 दौष्विति , K3 4 Dc1 D1-3 5 6 दौष्क(D6 °ष्कु)ति , K. दौष्यत , B1 2 5 Dn1 D4 T G3 दौष्यति° , B3 4 दौ स्संति Ś1 K1. 3 B1 पृथिवीपते , T G3 पुरुषोत्तम , G1. 2 तु (G2 च) महीपति — ^{c}) Some S MSS शाकुतलो — ^{d}) G1 2 यस्ते (for तव)

11 ^{a}) K2 4 D1 वाजिमेध — ^{b}) K4 D1 याचेय , Dc1 पावय , G3 पारयेत् K5 B1 (marg) ? वीपार्वि , T G3 °पतीन् — ^{c}) K4 B1 2 [s]स्वि (for तु) — ^{d}) Ś1 K1. K2 4 5 D1 तं शु(D1 तच्छ्रु)णुष्व महामुने , S तत्व मे (M1 त त्य मे , M4 तत्र त्व) श्रोतुमर्हसि

12 ^{a}) M1 2 इदं — After 12^{ab}, T G3 read 14^c–15^d and M reads 14^{cd}, repeating it in its proper place G1 2 om (hapl) 12^c–14^b — ^{c}) T G3 दातुम् (for दानम्) Dc1 अर्न्थ , G3 अल्पान् K1 2 5 D2-4 M3 4 शक्ष्यामि , K4 D1 वक्ष्यामि , Dn1 D5 6 T G3 शक्नोमि — ^{d}) Ś1 K1 न च (by transp)

13 G1 2 om. 13 (cf v l 12) — ^{a}) B1 2 हि , B3-5 Dc1 Dn1 D1 4 6 तु (for च) G3 न चापलात्तदा दीनान् — ^{c}) B2 4 D5 6 द्रविणान् , D3 ग्राह्म° (for [आ]र्द्रम°) T G3 तथैव द्रविणान्यो(G3 °णाँच्छो)के

14 G1 2 om 14^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) T2 तु राजा (for पृथिवीं) — ^{b}) Ś1 K1 यज्ञाय , K3 5 Dn1 D5 6 यथार्थ , T G3 M1 राज्यार्थे (G3 °र्थं) (for यज्ञार्थे) — D3 om (hapl) 14^c–15^d , T G3 read the same after 12^{ab} M reads 14^{cd} for the first time after 12^{ab} — ^{c}) T G3 कथम् (for करम्) Ś1 K1 करवाम हनिष्यामि (sic) , G1. 2 अहमाराधयिष्यामि — ^{d}) Ś1 K1 -परायणं , D (except D1 , D3 om) G °यण

15 For the sequence in T G3, cf. v l 14 D3 om 15 (cf. v l 14) K4 D1 om (hapl.) 15 — ^{a}) K1 Dc1 दुर्योधनपराधेन (sic) — ^{b}) T G3 M वसुधा G1 2 वसुधायां नराधिपा — ^{c}) K3 5 T G3 M प्रविष्टा , B3 5 D3 4 विनष्टा , G1. 2 प्रतिष्टा (for प्रनष्टा) T G योधयित्वा — ^{d}) T निमग्ना (for अकीर्त्या) Ś1 K1. 3 B5 D2 M3 द्विजसत्तम , Dc1 मनुजसत्तम

C 14 57 B 14 3 17 K 14 3 17 पृथिवी दक्षिणा चात्र विधिः प्रथमकल्पिकः ।
विद्वद्भिः परिदृष्टोऽयं शिष्टो विधिविपर्ययः ॥ १७
न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन ।
अत्र मे भगवन्सम्यक्साचिव्यं कर्तुमर्हसि ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
मुहूर्तमनुसंचिन्त्य धर्मराजानमब्रवीत् ॥ १९
विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ।
उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्तस्य महीपतेः ।
तदानयस्व कौन्तेय पर्याप्तं तद्भविष्यति ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणं तत्समाचितम् ।
कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव वदतां वर ॥ २१

व्यास उवाच ।

यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारधमं नृपम् ।
यस्मिन्काले महावीर्यः स राजासीन्महाधनः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(hypermetric) G3 इमानात्मनि सत्तम

16 a) D6 क्षपिता (for पृथिवी) — b) K1 Do1 D1 2 T2 G2 3 M4 क्षपिता, D6 पृथिवी (for क्षयिता) K1 विभु, G2 3 जय- (for वित्त) — c) K4 शोकश्, B Do1 D2 कोपश्, T1 पाशश्, M1 2 कोवश् (sic) (for कोशश्) T1 G3 M1-3 चिकीर्णो K3-5 D1 S [ऽ]य (for ऽसौ)

17 b) B (except B2) प्राथम K2 4 D1 -कल्पक, Dn1 D2-4 कल्पित D5 6 विधि पृथगकल्पित, S वाजिमेधे म(M4 °धम)हाक्रतौ — c) K3 D6 तुष्टोय, T G3 घृष्टोय, G1 M4 पृष्टोय, G3 मृष्टाय (for दृष्टोऽय) — d) K5 D2 4-6 शिष्टे Ś1 K3 विपर्ययात् K1 2 4 B2 3 D1 S विशिष्टो विधिपर्यय (K1 2 4 B3 D1 °र्ययात्, M1 2 °र्यया)

18 a) G1 2 हि (for च) K4 D1 प्रतिक्रिया, Do1 Dn1 °विधिं, D5 6 निधी, M2 निधि D3 गन्तु (for कर्तुं) — b) K4 विपीडामि (for चिकीर्षामि) G1 2 [इ]ह मानद (for तपोधन) — c) G1 आश्रमे (for अत्र मे) D3 G3 भगवान् — d) Ś1 K1 3 साम्निध्य (for साचिव्य)

19 MSS om the ref — b) K4 D1 कृष्णद्वीपायनस् B1 T1 G3 तथा — c) B1 (marg) M1 2 इव, G1 M4 अभि, G2 M3 अपि (for अनु) T G3 स मुहुर्तं तु संचिन्त्य — d) Ś1 K3 राजानमिदमब्रवीत्, M1-3 धर्मराजमथा° — After 19, K5 D (except Do1 D1) ins

9* कोशश्चापि विशीर्णोऽस्य परिपूर्णो भविष्यति ।
[Cf. 16c for the prior half. Some MSS कोपश्]

20 Before 20, B6 Do1 M1 ins व्यास उवाच — b) G1 2 मेरोर्, M शीर्षे (for गिरौ) K4 हिमवता, G2 वत, M1 2 °वत, M3 °वते, M4 हैमवते M1 2 स्मृत, M4 चितं (for स्थितम्) — d) K4 D1 मर(D1 रु)तस्य K3 4 महीपते, K5 B4 5 D (except D1) T G3 महात्मन (D3 °ना) — e) G2 आनय त्वं (for °यस्व) — f) K4 D1 G1 2 M ते (for तद्)

21 a) K4 D1 मरुतस्य — b) K2 4 5 D (except Do1 Dn1) उपार्जित, S (except T1 G1) समाहित (for °चितम्) — c) G2 कस्मिंश्चित् D5 6 नृपतिर् (for स नृपो) — d) K1 वर K3 बभूव मुनिसत्तम

22 a) D4 शुश्रूपते G3 शुश्रूपा यदि ते पार्थ — b) K2 कारन्धम (for कारधम) D2 G1 नृप G3 शृणुष्व सकल नृप, M4 (inf lin as in text) शृणु कारधमो नृप — cd) K4 कस्मिन् T2 कुले (for काले) K2 महावीर्यं K4 D1-4 महायल°, T1 G3 °रथ; G1 2 धनाधिक (for महाधन) Ś1 K1 3 B2 (also as in text) कथयिष्यामि ते सर्वं यथा राजा महाधन

Colophon om. in G1 2 M — *Adhy name* K4 D1 मरुत्ताख्यानं, B1-4 Do1 Dn1 D2 4 संवर्तमरुत्तीयं, D3 मरुत्तीयं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K4 B1 Dn1 D1 4-6 T G3 3 (as in text) — *Śloka no* Dn1 D5 23

४

युधिष्ठिर उवाच ।
शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्तनम् ।
द्वैपायन मरुत्तस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ॥ १
व्यास उवाच ।
आसीत्कृतयुगे पूर्वं मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महेष्वासः प्रजातिरिति विश्रुतः ॥ २
प्रजातेरभवत्पुत्रः क्षुप इत्यभिविश्रुतः ।
क्षुपस्य पुत्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत्प्रभुः ॥ ३
तस्य पुत्रशतं राजन्नासीत्परमधार्मिकम् ।
तांस्तु सर्वान्महीपालानिक्ष्वाकुरकरोत्प्रभुः ॥ ४
तेषां ज्येष्ठस्तु विंशोऽभूत्प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो नाम भारत ॥ ५
विविंशस्य सुता राजन्बभूवुर्दश पञ्च च ।
सर्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६
दानधर्मरताः सन्तः सततं प्रियवादिनः ।
तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः स तान्सर्वानपीडयत् ॥ ७
खनीनेत्रस्तु विक्रान्तो जित्वा राज्यमकण्टकम् ।
नाशक्नोद्रक्षितुं राज्यं नान्वरज्यन्त तं प्रजाः ॥ ८
तमपास्य च तद्राष्ट्रं तस्य पुत्रं सुवर्चसम् ।
अभ्यषिञ्चत राजेन्द्र मुदितं चाभवत्तदा ॥ ९ E 14 72 B 14 4 9 K 14 4 9

4

1 K4 D1 G3 om 1 — a) G1 शुश्रूषोस् T1 मत्तं (for तस्य) K5 धर्मस्य — b) K1 राजर्षे, K2 राजर्षि B3 अनु (for परि) Ś1 K1 3 -कल्पन (K3 °क), B3 D3 4 M1 2 -कीर्तितं (for कीर्तनम्) — c) K2 मरुतस्य — d) Ś1 K3 कथ G2 मा (for मे)

2 a) B1–4 Dc1 पार्थ, B6 Dn1 D2–6 T2 तात (for पूर्वं) — D4 om (hapl) 2c–3d — c) Dn1 D5 6 T2 महाबाहु (for महेष्वास) — D2 om 2d–3a — d) B1 2 3 (marg as in text) 4 Dc1 Dn1 D2 5 6 प्रमधिर् (for प्रजातिर्) K2 4 D1 इति वीर्यवान, K5 B Dc1 D2 S अभवन्नृप (for इति विश्रुत)

3 D2 om 3a, D4 om 3 (cf. v 1 2) — a) Ś1 K2 3 B2 4 प्रजानेर् K. B1 2 5 Dc1 Dn1 D3 5 6 G1 प्रमधेर् (for प्रजातेर्) — b) K1 क्षुपा, K4 जप, G1 क्षुध, G2 क्षुत, G3 क्षुम (for क्षुप) B5 D2 [अ]भिमज्ञित, Dc1 मन्वित, D3 [उ]पसज्ञित (for [अ]भिविश्रुत) — c) K3 5 Dn1 D4–6 T2 G2 M4 इक्ष्वाकुर्, B5 damaged (for त्विक्ष्वा) — d) Ś1 K1 3 धर्मपालो (for मही°) G1 [उ]द्धत (for ऽभवत्) K4 पुरा (for प्रभु)

4 K3 om (hapl) 4 — b) G3 आसन्परमधार्मिका — c) G3 तान (for तु)

5 a) K3 transp ज्येष्ठस् and तु K1 विंवशो (hypermetric), D4 विंपो (for विंशो) — b) Ś1 वपुष्मता (for धनु°) — c) K3 वशस्य — G1 om (hapl) 5d — d) Ś1 K2 Dc1 D1 3 विविशो, K1 निवशो B3 धार्मिक (for भारत)

6 a) K3 विविशस्य — d) K1 D1 ब्रह्मण्य K2 D5 -संगरा, G1 2 विक्रमा (for -वादिन)

7 K4 D1 om (? hapl) 7ab — a) K2 5 धर्मपरा, Dc1 रता, T1 G2 -कर्मरता (for -धर्म) K3 सम्या, B D (D1 om) शाता (for सन्त) — b) D6 ब्रह्म- (for प्रिय) S (except T2) प्रजाहितचिकीर्षव — c) Dc1 शिखीनेत्र, D3 वनी°, M खुरी° (for खनी°) — d) Ś1 K1 3 B2 (marg) 3 चातुर्वर्ण्यम् (for स तान्सर्वान्)

8 a) K2 मखीनेत्रस्, K3 खने°, M खुरी° (for खनी°) G3 विश्रांतो, M4 (sup lin) विख्यातो (for विक्रान्तो) — b) K2 D1 राष्ट्रम् (for राज्यम्) T G3 वसूनि च (for अकण्टकम्) — c) K2 4 5 D1 M न शक्तो, B3 Dn1 D2–6 नाशकद्, T1 G1 2 अशक्तो (for नाशक्नोद्) B4 राजा (for राज्य) — d) B2 3 D2–4 नानुरज्यत, T1 G3 नानुरजति, M1–3 नान्वरज्यत K3 प्रभु (for प्रजा) K2 D5 6 नानुरज्यस्तत प्रजा

9 a) T1 G ततो(G1, 2 °म)पहाय, M सस्थापय- (M2 3 °य)ति (for तमपास्य च) Ś1 K1–3 B3 D1 [अ]थ (for च) T1 G3 M4 त (for तद्) K3 B

C 14 73 B 14 4 10 K 14 4 10

स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं तथा ।
नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १०
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः ।
प्रजास्तं चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनस्विनम् ॥ ११
तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्यत्कोशवाहनम् ।
तं क्षीणकोशं सामन्ताः समन्तात्पर्यपीडयन् ॥ १२
स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोशस्त्ववाहनः ।
आर्तिमार्छत्परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च ॥ १३
न चैनं परिहर्तुं तेऽशक्नुवन्परिसंक्षये ।
सम्यग्वृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ॥ १४
यदा तु परमामार्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः ।
ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततो बलम् ॥ १५
ततस्तानजयत्सर्वान्प्रातिसीमान्नराधिपान् ।
एतस्मात्कारणाद्राजन्विश्रुतः स करंधमः ॥ १६
तस्य कारंधमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत् ।
इन्द्रादनवरः श्रीमान्देवैरपि सुदुर्जयः ॥ १७

Dn1 D1 2 4–6 G2 M4 राज्ये, K5 G8 राष्ट्रात्; T1 राष्ट्रे K4 तमयास्याश्च तद्राज्ये, Do1 T2 °पासार्य तद्राज्ये, D8 तमुपास्य च तद्राज्यं —^{b}) T1 G8 सुवर्चलं (for °सम्) —^{c}) K4 5 B1 2 4 5 Dn1 D1 5 T G अभ्यषिंचत, B8 °षिच्यत, M अभिषिक्ते तु D2 T1 G1 राजेंद्र —^{d}) All MSS (except Ś1 K1 8) मुदिता (K5 °तश्च) (for मुदित) D2–6 हि (for च) K2 तया, D2–6 तत, T1 M प्रजा (for तदा)

10 ^{a}) G विषयान् (G8 °य) (for विक्रियां) —^{b}) K2 4 5 B1 2 4 Do1 Dn1 D1 5 6 T2 च तत्; K8 D4 G8 तदा (for तथा) —^{c}) G1 नियता, G2 नियतौ Ś1 K8 नियतो मा(K8 म)नयामास, K1 °तो नि*या°

11 ^{a}) D2 ब्रह्मण —^{b}) Ś1 दम, M1 2 क्षम (for शम) Ś1 K1, 8 °शमान्वित (for दमा°) K2 4 D1 शूरो दमसमन्वित (K2 °त), K5 शूरो दाक्षिण्यसयुत, G1 2 M8 4 गुणवान्क्षमयान्वित —^{c}) K5 T1 M1 2 om च Do1 तस्य, D5 तत्र (for त च) B8 Do1 D2 4 [अ]नुरजयत (for [अ]न्व°) —^{d}) B1 2 D1 यशस्विनं, B1 (marg) T1 मनस्विन, B6 D2–4 मनीषिणं

12 ^{a}) G [अ]तिधर्म- (for धर्मप्र-) Do1 प्रवर्तस्य Ś1 K1 8 तस्य सद्धर्मनित्यस्य, K2 4 5 तस्य प्रवृत्तधर्मस्य —^{b}) K4 व्यनशीत् (for व्यशीर्यत्) B Dn1 D2 4 कोप (for कोश) D8 [अ]शीर्यत्कोपस्य वाहनं —^{c}) B1–4 Do1 D2 क्षीणकोप —^{d}) K4 B1 2 4 (marg as in text) 5 Dc1 D1 M1–8 पर्यवारयन् (for °पीडयन्)

13 ^{a}) K2 D8 सं (for स) —^{b}) B2–5 कोपस् B1 2 [ऽ]ल्पवाहन, T1 G2 8 सवा° (for त्ववा°) K4 D3 क्षीणकोपश्च वाहन; K5 Do1 Dn1 D2 5 6 क्षीणकोशाश्च(Do1 °पस्य)वाहन —^{c}) T1 ऋच्छत् (for आर्छत्) Ś1 K1 T1 पर (for परा) K2 4 5 D1 राजन् (for राजा) —^{d}) K2 राजा (for सह) M3 [अ]मात्यै (for भृत्यै) Do1 परेण K4 D1 भृत्यैश्चैव परेण च

14 ^{a}) Ś1 K1 निशि तं (Ś1 [by corr] न शत); K8 न च त, Dn1 न चैवम् D (except D1) अभिहतु (for परिहर्तुं) K8 मे (for ते) —^{b}) Ś1 K1 परिशि(K1 श)क्ष्यये, K8 °पथिन, B Dc1 D2 8 इति लक्ष्यये, T G8 परिसक्षयात् —^{c}) Ś1 K1 सम्यग्वृत्तिर् B1 2 G1 राजासौ, B6 G2 राजान —^{d}) B2 धर्मनिष्ठो, D8 °नित्ये; G2 °नित्यं K1 2 4 D1 युधिष्ठिर

15 ^{a}) K4 D1 तदा वै (for यदा तु) —^{b}) Ś1 K1 8 वै स, G1 2 [ऽ]शासत् (for ऽसौ स) K2 4 5 D1 गतो वै स नरोत्तम (K4 °म·), B8 गतो वै नृप सत्तम, M गतोसौ सपुरोहित —^{c}) B1 2 तदा (for तत) Ś1 T1 प्रदध्यौ M4 स्व (for स) K5 प्रदध्मौ स कर तस्य —^{d}) D6 तपोबल (for ततो ब°)

16 ^{a}) K2 D3 अजयन् —^{b}) K8 5 Dn1 D1 प्रतिसीमान्, T2 G2 8 स (G8 आ)सीमांतान्, G1 प्रभीतास्तान् (for प्रातिसीमान्) —^{c}) K8 राज्ञा (for राजन्) —^{d}) Ś1 करधय

17 ^{a}) Do1 om तस्य कारधम T1 श्रीमान् (for पुत्रस्) G1 आवीक्षित्तस्य पुत्रोभूद् —^{b}) G1 पुरा (for ऽभवत्) T1 G2 सुमुखी (T1 °खो) धर्मवत्सल —T1 ins after 17^{ab} T2 G8 subst for 17^{ab}

10* पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवदाविक्षसज्ञक ।
[T2 मुखो G8 आविक्षि]

T1 cont

11* कारधम इति ख्यातो बभूव जगतीपति ।

—^{c}) K2 अनुचरा (sic), D6 अवरज, S (except M2) अनघम (for °वर) M1 (*sup lin*) मरुत्त परम श्रीमान् —^{d}) K5 विक्रमेणारिदुर्जय

तस्य सर्वे महीपाला वर्तन्ते स्म वशे तदा ।
स हि सम्राडभूत्तेषां वृत्तेन च बलेन च ॥ १८
अविक्षिन्नाम धर्मात्मा शौर्येणेन्द्रसमोऽभवत् ।
यज्ञशीलः कर्मरतिर्धृतिमान्संयतेन्द्रियः ॥ १९
तेजसादित्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २०
कर्मणा मनसा वाचा दमेन प्रशमेन च ।
मनांस्याराधयामास प्रजानां स महीपतिः ॥ २१
य ईजे हयमेधानां शतेन विधिवत्प्रभुः ।
याजयामास यं विद्वान्स्वयमेवाङ्गिराः प्रभुः ॥ २२
तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया ।
मरुत्तो नाम धर्मज्ञश्चक्रवर्ती महायशाः ॥ २३
नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ।
स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुम्भमयान्युत ।
कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सहस्रशः ॥ २४
मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्व उत्तरे ।
काञ्चनः सुमहान्पादस्तत्र कर्म चकार सः ॥ २५
ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठराण्यासनानि च ।
चक्रुः सुवर्णकर्तारो येषां संख्या न विद्यते ॥ २६
तस्यैव च समीपे स यज्ञवाटो बभूव ह ।
ईजे तत्र स धर्मात्मा विधिवत्पृथिवीपतिः ।
मरुत्तः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नराधिपः ॥ २७ C 14 91 B 14 4 28 K 14 4 27

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

18 G1.2 om 18-19 — a) B1 2 सर्वे तस्य (by transp) — b) Ś1 K1 om from स्म up to शौर्येण (in 19b) K3 मही, K4 यदास्य (for वशे) T1 तथा (for तदा)

19 G1 2 om 19, Ś1 K1 om up to शौर्येण (in 19b) (cf v 1 18) — a) B1 2 M4 मार्गाक्षित्, Dc1 अविक्षित्, D1.6 °क्षत्, D2 °क्षित् T G3 आविक्षितेव (G3 °व) धर्मात्मा — b) D2-4 वीर्येण (for शौ°) — c) K3 4 G3 M कर्मरतो, B2 (marg) 3 5 Dn1 D1-6 धर्मरतिर्; D1 सर्वरतो (for कर्मरतिर्) — d) K1 G3 धृतिमान्, T वृत्त (for धृति°) K2 Dc1 मजितेंद्रिय, B2 4 स नि° (for सय°)

20 a) G1 M1-3 -सकाश (for -सदृश) — c) D2 भूत्वा (for बुद्ध्या) — d) K1 4 D1 T2 G3 M सु- (G3 स°)न्थित (for सुस्थिर)

21 b) Ś1 K1 प्रश्रयेण, B1 2 T G3 सदामेन (for प्रशमेन) — Dc1 om 21cd — c) K4 मनसा, D1 मनसि B1 [आ]हारयामास, B2 3 हार°, B5 [आ]-ह्लाद° (for [आ]राध°)

22 a) Ś1 (before corr) यजते, G3 बहूना (for य ईजे) M1 2 हयमेधेन K2 4 5 D1 ईजे स (K5 इयाज) चाश्वमेधानां (D1 °धेन) — b) K5 पुन (for प्रभु) — c) K2 5 D1 त (for यं) — d) K1 4 [अ]गिर, Dc1 D3 4 [अ]गिरा

23 a) Ś1 K1 2 [ऽ]धि, Dc1 [ऽ]भि (for ऽति-) — c) Dc1 Dn1 D1 मरुत्रो, D2 3 मरुतो K2 4 D1 M1 धर्मात्मा — d) K3 महायश

24 a) K3 नगायुत — b) Ś1 K1 2 मनुर् (for विष्णुर्) — c) Ś1 K3 D2-4 यक्षमाणो — d) Ś1 K1 2.3 D5 6 कौंभमयानि B1 [अ]य, T1 तु, G3 च (for [उ]त) D3 4 शातकुम्भमयान्विव — e) G3 श्वश्राणि (for शु°)

25 a) Ś1 K1 4 श्वेत, B1 Dc1 D2-4.6 T2 G3 M4 मेर (for मेरु) G1 2 देव तत्र समासाद्य — b) K4 उत्तर; G3 उत्तम — c) G3 सुमहत्, M2 4 सुमहा Ś1 K1 3 काचन सुमहच्छृगं, K2 4 5 D1 काचनै स महो त्साहस्, T1 काञ्चन सुमहत्पायं — d) K3 सूत्र-, K6 सर्वं (for कर्म) K2 4 5 D1 ह (for स)

26 a) K4 B3 Dc1 D1 तत्र (for तत) K2 कुंडाणि, D2 कुडांश्च, D3 कुडीश्च Ś1 पात्र च, K3 G1 पात्र्यश्च, K4 D1 4 T पात्राणि, Dc1 पात्रीं च, D5 6 पात्राश्च — b) Ś1 K3 पिठिराणि, K4 D1 पितराणि, Dc1 पीठ-राणि, D2-6 पि(D3 पी)ठराश्च; T फलकानि — d) T1 तेषां (for येषां)

27 a) T1 M तु (for च) K3 B3 च, T ह (for स) G तस्यैव तु समीपेन — b) B1-3 महानभूत्

५

C 14 92
B 14 5 1
K 14 5 1

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंवीर्यः समभवत्स राजा वदतां वरः ।
कथं च जातरूपेण समयुज्यत स द्विज ॥ १
क्व च तत्सांप्रतं द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते ।
कथं च शक्यमस्माभिस्तदवाप्तुं तपोधन ॥ २

व्यास उवाच ।

असुराश्चैव देवाश्च दक्षस्यासन्प्रजापतेः ।
अपत्यं बहुलं तात तेऽस्पर्धन्त परस्परम् ॥ ३
तथैवाङ्गिरसः पुत्रौ व्रततुल्यौ बभूवतुः ।
बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः संवर्तश्च तपोधनः ॥ ४
तावपि स्पर्धिनौ राजन्पृथगास्तां परस्परम् ।
बृहस्पतिश्च संवर्तं बाधते स्म पुनः पुनः ॥ ५
स बाध्यमानः सततं भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
अर्थानुत्सृज्य दिग्वासा वनवासमरोचयत् ॥ ६
वासवोऽप्यसुरान्सर्वान्निर्जित्य च निहत्य च ।
इन्द्रत्वं प्राप्य लोकेषु ततो वव्रे पुरोहितम् ।
पुत्रमङ्गिरसो ज्येष्ठं विप्रश्रेष्ठं बृहस्पतिम् ॥ ७
याज्यस्त्वङ्गिरसः पूर्वमासीद्राजा करंधमः ।

(for बभूव ह) —ᵉ) Ś1 रेजे (for ईजे) K5 T G3 स तत्र (by transp), B1 यत्र स —ᶠ) K4 Do1 D1 मरुत, K6 मरुतै, D3 मरुत Ś1 K2 B1 Do1 D2 3 सह तै॰, T1 G1 M4 सहित G3 मरुत्तस्य हि तत्सर्वं —ᶠ) K1 2 B1-3 D2-6 T1 G2 नराधिप

Colophon — *Adhy name* Ś1 K3 8 B3 Do1 Dn1 D2 4-6 संवर्तमरुत्तीय; K4 D1 मरुत्तयज्ञसमार॰, M1-3 यज्ञप्रोत्साहन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K4 Dn1 D4 5 4 (as in text), G1 M 3 — *Śloka no* K3 Dn1 28, D1 24

5

1 Ś1 K1 2 om (hapl) 1ᵃᵇ —ᵇ) D2-4 transp स and राजा B1 2 4 Do1 M ददतां, G2 दमता (for वदता) Dn1 D2 5 6 वर T G3 स राजा पृथिवीपति —ᶜ) K5 कदा (for कथ) B2 वा (for च) G3 जातरूपाणा —ᵈ) K6 G1 M समायुज्यत K1 2 D1-6 स द्विज, T G M3 वै नृप

2 ᵃ) T सर्वं (for द्रव्य) Ś1 K1 8 द्रव्य च तत्कुत प्राप्त —ᵇ) K3 D1 क्व च (for अत्र) D6 तिष्ठति, M1-3 शिष्यते (for तिष्ठते) Ś1 K1 भगवन्क्व च तिष्ठति —ᵈ) Ś1 K1 ततो (for तद्) K1 2 तपोधन, D6 ॰धन

3 Do1 om 3ᵃᵇᶜ —ᵃ) K2 5 B2-5 Dn1 सुराश्चैव (for [ए]व देवाश्च) —ᵇ) K4 D3 प्रजापते, B3 D6 ॰पति —ᶜ) K4 Dn1 अपत्य (for ॰त्य) K4 D1 तावद् (for तात) D3 अपत्य बहु तातस्य —ᵈ) K4 6 D1 om ते K3 D3 4-6 सस्पर्ध (D6 ॰र्धे)त, Do1 तस्प॰, D3 स्पर्धयत, T1 ते स्पर्धति

4 ᵃ) T1 G3 च (for [ए]व) D1 [आं]गीरस॰ M1-3 तथैवांगिरसावेतौ —ᵇ) K3 4 5 D1 4 (marg) G1 2 M पितृतुल्यौ, Dn1 ब्रह्म॰, D5 6 तत्तुल्यौ वा, T वृत्ततुल्यौ (for व्रत॰) —ᶜ) Do1 om बृहस्पतिर् G1 महा (for बृहत्) —ᵈ) K1 सदृवश्च (for संवर्तश्च) Ś1 तपोधना

5 ᵃ) K4 B2-4 Dn1 D1 तावति, Do1 तान्प्रति (for तावपि) K3 स्पर्धितौ, D1 स्पर्धनौ —ᵇ) K4 D1 ब्राह्मणावजितेंद्रियौ —ᶜ) K2 8 Do1 Dn1 D5 6 T2 G3 M3 स, K5 B T1 G1 3 M1 2 4 तु (for च) —ᵈ) K1 स, T1 तु (for स्म) M1 2 स नित्यश (for पुन पुन)

6 ᵃ) K1 राध्यमान (for बाध्य॰) —ᵇ) T1 भ्राता —ᶜ) M4 दिग्वाश्च (for दिग्वासा) —ᵈ) K1, 3-5 B1 Do1 D2 G1 M वने (for वन) B1 2 अरोचत

7 T1 om 7ᵃ-8ᵇ —ᵇ) K2 B1-4 Dn1 D5 6 विजित्य (for निर्जित्य) K1 निरुत्य, K3 हनित्य (by metathesis), K5 B1 2 4 Dn1 D5 6 T2 G3 निपात्य, Do1 निशाम्य (for निहत्य) —ᵉ) K2 T2 ज्येष्ठम् (for पुत्रम्) Do1 आगिरसो; D1 अगिरसां K1 5 श्रेष्ठ, K4 D1 श्रेष्ट (sic), T2 पुत्र (for ज्येष्ठं) —ᶠ) K5 B1 5 Do1 G3 M विप्रज्येष्ठ D1 बृहस्पति

8 T1 om 8ᵃᵇ (of v 1 7) —ᵃ) D3 यज्यस् K4 D1 M1-3 [आ]गिरम, D1 G3 [आ]गी॰ —ᶜ)

वीर्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च ।
शतक्रतुरिवौजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ ८
वाहनं यस्य योधाश्च द्रव्याणि विविधानि च ।
ध्यानादेवाभवद्राजन्मुखवातेन सर्वशः ॥ ९
स गुणैः पार्थिवान्सर्वान्वशे चक्रे नराधिपः ।
संजीव्य कालमिष्टं च सशरीरो दिवं गतः ॥ १०
बभूव तस्य पुत्रस्तु ययातिरिव धर्मवित् ।
अविक्षिन्नाम शत्रुक्षित्स वशे कृतवान्महीम् ।
विक्रमेण गुणैश्चैव पितेवासीत्स पार्थिवः ॥ ११
तस्य वासवतुल्योऽभून्मरुत्तो नाम वीर्यवान् ।
पुत्रस्तमनुरक्ताभूत्पृथिवी सागराम्बरा ॥ १२
स्पर्धते सततं स स्म देवराजेन पार्थिवः ।
वासवोऽपि मरुत्तेन स्पर्धते पाण्डुनन्दन ॥ १३
शुचिः स गुणवानासीन्मरुत्तः पृथिवीपतिः ।
यतमानोऽपि यं शक्रो न विशेषयति स्म ह ॥ १४
सोऽशक्नुवन्विशेषाय समाहूय बृहस्पतिम् ।
उवाचेदं वचो देवैः सहितो हरिवाहनः ॥ १५
बृहस्पते मरुत्तस्य मा स्म कार्षीः कथंचन ।
दैवं कर्माथ वा पित्र्यं कर्तासि मम चेत्प्रियम् ॥ १६
अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणां च बृहस्पते ।　C 14 110 B 14 5 19 K 14 5 19

B_1 वीर्यं च (for वीर्येण) D_1 वीर्येणाप्रतिलोकेन —^{d}) D_{6} इत्तेन, T वित्तेन, M_{1-3} व्रतेन (for वृत्तेन) — After 8^{cd}, K_4 ins 12* K_4 om (hapl) 8^e–9^b —^{e}) $G_{1\ 2}$ ज्यायान् (for [ओ]जस्वी) —^{f}) B_3 स युधिष्ठिर , K_3 $D_{1\ 4}$ शमितव्रत , K_1 शशि

9 K_4 om. 9^{ab} (cf v l 8) —^{a}) B_3 तस्य, D_2 यस्य, G_1 स्वस्व , G_2 स्वस्य (for यस्य) M_{1-3} यौधाश् —^{b}) D (except D_1) मित्राणि (for द्रव्याणि) — $Ś_1$ K_{1-3} B D ins after 9^{ab} K_4 after 8^{cd} K_5 after 9

12* शयनानि च मुख्यानि महार्हाणि च सर्वश ।
[$Ś_1$ $K_{1\ 3}$ तु (for the first च) $D_{3\ 6}$ महाहानि]
— G_3 om 9^{cd}, D_4 reads it on marg —^{c}) $M_{1,\ 2\ 4}$ (*inf lin* as in text) नाद्देनै(M_1 ने)व, M_3 ध्यानादेव (for ध्याना°) K_2 Dc_1 D_3 भवान (for [अ]भवद्) $Ś_1$ सर्वं (for राजन) —^{d}) $Ś_1$ मुखं वातेन, B_6 D_{1-3} मुखवातैश्च Dc_1 मयुगे (for सर्वश)

10 ^{a}) K_4 D_1 राजन् (for सर्वान्) —^{b}) $Ś_1$ नराधिप, K_3 °धिपान —^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 6}$ समीक्ष्य, Dn_1 सर्जीय, $D_{1,\ 2\ 6}$ स जीव्य (sic), T स जीवन् (for संजीव्य) K_3 कालसिष्ट (sic), K_3 °ष्टिष्ट, K_4 D_1 °शिष्ट (for °मिष्ट) K_2 D_1 तु (for च) —^{d}) $Ś_1$ K_3 स च वीरो, K_1 सर्ववीरो (for सशरीरो)

11 ^{a}) Dc_1 om. पुत्रस्तु B_6 $D_{2\ 3}$ [ऽ]पि, D_4 om (for तु) —^{b}) K_4 D_1 धर्मराट् (for वित्) D_6 ययारिव स धर्मवित् —^{c}) D_1 अविक्षन्, D_2 अविच्छिन्, T $G_{1\ 2}$ आविक्षिन्, G_3 अवीक्ष्यो, M_4 आवीक्षिन् $K_{1,\ 2\ 5}$ D_{1-4} शत्रुजित्, K_4 सर्वजित्, Dc_1 $D_{5\ 6}$ शत्रुजित्, S (G_2 damaged) शत्रुघ्नो (for क्षित्) —^{d}) S (G_2 damaged) यो (for स) $Ś_1$ K_3 वशी (for वशे) —^{e}) M_4 विक्रमैश्च (for °मेण) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ वापि, K_5 T G_3 चापि (for चैव) —^{f}) T_1 पितैव B. D_{2-4} नराधिप (for स पार्थिव)

12 K_3 om (hapl) 12^a–13^b —^{b}) K_2 D_3 मरुतो, Dc_1 D_1 मरुतो —^{c}) G_3 तद् (for तम्) K_4 D_4 T_1 G अनुरक्तो

13 K_3 om 13^{ab} (cf v l 12) —^{a}) $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dc_1 Dn_1 $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ स स्म सतत (by transp), B_3 हि सदा यस्तु K_2 तस्माद्, K_4 D_1 तस्य; T G_3 यस्तु, $G_{1\ 2}$ यस्माद् (for स स्म) —^{b}) K_2 D_1 पार्थिव, B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} नित्यदा (for पार्थिव) —^{c}) K_1 वासे वापि, D_1 स वासवो (for वासवोऽपि) $K_{2\ 4}$ Dc_1 D_1 मरु (Dc_1 °रु)तेन —^{d}) K_2 D_2 पाडुनदन

14 ^{a}) K_1 नाशुचि (for शुचि स) T G_2 सद्, M_{1-3} स्व (for स) —^{b}) $K_{2\ 4}$ Dc_1 D_1 मरु(Dc_1 °र)त T स महीपति (for पृथिवी°) —^{c}) K_1 यातमानो, Dc_1 G_1 यज° (for यत°) $B_{1\ 2}$ त, $D_{2\ 4}$ सं (for यं) —^{d}) M_4 हि (for ह) T $G_{1\ 3}$ निर्विशेषयति स्म ह

15 ^{a}) $M_{1\ 2}$ न शक्नुवन् (for सोऽश°) —^{d}) K_1 हरिवाहना

16 M_4 om 16–17 —^{a}) $K_{2\ 4}$ Dc_1 D_1 मरु(Dc_1 °र)तस्य —^{b}) G_3 मा (for स्म) G_1 M_3 कदाचन (for कथं°) —^{c}) G_3 कारयथा (for कर्माथ वा) K_3 B Dc_1 Dn_1 $D_{3\ 4}$ T $G_{1\ 2}$ पि($B_{1\ 2}$ पै)त्र्यं वा (by transp), D_6 पित्रर्य —^{d}) $B_{1,\ 2}$ (marg as in

C 14 110
B 14 5 19
K 14 5 19

इन्द्रत्वं प्राप्तवानेको मरुत्तस्तु महीपतिः ॥ १७
कथं ह्यमर्त्यं ब्रह्मंस्त्वं याजयित्वा सुराधिपम् ।
याजयेर्मृत्युसंयुक्तं मरुत्तमविशङ्कया ॥ १८
मां वा वृणीष्व भद्रं ते मरुत्तं वा महीपतिम् ।
परित्यज्य मरुत्तं वा यथाजोषं भजस्व माम् ॥ १९
एवमुक्तः स कौरव्य देवराज्ञा बृहस्पतिः ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य देवराजानमब्रवीत् ॥ २०
त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
नमुचेर्विश्वरूपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ॥ २१
त्वमाजहर्थ देवानामेको वीर श्रियं पराम् ।
त्वं बिभर्षि भुवं द्यां च सदैव बलसूदन ॥ २२
पौरोहित्यं कथं कृत्वा तव देवगणेश्वर ।
याजयेयमहं मर्त्यं मरुत्तं पाकशासन ॥ २३
समाश्वसिहि देवेश नाहं मर्त्याय कर्हिचित् ।
ग्रहीष्यामि स्रुवं यज्ञे शृणु चेदं वचो मम ॥ २४
हिरण्यरेतसोऽम्भः स्यात्परिवर्तेत मेदिनी ।

---

text) मम चेदिच्छसि प्रिय

17 M4 om 17 (of v l 16) —ᵃ) Ś1 K1 3 तु, K2 4 5 D1 T G3 च (for हि) —ᵇ) K2 4 D1 बृहस्पते (K2 °ति) —ᶜ) K4 Do1 D1 मरुंतस् T स (for तु) G3 बृहस्पते (for महीपति)

18 Before 18, M4 ins शक्र. —ᵃ) Do1 corrupt G1 2 हि मर्त्यं (for ह्यमर्त्यं) T1 G3 पूर्वं (for ब्रह्मस्) K4 D1 ममर्त्यं स्व कथ ब्रह्मन्, B1 4 कथ ह्यमर्त्यवद्ब्रह्मन् —ᵇ) K4 यापयित्वा, D1 पाय° (for याज°) K3 नराधिप (for सुरा°) —ᶜ) K (except K3) D6 G2 3 M1–3 याजयेन् (for येर्) D3 जयन्मृत्यु स संयुक्त —ᵈ) K4 Do1 D1 मरुं(Do1 °रु)तम् M1–3 मरुत्त पृथिवीपतिं

19 ᵃ) D3 वृणीथ —ᵇ) K4 Do1 D1 मरुंत T2 मरुत्तमपि वा नृप —ᶜ) K4 Do1 D1 मरुत —ᵈ) D3 यथायोष D4 यजस्व (for भ°) Ś1 K1 3 वा (for माम्)

20 ᵃ) K2–4 D1 T G1 3 M3 4 तु (for स) —ᵇ) K2 4 शक्रेणाथ, T G3 देवेंद्रेण (for देवराज्ञा) —ᶜ) G3 मरुत्तम् (for मुहूर्तम्) Ś1 G1. 3 अपि, K1 अथ ; K4 D1 इति (for इव) —ᵈ) K2 4 T G3 देवराजम थाब्रवीत्, K5 राजन्वचनमब्र°

21 Before 21, T G3 ins बृहस्पति° —ᵃ) T2 लोकानाम् (for भूता°) —ᵇ) D5 6 G1 2 सनातना (for प्रतिष्ठिता) —ᵈ) Ś1 K1 विहंता, Dn1 *हता (for निहन्ता) Do1 तुमुलस्य ; M स्वं बलस्य G3 मा (for च) T हता स्वं बलसूदन

22 ᵃ) K2 D1 6 त्वमाजहर्ष ; K3 समागमार्थं ; K5 समाजहार, B1–4 Do1 त्वमा(B3 °या)जहिथ, T G3 त्वमाहर्ता च, G1 2 त्वमाजहार्षीर् (for °हर्थ) B1. 2 भूतानाम्, T G3 दैत्यानाम् (for देवा°) —ᵈ) K1 B1 2 M4 एकवीर, K3 5 D1 M1–3 एकवीर, K3 5 Do1 D4 एको वीर K1 2 D3 श्रिय परं, B1 2 परा श्रियं (by transp) T G2 एक श्रीमाननुत्तम, G1 एक वीर्यश्रिय परा —ᶜ) K1 3 D3 तु वंद्यां (K3 °द्यं) च, G3 महीं चैव (for भुव द्या च) —ᵈ) G1 तथैव (for सदैव) K2 बलसूदन, K5 °वाहन, G1 M बल सूदन

23 ᵃ) T1 अह (for कथं) K4 D1 त्यक्त्वा, K5 हित्वा (for कृत्वा) T2 पौरोहितत्वं ते कृत्वा, G3 °त्य हि कृत्वा तु —ᵇ) K5 कथं (for तव) B2 3 G1 2 M सुरेश्वर (for °गणे°) —ᶜ) D3 याजये ह (for °येयम्) Ś1 K1–3 B3 पुनर्, K4 5 T G M1. 2 कथ (for अहं) —ᵈ) K4 मरुंतं ; D3 मरुतं K4 D1 पाकशासन

24 ᵃ) K2 4 B4 D1 देव त्व, K3 B1–3 5 D (except D1) देवेंद्र (for देवेश) —ᵇ) K2 मर्ताय, B4 Dc1 Dn1 D2 4–6 मर्त्यस्य, D3 सत्यस्य, G3 मर्याय (for मर्त्याय) K5 D2–4 कस्यचित् (for कर्हि°) —ᶜ) K4 B3 D1. 4 6 गृही(D4 °हि)ष्यामि, D2 3 ग्रहि° (for ग्रही°) K2 D1 श्रुचं, K4 श्रुत, B (except B4) D2 श्रुवं, Dn1 M4 ध्रुव, D3 शुच (for स्रुव) Dn1 यज्ञ, D3 जज्ञे (sic) (for यज्ञे) —ᵈ) K5 शृणुष्व (for शृणु च) K4 D3 वेदं, G2 M4 (*inf lin* as in text) सेव (for चेद)

25 ᵃ) K5 हिरण्यरेता K2 4 B D S हिरण्यरेता नो(K2 °ता कु-, T1 °तनो)ण्ण स्यात् —ᵇ) Do1 परिवर्तंत K2 D6 G2 मेदिनी —ᶜ) T1 भान, G1 भासा (for भास) K2 Dn1 D5 6 तु ; B5 T G3 न (for च) B5 च, T G3 तु, G1 2 नो (for न) K4 [अ]धिक (for रवि°) —ᵈ) K3 सत्वं च (for

भासं च न रविः कुर्यान्मत्सत्यं विचलेद्यदि ॥ २५
बृहस्पतिवचः श्रुत्वा शक्रो विगतमत्सरः ।
प्रशस्यैनं विवेशाथ स्वमेव भवनं तदा ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

व्यास उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादं मरुत्तस्य च भारत ॥ १
देवराजस्य समयं कृतमाङ्गिरसेन ह ।
श्रुत्वा मरुत्तो नृपतिर्मन्युमाहारयत्तदा ॥ २
संकल्प्य मनसा यज्ञं करंधमसुतात्मजः ।
बृहस्पतिमुपागम्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३
भगवन्यन्मया पूर्वमभिगम्य तपोधन ।
कृतोऽभिसंधिर्यज्ञाय भवतो वचनाद्गुरो ॥ ४
तमहं यष्टुमिच्छामि संभाराः संभृताश्च मे ।
याज्योऽस्मि भवतः साधो तत्प्राप्नुहि विधत्स्व च ॥ ५
बृहस्पतिरुवाच ।
न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवीपते ।
वृतोऽस्मि देवराजेन प्रतिज्ञातं च तस्य मे ॥ ६ C 14 175 B 14 6 6 K 14 6 6

मत्सत्य) K4 D1 न चलेद्, G1 2 विचलेद् (for विच) B Dc1 Dn1 D4-6 T2 न तु सत्यं चलेन्मयि (T2 °यदि)

26 Before 26, K3 4 6 D1 2 T G M1 ins व्यास उवाच, B Dc1 D2 6 M2 3 वैशंपायन उवाच — a) K3 4 6 B3 T1 चू स्वतेद् — b) G3 M1 [s]पि (for वि) — c) Ś1 प्रशस्यैन, K1 प्रशस्यैन, K3 प्रशिस्येनं (sic), K6 प्रशाम्येव, B1 6 प्रणम्यैन, D2 प्रशस्यैन (sic), T G2 विवेश्यैव (for प्रशस्यैन) Ś1 K1 2 6 [श्रा]शु (for [अ]थ) — d) D4 स्वयम् (hypermetric) (for स्वम्) K6 तत, T1 G2 तथा (for तदा)

Colophon — *Adhy name* Ś1 K3 6 B (except B1) Dn1 M4 संवर्तमरुत्ती(K3 °त्ता)य, K1 Dc1 मरुत्त (Dc1 °वात्त)मर्त्तीय, K4 D1 मरुत्तीं(D1 °र्तं)य, M1-3 शक्रबृहस्पतिसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K6 Dn1 D4 6 5 (as in text), G1 2 M 4 — *Śloka no* K3 Dn1 28

6

1 c) Dc1 तु (for च) D2 संवादे — d) K4 D1 2 मरु(D2 रु)तस्य B D (except D1) G1 च धीमत, T महात्मन (for च भारत)

2 a) K6 B1 देवराजेन M4 समय — b) B2 अंगिरसेन, D4 T2 आंगी° B1 त, B2 3 6 D2-4 च, T तु (for ह) M1-3 कृतमांगिरस नृप — c) K4 D1 मरुत्तो — d) Ś1 B Dc1 Dn1 D2-6 यज्ञम्, K1-4 D1 सत्रम्, K6 क्रतुम्, T1 यत्नम् (for मन्युम्) B D (except D1) T पर (for तदा)

3 a) T G3 संस्मृत्य (for संकल्प्य) — b) K4 सुतात्मज — c) K6 G1 समागम्य (for उपा)

4 a) K6 T G3 M1-3 त्वा, D1 om (for यन्) — b) K4 Dc1 D1 G1 2 अधिगम्य (for अभि) B1 तपोधन, M3 धन बहु K3 आगतस्य तपोधन — c) Dn1 T1 G1 कृता, D2 कृत्वा (for कृतो) K3 [s]स्ति, D6 [s]पि, M1-3 हि (for ऽभि) Ś1 Dn1 D6 यज्ञस्य; M3 यागाय (for यज्ञाय) — d) K3 D5 T2 G1 गुरो K4 D1 भवतो वचनाय च

5 a) K3 T G1 2 M4 तद् (for तम्) K4 D3 4 द्रष्टुम् (for यष्टुम्) G3 तदहं संप्रयच्छाशु — b) K4 D1 मया, K6 तु मे, D3.4 च ये (for च मे) — c) K3 4 D1 M4 भवता, K6 भगवन्, T विधिवत् (for भवत) — d) G1 मा (for तत्) B1 2 प्राप्नोहि Ś1 K1 3 न (for च) T G3 तद्ब्रूहि विधिव(T1 °स)त्सम

6 c) Ś1 वृत्तो, K1 धृतो (for वृतो) K3 देवेन (for राजेन) — d) T2 यस्य (for तस्य)

3

C. 14 125
B 14 6 7
P 14 6 7

मरुत्त उवाच ।

पित्र्यमस्मि तव क्षेत्रं बहु मन्ये च ते भृशम् ।
न चास्म्ययाज्यतां प्राप्तो भजमानं भजस्व माम् ॥ ७

बृहस्पतिरुवाच ।

अमर्त्यं याजयित्वाहं याजयिष्ये न मानुषम् ।
मरुत्त गच्छ वा मा वा निवृत्तोऽस्म्यद्य याजनात् ॥ ८
न त्वां याजयितास्म्यद्य वृणु त्वं यमिहेच्छसि ।
उपाध्यायं महाबाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ॥ ९

व्यास उवाच ।

एवमुक्तस्तु नृपतिर्मरुत्तो व्रीडितोऽभवत् ।
प्रत्यागच्छच्च संविग्नो ददर्श पथि नारदम् ॥ १०
देवर्षिणा समागम्य नारदेन स पार्थिवः ।
विधिवत्प्राञ्जलिस्तस्थावथैनं नारदोऽब्रवीत् ॥ ११
राजर्षे नातिहृष्टोऽसि कच्चित्क्षेमं तवानघ ।
क्व गतोऽसि कुतो वेदमप्रीतिस्थानमागतम् ॥ १२
श्रोतव्यं चेन्मया राजन्ब्रूहि मे पार्थिवर्षभ ।
व्यपनेष्यामि ते मन्युं सर्वयत्नैर्नराधिप ॥ १३
एवमुक्तो मरुत्तस्तु नारदेन महर्षिणा ।
विप्रलम्भमुपाध्यायात्सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ १४
गतोऽस्म्यङ्गिरसः पुत्रं देवाचार्यं बृहस्पतिम् ।

---

7 K4 मरत, D3 मरुत्र (for मरुत्त) —a) B2 पित्रम् B Dc1 Dn1 भवत् (for तव) B3 4 (marg) क्षेम, T2 G3 क्षत्र Cv as in text —b) M4 मान्य (for मन्ये) —c) K3 4 B D1-5 T2 तत्र (for न च) K1 [अ]स्य, G3 [अ]पि (for [अ]स्मि) K1 4 B D T2 M1-3 याज्यतां (for [अ]या°) T1 न चात्ययावसंप्राप्तो (sic) —d) M1 2 विधत्स्व (for भजस्व)

8 a) K2 ह, K5 हि, T G3 तु (for [अ]हं) —b) K4 B D कथं नरं (for न मानुषम्) K3 याजयिष्यामि मानुषं —c) K4 D1.3 मर(D3 °रु)त Ś1 K3 वा मा गा, K1 मा गा वा (for वा मा वा) —d) K2 4 D1 मर्त्यं, B Dc1 Dn1 D1-4 T2 [ऽ]स्म्यन्य, G1 2 याज्य- (for ऽस्म्यद्य) G3 त्व निवृत्तोद्य याजनात्

9 a) K2 D5 M1-3 त्वा, K3 त्व, T G3 तु (for त्वां) K5 चास्मि, T1 सम्यग् (for [अ]स्म्यद्य) —b) G2 3 शृणु (for वृणु) K3 B4 Dc1 Dn1 यं त्वम् (by transp), G1.2 M4 चान्यम् G1 2 यद्, M1-3 यम् (for इह) —c) T G1 महाभाग (for °बाहो) G3 स चाच्योर्यं महाभाग —d) D4 यज्ञ यज्ञे (by transp)

10 B1 2 4 om the ref —a) Ś1 K (except K3) D1 म (for तु) —b) K4 D1 3 मर(D1 °र)तो S (except G3) घोष्कितो (for व्रीडितो) D3 मत्रत् (for ऽभवत्) —c) K1-3 B2 5 Dc1 D2 5 प्रत्या(B3 °त्य)गच्छन् B1.2 समुद्विग्नो, B4 Dn1 D6 G1 M4 सुसंविग्नो, T2 च त दीनो (for च संविग्नो) G3 प्रत्यागच्छत दीनोय —d) K2 ददायन् (for ददर्श) K3 यति (for पथि)

11 a) Ś1 K1 यथैनं, K3 T G3 तथैनं; B1.2 अथैव, G1 2 तदैव (for अथैनं)

12 Before 12, K2 4 5 D1 M ins नारद —a) Ś1 (before corr) देवर्षे (for राजर्षे) K1 नाभिहृष्टो, K2 4 D1 न प्र°, B3 नातिकृष्टो (for °हृष्टो) —b) K1.2 कश्चिन्, K5 D4 क्वचित्, D1 केचित् (sic) —c) K1 न कुतो (for क्व गतो) K2 स्व, Dc1 [ऽ]स्ति, T [ऽ]स्य (for ऽसि) T [आ]गतो (for कुतो) D6 चेदम्, M1 वापि (for वेदम्) —d) T G M3 मप्रीति (for अप्रीति-) T G3 आगत M1 न प्रीतिस्त्वमिहागत

13 a) Ś1 तन् D3 T2 च (for चेन्) K4 महाराज (for मया राजन्) —After 13a, G3 reads 20bcd and om 13b —b) B1 2 ब्रूहि पार्थिवसत्तम —c) K4 दैन्य, D1 4 (marg as in text) 6 मृत्यु (for मन्यु) —d) G3 संप्रयत्नान (for सर्वयत्नैर्) —After 13, Ś1 K3 ins an addl colophon [*Adhy name* K3 संवर्त्तमरुत्तीयं —*Adhy no* Ś1 6]

14 Before 14, MSS ins व्यास —a) K4 D1 मरुत्तस् B1 [ऽ]थ, Dn1 D5 6 स (for तु) T नारदेन तत पृष्ट —b) T कारणं तन् (for नारदेन) K1 3. 5 सुरर्षिणा (for मह°) —c) G1 उपाध्यायं, G3 °ध्याये —d) T M एतन् (for एव)

15 Before 15, Ś1 K2 3 5 B Dc1 D2 4-6 G M4 ins मरुत्त, K4 D1 मरुत्त, D3 मरुत्र —a) K1 ततो (for गतो) —b) B4 Dc1 देवान्प्रति (for देवाचार्यं) —c) G प्रष्टु (for द्रष्टु) —d) K2 D6 M1 2 मा D2 सो (for न) K3 [अ]भ्यपद्यत, G1 ह्यमन्यत; G2 3

यज्ञार्थमृत्विजं द्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्दत ॥ १५
प्रत्याख्यातश्च तेनाहं जीवितुं नाद्य कामये ।
परित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चास्मि नारद ॥ १६
एवमुक्तस्तु राज्ञा स नारदः प्रत्युवाच ह ।
आविक्षितं महाराज वाचा संजीवयन्निव ॥ १७
राजन्नङ्गिरसः पुत्रः संवर्तो नाम धार्मिकः ।
चङ्क्रमीति दिशः सर्वा दिग्वासा मोहयन्प्रजाः ॥ १८
तं गच्छ यदि याज्यं त्वां न वाञ्छति बृहस्पतिः ।
प्रसन्नस्त्वां महाराज संवर्तो याजयिष्यति ॥ १९

मरुत्त उवाच ।

संजीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद ।
पश्येयं क्व नु संवर्तं शंस मे वदतां वर ॥ २०
कथं च तस्मै वर्तेयं कथं मां न परित्यजेत् ।
प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २१

नारद उवाच ।

उन्मत्तवेषं बिभ्रत्स चङ्क्रमीति यथासुखम् ।
वाराणसीं तु नगरीमभीक्ष्णमुपसेवते ॥ २२
तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित् । C 14 142 B 14 6 23 K 14 6 23

[अ]भ्यमन्यत (for °नन्दत) D2 3 M4 न च मा सो(M4 माम)भ्यनन्दत

16 G3 om 16ᵃ–20ᵃ —ᵃ) K5 तु (for च) B1 तेनाद्य, G2 येनाह —ᵇ) K4 B (except B4) D1–4 G1 2 M4 जीवित —ᶜ) D4 तु (for च) —ᵈ) Ś1 K1 3 दीक्षितश्च, D6 डपि° (for दूषि°) K3 [अ]पि (for [अ]स्मि)

17 G3 om. 17 (cf. v l. 16) Before 17, MSS ins व्यास उवाच —ᵃ) M1–8 स (for तु) K3 राजा (for राज्ञा) —ᵇ) B5 D2 4 नारद प्रत्यभाषत —ᶜ) K4 D2 M4 आवीक्षित, Dc1 D6 अविक्षि(D6 °क्षी)त, D5 आविक्षत T1 G1 2 M4 महाराज —ᵈ) T नृप (for इव) K5 संवर्तो याजयिष्यति (= 19ᵈ)

18 G3 om 18 (cf v l 16) Before 18, MSS ins नारद उवाच —ᵇ) K2 संवर्तो D8 धारिक (for धार्मिक) —ᶜ) K1 2 4 D3 चक्रमीति, Dc1 चक्रामति, D6 चक्रमेति, M1 2 चक्रवर्ती (for चङ्क्रमीति) —ᵈ) Ś1 दिग्वासो

19 G3 om 19 (cf v l. 16) —ᵃ) K4 त्वं, B1 (marg as in text) तद् (for तं) K1 राज्य (for याज्यं) K2 त्वा (for त्वां) —ᶜ) K3 4 D1 प्रसन्नं K1 2 M त्वा (for त्वां) B1 2 5 D (except D1) महातेजा (for °राज)

20 G3 om. 20ᵃ (cf v l 16) K2 मरुत्त, K4 D1 मरुत्; D3 मरुव —ᵃ) Dc1 स (for स) K3 ह, D3 हो (for ऽहं) — G3 reads 20ᵇᶜᵈ after 13* —ᶜ) B2 पश्यामि B1–4 Dc1 कुत्र, B5 D2–4 क्व च (for क्व नु) —ᵈ) K3 वद (for शंस) T त्वं (for मे) G3 वचो मे वदत शृणु

21 ᵃ) K3 4 B1 2 D1 तस्मिन्, T G3 तत्र (for तस्मै) K1 D3 वर्तेय, D1 वार्तेयं —ᵇ) K4 Dc1 D8 M4 मा (for मां) M1 2 कथं मां सोपि याजयेत् —ᶜ) Ś1 K1 [ऽ]स्मि, K2–5 D1 G1 M1 2 हि, T G2 3 M3 4 [ऽ]पि (for च) D5 6 G3 [अ]ह (for [अ]पि) —ᵈ) D5 6 नापि (for नाहं) K1 उद्वहे (for उत्सहे) B5 जीवितुं नाहमुत्सहे

22 ᵃ) Ś1 K1 B1–3 D2 4 वेशं, K3 वेग, B4 5 रूप (for -वेषं) D6 बिभ्रन् —ᵇ) K1 D6 चक्रमीति, G2 चक्रामति (for चङ्क्रमीति) B1 2 5 Dc1 D2–4 यथागत, B4 दिशो दश (for यथासुखम्) M1 2 चक्रवर्ती महायशा —ᶜᵈ) Ś1 K3 Dn1 (marg sec m as in text) D1 अभि (for उप) K3 B Dc1 Dn1 D2–6 वाराणस्यां महाराज (B3 तेजा) दर्शनेप्सुर्महेश्वर — After 22, M8 ins

13* यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते परमेश्वर ।
व्याचष्टे तारकज्ञानं जन्तूनामपवर्गदम् ।

23 D1 om. 23 —ᵃ) Ś1 K1 T2 तस्य, D6 तस्माद् (for तस्या) T उपागम्य (for समासाद्य) — D3 om (hapl) 23ᵇ–24ᶜ —ᵇ) K2 पश्येथा, B5 न्यपेथा, G1 निषेधा (sic), M1–3 न्यस्येथा, M4 (inf lin as in text) न्यासस्थं (for न्यसेथा) —ᶜ) G3 [अ]सौ (for यो) M4 (inf lin as in text) त तु दृष्ट्वा पलायेत —ᵈ) K2 B3 4 Dc1 Dn1 D4–6 transp स and संवर्त D6 महीपते

24 D3 om 24ᵃᵇᶜ (cf v l 23) D4 reads 24ᵃᵇ on marg —ᵃ) B2 पृच्छतो (for पृष्ठतो) —ᶜ) D4 तस्याद्वारं (for तमेकान्ते) —ᵈ) K3 5 D4 T G M3 4 व्रज; M2 व्रजेत्

ततो निवृत्य संवर्तः परिश्रान्त उपाविशत् । शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं बहुशाखिनम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

संवर्त उवाच ।

कथमस्मि त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्मि ते ।
एतदाचक्ष्व मे तत्त्वमिच्छसे चेत्प्रियं मम ॥ १
सत्यं ते ब्रुवतः सर्वे संपत्स्यन्ते मनोरथाः ।
मिथ्या तु ब्रुवतो मूर्धा सप्तधा ते फलिष्यति ॥ २

मरुत्त उवाच ।

नारदेन भवान्मह्यमाख्यातो ह्यटता पथि ।
गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३

संवर्त उवाच ।

सत्यमेतद्भवानाह स मां जानाति सत्रिणम् ।
कथयस्वैतदेकं मे क्व नु संप्रति नारदः ॥ ४

मरुत्त उवाच ।

भवन्तं कथयित्वा तु मम देवर्षिसत्तमः ।
ततो मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हव्यवाहनम् ॥ ५ C 14 117 B 14 7 5 K 14 7 5

Colophon — *Adhy name* K_2 संवर्तिकमरुत्तीय, D_4 सवर्त, G_3 मरुत्तसवर्तसमागम, M_2 युधिष्ठिरनारदसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 7, K_4 D_1 $G_{1,2}$ M 5, D_{n1} $D_{5,6}$ T_2 G_3 6 (as in text) — *Śloka no* D_{n1} 23

7

1 K_1 om the ref — a) $D_{5,6}$ इत्थ (for अस्मि) — c) $K_{2,4,5}$ S मे सत्यम्, B (except B_5) D_{c1} मे सर्वम्, $D_{5,6}$ तत्त्वेन (for मे तत्त्वम्) — d) $K_{1,2}$ B $D_{3,4}$ ईप्ससे; T G_3 M ईप्सित (for इच्छसे) B_5 D_{n1} D_{2-6} मम प्रियं (by transp), M_4 मतो मम $K_{3,4}$ D_1 ईप्ससे मत्प्रियं यदि, K_5 ईप्सितं मे प्रियं प्रति, B_1 मम चेदिच्छसि प्रियं, $G_{1,2}$ जीवितं चेत्प्रियं तव

2 a) G_3 मे (for ते) — b) $K_{2,4}$ सपत्स्यते, B_2 G_1 °स्यते, B_4 D_{c1} प्रपत्स्यते (for सप°) — c) $K_{3,5}$ ते, D_{n1} $D_{5,6}$ च, $G_{1,2}$ प्र (for तु) B_3 मूर्ध्ना — d) T G_3 भविष्यति (for फलि°) K_4 B D (except D_1) शतधा ते स्फुटिष्यति (D_6 स्फुटयिष्यति [hypermetric])

3 K_4 D_1 मरुत्त, D_3 मरुत — b) T [ऽ]भ्यटता, $G_{1,2}$ भ्रमता (for ह्यटता) T_1 भुवि (for पथि) — c) $B_{1,2}$ [अ]सि त्व, G_3 पितुस् (for [इ]ति त्व) — d) K_4 D_1 प्रीतिसत्तमा

4 D_{c1} om 4–5 — b) K_1 D_6 M स मा, T_1 G_3 भवान् (for स मा) K_4 सत्रिण, T G सत्तम (G_1 °म) (for सत्रिणम्) ❀ C_n सत्रिणं, कपटवेषच्छन्नम् । ❀ — c) B_5 G_2 कथयतु (for यस्व) $D_{3,4}$ T_2 तद् (for [ए]तद्) K_5 $D_{2,5,6}$ G_1 $M_{1,4}$ एतन् (for एक) $Ś_1$ K_1 कथयाशु (K_1 °यस्व) तदेक मे — d) D_3 किं (for क्व)

5 D_{c1} om 5 (cf v l 4) B_5 om the ref K_4 D_1 मरुत्त, D_3 मरुत — a) M एव ता (M_3 ते, M_4 त्वा) (for भवन्त) $Ś_1$ K_{1-4} B_4 D_{1-4} स, K_5 च, M (except M_3) [अ]सौ (for तु) — b) $G_{1,2}$ स मे (for मम) D_1 देवर्षिसत्तम — c) $B_{1,2}$ ममेत्यनु- (for मामभ्यनु-) D_4 -ज्ञाप्य, M_4 -ज्ञात्वा — d) D_3 प्रतिष्ठो, G_1 प्राविशद् (for प्रविष्टो) $B_{1,2}$ प्रविष्टो जातवेद(B_2 °साध्व)स — After 5, T_1 G_2 ins

14* योजनीयोऽहमधुना भवता मुनिसत्तम ।

6 K_2 D_1 om the ref — a) $Ś_1$ K_3 [ए]व, K_1 [ए]वं (for [ए]तत्) — b) B D (except D_1) सवर्त- प्रमुदं (B_4 D_{c1} °क्षाम) गत — c) K_4 B D_{c1} D_{n1} D_{2-4}

C 14 139
B 14 7 6
K 14 7 6

व्यास उवाच ।

श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतत्संवर्तः परया मुदा ।
एतावदहमप्येनं कुर्यामिति तदाब्रवीत् ॥ ६
ततो मरुत्तमुन्मत्तो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
रूक्षया ब्राह्मणो राजन्पुनः पुनरथाब्रवीत् ॥ ७
वातप्रधानेन मया स्वचित्तवशवर्तिना ।
एवं विकृतरूपेण कथं याजितुमिच्छसि ॥ ८
भ्राता मम समर्थश्च वासवेन च सत्कृतः ।
वर्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ॥ ९
गृहं स्वं चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः ।
पूर्वजेन ममाक्षिप्तं शरीरं वर्जितं त्विदम् ॥ १०
नाहं तेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षित कर्हिचित् ।
याजयेयं कथंचिद्वै स हि पूज्यतमो मम ॥ ११
स त्वं बृहस्पतिं गच्छ तमनुज्ञाप्य चाव्रज ।
ततोऽहं याजयिष्ये त्वां यदि यष्टुमिहेच्छसि ॥ १२

मरुत्त उवाच ।

बृहस्पतिं गतः पूर्वमहं संवर्त तच्छृणु ।
न मां कामयते याज्यमसौ वासववारितः ॥ १३
अमरं याज्यमासाद्य मामृषे मा स मानुषम् ।
याजयेथा मरुत्तं त्वं मर्त्यधर्माणमातुरम् ॥ १४

T2 G4 [पु]त्र (for [पु]न) D5 6 इतात्र इवमप्येत्र (sic) —^{d}) K3–5 B Dc1 D2 3 G1 2 M तम्, D4 तद्, T G3 वचो (for तदा) D1 च मे मति (for तदाब्रवीत्) Dn1 D5 6 शक्नुयामिति सोऽब्रवीत् — After 6, Ś1 K1 ins an addl colophon [*Adhy no* Ś1 8]

7 Before 7, Ś1 K1 ins व्यास D5 reads 7 on marg —^{a}) K1 D1 मरुत्तम् K3 4 5 D1 संवर्तो (for उन्मत्तो) G1 2 M3 4 तत संवर्त उन्मत्तो —^{c}) Dc1 D5 6 रक्षया M नहुषो (for ब्राह्मणो) K1 राज्ञा (for राजन्)

8 Before 8, K1 ins व्यास, M1 संवर्त —^{a}) B1 (marg) वाद-, T1 G2 M मद- (for वात) Ś1 K1 3 वादप्रदानेन मया, T2 G3 पाद (G3 जीर्ण) यानेन तु मया, G1 मधुप्रयोगदानेन —^{b}) T2 स्ववित्त; G1 स चित्त T1 G1 परि (for वश) —^{d}) B1 Dn1 M4 यजितुम्, D1 G3 याचितुम B6 इच्छसे, T G3 अर्हसि (for इच्छसि)

9 ^{a}) G1 2 स शुद्धश्च (for समर्थश्च). Ś1 K1 3 हि (for च) —^{b}) Dn1 D6 च संगत; D6 समागत (for च सत्कृत) —^{c}) Ś1 यजने —^{d}) D2 कर्मणि

10 ^{a}) Ś1 T1 गृह्य स्व, K2 रहस्व, K3 गृहस्व (sic), B D (except D1) गार्हस्थ्य; T2 गृहस्थ, G1 गृहास्त्र (for गृहं स्व) K3 4 5 D1 यज्ञाश्च, K3 याज्यश्च, B2–4 Dc1 T याज्य (for याज्याश्च) T2 तु (for च) —^{b}) K2 सर्वयाद्याश्च, K4 D1 सर्वा याज्याश्च, K6 सर्वयज्ञाश्च, T G3 सर्वगुह्याश्च, G1 सर्वा आद्याश्च M माद्याय (for गृह्याश्च) D3 सर्वगृह्याश्च देवता —^{c}) Dc1 पूर्वमेव, T G3 पूर्वं तेन (for पूर्वजेन) Ś1 K (except K3) B4 Dc1 D1–3 G3 समाक्षिप्त (B4 Dc1 °प्ता), B1 5 ममाक्षिप्ता, T मम क्षिप्त, G1 ममाक्षिप्त —^{d}) K4 शरीरो T1 वद्गत, G3 वर्तितु (for वर्जितं) B1 2 (marg as in text) शरीर त्वेकमुज्झित

11 ^{a}) Dc1 न हि, T सोह (for नाह) Ś1 K1 3 M4 [अ]ननुज्ञात —^{b}) K4 आवक्षित, D5 6 आविक्षत, M आवीक्षित —^{c}) K3 याजयेय K2 हि, B1 तु (for वै) —^{d}) G1 वै, G2 M मे (for हि) D5 6 मत, G1 2 M गुर (for मम)

12 ^{b}) M4 तद् (for तम्) B1 G2 3 वाव्रज, T मा व्रज, G1 चाप्रज (for चाव्रज) —^{c}) K2 [ऽ]ह, M4 त्वा (for त्वा) —^{d}) G1 2 शुद्धो (for यदि) K6 यज्ञमिह, T G3 वा यष्टुम् (for यष्टुमिह)

13 D1 मरुत, D3 मरुत्त —^{b}) K3 त (for तत्) K4 D1 तत्संवर्त शृणुष्व मे, B3 संवर्त तच्छृणुष्व मा —^{c}) G1 M (except M1) मा (for मां) K2 5 रोचयते, B3 कार° (for काम°) —^{d}) G1 2 मुनिर् (for असौ) K1 2 D1 -चारित (K2 °तं), B1 2 (marg as in text) 4 5 Dc1 Dn1 D2–6 -काम्यया (for चारित)

14 ^{a}) G3 चामघ (for अमरं) G1 2 अमर वासवं याज्य —^{b}) Ś1 K1 3 ह (for मा) K4 B D याजयिष्ये न मानुष — K4 D1 read 14^{cd} after 16* —^{c}) T G3 याजयेन K5 M1–3 च; G2 3 त (for त्व) —^{d}) K6 G1 2 ह्युद्युत (for आतुरम्) — B Dc1 Dn1 D2–6 subst for 14^{cd} K4 D1 ins after 14^{ab}

15* शक्रेण प्रतिषिद्धोऽहं मरुत्त मा स्म याजये ।

स्पर्धते च मया विप्र सदा वै स हि पार्थिवः ।
एवमस्त्विति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते बलवृत्रहा ॥ १५
स माममिगतं प्रेम्णा याज्यवन्न बुभूषति ।
देवराजमुपाश्रित्य तद्विद्धि मुनिपुंगव ॥ १६
सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजितुम् ।
कामये समतिक्रान्तुं वासवं त्वत्कृतैर्गुणैः ॥ १७
न हि मे वर्तते बुद्धिर्गन्तुं ब्रह्मन्बृहस्पतिम् ।
प्रत्याख्यातो हि तेनास्मि तथानपकृते सति ॥ १८
संवर्त उवाच ।
चिकीर्षसि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि ध्रुवम् ।
यदि सर्वानभिप्रायान्कर्तासि मम पार्थिव ॥ १९
याज्यमानं मया हि त्वां बृहस्पतिपुरंदरौ ।
द्विषेतां समभिक्रुद्धावेतदेकं समर्थय ॥ २०
स्थैर्यमत्र कथं ते स्यात्स त्वं निःसंशयं कुरु ।
कुपितस्त्वां न हीदानीं भस्म कुर्यां सबान्धवम् ॥ २१
मरुत्त उवाच ।
यावत्तपेत्सहस्रांशुस्तिष्ठेरंश्चापि पर्वताः ।
तावल्लोकान्न लभेयं त्यजेयं संगतं यदि ॥ २२
मा चापि शुभबुद्धित्वं लभेयमिह कर्हिचित् ।
सम्यग्ज्ञाने वैषये वा त्यजेयं संगतं यदि ॥ २३　C 14 175 B 14 7 23 K 14 7 23

[K_4 B_6 Dn_1 D_{1-3} $_{5}$ $_{6}$ याजय (Dn_1 °य , D_5 $_6$ °ये) (for याचये)]
K_4 D_1 cont.

16* न मा रोचयते राज्यमयाज्य नालमानुषम् ।

[D_1 याज्यम् (for राज्यम्)]

15 ^{a}) K_{2-4} B_{3-5} D (except D_2 $_3$) G_1 $_2$ M हि, B_1 $_2$ स (for च) D_5 $_6$ सदा (for मया) —^{b}) D_5 $_6$ मया (for सदा) K_0 च, B_3 $_4$ Dc_1 Dn_1 D_6 हि, T G_1 $_3$ M [ए]व (for वै) G_2 स दैव (for सदा वै) K_4 B_{2-5} D स तु, G_2 M_3 $_4$ स ह, M_1 $_2$ वत्र (for स हि) K_2 $_0$ पार्थिव, T_2 G_3 मानव , G_2 वासव (for पार्थिव) B_1 $_3$ सदा पार्थिवसत्तम (B_2 °म) —^{c}) G_2 वा (for च) G_1 [उ]क्ते —^{d}) K_1 भ्राता, G_3 भ्राता B_{1-4} Dc_1 Dn_1 बलसूदन , S बल-वृत्रहा

16 ^{a}) K_1 B_4 $_5$ Dn_1 D_2 $_3$ $_5$ $_6$ T G अधिगत, B_1 अपा°, B_2 उपा° (for अभि°) Dc_1 प्रेक्ष्य, D_6 प्रेम्ना (sic) —^{b}) K_1 $_2$ याज्यवत्र न, K_4 B D °त्वेन, G_1 याज्य तु न, G_3 याज्यवत (for वन्न) $Ś_1$ K_{1-3} Dc_1 D_1 बुभूषते, D_6 विभूषिते —^{c}) K_3 B_0 Dn_1 D_{2-6} G_1 $_2$ M समाश्रित्य, B_2 $_4$ Dc_1 अपा —^{d}) K_3 मुनिपुंगव

17 ^{a}) G_3 गच्छामि (for इ°) —^{b}) K_6 मयापि न $Ś_1$ K_3 [इ]ह (for [अ]पि) K_4 याचितु K_1 सर्वसु ते हि योजित (corrupt) —^{c}) $Ś_1$ कामयेहमतिक्रान्तु, K_1 $_2$ B_2 $_3$ $_5$ Dc_1 °ये समति(K_2 °प)क्रान्त, K_3 °योग-मतिक्रान्तु, S (except T_1) त (M_2 क) कामयेविक्रमितुं —^{d}) K_1 त्वद्गतैर्, B_2 दुष्कृतैर्, B_3 (marg) त्वत्कृतैर्

18 ^{a}) D_2 $_3$ बुद्धि —^{b}) K_2 $_4$ $_5$ B_1 $_2$ D_1 G_2 M_{1-3} ब्रह्मन्गन्तु (by transp), M_4 पुनर्गन्तु —^{c}) K_5 [ऽ]स्मि, D_{2-4} च (for हि) K_5 [अ]पि, T G_3 [अ]ह (for [अ]स्मि) —^{d}) G_2 $_3$ तदा (for तथा) K_6 नापकृते, G_1 [अ]नुप° (for [अ]नप°)

19 K_1 सवृत्त (for संवर्त) —^{a}) $Ś_1$ B_{2-4} Dc_1 चिकीर्षामि, G_1 °र्षति —^{b}) D_5 $_6$ सत्यम् (for सर्वम्) K_0 अपि ध्रुव, T G_3 ध्रुव त्वयि (by transp) —^{d}) B_1 (marg as in text) D_1 (before corr) कर्तास्मि B_5 यदि (for मम) D_5 $_6$ मम कर्तासि पार्थिव

20 ^{a}) K_2 वाद्यमान, M_4 याज्यमानो T_1 G_3 त्वा (for त्वां) —^{c}) K_2 G_3 द्विषता, K_5 द्विष्येता, D_3 द्वेषता, D_4 द्वेषेता, M_4 द्विषेथा $Ś_1$ K_3 समतिक्रुद्धाव् —^{d}) $Ś_1$ K_1 $_0$ B_1 $_3$ D_{1-4} G_3 एव, K_3 B_4 T पुन (for एक) D_5 $_6$ समर्थये , T G_3 विचिंतय (T_1 °ये), G_1 $_2$ समर्थये M एतावेक समर्पयेत् (M_4 °र्थये)

21 ^{a}) K_2 $_4$ $_5$ D_1 एतत्, M_3 $_4$ मम (for अत्र) D (except Dc_1 D_1) मे, M_4 तत् (for ते) K_3 तेषा (for ते स्यात्) —^{b}) K_1 B_2 $_4$ D_1 M सर्वं, K_2 सर्वा, D_4 सत्र (for स त्व) D_{2-6} निश्रेयस, T_1 M_4 निःसंशय Dc_1 om कुरु —^{c}) $Ś_1$ M_3 $_4$ त्वा (for त्वां) K_2 D_3 मही, B_3 न तु, D_6 स हि —^{d}) $Ś_1$ K_5 भस्मीकुर्यात्, B_1 D_4 T G M_3 भस्म कुर्यात्

22 D_6 om the ref D_1 मरुत —^{a}) Dn_1 D_5 $_6$ T_2 तप्येत् —^{b}) Dc_1 देवता (for पर्वता) T तिष्ठे-

C 14 176
B 14 7 24
K 14 7 24

संवर्त उवाच ।

आविक्षित शुभा बुद्धिर्धीयतां तव कर्मसु ।
याजनं हि ममाप्येवं वर्तते त्वयि पार्थिव ॥ २४
संविधास्ये च ते राजन्नक्षयं द्रव्यमुत्तमम् ।
येन देवान्सगन्धर्वाञ्शक्रं चाभिभविष्यसि ॥ २५
न तु मे वर्तते बुद्धिर्धने याज्येषु वा पुनः ।
विप्रियं तु चिकीर्षामि भ्रातुश्चेन्द्रस्य चोभयोः ॥ २६
गमयिष्यामि चेन्द्रेण समतामपि ते ध्रुवम् ।
प्रियं च ते करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युर्वापि पर्वतान् (sic), G_3 सिपेत्रे चात्र पर्वतान् (sic) —^{c}) G_1 स्त्रेका (for लोकान्) Ś$_1$ K_1 M_2 भाल्भेय, $K_{4.5}$ मा ल°, D_2 G_3 न लभ्येय, G_1 न लब्धेय, M_8 नालभेय —^{d}) G_1 सगार्ते, G_2 °र B (except B_5) Dc_1 त्यजेय यदि सगत

23 $D_{5.6}$ (hapl) om 23 —^{a}) K_3 मम, K_4 D_1 G_2 मा च, B (except B_5) $G_{1.3}$ मा वा, T_1 मया, T_2 मा या; M_1 मा वा (for मा च) T G शुद्ध (G_1 °द्धि) (for शुभ) D_2 G_2 बुद्धिस्त्व, M_3 बुद्धिं च, M_4 बुद्धिं त्वा —^{b}) T G_3 द्विज (for इह) — T_2 om 23^{cd} —^{c}) $K_{2.4}$ D_1 विषयेषु च ज्ञानेह (K_2 तथा ज्ञाने), K_6 B Dc_1 Dn_1 D_{2-4} विषये सगत त्वा(K_5 मा, B_{1-3} Dc_1 D_3 वा)स्तु, T_1 $G_{1.2}$ M_8 भोगेषु सम्यग्भोगाश्च, G_3 भोगेष्वसम्यगज्ञानात्, $M_{1.2}$ विषयेषु सम्यग्जानीहि (hypermetric), M_3 भोगेषु सम्यग्ज्ञाने वा, M_4 विषयेषु न जानीहि, Cv भोगेषु सम्यग ज्ञानम् —^{d}) K_3 सगते, G_2 सगर K_6 त्यजेय यदि सगम

24 D_6 om the ref —^{a}) K_4 M_8 आवीक्षित, D_3 आवि° M_4 (*inf lin* as in text) आविक्षितैताद्ध्रियतां —^{b}) Ś$_1$ K_3 धीयते, K_1 ध्रीयते, K_2 हीयते, K_4 D_1 यतते, $B_{1.2.4.5}$ दीप्यता, B_4 (marg) वर्धता, Dn_1 T_1 वर्तता, D_2 M_2 ध्रीयतां, $D_{5.6}$ श्रूयता, T_2 $G_{2.3}$ ध्रियता, G_1 प्रयतां (for धीयता) $B_{1.2}$ (marg as in text) G_2 M_{1-3} शुभ, D_1 वात, T_1 मुत्रि (for तव) M_4 शुभकर्मसु याजन —^{c}) K_2 योजन, M_4 (*inf lin* as in text) त्रितर्कों (for याजन) D_1 च (for हि) K_1 B_2 समाप्येवं K_3 D_6 [ए]त्र, $M_{1.2}$ [ए]तद् (for [ए]त्र) T G_3 याजन (T_2 °जितुं) समवाप्ये(G_3 °प्यै)त्र —^{d}) $K_{2.5}$ D_1 तव, K_4 B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} हृदि (for त्वयि)

25 ^{a}) $B_{1-3.4}$ (marg) Dc_1 Dn_1 अभिधास्ये च, T G_3 संविधास्यामि M_1 राज्यम् (for राजन्) —^{b}) Ś$_1$ B_3 D_1 अक्षय्यं, G_1 नक्षत्र —^{d}) G_1 चाधि (for चाभि) Dc_1 D_3 -भविष्यति T_1 G_3 शक्र वापि (G_3 °भि) गमिष्यसि, T_2 शक्र वातिक्रमि°

26 ^{b}) Ś$_1$ वने, Dn_1 धन, G_1 नेयं, G_3 मयि (for धने) B_2 राज्ये च, B_3 राज्येय, B_4 राज्येषु, T_1 G_2 याज्ये च, G_3 वान्येषु (for याज्येषु) —^{c}) M_{1-3} च (for तु) K_4 B D करिष्यामि, G_3 न कुर्यामि (for चिकीर्षामि) $G_{1.2}$ धर्मं चिकीर्षे विप्रिय — K_1 B_5 om (hapl) 26^d–27^c, Ś$_1$ reads the same on marg —^{d}) M_{1-3} इन्द्रस्य (for चेन्द्रस्य) T G_3 चाभिमो (for चोभयो)

27 K_1 B_5 om. 27^{abc} (cf. v 1 26), Ś$_1$ reads the same on marg $D_{5.6}$ om 27 —^{a}) K_2 स गमिष्यामि, M_4 सत्करि° (for गमयि) Dn_1 D_{2-4} शक्रेण, T G_3 चेंद्रस्य $M_{1.2}$ गमिष्यामि सहेंद्रेण —^{c}) K_5 तु (for च) Ś$_1$ K_{2-5} D_1 चिकीर्षामि (for करिष्यामि) —^{d}) K_3 [अ]ह (for ते)

Colophon om in D_6 — *Adhy name* K_{2-5} B Dc_1 Dn_1 $M_{3.4}$ संवर्त(Dc_1 °र्तक)मरुत्तीय (K_5 °रुत्वत्तीय), $M_{1.2}$ संवर्तमरुत्तसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś$_1$ 9, Dn_1 T $G_{1.3}$ 7 (as in text), D_4 G_2 M 6 — *Śloka no* Dn_1 27

८

संवर्त उवाच ।
गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्जवान्नाम पर्वतः ।
तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १
वनस्पतीनां मूलेषु टङ्केषु शिखरेषु च ।
गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम् ॥ २
उमासहायो भगवान्यत्र नित्यं महेश्वरः ।
आस्ते शूली महातेजा नानाभूतगणावृतः ॥ ३
तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वेऽथ वसवस्तथा ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च सहानुगः ॥ ४
भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावश्विनावपि ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव यक्षा देवर्षयस्तथा ॥ ५
आदित्या मरुतश्चैव यातुधानाश्च सर्वशः ।
उपासन्ते महात्मानं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ६
रमते भगवांस्तत्र कुबेरानुचरैः सह ।
विकृतैर्विकृताकारैः क्रीडद्भिः पृथिवीपते ।
श्रिया ज्वलन्दृश्यते वै बालादित्यसमद्युतिः ॥ ७
न रूपं दृश्यते तस्य संस्थानं वा कथंचन ।
निर्देष्टुं प्राणिभिः कैश्चित्प्राकृतैर्मांसलोचनैः ॥ ८
नोष्णं न शिशिरं तत्र न वायुर्न च भास्करः ।
न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्न भयं नृप ॥ ९
तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयतां वर ।
धातवो जातरूपस्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ १० C. 14 190 B 14 8 11 K 14 8 10

8

1 $D_{5, 6}$ om the ref. —^{a}) $B_{1, 2, 5}$ (marg as in text) D_{c1} D_{2-4} T_{1} $G_{1, 2}$ M_{4} मेरोर् (for गिरेर्) —^{c}) D_{3} तपते D_{n1} T G_{3} तत्र (for यत्र) —^{d}) G_{3} आस्ते (for तपो)

2 ^{b}) K_{4} D_{3} कटके, D_{n1} $D_{5, 6}$ T G_{2} शृङ्गेषु, D_{1} कटकेषु (hypermetric), G_{1} गृहेषु, G_{3} भंगेषु, M_{8} म्कवेषु (for टङ्केषु) K_{4} B D T G_{8} विषमेषु (for शिखरेषु) —^{c}) T_{1} शुमेषु (sic) (for गुहासु)

3 ^{a}) G_{1} -सखा यो (for सहायो) —^{b}) G_{2} तत्र (for यत्र) —^{d}) K_{5} -शार्वैर्युत, B_{3} D_{c1} $G_{1, 2}$ M -समावृत, D_{1} T गणैर्वृत

4 ^{a}) K_{1} ततो, $B_{1, 2}$ यत्र (for तत्र) $M_{1, 2}$ विश्वे (for रुद्राश्च) —^{b}) $M_{1, 2}$ रुद्राश्च (for विश्वे) K_{5} स, $B_{1, 2}$ $D_{5, 6}$ S (except $M_{3, 4}$) च (for ऽथ) — D_{1} reads 4^{d}–6^{a} twice —^{d}) K_{4} D_{1} (both times) सहानुगै, $D_{5, 6}$ °यवान (for °नुग) K_{2} कुवेटश्च महाभुज

5 For the repetition in D_{1}, cf v 1 4 —^{a}) D_{c1} om the first च $D_{5, 6}$ त्रिशेपाश् (for पिशाचाश्) —^{b}) K_{8} B_{4} T तथा (for अपि) $K_{2, 4, 5}$ $B_{1, 2}$ D_{c1} D_{n1} D_{1} (both times) $G_{1, 2}$ M नामत्यावपि चाश्विनौ —^{d}) Ś$_{1}$ K_{1} यक्ष (for यक्षा)

6 For the repetition in D_{1}, of v 1 4 —^{a}) K_{1} आदित्य K_{2} मरुताश् —^{b}) G_{8} सहस्रश (for च सर्वश) — After 6^{ab}, M_{8} ins

17* ब्रह्मादयश्च मरुतो मुनयोऽध्यात्मचिन्तका ।

—^{c}) $K_{3, 4, 5}$ D_{1} उमापतिं, B D_{n1} D_{2} T_{1} G $M_{3, 4}$ उपासते, D_{3} सतो (for °सन्ते) —^{d}) $K_{3, 4, 5}$ D_{1} उपासते (for उमापतिम्)

7 ^{b}) K_{1} B_{2} D_{c1} $D_{3, 4}$ कुबेरोनुचरै सह — K_{4} D_{1} om. 7^{cf} —^{e}) K_{2} न दृश्येते (sic), K_{8} मृपते वै (for दृश्यते वै) —^{f}) B_{5} प्रभ (for -द्युति)

8 ^{a}) K_{2} तद् (for न) K_{4} B_{1} (marg as in text) $_{2}$ (marg) $_{4, 5}$ D (except D_{1}) शक्यते, K_{5} विद्यते (for दृश्यते) $M_{1, 2}$ तत्र (for तस्य) —^{b}) B D_{c1} D_{n1} $D_{5, 6}$ कदाचन (for कथं) —^{cd}) Ś$_{1}$ K_{1} निर्दोष, K_{4} D_{c1} निर्दिष्टं, M_{4} न द्रष्टु (for निर्देष्टु) G_{1} transp प्राणिभि and प्राकृतै K_{4} D_{1} केचित् D_{4} भोजनै (for लोचनै)

9 ^{a}) G_{1} नौष्ण्य च (for नोष्णं न) $M_{1, 2}$ शिशिरस् —^{b}) G_{1} भाति (for न च) —^{c}) D_{c1} M_{1} क्षुत्पिपासा, M_{2} पासो K_{4} D_{1} च, D_{2} न (for वा) —^{d}) Ś$_{1}$ K_{1} B_{4} (marg) D_{2-4} च मृत्युर्, D_{5} मृत्युर्वा (for मृत्युर्न)

C 14 190 B 14 8 11 K 14 8 11 रक्ष्यन्ते ते कुबेरस्य सहायैरुद्यतायुधैः ।
चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन्कुबेरस्य महात्मनः ॥ ११
तस्मै भगवते कृत्वा नमः शर्वाय वेधसे ।
रुद्राय शितिकण्ठाय सुरूपाय सुवर्चसे ॥ १२
कपर्दिने करालाय हर्यक्ष्णे वरदाय च ।
त्र्यक्ष्णे पूष्णो दन्तभिदे वामनाय शिवाय च ॥ १३
याम्यायाव्यक्तकेशाय सद्वृत्ते शंकराय च ।
क्षेम्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुरुषाय च ॥ १४
हरिकेशाय मुण्डाय कृशायोत्तारणाय च ।
भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥ १५
उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
गिरिशाय प्रशान्ताय यतये चीरवाससे ॥ १६
बिल्वदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च ।
मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च ॥ १७

---

10 ^{b}) $Ś_1$ K_1 समेपु, K_2 राजते (for सर्पेषु) — ^{c}) D_1 धावतो (by metathesis) (for धातवो)

11 ^{a}) $Ś_1$ K_2 D_6 रक्षते, K_8 रक्षते, $M_{1,2}$ रक्ष्यते $K_{3,4,5}$ D_1 $G_{1,2}$ तु (for ते) G_3 राक्षिप्यते कुबेरस्य — ^{cd}) M_4 चिकीर्षुभि $Ś_1$ $K_{1,3,5}$ B_3 D_{2-4} कुबे(K_3 °वी)रस्य प्रिय राजन (by transp) K_4 D_1 वित्तेशस्य चिकीर्षद्भि प्रिय राजन्महात्मन — After 11, S ins

18* तत्र गत्वा त्वमन्वास्य महायोगेश्वर शिवम् ।
कुरु प्रणाम राजर्षे भक्त्या परमया युत ।
[(L 1) T G_3 अन्वास्य]

12 ^{a}) K_4 तस्मिन् (for तस्मै) — ^{b}) K_2 B_3 मन (for नम) $K_{3,4}$ B (except B_2) $D_{n,3,6}$ सर्वाय (for शर्वाय) — After 12^{ab}, T G ins

19* एभिस्त्व नामभिर्देव सर्वविद्याधिप स्तुहि ।
[G_1 सर्वविद्याधर]

— ^{c}) K_4 D_1 सित, K_5 [अ]सित, D_2 शित (for शिति) — ^{d}) $Ś_1$ D_3 स्व(D_8 स)रूपाय, K_4 B_{1-4} D_{c1} D_{n1} D_{4-6} M_3 पुरुपाय, $M_{1,2}$ विरूपाय (for सुरू°)

13 D_4 om 13 — ^{a}) K_4 D_1 कपालाय, B_4 (marg as in text) D_{c1} कपादाय, T $G_{1,2}$ M_4 कपाळाय (for करालाय) — ^{b}) $K_{1,5}$ $D_{2,8}$ हर्यक्षे, M_4 अर्यक्ष्णे, Cv हर्यक्ष (for हर्यक्ष्णे) $B_{1,2}$ (marg) $D_{5,6}$ धनदाय (for वर°) — ^{c}) $D_{2,8}$ त्र्यक्ष; D_6 अक्ष्णे (for त्र्यक्ष्णे) K_2 T G_3 पूष्णो (G_3 °ष्ण) दताभिदे तस्मै (K_2 त्र्यक्षे), $K_{4,5}$ D_1 पूष्णो दतविनाशाय, G_1 त्र्यक्ष्णे दतभिदे पूष्णो — ^{d}) K_5 तामसाय, G_1 damaged (for वामनाय)

14 K_2 G_1 om (hapl) 14^{ab} — ^{a}) K_3 T_2 व्यक्त (for [अ]व्यक्त) K_3 $B_{2,5}$ (marg) D (except D_1) T_2 रूपाय (for केशाय) — ^{b}) K_4 सद्वृत्ते, K_5 महते; B_4 (marg) सत्व्रते, D_1 सवृत्त (sic), D_3 मद्दने (sic), D_5 सद्वृत्ताय (hypermetric), M_4 सविद्दे (for सद्वृत्ते) G_3 शंकराय स्थिराय च — D_1 om 14^{c}–15^{d} K_5 om (hapl) 14^{c}–15^{b} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,3}$ काम्याय, K_2 B_1 D_{c1} क्षेमाय, K_4 D_1 क्षताय (for क्षेम्याय) K_4 $B_{1,4,5}$ D (except D_1, D_1 om) -केशाय (for नेत्राय) — ^{d}) $K_{1,2}$ स्थानवे

15 D_4 om 15, K_5 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) B_1 (marg as in text) $_{2}$ (marg) $_{5}$ $D_{2,5,6}$ -नेत्राय (for -केशाय) K_4 D_1 भुजाय, B_2 (marg as in text) मुक्ताय, D_3 मुडाय (sic) (for मुण्डाय) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,3}$ B_5 कृपाय, D_{c1} D_{n1} $D_{5,6}$ क्रुद्धाय, $G_{1,2}$ क्रोधाय, M_{1-3} क्रायाय (sic), M_4 क्रयाय (for कृशाय) K_3 [उ]तुरणाय, K_4 B (except B_5) D_{1-3} S [उ]त्तर° — ^{c}) K_1 B_3 D_2 भावराय, K_3 G भासु° (for भास्क°) $Ś_1$ स्वतीर्थाय; T G_3 च तीर्थाय (for सुतीर्थाय) — After 15, $K_{2,4}$ B_{2-4} D_{c1} D_1 ins

20* बहुरूपाय शर्वाय प्रियाय प्रियवाससे ।
[K_4 सर्वाय (for श°) — After the prior half, K_4 D_1 read 16^{ab} (transp)]

16 K_5 D_{c1} om 16 K_3 transp 16 and 17 K_4 D_1 read 16^{ab} (transp) after the prior half of 20* — ^{a}) K_2 सुनेत्राय (for सुवक्त्राय) — D_4 om 16^{c}–17^{b} — ^{c}) $K_{1,2,4}$ $D_{1,3}$ S (except G_1) गिरीशाय — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,3}$ D_{n1} $D_{5,6}$ T_2 $G_{1,3}$ M_4 पतये (for य°) G_3 दार (for चीर)

17 D_4 om 17^{ab} (cf v l 16) K_3 transp 16 and 17 — ^{a}) G_2 काल (for बिल्व) G_1 शिष्टाय (for सिद्धाय) — ^{c}) G_1 गृहमेधाय महते — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,3}$ B (except B_3) D_{2-4} G_3 M_3 च (for ऽथ) K_3 B (except B_1) D_{c1} D_{2-4} भगाय, M_3 [अ]भवाय K_4 D_1 भार्गवाय च धन्विने, T_1 $G_{1,2}$ $M_{1,2,4}$ धन्विने भार्गवाय च — After 17, $K_{3,5}$ ins 21*

वराय सौम्यवक्त्राय पशुहस्ताय वर्षिणे ।
हिरण्यबाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशाम् ॥ १८
पशूनां पतये चैव भूतानां पतये तथा ।
वृषाय मातृभक्ताय सेनान्ये मध्यमाय च ॥ १९
स्रुवहस्ताय पतये धन्विने भार्गवाय च ।
अजाय कृष्णनेत्राय विरूपाक्षाय चैव ह ॥ २०

तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च ।
महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वाङ्गाय प्रजावते ॥ २१
तथा शुक्राधिपतये पृथवे कृत्तिवाससे ।
कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च ॥ २२
महादेवाय कृष्णाय त्र्यम्बकायानघाय च ।
क्रोधनाय नृशंसाय मृदवे बाहुशालिने ॥ २३ C 14 203 B 14 8 25 K 14 8 26

18 K2 5 D4 om (hapl) 18[ab] — [a]) K3 4 D1 नराय, B3 वराह, T G1 पराय (for व°) B (except B3) D (D4 om) सोम (for सौम्य) —[b]) K4 श्रुवहस्ताय, B1 2 4 (marg) 5 Dn1 D2 3 5 6 सिद्ध (D. °द्धि) मत्राय, B1 (marg) 4 D1 श्रुवहस्ताय, B3 Dc1 S (except G1) स्रुव° (for पशु°) B1-4 M3 चर्पये, B5 Dc1 Dn1 D2 3 5 6 चक्षुषे, T2 G3 चर्विजे (for वर्षिणे) —[c]) K. वामसे (for बाहवे) — B1 2 D2-6 ins after 18 Ś1 K1 after 18[ab] K3 5 after 17 K4 D1 after 19

21* लेलिहानाय गोत्राय सिद्धमत्राय वृष्णये ।

[Ś1 (before corr) K3 रेरिहानाय (for लेलि) Ś1 K1 4 5 D1 गोत्रे च, K3 गोत्रे च, B1 2 गोप्त्राय, D 6 गोष्ठाय K3 मद्र, B1 2 मत्र (for सिद्ध) K3 5 चयये, K4 D1 मालिने, B1 2 वृष्णवे (for वृष्णये) Ś1 K1 सिद्धमित्राय चर्पये (for the post half)]

19 G3 om 19[ab] —[b]) K3 B5 D (except Dc1 D1) T G1. 2 नम (for तथा) — D1 om 19[cd] —[c]) K2 4 5 D1 वृक्षाय, M1 2 यमाय (for वृषाय) K5 रक्षाय (sic), M1 मक्षाय (for भक्ताय) Ś1 K1 3 वृक्षै (Ś1 °कै) रावृवकायाय —[d]) T1 सेनान्यै K5 चान्ययाय (for मध्यमाय) — After 19, K4 D1 ins 21*

20 K4 B3 D1 om (hapl) 20[ab] —[a]) K2 ध्रुव, B1 2 D3 श्रुव (for स्रुव) K5 सर्वेषा, B1 4 यतये (for प°) S अभि (M °द्वि) वक्त्राय पतये —[b]) K5 देवाना पतये नम, T G1 3 सर्वदेवमयाय च — After 20[ab], B2 ins 22* and om 20[c]–21[c] —[c]) Ś1 K1 मिताय; K2 श्वेताय, B1 शिताय (sic), B5 D2 4 मिद्वाय (for अजाय) Dc1 भस्म (for कृष्ण-) —[d]) T G3 महस्राक्षाय (for विरूपा°) K3 D2 च, B3 5 D3-6 T G3 M1-3 हि (for ह) K3 4 5 D1 विश्वरूपाय चैव हि

21 B2 om. 21[abc] (cf v l 20) —[a]) T कृष्ण (for तीक्ष्ण) T2 G3 दक्षाय, M1 2 कृष्णाय (for तीक्ष्णाय) Ś1 K1 3 5 तीक्ष्णता (Ś1 K1 °क्ष्णात) पाय तीक्ष्णाय — After 21[ab], K3 reads 22[a] and B. reads 23[cd] K2 om 21[c] B. D2-4 om 21[cd] B4 Dc1 read 21[c] and Dn1 D5 6 repeat it after 22 —[c]) Ś1 K1 3 B1 (marg) महाद्युते अन (B1 [orig] °ते तर) गाय, K1 °मत्रमुखायाथ, K5 B3 Dc1 Dn1 (second time) M °द्युतेरनगा (Dn1 °ता) य, D1 °देवाय सर्वाय, T G3 द्युतेरनगस्य, G1 2 रमने चानगाय — B1 Dc1 om 21[d] B1 2 read 21[d] after 23[b] —[d]) Ś1 सर्वे ज्ञाय, T G3 सर्वकाय-, M1 सर्वांशाय (for सर्वाङ्गाय) Ś1 K1 3 M1 4 प्रजापते, K2 5 प्रभू (K5 °सू) तये, K4 D1 च भूतये, T G प्रमाथिने (for प्रजावते) B3 Dn1 D. 5 शा (B3 स) र्वाय पतये दि (D5 वि) शा — Dn1 D5 6 ins after 21 B1 4 Dc1 D2 3 (B1 D2 3 repeating after 24) ins after 21[ab] B2 (repeating after 24) ins after 20[ab] B5 D4 after 24

22* विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताक्षाय महोजसे ।

22 B1 2 5 D4 read 22[ab] twice K2 reads 22[a] after 21[ab] —[a]) T2 G3 शुभ्राधि, G1 रुद्राधि (for शुक्राधि) B1 2 (both first time) 3 4 (marg as in text) 5 (first time) Dc1 Dn1 D5 6 वसुरेत सुवपुषे —[b]) K2 नृपये (sic), B1 2 (both first time) D2 3 4 (second time) पशवे, T G3 प्रभवे (for पृथवे) K4 D1 कृत्त (for कृत्ति) B1 2 (both second time) D4 (first time) अनताय महाद्युते, G2 सर्वदेवमयाय च — D1 om 22[cd] —[c]) G3 भूषणे (for मालिने) B1 2 4 Dc1 Dn1 D5 6 G1 चैव (for नित्य) D3 कपालमालिनि नित्ये —[d]) T कटकाय, G M मकुटाय — After 22, B1 Dc1 read and Dn1 D5 6 repeat 21[c]

23 K2 om 23[ab] B4 Dc1 Dn1 D5 6 om 23[a] —[b]) K4 D1 सुखाय, K5 [अ]व्ययाय (for [अ]नघाय) — After 23[b], B1 2 read 21[d] D4 om 23[c]–24[b] B5 (partly damaged) reads 23[cd] after 21[ab] —[c]) K1 2 5 B3 4 D (D4 om) G2 3 M1-3 [अ]नृशसाय —[d]) T1 G1 M3 4 मृत्यवे; G3 मृडाय (for मृदवे)

C 14 204 B 14 8 25 K 14 8 25

दण्डिने तप्ततपसे तथैव क्रूरकर्मणे ।
सहस्रशिरसे चैव सहस्रचरणाय च ।
नमः स्वधास्वरूपाय बहुरूपाय दंष्ट्रिणे ॥ २४
पिनाकिनं महादेवं महायोगिनमव्ययम् ।
त्रिशूलपाणिं वरदं त्र्यम्बकं भुवनेश्वरम् ॥ २५
त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ।
प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणीधरम् ॥ २६
ईशानं शंकरं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् ।
उमापतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ २७
विरूपाक्षं दशभुजं तिष्यगोवृषभध्वजम् ।
उग्रं स्थाणुं शिवं घोरं शर्वं गौरीशमीश्वरम् ॥ २८
शितिकण्ठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं हरम् ।
विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ २९
प्रणम्य शिरसा देवमनङ्गाङ्गहरं हरम् ।

---

24 D4 om 24[ab] (cf v l 23) —[a]) Ś1 K1 3 5 D2 8 मुण्डिने (for दण्डिने) G3 दस (for तप्त) —[b]) K1 T G3 कृत-, Dc1 [अ]द्भुत (for क्रूर) Ś1 K1 M3 8 कर्मिणे (for -कर्मणे) —[d]) T G3 सहस्र किरणाय च —[e]) Ś1 K1 T1 तथा स्व ; K3-5 तथा सु , G3 तस्मै सु (for स्वधास्व) G1 2 M विरूपाय सुरूपाय —[f]) G1 2 M महा (for बहु) — After 24, B1 2 D2 8 repeat while B5 D4 ins 22*

25 [a]) Ś1 K1 महाभोग ; K6 °भाग, B1-3 °स्थान, M1 2 °योगिं (for °देव) —[b]) G1 भोगिनम् (for योगि°) M1 2 महादेव तमीश्वर —[c]) D (except D1) -हस्त (for -पाणिं) —[d]) Ś1 (before corr as in text) वरदेश्वर, G3 परमे° (for भुवने°)

26 D4 om 26[ab] —[a]) G1 त्रिणयन —[b]) G3 त्रिकेश च (for त्रिलोकेश) —[c]) G3 प्रसव (for प्रभवं) K8 देवानां (for -भूताना) —[d]) B5 कारण ; T G धातार (for धारण)

27 D4 om 27[ab] —[a]) K2 5 B3 Dc1 Dn1 D1 5 S (except T1 G1) शर्वं (for सर्वं) —[b]) K4 सर्वं (for शिव) K6 G1 विभु , B1 2 हर, T प्रभुं (for भवम्) —[d]) G2 विरूपाक्षं (for विश्वरूप)

28 D8 om 28[a]-29[b] D1 om (hapl) 28 —[a]) B1 Dc1 विरूपाख्य —[b]) Ś1 B5 Dc1 तिष्यं, Dn1 D2 4-6 दिव्य , M4 त्र्यक्ष (for तिष्य) B1-3 5 (marg as in text) तिष्यंग गोवृषध्वजं , T G विष्यंद (T1 त्रियक्ष, G1 विष्यद, G2 वृषदं) गोवृषध्वज , M1-3 तीव्रकोप वृष ध्वज — After 28[ab], B ins

23* अनन्त शाश्वत देव त्रिशृङ्ग वृषभेक्षणम् ।

— D4 om 28[cd] —[c]) Ś1 K1 B1 2 रुद्र ; K5 B3-5 Dc1 Dn1 D2 5 6 रौद्र (for घोर) —[d]) Ś1 K1 3 शम्भु ; K3 4 B2 4 5 T2 सर्वं (for शर्वं)

29 D4 om 29[ab] (cf v l 28). —[a]) D5 6 शित (for शिति). B1-3 शुक्लं ; G1 2 M शुभ्र (for शुक्रं) —[b]) K2 6 पूर्वं (for पृथुं) K3 धुरं, K4 B Dn1 D2 4 धर, K6 रिपु, D1 धरं, D5 6 धिर, T परं, G3 विभु (for हरम्) — Ś1 K1 3 om (hapl) 29[c]-30[b] —[c]) D1 विरूपाख्यं —[d]) K4 मरूपकं (for उमापतिम्)

30 Ś1 K1 3 om 30[ab] (cf v.l 29) —[b]) B3 4 (marg) Dc1 शिव, T शुभं (for हरम्). G3 तं गङ्गा-गह्वरं हर — M8 om 30[cd] —[c]) K3 D1 G1 3 M3 यामि, B1 2 गच्छ (for याहि) —[d]) B3 चतुर्भुज, T G3 °युग (for °र्भुजम्). — T G M1 2 4 ins after 30 M3 after 30[ab]

24* विरोचमान वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।
अनाद्यन्तमज शम्भु सर्वव्यापिनमीश्वरम् ।
निस्त्रैगुण्य निरुद्वेग निर्मल निधिमोजसाम् ।
प्रणम्य प्राञ्जलि शर्वं प्रयामि शरण हरम् ।
सामान्यं निश्चल नित्यमकारणमलेपनम् ।
अध्यात्मवेद्यमासाद्य प्रयामि शरण मुहु ।
यस्य नित्य विदु स्थान मोक्षमध्यात्मचिन्तका ।
योगिनस्तत्त्वमार्गस्था कैवल्यं पदमक्षरम् ।
य विदु सङ्गनिर्मुक्ता सामान्यं समदर्शिन ।
तं प्रपद्ये जगद्योनिमयोनिं निर्गुणात्मकम् ।
असृजद्यस्तु भूतादीन्सप्त लोकान्सनातनान् ।
स्थित सत्योपरि स्थाणुस्त प्रपद्ये सनातनम् ।
भक्ताना सुलभ स हि दुर्लभ दूरपातिनाम् ।
अदूरस्थमज देव प्रकृते परत स्थितम् ।
नमामि सर्वलोकस्थं व्रजामि शरण शिवम् ।

[(L 2) M4 शुभ्र (for शम्भु) —(L 3) T2 G2 3 निस्तोग (for °द्वेग) M निर्मग (for निर्मल) —(L 4) T सम्यक्, M3 सर्वं (for शर्वं) —(L 5) M4 समानं G2 निर्मल, M1 2 निश्वर (for निश्चल) G3 कारणा चाप लेपक (sic), M अकर्मण्यमलेप(M4 °नुलोम)क (for the post.

शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम् ॥ ३०
एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंहसे ।
महात्मने क्षितिपते तत्सुवर्णमवाप्स्यसि ।
सुवर्णमाहरिष्यन्तस्तत्र गच्छन्तु ते नराः ॥ ३१

व्यास उवाच ।

इत्युक्तः स वचस्तस्य चक्रे कारंधमात्मजः ।
ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रे यज्ञस्य संविधिम् ।
सौवर्णानि च भाण्डानि संचक्रुस्तत्र शिल्पिनः ॥ ३२
बृहस्पतिस्तु तां श्रुत्वा मरुत्तस्य महीपतेः ।
समृद्धिमति देवेभ्यः संतापमकरोद्भृशम् ॥ ३३
स तप्यमानो वैवर्ण्यं कृशत्वं चागमत्परम् ।
भविष्यति हि मे शत्रुः संवर्तो वसुमानिति ॥ ३४
तं श्रुत्वा भृशसंतप्तं देवराजो बृहस्पतिम् ।
अभिगम्यामरवृतः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ३५ C 14 218 B 14 6 28 K 14 8 49

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

half) — (L. 6) T बुद्ध्यात्मभेदन् — (L 8) G_1 सत्त्व- (for तत्त्व) G_2 $M_{3\,4}$ कैवल्य T G_3 परम पद (for पदमक्षरम्) — (L 9) T_1 मद्गनिमुक्ता, G_1 सुगिन मुक्ता, G_2 सगति मुक्ता $G_{2\,3}$ M_3 -दर्शिन — (L 10) T त्वा (for त) — (L 11) G_1 भूतादीन् (for भूता°) M_{1-3} अवाप्य तेजसा लोकान् (M_2 °क), M_4 ब्रह्मा भूत्वा समजादौ (for the prior half) — (L 12) T_1 G_3 स्थिर° (for स्थिन) M_3 स्थाणु — (L 13) T $G_{1\,2}$ दूरपातिन — (L 14) G_1 अमु (for अज) — (L 15) Om. in M G_3 लोकेश नमामि (for लोकस्य व्रजामि)]

31 ^{b}) $Ś_1$ K D_1 धीमते, G_2 शमवे (for रहमे) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ महात्मान (for °त्मने) — ^{d}) K_4 त, G_3 स्व (for तत्) K_1 Dc_1 Dn_1 अवाप्ससि, B_1 (marg as in text) $_2$ अवाप्स्यते (B_2 ति) — After 31^{cd}, S ins

25* लभन्ते गाणपत्य च तदेकाग्रा हि मानवा ।
किं पुन स्वर्णभाण्डानि तस्मात्त्व गच्छ मा चिरम् ।
महत्तर हि ते लाभं हस्त्यश्वोष्ट्रादिभि सह ।

[(L 1) T G_3 मानसा (for मानवा) — (L 2) M_{1-3} स्वगणशो त (M_2 °शेन, M_3 °शो ते), M_4 °लाभाय (for °भाण्डानि)]

— ^{e}) $K_{2\,4\,5}$ $D_{1\,2}$ आहरिष्यति G_2 M_4 स्वर्णमाहारयिष्यंतु (G_2 °ति) — ^{f}) $Ś_1$ (before corr) K_1 ते हरा, K_4 D_1 ते सुरा, G_2 तेनुया (sic), M_2 कौरवा (for ते नरा)

32 MSS om the ref — ^{a}) $B_{1\,2}$ Dc_1 Dn_1 $D_{3\,6}$ इत्युक्त B (except B_3) Dc_1 Dn_1 D_{2-6} तेन; M तच्च (for तस्य) $K_{2\,4}$ D_1 इत्युक्तवचनं तत्र — ^{b}) T G_2 चक्रे कारधमो वच — After 32^{ab}, S ins

26* गङ्गाधर नमस्कृत्य लब्धवान्धनमुत्तमम् ।
कुबेर इव तत्प्राप्य महादेवप्रसादत ।

[(L 2) G_1 कुले रूातरे प्राप्य (for the prior half)]

— ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ $B_{2\,5}$ सविध (K_3 °द), D_3 सनिधिं (for सविधिम्) — ^{e}) M_2 वि- (for च) — ^{f}) G_1 त (for स) D_3 T $G_{2\,3}$ तस्य (for तत्र) — After 32, S ins

27* शालाश्च सर्वसमारान्कृतो सवर्वशासनात् ।
[G_1 तत (for कृतो)]

33 ^{a}) $B_{1\,2}$ तु त, G_1 तथा (for तु ता) — ^{b}) K_4 D_1 मरुत्तस्य K_4 महीपते, B_4 Dc_1 महामते (Dc_1 ते) (for महीपते) — ^{c}) M_4 यात्समृद्धिम् (for समृद्धिम्) $K_{1\,4}$ सत्य, $B_{2\,3}$ $D_{5\,6}$ इति, T_1 अधि (for अति) K_4 T G_3 देवस्य (for देवेभ्य) — ^{d}) $B_{1\,2}$ (marg as in text) अगमद् (for अकरोद्)

34 ^{a}) $K_{2\,5}$ Dc_1 $D_{1\,2}$ S सत($M_{1\,2}$ °ता)प्यमानो (for स त°) K_3 सतप्य मानवो वर्णं — ^{b}) K_2 कृष्णत्व वा (for कृशत्व च) $B_{1\,2}$ भृश (for परम्) — ^{c}) D_1 om, T_1 न, T_2 स (for हि) — ^{d}) G_1 इव (for इति)

35 ^{a}) B_3 M_{1-3} दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) G_2 बहु- (for भृश) D (except Dc_1 D_1) -सततो G_1 त श्रुत्वा सुभृश तस — ^{c}) Dn_1 आधिगम्य, D_5 अभ्य° (for अभि) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ -वर- (for -वृत) — ^{d}) $K_{1\,2\,5}$

९

C 14 219
B 14 9 1
K 14 9 1

इन्द्र उवाच ।

कच्चित्सुखं स्वपिषि त्वं बृहस्पते
कच्चिन्मनोज्ञाः परिचारकास्ते ।
कच्चिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्र
कच्चिद्देवास्त्वां परिपालयन्ति ॥ १

बृहस्पतिरुवाच ।

सुखं शयेऽहं शयने महेन्द्र
तथा मनोज्ञाः परिचारका मे ।
तथा देवानां सुखकामोऽस्मि शक्र
देवाश्च मां सुभृशं पालयन्ति ॥ २

इन्द्र उवाच ।

कुतो दुःखं मानसं देहजं वा
पाण्डुर्विवर्णश्च कुतस्त्वमद्य ।
आचक्ष्व मे तद्द्विज यावदेता-
न्निहन्मि सर्वांस्तव दुःखकर्तॄन् ॥ ३

बृहस्पतिरुवाच ।

मरुत्तमाहुर्मघवन्यक्ष्यमाणं
महायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन ।
तं संवर्तो याजयितेति मे श्रुतं
तदिच्छामि न स तं याजयेत ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

सर्वान्कामाननुजातोऽसि विप्र
यस्त्वं देवानां मन्त्रयसे पुरोधाः ।
उभौ च ते जन्ममृत्यू व्यतीतौ

T_1 तथा (for वदा)

Colophon — *Adhy name* K_3 मरुत्तीय, K_6 $B_{1.2.4.5}$ Dc_1 G_1 $M_{3.4}$ संवर्त(Dc_1 °र्तक)मरुत्तीय ; T ईश्वरस्तुति , $M_{1.2}$ निधिलाभ — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 10, K_4 D_4 $G_{1.2}$ M 7, Dn_1 D_6 T G_3 8 (as in text) — *Śloka no* K_2 37, Dn_1 38

9

1 ^{a}) D_6 कश्चित् (for कच्चित्) $Ś_1$ K_1 स्वपिमि $K_{3.4}$ D_1 transp त्व and बृहस्पते — ^{b}) Dc_1 $D_{1.6}$ परिचारकास् $M_{3.3}$ तव (for ते) D_6 कश्चिन्मनोज्ञ परिचारकस्ते — ^{c}) $M_{1.2}$ नित्य (for विप्र) — ^{d}) $K_{1.2}$ Dc_1 त्वा (for त्वां) S (except $M_{1.2}$) सुभृशं पालयति (T_2 °ते) (for परिपाल°)

2 ^{a}) D_1 नरेंद्र, T सुरेंद्र (for महेन्द्र) B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} सुखं शये (B_{1-4} स्वपे) शयने देवराज — ^{b}) K_3 मनोज्ञ K_5 T_2 परिचारिका मे ; D_1 °चारका मे, D_6 °चारयति (for °चारका मे) — D_6 om (hapl) 2^{ed} — ^{c}) K_4 D_1 यश (for सुख) Dc_1 Dn_1 D_{2-5} नित्य (for शक्र) — ^{d}) K_1 M_4 मा (for मां)

3 ^{a}) D_2 सुख (for दुःखं) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_5 transp मानसं and देहजं — ^{b}) D_6 विवर्णस्तु (sic) (for विव°) $K_{4.5}$ D_1 कथं (for कुतस्) K_3 Dn_1 त्वमाद्य — ^{c}) K_4 D_1 तद्विप्र, B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} ब्राह्मण, M तान्द्विज (for तद्द्विज) K_6 यावदेव ; T G यर्थं यावत् (for यावदेतान्) — ^{d}) K_2 मम (for दुःख) T_1 G_3 °शत्रून् (for °कर्तॄन्)

4 $D_{3.6}$ गुरुर् (for बृहस्पतिर्) — ^{a}) K_4 D_1 मरुत्तम् B_3 आह (for आहुर्) K_4 B_3 $D_{4.6}$ भगवन्, G_1 मघवान् K_{1-4} D_{1-4} T_1 यक्षमाण (K_3 °णे) — ^{c}) $B_{1-3.5}$ Dc_1 D_4 याजयति (for °यिता) B_5 न (for मे) K_6 त संवर्तं याजयते श्रुत मे ; B_4 Dn_1 $D_{1-3.5.6}$ T_2 G_3 M संवर्तो याजयती(D_1 M_6 °यिते)ति मे श्रुतं (B_4 श्रुत मे) — ^{d}) M_4 तम् (for तद्) K_3 T G $M_{1.3}$ याजयीत ; M_4 °यितु (for °येत)

5 ^{a}) $Ś_1$ °ज्ञातोमि ; $Ś_1$ (*sup lin*) $B_{2.5}$ Dn_1 D_{2-6} यातोसि, K_3 यातेनासि (sic), K_4 B_3 D_1 T $G_{2.3}$ M °जानासि, K_5 जानासि, G_1 °जानय (for जातोऽसि) — ^{b}) B_3 T_3 $G_{1.3}$ M om यस्. K_4 मन्त्रयित्वा (sic), B_5 Dn_1 $D_{4.5}$ °यिस्सु ; D_1 °यित् (for °यसे) D_3 यस्त्व देवानां मन्त्रयित्सपुरोधौ — ^{c}) D_3 उभे. G_3 om च Dc_1 G_3 M_4 तौ (for ते)

किं संवर्तस्तव कर्ताद्य विप्र ॥ ५

बृहस्पतिरुवाच ।

देवैः सह त्वमसुरान्संप्रणुद्य
जिघांससेऽद्याप्युत सानुबन्धान् ।
यं यं समृद्धं पश्यसि तत्र तत्र
दुःखं सपत्नेषु समृद्धभावः ॥ ६
अतोऽस्मि देवेन्द्र विवर्णरूपः
सपत्नो मे वर्धते तन्निशम्य ।
सर्वोपायैर्मघवन्संनियच्छ
संवर्तं वा पार्थिवं वा मरुत्तम् ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो
बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
अयं वै त्वा याजयिता बृहस्पति-
स्तथामरं चैव करिष्यतीति ॥ ८

अग्निरुवाच ।

अयं गच्छामि तव शक्राद्य दूतो
बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते
वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्तुं
बृहस्पतेश्चापचितिं चिकीर्षुः ॥ ९

व्यास उवाच ।

ततः प्रायाद्धूमकेतुर्महात्मा
वनस्पतीन्वीरुधश्चावमृद्नन् ।
कामाद्धिमान्ते परिवर्तमानः C 14 228 B 14 9 10 K 14 9 10

Ś1 K1.3 B Dn1 D3-6 जरा (for जन्म) M1 2 व्यपेतौ (for व्यतीतौ) K2 4 5 D1 2 उभे (K5 °भौ) च ते मृत्युजरे (D2 °रा) व्यतीते —d) M4 ते च (for तव) K3 D6 कर्तादि (sic), D3 कीर्त्याद्य M3 4 विप्र

6 K5 transp 6ab and 6cd —a) B1 2 दितिजान् (for असुरान्) Ś1 संप्ररोध्य, K2 सप्रणुपद्य, K3 सप देद्य, K4 B D (except D1) G2 3 प्रणुद्य (for संप्र°) —b) K2 om , K4 D1 ये, B1.2 D4 वा, D2 3 5 6 M3 च, M4 हि (for ऽद्य) K4 D1 सानुबधा —c) D1 यासा (for य य) K4 B3 D1 समृद्धि D6 यदाम्नि (sic), T1 G3 पश्यसे, M1 2 पश्यति Ś1 K1 2 4 D1 G2 3 यत्र यत्र, K5 T G1 M यत्र तत्र (for तत्र तत्र) —d) K3 दु खे K2 4 5 Dn1 D1 2 4 6 समृद्धि- (for °द्ध-) D3 दुःखोपपत्नेपु समृद्धिभाव

7 a) K2 4 D1 G1 ततो (for अतो) K3 om , B6 देवेश (for देवेन्द्र) Ś1 K1 3 विवर्णवर्णं, D1 विकीर्णरूप —b) K2 4 D1 3 सपत्नो, T G1 2 सपत्न(G2 °स्न्य)ता, G3 सपत्नको T वर्तते (for वर्धते) K2 B2 त (for तन्) —c) Dn1 सर्वा पायैर् T G2 3 M1-3 त, G1 त्व, M4 तन् (for सं) K5 निवर्तय (for सनियच्छ) —d) T1 तं (for the second वा) Dc1 मरुंत Ś1 K D1 संवर्तसधैव तथा मरु(K4 D1 °रुं)त्तं

8 a) T1 G2 M1 जातवेदा —b) K4 Dc1 D1 मरुते —c) Ś1 K3 स्वय, T1 यदै (sic), G3 अहं (for अय) B2 स्वत्, G1 तैस् (for वै) K2-5 B3-5 D (except D6) T G3 स्वा, B1 2 त्व (for त्वा) K1 2 D1 3 याजयित्वा —d) G3 तदा (for तथा) Ś1 K1 3 पर, G3 [अ]मरैश्, M3 3 [अ]मरश् (for [अ]मर) K3 [इ]ह (for [इ]ति)

9 G1 जातवेदा (for अग्निर्) —a) K4 5 B (except B1) D (except Dc1) S (except M3) अह (for अय) D5 6 गच्छन्, G3 गच्छे (for गच्छामि) K3 4 तवाद्य दूतो, B1 3-5 D (except D1) मघ(B3 4 Dc1 D2 4 6 भग)वन्दूतोद्य, B2 मघवन्नद्य दूतो, Cnp तव शक्राद्य दूतो (as in text) —b) Dc1 om. from मरुत्ते up to 10a K4 D1 मरुंते —c) K1 पुरुहूताद्य, K2.4 D1 तव पुरुहूताद्य, K5 T1 G1 3 M तव (K5 G1 ते) पुरुहूत (for पुरुहूतस्य) —d) K3 G1 बृहस्पतिश् K5 [उ]प चितिं (for [अ]प°) S (except M1 2) चिकीर्षन् (for चिकीर्षु)

10 Dc1 om 10a (cf v l 9) MSS om the ref —a) T प्रयातो (for प्रायाद्) —b) B5 Dn1 D3-6 वलानि सर्वाणि, Cnp वनस्पतीन् (as in text) K1 2 B4 Dn1 D2 3 चाप्यमृद्न(K1 °ध्न)न्, K3 चावमृघ्नन्, K5 चोपमृद्नन्, B2 T1 M1 2 चापमृद्न(B2 °घ्न)न्, B3 चावमृर्द्दन्, D4-6 G2 चापि मृद्नन् (for चावमृद्नन्) —c) G1 2 क्रमाद् (for का°) T वनाते, G3 हिमार्तें (for न्ते) G1 3 परिवर्धमान —d) Ś1 K1 3 *छासिगो, D5 काष्ठादिगो, T G3 °न्यघो, G1

C 14 228
B 14 9 10
K 14 9 10

काष्ठातिगो मातरिश्वेव नर्दन् ॥ १०

मरुत्त उवाच ।

आश्चर्यमद्य पश्यामि रूपिणं वह्निमागतम् ।
आसनं सलिलं पाद्यं गां चोपानय वै मुने ॥ ११

अग्निरुवाच ।

आसनं सलिलं पाद्यं प्रतिनन्दामि तेऽनघ ।
इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां दूतमागतम् ॥ १२

मरुत्त उवाच ।

कच्चिच्छ्रीमान्देवराजः सुखी च
कच्चिच्चास्मान्प्रीयते धूमकेतो ।
कच्चिद्देवाश्चास्य वशे यथाव-
त्तद्ब्रूहि त्वं मम कार्त्स्न्येन देव ॥ १३

अग्निरुवाच ।

शक्रो भृशं सुसुखी पार्थिवेन्द्र
प्रीतिं चेच्छत्यजरां वै त्वया सः ।
देवाश्च सर्वे वशगास्तस्य राजन्-
त्संदेशं त्वं शृणु मे देवराज्ञः ॥ १४

यदर्थं मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं
बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
अयं गुरुर्याजयिता नृप त्वां
मर्त्यं सन्तममरं त्वां करोतु ॥ १५

मरुत्त उवाच ।

संवर्तोऽयं याजयिता द्विजो मे
बृहस्पतेरञ्जलिरेष तस्य ।

कृष्णान्ययो, G2 उष्णाण्यया (sic), M काष्ठान्यतो (M4 [*suf lin*] °था) (for °तिगो)　K1 3 [अ]वतर्चन्, B1 2 [अ]वमूर्छन्, T G3 M1 2 4 [इ]व मृदन, G1 2 [अ]वनर्दन् (for [इ]व न°)

11 K4 D1 मरुत　— a) G2 आचार्यम् (for आश्च°) B1 अनु (for अद्य)　— b) Dc1 कपिलं (for रूपिणं) — d) G3 गाश् (for गा)　T1 G M3 4 चैवानय (for चोपा°)　K2 प्रतिगृह्णष्व मे कवे, B Dc1 दीयतामद्य वह्नये, M1 2 गा चादायाग्नये ददौ

12 K3 Dc1 वह्निर् (for अग्निर्)　— a) K2 D1 सद्य° (for पाद्य)　— b) K2 6 D1 T1 गृह्णामि (for नन्दामि)

13 K4 D1 मरुत, D3 मरत (for मरुत्त)　— a) K6 क्वचित्, D1 कश्चित् (for कच्चित्)　T सुरु (for सुखी)　Ś1 K1 3 T G3 वा, G1 न, G2 स्यात् (for च)　— b) K6 क्वचिच् (for कच्चिच्)　S (except M1 2) [अ]स्माभि (for [अ]स्मान्)　— c) K2 B3 D (except D1) om च　K2 4 6 D1 स सर्वे (for यथा वत्)　— d) K1 G1 2 om, B Dc1 Dn1 D2-6 प्र (for तद्)　K2 4 6 D1 तथा शंस (for तद्ब्रूहि त्व)　G1 त ब्रूहि, G3 त्वं ब्रूहि (by transp)　B1 2 वह्ने (for देव)

14 a) K2 D2 सुसुखी, K4 D1 सुखी, G2 सुख सुखी (sic) (for सुसुखी)　— b) K6 चेच्छन, Dc1 वाञ्छति (for चेच्छति)　T1 [अ]जस्र (for [अ]जरा) T G3 M4 देवराज (for वै त्वया स)　K3 [अ]त (for स)　— c) K3 M4 om च　K2 transp देवा and सर्वे　D1 यस्य (for तस्य)　— d) K1 T मे, K4 D1 तु, K3 म, G3 वै, M4 च (for त्व)　T1 तद् (for मे)　K2 T1 देवराज, M4 °मर्तुं (for °राज्ञ)　Ś1 सदेशमेव शृणु देवराजस्य राजन्, K6 °शमेव शृणु देवराज, D5 6 °श मे त्वं शृणु दे°

15 a) K2 मा; T G M4 (*sup lin* as in text) वै (for मा)　— b) G1 बृहस्पतौ　Ś1 K3 5 B1 Dn1 D2 3 मरु(D3 र)त्त, K1 मरत्त, K4 मरुते, D5 नमस्ते (for मरुत्ते)　— c) K3 पुनर् (for गुरुर्)　Ś1 K2 4 D1 याजयित्वा, B Dc1 Dn1 D2-6 °यतां　K3 तथा, K1 om, D3 नृप (for नृप)　K1 M2 4 त्वा, K4 तु यन्, Dc1 त्वं (for त्वा)　— D1 om (hapl) 15d-16a　— d) K2 4 6 स त्वाम् (for सन्तम्)　K1 त्वा, K4 5 वै, M2 4 त्व (for त्वा)　Dc1 S (except M1 2) करोति　D1 मर्त्यं मत्वा मम वै करोतु

16 D1 om 16ab (cf v 1 15)　K4 D1 मरत, D3 मरुत　— a) Ś1 T G M4 चै, D5 मा, M3 मे (for ऽय)　K1 याजयति, K4 यित्वा, D5 6 °यता　K4 हि मेद्य, B Dc1 Dn1 D2-4 6 द्विजो मा, D1 T G M4 द्विजोत्तमो (D1 °मर्), D5 द्विजोयं (for द्विजो मे)　— b) K2 4 5 D1 तस्मै (for तस्य)　— c) B1 2 4 [अ]सौ स, Dc1 [अ]सौ त चै, Dn1 D2 3 5 6 चैवासौ (for [अ]सौ देव)　K4 D1 याजयिता　— d) K3 M1 2 नाथ शोभेत्, K4 अयशोभाक्, K6 तेन

नासौ देवं याजयित्वा महेन्द्रं
मर्त्यं सन्तं याजयन्नद्य शोभेत् ॥ १६

अग्निरुवाच ।

ये वै लोका देवलोके महान्तः
संप्राप्स्यसे तान्देवराजप्रसादात् ।
त्वां चेदसौ याजयेद्वै बृहस्पति-
र्नूनं स्वर्गं त्वं जयेः कीर्तियुक्तः ॥ १७

तथा लोका मानुषा ये च दिव्याः
प्रजापतेश्चापि ये वै महान्तः ।
ते ते जिता देवराज्यं च कृत्स्नं
बृहस्पतिश्चेद्याजयेत्त्वां नरेन्द्र ॥ १८

संवर्त उवाच ।

मास्मानेवं त्वं पुनरागाः कथंचि-
द्बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
मा त्वां धक्ष्ये चक्षुषा दारुणेन
संक्रुद्धोऽहं पावक तन्निबोध ॥ १९

व्यास उवाच ।

ततो देवानगमद्धूमकेतु-
र्दाहाद्भीतो व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ।
तं वै दृष्ट्वा प्राह शक्रो महात्मा
बृहस्पतेः संनिधौ हव्यवाहम् ॥ २०

यत्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो
बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
तत्किं प्राह स नृपो यक्ष्यमाणः
कच्चिद्वचः प्रतिगृह्णाति तच्च ॥ २१

अग्निरुवाच ।

न ते वाचं रोचयते मरुत्तो
बृहस्पतेरञ्जलिं प्राहिणोत्सः । C 14 43 / B 14 9 22 / P 14 9 22

गोष्य, D1 नाद्य शाभेत T1 नाद्य भवेत्, G अद्य शोचेत् (for अद्य शोभेत)

17 D1 om the ref — a) T1 G ते (for वै) T1 लोके T2 G1 देवलोका (for °लोके) K1 D1 भवन्, B1 (marg as in text) महेंद्र (for महान्त) — b) Ś1 K1-4 D1 तान् (for स) D M1-3 च्या ष्यसे, T G सम्प्राप्स्यसे, M1 संप्राप्यसे (for संप्राप्स्यसे) B1 • स्व, D- तां (for तान्) — c) K काम (for असौ) — d) Ś1 K1-3 विजयेत्, K3 D1-4 विजये (D1 य), K4 D1 विजयी, B1 (marg as in text) स्व यज, D2 जये (for त्वं जये) M1 कीर्तियुक्त

18 a) T G1-2 M3 यथा (for तथा) — b) K- D1 [ज]ेर (for [श्चा]पि) Dc1 ते (for ये) K2 महत — c) T G1-3 एते, G2 एतच्च (for ते ते) Ś1 K1 जाता, B1 जिता, T G च ते (for जिता) G1 देव राजन्य (for °राज्यं च) — d) K-3 M1-2 om चेद् B1-3 त्वा याजयेच्चेत् (by transp), D- याजयेच्चेत् (D1-2 °येत्ते)

19 B om the ref and reads 19-20 after 22 — a) K2-4 D1 M1 मा मैव (K1 °च), B1-3 T2 G2 M2-4 मा स्मैव, B2 Dc1 Dn1 D- मा स्मैव (for मास्मानेव) — b) K1 Dc1 D1 मरुत — c) Ś1 D T1 G- M त्वा (for त्वा) — d) Dc1 T2 पावक K (except K2) B D त्व (for तन्) — After 19, Ś1 K1-2 ins an addl colophon [Adhy name K2 संवर्तमरुत्तीय — Adhy no Ś1 11]

20 For the sequence in B, cf. v 1 19 T G om the ref — a) K4 देवानागमद्, D- देवो भगवन्, G1-2 नाकमगमद् (for देवानगमद्) K4 धर्म केतु: (sic) (for धूम°) B1-3 Dc1 ततोगाद्वै वेप मानो धूमकेतु: (B1-2 कृशानु) — b) K1 महा, K6 भयाद्, B1 तस्माद् (for दाहाद्) K- G1 व्याथितो (for व्यथितो) G1 शुष्कवर्ग (for अश्वत्थपर्णवत्) — c) Dc1 तं वै, G3 स न (for तं वै)

21 Before 21, MSS ins इन्द्र उवाच — a) K2- B1 D (except D1) यत्तु, T M1-2 स (for यत्) M2 प्रणितो (for प्रहितो) K2 धूमकेतो (for जातवेदो) — b) K1 D1 मरुत्ते — c) B1 तत्र, M1-2 त (for तत्) K1- D2-4 यक्षमाण — d) K1 कश्चिद्वाच, K कच्चिद्वच G2 गृह्णाच (for गृह्णाति) B1-2 तत्त्वं, G2 तत्र (for तच्च)

22 K2 वह्नि: (for अग्निर्) — a) K2 T G वाक्य, B1 वाचो, Dc1 वचो (for वाचं) K2 रोचयते K1 D1 मरुत्तो — b) K- प्राहिणत्ते (sic), G1 °णाच

C 14 240
B 14 9 22
K 14 9 22

संवर्तो मां याजयितेत्यभीक्ष्णं
पुनः पुनः स मया प्रोच्यमानः ॥ २२
उवाचेदं मानुषा ये च दिव्याः
प्रजापतेर्ये च लोका महान्तः ।
तांश्चेल्लभेयं संविदं तेन कृत्वा
तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः ॥ २३

इन्द्र उवाच ।

पुनर्भवान्पार्थिवं तं समेत्य
वाक्यं मदीयं प्रापय स्वार्थयुक्तम् ।
पुनर्यद्युक्तो न करिष्यते वच-
स्ततो वज्रं संप्रहर्तास्मि तस्मै ॥ २४

अग्निरुवाच ।

गन्धर्वराड्यात्वयं तत्र दूतो
बिभेम्यहं वासव तत्र गन्तुम् ।
संरब्धो मामब्रवीत्तीक्ष्णरोषः
संवर्तो वाक्यं चरितब्रह्मचर्यः ॥ २५
यद्यागच्छेः पुनरेवं कथंचि-
द्बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
दहेयं त्वां चक्षुषा दारुणेन
संक्रुद्ध इत्येतदवेहि शक्र ॥ २६

इन्द्र उवाच ।

त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो
न हि त्वदन्यो विद्यते भस्मकर्ता ।
त्वत्संस्पर्शात्सर्वलोको बिभे-
त्यश्रद्धेयं वदसे हव्यवाह ॥ २७

अग्निरुवाच ।

दिवं देवेन्द्र पृथिवीं चैव सर्वां
संवेष्टयेस्त्वं स्वबलेनैव शक्र ।

—^{c}) G_2 $M_{3.4}$ स सवर्तो (for सवर्तो मा) $M_{1.2}$ मा (for मां) K_5 D_4 $G_{1.3}$ याजयता (for °यिता) K_4 B_5 D (except D_{c1}) [उ]वाच (for [अ]भीक्ष्ण) —^{d}) D_{c1} om one पुन $K_{3.6}$ D_{n1} याच्यमान (for प्रोच्य) —After 22, B_5 reads 19-20

23 Before 23, B_5 ins इन्द्र उवाच —^{a}) G_1 ये ते (for [इ]दं) D_6 मनुष्या (for मानुषा) —^{b}) B_1 ये च लोके, B_{2-4} D_{c1} $D_{3.4}$ देवलोका (B_2 °के) K_8 महत —^{c}) $Ś_1$ K_1 लभेय, K_5 लभे (for लभेयं) —^{d}) $B_{1.2}$ प्रतीहि (for प्रतीत)

24 ^{a}) B D (except D_1) गत्वा; G_2 पुन (for भवान्) D_{n1} D_{4-6} त्व (for तं) —^{b}) $Ś_1$ K_3 प्रार्थय, K_4 प्रापयेत् $G_{1.3}$ प्रापयितार्थयुक्त $Ś_1$ $K_{1.3}$ T_1 G_2 M स्वर्थयुक्त (K_1 °क्ता), D_6 स्वार्थमुक्ते (for °युक्तम्) —^{c}) K_1 $D_{5.6}$ S (except $M_{3.4}$) यदुक्तो, $K_{2.6}$ हि युक्तो, K_4 D_1 यज्ञो, B_1 ह्युक्तो (for यद्युक्तो) K_4 D_1 च, $D_{2.3}$ ते वचस, D_4 वच, M_4 चेत् (for वचस्) D_{c1} पुनर्युक्तो न करिष्ये वचश्चेत् —^{d}) D_{n1} स्वत्तो (for ततो) $D_{1.6}$ तस्मिन् (for तस्मै)

25 ^{a}) M_1 गधर्वराजो, M_2 °राजा, M_3 °राज (for °राड्) M_8 वद् (for यात्वय) $Ś_1$ K_1 तेद्य, K_5 तव (for तत्र) K_6 दूत्ये, M_8 दूत —^{b}) $M_{1.2}$ [अ]हं वा (for [अ]हं) M_2 पावक (for वासव) $Ś_1$ K_1 तेद्य (for तत्र) K_1 दंतु (for गन्तुम्) —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ क्रुद्द च, G_3 मरभान् (for मरब्धो) D_1 om from तीक्ष्णरोष up to 26^{b} $Ś_1$ K_{1-4} आह स ($K_{2.4}$ सु), K_6 महत्, S उक्तवांस् (for अब्रवीत्) T G_1 तत्र तीक्ष्ण (for तीक्ष्णरोष) —^{d}) K_4 transp सवर्तं and वाक्यं $Ś_1$ K_1 चैं, D_{c1} वा (for वाक्य) G_3 त्वरितं ब्राह्मणार्थं (for चरितब्रह्मचर्य)

26 D_1 om 26^{ab} (cf v 1 25) —^{a}) K_2 D_1 यथागच्छे (K_2 °च्छेन्), $K_{4.5}$ M_2 यथागच्छेत्; B_1 प्रत्यागच्छे T G_3 कदाचिद् (for कथं°) —^{b}) K_4 मरुते —^{c}) $Ś_1$ T_1 M त्वा, G_1 च (for त्वां) —^{d}) T $G_{2.3}$ [ए]तम् (for [ए]तद्) $B_{1.2}$ D_{n1} T_2 M_2 (by corr) $_{4}$ अवेहि (for अवेहि) G_2 चक्षे (for शक्र)

27 K_2 om 27^{abc} $Ś_1$ $K_{1.3}$ B D_{c1} D_{n1} D_{2-4} शक्र (for इन्द्र) —^{a}) G_3 [अ]न्य (for [अ]न्यान्) K_5 M_2 जातवेदा —^{b}) T च; G_1 स्म, M_{1-3} om (for हि) M_4 (sup lin) वर्तसे (for विद्यते) —^{c}) K_4 D_1 सपर्कात् (for संस्पर्शात्) —^{d}) K_4 $B_{1.2}$ T G_2 ह्य(T_1 स)श्रद्धेय, B_5 आत्मश्रेय (sic), $G_{1.2}$ M_4 न श्रद्धेयं (for अश्र°) T_1 $G_{1.3}$ $M_{3.4}$ भाषसे (for वदसे)

28 ^{a}) K_3 दिवे, K_4 देव, $D_{1.2.6}$ दिवि, D_2

एवंविधस्येह सततस्वासौ
कथं वृत्रस्त्रिदिवं प्राग्जहार ॥ २८
इन्द्र उवाच ।
न चण्डिका जङ्गमा नो करेणु-
र्न वारिसोमं प्रपिबामि वह्ने ।
न दुर्बले वै विसृजामि वज्रं
को मेऽसुखाय प्रहरेन्मनुष्यः ॥ २९
प्रव्राजयेयं कालकेयान्पृथिव्या-
मपाकर्षं दानवानन्तरिक्षात् ।
दिवः प्रह्लादमवसानमानयं
को मेऽसुखाय प्रहरेत मर्त्यः ॥ ३०
अग्निरुवाच ।
यत्र शर्यातिं च्यवनो याजयिष्य-
न्सहाश्विभ्यां सोममगृह्णदेकः ।
तं त्वं क्रुद्धः प्रत्यषेधीः पुरस्ता-
च्छर्यातियज्ञं स्मर तं महेन्द्र ॥ ३१
वज्रं गृहीत्वा च पुरंदर त्वं
संप्राहार्षीश्च्यवनस्यातिघोरम् । C 14 250 B 14 9 32 K 14 9 22

देव, T G3 दिव च (for दिव) G1 देवेंद्र देवेषु (for दिव देवेन्द्र) Ś1 K1 दवेंद्र, G2 वेद्र (for देवेन्द्र) K2 4 B1 Dc1 Dn1 G1 om. [ण]त्र B D2-6 [अ]न्तरिक्षे (for [ण]त्र सर्वां) — b) K4 वेष्टयेस्, T विचेष्ट (for सर्वे) K1 सु, D3 हि, G3 स (for स्व) Ś1 K D1-4 T om [ण]त्र K2 शक्र — c) K6 वृत्तस्य (for विधस्य) D1 [ए]त्र (for [इ]ह) K. [अ]प्रे (for [अ]सौ) — d) D6 वृत्रश्च दिवं (for वृत्रस्त्रिदिव) B1 2 सं, T G2 वै (for प्राग्)

29 M1 2 read 29ab twice. — a) K2 न चडिता जगमो नो करेण, K3 न चडिका जगमासो करे णा, K4 नापडिवा जगमो ना करेणु, K. नामदिकाजिकमनो न कलिंगान, B1 D3 न चडिका जगमो लोकरेणुर् (sic), B2-4 नापदिकाजिकमनो न कलिंगान (B2 °जीकमलिंगानुर्, B3 °जिकमलोमलिंगान), B5 Dn1 D c न गदिकाकार योग करेणु (B5 °कारजोगाधकरेण), Dc1 D2 4 न (D4 नो) म्चडिका जगमो नो करेणुर्, D1 नापडिवा जगमो ना करेणुं T G M1 2 (both second time) 4 न दटकार श्र(G1 °श्रार)कारो कल्गिान, M1 2 (both first time) 3 न दडि(M2 मड-, M3 मडि)का जजमान करेण, Cnp न चडिका जगमो नो करेणु, Cv नादटको दत्ययानोम्प्य-लिंगान — b) K1 4 Dc1 Dn1 D1 5 6 च (for वा) D2 4 वा(D4 चा)पि, Cv काम, T G M1 2 (both second time) 4 काम्यान् (for वारि) — c) G M3 दुर्बल्याय, Bom ed क्षीणशर्मा (for दुर्बले वै) K3 [s]ह, B (except B3) Dc1 D2 [s]पि (for वै) K6 B1 2 प्रहिणोमि, B2-6 D (except D1) प्रहरामि, T G M2 अवसृजामि (for विसृ°) — d) G1. 2 सुखी य (for ऽसुखाय) K6 B (B1 marg) D (except D1) प्रहरे(B2 4 [orig] D4 °भवे)त मर्त्य (for °रेन्मनुष्य) ※ Cv को मे प्रहरेदित्यत्र — असुरायेति पच्छेद । ※

30 Ś1 K1 2 4 D1 om (hapl) 30 — a) K2 प्राव्राजयेय, K5 T G1 3 M3 4 प्रव्राजयन्, Dc1 Dn1 D2 प्र(Dn1 प्रा)व्राजय, G2 °जये, M1 2 °ज्य तान् (for जयेय) D5 कालिकेयान् — b) K2 B Dc1 Dn1 D2 5 6 T G1 2 M1 अपाकर्षन्, K6 °चम्रन् (sic), G3 उपाकर्ष, M1 2 महाकर्ष्यान, M3 महार्यान् (sic) (for अपाकर्ष) B (except B.) D2 3 अतरीक्षाद्, M1 2 °रिक्ष, M3 4 °रिक्ष — c) M3 देव (for दिव) Some MSS प्रह्लादम्, T1 G2 प्रभावाद् (for प्रह्लादम्) K. अवर तम्, B1 2 अपमानम्, B3 अवनीं तम्, Dc1 अधर तम्, T1 G1 2 अयमतम्, M4 अधस्तात्तम् (for अवमानम्) K2 अधरन्वपतेय, D2-4 असुर सश्रित वै (D4 °श्रिता) (for अवमानमानय) Cv दिव प्रह्लाद व्यधमान नयेत — d) G1 2 सुखी य (for ऽसुखाय) K2 5 Dn1 G3 प्रहरेन्, B1 3 D3 प्रभवेत (for प्रहरेत) K2 5 मनुष्य, Dc1 Dn1 D3-6 मानव, T G1. 2 [अ]च मर्त्य, G3 अमर्त्य (for मर्त्य)

31 a) B1 G2 om, Dc1 यदा (for यत्र) B1 2 सर्याति, G1 3 M3 4 शय्यातिं, G2 शार्याति, M1 2 याज्य (for शर्यातिं) K1 श्रवणो, M1 2 च्यवनं (for च्यवनो) K1. B. D1-4 याजयिष्यत्, D5 6 °यित्वा (for °यिष्यन्) — b) B3 G1 अगृह्णादेक, D2 3 6 अगृह्णदेव (D6 °क), G2 3 M3 4 एकोप्य(G3 °न्व, M4 °भ्य)गृह्णात (for अगृह्णदेक) D6 एक (for एक) — c) K2 G न त्व, K4 त्व त (by transp), K6 B3 4 Dc1 धुन्वन्, T1 M1 3 4 स त्व Dc1 कोप, M1 क्रुद्ध Ś1 प्रतिषेध, D6 G1 3 प्रतिषेधी, M1 प्रत्यषेधी — d) G1 corrupt B1 2 सर्याति, G2 3 M3 शय्याति (for शर्याति) D5-6 त्व (for त) M1 2 शय्यातियज्ञे सतत महेंद्र

C 14 50
D 14 9 32
K 14 9 32

स ते विप्रः सह वज्रेण बाहु-
मपागृह्णात्तपसा जातमन्युः ॥ ३२
ततो रोषात्सर्वतो घोररूपं
सपत्नं ते जनयामास भूयः ।
मदं नामासुरं विश्वरूपं
यं त्वं दृष्ट्वा चक्षुषी संन्यमीलः ॥ ३३
हनुरेका जगतीस्था तथैका
दिवं गता महतो दानवस्य ।
सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां
सुतीक्ष्णानां घोररूपं बभूव ॥ ३४
वृत्ताः स्थूला रजतस्तम्भवर्णा
दंष्ट्राश्चतस्रो द्वे शते योजनानाम् ।
स त्वां दन्तान्विदशन्नभ्यधाव-
ज्जिघांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५
अपश्यस्त्वं तं तदा घोररूपं
सर्वे त्वन्ये ददृशुर्दर्शनीयम् ।
यस्माद्भीतः प्राञ्जलिस्त्वं महर्षि-
मागच्छेथाः शरणं दानवघ्न ॥ ३६
क्षात्राद्देव ब्रह्मबलं गरीयो
न ब्रह्मतः किंचिदन्यद्गरीयः ।
सोऽहं जानन्ब्रह्मतेजो यथाव-
न्न संवर्तं गन्तुमिच्छामि शक्र ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

32 ^{a}) T G3 [अ]थ (for च) —^{b}) K8 सप्राहर्षे (sic), K4 5 B3-5 Dn1 D1-4 T2 G2 3 M1 सप्रहर्षांश्, B1 2 प्राहार्षांश्, D5 6 समप्रहार्षांश (for सप्रा°) Ś1 च्यवनं च (for °नस्य) —^{c}) G1 2 M3 4 चे (for ते) K2 सवज्रेण, M1 2 सह वज्र च (for सह वज्रेण) D2 वायुम् (for बाहुम्) —^{d}) Ś1 K1 3 4 D1 अवागृह्णात्, K2 अवागृह्ण, D2-4 अवाग्गृह्णा(D4 °ह्णा)त्, D6 अपा गृह्णाव् (sic), M1 2 तथागृह्णात् (for अपागृ°) Ś1 K1 तरसा (for तपसा) M4 जातरोष (for °मन्यु)

33 After 33^{a}, D1 reads 34^{d}-35^{b} Ś1 K1 3 D1 om (hapl) 33^{bc} —^{b}) D6 om from यामास up to मह (in 34^{b}) K3 4 6 G M3. 4 विप्र (for भूय) M1 2 सपत्नतेज कारमास निप्र ❀ Cv सवर्तं ते जनयामासेत्यत्र — संवर्तं प्रलयमानम् । मद नामासुरमिति सवन्ध । ❀ —^{c}) D2 नाशाय, D5 भद्र, T G2 मधु, G1 मघ, G3 वसु, M1 2 समद, M4 प्रमद (for मद) K2 नामेद्य सुर, K4 नामेत्यसुर; K6 B1 D1 T G नामानमसुर, D2 चैवासुर (for नामासुर) —^{d}) M1 यस् (for य) M4 स (for त्व) G3 चक्षुषा K2 सनिमील्यात् (sic), K5 सन्यमीलत्, Dn1 D3 G3 सनिमील, T1 सन्यमील्य, T2 M1 2 सनिमील्य (for सन्यमील)

34 D6 om up to मह (in 34^{b}) (cf v. l. 33) —^{a}) D2-4 हनु(D4 वृत्तोनु)रेको जगतीस्थस्तथैको —^{b}) B2 D1-4 गतो, M1 2 गत्वा (for गता) K4 सा महती, K5 अपरा, D1 T G2 महती (for °तो) —^{c}) B3 G1 M1 4 महद्ध (for °स्र) K2 शक्रतेजो मयानां (for शतयोजनाना) — D1 reads 34^{d}-35^{b} after 33^{a}

35 For the sequence in D1, cf v. l. 34 —^{a}) Ś1 K1 5 B1-4 T2 G2 M राजत, K4 राजतस् (for रजत) Ś1 ताम्रवर्णाश्, K3 ताम्र वर्णर्; B1 स्तंभरूपा (for स्तम्भवर्णा) —^{b}) Ś1 transp दंष्ट्रा and चतस्र —^{c}) Ś1 K1 T G स त्वा, M सर्वान् (for स त्वा) K2 दैवैर् (for दन्तान्) G3 दशाकन् (for विदशन्) K5 आभ्यधावज् D1 विदशन्स त्वां दंतानभ्यधावज —^{d}) T उद्धृत्य (for उद्यम्य)

36 ^{a}) K4 D3 4 6 अपश्यस्त्व, T G M3 त्वं (G त) नापश्यस्, M1 4 तत्रापश्यस् (for अपश्यस्त्वं) K2 न, D1 M3 om, D3 च, D5 तत्, T G M1 2 4 त्व (for त) Ś1 K1 3 G3 तथा (for तदा) — D6 om 36^{b} —^{b}) K1 2 4 D1 T G3 त्वदन्ये, K5 चान्ये, B1. 3 4 Dc1 त्वा वै; Dn1 D2-5 वै त्वां (for त्वन्ये) —^{c}) Ś1 K1 3 4 B1 2 D1-4 T M1 2 तस्माद् (for य°) K6 G3 महर्षेर् (for °र्षिम्) —^{d}) T गच्छञ्शीघ्र, G3 गच्छे शीघ्र, M अगच्छेथा (for आग°)

37 ^{a}) K1 4 5 B1-4 D (except D3) G2 क्षात्राद्,

१०

इन्द्र उवाच ।

एवमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो
न ब्रह्मतः किंचिदन्यद्गरीयः ।
आविक्षितस्य तु बलं न मृष्ये
वज्रमस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ १

धृतराष्ट्र प्रहितो गच्छ मरुत्तं
संवर्तेन सहितं तं वदस्व ।
बृहस्पतिं त्वमुपशिक्षस्व राज-
न्वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ २

व्यास उवाच ।

ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं
प्रोवाचेदं वचनं वासवस्य ।
गन्धर्वं मा धृतराष्ट्रं निबोध
त्वामागतं वक्तुकामं नरेन्द्र ॥ ३

ऐन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह
यत्प्राह लोकाधिपतिर्महात्मा ।
बृहस्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व
वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ।
वचश्चेदेतन्न करिष्यसे मे
प्राहैतदेतावदचिन्त्यकर्मा ॥ ४

मरुत्त उवाच ।

त्वं चैवैतद्वेत्थ पुरंदरश्च C 14 261 B 14 10 6 ǀ 14 10 6

K3 S एव, K4 5 B D बलाद् (for एव) B3 Dc1 ब्राह्मबल — b) G2 बलीय (for गरीय) — K3 om. (hapl) from 37c to 14 10 1b — c) M1 3 यदाश्च (for यथावन) — d) Dn1 D 6 जेतुम्, M3 हतुम् (for गन्तुम्)

Colophon om in K3 — *Adhy name* K5 B M3 संवर्तमरुत्तीय, M1 इन्द्राग्निसंवाद, M2 अग्नींद्रसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 12, Dn1 9 (as in text), D4 G1 3 M3 4 8 — *Śloka no* K3 18, Dn1 37

10

1 K3 om 1ab (cf v 1 14 9 37) — a) B1.2 एव च, G3 क्षत्राद् (for एवम्) — b) B5 Dn1 D2-6 ब्राह्मणात् (for ब्रह्मत) B5 कश्चिद् (for किंचिद्) — c) D4 M4 आवीक्षितस्य, G3 अवे° (for आवि°) K2 [अ]य, K3 [अ]ति, B1 2 om, T G3 [इ]ह (for तु) D3 आवर्पक्षतस्य तु बला न तृप्ये (sic) — d) K2 4 D1 चास्मै, B1 2 तस्मै, D3 चाति- (for अस्मै) B1 Dc1 प्रहरामि (for प्रहरिष्यामि) D3 घोर

2 D3 4 om (hapl.) 2 — a) K1 2 4 B (except B1) Dc1 D1 5 6 S transp प्रहितो and गच्छ K2 4 D1 मरुत्त K3 गच्छ त्व गधर्व प्रहितो मरुत्त — b) Dn1 D2 5 6 संगत (for सहित) Ś1 D1 त्वं (for त) — G1 om 2c-3b — c) B1 2 समुप (for त्वमुप-) K3 5 B5 D2 5 6 T1 G2 M1-3 अनु (for उप-) K3 शिक्षयस्व, K5 गच्छ, D5 6 शिष्यस्व, T1 G3 M1-3 विएस्व, T2 पद्यस्व (for -शिक्षस्व) — d) T1 हि (for वा)

3 G1 om 3ab (cf v 1 2) K1 om (hapl) 3a-4d Ś1 K2 3 5 D1 om the ref — a) K2 3 Dc1 Dn1 D1 3 नरेंद्र — D1 om (hapl) 3bcd — b) Ś1 K2-5 G3 वचनाद् (for वचन) — Before 3cd, K5 B D (D1 om) ins धृतराष्ट्र उवाच — c) B2 Dc1 Dn1 D5 6 धृतराष्ट्र मा (Dc1 मा) (by transp) K3 M4 मा, D4 वै (for मा) M4 नरेंद्र (for निबोध) — d) D3 त्वम् (for त्वाम्) B2 वक्तुकामो

4 K1 om 4abcd (cf. v 1 3) Before 4, G1 ins धृतराष्ट्र उवाच — a) D3 इदं (for ऐन्द्र) Ś1 K (K1 om) D1 G1 3 M वै, G2 वा (for मे) — b) D1 यदाह, D4 यश्चाह (for यत्प्राह) — c) K3 5 त (for त्व) Ś1 वृणीध्व, B4 °हि (for °ष्व) — d) Ś1 न चेद्वज्र (for वज्र वा ते) D4 नून (for घोरम्) — e) K5 तु मे त्व, D4 T G3 चेदं तन् (for चेदेतन्) — f) K3 4 5 D1 एव (for एतद्) G3 प्राहैकदात वदत च कर्म — After 4, T G ins

28* बृहस्पतिं याजयितुं न चेच्छे
वज्रं तस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ।

5 The portion of the text from 5 up to the

C 14 261 B 14 10 6 K 14 10 6

विश्वेदेवा वसवश्चाश्विनौ च ।
मित्रद्रोहे निष्कृतिर्वै यथैव
नास्तीति लोकेषु सदैव वादः ॥ ५
बृहस्पतिर्याजयिता महेन्द्रं
देवश्रेष्ठं वज्रभृतां वरिष्ठम् ।
संवर्तो मां याजयिताद्य राज-
न्न ते वाक्यं तस्य वा रोचयामि ॥ ६

गन्धर्व उवाच ।

घोरो नादः श्रूयते वासवस्य
नभस्तले गर्जतो राजसिंह ।
व्यक्तं वज्रं मोक्ष्यते ते महेन्द्रः
क्षेमं राजंश्चिन्त्यतामेष कालः ॥ ७
इत्येवमुक्तो धृतराष्ट्रेण राजा
श्रुत्वा नादं नदतो वासवस्य ।
तपोनित्यं धर्मविदां वरिष्ठं
संवर्तं तं ज्ञापयामास कार्यम् ॥ ८

मरुत्त उवाच ।

इममश्मानं प्लवमानमारा-
दध्वा दूरं तेन न दृश्यतेऽद्य ।
प्रपद्येऽहं शर्म विप्रेन्द्र त्वत्तः
प्रयच्छ तस्मादभयं विप्रमुख्य ॥ ९
अयमायाति वै वज्री दिशो विद्योतयन्दश ।

---

end of the next adhy is lost in Dn1 on a missing folio K2 4 D1 मरुत, K8 D8 मरुत —a) Ś1 M2 [ए]तद्, K4 5 Dc1 G1 2 M4 [ए]व तद् (for [ए]वैतद्) K2 पुरदरस्य D5 6 तत्रैव त्व गच्छ पुरदर च, T G3 त्व चैतद्वेत्थ पुरुहूतश्च साध्या —b) B2 विश्वे च देवा (for विश्वेदेवा) K2 4 D1 मरुतश् (for वसवश्) —c) K3 D4 T1 मित्रद्रोहो K1 निवृतिर्, K3 5 D3 M1–3 निकृतिर् (for निष्कृ°) K1–4 D1 G1 2 M3 4 वै (K3 नो) यथेह, K5 B Dc1 D2–6 नास्ति लोके, T वा इहैव, G3 वै त्विहैव, M1 2 वै यथाहं (for वै यथैव) —d) K3 [इ]ह (for [इ]ति) K4 D1 M1–3 तथा (for सदा) B Dc1 D2–6 महत्पाप ब्रह्महत्यासम तव

6 Dn1 missing (cf v l 5) Before 6, T2 ins मरुत्त —a) Ś1 याजयिताद्य, B Dc1 D2–6 G1 याजयता, M1 2 °यते (for °यिता) K1 D6 महेंद्र, T1 G3 सुरेंद्र —b) B2–4 T2 ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) B2 5 धर्मभृतां, T1 G3 शस्त्र°, M1 2 वज्रधृतां (for °भृतां) —c) Ś1 K3 M मा (for मां) D2–4 6 याजयेत (for °यिता) K6 B5 विप्रो (for राजन्) —d) K2 च तद् (for ते) G2 च (for वा)

7 Dn1 missing (cf v l 5) G1 2 M धृतराष्ट्र (for गन्धर्व) —a) K5 B Dc1 D2–6 श्रूयतां —b) K5 T G1 2 नभःस्थले —c) K3 (also as in text) मोह (for व्यक्त) K4 5 D1–3 मोक्षते, D5 6 प्रोक्ष्यते K1 महेंद्र, G3 M4 नरेंद्र —d) K1 3 5 G1 2 M क्षम, K2 काम; T G3 क्षमस्व (for क्षेम) Dc1 राज्य (for राजश्) T2 एष (for एष) — After 7, Ś1 K1–4 D1 ins an addl colophon [*Adhy name* K2–4 D1 संवर्तमरुत्तीय — *Adhy no* Ś1 13]

8 Dn1 missing (cf v l 5) —a) K5 D5 6 T1 राजन् (for राजा) —b) K5 [आ]राव, M1 2 वाच (for नादं) D4 वदतो (for न°) —c) B1 2 तपोनिष्ठ (for °नित्य) K2–5 B4 S (except G2) ब्रह्मविदां, B1 2 ब्रह्मभृतां, B3 D4 5 धर्मभृतां (for °विदां) —d) K3 सं (for तं) G3 सर्वं (for कार्यम्)

9 Dn1 missing (cf v l 5) K2 3 D1 मरुत, D3 मरुत —a) T G पश्य, M1–3 इमाम् (for इमम्) Ś1 K1 अस्मान (sic), K3 B4 अस्मान्, K4 5 B5 D (Dn1 missing) T G M4 आत्मान (for अश्मान) D5 तु प्लवमानम्, D6 तुल्यवर्माणम् (for प्लवमानम्) G1 त्वमाराद्, M1 2 तमा° (for आराद्) —b) K4 D1 2 यस्माद्, G3 यद्वा (for अध्वा) M4 (*inf lin*) पश्याम पार (for अध्वा दूर) Ś1 K4 D1 दूरात्, D6 दूरेण (for दूर) B3 4 [इ]य (for ऽद्य) K3 अध्वा नमत ननु दृश्यतेद्य, G1 अदूरतो देवराजं त्वमद्य — Dc1 om 9cd —c) D1 कर्म (for शर्म) T G3 भूय; M4 (*inf lin*) तत्त्व (for त्वत्त) —d) K4 D1 विप्रवर्य (for °मुख्य)

10 Dn1 missing (cf v l 5) —a) T G3 योयम् (for अयम्) D3 अयमायाति (sic), G2 अद्यायास्यति. —b) T1 G2 दिवो (for दिशो) D3 विद्योतये K2 4 D1 T G3 इव, G1 2 दिश (for दश) K5 विदिशो द्योत

अमानुषेण घोरेण सदस्यास्त्रासिता हि नः ॥ १०

संवर्त उवाच ।

भयं शक्राद्व्येतु ते राजसिंह

प्रणोत्स्येऽहं भयमेतत्सुघोरम् ।

संस्तम्भिन्या विद्यया क्षिप्रमेव

मा भैस्त्वमस्माद्भव चापि प्रतीतः ॥ ११

अहं संस्तम्भयिष्यामि मा भैस्त्वं शक्रतो नृप ।

सर्वेषामेव देवानां क्षपितान्यायुधानि मे ॥ १२

दिशो वज्रं व्रजतां वायुरेतु

वर्षं भूत्वा निपततु काननेषु ।

आपः प्लवन्त्वन्तरिक्षे वृथा च

सौदामिनी दृश्यतां मा बिभस्त्वम् ॥ १३

अथो वह्निस्त्रातु वा सर्वतस्ते

कामं वर्षं वर्षतु वासवो वा ।

वज्रं तथा स्थापयतां च वायु-

र्महाघोरं प्लवमानं जलौघैः ॥ १४

मरुत्त उवाच ।

घोरः शब्दः श्रूयते वै महास्वनो C 14 271 / B 14 10 16 / K 14 10 16

यन्दिश —[c]) K3 4 D1 रूपेण, K3 घोपेण, G1 2 M नादेन (for घोरेण) T G3 त(G3 स)स्य सेनानि नादेन —[d]) K1 सदस्यास् Ś1 K मे, D5 6 ते (for न) B2 3 D1 3 4 मदस्या(B2 D1 °स्या)न्त्रासयन्हि न (D1 मे), G1 2 M मदन्यान्मीपयन्निव

11 Dn1 missing (cf v 1 5) —[a]) K2 4 D1 transp भय and शक्राद् K1 D8 वेतु, T1 नैव, G3 वै तु, M2 3 स्यैतु (for व्येतु) —[b]) Ś1 प्रणुत्स्येह, K2 3 D6 प्राणोत्स्येह, T प्रणोत्स्यामि, G3 प्रचेत्स्यामि (for प्रणोत्स्येऽहं) D5 M1 2 एत, D6 एन (for एतद्) —[c]) K2 सस्तम्भयिष्ये, K4 D1 सस्तम्भिष्ये, M सस्तम्य त (M1 3 स्व) (for संस्तम्भिन्या) G1 2 M वत्रम् (for क्षिप्रम्) Ś1 एव B1 2 संस्तम्भयिष्याम्यस्य बाहु सवज्र —[d]) B1 तव (for भव) K3 B1, 2 om, K5 [अ]ति (for [अ]पि) D5 6 G1 त्वम स्याभिसवात्, T तस्मान्मयवाद्धि (for त्वमस्माद्भव चापि)

12 Dn1 missing (cf v 1 5) —[a]) Dc1 D3 स, T G2 वै, G1 सु (for सं) —[c]) T G3 भूताना (for देवाना) —[d]) Ś1 K1 3 स्वमितानि, K2 Dc1 D5 क्षयि°, B1 2 प्रक्षेप्तास्मि (for क्षपितानि) B5 M3 च (for मे)

13 Dn1 missing (cf. v 1 5) —[a]) K4 5 D1 वज्रता (sic), B4 5 D2–4 भज, T गच्छतु, G1 2 व्रजताद् (for व्रजता) B2 D4 एतद् (for एतु) —[b]) K5 T1 निपतत्, B1–3 D2–6 वर्षता, B4 5 Dc1 G2 M वर्षंतु, D1 न्यपततु, G1 damaged (for निपततु) G1 कानने तु (for °नेषु) —[c]) K2 4 G2 प्लुवश्च K3 [अ]तवृक्षे, B (except B4) D1–3 [अ]न्तरीक्षे K4 D1 वृषा च, T1 सुदृढा वृष्ट्या, G3 दृढा च, M1 2 सदा तु (for वृथा च) —[d]) Ś1 K4 5 B2 4 5 T2 G1 2 सौदामनी, D6 तस्मै दामिनी K4 B (except B3 5) Dc1 D4–6 G2 3 M1 2 4 दृश्यते, T त्रिद्यते, G1 पश्यते (sic) (for दृश्यता) K6 T1 G1 निभेस्, B1 2 च भैस्, B3 D4–6 [अ]पि भैस्, B4 Dc1 T2 G3 M विभैस्, B5 स्म भैस् (for विभस्)

14 Dn1 missing (cf v 1 5) B3 4 read 14[ab] twice —[a]) K3 4 D1 T1 G1 M1 2 अतो, K5 ततो, T2 G3 अघो (for अथो) B5 D2–6 वह्निर्देवस् (for अथो वह्निस्) K3 4 5 D1 त्रायता, G1 M1 2 4 स्थातु वा, G2 स्थास्यति (for त्रातु वा) K5 S (except G1) सर्वशस्ते (K5 °स्त्वा, G3 °स्थे) (for सर्वतस्ते) B1 2 3 4 (last two second time) वह्निर्देव (B4 °र्घोर) सर्वतस्त्रायतु (B3 4 °तु च) त्वा —[b]) K4 5 D1 T1 G1 2 M कामाद्वर्षं, B3 4 (both first time) 5 Dc1 D2–4 6 T2 कामान्सर्वान्, D5 सर्वान्कामान् (for काम वर्षं) B1 2 वर्षता, D6 वर्षति (for वर्षतु) S (except T2) कामतो (for वासवो) K2 कामाद्वर्षतु वासवो वासव वा —[c]) T1 जीव, G1 2 M4 जव (M4 inf lin ल), M1 2 एवं (for वज्रं) B3 transp वज्र and तथा G1 तदा (for तथा) K2 स्तभयता, D5 6 ग्लापयती (sic), T1 स्थास्यता, T2 G3 स्थापयिता, G1 2 M स्थाप्यता (for स्थापयता) Dc1 D2 4 6 वधाय, D8 T1 G1 2 M चैव वायुर् (for च वायुर्) —[d]) K4 D1 प्लवनैर्, D6 तपमान, G1 पात्र° (for प्लव°) Ś1 K8 जलौघे

15 Dn1 missing (cf. v 1 5) K3 4 D1 मरुत, D3 मरुत —[a]) K4 D1 वा (for वै) K2 -स्वरो (for स्वनो) B1–3 घोरो नाद श्रूयते दारुणो वै —[b]) B1–3 [अ]सौ, B5 M4 [ए]व (for [ए]ष) K1 3 सहतो, K2 संहितो, G2 सततो (for सहितो) K8 मरुतेन —[c]) G1 M1–3 [अ]पि मे, G2 विम (for हि मे) B2 प्रमुक्तो, D3 4 व्यथते, M4 व्यथिते (for प्रव्यथते) B3

C 14 271
B 14 10 16
K 14 10 16

वज्रस्यैष सहितो मारुतेन ।
आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहु-
र्न मे स्वास्थ्यं जायते चाद्य विप्र ॥ १५

संवर्त उवाच ।

वज्रादुग्राद्व्येतु भयं तवाद्य
वातो भूत्वा हन्मि नरेन्द्र वज्रम् ।
भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्व
कं ते कामं तपसा साधयामि ॥ १६

मरुत्त उवाच ।

इन्द्रः साक्षात्सहसाभ्येतु विप्र
हविर्यज्ञे प्रतिगृह्णातु चैव ।
स्वं स्वं धिष्ण्यं चैव जुषन्तु देवाः
सुतं सोमं प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १७

संवर्त उवाच ।

अयमिन्द्रो हरिभिरायाति राज-
न्देवैः सर्वैः सहितः सोमपीथी ।
मन्त्राहूतो यज्ञमिमं मयाद्य
पश्यस्वैनं मन्त्रविस्रस्तकायम् ॥ १८

व्यास उवाच ।

ततो देवैः सहितो देवराजो
रथे युक्त्वा तान्हरीन्वाजिमुख्यान् ।
आयाद्यज्ञमधि राज्ञः पिपासु-
राविक्षितस्याप्रमेयस्य सोमम् ॥ १९
तमायान्तं सहितं देवसंघैः

---

om मुहुर्मुहुर् T G3 आत्मा भीतो व्यथितोस्मिन्मुहूर्ते —[d]) G1 मन स्वास्थ्य (for मे स्वास्थ्य) B1 2 विद्यते (for जायते) D5 6 न, G1 M हि, G2 मे (for च) B5 D1 3 4 transp चाद्य and विप्र

16 Dn1 missing (cf v l 5) —[a]) T1 M2-4 व्येतु, G2 यातु (for व्येतु) B5 भयं तत्, D3 भये (for भय) —[b]) K3 B1 2 वायुर्, D3 ततो (for वातो) D6 हसि (for हन्मि) Ś1 K1 3 तवाद्य (for नरेन्द्र) B1-3 transp नरेंद्र and वज्रम् —[c]) B1 2 (marg as in text) कामम् (for वरम्) K3 इष्ट, D1 अन्यद् (for अन्यं) —[d]) T1 तत्, M2-4 किं (for कं) M3 कार्यं (for काम) B1-3 पार्थिव, D (Dn1 missing) T2 मनसा, G2 तव (for तपसा) Ś1 सादयामि (for साध°)

17 Dn1 missing (cf v l 5) K2 4 D1 मरुत्त, D3 मरुत्त K3 om 17 and the ref preceding the next st. —[a]) K1 3 M4 [अ]त्येतु, B1 2 [अ]भ्येत्य, D5 6 [अ]भ्येति, T [आ]गत्य; G3 [आ]गम्य (for [अ]भ्येतु) B1 T1 G3 यज्ञे, D5 6 वज्री (for विप्र) —[b]) M3. 4 हवींषि (for हविर्) T G3 विद्वन्, G1 राज्यं, G2 M1 2 4 याज्यं (for यज्ञे) B1 2 विप्र (for चैव) —[c]) K1 धिष्णु (sic), G1 2 M हविश् (for धिष्ण्य) K4 D1 वै, T तेपि (for चैव) D1 वसतु (for जुषन्तु) —[d]) Dc1 सुते, D2-6 हुतं, T1 सुत; G1 2 स्वत, M हुम (for सुत) K4 D1 हुत सोम, K5 सोमं हुत (for सुत सोम) D5 6 गृह्णीष्व (for गृह्णन्तु) K5 देवा (for चैव)

18 Dn1 missing (cf v l 5) K2 om the ref —[a]) B1 D1 T2 G M3 याति, M4 यातु (for आयाति) —[b]) K2 4 D1 transp देवै and सर्वै K5 om (hapl) from सहित up to देवै (in 19[a]) M सोपि (M3 सो हि) धीमान् (for सोमपीथी) B (except B3) Dc1 D2-6 देवै सर्वैस्वरितै स्तूयमान —[c]) K2 4 मन्त्राहृतो, Dc1 °हुतो K2 B3 Dc1 D2-4 T1 मम (for मया) —[d]) D5 6 पश्यस्वैन, T G3 पश्यैतत्त्व (T2 °न त्व) (for पश्यस्वैन) K3 T1 G1 2 विन्नस्त, K4 D3 4 विश्रंभ, B1 2 -विश्वस्त, D5 6 विस्तब्ध (for विस्रस्त) T1 G3 कार्यं (for -कायम्)

19 Dn1 missing (cf v l 5) K5 om up to देवैः (in 19[a]) (cf v l 18) MSS om the ref —[a]) D5 देवराजा —[b]) Ś1 D3 रयो (sic) Ś1 K2 3 युक्तास्, K1 B5 D5 युक्ता, B2 D1. 3 4 T G3 युक्त्वा; B3 युक्ता (sic) (for युक्त्वा) M1 2 हरितो (for हरीन्) M4 (inf lin as in text) देव (for वाजि) —[c]) K5 आयाति; G3 आयात (for आयाद्) B D (except D1, Dn1 missing) T G2 3 अथ, G1 M1 2 अपि (for अधि) K5 D1 राज, G1 सोम (for राज्ञ) —[d]) D5 6 आविक्षतस्य, T2 G3 M4 आवीक्षि° B3 अप्रतिमस्य (for °मेयस्य) G1 काम (for सोमम्)

20 Dn1 missing (cf v l 5) —[a]) K3 देवसंगै, B3 मुख्यै, D3 वेदसंघै —[b]) D5 6 अभ्युदयौ (for

प्रत्युद्ययौ सपुरोधा मरुत्तः ।
चक्रे पूजां देवराजाय चाग्र्यां
यथाशास्त्रं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ २०

संवर्त उवाच ।
स्वागतं ते पुरुहूतेह विद्व-
न्यज्ञोऽद्यायं संनिहिते त्वयीन्द्र ।
शोशुभ्यते बलवृत्रघ्न भूयः
पिबस्व सोमं सुतमुद्यतं मया ॥ २१

मरुत्त उवाच ।
शिवेन मां पश्य नमश्च तेऽस्तु
प्राप्तो यज्ञः सफलं जीवितं मे ।
अयं यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र
बृहस्पतेरवरो जन्मना यः ॥ २२

इन्द्र उवाच ।
जानामि ते गुरुमेनं तपोधनं
बृहस्पतेरनुजं तिग्मतेजसम् ।
यस्याह्वानादागतोऽहं नरेन्द्र
प्रीतिर्मेऽद्य त्वयि मन्युः प्रनष्टः ॥ २३

संवर्त उवाच ।
यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज
तस्मात्स्वयं शाधि यज्ञे विधानम् ।
स्वयं सर्वान्कुरु मार्गान्सुरेन्द्र
जानात्वयं सर्वलोकश्च देव ॥ २४

व्यास उवाच ।
एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन शक्रः
समादिदेश स्वयमेव देवान् ।

C 14 281
B 14 10 26
K 14 10 26

प्रत्यु) K_3 मरुत , K_4 D_1 मरुत —^{c}) $B_{1.2}$ राजन्य (for राजाय) K_1 चाग्र्य, B_2 चोग्र्या, T_1 चाग्रो, T_2 चाग्रा D_{c1} चक्रे पूजा देवराजो यथाग्र्या —^{d}) T_1 यथा चाग्र्यं, G_3 यथा राजा, M_2 तया शास्त्रं (for यथाशास्त्रं) $D_{1.5}$ प्रियमाण

21 D_{n1} missing (cf. v 1 5) —^{a}) $G_{1.2}$ सुगत (for स्वागत) B_1 T G_3 [अ]द्य (for [इ]ह) K_2 D_2 विद्वान् —^{b}) K_4 B_{2-5} D (except D_1, D_{n1} missing) [ऽ]पि, B_1 T हि, G_3 तु, M च (for द्य) K_6 [गु]रु (for [अ]य) D_4 सनिहितस् $D_{5.6}$ [इ]शे, T G_3 [ईं]श (for [इ]न्द्र) $G_{1.2}$ यज्ञश्चाय स्वस्ति हि ते स्वर्द्रि (G_2 घ इ)द्र —^{c}) K_3 शस्तन्यते, D $_6$ T $G_{2.3}$ शोशुच्यते (for °भ्यते) Some MSS बलवृत्रघ्न, $Ś_1$ K_1 बलवृत्राय —^{d}) K_5 इमम्, $D_{5.6}$ हुतम्, T_1 स्तुतम्, M_1 स्तुयम्, M_2 स्तवम् (for सुतम्) $M_{3.4}$ सुरमुग्योद्यत (for सुतमुद्यत)

22 D_{n1} missing (cf. v 1 5) K_2 D_3 मरुत , D_1 मरुत —^{a}) K_3 S (except G_2 M_1) मा (for मा) B_{1-3} [ऽ]स्तु तुभ्य (for च तेऽस्तु) —^{b}) K_2 D_1 यज्ञ —^{c}) $Ś_1$ K_{1-4} D_1 इम (for अय) $B_{1.2}$ मे यज्ञ कुरुते (by transp) B_3 यज्ञ $D_{4.6}$ ते, $M_{1.2}$ om (for मे) $K_{2.4}$ D_1 M महेंद्र, B_1 (marg as in text) $_3$ विधान (for सुरेन्द्र) —^{d}) K_4 $B_{1.4.5}$ D_{1-6} भ्रवरजो, $B_{2.3}$ D_{c1} अनुजो, M_3 अपरो (for अवरो) K_4 B D (D_{n1} missing) M_3 विप्र(B_4 D_{c1} ब्रह्म)मुख्य , T G जन्मना च, M_4 जन्मनाय $M_{1.2}$ बृहस्पतिस्तव राजन्मयाय (M_2 °स्वाय)

23 D_{n1} missing (cf. v 1 5) $B_{1.3}$ शक्र (for इन्द्र) —^{a}) G_1 त (for ते) $B_{1.2}$ गुरमेत ते (for ते गुरमेन) $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ $B_{3.4}$ $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ पुत (for पुन) D_6 तपोघन मे (for तपोधन) $M_{1.2}$ जानाम्यह ते गुरुडीसिमत —^{b}) $K_{1.3}$ T G_3 अवर (for अनुजं) K_5 बृहस्पस्तेरवरो जन्मना य (= 22^d), $M_{1.2}$ बृहस्पतेर्भ्रातर यद्ववैर —^{c}) G_1 [अ]भ्याशाद् (for [आ]ह्वानाद्) G_1 मे (for ऽह) —^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ T_1 $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ प्रणष्ट ($M_{1.2}$ °ष्टा), $D_{5.6}$ विनष्टा (for प्रनष्ट)

24 D_{n1} missing (cf. v 1 5) —^{a}) B_1 प्रीतिस् B_3 अपि, G_1 असै (for असि) $Ś_1$ K_3 B_3 S (except T_2) om , K_6 चेद् (for वै) —^{b}) K_3 चाद्य, B_1 D_3 साधि (sic), G_2 शक्र, G_3 शासि (for शाधि) —^{c}) K_6 स्वार्थं (for स्वयं) K_5 B_5 $D_{2.3}$ transp सर्वान् and मार्गान् K_4 D_1 स्वर्ग्यान् (for सर्वान्) B_2 T_1 भागान्, G_1 मूर्तान् (for मार्गान्) Cv cites स्वयं सर्वान्कुरु मार्गान् (as in text) $K_{1.5}$ G_1 नरेंद्र, $K_{2.4}$ D_1 T $G_{2.3}$ M_{2-4} नरेंद्रो, K_3 M_1 महेंद्रो (for सुरेन्द्र) —^{d}) G_1 जानात्वयं $Ś_1$ $K_{1.3}$ G M_4 लोकाश्च, K_4 लोकस्य $Ś_1$ देवा , K_5 G_1 देव .

C 14 281 B 14 10 26 K 14 10 26 सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुख्याः
सहस्रशश्चित्रभौमाः समृद्धाः ॥ २५
क्लृप्तस्थूणाः कुरुतारोहणानि
गन्धर्वाणामप्सरसां च शीघ्रम् ।
येषु नृत्येरन्नप्सरसः सहस्रशः
स्वर्गोद्देशः क्रियतां यज्ञवाटः ॥ २६
इत्युक्तास्ते चक्रुराशु प्रतीता
दिवौकसः शक्रवाक्यान्नरेन्द्र ।
ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः
प्रीतो राजन्पूजयानो मरुत्तम् ॥ २७
एष त्वयाहमिह राजन्समेत्य
ये चाप्यन्ये तत्र पूर्वे नरेन्द्राः ।
सर्वाश्चान्या देवताः प्रीयमाणा
हविस्तुभ्यं प्रतिगृह्णन्तु राजन् ॥ २८
आग्नेयं वै लोहितमालभन्ता
वैश्वदेवं बहुरूपं विराजन् ।
नीलं चोक्षाणं मेध्यमभ्यालभन्तां
चलच्छिश्नं मत्प्रदिष्टं द्विजेन्द्राः ॥ २९

---

25 Dn1 missing (cf v l 5) — a) B1 तत सार्द्धम्, B2 ततश्च स सार्द्धम् (for एवमुक्तस्तु) K6 [अ]गिरसेन — b) G3 इव (for एव) G3 देवदेवान् (by dittography) — c) K5 शतशश्, B3 आवसताश्, D3 6 अवसथाश् K3 4 D1 दिव्या (for मुख्या) — d) D1 3 सहस्रधाश् (for स्रशश्) K3 4 D1 शोभा, K3 B5 D2-4 भास, Dc1 भूषा, D5 6 भूत, T2 -भूता, G1 -भौमान् (for भौमा) T2 समृद्ध, G1 °द्धान्

26 Dn1 missing (cf v l 5) — a) K4 तप्त-स्थूणा (sic), B3 D3 क्लृप्तस्थूला; B5 D4 क्लृप्ता स्थूणा, T G3 चित्रस्थूणा, G1 क्लृप्तस्थूणान्, G2 गुप्तस्थूणा, M2 क्लृप्तस्थूणा Ś1 K1 Dc1 कुरुता रोहणानि, K3 क्लृप्तस रोहणाश्च, B1 2 कुरुतारोहणार्थं — b) K2 3 अप्सरसाश्, M3 °राणां — c) B D2-6 T G3 यत्र, G2 M4 एषु, M1 एते (for येषु) T G3 नृत्यंति (G3 °तु), G2 M1 3 4 नृत्येयुर् (for °रन्) D2-4 त्वप्सरस B1 2 5 D2-4 प्रहृष्टा, D5 6 M1 समस्ता (for सहस्रश) — d) Ś1 T1 स्वर्गा देशा, B1 2 स्वर्गोद्देश, Dc1 D2-6 पम (for °देश.) G1 यज्ञपाल, G3 °वाट K3 स्वर्ग्या देशा यज्ञवाटे क्रियत

27 Dn1 missing (cf v l 5) — a) D6 इत्युक्त्वा — D3 om 27b–28a — b) G1 दीप्ताकारा (for दिवौकस) Dc1 T1 M4 शक्रवाक्य (for °वाक्यान्) K3 प्रहृष्ट, K4 D6 नरेंद्र (D6 °द्रा) — K4 B5 M1 2 om (hapl) 27c D2 6 om. (hapl) 27c–28b — c) K5 तु स (for वाक्य) — M2 reads 27d twice — d) T M1 2 (first time) ततो (for प्रीतो) K5 B6 प्रीयमाणो, B3 स्मयमान, D4 5 T1 G1 पूज्यमानो, G2 M1 2 (both times) 4 प्रीयमाण, M3 हूयमानो (for पूजयानो) K4 D1 मरुं(D1 °रु)त; B1-3 नरेंद्र

28 Dn1 missing (cf v l 5) D2 6 om 28ab, D3 om 28a (cf v l 27) — a) K1 2 G2 3 M त्वा, K4 D1 तु (for त्वया) K2 [अ]हमिद, K5 Dc1 सह (for [अ]हमिह) K4 om (hapl) from समेत्य up to राजन् (in 28d) K3 T G3 समेतो (for समेत्य) — b) D5 om [अ]पि Dc1 पूर्वं K1 3 नरेंद्र, K3 B (except B1) Dc1 D3 4 T2 G1 2 M2 नरेंद्र — c) M1 2 चान्ये — d) S (except M1 2) त्वत्त (for तुभ्य)

29 Dn1 missing (cf v l 5) — a) K3 आग्नेये, G3 राजार्थं (for आग्नेय) K2 वा (for वै) K1 M4 आरभंता, K2 आलभता, K5 भत, M1 2 आरमते (for आलभन्तां) Cv as in text — b) K3 विश्वे देवा, M4 (sup lin) वैश्वरूप, Cv वैश्वदेव (as in text) K3 om बहुरूप K4 B4 6 D (Dn1 missing) T G3 M1 हि राजन्, B1-3 G1 2 M2-4 च रा° (for विरा°) — c) B2 [उ]क्ष्माण (sic), D2 [उ]च्छाण, D5 6 [उ]क्ष्ण, T1 G1 2 [उ]ष्ण, Cv [उ]क्षाण (as in text) K1 T1 G1 3 अभ्यालभता, K2 3 B3 5 G2 M3 4 अध्या°, K5 अथा°, D1 3 5 T2 अप्या°, M1 2 अद्या(M2 °भ्या)रमते; Cv आलभता (for अभ्यालभन्ता) — d) Ś1 K1-3 B3 4 Dc1 चलच्छिस्तं, K4 D1 °च्छिन्नं; K6 चरुं स्निग्ध, D5 6 चलच्छि(D6 °द्वि)ण्य, T1 दिमलेभ्यं छित्वा (sic), T2 G1 2 विलोम्य छित्वा; G3 मध्ये छित्वा, M चलभिच्छित्वा; M4 (inf lin) विलोप्य भित्वा (for चलच्छिश्न) Ś1 सत्प्रतिष्ट, K1-3 T G1 2 M3 मत्प्रति(K2 M3 °दि)ष्टा (T2 G1 °ष्टा), K4 B5 D (except Dc1, Dn1 missing) सप्रदि(D3 °द्वि)ष्ट; K6 मत्प्रादिष्टा, G3 तत्प्रतिष्ठा, M2 मत्प्रवदिष्टं, M4 मत्प्राविष्टा (for मत्प्रदिष्ट) K3 M1 2 द्विजेंद्र, K4 B D (Dn1 missing) द्विजाग्र्या (D6 °ग्रा), G3 द्विजेंद्र

ततो यज्ञो ववृधे तस्य राज्ञो
यत्र देवाः स्वयमन्नानि जह्रुः ।
यस्मिञ्शक्रो ब्राह्मणैः पूज्यमानः
सदस्योऽभूद्धरिमान्देवराजः ॥ ३०

ततः संवर्तश्चित्यगतो महात्मा
यथा वह्निः प्रज्वलितो द्वितीयः ।
हवींष्युच्चैराह्वयन्देवसंघा-
ञ्जुहावाग्नौ मन्त्रवत्सुप्रतीतः ॥ ३१

ततः पीत्वा बलभित्सोममग्र्यं
ये चाप्यन्ये सोमपा वै दिवौकसः ।
सर्वेऽनुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन
यथाजोषं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३२

ततो राजा जातरूपस्य राशी-
न्पदे पदे कारयामास हृष्टः ।
द्विजातिभ्यो विसृजन्भूरि वित्तं
रराज वित्तेश इवारिहन्ता ॥ ३३

ततो वित्तं विविधं संनिधाय
यथोत्साहं कारयित्वा च कोशम् ।
अनुज्ञातो गुरुणा संनिवृत्य
शशास गामखिलां सागरान्ताम् ॥ ३४

एवंगुणः संबभूवेह राजा
यस्य क्रतौ तत्सुवर्णं प्रभूतम् ।
तत्त्वं समादाय नरेन्द्र वित्तं
यजस्व देवांस्तर्पयानो विधानैः ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः C 14 292 B 14 10 37 K 14 10 37

---

30 Dn1 missing (cf v l 5) Before 30, T G3 ins व्यास उवाच — [a]) K1 4 B2 Dc1 D1 ववृते (for ववृधे) B2 यत्र (for तस्य) K4 B D (except D1, Dn1 missing) राजन् (for राज्ञो) — [b]) K6 एवान्वसृजन् (for अन्नानि जह्रु) — [c]) K2 यज्ञे, M4 स शक्रो (for शक्रो) K1 3 ब्रह्मणैं — [d]) B1-3 विधिवद्, T2 G2 3 M हविष्मान् (for °मान)

31 Dn1 missing (cf v l 5) — [a]) Ś1 तथा (for तत) D1 मवर्तिश् (for °र्तश्) Ś1 D4 चित्य-गतो, K2 G3 चैत्य°, K4 चिति, K6 D6 M1 चित्त गतो (D6 °ता), B4 D3 5 M2 चित्र°, D1 चित्रि°, T Cv चैत्यगतो (T2 °गता) (for चित्य) — [b]) K4 D1 सपूजितो, B5 D2-4 चि(D2 धि)त्यगतो (for प्रज्व लितो). B1 वै द्वितीय — [c]) T2 G2 आह्वयद् M2 एव यज्ञान् (for देवसंघान्) — [d]) B4 वह्नौ (for अग्नौ) Ś1 मन्त्रवित् B1 4 सप्रतीते (for सुप्रतीत)

32 Dn1 missing (cf v l 5) — [a]) Ś1 K1 बलिभि, K4 बलवद् (for भित्) — [b]) B D (except D1, Dn1 missing) देवसवा (for वै दिवौकस) Ś1 K (except K4) दिवौकस सोमपा ये तथान्ये — [c]) K6 ते (for सर्वे) K3 पार्थिवेंद्र (for °वेन) — [d]) K2 तथा ज्येष्ट (sic), D3 ययायोप (sic) (for °जोष) G1 2 M प्रीयमाणा (for प्रीतिमन्त)

33 Dn1 missing (cf v l 5) — [a]) K4 D4 रूप्यस्य K6 राशी, G1 2 राशिं, G3 राजन् (for राशिन्) — [b]) Dc1 om one पदे K6 रम्या (for हृष्ट) — [c]) K2 Dc1 द्विजातिभ्या, D6 °तेभ्यो, G1 °तीना K6 व्यसृजद्, G2 विसृजद्, M1 2 विधिवद् (for विसृजन्) D5 6 भूतिवित्त

34 Dn1 missing (cf v l 5) — [a]) K4 D1 धन (for वित्तं) S (except T2 G3) विधिवद् (for विविध) K4 D1 सन्निधाय (for संनि°) — [b]) Ś1 (sup lin as in text) T G1 M4 ग्राहयित्वा (for कार°) Ś1 K1 3 [अ]थ (for च) M1-3 द्विजेभ्य (for च कोशम्) Some MSS कोष K4 D1 ययोत्साह ग्राह यामास कोश, G3 °ह ग्राहयित्वा चावकाश — [c]) K4 D1 सन्निवृत्त — [d]) G1 [ए]नाम् (for गाम्)

35 Dn1 missing (cf v l 5) Before 35, B4 Dc1 ins व्यास उवाच — [a]) D6 एवरूप (for °गुण) Ś1 K1-3 5 B2 Dc1 D6 स, T G3 वै स (for स) — [b]) M4 क्रतोस् — [c]) K2 स त्व (for तत्त्व) K2 3 G2 3 M4 (inf lin as in text) समाधाय (for °दाय) — [d]) Dc1 D6 देव (for देवास्) T1 G2 3 तर्पयन्वै, T2 M तर्पय वै, G1 तपनीयैर् (for तर्पयानो) B5 D2-6 निवापै, Dc1 विज्ञै (for विधानै)

36 Dn1 missing (cf v l 5) K3 4 D1 om the ref — [a]) D8 हृष्टभूय (for °रूप) — [b]) K8

C 14 292
B 14 10 37
K 14 10 37

श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य ।
मनश्चक्रे तेन वित्तेन यष्टुं
ततोऽमात्यैर्मन्त्रयामास भूयः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ १
तं नृपं दीनमनसं निहतज्ञातिबान्धवम् ।
उपप्लुतमिवादित्यं सधूममिव पावकम् ॥ २
निर्विण्णमनसं पार्थं ज्ञात्वा वृष्णिकुलोद्वहः ।
आश्वासयन्धर्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ३

वासुदेव उवाच ।
सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावाञ्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४
नैव ते निष्ठितं कर्म नैव ते शत्रवो जिताः ।
कथं शत्रुं शरीरस्थमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथाधर्मं यथाश्रुतम् ।
इन्द्रस्य सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्तत ॥ ६

वाच्च (for वाक्य) — c) D_6 नमश् (by metathesis) (for मनश्) D_6 om वित्तेन G_1 यष्टु ततो वा (for वित्तेन यष्टु) — d) $D_{5,6}$ [ऽ]मर्त्यैर् (for ऽमात्यैर्)

Colophon missing in Dn_1 — *Adhy name* $Ś_1$ $K_{1,3,5}$ $B_{1,4,5}$ Dc_1 D_{2-6} M सवर्तमरुत्तीय समाप्त, K_4 D_1 मरुतयज्ञसमाप्ति, B_2 मरुत्तसंवर्तीय, $M_{1,2}$ (both, also) मरुत्तसंकीर्तनं — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 14, B_1 10 (as in text), D_4 $G_{1,2}$ M 9

11

☞ This adhy is missing in Dn_1 (of v l 14 10 5)

1 a) B_1 राजन् (for तस्मिन्) D_3 इत्युक्तौ नृपते तस्मिन् — d) $Ś_1$ आददौ, K_3 आदधे, K_6 अब्रवीत् (for आददे)

2 b) $D_{3,8}$ निहत — c) Cv as in text — d) D_4 अधूमम् (for सधू°)

3 a) $D_{5,6}$ निर्वाण, G_2 $M_{3,4}$ विपण्ण (for निर्विण्ण) — b) K_4 D_1 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) $D_{2,3}$ कृष्ण (for वृष्णि-) D_{4-6} G_3 कुलोद्भव — c) K_5 आश्वासयद् — d) T G_3 ततो वचनमब्रवीत्

4 $G_{1,2}$ om the ref $K_{2,5}$ श्रीकृष्ण, K_4 D_1 कृष्ण, T G_3 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — a) Dc_1 सर्वंजिह्म Cv as in text — b) D_6 आर्जवो D_4 ब्रह्मण पदमार्जव, G_1 अर्जुन ब्रह्मण सद — c) G_3 एत दास्थाय हृदये — d) K_3 B Dc_1 D_{2-4} $M_{1,2}$ प्रलाप किं (by transp) T_1 प्रलापै, G_3 प्रलोप

5 a) G_2 चैते (for [ए]व ते) $B_{1,2}$ निश्चय, B_3 निश्चित, $D_{5,6}$ धिष्ठित, T G_2 [ऽ]नुष्ठित, G_3 नोपित (for निष्ठित) K_2 न कृत नैष्टिक कर्म — b) G_2 त्व यैते (for नैव ते) $G_{1,2}$ M शात्रवा — c) K_3 स्वयं; K_5 काम, G_1 तत (for कथ) T_2 कथं शत्रूञ्शरीरस्थान् — d) $K_{4,5}$ B D (Dn_1 missing) S आत्मनो K_3 T G_3 नैव (for नाव-)

6 a) T_2 अमृते, G_3 तत्र ते $Ś_1$ K_3 $D_{5,6}$ वर्णयिष्यामि, K_4 D_1 कथ° (for वर्त°) — b) $Ś_1$ $K_{3,4}$ यथायज्ञ, K_1 °राज्ञ, K_2 D_1 °प्रज्ञं, Do_1 om (hapl) (for यथाधर्मं) K_2 यथाश्रुति K_5 यथा प्रज्ञा तथा श्रुति

वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा किल नराधिप ।
दृष्ट्वा स पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये हृते ।
धराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत ॥ ७
शतक्रतुश्चुकोपाथ गन्धस्य विषये हृते ।
वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो वज्रं घोरमवासृजत् ॥ ८
स वध्यमानो वज्रेण पृथिव्यां भूरितेजसा ।
विवेश सहसैवापो जग्राह विषयं ततः ॥ ९
*व्याप्तास्वथासु वृत्रेण रसे च विषये हृते ।
शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तासु वज्रमवासृजत् ॥ १०
स वध्यमानो वज्रेण सलिले भूरितेजसा ।
विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह विषयं ततः ॥ ११
व्याप्ते ज्योतिषि वृत्रेण रूपेऽथ विषये हृते ।
शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ १२
स वध्यमानो वज्रेण सुभृशं भूरितेजसा ।
विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयं ततः ॥ १३
व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण स्पर्शेऽथ विषये हृते । C 14 104 B 14 11 14 K 14 11 14

— ^{c}) T1 [इ]ह च (for सह) — ^{d}) K3 यथाुद्धम् (for यथा युद्धम्)

7 ^{a}) G3 M2 प्राप्ता (for व्याप्ता) — ^{b}) B (except B3) Dc1 D3 2 नरोत्तम, D1 नृपोत्तम (for नराधिप) — ^{c}) B Dc1 D2-4 स दृष्ट्वा (by transp) T G3 Cv च (for स) — ^{d}) K1 2 गधेय, K4 D1 गधेषु B1 हवा Dc1 गधस्य विषय कृते, Cv as in text — Ś1 K1, 2 om (hapl) 7^{e}-8^{b} — ^{e}) B1 धराधरण T G2 Cv निर्गंधो, G1 -निःसारो (for दुर्गन्धो) — ^{f}) K4 D2-4 विषम D3 समपद्यते

8 Ś1 K1 2 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) K5 तस्य कोपाद्, T2 G3 च चुक्रोश (G3 °ध) (for चुकोपाथ) — ^{c}) K2 4 B1 2 (marg as in text) M3 4 सतत, Dc1 D3 G1 च तत, D4 तु तत, T G3 यतत (for स तत) M1, 2 शतक्रतुरभिक्रुद्धस् — ^{d}) K4 B D (except D1, Dn1 missing) घोर वज्रम् (by transp), M1 2 तत्र वज्रम् D2-4 अयासृजत्, G1 इवासृ°, G2 टपासृ°

9 ^{a}) Ś1 K1 3 विध्यमानो (K1 णो) — ^{b}) K6 पृथिवीं, B D (except D1, Dn1 missing) T G3 सुभृश (D3 °शे), G2 सलिलाद् (for पृथिव्या) — G1 om (hapl) 9^{c}–11^{d} — ^{c}) K2 4 B2 (marg) 3-6 D (Dn1 missing) T M तोय, K4 वृत्रो, B2 (orig) ज्योतिर्, G3 [स]भामि (for [ए]वापो) — ^{d}) Dc1 जगाद — After 9, D5 T1 G2 3 read 12^{ab}, D6 repeating it in its proper place

10 G1 om 10 (cf v l 9) B1 D6 T1 G2 3 om. (hapl) 10^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 व्याप्तास्वधासु वृत्रेण, K2 4 B2-6 D (D6 om, Dn1 missing) T2 M अप्सु वृत्रगृहीतासु, K3 वृयाश्वथासु वृत्रेण, K6 व्याप्ते वारिणि वृ — ^{b}) Ś1 K1 B2 (marg) Dc1 रसेय, K2 4 B2 D1 रसेषु, K3 सरये, M3 4 रसस्य (for रसे च) B3 (marg as in text) कृते (for हृते) — ^{c}) Ś1 B2-4 Dc1 D4 6 अति, K1 3 अथ, K2 corrupt, K4 D1 इव (for अभि) — ^{d}) K2 corrupt, K4 6 B D (Dn1 missing) S (G1 om) तत्र (for तासु)

11 G1 om 11 (cf. v l 9) K2 om 11^{ab} — ^{a}) K3 विध्यमानो — ^{b}) K3 B D2-4 सुभृश, M सलिलाद् (for सलिले) K4 Dc1 D1 5 तस्मिन्नमिततेजसा — D3 om (hapl) 11^{c}–13^{b} T1 G2 om 11^{cd} — ^{c}) K4 D1 6 [आ]काश (for ज्योतिर्) K2 5 ज्योति समभिदुद्राव — ^{d}) K2 विषये — After 11, B1 reads 14^{ab}, repeating it in its proper place

12 D3 om 12 (cf. v l 11) K4 D1 om (hapl) 12-15 D6 (for the first time) T1 G2 3 read 12^{ab} after 9 — ^{a}) D6 (second time) नभसि (for ज्योतिषि) B1 2 वज्रेण (for वृत्रेण) K5 अग्नौ वृत्रेण व्याप्तेन — ^{b}) K2 5 तेजसा, B3 D6 (first time) M1 2 रूपे च, B4 T2 रूपे स, D6 (second time) शब्दे च, G3 M3 4 रूपस्य (for रूपेऽथ) — K2 om 12^{cd} T1 G om 12^{c}–13^{b} — ^{c}) Ś1 K3 B2-5 Dc1 D4-6 अति (for अभि) — ^{d}) K5 ततो (for तत्र)

13 D3 T1 G om 13^{ab} (cf v l 11, 12) K4 D1 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) K3 विध्यमाणो (sic) — B5 om (hapl) 13^{b}–17^{a} — ^{b}) B1 3 (marg as in text) 4 Dc1 D5 M3 तस्मिन्न(M3 स्माद)मिततेजसा, M4 ज्योतिषोमित° — K2 D6 om (hapl) 13^{c}–17^{b} — ^{c}) Dc1 वास्तु (for वायुं)

14 K4 D1 om 14 (cf v l 12) K2 B5 D6 om 14 (cf v l 13) K3 om (hapl) 14–15 G1 om (hapl) 14–17 G2 om 14^{a}–16^{b} T2 om 14^{ab} B1 reads 14^{ab} for the first time after 11 — ^{a}) M4 व्याप्त-

C 14 205
B 14 11 15
K 14 11 14

शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ १४
स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।
आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयं ततः ॥ १५
आकाशे वृत्रभूते च शब्दे च विषये हृते ।
शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ १६
स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।
विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयं ततः ॥ १७
तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः समभवन्महान् ।
रथंतरेण तं तात वसिष्ठः प्रत्यबोधयत् ॥ १८
ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ ।
शतक्रतुरदृश्येन वज्रेणेतीह नः श्रुतम् ॥ १९
इदं धर्मरहस्यं च शक्रेणोक्तं महर्षिषु ।
ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध नराधिप ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मात्रे (for न्यासे वायौ) Ś1 च वायौ (for वायौ तु) K1 D5 G3 M1-3 च (for तु) K6 वायौ तु वृत्रभूते तु — ^{b}) T1 G3 M4 स्पर्शस्य (for स्पर्शोऽथ) K6 D6 M1-3 च; B4 स (for ऽथ) — ^{c}) Ś1 B2-4 Dc1 D5 T2 अति (for अभि) — ^{d}) K6 ततो (for तत्र)

15 K4 D1 om 15 (cf v l 12) K2 B5 D6 om 15 (cf. v l 13) K3 G1 2 om 15 (cf v l 14) T1 om 15^{bc} — ^{b}) M4 तस्माद् (for तस्मिन्) — B2 om 15^{cd} D3 G2 om (hapl) 15^{c}–17^{b} — ^{c}) T2 M4 विवेश सहसाकाश

16 K2 B5 D6 om 16 (cf v l 13) G1 om 16, G2 om 16^{ab} (cf v l 14) D3 G2 om 16 (cf v l 15) B1 om (hapl) 16–17 — ^{a}) K3 4 B2 D1 M4 तु, B4 D3 4 [s]थ (for च) D6 न्यासो नमसि वृत्रेण — ^{b}) T1 G3 M4 शब्दस्य (for शब्दे च) B4 स, T2 [s]थ (for च) D4 कृते (for हृते) — K4 om 16^{c}–17^{d} — ^{c}) K3 B3.4 Dc1 D4 T1 अति, T2 अपि (for अभि) — ^{d}) D1 ततो (for तत्र)

17 K2 D3 6 G3 om. 17^{ab}, B6 om 17^{a} (cf. v l 13, 15) G1 om 17 (cf v l 14) K4 B1 om 17 (cf v l 16) — ^{b}) T1 G2 M3 4 तस्माद् (for तस्मिन्) — ^{c}) G3 Cv अभिदुद्राव तं शक्र — ^{d}) K5 जग्राह विषयेषु च

18 ^{a}) D2-4 G2 तत्र (for तस्य) — ^{b}) T2 मोव (for मोह) T1 तथा, T2 G3 तदा (for महान्) — D3 om 18^{cd} — ^{c}) K3 4 D1 6 रथातरेण B3 राजन्, D5 6 जातु, T1 G1 2 M3 4 साम्ना (for तात) M1 2 अथातरेण त ता(M2 तत्ता)वद् — ^{d}) Ś1 K3 B (except B3) Dc1 D1-6 वशिष्ठ K1 D6 प्रतिबोधयद्

19 ^{a}) T2 G3 तत्र (for ततो) — ^{b}) G1 जयाय (for जघान) K3 4 5 D1 पुरुषर्षभ — K5 om 19^{c}–20^{d} — ^{c}) K4 D1 अदृश्येण, G1 3 °दृश्यैन, Cv °दृश्येन (as in text) — ^{d}) Ś1 K1 [इ]ति, K3 4 D1 5 6 G3 हि, M1 2 च (for [इ]ह)

20 K6 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) K4 D1 इम, B1 2 (marg as in text) इति (for इद) Ś1 D3 4 G3 धर्म्यं (for धर्मं) K1-4 D1 G1 M तु, B (except B5) वै (for च) D5 6 इद धर्म्यं यशस्य वै — ^{b}) D5 इन्द्रेण (for शक्रेण) M1 2 महर्षिभि — ^{c}) D2-4 तु (for च) Ś1 K1 3 समाख्यात, Dc1 D4 मया प्रोक्त (for मम प्रोक्त) — ^{d}) K2-4 B2-5 Dc1 D1 4-6 T G2 M3 4 जनाधिप (for नरा°)

Colophon missing in Dn1 — *Adhy name* Ś1 K1 3 वृत्रवधवर्णन, K4 D1 वासुदेववाक्यं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 15, B1 T1 G3 11 (as in text), D4 G1 M 10

१२

वासुदेव उवाच ।
द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ १
शरीरे जायते व्याधिः शारीरो नात्र संशयः ।
मानसो जायते व्याधिर्मनस्येवेति निश्चयः ॥ २
शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणा राजञ्शरीरजाः ।
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ।
उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं च बाध्यते ॥ ३
सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयस्त्वात्मगुणाः स्मृताः ।
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ।
तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ॥ ४
हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ।
कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ ५ C 14 320 B 14 12. 6 K 14 12 7

12

1 =12 16 8 T2 G1 om the ref K2 G2 श्रीकृष्ण, G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ^{a}) G1 M1 त्रिविधो (for द्वि°) — K4 D1 om (hapl) 1^{b}–2^{a} — ^{b}) D3 शारीरो K3 मनसा — ^{d}) Ś1 K1 निर्द्वंद्वे, K2 D2 निर्द्वंद्वो, K4 निर्बंधे, D3 निर्द्वंद्वा, Cv निर्द्वंद्व (as in text) B D (D1 om) -पद्यते, G3 लक्ष्यते (for लभ्यते)

2 =(var) 12 16 9 K4 D1 om 2^{a} (cf v 1) — ^{a}) T1 G1 3 M श(M1 शा)रीराज् — K3 om (hapl) 2^{bc} — ^{b}) Ś1 K1 D3 शारीरो, K4 D1 शारीरे Dn1 D5 6 शारीरो (Dn1 शरीरे) स निगद्यते — Dn1 om (hapl) 2^{cd} — ^{c}) B (except B1) Dc1 D2 3 G1 मनसो, D 6 T2 मानसे T2 व्याधि — ^{d}) K2 4 5 D1 न संशय, T [इ]ति निश्चित (T1 °त), M1 [इ]ह निश्चय B Dc1 D2–6 मानस स (B1 D5 6 मस्तु, B4 5 °स म) निगद्यते, G1 मानसश्च स निश्चय

3 3^{abcd}=(var) 12 16 11 — ^{a}) Ś1 K1. 3 D5 शीतोष्णं, Dc1 °ष्णाग्न्, D4 °ष्णां, G3 °ष्णैश् K2 वातन्य, K4 D1 वातश्च, G3 वायोश्च — ^{b}) K1 3 शारीरज — ^{c}) K2 4 D1 तु, K5 M2 च, D1 वै, T G3 यद् (for चेत्) — ^{d}) K3 स्थूल, B1 2 सुस्थ (for स्वस्थ) — After 3^{cd}, M reads 4^{ef} repeating it in its proper place 3^{ef}=(var) 12. 16 12^{cd} D5 T2 G3 om (hapl) 3^{e}–4^{d} — ^{e}) M (except M1) वध्यते (for बाध्यते) D3 शीते — ^{f}) D1 सीतेन K3 [उ]ष्णं M2–4 वध्यते (for बा°) K5 शीतं चोष्णेन बाध्यते — After 3, M3 ins

29* उभाभ्यां बध्यते वायुर्विधानमिदमुच्यते ।
[= 12 18*]

4 4^{ab}=(var) 12 16 13^{ab} D6 T2 G3 om 4^{abcd} (cf. v 1 3) K3 om. (hapl) 4^{a}–5^{b} — ^{a}) Ś1 K1 2 B1 2 5 D2–4 चैव, G1 इति (for चेति) — ^{b}) D3 रूप (for त्रयस्) K1 स्वात्मगुणा, B1 2 5 Dn1 D2–6 आत्म (D3 °स्मा)गुणा, M चात्म(M1 °स्मा)गुणा K1. 2 स्मृत, G1 मता (for स्मृता) — 4^{cd}=3^{cd}=(var) 12 16 11^{ef} —K2 4 D1 om 4^{cd} — ^{c}) T1 यद्, M1 2 च (for चेत्) — ^{d}) B1 सुस्थलक्षण — 4^{ef}=12 16 12^{ab} M reads 4^{ef} for the first time after 3^{cd} — ^{e}) K4 D1 एकतमोत्सेके, D2 अन्यतमो ह्येके, D4 °तोत्येके — ^{f}) D3 विधिनाम् (for विधानम्) Ś1 K1 G1 2 M (both times) पद्यते, D4 दिश्यति, T1 -इश्यते

5 5^{ab}=12 16 13^{cd} K3 om. 5^{ab} (cf v 1 4) — ^{a}) T M2–4 Cv वध्यते, G3 वर्धते — ^{b}) D1 (marg as in text) वाधते, T M वध्यते, G3 वर्धते — After 5^{ab}, M3 ins

30* उभाभ्यां बध्यते मोहो विधानमिदमुच्यते ।

— 5^{cd} = 12 16 14^{cd} — ^{c}) K3 कश्चिद्दोषे वर्तमान — ^{d}) Dc1 सुख स्वं (for सुखस्य) K1 सतुम् (sic), K3 वक्तुम्, T1 [आ]प्तुमिह (for स्मर्तुम्) G1 M1 (inf lin) 2 अर्हसि, G2 M1 3 अर्हति (for इच्छति) — 5^{ef} = 12 16 14^{ab} B1–4 Dc1 T G M4 om (hapl) 5^{ef} — ^{f}) K4 D5 6 M3 अर्हति, B5 M1 2 अर्हसि (for इच्छति)

6 6^{ab}=(var) 12 16 15^{ab} — ^{a}) K3 कश्चिद्, G3 सर्वं, Cv स त्व (as in text) Ś1 K1 दुःखेन, K3 G1 2 M दुःखी न (by transp) — ^{b}) K3 स, K4 D1 तु, B1 2 न, D3 त्व, T G3 च, G1 2 M1 त्व (for सु) B1 2 4 Dc1 Dn1 D4–6 T G2 3 M2 (also as in text) च (for वा) — 6^{cd} = (var) 12

C 14 320
B 14 12 7
K 14 12 8

स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुखस्य वा ।
स्मर्तुमिच्छसि कौन्तेय दिष्टं हि बलवत्तरम् ॥ ६
अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थावकृष्यसे ।
दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
मिषता पाण्डवेयानां न तत्संस्मर्तुमिच्छसि ॥ ७
प्रव्राजनं च नगरादजिनैश्च विवासनम् ।
महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ८
जटासुरात्परिक्लेशश्चित्रसेनेन चाहवः ।
सैन्धवाच्च परिक्लेशो न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ९
पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधः ।
याज्ञसेन्यास्तदा पार्थ न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ १०
यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ।
मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ।
तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय भरतर्षभ ॥ ११
परमव्यक्तरूपस्य परं मुक्त्वा स्वकर्मभिः ।
यत्र नैव शरैः कार्यं न भृत्यैर्न च बन्धुभिः ।

---

16 16^{ab} D₅ ₆ om 6^{c}–7^{f} —^{c}) K₄ D₁ इच्छति, D ₋₄ G₁ ₃ M अर्हसि (G₁ °ति) (for इच्छसि) —^{d}) K₃ यद्दिष्ट, G₁ दैवं हि (for दिष्टं हि) K₁ बलवत्तम B Dc₁ Dn₁ D₂₋₄ किमन्यद्दु:खविभ्रमात्

7 With 7, cf 12 16 16^{c}–17^{d} D ₆ om 7 (cf v l 6) —^{b}) Dn₁ मेन (for येन). K₁₋₃ ₆ Dn₁ D₁₋₄ नि, G₃ M₄ [अ]प (for [अ]व) G₄ तुष्यसे (for कृष्यसे) K₁ T G₂ M₁ ₃ येन पार्थिव कृष्यसे (T₁ क्रिश्यसे, T₂ क्लिश्यसि, G₂ कृष्यसि) — After 7^{cd}, T₁ reads 11^{c}–12^{b}, and om 7^{e}–8^{f} —^{e}) G₃ सहसा (for मिषता) D₂₋₄ मिषता पांडुपुत्राणां —^{f}) Ś₁ न च तत्, K₄ D₁ न ता स, K₆ सभा मे, Dn₁ तत्स्मर्तुं, B om cd न तस्य (for न तत्स) K₃ ₄ ₆ Dc₁ D₁₋₄ G₂ M अर्हसि (for इच्छसि) K₃ तस्य स्मर्तुमिहेच्छसि, G₁ स्मर्तुं तच्चमिहार्हसि

8 =(var) 12 16 18 T₁ om 8 (cf v l 7) K₁ reads (without var) 8–9 twice —^{a}) D₅ ₆ om च —^{b}) K₃ अजिनै, Dc₁ अजिनैश्च; D₆ अजनैश्च, G₃ आहिंसैश्च (for अजिनैश्च) Ś₁ K₁₋₃ प्रवि, B₁ Dc₁ G₁ M च नि —^{c}) K₃ ₄ M निवासं च, K₆ °सस्य (for °सश्च) Ś₁ K₁ ₈ महारण्ये निवासं च —^{d}) B₁ Dc₁ G₃ न तस्स, M₁ ₂ गतस्य (for न तस्य) K₃ ₄ ₆ B₁ Dc₁ D₁₋₄ G₁ ₃ M अर्हसि (for इच्छसि) — After 8, G₁ reads 11^{abcd}, repeating it in its proper place while G₂ reads 11^{a}–12^{b}

9 =(var) 12 16 19^{abcd} For the repetition in K₁, cf v l 8 G₃ M₁ ₂ om (hapl) 9–10 —^{a}) K₁ जटास्वरात्, Dc₁ Dn₁ जरासुरा(Dn₁ °ता)त्; T₁ यत्र चैतत् (for जटासुरात्) Ś₁ K₁ ₂ G₁ M₃ ₄ परिक्लेशं, B₂ अपि क्लेशश्च K₃ जरास्वराद्गसे क्लेश (sic), K₄ D₁ जटासुरपरिक्लेशं —^{b}) Ś₁ चाहन, K₃ ₄ ₈ D₁ T₁ G₁ M₃ ₄ चाहवं; G₂ चाग्रह K₁ ₈ मित्रसेनेन चाहवे —^{c}) K₁ ₂ सैंधवाच्च Ś₁ K₁ Dc₁ M₃ ₄ परिक्लेशं —^{d}) Ś₁ K₁ ₃ ₄ D₁ T₁ G₂ तस्मै, K₄ त स, G₁ तस्य, M₃ च तत् (for तस्य) K₃ ₄ ₆ B₁ D₁₋₄ T₁ G₁ ₂ M₃ ₄ अर्हसि (for इच्छसि)

10 10^{cd} =(var) 12 16 19^{ef} G₃ M₁ ₂ om 10 (cf v l 9) —^{a}) M₃ पुर च (for पुनर्) G₂ चर्यां च (for चर्यायां) —^{b}) K₁ ₂ ₄ T₁ G₂ M₃ ₄ पदा वधं, G₁ परावधं —^{c}) B₁ ₋ Dc₁ Dn₁ D₁ ₂ T₁ G₂ तथा (for तदा). —^{d}) Ś₁ K₃ ₂ ₄ Dc₁ G₁ M₂ तस्य (for तस्य) K₄ ₆ B₁ D₁₋₄ G₁ ₂ M₃ ₄ अर्हसि (for इच्छसि)

11 11^{abcd} =(var) 12 16 20^{abcd} T₁ om 11^{abcd} G₁ reads 11^{abcd} for the first time and G₂ 11^{a}–12^{b} after 8 —^{a}) K₁ यावत् (for यच्च) —^{c}) G₁ (first time) (inf lin as in text) मन्येह येन योद्धव्यं —^{d}) D₂ तत्तु, G₁ (first time) न ते, M₁ ततो (for तत्ते) Ś₁ समुत्थित, K₄ अयथंत; D₁ अयथंत, G₃ अवास्थित — After 11^{cd}, G₃ reads 13, repeating it in its proper place K₃ om (hapl) 11^{e}–12^{f} G₁ om 11^{ef} —^{e}) G₃ अस्यच (for अभ्युप) —^{f}) T₂ G₃ उत्थाय (for युद्धाय)

12 =(var) 12 16 21. For the sequence in G₃, cf v l 11 K₃ om 12 (cf v l 11) —^{a}) Ś₁ K₁ G₃ M Cv पारम (for प°) G₂ व्यक्ति (for व्यक्त) —^{b}) K₁ Dc₁ Dn₁ पर युक्त्या, K₂ पर युक्त्या, K₄ D₁ पार युज्या (D₁ °क्त्या), K₆ D₅₋₆ पारयुक्त्या (D₅ °क्ता); M₁₋₂ परमुक्त्वा Cv मुक्त्वा (for मुक्त्वा) D₆ सु (for क्त्व) T₂ पर मुच्येत तत्र यं —^{c}) K₃ ₄ [अ]पि, K₆ [अ]सि (for [ए]व) T₂ धनै (for शरै) T₁ G₂ यत्र (G₂ °च) ते पराणे कार्यं Cv cites यत्र नरै कार्यं च —^{d}) K₁ मित्र, K₃ ₄ ₆ D₁ S (except G₃) मित्रैर् (for भृत्यैर्) K₂

आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १२
तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि ।
एतज्ज्ञात्वा तु कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १३

एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वासुदेव उवाच ।
न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १
बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेषु च गृध्यतः ।
यो धर्मो यत्सुखं चैव द्विषतामस्तु तत्तथा ॥ २

द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति द्व्यक्षरो मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ३
ब्रह्म मृत्युश्च तौ राजन्नात्मन्येव व्यवस्थितौ ।
अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ४
अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत । C 14 335 B 14 13 5 K 14 13 5

याथवें, $G_{1.2}$ मैनिकं, M पत्तिभि (for बन्धुभि) — ^{f}) Dn_1 उद्रन्वित (for उपस्थितम्) K_4 D_1 यत्ते युद्धमवर्त(D1 °धं)त

13 13^{ab} = 12 23* (L 2) G_3 reads 13 for the first time after 11^{cd} — ^{a}) $K_{2.4}$ D_1 अस्मिन् Dn_1 अविजिते (for अनिर्जिते) — ^{b}) K_4 D_1 गमिष्यति — 13^{cd} = (var.) 12 16 23^{cd} B_3 om (hapl.) 13^{cd} — ^{c}) D_3 एव (for एतज्) K_6 श्रुत्वा, M_4 जित्वा (for ज्ञात्वा) K_4 D_1 T_1 G_2 च (for तु) — ^{d}) K_2 भविष्यति

14 = 12 16 24 — ^{a}) K_2 समाश्रित्य (for विनिश्चित्य) — ^{b}) K_2 om from नामागतिं up to महे (in 14^{c}) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ पितृपैतामह वृत्त — ^{d}) K_3 अधिराज्य तयोचित

Colophon — *Adhy name* $Ś_1$ $K_{1.3}$ वासुदेववाक्यं, M_1 वासुदेववचनं — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 16, $G_{1.3}$ M 11 — *Śloka no* Dn_1 D_4 17

13

1 K_2 G_2 श्रीकृष्ण, T_1 श्रीहरिर्, T_2 G_3 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ^{a}) G_2 [अ]बाह्य- (for बाह्य) K_3 द्रविम् (sic) (for द्रव्यम्) Cv as in text — D_3 om (hapl.) 1^{bc} G_1 om 1^{cd} — ^{d}) K_4 D_2 मानव, G_3 पार्थिव (for वा न वा) Cv as in text

2 ^{a}) K_1 बाह्य (for बाह्य-) $Ś_1$ K_3 $B_{1.2}$ T G वियुक्तस्य (for विमु°) K_6 बाह्यद्रव्येण मुक्तस्य — ^{b}) $Ś_1$ K_1 Dc_1 $M_{1.2}$ शरीरेषु $M_{1.2}$ प्र (for च) K_1 गृह्यत, K_3 गृध्यत, D_3 गृह्यत, T_1 विश्रुत — ^{d}) K_2 नस् (for तत्) $B_{1.2}$ Dc_1 Dn_1 S तव (for तथा)

3 ^{a}) K B D (except D_6) G_1 त्र्यक्षरस् (for द्व्य°) — ^{b}) $M_{1.2}$ द्व्यक्षर (for त्र्य°) T_1 धर्म- (for ब्रह्म) — D_1 om (hapl.) 3^{cd} — ^{c}) K_3 ममेत्य (for °ति) B D (D_1 om.) T_2 M_1 च भवेन् (for द्व्यक्षरो) — ^{d}) K_2 मामति च, K_4 धर्मस्तव, T_1 ममेवेति (for °ति च)

4 ^{a}) G_1 M जन्म (for ब्रह्म) K_6 B Dn_1 $D_{2.3.5}$ S मृत्यू, D_4 मृत्यौ (for मृत्युश्च) $K_{2.4}$ $D_{1.3}$ उभौ, K_6 Dc_1 Dn_1 $D_{2.4}$ G_2 तु तौ, B (except B_3) $D_{5.6}$ T_1 ततो, T_2 तु ते, G_3 च ते (for च तौ) $M_{3.4}$ राजस्तौ (by transp.) — ^{b}) D_6 आत्मन्नेव K_6 व्यवस्थिते, M_{1-3} तदास्थितौ (for व्यवस्थितौ) — ^{c}) $K_{2.4.5}$ D_1 अदृश्यमाणौ (K_6 °णे) K_5 om (hapl.) from भूतानि up to शरीर (in 5^{a}) — ^{d}) K_1 योधयेष्याम् (for °ताम्) B_4 अहर्निशं, Dn_1 असशय

C 14 335 B 14 13 5 K 14 13 5 भित्त्वा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ५
लब्ध्वापि पृथिवीं सर्वां सहस्थावरजङ्गमाम् ।
ममत्वं यस्य नैव स्यात्किं तया स करिष्यति ॥ ६
अथ वा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः ।
ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ ७
बाह्यान्तराणां शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत ।
यन्न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स महाभयात् ॥ ८
कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके
न चाकामात्काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।
दानं हि वेदाध्ययनं तपश्च
कामेन कर्माणि च वैदिकानि ॥ ९
व्रतं यज्ञान्नियमान्ध्यानयोगा-
न्कामेन यो नारभते विदित्वा ।
यद्यद्ध्ययं कामयते स धर्मो
न यो धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ १०
अत्र गाथाः कामगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

---

5 K5 om up to शरीर (in 5^{c}) (cf v 1 4) —^{a}) Dc1 om (hapl), T G तत्त्वस्य (for सत्त्वस्य) K3 अविनाशान्व सत्त्वस्य (sic) —^{b}) T1 नियमो (for °तो) —^{c}) K4 D4 भीत्वा (sic), T1 G3 जित्वा, G1 हत्वा, M छित्वा (for भित्त्वा) —^{d}) Ś1 K1 2 4 B1 D1 2 6 M अहिंस्रा Ś1 K1-3 5 -पश्यते (K2 °ति), G3 -दृश्यते (for -पद्यते)

6 ^{a}) K4 लब्धा, G3 विद्वांस् (for लब्ध्वा) Ś1 K1 3 वा, D5 6 हि, T G3 तु (for [अ]पि) D2 पृथिवी B3-5 D (except D1) T1 कृत्स्ना (for सर्वां) G3 लब्ध्वापि पृथ्वीं विपुलां —^{b}) K1 2 -जगम —^{c}) K1 समत्व (for म°) B1 transp यस्य and नैव G1 न स्याद्धि, G2 M3 4 वै न स्यात् (for नैव स्यात्) —^{d}) K2 transp किं and स M4 त्व यामि (for तया स) Dn1 करिष्यसि

7 ^{a}) Ś1 K1 3 T G3 सतत (for वसत). —^{b}) K1 जीवित —^{c}) K3 4 5 D1 S (except M1 2) वित्तेषु, K4 वित्ते तु (for द्रव्येषु) Ś1 K1 3 द्रव्येषु ममता यस्य —^{d}) K3 आसे, G3 आट्ये (for आस्ये) D6 समग्र (for आस्ये स)

8 ^{a}) K2 बाह्यतराणा, Dc1 बाह्येत° D1 (marg as in text) शूराणां (for शत्रूणा) —^{c}) Ś1 K2 3 5 B1 T G M1-3 योऽनु, K4 B (B1 marg) Dn1 D1 2 4 M4 यो न, D3 यो नि (for यन्न) B1 (marg) हिंसति (for पश्यति) K2 4 B3 D1 यद्भूत, K5 D 6 यद्रूप (for तद्भूत) —^{d}) K3 4 5 D1 बाधते, D2 4 मुह्यते, D8 मुह्यते; G1 मुच्येत (for मुच्यते) Ś1 K1 3 T2 महतो (for स महा-)

9 ^{a}) Dc1 ये, D1 2 T1 G2 om (for न) Ś1 प्रशसास्ति, K1 °सा च (for °सन्ति) G1 2 M सर्वे (for लोके) —^{b}) K2 5 वा, B D (except D1) [इ]ह (for च) B (except B3 4) D (except D1) T G1 2 [अ]कामा (for [अ]कामात्) Cv cites अकामान् K1 कश्चिद् T1 G1 नास्ति (for अस्ति). — After 9^{ab}, Ś1 K D (except Dc1) ins

31* सर्वे कामा मनसोऽङ्गात्प्रसूता
यान्पण्डित सहते विचिन्त्य ।
भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगा
योगी योगं मारमार्गं विचिन्त्य ।

[(L 1) K5 सर्वे कामा मनःप्रसूता, K1 Dn1 D1 4 6 °सोऽग्र प्रसूता, K2 D2-4 °सोऽग्रप्रसूता —(L 2) K5 यान् (for यान्) K3 पण्डित D1 6 सहते —Ś1 K1 3 om (hapl) lines 3-4 —(L 3) K2 जन्मन (sic) (for °नो) —(L 4) K2 4 योग योगी (by transp)]

—^{c}) B3 4 5 D (except D1) च (for हि) D2 6 जपश्च (for तपश्च) —^{d}) K4 D1 कालेन, B Dc1 Dn1 D2-6 काम्यानि (for कामेन) D1 सर्वाणि (for कर्माणि). M1 2 दैविकानि (for वैदि°)

10 ^{a}) Ś1 K व्रतानि (for व्रतं) K1 B D4-6 यज्ञ K2 5 यज्ञा (for यज्ञान्) K1 नियमा Ś1 K1, 3 ध्यान योग; K6 °योगा, G1 2 ज्ञानयोगान —^{b}) K1 ये, K2 5 या (for यो) K3 नाभरते, M1 2 नारभेते (for °भते) G2 विपीत्वा (sic) (for विदित्वा) —^{c}) Ś1 K3 B3 4 5 यद्यद्ध्यय, K1 यद्यध्ययं, K2 यद्व्ययक, K4 यद्याध्यय, K5 D3 4 यद्देवाय, B1 Dn1 D2 6 यद्यज्ञाय; B2 यद्यद्ध्यं (sic); Dc1 मध्यक*, D1 यज्ञव्ययं, D3 यं देवाय, T G3 M4 यद्व्यय, G1 यदि व्यय, M1-3 यदप्यय (for यद्यद्ध्ययं) K3 न (for स) G2 धर्मी; M1 2 धर्मा (for धर्मो) —^{d}) B3 om (hapl) न यो धर्मो K3-4 D1 नाय; K5 D2-4 ज्ञेयो, T2 G M3 4 योय (for न यो) K2 Dc1 M3 4 धर्मे B1-4 G1 2 M2

शृणु संकीर्त्यमानास्ता निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ११
नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन केनचित् ।
यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलम् ।
तस्य तस्मिन्प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १२
यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
जङ्गमेष्विव कर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १३
यो मां प्रयतते हन्तुं वेदैर्वेदान्तसाधनैः ।
स्थावरेष्विव शान्तात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १४
यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः ।
भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते ॥ १५
यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा संशितव्रतः ।
ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १६
यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः ।
तस्य मोक्षरतिस्थस्य नृत्यामि च हसामि च ।
अवध्यः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ १७
तस्मात्त्वमपि तं कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
धर्मं कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति ॥ १८
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता । C 14 351 B 14 12 20 K 14 13 20

नियतन्, B °तेस्, Dc1 निस् (for मस्)

11 [a]) D. अथ, T2 तत्र (for अत्र) Dc1 कामकाता (sic), D1 °यति (for °गीता) K1 अत्र गाथा काम गीता —[b]) B1 कथयति (for कीर्त) —[c]) T नित्य (for शृणु) G1.2 तान् (for ता) K4 शृणु मकीर्ति मानन्या, B1.2 शृणु ता कीर्त्यमाना वै, G3 M4 शृणु (G3 नित्य) मकीर्त्यमानास्तान —[d]) B1 Dc1 Dn1 D5.6 अखिलेन G1.2 नराधिप (for युधिष्ठिर)

12 Before 12, G1 ins काम —[a]) K1 उपायेन —[b]) Ś1 तत्तुं, K1 त तु (for हन्तु) D2 भूसेन, D4 भूत्येन (for भूतेन) G1 कर्हिचित् (for केन°) — D1 reads 12[c] twice. —[c]) K1.3 यो मा, D1 (second time) ज्ञात्वा (for यो मा) Ś1 K1.3 प्रार्थयते, K5 प्रपद्यते, D2 स यतते (for प्रयतते) — K2 om. (hapl) 12[d]–14[a] —[d]) D5 यज्ञ ह्या (hypermetric) (for ज्ञात्वा) D1 T2 G3 प्रहरणैर् (D1 °ते) G2 M1–3 ज्ञान (G2 °त) प्रहरणैर्बली (G2 °ल)

13 K3 om 13 (cf. v l 12) Ś1 K1 D1 G1.3 om (hapl) 13 T1 om. (hapl) 13–16 —[a]) B3 [अ]पि (for [इ]व) K2.4 शातात्मा, K5 Dn1 D2–6 M1.2 धर्मात्मा, B1.2 (marg as in text) कामात्मा, B2 (also on marg) भूतात्मा (for कर्मात्मा)

14 K3 om 14[a] (cf v l 12) T1 om 14 (cf v l. 13) K4 D1 transp 14 and 15 —[a]) Ś1 प्रहरत (sup lin °यते), K1 प्रहरते (for प्रयतते) Dn1 D1–4 नित्य (for हन्तु) — M1 om (hapl) 14[b]–15[a] —[b]) Ś1 B1.5 वेद, Dc1 वेदैर्, D1 G3 देवैर् (for वेदैर्) Ś1 (sup lin) G2 वेदाग (for वेदान्त) K1.3.5 Dc1 M1–3 Cv -साधकं (K1 °कै), G3 -सायकैं (for साधनैः) — Ś1 K1.3 om (hapl) 14[c]–15[b] —[c]) B3 G3 अपि, Dc1 [ए]व (for [इ]व) B5 Dc1 D5.6 धर्मात्मा, Bom ed भूतात्मा, Cv शान्तात्मा (as in text) —[d]) D5.6 G1 M1–3 पुन (for तस्य)

15 T1 om 15 (cf v l 13) Ś1 K1.3 om. 15[ab], M1 om 15[a] (cf v l 14) K4 D1 transp. 14 and 15 —[b]) K2 G1 -पराक्रमै Cv as in text —[c]) Ś1 K1.2 भवो, K2 ततो, M1–3 भावे (for भावो) B2 (marg) 3 आलोभयामि तस्याह —[d]) M3.4 मा (for मां) G1 [अ]वबुध्यति K1 न च मा न च बुध्यते

16 T1 om 16 (cf v l 13) —[a]) K1.3 मा (for मां) K1 प्रहरते, D3 प्रयतत, T2 प्रार्थयते (for प्रयतते) K2 यो मा हतु प्रयतते —[b]) Ś1 सशिव्रत, K2 Dn1 D1–4 शंसितव्रत (K2 °त), D6 शशिव्रत —[c]) K1 Dc1 D2 G1 तपस् (for ततस्) K1 तम्याह, G1 तस्याधि

17 [a]) K1.3 मा (for मां) K1 पूयतते, T2 पार्थयते (for प्रयतते) —[b]) B5 M1.2.3 (also as in text) आदाय (for आस्थाय) —[c]) D1 मोक्षम्य (hypermetric) (for मोक्ष-) B3 रतिस्तस्य, G1.2 Cv -मतिस्थस्य (for रति°) —[d]) K2 नदामि (for नृत्यामि) K4 D1.2 नृत्यामि[मी]व हसामि[मी]व —[f]) M1.2 एव (for एक)

18 [a]) K4 संकाशं, Dc1 सकामं, D2 काम त (by transp), D3 तं कामैर् —[b]) Ś1 K1.3 विपुल- (for विविध) —[c]) K1.3.4 B (B1 marg) D (except D6) M3 Cv धर्मे (for धर्मं) B1 Dc1 महाभाग (for °राज) —[d]) K5 B2–4 स, T1 G1 न (for स)

19 G1 om 19 —[b]) D3 दक्षिणावता —[c]) G3 तु (for च) —[d]) K5 समृद्ध, Dc1 समसृद्धैर्

C 14 351 B 14 13 20 K 14 13 20 अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ॥ १९
मा ते व्यथास्तु निहतान्बन्धून्वीक्ष्य पुनः पुनः ।
न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं ये हतास्मिन्रणाजिरे ॥ २०
स त्वमिष्ट्वा महायज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
लोके कीर्तिं परां प्राप्य गतिमग्र्यां गमिष्यसि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तैस्तपोधनैः ।
°समाश्वस्यत राजर्षिर्हतबन्धुर्युधिष्ठिरः ॥ १
सोऽनुनीतो भगवता विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
द्वैपायनेन कृष्णेन देवस्थानेन चाभिभूः ॥ २
नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिवः ।
कृष्णया सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ३
अन्यैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः शास्त्रदृष्टिभिः ।
व्यजहाच्छोकजं दुःखं संतापं चैव मानसम् ॥ ४
अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः ।

(hypermetric) T_1 अपि, T_2 सह (for आस)

20 B_2 om (hapl) 20^a–21^b —^{a}) D_8 मे (for मा) B_5 D_{2-4} S [अ]भून् (for [अ]स्तु) —^{b}) B_1 प्रति (for वीक्ष्य) K_6 D_{2-4} जनाधिप (for पुन पुन) —^{c}) T_2 शक्यते; G_3 शक्यंते $D_{5\ 6}$ परिद्रष्टुं (for पुनर्द्रष्टुं) —^{d}) T $G_{1\ 2}$ M हता ये (by transp), G_3 निहतास् $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D_{c1} स्म, G_2 तान् (for [अ]स्मिन्) K_4 D_1 ये हता रणमूर्धनि

21 B_2 om 21^{ab} (cf v l 20) —^{b}) T G_3 विविधैर् (for समृद्धैर्) —^{c}) $B_{3\ 4}$ D_{c1} D_{n1} $D_{5\ 6}$ कीर्तिं लोके (by transp), D_1 लोके कीर्ति D_{c1} परा (for परां) —^{d}) K_4 D_1 सतां (for गतिम्) K_4 D_1 मार्गं, D_8 अग्र्य (for अग्र्यां) G_1 गमिष्यसे

Colophon —*Adhy name* D_{c1} वासुदेववाक्य; T कामविवरण, G_3 कामगाथा, M_1 क्रतुप्रोत्साहन; $M_{2\ 3}$ क्रतुरणे (M_3 °ण) प्रोत्साहन —*Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 17, B_1 $G_{1\ 2}$ M 12, D_{n1} D_4 T G_3 13 (as in text) —*Śloka no*, D_{n1} 23

14

1 ^{b}) T_2 G_3 महात्मभि (for तपोधनै) —^{c}) $Ś_1$ D_4 समाश्वासत, K_{1-4} B_{3-5} D_{n1} $D_{1-3\ 5}$ M_4 °श्वास्यत; K_6 D_{c1} °श्वस्य च, $B_{1\ 2}$ M_{1-3} °श्वास्य च, D_6 °श्वासित, T G °श्वस्तु (for °समाश्वस्यत) B_1 (marg) राजन्न, D_1 राजर्षेर् (for °र्षिर्) —^{d}) D_5 हतबधु, $M_{1\ 2}$ °युधिर् (for °बन्धुर्)

2 ^{a}) K_3 D_1 [ऽ]नुनीतो (for °नीतो) —^{b}) D_{c1} श्रवसा (for श्र°) —^{c}) D_1 द्वीपायनेन (for द्वै°) T G_3 व्यासेन (for कृष्णेन) —^{d}) D_{n1} दैवस्थानेन, C_v देव° (as in text) $Ś_1$ K_1 चाभिभो, K_2 चापितु, $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 2}$ D T_2 M_2 चा (K_3 च) विभु, B_{3} चर्षिणा; B_2 (marg) $_3$ चा विभो; T_1 G_3 चाभिभो, G_3 चैव हि (for चाभिभू)

3 ^{a}) K_4 D_1 [अ]पि; $D_{5\ 6}$ च (for [अ]थ) —^{b}) K_4 D_1 [अ]पि; T [अ]थ (for च) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 4}$ D_{c1} $D_{4\ 5}$ T_2 पार्थिव —^{c}) D_3 कृष्णाय (for कृष्णया) —^{d}) G_3 सजयेन (for वि°) K_4 D_1 [अ]पि (for च) K_3 धीमता

4 ^{a}) K_3 परपश्याघ्रैर्, K_3 G_2 M_4 पुरुषव्याघ्र॰ —^{b}) K_3 पुरुषै, D_{c1} ब्राह्मणै (for ब्रा°) D_{c1} D_6 शास्त्र (for शास्त्र). —^{c}) $Ś_1$ व्यजहत; D_{n1} D_3 व्याजहाद् —^{d}) K_4 चापि, D_1 चापि (for चैव)

5 ^{a}) $K_{1\ 4}$ देवाद् (for देवांश्) M स (for च) —^{b}) $M_{1\ 2}$ ऋषींश्चापि (for ब्राह्मणांश्च) —$M_{1\ 2}$ om. 5^{cd} —^{c}) K_4 स, B_1 T_1 $G_{1\ 2}$ $M_{3\ 4}$ च; B_3 तु (for [अ]थ) K_1 कृत्वाथ पीत्वा कायानि (sic) —^{d}) K_4 D_1 च (for स) K_5 सदा (for पुनर्) K_3 $D_{1,6}$

कृत्वाथ प्रेतकार्याणि बन्धूनां स पुनर्नृपः ।
अन्वशासत धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् ॥ ५
प्रशान्तचेताः कौरव्यः स्वराज्यं प्राप्य केवलम् ।
व्यासं च नारदं चैव तांश्चान्यानब्रवीन्नृपः ॥ ६
आश्वासितोऽहं प्राग्वृद्धैर्भवद्भिर्मुनिपुंगवैः ।
न सूक्ष्ममपि मे किंचिद्व्यलीकमिह विद्यते ॥ ७
अर्थश्च सुमहान्प्राप्तो येन यक्ष्यामि देवताः ।
पुरस्कृत्येह भवतः समानेष्यामहे मखम् ॥ ८
हिमवन्तं त्वया गुप्ता गमिष्यामः पितामह ।
बह्वाश्चर्यो हि देशः स श्रूयते द्विजसत्तम ॥ ९
तथा भगवता चित्रं कल्याणं बहु भाषितम् ।
देवर्षिणा नारदेन देवस्थानेन चैव ह ॥ १०
नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवंविधान्गुरून् ।
लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसंमतान् ॥ ११
एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सर्व एव महर्षयः ।
अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तथोभौ कृष्णफल्गुनौ ।
पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं ययुः ॥ १२
ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत्प्रभुः ।
एवं नातिमहान्कालः स तेषामभ्यवर्तत ॥ १३
कुर्वतां शौचकर्माणि भीष्मस्य निधने तदा ।
महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्ध्वदैहिकम् ॥ १४
भीष्मकर्णपुरोगाणां कुरूणां कुरुनन्दन । C 14 369 B 14 14 15 K 14 14 15

नृप (for नृप) S (M1 2 om) सर्वेषां कुरुनन्दन —[c]) K2 अनुशासत, B1 5 Dn1 D1 . 6 T G3 अन्वशासच्च (B5 °शास्त, T G3 °सत्व), B.-4 Dc1 अनुशास्ति स्म (B3 च, Dc1 स), D2 अन्वशाद्वै स, D3 °शासद् (submetric) (for °शासत) —[f]) K3 D3 पृथिवी K5 पृथिवीं मत्स्यमालिनीं

6 [a]) K5 प्रशान्तश्चापि (for °चेता) B1 D5 M1 कौरव्य —[b]) Ś1 K3 स्वराष्ट्र, K1 सुराष्ट्र, K2 D1 स्व राज्य (for स्वराज्य) —[c]) M2 3 व्यासश्च नारद श्चैव —[d]) K2 D5 नृप, B1-4 Dc1 T2 G3 वच (for नृप)

7 [a]) Ś1 K1-3 5 प्रा(K5 वा)ग्वृत्तैर्, K4 D1 प्रवरैर्, S भगवन् (for प्राग्वृद्धैर्) —[b]) S पूर्ववृत्तैर्महर्षि(G3 °हास)भि —[c]) D3 सूक्ष्माम्, S स्तोकम् (for सूक्ष्मम्) D3 इति, T2 इव (for अपि) G2 न (for मे) K3 कश्चिद् (for किंचिद्) —[d]) G1 अपि (for इह) D2-4 दृश्यते, T2 पीड्यते (for विद्यते)

8 [a]) G3 तु (for च) K3 सुमहत् —[c]) Dn1 D-6 [अ]द्य, D3 स, M2 [अ]य (for [इ]ह) D3 भवता (for °त) —[d]) Ś1 K1 3 M1 (inf lin as in text) वय, K2 B1 2 Dc1 Dn1 सुख (for मखम्) K5 वक्ष्मिष्यासहे सुख, B3-5 D3 T1 G3 समानेष्याम्यह (D3 °मह, T1 °म्यतो, G3 °म्ययो) मख

9 [a]) Ś1 गुप्त, Dn1 गुप्त्वा (for गुप्ता) — After 9[ab], B1. 2 5 ins

32* तथा विधरस्व विप्रर्षे स्वध्यायच्च स मे मतु ।

—[c]) D3 बह्वाश्चर्या K1 देशा, K3 देशो T2 च (for स)

10 [a]) K1 भागवता, D3 च भवता B3 सत्य (for चित्र) T1 यथा यहुविधा चित्र —[d]) K4 5 B2 3 5 D1-6 G हि (for ह)

11 [a]) Ś1 K2 D5 6 नाभागधेय (Ś1 देय), K3 Dc1 T1 न भागधेय K1 नाभागधीय पुरुपा (sic) —[b]) K1 2 कश्चिद् G1 M3 4 यहून्, M2 गुरु (for गुरून्) —[c]) T लभेत (for लभते) —[d]) K1 सुहृत् (for सुहृद) T1 G3 सत्तमान्, G2 समितान् (for समतान्)

12 Before 12, T G1 2 M3 4 ins वैशपायन —[a]) K1 3 युक्तस् (for उक्तास्) K3 G1 ततो (for तु ते) —[c]) K1 अद्यानु (for अभ्यनु) —[d]) K3 तावुभौ, D2 4 तथा तौ (for तथोभौ) Ś1 (before corr) -भगलौ, K1 2 4 5 B Dc1 Dn1 D1 5 6 T1 फाल्गुनौ, D2 4 T2 G3 M1-3 पाडवौ D3 तथा कृष्णश्च फाल्गुनौ —[e]) Dc1 पश्येताम् —[f]) D5 तथा (for तत्र) G1 च (for [ए]व) K3 ययौ (for ययु)

13 [b]) K2 तथा (for तत्र) —[d]) B5 D2-4 तथा (for तेषाम्) K3 G अत्यवर्तत, K4 B5 D4 सन्य°, D2 3 स न्य°, M1 2 अप्य° (for अभ्य°) B1 2 (marg as in text) स चेत्कामश्च वर्तते

14 [a]) D6 कुर्वत Dn1 D5 6 -कार्याणि (for -कर्माणि) —[b]) B1 2 T1 G1 3 सथा (for तदा) —[c]) D2 नादानि (by metathesis) (for -दानानि) —[d]) D3

C 14 369 B 14 14 16 K 14 14 15 सहितो धृतराष्ट्रेण प्रददावौर्ध्वदैहिकम् ॥ १५
ततो दत्त्वा बहु धनं विप्रेभ्यः पाण्डवर्षभः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजसाह्वयम् ॥ १६
स समाश्वास्य पितरं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अन्वशाद्वै स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

जनमेजय उवाच ।
विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते च द्विजोत्तम ।
राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनंजयौ ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते च विशां पते ।
राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टौ वासुदेवधनंजयौ ॥ २
विजह्राते मुदा युक्तौ दिवि देवेश्वराविव ।
तौ वनेषु विचित्रेषु पर्वतानां च सानुषु ॥ ३
शैलेषु रमणीयेषु पल्वलेषु नदीषु च ।
चङ्क्रम्यमाणौ संहृष्टावश्विनाविव नन्दने ॥ ४

ददवम् K8 और्ध्वदैहिकीं, K4 D1 ऊर्ध्वदैहिक, K4 B Dc1 Dn1 D2 4 5 M1-3 और्ध्व(Dc1 °र्धं)दैहिक, D2 औ र्ध्वदेहिक K2 प्रददौ चौर्ध्वदैहिक

15 a) K8 भीष्मकर्म, D8 °कर्मा; M2 °कृष्ण (for °कर्ण) Ś1 K2 D6 पुरोगानां — b) Ś1 K1 M कुरु नदन, K8 °वर्धन, K4 B D °सत्तम (B1 Dn1 °म°); T1 यमनदन (for कुरु°) — c) T समतो, G3 संमिता (for सहितो) — d) K4 5 B3-5 Dn1 D1-4 G1 2 M स ददाय्, G3 सोददाद् (for प्रददाय्) K8 चोर्ध्वदे हिकिं; K5 B D2 4 T2 G M1-3 और्ध्वदैहिक K1 2 प्र (K2 स)ददौ चौर्ध्वदै(K2 °दे)हिक

16 a) K4 D1-4 T G3 बहुनिधं (D1 °धि) (for बहु धन) — b) B1 2 T G पाण्डुनंदन (for पाण्डवर्षभ) — After 16, S ins an addl colophon

17 Before 17, S ins वैशंपायन — b) D8 ईश्वर — c) B6 अनुशाद् (for अन्व°) K4 5 D1 अथ; D2 हि स (for वै स) D2 6 om स K2 T G M1 2 अन्वशासत्स (G1 M1 °त) धर्मात्मा — After 17, S ins a passage given in App I (No 1)

Colophon — *Adhy name* Ś1 K1 2 पुरप्रवेश, K4 D1 युधिष्ठिरसमाश्वासन; M1-3 हस्तिनपुरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 18, Dn1 D1 T1 G2 3 14 (as in text), T2 G1 M 13 — *Śloka no* Dn1 18

15

1 a) G3 पाण्डवेये — K2 B2 D2 om (hapl) 1b-2a — b) G1 M संप्रशान्ते (for प्रशान्ते च) Dc1 प्रशाते द्विजसत्तम — c) G3 राष्ट्रे (for राष्ट्रे)

2 K2 B2 D2 om 2a (cf v l 1) K1 4 G1 om (hapl) 2 K1 om the ref — a) K4 D1 निर्जिते (for विजिते) B (B3 om) Dn1 D5 6 S (G3 om.) विजिते पांडवे (B1 G3 °वै) राजन् — Ś1 K3 om 2ab — b) K4 प्रशातौ च; Dc1 प्रशातैश्च, M1 2 प्रशासंतौ (for प्रशान्ते च) D प्रजापते, D5 प्रज्ञागणे, T G3 जनाधिप (for विशां पते) — c) G2 राष्ट्रे (for राष्ट्रे) B1 राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ

3 a) D2 सदा (for मुदा) K1 विजह्राते मुदा युक्तो — b) D1 देवैश्वराव् — c) G1 M2 4 च रम्येषु, M1 2 च चित्रेषु (for विचि°) — d) B3 Dn1 D2, 5, 6 पर्वतेषु ससानुषु, D4 सस्नानुषु गिरीषु च

4 a) B1 2 तीर्थेषु (for शैलेषु) B3-5 Dc1 Dn1 D2-6 तीर्थेषु चैव पुण्येषु, D1 शैलेषु मदनीयेषु, G1 2 M °षु गह्वरारण्ये — b) K3 ००लीषु; T G3 पर्वतेषु (for पल्वलेषु) — cd) D3 चक्रम्यमाणौ Ś1 चक्रमाणौ सम हृष्टाय्; K4 क्रम्यमाणौ च सहृष्टाव् (for °) K1 नन्दिने

इन्द्रप्रस्थे महात्मानौ रेमाते कृष्णपाण्डवौ ।
प्रविश्य तां सभां रम्या विजह्राते च भारत ॥ ५
तत्र युद्धकथाश्चित्राः परिक्लेशाश्च पार्थिव ।
कथायोगे कथायोगे कथयामासतुस्तदा ॥ ६
ऋषीणां देवतानां च वंशास्तावाहतुस्तदा ।
प्रीयमाणौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ ७
मधुरास्तु कथाश्चित्राश्चित्रार्थपदनिश्चयाः ।
निश्चयज्ञः स पार्थाय कथयामास केशवः ॥ ८
पुत्रशोकाभिसंतप्तं ज्ञातीनां च सहस्रशः ।
कथाभिः शमयामास पार्थं शौरिर्जनार्दनः ॥ ९
स तमाश्वास्य विधिवद्विधानज्ञो महातपाः ।
अपहृत्यात्मनो भारं विशश्रामेव सात्वतः ॥ १०
ततः कथान्ते गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ह ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा हेतुयुक्तमिदं वचः ॥ ११
विजितेयं धरा कृत्स्ना सव्यसाचिन्परंतप ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य राज्ञा धर्मसुतेन ह ॥ १२
असपत्नां महीं भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनप्रभावेन यमयोश्च नरोत्तम ॥ १३

C 14 394
B 14 15 13
K 14 16 13

D ■ चक्रम्यमाणौ सहव्यनागौ दस्रौ यथा दिवि (sic)

5 ᵃ) K₂ D₅ महात्मानो — D₅ om. (hapl) 5ᵇ–7ᶜ —ᵇ) K₂ रेमते, K₃ रोमाते, K₄ ₅ B D (D₅ om) रे(Dc₁ र)मतु, M₁ ₂ रेजतु (for रेमाते) Ś₁ K₁–₃ कृष्णफल्गुणौ (K₃ °नौ) (for °पाण्डवौ) —ᶜ) G₁ आविश्य ता, G₃ न्प्रविश्य, G₂ विनिन्यान्ता (for प्रविश्य ता) K₄ D₁ दिव्या (for रम्या) —ᵈ) K₃ D₁–₄ [ऽ]नराविव (for च भारत)

6 D₅ om 6 (cf v 1 5) —ᵇ) Ś₁ K₁ परिक्लेशौ, K₂ B₂ D₄ M₁ ₂ °शाश K₄ B₃ ₁ Dc₁ D₁ S (except G₂) भारत, B₁ ₂ कृत्स्नश (for पार्थिव) —ᶜ) K₄ (marg sec m) कथाश्चान्या, B₃ श्चित्रा (for the second कथायोगे) Ś₁ K₁–₄ D₁ स्थ(K₂ D₁ °था)योगे कथाश्चान्या, K₅ कथयामय योगेन —ᵈ) K₄ B₁ ₂ ₆ D (except D₁, D₅ om.) मुदा, B₃ मुदा, T₁ तथा (for तदा) — After 6, K₄ ins

33* कथयामास योगेन कथयामनुपूर्वश ।

7 D₅ om 7ᵃᵇᶜ (cf. v 1 5) —ᵃ) G₂ दानवाना (for देवताना) Ś₁ K₁ ₃ देवतानामृषीणा च —ᵇ) K₃ विशास्, K₄ Dc₁ D₁ ₆ M₃ वशास् B₂ (marg) D₂–₄ धर्मास् (for वशास्) K₄ तावाहतस्, D₃ नस्, T₁ श्चाहरतुस्, G₁ M₁ ₄ व्याहरता (G₁ °ण), G₃ तानाहतुस् (for तावा°) K₂ T तथा, Dn₁ D₅ सदा (for तदा) Ś₁ K₁ ₃ वदो स्याव (K₃ °ता) तदाच्युतौ, G₂ वशान्याहरता तदा —ᶜ) Dc₁ Dn₁ प्रि(Dn₁ प्री)यमाणो Ś₁ K₁ ₃ कथाभि(K₃ °स्य)श्च, G₃ तदान्योन्य (for महात्मानौ) —ᵈ) Ś₁ K₁ ₃ वृष्णिपाण्डवसत्तमौ

8 ᵃ) K₁ ₃ ₄ B (except B₁) Dc₁ D₁–₄ T G₂ ₃ च (for तु) K₁ कथा चित्रा, Dn₁ कथा** —ᵇ) K₃ चित्रार्था, D₁ चित्रार्थे K₁ ₃ पदनिश्चय —ᶜ) K₅ च (for स) K₃ निश्चयज्ञा शमार्थाय

9 ᵇ) Ś₁ K₁ ₃ ज्ञातिहीन (for ज्ञातीना च) — K₄ reads 9ᶜ–10ᵇ on marg —ᵈ) K₂ ₆ D₁ उदारधी (for जनार्दन)

10 K₄ reads 10ᵃᵇ on marg —ᵃ) T₁ तथाश्वास्य (for तमा°) Ś₁ K₁ तमाश्वास्य च विधिवद् —ᵇ) K₁ B (B₃ marg) D₂ ₃ ₄ (sup lin sec m as in text) ₅ ₆ विज्ञानज्ञो, T₁ विनयज्ञो (for विधानज्ञो) Ś₁ K₁ ₃ महायश (Ś₁ °शा), K₃ ₄ ₆ D₁ तु केशव, B₁ ₂ (marg as in text) G₃ महामना, D₆ °तप —ᶜ) K₂ आत्मना K₂ D₃ ₄ भाव (for भार) Dc₁ हृत्वा समात्मनो भाव, D₃ आपहृत्यातमो भाव —ᵈ) K₅ विश्रशाम्यत, B₁ ₂ T G₂ ₃ M विशश्राम स (G₃ च), G₁ °मास (for °मेव) T G₃ भारत (for सात्वत)

11 ᵇ) T₁ om from केश up to युधिष्ठिर (in 13ᵇ) —ᶜ) B₁ ₂ ₄ ₅ शात्व(B₅ °त)यन्, B₃ शानेन (for सान्त्वयन्)

12 T₁ om 12 (cf v 1 11) Before 12, MSS ins वासुदेव उवाच, G₃ श्रीभगवान् —ᵃ) K₄ कृष्णा (for कृत्स्ना) —ᵈ) K₁ धर्मसुते च (for सुतेन) Ś₁ K₄ B₁ ₂ ₅ D₁ M₁ ₂ च, K₅ D₅ ₆ वै, B₄ G₃ हि (for ह) B₃ धर्मराजेन भारत

13 T₁ om 13ᵃᵇ (cf. v 1 11) Dn₁ reads 13 after 15 —ᵃ) K₂ ₅ असपत्नो, B₁ ₂ नि सपत्ना G₃ पाति (for भुङ्क्ते) Dc₁ असपत्ना मही भुक्ते (sic) —ᶜ) Dn₁ D₅ ₆ भीमसेनानुभावेन, G₁ ₂ °नप्रतापेन —ᵈ) K₃ नराधिप, B₃ T नरोत्तम K₁ D₁ यमयोस्तु बलेन च

C 14 385 B 14 15 13 K 14 16 13

धर्मेण राज्ञा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ।
धर्मेण निहतः संख्ये स च राजा सुयोधनः ॥ १४
अधर्मरुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५
प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
भुङ्क्ते धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरूद्वह ॥ १६
रमे चाहं त्वया सार्धमरण्येष्वपि पाण्डव ।
किमु यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रकर्शन ॥ १७
यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः ।
यत्र माद्रवतीपुत्रौ रतिस्तत्र परा मम ॥ १८
तथैव स्वर्गकल्पेषु सभोद्देशेषु भारत ।
रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य त्वयानघ ॥ १९
कालो महांस्त्वतीतो मे शूरपुत्रमपश्यतः ।
बलदेवं च कौरव्य तथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २०
सोऽहं गन्तुममीप्सामि पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
रोचतां गमनं मह्यं तवापि पुरुषर्षभ ॥ २१
उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
स ह भीष्मेण यद्युक्तमस्माभिः शोककारिते ॥ २२
शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पाण्डवः ।
तेन तच्च वचः सम्यग्गृहीतं सुमहात्मना ॥ २३

---

14 Dn1 transp 14^{a} and 14^{b} — a) K3-4 D1 राजा, K6 राज (for राज्ञा) — b) Dc1 प्राप्ता राज्यम्, T G2 राज्य प्राप्तम् (by transp) — c) B1 (marg as in text) सहित (for निहत) D3 T3 G1 M2-3 संस्ते (for सख्ये) — d) Dc1 सुयोधन

15 a) B6 मदा (for लुब्धा) K3 ** मार्थश्च ते लुब्धा, D2-4 अधर्मनिच(D4 °श्च)या पापा — b) T2 संदेव प्रियवादिन — d) K1-3 निपातित — After 15, Dn1 reads 13

16 a) T1 प्रशातम् Dc1 D2-3 अखिल T प्राप्ता (for पार्थ) — d) K4 गुप्ता, D2-4 G1 गुप्ता (for गुप्त) K2 T2 कुरूद्वह ; B5 D2-4 युधिष्ठिर (for कुरूद्वह)

17 a) Ś1 K3-4 D5-6 रेमे, Dc1 वने (for रमे) Ś1 [अ]पि (for [अ]ह) Cv केन चाहं त्वया सार्धम् — b) D1 [इ]व, G1 [इ]ह (for [अ]पि) B2-3 D1 T2 पाडव — K2-4 D1 om 17^{cd} — c) K3 तत्र (for यत्र) — d) Ś1 K1-2 T2 वृथा, D3-4 तथा, T1 यथा (for पृथा) Some MSS [अ]मित्रकर्षण

18 c) M2-3 मद्रवती K1 D1-6 -पुत्रो B1-2 यत्र माद्रीसुतौ वीरौ — d) G2 तु परमा (for तत्र परा)

19 a) T1 सदा, G6 सदा (for तथा) D8 स्वार्थ (for स्वर्ग) G1 -लोकेषु (for -कल्पेषु) — b) T वनो देशेषु, G1 सल्लोकेषु च, G2 समुद्देशेषु (for सभो°) K1 B Dc1 Dn1 D2-4 कौरव, D5-6 पाडव (for भारत) — c) M1-2 [अ]रण्येषु (for पुण्येषु) — d) Dc1 सहित स (for °तस्य)

20 a) B3 D5-6 व्यतीतो (for त्व°) K4 कालो व्यतीतो मेत्यर्थं, D1 कालेप्य**मीतो (sic) — b) K4 D1 सूर (for शूर) K1 B Dc1 Dn1 D2-4 T2 -सूनुम् (for पुत्रम्) — c) Dn1 च कौरव्यं, D5 कौरव च

21 b) K3 रम्या, Dc1 पुर (sic) (for पुरीं) Ś1 K4 Dc1 D1 द्वारावतीं K3 पुरीं (for प्रति) — c) K2 सत्य; Dc1 मेद्य; T G M2-4 सुभ्र (for मह्य) — d) K2-5 D1 M1 तथा, T G M3-4 मम (for तव). D3 [अ]भि (for [अ]पि) K4-5 B (except B1) D1-4 T G1-2 भरतर्षभ (for पुरुष°)

22 a) D5-6 चक्रे (for उक्तो) K4 D1 बहुविधो, D6 च त्रिविधं (for बहु°) D3 पार्थं (for राजा) — b) D3 राजा (for the first तत्र) Dc1 D1 om (hapl) one तत्र — c) D5-6 G2 हि (for ह) D2 शिष्येण (for भीष्मेण) K4 संयुक्तः, Dn1 D5-6 प्रयुक्तम्, T1 सम्युक्तम् (for यद्युक्तम्) — d) K4 D1 -कारित, S -कर्शित (T1 G3 °तै) (for कारिते)

23 b) G1 इह, M1-2 अति (for अपि) D2-6 T2 पाडव; G2 पार्थिव (for पाण्डव) Ś1 K D1 शास्त्रे स (K2 शास्त्रतो, K4 शास्ता सः K5 प्रशास्तो, D1 शास्त्र स) नृपसत्तम (Ś1 K3-4 °म) — c) Ś1 K1-3-4 देव वच् (for तेन तच्) Dn1 D5 तत्तु, D1 तस्य; D6 तत्र (for तच्च) — d) D2 गृहत (sic), G1 गृहीतुं, G3 गृहि त (for गृहीतं)

24 a) Ś1 यज्ञे च, K1 य**, K3 यज्ञेन; D1-3 धर्मज्ञ (D3 °ज्ञ) (for °ज्ञे) — b) K1 हतज्ञे, D2 कृतज्ञ (for °ज्ञे) B2 (marg as in text) D5-6 धर्मवादिनि (for सत्य°) G3 सत्यधर्मव्यवस्थिते — c) Ś1 सती धर्मे,

धर्मपुत्रे हि धर्मज्ञे कृतज्ञे सत्यवादिनि ।
सत्यं धर्मो मतिश्चाग्र्या स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४
तद्गत्वा तं महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन ।
अस्मद्गमनसंयुक्तं वचो ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५
न हि तस्याप्रियं कुर्यां प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ २६
सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया ।
ब्रवीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्यैतत्कथंचन ॥ २७
प्रयोजनं च निर्वृत्तमिह वासे ममार्जुन ।
धार्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ २८
पृथिवी च वशे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
स्थिता समुद्रवसना सशैलवनकानना ।
चिता रत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव ॥ २९
धर्मेण राजा धर्मज्ञः पातु सर्वां वसुंधराम् ।
उपास्यमानो बहुभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः ।
स्तूयमानश्च सततं बन्दिभिर्भरतर्षभ ॥ ३०
तन्मया सह गत्वाद्य राजानं कुरुवर्धनम् ।
आपृच्छ कुरुशार्दूल गमनं द्वारकां प्रति ॥ ३१
इदं शरीरं वसु यच्च मे गृहे
निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे । C 14 404 B 14 15 33 K 14 16 33

K1 4 B2 3 सत्य (K5 B2 °त्ये) धर्मे, K3 D3 T2 G3 M1 2 सत्यधर्मो (K3 °र्मं, T2 °र्मौ, G3 °र्मा), G2 सत्त्व धर्मो (for सत्य धर्मो) G3 मनश्च (for मतिश्च) K2 4 D1 त्वास्य, D3 4 चार्यं (for चाग्र्या) — ^{d}) D2-4 क्षितिश्च, G2 धृतिश्च (for स्थितिश्च) G3 सतता K2 स्थित, K4 D1 T2 G2 3 M स्थिता (for स्थिरा) T1 धृतिश्चाग्र्या तत स्थिता

25 ^{a}) K2 4 D1 त गत्वा च; B3 तद्गत्वा त्व, Dc1 त्व गत्वा त, Dn1 D5 6 तत्र गत्वा, D3 बहु त्वा त (for तद्गत्वा त) K5 धृतात्मान (for महा°) — ^{b}) K6 वै (for ते) K2 [ऽ]र्जुन, B. D2-4 [ऽ]नघ, T G3 मन (for ऽर्जुन) — ^{c}) K3 अस्माद्, K5 तस्माद् (for अस्मद्) B1 2 सबद्ध (for संयुक्त) — ^{d}) K1 वने (for वचो) Ś1 K1 T1 जनाधिप

26 ^{a}) K1 वा ह (for न हि) D1 om हि K1 तस्या (for तस्य) D5 [अ]प्रिया Ś1 कुर्वे, K4 D1 G2 कार्यं, G1 कुर्वन् (for कुर्यां) — ^{c}) B1 M1 2 इतो, G3 ततो (for कुतो) D5 6 महाराज (for °बाहो) — ^{d}) D3 पुरा (for पुरीं) K5 Dn1 द्वारावतीं

27 ^{a}) K6 om, D3 ससतु (for सर्वं तु) T G3 त्वहमिद (G3 °म), G1 2 M3 एतदह, M1. 2 त्विद महत्; M4 दद्यामह (for त्विद) — ^{b}) Ś1 K1 B1 3 त्वत्प्रीतिर् — ^{d}) T [ए]वं, M1 2 तत् (for [ए]तत्)

28 G2 om 28^{ab} — ^{a}) Ś1 प्रयोजने K6 ते (for च) K1 च निर्वृत्तुम्, K3 च निर्वित्तम्, K4 D1 निर्वृत्त च (by transp), D2 च निवृत्तम् — ^{b}) K2 जनार्दन, B6 ममार्जुने, Dc1 °जय, G1 न मेर्जुन (for ममा°) D3 इह वा शंस अर्जुन — G1 repeats 28^{cd} after 29^{cd} — ^{c}) B2 धृतराष्ट्रो (for धार्त°) Ś1 K1 3 महातेजा (for हतो राजा) G1 (both times) धर्मेण राजा धर्मज्ञ (= 30^{a}) — ^{d}) Ś1 निहत, K1 स रत, K2 4 D1 सबधु (for सबल) K1 D2 सपदानुगा K3 हत स बलवाहन

29 ^{a}) T1 तु, G3 ते (for च) K4 D1 सकला (for च वशे) D2-4 पार्थ (for तात) — ^{b}) D4 धर्मराजस्य (for °पुत्रस्य) — D3 om 29^{c}–33^{b} — ^{c}) B5 D5 6 वलया, Dn1 -लवणा (for वसना) — After 29^{cd}, G1 repeats 28^{cd} — ^{e}) K3 चिता, T G3 चित्र-, M1-3 चित्रा (for चिता)

30 D3 om 30 (cf v l 29) — ^{a}) K4 5 D1 4 राज, M4 राज्ञा (for राजा) K1 D5 G3 M2-4 धर्मज्ञ· — ^{b}) K D1 T2 G3 पाति (for पातु) Dc1 सर्वं, D1 सर्वा (for सर्वां) — ^{c}) K1 उपास्यमान, K4 °माने, D1 °मानौ (for °मानो) B6 T G मुनिभि (for बहुभि) — ^{d}) K6 सर्वैश्च (for सिद्धैश्च) — ^{e}) K4 स्तूयमानस्य सतत, G1 2 M1 2 4 सस्तूयमान स° — ^{f}) K4 भरतर्षभ

31 D3 om 31 (cf v l 29) — ^{a}) Dn1 D2 4-6 त, T1 G1 2 M त्व (for तन्) Ś1 च (for [अ]द्य) — ^{b}) B5 D2 4 5 कुरुनदन (D5 °न), D6 कुलवर्धन — ^{c}) K. स पृच्छ, T1 G3 अ(G3 आ)पृच्छे, G1 अपृच्छ, M1-3 आपृच्छे G1 2 कुरुशार्दूल B1 2 (marg as in text) आपृच्छस्व महाबाहो — ^{d}) G1 गमने,

32 D3 om 32 (cf v l 29) — ^{a}) Dc1 शारीर — ^{b}) K3 T1 G3 निवेशितं (for °दित) T1 om पार्थ K2 5 मया (for सदा) K3 युधिष्ठिर — ^{c}) T1 सदा

C 14 404
B 14 15 33
K 14 16 32

प्रियश्च मान्यश्च हि मे युधिष्ठिरः
सदा कुरूणामधिपो महामतिः ॥ ३२
प्रयोजनं चापि निवासकारणे
न विद्यते मे त्वदृते महाभुज ।
स्थिता हि पृथ्वी तव पार्थ शासने
गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य ह ॥ ३३
इतीदमुक्तं स तदा महात्मना
जनार्दनेनामितविक्रमोऽर्जुनः ।
तथेति कृच्छ्रादिव वाचमीरय-
ञ्जनार्दनं संप्रतिपूज्य पार्थिव ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

जनमेजय उवाच ।
सभायां वसतोस्तस्यां निहत्यारीन्महात्मनोः ।
केशवार्जुनयोः का नु कथा समभवद्द्विज ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
कृष्णेन सहितः पार्थः स्वराज्यं प्राप्य केवलम् ।
तस्यां सभायां रम्यायां विजहार मुदा युतः ॥ २
ततः कंचित्सभोद्देशं स्वर्गोद्देशसमं नृप ।
यदृच्छया तौ मुदितौ जग्मतुः स्वजनावृतौ ॥ ३
ततः प्रतीतः कृष्णेन सहितः पाण्डवोऽर्जुनः ।
निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४

(for हि मे) B1 2 युधिष्ठिरस्तु मे (for हि मे युधिष्ठिर) —d) K4 D1 सद्य (for सदा) K2 4 D1 ऋषभो (for अधिपो)

33 D8 om 33ab (cf v 1 29) —a) B1 2 चात्र, M3 4 वापि (for चापि) T G विवास- (for नि°) Dn1 -कारणैर् —b) K3 निवेद्यते, M3 मे न विद्यते (for न विद्यते) B D (except D1, D8 om) नृपात्मज (for महाभुज) —c) D3 ये (for स्थिता) K3 च (for हि) K3 D6 पृथिवी, G1 भूमिस् (for पृथ्वी) K1 पातु (for पार्थ) B1 शासने गुरोर् (for पार्थ शासने) —d) K1 गुरु, B1 2 कृपा (for गुरो) M1 2 प्रवृत्तस्य (for सु°) K2 4 5 B D1-8 5 6 G1 M om, Dc1 Dn1 D4 च, T G1.3 हि (for ह)

34 a) K4 D1 उक्त (for उक्तं) K3 ततो (for सदा) —b) K3 8 [अ]ति- (for [अ]मित) K4 D1 विक्रमेर्जुने —c) G1 [ए]व (for [इ]ति) K4 D1 M1 2 इति (for इव) Ś1 K1 B D1-4 M4 ऐरयञ्; K4 5 Dc1 D1 T2 G2 M1-3 ईरयन् Dn1 D5 6 तथेति दु खादिव वाक्यमैरयन् —d) Dc1 समतिगृह्य (for °पूज्य) K3 B1 2 पाण्डव, K4 5 B3 Dc1 D1 3 4 T G1 3 पार्थिव, D5 6 पार्थ (for पार्थिव)

Colophon —*Adhy name* Ś1 K1 कृष्णवाक्यं, K3 वासुदेववाक्य, K4 D1 श्रीकृष्णाद्वारवती(D1 °ण्याद्वारका)गमनार्थं वाक्य —*Adhy no* (figures, words or both) Ś1 19, B1 2 Dn1 D4 T2 G1 2 M 15 (as in text), T1 G3 16 —*Śloka no* Dn1 35

16

1 a) B3 D3 6 वसतस् (for °तोस्) B D (except D1) तत्र (for तस्यां) —b) D3 निहत्य —c) Ś1 K3 काम, K5 कार्य; D3 का नु (for का नु) —d) Ś1 K3 कथमेतदभूद्द्विज, K4 D1 कथा समभवन्द्विज

2 a) K4 सहित K1 B3 D5 पार्थं, K3 om (for पार्थ) —b) K4 5 B3 5 D1-6 T2 स्वं, Dc1 Dn1 स; T1 सर्वं (hypermetric) (for स्व) D1 केशव (for केवलम्) —c) B D (except D1) दिव्यायां (for रम्यायां). —d) K3 B1 2 [अ]न्वित (for युत)

3 a) K4 Dn1 D1 5 6 G2 तत्र (for तत) K1 2 B1 2 4 D1 6 T1 किंचित्, D3 कदाचित् (hypermetric), G3 कश्चित् (for कंचित्) D1 M4 सभोद्देशे —b) D3 -समो (for -सम) K3 4 Dc1 D1 5 6 स्वर्गोद्दे(K3 Dc1 D5 °र्गो दे)शसम नृप; G1 2 M3 4 स्वर्गोद्दे(M4 °र्गदे)शोपम नृप —c) K1 [आ]दौ, D3 नो (for

विदितं ते महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते ।
माहात्म्यं देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥ ५
यत्तु तद्भवता प्रोक्तं तदा केशव सौहृदात् ।
तत्सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे नष्टचेतसः ॥ ६
मम कौतूहलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः प्रभो ।
भवांश्च द्वारकां गन्ता नचिरादिव माधव ॥ ७
एवमुक्तस्ततः कृष्णः फल्गुनं प्रत्यभाषत ।
परिष्वज्य महातेजा वचनं वदतां वरः ॥ ८
श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम् ।
धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् ॥ ९
अबुद्ध्या यन्न गृह्णीथास्तन्मे सुमहदप्रियम् ।
नूनमश्रद्दधानोऽसि दुर्मेधाश्चासि पाण्डव ॥ १०
स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।
न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥ ११ C 14 418 B 14 16 12 K 14 17 12

तौ) M1 2 तं देश (for मुदितौ) K2 4 यदृच्छया जग्म तुस्तौ, D1 यदवाजग्मतुस्तौ तु — d) K3 मुदितौ, G2 चरत (for जग्मतु) G3 स (for स्व) K4 D1 मुदितौ स्वसभा तदा

4 a) B1 5 S (except G3) तत्र (for तत) D5 6 प्रीत म (for प्रतीत) — b) K1 पार्थिवो (for पाण्डवो) K4 D1 तदा (for ऽर्जुन) — c) K1 सभा Ś1 K1, 3 G1 दिव्याम् (for रम्याम्) — d) B1 अर्जुन (for अब्रवीत्)

5 Before 5, K2 4 D1 T G3 ins अर्जुन उवाच — a) D3 विदिते K (except K3) B (except B3) D (except D1 2) S (except T2 G3) मे (for ते) — b) B2 मशये (for सग्रामे) K1 3 5 प्रत्युपस्थिते (for समु°) — c) K3 Dc1 D1 महात्म्यं, B3 महात्मा, D3 महात्मं (for माहात्म्य) Ś1 देवकीजात, K1 °जातस्, K5 G1 °पुत्र (G1 °त्रस्), D5 6 °मातुस् (for °मातस्) — d) K4 मे (for ते) M1 2 पूर्वम् (for रूपम्)

6 a) K2 यच्च तद्, B1 तत्रैवद्, B5 यास्तेवद्, T1 यच्च ते (for यत्तु तद्) K4 Dn1 यत्तद्भगवता प्रोक्त — b) N T2 पुरा (for तदा) D3 सैंधवात् (for सौहृदात्) — c) Ś1 K (except K4) तत्सर्वं पुडरीकाक्ष — d) Ś1 K3 5 भ्रष्टं, K1 2 भ्रष्ट (sic) (for नष्टं) B D (except D1) भ्रष्टचेत(B5 °तेज)स, G1 2 M व्यग्र° (for नष्ट°) T नष्ट मे त(T2 °ष्टमेव)दचेतस

7 a) K2 4 5 D1 स्वद्य, T चास्ति, M3 स्वस्मिंस् (for त्वस्ति) — b) D1 च*, T मन· (for पुन) Dc1 om, Dn1 D2-6 G1, 2 M पुन (for प्रभो) — c) K4 Dn1 तु (for च) B1, 2 (marg as in text) G2 गत्वा (for गन्ता) G1 भवांश्च द्वारहीनांगं — d) Dc1 वै च, D1 corrupt (for इव) K2 4 D1 यादव, Dc1 om, T G M1 केशव, M2-4 भारत (for माधव)

8 Before 8, MSS ins वैशंपायन उवाच — a) K2 ह्यत, Dn1 D5 6 G3 तु त, G2 स्थित (for तत) — b) Some MSS फाल्गुन, Ś1 K1 3 फल्गुणं, G3 प्रीत्या त (for फल्गुन) — c) K5 परिश्रुत्य (for °ष्वज्य) K2 महातेजो — d) Ś1 K1 वर, T1 वर

9 Before 9, MSS ins वासुदेव उवाच, G2 श्रीकृष्ण, G3 श्रीभगवान् — a) G3 श्रावित (for °तस्) D6 G3 M1 (sup lin) च (for त्व) K4 D1 महाबाहो (for मया गुह्य) Ś1 K1 3 तत्त्व, B2-4 Dc1 T पूर्वं, B5 सर्वं (for गुह्य) — b) G3 ज्ञापित — c) K5 B1 5 G2 M1-3 धर्म, T2 सर्वे (for धर्मं) G2 स्वरूपिण — d) K1 शाश्वत, K4 सास्वतान्; D1 साश्व°, D2-4 सास्व° (for शाश्व°) K3 सर्वं लोकश्च शाश्वत, M1 2 सर्वलोकान्सनातनान्

10 a) Ś1 गृह्णीयात्, M1 2 °यास् (for °थास्) K2 4 5 B Dn1 D1-5 अबुद्ध्या नाग्रहीर्यस्त्व (K2 5 °र्यन्तु, K4 D1 °स्पार्थ, B3 5 D2 3 5 °र्यस्त्वं), K3 अबुध्यायास गृहीत (sic), Dc1 D6 अबुद्ध्या नागृहीर्यस्त्व — b) K1 ततो मे, M1 2 तच्च मे (for तन्मे सु) D1 ततो मे सुमहत्प्रिय — After 10ab, K5 B D (except D1 2) T ins

34* न च साद्य पुनर्भूय स्मृतिर्मे संभविष्यति ।

[D5 6 transp पुनर् and स्मृतिर् B1 2 (marg as above) पार्थ (for भूय) T2 संभविष्यसि]

— D3 om. 10cd — c) T1 स श्रद्दधानो, T2 न श्र (for अश्र°) B2 D6 [s]पि (for ऽसि) — d) K2 4 B1, 2 D1 T1 चापि, B3-5 Dc1 Dn1 D2 4-6 ह्यसि, T2 ह्य च (sic), G3 असि (for चासि) K2 3 D1 पाडव — After 10, B D (except D1) ins

35* न च शक्य पुनर्वक्तुमशेषेण धनजय ।

[Dn1 D4-6 शक्य D5 6 वाक्य (for वक्तुम्) D5 6 वक्तुमेव (D6 °व) (for अशेषेण)]

11 a) K3 तु, Dc1 च, D1 6 स (for सु) — b)

C 14 419
D 14 16 13
K 14 17 13

परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥ १२
यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमग्र्यां गमिष्यसि ।
शृणु धर्मभृतां श्रेष्ठ गदतः सर्वमेव मे ॥ १३
आगच्छद्ब्राह्मणः कश्चित्स्वर्गलोकादरिंदम ।
ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ॥ १४
अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ ।
दिव्येन विधिना पार्थ तच्छृणुष्वाविचारयन् ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्मानुपृच्छसि ।
भूतानामनुकम्पार्थं यन्मोहच्छेदनं प्रभो ॥ १६
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधुसूदन ।
शृणुष्वावहितो भूत्वा गदतो मम माधव ॥ १७
कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ।
आससाद द्विजं कंचिद्धर्माणामागतागमम् ॥ १८
गतागते सुबहुशो ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातारं सुखदुःखयोः ॥ १९
जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पुण्यपापयोः ।
द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम् ॥ २०
चरन्तं मुक्तवत्सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् ।

Do1 परवेदने —c) M1 2 शक्य D2 न; M1 2 स (for तन्) —d) K6 विशेषत (for अशे°)

12 b) B1 2 M8 यन्न (for तन्) —c) Ś1 K1, 2, 6 प्र (for तु) —d) D8 अयं (for अर्थे) K8 सनातन (for पुरा°)

13 a) K2 [पु]ता, D2-4 त्व (for तां) G2 या तां बुद्धिं समास्थाय —b) D8 6 अद्य —c) B1 धर्म विदां (for °भृतां) —d) K1 गदता; K2 D1 वदत; B (B1 marg) Do1 Dn1 D2 3 5 6 गदित, B1 विदित (for गदत) G3 सर्वं D2 ते, D8 च (for मे)

14 a) M1-3 आगतो (for आगच्छद्) Ś1 K1 3 Do1 D8 ब्रह्मण —b) K2 अरिंदम K4 (marg) ज्वलितो ब्रह्मतेजसा —c) K1 3 ब्रह्मलोकाद्ध —d) D6 पूज्यतो (for पूजितो) Ś1 K3 वशात्, S [ऽ]वसत् (T2 °न) (for ऽभवत्) — Ś1 K1 3 ins after 14 S subst. for 15ab

36* परिपृष्टश्च स तदा यदाह द्विजसत्तम ।

[Ś1 K8 परि(K8 °र्यं)पृच्छश् (for °पृष्टश्) Ś1 K1 3 G2 यथावद् (for यदाह)]

15 For 15ab in S, cf 36* —a) B1 2 [ऽ]थ (for च) Ś1 K1 3 सोऽस्माभि परि(K1 °र्यं)पृष्ट सन् (Ś1 °ष्टा स) —b) Ś1 K1 3 नाह वेद धनजय (K3 °र्यं). —d) Ś1 K1 3 B1-3 [अ]वधारयन् (B1 °य); D8 [अ]विचारयत्; D4 त्रिचारयन्; M1 2 [अ]विधारय (M2 °य) (for [अ]विचारयन्)

16 a) D8 समाक्षिस्य (for °श्रित्य) —b) B1 2 मां च पृच्छसि (B2 [marg] °था); B1-3 Dc1 Dn1 D1-6 मामपृच्छथा (D3 °च्छथ); G1 मां विपृच्छसि (for मानुपृ°) K3 4 5 D1 यन्मा कृष्णानुपृच्छसि; M1 2 प्रश्नं मामनु° —c) K3 4 D1 मर्त्यानाम् (for भूतानाम्) —d) Ś1 K1 मृंमोह (sic), K8 दुर्मोह, M1-3 नृमोह, M4 स्वन्मोह (for यन्मोह-) K2 B1 2 Dn1 D1-6 विभो (for प्रभो) K4 D1 मोहस्योत्सादनं विभो, K5 मोहस्योच्छादन विभो; Dc1 यन्मोहोच्छेदनं प्रभो, T G3 यन्मोहच्छेदकारक, G1. 2 यन्मोहावेदनं प्रभो

17 b) D8 मधुसूदन B1 2 याथातथ्येन माधव —c) T1 G3 एव (G2 तत्र) शृणुष्वावहितो

18 a) G1 द्विजस् (for विप्रस्) G2 तपोयज्ञ (for °युक्त) —b) Ś1 K1 धर्मसंहित, K2 B2 °सत्तम, Dc1 °वित्तमं; G1 2 M4 नाम धर्मवित् (for धर्मवित्तम) —c) M1 2 द्विज कश्चिद् —d) K3 भूतानाम् (for धर्माणाम्) K5 D2 आगतागत, D1 दृष्टमागत; T1 G1 आगमागम (G1 °स), G2 M1 2 आगतिगतिं (G2 °त) (for °तागमम्)

19 a) B3-5 D2-4 T G3 M4 गतागत, M1 2 सप्तसु, M3 lacuna (for गतागते) Ś1 K1 4 5 D1 ग(K1 श)तागतेषु बहुशो, B1 2 Dc1 गतागताना द्रष्टार (Do1 बहुशो); G3 गतानामस्य बहुशो —b) T1 दृष्टवान् (for ज्ञानवि) —c) K3 लोकदुःखान्यकुशले —d) B3 दातारं, Dn1 D5 6 ज्ञानार्थं (for ज्ञातार)

20 The portion from 20a up to 14 17 15d is lost in Dn1 on a missing folio —a) K3 जन्म; M1 2 जन्म; M3 4 (before corr) ज्ञाती- (for जाती)

दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या क्रममाणं च सर्वशः ॥ २१
अन्तर्धानगतिज्ञं च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ।
तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह ॥ २२
संभाषमाणमेकान्ते समासीनं च तैः सह ।
यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं यथा ॥ २३
तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः ।
चरणौ धर्मकामो वै तपस्वी सुसमाहितः ।
प्रतिपेदे यथान्यायं भक्त्या परमया युतः ॥ २४
विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजोत्तमम् ।
परिचारेण महता गुरुं वैद्यमतोषयत् ॥ २५
प्रीतात्मा चोपपन्नश्च श्रुतचारित्र्यसंयुतः ।
भावेन तोषयच्चैनं गुरुवृत्त्या परंतपः ॥ २६
तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नोऽथाब्रवीद्गुरुः ।
सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु तन्मे जनार्दन ॥ २७
विविधैः कर्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः ।
गच्छन्तीह गतिं मर्त्या देवलोकेऽपि च स्थितिम् २८ C 14 436 B 14 16 29 K 14 17 29

T G ज्ञा(T2 ज्ञा)विस्मरणतत्त्वज्ञ — b) B1-4 D5 पाप पुण्ययो, B5 पुण्यपापयो, G1 °कर्मणा (for °पापयो) — d) Ś1 K1 8 गतीना कर्म(K3 °र्तृ)भिर्नृणा

21 Dn1 missing (cf v l. 20) — a) B1 2 (marg as in text) युक्तवद्, M1-3 मत्त (for युक्त) K1 4 सिद्धि, K5 विप्र (for सिद्ध) — b) Ś1 K1 प्रयात, Dc1 प्रशात- (for प्रशान्त) K2 प्रशात सजितेंद्रियं, K3 प्रियात नियतेंद्रियं — c) K1 3 ब्रह्मा, B1 ब्राह्म-, D1 ब्राह्मा (for ब्राह्म्या) — d) D5 om च B1 सर्वत (for °श)

22 Dn1 missing (cf. v l 20) — a) D6 अत र्ज्ञान- (for °र्धान-) B3 4 D5 6 -गतिमज्ञ् (for °ज्ञ) — b) K3 कश्यप, K4 D1 कश्यप — c) B1. 2 अथ (for तथा) T2 G2 3 [अ]तर्हित — d) K4 D1 2 5 G1 यात, T G2 3 युत, Cv यातश् (for यान्त) K1. 5 T2 G M1-3 चक्रचरै, T1 चानुचरै (for चक्रधरै)

23 Dn1 missing (cf v l. 20) K5 om (hapl) 23ab — a) K1 D3 सभाषमानमेकाते, K3 सामाष्य-मान°, B2 सतोषमाण° — b) K2 समानीत (for °सीन) — d) K1 समर्थं, K4 B1 2 4 अशक्त (for असक्त) B3 परमं; D4 (before corr) 5 6 M1 पावन, T2 वदन (for पवन) B3 ययौ (for यथा)

24 Dn1 missing (cf v l. 20) K3 om 24abcd — b) D5 6 सदा हि (for स तदा) K2 D3 द्विजसत्तम — c) K2 Dc1 चरणैर् Ś1 K1 संस्, K2 4 5 D1 स, B2 3 5 Dc1 D2 4 6 T [ऽ]स्य (for वै) B1 4 D3 5 चरणौ धर्मकामस्य — d) G1 3 M3 स तस्य, M1 2 4 स तस्थै (for तपस्वी) K2 स समाहित, D1 M1. 2 सुस माहितौ — e) B1 2 4 प्रपेदे स (B2 marg °देति), Dc1 प्रपेदे*, T1 प्रतिपद्ये, T2 °पद्य (for °पेदे) — f) B1 (marg as in text) Dc1 D5 6 दृष्ट्वा तन्महदद्भुतं

25 Dn1 missing (cf v l 20) K4 D1 G1 om (hapl) 25a-26b Dc1 om 25ab — a) B2 विस्मृतश्, T1 विस्मितं K2 5 त्वद्भुत, K3 चाशुभं, B1 चाभवद् (for चाद्भुत) B2 3 चाराद् (for दृष्ट्वा) — b) Ś1 K1 तु, B1 [ऽ]थ, T2 तद् (for त) Ś1 K1 3 B4 द्विजो-त्तम· — G3 om 25cd — c) D5 6 उपचारेण (for परि°) Dc1 विस्मित परिचारेण — d) Ś1 गुरु वै*द्य तोषयत्, K1. 3 गुरु तं (K3 ते) वै द्य°, K3 गुरुभक्त्या ह्य°; K5 गुरुवृत्त्या ह्य°, B1 D2 4 गुरु त वै ह्य, B2 D5 6 T2 गुरुं त (B2 वै) पर्य°, Dc1 महता पर्य°, D3 गुरु चैत ह्य°

26 Dn1 missing (cf v l 20) K4 D1 G1 om. 26ab (cf v l 25) — a) K2 [उ]पसगश्, K5 °शां तश् (for °पन्नश्) B1-4 Dc1 T1 G2 3 M उपप(M3 4 °स)न्नश्च धर्मा(T1 दुष्टा, G3 तुष्टा, M1. 2 प्रीता)त्मा, B5 D2-6 T2 उपपन्नश्च (D5 6 °पन्न च, T2 °सन्नश्च) स रसर्वं — b) K2 श्रुत, K3 D6 श्रुत्वा, B D4 श्रुति, Dc1 स्मृति (for श्रुत-) K2 D5 6 T2 सयुतं (for °त) — c) G1 भौमेन (for भावेन) K1-3 B4 Dc1 D1-3 G1 3 M3 [अ]तोषयच्चैनं (K3 श्चैवं, G1 3 M3 °त्त वै), T G2 M1 2 4 तोषयत वै (for तोषयच्चैन) — d) Ś1 K1-3 5 B3 4 Dc1 D1 5. 6 परतप S गुरुवृत्ति समास्थित

27 Dn1 missing (cf v l 20) — a) D3 M1 सुशिष्या(D3 °ष्या)य (for स शिष्याय) — b) T1 प्रपन्नो (for प्रसन्नो) K4 5 B3-5 D (Dn1 missing) प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत्, B1 2 प्रपद्याय वचोब्रवीत्, G1 2 M3 4 यस्य(G2 य प्र)सन्नोब्रवीद्गुरु, M1 2 प्रसन्नोय ब्रवी द्गुरु — c) Ś1 K1 3 5 मार्क्षि (for सिद्धिं) D2 परम् (for पराम्) K2 सिद्धिपरामपि प्रेक्ष्य; K4 D1 सिद्ध परा(D1 °र)मपि प्रेक्ष्य — d) K2 तच्च, K4 5 D1 यत्तज्, B1-4 यत्तो, Dc1 D2-6 मत्तो (for तन्मे)

C 14 437 B 14 16 20 C 14 17 20 न क्वचित्सुखमत्यन्तं न क्वचिच्छाश्वती स्थितिः ।
स्थानाच्च महतो भ्रंशो दुःखलब्धात्पुनः पुनः ॥ २९
अशुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात् ।
काममन्युपरीतेन तृष्णया मोहितेन च ॥ ३०
पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः ।
आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ ३१
मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पृथग्विधाः ।
सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयानघ ॥ ३२
प्रियैर्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह ।
धननाशश्च संप्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्धनम् ॥ ३३
अवमानाः सुकष्टाश्च परतः स्वजनात्तथा ।
शारीरा मानसाश्चापि वेदना भृशदारुणाः ॥ ३४
प्राप्ता विमाननाश्चोग्रा वधबन्धाश्च दारुणाः ।
पतनं निरये चैव यातनाश्च यमक्षये ॥ ३५
जरा रोगाश्च सततं वासनानि च भूरिशः ।
लोकेऽस्मिन्ननुभूतानि द्वंद्वजानि भृशं मया ॥ ३६
ततः कदाचिन्निर्वेदान्निकारान्निकृतेन च ।
लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्तेन भृशं मया ।

---

28 Dn1 missing (cf. v l 20) Before 28, B5 D5 6 T1 G1 2 M4 ins सिद्ध उवाच —^{a}) B8 त्रिविधं काममिस्त्वत्र —^{b}) M1 2 केवलं —^{c}) G3 हि (for [इ]ह) D4 पर भक्त्या (fcr गतिं मर्त्या) —^{d}) T2 G3 इहलोके (for देव°) K2 4 5 B D (Dn1 missing) च स, G1 2 M च वा (for ऽपि च) K2 4 D4 स्थितं, B4 D3 -स्थिति

29 Dn1 missing (cf v l 20) —^{a}) K4 D1 किंचित् —^{b}) K3 5 B (B1 marg) Dc1 D1–4 गति (for स्थिति) —^{c}) D1 महता —^{d}) K2 D1 T2 दुखं, T1 दुखी K3 D1 T2 लब्ध्वा, G3 लब्धा. — After 29, M3 reads 31^{cd}

30 Dn1 missing (cf v l 20) B2 om (hapl) 30^{a}–31^{b} —^{a}) D3 असुभा (sic) (for अशुभा) G2 च गती (for गतय) T2 पार्थ (for प्राप्ता) —^{b}) Ś1 K3 T2 दृष्टा, G3 दुष्टा (for कष्टा) D5 6 कथ्यमे, M1 2 कष्टं वै (for कष्टा मे) —^{d}) D1 कृष्णया, D3 तृष्णाया, G1 om (for तृष्णया)

31 Dn1 missing (cf v l. 20) B2 om 31^{ab} (cf v l 30) —^{a}) Dc1 om. second पुन K3 मरणे —^{b}) G3 मम (for जन्म) K5 चैव Dc1 om one पुन — M3 reads 31^{cd} after 29 —^{c}) K3 भुक्त (for भुक्ता) —^{d}) K1 Dc1 D2 3 नानाविधा, M3 °विध D1 समा, T2 तया (for स्तना)

32 Dn1 missing (cf v l 20) —^{a}) K1 दृष्टा —^{b}) K1 पितराश् (sic) —^{d}) K4 D1 दुःखानि विविधानि च, K4 °नि यमजानि च

33 Dn1 missing (cf v l. 20) —^{a}) K6 D1 G1 बहुभि (for बहुश) —^{b}) K3 सवासाश् K3 D3 5 6 प्रियै (for [अ]प्रियै) —^{c}) M1 2 धननाशाश्च संप्राप्ता —^{d}) B1 M1 2 4 लब्धं, D3 लब्धा, G1 M3 लब्ध- (for लब्ध्वा)

34 Dn1 missing (cf. v l 20) —^{a}) D1 अव-साना B1 2 (marg as in text) Dc1 सुकृच्छ्राश्, T1 च कष्टाश् (for सुक°) —^{b}) B Dc1 D2–6 राजत, G2 परित (for परत) B3 (marg as in text) तत, G3 तदा (for तथा) —^{c}) K3 मानसश्, D3 मान माश् (for °साश्) D5 6 T2 G2 वा (for च) —^{d}) K1 दशधा गुरु, K3 भृशदारुण, D3 °रुणा; D4 भृपदारुणा, G3 बहु° (for भृश°)

35 Dn1 missing (cf v l 20) K3 G1 om (hapl) 35^{ab} —^{a}) D5 6 विमानिताश् (for °ननाश्) K4 D1 चापि, D3 चोग्री (for चोग्रा) G2 प्राप्तो-वमानश्चोग्रश्च, G3 प्राप्तावमाननास्ते चोग्रा (hypermetric) —^{b}) K1 वधवधश्च दारुण — T2 om 35^{cd} —^{c}) Dc1 पातन, D3 तपन, G3 पतंति (for पतन) B1 विपये, D3 निरयेश् (for निरये) B2 (marg as in text) पतन विपये घोरे

36 Dn1 missing (cf. v l. 20) —^{a}) D5 6 जरा-रोगौ (for °रोगाश्) B2 (marg as in text) बहुला (for सततं) —^{b}) D4 सर्वदा (for भूरिश) — K3 reads 36^{cd} after 37^{cd} —^{c}) G3 वृत्तानि (for -भूतानि) —^{d}) G1 पूर्वजानि (for द्वंद्व°) — After 36, K3 ins 37*

37 Dn1 missing (cf. v l 20) D1 repeats 37^{a} after 37^{cd} —^{a}) Ś1 K1 2 M1 2 निर्वेदा (for °दान्) D3 तत कश्चिन्न निर्वेदा —^{b}) Ś1 K2 5 M2 विकारान्, K2 निकार, G2 नितरा (for निकारान्) K5 निष्कृतेन, Dc1 भाश्रितेन (for निकृतेन) K1 4 M1 निर्वि-

ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ॥ ३७
नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयाम्यहम् ।
आ सिद्धेरा प्रजासर्गादात्मनो मे गतिः शुभा ॥ ३८
उपलब्धा द्विजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा ।
इतःपरं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ।
ब्रह्मणः पदमव्यग्रं मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ३९
नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोकं परंतप ।
प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४०
यदीप्सुरुपपन्नस्त्वं तस्य कालोऽयमागतः ।
अभिजाने च तदहं यदर्थं मा त्वमागतः ।
अचिरात्तु गमिष्यामि येनाहं त्वामचूचुदम् ॥ ४१
भृशं प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्रेण विचक्षण ।
परिपृच्छ यावद्भवते भाषेयं यत्तवेप्सितम् ॥ ४२
बहु मन्ये च ते बुद्धिं भृशं संपूजयामि च ।
येनाहं भवता बुद्धो मेधावी ह्यसि काश्यप ॥ ४३ C 14 453 B 14 16 46 K 14 17 46

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कारं (K_1 विकाराति-, M_1 विकाराणि) कृतेन च, B Dc_1 D_{2-6} निराकाराश्रितेन च ($B_{1\,2}$ वै, B_{3-5} वा) —^{c}) K_1 Dc_1 लोकतन्त्र- K_3 इद त्यक्त, D_1 परित्यज्य (for °त्यक्त) —^{d}) K_4 D_5 दु खाते तु, $M_{1\,2}$ दु स्व तेन (for दु स्वार्तेन) — After 37^{cd}, K_3 reads 36^{cd} $Ś_1$ K_1 B Dc_1 $D_{5\,6}$ ins after 37^{cd} K_3 after 36^{cd}

37^{*} लोकेऽस्मिन्ननुभूयाहमिम मार्गमनुष्ठित ।

[K_3 बहुशस्तु न भूयोह (for the prior half) $B_{4\,5}$ अनुतिष्ठत (hypermetric) (for अनुष्ठित)]

—^{f}) D_3 प्रमादान्, $M_{1\,2}$ प्रासादाद्

38 Dn_1 missing (cf v l 20) —^{a}) G_1 आगत्य (for आगन्ता) —^{b}) $Ś_1$ D_5 T_1 M_2 लोकाना लोकया म्यह —^{c}) K_1 $B_{2\,4\,5}$ D_3 अमिद्धेर्, K_3 असृष्टेर् (for आ सिद्धेर्) $D_{2\,4}$ आ प्रजास्वर्गाद् (for °सर्गाद्) —^{d}) $B_{1\,3-5}$ D (except D_1, Dn_1 missing) T_1 [ऽ]पि, B_2 च (for मे) $D_{3\,5\,6}$ G_2 गती (for गति) $M_{1\,2}$ वशीकृता (for गति शुभा) K_5 B. $D_{5\,6}$ G_2 शुभा (for शुभा)

39 Dn_1 missing (cf v l 20) —^{a}) K_2 उपलब्धा —^{b}) T_1 तथैव (for तथेय) $K_{1\,3}$ B_4 (marg) तथाय विधिरुत्तम·, $M_{1.2}$ यथाहं सिद्धिमुत्तमा (M_2 °मा) —^{c}) Dc_1 D_2 M_2 इत पार (M_2 परा), D_3 T_2 G_3 त(D_3 अ)त·पर (for इत पर) —^{d}) D_3 परात् (for तत) $M_{1\,2}$ परतरा B_5 D_{2-4} तत , G_2 महत् (for पुन) —^{e}) Dc_1 अव्यक्त (for अव्यग्र) —^{f}) Dc_1 D_3 G_3 तत्र (for अत्र)

40 Dn_1 missing (cf v l. 20) —^{b}) $D_{2\,4}$ मर्त्यं लोके, D_3 मृत्युलोक (for मर्त्य°) $K_{2\,4}$ परंतप , $G_{1,2}$ द्विजोत्तम, M_4 भयाकुल (for परतप) —^{c}) D_1 प्रीतास्मि ते, M_4 सुप्रीतोस्मि K_1 B_4 महाप्रज्ञ, $B_{3\,5}$ D_{2-4} °भाग, $G_{1\,2}$ $M_{3\,4}$ °ब्रह्मन् (for °प्राज्ञ)

41 Dn_1 missing (cf v l 20) —^{a}) K_4 D_1 G_2 उपसपन्नस्, T_2 G_1 इव (G_1 इह) सपन्नस्, M_4 उप सन्नस्त्वं B_3 त, Dc_1 त्वा (for त्व) —^{b}) B_2 लोको (for कालो) — $K_{4\,5}$ D_1 om. (hapl) 41^{cd} —^{c}) K_2 अनु-, B_1 अपि, G_3 अधि- (for अभि) $Ś_1$ वै, T_2 ह (for च) —^{d}) K_3 सा, T G मा (for मा) B Dc_1 D_{2-6} यदर्थं मामुपागत —^{e}) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ नचिरात् (for अचि) G_3 न (for तु) T_1 G_3 गमिष्येह (for °ष्यामि) — T_1 om 41^{f}–43^{b} —^{f}) $B_{1\,4\,5}$ Dc_1 $D_{5\,6}$ तेन (for येन) K_3 अय (for अहं) K_1 अचूशुद, $K_{2\,4\,5}$ D_1 अनूनुदं (for अचूचुदम्) B_2 ते नन्वहमचूचुद

42 Dn_1 missing (cf v l 20) T_1 om 42 (cf v l 41) —^{b}) K_1 चरित्रेण, K_3 चरित्र्येण $K_{1\,3\,5}$ Dc_1 D_{4-6} T_2 विचक्षण (K_3 °ण), K_2 M_1 विच- (M_1 °ल)क्षण (for विच°) —^{c}) Hypermetric K_5 $G_{2\,3}$ M_4 भवतो (for भवते) K_3 पर्यपृच्छाद्य भवते, K_4 B D (Dn_1 missing) T_2 परिपृच्छस्व कल्याण ($D_{5\,6}$ कुशल, T_2 भवतो); M_1 °पृच्छेद्य भवते, M_2 ■ °पृच्छ तेद्य भवते —^{d}) D_3 corrupt. $D_{5\,6}$ भाषित (for भाषेय) B_1 तत् (for यत्) K_5 तव च (for यत्तव) $Ś_1$ G M भाषे यद्यत्तवेप्सि($Ś_1$ °प्सि [sic])तं, K_1 D_1 भाषे (D_1 °ष्ये) यद्य यत्तवेप्सित (hypermetric), K_3 भाष्ये यत्तु तवेप्सितं

१७

C 14 454
B 14 17 1
K 14 16 1

वासुदेव उवाच ।

ततस्तस्योपसंगृह्य पादौ प्रश्नान्सुदुर्वचान् ।
पप्रच्छ तांश्च सर्वान्स प्राह धर्मभृतां वरः ॥ १

काश्यप उवाच ।

कथं शरीरं च्यवते कथं चैवोपपद्यते ।
कथं कष्टाच्च संसारात्संसरन्परिमुच्यते ॥ २

आत्मानं वा कथं युक्त्वा तच्छरीरं विमुञ्चति ।
शरीरतश्च निर्मुक्तः कथमन्यत्प्रपद्यते ॥ ३

कथं शुभाशुभे चायं कर्मणी स्वकृते नरः ।
उपभुङ्क्ते क्व वा कर्म विदेहस्योपतिष्ठति ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

एवं संचोदितः सिद्धः प्रश्नांस्तान्प्रत्यभाषत ।

---

43 Dn1 missing (cf v l 1 20) T1 om 43^{ab} (cf v l 41) — ^{a}) Do1 मने (for मन्ये) Ś1 K1 न (for च) S (T1 om) बु(G1 वृ)द्धिं ते (by transp) — ^{b}) Ś1 वै (for च) K3 असकृत्य जवामि वा (sic), K4 D1 नमस्कृत्य च यामि च (D1 वा), B1 2 4 Do1 सुभृश पूजयामि च — ^{c}) G1 3 भवतो K1 बुद्ध; B1 वृद्धो, B5 चद्धो (for बुद्धो) — ^{d}) K3 कश्यप, D1 विक्रम, M3 पांडव (for काश्यप)

Colophon missing in Dn1 — *Sub parvan* Ś1 K1–3 B Do1 D2–6 T G3 M4 अनुगीता — *Adhy name* T G3 ब्राह्मणकाश्यपसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 20, B1 D4 T2 G1 2 M 16 (as in text), Do1 1, T1 G3 17

17

1 Dn1 missing up to 15 (cf v l 14 16 20). B4 T G M3 4 ब्राह्मण (for वासुदेव) — ^{a}) Do1 [औ]पसंगृह्य, T2 [इ]व सं° (for उपस°) — ^{b}) K2 4 5 B1 (marg) 2 (marg as in text) 3 D1 सुदुर्लभान्, B1 2 (also both on marg) सुदुर्विदान् (for सुदुर्वचान्) G1 2 M3 4 पादौ स द्विजसत्तम, M1 2 पादौ प्रश्नं सुदुर्वच — ^{c}) B1 D4–6 T1 धर्मान्, D1 om (for सर्वान्) B3 तान्सर्वान् (for सर्वान्स) K5 स, T2 G3 वै (for स) G1 2 M4 (*inf lin* as in text) प्रश्नाश्चैता(M4 °श्च ता)न्स धर्मात्मा, M1 2 पप्रच्छ त सर्वमिद — ^{d}) K5 D6 वर (for वर)

2 Dn1 missing (cf v l 1) — ^{a}) S शरीराच् (for शरीर) K1 श्यवते (sic) (for च्यवते) — ^{b}) Ś1 K1 3 B3 5 Do1 D2–4 -जायते (for पद्यते) — ^{c}) Ś1 K1 3 च कष्टात् (by transp), K4 D1 कष्टात्स, D4 G2 कष्टाश्च (G2 °स्त्व) K2 कथ च कष्टान्ससारान् — ^{d}) Ś1 K1 3 जगमात्, B1 2 (marg as in text) सगमात्, D2 M1 2 संसाराद्, T1 G ससारी (for ससरन्) K2 4 5 B1–4 Do1 D1 प्रतिमुच्यते (for परि°)

3 Dn1 missing (cf v l 1) G3 om (? hapl) 3^{ab} — ^{a}) B1 2 स (for वा) K1 4 B1 2 D2 4 G2 मुक्त्वा, K2 त्यक्त्वा, D1 युक्त्या (for युक्त्वा) B1 2 (both marg) 3–5 Dc1 D5 6 T आत्मा च प्रकृतिं मुक्त्वा — ^{b}) K4 D1 G1 2 M विमुच्यते, B5 D2 3 च मुचति (for विमुञ्चति) — ^{c}) K5 शुचिर्युक्त (for च निर्मुक्त) G1 शरीरे च विनिर्युक्ते

4 Dn1 missing (cf v l 1) — ^{a}) Do1 शुभाशुभेन (for °शुभे च) M1 2 यायाद् (for चायं) Ś1 K1 3 कथ च सुकृत वा(K1 चा)य — ^{b}) B1 5 कर्मणा (for कर्मणी) B1 2 सुकृते, T G3 कुरुते (for स्वकृते) M3 नरा Ś1 K1 3 तथा वै (Ś1 °थैव) दुष्कृत नर, Do1 कर्मणा *कृतेन य, M2 कर्मणी स्वनरे कृता — ^{c}) K2 [ऽ]थ (for क्व) D5 6 तद् (for वा) — ^{d}) B Do1 D5 6 [अ]व- (for [उ]प) K3 दिष्टति, K4 5 D1–4 T2 तिष्ठते (for -तिष्ठति)

5 Dn1 missing (cf v l 1) Ś1 K1 3 T G3 3 om. the ref — ^{a}) K3 4 D1 प्रचो(D1 °नो)दित, D3 सनोदित, D5 6 संदेशित, T2 स चोदित (for सचो°) — ^{b}) Do1 प्रश्नास्, D5 6 प्रण्णास् (sic) (for प्रश्नांस्) K3 त्रीन् (for तान्) D2–4 अभ्यभाषत (for प्रत्य°) — ^{c}) K1 3 4 Do1 D1 4 5 आनु(K1 4 D4 अनु)पूर्व्येण, D3 6 अनुपूर्व्येण (D6 °र्व्येन) (for आनु°) — ^{d}) B D (except D1, Dn1 missing) तन्मे निगद(D6 °दि)त शृणु, T G3 यथावन्मे तथा शृणु — After 5, T G ins

38* सिद्ध ।

अस्मिंल्लोकेषाशुभफला आयुष्यास्तु क्रिया स्मृता ।

आनुपूर्व्येण वार्ष्णेय यथा तन्मे वचः शृणु ॥ ५

सिद्ध उवाच ।

आयुःकीर्तिकराणीह यानि कर्माणि सेवते ।
शरीरग्रहणेऽन्यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वशः ॥ ६
आयुःक्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते ।
बुद्धिर्व्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ७
सत्त्वं बलं च कालं चाप्यविदित्वात्मनस्तथा ।
अतिवेलमुपाश्नाति तैर्विरुद्धान्यनात्मवान् ॥ ८
यदायमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते ।
अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन ॥ ९
दुष्टान्नं विषमान्नं च सोऽन्योन्येन विरोधि च ।
गुरु वापि समं भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा पुनः ॥ १०
व्यायाममतिमात्रं वा व्यवायं चोपसेवते ।
सततं कर्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगविधारणम् ॥ ११
रसातियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नं निषेवते ।
अपक्वानागते काले स्वयं दोषान्प्रकोपयन् ॥ १२

C 14 465
B 14 17 12
K 14 18 12

[G_1 om. the ref. G_2 [आ]शु फ॰॰ (for [अ]शुभफला) G_3 आयुष्यन्नातिप्रिया ॰मृता (for the post half)]

6 Dn_1 missing (cf v 1 1) T G om the ref —[a]) $Ś_1$ आयुर्हत्यकराणीह (sic), $Ś_1$ (before corr) $K_{1\ 3}$ आयुर्भोग॰, K_2 आयु कृत्करीणीह (sic), $K_{4\ 5}$ B_1 G_3 M_3 आयुष्कृत्यकराणीह, D_1 आयु कर्म॰, $M_{1\ 2}$ आहु कृत्य॰ —[b]) B Dc_1 D_{4-6} कृत्यानि (for कर्माणि) —[c]) Dc_1 -गृहणान् (sic) (for -ग्रहणे) B_5 D_{4-6} यस्मिंस्, T तस्मिंस् (for ऽन्यस्मिंस्)

7 Dn_1 missing (cf v 1 1) —[a]) K_1 D_3 आयु क्षय , G_1 आयु क्षय (for ॰य) —[c]) K_1 वर्तते ते, Dc_1 वा वर्तते, T_1 स्यावर्तते (for ॰र्तते) K_2 वा (for च) —[d]) $B_{1\ 2}$ चाप्युपस्थिते, D_3 प्रत्य॰ (for प्रत्यु-प॰)

8 Dn_1 missing (cf v 1. 1) K_4 om (? hapl) 8^a–9^b —[a]) T_1 काल्य, T_2 G_3 कार्यं (for काल॰) —[b]) K_6 हि (for [अ]पि) B Dc_1 D_{2-6} T_2 विदित्वा च, D_1 अविदित्वा (for [अ]प्यविदित्वा) T_1 च नस्तथा, $M_{1\ 2}$ मनस्तदा (for [आ]त्मनस्तथा) $K_{2\ 5}$ D_1 प्रिय (for तथा) G_2 [अ]विदित्वा त्वात्मनस्तथा —[c]) M_1 अत्राश्नाति (for उपा॰) —[d]) K_2 सं , K_6 D_{2-6} स्व , D_1 स (for तैर्) Dc_1 विरुध्यानि (for ॰द्धानि) T_2 G_3 $M_{1\ 2\ 4}$ (inf lin) तैर्विरुद्धाद्यथात्म (T_2 ॰ननात्म , G_3 ॰त्मनोर्थ , M_4 त्मनात्म)वान्

9 Dn_1 missing (cf v 1 1) K_4 om 9^{ab} (cf. v 1 8) —[a]) D_3 यदि (for यदा) K_6 इति (for अति) $Ś_1$ (sup lin) -तुष्टानि, T_2 -निष्टानि (for -कष्टानि) —[b]) G_2 मत्त्वानि (for सर्वाणि) K_2 D_4 [अ]प , D_3 अति (for उप) $Ś_1$ निषेवति —[c]) G_1 अन्यार्थम् (for अत्य) K_6 अति (sic) (for अपि) —[d]) D_3 नाभुक्ते वा कदाचन

10 Dn_1 missing (cf v 1 1) —[a]) B_5 corrupt G M_6 वा (for च) B_{1-4} D_{2-6} दुष्टान्नामिषपान च (D_5 वा), Dc_1 ॰न्नानि च यानि* —[b]) K_5 सोन्येन च, B Dc_1 D_{-6} यद(D_{2-4} यदा)न्योन्य , T $G_{1\ 2}$ $M_{3\ 4}$ सा(T_1 स्मा)वत्येन, G_3 शतेन्येन (for सोऽन्योन्येन) B_{3-5} Dc_1 वा (for च) —[c]) D_6 गुरु (for गुरु) $K_{2\ 4}$ D_1 चा(D_1 वा)प्यशन, K_6 D_{2-6} चाप्यमितं, B_5 T चापि सम Dc_1 G_2 गुरुणा(G_2 ॰ता)पि सम भुक्ते, $G_{1\ 3}$ M गुरु चा($M_{3\ 4}$ वा)पि स (M_3 च) सभुक्ते —[d]) K_4 D_1 [अ]तिजीर्णोति, $B_{3\ 4}$ D_{2-4} G_1 र्णेन, G_3 ॰र्णोपि, $M_{1\ 2}$ र्णोथ

11 Dn_1 missing (cf. v 1 1) —[a]) $K_{3\ 4\ 5}$ B_5 D_{1-6} च (for वा) —[b]) K_3 वायव्य, K_3 व्यवायश्च, K_5 विहार, D_3 व्यायाम (for व्यवाय) B_3 G_2 $M_{3\ 4}$ वा (for च) G_3 व्यवायानुपसेव्यते —G_3 om (hapl) 11^c–13^d —[c]) D_1 कर्मलाभाद् —[d]) D_1 $G_{2\ 3}$ M_4 (inf lin) प्राप्तवेग , M_4 प्राप्तकर्म (for प्राप्त वेग-) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ प्राप्नोति गतिवारण, $K_{3\ 4}$ G_1 प्राप्तवेगविचारण (K_4 ॰धारिण, G_1 ॰धारण), B Dc_1 D_{2-6} T प्राप्त वेग (D_6 कर्म) विधारयेत्

12 Dn_1 missing (cf v 1 1) G_3 om. 12 (cf v 1 11) —[a]) K_3 B_{1-3} D_{2-6} रसाभियुक्तम्, K_6 ॰तिरिक्तम्, B_4 ॰दियुक्तम्, Dc_1 *साभियुक्तम्, $G_{1\ 2}$ M_4 (inf lin) रसानुयुक्तम्, M_{1-3} ॰ह्नियुक्तम् (sic) (for ॰ति युक्तम्) $Ś_1$ अपक्कं (for अन्न वा) T रसानुयुक्तं जग्ध्वान्न —[b]) B D (except D_1, Dn_1 missing) च सेवते (for निषे॰) —[c]) K_1 कर्णे (sic) (for काले) $Ś_1$ T G_2 अपक्वान्न ($Ś_1$ ॰न्ना) गते काले, $K_{3\ 4\ 5}$ D_1 ॰ध्यान्न गते काले, B_{1-3} ॰क्वेना($B_{1\ 2}$ ॰क्वा)गते काले, D_5 $M_{1\ 2}$ ॰क्वाना गते काले, G_1 ॰क्वाशकते काले (sic) —[d]) $Ś_1$ K D_1 उदीरयन् (K_6 ॰येत्), D_{2-6} T प्रकोपयेत् (for ॰यन्) $G_{1\ 2}$ M स्वय दोषप्रकोपन

9

C 14 466
B 14 17 13
K 14 18 13

स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम् ।
अथ चोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति ॥ १३
तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीराच्च्यवते यथा ।
जीवितं प्रोच्यमानं तद्यथावदुपधारय ॥ १४
ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ।
शरीरमनुपर्येति सर्वान्प्राणान्रुणद्धि वै ॥ १५
अत्यर्थं बलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः ।
भिनत्ति जीवस्थानानि तानि मर्माणि विद्धि च ॥ १६
ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरन् ।
शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्मसु ।
वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम ॥ १७
जातीमरणसंविग्नाः सततं सर्वजन्तवः ।
दृश्यन्ते संत्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ ॥ १८
गर्भसंक्रमणे चापि मर्मणामतिसर्पणे ।
तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः ॥ १९
भिन्नसंधिरथ क्लेदमद्भिः स लभते नरः ।

---

13 Dn1 missing (cf v l 1) G3 om 13 (cf v l 11) —ᵃ) K2 4 6 D1 स (for स्व) K8 रोष (for रोग) —ᵇ) Ś1 K1 3 प्राप्नोति (for लभते) M4 मरणान्वित (for °न्तिकम्) —ᶜ) B1 3 4 5 Dc1 D2-6 अपि (for अथ) K2 5 B1 5 D1 2 4-6 T G2 M4 चेद्बधनादीनि —ᵈ) K1 3 5 परीतात्मा, Dc1 D1 3 परितानि (sic) T G1 M व्यवस्यते

14 Dn1 missing (cf v l 1) —ᵃ) K3 4 T2 G8 ततस्; K8 अथ, B1 2 (marg as in text) अस्य (for तस्य) T2 ते, G8 तत् (for तैः) G2 जतु (for जन्तो) —ᵇ) K3 5 B1 2 D (Dn1 missing) G8 M (M4 inf lin as in text) शरीर, K4 शरीरे (for शरीराच्) K2 4 D1 सदा, K5 B1 2 D2-6 तदा, B3 5 तथा (for यथा) G1 शरीरस्य वधो यथा —ᶜ) K3 जीविते, G8 विजित (for जीवित) K6 प्रोज्झमान, D1 पच्य° (for प्रोच्य°) K6 च (for तद्) —ᵈ) M1 2 अव (for उप)

15 Dn1 missing (cf. v l 1) —ᵃ) B6 अपस्मा (hypermetric) (for ऊष्मा) K4 प्रकुपिते (for °पित) K8 कायस् (for काये) —ᵇ) K8 वायु (for -वायु-). Dc1 समारित, D8 समीरत (for °रित) —ᶜ) K6 अथ (for अनु) K2 4 6 B1 4 6 D2-6 G1 2 M पर्यैत्य (for पर्येति) Ś1 (sup lin as in text) K1, 8 शरीरमनु(K1 °न)पायेति (K8 न), D1 °मप्यपायिन्य —ᵈ) K4 M4 (inf lin as in text) स तान्, T1 G8 सर्वं (for सर्वान्) Ś1 K1 8 निरुध्य वै, M1 2 नियच्छति (for रुणद्धि वै) T G च, M8 4 ह (for वै)

16 Dn1 resumes —ᵃ) K1 2 Dc1 D1 अत्यर्थ- —ᵇ) K3 परिकोपिन, D4 पिते (for पित) —ᶜ) G1 हिनस्ति (for भिनत्ति) Ś1 जीवे; G2 कोप (for जीव-) G2 भिनत्ति जीवनस्थानि —ᵈ) K2 4 D1 T G1 M1 2 4 (inf lin as in text) कर्माणि; K8 वर्माणि G2 विध्यति (for विद्धि च) B1 2 3 (marg) 4 Dc1 Dn1 D2-6 म(B3 [orig]क)र्माणि विद्धि तत्वत (B1 तानि हि), B6 विद्धि मर्माणि तानि ह

17 ᵃ) K2 सवेदन, D3 मवेदना —ᵇ) K1 प्रच्यवते (sic), K8 प्रच्यवती, G2 प्रपद्यते, M1 2 प्राच्यवते (for प्रच्य°) Ś1 K3 पुन, K1 2 4 Dn1 D1-3 क्षराद्, K5 D4-6 T1 क्षणात, M8 क्षरत् (for क्षरन्) —ᶜ) T1 G8 शरीरात् (for °र) Dc1 T G3 च्यवते (for त्यजते) K3 D8 जतुं —ᵈ) K2 4 5 D1 T G3 M4 भिद्यमानेषु, G1 छाद्य° (for छिद्य°) B D3 8 M2 कर्मसु (for मर्मसु) — Dc1 om 17ᵉ-18ᵈ —ᵉ) K1 B2 4 वेदनाभि, K4 D1 °नाति, K6 °नार्ति, T2 °नाधि, M1 2 °नाद्य (for °नाभि°) G2 M4 वेदनाभिपरीतत्वात्

18 Dc1 om 18 (cf v l 17) —ᵃ) T G जातिस्मरणसविग्ना —ᵇ) B2 सर्वदा (for सतत) Ś1 K1 3 -जंतुषु (for जन्तव) —ᶜ) K3 B1 दृश्यते M1, 2 सत्त्ववतश् (for सत्यजन्तश्) —ᵈ) Ś1 K1 3 B3 द्विजोत्तम

19 ᵃ) D6 सक्रमण, G3 -संग्रहणे (for -सक्रमणे) Ś1 K1-3 G1 2 M चैव, K4 D1 काले, K5 T2 वापि (for चापि) —ᵇ) Ś1 K1 3 मरणाद्, Ś1 (sup lin) K4 6 D (except Dc1) कर्मणाम्, S गर्भा° (for मर्म°) K1 इति, K4 B2 D1 G1 2 M उप-, B1 3 4 Dc1 T G8 अप, B5 अपि (for अति-)

20 ᵃ) T2 सिद्धिर् (for संधिर्) D6 श्लेदम् (sic), G2 स्वेदम् (for क्लेदम्) B2 D8 भिन्नसधिरथाक्लेदम्, M °सधिरस (M8 °र्य) क्लेदम् —ᵇ) Ś1 B Dc1 सलीयते, T2 सलभते (for स ल°) —ᶜ) Ś1 K1-4 D1 यदा (for यथा) B4 पचत्व, G8 सर्वेषु (for पञ्चसु) —Ś1

यथा पञ्चसु भूतेषु संश्रितत्वं निगच्छति ।
शैत्यात्प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ॥ २०
यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः ।
स गच्छत्यूर्ध्वगो वायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणम् ॥ २१
शरीरं च जहात्येव निरुच्छ्वासश्च दृश्यते ।
निरूष्मा स निरुच्छ्वासो निःश्रीको गतचेतनः ॥ २२
ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः ।
स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रियार्थाञ्शरीरभृत् ।
तैरेव न विजानाति प्राणमाहारसंभवम् ॥ २३
तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ।
तेषां यद्यद्भवेद्युक्तं संनिपाते क्वचित्क्वचित् ।
तत्तन्मर्म विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा ॥ २४
तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् ।
आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु रुणद्धि वै । C 14 480 B 14 17 27 K 14 18 27

K1. 3 om (hapl) 20^d–21^a — ^a) K4 5 D1 मदशत्व, B5 Dn1 D4–6 ममूतस्य, G2 सश्रित स, G3 मोभिस्तत्त्व, M (M4 inf lin as in text) सशितस्त्वं (for संश्रितत्व) K4 D1 न गच्छति, B (except B1) Dc1 Dn1 D2–5 M1–3 नियच्छति (D4 °मि), D6 च नेच्छति (for निग) — ^c) K2 ऊष्मात्, B1 मत्यात् (sic), T G M4 (inf lin) श्लेष्मात् (for शैत्यात्) D1 प्रकुपितात्, D3 °पिते (for पित) D5 6 काम, M कायस् (for काये)

21 Ś1 K1 3 om 21^a (cf. v 1 20) — ^a) D6 च (for स) — ^b) K2 प्राणापानो, K5 °व्याने, D3 G1 M4 °पान-, G3 प्राणोपानो (for प्राणापाने) B3 (marg as in text) व्यवमायास्थित पुन, M1–3 प्राणापानौ व्यवस्थितौ — ^c) K1. 4 सगच्छद् (for स गच्छति) G3 ह्यध्वगो (for ऊर्ध्वगो) D3 स गच्छेत्पूर्वगो वायु — ^d) K1 कृच्छ्रमुक्त्वा, D3 कृच्छ्रान्मुक्ता, D5 6 मुक्त्वा कृच्छ्रात (by transp) Ś1 K1 3 कलेवर, K2 B1 2 Dn1 D1 6 T1 शरीरिण, Dc1 D5 G2 °रिणा

22 ^a) K2 स्वशरीर (for शरीर च) K1 [इ]ति च, K5 B (except B1) Dn1 D1–4 M1–3 एव (for एव) — ^b) G1 [ऽ]स्य (for च) K3 जायते (for दृश्यते) — ^c) K2 निरूष्मा च, B Dn1 D2 4–6 स निरूष्मा (by transp), T1 G1 M1 2 4 निरूष्मा सन् (M1 2 वा), T2 स दृष्ट्वा स D3 निरुद्धासो (for च्छ्वासो) K4 D1 निरुच्छ्वासो निरूष्मा च, G3 निरुच्छ्वासा निरूष्माणो — ^d) K4 D1 2. 4 T1 G1 3 M4 निश्रीको (sic) B5 D (except Dc1 D1) हत (for गत)

23 ^a) K3 ब्रह्मणे, T2 G कर्मणा, M4 (inf lin) ब्रह्मण (for ब्रह्मणा) K2 च, K3 स (for स) — ^b) D1 [ऽ]मर (for नर) — ^c) K2 4 B1–4 Dc1 D1–3 6 श्रोतोभिर् (for स्रोतो°) K2 3 B1 2 Dc1 G1 M1 2 4 (inf lin) यो (for यैर्) T G2 3 M3 4 हि, M1 2 [ऽ]भि (for वि) — G1 om (hapl) 23de — ^d) K1 2 4 Dc1 इन्द्रियार्थं (Dc1 °र्थां), M3 4 स्त्विन्द्रियार्थान्स् (for इन्द्रि°) M4 शरीरिणं (for °भृत्) — ^e) B4 एव (for एव) Dn1 D2–5 च (for न) G2 M [ऽ]भि (for वि) — ^f) G1 -संभृत (for संभवम्) K1 5 प्राणस (K5 स तदा) हारसंभवात्, B (B4 marg as in text) D (except D1) G3 प्राणानाहारसंभवान् (G3 °भव)

24 ^a) T G3 तैरेव (for तत्रैव) M4 कुपिते (for कुरुते) — ^b) D3 यं स, D5 6 स यो (by transp), T G3 यत्र, G1 यस्य G1 2 M4 जीवन् (for जीव) M2 3 स नामत (for सनातन) — ^c) Ś1 Dn1 D2–6 तया, K1 तयो, K3 तयोर् (for तेषा) K4 D1 अद्य, T G3 स्थान (for यद्यद्) Ś1 (marg as in text) K3 T G M4 मुक्तं, D6 युक्त B1 2 येषा भवेदर्थयुक्त, B3 येषा वा यद्भवेन्मुक्त — ^d) Dc1 om one क्वचित् — ^e) K2 तत्र (for तत्तन्) K3 T1 G2 3 M1 2 4 (inf lin) कर्म, K4 D1 ब्रह्म (for मर्म) — ^f) T G3 तु, M1 2 च (for हि)

25 ^a) K2 4 D1 M2 4 (inf lin as in text) कर्मसु, B2 मर्म वि (for मर्मसु) — ^b) Ś1 K1 3 तत्तत् (for तत) D6 T1 om स Dc1 समुदारयन्, D3 °दीरयत् K2 4 5 D1 त(K4 जा)तो वायुरुदीरयत् (K2 °येत्), M4 ततश्च स(inf lin °त सर्व)मुदीरयन् — ^c) Ś1 K1 आविष्य, K3 °शन् (for आविश्य) Ś1 हृदये — ^d) M3 4 सर्वं (for सत्त्व) Ś1 K1 3 क्षिप्र सत्त्व निरुध्य च, M1 2 सत्त्व (M2 °त्य) च शरणाद्धि वै — ^e) K2 वेदनो (for चेतनो) Ś1 K1 2 4 5 D1 धातुर्, K3 M4 धातु, M2 मातुर् (for जन्तुर्) D5 6 स चेतनस्ततो जंतुर्; G2 3 M1 तत स चेतना धा(M1 मा)तुर् — ^f) B2 (marg) M1 2 कचन (for किंचन)

26 ^a) M4 (inf lin as in text) मनसा (for तमसा) D2 संभृत (for संवृत) T2 G तमसा संवृत ज्ञानं — ^b) G3 सभूतेषु (for संवृ) K3 4 B D [ए]व (for [अ]य) K4 D1 2 कर्मसु, M1–3 मर्मणा — ^d)

C 14 481 B 14 17 27 K 14 16 28 ततः स चेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किंचन ॥ २५
तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वथ मर्मसु ।
स जीवो निरधिष्ठानश्चाव्यते मातरिश्वना ॥ २६
ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वस्य दारुणम् ।
निष्क्रामन्कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् ॥ २७
स जीवः प्रच्युतः कायात्कर्मभिः स्वैः समावृतः ।
अङ्कितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाप्युपपद्यते ॥ २८
ब्राह्मणा ज्ञानसंपन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः ।
इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः ॥ २९
यथान्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ।
चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा तं ज्ञानचक्षुषः ॥ ३०
पश्यन्त्येवंविधाः सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा ।
च्यवन्तं जायमानं च योनिं चानुप्रवेशितम् ॥ ३१
तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ।
कर्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ३२
ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते सर्वदेहिनः ।
इहैवोच्चावचान्भोगान्प्राप्नुवन्ति स्वकर्मभिः ॥ ३३
इहैवाशुभकर्मा तु कर्मभिर्निरयं गतः ।
अवाक्स निरये पापो मानवः पच्यते भृशम् ।
तस्मात्सुदुर्लभो मोक्ष आत्मा रक्ष्यो भृशं ततः ॥ ३४

Ś1 च्यवते, K1 श्यावृते (sic), K3 B6 Dn1 D2–6 T G2 3 चाल्यते, B1 चोद्धतो, B2 3 4 (marg) चावृतो, B4 Dc1 चोद्भूतो, G1 च्ययते, M1–3 या(M3 चा)प्यते, M4 च्याप्यते (for चाव्यते)

27 a) T2 G1 तु (for त) Ś1 K1 2 पुन श्वास, D3 6 महेश्वास, G3 महात्मान, M1 2 समाश्वास, M4 महच्छ्वास (for महो) — b) Ś1 K3 उत्सृज्य, K1 दर्मृज्य (sic), K5 T2 G1 2 उच्छ्वास्य, B5 M1, 2 उत्क्रम्य, D4 उच्छ्वास (for उच्छ्वस्य) B1 दारुण, M1 2 णि — c) K2 निष्क्रामयन् (hypermetric), B4 Dc1 G2 निष्क्रमन, D1 4 निक्रामन्, D3 निक्रमन्

28 b) G2 तै (for स्वै) — c) B Dc1 Dn1 D2–6 क्षमित, T1 अकितै (for अङ्कित) Ś1 K1 3 तैस्तत, K5 स्वै स्वत (for स्वै शुभै) K2 4 D1 आवे(K4 °चे)-ष्टितस्तव पुण्य

29 a) Dc1 ब्रह्मणा — b) K2 श्रुत, K4 Dn1 D1 G3 कृत, T1 G1 2 M श्रुति (for श्रुत) — d) B1 तत्त्वं, B3 G2 तद्वि- (for त वि-) D3 G3 जानाति

30 a) D3 [अ]धकारे D5 6 स्वद्योते, M2 विद्योत M4 (inf lin as in text) यथाधकारे खद्योतैर् — b) Ś1 K1 3 पीड्यमान, Ś1 (by corr) चेष्ट°, B3 Dc1 नीय°, B4 (marg) S दीप्य°, D5 6 लीयमाने (for °मान) B1 इतस्तत, G2 ततस्तथा — d) K5 M1 2 यया (for तथा) Ś1 K1–3 [प]व, K4 D1 ते, B1 2 वि, B3 [अ]भि, B4 हि, Dn1 D2–6 च (for त) D5 6 -निश्चया, G3 चक्षुषा (for °ष)

31 a) Ś1 K1 3 विविधा, K4 5 D (except Dc1) [पु]नर्विध (for °विधा) K2 पश्यतो विविध सिद्धा — b) K4 D1 यात (for जीव) — c) S (except M1 2) क्षरत (for च्यवन्त) M4 (inf lin as in text) जीवमान (for जाय°) Ś1 K3 B1 2 वा (for च) — d) Ś1 K3 G2 वानु, K2 4 D1 चैव, Dc1 चात्र, G3 चापि (for चानु-) B (except B3) T1 -प्रवेशितं (T1 °त) (for °तम्)

32 a) K4 ज्ञानानि (for स्थानानि) — b) K4 च (for [इ]ह) — c) K2 विद्धि (sic) (for भूमिर्) Dc1 om (hapl) रिय भूमि

33 a) K2 4 5 D1 S इत (for तत) B3 कर्म (for कृत्वा) — b) D6 G1 2 M3 4 कर्म (for सर्व) K4 D1 -जंतव (for देहिन) K5 लभते चैव योगिन — c) G3 जग्ध्वा (for इह) — d) K4 D1 न सशय, B3 स्वकर्मण (for °र्मभि)

34 a) K2 कर्मा तु, B D (except D1) -कर्माण, T G2 3 -कर्ता तु (for -कर्मा तु) — b) Dc1 नियता (for निरय) B Dn1 D2–6 गता, Dc1 गति — c) T उवास, M3 अथ वा, M4 अवाङ्स (for अवाक्स) Ś1 K3 4 D1 G2 पापे (for पापो) M1 2 अथ वा निरये घोरे — d) Ś1 K1 3 पश्यति (K3 °ते), T G3 च्यवते, G2 पात्यते (for पच्यते) — For 34cd, B Dc1 Dn1 D2–6 subst

39* अर्वाग्गतिरिय कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवा ।

[B Dc1 D2–4 अवाग्गतिर् B3 (marg as above) गंता (for कष्टा) B6 पश्यति]

ऊर्ध्वं तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः ।
कीर्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ।
तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं बुध्येथाः कर्मनिश्चयात् ॥ ३५
तारारूपाणि सर्वाणि यच्चैतच्चन्द्रमण्डलम् ।
यच्च विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम् ।
स्थानान्येतानि जानीहि नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३६
कर्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः ।
तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः ॥ ३७
न तत्राप्यस्ति संतोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियम् ।
इत्येता गतयः सर्वाः पृथक्त्वे समुदीरिताः ॥ ३८
उपपत्तिं तु गर्भस्य वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
यथावत्तां निगदतः शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ३९ C 14 495 B 14 17 42 K 14 18 42

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

—^c) K2 G3 M4 स्व (for सु) M1.2 तस्मात्सुदुर्लभे मोक्षे —^f) K5 G1 नात्मरक्षा (for आत्मा रक्ष्यो) B D (except D1) रक्ष्यश्चात्मा ततो भृश

35 ^a) G1 मोर्न (for ऊर्ध्वं) B4 येषु (for गत्वा) —^b) K1 [अ]वस्थित, K2 [अ]व्यवस्थिता (hypermetric), K3 वा स्थित (for [अ]वस्थिता) —^d) M1 2 स्वकृते (for तत्त्वत) Ś1 K1 M1 2 तन्, K3 त्व, B1 त्रि- (for स) —^e) B2 om तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं G1 गत्वा (for श्रुत्वा) K5 शुद्धिं (for बुद्धिं) M1 2 तच्छ्रुत्वा तस्य वाक्य तु —^f) K2 काम (for कर्म) K2 T2 G1 M1 निश्चयान् K4 D1 -विश्रुता, B1-5 Dn1 D2-6 T1 3 निश्चय B1 2 Dc1 बुध्येया कर्मभि स्वकै (Dc1 स्तै)

36 ^a) Dc1 तानि, T2 G3 नाना (for तारा) —^b) Ś1 K1 3 यश्च, K5 यया, B5 D (except Dc1 D1) यत्र (for यच्च) B3 [ए]व, M तच् (for [ए]तच्) — K2 om (hapl) 36^cd —^c) K5 Dn1 D5 यत्र (for यच्च) —^d) B1 2 विभाम्वत्, G1 स्वभावात् (for स्वभासा) Dc1 -मडले M1 2 स्वभाव सूर्यमडले —^e) K1 स्थानादेतानि, G1 °नि तानि (for °न्येतानि) K4 D1 जानीष्व —^f) D (except Dc1 D1) जनाना (for नराणा) M3 कर्मिणा

37 ^a) Dc1 क्षये (for क्षयाच्) Ś1 K1 3 तु (for च) Dc1 om. सर्वे K2 4 D1 M तेभ्योपि, T G तेभ्यो हि (for ते सर्वे) —^b) Dc1 om च्यवन्ते Ś1 च, K1 [इ]व, K2 om, K4 D1 G M ते, T [ए]ते (for वै) —^d) Dc1 दिवे, D3 दिवा (for दिवि) D1 नीचोय (for °च्च) K4 D1 मध्यत, K5 B D2 3 T2 G1 2 M3.4 मध्यमा D6 दिवि नीचास्वमध्यमा (sic), T1 दिवि नीचोत्तमाधमा

38 ^a) K4 D1 अस्ति च (for अप्यस्ति) K5 सतापो (for सतोषो) K3 तत्रापि नास्ति सतोषो, B5 Dn1 D2-6 न च तत्रापि संतोषो —^b) K4 D1 दृष्ट्वा दीप्तवरा श्रिय, B1 2 दृष्ट्वान्यस्य श्रिय परा, G1 2 M3 4 (inf lin) दृष्ट्वा दीप्ता प(M3 व)रश्रियं, M1 2 4 दृष्ट्वा दिवि प(M2 व)रश्रिय (M4 °य) —^d) K3 5 B3-5 Dc1 D1-3 5 6 पृथक्ते, T2 पृथक्तै K2 4 B4 D1 समुदाहृता B1 2 पृथक्तेन समीरिता, G1 गेव समीरिता, M4 (inf lin) गेव समुदीरिता (hypermetric)

39 ^ab) K4 D1 समुत्पत्ति (for उपपत्तिं) D. 6 T च (for तु) B D (except D1) T transp गर्भस्य and वक्ष्यामि B1 2 परा, D5 6 तव (for परम्) —^c) K2 यथा च ता, B D (except D1) त(B3-5 Dc1 य)था तन्मे (for यथावत्ता) K5 स्वा, D1 तन् (for ता) D6 निगदित, T G3 °दत (for °दत) —^d) K4 एव हितो (for अवहितो) T1 त शृण्ववहितो मम, T2 स्व शृण्वभिमतो मम, G3 स्व शृणुष्वाभितो मम

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1-3 5 B1 2 4 5 Dn1 D2-6 T1 G1.2 अनुगीता, M1 2 उपगीता — *Adhy name* T1 जीवगति, G3 जीवगतिविशेषण, M1 2 पृथग्गतित्व — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 21, B1 Dn1 D4 T2 G1 2 M 17 (as in text), T1 G3 18 — *Śloka no* Dn1 43

१८

C 14 497
B 14 18 1
K 14 19 1

ब्राह्मण उवाच ।
शुभानामशुभानां च नेह नाशोऽस्ति कर्मणाम् ।
प्राप्य प्राप्य तु पच्यन्ते क्षेत्रं क्षेत्रं तथा तथा ॥ १
यथा प्रसूयमानस्तु फली दद्यात्फलं बहु ।
तथा स्याद्विपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतम् ॥ २
पापं चापि तथैव स्यात्पापेन मनसा कृतम् ।
पुरोधाय मनो हीह कर्मण्यात्मा प्रवर्तते ॥ ३
यथा कर्मसमादिष्टं काममन्युसमावृतः ।
नरो गर्भं प्रविशति तच्चापि शृणु चोत्तरम् ॥ ४
शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ५
सौक्ष्म्यादव्यक्तभावाच्च न स क्वचन सज्जते ।
संप्राप्य ब्रह्मणः कायं तस्मात्तद्ब्रह्म शाश्वतम् ।
तद्बीजं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ६
स जीवः सर्वगात्राणि गर्भस्याविश्य भागशः ।
दधाति चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः ।

18

1 D_{c1} om the ref $D_{5\ 6}$ द्विज (for ब्राह्मण) — [c]) $B_{4\ 5}$ D_{c2} D_{n1} D_{4-6} [अ]नु (for तु) K_3 पश्यते, $B_{1\ 2}$ मुच्यते, G_1 M_4 (*inf lin*) पश्यति (for पच्यन्ते) — [d]) B (B_4 marg as in text) D (except D_1) G_1 M_4 (*inf lin*) क्षेत्रे क्षेत्रे T यथा तथा, $M_{1\ 2}$ यथा यथा

2 [a]) K_2 च पूर्यमाणास्, T_2 प्रस्तूयमानस् (for प्रसूय°) G_2 M_4 प्रसूयमानस्तु फली — [b]) D_{c1} काले, T फल, G_3 प्रभुर् (for फली) $G_{1\ 2}$ समादद्यात्, M_4 दद्यात्ततत् (for फलीं दद्यात्) K_3 बल (for फल) — [c]) $M_{1\ 2}$ [अ]स्य (for स्याद्) $B_{1\ 2}$ बहुल, $D_{1\ 3}$ त्रिफल, $M_{1\ 2}$ द्विगुण (for विपुल) — [d]) D_6 M_{1-3} शुभेन (for शुद्धेन)

3 $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ G_3 om (hapl) 3^{ab} — [a]) $M_{1\ 2}$ पापिष्ठस्त्व (for पाप चापि) $K_{2\ 4\ 5}$ D_1 M_4 स्त्विति, B_3 D_6 चैव, G_1 स्वयि (for चापि) K_5 तथैव $K_{3\ 4}$ D_1 [अ]स्य (for स्यात्) — [b]) B_1 (marg as in text) घृत (for कृतम्) — [c]) T G_3 $M_{1\ 2}$ [ऽ]पि (for हि) K_4 B (except B_5) D_{c1} D_1 [इ]द (for [इ]ह) K_2 पुरोधाय मनोदेह, $G_{1\ 2}$ °धाय मनोर्हिंसा (sic) — [d]) D_{c1} [ए]त्र (for [आ]त्मा) B_3 प्रहीयते (for प्रवर्तते) $M_{1\ 2}$ कर्मण्यन्यत्प्रवर्तित

4 [a]) D_{c1} तथा (for यथा) K_3 मन्यु- (for कर्म) K_{2-5} B D T $G_{2\ 3}$ समाविष्ट (for दिष्टं) — [b]) $K_{2\ 4\ 5}$ D_1 ममीरित (K_4 °त), M_{1-3} समावृत — [c]) G_3 ततो (for नरो) K_3 प्रविश्यति, $B_{1\ 2}$ G_1 $M_{3\ 4}$ °शते — [d]) $D_{5\ 6}$ T_2 $G_{1\ 3}$ $M_{3\ 4}$ तत्र, G_3 तस्य (for तच्च) K_1 B_{3-5} D_{c1} सोत्तर $K_{2\ 4}$ D_1 तथा चापि शृणुष्व मे

5 [a]) $K_{2\ 5}$ शुक्र, S शुक्ल (T_1 G_1 °क्लं) $Ś_1$ K_1 सस्पृष्ट, $K_{2\ 4}$ D_1 -सयुक्त, K_3 -सस्पर्शं (for -ससृष्ट) — [b]) K_3 D_6 स्त्रियो, G_1 प्रिया (sic) (for स्त्रिया) $K_{2\ 5}$ गर्भाशये, D_6 गर्भेशये (sic) $K_{2\ 5}$ स्थितं, T_1 M_1 कृतं, $M_{3\ 4}$ गत — [c]) M क्षेत्र धर्ममवाप्नोति

6 [a]) K_4 D_1 सौख्याद्, G_2 सौक्ष्माद्, G_3 सूक्ष्माद् $M_{1\ 2}$ अन्यत्र (for अव्यक्त) K_1 -भावाश्, K_3 भावांश् (for भावाच्) — [b]) B D च (for स) B D (except D_1) सजति, G_2 M_2 सज्यते T G_3 न (T_2 स) क्वचिन्न (G_3 °त्स) प्रसज्यते — [c]) $K_{1\ 3}$ स (for स-) $K_{2\ 5}$ $B_{1\ 3.\ 4}$ D_{n1} $D_{2\ 5\ 6}$ T G $M_{1\ 2\ 4}$ ब्राह्मण, M_3 कर्मण $B_{1\ 2\ 5}$ स्थान, D_{n1} D_{2-6} काम, G_2 M_4 कायात् (for काय) K_4 D_1 तस्मात्तद्ब्राह्मण कायं — [d]) K_1 तस्मात्तु, M_1 तत्तस्माद् (by transp) T G_3 तस्माद्ब्रह्म च शाश्वतं (T_1 °त) — [e]) $B_{3\ 5}$ G_1 M_4 जंतूना (for -भूतानां)

7 [a]) K_4 D_1 G_3 जीवन् (for जीव) $G_{1\ 2}$ M -भूताना (for गात्राणि) — [b]) G_1 M_4 (*inf lin*) गर्भम् (for गर्भस्य) $G_{2\ 3}$ सर्वत (G_3 °श) (for भागश) T गर्भे स्वाविश्य सर्वश, $M_{1\ 2}$ गर्भ स्याद्विश्वभावन — K_3 om 7^{cdef} — [c]) $Ś_1$ K_1 B_3 G_3 ददाति, T G_2 स याति, G_1 तयापि (sic) (for दधाति) $K_{2\ 4}$ $D_{1\ 6}$ T चेतनां (D_6 °स), G M तेजसा (for चेतसा) $G_{1\ 2}$ M सम्यक् (for सद्य) — [d]) M तेषु (for प्राण) M_1 -स्थितं $Ś_1$ K (K_3 om.) B_1 प्राणस्थाने व्यवस्थित — [e]) D_{n1} D_3 स्यदयते, M_1 स न° (for स्पन्द°) — [f]) $M_{1\ 2}$ स गर्भ सप्रवर्तते

ततः स्पन्दयतेऽङ्गानि स गर्भश्चेतनान्वितः ॥ ७
यथा हि लोहनिष्यन्दो निषिक्तो बिम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्वज्जानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥ ८
लोहपिण्डं यथा वह्निः प्रविशत्यभितापयन् ।
तथा त्वमपि जानीहि गर्भे जीवोपपादनम् ॥ ९
यथा च दीपः शरणं दीप्यमानः प्रकाशयेत् ।
एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना ॥ १०
यद्यच्च कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पूर्वदेहकृतं सर्वमवश्यमुपभुज्यते ॥ ११
ततस्तत्क्षीयते चैव पुनश्चान्यत्प्रचीयते ।
यावत्तन्मोक्षयोगस्थं धर्मं नैवावबुध्यते ॥ १२
तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि सुखी भवति येन वै ।
आवर्तमानो जातीषु तथान्योन्यासु सत्तम ॥ १३
दानं व्रतं ब्रह्मचर्यं यथोक्तव्रतधारणम् ।
दमः प्रशान्तता चैव भूतानां चानुकम्पनम् ॥ १४
संयमश्चानृशंस्यं च परस्वादानवर्जनम् ।
व्यलीकानामकरणं भूतानां यत्र सा भुवि ॥ १५
मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् । C 14 513 B 14 18 17 K 14 19 17

8 a) T1 वा (for हि) K2 4 B1 2 Dn1 निस्पदो, Dc1 T1 -विस्पदो (T1 दे), D1-3 T2 निस्पदो (T2 दे), G3 M1 2 4 विष्यदो (for निष्यन्दो) K5 B3 5 D4-6 यथा लोहस्य नि(B3 वि)स्पदो — b) Ś1 K3 D5 G1 निपक्तो K1 3 M4 (inf lin as in text) बिंभ, B1 T बिम्ब- (for बिम्ब) M4 निग्रह (for विग्रहम्) G3 निपिक्तोऽग्निपरिग्रहं — c) Ś1 K1 उपेति, G1 तथैव, M1 2 उपैहि (sic) (for उपैति) K3 4 G1 3 M तद्वि (for तद्वज्) M4 (inf lin) तथैवेतद्विजानीहि — d) D6 G1 M1 2 गर्भं (for गर्भे)

9 a) K2 दशापिंड, D1 हिंमा पिंढ (sic) — b) Ś1 प्रविश्यति K5 प्रविष्टोत्यभितापयेत्, B D T प्रविश्य ह्यति(D6 हि नि, T ह्यभि)तापयेत् — c) G1 अभि (for अपि) — d) Dn1 G1 गर्भं, D6 गर्भं (for गर्भे) G2 पातन Ś1 K1 3 5 B3 गर्भे जीवप्रवेशनं, M1 2 गर्भं जीवो य वाटन (sic)

10 M4 partly damaged — a) T G3 हि (for च) G3 दीप D शरणे, M1 2 शरणान — b) B D (except D1) प्रकाशते (for °येत्) — c) K4 आत्मा (for एव) — Dc1 om 10d — d) T1 चेतम, M1 2 चेतहा (sic)

11 d) Ś1 K1 3 5 पद्यते, B1 2 D3 -भुज(D3 °ज्य)ते

12 G3 om 12 — a) D5 6 पुनस् (for ततस्) Ś1 Dn1 D4 M1, 2 तु, D3 त, D5 6 M3 च (for तद्) K2 4 D1 T [अ]पि (for [ए]व) — b) K4 D1 ततश् (for पुनश्) K1 3 5 प्रदीयते (for प्रची°) D5 6 ततस्तान्येत्य चीयते — c) Dc1 M3 4 यावत (for यावत्तन्) K1 T G1 तु, K2 न, K4 B3 M1 2 त, K5 च (for तन्) K2 B3 Dc1 धर्मस्य, B1 2 -सर्गस्य, G1 -योगाना (for योगस्थ) — d) K1 धन, M4 कर्म (for धर्मं) K2 चैवानु, T1 G1 2 M वै नाव (for नैवाव-)

13 a) D3 T1 G1 M वत्ते (for तत्र) K3 transp तत्र and धर्मं Dn1 D2-6 कर्म (for धर्मं) — c) Dn1 D4 आवर्तमाना B Dc1 योनी(B3 4 °नि)षु (for जातीषु) — d) Dn1 D2 4-6 T1 यथा (for तथा) Ś1 K1 3 Dn1 [अ]न्योन्यस्य, K4 D1 [अ]न्यान्यासु (for अन्यो°) K2 M4 सत्तम K5 अन्योन्यस्येति सत्तम, D3 यथान्योन्या सुरोत्तम, G1 तथान्योन्य नृसत्तम, G3 तथान्येन समतत — After 13, D3 ins

40* शुभप्रदानि यान्याहुस्तानि कुर्याच्च बुद्धिमान् ।

14 a) Ś1 K1-3 5 तपो (for व्रत) — b) K4 D1 यथोक्त, B1 2 यथोक्ते, T यथार्थं (for यथोक्त-) G3 -प्राण (for -व्रत-) B1 2 5 Dc1 -धारणा, G2 -चारण (for -धारणम्) Dn1 D2-6 यथोक्त ब्रह्मधारण, M1 2 °क्त व्रतपारणा — d) Ś1 K1-3 om च K2 [अ]नुकपया K5 सर्वभूतानुकपन

15 a) K3 सशयश् (sic), K5 T G3 सयमं K5 वा, T तु (for the first च) K2 [आ]नृशंस — c) D5 T2 G M व्यळीकानाम्, T1 वशी° (for व्यली°) — d) K2 5 D1 4 यत्नवान्, K3 अत्र सा, K4 B1-3 Dc1 Dn1 D1 3 5 6 मनसा, B2 (marg) 5 अभय, B4 येत्र सा (for यत्र सा) D3 मुखे (for भुवि) S भूतानामनुकंप (M4 °पाल)न (cf 14d)

16 a) The portion from श्रूषा up to वर्धमानस्य (in 14 19 38c) is lost in Ś1, on missing folios — c) G1 तथा (for घृणा) K4 D1 प्रमाण च (for घृणा शौच) K1, 3 5 B3, 4 M1 2 नित्य, K2 T1 चैव (for शौचं) — d) K3 5 दाक्ष्य, T G3 सत्यम् (for नित्यम्) K4 5

C 14 513 B 14 18 17 K 14 19 17 गुरुपूजा घृणा शौचं नित्यमिन्द्रियसंयमः ॥ १६
प्रवर्तनं शुभानां च तत्सतां वृत्तमुच्यते ।
ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वतीः ॥ १७
एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्र ह्येषा ध्रुवा स्थितिः ।
आचारो धर्ममाचष्टे यस्मिन्सन्तो व्यवस्थिताः ॥ १८
तेषु तद्धर्मनिक्षिप्तं यः स धर्मः सनातनः ।
यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ १९
अतो नियम्यते लोकः प्रमुह्य धर्मवर्त्मसु ।
यस्तु योगी च मुक्तश्च स एतेभ्यो विशिष्यते ॥ २०
वर्तमानस्य धर्मेण पुरुषस्य यथा तथा ।
संसारतारणं ह्यस्य कालेन महता भवेत् ॥ २१
एवं पूर्वकृतं कर्म सर्वो जन्तुर्निषेवते ।
सर्वं तत्कारणं येन निकृतोऽयमिहागतः ॥ २२
शरीरग्रहणं चास्य केन पूर्वं प्रकल्पितम् ।
इत्येवं संशयो लोके तच्च वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २३
शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वभूतपितामहः ।
त्रैलोक्यमसृजद्ब्रह्मा कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ २४
ततः प्रधानमसृजच्चेतना सा शरीरिणाम् ।

B3 5 Do1 D1 G1 2 M चेंद्रिय (for इन्द्रिय) K3 सग्रह , B1 2 T निग्रह (B2 °ह), Do1 सत्तम , M1 2 सयम

17 Ś1 missing (of v 1 16) — a) M1 2 वर्तमान (for प्रवर्तन) — b) T G3 सर्वं (for सतां) K4 D1 G व्रतम्, T भूतम् (for वृत्तम्) — After 17ab, T G1 3 M3 ins

41* सद्भिराचरितो धर्मे सदाचारे प्रतिष्ठित ।
उभयार्थौ भवत्येव स्वर्गार्थौ मोक्षदस्तथा ।

— c) G1 ततो धर्मप्रभृतयो — d) D6 या K1 पातु (for पाति) K1 5 S शाश्वत (K1 T2 G3 °त), K3 4 D1 सर्वदा K2 य प्रजा पाति शाश्वत

18 Ś1 missing (of v 1 16) — a) K3 प्रजा, G2 तदा (for सदा) K1-3 G2 M4 पश्य, K4 D1 G1 पश्यस् (for पश्येत्) — b) G2 यत्र, M1 2 सत्या (for तत्र) K1 3 5 D (except Do1 D1) [ह्य]पि, B1 2 तु (for हि) K5 B6 [ए]व, T1 [ए]व (for [ए]षा) K B1 Do1 Dn1 G2 ध्रुव , G1 [अ]थ वा, M4 शुभा (for ध्रुवा) K1-4 B1 5 Do1 स्थिता (for स्थिति) — K3 om (? hapl) 18cd — d) Dn1 D2-6 ज्ञाता (for सन्तो) T यत्र धर्मो व्यवस्थित

19 Ś1 missing (of v 1 16) — a) K1 3 वर्त्म ; K2 B1-3 Dn1 D2-4 कर्म (for धर्म) K1 3 5 निर्दिष्ट, G1 M3 निक्षिप्तो (for प्त) K4 D1 तेषु तद्धर्ममाचष्टे, D5 6 तेषु तत्कर्मभि क्षिप्र — b) K2 यास्मिन् ; K5 यत्र, B1 येषु, G1 सर्व (for य स) — c) K2 समभिपद्यते — d) K1 G1 2 स (K1 न) दुर्गतिमवाप्नुयात्

20 Ś1 missing (of v 1 16) — a) B1 2 D2 G3 ततो, D3 असौ (for अतो) D3 नियमते D3 4 6 लोका — b) K1 3 M4 प्रमुच्येद्, K5 मोक्षार्थी, B Dn1 D2-6 प्रच्यवन्, B1 (marg) प्रत्यवद्, Do1 प्रयुंजन् (for प्रमुह्य) K1-3 5 कर्म (for धर्म) K4 D1 मुहूर्तं ध्रुवकर्मसु — c) K2 4 B (except B5) D (except Do1) च (for तु) B1 D6 M3 च युक्तश्च, B2 Do1 वियुक्तश्च (for च मुक्तश्च) T2 तु (for the second च) — d) B3 4 Do1 एतेभ्य स (by transp), D4 सघातेभ्यो, T G3 सदा तेभ्यो, G1 M1 2 स च (G1 वै) तेभ्यो K2 [ऽ]व (for वि)

21 Ś1 missing (of v 1 16) — a) K4 D1 M4 वर्तमानश्च M1 2 वर्तमान च धर्मेस्मिन् — b) K4 D शुभ यत्र (for पुरुषस्य) T G3 M1 यथातथ, G1 मृषा यथा ; M2 यथा यथा — B2 om 21c — c) K2 3 तरण, B3 5 Do1 -धारण, T2 G3 M3, 4 -चारण, G1 तारणा K2 कस्मात्, G3 यस्य (for ह्यस्य) K4 D1 6 ससारोत्तारण यस्मात् (D6 °स्य), M1 2 °र ह्यन्य काले तु — d) M1 2 महतो K1 2 Dn1 [अ]भवत् (for भवेत्)

22 Ś1 missing (of v 1 16) — a) D3 पूर्वं (for पूर्व) — b) K2 4 D1 सर्वं (for सर्वो) B Do1 Dn1 D2-6 नित्य जतु प्रपद्यते — d) K3 4 Dn1 D2-6 विकृतो, B3 4 (marg as in text) Do1 मानितो (for निकृतो) B (except B1) Do1 T G3 [ऽ]हम् (for ऽयम्)

23 Ś1 missing (of v 1 16) — a) D3 शरीर — b) D1 पूर्व T G3 प्रवर्तित (for प्रकल्पितम्) — c) K1 G3 सशय, K3 5 Do1 °ये, M1 2 सशाम (for सशयो) — d) B1 2 [अ]शेषत (for [अ]त परम्) M1 2 तच्च वीक्षाम्युपायत

24 Ś1 missing (of. v 1 16) — b) K4 D1 तथा

यया सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः ।। २५
इह तत्क्षरमित्युक्तं परं त्वमृतमक्षरम् ।
त्रयाणां मिथुनं सर्वमेकैकस्य पृथक्पृथक् ।। २६
असृजत्सर्वभूतानि पूर्वसृष्टः प्रजापतिः ।
स्थावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः ।। २७
तस्य कालपरीमाणमकरोत्स पितामहः ।
भूतेषु परिवृत्तिं च पुनरावृत्तिमेव च ।। २८
यथात्र कश्चिन्मेधावी दृष्टात्मा पूर्वजन्मनि ।
यत्प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं यथावदुपपद्यते ।। २९
सुखदुःखे सदा सम्यगनित्ये यः प्रपश्यति ।
कायं चामेध्यसंघातं विनाशं कर्मसंहितम् ।। ३०
यच्च किंचित्सुखं तच्च सर्वं दुःखमिति स्मरन् ।
संसारसागरं घोरं तरिष्यति सुदुस्तरम् ।। ३१
जातीमरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवित् ।
चेतनावत्सु चैतन्यं समं भूतेषु पश्यति ।। ३२
निर्विद्यते ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परं पदम् । C 14 530 B 14 18 34 R 14 19 33

पूर्वं, K5 B5 Dn1 D2–3 T G3 सर्वलोक (for °भूत) —[d]) K3 स ह, M1 2 सर्वं (for कृत्स्न)

25 Ś1 missing (cf v 1 16) —[b]) K4 D1 चेतना वै, B Dc1 Dn1 D2–3 T प्रकृत्यां स (T तु), G1 चेत नाना, G2 3 ना च, M ना स (for °ना मा) K3 D3 शरीरिग —[c]) Dc1 Dn1 M2 यया, D1 तया (for यया) K4 D1 3 G1 3 प्राप्त (for व्याप्त) —[d]) M2 3 चरमा (for प°)

26 Ś1 missing (cf. v 1 16) Dc1 om 26[ab] —[a]) B D (except D1, Dc1 om) T G3 इद, G2 इति (for इह) —[b]) K3 4 D1 परत्रा(K3 °म)मिव मक्षर, M1 2 चर वडमृत क्षर —[c]) K3 4 B3–4 Dc1 D1 M1 2 श्रमाना, M3 जवूना (for त्रयाणा) G1 सर्वे, G2 ह्येवद् (for सर्वम्)

27 Ś1 missing (cf v 1 16) —[a]) B1 3 4 G M4 लोकाना, Dc1 लोकान्स (for भूतानि) —[b]) K1 3 पूर्वं सृष्ट्वा, B1 (marg) D (except Dc1 D1) पूर्वदृष्ट, T2 पूर्वं दृष्ट्वा, G1 सर्वसृष्टि, G2 3 M2 4 पूर्वं सृष्टि (G2 °ष्टि, G3 °ष्ट), M1 2 सर्वस्रष्टा (for पूर्वं सृष्ट) G3 पितामह (for प्रजापति) —[c]) K5 स्थावराणा K D1 T G3 M2 4 बीजानि (for भूतानि) —[d]) K3 4 D1 वैदिकी, M1 2 पूर्विका (for पौर्विकी) D3 स्थिति (for श्रुति)

28 Ś1 missing (cf. v 1 16) —[a]) B काले (for काल) K4 Dc1 D1 -परिमाणम्, G3 -परीणामम् —[b]) K5 प्रजापति (for पितामह) —[c]) K3 परिवर्तं, K3 G3 °वर्तं, K4 °वार्तां (for °वृत्ति) —[d]) K3 पुनरावृत्तम्

29 Ś1 missing (cf v 1 16) —[a]) K3 B1 G1 तु, K3 5 D1 च (for [अ]त्र) K1 कश्चिन् (for काश्चिन्) —[c]) K4 D1 तच्च, G3 यत्र (for यच्च) K3 4 B1 वक्ष्यति (for वक्ष्यामि) K4 ते (for तत्) K4 सर्वे, G3 M1 2 पूर्वं (for सर्वं)

30 Ś1 missing (cf v 1 16) —[a]) K3 4 B1 Dn1 D1 T G1 यथा, B2 D2–6 यदा (for सदा) M1 2 सुखदुःखे समागम्य —[b]) T2 G3 अनित्य G2 [s]य, G3 सं (for य) — K3 om (hapl) 30[c]–32[d] —[c]) Dn1 वामेध्य, T M1 2 च मेध्य G1 सस्थान (for संघात) —[d]) Dc1 विनाशी K4 D1 कार्यं (for कर्म) K1 5 B1–4 Dc1 संज्ञित, K3 सक्षयात्, K4 -महत, D1 -संघात (sic), G3 संश्रितं (for संहितम्)

31 Ś1 missing (cf v 1 16) K3 om 31 (cf v 1 30) —[a]) K4 D1 यत् (for च) K4 D1 G M दृष्ट, K5 पूर्वं (for तच्च) —[b]) K4 D1 G M तच्च दुःखम्, K5 Dn1 D3–6 दुःख सर्वम् (by transp) —[c]) G3 चैव (for घोर) —[d]) D (except D1) भविष्यति (for तरि°) G3 [अ]ति- (for सु) B1 2 स तरिष्यति दुस्तर

32 Ś1 missing (cf v 1 16) —[a]) D (except Dc1 D1) जरा, G3 जात (for जाती-) K1 3 M -योगैश्च, K5 दुःखैश्च (for रोगैश्च) —[b]) K4 D1 समादिष्ट, G1 2 M3 4 °दिष्ट (for °विष्ट) B5 G2 3 M3 4 प्रधानवत् —[c]) K4 D1 चेतना च सुचैतन्य, K5 चेतनावान्स चै°, G3 वेदनावत्सु चै° —[d]) M4 (sup lin) नित्यश (for पश्यति) M1 2 संभूतेषु च पश्यति

33 Ś1 missing (cf v 1 16) —[a]) B3 न विद्यते D5 6 यत; T स्वत, G3 स्वयं, M1 2 पर (for तत) T G1 3 कश्चिन् (for कृत्स्न) K1 3 यस्मिंश्चिर्विंशते कृत्स्न, G2 निवर्तते कर्थ कश्चिन् — After 33[ab], B1 reads 19 8[c]–9[d] repeating it in its proper place —[d]) K1 3 D5 6 T G2 3 M2 ययातिथ्येन

C 14 530 B 14.18 34 K 14 19 25 तस्योपदेशं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम ॥ ३३
शाश्वतस्याव्ययस्याथ पदस्य ज्ञानमुत्तमम् ।
प्रोच्यमानं मया विप्र निबोधेदमशेषतः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

ब्राह्मण उवाच ।
यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन् ।
पूर्वं पूर्वं परित्यज्य स निरारम्भको भवेत् ॥ १
सर्वमित्रः सर्वसहः समरक्तो जितेन्द्रियः ।
व्यपेतभयमन्युश्च कामहा मुच्यते नरः ॥ २
आत्मवत्सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः ।
अमानी निरभीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३
जीवितं मरणं चोभे सुखदुःखे तथैव च ।
लाभालाभे प्रियद्वेष्ये यः समः स च मुच्यते ॥ ४
न कस्यचित्स्पृहयते नावजानाति किंचन ।
निर्द्वंद्वो वीतरागात्मा सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ५
अनमित्रोऽथ निर्बन्धुरनपत्यश्च यः क्वचित् ।

34 Ś1 missing (cf. v 1 16) —^{a}) D5 6 [श]स्य (for [श]य) —^{b}) Dn1 D2 4–6 यदस्य (for पदस्य) —^{c}) K1 3 यथा (for मया) —^{d}) K4 D1 [ए]तद् (for [इ]दम्) K1 3 वचो मम (for अशेषत) K5 निबोधेमं विशेषत (sic)

Colophon missing in Ś1 — *Sub-parvan* K B Dc1 D1 4–6 T1 G1 M3 4 अनुगीता — *Adhy name* T G3 गर्भविवरण, M1 2 गर्भोत्पत्तिकथनं — *Adhy no* ((figures, words or both) B1 Dn1 D1 18 (as in text), T G3 19 — *Śloka no* Dn1 35

19

1 Ś1 missing up to 38^c (cf v 1 14 18 16) —^{a}) K2 4 B D1 एकासने (for यने) T G M4 (*inf lin*) यस्मा(G1 2 य स्या)देकातमासीनस् (T2 G3 °नं), M1 2 य स्यादेकामनासीनस् —^{c}) Dc1 D1 om one पूर्वं —^{d}) K1.2 5 T G3 निरालंबनो, K2 °रम्भणो, K4 D1 °लचविद् (for °रम्भको) B Dc1 Dn1 D2-6 स तीर्णो यथनाद्भवेत्

2 Ś1 missing (cf v 1 1) —^{a}) G2 -सख , M1.2 सुख (for सह) —^{b}) K3 4 शमयुक्तो, K5 शमरक्तो, B1 3–5 D (except D1 3) श(B3–5 स)मे रक्तो, G1 M4 (*inf lin*) सम एको, M4 समचेता (for °रक्तो) K4 D1 यतेंद्रिय —^{c}) K3 -भयमृत्युश्च, G1 -बहुमान्यश्च —^{d}) B D (except D1) T2 आत्मवान् (for कामहा) K4 D1 प्रोच्यते (for मु°)

3 Ś1 missing (cf v 1 1) —^{a}) D3 आत्मेव, D6 आत्मवान् —^{b}) M1 नियत G1 यश्चरेन्नियतेंद्रिय (cf post half of 42*) — After 3^b, T G M4 ins

42* नित्यमेव यथान्यायं यश्चरेन्नियतेन्द्रिय ।

—^{c}) K2 निरहंकार , D3 4 G3 निरभिमान G2 अमा निरभिमानश्च , M1 2 अवमानोभिमानश्च —^{d}) D5 6 च (for स) — After 3, the sequence in K3 is 6, 8, 7, 5, 9, 10, 12, 11, 13 B1 2 ins 43* after 3

4 Ś1 missing (cf v 1 1) K3 om 4 B1.2 om (hapl) 4–5 —^{a}) M1 2 चोभौ K (K3 om) D1 जीविते (K4 D1 °वने) मरणे चैव —^{b}) K1 सुखे दुःखे, M1 2 सुखदुःख K4 D1 लाभालाभे प्रिये द्विषि —^{c}) D5 प्रियद्वेषौ K4 D1 धनेधने रिपौ मित्रे, S (except T2) लाभालाभौ (G3 °भे) प्रियद्वेष्यौ (T1 °षौ, G1 °ष्ये) —^{d}) K2 4 स वि , B5 परि (for स च) T1 G3 M3 य समत्वे तु (M3 °त्वेन) वर्तते, T2 G1.2 M4 (*inf lin*) यस्य साम्येन वर्तते; M1 2 य स वै सम उच्यते, M4 य समस्य च वर्तते

5 For the sequence in K3, cf v 1 3 Ś1 missing (cf v 1. 1) B1 2 om 5 (cf v 1. 4) —^{a}) T1 G किंचिन्नतु (G1 °न्नातु) स्पृहा येन, M1 2 यस्तस्य न स्पृहयते, M3 न मस्पृहयते किंचिन्, M4 संगानि न स्पृह यते (sic) —^{b}) D3 च, T1 G M3 4 [अ]भि ; M1 2

त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराकाङ्क्षी स मुच्यते ॥ ६
नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपचितहा च यः ।
धातुक्षयप्रशान्तात्मा निर्द्वंद्वः स विमुच्यते ॥ ७
अकर्मा चाविकाङ्क्षश्च पश्यञ्जगदशाश्वतम् ।
अस्वस्थमवशं नित्यं जन्मसंसारमोहितम् ॥ ८
वैराग्यबुद्धिः सततं तापदोषव्यपेक्षकः ।
आत्मबन्धविनिर्मोक्षं स करोत्यचिरादिव ॥ ९

अगन्धरसमस्पर्शमशब्दमपरिग्रहम् ।
अरूपमनभिज्ञेयं दृष्ट्वात्मानं विमुच्यते ॥ १०
पञ्चभूतगुणैर्हीनममूर्तिमदलेपकम् ।
अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ११
विहाय सर्वसंकल्पान्बुद्ध्या शारीरमानसान् ।
शनैर्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ १२
विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्म सनातनम् । C 14 545 B. 14 19 14 K 14 20 14

---

om. (for [अ]त्र) K3 5 B1 Dc1 Dn1 कचन (for किंचन) —^c) K3 -रागश्च, M2 -रोगात्मा (for रागात्मा) —^d) K5 सर्वदा, Dn1 D2–6 T1 सर्वथा B1 D3 च (for स)

6 For the sequence in K3, cf v 1 3 Ś1 missing (cf. v 1 1) M1 2 om 6–9 —^a) K5 न मित्रोपि (for अनमित्रो) K1 T1 [ऽ]निबधश्च, K2 4. 5 D1 [ऽ]निकेतश्च, B5 Dn1 D2–6 च निर्बंधुर्, G1. 2 M3 4 निर्बंधुश्च (for ऽथ निर्बन्धुर्) K3 अनिमित्त निवद्धश्च, G3 अनुमित्रो निर्बोधश्च (sic) —^b) K2 4 B1 D1 अनिब(B1 °बं)द्धश्, K5 न निबद्धश्, G1 अनमित्रश् (for °पत्यश्) K1 5 यत्, K4 D1 वै (for य) —^d) K1. 3 B1 2 निराकाक्ष K2 वि, B1 2 4 5 Dc1 Dn1 D1–3 5 6 च, B3 T2 G1 M3 4 प्र- (for स) K3 उच्यते (for मु°)

7 For the sequence in K3, cf. v 1 3 Ś1 missing (cf v 1 1) M1 2 om 7 (cf. v 1. 6) G3 om 7^ab —^a) K3 corrupt T1 वै (for [ए]व) K4 D1 धर्मी च, Dn1 वाधर्म- (for चाधर्मी) —^b) B1 2 पूर्वोपचितघातक, B3 (marg) D (except Dc1 D1) °हायक —^c) B1. 2 धातुक्षयात्, B. ऋतुक्षय-, T2 G1. 2 क्षीणधातु (for धातुक्षय) K3 4 T G M4 प्रशातश्च (for प्रशान्तात्मा) —^d) B1 2 च (for स)

8 For the sequence in K3, cf v 1 3 Ś1 missing (cf v 1 1) M1 2 om 8 (cf v 1. 6) K2 om 8 D1 om. 8–9 —^a) K4 M3 वा (for च) K3 [अ]निबंधश्, Dc1 विकाक्षश्, G3 [अ]विकारश् Dn1 D2 3 5 6 अकर्मवान्विकाक्षश्च —^b) Dc1 Dn1 D2 5 6 पश्येत् — B1 reads 8^c–9^d for the first time after 18 33^ab —^c) B1 (both times) 2–5 Dc1 मूर्तं (for नित्यं) K4 Dn1 D2 3 5 6 अश्वत्यसदृश (K4 °मवस) नित्य —^d) K4 D1 मोहित B1 (both times) 2–. Dc1 Dn1 D2 3 5 6 जन्ममृत्यु(B1–4 मृत्यु जन्म)जरायु(B1 [first time] °क्ष)तं

9 For the sequence in K3, cf. v 1 3 For the repetition in B1, cf. v 1 8 Ś1 missing (cf v 1. 1) M1. 2 om 9 (cf v 1 6) D1 om. 9 (cf v 1 8) —^a) B3 (marg as in text) युक्त (for -बुद्धि) —^b) K4 आत्मबुद्ध्या, K5 B2 Dn1 D1–3. 5 6 आत्मदोष, B1 (both times) 3–5 Dc1 T2 आपद्दोष G1 2 M3 -व्यपेक्षक —^d) K3 इह (for इव)

10 For the sequence in K3, cf v 1 3 Ś1 missing (cf v 1. 1) —^a) K5 B D (except D1) G2 अगधमरसस्प(D5 °स स्प)र्शम् —^b) M1 2 अशब्दपरिविग्रहं —^c) K3 4 B5 D1 G1 2 अपरि- (for अनभि-) T अनुरूपमभिज्ञेय

11 For the sequence in K3, cf. v 1 3 Ś1 missing (cf v 1 1) —^a) K3 पंचमूर्ति-, D1 पूर्व पच (for पञ्चभूत-) K1. 2 M2 3 गणैर् M (M3 *inf lin* as in text) मिश्रम् (for हीनम्) —^b) K1 लेपन, K2 4 -लोमक, B Dc1 Dn1 D2–6 -हेतुकं, D1 लामक (for लेपकम्) T मुहूर्तमनुलेपकं, G3 मुहूर्तकम°, M1 2 अमूर्तमनलोपम —^c) K5 अगुणे —^d) K3 4 B1 2 4 D1 पश्यति (for मुच्यते)

12 For the sequence in K3, cf. v 1. 3 Ś1 missing (cf v 1 1) —^a) K4 D1 -संस्कारान् (for -सकल्पान्) —^b) K4 D1 सर्वान् (for बुद्ध्या) — M2 om (? hapl) 12^d–14^c B3 4 Dn1 D5 6 ins after 12 B1 2 after 3

43* सर्वसस्थाननिर्मुक्तो निर्ममो निष्परिग्रह ।
उपशाम्येन्द्रियग्राम यश्चरेन्मुक्त एव स ।

[(L 1) Dn1 D5 6 -सस्कार- (for -सम्थान) Dn1 D5 6 निर्द्वंद्वो (for निर्ममो) —(L 2) Dn1 D5 6 तपसा (for उपशाम्य)]

13 For the sequence in K3, cf v 1 3 Ś1

C 14 545 B 14 19 14 K 14 20 14 परमाप्नोति संशान्तमचलं दिव्यमक्षरम् ॥ १३
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा सिद्धमात्मानं लोके पश्यन्ति योगिनः ॥ १४
तस्योपदेशं पश्यामि यथावत्तन्निबोध मे ।
यैर्द्वारैश्चारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५
इन्द्रियाणि तु संहृत्य मन आत्मनि धारयेत् ।
तीव्रं तप्त्वा तपः पूर्वं ततो योक्तुमुपक्रमेत् ॥ १६
तपस्वी त्यक्तसंकल्पो दम्भाहंकारवर्जितः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १७
स चेच्छक्नोत्ययं साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि ।
तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १८
संयतः सततं युक्त आत्मवान्विजितेन्द्रियः ।
तथायमात्मनात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ १९
यथा हि पुरुषः स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति ।
तथारूपमिवात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ २०
इषीकां वा यथा मुञ्जात्कश्चिन्निर्हृत्य दर्शयेत् ।

---

missing (cf v 1 1) M2 om 13 (cf v 1 12) —ᵃ) T1 G3 M4 ससारैस् (for सत्कारैस्) —ᶜ) M1 हरिम् (for परम्) K0 4 5 D1 शान्तो वै, D 6 य शान्तो, G1 वै शान्तो, G2 त शान्तो; G3 M2 4 संशान्तो (for संशान्तम्) —ᵈ) K5 अमलं, K4 D1 अयन; T2 G M3 4 अचल (for अ°). B (except B3) Dc1 Dn1 D2 3 5 6 नित्यम् (for दिव्यम्) K4 D1 3 अक्षयं K1 अमलं दिव्यचक्षुर्

14 Ś1 missing (cf v 1 1) M2 om 14ᵃᵇ (cf v 1 12) —ᵃ) K2 5 G1 2 M1 य ज्ञात्वा; B D (except D1) युञ्जत (for यज्ज्ञात्वा) B1 2 D1–6 सिद्धिम्, G3 शुद्धम् (for सिद्धम्) M1 य ज्ञात्वा सिद्धि माप्नोति —ᵈ) K4 D1 M3 4 (inf lin as in text) योगे, B Dc1 Dn1 D2–6 यथा, M1 2 योग (for लोके)

15 Ś1 missing (of v 1 1) —ᵃ) D1 4 वक्ष्यामि (for पश्यामि) —ᵇ) K4 D1 यथावृत्त (for °वत्तन्) —ᶜ) T G M1 2 4 (inf lin) यैर्यो(T1 G1 °र्यो) गैर्मार्गय(M1 2 °ये)न्नित्यं

16 Ś1 missing (cf v 1 1) K4 om (hapl) 16–17 —ᵃ) K1 3 5 G M4 [उ]प, T1 सु, M1–3 [अ]पि (for तु) K1 3 संयम्य (for संहृत्य) —ᵇ) T G1 2 M3 धारयन् K1 मनोत्मनि निधाय च, K2 3 मनो हृदि विधा(K2 °चा)रयन्; K5 मनस्तस्मिन्निधाय च; D1 मनो हृदि विधारयेत्; G3 M1 2 मनोत्मनि विधारयन् — G3 om (hapl) 16ᶜ–18ᵇ D1 om 16ᶜᵈ —ᵈ) G2 यातुम् (for योक्तुम्) K3 अनु (for उप) K2 B D (except D1, D4 om) मोक्षयोग समाचरेत्; T मोक्षयोगमुपाविशत्

17 Ś1 missing (of. v 1 1) K4 G3 om 17 (of v 1 16) —ᵃᵇ) G1 2 नित्य (for त्यक्त-) B D (except D1) तपस्वी सतत युक्तो योगशास्त्रमथा(D1 6 °र्थं समा)चरेत् —ᶜ) T2 मनस्वी (for मनीषी) K (K4 om) B1 4 D T1 G1 विप्र —ᵈ) B1 D1–4 M1 2 पश्यन् (for पश्यति)

18 Ś1 missing (cf v 1 1) G3 om 18ᵃᵇ (cf v 1. 16) K1 3 M4 om (hapl) 18 —ᵃ) B1. 2 तप्, T1 G1 न (for स) D1 वै (for चेच्छ) K1 [अ]हं (for [अ]य) —ᵇ) K2 4 5 D1 आत्मना (for °नि) D1 6 योक्तुमात्मनि मानस — D1 om (hapl) 18ᶜᵈ —ᶜ) T G2 मन, G1 सु (for स) Dc1 सत्र एकान्तशीलस्य —ᵈ) K4 D1 आत्मना (for आत्मनि)

19 Ś1 missing (cf v 1 1) G1 om 19–20 —ᵃ) K4 D1 सर्वतश्चेन्द्रियायुक्त —ᵇ) G2 M नियतो प्रिय (for विजि°) —ᶜ) M1 2 यथा (for तथा) B1 2 D (except Dc1 D1) T G1 य, M1 2 यया (for [अ]यम्) T2 G2 आत्मनि (for °ना) —ᵈ) K4 lacuna, K5 D1 साधु युक्त, B1 2 Dn1 D2–3 संप्रयुक्तः (for साधु युक्त)

20 Ś1 missing (cf v 1 1) G1 om 20 (cf v 1 19) K1 2 4 D1 om (hapl) 20 —ᵇ) K3 दृष्टं (for दृष्ट्वा) T1 M1 2 दृष्टमन्यम(T1 °स्त्व)साविति; G2 M3 4 दृष्टं मन्यत्य° —ᶜ) K4 महात्मान (for तथा°) —ᵈ) K5 साधु युक्त, D4 6 सम्प्रयुक्त (for साधु युक्त)

21 Ś1 missing (cf v 1 1) —ᵃ) K3 G3 इषीकाया; B Dc1 Dn1 D2 4 5 °कां च, G2 इषीकांताद् (for °का वा) K3 4 D1 मुञ्जा; T G2 मौञ्जी (for मुञ्जात्) —ᵇ) K5 कश्चिन्, M2 किंचिन् (for कश्चिन्) K5 निर्जित्य; B1–3 निष्कास्य, B4 5 D (except D1) निष्कृष्य (for निर्हृत्य) —ᶜ) B1 3 4 (marg as in text) योगान् (for योगी) K4 वितृष्णम्; B1–4 Dc1 निष्क

योगी निष्कृष्टमात्मानं तथा संपश्यते तनौ ॥ २१
मुञ्जं शरीरं तस्याहुरिषीकामात्मनि श्रिताम् ।
एतन्निदर्शनं प्रोक्तं योगविद्भिरनुत्तमम् ॥ २२
यदा हि युक्तमात्मानं सम्यक्पश्यति देहभृत् ।
तदास्य नेशते कश्चित्त्रैलोक्यस्यापि यः प्रभुः ॥ २३
अन्योन्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते ।
विनिवृत्य जरामृत्यू न हृष्यति न शोचति ॥ २४
देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी ।
ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशाश्वतम् ॥ २५
विनश्यत्स्वपि लोकेषु न भयं तस्य जायते ।
क्लिश्यमानेषु भूतेषु न स क्लिश्यति केनचित् ॥ २६
दुःखशोकमयैर्घोरैः सङ्गस्नेहसमुद्भवैः ।
न विचाल्येत युक्तात्मा निस्पृहः शान्तमानसः ॥ २७
नैनं शस्त्राणि विध्यन्ते न मृत्युश्चास्य विद्यते ।
नातः सुखतरं किंचिल्लोके क्वचन विद्यते ॥ २८
सम्यग्युक्त्वा यदात्मानमात्मन्येव प्रपश्यति । C 14 563 / B 14 19 32 / K 14 20 32

(B1 2 °क्रा)स्य, Dn1 D2-6 निष्कृष्य, D1 विकृष्टम्, T M निकृष्टम्, G1 निस्पृष्टम् (sic), G2 निविष्टम् (for निष्कृष्टम्) B D (except D1) चात्मान (for आ°) — d) K2 M1-3 यया (for तथा) M4 तत (for तनौ) B D (except D1) तथा प(D3 सम्यक्प)श्यति देहत°

22 Ś1 missing (cf v l 1) — a) B1 2 5 Dn1 D2-6 M इति, G1 त च (for तस्य) — b) K B1 Dc1 D1 4-6 M1-3 चात्मनि (for आ°) B1 2 T G3 M2 स्थिता (for श्रिताम्) — K3 om. 22cd — d) M1-3 अनतर (for अनुत्तमम्)

23 Ś1 missing (cf v l 1) — a) K4 5 D1 6 T1 M1. 2 4 यथा (for यदा) K3 5 D1 तु, D6 ह, T1 [अ]पि (for हि) G1 यथाहंसुक्तमात्मान — b) T1 पश्यन् (for सम्यक्) K4 D1 पश्येच्च (for पश्यति) K3 साधुरूप प्रपश्यति — K3 om 23cd D1 om. 23c D4 om. 23c-24b — c) G1 तथा (for तदा) G2 नेहते, G3 नेंगते (for नेशते) B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 न तस्येहेश्वर कश्चित्, T1 M3 (inf lin) तदास्य केशवे भक्तिस् — d) M1 त्रैलोक्य च M2 यत् (for य) D3 त्रैलोक्येपि च य प्रभु

24 Ś1 missing (cf v l 1) D4 om 24ab (cf v l 23) — a) B1 Dn1 D5 6 T2 अन्यान्याश्, G3 M1-3 अन्योन्य K3 5 G2 अन्या अन्याश्च तनवो (K3 हि तनुर्), K4 D1 अन्योन्यश्चैव विहितो, G1 अन्या अन्यैश्च तनवो — B2 4 ins after 24b Dc1 after 24

44* सम्यग्युक्त्वा स आत्मानमात्मन्येवावतिष्ठते ।

— c) B1 विनिवर्त्य, D6 °कृत्य, T °हृत्य, G1 °मिंच, G2 °गृह्य (for °वृत्य) K4 D1 5 जरा, B5 यथा (for जरा) K1-3 5 D1 मृत्युर् (sic), K4 B5 Dn1 D2-6 M1 2 मृत्युं G3 विनिसृत्य निरावृत्य — d) B D (except D1) न शोचति न हृष्यति

25 Ś1 missing (cf v l 1) — a) The portion of the text from तत्त्व up to तदापि हि र (in 50d) is lost in K1, on a missing folio Dc1 G2 देहत्व, D5 6 युक्तत्व (for देवत्व) — b) K4 5 D1 G3 युक्तं K3 4 D1 5 6 वशे (for वशी) — d) T2 भित्त्वा (for हित्वा)

26 Ś1 missing (cf v l 1) K1 missing (cf v l 25) D4 om 26 — a) M1 2 विनिश्वसत्सु (hypermetric), M3. 4 विनशत्सु B5 Dn1 D2 3. 5 6 T1 च भूतेषु (for [अ]पि लोकेषु) — b) K2-5 D1 भय तस्य न जायते — c) M1 2 दृश्यमानेषु (for क्लिश्य°) D5 6 देहेषु (for भूतेषु) — d) K3 4 B2 D1 transp न and स K3 स क्लिश्येत, B4 क्लिश्यति स (by transp), T2 G2 सक्लिश्यति K2 4 5 B1-4 D1 कर्हिचित् (for केन°)

27 Ś1 missing (cf v l 1) K1 missing (cf v l 25) M1 2 om 27 — a) K4 भयैर्, G1 मलैर्, G2 गतैर् (for मयैर्) T1 G3 स्नेहै (for घोरै) — b) T1 सम्यक्स्नेह-, M3 (inf. lin) सगदोष (for °स्नेह-) G2 समार्जवे (for -समुद्भवै) — c) K3 4 5 D1 चाल्यते हि, K3 B3-5 Dc1 Dn1 D2-6 विचाल्यति — After 27, B1 2 5 Dc1 ins 46* and B3 4 ins 46* and 47*

28 With 21ab, cf 6 24 23ab Ś1 missing (cf v l. 1) K1 missing (cf. v l. 25) — a) K3 4 5 D1 भिंदंति, B1-3 T2 G1 2 M3 4 विध्यति, Dn1 D4 वध्यते, D5 6 साध्यते, G3 M2 मध्यति — b) K3 चापि (for चास्य) G3 जायते (for विद्यते) B2 3 Dc1 T2 G1 M मृत्युश्चास्य न विद्यते — c) T G3 तत, G1 अत (for नात) K3 परतर (for सुख°) — d) G1 कुत्र च (for क्वचन) K3 Dn1 D2-4 6 G1 M दृश्यते (for विद्यते) T G3 तस्य लोके न विद्यते — After 28, K3 4 5 D1 ins

C 14 563
B 14 19 31
K 14 20 31

तदैव न स्पृहयते साक्षादपि शतक्रतोः ॥ २९
निर्वेदस्तु न गन्तव्यो युञ्जानेन कथंचन ।
योगमेकान्तशीलस्तु यथा युञ्जीत तच्छृणु ॥ ३०
दृष्टपूर्वां दिशं चिन्त्य यस्मिन्संनिवसेत्पुरे ।
पुरस्याभ्यन्तरे तस्य मनश्चार्यं न बाह्यतः ॥ ३१
पुरस्याभ्यन्तरे तिष्ठन्यस्मिन्नावसथे वसेत् ।
तस्मिन्नावसथे धार्यं सबाह्याभ्यन्तरं मनः ॥ ३२
प्रचिन्त्यावसथं कृत्स्नं यस्मिन्कायेऽवतिष्ठते ।
तस्मिन्काये मनश्चार्यं न कथंचन बाह्यतः ॥ ३३
संनियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषे निर्जने वने ।
कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचिन्तयेत् ॥ ३४
दन्तांस्तालु च जिह्वां च गलं ग्रीवां तथैव च ।
हृदयं चिन्तयेच्चापि तथा हृदयबन्धनम् ॥ ३५
इत्युक्तः स मया शिष्यो मेधावी मधुसूदन ।

45* सदैव मुक्तससारो भवत्यात्मनि योगत ।
[K4 यदैव, D1 पादेविं (for सदैव)]

29 Ś1 missing (cf v l 1) K1 missing (cf v l 25) K2 4 D1 om 29^{ab} B1 5 Dc1 repeat 29^{ab} after 47* and Dn1 D2 3 5 6 do so after 30^{b} — a) B1 (second time) युक्तो, B1 Dc1 (second time) शुद्ध, Dn1 (second time) युक्ता, D3 (first time) भुक्त्वा, G3 ठक्तो, M1 2 ठक्त्वा (for युक्त्वा) B1 2 D2–6 (B1 D2 3 5 6 first time) स, Dc1 (first time) T1 G1 M यथा, G2 [आ]त्मना (for यदा) — b) B1 D2–6 (B1 D3 3 5 6 first time) प्रतिपद्यते (for प्रपश्यति) — D3–6 ins after 29^{b} B Dc1 after 27

46* विनिवृत्तजरादु ख सुख स्वपिति चापि स ।

[B3 मृत्यु , B1 -दु ख (for -दु ख) B1 विनिवृत्तो जराद् खात्, Dc1 °वृत्त जरादु स (for the prior half)]

— B3 4 D3–6 cont B1 5 Dc1 ins after the first occurrence of 29^{b} B3 Dn1 D2 after 29^{b}

47* देहान्यथेष्टमभ्येति हित्वेमा मानुषीं तनुम् ।

— B1 5 Dc1 Dn1 D2 3 5 6 read 29^{cd} after the second occurrence of 29^{ab} — c) Dc1 तदैष, T G तथैव, M1, 2 स चैन (for तदैव) Dc1 [ए]न (for न) D1 G1 2 स्पृहयति D5 6 तथैव नश्यते विधा, M3 4 तथैव निस्पृहयति — d) T G M3 4 मरुत्पते (for शतक्रतो)

30 Ś1 missing (cf v l 1) K1 missing (cf v l 25) — a) M1 2 सर्वेद (for निर्वेदस्) K4 B1 D1 ह्य (for तु) K2 B D कर्तव्यो (for गन्तव्यो) — b) D (except Dn1 D1) भुजानेन (for युञ्जा°) K5 कदाचन (for कथ°) — After 30^{b}, Dn1 D2 3 5 6 read 29 (29^{ab} repeated) — c) K3 -शीलश्च, K4 D1 M1 2 शीलस्य — d) B3 5 D (except Dc1 D1) विंदति (for युञ्जीत)

31 Ś1 missing (cf. v l 1) K1 missing (cf v l. 25) — a) K3 5 ज्ञात्वा, K4 D1 ज्ञाय, S (except M1 2) ध्यात्वा (for चिन्त्य) — b) Dc1 M3 स, G3 न (for स) K3 4 5 -निविशेत् (for °वसेत्) K2 परे, T2 M1 2 पुरा, G2 पुरीं (for पुरे) — c) G3 पुनश्च (for पुरस्य) K4 D1 [अ]भ्यतर B1–3 चापि, B4 चास्य (for तस्य) — d) K4 D1 समाश्रयं, K5 न चाश्रयं, B Dc1 Dn1 D2–6 T1 मन स्थाप्य, G3 मन श्चाल्यं (for °श्चार्यं)

32 Ś1 missing (cf v l 1) K1 missing (cf v l 25) — a) G3 पुनश्च (for पुरस्य) M तिष्ठेद् (for तिष्ठन्) — c) K3 4 B3 4 T1 G M1 3 4 चार्यं, T2 कार्यं, M2 चास्य (for धार्यं) — d) G3 न (for स) B3 5 D (except Dn1 D1) G1 2 M3 4 सबाह्याभ्यतरे मन

33 Ś1 missing (cf v l 1) K1 missing (cf v l 25) D4 om 33 — a) M1 2 प्रयाति (for प्राचिन्त्य) K3 B D (except D1, D4 om) [आ]वसथे, T1 च तथा (for [आ]वसथं) — b) K4 भस्मिन् B1 3 5 Dn1 D2 3 5 6 T G3 काले (for काये) K3 च, Dn1 D2 3 5 6 स (for ऽव) B3 Dn1 D2 3 5 6 T1 G3 -तिष्ठति — c) D2 T यस्मिन् (for त°) K4 M4 (inf lin as in text) कार्यं, B1 5 Dn1 D2 3 5 6 T2 G2 3 काले (for काये) K2 मन कार्यं, K4 D1 यमाश्रयं, K5 मनो धार्यं, B5 Dn1 D2 3 5 6 मनश्चास्य (for °श्चार्यं) — d) Bom ed च किंचन (for कथचन) K3 विकिरोति न बाह्यत (sic)

34 Ś1 missing (cf v l 1) K1 missing (cf v l. 25) — a) D1 तन् (for स) — b) K2 Dn1 D2 निर्घोपं, K3 निर्दोष K3–5 D1 T1 G1 3 M1 2 शुभे (for वने) — c) K2 3 B3 कायस्याभ्यतरं (B3 °रे), M3 कायमाभ्य° — d) K3 G2 एकात , G1 M1 2 एकाग्रम् (for °ग्र) M1, 2 अपि (for परि-)

35 Ś1 missing (cf. v l 1) K1 missing (cf v l.

पप्रच्छ पुनरेवेमं मोक्षधर्मं सुदुर्वचम् ॥ ३६
भुक्तं भुक्तं कथमिदमन्नं कोष्ठे विपच्यते ।
कथं रसत्वं व्रजति शोणितं जायते कथम् ।
तथा मांसं च मेदश्च स्नाय्वस्थीनि च पोषति ॥ ३७
कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ।
वर्धन्ते वर्धमानस्य वर्धते च कथं बलम् ।
निरोजसां निष्क्रमणं मलानां च पृथक्पृथक् ॥ ३८
कुतो वायं प्रश्वसिति उच्छ्वसित्यपि वा पुनः ।
कं च देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मायमात्मनि ॥ ३९
जीवः कायं वहति चेच्चेष्टयानः कलेवरम् ।
किंवर्णं कीदृशं चैव निवेशयति वै मनः ।
याथातथ्येन भगवन्वक्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ ४०
इति संपरिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ।
प्रत्यब्रुवं महाबाहो यथाश्रुतमरिंदम ॥ ४१
यथा स्वकोष्ठे प्रक्षिप्य कोष्ठं भाण्डमना भवेत् ।
तथा स्वकाये प्रक्षिप्य मनो द्वारैरनिश्चलैः । C 14 577 B 14 19 46 K 14 20 46

25) D_4 om 35 —^{a}) Dc_1 Dn_1 D_5 T तालुं —^{b}) T_1 G_1 गळ, G_3 $M_{3.4}$ गळ, $M_{1.2}$ तल (for गलं) —^{c}) $K_{4.5}$ D_1 [पु]त्र (for [अ]पि) —^{d}) T_2 तदा, $M_{1.2}$ यथा (for तथा)

36 $Ś_1$ missing (cf v l 1) K_1 missing (cf v l 25) —^{a}) K_2 B (except B_4) Dc_1 तदा, K_4 D_1 तत, K_5 तथा (for मया) —^{c}) K_3 T $G_{1.3}$ एवेदं, $B_{1.2.4}$ एवैनं, $D_{5.6}$ अप्येव, G_2 एव स (for एवेम) $K_{2.4.5}$ D_1 अपृच्छत्पुनरेवाशु (K_4 D_1 °थ) —^{d}) B_2 योग (for मोक्ष) K_2 Dc_1 सुदुर्लभं, K_3 M °र्विदं, K_4 D_1 °र्धरं (for °र्वचम्)

37 $Ś_1$ missing (cf. v l 1) K_1 missing (cf. v l 25) Before 37, K_4 D_1 ins शिष्य उवाच —^{ab}) K_2 मुक्तं (for भुक्त) T_2 कष्टे, G_3 काये (for कोष्ठे) $M_{1.2}$ अन्न कण्ठे विचर्यते (for 37^{b}) B_5 Dn_1 D_{2-6} भुक्त भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्न विपच्यते —^{c}) K_4 D_1 च सत्त्व (for रसत्वं) K_4 सृजति (for व्रजति) —^{d}) B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} शोणितत्वं कथं पुन ($B_{1.2}$ हि वा), D_1 शोणितं च जायते क्वचित (hypermetric) — D_4 reads 37^{c}–39^{b} after 40^{d} —^{e}) $K_{2.3}$ B_3 D_1 T G M_4 कथ, Dc_1 ततो (for तथा) T_1 G M_4 (*inf lin* as in text) मांसञ्च (for मांस) $M_{1.2}$ मांसं च मेदो मज्जा च —^{f}) K_3 पश्यति, D (except Dc_1) पोषि(D_1 °ष)ति; T_1 $G_{1.2}$ पोषयेत्, T_2 G_3 शोषयेत् (for पोषति)

38 For the sequence in D_4, cf v l 37 $Ś_1$ missing up to 38^{c} (cf. v l 1) K_1 missing (cf v l 25) —^{b}) $K_{3.4}$ $B_{1.2}$ Dc_1 D_1 शरीरिण (for °णाम्) K_2 प्रभवति शरीरिण —^{c}) $D_{5.6}$ T_1 G_3 वर्धते —^{d}) $Ś_1$ D_2 M_2 वर्धते D_2 वा, G_2 तद् (for च) K_3 तदा बल, K_4 कथं फलं, $D_{5.6}$ बल कथं (by transp) —^{e}) K_2 $D_{5.6}$ निरोधन, K_5 Dn_1 D_{2-4} °धाना; G_1 निरासन, M_1 निरोधसां (for °जसा) B_{3-5} D (except D_1) T निर्गमन, G_1 M निष्कसनं (for निष्क्रमण) $B_{1.2}$ उच्चाराणा मलाना च —^{f}) G_1 कथ (for the second पृथक्)

39 For the sequence in D_4, cf v l 37 K_1 missing (cf v l. 25) —^{a}) $Ś_1$ K_3 वायु, G वायु (for वाय) $Ś_1$ T_1 G प्रश्वसति, $K_{2.4.5}$ $D_{1.2}$ निश्वस (K_2 D_2 सि)ति, K_3 उच्छ्वासिति, $B_{1.2}$ प्रस्वपिति (for प्रश्वसिति) —^{b}) $Ś_1$ K_5 D_2 T_2 G उच्छ्वसति, K_3 D_6 निश्वसति, D_5 न श्वसिति (for उच्छ्व°) K_4 D_1 [अ]थ (for [अ]पि) K_4 D_1 कथ, K_3 कुत (for पुन) —^{c}) S कथ देहम् (for क च देशम्) —^{d}) Dc_1 D_1 T_2 $G_{2.3}$ M [आ]त्मानम् (for [आ]त्मायम्)

40 K_1 missing (cf v l 25) —^{a}) K_3 B_1 G_1 कथ, $M_{1.2}$ कोय (for काय) $K_{2.4.5}$ च वहति, $B_{1.5}$ G_1 वहति च (for वहति चेच्च) $Ś_1$ जीव कथ चरेत्काये —^{b}) K_5 B D (except D_1) T_1 G चेष्टमान, T_2 शोपयान (for चेष्ट°) S कळेवर —^{c}) $Ś_1$ K_3 किं वर्णं (for किंवर्णं) B_3 Dc_1 कीदृशश्च, G_1 कीदृशीं K_5 चैव —^{d}) $Ś_1$ K_3 त्वे, K_2 T_1 G_2 $M_{1.2}$ मे, $B_{1.2}$ वां (for वै) $K_{3.4}$ B D (except D_1) T_1 पुन (for मन) — After 40^{d}, D_4 reads 37^{c}–39^{b} —^{e}) $Ś_1$ K_3 Dc_1 $D_{3.6}$ T_1 G_3 M_2 यथातथ्येन —^{f}) D_6 कर्तुम् (for वक्तुम्) B_2 अर्हति $D_{5.6}$ भवान् (for ऽनघ)

41 K_1 missing (cf v l 25) —^{a}) K_4 D_1 इत्युक्तोहं परिज्ञाने —^{c}) $K_{2.3}$ M_4 प्रत्यब्रवं; K_5 °ब्रवीन् (sic) (for °ब्रुव) T G_3 प्राज्ञ (for बाहो)

42 K_1 missing (cf. v l 25) —^{a}) $K_{3.4}$ T G M_4 स्वगोष्ठे; T_1 प्रकोष्ठे $Ś_1$ K_3 निक्षिप्य $M_{1.2}$ तथा कोष्ठेष्ववक्षिप्य —^{b}) $Ś_1$ K_{2-5} Dn_1 D_{1-6} भाड, $B_{3.5}$ Dc_1 कोप, T G $M_{3.4}$ गोष्ठ (for कोष्ठ) $M_{1.2}$ भाण्ड विना (for भाण्डमना) —^{c}) D_3 स्वकाले, G_1 स्वय च, G_3 M_4 स्वकार्यं, $M_{1.2}$ स्वकोष्ठे $Ś_1$ K_3

C 14 578 B 14 19 46 K 14 20 46 आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ ४२
एवं सततमुद्युक्तः प्रीतात्मा नचिरादिव ।
आसादयति तद्ब्रह्म यद्दृष्ट्वा स्यात्प्रधानवित् ॥ ४३
न त्वसौ चक्षुषा ग्राह्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।
मनसैव प्रदीपेन महानात्मनि दृश्यते ॥ ४४
सर्वतःपाणिपादं तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात्संप्रपश्यति ॥ ४५
स तदुत्सृज्य देहं स्वं धारयन्ब्रह्म केवलम् ।
आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ॥ ४६
इदं सर्वरहस्यं ते मयोक्तं द्विजसत्तम ।
आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ शिष्य यथासुखम् ॥ ४७
इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महातपाः ।
अगच्छत यथाकामं ब्राह्मणश्छिन्नसंशयः ॥ ४८

वासुदेव उवाच ।

इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थ द्विजपुंगवः ।
मोक्षधर्माश्रितः सम्यक्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९
कच्चिदेतत्त्वया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा ।
तदापि हि रथस्थस्त्वं श्रुतवानेतदेव हि ॥ ५०

निक्षिप्य, K2 4 5 D1 सक्षिप्य D5 6 स्वकार्ये च तथा क्षिप्य —d) Ś1 K3 अनिश्चलं, K2 B3 च निश्चलैः, K4 D1 असयमैः, G3 अनिश्चये (for °श्चलैः) —e) K3 5 मार्गे तु, G1 M1 2 मार्गेण (for मार्गेत) —f) Ś1 M4 वर्जयन्, B3 -मार्जयेत् (for वर्जे°) G1 2 प्रमादमप(G2 च)मार्जयन्

43 K1 missing (cf. v l 25) —b) G2 अचिराद् (for नचि°) T G3 स च (for इव) —c) Ś1 K3 आवेदयति (for आसाद°) M2 आमादयत त ब्रह्म (sic) —d) D5 G3 द्रष्टा (for दृष्ट्वा) G2 प्रसादवान्, M4 (inf lin as in text) प्रधानवान्

44 K1 missing (cf v l 25) The portion of the text from 44 up to the end of this adhy is lost in Dn1, on a missing folio —a) K4 च (for तु) —b) K2 भव (sic) (for न च) —c) K4 5 D1 M1 2 मानसेन; T G M3 4 मनसा तु (for °सैव) D3 G1 3 M1 2 प्रदीप्तेन —d) B Dc1 D2-5 T G M1 2 आत्मा प्र (B1-3 Dc1 स) (for आत्मनि)

45 K1 missing (cf v l 25) Dn1 missing (cf v l 44) 45ab = (var) 6 35 13ab —a) Ś1 K3 B पादांत (Ś1 °ता), K2 4 Dc1 D1-4 पादोय, K5 पादौ च; D5 6 T G3 M4 पाद तत्, G2 पादं तु, M1-3 पादांतं (for पाद त) —b) Ś1 शिरोमुखा, K2-4 B Dc1 D1-4 6 °मुख — After 45ab, N (K1 Dn1 missing) T2 ins

48* सर्वत श्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

[= (var 6 35 13cd) Ś1 K4 D3 श्रुतिमल्ँ D3 आत्मनि (for आवृत्य)]

—c) M3 3 जीवन् (for जीवो) —d) D6 संप्रदृश्यते

46 K1 missing (cf v l 25) Dn1 missing (cf v l 44) —a) B3 पुनम् (for स तद्) B1 D5 6 देहे T त; G3 तन् (for स्वं) —b) D5 धारयेद्, T2 ध्यायेतद्, G1 पारयेद् (for धारयन्) —d) K2 4 5 D1 च पिबन् (for प्रहसन्) — After 47, K2 4 D2-6 ins

49* तदेतमाधव कृत्वा मोक्ष याति ततो मयि ।

[D3 तदेव माधव कृत्वा (for the prior half) K2 मोक्षदाने मर्येत्विह (for the post half)]

47 K1 missing (cf v l 25) Dn1 missing (cf v l 44) —a) Ś1 (sup lin) प्रश्न, K3 D1 M1 मत्रं (for सर्वं) K4 D1 च (for ते) T G3 एवं मत्रं मयोक्त ते —b) T G3 रहस्यं (for मयोक्तं) B D (except D1, Dn1 missing) मया प्रोक्तं द्विजोत्तम —c) M1 2 आपृच्छ्य G3 आपृच्छेय गमिष्यामि —d) Ś1 K3 B1 2 3 D2-6 विप्र (for शिष्य)

48 K1 missing (cf v l 25) Dn1 missing (cf v l 44) —b) K3 - तदा; K4 D1 तथा (for मया) —c) K2 4 5 B3 D1 अ(K2 4 आ)गच्छच, K3 D1-6 आगच्छत, B1 2 G3 M अगच्छत्स, T2 G3 °च्छद्वै, G1 °च्छत्तु (for °च्छत) —d) B Dc1 D2-5 M4 ब्राह्मण सशि(D2 4 M4 शमि)तव्रत — After 48, Ś1 K3 M4 ins an addl colophon [Sub parvan Ś1 K3 M4 अनुगीता — Adhy no Ś1 21, M4 19]

49 K1 missing (cf v l 25) Dn1 missing (cf v l 44) G3 M1-3 om the ref T G1 2 M4 श्रीभगवान् (for वासुदेव) —a) G3 इत्युक्त D1 T G3 M3 (inf lin) पार्थ (for वाक्य) —b) K3 आमन्त्र्य, K4 D1 मा वाक्य; T G3 M4 (inf lin) वाक्य मां; G2 M3 4 महार्थं (for मा पार्थ) K2 B1 2 3 D1 G1 2 -सत्तम; K3 D2 3 5 6 सत्तम (for -पुंगव) —c) K2 4 5 D1 धर्मावृत, K3 B2 4 T G M4 °श्रित

50 Dn1 missing (cf. v l 44). K1 missing up

नैतत्पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणेति मे मतिः ।
नरेणाकृतसंज्ञेन विदग्धेनाकृतात्मना ॥ ५१
सुरहस्यमिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ ।
कच्चिन्नेदं श्रुतं पार्थ मर्त्येनान्येन केनचित् ॥ ५२
न ह्येतच्छ्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ।
नैतदद्य सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणान्तरात्मना ॥ ५३
क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।
न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यै रूपनिवर्तनम् ॥ ५४
परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
यत्रामृतत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा दुःखं सदा सुखी ॥ ५५
एवं हि धर्ममास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ५६
किं पुनर्ब्राह्मणाः पार्थ क्षत्रिया वा बहुश्रुताः ।
स्वधर्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः ॥ ५७
हेतुमच्चैतदुद्दिष्टमुपायाश्चास्य साधने ।
सिद्धेः फलं च मोक्षश्च दुःखस्य च विनिर्णयः ।
अतः परं सुखं त्वन्यत्किं नु स्याद्भरतर्षभ ॥ ५८
श्रुतवाञ्श्रद्दधानश्च पराक्रान्तश्च पाण्डव । C 14 596 B 14 19 64 K 14 20 64

to तदापि हि र (in 50^c) (cf v l 25) —^a) G_3 क्वचिद् (for कच्चिद्) G_1 एव (for एतत्) —^b) T $G_{2,3}$ एकात (for एकाग्र-) —^c) T_2 $G_{1,3}$ M तथा (for तदा) $K_{2,4,5}$ D_1 च, G_1 यो (for हि) $K_{2,4,5}$ D_1 रणस्थस् (for रथ°) D_1 हि (for स्व) —^d) T_1 स्मृतवान् (for श्रुत°) $B_{3,4}$ इ (for हि)

51 Dn_1 missing (cf v l 44) —^a) G_3 पार्थम्य (for पार्थ सु-) G_1 न तत्वार्थमिति ज्ञेय —^c) G_1 सगेन (for संज्ञेन) G_3 न वेनाक्षरसज्ञेन, M_{2-4} नरेण कृतसगेन —^d) $Ś_1$ विजितेन, $Ś_1$ (marg) D_{2-6} T_2 G_2 विशुद्धेन, $K_{2,4,5}$ D_1 कृतघ्नेन, B_{2-4} विमुग्धेन (for विदग्धेन) $Ś_1$ $K_{1-3,5}$ B D (Dn_1 missing) T_1 [अं]तरात्मना (for [अ]कृता°)

52 Dn_1 missing (cf v l 44) K_4 D_1 om (hapl.) 52–53 —^a) K_2 $D_{5,6}$ स (for सु) K_6 चोक्तं (for प्रोक्तं) $G_{1,2}$ $M_{3,4}$ रहस्य खल्विद प्रोक्त, $M_{1,2}$ न तदहंमिदं प्रोक्त —^b) B_4 देवानामपि भारत —^c) $G_{1,2}$ M (M_4 *inf lin* as in text) किंचिन् (for कच्चिन्) G_1 तु (for न) $Ś_1$ $K_{1,3}$ [ए]तत् (for [इ]द) —^d) T_2 $M_{3,4}$ मन्ये न, G_1 मम न, G_2 मान्येन (for मर्त्येन) K_5 न मनुष्येण कर्हिचित्, B D_{2-6} मनुष्येणे (D_3 °र्त्यैरि)ह कर्हिचित्

53 Dn_1 missing (cf v l 44) K_4 D_1 om 53 (cf v l 52) —^a) T G_3 तु (for हि) T ज्ञातुम् (for श्रोतुम्) $D_{5,6}$ अन्योर्हो (by transp) —^b) G_3 मानुपस् (for मनुष्यस्) S स्वदते K_3 स्वामृते मानुपोनघ —^c) $K_{2,6}$ हि (for [ए]तद्) $K_{2,5}$ चैतत्, T_1 पार्थ, M_{2-4} अन्यत् (for अद्य) T_2 $G_{2,3}$ अन्यस्य (for अद्य सु-) Dc_1 किं तदद्य स्वविज्ञेयं —^d) T G_3 व्यामिश्रेणेति मे मति (= 51^b)

54 Dn_1 missing (cf. v l 44) —^a) K_5 G_2 M_2 क्रियाविद्भिर् —^c) K_6 तच् (for न) $Ś_1$ $K_{1,3}$ [ए]व न(K_3 इ)ष्ट (for [ए]तदिष्ट) $M_{1,2}$ न चेदनिष्ट लोकानां —^d) $K_{2,5}$ B D (Dn_1 missing) G_2 मर्त्य-रूप K_3 -निवर्तिन, K_4 निवेदन T $G_{1,3}$ $M_{1,2,4}$ (*inf lin*) मर्त्यैरुपरि वर्तन ($M_{1,2}$ र्तित), $M_{3,4}$ अन्यै रुपरि वर्तन

55 Dn_1 missing (cf v l 44) —^c) $K_{2,5}$ D_1 तत्र (for यत्र) —^d) $K_{2,4,5}$ D_1 त्यक्तदुःख, D_{2-5} त्यक्त्वा देह (for त्यक्त्वा दुःखं) K_4 D_1 G_2 सुख (for सुखी)

56 Dn_1 missing (cf. v l 44) —^a) $Ś_1$ $K_{1,3}$ B D (except D_1, Dn_1 missing) इमं ($Ś_1$ $K_{1,3}$ एत, Dc_1 इद) धर्मं समास्थाय — 56^{bcd} = 6 31 32^{bcd} —^b) G_1 हि (for ऽपि) —^d) B_3 ते याति परमा गतिं

57 Dn_1 missing (cf v l. 44) 57^{ab} = (var) 6 31 33^{ab} —^a) G_1 ब्राह्मण $Ś_1$ K_{1-3} D_1 पुण्या (for पार्थ) —^b) G_1 क्षत्रियो $M_{1,2}$ च (for वा)

58 Dn_1 missing (cf v l 44) K_3 om. 58^{ab} —^a) G_1 हेतुमद्वा, M_4 हेतुमपि (for °मच्च) $D_{5,6}$ हेतुमुच्चैस्तदुद्दिष्टम् —^b) $Ś_1$ $K_{1,5}$ B_3 Dc_1 $D_{3,6}$ T_2 G_3 M_4 (*inf lin*) उपायश्च, K_2 तथा यच्च, K_4 D_1 उपायस्य (for °याश्च) K_2 T_1 $G_{1,2}$ M_4 साधन —^c) $K_{4,5}$ D_1 G_3 $M_{3,4}$ सिद्धै, Dc_1 D_{2-6} सिद्धिं, $G_{1,2}$ सिद्धौ (for सिद्धे) $K_{3,4}$ D_1 T_1 G_3 मोक्षं, K_5 मोक्षाच् (for मोक्षश्) —^d) $Ś_1$ $K_{1,3}$ मोक्षस्य, T_2 G_3 M_4 (*inf lin*) सुखस्य (for दुःखस्य) — K_3 om 58^{ef} —^e) B_2 (marg) $_{3-5}$ D (except D_1, Dn_1 missing) नात पर T च (for तु) B_2 नात परतर किंचित् —^f) $K_{1,5}$ D_4 T G_1 M किं न (K_5 T तु; D_4 च), $B_{1,2}$ सुख, Dc_1 $D_{3,5,6}$ किंचित् (for

C 14 597
B 14 19 65
K 14 20 65
यः परित्यजते मर्त्यो लोकतन्त्रमसारवत् ।
एतैरुपायैः स क्षिप्रं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ ५९
एतावदेव वक्तव्यं नातो भूयोऽस्ति किंचन ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
दंपत्योः पार्थ संवादमभयं नाम नामतः ॥ १
ब्राह्मणी ब्राह्मणं कंचिज्ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्या भर्तारमब्रवीत् ॥ २
कं नु लोकं गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता ।
न्यस्तकर्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ॥ ३
भार्याः पतिकृताँल्लोकानाप्नुवन्तीति नः श्रुतम् ।
त्वामहं पतिमासाद्य कां गमिष्यामि वै गतिम् ॥ ४
एवमुक्तः स शान्तात्मा तामुवाच हसन्निव ।
सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ॥ ५
ग्राह्यं दृश्यं च श्राव्यं च यदिदं कर्म विद्यते ।

किं नु).

59 Dn1 missing (cf v l 44) — a) Ś1 K1.4 D1 श्रद्धावान्, K5 B4 बुद्धिमान्; B1-3.5 Dc1 D2-6 बुद्धिमान् (for श्रुतवान्) — b) D5 G1 भारत (for पाण्डव) K4 पराक्रान्तस्य पाण्डव, G2 पारगतो च भारत — c) K3 partly damaged K1.2 B D1-4 परित्यज्यते (sic), D6 °व्वजते — d) B2 लोके (for लोक) Ś1 K3 B (except B3) Dc1 D3.5.6 सारम् (for तन्त्रम्) K4 D1 समाचरन् (for असारवत्) D4 मर्त्यो वै लोक सारवत् — f) D2-6 S अवाप्नुते

60 Dn1 missing (cf v l 44) K3 om 60^{ab} — a) Ś1 K1 G1.2 M एतद् (for एव) — b) B1 and Bom ed नातो, M1.2 जितो (for नातो) M1.2 केचन (for किंचन) — c) G3 षाण्मासान्; M4 षण्मास — d) K3.4.5 D1 पार्थ योग (K3 °ग) (by transp)

Colophon missing in Dn1 — *Sub-parvan* Ś1 K1.3.5 B Dc1 D2-6 M4 अनुगीता, M1.2 उपगीता — *Adhy name* K2.4 ब्राह्मणसिद्ध (K4 सिद्धब्राह्मण)-प्रोक्ता गीता; D1 ब्राह्मणप्रोक्ता गीता; D5.6 श्रीभगवद् र्जुनसंवाद, T मोक्षविवरण, G3 मोक्षधर्मविवरण, M1.2 योगरहस्य — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 22, D4 T2 G1.2 M 19 (as in text), T1 G3 20

20

1 T G श्रीभगवान् (for वासुदेव) — c) B D (except D1) संवादो — d) Ś1 M1-3 अमयं (for अभयं) B D (except D1) योऽभवद्भरतर्षभ; T1 अमयं कामकामित, G3 °य कामनामत

2 a) Ś1 कश्चिज्, K4 G2 काचिज् (sic) — c) K4.5 D1 G1 M1.2 विविक्तम् — K4 D1 om (hapl) 2d–3c — d) K3.5 भर्तारमिदमब्रवीत्; B1.2 Dc1 भर्तारं सा स्म पृ (Dc1 सानुपृ)च्छति, B4 रमनुपृच्छति

3 K4 D1 om. 3^{abc} (cf v l 2) Before 3, M1-3 ins ब्राह्मणी — a) B2 Dc1 T G3 M1.3 किं, M4 (inf lin as in text) क (for कं) D3.5 G1 तु (for नु) K1 लोके, G3 लोकान्

4 a) G1 पतिगताँल् — b) T1 G1.2 M1.3.4 प्राप्नुवंति K4 B1.2 D1 [इ]ह (for [इ]ति) G3 निश्चय (for न श्रुतम्) — c) K3-5 D1 आश्रित्य (for आसाद्य)

5 Before 5, T G3 ins श्रीभगवान्, M4 वासुदेव — a) K4 D1.3 प्र, G1.3 तु (for स) — b) G1 प्रत्युवाच (for तामु°) — Before 5c, T G3 ins श्री भगवान्; M1.2 ब्राह्मण; M4 वासुदेव K3 om 5c–6d — c) K1 नाभ्यसूयामि — d) K3 [ए]तस्य वा (for [अ]स्य तव) T1 M वाक्यमेतत्त्वया (M1.2 °स्त्वया)नघे.

एतदेव व्यवस्यन्ति कर्म कर्मेति कर्मिणः ॥ ६
मोहमेव नियच्छन्ति कर्मणा ज्ञानवर्जिताः ।
नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन्मौर्तमित्युपलभ्यते ॥ ७
कर्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
जन्मादिमूर्तिभेदानां कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८
रक्षोभिर्वध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु कर्मसु ।
आत्मस्थमात्मना तेन दृष्टमायतनं मया ॥ ९
यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं यत्र सोमः सहाग्निना ।
व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूतानि धारयन् ॥ १०
यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षरमुपासते ।
विद्वांसः सुव्रता यत्र शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ११
घ्राणेन न तदाघ्रेयं न तदाद्यं च जिह्वया ।
स्पर्शेन च न तत्स्पृश्यं मनसा त्वेव गम्यते ॥ १२
चक्षुषा न विषह्यं च यत्किंचिच्छ्रवणात्परम् ।
अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दमव्ययम् ॥ १३
यतः प्रवर्तते तन्त्रं यत्र च प्रतितिष्ठति । C 14 612 B 14 20 14 K 14 21 13

6 K3 om 6 (cf. v l 5) — ^{a}) D5 6 श्राव्य (for ग्राह्य) M1. 2 द्रव्य (for दृश्य) Ś1 K1 च द्रव्य च, K2 4 B1 D1 च श्रव्य च Dn1 D2–6 च मत्य वा, T G M3 4 त(G1 य)था श्राव्य (for च श्राव्य च) — ^{c}) K5 एतद्देव — Ś1 K1 om (hapl) 6^{d}–7^{a} — ^{d}) D3 कार्यं (for कर्म) K2 T1 [अ]कर्मेति

7 Ś1 K1 om. 7^{a} (cf. v l 6) — ^{a}) T2 एवं K2 G1 2 M निगच्छति K3 पर पार न गच्छति — ^{b}) K2–4 कर्मिणो, M4 कर्मणो G3 कर्मणो ज्ञानमार्जिता — ^{c}) Dn1 नैष्कर्म्यं B5 D2 3 च न (by transp) — ^{d}) Ś1 वृत्तम्, K3 पूर्तम्, T छन्नम्, G M4 मौर्ख्यम् (for मौर्तम्) M3 [पु]त्र (for [उ]प) K2 मूर्ति मद्यापि विद्यते, K4 D1 मूर्तिर्नापि च विद्यते, K5 B Dc1 Dn1 D2–6 मुहूर्तमपि लभ्य(K3 Dc1 °मुपलभ्य, D 6 °मपि विद्य)ते, M1 2 ***नैव गम्यते

8 ^{c}) Ś1 K1. 3 5 B3 (marg) Dc1 Dn1 D2 5 -भेदात, K2 -भूतात, K4 D1 -भूताना (for भेदाना) D1 G3 जन्मादिमूर्तभेदात (G3 °दाना), D6 °मूर्तिना भेद — ^{d}) T कर्म भेदेन दृश्यते

9 ^{a}) G1 राक्षिभिर् D3 वध्यमानेषु, T1 विध्य°, Cv वध्य° (as in text) — ^{b}) K3 दृश्य सर्वेषु, K3 corrupt, K4 D1 दृश्यते सर्वं, K5 D5 6 T G3 दृश्य मानेषु, Dc1 Dn1 Cv दृश्यादृश्येषु, G1 2 M4 दृश्यश्रा-व्येषु K5 कर्मिषु, Dn1 D2–6 वर्त्मसु, Cv कर्मसु (as in text) — ^{c}) Bom. ed तेभ्यो (for तेन) D3 मात्मस्थमदनातेन — ^{d}) G1 2 M3 4 (inf lin as in text) महत् (for मया) K5 दृष्टमाग्रतम मया, D6 दृष्टमायतने मया, Cv as in text

10 ^{a}) K1 तत्र, Cv यत्र (as in text) D3 निर्द्वंद्वो, Cv निर्द्वंद्व (as in text) — ^{b}) K4 D1 यत, K5 यत्त (for यत्र) — ^{c}) Ś1 K1 (before corr) व्य(K1 वृ)वाय, Cv व्यवाय (as in text) K4 D1 M1 2 व्यवसाय प्रकु(M1. 2 हि कु)रुते — ^{d}) B3 नरो (for धीरो) D3 धारयेत् K1 धीरो भूत**जयन्, K4 D1 नित्य धीर उ(K4 °रमु)दीरयन्, M (M4 inf lin as in text) धी(M3 शि)रो भूत्वा निधारयन्

11 ^{a}) Dc1 देवास्, M मुक्तास् (for युक्तास्) — ^{c}) B3 सयता, Dc1 सव्रता (for सु°) — ^{d}) K4 D1 यतेंद्रिया

12 ^{a}) G1 2 घ्राह्मणेन (sic), M4 न घ्राणेन (by transp) B3 M1 2 च, T1 G3 तु (for न) K5 तदा गर्ध, G3 तदानेय (for तदाघ्रेयं) K4 D1 घ्राह्मेन न यदाघ्रेय — ^{b}) B2 3 तद्भक्ष्य, T G3 M4 (inf lin) चास्वाद्य, G1 2 M1–3 तदद्य K2 4 5 D (except Dc1) नाम्वा(K4 D1 न म्वा)द्य चैव जिह्वया — ^{c}) G1 वा (for च) B3 4 T1 तदस्पृश्य (for न तत्स्पृश्य) Ś1 K1. 3 न स्पृश्ये(K1 °शे)न हि तत्स्पृश्य (Ś1 ष्ट), K2 5 B2 D6 स्पर्शनेन च तत्स्पृश्यं (K5 स्स्पर्शं), K4 D1 स्पर्शें नैव च (D1 स्पर्शने चैव) सस्पर्शं, B5 Dn1 D2–5 स्पर्श-नेन तदस्पृश्य — ^{d}) Ś1 B2 (marg) 3 4 नैव, K3 नात्र, K5 B1 2 5 Dc1 Dn1 D2–6 T G3 त्वव-, D1 स्वेप (for त्वेव)

13 ^{a}) Dc1 T चक्षुपा G1 सुविपह्य, G2 अपि सह्य, M4 अविलभ्यं (for न विपह्य) K2 4 5 B Dn1 D1–6 M4 चक्षुपामविष(D2–6 °स)ह्य च — ^{c}) K (except K1) D1. 4 G2 M अगंधरसमस्पर्शम्, Cv as in text — ^{d}) K1 M4 (inf lin) अ(K1 स)रूप शब्दम् B2 (marg) 3 Dn1 D2–6 अरूपा(B3 D6° प)-शब्दलक्षण, T1 G3 अरूप (G3 °शब्द) चैव शाश्वतं, G1 2 M4 अरूपं शब्दवर्जित

14 G1 M3 4 read 14^{ab} twice — ^{a}) K2 G1 M3 4 (last three second time) तत, K4 D1 यत्र (for

C 14 612 B 14 20 14 K 14 21 14 प्राणोऽपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ॥ १४
तत एव प्रवर्तन्ते तमेव प्रविशन्ति च ।
समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचेरतुः ॥ १५
तस्मिन्सुप्ते प्रलीयेते समानो व्यान एव च ।
अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्य तिष्ठति ।
तस्माच्छयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्चतः ॥ १६
प्राणानायम्यते येन तमुदानं प्रचक्षते ।
तस्मात्तपो व्यवस्यन्ति तद्भवं ब्रह्मवादिनः ॥ १७
तेषामन्योन्यभक्षाणां सर्वेषां देहचारिणाम् ।
अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा विहितोऽन्तरा ॥ १८
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः ॥ १९
घ्रेयं पेयं च दृश्यं च स्पृश्यं श्रव्यं तथैव च ।
मन्तव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मम ॥ २०
घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः ॥ २१
घ्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये श्रव्ये तथैव च ।
हवींष्यग्निषु होतारः सप्तधा सप्त सप्तसु ।

यत) K2 3 D3 तत्र, M4 (inf lin as in text) मत्र, Cv तत्र (as in text) —^{b}) T M1 2 4 (second time) तत्र, G1 (second time) 2 M3 (second time) नात्र (for यत्र) G1 (first time) यत्र चैतत्प्रतिष्ठित — G3 om (hapl) 14^{c}–16^{d} —^{d}) B1–3 D6 उदानो व्या (B2 3 °नव्या)न एव च

15 G3 om 15 (cf v l 14) D6 om (hapl) 15^{a}–16^{b} —^{a}) Ś1 K1–4 तत एते, K6 एवं सर्वे (for तत एव) —^{b}) K2 4 5 तत्रैव; B D (D6 om) T2 तदेव (for तमेव) —^{c}) M4 (inf lin as in text) प्राणयोर् (for °व्यान°) — K3 om (hapl) 15^{d}–16^{c} —^{d}) Ś1 M2 विचेरत, Cnp विमुचत

16 G3 om 16^{abcd} (cf v l 14) K3 om 16^{abc}, D6 om. 16^{ab} (for both, cf v l 15) —^{a}) D1 शेते, Bom ed लीने (for सुप्ते) Ś1 K1 नि(K1 वि)लीयेते, K2 4 G1 2 M1–3 प्रलीयते, K6 Dc1 Dn1 D2–5 °येत —^{d}) M1 2 ह्युदानो —^{e}) M1 2 तस्माच्छयान पुरुष —^{f}) M1 2 वि (for न)

17 The portion from 17 up to 26 is lost in Dn1, on a missing folio —^{a}) K1 3 आयमते K6 D3 4 5 प्राणानामायतत्वेन, B Dc1 °ना(B2 3 Dc1 °मा)मयते येन, D3 °पानायतत्वेन, D6 °ना पावने तत्त्वे, T1 G1 2 प्राणे नोपहते यत्तु, T2 प्राणमागच्छति ह्यीय, G3 प्राणानायम्यति ह्यीय, M प्राणेनावहते यत्तु (M4 sup lin °स्तु) —^{b}) G3 अपान (for उदान) B1 2 D1 प्रचक्ष्यते —^{c}) B2 4 (marg) 5 तयोर्, B3 ततो (for तपो) —^{d}) Ś1 K1 3. 5 तद्भव; B5 G1 2 तन्मय; Dc1 उत्तर, D2 4 5 मद्भत, T तत्परं, M1 तद्भावं, M2 तद्भावो K2 ब्रह्मवादिन

18 Dn1 missing (cf. v l 17) K4 D1 om 18^{ab} —^{a}) Ś1 K3 D2 T भक्ष्याणा, G1 2 सक्ताना, G3 क्लिष्टानां, M3 4 भक्ताना —^{b}) T1 कष्टाना (for स र्वेषा) K3 देहधारिणा —^{c}) T1 मन्ये (for मध्ये) —^{d}) Ś1 K1 2 B1–3 निहितोंतरा, K3 4 5 D1 T1 विह तोंतरे (K2 °र), B5 दीप्यतेंतरा, D3 दिव्यतेंतरा, D4 दीयतेंतरा, D5 दिव्यते तदा, G3 M3 विहितोंतर, M1 2 मवितातरा D6 सप्तधा व्यमते सदा

19 Dn1 missing (cf v l 17) —^{a}) D3 T1 घ्राण, G1 M (M4 inf lin as in text) घ्राणो K3 D6 जिह्वाद्य Dc1 घ्राणो जिह्वा रसश्चक्षुस् —^{b}) K2. 4 D1 T2 M3 त्वक्श्रोत्र चैव पचमं —^{c}) G2 M1 2 तु सप्तैते (G2 °व) (for च सप्तैता)

20 Dn1 missing (cf. v l 17) D4 reads 20 on marg —^{a}) D2 घ्राणं (for घ्रेयं) D3 4–6 घ्रेय द(D2 प)श्य च पेयं च —^{b}) K3 स्वाद्य, K4 D1 स्पर्शं (for स्पृश्यं) K6 द्रव्य, D3 6 G M श्राव्य, T ग्राह्य (for श्रव्य) —^{c}) K4 D1 इति, K5 T1 G1 2 क्षव (for क्षय) —^{d}) B1 2 T G M4 (inf lin) मता (for मम)

21 Dn1 missing (cf v l 17) —^{a}) K2 घ्रतो (for घ्राता) B1 2 G3 स्प्रष्टा (for द्रष्टा) —^{b}) K2 4 D6 स्पृष्टा श्रोता, K3 श्रोता प्रष्टा, B1 2 G3 द्रष्टा श्रोता K4 M2 3 पंचम —^{c}) Dc1 मता योध्य च सप्तैव —^{d}) K1 B5 परमाद्विज (for °मर्त्विज)

22 Dn1 missing (cf v l 17) T1 G1 2 om. 22^{ab} —^{a}) K1 घ्रेय पेयं, Cv घ्रेये पेये (as in text) K3 भक्ष्ये, D2 दृश्य D2 ते (for च) M (M4 inf lin as in text) घ्रेयं पेयं च दृश्य च —^{b}) K1 5 स्पृश्ये द्रव्ये, K3 दृश्ये श्रव्ये, D3 स्पृश्यश्रव्ये, D4 स्पर्शे श्रव्ये, T2 स्पृश्ये गृह्ये, G3 M4 (inf lin) स्पृश्ये श्राव्ये, M

सम्यक्प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयन्ति स्वयोनिषु ॥ २२
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैते योनिरित्येव शब्दिताः ॥ २३
हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशन्त्यग्निजं मुखम् ।
अन्तर्वासमुषित्वा च जायन्ते स्वासु योनिषु ।
तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये भूतभावने ॥ २४
ततः संजायते गन्धस्ततः संजायते रसः ।
ततः संजायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ॥ २५
ततः संजायते शब्दः संशयस्तत्र जायते ।
ततः संजायते निष्ठा जन्मैतत्सप्तधा विदुः ॥ २६
अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः ।
पूर्णाहुतिभिरापूर्णास्तेऽभिपूर्यन्ति तेजसा ॥ २७ C 14 627 B 14 20 28 K 14 21 26

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

स्पृश्यं श्राव्य — After 22^{b}, Ś1 K D1–6 ins

50* मन्तव्येऽप्यथ वोद्धव्ये सुभगे पश्य सर्वदा ।

[K3 4 D1 चैव (for ऽप्यथ)]

— K3 om. 22^{cd} — ^{d}) K4 D1 सप्त वा, B1 2 4 (marg) समिव (for सप्तधा) — ^{f}) Dc1 स; D6 सु (for स्व-) — After 22, B1 2 T2 ins

51* करणं कर्म कर्ता च मोक्षमित्येव वादिनः ।

[T2 मोक्ष इत्येव वा फलं (for the post half)]

23 Dn1 missing (cf. v l. 17) G3 om (hapl) 23–24 — ^{c}) B Dc1 D2–6 सप्तैता — ^{d}) D6 अतेव (for इत्येव)

24 Dn1 missing (cf v l 17) G3 om. 24 (cf v l 23) — ^{a}) Ś1 K3 B3 5 Dc1 हविर्भूत, D3 हव्यभूता, T1 G1 2 M4 हविर्भूत्वा D2 G1 गणा — ^{b}) K1 B5 Dc1 सुख, K4 5 D2–4 गुण, G1 मुखे D5 6 प्रविशति गुणेग्नि(D6 °ग्र)जे — D4 om (? hapl) 24^{c}–26^{d} — ^{c}) K1 3 अग्निवासम्, K4 D1 अतर्धानम्, K5 B2 अनुवासम् K3 उपागम्य (for उषित्वा च) — ^{d}) D2 3 5 6 G1 जायते K2 तासु, D3 स्वांश, G1 हि सु (for स्वासु) — ^{e}) D3 तत्रैव Ś1 (inf lin) K1 निरुप्यते, K5 निरुह्यत (for °ध्यन्ते) — ^{f}) Some MSS प्रळये K5 पूत- (for भूत)

25 Dn1 missing (cf v l 17) D4 om 25 (cf v l. 24) D3 om (hapl) 25 Dc1 om (hapl) 25^{a} D5 reads 25 on marg Ś1 reads 25^{ab} twice — ^{a}) D6 शब्द (for गन्धस्) — ^{b}) D6 स्पर्शं सजायते तत — K4 D1 om (hapl) 25^{c}–26^{b} — ^{c}) M2 रसस् (for रूप) — ^{d}) K3 [ऽ]पि, M1. 2 हि, M3 वि (for ऽभि) D5 6 रस सजायते तन (cf 25^{b})

26 Dn1 missing (cf. v l 17) D4 om 26 (cf v l 24) K4 D1 om 26^{ab} (cf v l 25) — ^{a}) D5 6 गंध (for शब्द) — ^{b}) M1–3 सश्रयस् B1 2 (marg) स्वय, B2 स्वत्र (for तत्र) — ^{c}) D3 अत D6 ततो निष्ठा स्वभूत्तत्र — ^{d}) G1 शर्मैतत्, M1 2 जतो स्तत् (for जन्मैतत्)

27 ^{b}) K2 प्रगृहीत, K3 T1 °हीता, G3 M4 (inf lin) °हीता G1. 2 पुरातन — ^{c}) M1 2 आकीर्णास् (for आपू°) — ^{d}) K3 B2 तेपि, B1 5 Dn1 D2–6 त्रिभि, G1 ते हि, M4 साभि (for तेऽभि) D4 तप्यंति, G2 पूर्यंत, M1 2 -पूज्यति (for -पूर्यन्ति) D1 G1 M1. 2 तेजस K2 ते पूजयति सेजसा, T G3 तै पूर्यते हि (G3 ह) तेजसा

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1–3 T1 G1 M4 अनुगीता, T2 M1–3 उपगीता — *Adhy name* K2 4 5 B D ब्राह्मणगीता, T G2 ब्राह्मणब्राह्मणीसवाद, M1–3 दपतीसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 23, Dn1 D4 T2 G1 2 M1–3 20 (as in text), T1 G3 M4 21

२१

C 14 628
B 14 21 1
K 14 22. 1

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निबोध दशहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ १

सर्वमेवात्र विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवेक्षते ।
रेतः शरीरभृत्काये विज्ञाता तु शरीरभृत् ॥ २
शरीरभृद्गार्हपत्यस्तस्मादन्यः प्रणीयते ।

21

1 K4 D1 श्री(K4 om)वासुदेव (for ब्राह्मण) — After 1^{b}, T G2 ins

52* इन्द्रियाणां च संवादं मनसश्चैव भामिनि ।

— ^{c}) K3 D6 होत्राणां — ^{d}) G2 निदानम् (for विधा°) D (except Dc1 D1) अथ (for इह) — Ś1 K1 2 5 B1 2 D (except Dc1) T2 ins after 1 K2 4 after 2^{b}

53* श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चरणौ करौ ।
उपस्थं पायुरेतानि होतॄणि दश भामिनि ।
शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो वाक्यं क्रिया गतिः ।
रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दश हवींषि च ।
दिशो वायू रविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च । [5]
इन्द्रः प्रजापतिर्मित्रमग्नयो दश भामिनि ।
दशेन्द्रियाणि होतॄणि हवींषि दश भामिनि ।
विषया नाम समिधो हूयन्ते तु दशाग्निषु ।

[(L 1) Ś1 K1 B1 2 D5 6 नामा वाक् (for नासिका) T2 नासिका श्रोत्रं जिह्वा च चक्षुस्त्वग्वाक्करौ पदौ — (L 2) K1 5 Dn1 D2–6 उपस्थ K6 D4 5 वायुर् (for पायुर्) K5 इति वाग्, Dn1 D2 4–6 इति वा, D3 अथ वाग्, T2 इतीह (for एतानि) K2 D1 वागुपस्थ पायुरिति (for the prior half) D3 दश होतॄणि (by transp) — D1 om (hapl) lines 3–6 — (L 3) K2 4 B1 2 T2 शब्द° स्पर्शो रसो रूप (for the prior half) T2 om from क्य क्रिया up to मग्नयो (in line 6) Ś1 K3 गति° क्रिया (by transp) — (L 5) K2 4 च शतक्रतु (for विष्णुरेव च) B1 2 रसो विशुद्धश्चिन्द्रो विधयोग्नि° शतक्रतु — (L 6) K2 4 विष्णु°, B1. 2 वायु (for इन्द्र°) — K3 D3 om (hapl) line 7 — (L 7) Ś1 होतॄणां K1 2 Dn1 D2 भाविनि, B1 2 तानिह (for भामिनि) — (L 8) Ś1 K1–4 B1 2 D1 विषया (K4 D1 °श्चैषा) समिधोऽग्ने (for the prior half) K1 2 4 D1 च दश, K3 दश वा, T2 दश च (for तु दश)]

B1 2 Dn1 D5 6 T2 cont · B3–5 Dc1 T1 ins after 1

54* चित्तं स्रुवं च वित्तं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।
सुविभक्तमिदं सर्वं जगदासीदिति श्रुतम् ।
ततो विविक्ता चिन्तासीत्तस्मा चित्तं पर्यवेक्षते ।

[(L 1) B1 2 स्नुत (for स्रुव) Dc1 च चिति च, T चिनाचित (T2 °चि) (for च वित्त च) — T1 om lines 2–3 — (L 2) Dc1 अविभक्तम् — Dn1 D5 6 om line 3 — (L 3) B1 2 4 (also as above) तत्क्षितिर्विभक्तासीत (for the prior half) B3 4 प्रत्यपेक्षते]

B Dc1 cont

55* श्रुत्वा चित्तं स्रुगित्येव मनश्चित्तं तदुच्यते ।
तयोर्विविक्ता नागासीदचला शब्दलक्षणा ।
नग्नेव योषा सव्रीडा सा वासः पर्यवेक्षते ।
तस्मात्सजज्ञिरे वर्णाः स्वरा मन्त्रास्त्रयैव च ।
एतच्च न सरस्वत्या प्रजापतिरथाब्रवीत् । [5]

[(L 1) B3 5 श्रद्धा (for श्रुत्वा) B1 2 श्रद्धा चित्ति श्रुवश्चैव (for the prior half) — (L 2) B1 2 विभक्ता — (L 4) B1 2 5 सर्वं (for स्वरा) — (L 5) B3 चैव, B5 चल (for च न°)]

2 D4 om 2^{ab} K2 4 repeat 2^{ab} after 53* — ^{a}) T2 G3 M3 (inf lin) सत्यम् (for सर्वम्) K2 4 (both first time) [अ]नु, K5 Dn1 D2, 3 5 6 [अ]य (for [अ]त्र) — ^{b}) K4 (second time) D1 चिंता, T1 G3 M4 चित्त, G1 चित्ते (for चित्त) K3 B1. 2 अवेक्ष्यते, B3 4 M3 अपेक्षते, T G M3 (inf lin) अवेक्षता K2. 4 (both first time) चित्त विज्ञानमीक्षते — K3 om (hapl) 2^{c}–4^{b} — After 2^{b}, K2 4 ins 53* — ^{c}) B (except B4) Dc1 G3 M3 (inf lin) Cv चेत, D4 तत, M4 ईजे (for रेत) K5 एककाये, G3 M4 Cv भोक्ता च (for -भृत्काये) — ^{d}) Ś1 K1 B1 2 विज्ञातात्र, B3 4 Dc1 T2 G1 M1–3 °नात्तु, B5 °नाद्दु (sic), Dn1 D1 °ता नु, T1 °यात्म, G2 °त तु, G3 यो विज्ञाता (for विज्ञाता तु)

3 K3 om. 3 (cf. v 1 2) — ^{b}) T G अग्नि, M अन्यत्, Cv अन्य (as in text) D1 M1 2 प्रलीयते — After 3^{b}, T G M4 read 4^{cd}, repeating it in its

ततश्चाहवनीयस्तु तस्मिन्संक्षिप्यते हविः ॥ ३
ततो वाचस्पतिर्जज्ञे समानः पर्यवेक्षते ।
रूपं भवति वै व्यक्तं तदनुद्रवते मनः ॥ ४

ब्राह्मणयुवाच ।

कस्माद्वागभवत्पूर्वं कस्मात्पश्चान्मनोऽभवत् ।
मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ ५
केन विज्ञानयोगेन मतिश्चित्तं समास्थिता ।
समुन्नीता नाध्यगच्छत्को वैनां प्रतिषेधति ॥ ६

ब्राह्मण उवाच ।

तामपानः पतिर्भूत्वा तस्मात्प्रेष्यत्यपानताम् ।
तां मतिं मनसः प्राहुर्मनस्तस्मादवेक्षते ॥ ७
प्रश्नं तु वाङ्मनसोर्मां यस्मात्त्वमनुपृच्छसि ।
तस्मात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव समाह्वयम् ॥ ८
उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ।
आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व छिन्धि नौ संशयं विभो ॥ ९
मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् । C 14 642 B 14 21 15 K 14 22.15

---

proper place — c) Dn1 D2–6 मनश् (for ततश्) K3.4 तु (for च) K5 D3 च (for तु) D1 नमस्वाहाश्वाहुतयो — d) Ś1 K1 तत्र, K2.4.5 D1 G2 M यस्मिन्, T G1 तस्मात् (for तस्मिन्) K5 B D (except D1) G3 प्रक्षिप्यते (for संक्षि°)

4 K3 om 4ab (cf v 1 2) — a) K3.4 Dc1 D1–3.5.6 यज्ञे, D4 यज्ञं, M1.2 अभूत् (for जज्ञे) — b) K1 B2.3.4 (marg as in text) Dc1 समान, B1.5 Dn1 D1–6 त मन, G3 Cv मनसा (for समान) K2 T1 G1 पर्युपेक्षते, D1 M1.2 पर्यपेक्षते M4 (inf lin) मनसा यदवेक्षते — T G M4 read (without var) 4cd for the first time after 3b — c) K5 B1.2 (marg as in text) 4 (marg) पूर्वं, Cv रूप (as in text) K5 D3 च (for वै) Ś1 वाक्त, K1 वाक्तु, K3.4 D1 चक्षुस्, K3 T G1.2 वक्त्र, K6 [प्]पा वाक्, B1.4 (marg) D2 वाक्च, B2 (marg as in text) 3–5 Dc1 M1.2 वक्तु, Dn1 D4.5 वर्णं, D3 [प्]वाय, D6 चैव, M3 मर्तुंस्, M4 (inf lin as in text) कर्तुं (for व्यक्तं) — d) Ś1 K1–4 M4 (inf lin) तमनु, K5 B1.4 (marg) D2 तामनु, B2–5 Dc1 Dn1 D3–6 समनु (for तदनु) M1.2 मनोय दधते महान् ❀ Cv तन्, मन अनुद्रवते । ❀

5 D5 om 5 M1.2 om 5–6 together with the ref. D1 om the ref D5.6 ब्राह्मण — a) T2 G1 यदा (for कस्माद्) D1 भगवत, D2.3.6 G2 M3.4 (inf lin) वा भगव(M3 °वा)न् — b) K3 अमून्मन, D1–4 मनो भवेत् — c) K3 कार्यं, K6 वाचा, T G1.2 M3.4 पूर्वं (for वाक्यं) — d) K3 यथा, T G1.2 M3.4 वाक्यं, G3 सदा (for यदा) K3 -गृह्यते (for पद्यते)

6 M1.2 om 6 (cf. v l 5) — a) K4 D1 तेन (for केन) — b) G3 मनश्चास (for मतिश्चित्त) K2 B2 Dc1 M3.4 समाप्लुता, K4 D1 समस्तुते, B1.2 (marg) 3–5 T2 समाप्नुयात्, D3 समन्विता, T1 समावृत्ता, G1 अवाप्लुत, G3 समाप्लुत (for स्थिता) G2 मतिवित्तसमाप्नुता — c) K4 D1.6 समतीता (D6 °ता) (for समुन्नीता) Ś1 K3.5 चाभ्यगच्छत्, K1 चाति, D3.4 चाध्य°, S नाधिगच्छेत् — d) B Dc1 चैना, Dn1 D1–5 वै ता (for वैना) K6 G3 प्रतिषेधते, B D (except D1) °वाध(D4 °बोध्य)ते

7 M1–3 om the ref K4 D1 om 7ab — a) K3 Cv तामुदान, T G M4 (inf lin) स म(T2 तां म-, G2 तन्म)नस्थ (for तामपान) M1.2 तमपान गतिर्भूत्वा, M3 तमपानो मतीर्भूत्वा — b) K3 कस्मात्. K3.5 B D (except Dc1, D1 om) प्रेषति, G3 M1.2 प्रेक्षति Ś1 (marg) B [अ]पावनीं, K1–3 नती, Dc1 [अ]पातनी, Dn1 मता, M1.2 °नमी (for नताम्) T1 तस्माछ्रेप्याभिबोधति, T2 छ्रेप्याथ जानतीं, G1 °छ्रेहस्विवायति (sic), G2 °छ्रेप्यतिं बोधति, M3 °छ्रेत्य महानिति, M4 °छ्रेत्यमपानती (inf lin °छ्रैक्षतमानत) — c) Dn1 गातिं, Cnp मतिं (as in text) K1.3 मनसा, D6 तमस — d) B D (except D1) T1 अपेक्षते

8 a) B1 प्रश्नस् Ś1 K1.3.4 B3.4 Dc1 D1 G3 M4 मा (Ś1 M4 मा, K1 वा, B3 G3 वै) वाङ्मनसोर् (by transp), D4 T G1.2 वाङ्मनसयोर् M1.2 प्रेक्ष्यमानस्तु मनसा (sic) — b) K4 B2.3 D1 यन्मां (for यस्मात्) K4 D1 परि- (for अनु-) — c) D3 त (for ते) K2 दर्शयिष्यामि, K3 D5–6 वर्ण° (for वर्त°) — d) K4 एत, D1 एव (for एव) Ś1 K1 समाह्वयत्, B4 T2 समागमं (for °ह्वयम्)

9 a) B1.2 उभये (hypermetric) (for उभे) K3

C 14 642
B 14 21 15
K 14 22 15

अहं वै कामधुक्तुभ्यमिति तं प्राह वागथ ॥ १०
स्थावरं जङ्गमं चैव विद्ध्युभे मनसी मम ।
स्थावरं मत्सकाशे वै जङ्गमं विषये तव ॥ ११
यस्तु ते विषयं गच्छेन्मन्त्रो वर्णः स्वरोऽपि वा ।
तन्मनो जङ्गमं नाम तस्मादसि गरीयसी ॥ १२
यस्मादसि च मा वोचः स्वयमभ्येत्य शोभने ।
तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वक्ष्यसि सरस्वति ॥ १३
प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स्म तिष्ठति ।
प्रेर्यमाणा महाभागे विना प्राणमपानती ।
प्रजापतिमुपाधावत्प्रसीद भगवन्निति ॥ १४
ततः प्राणः प्रादुरभूद्वाचमाप्याययन्पुनः ।
तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वाग्वदति कर्हिचित् ॥ १५
घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते ।
तयोरपि च घोषिण्योर्निर्घोषैव गरीयसी ॥ १६
गौरिव प्रस्रवत्येषा रसमुत्तमशालिनी ।
सततं स्यन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी ॥ १७

G3 वाङ्मनसे, Do1 वाङ्मानसा B3 (marg) 5 (marg as in text) 5 ध्यात्वा (for गत्वा) T1 उभेव मनसी भूत्वा —^{b}) B5 अपृच्छती (sic), D1 °च्छत —^{c}) T1 अनयो (for आवयो) —^{d}) K3 B3 4 Do1 न (for नौ) B1 2 भूशं (for विभो)

10 ^{a}) M1 2 तत (for मन) G3 [आ]ह (for [ए]-व) —^{b}) K4 D1 तथा, T G1 M तत (for तदा) K4 B1 D3 सरस्वती॰ —^{c}) K5 अयं (for अहं) D1 च (for वै) Ś1 K1 3 अह कामदुघा तुभ्यम् —Do1 om 10^{d} —^{d}) K3 अथ (for इति) K1 ते, G3 [इ]द (for त) K4 D1 चानघ, G2 वाग्विधिं (for वागथ)

11 Before 11, Ś1 ins ब्रह्मा, K3 4 5 B3 D (except Do1) ब्राह्मण उवाच, G3 M4 प्रजापति G1 om 11^{ab} —^{b}) B4 T2 विद्येसे, B6 विद्धेते, D3 वियुग्मे (for विद्ध्युभे) D3 स्थित (for मम) —^{d}) K1 D4 विद्यते (for विषये) ❀ Cv जङ्गम तव विषये वर्तते । ❀

12 ^{a}) K1 3 G3 मत्तु (for यस्तु) K4 5 D (except Do1 D1) त (for ते) T G M3 4 विषये G1 3 M गच्छन् —^{b}) Ś1 K1 4 5 D1 G3 M वर्णो मंत्र (by transp), K3 धर्मो मंत्र —^{c}) B1 (marg as in text) त मोक्षं, Do1 तन्मोक्ष, M4 तस्माच्चो (for तन्मनो) —^{d}) Ś1 D3 G2 3 M1 2 अपि (for असि)

13 ^{a}) K3 4 B3 D1 अपि, K5 अति, G3 M4 (inf lin) Cv इद (for असि) K3 4 5 G3 M4 (inf lin) तु; Cv त्वं (for च) K4 मां वोच, K5 मे वाच. B1 2 3 (marg) 4 5 Do1 Dn1 D2–6 य(Do1 त, D5 6 अ)स्मादपि समाधिस्से, T G1. 2 M3 4 स (M3 4 य)स्मान्नवितुमर्हामि, M1 2 यस्मान्नवितु मामि च्छेत् —^{b}) K3 M3 अभ्येति; Dn1 अपेत्य; D1 अभ्येतु, G1 अप्येत्य —^{d}) Ś1 प्रवक्ष्यसि, B (except B1) Dn1 D2–6 प्रवक्ष्यामि, M1 2 स्य वक्ष्यसि B1–3 G3 सरस्वतीं (G3 °ती) K2 4 5 D1 न वाग्वदति कर्हिचित्, K3 T G1 2 M3 4 प्रव(K3 ते व)क्ष्यामि सरस्वतीं, M4 (inf lin) न वक्ष्यति सरस्वती

14 ^{a}) Ś1 K1 3 नित्या; K3 4 5 D1 M1 2 नित्य, G2 3 M3 4 यस्माद् (for देवी) B3 प्राणा प्राणावरे देवी; T G1 प्राणापानावतरे यद् —^{b}) T1 वाचे, G2 अह; M1 2 वाक्ये (for वाग्वै) G3 यत्र (for नित्य) S (except M1 2) प्रतिष्ठिता (for स्म तिष्ठति) K3 4 5 D1 वाग्वै सम्यक्प्रतिष्ठिता, D5 6 वागेवे(D6 °वै)ति प्रतिष्ठिता —^{c}) Ś1 (by corr) K1 3 5 पूर्यमाणा; K4 D1 प्रेक्ष्य°; G2 M4 प्रेर्यमाण (M4 °णो) (for °माणा) T1 G1 प्रीय माणो महाभागे (T1 °गैः) —^{d}) K3 corrupt K4 5 Dn1 D2–6 प्राणान्, B1 (marg) 5 पानम् (for प्राणम्) B2–5 D3 अपानती, M1–3 4 (inf lin as in text) अमानिनी (for अपानती) T1 G1 2 विना प्राणाश्च (G2 °ण च) मामपि —K4 reads 14^{ef} on marg

15 ^{a}) Ś1 om तत Ś1 K1 2 प्राणा; K4 D1 प्राणात् M1 2 पुनर् (for प्रादुर्) K3 आसन् (for अभूद्) —^{b}) G3 प्राणम् (for वाचम्) Ś1 K3–5 D3 आप्याययत्, G3 M1 2 आध्याययत् T G1 2 M3 4 इव (for पुन) —^{d}) D5 6 विंदति (for व°)

16 ^{a}) K1 D1 T M घोपणी, Cv घोषिणी (as in text) —^{b}) Ś1 K D1 G3 M4 (inf lin) एषा, M4 एव (for एव) —^{c}) G2 सु (for च) K1–4 D1 M1–3 घोषिण्यो, K5 Dn1 D2–6 घोषेण; B T2 घोषिण्या, Do1 घोषीयं, T1 G1 घोषिण्यां —^{d}) Do1 om, D2 निर्घोषेण, G1 निर्मोहैव K3 गरीयसे

17 ^{a}) B1 Do1 D3 4 T2 गौरीव K3 D4 5 T G1 2

दिव्यादिव्यप्रभावेन भारती गौः शुचिस्मिते ।
एतयोरन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः स्यन्दमानयोः ॥ १८
अनुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना सिसृक्षया ।
किं नु पूर्वं ततो देवी व्याजहार सरस्वती ॥ १९
प्राणेन या संभवते शरीरे
प्राणादपानं प्रतिपद्यते च ।
उदानभूता च विसृज्य देहं
व्यानेन सर्वं दिवमावृणोति ॥ २०
ततः समाने प्रतितिष्ठतीह
इत्येव पूर्वं प्रजजल्प चापि ।
तस्मान्मनः स्थावरत्वाद्विशिष्टं
तथा देवी जङ्गमत्वाद्विशिष्टा ॥ २१

C 14 654
B 14 21 26
K 14 22, 26

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

प्रसवति, K_5 स्रववीति, $B_{1.2.5}$ D_8 प्रभवति B_5 D (except Dc_1 D_1) [ऋ]र्यान् (for [पृ]पा) —[b]) T वासम्, G_1 मामम्, Cv रसम् (as in text) K_4 उत्तर- (for उत्तम) Cv पालिनी (for -शालिनी) —[c]) K_2 T_2 $G_{1.2}$ M_{1-3} स्यदति, D_6 तस्य ते, G_3 M_4 स्यदिनी —[d]) K_5 D_2 $M_{1.2}$ शाश्वती, D_5 शाश्वत- $Ś_1$ K_1 माविनी, D_2 शाश्वतीं ब्रह्मवादिनीं

18 [a]) $K_{2.4.5}$ D_1 प्रकारेण, Dc_1 प्रधानेन (for प्रभावेन) —[b]) G_3 M_4 (*inf lin*) शुचिस्मिता —[c]) $D_{5.6}$ लक्ष्य (for पश्य) —[d]) K_3 स्पर्धमानयो, Dc_1 Dn_1 $D_{2.4.5}$ स्पद°, S (except G_3, M_4 *inf lin* as in text) यतमानयो

19 [a]) S (M_4 *inf lin* as in text) चान्येषु (for वाक्येषु) —[b]) $K_{2.4}$ D_1 नोद्यमाना K_5 D (except Dc_1 D_1) विवक्षया, $B_{1.2}$ हि सूक्ष्मया (for सिसृक्षया) B_3 चोद्यमानानि सूक्ष्मया —[c]) K_2 अनु, K_4 D_1 कं तु, K_5 कं नु, T_2 $G_{1.2}$ M किं तत् (for किं नु) $D_{5.6}$ सर्वं (for पूर्वं) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ B_2 D (except Dc_1) तदा (for ततो)

20 [a]) D_1 T_2 $G_{1.2}$ M प्राणो न (for प्राणेन) $B_{1-3.4}$ (marg as in text) $_5$ Dc_1 य, G_3 सा (for या) $Ś_1$ K_{1-3} G_3 संश्रि(G_3 °श्र)यते, $K_{4.5}$ B_4 (marg) D_1 सम्रृ(K_5 °द)यते, D_3 संभरते, D_5 समवेसे, T $G_{1.2}$ M सञ्जमते (for संभवते) $K_{1.3}$ शरीरं, $D_{5.6}$ शरीरी —[b]) K_4 प्रतिपद्य एव, T G °द्यते तु (for °द्यते च) —[c]) K_4 B Dc_1 T G_1 $M_{3.4}$ -भूतश्च (for भूता च) $Ś_1$ $K_{1.3}$ उदानभूतादविसृ(K_3 °रा)ज्य देह —[d]) K_1 M_{1-3} सर्वैं, $B_{1.2.4}$ (marg) Dc_1 T_1 G_2 सर्वां, B_4 दिव्य (for सर्वं) $Ś_1$ (by corr) $B_{1.4}$ (marg) Dc_1 T_1 G_2 दिशम् (for दिवम्) M_4 (*inf lin*) आतनोति (for आवृणोति)

21 The portion from 21 up to the end of the adhy 22 is lost in Dn_1, on missing folios —[a]) $K_{2.4}$ समान $K_{1.2}$ प्रवि (for प्रति) T G_1 M [इ] यम्, G_3 स्वयम् (for [इ]ह) —[b]) K_4 D_1 इत्येप K_2 स पूर्वं, D_3 पूर्वेषु, Cv सर्वं प्र- (for पूर्वं प्र) T प्रतिजल्प (for प्रज°) K_5 D_{2-6} वाणी, B_3 काले, D_1 वापि, T_1 G_1 वागपि, T_2 वागथ, G_3 यापि (for चापि) —[c]) K_3 ततो (for तस्मात्) Cv विशिष्टस् (for °ष्ट) —[d]) G_1 सदा (for तथा) $D_{5.6}$ देही (for देवी) K_5 विशिष्ट, G_2 ष्ट, Cv ष्टा (as in text)

Colophon missing in Dn_1 — *Sub-parvan* $Ś_1$ K_{1-3} T $G_{1.3}$ M_4 अनुगीता, K_5 B Dc_1 $D_{4.5}$ ब्राह्मण गीता, M_{1-3} उपगीता — *Adhy name* G_3 आत्म-यज्ञविधान — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 24, B_1 D_4 T_2 G_2 M 21 (as in text), T_1 G_3 M_4 (by corr) 22, G_1 19

२२

C 14. 653
B 14. 22. 1
K 14. 23. 1

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे सप्तहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ १
घ्राणं चक्षुश्च जिह्वा च त्वक्श्रोत्रं चैव पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथगाश्रिताः ॥ २
सूक्ष्मेऽवकाशे सन्तस्ते न पश्यन्तीतरेतरम् ।
एतान्वै सप्तहोतॄंस्त्वं स्वभावाद्विद्धि शोभने ॥ ३
ब्राह्मण्युवाच ।
सूक्ष्मेऽवकाशे सन्तस्ते कथं नान्योन्यदर्शिनः ।
कथंस्वभावा भगवन्नेतदाचक्ष्व मे विभो ॥ ४
ब्राह्मण उवाच ।
गुणाज्ञानमविज्ञानं गुणिज्ञानमभिज्ञता ।
परस्परगुणानेते न विजानन्ति कर्हिचित् ॥ ५
जिह्वा चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
न गन्धानधिगच्छन्ति घ्राणस्तानधिगच्छति ॥ ६
घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७
घ्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।

22

☞ This adhy. is missing in Dn_1 (cf. v. l. 12. 21. 21).

1 ^{a}) $K_{3.4}$ D_1 [ए]व (for [अ]पि). — ^{d}) T_1 विनाशम् (sic), G_3 निधानम् (for विधा°). G_1 इव (for इह).

2 ^{a}) K_2 $D_{1.6}$ $M_{1.2}$ प्राणश्, K_4 B_{3-5} D_{2-5} G_3 घ्राणश् (for घ्राण°). D_{c1} जिह्वाश्. — ^{b}) K_3 जिह्वा त्वक् (for त्वक्श्रोत्र°). B_3 त्वक्च श्रोत्र च पचम. — ^{d}) K_5 सुसम्, $D_{5.6}$ पथम् (for पृथग्). $Ś_1$ K_{1-3} T $G_{1.2}$ आश्रया ; $B_{1.2}$ आहृता (for आश्रिता).

3 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1-3.5}$ T_2 G_3 सूक्ष्मावकाशे. $K_{2.4}$ शक्तास्ते, B D_{c1} D_{2-6} T_2 G_3 स्थिता (T2 G3 °ति), T_1 G_2 समासे ; M_1 सतसे (for सन्तस्ते). G_1 सूक्ष्माकाशे सम प्राप्ते. — ^{b}) D_3 वि (for न). K_3 कथ नान्योन्यधार्षित (cf. 4^b). — ^{c}) T $G_{1.2}$ M एतद्वै ($M_{1.2}$ °ते) सप्त होतृश्च ; G_3 एतांश्च सप्तहोतॄणां. — ^{d}) $M_{1.2}$ स्वभावं. G_3 भावान्साध्वी च शोभने.

4 ^{a}) K_{1-3} G_3 सूक्ष्मावकाशे. D_3 M_1 सतसे, G_2 संप्राप्ते (for सन्तस्ते). T G_1 सूक्ष्माकाशे सम प्रा(G_1 तु सप्रा)प्ते. — ^{b}) T_1 च (for न). K_3 कथा नान्योन्यधार्षित (sic). — ^{c}) $K_{4.5}$ D_{c1} D_1 T G M_3 -स्वभावाद्. — ^{d}) K_2 B D_{c1} D_{2-6} मे प्रभो ; K_4 D_1 विस्तराद् (for मे विभो).

5 D_1 om. the ref. — ^{a}) $K_{1.3.4}$ B (except B_1) D_{c1} D_1 $G_{2.3}$ Cv. गुणज्ञानम् (for गुणा°). K_4 मति ज्ञानं, $B_{1-3.4}$ (marg. as in text). $_5$ D_{c1} $M_{3.4}$ Cv. अभि° (for अवि°). K_2 मनोज्ञान गुणज्ञान ; T_1 G_1 गुणाज्ञानेषु विज्ञानं. — ^{b}) K_4 D_1 पुण्य ; K_5 $B_{2.4.5}$ D_{2-6} T_2 G_2 M गुण ; D_{c1} गुणे (for गुणि°). K_4 $D_{1.3}$ अविज्ञता (for अभि°). K_2 मतिज्ञानं प्रविज्ञाया (sic). — ^{c}) K_5 B_1 D_{2-6} T_2 G_2 परस्पर. K_4 स्वेते, $B_{2.4}$ (marg. as in text). $_5$ एतान्, B_3 एव, D_1 ह्येते ; G_3 एति (for एते). — ^{d}) B D (except D_1, Dn_1 missing) G_2 [अ]भिजानति, G_3 विजानाति. B_4 केचन (for कर्हिचित्).

6 ^{a}) B_2 च श्रोत्र च, G_3 तया श्रोत्रे. — ^{b}) K_3 $B_{2.5}$ $D_{5.6}$ G_3 $M_{1-3.4}$ (m/ lin. as in text) वाङ्मनो (for त्वङ्मनो). — After 6^b, G_1 reads 10^{cd}. $K_{1.3}$ $D_{2.5.6}$ G_1 M_4 om. (hapl.) 6^c–7^b. G_3 om. (hapl.) 6^c–8^b. — ^{c}) G_2 शब्दम् (for गन्धान्). K_2 अभि, $M_{1.2}$ अपि (for अधि-). — ^{d}) $K_{4.5}$ B_3 D_{c1} घ्राण, $B_{1.2}$ (marg. as in text) चक्षुस् (for घ्राणस्). — After 6, D_{c1} reads 9 for the first time, repeating it after 11, while T G_2 read 9–10.

7 G_3 om. 7, $K_{1.3}$ $D_{2.5.6}$ G_1 M_4 om. 7^{ab} (for all, cf. v. l. 6). $B_{1.2}$ om. (hapl.) 7–8. D_1 om. (hapl.) 7. — ^{a}) $M_{1.2}$ घ्राणश्. K_4 जिह्वा (for चक्षुस्). — ^{b}) K_5 B_5 वाङ्मनो (for त्वङ्मनो). — K_2 reads 7^{cd} after 8. — ^{d}) B_3 तिष्ठति (for -गच्छति).

न रूपाण्यधिगच्छन्ति चक्षुस्तान्यधिगच्छति ॥ ८
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा ।
न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक्च तानधिगच्छति ॥ ९
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
न शब्दानधिगच्छन्ति श्रोत्रं तानधिगच्छति ॥ १०
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं बुद्धिरेव च ।
संशयान्नाधिगच्छन्ति मनस्तानधिगच्छति ॥ ११
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं मन एव च ।
न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छति ॥ १२
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रियाणां च संवादं मनसश्चैव भामिनि ॥ १३

मन उवाच ।

न घ्राति मामृते घ्राणं रसं जिह्वा न बुध्यते ।
रूपं चक्षुर्न गृह्णाति त्वक्स्पर्शं नावबुध्यते ॥ १४
न श्रोत्रं बुध्यते शब्दं मया हीनं कथंचन ।
प्रवरं सर्वभूतानामहमस्मि सनातनम् ॥ १५

C 14 669
B 14 22 15
K 14 23 15

---

8 G3 om. 8^{ab} (cf. v 1. 6) B1.2 om 8 (cf v 1 7) B3 T1 om (hapl.) 8 — ^{a}) B4.5 Dc1 नासा, S (T1 G3 om) घ्राणो (for घ्राण) T2 G2 जिह्वास् Ś1 च चक्षुश्च (for तथा श्रोत्र) — ^{b}) Ś1 श्रोत्र त्वग्, K5 D2-6 वाङ्मनो — ^{c}) K3 D1 रूपेण, M1.2 रूपान् (for रूपाणि) — ^{d}) D1 रूप (for चक्षुस्) K2.3 B5 D1.3.6 M1-3 तान् (for तानि) — After 8, K2 reads 7^{cd}

9 K2 om (hapl) 9–11 G1 om. 9^{a}–10^{b} Dc1 reads 9 for the first time after 6, repeating it after 11 T G2 read 9–10 after 6 K4 reads 9^{ab} after 10 — ^{a}) M1 घ्राणो Ś1 K5 D2.3.5.6 ततश्चक्षु°, K4 D1 रसश्चक्षु (for च चक्षुश्च) T घ्राणं चक्षुश्च जिह्वा च — D4 om (hapl) 9^{b}–10^{a} — ^{b}) B Dc1 (both times) बुद्धि श्रोत्रं (by transp) K1 त्वङ्मनो बुद्धिरेव च — K4 om 9^{cd} — ^{c}) K1 शब्दान्, T G2 स्पर्शम् (for स्पर्शान्) M स्पर्शांश्च नाधिगच्छंति — ^{d}) Dc1 (second time) बुद्धिस्, G3 श्रोत्र, M त्वकु (for त्वक्च) T G2 एवद् (for च तान्)

10 For the sequence in T G2, cf v 1 9 K2 om 10, D4 om. 10^{a}, G1 om. 10^{ab} (for all, cf v 1 9) D1 om (hapl.) 10–11 G3 om (hapl) 10 K3 repeats 10^{ab} after 10^{cd} — ^{a}) M घ्राणो B5 श्रोत्र (for चक्षुश्) T G2 transp जिह्वा and चक्षुश्च K4 घ्राण जिह्वास्तथा चक्षुस् — ^{b}) K3 (second time) B5 श्रोत्र त्वग्, B1 वाङ्मनो — After 10^{b}, B5 reads 11^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. B5 om 10^{cd} G1 reads 10^{cd} after 6^{b} — ^{c}) T G1.2 शब्दम् (for शब्दान्) — ^{d}) T G1 तम्, G2 तद् (for तान्) — After 10, K4 reads 9^{ab}, while B1-4 ins after 10

56* घ्राण चक्षुश्च श्रोत्र च त्वग्जिह्वा बुद्धिरेव च ।

[B3.4 घ्राण चक्षुस्तथा श्रोत्र (for the prior half) B3.4 जिह्वा त्वग् (by transp)]

— B1-4 read 11^{cd} for the first time after the above

11 K2 om 11 (cf v 1 9) D1 om. 11 (cf v 1 10) T1 om. (hapl.) 11–12 K4 B3 om. 11^{ab} B4 reads 11 twice — ^{a}) T2 G1.2 M1.2.4 घ्राणो — ^{b}) Ś1 श्रोत्रं त्वग् (by transp) K3 मन (for बुद्धिर्) B1.2.4 (first time) त्वक्च (B2 बुद्धि°) श्रोत्र मनस्तथा, B4 (second time) त्वक्श्रोत्र च मनस्तथा — B1-4 read 11^{cd} for the first time after 56*, B5 after 10^{b} — ^{c}) K4 न स्पर्शम्, K5 B (first time) D2-6 T2 G1.2 संशयम्, Dc1 सकल्पान् (for संशयान्) — ^{d}) K4 त्वक्च, B (first time) बुद्धिस् (for मनस्) D5.6 तम् (for तान्) — After 11, Dc1 repeats 9

12 T1 om 12 (cf v 1 11) D4 om. (hapl.) 12 K2.4 om. 12^{ab} — ^{a}) T2 G1 M घ्राणो — ^{b}) G3 श्रोत्र त्वङ् (by transp) — ^{d}) B1.2.4.5 Dc1 D1 M1-3 तान् (for ताम्) D3 अनु (for अधि) — After 12, M4 ins an addl. colophon [*Sub-parvan* अनुगीता — *Adhy no* 13]

13 Before 13, M4 ins ब्राह्मण — ^{d}) B Dc1 भाविनि

14 ^{a}) K5 B D4.5 नाघ्राति, G3 न घ्राणं G2.3 मदृते (for मामृते) K3 प्राण, T G1.2 M1.3.4 (*inf lin* as in text) घ्राणो, M2 प्राणो — ^{b}) K2.4 B1.2 D1 रसान् B D (except D1, Dn1 missing) वेत्ति च (for बुध्यते) — ^{c}) B1.2 चक्षू रूप (by transp) — ^{d}) T G1.2 स्पर्शं त्वङ् (by transp) Ś1 K1.3 B3.4 च, T2 वि- (for [अ]व-) B1 -बुध्यति B2 G3 त्वक्च स्पर्शं न बुध्यते (B2 °ति)

C 14 670
B 14 22 16
K 14 23 16

अगाराणीव शून्यानि शान्तार्चिष इवाग्नयः ।
इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यशः ॥ १६
काष्ठानीवार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः ।
गुणार्थान्नाधिगच्छन्ति मामृते सर्वजन्तवः ॥ १७
इन्द्रियाण्यूचुः ।
एवमेतद्भवेत्सत्यं यथैतन्मन्यते भवान् ।
ऋतेऽस्मानस्मदर्थांस्तु भोगान्भुङ्क्ते भवान्यदि ॥ १८
यद्यस्मासु प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम् ।
भोगान्भुङ्क्ते रसान्भुङ्क्ते यथैतन्मन्यते तथा ॥ १९
अथ वास्मासु लीनेषु तिष्ठत्सु विषयेषु च ।
यदि संकल्पमात्रेण भुङ्क्ते भोगान्यथार्थवत् ॥ २०
अथ चेन्मन्यसे सिद्धिमस्मदर्थेषु नित्यदा ।
घ्राणेन रूपमादत्स्व रसमादत्स्व चक्षुषा ॥ २१
श्रोत्रेण गन्धमादत्स्व निष्ठामादत्स्व जिह्वया ।
त्वचा च शब्दमादत्स्व बुद्ध्या स्पर्शमथापि च ॥ २२
बलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलीयसाम् ।
भोगानपूर्वानादत्स्व नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि ॥ २३
यथा हि शिष्यः शास्तारं श्रुत्यर्थमभिधावति ।

---

15 ^{a}) S शृणुयात् (for बुध्यते) —^{b}) Ś1 D1 G3 M4 (*inf lin*) कदाचन —^{d}) Ś1 K1 3 एकं (for असि) B4 सनातन

16 ^{a}) K2 B1 D2 3 6 आगाराणि, M1 2 नगराणि K3 [ए]व (for [इ]व) — Do1 om (? hapl) 16^{b}–17^{a} —^{c}) D2–4 भाषते (for भासन्ते) —^{d}) Ś1 हीना न (for हीनानि) B1. 2 5 सर्वश (for नित्यश)

17 Do1 om 17^{a} (cf. v l 16) —^{a}) K3 G1 2 M [ऊ]र्ध्वं, G3 [अ]थ (for [आ]र्द्रं) K1–3 D3 M2 -शुष्कानि —^{b}) D6 अतींद्रियै —^{d}) S महते

18 D6 om. the ref —^{a}) D5 एवमेव सत्य भवेद्, D6 इन्द्रियाणामेव तत्सत्य (hypermetric) —^{b}) K4 M1 2 मन्यसे, D3 मनुते —^{c}) Ś1 K1 2 4 5 D (except Do1, Dn1 missing) G1 स्वं, K3 T1 G2 3 वै (for तु) —^{d}) Ś1 K1 2 4 5 D1 भुज्याद्; K3 भुंजन्; M3 भुजेद् (for भुङ्क्ते) K5 अपि (for यदि) G3 भोगान्भुजीत चेद्भवेत्

19 ^{a}) K5 च लीनेषु; M1 2 प्रणष्टेषु (for प्रलीनेषु) K3 इन्द्रियेषु च लीनेषु — K4 D1 om 19^{bc} —^{c}) K5 भुङ्क्ष्व, B D (D1 om, Dn1 missing) T G1. 2 M1. 2 भुक्ते (for भुङ्क्ते) B Do1 D2–6 T2 भवान् (for रसान्) K5 भुङ्क्ष्व, B D (D1 om, Dn1 missing) T2 सत्य, T1 G1 2 वेत्ति, G3 M4 (*inf lin*) वेत्सि, M1 2 भुक्ते (for भुङ्क्ते) —^{d}) K4 Do1 D1 तथा (for यथा) K B4 Do1 D1 G3 M1 2 मन्यसे K3 यथा, S (except G3) भवान् (for तथा)

20 ^{a}) Ś1 K1 3 G3 विप्र-, K2 4 D1 संप्र-, K5 ससु-, T1 [अ]स्य प्र, T2 G1 2 M [अ]प्यप्र- (for [अ]स्मासु) —^{c}) Ś1 K1 मात्रेषु (for -मात्रेण) —^{d}) Ś1 K1 3 भुङ्क्ष्वे, K2 5 भुङ्क्ष्व, G3 भुक्त, M3 4 भुङ्क्षे Do1 T2 यथार्थवित्, T1 G M तदार्थव (T1 °वि)त्

21 ^{a}) G2 अथ वा, M1 2 यथा च (for अथ चेन्) K5 सिद्धम्, M4 (*inf lin*) बुद्धिम् —^{b}) Ś1 K3 अस्मदर्थेन D3 तानि स, G3 सर्वदा (for नित्यदा) —^{c}) K3 T G आधत्स्व —^{d}) K B4 D1–4 6 G3 रसान् D5 6 आहर, G3 आधत्स्व T G1 2 M चक्षुषा शब्द (M1 2 रूप)माददा

22 ^{a}) K2 4 5 B1–4 D (Dn1 missing) गंधान्, M1 2 शब्दम् K3 T G1 2 आधत्स्व — K5 om (hapl) 22^{b}–23^{c} K3 om (hapl) 22^{bc} —^{b}) B Do1 D2 5 T2 स्पर्शान् (for निष्ठाम्) K2 4 D1 नोच्छिष्ट भोक्तुमर्हसि(=23^{d}), D6 जिह्वया रसमेव च —^{c}) G1 2 M2–4 वा (for च) K2 4 D1 श्रोत्रम् B3–5 D2–6 शब्दान् T2 G3 आधत्स्व —^{d}) M1 2 जिह्वा (for बुद्ध्या) G3 वा (for च) D3 सबुद्ध्या स्पर्शयापि च

23 K5 om 23^{abc} (cf v l 22) —^{a}) M1 2 [ऽ]पि (for हि) G3 नीयमाना (for ह्यनियमा) G1 बलीयस्तोह्यनीस यद् (sic) —^{b}) K2 4 D1 नियमो B1 2 दुर्बलीयस T G1 2 दुर्बलाश्च ब(G1 °श्राव, G2 °स्त्वब)- लीयसां —^{c}) T2 G3 आधत्स्व Ś1 K1 3 भोगेन सर्वा ना(K3 °र्वमा)दत्स्व, T1 G1 2 भोगानाधत्स्व नोच्छिष्ट (G1 नित्यं वै) —^{d}) T1 G2 मनस्त्व (for नोच्छिष्ट)

24 ^{a}) M1 (*inf lin* as in text) शिष्ट K5 यथा शिष्योरशास्त्रश्चेत् (sic), G3 शायितानि यथा शिष्य —^{b}) K2 शिष्यार्थम् (for श्रुत्य°) T1 G1 2 M अनु, G3 अपि (for अभि-) —^{c}) Ś1 तत श्रुतिम्, G3 तच्छ्रुत्वा तम् —^{d}) K5 श्रुतार्थे, B3 D2–6 श्रुत्यर्थम् K3 अधि (for उप) B (except B3) -तिष्ठते, D3

ततः श्रुतमुपादाय श्रुतार्थमुपतिष्ठति ॥ २४
विषयानेवमस्माभिर्दर्शितानभिमन्यसे ।
अनागतानतीतांश्च स्वप्ने जागरणे तथा ॥ २५
वैमनस्यं गतानां च जन्तूनामल्पचेतसाम् ।
असदर्थे कृते कार्ये दृश्यते प्राणधारणम् ॥ २६
बहूनपि हि संकल्पान्मत्वा स्वमानुपास्य च ।
बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव धावसि ॥ २७
अगारमद्वारमिव प्रविश्य
संकल्पभोगो विषयानविन्दन् ।
प्राणक्षये शान्तिमुपैति नित्यं
दारुक्षयेऽग्निर्ज्वलितो यथैव ॥ २८
कामं तु नः स्वेषु गुणेषु संगः
कामं च नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।
अस्मानृते नास्ति तवोपलब्धि-
स्त्वामप्यृतेऽस्मान्न भजेत हर्षः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे पञ्चहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ १
प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च । C 14 685 B 14 23 2 K 14 24 2

धावति

25 [b]) T2 जय, M1 2 जव (for अभि-) — [c]) K4 D1 आगताद् (for अती) — [d]) G1 तदा (for तथा)

26 [a]) K2-5 B1-4 Dc1 D1 3-6 वैमनस्य — [b]) G3 अपि (for अल्प) K3 Dc1 -चेतसा (for -चेतसाम्) — [c]) G1 असदर्थं K1 3 न ते (for कृते) Ś1 K1-3 कार्यं

27 [a]) B2 च, G3 न (for हि) — [b]) K2 4 5 D1 ज्ञात्वा, T2 G M4 (inf lin) कृत्वा (for मत्वा) M1 2 हु (for च) — [c]) Ś1 K1 3 G3 भिद्यमानो (G3 °नं) (for पीड्य°) — [d]) K3 अभि (for एव) K4 B D1-6 T G1 2 धावति

28 [a]) K5 D2-6 आगारम् D1 अपि (for इव) — [b]) K2 B1 2 Dc1 T G2 M4 संकल्पभोगान् (T1 G2 °भोगे, M4 °भोगौ), K5 संतप्यमानो B4 विनिं दन्, M1 2 अविंद, M4 अविंदत (for °दन्) K4 D1 सकलपभोगान्विषयांश्च विंदति, B3 5 D2-6 °भोगान्विषये निबद्धान् — [c]) D2-4 प्राणक्षय, G1 प्राणिक्षये K2 3 M1-3 उपैपि — [d]) K1 दानक्षये, D3 धातु° (for दारु°) M1 2 ययावत् (for यथैव)

29 [a]) B1 2 कामस् K2 नु (for तु) K5 त्रिष्वेषु, Dc1 नष्टेषु (for न स्वेषु) Ś1 K1 3 काम तु (K3 च) सस्वेव गुणेषु सग — [b]) B1 2 काम, D4 सम (for काम) B1 T G1 M तु, B2 [s]स्तु (for च) — [c]) B1-3 D3 असद्विना, Dc1 D2 4-6 अस्मान्विना, G3 ऋते त्वस्मान् K2 4 B1 D4 तपोपलब्धिस्, T1 तदोप°; G1 तथोप° — [d]) Ś1 K1 4 D1 त्वामप्यृवे, B3 4 Dc1 तावत्कृते, B5 D3-6 तावदृते, G1 त्वमाप्यते (for त्वामप्यृते) D2-5 त्वां, D6 त्वा (for ऽस्मान्) D2-6 भजेय, G1 भवेत, G3 भजते च (for भजेत) M1 हर्षं

Colophon missing in Dn1. — *Sub parvan* K2 3 D6 T M3 4 अनुगीता, K2 (also) 5 B Dc1 D1-5 6 (also) ब्राह्मणगीता; M1 2 उपगीता — *Adhy name* G3 मनसेंद्रियाणां च सवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 25, B1 D4 M4 22 (as in text), T1 G3 23, M3 (marg) 24

23

1 G1 om. 1-2 (with the ref) K4 ब्रह्मा (for ब्राह्मण) — [c]) K3 D3 -होत्राणा Ś1 सुखभोगांश्च होतॄणा — [d]) T1 विभागम् B1 2 इति (for इह) G3 यद्दश

C 14 685 B 14 23 2 K 14 24 2 पञ्चहोतॄनथैतान्वै परं भावं विदुर्बुधाः ॥ २

ब्राह्मण्युवाच ।

स्वभावात्सप्त होतार इति ते पूर्विका मतिः ।
यथा वै पञ्च होतारः परो भावस्तथोच्यताम् ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

प्राणेन संभृतो वायुरपानो जायते ततः ।
अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्तते ॥ ४
व्यानेन संभृतो वायुस्ततोदानः प्रवर्तते ।
उदाने संभृतो वायुः समानः संप्रवर्तते ॥ ५
तेऽपृच्छन्त पुरा गत्वा पूर्वजातं प्रजापतिम् ।
यो नो ज्येष्ठस्तमाचक्ष्व स नः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

यस्मिन्प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
यस्मिन्प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
स वै श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ७

प्राण उवाच ।

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

---

2 G1 om. 2 (cf v l 1) —^{a}) K1 corrupt K5 T2 G2 प्राणोपान (for प्राणापानाव्) —^{b}) D4 समान — D8 om 2^{c}–3^{b} —^{c}) K2 3 5 Do1 D2 4–6 T2 तया (for अथ) K4 D1 [ए]तानि, M1 [ए]कान्वै (for [ए]तान्वै) —^{d}) D1 परे भाव

3 D8 om 3^{ab} (cf. v l 2) —^{a}) T2 भास्वत, M1 समावात् (for स्वभा°) — D1 om. (hapl) 3^{bc} —^{b}) K4 B1 5 D2 4–6 T1 G3 मे (for ते) S (except G2) पौर्विकी T G1 M1 2 श्रुति (for मति) —^{c}) K2 4 तया (for यथा) K4 G3 [ए]त्र (for वै) —^{d}) T G3 यथा, M1 2 परे (for परो) K1 भावास् K2 5 B Do1 Dn1 D2–6 तद्, K4 D1 स (for तथा)

4 ^{a}) Ś1 K1 3 सश्रितो, K2 D1 ससृतो, B3 Do1 सवृतो, M3 सहृतो (for सम्भृतो) — D3 om (hapl) 4^{b}–5^{a} —^{b}) K3 B2 Do1 D2 4–6 अपाने K2 4 D1 अपानो नाम जायते; K5 ततोपान प्रवर्तते —^{c}) K3 अपान; M1–3 समान·; M4 अपान Ś1 K1 3 संश्रितो; B3 4 Do1 संवृतो; D3 संसृतो, M3 सहृतो — K4 om (hapl) 4^{d}–5^{c} Ś1 reads 4^{d} on marg —^{d}) D1 तयोदान, D5 6 व्यानस्तत (by transp)

5 K4 om 5^{abc}, D3 om 5^{a} (for both, cf. v l 4) B Do1 Dn1 S (except T2) om (hapl) 5 —^{a}) Ś1 K1 3 संश्रितो (for सम्भृतो) D1 उदाने ससृतो वायुस् —^{b}) Ś1 K3 तयोदान; D1 ततो व्यान, D3 6 तदोदान (for ततो°) —^{c}) D1 व्यानेन (for उदाने) Ś1 K1 3 संश्रितो (for सम्भृतो) —^{d}) K5 D1–6 T2 समानो नाम जायते

6 ^{a}) Do1 om ते B1 2 अ(B1 आ)पृच्छत, D2 सं पृच्छति, G3 ते ह्यपृच्छन् K3 पुनर्, T G1 2 M4 पुरो (for पुरा) B D (except D1) तत (for गत्वा) —^{b}) K2 D1 G1 पूर्वं जाति (K2 °त) Dn1 D2–6 पितामह (for प्रजापतिम्) — D1 om. 6^{c}–10^{b} —^{c}) B3 D (except Do1, D1 om) श्रेष्ठस् —^{d}) K1 मत्त (for स न) K4 ज्येष्ठो, D3 श्रेयो, S (except G3) श्रेयान् (for श्रेष्ठो)

7 D1 om. 7 (cf v l 6) G1 om 7 M4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा) —^{a}) Some MSS प्रलीने, G3 शरीरे (for प्रलीने) —^{b}) Ś1 K1 प्राणभृत — Ś1 K1–3 B2 om. (hapl) 7^{c}–8^{b} —^{c}) D3 प्रवीणे, S (G1 om) प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे) Do1 तु (for च) — D4 om (hapl) 7^{d}–8^{c} —^{d}) K4 सर्वो ज्येष्ठो, K5 स व श्रेष्ठो, T G3 M स व (T1 M4 वै) श्रेयान्; G2 समा श्रयान् K4 गच्छतां, K6 °तु M1 कामं

8 D1 om 8 (cf v l 6) Ś1 K1–3 B2 om 8^{ab}, D4 om 8^{abc} (for all, cf v l 7) —^{a}) G2 प्रळीने Do1 om (hapl) from प्रलय up to पश्यत मां (in 8^{d}) T G M1 प्रळय —^{c}) K2 प्रकीर्णे, S (except T1) प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे) —^{d}) B2 ज्यष्ठो B5 ह्यय, D6 M1 [ऽ]स्म्यह (for ह्यहं) Ś1 K1 G2 M मा (for मा) T1 तेन श्रेष्ठोह सप्यत मा प्रलीन

9 D1 om. 9 (cf v l 6) B2 om (hapl) 9–11 —^{a}) M1, 2 प्राणान् Ś1 प्रलीय च, K5 B1 3 4 Dn1 D5 G2 प्रालीयत, Do1 प्रणीयत, D3 G1 प्रलीयते, T2 G3 M4 (*inf lin*) °नश्च, M °येत G1 तत्र (for तत) —^{b}) T1 स (for ह) —^{c}) T2 अपानश्च ततो

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

प्राणः प्रलीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ।
समानश्चाप्युदानश्च वचोऽब्रूतां ततः शुभे ॥ ९
न त्वं सर्वमिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् ।
न त्वं श्रेष्ठोऽसि नः प्राण अपानो हि वशे तव ।
प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानोऽभ्यभाषत ॥ १०
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृता शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११
व्यानश्च तमुदानश्च भाषमाणमथोचतुः ।
अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हि वशगस्तव ॥ १२
अपानः प्रचचाराथ व्यानस्तं पुनरब्रवीत् ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १३
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४
प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानावुदानश्च समानश्च तमब्रुवन् ।
न त्वं श्रेष्ठोऽसि नो व्यान समानो हि वशे तव ॥ १५ C 14 700 B 14 23 16 K 14 24 16

व्यानो — ^{d}) K_5 वाच (for वचो) K_3 तदा, B_5 D_{n1} D_{2-6} T_1 $G_{1\,2}$ M पुन (for तत॰)

10 D_1 om. 10^{ab} (cf. v l. 6) B_2 om 10 (cf. v l. 9) — ^{a}) T_2 G_1 तद्, G_3 स (for न) M त्वा (for त्व) B_4 (marg as in text) इम (for इद) $K_{2\,5}$ D_6 T $G_{1\,2}$ प्राप्य, B_4 (marg as in text) D_{c1} मिथ्या, M_{1-3} व्याप्तं (for व्याप्य) — ^{b}) $K_{2\,4}$ D_{c1} G_3 तिष्ठस्युत, K_5 ॰स्युत, T_1 G_1 ॰से ह (for ॰सीह) — ^{c}) $K_{3.\,5}$ D_{n1} D_{2-6} T $G_{1.\,3}$ M_4 श्रेष्ठो हि, K_4 D_1 ज्येष्ठोसि, M_4 (*inf lin* as in text) श्रोष्यसि $Ś_1$ $K_{1\,3}$ वै, D_1 मे, G_2 य (for न) — ^{d}) D_3 अयनो, D_5 शयानो, G_1 ह्यपानो (for अ॰) D_1 ह्याचरस्, D_6 ह्यवशे (for हि वशे) — D_3 om 10^{c}–11^{d} — ^{e}) K_5 स (for प्र) K_4 D_1 G_3 $M_{1.\,2}$ तत (for पुन) — ^{f}) T G $M_{3\,4}$ ततो (for तम्) D_1 -धावत (for -भापत)

11 B_2 om 11 (cf v l 9) D_3 om. 11 (cf. v l 10) Before 11, K_5 $B_{1\,3\,5}$ D (except D_1, D_3 om) S ins अपान — After अपान, T_2 ins

57* श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ।

— ^{a}) T_1 G_1 M_{1-3} प्रळय — ^{b}) K_2 सर्वे (for सर्वे) D_1 शरीरिणा (for शरीरे) — ^{c}) S (except $M_{1\,2}$) प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे) — ^{d}) $M_{1\,2}$ [ऽ]स्मि (for हि) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ $G_{2\,3}$ M मा (for मां)

12 $K_{2\,5}$ B_3 om. (hapl) 12–14 Before 12, MSS ins ब्राह्मण — ^{c}) S न (for ऽसि) K_4 D_1 अपान त्व हि न (D_1 न) श्रेष्ठ॰ — ^{d}) D_1 प्रवरस्, D_6 वरगस् (*sic*) (for वश॰)

13 $K_{2\,5}$ B_3 om 13 (cf v l 12) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.\,3}$ B_4 D_{c1} तु, K_4 D_1 च; T G तान् (for त) — ^{c}) K_4 D_1 वै सर्वे (for सर्वेषां) — ^{d}) G_3 श्रूयते D_1 हेतुत

14 $K_{2\,5}$ B_3 om 14 (cf. v l 12) Before 14, S (except $M_{1.\,2}$) ins व्यान — ^{a}) T G M_1 प्रळयं $B_{1\,2}$ प्रयांति (for व्रजन्ति) — ^{b}) K_1 पुन (for प्राणा) — T_1 om. 14^{c}–16^{b} — ^{c}) T_2 G $M_{3\,4}$ प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे) D_2 न; G_1 तु (for च) D_3 चरंत — D_3 om. 14^{d} — ^{d}) $M_{1\,2}$ [ऽ]स्मि (for हि) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ $G_{2\,3}$ M मा (for मां)

15 T_1 om. 15 (cf. v l. 14) Before 15, MSS ins ब्राह्मण T_2 G M om. 15^{ab} K_2 reads 15–17 twice. — ^{a}) D_3 *corrupt* $Ś_1$ K_2 (both times) तत स व्यान प्रा(K_2 प्र)लीय, $K_{1\,3\,4}$ D_1 तत समान (K_1 स व्यान॰) प्रा(K_4 D_1 प्र)लीयत (hypermetric) — ^{c}) T_2 G प्राणोपान (for प्राणापानाव्) D_3 उभौ चैव (for उदानश्च) — ^{d}) T_2 व्यानश्चैव (for समानश्च) G_1 अब्रवीत् (for अब्रुवन्) K_2 (both times) $_{3.\,4}$ D_1 समानस्त(K_3 ॰न त)मथाब्रुवन् — $Ś_1$ $K_{1.\,3}$ G_3 om (hapl) 15^{e}–18^{d} — ^{e}) D_3 समो, G_1 $M_{1.\,2}$ हि नो (for ऽसि नो) T_2 न त्वं [समान] समानश्च (by dittography) — ^{f}) T_2 व्यान एव (for समानो हि) $B_{1\,3\,5}$ D_{n1} D_{2-4} तु, $D_{5\,6}$ च (for हि)

C 14 700
B 14 23 16
K 14 24 16

प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुनरब्रवीत् ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १६
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७
ततः समानः प्रालिल्ये पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानावुदानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ।
समान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ १८
समानः प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १९
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ २०
ततः प्रालीयतोदानः पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ।
उदान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ २१
ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा समवेतान्प्रजापतिः ।
सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः ।
सर्वे स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यरक्षिणः ॥ २२
एकः स्थिरश्चास्थिरश्च विशेषात्पञ्चवायवः ।

16 For the repetition in K_2, of v l 15 T_1 om 16^{ab} (of v l 14) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ G_3 om 16 (of v l 15) —^{a}) M_4 ततो (for पुनर्) —^{b}) $G_{1\,2}$ M तमथ (for पुनर्) K_4 D_1 प्रलीनस्तमथाब्रवीत् —^{d}) G_2 केन (for येन)

17 For the repetition in K_2, of v l 15 $Ś_1$ $K_{1\,3}$ G_3 om 17 (of v l 15) Before 17, T $G_{1\,2}$ M_4 ins समान —^{a}) T_1 G_1 $M_{1\,2\,4}$ प्रळय —^{c}) T G_1 $M_{3\,4}$ प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे) —^{d}) $M_{1\,2}$ [ऽ]स्मि (for हि) G_2 M मा (for मां)

18 Cf 20 $Ś_1$ $K_{1\,3}$ G_3 om 18^{abcd} (of v l 15) B_3 D om 18 T_2 G_2 om 18^a–22^a M_4 om 18^{ab} Before 18, K_2 $B_{1\,2\,4\,5}$ $M_{1\,2}$ ins ब्राह्मण —^{a}) K_2 प्रलीय, K_4 M_{1-3} प्रलय ; B_4 सलीय (for प्रालिल्ये) K_5 तत प्रालीयतोदान , $B_{1,2\,5}$ तत प्रालीयत तदा (B_5 व्यान) — After 18^b, $M_{1\,2}$ ins

58* ततो व्यान समान तु प्राणापानौ तथोचतु ।

—^{c}) K_5 प्राणापानसमानश्च, T_1 G_1 प्राणा(G_1 °णो)पान उदानश्च, $M_{1\,2\,4}$ प्राणापानश्च व्यानश्च —^{d}) B_4 व्यान श्चापि ; B_5 समानश्च (for व्यानश्चैव) K_2 व्यानश्च तम थाब्रवीत्, K_4 मानश्च तमथाब्रुवन्, $B_{1\,2}$ समानं तमथा-ब्रुवन्, $M_{1\,2}$ समानो ब्रब्रुवन्वच —^{e}) K_4 समान त्व हि न श्रेष्ठो, B_5 न त्व श्रेष्ठोसि नो व्यान, T_1 G_1 M_{1-3} न त्व समान श्रेष्ठोसि —^{f}) K_1 व्यान एप ; G_3 M_4 समानो हि (for व्यान एव) $B_{4\,5}$ $M_{1\,2}$ उदा(B_5 समा) नो वशगस्तव — After 18, $M_{1\,2}$ ins

59* श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयता केन हेतुना ।

$M_{1\,2}$ cont. G_3 M_4 ins after 18

60* ततोदान प्रलीयाशु समान पुनरब्रवीत् ।

[G_3 व्यान (for [उ]दान) $M_{1,2}$ ततोदान प्रलीयेत (for the prior half)]

19 T_2 G_2 om 19 (of v l 18) $Ś_1$ K T_1 $G_{1,3}$ M om (hapl) 19–21 —^{d}) D_5 श्रूयते (for °तां)

20 Cf 18 T_2 G_2 om. 20 (cf v l 18) $Ś_1$ K T_1 $G_{1\,3}$ M om 21 (of v l 19)

21 T_2 G_2 om 21 (of v l 18) $Ś_1$ K T_1 $G_{1\,3}$ M om 21 (cf v l 19) —^{a}) D_{c1} $D_{2-4\,6}$ प्रलीयत D_1 तत. समान प्रलीय —^{c}) D_1 प्राणापानावुदानश्च —^{d}) D_1 समानस्तमथाब्रुवन् —^{e}) D_1 समान त्व हि न श्रेष्ठो —^{f}) D_{c1} एप (for एव)

22 T_2 G_2 om 22^a (of. v l 18) K_6 D_1 read and K_4 D_{n1} D_{2-6} repeat 22^{ab} after 22^f Before 22, MSS ins ब्राह्मण उवाच —^{a}) B_{1-4} D_{c1} अथ (for ततस्) K_3 B_3 सर्वान्, M_2 om (for ब्रह्मा) $Ś_1$ K_4 (second time) $_5$ D_{n1} D_{2-6} (last six second time) इति तानब्रवीत्सर्वान् —^{b}) K_3 समेतान्वै, T G $M_{3\,4}$ समयमान , $M_{1\,2}$ समये स (for °वेतान्) —^{c}) $B_{3\,5}$ वै ; T_1 G_2 $M_{3\,4}$ (inf lin as in text) च (for वा) G_1 सर्वे ज्येष्ठाश्च श्रेष्ठाश्च —^{d}) $K_{1-3,5}$ स सह° ; D_1 हि सह ; G_3 च सह (for चान्योन्य-) T G_1 कांक्षिण , M रक्षिण (for धर्मिण) — $B_{1\,2}$ $M_{1,2}$

एक एव ममैवात्मा बहुधाप्युपचीयते ॥ २३
परस्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् ।
स्वस्ति व्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्देवमतस्य च ॥ १
देवमत उवाच ।
जन्तोः संजायमानस्य किं नु पूर्वं प्रवर्तते ।
प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो वोदान एव च ॥ २
नारद उवाच ।
येनायं सृज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।
प्राणद्वंद्वं च विज्ञेयं तिर्यगं चोर्ध्वगं च यत् ॥ ३
देवमत उवाच ।
केनायं सृज्यते जन्तुः कश्चान्यः पूर्वमेति तम् ।
प्राणद्वंद्वं च मे ब्रूहि तिर्यगूर्ध्वं च निश्चयात् ॥ ४ C 14 714 B 14 24 4 K 14 25 4

---

om. (? hapl.) 22^ef — ^e) D5 6 T2 G1 M3. 4 स्ववि षय- — ^f) K4 D1 -रक्षणे, Dn1 D2 3 5 6 -धर्मिण, D4 -दर्शिन, T G1 M3 4 -चारिण (for -रक्षिण)

23 Before 23, K1 3. 5 T G1 2 M (M4 inf lin) ins ब्रह्मा, K2 4 D1 M4 ब्राह्मण — ^a) M4 (inf lin as in text) एव (for एक) K2–5 D1 चला श्चान्ये, B4 5 Dc1 M3 4 चरश्चान्यो, T G चरा श्चान्ये, M1 2 च कश्चान्ये (sic) (for चास्थिरश्च) B1 2 एकश्चर स्थिरश्चान्यो — ^b) B3 S विशेषा — ^c) K2 5 Dc1 M1. 2 एष (for एव) T G1 M3 4 च सर्वात्मा, G3 ममेहात्मा, M1 2 स्वमेवात्मा (sic) — ^d) K5 B2 4 Dc1 M1 2 4 हि (for [अ]पि) K1 दीयते, K3 5 M -चीयते, T1 G1. 2 लीयते, G3 गीयते K3 बहुधाम्यु पधीयते, K4 D1 बहुत्वादुपची(D1 °धी)यते

24 ^b) K4 D1 भावयंति — D1 om (hapl) 24^cd — ^d) K5 धारयत, M1 2 तारयध्वं

Colophon — *Sub parvan* K2 3 T G1 3 M3 4 अनुगीता, K2 (also) 4 5 B Dn1 D1–3 5 6 ब्राह्मणगीता, Dc1 ब्रह्मगीता — *Adhy name* G3 प्राणादीना संवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 26, Dn1 D4 M4 23 (as in text), T1 G3 24, M4 (inf lin) 25

24

1 ^d) G3 मुनेर् (for ऋषेर्) K2 देविमतस्य, B4 T1 G1 3 देवतमस्य K4 D1 ह (for च)

2 K4 D1 om the ref B1 2 (both marg) देव सम, T1 G3 देवसम, G1 दैवमत — ^a) D3 सवाय मानस्य, T1 सज्ञान°, T2 सजात° — ^b) K3 को (for किं) — ^c) K2 Dc1 D3 प्राणापान-, B1 प्राणोपान — ^d) G1 च (for वा) K3 5 B4 5 D6 G2 M3. 4 वा (for च) D4 व्यानोदानश्च एव च, G3 उदानो व्यान एव च

3 K2 om. (hapl.) 3–4 — ^a) D1 यतो (for येन) K1 3 Dc1 D3 4 M1–3 सृजते, G1 पूज्यते — ^b) G1 पूर्वं, M1 2 ध्रुवम् (for पूर्वम्) T G1 ईरित, G3 एति किं D1 ततोन्य सप्रवर्तते — ^c) Ś1 K1 3 द्वद्वेन, K4. 5 B1 2 Dc1 Dn1 D3 द्वद्वे च (K4 Dn1 हि); B3. 5 -द्वद्वैव, D1 द्वद्वेति, D4–6 T2 G3 द्वद्व हि (G3 प्र), G1 -द्वंद्वश्च, G2 -द्वय च (for -द्वंद्व च) K5 D2 3 मे ब्रूहि (for विज्ञेय) B4 प्राणद्वद्वैरविज्ञेय — ^d) Ś1 M1. 2 4 प्राणग, K4 अवाग्ग (for तिर्यंग) K1 प्राणगं चोर्ध्वंह च यत्, K3 D1 प्राणगघोर्ध्वगंघवत्, K5 यत्पूर्वं च विनिश्चय, B Dc1 Dn1 D2–6 तिर्यगूर्ध्वमध(D6 त)- श्च यत्, T G1 2 M3 °र्ध्वग(T2 G1 °र्ध्वं ग)त च यत्, M4 (inf lin) तिर्यगूर्ध्वं च निश्चयात् (= 4^d)

4 K2 om 4 (of v l. 3) K5 D2 om 4 Dc1 देवमन, T1 G3 °तम (for °मत) — ^a) K3 D1. 6 T1 M1–3 सृजते, K4 स्वज्यते — ^b) M1 2 ध्रुवम् (for पूर्वम्) T G1 ईरित, G3 एति क (for एति तम्) — ^c) Ś1 K1 4 B4 Dc1 D3 प्राणद्वंद्वे G1 स (for च) Dc1 वै (for मे) D1 प्राणद्वद्वेति च ब्रूहि — ^d) Ś1 K3 4 D1 G1 च निश्चय, B Dc1 Dn1 D3–6 अधश्च यत्,

C 14 715
B 14 24 5
K 14 25 5

नारद उवाच ।

संकल्पाज्जायते हर्षः शब्दादपि च जायते ।
रसात्संजायते चापि रूपादपि च जायते ॥ ५
स्पर्शात्संजायते चापि गन्धादपि च जायते ।
एतद्रूपमुदानस्य हर्षो मिथुनसंभवः ॥ ६
कामात्संजायते शुक्रं कामात्संजायते रसः ।
समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्रशोणिते ॥ ७
शुक्राच्छोणितसंसृष्टात्पूर्वं प्राणः प्रवर्तते ।
प्राणेन विकृते शुक्रे ततोऽपानः प्रवर्तते ॥ ८
प्राणापानाविदं द्वंद्वमवाक्चोर्ध्वं च गच्छतः ।
व्यानः समानश्चैवोभौ तिर्यग्द्वंद्वत्वमुच्यते ॥ ९
अग्निर्वै देवताः सर्वा इति वेदस्य शासनम् ।
संजायते ब्राह्मणेषु ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम् ॥ १०
तस्य धूमस्तमोरूपं रजो भस्म सुरेतसः ।
सत्त्वं संजायते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ॥ ११
*आघारौ समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः ।
प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १२

G_8 सनिश्रितं

5 ^{a}) T_2 स्पर्शात् (for रसात्) — After 5, B_4 D (except D_1) read 8, while B_{1-3} $_5$ read 8 after 5, for the first time, repeating it in its proper place.

6 G_1 om (hapl) 6^{a} — ^{a}) B D_{c1} D_{n1} D_{1-4} शुक्रात् (for स्पर्शात्) D_{c1} om (hapl) from चापि up to संजायते (in 7^{a}) D_{5} $_6$ शुक्रादपि च सजातो — ^{b}) B D (except D_1, D_{c1} om) रसाद् (for गन्धाद्) — ^{c}) D_8 रतम् (for रूपम्) K_8 अपानस्य (for उदा°) — ^{d}) G_8 M_1 हर्षान् M_{1} $_2$ सभव D_{n1} D_2 $_5$ $_6$ हर्षो मिथुनमतर

7 D_{c1} om up to संजायते (in 7^{a}) (cf v l 6) — ^{a}) S शुक्लं (for शुक्र) — K_5 om (hapl) 7^{b}–9^{a} — ^{b}) B (B_4 marg as in text) D_{c1} D_2 शुक्रात् (for कामात्) $Ś_1$ D (except D_{c1} D_1) G_{1} $_2$ रज (for रस) — ^{c}) D_6 मनसा, M_{1} $_2$ समानो (for समान) — ^{d}) S समाने शुक्लशोणिते

8 K_5 om 8 (cf. v l 7) B_4 D (except D_1) read 8 after 5, B_{1-3} $_5$ read 8 for the first time after 5 — ^{a}) $Ś_1$ K_{1} $_3$ D_8 शुक्र, T_1 M_4 शुक्ल, T_2 G M_{1-3} शुक्लात् $Ś_1$ K_{1} $_3$ $_4$ सस्पृष्ट, D_{c1} -सपूर्णात्; D_1 -संस्पृष्टात् (for -संसृ°) B_{1-3} $_5$ (all second time) शुक्रशोणितसंयुक्त — ^{b}) $Ś_1$ K_1 पूर्वं व्यान, K_8 पूर्वं स्यात (sic), D_{5} $_6$ प्राण पूर्वं (by transp), M_1 पूर्वं प्राण — ^{c}) K_8 विहृते, K_4 D_1 विसृते; B_{1} $_2$ (both first time) $_4$ (marg as in text) D_{c1} वर्धिते, B_{1-3} $_5$ (all second time) T G_1 M_4 विहिते, G_2 [अ]पि हिते; G_3 [अ]पि हृते; M_{1-3} विघृते (for विकृते) S शुक्ले K_1 प्राणैरविहिते शुक्रे — ^{d}) D_{n1} D_{2-6} तथा (for ततो)

9 K_5 om 9^{a} (cf v l 7) — ^{a}) G_2 प्राणापान द्वंद्वमिदम् — ^{b}) K_2 अर्वाक्, K_3 D_{5} $_6$ अध (for अवाक्) K_{3} $_4$ D_{4-6} om च K_4 D_1 गच्छति $Ś_1$ K_1 अर्वागूर्ध्वं च गच्छति, K_5 कामात्मकं च गच्छति — ^{c}) M_2 [उ]भे (for [उ]भौ) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1} $_3$ B_2 तिर्यग्ग (B_2 °ग्ज) द्वंद्वम्, K_2 तिर्यक्च द्वद्वम्, K_4 D_1 तत्तिर्यग्द्वद्वम्, B_{3} $_4$ M_8 तिर्यगद्वद्वम्, D_{c1} °गूर्ध्वं वद्, $M_{1,2}$ °ग्द्वौ द्वंद्वम् K_5 M_4 तिर्यग्द्वद्वं वि(M_4 स)मुच्यते, T G M_4 (inf lin) वह्निश्चैव प्रवर्तते

10 ^{b}) K_2 G_1 देवस्य, T_1 वेदानु (for वेदस्य) K_3 T_2 G_{1} $_2$ M शासनात् — ^{c}) T_1 G_2 corrupt B_{3} $_5$ D_{n1} D_{1-4} ब्राह्मणस्य G_1 सजायते हि प्राणेषु — ^{d}) D_6 M_{1} $_2$ विद्धि (for बुद्धि) K_{2} $_3$ ज्ञानबुद्धिसमन्वित

11 ^{a}) T सस्य, G_{1} $_3$ सर्वं, G_2 सत्त्व (for तस्य) D_1 T G M_4 रूप (T_1 °पस्), M_{1} $_2$ धूम (for धूमस्) B_{1} $_2$ M_{1} $_2$ ततो (for तमो-) K_5 तस्य नूनं तमो धूम — ^{b}) K (except K_8) D_{n1} D_{1-3} $_5$ $_6$ सु(D_6 स्व)तेजस, D_{c1} स्वरेतस, D_4 समन्वित, Cv सुरेतस (as in text) T_2 रजो हस्तसुतेजस — ^{c}) $Ś_1$ B D (except D_{1} $_3$) सर्वं, T_1 तत्त्व, M_{1} $_2$ मस्य (for सत्त्व) D_1 T_1 G_2 यस्य; G_3 M_4 (inf lin) तत्तु (for तस्य) — ^{d}) D_1 तस्य, T_1 G_{1} $_3$ M_{1} $_2$ तत्र, M_4 (inf lin as in text) यस्य, Cv यत्र (as in text) M_{1-3} विक्षिप्यते, Cv प्र° (as in text) M_4 (inf lin as in text) स्रवौ (for हवि)

12 The portion from 12 up to 14 25 3 is lost in D_{n1} on a missing folio — ^{a}) Hypermetric. $Ś_1$ K_{1} $_3$ परौ, K_2 D_1 मत, K_{4} $_5$ D_{2-6} सत्त्वात्, B_{1} $_2$ (both marg) $_{3-5}$ अग्नौ, T G M_{3} $_4$ हवि, M_{1} $_2$ अपरौ (for *आघारौ) G_8 ह्युदानो (for समानो) $B_{1,2}$

निर्द्वंद्वमिति यत्त्वेतत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १३
अहोरात्रमिदं द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १४
उभे चैवायने द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १५
उभे सत्यानृते द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १६
उभे शुभाशुभे द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १७
सच्चासच्चैव तद्द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १८
प्रथमं समानो व्यानो व्यस्यते कर्म तेन तत् ।
तृतीयं तु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ॥ १९
शान्त्यर्थं वामदेवं च शान्तिर्ब्रह्म सनातनम् ।　　C 14 727
एतद्रूपमुदानस्य परम ब्राह्मणा विदुः ॥ २०　　B 14 24 17 K 14 25 19

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समानव्यानावाव्रारात्, Dc1 अस्वरौ समानौ व्यानश्च — b) D3 वेद् (for यज्ञ-) — After 12b, K3 reads 16 K3 om 12cd — c) K4 D1 वाप्यमार्गौ, K5 आज्यमार्गे — f) D5 पर च (for परम) — After 12, Ś1 K1 read 16

13 Dn1 missing (cf v l 12) D8 om (hapl) 13–18 K4 D1 om (hapl) 13–16 G1 3 om (hapl.) 13–17 M4 om (hapl) 13–14 Ś1 K1 repeat 13 after 18ab — a) B1 2 T2 [प्र]कं (for [प्र]वित्)

14 Dn1 missing (cf v l 12) K4 D1 3 G1 3 M4 om. 14 (cf v l 13) — a) T2 इति (for द्वंद्व) — d) K1 Dc1 ब्रह्मणा

15 Dn1 missing (cf v l 12) K4 D1 3 G1.3 om 15 (cf v l. 13) K2 3 Dc1 om (hapl) 15 B3 5 T2 G2 om (hapl) 15–16 K5 B1 2 4 D2 4–6 om (hapl.) 15–17

16 Dn1 missing (cf v l 12) K4 D1 3 G1 3 om 16 (cf. v l. 13) K5 B D2 4–6 T2 G2 om 16 (cf. v l 15) Ś1 K1 read 16 after 12, K2 Dc1 read it after 18 and K3 after 12b

17 Dn1 missing (cf. v l 12) D3 G1.3 om 17 (cf v l 13) K5 B1 2 4 D2 4–6 om. 17 (cf v l 15) T1 M2 om. (hapl) 17 B3 5 T2 transp 17 and 18 — a) B3 चैवापरे (for शुभाशुभे) — d) B5 ब्राह्मणो (for °णा)

18 Dn1 missing (cf v l 12) D3 om 18 (cf v l. 13) B3 5 T2 transp 17 and 18 K1 5 transp 18ab and 18cd — After 18b, Ś1 K1 repeat 13 Ś1 K3 om 18cd — d) K1 Dc1 ब्रह्मणा — After 18, K2 Dc1 read 16

19 Dn1 missing (cf. v l 12) D1 om. (hapl) 19–20 K4 om. 19 — a) Ś1 शयने, K3 5 M1 2 सवन, B2 सवल, M4 समान T1 M4 व्यानोय, G3 व्यानश्च, M3 व्यानोपि (all hypermetric) (for व्यानो) B3–5 Dc1 D2–6 ऊर्ध्वं (B3 4 Dc1 पूर्वं) समानो व्यानश्च — b) K3 न्यस्यते, T2 G1 दह्यते, G3 ह्रस्वते, M1 2 यस्य ते (for व्यस्यते) K5 M4 तेन कर्मणा, T1 तेन कर्म तत्, T2 G तेन कर्मकृत्, M1–3 तेन कर्मत — c) Ś1 K1–3 5 द्वितीय B1.2 G3 द्वितीयस् (for तृतीय) K5 समानस्य — d) Ś1 K1.3.5 M1 2 व्यवस्यति

20 Dn1 missing (cf. v l. 12) D1 om 20 (cf v l 19) — a) K2 5 B1–4 Dc1 G2 3 M3 4 वामदेव्यं, K4 B5 D2–6 व्याममेक, Cv वामदेवश्च (for वामदेव) — b) Ś1 K1 B1 D4 शांतिं, B5 शास्ति, G3 शास्त्रेद्, M1 2 शांत — M1 2 om. 20cd — c) M3 समानस्य (for उदा°) — After 20, K2 ins a passage given in App I (No 2)

Colophon missing in Dn1, om in S (except G3) — *Sub-parvan* K2 3 अनुगीता, K2 (also) B D2 4 ब्राह्मणगीता — *Adhy name* K5 G3 देवमत (G3 °तम)

२५

C 14 728 B 14 25 1 K 14 25 1 ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ १
तस्य सर्वस्य विधिवद्विधानमुपदेक्ष्यते ।
शृणु मे गदतो भद्रे रहस्यमिदमुत्तमम् ॥ २
करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येव भामिनि ।
चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ३
होतॄणां साधनं चैव शृणु सर्वमशेषतः ।
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैते विज्ञेया गुणहेतवः ॥ ४
गन्धो रसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ।
मन्तव्यमथ बोद्धव्यं सप्तैते कर्महेतवः ॥ ५
घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते विज्ञेयाः कर्तृहेतवः ॥ ६
स्वगुणं भक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ।
अहं च निर्गुणोऽत्रेति सप्तैते मोक्षहेतवः ॥ ७
विदुषां बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथाविधि ।
गुणास्ते देवताभूताः सततं भुञ्जते हविः ॥ ८

नारदसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 27, D4 24 (as in text), G3 25, M4 (*inf lin*) 26.

25

☞ D4 om (hapl) this adhy

1 Dn1 missing up to 3 (cf v l 14 24 12) T G1 3 M3 om the ref K1 Dc1 ब्रह्मण —ᵃ) B3 5 Dc1 [ए]व (for [अ]पि) —ᶜ) D8 G2 3 M1 2 चतुर्होत्र —ᵈ) K4 D1 सुभग (D1 °गे) कर्म यादृशं

2 Dn1 missing (cf v l 1) —ᵃ) M1 2 धर्मस्य (for सर्वस्य) K3 D1 समानसर्वस्य विधिर् —ᵇ) Ś1 K1 -दिक्ष्यते, K3 B Dc1 D2 3 5 6 G3 M1 2 -दिश्यते —ᵈ) D1 इह (for इदम्) Ś1 B5 D2 3 अद्भुत (for उत्तमम्)

3 Dn1 missing (cf v l 1) —ᵃ) D6 T1 G2 3 M1 3 कारणं D6 [अ]सौ (for च) B3 कर्म कर्ता च करण —ᵇ) B Dc1 D2 3 5 भाविनि —ᶜ) Ś1 K3 एव (for एते) —ᵈ) Ś1 K1.3 आहृत, D6 आकृतं (for आवृतम्)

4 ᵃ) Ś1 K3 B1 (marg) Dn1 D5 6 M4 (*inf lin* as in text) हेतूना (for होतॄणां). K4 D1 साधने —ᵇ) D3 विशेषत, G3 M4 (*inf lin*) समासत (for अशेषत) —ᶜ) S (except G3) घ्राणो —ᵈ) K2 3 D6 om. (hapl) the first च K5 त्वक्चक्षु श्रोत्रपञ्चम, G2 3 M1 2 4 (*inf lin*) त्वक्श्रोत्र चैव पञ्चम —ᵉ) G3 सप्तैव, G3 सर्वे ते —ᶠ) K4 D1 विज्ञान (for विज्ञेया) K5 ऋतु (for गुण) T G M3 4 Cv ज्ञेया का(T1 M3 Cv क)रणहेतव

5 K3 om (hapl) 5–7 —ᵃ) D3 M3 रूपश्च (for रूप) —ᵇ) K3 स्पर्श Ś1 K1 [ऽ]थ (for च) K3 D3 6 पचम — Dc1 om 5ᶜ–6ᶜ K2 om 5ᶜᵈ —ᶜ) D3 गतव्यम् T G1 अव, G2 एव (for अथ) —ᵈ) Ś1 सप्त ते

6 K3 om 6, Dc1 om 6ᵃᵇᶜ (for both, cf. v l 5) K5 om. (hapl) 6–7 G3 om (hapl) 6 —ᵃ) D1 om (hapl) from भक्ष up to स्वगुण (in 7ᵃ) —ᵇ) Ś1 K1 2 4 B (B2 marg) Dn1 D2 3 5 6 वक्ता (for स्प्रष्टा) D3 पंचम —ᶜᵈ) K1 D3 मन्तव्यमथ बोद्धव्य (for 6ᶜ) K2 विज्ञेया सप्तैते (by transp) B1 कर्म, Dc1 सप्त- (for कर्तृ)

7 K3 om. 7 (cf. v l 5) K5 om 7, D1 om स्वगुण (for both, cf v l. 6) —ᵃ) S Cv स्वगुणान् (M1 2 °णे) D1 भक्षयश्चैते, D6 °यते ते —ᵇ) D1 M1.2 गुणवत T G1 3 शुभाशुभान् —ᶜ) Ś1 K1 2 4 D1 G3 M3.4 अह तु (K2 4 D1 हि, M3 न), T G1 2 M1 2 मनतो (M1 2 °तं) (for अह च) Dn1 D5 6 [ऽ]नत, G1 नेति; G2 [ऽ]त्रैते —ᵈ) G2 सप्तैके

8 ᵃ) Ś1 K1.3 विदुषा —ᵇ) K1–4 D3 यथा विधि —ᶜ) K5 रूपा, Dc1 S (except T1) Cv भूत्वा (for भूता) Ś1 K1 3 गुणास्ते देवभूतास्तु —ᵈ) D6 भुज्यते

9 ᵃ) K2.4 D1 corrupt B2–4 Dc1 om हि K5

अदन्ह्यविद्वानन्नानि ममत्वेनोपपद्यते ।
आत्मार्थं पाचयन्नित्यं ममत्वेनोपहन्यते ॥ ९
अभक्ष्यभक्षणं चैव मद्यपानं च हन्ति तम् ।
स चान्नं हन्ति तच्चान्नं स हत्वा हन्यते बुधः ॥ १०
अत्ता ह्यन्नमिदं विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
स चान्नाज्जायते तस्मिन्सूक्ष्मो नाम व्यतिक्रमः ॥ ११
मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निरुद्यते ।
श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते ॥ १२
स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च घ्राणेन घ्रायते च यत् ।
मनःषष्ठानि संयम्य हवींष्येतानि सर्वशः ॥ १३
गुणवत्पावको मह्यं दीप्यते हव्यवाहनः ।
योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानब्रह्ममनोद्भवः ।
प्राणस्तोत्रोऽपानशस्त्रः सर्वत्यागसुदक्षिणः ॥ १४
कर्मानुमन्ता ब्रह्मा मे कर्ताध्वर्युः कृतस्तुतिः । C 14 743 B 14 25 15 K 14 26 15

अदन्ह्यनिशमन्नानि, B1 अदन्नन्नान्ययो विद्वान्, D2 3 5 6 T अदन्विद्वानयान्नानि, G1 अथ विद्वानन°, G2 3 अदन्ह्यविश्व (G3 °न्ह्यवींपि) चा° —b) T G1 वि, M3 [अ]व- (for [उ]प) K3 -लभ्यते, K5 T G M1 3 4 (*inf lin*) -हन्यते (for -पद्यते) — K3 T1 G1 2 om (hapl.) 9cd —c) Ś1 K4 Dn1 D1-3 T2 आत्मार्थे, K1 B5 Dc1 आत्मान K2 याचयन्, D2 पाययन्, M1 वाच° (for पाच°) B D (except D1) अन्न (for नित्य) —d) D6 समत्वेन B1 (marg as in text) M4 पद्यते, B1 2 (both marg as in text) -गृह्यते (for -हन्यते) K3 4 D1 ममत्वं (D1 °त्वे) चोपपद्यते

10 a) K4 5 B3 Dn1 D2 अभक्ष- —b) G3 अन्न पान (*sic*) (for मद्यपान) Ś1 K1 3 D5 6 नि- (for च) B Dc1 हवि तद् (Dc1 ते), M3 निंदित, M4 (*inf lin*) गर्हित (for हन्ति तम्) —c) Dc1 यच् (for स) T1 om. (hapl.) हन्ति तच्चान्न K2 4 D (except Dc1, D4 om.) G1 M3. 4 त (for तच्) M1. 2 [अ]न्य (for [अ]न्न) —d) K4 D1 महत्वाद्, B1 5 स हतो, G1 समत्वा, G3 स बुद्ध्वा (for स हत्वा) K2 बुध्यते (for हन्यते) Ś1 K (except K2) Dn1 D2 3 5 6 पुन (for बुध)

11 a) K1 corrupt B1 2 4 5 Dc1 D2 3 5 6 हुता, B3 हर्ता (for अत्ता) Ś1 [अ]न्नेपद, M4 °मदाद् (for °मिद) K4 D1 अन्नादन्नमिद विद्वान, K5 अन्नाद्यन्नमदन्नि°, G3 आद्यमन्नमविद्वान्हि, Cv मायमन्नमिद विद्वान् —b) K4 पुमान्, Cv पुनर् (as in text) T1 G1 पुनर्जन यदीश्वर —c) K2 4 D1 तच्, Dn1 D2 3 5 6 न, Cv स (as in text) G3 प्राणाज्, Cv चान्नाज् (as in text) M3 ज्ञायते T2 Cv तस्मान् —d) K4 D1 शून्यो, Cv सूक्ष्मो (as in text) M3 4 (*inf lin*) नाति (for नाम) B3 सुविक्रम, B3 (marg) 4 व्यति क्रमात्, Cv °क्रम (as in text) T G1. 2 सूक्ष्मो ना (G1 °क्ष्मे ना, G2 °क्ष्मात्मा) तिव्यतिक्रमात्

12 a) K2 4 D1 S मन्यते (for गम्यते) K1. 3 यश्च, D5 यत्तु (for यच्च) —b) K4 D1 तच्च (for यच्च) G3 बुद्ध्वा (for वाचा) K3. 5 B3 4 Dc1 G2 3 M3 4 निरुच्यते, B2 (marg) 5 Dn1 D2 3 5 6 निगद्यते, T G1 [अ]निरुच्य (T2 °घ्य) ते (for निरुद्यते) —d) K4 D1 तच्च

13 a) K1 3 यश्च —b) Ś1 घ्रेयते, K2 M1 2 [आ]घ्रायते (for घ्रा°) —c) T1 G1 मनस्येतानि, Cv मनःषष्ठानि (as in text) M1 2 4 (*inf lin* as in text) संगम्य, Cv संयम्य (as in text) —d) T1 G1 सवीक्ष्य (for हवींषि) M1 2 सर्वत

14 a) K1 3 5 Cv गुणवित्, K2 4 D1 गुणवान् (for °वत्) T G M3. 4 इव (for मह्यं) —b) T2 दीव्यते (for दीप्यते) B Dc1 Dn1 D3 5 दीव्य (B1 5 Dc1 °प्य) ते तशरीरग (D3 °रिण), Cv as in text —c) T G1 2 भोगयज्ञ, Cv योग° (as in text) K5 प्रवृत्तो वा, B3 प्रवर्ता मे, D3 प्रवृत्तेन, Cv °त्तो मे (as in text) —d) B4 T G M3 ज्ञान (for ज्ञान) K4 D1 -समुद्भव, K5 B2 (marg) 3 T1 G M3 -मनोभव (G2 M3 °व), B1 2 4 Dc1 -स (Dc1 म) दोद्भव K2 ज्ञानयज्ञसमुद्भव, B5 Dn1 D2 3 5 6 °वह्निप्रदोद्भव, M1. 2 ज्ञानाद्ब्रह्ममनोद्गम°, M4 मज्ज्ञान ब्रह्मणोद्भवं —e) K2 प्राणस्ततो (for °स्तोत्रो) B (except B5) D6 सत्र, Dc1 मंत्र (for शस्त्र) K4 D1 प्राणस्तोत्रेनपानश, T1 G1 2 °स्तोत्रापान शंसन्, M1 2 °स्तोता अपान सन् —f) K5 Dc1 M1. 2 सर्व (K5 प्राण) त्याग (for °त्याग-) B1 2 5 स, Dc1 च (for सु) K2 सर्वत्यागोस्य दक्षिण, T G M3 4 संगत्यागो (G3 M3 °त्यागा-; M4 °स्त्यागो) नुदक्षिण

15 a) T2 G कर्माणि (for °नु) M1 2 ब्रह्माद्यै (for ब्रह्मा मे) B D (except D1) कर्तानुमंता ब्रह्मात्मा —b) B Dc1 होता, Dn1 D2 3 सतो, D5 6 सतो (for कर्ता) K1 4. 5 B4 D (except D1, D4 om) T1 [अ]ध्वर्यु K2 कृतत्रिभि, D2 5 6 -कृता स्तुति, T

C 14 743
B 14 25 15
K 14 26 15

कृतप्रशास्ता तच्छास्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणा ॥ १५

ऋचश्चाप्यत्र शंसन्ति नारायणविदो जनाः ।
नारायणाय देवाय यदबध्नन्पशून्पुरा ॥ १६

तत्र सामानि गायन्ति तानि चाहुर्निदर्शनम् ।
देवं नारायणं भीरु सर्वात्मानं निबोध मे ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

ब्राह्मण उवाच ।
एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा चरामि ।
हृद्येष तिष्ठन्पुरुषः शास्ति शास्ता
तेनैव युक्तः प्रवणादिवोदकम् ॥ १

एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव
पराभूता दानवाः सर्व एव ॥ २

एको बन्धुर्नास्ति ततो द्वितीयो

G2 क्रतु(T1 -क्रम)स्तुति — ^{c}) K2 B1 कृत, K5 Dn1 D2 8 ऋत, B5 ऋन; D5 6 क्रतु, T G कृत, Cv कृत (as in text) K1 8 D1 8 6 M1-8 प्रशास्ता; B1 2 प्रशा(B2 °श)स्त Ś1 K4 5 B3 Dn1 D1 T G M4 शस्त्रम्, Cv शास्त्रम् (as in text) — ^{d}) G8 [ऽ]त्र, M1 2 [ऽ]स्तु; Cv ऽस्य (as in text). K1 B5 D8 M1 2 दक्षिण, K5 दारुणा; Cv दक्षिणा (as in text) K4 D1 T1 अपामा(T1 °पव)र्गस्य दक्षिणे

16 ^{a}) K2 ऋषयो, K8 ऋतश्च, M8 ब्रह्म च (for ऋचश्च) K4 D1 वा संति; M1 2 गायति (for शसन्ति) — ^{d}) Ś1 यत्र, M2 यदि (for यद्) Ś1 K1 2 5 अयधन्, B Do1 Dn1 D2 अविंदन्, T1 G1 अबध्नात्, M1 2 अविध्यन (for अबध्नन्) K4 D1 देवचक्षुष आत्मने, D8 यादि विंदन्शिशून्पुरा, D5 6 यदपिद्वान्नृप पुरा, G8 यज्ञवल्कान्पशून्पुरा

17 ^{a}) B1 Do1 गीयते — ^{b}) K4 D1-3 नाति, K5 Do1 Dn1 D1-6 तत्र (for तानि) K2 4 D1-8 चाहुर् (for चाहुर्) — ^{c}) Ś1 नारायण च देवेश; K1 नारायण देवदेव, K8 त वै नारायण देवं, M1 2 एव नारायणे भीरु — ^{d}) B1 5 D (except D1, D4 om) त; M1 2 तत्; M4 (*inf lin* as in text) मा (for मे).

Colophon om in K2 4 D1 4 — *Sub parvan* K5 B Do1 Dn1 D2 8 5 6 ब्राह्मणगीता; T G M8 4 अनुगीता, M1 2 उपगीता — *Adhy name* T G1 परमरहस्यं, G8 चतुर्होत्रविधान — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 28, T1 25 (as in text), T2 G1 2 M8 4 24, G3 26, M1 2 23, M4 (*inf lin*) 27

26

1 K2 4 D1 om the ref B3 repeats 1^{a} after 3 — ^{a}) G8 कश्चिद् (for the second शास्ता) — After 1^{a}, B D (except D1) ins

61* यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
[Cf. 2^{b}, 3^{b} etc]

— After the above, the sequence in D4 is 3^{cd}, 4^{ab}, 2^{cd}, 2^{ab}, 1^{d}, 1^{b}, 5^{ab}, 4^{cd} B Do1 om 1^{b} K1 2 4 5 Dn1 D1-6 read 1^{b} after 1^{d} — ^{b}) K5 D (except D1, Do1 om) वहामि, T2 G3 करोमि (for चरामि) — Dn1 D2-6 om 1^{c} — ^{c}) Ś1 (*sup lin* as in text) K8 यादि (for हृदि) K8 B2 [ए]व (for [ए]ष) M4 प्रशास्ति (for शास्ति शास्ता) — ^{d}) Ś1 K1 Cv तेनैति, K2 4 5 D1 तेनाभि, B1 2 5 तेनैव, B2 (marg) 3 4 Do1 तेनैष; T G2 M1-3 तेनानु; G1 तेनानि (sic), M4 शास्तानु (for तेनैव) B2 (marg as in text) Dn1 D8 4 मुक्त D1, 2 4 प्रणवाद् (by metathesis)

2 For the sequence in D4, cf v 1 1 — ^{a}) B1 गुरुर्, D1 भूतो (for ततो) — ^{b}) K4 D1 om यो D2 दूषणस्, M हृच्छयस् — K2 om (hapl)

यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः
सप्तर्षयः सप्त दिवि प्रभान्ति ॥ ३
एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तस्मिन्गुरौ गुरुवासं निरुष्य
शक्रो गतः सर्वलोकामरत्वम् ॥ ४
एको द्वेष्टा नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव
लोकद्विष्टाः पन्नगाः सर्वे एव ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणां च संविदम् ॥ ६
देवर्षयश्च नागाश्च असुराश्च प्रजापतिम् ।
पर्यपृच्छन्नुपासीनाः श्रेयो नः प्रोच्यतामिति ॥ ७
तेषां प्रोवाच भगवाञ्श्रेयः समनुपृच्छताम् ।
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ते श्रुत्वा प्राद्रवन्दिशः ॥ ८
तेषां प्राद्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः ।
सर्पाणां दशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव तु ॥ ९
असुराणां प्रवृत्तस्तु दम्भभावः स्वभावजः । C 14 775 B 14 26 10 K 14 27 10

2^{c}–4^{b} K3 Dn1 D2.3.5.6 om. (hapl) 2^{c}–3^{b} K4 D1 om 2^{cd} — ^{c}) Cv येन (for तेन) G2 तथैव (for सदैव) — ^{d}) Ś1 K1.3 धराभूता, B Dc1 D4 G1 लोके (B1.4 °क) द्वि(B5 शि)ष्टा, T G2.3 पुरा भू(G2 ह)ता (for परामूता) B5 G2 M4 मानवा, Dc1 D4 D1 पन्नगा (for दानवा)

3 For the sequence in D4, cf v l 1 K2 om 3, K5 Dn1 D2.3.5.6 om. 3^{ab} (for all, cf. v l. 2) D4 om 3^{ab} — ^{b}) K4 D1 वृषयस् (for हृच्छयस्) T1 ते (for तम्) — Ś1 K3 B2 om (hapl.) 3^{c}–4^{b} K1 om. (hapl.) 3^{c}–5^{b} — ^{c}) K5 [अ]नुसृष्टा, T1 G1 [अ]वशिष्टा K4 D1 बधुवत M1.2 तेनानुशिष्टो गुरुणा प्रमत्त — ^{d}) B (B2 om) D (except D1) पार्थ, G3 चैव (for सप्त) B1.4 प्रयाति (for प्रभान्ति) — After 3, B3 repeats 1^{a}

4 For the sequence in D4, cf v l 1 K2 om 4^{ab} (cf v l 2) K1 om 4, Ś1 K3 B2 om 4^{ab} (for all, cf v l. 3) G1 om 4 B3 om 4^{a} — ^{a}) B5 शास्ता, G3 श्रेयो (for श्रोता) — After 4^{b}, T2 G2 M2–4 read 5^{c}, repeating it in its proper place K4 D1 T1 M1.2 om (hapl.) 4^{c}–5^{b} T2 G2 M3 om 4^{c} — ^{c}) K3 om. गुरौ B1.2 गुरुत्वा सं-, Cv गुरुवास (as in text) — ^{d}) Ś1 यद्दिगंत, K3 यद्दियंथा (for शक्रो गत) M3 सर्वलोकाधिपत्य

5 For the sequence in D4, cf v l 1 K1 om 5^{ab} (cf. v l. 3) K4 D1 T1 M1.2 om 5^{ab} (cf. v l. 4) — ^{a}) G1 कल्पिता (for द्वेष्टा) — ^{b}) K5 हृत्क्रोधस्, M4 हृच्छयस् — D4 om 5^{cd} T2 G2 M2–4 read 5^{c} for the first time after 4^{b} — ^{c}) T1 [ए]व; G1 [अ]व (for [अ]नु) K5 सृष्टा, M1.2 (both times) शिष्टो K4 D1 तेनातिसृष्टा बहव क्रोधयुक्ता — ^{d}) Ś1 Dn1 D2.3.5.6 लोके द्विष्टा, K1 G3 लोकाद्विशिष्टा, T1 G2 लोके (G2 °का) विशिष्टा, G1 लोकाविष्टा, M1.3 लोकेपीष्टा

6 Before 6, T G1.2 M1.2 ins ब्राह्मण — ^{cd}) K2.4.5 D1 T G M4 (inf lin) प्रजापते M1.2 प्रलये पन्नगाना च (for 6^{c}) Ś1 K1.3 देवर्षीणा पन्नगाना (by transp)

7 ^{b}) Ś1 K1.3.5 B6 D2–6 [अ]प्यसुरास्, B1.2 दानवास्, M1.2 ह्यसुरास् (for असु) — ^{c}) K3 B1.2.4 Dc1 त(K3 ठ)दासीन, B3 Dn1 D6 M3 उपासीन G3 पर्यपृच्छत आसीन — ^{d}) D6 श्रेष्ठो (for श्रेयो) D5.6 कथ्यताम् (for प्रोच्य°)

8 ^{a}) K3 transp तेषा and प्रोवाच — ^{b}) M1.2 पश्यतां (M2 °त) (for पृच्छताम्) — ^{c}) M4 मन्त्र (for ब्रह्म) — ^{d}) Ś1 K1.3 transp ते and श्रुत्वा

9 ^{a}) K2.4 B D (except D3) M3.4 प्रद्रवमाणानाम्, K5 प्रयतमानानाम्; G3 Cv प्रद्रवतामेव — ^{b}) Ś1 K1.3 आत्मना, K2.4 D1 आत्मवान्, B4 Dc1 M1.2 आत्मना G3 उपदेश च शृण्वता, Cv as in text — ^{c}) K4 D1 सर्पाय, Cv सर्पाणा (as in text) B (except B4) D (except D1) M3 Cv दंशने, T G दर्शने (for दशने) D5.6 पूर्व, Cv भाव (as in text) — ^{d}) B3 प्रत्युक्त, M1.2 प्रवृत्त B1.2 हि (for तु) D5.6 मतिरासीदत शुभे

10 ^{a}) B3 G3 प्रवृत्तिस् — ^{b}) Ś1 K1.3 भेदो, B3 M दम्भे, T1 G2 दर्पो, G1.3 दर्पं (for दम्भ) D5.6

E 14 753 B 14 26 10 K 14 27 10 दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः ॥ १०

एकं शास्तारमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः ।
नाना व्यवसिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ११

शृणोत्ययं प्रोच्यमानं गृह्णाति च यथातथम् ।
पृच्छतस्तावतो भूयो गुरुरन्योऽनुमन्यते ॥ १२

तस्य चानुमते कर्म ततः पश्चात्प्रवर्तते ।
गुरुर्बोद्धा च शत्रुश्च द्वेष्टा च हृदि संश्रितः ॥ १३

पापेन विचरँल्लोके पापचारी भवत्ययम् ।
शुभेन विचरँल्लोके शुभचारी भवत्युत ॥ १४

कामचारी तु कामेन य इन्द्रियसुखे रतः ।
व्रतचारी सदैवैष य इन्द्रियजये रतः ॥ १५

अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि श्रितः ।
ब्रह्मभूतश्चरँल्लोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ १६

ब्रह्मैव समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्ब्रह्मसंस्तरः ।
आपो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि समाहितः ॥ १७

एतदेतादृशं सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ।
विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिनः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सनातन (for स्वभावज) —c) K2 दाने K4 D1 व्यवस्यति (for °सिता) —d) G1 दधुर् (for दमम्)

11 K4 om 11 —a) B3 एव (for एक) G3 Cv वक्तारम् (for शास्तारम्) —b) Ś1 K1-3 संस्थिता, B (except B3) Dc1 संश्रिता, B6 (marg) संस्तुता, Cv सत्कृता (for संस्कृता) —c) M1 2 एव (for नाना) G1 व्यवहिता (for °सिता) D5 6 पूर्वे (D6 °र्वं) (for सर्वे) Dc1 नाना सर्वे व्यवसिता, D1 नान्य ध्यवसिता सर्वे (sic), Cv एव धर्मं व्यवसिता —d) Ś1 सर्पा, K3 सप्त, Dc1 सर्वे, T1 G1 सर्व, G3 धर्म (for सर्प) D1 सर्वं एव महर्षय

12 a) G2 शृणोतु G3 [ए]व (for [अ]य) —b) T G1 [इ]ह (for च) B1 यथायथ —c) K4 D (except Dc1 D1) तद्वतो, B3.4 स्तुवतो; S तु ततो (T °दा, G3 °था) (for तावतो) —d) K2 B3 Dc1 D1 G3 M4 Cv गुरोर् (for गुरुर्) T एको (for अन्यो) K2 Dc1 तु, B1.2 5 D1 न (for ऽनु) K3 न शाम्यते (sic), K4 Dn1 D2-6 न विद्यते, Cv ऽनुमन्यते (as in text) Ś1 K1 गुरुरन्येन शस्य(K1 °म्य)ते, M1 2 गुरुमन्योय मान्यते

13 a) M1 2 कस्य (for तस्य) —b) K4 D1 तप (for तत) D3 प्रचक्षते (for प्रवर्तते) —c) K1-3 Dc1 गुरोर्, Cv गुरुर् (as in text) Ś1 K1-3 5 Dn1 D2-6 श्रोता, K4 D1 द्रष्टा, B3 शक्रश् (for शत्रुश्) S गुरुर्बंधुश्च शास्ता च (M1.2 शत्रुश्च) —d) K1 द्रष्टा च, K4 D1 सदैव (for द्वेष्टा च) Some MSS निसृत; Ś1 K1 निश्रित; K2 M1 2 संस्थित, K3 निष्ठित, K4 Dc1 D1 निःसृत, B1 2 य स्थित (for संश्रित) K5 द्वेष्टा चादूरनित्यश (sic), G3 ज्येष्ठश्च हृदये स्थित

14 a) K3 M1 2 विचरेल् —Dn1 G1 om (hapl) 14bc —b) K2 ब्रह्मचारी (for पाप°) M1 2 om. (hapl) from भवत्यय up to शुभचारी (in 14d) K4 D1 पुन श्रुत (for भवत्ययम्) —K5 om (hapl) 14c-16d —c) B2 Dc1 लोकान् —d) G2 ब्रह्मचारी (for शुभ°) S (except G3) [अ]यं (for [उ]त)

15 K5 om. 15 (cf v 1 14) —a) T2 G1 2 [इ]ति (for तु). —b) D1 6 T2 G2 स (for य) M4 (inf lin as in text) -वशे (for सुखे) —K4 Dc1 D1 om (hapl) 15cd —c) K2 3 B D (Dc1 D1 om) T G ब्रह्मचारी (for व्रत°) Ś1 K1 3 स चैव, T1 G1 च एव (for सदैव) —d) G2 इन्द्रियस्य जये रत, M1 2 यो हीन्द्रियसुखे रत

16 K5 om 16 (cf. v 1 14) —a) G3 -कृतकर्मा (for व्रत°) B2 3 5 D6 च, Dn1 नु, T1 वै, T2 G1 2 M [अ]पि (for तु) K4 D1 अपेतकृतकामस्तु —b) D6 केवले B1 ब्रह्मनि सृत, T G1 °निष्ठितं (G1 °त), G2 वृत्तिमाश्रित, M1 ब्रह्मनिश्रित (for °णि श्रित) Dn1 D2-6 स्थित; G3 श्रुत, M1 2 श्रितं —c) D3 व्रत- (for ब्रह्म-) K2 ब्रह्मभूतभवल्लोके —d) B1 3 4 [उ]त (for [अ]यम्)

17 a) G3 Cv समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर् —b) B D (except D1) समध (for संस्तर) G3 ब्रह्म च ब्रह्म सस्तव (sic) —c) T1 अह (for आपो) —d) D3 ब्रह्मणि स (by transp) K2 4 Dn1 D1 समाश्रित, K3 समतत (for समाहित)

२७

ब्राह्मण उवाच ।
संकल्पदंशमशकं शोकहर्षहिमातपम् ।
मोहान्धकारतिमिरं लोभव्यालसरीसृपम् ॥ १
विषयैकात्ययाध्वानं कामक्रोधविरोधकम् ।
तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि महद्वनम् ॥ २
ब्राह्मण्युवाच ।
क्व तद्वनं महाप्राज्ञ के वृक्षाः सरितश्च काः ।
गिरयः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनि तद्वनम् ॥ ३
ब्राह्मण उवाच ।
न तदस्ति पृथग्भावे किंचिदन्यत्ततः समम् ।
न तदस्त्यपृथग्भावे किंचिद्दूरतरं ततः ॥ ४
तस्माद्ध्रस्वतरं नास्ति न ततोऽस्ति बृहत्तरम् ।
नास्ति तस्माद्दुःखतरं नास्त्यन्यत्तत्समं सुखम् ॥ ५
न तत्प्रविश्य शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति च द्विजाः । C 14 769 B 14 27 6 K 14 26 6

---

18 a) K4 D1 एव भृश, B1 Dn1 D2–6 एवेदृश (for एवा°) M1. 2 सर्वं (for सूक्ष्म) — c) Ś1 K3 G2 चान्व(K3 °नु)पद्यते, K4 त्वन्वपद्यते G3 यदि वाचा न्वनुध्यते — d) B. क्षेत्रजेन, Cv °ज्ञेन (as in text) Ś1 K1 3 B1 2 Dc1 Dn1 D2–4 दर्शिता (K1 3 °त), K2 M1 2 दर्शित, K4 D1 दर्शन, B5 D5 6 G3 Cv दर्शिना (for दर्शिन) T2 G2 M3 4 क्षेत्रज्ञानानुदर्शिन

Colophon om in T G1 2 M1–3 — *Sub-parvan* K2 3 अनुगीता, K2 (also) 5 B D (except D1) ब्राह्मणगीता — *Adhy name* G3 प्रणवदर्शनमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 29, Dn1 D4 25, G3 27, M4 28 — *Śloka no* M3 17

27

1 T1 G1. 2 om the ref — a) M1 2 सकल्पाद् (for सकल्प-) K3 -मपर्कं, K4 D1 -मशक, G2 -मकर — b) K4 D1 -हिमातप°, D3 समातर, M1 2 समातप, M4 (inf lin as in text) दमा° (for हिमा°) Dn1 शोकहर्षमिहातप — c) K4 D1 मोहा धकारस्तिमिरो — d) K2 लाभ-, D5 (also as in text) काम- (for लोभ) Ś1 K3 -व्याड, K5 B (except B2) Dn1 D2–5 व्याधि, B2 (marg) S व्याळ- (for व्याल-)

2 a) D5 T G2 विपर्यैकात्य(T1 °त)याध्वान, G1 °कातयवस, G3 विपर्यं कार्यमध्वानं, M1 2 विसयैकात्ययाध्वान, Cv विपर्यकात्यकाध्वान — b) Ś1 (before corr) K1 G3 विरोधिकं, K2 विरोधित, T G1 2 M3 4 निरोधक — c) K4 D1 सरितश्च (for तदतीत्य) K3 महादुर्गं — d) D3 विष्टोस्मि स, D5 प्रविष्टोसि Ś1 K1 3 G3 महावन

3 a) K1 न (sic), K5 किं (for क्व) K1 महाप्रज्ञ — b) K3 वृक्षाश्च (for के वृक्षा) M2 परितश् (for स°) — c) T G1 2 कियत, M1 2 ऋपय (for गिरय) Dc1 विरधश् (for पर्वताश्) B2 के वा (for चैव) G3 पर्वताश्चैव गिरय — d) Ś1 (before corr) K1 3 वद् (for वनम्) G3 कीर्त्यंश्च तन्महद्वन

4 a) K2 ततोस्ति, B1–3 Dn1 D2–5 [ए]तदस्ति, G3 मंदस्य (for तदस्ति) K2 Dn1 D2–6 पृथग्भाव, Dc1 पुनस्तावत्, M3 4 [अ]पृथग्भावे K4 D1 न ततोस्मिन्पृथग्भाव, T1 G1 2 न तदस्य पृथग्भावै — B3 5 T G M3 4 om. (hapl) 4bc — b) D3 4 अन्यं (for अन्यत्) K3 B1 2 4 (marg) अत, M1 2 न तद् (for तत°) B1 2 4 Dc1 Dn1 D2–6 सुख, B4 (marg) पर (for समम्) K2 4 D1 किंचिदस्ति च तत्सम — B2 reads 4cd twice here and for the third time after 8 — c) K B1 2 (all times) 4 M1 2 पृथग्भावे (for [अ]पृथग्भावे) D (except Dc1 D1) नैतदस्त्यपृथग्भाव, Cv as in text — d) B1 2 (all times) 3 5 D (except D1) दु खतर, B4 (marg as in text) सुख°, M1–3 4 (inf lin as in text) ऊन°, Cv दूर° (as in text)

5 a) D3 दु खतरं (for ह्रस्व°) — b) B1–3 Dc1 D5 6 तस्मान्न, D3 T G1 2 ततो न (by transp) G3 M4 (inf lin) [ऽ]न्यद् (for ऽस्ति) B D (except D1) महत्तर, Cv बृहत्तरम् (as in text) — c) G1 नान्यद् (for नास्ति) B Dn1 D2–6 सूक्ष्मतर, Dc1 सुख°, Cv दु ख° (as in text) — d) K1 परम सुख, B4 तत्सुख सम (for तत्सम सुखम्) K4 D1 नास्त्यस्मात्परतर सुख (hypermetric)

6 a) B D (except D1) तत्राविश्य, T G1 2 तत्स विश्य (for तत्प्रविश्य) — b) D1 ते (for न) D5 6 घा, T1 G1 न (for च) K2 4 5 D1 तद्विद (for च

C 14 769
B 14 27 6
K 14 28 6

न च विस्यति केपांचित्तेभ्यो विस्यति के च न ॥ ६

तस्मिन्वने सप्त महाद्रुमाश्च
फलानि सप्तातिथयश्च सप्त ।
सप्ताश्रमाः सप्त समाधयश्च
दीक्षाश्च सप्तैतदरण्यरूपम् ॥ ७

पञ्चवर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ८
सुवर्णानि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ९
चतुर्वर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १०
शंकराणि त्रिवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ११
सुरभीण्येकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १२
बहून्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
विसृजन्तौ महावृक्षौ तद्वनं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १३

एको ह्यग्निः सुमना ब्राह्मणोऽत्र
पञ्चेन्द्रियाणि समिधश्चात्र सन्ति ।
तेभ्यो मोक्षाः सप्त भवन्ति दीक्षा

द्विजा) —^{c}) M_{1-3} यिस्यंति, Cv यिस्यति (as in text) K_1 केपा च, T $G_{1, 3}$ ते(G_3 के)भ्यश्च, G_2 M केभ्याश्चित् (for केपाचित) —^{d}) K_4 D_1 नास्य, T $G_{1\ 2}$ M_3 नैभ्यो (for तेभ्यो) K_6 $M_{1\ 2}$ किंचन, B_3 के न च (for के च न)

7 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ द्रुमा वै, T $G_{1\ 2}$ M_4 (*inf lin*) द्रुमा हि, M द्रुमाणि (for द्रुमाश्च) —^{c}) T $G_{1\ 2}$ $M_{3\ 4}$ तथै($M_{3\ 4}$ चैवं)धनानि, G_3 समुद्रगा नदी, $M_{1\ 2}$ समिधो वै (for समाधयश्च) —^{d}) T_1 टीक्षाश्च, G_2 वृक्षाश्च, G_3 क्षमा चैव, $M_{1\ 2}$ दीक्षा (for दीक्षाश्च)

8 ^{a}) D_2 बहु- (for पञ्च) K_4 D_1 द्विवर्णानि (hypermetric) (for दिव्यानि) — K_4 om 8^{c}–13^{d} D_1 om (hapl.) 8^{c}–13^{b} —^{c}) K_5 G_2 वि(G_2 प्र) सृजंतो महावृक्षा (cf. 13^{c}) —^{d}) Dc_1 तिष्ठति — After 8, B_2 reads 4^{cd} for the third time

9 K_4 D_1 om 9 (cf v l 8) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ B_1 D_4 om. (hapl) 9–12 $K_{2\ 5}$ M_3 om (hapl) 9 B_3 transp 9 and 10 B_4 Dc_1 D_3 T G read 9 after 11 B_5 after 62* —^{a}) B_4 अवर्णानि, D_2 सुगंधीनि, T_2 G_2 M_4 सौवर्णानि D_2 $M_{1\ 2}$ त्रि (for द्वि)

10 K_4 D_1 om 10 (cf v l 8) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ B_1 D_4 om 10 (cf v l 9) B_2 D_2 om (hapl) 10–12 $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 2\ 4}$ om (hapl) 10 K_2 reads 10 twice B_3 transp 9 and 10 — After 10, T_1 reads 13

11 K_4 D_1 om 11 (cf v l 8) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ B_1 D_4 om 11 (cf v l 9) B_2 D_2 om 11 (cf v l 10) $K_{2\ 5}$ D_6 om (hapl) 11–12 B_3 om (hapl) 11 —^{a}) G_2 शीकराणि (for शंक°) G_3 द्वि- (for त्रि) Dn_1 D_6 सुरभीणि द्विवर्णानि, D_3 बहून्यव्यक्तवर्णानि ($=13^{a}$) — After 11, B_4 Dc_1 D_3 T G read 9

12 K_4 D_1 om 12 (cf v l 8) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ B_1 D_4 om 12 (cf v l 9) B_2 D_2 om 12 (cf v l. 10) $K_{2\ 5}$ D_6 om 12 (cf v l 11) T_1 M_4 om (hapl) 12 —^{a}) T_2 त्रि- (for [ए]क) D_3 बहून्यव्यक्तरूपाणि (cf 13^{a}), Cv सुरभीण्येव पर्वाणि —^{b}) Dc_1 सृजति

13 K_4 om 13, D_1 om 13^{ab} (for both, cf v l 8) T_2 G om 13 T_1 reads 13 after 10 —^{a}) K_3 $B_{1\ 2\ 5}$ D_3 $M_{3\ 4}$ -रूपाणि (for -वर्णानि) — For 13^{cd}, $K_{3\ 5}$ $B_{4\ 5}$ D_1 T_1 M subst

62* विसृजन्तो महावृक्षा व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ।
[T_1 $M_{1\ 2}$ सृजन्तः पादपास्तत्र (for the prior half)]
— After the above, B_5 reads 9

14 ^{a}) T $G_{1\ 2}$ M_3 om हि B_{1-4} Dc_1 एकोप्यग्नि, B_5 Dn_1 D_{2-6} एको वह्नि, $M_{1\ 2}$ एकाग्नि (for एको ह्यग्नि) $B_{3\ 4}$ Dc_1 सुमनसो, Cv सुमहान् (for सुमना) B_2 [ऽ]प्यत्र (for ऽत्र) —^{b}) Cv सप्त (for पञ्च) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ तत्र (for चात्र) —^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ एभ्यो, Cv तेभ्यो (as in text) T G वृक्षा, Cv मोक्षात् (for मोक्षा) Dc_1 Dn_1 स (for सप्त) B D (except Dc_1 D_1) फलति (for भवन्ति) —^{d}) D_6 फलंति, T G_1 स्थलानि, M_{1-3} फला हि (for फलानि) $M_{1\ 2}$ [अ]तिशया (for °थय) $K_{1\ 3,\ 5}$ B_3 $D_{2\ 3}$ T G_2 पलाशा ($K_{1\ 3}$ °श), G_1 फल वा, Cv फलाशा (as in text)

15 The portion from 15 up to the end of this

गुणाः फलान्यतिथयः फलाशाः ॥ १४
आतिथ्यं प्रतिगृह्णन्ति तत्र सप्त महर्षयः ।
अर्चितेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्रोचते वनम् ॥ १५
प्रतिज्ञावृक्षमफलं शान्तिच्छायासमन्वितम् ।
ज्ञानाश्रयं तृप्तितोयमन्तःक्षेत्रज्ञभास्करम् ॥ १६
येऽधिगच्छन्ति तत्सन्तस्तेषां नास्ति भयं पुनः ।
ऊर्ध्वं चावाक्च तिर्यक्च तस्य नान्तोऽधिगम्यते ॥ १७
सप्त स्त्रियस्तत्र वसन्ति सद्यो
अवाङ्मुखा भानुमत्यो जनित्र्यः ।
ऊर्ध्वं रसानां ददते प्रजाभ्यः
सर्वान्यथा सर्वमनित्यतां च ॥ १८
तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तत्रोदयन्ति च ।
सप्त सप्तर्षयः सिद्धा वसिष्ठप्रमुखाः सह ॥ १९
यशो वर्चो भगश्चैव विजयः सिद्धितेजसी ।
एवमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्योतींषि भास्करम् ॥ २०
गिरयः पर्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः ।
नद्यश्च सरितो वारि वहन्त्यो ब्रह्मसंभवम् ॥ २१
नदीनां संगमस्तत्र वैतानः समुपह्वरे । C 14 784 B 14 27 21 K 14 28 23

---

adhy is lost in Dn1 on a missing folio —^{a}) Dc1 D5 अतिथ्य, G2 आदित्य (for आतिथ्य) K4 D1 परि- (for प्रति-) —^{b}) B D (except D1, Dn1 missing) तत्र (for सप्त) —^{c}) Cv व्यतीतेषु (for प्रलीनेषु) —^{d}) K4 D1 [तु]न्तद्, Cv [अ]न्यद् (as in text) K5 प्राप्यते, Cv रोचने (as in text) D6 धन, Cv वनम् (as in text)

16 Dn1 missing (cf v l 15) —^{a}) Ś1 (before corr as in text) प्रज्ञान (for प्रतिज्ञा) B3 -शातिम् (for वृक्षम्) M1 2 4 सफल (for अफल) B1 2 D (except D1, Dn1 missing) प्रज्ञावृक्ष मोक्षफल, M3 तथ्यज्ञानावृक्ष सफल, Cv as in text —^{c}) D3 ज्ञाना श्रित (for श्रय) K1 D1 तृप्तितोयम्, B3 तृप्तिमयम् (for °तोयम्) —^{d}) B. मन-, Cv तम (for अन्त-) D1 G2 (marg) भास्वर G2 अक्षेत्रज्ञ महाक्रतु

17 Dn1 missing (cf v l 15) —^{a}) Ś1 येद्य, T1 G1 यदि, Cv येऽधि (as in text) Ś1 K6 तरस थस्, K5 D5 6 ते संतम्, B1 2 भास्वत, D2-4 त संतस् (for तत्सन्तस्) —^{b}) K3 भय तत, K4 D1 ततो भय, G3 Cv पुनर्भय (for भय पुन) —^{c}) D3 ऊर्ध्वं Ś1 [अ]र्वाक्च, K2 4 D1 [तु]वाय, K8 5 D2-6 [अ]धश्च (for [अ]वाक्च) B (except B3) Dc1 ऊर्ध्वं चार्वाग्गतिर्यत्र —^{d}) K3 न वनातो, B3 यस्य नातो, T1 G1 तस्य दातो, M3 तस्यानतो B1 2 4 Dc1 G3 तत्र (Dc1 G3 °स्य) चांतो न विद्य(G3 गम्य)ते

18 Dn1 missing (cf v l 15) —^{a}) G3 तत, M4 (*inf lin* as in text) तत्र, Cv सप्त (as in text) G3 सप्त (for तत्र) K3 सर्वे, K8 सम्यस् (sic), K6 T1 M सत्यस्, B Dc1 नित्यम् (for सद्यस्) K4 D1 G1 सप्त स्त्रियस्तस्य (G1 य सप्त) वहति सत्यस् —^{b}) Ś1 K3 अ(K3 त्व)वाङ्मुख्यो, K1 6 B2 4 Dc1 D2-6 S त्ववाङ्मुखा K4 D1 भानुमतो, G3 मान वत्यो (for भानुमत्यो) K1 M1 2 जन(K1 °नि)न्य, D3 जनेश, D5 6 तनिभ्य, T1 G1 जनित्यश (sic), G3 जरित्य (for जनित्र्य) —^{c}) N (except Ś1 K1, Dn1 missing) T1 G1 8 रसानाददते —^{d}) K5 सर्वाणि, M1 2 मर्व (for सर्वान्) G3 ह्यथ (for यथा) B1 D5 6 सत्यम्, T1 G1 [अ]न्यच्च (G1 °श्च), T2 सत्त्वम् (for सर्वम्) B D (except Dc1, Dn1 missing) T1 अनित्यता, T2 G अती(G2 °नि)त्य ताश्, M1 2 अतीत्य ता M3 सर्वान्यथा समतीनित्यताश्च (sic)

19 Dn1 missing (cf v l 15) —^{a}) K5 तत्रैव, M3 अत्रैव T1 G1 M1-3 तिष्ठते M4 नित्यमत्रैव तिष्ठते — Dc1 om 19^b —^{b}) D4-6 [उ]पयति —^{c}) S (except G3) ते च (for सप्त) —^{d}) K4 B वशिष्ठ- (for वसिष्ठ) Ś1 K1 सदा, K2 4 तदा, K3 सिद्धा (sic), K6 B3 D1 तथा, T G स्विह (for सह). Dc1 D2-6 वशि(Dc1 °सि)ष्ठप्रमुखै सह

20 Dn1 missing (cf v l 15) —^{a}) Ś1 K1 D2-6 वर्चा, M3 4 (*inf lin*) वशो (for वर्चो) K2 D1 तुष्टिर्, B5 भर्गो, M3 चौजो (for चैव) K6 यशो वाचा भगवतस्, M1 2 यशोत्यश्चाभवश्चैव — D8 om (hapl) 20^b–21^a —^{b}) Ś1 K1 8 B1 5 D6 T G2 सिद्ध, G3 शुचि (for सिद्धि-) D1 T G1 -तेजस, G2 8 -तेजसि K6 तुष्टिर्विजयतेजसि —^{c}) K8 एकम्, K5 B3 T1 M3 एतम् (for एवम्) —^{d}) D1 भास्वर (for भास्करम्)

21 Dn1 missing (cf v l 15) D3 om 21^a (cf. v l 20) —^{a}) T1 M4 ऋषय (for गिरय) D5 6 पर्वता गिरयश्चैव, M1 2 ऋषय सर्वदा चैव —^{b}) K2 4

784
27 21
28 22

स्वात्मतृप्ता यतो यान्ति साक्षाद्दान्ताः पितामहम् ॥ २२
कृशाशाः सुव्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
आत्मन्यात्मानमावेश्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ २३
ऋचमप्यत्र शंसन्ति विद्यारण्यविदो जनाः ।
तदरण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत ॥ २४
एतदेतादृशं दिव्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः ।
विदित्वा चान्वतिष्ठन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शितम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

ब्राह्मण उवाच ।
गन्धान्न जिघ्रामि रसान्न वेद्मि
रूपं न पश्यामि न च स्पृशामि ।
न चापि शब्दान्विविधाञ्शृणोमि
न चापि संकल्पमुपैमि किंचित् ॥ १
अर्थानिष्टान्कामयते स्वभावः

D1 वसत्यत्र, M1 2 संतस्तत्र (for सन्ति तत्र) — [c]) K2 5 नदाश्च, K4 D1 वेदाश्च (for नद्यश्च) T G1 2 तु (for च) T1 G1 परितो (for सरितो) K5 वायुर्, D5 6 वाति (for वारि) — [d]) M1-3 4 (inf lin as in text) हरि (for ब्रह्म-)

22 Dn1 missing (cf v l 15) — [a]) Dc1 सगम B1 2 4 Dc1 तासां, B3 5 D1-6 चैव (for तत्र) — [b]) K (except K2) B4 D1 M1 2 वैतान, B1, 2 5 D2-6 T1 वैताने; B3 4 (marg) चैतान, Dc1 वैपान (for वैतान) B1 2 समुपस्करे, Cv समुपह्वरे (as in text) — [c]) Ś1 K1 5 स्वात्मवृत्ता, K2 B3 4 आत्मतृप्ता, K3 T1 G1 स्वात्मातृप्ता (T1 °त्विर् G1 °तो), T2 G2 स्वादु तृप्ता, M स्वर्गे तृप्ता K4 D1 आत्मनस्तृप्तये याति, Dc1 स्वात्मतृप्तो यतो याति — [d]) K2 4 D1 ज्ञाता, Dc1 साक्ष्याद् (for साक्षाद्) K5 एते, B1 2 5 D2-6 एव, B3 4 Dc1 एव (for दान्ता) B1 2 पितामहा

23 Dn1 missing (cf v l 15) — [a]) B3 4 कृशागा; M1 2 कृताशा T G1, 2 कृशागा (T2 °शाशा) सुव्रता शातास्, G3 M3, 4 कृशांगा सुव्रतागाश्च — [c]) Ś1 K1-3 5 D2-6 G3 आविश्य B1 2 आत्मानमात्मन्यावेश्य. — [d]) K1 D1 ब्राह्मण D4 समुपाश्रयेत्, S (except G2) समुपासते

24 Dn1 missing (cf v l 15) — [a]) B1 2 4 (marg) वाचम्, B3 चिरम्, B1 5 Dc1 आश्रम्, D2-6 श्रमम् (for ऋचम्) Dc1 शंसते, T2 G1 पश्यति — [b]) Dc1 om (? hapl) from विद्यारण्य up to ब्राह्मणा (in 25[b]) — [c]) Ś1 K5 D5 M3 4 तदारण्यम् K4 D1 अपि (for अभि) G3 -प्रीत्या, M4 प्रेक्ष्य (for प्रेत्य) — [d]) Ś1 यथारण्यम्, K1 3 °वीरम्, T G1 यथा स्वेकम्, G2 3 M4 यथातथम्, M1-3 °धीतम् (for °धीरम्) K4 D1 धीरस्व इति जायते

25 Dn1 missing (cf v l 15) Dc1 om up to ब्राह्मणा (in 25[b]) (cf v l 24) — [a]) Ś1 K D1 M1 2 एवम् (for एतद्) B D2-6 G3 एवेदृश (for एता°) B D2 3 5 6 पुण्यम्, M1 2 नित्यम् (for दिव्यम्) — [b]) G2 अरण्ये K2 ब्रह्मणा, K3 ब्राह्मण — [c]) Ś1 K1 3 5 B1 3 4 Dc1 D2-6 G2 3 M2 4 (inf lin) विदित्वा चा(D. ना)नुतिष्ठति (B4 °त, G2 °ते) — [d]) B2 4 5 आत्म (for अनु) K3 तिष्ठत, B2 4 5 Dc1 D2-6 G3 दर्शिना (for -दर्शितम्) K4 D1 क्षेत्रज्ञानानु वर्तितुं, B1 3 T G1 2 M °ज्ञानानुदर्शन

Colophon missing in Dn1, om in K2 4 D1 T G1 2 M1-3 — *Adhy name* K5 B D3 5 6 ब्राह्मण गीता, G3 वेदारण्यलक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 30, D1 27 (as in text), G3 28, M4 29

28

1 T2 G1 om the ref — [a]) T G1 2 M3 4 (*inf lin* as in text) चाद्मि (for वेद्मि) — [b]) D4 वा (for च) — [d]) Ś1 (before corr) K1 4 G2 3 उपैति (for उपैमि) Ś1 K1 2 B4 Dn1 D2-6 G3 M4 कचित्, Dc1 केनचित्

2 [a]) D2 कामयेत K4 D1 स्वभावान् — [b]) D3 सर्वान्देवान्; T1 G1 °न्येषा Ś1 K1-3 प्रद्विषति, K4

सर्वान्द्वेष्यान्प्रद्विपते स्वभावः ।
कामद्वेपावुद्भवतः स्वभावा-
त्प्राणापानौ जन्तुदेहान्निवेश्य ॥ २
तेभ्यश्चान्यांस्तेष्वनित्यांश्च भावा-
न्भूतात्मानं लक्षयेयं शरीरे ।
तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मि शक्यः कथंचि-
त्कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ॥ ३
अकामयानस्य च सर्वकामा-
नविद्विपाणस्य च सर्वदोपान् ।
न मे स्वभावेपु भवन्ति लेपा-
स्तोयस्य विन्दोरिव पुष्करेपु ॥ ४
नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या
निरीक्षमाणस्य वहून्स्वभावान् ।
न सज्जते कर्मसु भोगजालं
दिवीव सूर्यस्य मयूखजालम् ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अध्वर्युयतिसंवादं तं निवोध यशस्विनि ॥ ६
प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्मण्यथाब्रवीत् ।
यतिरध्वर्युमासीनो हिंसेयमिति कुत्सयन् ॥ ७
तमध्वर्युः प्रत्युवाच नायं छागो विनश्यति । C 14 795 B 14 28 1 K 14 28 1

D1 द्विपते वा, D5.6 प्रतिद्विपते, T G1.2 M3.4 द्वेष्टि चैव (for प्रद्विपते) K4 D1 स्वभावान् G3 सर्वद्वेष्यो द्वेष्टि चैव स्वभाव —K4 D1 om (? hapl) 2ᵃ —ᵃ) B3 D (except Dc1, D1 om) T1 -द्वेपान्, T2 द्विपान्, M1.2 द्वेपाद् (for -द्वेपाव्) Ś1 K1 3 उत्प वत॰, Dc1 -उच्चरव, T2 उद्भवति (for उद्भवत) G1 कामद्वेपादुत्पतत स्वभावाव् —ᵈ) G3 प्राणा हि नौ (sic) (for प्राणापानौ) Ś1 K2 3 B4 देहान्निवे(K3 B4 °वे) त्य, K4 -देहा विवेश्य, B3 देहान्निवेद्य, Dc1 °तिवैस्य, D1 देहाविवेत्य, D5 6 दहीतिवेश्य (D6 °शा), T2 G1.2 देहानि चैत्य (sic), G3 M4 (inf lin) देहादि वैत्य, M1.2 -देह निवेद्य, M3 4 -देहानि तेभ्य (for °न्निवेश्य)

3 K2 repeats 3 and 4 (without var) after 63* —ᵃ) K1 चाय (for चान्यास्) K2 4 B3-5 D T G1 नित्यांश्च (K4 D1 °त्यान्स्व-), K3 [अ]नित्य स्व-, K5 नित्यस्व, G3 M4 (inf lin) [अ]नन्याश्च (for [अ]-नित्यांश्च) —ᵇ) B D (except D1, D4 marg) लक्षयेरन्, S (except G1) °ये(M1 2 °णे)ह —ᶜ) M1.2 तस्माद् (for तस्मिन्) K3 D6 अस्मि, B3 T2 G2 3 M1-3 नास्ति; M4 (inf lin as in text) नाति (for नास्मि) K3 T G1 शक्य, B1.2 Dc1 D2 4 सक्त, B5 Dn1 D5 6 G3 शक्त, M1.2 शंक (for शक्य) —ᵈ) B5 D5-6 वा (for च)

4 For the repetition in K2, cf v l. 3 —ᵇ) K2 5 न विद्विपाणेस्य, K3 Dn1 G3 अविद्विपानस्य, K4 D1 न (D1 अ) विद्विपेणास्य M1 2 सर्वदोपा —K4 D1 om 4ᶜ —ᶜ) K2 टोपास्, K3 T1 G1 लोभास्, D3 लोपास् (for लेपास्) —After 4ᶜ, K2 ins

63* नौजं तु देहानि तथा समेत्य ।

—ᵈ) K1 2 विंदूनिव

5 ᵃ) G3 नित्य हि (for नित्यस्य) K2 स नैव, K5 मे नैव, B3 च स्याद्, M1.2 वैतस्य (for चैतस्य) K1 B (except B1) T2 G2 M1-3 4 (inf lin) [अ]नित्या (T2 G2 °त्य), Dc1 T1 G1 नित्य K4 D1 नित्यं ममै तान्न भवंति नित्या —ᵇ) Ś1 K1 निरीक्ष(K1 °क्ष्य)मानस्य, K2-5 B1-3 5 D T2 G1 2 M3 निरीक्ष्यमाणस्य, Cv निरीक्ष° (as in text) K1 4 B2 5 D1 5 (sup lin) G3 वहुस्वभावान्, K5 Dn1 D2-6 वहुस्वभाव, Cv वहुस्व भावं —ᶜ) D6 सु (for न) T1 G2 त्यज्यते, T2 G1 रज्यते, M2 सज्यते, Cv सज्जते (as in text) M2 कर्म स, Cv कर्मसु (as in text) K3 जाले, Cv -जाल (as in text) —K4 D1 om (hapl) 5ᵈ —ᵈ) K2 5 D2 3 मयूप, T मरीचि (for मयूख)

6 Before 6, G3 M4 ins ब्राह्मण —ᶜ) K3 -सवादे —ᵈ) K1 4 D4 T1 G यशास्विनी

7 ᵃ) K2 4 B4 D4 प्रोक्षमाण; K3 Dc1 D3 प्रोक्ष्य मानं M1-3 प्रोक्ष्यमाणान्पशून्दृष्ट्वा —ᵇ) K5 यज्ञे (for यज्ञ) —ᶜ) K2 4 5 D1 आसीन —ᵈ) K4 D1 हिंसै नम् K3 5 भर्त्सयन् (for कुत्स°)

8 ᵇ) T1 यज्ञाद्गौर्न, G1 सजयन्गौर्, M4 (inf lin as in text) न यज्ञांगो (for नायं छागो) G2 यज्ञाद्गौर्हि न नश्यति —ᶜ) Ś1 श्रेयसां K5 योज्यते, B2 युज्यते (for योक्ष्यते) M1 2 जानो (sic) (for जन्तुर्) —ᵈ) G1 यज्ञास्, G3 M3 यज्ञ, M1.2 यति, M4 यजु- (for यदि) K3 तदा, G2 M1 2 4 यथा (for तया)

: 14 795 / 3 14 28 8 / K 14 29 8 श्रेयसा योक्ष्यते जन्तुर्यदि श्रुतिरियं तथा ॥ ८
यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति ।
यदस्य वारिजं किंचिदपस्तत्प्रतिपद्यते ॥ ९
सूर्यं चक्षुर्दिशः श्रोत्रे प्राणोऽस्य दिवमेव च ।
आगमे वर्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति कश्चन ॥ १०

यतिरुवाच ।

प्राणैर्वियोगे छागस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि ।
छागार्थे वर्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ॥ ११
अनु त्वा मन्यतां माता पिता भ्राता सखापि च ।
मन्त्रयस्वैनमुन्नीय परवन्तं विशेषतः ॥ १२
य एवमनुमन्येरंस्तान्भवान्प्रष्टुमर्हति ।
तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा ॥ १३
प्राणा अप्यस्य छागस्य प्रापितास्ते स्वयोनिषु ।
शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मे मतिः ॥ १४
इन्धनस्य तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा ।
हिंसा निर्वेष्टुकामानामिन्धनं पशुसंज्ञितम् ॥ १५
अहिंसा सर्वधर्माणामिति वृद्धानुशासनम् ।
यदहिंस्रं भवेत्कर्म तत्कार्यमिति विद्महे ॥ १६

9 ^{a}) $K_{2\,4\,5}$ D_{1} T_{1} G_{1} M भाग (for भागः) — ^{b}) T G_{2} $M_{2\,3}$ स (for स) — ^{c}) G_{3} [अ]रिजयं (for वारिज) — ^{d}) T_{1} तपस, T_{2} $G_{1\,2}$ $M_{1\,4}$ तद्प (by transp) $Ś_{1}$ K (except K_{3}) D_{1} प्रतिपत्स्यते; B D_{c1} D_{n1} D_{2-6} सम्प्रेक्ष्यति

10 ^{a}) N (except K_{1-3}) G_{3} श्रोत्र — ^{b}) $K_{1\,2}$ घ्राणो (for प्राणो) $K_{3\,5}$ मारताम्, G_{3} ये श्चिम (for ऽस्य दि) B_{1} G_{4} तु (for च) K_{1} D_{1} प्राणो मारुत एव च — D_{1} om 10^{c}–11^{b} — ^{c}) $D_{5\,6}$ आगम — ^{d}) K_{3} देशो (for दोषो) K_{3} किंचन, $M_{1\,2}$ कस्य चित् (for कश्चन) K_{4} न मेऽदोषोऽस्ति कर्यचन, G_{3} न दोषोस्तीह कश्चन

11 D_{1} om 11^{ab} (cf ; 1 10) — ^{a}) $Ś_{1}$ K वियोग (K_{5} °ग), D_{c1} $M_{1\,2}$ वियोगात् D_{3} प्राणैर्योग छगस्याय (sic) — ^{b}) K_{4} D_{c1} $D_{5\,6}$ M_{3} (inf lin as in text) प्रपश्यति, G_{1} °श्यसे — ^{c}) K_{4} G_{3} छागार्थं, D_{1} आगमे, M (M_{4} inf lin as in text) भागार्थे

12 ^{a}) K_{4} $B_{1\,2\,4}$ D_{c1} D_{n1} $D_{1\,3}$ अनु त्वा, K_{5} अहत्वा, B_{3} अतो मा, B_{1} अथ त्वां, $D_{2\,4-6}$ अत्र त्वा (D_{6} त्व), M (except M_{3}) अनुक्त्वा (for अनु त्वा) B_{3} S मन्यते B D (except D_{1}) भ्राता (for माता) — T_{1} reads 12^{b} twice — ^{b}) B D (except D_{1}) पिता माता, T_{1} (second time) अनु भ्राता, G_{3} पीत्वा भूत्वा (for पिता भ्राता) $K_{2\,4}$ B D [इ]ति (for [अ]पि) T_{1} (first time) $_{2}$ $G_{1\,2}$ M अनु त्वा ($M_{1\,2\,4}$ °नुक्त्वा) मन्यते पिता — ^{c}) K_{4} D_{1} सचित्र(D_{1} सचिव) स्येदम् (sic), $B_{1\,2}$ (marg as in text) $_{4}$ मन्त्रसश्चैवम्; T_{2} M_{4} (inf lin) C_{v} °मस्यैवम्, $G_{1\,2}$ °विज्ञानम्; M °य ज्ञानम् K_{4} $D_{1\,8}$ उन्नाय — ^{d}) $K_{1\,2\,5}$ परम स (K_{3} तं); K_{4} D_{1} परमाय; $G_{1\,4}$ M परिवर्तं, C_{v} परवन्त (as in text)

13 ^{a}) K_{2} एवम; D_{1} G_{3} एनम् (for एवम्) D_{n1} $D_{5\,6}$ एवमेवानुमन्येरन्, $M_{1\,2}$ यदाप्रमनुमन्येत (sic) — ^{b}) K_{3} तान्भावान, $M_{1\,2}$ भवानाह $Ś_{1}$ K_{2} B_{1} D_{n1} $D_{2\,3\,5\,6}$ T $G_{1\,2}$ द्रष्टुम्, D_{1} वक्तुम् G_{3} प्राप्तुम (for प्रष्टुम्) $K_{2\,5}$ $D_{1\,4\,6}$ अर्हसि — ^{c}) T_{1} एषाम T_{2} $G_{1\,2}$ अनुमतिं M_{3} ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — ^{d}) T_{1} शक्य $K_{2\,4\,5}$ D_{1} शक्य कर्तुं विचा(K_{2} धिया)रण (K_{3} °णाम्)

14 Before 14, T G M_{4} ins अध्वर्यु — ^{a}) K_{3} अर्थस्य (for अप्यस्य) D_{c1} om, M_{4} (inf lin as in text) भागस्य (for छागस्य) — ^{b}) K_{3} प्रहितास् (for प्रापि°) K_{4} D_{1} च स्व, B_{1} तेषु (for ते स्व) — ^{c}) K_{3} शरीरे — ^{d}) G_{3} निःशेषम् (for निश्चेष्टम्) K_{4} D_{1} श्रुति (for मति) $B_{1\,2}$ इति मे निश्चिता मतिः

15 Before 15, T G_{3} M_{4} ins यति — ^{a}) G_{3} यधनस्य (for इन्ध°) K_{4} D_{1} च (for तु) — ^{c}) $K_{1\,2\,6}$ B_{4} G_{3} C_{v} हिंसां D_{n1} निर्वेष्टुकामानाम्, T_{1} $G_{1\,2}$ हि यष्ट°, C_{v} निर्वेष्टुकामानाम् (as in text) — ^{d}) D_{1} निधन, G_{3} इधन D_{5} -सतत; T_{1} $G_{1\,2}$ -संमितं, G_{3} सज्ञत $M_{1\,2}$ गिषान्पशव स्वसज्ञितान्, C_{v} as in text

16 Before 16, G_{3} ins यति, M_{4} अध्वर्यु — ^{a}) K_{4} D_{1} G_{3} $M_{3\,4}$ (inf lin) -भूतानाम् (for धर्माणाम्) — ^{b}) K_{2} $D_{5\,6}$ धर्मानु, $B_{3\,4}$ D_{c1} शिष्टानु (for वृद्धानु) K_{3} शासने — ^{c}) $Ś_{1}$ (by corr) K_{1-4} B_{1} D_{1} T_{2} $G_{2\,3}$ M_{1} (inf lin as in text) $_{2}$ यदि हिंस्र; D_{3} यदाहिंस्र (for यदहिंस्र) — ^{d}) $M_{1\,2}$ यत् (for तत्) G_{3} कामम् (for कार्यम्) D_{6} विमहे, G_{3} वेद्म्यहं (for विद्महे)

अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ।
शक्यं बहुविधं वक्तुं भवतः कार्यदूषणम् ॥ १७
अहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मासु रोचते ।
प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्षमुपास्महे ॥ १८

अध्वर्युरुवाच ।

भूमेर्गन्धगुणान्भुङ्क्षे पिबस्यापोमयान्रसान् ।
ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजान्गुणान् ॥ १९
शृणोष्याकाशजं शब्दं मनसा मन्यसे मतिम् ।
सर्वाण्येतानि भूतानि प्राणा इति च मन्यसे ॥ २०
प्राणादाने च नित्योऽसि हिंसायां वर्तते भवान् ।
नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥२१

यतिरुवाच ।

अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
अक्षरं तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते ॥ २२
प्राणो जिह्वा मनः सत्त्वं स्वभावो रजसा सह ।
भावैरेतैर्विमुक्तस्य निर्द्वंद्वस्य निराशिषः ॥ २३
समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः ।
समन्तात्परिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २४

अध्वर्युरुवाच ।

सद्भिरेवेह संवासः कार्यो मतिमतां वर ।
भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्मम ॥ २५
भगवन्भगवद्बुद्ध्या प्रतिबुद्धो ब्रवीम्यहम् । C 14 813 B 14 28 23 K 14 29 26

17 ᵃ) K4 D1 च प्रज्ञेयं, B2 प्रतिज्ञा च (for °ज्ञेय) — ᶜ) K4 5 D (except Dc1) T1 G1 8 कर्तुं (for वक्तुं) — ᵈ) K1 B D (except D1) भवता (for °तः) D6 हर्षणं, M1 2 दूषणे

18 ᵃ) B1 2 धर्माणा (for भूताना) — ᵇ) G3 मे तुभ्य रोचते सदा — ᶜ) K2 4 D1 प्रत्यक्ष ते (for °क्षतः) Dc1 साधयाम

19 ᵃ) K3 Dc1 भुंक्ष्वे, K4 5 B1 D1-5 T2 G1 M1-3 4 (inf lin as in text) भुक्ष्व, Dc G2 भुंक्ते, T1 भुक्त्वा (for भुङ्क्षे) — ᵇ) K2 4 B1 M1-3 पिबस्व; Dc पिबामि, G1 विश्वस्य, M4 जिह्वया (for पिबसि) Ś1 [आ]प्यमयान्, K1.8 [अ]प्य(K1 °स्तु)मयान् (for [आ]पोमयान्) D4 M4 गुणान् (for रसान्) K5 पिबस्यापोमय रस — ᶜ) T G2 ज्योतिष, G1 ज्योतींषि, M3 4 ज्योतिषा K2 स्पृश्यसे, G3 ईक्षसे (for पश्यसे) Ś1 K1 3 ज्योतिषा मन्यसे रूप, M1 2 ज्योतिरापश्यसे (M2 °ते) रूप — ᵈ) G1 स्पृश्यति, M1 3 4 स्पृशस्व, M2 स्पर्शस्व D6 [अ]नलजान् Ś1 K1 3 स्पृशस्यनिलज गुण

20 ᵃ) K1 3 5 B2 Dc1 शृणोमि (K5 °ति), M शृणुष्व (for शृणोषि) D2 4-6 G3 शृणोष्याकाशजाञ्छब्दान्, D3 °षि कीदृशाञ्छब्दान् — ᵇ) T2 मानसे, G2 मनसो (for °सा) M1 2 मन्यते K3 5 D4 T गतिं, M1 मति G3 तव मा मनुते मति — ᶜ) G3 [अ]पि च (for [ए]तानि) — ᵈ) Ś1 K1-4 D1 प्राणान् K3 [अ]व (for च)

21 ᵃ) Ś1 K1 3 T प्राणापाने, K2 Dn1 प्राणोदाने K4 B (except B3) D (except D1) निवृत्तोसि, T G M1 (inf lin) च नित्य हि — ᵇ) K5 हिंसया, G2 हिंसाया D1 M2 वर्तसे — ᶜ) K2 T2 G2 चेष्टा, G3 चैपा K2 3 5 Dc1 D2 3 G2 3 हिंसा — ᵈ) G3 च (for वा) M1 2 त (for त्व) K1 2 B5 द्विज, K3 बुध

22 T2 G1 M1 2 om the ref — ᵃ) K1 कृतं, D3 [अ]क्षर (for क्षर) — ᵇ) B3 द्वैधीभूताम् (for °भावो) T1 यदा, G1 यथा, G3 तथा (for ऽयम्) — G1 om. (hapl.) 22ᶜ-24ᵇ — ᶜ) Cv तद्भाव (for सद्भाव) G3 अक्षरस्त्वत्र सद्भाव — ᵈ) K1 कृत, K2 B5 G2 M1-3 क्षरम्, T [अ]क्षर K4 D1 एव च (for उच्यते)

23 G1 om 23 (cf v 1 22) — ᵃ) B4 Dc1 S (except T1, G1 om) घ्राणो (for प्राणो) M1 (inf lin as in text) [आ]स्मन (for मन) B4 T1 M1 2 सत्य, G3 सर्वं (for सत्त्व) — ᵇ) Ś1 K3 B1 Dn1 D2-6 सद्भावो T G2 3 स्वभावो राजसा गुणा — ᶜ) K2 4 5 D1 S (G1 om) वियुक्तस्य, B2 विना यस्य — ᵈ) T G2 निश्चल्यस्य (for निर्द्वंद्वस्य) D4 निरामिष (sic), T1 °शुष

24 G1 om 24ᵃᵇ (cf v 1 22) — ᵇ) Ś1 K1 3 निर्मलस्य, Dc1 M2 °नस्य, G3 ममत्व त्याज् (for निर्ममस्य) — ᵈ) G3 च तद्, M1 (inf lin) भाव (for भयं)

25 G3 om. the ref — ᵃ) K4 corrupt T2 हि, G2 [ए]प (for [इ]ह) K1 B5 T G1 2 M1-3 सवाद,

C 14 814 B 14 28 26 V 14 29 25 मतं मन्तुं क्रतुं कर्तुं नापराधोऽस्ति मे द्विज ॥ २६

ब्राह्मण उवाच ।

उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम् ।

अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रचचार महामखे ॥ २७

एवमेतादृशं मोक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः ।

विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिना ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

कार्तवीर्यस्य संवादं समुद्रस्य च भामिनि ॥ १

कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् ।

येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ॥ २

स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्बलदर्पितः ।

अवाकिरच्छरशतैः समुद्रमिति नः श्रुतम् ॥ ३

तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिरुवाच ह ।

D_3 सवासं. G_3 सद्भिरेव सम वास —[b]) $Ś_1$ B_6 T_1 घर. —[c]) B (except B_6) T [ऽ]स्मि (for हि) G_3 भवता कथित श्रुत्वा —[d]) K_4 D_1 ज्ञेया प्रति (for प्रतिभाति)

26 [ab]) K_{2-6} D_1 भवतो (for भगवद्-). K_4 D_1 बुध्या (for बुद्ध्या) K_3 G_2 प्रतिबुद्धौ, B D (except D_1) प्रतिपन्नो; T_1 G_1 °बुद्ध्या, T_2 °बुद्ध्य $M_{1\,2}$ भव बुद्ध्या प्रतिबुद्धो ब्रवीम्यहमत पर —Before 26[c], $D_{2\,4}$ ins अध्वर्युं —[c]) $Ś_1$ सत मत्त. (sic), K_1 सत सन्मु (sic), D_{c1} मन मत (sic), T_1 इमं मम; T_2 सता मत, G_3 व्रत मम, M Cv मत मंतु (for मतं मन्तु) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ D_{c1} M (M_4 *inf lin* as in text) कृत कर्तुर्, Cv क्रतु कर्तुं (for क्रतु कर्तुं). K_2 मत मत्रकृत कर्तुं, $K_{4,5}$ D_1 मतिमन्नि कृत कर्तुं, $B_{1-3\,5}$ D_{n1} D_{2-6} व्रत म(B_3 मत्र त)त्रकृत कर्तुर्, B_4 मत मत्रकृत विद्धि, G_2 इद मम मत कर्तुं —[d]) G_2 नापवादो हि (for °राधोऽस्ति) $M_{1\,2}$ मति (for द्विज) ❀ Cv अतो मेऽपराध नास्तीति योजना । ❀

27 $M_{1\,2}$ om 27–28 together with the ref K_6 M_4 om the ref —[a]) K_4 D_1 उपपत्य, T_1 °पथ्य, Cv °पत्त्या (as in text) G_3 यदा (for यतिस्) B_1 तूर्णं —[b]) G_2 वर्तमानमत पर —[c]) G_3 आश्चर्यम् (for अध्वर्युर्) K_3 अति- (for अपि) $Ś_1$ K_1 निर्मोहं. —[d]) K_2 स (for प्र) $K_{2\,5}$ T_2 महामते (for °मखे)

28 $M_{1\,2}$ om 28 (cf v 1 27) —[a]) T_2 G_1 एनम् (for एवम्). —[b]) K_3 स (for सु-) K_4 ब्राह्मण —[c]) D_6 न (for च) $K_{2\,4}$ D_1 [अ]न्ववर्तंत, B_2 [अ]न्वतिष्ठत —[d]) K_6 D (except D_{c1} D_1) M_4 (*inf lin* as in text) [अ]र्थे, B_{1-4} [आ]त्म (for [अ]नु-) $Ś_1$ $K_{1-3,6}$ B_4 D_{c1} G_3 -दर्शिता ($K_{1,3}$ °त, K_2 °त), K_4 D_1 वर्तितुः; T $G_{1\,2}$ $M_{3\,4}$ (*inf lin* as in text) दर्शने

Colophon om in T $G_{1\,2}$ M_{1-3} — *Sub-parvan* $K_{2\,3}$ अनुगीता, K_3 (also) $_5$ B D_{c1} $D_{2\,3\,5\,6}$ ब्राह्मण गीता —*Adhy name* G_3 अध्वर्युयतिसंवाद —*Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 31, D_{n1} D_4 28 (as in text), G_3 29, M_4 (*inf lin*) 30

29

1 T $G_{1\,2}$ M_3 om the ref —[c]) K_2 संवाद कार्तवीर्यस्य —[d]) K_4 D_1 च भाविनी, B D_{c1} D_{n1} $D_{2\,5}$ च माविनि, D_3 भवानिति, T_2 G_1 M_3 च भामिनी (for च भामिनि)

2 [a]) $K_{4\,6}$ $B_{1\,3}$ D_1 M कार्तवीर्योऽर्जुनो —[b]) K_6 -सहस्रभृत् —[d]) $B_{1\,2}$ विजिता (for निर्जिता)

3 [b]) K_4 D_1 M_{1-3} व्यचरद् (for विचरन्) —[c]) $K_{3\,4\,6}$ $B_{1\,3}$ D_{c1} $D_{1\,3\,6}$ G_3 M_1 अवाकिरञ् $Ś_1$ K_1 $M_{1\,2}$ शर(K_1 °त)व्रातै, K_2 नरशतै (for शर°) —[d]) M_3 श्रुति

4 [a]) K_4 ते (for त) K_6 [ऽ]थ सत्कृत्य (for नमस्कृत्य) —[b]) G_3 अभाषत (for उवाच ह) —[c]) T_1 G_1 $M_{3\,4}$ मुचो (for मुञ्च). —[d]) D_6 ब्रूहि किं

मा मुञ्च वीर नाराचान्ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४
मदाश्रयाणि भूतानि त्वद्विसृष्टैर्महेषुभिः ।
वध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देह्यभयं विभो ॥ ५

अर्जुन उवाच ।

मत्समो यदि संग्रामे शरासनधरः क्वचित् ।
विद्यते तं ममाचक्ष्व यः समासीत मां मृधे ॥ ६

समुद्र उवाच ।

महर्षिर्जमदग्निस्ते यदि राजन्परिश्रुतः ।
तस्य पुत्रस्तवातिथ्यं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ ७
ततः स राजा प्रययौ क्रोधेन महता वृतः ।
स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यत ॥ ८
स रामप्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभिः ।
आयासं जनयामास रामस्य च महात्मनः ॥ ९
ततस्तेजः प्रजज्वाल रामस्यामिततेजसः ।
प्रदहद्रिपुसैन्यानि तदा कमललोचने ॥ १०
ततः परशुमादाय स तं बाहुसहस्रिणम् ।
चिच्छेद सहसा रामो बाहुशाखमिव द्रुमम् ॥ ११
तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेताः सर्वबान्धवाः ।
असीनादाय शक्तीश्च भार्गवं पर्यवारयन् ॥ १२
रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः ।
विसृजञ्शरवर्षाणि व्यधमत्पार्थिवं बलम् ॥ १३
ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जमदग्निं निहत्य च ।
विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहार्दिता इव ॥ १४
तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम् ।
प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५
त एते द्रमिडाः काशाः पुण्ड्राश्च शबरैः सह । C 14 832 B 14 29 16 K 14 30 16

करवानीति

5 a) K_2 महाश्रयाणि, K_5 मय्याश्रितानि, G_3 तमा श्रयाणि (sic) — b) $K_{2.4}$ D_1 सृष्टैर्हि, D_8 विस्पृष्टैर्, D_6 विसृजन् (for विसृष्टैर्) — c) $Ś_1$ वाध्यते, K_1 D_2 बध्यते, K_3 दह्यंते (for वध्यन्ते) — d) K_1 चेद्भुदय (for देह्यभयं) B_{3-5} Dc_1 S प्रभो (for विभो)

6 $K_{2.4}$ सहस्राजुंन (for अर्जुन) — c) $Ś_1$ K_{2-4} $B_{2.4}$ तन् (for त) B Dc_1 Dn_1 $D_{5.6}$ T_1 G_3 समा चक्ष्व — d) K_3 D_6 मा $K_{2.4}$ D_1 युधि (for मृधे) S य समो मे महामृधे

7 b) T $G_{1.2}$ पुरा (for परि) — d) K_4 D_1 (by corr) अर्हते, D_1 (orig) $_6$ G_1 अर्हसि

8 Before 8, $Ś_1$ K_3 ins ब्राह्मण — b) K_3 S (except G_3) [अ]न्वित (for वृत) — c) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $B_{1.2}$ D_1 तदा (for तम्) K_3 S (except G_3) आसाद्य; $B_{1.2}$ आगत्य (for आगम्य) D_3 स तमेव समागम्य — d) K_3 [अ]नुपद्यत (for [अ]न्व°)

9 a) K_4 D_1 राजा (for राम) — b) K_5 करोति (for चकार) — d) K_4 सु, D_1 स (for च)

10 b) K_5 [अ]मित्ति (for [अ]मित) — c) $Ś_1$ $K_{1.3-5}$ B_1 Dn_1 D_{1-6} G_3 $M_{1.2}$ प्रदहन्, B_5 Dc_1 T_2 $G_{1.2}$ M_4 प्रादहद् $D_{5.6}$ इव (for रिपु)

11 b) K_5 शत (sic) (for स त) — c) $K_{2.4}$ D_1 तरसा, K_5 बहुधा, B_3 Dc_1 समरे (for सहसा)

12 a) B_1 ते च तं (for स हत) K_4 D_1 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — b) T $G_{1.2}$ सह- (for सर्व) $K_{2.4}$ D_1 समेता पार्थिवास्तदा (D_1 °था) — c) D_6 आदीप्य (for आदाय) G_2 च तदा (for शक्तीश्च) — d) K_5 Dn_1 $D_{2-4.6}$ पर्यधावयन्, T $G_{1.2}$ M (M_4 inf lin as in text) प्रत्यवार° (for पर्यवार°)

13 ab) G_3 स रामो (for रामोऽपि) K_3 आधाय (for आदाय) G_3 transp धनुरादाय and रथमारुह्य T G_2 आस्थाय (for आरुह्य) G_2 वीर्यवान् (for सत्वर) — c) K_4 विसृज्य शरजालानि

14 a) Dc_1 च, D_3 G_3 $M_{1.2}$ ते (for तु) — b) $K_{2.4}$ D_1 वै; K_5 तं; T_1 G_1 $M_{1.2}$ ह (for च) B Dc_1 Dn_1 D_{3-6} जामदग्न्यभयार्दिता (Dc_1 °यान्मुहु°) — c) T_1 G_1 -शृगाणि (for -दुर्गाणि) — d) D_3 शृगा (for मृगा) $Ś_1$ $K_{1.3}$ सिंहहता (for सिंहार्दिता)

15 a) $K_{2.4}$ $B_{1.5}$ D_1 स्व, $B_{2.3}$ सु, G_1 स (for स्व) D_6 -विहत — b) Dc_1 [अ]न्वतिष्ठता — c) T_1 च व्रीळिता (for वृषलता) D_6 प्रज्ञा क्षयवता प्राप्ता

16 a) K_4 D_1 य एते, B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} एवं ते, $M_{1.2}$ त च ते (for त एते) $K_{1.2.4}$ D_1 द्रविडा शक्या (K_1 काशा), K_3 द्रमिता काशा, K_5 द्राविडा पुह्रा,

C 14 832
B 14 29 16
K 14 30 16

वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात्क्षत्रधर्मतः ॥ १६
ततस्तु हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः पुनः ।
द्विजैरुत्पादितं क्षत्रं जामदग्न्यो न्यकृन्तत ॥ १७
एकविंशतिमेधान्ते रामं वागशरीरिणी ।
दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्वलोकपरिश्रुता ॥ १८
राम राम निवर्तस्व कं गुणं तात पश्यसि ।
क्षत्रबन्धूनिमान्प्राणैर्विप्रयोज्य पुनः पुनः ॥ १९
तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा ।
पितामहा महाभाग निवर्तस्वेत्यथाब्रुवन् ॥ २०
पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच तानृषीन् ।
नार्हन्तीह भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ॥ २१

पितर ऊचुः ।

नार्हसे क्षत्रबन्धूंस्त्वं निहन्तुं जयतां वर ।
न हि युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

$B_{1\,2\,4}$ Do_{1} Dn_{1} D_{2-6} द्रविडाभीरा ; B_{3} द्राविता काच्या , B_{4} (marg) द्रविडा काच्या ; B_{5} द्रविडाश्चोला , S (except G_{1}) द्रमि(G_{3} °वि)ळा काचा (T G_{2} °शा) (for द्रमिडा काशा) —^{b}) K_{3} पुंड्राश्च, K_{4} D_{1} G_{2} पुड्रका , K_{5} शकाश्च, Do_{1} पुण्ड्राश्च, D_{6} प्रडाश्च (for पुण्ड्राश्च) G_{2} शयकै , $M_{1\,2}$ द्रमिळै (for शबरै) D_{8} पुढ्रा शयचरै सह —^{c}) D_{6} वृपणत्व —^{d}) D_{8} उत्थानात्; G_{2} वृन्दाना, $M_{1-3\,4}$ (*inf lin* as in text) व्युच्छेदात् Do_{1} क्षात्र (for क्षत्र) $Ś_{1}$ K_{1} धर्मिणा ; $K_{3\,5}$ D (except Do_{1}) T_{2} $G_{2\,3}$ धर्मिण , T_{1} G_{1} धर्मण , M कर्मण (for धर्मत)

17 ^{a}) $K_{4\,5}$ $B_{1\,2}$ Dn_{1} D_{2-6} च (for तु) K_{4} D_{1} -वीरास्तु, K_{5} वीराश्च, D_{4} (before corr as in text) -वीरास्ते, T G_{1} वीरेषु —^{b}) K_{4} D_{1} क्षत्रियास्ते, D_{6} °याश्च, T G_{1} °येषु —^{c}) K_{4} D_{1} सर्वं, D_{2} छत्र (for क्षत्र) —^{d}) K_{3} निकृतत, K_{4} न कृं°, $M_{1\,2}$ [ऽ]न्वकृंतत $D_{5\,6}$ जामदग्न्येन कृतित, T G_{1} $M_{3\,4}$ न्यकृंतज्जमदग्निज ; G_{2} निकृत जमदग्निज , G_{3} निकृत जामदग्निना

18 ^{a}) $Ś_{1}$ -मेधा(marg वीरा)स्ते, K_{1} मोघास्ते (for -मेधान्ते) $K_{2\,4\,5}$ D_{1} एकविंशे ततो जा(K_{5} घा) ते, B (B_{3} damaged) °विंशतिमे जा(B_{5} या)ते, D_{8} एकविंशतिमध्यास्ते, S (except G_{3}) °विंशतिके याते —^{c}) $B_{1\,2}$ Do_{1} मधुर $M_{1\,2}$ प्रोवाच मधुरा दिव्या —^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1\,3\,5}$ नमस्कृता (for परिश्रुता) $B_{1\,2}$ सर्वलोकस्य शृण्वत

19 ^{a}) D_{6} म्वक (for the first राम) —^{b}) M_{4} (*inf. lin* as in text) गुणवत् (for क गुण) G_{3} M_{4} (*inf lin*) त्वत्र (for तात) $K_{3\,4}$ D_{1} पश्यति $M_{1\,2}$ म्व गुणं तात पश्य च —^{d}) K_{3} विप्रयुज्य, $D_{5\,6}$ $G_{2\,3}$ वियोज्य च

20 K_{4} D_{1} transp 20^{a} and 20^{b} —^{a}) K_{1} [ए]व, K_{2} च (for [ए]व) K_{3} च, B_{2} त्व (for त) K_{4} D_{1} तथा तस्य महात्मन (D_{1} °त्मान), G_{3} त तथैव महात्मानम् —^{b}) $Ś_{1}$ ऋचीकं K_{3} B_{3} D (except Dc_{1} D_{1}) T G तथा (for तदा) —^{c}) $K_{2\,4}$ B_{3} D_{1} M_{1} महाभागा, K_{3} $B_{1\,2}$ °भाग ; B_{5} Dn_{1} D_{2-6} T_{2} G_{2} M_{4} (*inf lin* as in text) °भागे, M_{3} °भागान् —^{d}) B_{4} [इ]ति च, $D_{5\,6}$ तथा (for [इ]त्यथ)

21 ^{a}) M_{3} पितृवधम् G_{3} च (for तु) —^{b}) T_{1} प्राह च (for प्रोवाच) D_{2} नृपान् (for ऋषीन्) —^{c}) K_{2} [अ]र्हंतीति, K_{3} °सो हि, D. $_{6}$ °ताद्य —^{d}) K_{5} T_{2} [अ]पि (for [इ]ति)

22 K_{4} पितामहा (for पितर) —^{a}) $Ś_{1}$ K_{1-4} $B_{1\,2}$ D_{1} $G_{1\,3}$ M_{4} नार्हसि —^{b}) K_{2} यतता वर, G_{3} जयकाक्षया (for °तां वर) —^{c}) B D (except D_{1}) T_{2} [इ]ह (for हि) $Ś_{1}$ $K_{1\,3}$ Dc_{1} युक्तास् —^{d}) K_{2} समा, G_{2} $M_{1\,2}$ सदा ; G_{3} [आ]हतान् (for सता) $Ś_{1}$ K_{1} [आ]त्मना, K_{3} Do_{1} नृपा , $B_{3\,4}$ विभो (for नृपान्)

Colophon om in S (except G_{3}) — *Sub parvan* $K_{2\,3}$ अनुगीता, K_{3} (also) $_{5}$ B $D_{3\,5\,6}$ ब्राह्मणगीता — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_{1}$ 32, Dn_{1} D_{4} 29 (as in text), M_{4} (*inf lin sec m*) 31 — *Śloka no* Dn_{1} 22.

३०

पितर ऊचुः ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रुत्वा च तत्तथा कार्यं भवता द्विजसत्तम ॥ १
अलर्को नाम राजर्षिरभवत्सुमहातपाः ।
धर्मज्ञः सत्यसंधश्च महात्मा सुमहाव्रतः ॥ २
स सागरान्तां धनुषा विनिर्जित्य महीमिमाम् ।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म मनः सूक्ष्मे समादधे ॥ ३
स्थितस्य वृक्षमूलेऽथ तस्य चिन्ता बभूव ह ।
उत्सृज्य सुमहद्राज्यं सूक्ष्मं प्रति महामते ॥ ४
अलर्क उवाच ।
मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः ।
अन्यत्र बाणानस्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५
यदिदं चापलान्मूर्तेः सर्वमेतच्चिकीर्षति ।
मनः प्रति सुतीक्ष्णाग्रानहं मोक्ष्यामि सायकान् ॥ ६
मन उवाच ।
नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ७
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८
अलर्क उवाच ।
आघ्राय सुबहून्गन्धांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माद्घ्राणं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ९ C 14 847 B 14 30 9 K 14 31 9

30

1 S (except G_3) om the ref K_5 पितामहा (for पितर) —^{c}) K_3 चैव, G_3 ततस् (for च तत्) G_2 तु तत्, $M_{1\,2}$ कथां (for तथा)

2 ^{a}) K_3 अडर्को, S (except G_3) अळर्को —^{b}) $B_{1\,3\,4}$ $M_{1\,2}$ -यशा (for तपा) T $G_{1\,2}$ $M_{3\,4}$ बभूव सुमहायशा —^{c}) D_{n1} D_{2-6} सत्यवादी (for °संधश्) —^{d}) B D (except D_1) सुदृढ-, T G_1 स महा

3 ^{a}) K_4 D_1 G_3 वसुधा (for धनुषा) —^{b}) $M_{1\,2}$ निर्जित्य च (for विनिर्जित्य) $B_{1\,2}$ वसुधरा (for महीमिमाम्) —^{d}) K_5 T_1 $G_{1\,2}$ सूक्ष्म, C_v सूक्ष्मे (as in text) T G_1 $M_{1\,2}$ समादद्ये

4 ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_{n1} D_{2-6} मूलेषु, $K_{4\,6}$ D_1 मूले तु (for -मूलेऽथ) —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4\,6}$ D_{n1} D_{2-6} कर्म, B (except B_5) D_{c1} धर्म (for राज्य) —^{d}) K_6 महामति

5 K_3 अडर्क, S अळर्क —^{a}) G_3 मल (for बलं) B_4 ह्यस्ति (for जात) K_4 D_1 मनसा वर्धते ज्ञानं —^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,3\,5}$ ध्रुव, D_3 पुर (for ध्रुवो) —^{c}) K_4 D_1 नाल्पस्य (for अन्यत्र) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ न्यस्यामि, K_4 पश्यामि, K_5 मोक्ष्यामि, B D (except D_1) धा($D_{5\,6}$ दा)-स्यामि (for अस्यामि) —^{d}) G_2 शत्रुभ्य परिवारितान्

6 ^{a}) T_1 G_1 एतच् (for इद) D_6 च बलात्, G_3 चापलं $K_{2\,4}$ D_1 मर्त्यं, K_5 मर्त्यान्, B_4 T मूर्ति, D_{n1} D_{2-6} कर्म (for मूर्तें) G_2 यदिद चापमावर्तें —^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,3\,4}$ D_1 सर्वमेव, K_5 सर्वानिताश्, D_{n1} D_{2-6} सर्वान्मर्त्यांश् (for सर्वमेतच्) $B_{3\,5}$ चिकीर्षितं, D_{c1} S विकर्षति (for चिकी°) —^{c}) K_3 $M_{1.2}$ -सूक्ष्माग्रान् (for तीक्ष्णा) $D_{5\,6}$ त्वं मन प्रति तीक्ष्णाग्रान् —^{d}) $B_{1\,4}$ D_3 शायकान् B_2 प्रतिमुचामि शायकान्

7 ^{a}) K_4 $B_{3\,5}$ D_{n1} G_3 मे, K_5 ते (for [इ]मे) G_2 तदिष्यति, G_3 करि (for तरि°) —T_1 om (hapl) 7^{bc} —^{b}) $K_{1\,3}$ अडर्कं, D_4 S (T_1 om) अळर्कं —^{c}) D_3 न च, G_3 $M_{1\,2}$ तथा (for तव) G_3 कर्म (for मर्म) $Ś_1$ भेत्स्यामि —^{d}) G_1 भिन्नवर्मा K_1 D_1 $M_{1\,2}$ मरिष्यति M_3 ततो हास्यसि जीवित

8 T_1 om (hapl) 8^{ab} —^{b}) D_{c1} G_1 M_3 मा (for मां) K_4 D_1 M_1 सूदयिष्यति — G_1 om (hapl) 8^{c}–10^{a} —^{c}) $D_{5\,6}$ [अ]थ (for स) —^{d}) D_6 मनो (for ततो) — After 8, B_4 ins

64* इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु बुद्धिस्तेष्विह गृध्यति ।
तस्माद्बुद्धिं प्रति-शरानविमोक्ष्याम्यहं शितान् ।
[Line 2 = (var) 24^{cd}]

9 G_1 om 9 (of v 1 8) $Ś_1$ K_1 B_5 om (hapl) 9–11 K_2 om (hapl) 9–20 K_3 om 9–12

C 14 848
B 14 30 10
K 14 31 10

घ्राण उवाच ।
नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १०
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ११
अलर्क उवाच ।
इयं स्वादूत्रसान्भुक्त्वा तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माज्जिह्वां प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १२
जिह्वोवाच ।
नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १३
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १४
अलर्क उवाच ।
स्पृष्ट्वा त्वग्विविधान्स्पर्शांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्मात्त्वचं पाटयिष्ये विविधैः कङ्कपत्रिभिः ॥ १५
त्वगुवाच ।
नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १६
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १७
अलर्क उवाच ।
श्रुत्वा वै विविधाञ्शब्दांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माच्छ्रोत्रं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १८

K4 B1 D1 M om the ref —a) B1 4 Do1 विविधान्, G2 M1–3 स बहून् —b) B1 2 प्रतिगृह्यते, D5 G3 °गृह्यसि, T1 पिध्यति; M1 3 °गृह्य च (for °गृध्यति) — M3 om 9c–11d —c) Do1 M1 प्राणान्; D1 प्राण (for घ्राण) —d) G3 प्रतिमोक्षामहे शितान् —After 9, B4 reads 25

10 G1 om 10 (cf. v l. 8) Ś1 K1–3 B5 M3 om 10 (cf v l 9) B4 om 10–11 K5 om the ref. —a) K4 5 D1 ते, Dn1 मे (for [इ]मे) —b) D4 T2 G2 M1 2 4 अळर्क — K4 D1 om 10c–11d G3 om. 10c–16d M1 2 om. 10cd —c) D2 T1 तथा (for तव) D4 वर्म (for मर्म) —d) M4 ततो हास्यसि जीवितं

11 Ś1 K1–3 B5 M3 om 11 (cf v l 9) K4 B1 D1 G3 om 11 (cf v l 10) —b) T1 M4 मा (for मां) — After 11b, T reads 21–22 and G2 reads 21a–23b M1 2 om 11c–14d K5 T1 G1 2 om 11cd —d) D3 इद (for ततो)

12 K2 3 om. 12 (cf v l 9) G3 om. 12 (cf v l. 10) M1 2 om 12 (cf. v l 11) B2 om (hapl.) 12–14 M3 om the ref —a) T1 इद (for इयं) K1 D4 स्वादुरसान् B5 Do1 D3–6 भुक्त्वा; G1 भुंक्ते —b) Ś1 K1 पश्यति (for °गृध्यति) —d) B5 °मुचामि, G2 नेष्यामि (for मोक्ष्यामि)

13 K2 om 13 (cf v l 9) G3 om 13 (cf v l. 10) M1 2 om 13 (cf. v l 11) B2 om 13 (cf v l 12) —a) K4 ते, Dc1 D2 3 T1 मे (for [इ]मे) —b) K3 अडर्क, D4 T1 G1 2 M3 4 अळर्क —c) T1 तथा (for तव) —d) B5 G1 2 ततो हास्यसि जीवित

14 K2 om 14 (cf v l. 9) G3 om 14 (cf v l 10) M1 2 om 14 (cf v l 11) B2 om. 14 (cf v l 12) D5 6 T om 14 —b) G2 M3 मा (for मां) — G1 2 M3. 4 om 14cd —c) D4 [श्रु]य (for स)

15 K2 om 15 (cf v l 9) G3 om 15 (cf v l 10) B5 om (hapl) 15–17 M1, 2 om the ref K3 अडर्क (for अलर्क) —a) K1 सृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा) K4 M1 2 4 तु (K4 च) वि, D5 6 नाना (for त्वग्वि) —b) K5 तेनैव K1 B2 गृह्यते, K5 M4 °गृह्यसि, M1 2 °गृह्य च (for °गृध्यति) —c) K4 जिह्वां (for त्वचं) M1 2 पा(M2 वा)तयिष्ये (for पाट°) T G1, 2 तस्मात्ता सूदयिष्येह —d) Ś1 K1 विरोधै, D5 निशितै (for विविधै)

16 K2 om 16 (cf v l 9) G3 om. 16 (cf. v l. 10) B5 om 16 (cf v l. 15) —a) K1 D2 T मे, K4 5 D1 ते (for [इ]मे) M4 तारयिष्यति (hypermetric) —b) Dc1 अडर्क; S (G3 om) अळर्क — M om. 16cd —d) G2 ततो हास्यसि जीवितं

17 K2 om 17 (cf. v l 9) B5 om 17 (cf. v l 15) D6 om. 17 G1 om. 17–23 —a) G3 प्रती-

श्रोत्र उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति ततो हास्यसि जीवितम् ॥ १९
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २०

अलर्क उवाच ।

दृष्ट्वा वै विविधान्भावांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माच्चक्षुः प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २१

चक्षुरुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २२
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २३

अलर्क उवाच ।

इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति ।
तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २४

बुद्धिरुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २५

पितर ऊचुः ।

ततोऽलर्कस्तपो घोरमास्थायाथ सुदुष्करम् ।
नाध्यगच्छत्परं शक्त्या बाणमेतेषु सप्तसु । C 14 / B 14 / K 14

क्षस्व (for समी°) —^{b}) T G_2 M_{1-3} मा (for मां) — K_5 T $G_{2,3}$ M om. 17^{cd} —^{c}) $B_{1,2}$ एतत् (for तत्) $Ś_1$ च (for स) — After 17, $B_{1,2}$ read 21–23

18 K_2 om. 18 (cf v l 9) G_1 om 18 (cf v l 17) $M_{1,2}$ om. the ref K_3 अडर्क (for अलर्क) —^{a}) K_4 B Dc_1 Dn_1 D_{1-4} तु (K_4 D_1 च) वि ; $D_{5,6}$ नाना (for वै वि) —^{b}) M_{1-3} -गृह्य च (for गृध्यति) —^{c}) B_2 श्रोत्रान् (for श्रोत्र) —^{d}) $K_{3,4}$ D_1 मोक्षयिष्यामि, B_{1-3} Dn_1 D_{2-6} प्रतिमुंचामि (for °मोक्ष्यामि) B_1 शरान् (for शितान्)

19 K_2 om 19 (cf. v l 9) G_1 om. 19 (cf v l 17) K_3 om. 19^{a}–20^{b} —^{a}) K_4 D_1 ते ; D_3 T G_3 मे (for [इ]मे) —^{b}) S (G_1 om) अळर्क — M om. 19^{cd} —^{c}) G_3 तया (for तव) —^{d}) $K_{1,5}$ $B_{1,2}$ भिन्नमर्मा मरिष्यसि

20 K_2 om 20 (cf v l 9) G_1 om 20 (cf v l 17) K_3 om 20^{ab} (cf v l. 19) —^{a}) G_3 प्रतीक्षस्व (for समी°) —^{b}) T G_2 M_4 मा (for मां) — T $G_{2,3}$ $M_{3,4}$ om 20^{cd} —^{c}) $Ś_1$ तच्छ्रुत्वा च, $B_{1,4}$ एतच्छ्रुत्वा, $M_{1,2}$ तस्माच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा स)

21 G_1 om 21 (cf. v l 17) $B_{1,2}$ read 21–23 after 17 T reads 21–22 after 10 G_2 reads 21^{a}–23^{b} after 10 $M_{1,2}$ om. the ref. $K_{1,3}$ अडर्क, T $G_{2,3}$ $M_{3,4}$ अळर्क —^{a}) T_1 तैर्, G_3 [ए]व (for वै) T_1 G_2 M भोगास् (for भावास्) D (except D_1) दृष्ट्वा रूपाणि बहुशस् —^{b}) Dc_1 Dn_1 $D_{2,3,6}$ तान्येव (for तानेव) M_{1-3} -गृह्य च, M_4 गृध्यसि (for गृध्यति) —^{cd}) K_5 सितान्, B_1 G_3 शरान् (for शितान्) B_{3-5} D (except D_1) तस्माच्चक्षुर्हनिष्यामि निशितैः सा(B_4 शा)यकैरहं

22 For the sequence in $B_{1,2}$ T G_2, cf. v l 21 G_1 om. 22 (cf v l 17) —^{a}) K_4 D_1 ते, T_1 मे (for [इ]मे) —^{b}) K_3 अडर्क, D_4 S (G_1 om.) अळर्क —^{c}) T_1 M_2 तया (for तव) K_2 वर्म (for मर्म)

23 For the sequence in $B_{1,2}$ G_2, cf v l 21 G_1 om 23 (cf v l. 17) $Ś_1$ K_1 T om 23 K_3 om (hapl) 23–25 —^{b}) G_2 $M_{3,4}$ मा (for मां) — After 23^{b}, M_4 reads 24, repeating it in its proper place B_4 om 23^{c}–24^{b} K_5 $G_{2,3}$ om 23^{cd} —^{c}) $B_{1,2}$ एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा स)

24 K_3 om 24, B_4 om. 24^{ab} (cf. v l. 23) K_4 $M_{1,2}$ om the ref M_4 reads 24 for the first time after 23^{b} —^{a}) B_3 एवं, M_{1-3} यस्मान् (for इयं) $Ś_1$ K_1 T_2 M_4 (first time) इयं (M_4 बुद्ध्या) निष्ठां बहुविधां ; $D_{5,6}$ इयमिष्टान्बहुविधान् —^{b}) Dc_1 G_3 प्रज्ञाया M_4 (first time) om तु K_4 D_1 M_3 च (M_3 तु) व्यवस्यति, K_5 B_5 त्वध्यवस्यसि (B_5 से), T_2 G_3 सव्यवस्यति, $M_{1,2,4}$ (second time) त्वं व्यवस्यसि (for त्वध्यवस्यति) K_2 T_1 $G_{1,2}$ प्रज्ञयार्थं (K_2 °र्थ) व्यवस्यसि —^{d}) K_5 सितान् ; T G_1 विभो (for शितान्) — After 24, K_2 ins 65*

C 14 866 B 14 30 27 K 14 31 27 सुसमाहितचेतास्तु ततोऽचिन्तयत प्रभुः ॥ २६
स विचिन्त्य चिरं कालमलर्को द्विजसत्तम ।
नाध्यगच्छत्परं श्रेयो योगान्मतिमतां वरः ॥ २७
स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ।
इन्द्रियाणि जघानाशु बाणेनैकेन वीर्यवान् ।
योगेनात्मानमाविश्य संसिद्धिं परमां ययौ ॥ २८
विस्मितश्चापि राजर्षिरिमां गाथां जगाद ह ।
अहो कष्टं यदस्माभिः पूर्वं राज्यमनुष्ठितम् ।
इति पश्चान्मया ज्ञातं योगान्नास्ति परं सुखम् ॥ २९
इति त्वमपि जानीहि राम मा क्षत्रियाञ्जहि ।
तपो घोरमुपातिष्ठ ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ३०

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तः स तपो घोरं जामदग्न्यः पितामहैः ।
आस्थितः सुमहाभागो ययौ सिद्धिं च दुर्गमाम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

---

25 K3 om 25 (cf v l 23) K1 2 om 25 B1 reads 25 (with the ref) after 9 — a) K4 D1 ते, T1 D3 G3 मे (for [इ]मे) — b) S अलर्कं — c) D2 तथा (for तव) — d) Ś1 B3 (marg) 2 1 ततो ह्यस्यामि जीवितं — K4 5 B1 D (except Dc1) T G M4 ins after 25 K3 after 24

65* अन्यान्याणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
[G3 प्रतीक्षस्व (for समी°) T G1 2 मा (for मां)]

26 K1 4 T1 M1 2 om the ref K3 B D (D1 om) ब्राह्मण (for पितर) — a) K3 [ऽ]ङर्कस; S [ऽ]लर्कस Ś1 K1 तमो, B3 5 तदा (for तपो) B1 2 4 Dc1 ततो घोरं तपोलर्क — b) K3 समास्थाय (for आस्थायाय) B1 2 तु, Dc1 G3 तु (for [अ]थ) K2-4 D1 वि(K3 दु)ष्कर (for -दुष्करम्) B3 5 तप आस्थाय दुष्करं, Dn1 D2-6 तत्रैवास्थाय दु° — c) Ś1 G3 नाभ्यगच्छत् (for नाध्य°) M1 2 परा K2 4 5 D1 भक्त्या, K3 राजा, B1 शक्तो, M1 2 शांतिं, M3 4 शक्तं (for शक्त्या) — d) K2-4 D1 2 बाणान् (for बाणम्) G3 नेमिषु (sic) (for ससु) — e) Ś1 K1 2 D3 स (for सु-) Ś1 K1-3 -चित्त (for चेतास्) Ś1 K1 2 सम्, Dc1 om, T G1 M3 4 स (for तु) — f) M4 प्रभो (for प्रभु) K5 B (except B1) Dn1 D2-4 T1 G2 स ततोऽचिंतयत्प्रभु; D5 6 स(D5 स)ततमचिंतयत्प्रभु (hypermetric), T2 M1-3 ततश्चिंतयति प्रभो (T2 °ते प्रभु°), G3 प्रसभं चिंतयन्सुधी.

27 a) K5 प्रचिंत्य B1 2 4 [अ]परं; B3 5 तत (for चिर) — b) K3 अडर्कों, D4 S अलर्को K1 द्विजसत्तम; D3 °सत्तमं — d) D3 नागान् (for योगान्) K4 D1 6 G2 वर (for वरः)

28 b) K4 D1 (before corr as in text) 5 निश्चले K3 B1 आश्रित (for आस्थित) — c) M1 2 जयमाशु (for जघानाशु) — e) B2 4 आवेश्य (for आविश्य) — f) K3 •सिद्धिं, K4 T2 G2 M1 2 4 स सिद्धिः K1 सिद्धिं च (for समिद्धिं) B D (except D1) सिद्धिं परमिकां गत (B Dc1 ययौ)

29 a) M4 [अ]प (for [अ]पि) — b) M1 2 गाथामेतां (for इमां गाथां) K3 4 D1 अगायत (for जगाद ह) — Before 29c, M1 ins अलर्क — d) D (except Dc1 D1) सर्वं वाङ्मम् (for पूर्वं राज्यम्) M1 2 अधिष्ठित (for अनु°) — After 29d, B D (except D1) T2 ins

66* भोगतृष्णामसमायुक्तै पूर्वं राज्यमुपासितम् ।
[D6 पूर्वं B1 अनुष्ठित (for उपासितम्)]

— e) K4 5 D1 G3 अपि, G1 अति, M4 (inf lin) अत (for इति) K4 D1 महाज्ञान (for मया ज्ञात) M1 2 प्रतीतश्चात्मनात्मान, M3 4 अति पश्चान्मया ज्ञातो

30 Before 30, M1 ins पितर — a) Ś1 K1 3 एवं (for इति) B1 2 Dn1 D2-6 त्वमनु, B3-5 Dc1 G3 त्वमभि, T1 तत्त्व तु (for त्वमपि) — D1 om 30b — b) S वधी (for जहि) — c) K1 समातिष्ठ (for उपा°) — d) K1 M3 तत्र (for ततः) K4 D1 भविष्यति, D3 4 G3 [ऽ]भिपत्स्यते; T2 G1 [ऽ]भिधिस्यसे (G1 °सि), M1 2 [ऽ]भिधास्यते

31 b) Ś1 K3 ततो (K3 °पो) महत् (for पितामहैः) K1 जामदग्निस्तपो महत् — d) Ś1 K1 2 अनुत्तमा (for च दुर्गमाम्) — For 31, K2 4 5 D1 S subst

३१

ब्राह्मण उवाच ।
त्रयो वै रिपवो लोके नव वै गुणतः स्मृताः ।
हर्षः स्तम्भोऽभिमानश्च त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः ॥ १
शोकः क्रोधोऽतिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः स्मृताः ।
स्वप्नस्तन्द्री च मोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः ॥ २
एतान्निकृत्य धृतिमान्बाणसंघैरतन्द्रितः ।
जेतुं परानुत्सहते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ ३
अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः ।
अम्बरीषेण या गीता राज्ञा राज्यं प्रशासता ॥ ४
समुदीर्णेषु दोषेषु वध्यमानेषु साधुषु ।
जग्राह तरसा राज्यमम्बरीष इति श्रुतिः ॥ ५
स निगृह्य महादोषान्साधून्समभिपूज्य च । C 14 878 B 14 31 K 14 32

67* इत्युक्त्वा पितृभिः सोऽथ तपो घोरं समास्थितः ।
जामदग्न्यो महाभागः सिद्धिं च परमां गतः ।
[(L 1) K4 D1 ह्याश्रित (for समास्थित) —(L 2) T G महाभागे]

Colophon —*Sub parvan* K2 3 T M1 अनुगीता, K3 (also) 5 B D (except D1) ब्राह्मणगीता —*Adhy name* Dc1 रामोपाख्यान, G3 अलर्कचरित —*Adhy no* (figures, words or both) Ś1 M1 (*inf lin*) 32, Dn1 D1 30 (as in text), T1 26, T2 G1 2 M1 25, G3 31, M1, 2 24 —*Sloka no* Dn1 D1 30

31

☞ D1 om. this adhy

1 G2 M2 om. the ref —*a*) B1 2 (both marg as in text) 3 Dc1 (also as in text) तपसो, G1 कुतो वै (for त्रयो वै) B- तपसो विषये लोके —*b*) Ś1 K1 नवैव, K2 5 न च वै, K3 B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 नवधा (for नव वै) K1 3 M1, 2 4 कृता (for स्मृता) T G नव चैव गुणा स(G3 °णा स्मृ)ता —*c*) M1 हर्ष दमो, M2 हर्षो दमो, Cv हर्ष स्तम्भो (as in text) K4 D1 8 Cv [ऽ]ति (for ऽभि) K5 B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 प्रहर्ष प्रीतिरानंदस् —*d*) K2 मान्विता (sic) (for सात्त्विका) K3 5 स्मृता (for गुणा)

2 *a*) K1 5 B1 शोक, B5 Dn1 D2 3 5 6 तृष्णा (for शोक) K2 [ऽ]य; K4 D1 [ऽ]थ, B1 2 4 Dc1 Dn1 D2 3, 5 6 M1 [ऽ]पि, B3 5 [ऽ]पि (for ऽति) G3 शोक क्रोध समारंभो —*b*) K3 corrupt M1 2 तु (for ते) K1 स्मृत, T G1 2 M3 4 त्रय (for स्मृता) —*c*) Ś1 K4 D1 स्वप्न, K1 2 स्वप्न, D2 3 5 6 G3 श्रमस् (for स्वप्नस्) Dc1 D2 3 5 6 G1 वद्रा (for तन्द्री) T2 G1 तु (for the first च) —*d*) K4 D1 स्मृता (for गुणा) Ś1 तामसास्ते त्रयो गुणा; K3 गुणा वै तामसा स्मृता

3 *a*) M1 2 एवां (for एतान्) K1 3 निकृत, Dc1 विकृत्य, D5 6 निकृत्य, G3 M निकृ(M1 न कृ) तन् (for निकृत्य) K1 वृत्तिमान्, K3 कृति°, D1 G3 मति°, G1 द्युति° (for धृति°) —*b*) Ś1 K1 बाणसगैर्, K2 4 5 D1 ज्ञानबाणैर् —*c*) T1 G1 2 M3 4 जित्वा (for जेतु) G3 उत्सृजते (for उत्सहते) M1 2 जित्वा चरान्सुसहते (sic) —*d*) K5 प्रसन्नात्मा (for प्रशान्तात्मा)

4 *a*) K4 D1 अथ, T यत्र (for अत्र) M गाथा —*b*) D3 -कल्प (for -कल्प) Ś1 K1 3 B4 ये (K3 ते) पुराणविदो जना —*c*) B2 गाथा (for गीता) —*d*) K4 D1 पुरा (for राज्ञा) Ś1 B1, 2 4 5 Dc1 Dn1 D2 3, 5 6 राज्ञा पूर्वं (Ś1 राज्य) प्रशास्यता

5 *a*) Ś1 समुद्दीर्णेषु, T G1 समुत्की° (for समुदी) T G M1 (*inf lin*) दुष्टेषु (for दोषेषु) K3 दस्युगीर्णेषु देशेषु —*b*) Ś1 K1 B1 4 D3 बध्यमानेषु, K5 B5 बाध्य°, Dc1 om, Dn1 G3 वर्ध°, D1 दध्य°, D3 वुध्य°, D- वर्ध° (for वध्य°) T G सर्वश (for साधुषु) —*d*) K2 4 D1 G3 M1 2 इति श्रुत (G3 त), K3 B3, 5 Dn1 D2 3, 5 6 महायशा Ś1 K1 अवरीशो महायशा

6 *a*) K2 5 B1 D1 3 T G2 M2 4 स (for स) Ś1 K1 3 B D (except D1) [आ]त्मनो, K4 G1 महान् (for महा) —*b*) K4 D1 समविभज्य (for भिपूज्य) —*d*) K5 B (except B2) Dc1 Dn1 D2 3 5 6 T2 G गाथाश्चेमा (for गाथा चेमा) K3 अगायत (for जगाद ह)

C 14 878
B 14 31 6
K 14 32 6

जगाम महतीं सिद्धिं गाथां चेमां जगाद ह ॥ ६
भूयिष्ठं मे जिता दोषा निहताः सर्वशत्रवः ।
एको दोषोऽवशिष्टस्तु वध्यः स न हतो मया ॥ ७
येन युक्तो जन्तुरयं वैतृष्ण्यं नाधिगच्छति ।
तृष्णार्त इव निम्नानि धावमानो न बुध्यते ॥ ८
अकार्यमपि येनेह प्रयुक्तः सेवते नरः ।
तं लोभमसिभिस्तीक्ष्णैर्निकृन्तन्तं निकृन्तत ॥ ९
लोभाद्धि जायते तृष्णा ततश्चिन्ता प्रसज्यते ।
स लिप्समानो लभते भूयिष्ठं राजसान्गुणान् ॥ १०
स तैर्गुणैः संहतदेहबन्धनः
पुनः पुनर्जायति कर्म चेहते ।
जन्मक्षये भिन्नविकीर्णदेहः
पुनर्मृत्युं गच्छति जन्मनि स्वे ॥ ११
तस्मादेनं सम्यगवेक्ष्य लोभं
निगृह्य धृत्यात्मनि राज्यमिच्छेत् ।
एतद्राज्यं नान्यदस्तीति विद्या-

---

7 a) B Dc1 Dn1 D3 5 6 वि (for मे) Ś1 K1 हता; K3 महा, D1 जयिता (hypermetric) (for जिता) — b) D5 निहता शत्रवोऽखिला — c) K2 M1 2 एक (for एको) B3 Dn1 D3 5 6 परि शिष्ट, T G1 2 M3 त्रिशिष्टस्, M1 2 [ऽ]वशिष्टं (for ऽवशिष्टस्) B5 Dn1 D3 5 6 च (for तु) — d) Ś1 K1 वध्येषु, K3 D5 वध्योऽपि, K4 D1 यद्बुधा, B2 3 D2 8 वध्य (D2 °ध्य) सन् (for वध्य स) K1 D1 नि (for न) K3 अन्ये तु निहता मया, K4 D4 G3 वध्यस्त्वनिह(G3 °हि)तो मया, B1 वध्य मदहतो मया (sic), Dc1 वध्य सत्यमता मया, D3 यथास्त्वन हतो मया (sic), T G1 2 M वध्यो न (G3 बुध्यते, M बुध्येय) निहतो मया

8 a) B Dc1 Dn1 D3 5 6 यत्र (for येन) Ś1 K1 2 येनाविष्टस्तु पुरुषो, K3 4 5 D1 तेन प्रयुक्त पुरुषो — b) K3 वितृष्ण्य; G3 वैवर्ण्यं, M1 2 वैष्टन्य (for वैतृष्ण्य) G2 तृष्णां चैवाधिगच्छति — c) K2 4 D1 T1 G M3 4 तृषार्त, K3 तृष्णांव (for तृष्णार्त) Dn1 D2 3 5 6 G3 इह (for इव) — G1 om 8d–10a — d) K3 5 [ऽ]व (for न) M4 (inf lin as in text) बुध्यसे G3 परिधावति नित्यदा

9 G1 om 9 (of v. l 8) — a) K3 4 5 D1 सेवेत; D2 तेनेह, T2 यानेन, G3 यो मोह (for येनेह) — b) B3 प्रमुक्त (for प्रयुक्त) K3 4 5 D1 येन वै (for सेवते) — c) M4 (inf lin as in text) लोकम् (sic) (for लोभम्) M1 2 असिभिस्, M3 मति-भिस् (sic) (for असि°) — d) Ś1 K1 2 5 D3 4 निकृतन्त निकृत्यते (K3 °कृत्यते; K5 D3 °कृतत), B3–5 निकृतत निकृतत, T G2 3 M3 4 निकृत्य सुखमेधते, M1 2 न्यकृतदधिक तत

10 G1 om 10a (cf. v l 8) — a) B3 दृष्ट्वा (for तृष्णा) — b) K (except K4) D1 T1 G M3 4 गत श्चित्तं, M1 2 गतचित्त (for ततश्चिन्ता) K B1–3 Dc1 D1 G1 प्रमज्जते (K4 D1 °ति), B1 5 Dn1 D2 3 5 6 प्रवर्तते (for प्रसज्यते) — c) D3 सं- (for स) K4 D1 लिप्यमानो, M1 2 लिप्स° (for लिप्स°) — d) T2 भूयिष्ठान् M (M4 inf. lin as in text) तामसान् (for राज°) T1 G1 2 भूयिष्ठान्कामजान्गुणान् — After 10, K3 5 B D (except D1) G3 M3 4 ins

68* तद्यासौ तु लभते भूयिष्ठ तामसान्गुणान् ।

[B1 Dc1 न (for तु) M3 4 (inf lin as above) मानसान् (for तामसान्)]

— While K4 D1 ins

69* एतैर्दोषै पुनर्देही बध्यमान पुन पुन ।
भुक्त्वा वै राजसान्भोगाञ्जायते कर्म चेहते ।

[(L 1) D1 देहो (for देही)]

11 K4 D1 om (hapl) 11ab — a) Ś1 K1 2 5 G3 संक्षत, K3 संस्कृत, B1–4 संहत, M1. 2 सक्षत- (for सहत) Ś1 K1 देहबध, M1 2 °बधन — b) Ś1 K1 2 B1 G3 जायते, G2 दाहति, M1 जयते (for जायति) T G2 देहज फल, G1 चेह तत्फलं (for कर्म चेहते) — c) T G1 2 M3. 4 फल ; G3 तेज-; M1. 2 मल (for जन्म) T G1 विशीर्ण (for -विकीर्ण) K1. 2 देहा (K3 °ह) B Dc1 जन्मे(B1 3 °न्मे)ति चाभिन्नविकीर्णदेहो- — d) D3 6 मृत्यु पुनर् (by transp), G3 पुनर्मर्त्यत्वं K3 4 5 D1 5 6 जन्म चैव, K3 जन्मन स्वे, T G1 चै-(T1 नै)व जन्मनि, M1 2 जन्मनीति (for °नि स्वे) B Dc1 Dn1 D2 3 मृत्यु पुनर्गच्छति जन्मना वै (Dn1 D2 3 °नैव)

12 a) Ś1 K1 2 इम, K4 B3 D1 एव, Dc1 एच, Dn1 D2 5 एतं, M3 एतत् (for एन) D5 आवेक्ष्य (for अवेक्ष्य) — b) K4 D1 M1. 2 इच्छन्, T इच्छेत्

यस्त्वत्र राजा विजितो ममैकः ॥ १२
इति राज्ञाम्बरीषेण गाथा गीता यशस्विना ।
आधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निकृन्तता ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भामिनि ॥ १
ब्राह्मणं जनको राजा सन्नं कस्मिंश्चिदागमे ।
विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्ट्यर्थमब्रवीत् ॥ २
इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणो राजसत्तमम् ।
आचक्ष्व विषयं राजन्यावांस्तव वशे स्थितः ॥ ३
सोऽन्यस्य विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो ।
वचस्ते कर्तुमिच्छामि यथाशास्त्रं महीपते ॥ ४
इत्युक्तः स तदा राजा ब्राह्मणेन यशस्विना ।
मुहुरुष्णं च निःश्वस्य न स तं प्रत्यभाषत ॥ ५
तमासीनं ध्यायमानं राजानममितौजसम् । C 14 892 B 14 32 6 K 14 33 6

(for इच्छेत्) —[c]) D3 मिथ्यान् (for राज्य) B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 इह राज्यं (for इति विषाद्) —[d]) K3 विदितो (for विजितो) K2 5 G3 यस्त्व (G3 °स्त) न राजा (K5 °ज्ये) विदितो मयै(K2 °मै)क, K4 D1 न स्व राजा विदितो वै मयैक, B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 आत्मैव राजा विदितो यथावत्, T G1 यश्चैष राजा विजि-(T2 °दि)तो मयैक, G2 दृश्येत राज्ञा विजितो जयैक, M यस्त्व (M4 सयस्त्व) न राजा विजितो मयैक, Cv यस्त्वेन राज्ञा विजितोऽमुयैक

13 [a]) K1. 3 ज्ञात्वा (for राजा) —[b]) K4 यश-स्विनी, B1 2 मनस्विना (for यश°) —[c]) K2 4 5 B2. 4 D1. 2 4-6 T2 G1 3 M4 अधिराज्य —[d]) K3 लाभम् (for लोभम्) K4 D1 6 एव, T2 G एतन् (for एक) K3 विकृवता, K4 B4 D1 न्यकृतत, K5 परित्यज्य; Dc1 D3 T G1. 3 निकृतत (G3 °ति)

Colophon om in D4 T G1 2 M1-3 — *Sub-parvan* K2 5 B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 ब्राह्मणगीता, K3 अनुगीता — *Adhy name* G3 अंबरीषगाथा — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 M4 33, Dn1 31 (as in text), G3 32 — *Śloka no* Dn1 13

32

1 T G1 M1-3 om the ref —[a]) B Dc1 D2 च भाविनि; T G1 2 M3 4 नृपस्य च (for च भामिनि)

2 [a]) M1 नाम, M2 राम (sic) (for राजा) —[b]) K2 सक्त, K3 सत्रे, K5 Dn1 M3 सतं, T G1 क्षात, G2 3 M4 क्रांत, M1 2 राजा (for सन्न) M2 क्वाचिश्चिद् (for कस्मिं°) Ś1 K5 B1 2 4 (marg as in text) 5 Dc1 Dn1 D2-4 T G3 आगसि, D1 आसने (for आगमे) D5 6 कस्मिंश्चिदागमान्तरे —[c]) D1 om (hapl) from विषये up to आचक्ष्व (in 3[c]) —[d]) K2 D4 T1 M3 शिष्यार्थम्, K3 D3 M4 शिष्टार्थम्, K4 Dn1 G3 शिक्षार्थम्, K5 शब्दार्थम्, T2 G1 2 शिष्यस्तम्, M1 2 निष्ट्यर्थम् (for शिष्ट्यर्थम्) D5 6 इति शिष्यमथाब्रवीत्

3 D1 om. up to आचक्ष्व (in 3[c]) (cf v 1 2). —[a]) K5 इत्युक्त S (except G3) [इ]द (for [अ]थ) —[c]) K1 3 विषयो —[d]) T1 अह (for यावांस्) K4 5 D1 निशेपत, M1 2 lacuna (for वशे स्थित) G3 चान्यास्तव मते स्थितान्

4 K4 om 4 —[a]) Ś1 K1-3 D1 5 नान्यस्य, K5 S अन्यस्य (for सोऽन्यस्य) —[b]) B1 2 भूपते, D5 G2 M1 2 4 (inf lin) [अ]ह प्रभो (for [अ]ह विभो) —[c]) M1 2 तत् (for ते) —[d]) G3 तद्वदस्व (for यथाशास्त्र) D3 महामते, D6 न हीयते (for महीपते)

5 K3 om 5 —[a]) B3-5 D (except D1) G2 3 M तु (for स) Ś1 K3 G3 ततो (for तदा) —[c]) K4 D1 उक्तं (for उष्णं) Ś1 K1 स, B D (except D1) G3 वि (for च) K3 निश्वसन्मुहुरुष्णं स —[d])

C 14 892
D 14 32 6
K 14 31 6

कश्मलं सहसागच्छद्भानुमन्तमिव ग्रहः ॥ ६
समाश्वास्य ततो राजा व्यपेते कश्मले तदा ।
ततो मुहूर्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन्पृथिवीमिमाम् ॥ ८
नाध्यगच्छं यदा पृथ्व्यां मिथिला मार्गिता मया ।
नाध्यगच्छं यदा तस्यां स्वप्रजा मार्गिता मया ॥ ९
नाध्यगच्छं यदा तासु तदा मे कश्मलोऽभवत् ।
ततो मे कश्मलस्यान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥ १०
तया न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम ।
आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ।
उष्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावदिष्यते ॥ ११
पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
ब्रूहि कां बुद्धिमास्थाय ममत्वं वर्जितं त्वया ॥ १२
कां वा बुद्धिं विनिश्चित्य सर्वो वै विषयस्तव ।
नावैषि विषयं येन सर्वो वा विषयस्तव ॥ १३

Ś1 K1 ॥ न च त, B D (except D1) न किंचित्; T1 न तत, T2 G2 सतत (for न स त)

6 ^a) D6 ध्याननिष्ठ (for ध्यायमान) T G1 2 M2 4 आसीन ध्यायमान त — ^b) K4 राजानममितौजसं — K4 om 6^c–7^b

7 K4 om 7^ab (cf v. l. 6) — ^a) Dc1 D1 M3 4 समाश्वस्य, G3 M1 3 तमाश्वास्य K5 6 D1 T G1 2 M1 3 4 तदा (for ततो) — ^b) B1 D (except Dc1 D1) विगते, G2 व्यपेदे (for व्यपेते) K1 कल्मषे (for कश्मले) K5 D1 पुन (for तदा) — ^c) K4 D5 दिवस, T G1 2 जनको (for हूर्त त) — ^d) D1 ब्राह्म वाक्यमथाब्रवीत्

8 D1 om (hapl) 8–11 Before 8, N (D1 om) G3 M1 ins जनक उवाच — ^a) K4 पितामहे — ^b) Ś1 वशे (for वश्ये) — Before 8^c, M1 2 ins जनक — ^c) Ś1 K1 B2 विषयान्, Cv विषय (as in text) — ^d) B1 विनिंदन्, M1 2 विधवत् (for विचिन्वन्) K3 B1 2 4 5 Dc1 Dn1 D2 3 अह (for इमाम्) D5 6 विचिन्वन्पृथगप्यह

9 D1 om 9 (cf v l 8) — ^a) K5 नाध्यगच्छद्, Dc1 °गच्छस् (for °गच्छ) K3 Dn1 D2 5 6 T G2 3 M4 यथा, Dc1 तथा (for यदा) M1 2 om (hapl) from पृथ्व्यां up to यदा (in 9^c) — ^b) D5 6 G2 मम, Cv मया (as in text) — K3 4 D1 G3 om (hapl) 9^cd K5 om 9^c–10^b — ^c) D3 तया, T G3 यथा (for यदा) M1 2 तस्य (for तस्यां) — ^d) B3–5 Dc1 D3 T G1 M3 4 स्वा; G2 सा, M1 2 तां (for स्व) G3 मम (for मया)

10 D1 om 10 (cf v l 8) K5 om 10^ab (cf v l 9) K3 om 10 — ^a) D3 नाधिगच्छ, M1 2 नाध्यगच्छद् T1 G2 यथा (for यदा) K4 B1 D (except Dc1, D1 om) तस्या, G1 तस्य (for तासु) — ^b) T G1 3 M2 3 ततो (for तदा) T G1 2 मा, M3 4 मा (for मे) D1 M1 2 भवेत्, T G1 2 M3 4 [ऽ]विशत् (for ऽभवत्) — ^c) K1 तदाशो (sic) (for ततो मे)

11 D1 om 11 (cf v l 8) — ^a) K4 5 D1 कियत, B1–3 5 Dn1 D2 5 6 T G1 2 तदा न, M1 2 नाह तु, Cv तया न (as in text) K1 विषयान्, Cv य (as in text) K3 मेनि, Cv मन्ये (as in text) Ś1 K3 स्त्री(K3 प्रि)यास निषयान्मन्ये — ^b) K1 D1 सर्वे वा, G3 सर्वेषां (for सर्वो वा) D5 सर्वं वा विषयोपम, M1 2 सर्वे वा विषये मम ‡ Cv सर्वोपि मम विषय । वा है । ‡ — K1 D1 om (hapl) 11^cd Before 11^c, M1 2 ins राजा — ^c) M1 2 वा (for च) D6 om, M3 तु (for न) ‡ Cv अयमात्मा देहोऽपि मम न ‡ — ^d) D5 6 सर्वापि, G2 सर्वात्मा (for सर्वा वा) — B Dc1 Dn1 D2 5 6 ins after 11^d K5 after 11

70* यथा मम तथान्येषामिति मन्ये द्विजोत्तम ।

— ^e) K2 4 D1 उच्यता, Cv उष्यतां (as in text) Ś1 K (except K2) D1 T G C1 उत्साह — ^f) Ś1 K1 D6 इष्यति; K3 इच्छसि, K5 उष्यते; Cv इष्यते (as in text)

12 Before 12, MSS ins ब्राह्मण, D5 6 द्विज — ^b) Ś1 K3 वशे (for वश्ये) D3 स्थिति (for सति). — ^c) D1 मां (for कां) B5 D (except Dc1 D1) मतिम् (for बुद्धिम्) — ^d) K1 समत्व (for ममत्व) Ś1 K (except K5) D1 निर्जित (for व°) K4 D1 मया (for त्वया)

13 K4 D1 om 13–15 D1 om 13 K3 om (hapl) 13^ab — ^a) B1 2 G3 वै (for वा) B1–4

जनक उवाच ।

अन्तवन्त इहारम्भा विदिताः सर्वकर्मसु ।
नाध्यगच्छमहं यस्मान्ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १४
कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा ।
नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १५
एतां बुद्धिं विनिश्चित्य ममत्वं वर्जितं मया ।
शृणु बुद्धिं तु यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ १६
नाहमात्मार्थमिच्छामि गन्धान्घ्राणगतानपि ।
तस्मान्मे निर्जिता भूमिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ १७
नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि वर्ततः ।
आपो मे निर्जितास्तस्माद्वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ १८
नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुषा ।
तस्मान्मे निर्जितं ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ १९
नाहमात्मार्थमिच्छामि स्पर्शांस्त्वचि गताश्च ये ।
तस्मान्मे निर्जितो वायुर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २०
नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दाञ्श्रोत्रगतानपि । C 14 908 B 14 32 21 K 14 33 21

Dc1 ममास्थाय M4 विनिर्जित्य (for °श्चित्य) K5 कया बुध्या विनिश्चित्य, B5 Dn1 D2 3 5 6 का वै बुद्धिं समाश्रित्य —^{b}) B2 विषय — K5 B3 G2 om (hapl) 13^{cd} —^{c}) G3 विजय (for विषयं) —^{d}) Ś1 K2 3 G3 वै, K1 T G1 M3 4 [ऽ]य (for वा) M1 2 सर्वाय विपर्ययस्त्व

14 K4 D1 om 14 (cf v l 13) D4 M1 2 om the ref —^{a}) B1 2 अतवत्य (for °वन्त) M1 2 इव (for इह) Dc1 [आ]रंभो B5 Dn1 D2-6 अतवत्य इहावस्था —^{b}) M4 (inf lin as in text) सूनुना (for °कर्मसु) —^{c}) K5 M1 2 नाधिगच्छम् (for नाध्य°) G3 इम (for अह) K5 बुध्या, B D (D1 om) तस्मात् (for यस्मात्) K2 नाधिगच्छाम्यह तस्मान् —^{d}) M1-3 [ए]वद् (for [इ]दम्) K3 ब्रवीत् (for भवेत्)

15 K4 D1 om 15 (cf v l 13) K2 om (hapl) 15 K5 om. 15^{a}–16^{b} —^{a}) G2 अस्य (for इति) D5 कस्य स्वम्, G3 यश्चायम् (for कस्य स्वम्) K1 3 B3 4 T कस्येदमद्य कस्य च (T2 स्वम्), M1 2 °मन्यत्क स्मिंश्च, M3 4 °मन्य कन्या च, M4 (inf lin) °मास्ति कश्चायम् —^{b}) M (M4 inf lin as in text) वेद विदस् (for °वचस्) B1 Dc1 G3 तदा, Cv सदा (for तथा) —^{c}) M1 नाम्यगच्छम् (for नाध्य) Ś1 G3 यस्मात्, B1 2 तस्मात्, M2 बुध्यो (for बुद्ध्या) G2 नाध्यगच्छाम्यहं बुध्या (sic) —^{d}) B5 स (for यद्)

16 K5 om 16^{ab} (cf. v l 15) —^{a}) K4 D1 कया बुद्ध्या (for एता बुद्धिं) B1 समवस्थाय (hypermetric), B2 समास्थाय, Dc1 विनिश्चित्य, Dn1 D2-6 ममाश्रित्य (for विनिश्चित्य) —^{b}) T1 बुद्धिस्थ (for ममत्व) K3 4 निर्जित, D1 निश्चित (for वर्जितं) G2 स्वया (for मया) —^{c}) Ś1 K1 3 तु तां, K4 B5 D (except Dc1) G3 च या, G1 2 M1 2 स्वया (for तु या) K2 4 D1 मत्वा, G3 श्रुत्वा, M1 2 राज्ञा (for ज्ञात्वा) —^{d}) K2 4 5 B5 D1 सर्वोत्र, B1 Dc1 सर्वोय, G2 3 सर्वस्तु (for सर्वत्र) M3 4 विषया

17 K2 om (hapl) 17–18 B4 om (hapl) 17 D3 om 17^{bcd} —^{b}) M3 गध (for गन्धान्) K4 D1 प्राणगतान्, K5 भूमिगुणान्, D3 घ्राणगतो (for °गतान्) T1 G1 2 गधान्घ्राणेपि वर्तत, T2 °न्घ्राणविव र्जित —^{c}) K5 तया (for तस्मात्) B3 निर्जिता —^{d}) Dc1 सर्वदा, S (except M1 2) सर्वश (for नित्यदा)

18 K2 om. 18 (cf v l 17) Ś1 K1 3 G1 om (hapl) 18 —^{b}) D5 6 M4 वि, M3 नि (for ऽपि) K5 वर्तते (for वर्तत) —^{c}) K4 [ऽ]पि, D1 om, D3 [ऽ]य (for मे) —^{d}) M1 2 वने (for वशे) Dc1 D3 M1 2 तिष्ठति B1 2 4 सर्वदा, T G2 3 M3 4 नित्यश (for °दा)

19 D3 G3 om (hapl) 19–21 D1 reads 19 twice —^{b}) Ś1 K1 T2 G1 2 तु (for च) K4 D1 (both times) नित्यदा, B3 D2 4 चक्षुष, B4 Dc1 Dn1 T G1 2 चक्षुषी (B4 T2 षि) M रूपज्ञा(M4 °प जा)त तु चक्षुषि (M3 °षी) —^{c}) M1 2 ते (for मे) Dc1 निर्जिता D5 6 तेजो (for ज्योतिर्) —^{d}) K5 दशौ (for वशे) B2 तिष्ठति B1 2 सर्वदा, T G1 2 M3 4 नित्यश (for °दा)

20 D3 G3 om 20 (cf v l 19) Ś1 K1–4 D1 om (hapl) 20–21 D4 om (hapl) 20 G1 om (hapl) 20–22 After 20^{a}, M1 2 read 22^{bc} repeating it in its proper place —^{b}) B2 Dc1 T1 M3 4 गतान् (for गताश्च) T1 M3 4 [अ]पि (for ये) M1 2 स्पर्श जात स्वचि प्रिये —^{c}) M1 2 स्पर्शो (for वायुर्) B1

C 14 908
B 14 32. 22
P 14 33 22

तस्मान्मे निर्जिताः शब्दा वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥२१
नाहमात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोन्तरे ।
मनो मे निर्जितं तस्माद्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २२
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽतिथिभिः सह ।
इत्यर्थं सर्व एवेमे समारम्भा भवन्ति वै ॥ २३
ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् ।
त्वज्जिज्ञासार्थमद्येह विद्धि मां धर्ममागतम् ॥ २४
त्वमस्य ब्रह्मनाभस्य बुद्ध्यारस्यानिवर्तिनः ।
सत्त्वनेमिनिरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्तकः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

ब्राह्मण उवाच ।
नाहं तथा भीरु चरामि लोके
तथा त्वं मां तर्कयसे स्वबुद्ध्या ।
विप्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि

तस्मान्मे निर्जितं तस्माद्, T G2 M3 4 वायुर्मे निर्जितस्तस्माद् —d) T2 तिष्ठति B2 नित्यता, B1 सर्वदा, T G2 M3 4 नित्यश (for नित्यदा)

21 D3 G3 om 21 (cf v l 19) Ś1 K1-4 D1 G1 om 21 (cf v l 20) —b) M1. 2 शब्द श्रोत्रे समुद्भव —c) T1 M3 4 आकाश मे जित तस्माद्; M1. 2 तस्मान्मे निर्जित शब्दो —d) B1 Dc1 सर्वदा, T G2 M3 4 नित्यश (for नित्यदा)

22 G1 om. 22 (cf v l 20) —a) K1 आत्मताम् (sic) (for आत्मार्थम्) —M1 2 read 22bc for the first time after 20a —b) B1 2 मदं तथा, B2 (marg) 4 5 Dc1 Dn1 मदंतरे; T2 ममातिके (for मनोन्वरे) —c) G3 वि (for मे) —d) K2 3 B1 2 4 D (except Dc1 D1) सर्वदा; T G2 3 M3 4 नित्यश (for नित्यदा)

23 a) B2 Dc1 [s]थ, G3 [s]पि (for the first च) —b) Ś1 K1 3 Dc1 M3 4 (inf lin as in text) भृत्येभ्यो; K2 4 D1 ऋत्विग्भ्यो (for भूतेभ्यो) T G1 2 भूतेभ्योतिथिनामपि —c) B1-3 इत्यर्थं, T G1 2 M4 (inf lin) भुक्त्यर्थं (for इत्यर्थं) Ś1 G3 एव मे, K1 एवेम, K2 4 Dc1 D1 एते मे, D2-6 एवेति, M1 2 एवेमा (for एवेमे) —d) B3 5 T2 G1 M3 4 सदारंभा, B4 Dc1 मदा°, D6 समारभ, M1 2 सर्वारभा (for समा°) B1 2 मे, G2 हि (for वै) K4 5 D1 आरमा सभवति च (K5 मे)

24 a) Ś1 प्राहस्य —b) D3 ब्राह्मण (sic) —c) B1 4 5 Dc1 एव (for अद्य) —d) Ś1 K1 3 Dc1 G2 M3 4 विद्धि मा, D3 G1 विधिना (for विद्धि मा)

25 a) G3 चास्य (for ह्यस्य) K3 4, 5 B D (except Dc1) ब्रह्म(K4 धर्म)लाभस्य; M1 2 ब्राह्मणा तस्या (for ब्रह्मनाभस्य) Cv त्वमस्य ब्रह्ममारस्य —b) Ś1 K1 2 M1 2 बुद्धेरस्य T G युद्धि° (for बुद्ध्या°) K3 M1 2 [अ]निवर्तत (K2 °त°) (for °र्तिन) K4 D1 बुद्ध्यारस्य(D1 °स्य)निवर्तत, B1 3 (both marg) 5 बुद्ध्या यदानि(B3 °रस्य नि)वर्तिन, D2-4 बुद्ध्यानाभा(D2 °स्य, D4 °स्या)नि°, Dn1 D5 6 दुर्वारस्यानि° (D5 °स्य नि°), M3 4 बुद्धिरस्यानुवर्तिन (M4 °न), Cv बुद्धावस्थानिवर्तिन —K2 M1 2 om 25cd —c) T G1 corrupt D4 सत्यनेमि (for सत्त्व°) K4 D1 निरुद्धश्च; T G1 3 -निरूपस्य (for -निरुद्धस्य) —d) Ś1 K1 3 Dc1 D1 [ए]क, K5 [ए]व, T G1 [अ]पि (for [ए]क) ❀ Cv चक्रस्य त्वमेक एव प्रवर्तक । ❀

Colophon om in K1 3, illegible in Ś1 —Sub parvan T G1 M3 4 अनुगीता —Adhy name K3 5 B Dc1 Dn1 D3-6 ब्राह्मणगीता; G3 ब्राह्मणजनकसंवाद —Adhy no (figures, words or both) Dn1 32 (as in text), D4 31, T1 27, T2 G1. 2 M1. 4 26, G3 33, M1 2 25, M4 (inf lin) 34 —Śloka no Dn1 26

33

1 K1 om the ref —b) Ś1 T G1 2 M1 2 4 मा त्व (by transp), K1 3 M3 मा त्व; B तु मा, D3 त्वं मा Ś1 K1 3 5 तर्कयसि; Dn1 D4-6 तर्जयसे,

गृहस्थधर्मा ब्रह्मचारी तथास्मि ॥ १
नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे चक्षुषा शुभे ।
मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ २
ये केचिज्जन्तवो लोके जङ्गमाः स्थावराश्च ह ।
तेषां मामन्तकं विद्धि दारूणामिव पावकम् ॥ ३
राज्यं पृथिव्यां सर्वस्यामथ वापि त्रिविष्टपे ।
तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४
एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तद्विदः ।
गृहेषु वनवासेषु गुरुवासेषु भिक्षुषु ।
लिङ्गैर्बहुभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते ॥ ५
नानालिङ्गाश्रमस्थानां येषां बुद्धिः शमात्मिका ।
ते भावमेकमायान्ति सरितः सागरं यथा ॥ ६
बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः शरीरेण न गम्यते ।
आद्यन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मबन्धनम् ॥ ७
तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोककृतं भयम् ।
मद्भावभावनिरता ममैवात्मानमेष्यसि ॥ ८ C 14 921 B 14 33 8 K 14 34 8

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

D_8 तर्जितमे (sic) (for तर्कयमे) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ [इ]ह (for स्व) G_3 यथा स्वमावर्जयमे स्वबुद्ध्या — c) T $G_{1\,2}$ $M_{3\,4}$ transp विप्रोऽस्मि and मुक्तोऽस्मि K_4 $B_{1\,2\,5}$ Dc_1 $M_{1,2}$ युक्तोस्मि (for मुक्तोऽस्मि) K_2 गृहस्थधर्मा, B_5 वनेमन्त्रोस्मि (for वनेचरोऽस्मि) — d) K_3 वनेचरो (for गृहस्थधर्मा) K_4 D_1 धर्मचारी, B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} व्रतवान् (for ब्रह्मचारी)

2 a) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ तथा (for अहम्) K_4 D_1 तथा (for यथा) $K_{1\,3}$ B_2 M_{2-4} मा (for मां) — b) S (except $M_{1,2}$) ईक्षसे (for पश्यसे) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ चक्षुषा पश्यसे शुभे, K_6 B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} पश्यसे च शुभाशुभे (B_{1-4} °नने) — c) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ व्यक्तम्, $B_{2\,3}$ प्राप्तम् (for व्याप्तम्) S (except G_3) मया सर्वमिदं व्याप्तं

3 a) Dc_1 यत्किंचिज् (for ये केचिज्) G_3 इह वै (for जन्तवो) — b) K_4 D_1 जगम K_4 D_1 M_3 ये (for ह) — c) $K_{2\,5}$ मामतर (K_5 °ग), K_4 अभ्यतर, D_1 मा मनन (sic), T_2 G M_3 अतर्गतं (for मामन्तकं) — d) $M_{1\,2}$ अपि (for इव)

4 a) T $G_{1\,2}$ राज्ये K_6 राज्य पृथिव्या सर्वस्या — b) T G_1 वै, $G_{2\,3}$ $M_{3\,4}$ यत् (for [अ]पि) K_5 $D_{5\,6}$ त्रिविष्टप — c) $Ś_1$ K_1 तदा, K_4 D_1 तद्वा, K_5 मद्दा, T_1 तस्मै, G M_3 तन्मे $M_{1\,2}$ तन्मां, M_4 तस्माद् (for तथा) K_1 चेति, K_6 मेस्ति, $B_{1\,3}$ D_2 वेति (for वेत्ति) — d) K_4 D_1 बुद्धेर् (for बुद्धिर्) G_2 सुनिश्चिता, M_4 (inf lin) धन मत (for धनं मम)

5 b) K_4 D_1 तेन (for येन) Do_1 [आ]गच्छंति $K_{1\,3}$ D_6 तद्विध (sic), $B_{1\,2}$ M_4 जतव, $M_{1\,2}$ तत्पद (for तद्विदः) — d) $M_{1\,2\,4}$ (inf lin as in text) ब्रह्मचारिषु भिक्षुषु — e) $M_{3\,4}$ अव्यक्तैर् (for °ग्रैर्) — f) K_1 T_2 एक, M_3 एक्रा (for एका) K_4 वृद्धिर् (for बुद्धिर्) M_4 एता बुद्धिमुपासते

6 a) Dc_1 नाम- (for नाना) — b) D_8 येषु, T_2 $G_{1\,2}$ ह्य, G_3 एषा, M_3 एषा, M_4 यैषा (for येषां) K_2 श्रमात्मिका, K_4 D_1 शमात्मका, B M_4 (inf lin as in text) समात्मिका, T $G_{1\,2}$ शांता° (for शमा°) — d) $D_{5\,6}$ सागरे

7 a) K_4 स, $M_{1\,2}$ यो (for [अ]यं) D_1 प्रस्यते (for गम्यते) — b) G_1 [अ]व (for न) T_1 गद्यते (for गम्यते) — c) $M_{1\,2}$ आद्यवति न (M_2 हि) कर्माणि

8 a) Dc_1 $D_{5\,6}$ न, Dn_1 T $G_{2\,3}$ M मे (for ते) D_6 शुभगे (for सु°) — b) K_2 परलोके (for °लोक-) K_4 $B_{1\,2}$ D_1 गत, B_3 भय, Dc_1 कृने (for कृत) B_3 कृत (for भयम्) — c) K_5 Dn_1 D_{2-6} $M_{1\,2}$ तद् (for मद्) K_3 -नियता (for -निरता) $Ś_1$ K_1 Dc_1 सद्भावभावनियता, K_4 D_1 तद्भावभारनिरता, M_4 मद्भावामात्रनि° — d) D_5 मामेव (for ममैव) $B_{1\,2}$ एष्यति (for एष्यसि) K_2 मामेवात्मानमक्षर, K_4 D_1 मामवेक्ष्य यथा तथा, K_5 मामेवेक्ष्यस्ययात्मना, D_6 मामेवात्मानमेष्यसि, T $G_{1\,2}$ $M_{3\,4}$ मामेवेष्य(G_1 °क्ष)स्ययात्मना, $M_{1\,2}$ मामवेक्ष्यसि चात्मना

Colophon om in S (except G_3 M_4) — *Subparvan* K_2 B_2 Do_1 Dn_1 D_{2-6} ब्राह्मणगीता, K_3 G_3

३४

C 14 922
B 14 3 14
K 14 25 1

ब्राह्मण्युवाच ।

नेदमल्पात्मना शक्यं वेदितुं नाकृतात्मना ।
बहु चाल्पं च संक्षिप्तं विप्लुतं च मतं मम ॥ १

उपायं तु मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः ।
तन्मन्ये कारणतमं यत एषा प्रवर्तते ॥ २

ब्राह्मण उवाच ।

अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तरारणिः ।
तपःश्रुतेऽभिमथ्नीतो ज्ञानाग्निर्जायते ततः ॥ ३

ब्राह्मण्युवाच ।

यदिदं ब्राह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञमिति संज्ञितम् ।
ग्रहीतुं येन तच्छक्यं लक्षणं तस्य तत्क्व नु ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

अलिङ्गो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य विद्यते ।
उपायमेव वक्ष्यामि येन गृह्येत वा न वा ॥ ५

सम्यगप्युपदिष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते ।
कर्मबुद्धिरबुद्धित्वाज्ज्ञानलिङ्गैरिवाश्रितम् ॥ ६

अनुगीता; K5 ब्रह्मगीता —*Adhy name* G3 गुरु लक्षण —*Adhy no* (figures, words or both) Ś1 G3 34, Dn1 33 (as in text), D4 32, M4 35 —*Śloka no* Dn1 9

34

1 D8 om the ref K3 Dn1 ब्राह्मण उवाच —[a]) D4 अन्यात्मना (for अल्पा°) —[b]) K3 वेदित B3 (marg as in text) नाहमात्मना, B4 (marg) नाकृता°; T वाकृता°, M1 2 नाकृतात्मना (for °त्मना) —[c]) G3 बृहदारण्य (sic), M4 (inf lin as in text) बहु साल्पं (for बहु चाल्पं) —[d]) D5 8 विक्षिप्त; T G1 2 M8 विस्मृत, G1 विस्मित, M1 2 विषम, M4 विस्तृ (inf lin °स्तृ)त (for विप्लुत) K4 D1 S (except M1 2) मनो (for मत)

2 [a]) K1 त्व, B Dc1 Dn1 D1-5 G[illegible] 3 त (for तु) G2 अनु (for मम) D6 उपायात मम ब्रूहि —[b]) रति (for मति) —[c]) K4 5 B1 D1 G1 2 त (G1 तां) मन्ये (for तन्मन्ये) B Dc1 Dn1 D3-5 कारणं त्वत्तो, D6 °ण तत्तु, T G1 °ण कर्म (for °णतम) M1 2 त्वत्त दाचक्ष्व मे भद्र, M8 4 तन्म कारणतत्त्वज्ञ —[d]) Ś1 K1 3 एव, K4 D8 एषां; M1 2 एष (for एषा)

3 [a]) Ś1 K1 3 6 G2 ब्राह्मण —[b]) K3 4 D1 तस्य (for अस्य) Ś1 M1 2 उत्तरारणिं; K4 °तिरः (sic) (for °रणि) K1 2 5 गुरुम(K5 °रु स)स्योत्तरारणिं —[c]) D6 तत; T2 तव (for तपः-) K6 हिमाभिते (sic), Dc1 Dn1 D2 8 [ऽ]तिमथ्नीतो, D4 M1 2 [ऽ]भि मथिते (D4 °तो); T2 G1 ह महते, G2 [ऽ]पि मथिते, G8 [ऽ]थ मथिते, M8 4 विमथिते (for ऽभिमथ्नीतो) Ś1 K3 तप श्रुतमुपार्थायाद्, K3 तप सूते विधिमतो (sic), K4 D1 तपस्तप स विधिता —[d]) B1-3 यत (for तत)

4 K[illegible] B1 ब्राह्मण, Dc1 ब्रह्म —[a]) D1 यन्दिं, D3 5 यदि त्व, D4 यद्दिदं (for °दं) K3 T G ब्राह्मणे, B1 4 D[illegible] 6 M1 2 ब्राह्मणो D1 6 लिङ्गं, M1 2 लिङ्गा (sic) —[b]) T1 M1 2 संज्ञित, M8 निश्चितं (for संज्ञितम्) —[c]) Ś1 partly damaged K1 3 ग्रहण, K3 5 B1 Dc1 D1 5 M1-3 गृहीतु (M3 °त) (for ग्रहीतुं) D1 6 यत्र (for येन). Ś1 K4 B1 Dn1 D 1 5 T G1 यत्तत्स्य B3 4 तद्वाक्यं, B3 om (for तच्छक्य) —[d]) K4 D1 तेन (for तस्य) K3 मे (for तत्) K1 M1 2 त च, K2 4 5 D1 T G M8 4 यद्, D[illegible] 6 गुरु (for त नु)

5 [a]) G1 2 M [ण]ं च (for [गु]ण) —[b]) M3 [म]प (for [म]स्य) Dn1 D[illegible] 6 लभ्यते, S (except G3) निमित्त (for विद्यते) — K4 D1 om (hapl) 5[c]-6[b] —[c]) K5 अस्य, S तु (M1 2 ते) प्र (for एव) —[d]) G3 गुह्येत (for गृह्येत) T2 G1 मायना; G2 मानव (for वा न वा)

6 K4 D1 om 6[ab] (cf v l 5) —[a]) K3 B1 2 [उ]पदिष्ट च, B3 विशिष्टश्च (hypermetric), B4 5 °विष्टश्च, S °दिष्टस्य (for °दिष्टश्च) K5 Dn1 D3-6 सम्यगुपायो दृष्टश्च (D3 °ष्टा च) —[b]) K3 भ्रामकैर् (sic) (for भ्रमरैर्) B1 2 इह, B4 उप (for इव) Ś1 K1 3 नक्ष्यते, K3 भ°, Dc1 व° (for ल°) T G M8 4 अमृतस्ये(T1 G3 °स्यै)व तृप्यसे (G3 °ते), M1 2 अगृहस्य न तृप्यसे —[c]) M3 अतत्त्वज्ञा (for अबुद्धि त्वाज्) K5 D2 कर्मबुद्धि च बुद्धित्वाज्, G1 °भुग्बुद्धि पूर्वत्वाज् —[d]) K3 8 ज्ञान, Dc1 ज्ञात्वा (for ज्ञान)

इदं कार्यमिदं नेति न मोक्षेषूपदिश्यते ।
पश्यतः शृण्वतो बुद्धिरात्मनो येषु जायते ॥ ७
यावन्त इह शक्येरंस्तावतोंऽशान्प्रकल्पयेत् ।
व्यक्तानव्यक्तरूपांश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८
सर्वान्नानात्वयुक्तांश्च सर्वान्प्रत्यक्षहेतुकान् ।
यतः परं न विद्येत ततोऽभ्यासे भविष्यति ॥ ९
वासुदेव उवाच ।
ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसंक्षये ।
क्षेत्रज्ञादेव परतः क्षेत्रज्ञोऽन्यः प्रवर्तते ॥ १०
अर्जुन उवाच ।
क नु सा ब्राह्मणी कृष्ण क चासौ ब्राह्मणर्षभः ।
याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद मेऽच्युत ॥ ११
वासुदेव उवाच ।
मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
क्षेत्रज्ञ इति यश्चोक्तः सोऽहमेव धनंजय ॥ १२ C 14 933 B 14 34 12 K 14 25 12

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

$K_{3.4}$ D_1 इवावृत, K_5 D_2 अनाश्रित, $B_{1.2}$ अनावृत, G_3 M_4 (*inf lin*) अधिष्ठित, $M_{1.2}$ इवाश्रित, M_4 अपाश्रित T $G_{1.2}$ ज्ञानलिंगाद्विपातित, M_3 न च लिंगै रपाश्रित

7 ^{a}) $B_{1.2}$ वा (for न) —^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ मोक्ष्येषु, G_1 मोक्ष्येव, G_2 मोहेषु (for मोक्षेषु) $K_{2.4}$ D_1 [अ]पदिश्य(K_2 °श्य)ते, T_1 G_1 [अ]वपद्यते, G_3 M_{1-3} [उ]पपद्यते (for दिश्यते) —^{c}) $K_{3.6}$ शृणुतो, D_3 T_1 शृण्वता T_2 G_1 पश्यते शृण्वता बुद्धिर् —^{d}) D_4 एषु, $M_{1.2}$ वामि (for येषु) $Ś_1$ $K_{1.2}$ आत्मनीनेषु जायते (sic), T G M_3 आत्मनंत्रोपजा(T_1 वात्र जा, G_1 °वावजा)यते, M_4 आत्मीयैवपु जा°

8 ^{a}) $K_{1.3}$ G_2 इव (for इह) —^{b}) K_4 D_1 तात्र तोंशा, $B_{1.2}$ तावतोर्थान्, $B_{3.4}$ तावतो न, Dc_1 °तोंगान्, T_1 °ह्लोकान्, M_{1-3} तावतो वा (for तावतोंऽशान्) —^{c}) K_5 B D (except D_1) अव्यक्तान्व्य(K_5 B_{2-4} °क्तव्य)क्तरूपांश्च, $M_{1.2}$ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपाश्च

9 ^{a}) K_5 corrupt M_3 मत्त्वान् (for सर्वान्) Dn_1 D_{2-6} T_2 नानार्थ- (for °त्व-) K_2 संयुक्तान् (for -युक्तांश्च) K_4 D_1 $M_{1.2}$ सर्वाह्नानार्थ(K_4 D_1 °न्वय)सयुक्तान्, B_{1-4} °र्थानात्मयु($B_{3.4}$ नपि यु)क्तांश्च, T_1 $G_{1.3}$ °नुमानयुक्तांश्च, G_2 न्सर्वान्मानयुक्तान् —^{b}) $M_{1.2}$ सर्व (for सर्वान्) —^{c}) $Ś_1$ K_1 तत, K_3 अत (for यत) G_1 यद् (for न) —^{d}) T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ तद(M_4 °दा)भ्याश, G_3 तद्याकाशं, $M_{1.2}$ ततोभ्याशे (for °से) D_6 भविष्यसि, G_2 °ष्यते

10 B_5 om (hapl) 10–11 along with the ref $K_{2.4.5}$ D_1 $M_{1.2}$ om the ref B_{1-4} Dc_1 Dn_1 D_{2-6} G_3 श्रीभगवान् (for वासुदेव) —^{a}) Dc_1 तस्माद् (for तस्या) K_1 B_3 ब्राह्मण्या B_4 G_2 $M_{1.2}$ ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या —^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ मति, D_{2-4} तत, G_2 इति (for मति) $B_{1.2}$ (both marg) Dc_1 S सक्षये (T_1 G_1 °या) (for सक्षये) —^{c}) K_4 D_1 ये त्वज्ञदेव परत, B_{1-4} Dc_1 Dn_1 D_{2-6} क्षेत्रज्ञानेन प° —^{d}) $Ś_1$ Dn_1 D_{2-4} क्षेत्रज्ञेभ्य, K_6 ज्ञाता, D_5 (marg *sec m* as in text) $_6$ क्षेत्रज्ञो य (for ज्ञोऽन्य)

11 B_5 om 11 (cf v l 10) T_1 om 11–12 —^{b}) M वा (for च) K_4 क चासौ भरतर्षभ —^{c}) K_1 याज्य, K_4 D_1 ताभ्यां, M_3 यस्या (for याभ्यां) $M_{3.4}$ प्रोक्ता (for प्राप्ता)

12 T_1 om 12 (cf v l. 11) $Ś_1$ $K_{1.3-5}$ B D G_3 $M_{1.2}$ श्रीभगवान्, K_2 श्रीकृष्ण (for वासुदेव) —^{b}) Dn_1 मनो (for बुद्धिं) $K_{2.4.6}$ D_1 ब्राह्मणी (K_2 °णीं) बुद्धिरे(K_2 °मे)व च, G_3 बुद्धिं मे ब्राह्मणीमय —^{c}) K_4 D_1 इह (for इति) $K_{2.6}$ $B_{3.4}$ D_1 य प्रोक्त° (K_6 °क्त), G_3 तच्चोक्त (for यश्चोक्त°) —^{d}) $K_{2.4}$ $D_{3.5.6}$ M_2 धनजय

Colophon om. in S (except G_3 M_4) — *Sub parvan* $K_{3.5}$ B D (except D_1) G_3 ब्राह्मणगीता, K_3 अनुगीता — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ G_3 35, Dn_1 34 (as in text), D_4 33, M_4 36 — *Śloka no* . Dn_1 12

३५

C 14 934
B 14 35 1
K 14 36 1

अर्जुन उवाच ।

ब्रह्म यत्परमं वेद्यं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १

वासुदेव उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २
कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यं संशितव्रतम् ।
शिष्यः पप्रच्छ मेधावी किंस्विच्छ्रेयः परंतप ॥ ३
भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।
याचे त्वां शिरसा विप्र यद्ब्रूयां तद्विचक्ष्व मे ॥ ४
तमेवंवादिनं पार्थ शिष्यं गुरुरुवाच ह ।
कथयस्व प्रवक्ष्यामि यत्र ते संशयो द्विज ॥ ५
इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः ।
प्राञ्जलिः परिपप्रच्छ यत्तच्छृणु महामते ॥ ६

शिष्य उवाच ।

कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सत्यं ब्रूहि यत्परम् ।
कुतो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ७
केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुः किमात्मकम् ।
किं सत्यं किं तपो विप्र के गुणाः सद्भिरीरिताः ।
के पन्थानः शिवाः सन्ति किं सुखं किं च दुष्कृतम् ॥ ८

35

1 [a]) K_5 वै (for यत्) B_{1-4} Dc_1 गुह्यं; Dn_1 D_{2-6} ज्ञेय (for वेद्य) T_1 G_1 ब्राह्मण य प(G_1 यत्प)रं वेद्य — [d]) Dn_1 $D_{5\ 6}$ सूक्ष्मा मे, T_1 $G_{3\ 8}$ M_1 सु (G_2 स)सूक्ष्मे, M_3 सुसूक्ष्मे हि (hypermetric) (for सूक्ष्मे मे) Ś$_1$ K (except K_3) D_1 $M_{1\ 2}$ मन (for मति)

2 Ś$_1$ $K_{3\ 4}$ D_1 G_3 $M_{1\ 2}$ श्रीभगवान्, K_2 श्रीकृष्ण (for वासुदेव) — [d]) M_1 शिष्येण (for शिष्यस्य)

3 [a]) T क्वचिद्, G_2 किंचिद्, M_2 कचिद् (for कश्चिद्) — [b]) Ś$_1$ K_3 संश्रित, K_2 $B_{1\ 2}$ Dn_1 $D_{1\ 3\ 6}$ शासित, D_4 शशित D_5 व्रत — [c]) K_4 D_1 प्रोवाच (for पप्रच्छ) — [d]) K_2 Dc_1 G_3 $M_{1\ 2}$ श्रेय किंस्वित् (by transp), $K_{4\ 5}$ D_1 श्रेय किंचित्, $B_{1\ 2}$ श्रेय किं नु K_3 भविष्यति, B_1 $D_{1\ 3}$ परंतप T $G_{1\ 2}$ $M_{3\ 4}$ किंस्वित्परतर शिव (G_2 $M_{3\ 4}$ तप)

4 [a]) D_4 प्रसन्नो — [b]) $B_{1\ 2}$ नैःश्रेयस; D_{3-5} T_2 M निश्रेयस $D_{1\ 4}$ G_3 -परायण — [c]) Ś$_1$ K_2 $M_{3\ 4}$ त्वा (for त्वां) — [d]) T_2 भूया (for ब्रूयां) T_2 तं; M_{1-3} त्व (for तद्) Ś$_1$ हि (for वि) B D (except D_1) यद्ब्रूयां (Dn_1 यद्भूपं; $D_{5\ 6}$ मिद्भूप) ब्रूहि तन्मम

5 Before 5, G_3 ins. भगवान्: M_4 वासुदेव. — [ab]) K_4 D_1 एव (for एवं). $D_{5\ 6}$ प्रार्थिन (for वादिन) K_3 विप्रं (for पार्थं) $D_{5\ 6}$ transp पार्थं and शिष्य — K_3 om 5[c]–6[b] — [c]) $B_{3\ 4}$ कथामग्र, D (except Dc_1 D_1) सर्वं तु ते (for कथयस्व) T $G_{1\ 2}$ $M_{3\ 4}$ (*inf lin* as in text) प्रवक्ष्यामो — [d]) Ś$_1$ Dn_1 D_{2-4} वै (for ते) K_1 सशय K_4 D_1 महान्; $B_{1\ 2}$ हृदि (for द्विज)

6 K_3 om 6[ab] (cf 5 1. 5) — [a]) K_1 इत्युक्त्वा. K_4 $D_{1\ 2}$ कुरुश्रेष्ठो (D_2 °ष्ठं), T_1 G_1 M_3 गुरुश्रेष्ठ (for कुरु°) — [b]) $D_{5\ 6}$ गुरुणा वत्सलेन ह — [d]) $K_{4\ 5}$ G_3 त(K_5 य)च्छ्रुणुष्व (for यत्तच्छृणु) K_3 महामति

7 $M_{1\ 2}$ om the ref — [a]) K_4 D_1 त्व च (by transp) K_6 कुतश्च त्व कुतश्चाह, $M_{1\ 2}$ शिष्यश्चाह गुरुश्च त्व — [b]) $M_{3\ 4}$ सर्वं (for सत्यं) K_5 तत्पद; $M_{1\ 2}$ तत्पर — [c]) K_3 ततो (for कुतो) Ś$_1$ K_1 Dc_1 Dn_1 D_2 जानासि, D_3 यातानि (for जा°) $M_{1\ 2}$ कुतो भूतानि जातानि. — [d]) G_3 चराणि स्थावराणि च

8 [a]) B_1 येन (for केन) $K_{1\ 3-5}$ Dc_1 D_1 G_3 जातानि (for भूतानि) — [b]) K_5 T_2 किमात्मना (T_2 °जं), B D (except D_1) च किं पर (B_3 पुन) — [c]) K_3 च (for the second किं) $M_{1\ 2}$ नु हे (for तपो) — [d]) K_3 किं गुण सद्भिरीरित, $M_{1\ 2}$ गुणा सद्भिरितीरिता — [e]) K_3 का (for के) M_2 पथान. $M_{1\ 2}$ सुप्ता (for शिवा) K_4 B D (except D_1) च स्यु (for सन्ति) — [f]) D_4 $M_{1\ 2}$ सुखं किं किं, G_3 किं सुकृत — After 8, $K_{3\ 5}$ T_2 read 20[ab], repeating it in its proper place

एतान्मे भगवन्प्रश्नान्याथातथ्येन सत्तम ।
वक्तुमर्हसि विप्रर्षे यथावदिह तत्त्वतः ॥ ९
वासुदेव उवाच ।
तस्मै संप्रतिपन्नाय यथावत्परिपृच्छते ।
शिष्याय गुणयुक्ताय शान्ताय गुरुवर्तिने ।
छायाभूताय दान्ताय यतये ब्रह्मचारिणे ॥ १०
तान्प्रश्नानब्रवीत्पार्थ मेधावी स धृतव्रतः ।
गुरुः कुरुकुलश्रेष्ठ सम्यक्सर्वानरिंदम ॥ ११
ब्रह्मप्रोक्तमिदं धर्ममृषिप्रवरसेवितम् ।
वेदविद्यासमावाप्यं तत्त्वभूतार्थभावनम् ॥ १२
भूतभव्यभविष्यादिधर्मकामार्थनिश्चयम् ।
सिद्धसंघपरिज्ञातं पुराकल्पं सनातनम् ॥ १३
प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पदमुत्तममद्य ते ।
बुद्ध्वा यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः ॥ १४
उपगम्यर्षयः पूर्वं जिज्ञासन्तः परस्परम् ।
बृहस्पतिभरद्वाजौ गौतमो भार्गवस्तथा ॥ १५ C 14 950 B 14 35 25 K 14 36 25

9 a) Dc1 Dn1 D2 3 5 6 एतन् (for एतान्) B3 D2 T2 भगवान् K3 प्रश्नं, D2 प्राज्ञ, D3 गुह्यान्, D4 गुह्य, D5 6 गुह्या (for प्रश्नान्) — b) Ś1 K1 D1 G2 M1 2 यथातथ्येन Ś1 K1 2 B Dn1 D2–5 सुव्रत (for सत्तम) — d) K4 इव (for इह) — After 9, K2 B D (except D1) T2 ins

71* यस्त्वन्य कश्चन प्रश्नानेतान्वक्तुमिहार्हति ।
ब्रूहि धर्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं मम ।
मोक्षधर्मार्थकुशलो भवाँल्लोकेषु गीयते ।
सर्वसंशयमछेत्ता त्वदन्यो न च विद्यते ।
संसारभीरवश्चैव मोक्षकामास्तथा वयम् । [5]

[(L 1) D2 3 T2 त्व°, न K2 मे वक्तुम् (for वक्तु-मिह) D5–6 °र्हसि — (L 2) B1–4 Dc1 ब्रूहि (for -विदां) K2 Dc1 हि म (for मम) — (L 3) D °र्थेषु (for °ल्लोके) K2 मोक्षधर्मार्थकुशलः (for the prior half) K2 गुह्ये (for भवाँल्) T2 भवति (for °ल्लोकेषु) — (L 4) B1 2 सन्देष्टा च, D 6 °हं चाय (for °च्छेत्ता) K2 भाषते (for विद्यते) — (L 5) D2 मोक्षकामा]

10 MSS om the ref — a) M2 यस्मै (for तस्मै) Ś1 K1 2 M1 2 स प्रति, K2 स तु प्र (for संप्रति) — K4 D1 om (hapl) 10bcde After 10b, B1 ins

72* कुलीनाय सुशीलाय भक्ताय ब्रह्मवादिने ।

— c) M1 2 -युताय (for युक्ताय) K2 शिष्याय गुरुभक्ताय — d) K2 3 B1 D (D1 om) G2 M4 (inf lin) प्रिय, B3 विप्र (for गुरु) Ś1 K1 2 B1–3 शान्ताय प्रिय (B1 2 गुण)वादिने — e) D2 छायीभूताय K3 G2 M4 शान्ताय (for दान्ताय) — f) K1 3 B4 Dn1 D2 4 यतते, D5 यमते, D5 तपसे, T2 G1 यताय (for यतये)

11 a) G2 प्राविशद् (for अब्रवीत्) — b) B1 2 G1 सु (for स) S दृढ- (for धृत) — c) K1 2 गुरुर्गुरु, T1 G1. 2 गुरून्गु(G2 °न्तु)रु- (for गुरु कुरु) — d) Ś1 K2 4 D1 सर्वम् S (except G2) यथोपत (for अरिंदम)

12 Before 12, MSS ins गुरुरुवाच — a) K4 D1 सम्यक् (for ब्रह्म) K1 2 इम (for इद) G2 सर्वम्, M1 2 धर्म्यम् (for धर्मम्) B Dc1 Dn1 D2–6 ब्रह्मप्रोक्तमिदं सर्वम् — b) G1 समित (for सेवितम्) D5, 6 ऋषिभि परिसेवित — c) K1–3 M2 4 समावाप, K4 सम चाप्य, T G समावास, M1 2 °चार (for वाप्यं) K4 D1 विद्याविद्यासमावाप, B Dc1 Dn1 D –6 वेदविद्या (B1 Dc1 °द्या) समावाप (B1 4 °वाप) — d) K2 तत्र (for तत्त्व) B2 दर्शि च, B5 Dc1 दर्शन (for भावनम्) B1 तत्त्वभूतात्मदर्शनं — After 12, K1 B D (except D1) T2 ins a passage given in App I (No 3)

13 a) K1 भविष्यादि — b) K2 कर्म (for धर्म) G2 -कार्यार्थ (for -कामार्थ) T2 -सिद्धिद (for निश्चयम्) — c) K3 सिद्धि (for सिद्ध) Ś1 K1 2 B3 Dc1 D1 4 G2 परिज्ञानं (for °त) — d) Ś1 K1 3 पुराण च, B1 Dc1 पुराधर्मं, B2–4 °कर्मं, T2 °कल्पे, M1 2 °कल्प (for °कल्प)

14 a) K4 संप्रवक्ष्ये, D2 6 प्रवक्ष्येऽह (for प्रव°) B4 महाप्रज्ञ — b) Ś1 ज्ञानम्, K2 इदम् (for पदम्) B1 उच्यते, D1 विद्यते, D 6 अस्तुते (for अद्य ते) — After 14b, K2 reads 16c–17d repeating 16c in its proper place — c) K2 4 5 B2 Dc1 Dn1 D1 2 6 M1 बुद्धा (for बुद्ध्वा) K3 D5 6 ये चेह, K4 D1 यदि हि (for यदिह) — d) Ś1 K1–3 B2 Dn1 हि (for [इ]ह)

15 M1 2 read 15a–22b after 29 — a) K4 D1

C 14 961
B 14 35 26
K 14 36 26

वसिष्ठः काश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।
मार्गान्सर्वान्परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः ॥ १६
ऋषिमाङ्गिरसं वृद्धं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः ।
ददृशुर्ब्रह्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्मषम् ॥ १७
तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः ।
पप्रच्छुर्विनयोपेता निःश्रेयसमिदं परम् ॥ १८
कथं कर्म क्रियात्साधु कथं मुच्येत किल्बिषात् ।
के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किं च दुष्कृतम् १९

केनोभौ कर्मपन्थानौ महत्त्वं केन विन्दति ।
प्रलयं चापवर्गं च भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २०
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमम् ॥ २१

ब्रह्मोवाच ।

सत्याद्भूतानि जातानि स्थावराणि चराणि च ।
तपसा तानि जीवन्ति इति तद्विद्ध सुव्रताः ॥ २२
स्वां योनिं पुनरागम्य वर्तन्ते स्वेन कर्मणा ।

सर्वे, B2 पूर्णं (for पूर्वं) — [b]) K4 D1 यज्ञेय तपस पर — [c]) B4 Dn1 D2-5 प्रजापति (for बृहस्पति) K2 4 5 D1 6 G M2-4 बृहस्प(K5 प्रजाप)तिर्भरद्वाजो — [d]) G2 नारदस् (for भार्गवस्)

16 For the sequence in M1 2, cf v l 15 — [a]) K2. 8 B1-3 5 Dn1 D8 6 वशिष्ठ Ś1 D1 2 4 5 वशिष्ठ कश्यपश्चैव — K2 reads 16[c]–17[d] after 14[b], repeating 16[c] in its proper place — [d]) K2 8 -श्रात, K4 D1 -क्राता (for श्रान्ता) T2 G1 च (for स्व)

17 For the sequence in M1 2, of v l 15, for that in K2, cf v l 16 — [a]) K1-4 B1-3 Dc1 D1 T1 G8 M ऋगिरस K2 सिद्ध, D1 पुत्र (for वृद्ध) — [b]) M1 2 नमस्कृत्य (for पुर°) K2 च ते, K8 B1 2 Dc1 T2 तत्रो (for तु ते) — [c]) K1 3-5 Dn1 D1 2 4 ब्रह्म-भुवने — [d]) K2 3 ब्राह्मण K4 D1 -किल्बिप, D5 -कल्मख, T1 G2 कल्मपा (for -कल्मपम्)

18 For the sequence in M1 2, of v l 15 — [a]) K2 ते (for त) — [b]) K1 सुखासीना — [d]) Some MSS निश्रेयसम्, B1 2 4 5 D (except D1) नैश्रे°, Bom ed नैश्रे°

19 For the sequence in M1 2, of v l 15 — [a]) K1 8 धर्म (for कर्म) K2 4 D1 क्षय साधो, K8 -क्रिय सोध, K5 D2-6 T2 -क्षय साधु, B Dc1 क्रियेत्साधु, T1 [क्ष]क्षत साधु, G1 8 M3. 4 कृतं साधु, G2 [क्ष]कृत साधु (for क्रियात्साधु) M1 2 कथं कुर्वन्क्रिया साध्वी — [b]) K1 8 5 D2 मुच्येम (for °त) — [c]) K8 को नु (for के नो) G2 ब्रह्मन् (for च स्यु) G8 को नु मार्ग शिवश्च स्यात् — [d]) B5 दुष्करं (for दुष्कृतम्) K4 किं सत्य किंचिदुत्तम

20 For the sequence in M1 2, cf v l 15 K2. 5 T3 read 20[ab] for the first time after 8 — [a]) K2 (second time) 4 कौ चोभौ, T1 किं नोभौ (for केनोभौ) K5 (second time) B1 2 Dc1 कौ नो(B2 Dc1 केनो)भौ कर्मणा मार्गौ, B3-5 केनोभौ कर्मणा मार्गौ (B3 °णामादौ), Dn1 D2-6 कौ चौभौ कर्मणा मार्गौ — [b]) Ś1 समत्वं, K1 8 ममत्व (for महत्त्व) K4 D1 येन (for केन) K2 5 T2 (all first time) ममत्व केन विंदते, K5 (second time) B Dc1 Dn1 D2-6 प्रागुर्दक्षिणोत्तरौ — [c]) Some MSS प्रळय, T G निरय (for प्रलय) M3 चापसर्गं — [d]) Ś1 K1 8 G2 M1 (inf lin) प्रभावाप्यय, K5 B3 4 D4 M2 3 प्रभवा (M2 °य)व्ययौ, M1 प्रळयाप्ययौ — After 20, Ś1 K1 3 5 ins an addl colophon [Sub-parvan K3 अनुगीता — Adhy name K. गुरुशिष्यसवाद. — Adhy no Ś1 36]

21 For the sequence in M1 2, cf v l 15 K3 om 21 Before 21, Ś1 K1 . ins गुरु — [a]) B5 मुनिश्रेष्ठ — [b]) T2 यथाह (for यदाह) — [d]) Ś1 K (K3 om) B1 2 D1 3 G2 M1 2 यथातथ (B2 °यथ, D3 °गम) (for °गमम्)

22 For the sequence in M1 2, cf v l. 15 T G1 M om the ref K1 D3 ब्राह्मण (for ब्रह्म) — [a]) Dc1 M4 (inf lin as in text) सत्त्वाद्, M1 2 तस्माद् (for सत्याद्) K2 4 D2 T2 G2 M3 जायते, M4 जन्यंते, Cv जातानि (as in text) Ś1 K1 3 सत्त्वाज्जातानि भूतानि — [b]) T1 G3 जायते (G3 चराणि) स्थावराणि च — [c]) M1 2 तमसा (for तपसा) D3 जीवत (for जीवन्ति) — [d]) B1 2 सत्तमा (for सुव्रता) B5 इति ते द्विजसत्तमा, T1 M1 2 इति तद्विद्धि सुव्रत, T2 G M4 जीवित त(T2 वि)द्धि सुव्रत (G2 °त)

सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणम् ॥ २३
ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।
सत्याद्भूतानि जातानि भूतं सत्यमयं महत् ॥ २४
तस्मात्सत्याश्रया विप्रा नित्यं योगपरायणाः ।
अतीतक्रोधसंतापा नियता धर्मसेतवः ॥ २५
अन्योन्यनियतान्वैद्यान्धर्मसेतुप्रवर्तकान् ।
तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतान्लोकभावनान् ॥ २६
चातुर्विद्यं तथा वर्णांश्चतुरश्चाश्रमान्पृथक् ।
धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः ॥ २७
पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ।
नियतं ब्रह्मभावाय यातं पूर्वं मनीषिभिः ॥ २८
गदतस्तं ममाद्येह पन्थानं दुर्विदं परम् ।
निबोधत महाभागा निखिलेन परं पदम् ॥ २९
ब्रह्मचारिकमेवाहुराश्रमं प्रथमं पदम् ।
गार्हस्थ्यं तु द्वितीयं स्याद्वानप्रस्थमतः परम् ।
ततः परं तु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ३० C 14 976 B 14 35 40 K 14 36 40

23 M1 2 om 23–24 —^{a}) K1 8 स्व (for स्वा) K5 भाक्रम्य (for आगम्य) K2 4 D1 स्वयोनिं पुनरागत्य, B Dc1 Dn1 D2–6 स्वा योनिं समतिक्रम्य —^{b}) K2 8 D3 G3 वर्तते G8 येन (for स्वेन) —^{c}) Ś1 K1 8 Dc1 D2 8 सत्त्व (for सत्य) K4 D1 द्वि- (for हि) D1 संयुत (for संयुक्त) —^{d}) G1 नियुक्त (for नियतं)

24 M1 2 om. 24 (cf v l. 23) —^{a}) Ś1 K1 8 ब्रह्मचर्यं, Dc1 ब्रह्माह त्व (for ब्रह्म सत्य) —^{d}) G1 8 जगत् (for महत्) Ś1 K1 2 4 5 D1 भू(K4 सू)त सत्य ध्रुव महत् (D1 जगत्), K8 सत्य भूत ध्रुव महत्, B1–3 Dc1 Dn1 सत्य भूतमय जगत्, B4 5 सत्य भूतमिद जगत् (B4 marg महत्), D2–6 सत्यभू(D5 6 °त्य भू)तमय महत् (D2 जगत्), T1 भूत सत्त्वमय जगत्

25 ^{a}) Ś1 K1 8 यस्मात् (for त°) Dc1 सत्त्वाश्रया, Bom ed सत्यमया (for सत्याश्रया) K4 D1 विद्यान्, Dn1 D5 विप्र (for विप्रा) —^{b}) K1 8 M8 -परायण, K2 °यण —^{c}) K8. 5 M8 संताप- — K2 om 25^{d}–26^{b} —^{d}) B3 damaged Ś1 K1 8 4 ब्रह्म (for धर्म-) K4 D1 T1 सेविन, D5 -हेतव (for सेतव)

26 K2 om 26^{ab} (cf v l 25) —^{a}) K5 अन्या न्सु (for अन्योन्य) M वैद्या K4 D1 अन्यान्सुनियता न्विद्याद् —^{b}) B2 कर्म, G1 M1 2 ब्रह्म (for धर्म) K4 D1 -प्रवर्तनान्, M °संका — B2 om (hapl) 26^{d}–28^{a}, Ś1 reads it on marg —^{d}) Ś1 K1 8 शाश्वत M1 2 -पावनान् (for भावनान्)

27 B2 om 27 (cf v l 26) Ś1 reads 27 on marg —^{a}) Ś1 K2 D1 T1 चा(D1 च)तुर्वेद्य, K1 B5 M4 °र्वैद्य, K8 T2 G1 2 M1–3 वैद्यास्, Dc1 चातुर्विध, G3 चतुर्वेदांस् (for चातुर्विद्यं) B8 यथा, M1. 2 ततो (for तथा) K2 B8 D6 वर्णाश्र् —^{b}) K8 तथा (for पृथक्) Ś1 B (B2 om.) Dc1 Dn1 D2. 8 चातुराश्रमिकान्पृथक्, K4 चक्रुश्चासान्पृथक्पृ, D1 चक्रुश्चाश्रमान्पृ° (submetric), D4 चतुराश्रमिकान्पृ°, D5 6 चातुराश्रमिका नृप, G8 आश्रमाश्च पृथक्पृथक् —^{c}) Ś1 K1 2 4 एत, K5 एतच् (for एक) B8 4 Dc1 चतुष्पादं धर्ममेक

28 B2 om 28^{a} (cf v l 26) Ś1 reads 28^{a} on marg —^{a}) Ś1 वै, K2 4 G8 च, T G1 2 स (for व) —^{b}) Dn1 G1 शिव- (for शिव) K1 8 द्विज, D5 6 M1 2 द्विज D4 शाश्वत लोकभावन (cf. 26^{d}) —^{c}) D8 नियत ब्रह्ममास्थाय (sic), G8 नित्य ब्रह्मविदा मिष्ट, M1 2 नियत धर्मकामाय —^{d}) K2 5 D2–4 G8 गत, B2 जात, B3 ज्ञात, Dn1 D5 6 गत, T यांत (for यात) K2 4 D1 पूर्वैर्, K5 B4 M4 पूर्व (for पूर्वं) K8 4 D1 G8 महर्षिभि (for मनीषिभि)

29 ^{a}) B8 partly damaged K4 Dn1 D4 5 गद तस् K4 B2 D1 त्व, D5 6 G8 M1 तन्, T G1 2 तु (for त) K5 B1 4 5 Dn1 D2–6 मयाद्येह, T G1 महद्येह (sic) (for ममाद्येह) —^{b}) G1 दुच्छिद (for दुर्विदं) Dc1 पद, D5 6 S (except G8) परै (for परम्) — Ś1 K1 om. (? hapl) 29^{c}–30^{b} K8 om (hapl.) 29^{c}–30^{d} —^{c}) Dc1 निबोध च (for °धत) B1 M1 महाभाग, D8 °भागी — D1 om 29^{d} —^{d}) K2 4 परस्पर (for पर पदम्) — After 29, M1. 2 read 15^{a}–22^{b}

30 Ś1 K1 om 30^{ab}, K8 om 30^{abcd} (for both, cf v l 29) K2 B8 om (hapl) 30^{ab} G1 om (hapl) 30 —^{a}) T1 M1–3 -चारिणम्, G3 -द्वारकम्, M4 -चारित्रम् (for -चारिकम्) —^{b}) B1 2 Dc1 G3 M परम (for प्रथम) D1 पर (for पदम्) — M1 2 om. 30^{e}–31^{d} M8 om (hapl) 30^{cdef} —^{c}) Dc1 D1 4 गार्हस्थ K1 2 4 5 D1 तद् (for तु) T1 द्वितीय गारु हस्थ्यं तु, T2 G2 द्वितीय गार्हस्थ्यं तु (submetric), G8

C 14 976
B 14 35 41
K 14 36 41

ज्योतिराकाशमादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः ।
नोपैति यावदध्यात्मं तावदेतान्न पश्यति ।
तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तं निबोधत ॥ ३१
फलमूलानिलभुजां मुनीनां वसतां वने ।
वानप्रस्थं द्विजातीनां त्रयाणामुपदिश्यते ॥ ३२
सर्वेषामेव वर्णानां गार्हस्थ्यं तद्विधीयते ।
श्रद्धालक्षणमित्येवं धर्मं धीराः प्रचक्षते ॥ ३३
इत्येते देवयाना वः पन्थानः परिकीर्तिताः ।
सद्भिरध्यासिता धीरैः कर्मभिर्धर्मसेतवः ॥ ३४
एतेषां पृथगध्यास्ते यो धर्मं संशितव्रतः ।
कालात्पश्यति भूतानां सदैव प्रभवाप्ययौ ॥ ३५
अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि याथातथ्येन हेतुना ।
विषयस्थानि सर्वाणि वर्तमानानि भागशः ॥ ३६
महानात्मा तथाव्यक्तमहंकारस्तथैव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च महाभूतानि पञ्च च ॥ ३७
विशेषाः पञ्चभूतानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

द्वितीयं गार्हपत्य तु — ^{e}) K5 D1 अत॰ (for तत॰) D1 निबोधत महाभागा (= 29^{c}), D5 6 संन्यासपरम ज्ञेयम् — ^{f}) B2 G2 अध्यात्म-

31 M1 2 om 31^{abcd} (of v l 30) — ^{c}) K5 D2 G2 नापैति, T1 G1 M8 नावैति, M4 न चैति (for नोपैति) Ś1 K1 8 तावद् (for या°) K3 D1 4–6 अध्यात्म्य — ^{d}) Ś1 K1 8 यावद् (for ता°) K4 D1, 8 M4 (inf lin as in text) देवान्, T2 एनान्, G8 एन (for एतान्) — ^{e}) K4 D1 वश्योपायं, G3 तस्य रूपं; M3 तस्योपाय K2 4 तु (for प्र) — ^{f}) Ś1 K1 8 परम, B1 2 प्रथम (for पुरस्तात्) B4 5 M3 तु, M1 2 तन् (for त) Ś1 K3–4 D1 निबोध मे (for °धत)

32 ^{a}) T1 G1 -मूलाशन ; G3 -मूलतृण (for -मूलानिल) D6 फलमूलानि भुभुजा, G3 °लशतानां तु, M4 (inf lin) °लाशनवता — ^{b}) B (except B8) चरता (for वसतां) K4 D8 M4 मुने (for वने) — ^{c}) K4 द्वितीयानां, Dc1 द्विजातानां — ^{d}) Dc1 त्रायताम् (for त्रयाणाम्) K3 अनु- (for उप) D8 दिश्यति (for °ते)

33 ^{a}) K4 D1 त्रयाणाम् (for सर्वेषाम्) — ^{b}) K4 D1 गार्हस्थ्यो (D1 °स्थो) K4 D1 [ऽ]य, B1 2 4 Dc1 T2 स (for तद्) D5 6 विशिष्यते (for विधीयते) Ś1 K1 8 5 B3 गार्हस्थो वि(K5 °स्थ्यवि-, B8 °स्थ्यो वि)-धिरुच्यते ; K3 °स्थ्यो विधिरिष्यते ; T1 G M गृ(T1 G ग्र)हस्थोय विशिष्यते — After 33^{b}, M8 ins 73* — ^{c}) Dc1 श्रुत्वा ; T2 श्राद्ध , M1 2 श्रद्धा (for श्रद्धा-) Ś1 K8 T1 [ए]तं, K4 5 D1 M8 4 [ए]तद् ; G1 2 [ए]कं (for [ए]व) — ^{d}) K3 ब्रह्म धीरा , K8 धर्मं धीर , K4 D1 ब्रह्मचारी, D6 धर्मे धीरा (for धर्मं धीरा) — T G1 2 ins after 33 M8 after 33^{b}

73* नैष्ठिकोऽथ यतिर्वापि विमक्तो ब्रह्मचारिण ।
[G1 M8 विरक्तो (for विमक्तो) G2 -दर्शन , M8 -दसने (for -चारिण)]

34 G8 om 34^{a}–36^{b} — ^{a}) Dc1 M4 [ए]तद् ; Dn1 D2–6 [ए]वं, T1 lacuna (for [ए]ते) K4 5 D1 वै, D8 न (for व) G1 2 तेषां तु (G2 एतेषा) देवयानानि — ^{b}) D8 पंथानं Ś1 K1 8 सप्र (for परि) — ^{c}) K3 M8 अध्यास(M8 °सि)तो, G1 अध्यसिता, M1 2 अभ्युषिता (for अध्यासिता) Ś1 K1 8 ते समाध्यासिता धीरै ; K5 ते समभ्यसिता वीरै — ^{d}) K3 -चेतस (for -सेतव)

35 G8 om 35 (of v l 34) Ś1 reads 35^{a}–36^{b} on marg — ^{a}) M1 2 अध्यायो (for अध्यास्ते) — ^{b}) T1 ये ; M1 lacuna, M3 स्व (for यो) M1–8 धर्मं (for धर्मं) K2 8 T1 G2 सशितव्रता , K4 B1 2 D1–4 6 शासितव्रत (B1 2 °ता) — ^{c}) Dc1 M8 4 काल (for कालात्) B8 पश्यति D5 6 भूतानि — ^{d}) K1 8 5 स तदा, K3 4 D1 M2–4 सदा हि ; T G1 2 सता हि, M1 सर्वेषा (for सदैव) K4 B3 4 (marg) D4 प्रभवाव्ययौ

36 G8 om 36^{ab} (of v l 34) G1 om (hapl) 36^{c}–39^{b} Ś1 reads 36^{ab} on marg — ^{a}) K3 4 D1 अथ (for अतस्) K6 तान्प्रति , D4 तत्त्वादि, M1, 2 तत्त्व प्र , M8 4 स तानि (for तत्त्वानि) — ^{b}) Ś1 K1 8 D1 T1 M1, 2 यथातथ्येन D5 6 हि (D6 हे) द्विजा (for हेतुना) — ^{c}) M3 विषमस्थानि

37 G1 om 37 (of v l 36) — ^{a}) K3 4 D1 महान्बुद्धिस्, M4 °त्मा च (for °नात्मा) Ś1 [अ]व्यक्ते

38 G1 om 38 (of v l 36) — ^{a}) Ś1 विशेष K8 सर्व (for पञ्च-) — ^{b}) B Dc1 Dn1 D2–4 6

चतुर्विंशतिरेषा वस्तत्त्वानां संप्रकीर्तिता ॥ ३८
तत्त्वानामथ यो वेद सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।
स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ३९
तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं
गुणांश्च सर्वानखिलाश्च देवताः ।
विधूतपाप्मा प्रविमुच्य बन्धनं
स सर्वलोकानमलान्समश्नुते ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

ब्रह्मोवाच ।
तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् ।
नवद्वारं पुरं विद्यात्त्रिगुणं पञ्चधातुकम् ॥ १
एकादशपरिक्षेपं मनो व्याकरणात्मकम् ।
बुद्धिस्वामिकमित्येतत्परमेकादशं भवेत् ॥ २
त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिन्नाप्यायन्ते पुनः पुनः ।
प्रणाड्यस्तिस्र एवैताः प्रवर्तन्ते गुणात्मिकाः ॥ ३
तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्प्रचक्षते । C 14 990 B 14 36 4 K 14 37 4

(marg sec m as in text) 6 इति स्वर्ग (D. 6 धर्म) सनातन —c) K1. 4 D1. 3 एषा च, K3 B Dc1 Dn1 D2-4 6 एका च, G3 एवैषा, M1 3 एषां वस् (for एषा वस्) —d) K4 D1 च प्र-, K3 T परि (for संप्र) B Dc1 Dn1 D2-6 तत्त्वसख्या प्रकीर्तिता

39 G1 om 39ab (cf. v 1 36) —ab) D5 6 transp यो वेद and सर्वेषा T1 विदुषा (for सर्वेषां) Dc1 M2 प्रभवाप्ययौ —c) K2 वीर ; G3 मोह (for धीरः) K4 D1 -भूतानां (for -भूतेषु)

40 a) K2 तं चानि (sic) (for तत्त्वानि) G2 M1. 2 तथा तथा, G3 यथा तथा, M3 4 यथावद् (for यथा तथं) Ś1 K1 3 B3 तत्त्वानि यो वेद यथातथं हि (K3 °तथा हि, B3 °तथ च) —b) Dc1 om. from सर्वान् up to समश्नुते (in 40d) T2 देवान् (for सर्वान्) K3 D5 T G1. 2 M3 4 अ(T G1 नि)खिलाश्च, M1 2 निखिलेन (for अखिलाश्च) T1 देवान्, T2 सर्वान् ; G1 M3 4 वेदान्, G2 दैवतान् (for देवता) —c) T G1 पाप (for -पाप्मा) Ś1 K1. 3 प्रविमुक्तबधन, K4 D3 प्रति मुच्य बध(D3 वर्ध)न, B5 परिमुच **नं, G3 हि विमुच्य बधनात् (for प्रविमुच्य बन्धन) M1 2 विधूय पापान्प्रविमुच्य बधनात् —d) D3 corrupt K4 D1 अखि लान्, B3 4 मतिमान्, G3 M1. 2 अमल (for °लान्)

Colophon om in S (except G3 M4) — *Sub-parvan* K2 3 G3 अनुगीता, K5 ब्रह्मगीता — *Adhy name* K2 4 B D G3 गुरुशिष्यसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 M4 (inf lin sec m) 37, Dn1 D4 35 (as in text), G3 36 — *Śloka no* Dn1 50

36

1 K4 D (except Dc1 Dn1) ब्राह्मण (for ब्रह्मा) —a) G1 तम् (for तद्) —b) B3 damaged G2 स्थित (for स्थिरम्) G3 सर्वव्याधिभिरावृत —c) Dc1 G1. 2 नवद्वार- K5 विंद्यात् —d) D1 पचधात्मक

2 a) K5 -परिक्षिप्त, B3 °क्षेत्र, D6 °ज्ञेय (for °क्षेप) K2 4 D1 एकाक्षर प(D1 °रप)रिक्षिप्त —c) G3 बुद्धे (for बुद्धि) —d) Ś1 K1 पुरम्, K2 4 D1 पदम् (for परम्) T1 G1. 3 M4 एकादशाद् K4 D1 भजेत् (for भवेत्)

3 a) K2 Dc1 D2 3 श्रोतासि (for स्रो°) B1 2 धान्यानि ; T2 G1 यान्यानि (sic) (for यान्यस्मिन्) K4 D1 त्रीणि श्रोत्राणि चान्यस्मिन् —b) K2 5 आश्रयंते, K4 D1 आश्रयेत, D4 आयस्यते, G3 आप्लवते, M1 2 यस्माप्यन्ये (for आप्यायन्ते) Dc1 om. one पुन —c) K2 D1-4 M4 (inf lin as in text) प्रा(D4 प्र)णाद्यास्, K5 B Dn1 D5 (marg sec m) M3 Cv प्रनाड्यस् ; D5 6 प्रवृद्धास्, T1 G2 प्राणस्य, G1 प्रसार्यं, M1. 2 प्राणान्यास् (for प्रणाड्यस्) K2 4 D1 एता वै, D3 यश्चैता, G3 एतेषा (for एवैता) —d) G1 3 गुणा त्मका

C 14 990
B 14 36 4
K 14 37 4

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे तथान्योन्यानुजीविनः ॥ ४
अन्योन्यापाश्रयाश्चैव तथान्योन्यानुवर्तिनः ।
अन्योन्यव्यतिपक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ॥ ५
तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।
रजसश्चापि सत्त्वं स्यात्सत्त्वस्य मिथुनं तमः ॥ ६
नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते ।
नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ७
नैशात्मकं तमो विद्यात्त्रिगुणं मोहसंज्ञितम् ।
अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु ॥ ८
प्रवृत्त्यात्मकमेवाहू रजः पर्यायकारकम् ।
प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यतोत्पत्तिलक्षणम् ॥ ९
प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्दधानता ।
सात्त्विकं रूपमेवं तु लाघवं साधुसंमितम् ॥ १०
एतेषां गुणतत्त्वं हि वक्ष्यते हेत्वहेतुभिः ।
समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तानि वित्त मे ॥ ११
संमोहोऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः ।

---

4 ^{b}) K2 प्रवक्ष्यते (for प्रचक्षते) — K4 D1 om (hapl) 4^{cd} — ^{c}) K2 अन्योन्य — ^{d}) G3 सदा (for तथा) K2 वधना, K3 वर्तिन; G2 जीवन, M1 °जीवना

5 ^{a}) Ś1 K1 3 4 B3 Dn1 D1 2 4 [अ]पि (for [ए]व) K2 5 D3 अन्योन्यापाश्रयाद्या(D3 °यश्चा)पि; B1 °न्यगत यश्चापि, Dc1 °न्यापाश्रयाण्येव, D5 6 °न्यार्थाश्रयाश्चापि, T G1 3 °न्यमा(G3 °न्य चा)श्रयाश्चैव — ^{b}) K3 वधिन, K5 जीविन, K4 D1 वधना (for वर्तिन) K5 तथा न्योन्यानुपाश्रया — ^{c}) K1 5 B3 Dn1 D2 6 °व्यतिम (K1 °श)क्ताश्च, K4 °पिक्ताश्च D1 T G1, 2 अन्योन्यम (D4 °न्य व्य)तिसक्ताश्च — ^{d}) K3 त्रिगुण पचधातुक

6 ^{a}) M1 2 मनसो (for तम°) M2 गरवा (for सत्त्व) D3 तमन्यो मिथुने सत्त्व (sic) — D1 om (hapl) from रज (in 6^{b}) up to मिथुन (in 6^{d}) — ^{c}) K4 च (for स्याद्) D5 6 रजसो मिथुन सत्त्व — ^{d}) K1 T G1 3 सत, Dc1 रज (for तम)

7 ^{a}) D5 6 रजो (for तमो) — K2 D1 om (hapl) 7^{bc} — ^{b}) T1 G1 2 नि (for प्र) — Ś1 K1 3 B1 2 G1 3 om (hapl) 7^{cd} — ^{c}) M1 (*inf lin sec m*) यदा सत्त्व (for रजो यत्र) — ^{d}) M1 (*inf lin sec m*) तमस् (for सत्त्वं) T G2 नि (for प्र-)

8 ^{a}) Ś1 निशात्मक, T1 नैशात्मिकं K4 D1 2 विद्यात् M1 2 नियामकं ततो विद्यात् — ^{b}) D1 हि (for त्रि-) Ś1 K1 5 संज्ञिक, K3 -सज्ञक — ^{d}) Ś1 K1 नियम G2 प्राप्त (for पाप) G3 कर्मण (for -कर्मसु) — After 8, B5 Dc1 ins

74* तामसं रूपमेतत्तु दृश्यते चापि संगतम् ।

9 ^{a}) K1-3 D (except D1) T1 G1 M1 2 प्रकृत्यात्म कम्, M2 प्रवृत्ता° D2 [आ]ह, G1 [अ]भूद्; M1 [अ]प्र (for [आ]हू) B1 2 प्रवृत्त्यात्मकमेवोक्त — ^{b}) B1 2 Dn1 D2-6 प्रत्यय (for पर्याय) Ś1 K (except K4) D1 -वाचक, B1 2 लक्षणं (for कारकम्) G2 प्रजा पर्यायकारण — ^{c}) T G1 2 मात्त्व तु (G2 च) (for प्रवृत्त) M1 2 सह (for सर्व) — ^{d}) K2 Dc1 दृश्येत, K6 Dn1 D2-4 दृश्यम्, B1 5 पद्यत, T G M3 4 पश्यति, M1 2 दृष्टम् (for दृश्यत) K3 दृश्यते साधुसंमत, D5 6 दृश्यमुत्पत्ति लक्षण

10 K3 B Dc1 S (except T2) om 10 — ^{a}) K5 D2 4 T2 प्रा(D4 प्र)काश्यं — ^{b}) T2 लाघवे — ^{c}) K2 4 D1 पृतत् (for एव) Ś1 K1 सात्त्विक सर्वभूतेषु — ^{d}) K6 T2 -समत Ś1 K1 2 4 D1 कथ्य(Ś1 K1 दृश्य)ते साधुसंमत; D3 लाघवे साधुसंमित

11 ^{a}) G2 एषां हि (for एतेषा) K3 4 5 B3 D1 सत्त्व हि; B1 2 -तत्त्व च, B2 Dn1 D2-6 तत्त्वानि (D3 °ना) (for -तत्त्व हि) G3 एतेषां गुणवत्त्व हि — ^{b}) T1 G1 M3 4 लक्ष्यते (for व°) Ś1 B3 5 Dn1 D2-3 वक्ष्य(Ś1 B3 °क्ष्य)ते तत्त्वहेतुभि, K4 वक्ष्यते हेतुभि सम°, B1 2 4 °ते गुणहेतुभि, Dc1 °ते नव° — ^{c}) G3 ध्यान (for व्यास) B1 2 युक्त च (for -युक्तानि) G1 M1 2 समानव्यानयुक्तानि — ^{d}) M1 2 ततस् (submetric) (for तत्त्वतस्) Ś1 M1 2 वित्थ मे, K3 चिंत येत्; B3 4 (marg as in text) D3 योधत, D1 बोध मे (for वित्त मे) K4 T1 तत्त्वतस्तान्निबोध मे, B1 2 5 Dc1 Dn1 D2-4 6 °स्ता(B1 2 5 Dc1 °स्त)न्निबोधत, G1 °स्तान्निवर्त मे

12 ^{a}) T1 उद्योग (for अत्याग) Ś1 K D1 G3 समोहो मनसस्त्याग; M1 2 समोहाज्ज्ञानमत्याग — ^{b}) T2 G1 2 M1 2 3 अपि; G3 अस्य (for अवि) B1 कर्मकाले विनिर्णय — ^{c}) G3 दर्प (for स्वप्न) D5 6

स्वप्नः स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ १२
अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता ॥ १३
अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
अमैत्री विकृतो भावो अश्रद्धा मूढभावना ॥ १४
अनार्जवमसंज्ञत्वं कर्म पापमचेतना ।
गुरुत्वं सन्नभावत्वमसितत्वमवाग्गतिः ॥ १५
सर्वे एते गुणा विप्रास्तामसाः संप्रकीर्तिताः ।
ये चान्ये नियता भावा लोकेऽस्मिन्मोहसंज्ञिताः ॥१६
तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः ।
परिवादकथा नित्यं देवब्राह्मणवैदिकाः ॥ १७
अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाक्षमा ।
मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १८
वृथारम्भाश्च ये केचिद्वृथादानानि यानि च ।
वृथाभक्षणमित्येतत्तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १९
अतिवादोऽतितिक्षा च मात्सर्यमतिमानिता । C 14 1006 B 14 36 20 K 14 37 20

स्वप्न स्तम्भोपल(D5 °ले)मश्च, T1 G1 स्वय निस्तमयं लोक (sic) — d) D2–6 स्वप्न, Bom ed स्वत (for शोक) K5 सुकृति, B1–3 D2–6 स्वकृत- T1 M4 दूषण

13 a) Dc1 Dn1 अस्मृतिश्, G3 अस्मृत K4 5 D1 T G M3 4 [अ]विवेकश्, D6 [अ]व्यपाकश्, M1, 2 वियाद (for [अ]विपाकश्) — b) K3 4 M1–8 -वृत्तता — B2–5 Dc1 om (hapl.) 13cd — c) B1 2 निर्विशेप-तमं तत्त्व — d) K2 5 Dn1 D3 8 M -वृत्तता, B1 2 -वर्तिता (for -वृत्तिता)

14 a) D1 कृतमानत्वम् — c) G3 अमैत्रे Ś1 विकृतिभावो, K2 5 B5 Dn1 D2–6 T1 °तामावो, B1–4 °ता भावा — d) Ś1 K5 [ऽ]याश्रद्धा, K3 B3–5 Dn1 D3 3 5 6 T1 ह्यश्रद्धा, G1 अस्द्धा, M2 अशुद्धा (for अश्रद्धा) K1 3 T1 G1 M3 4 गूढ, G3 [अ]श्रद्ध-, M1 2 गुण (for मूढ)

15 a) Ś1 K1 3–5 असाम्य च, K2 असौम्यत्व, B2 अम्यगत्व (for °ज्ञत्व) G3 अनार्जवत्वमज्ञत्व (sic) — b) K5 -पाकम् (for पापम्) D8 अचेतसा, G1 °तन. — c) K1 अद्य- (sic), B1 2 4 मत्त्व, B3 अल्प, B5 मत्रं, Dc1 अन्य, D6 सत्य (for सन्न) M1 2 गुरुत्व मंनित्रोधत्वम् (sic) — d) Ś1 K1 B6 Dc1 Dn1 D3–6 T G3 अवशित्वम्, D2 अवशत्वम्, G1 असितत्त्वम् (for असितत्वम्) K2 4 D1 अवाञ्छिता, M1, 2 अपा गति (for अवाग्गति)

16 a) K4 D1 M2 विप्र, Dn1 D2–6 T1 वृत्तास्, T2 G M4 (inf lin) चैव, M3 विप्रस् (for विप्रास्) — b) Ś1 K B1 2 4 Dc1 G3 परि (for सप्र-) T2 वर्तिता (for -की°) — B3 om. (hapl) 16cd — c) M1 2 वा (for च) B1, 6 D (except Dc1 D1) वि(B6 नि)हिता (for नियता) — d) B1, 2 5 D (except D1) भाव, T G1 दृढ, G2 3 मूढ (for मोह-) K4 Dc1 D1 संहिता (for सज्ञिता)

17 a) M1 2 यत्र यत्र (for तत्र तत्र) D4 नियम्येते D5 तत्र नियम्यते सर्वे — b) D3 ते चैव, D8 ते नाम (for सर्वे ते) D1 M4 मानसा (for तामसा) — c) B1, 2 अतिवाद, D1 परिवादे, T1 परीवाद- — d) B3 G1, 2 वेद (for देव-) K4, 5 Dn1 D1–4 T2 Cnp निंदका, D5 6 निंदन, G M3 -वैरिता, Bom ed -वैदिकी (for वैदिका) M1 2 देवता ब्रह्मवादिता, M4 वेदब्राह्मणवेदिता

18 a) K3 4 D1 अत्याशश् (for °गश्) Ś1 K4 T G1 2 M3 4 [अ]ति (for [अ]भि) M1 2 अत्यागज्ञातिमानश्च — b) D5 मृत्युस् (for मन्युस्) Ś1 K1–3 5 [आ]त्मन (for [अ]क्षमा) K4 D1 मोहमन्यू तथात्मन — c) S (except T1 G2) मात्सर्यं (for मत्सरश्) Ś1 K1 3 सर्वं (for चैव) — d) M1 2 वृत्तिम् K1 3 उच्यते (for इष्यते) D1 तामस वृत्तिलक्षण, G2 °सा सप्रकीर्तिता

19 Ś1 K1 T2 om. (hapl) 19 K3 D1 G3 om (hapl) 19-20 — a) G2 व्यर्थारंभाश् (for वृथा°) D (except Dc1, D1 om.) हि (for च) — b) B1, 2 4 Dc1 Dn1 वृथा दानव्रतानि च, D3 वृथा दीना वृथानि च (sic) — c) B (except B1) भरणम्, Dc1 -करणम्, M लक्षणम् (for भक्षणम्) B1 2 इत्येव — d) D4 M1 2 वृत्तिम् K4 उच्यते (for इष्यते)

20 K3 D1 G3 om. 20 (cf v l 19) D3 G1 om (hapl) 20 — a) Ś1 K1 विविस्सा, K2 [ऽ]विधित्सा, K5 [ऽ]विविक्षा, T2 [ऽ]तितीक्ष्णा (for °तिक्षा) Dc1 वै (for च) K4 अभिवादेविधित्सा च — b) Ś1 K5 B Dn1 D2 4–6 अभि, K1 इति, Dc1 प्रति, M1, 2 चाति (for अति) — c) S (G1 3 om.) अश्रद्धसाम्य-

C 14 1006
B 14 36 20
K 14 37 20

अश्रद्धानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २०
एवंविधास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्पापकर्मिणः ।
मनुष्या भिन्नमर्यादाः सर्वे ते तामसा जनाः ॥ २१
तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियतां पापकर्मणाम् ।
अवाङ्निरयभावाय तिर्यङ्निरयगामिनः ॥ २२
स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च ।
क्रव्यादा दन्दशूकाश्च कृमिकीटविहंगमाः ॥ २३
अण्डजा जन्तवो ये च सर्वे चापि चतुष्पदाः ।
उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः ॥ २४
मग्नास्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्मकृतलक्षणाः ।
अवाक्स्रोतस इत्येते मग्नास्तमसि तामसाः ॥ २५
तेषामुत्कर्षमुद्रेकं वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
यथा ते सुकृताँल्लोकाँल्लभन्ते पुण्यकर्मिणः ॥ २६
अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतानां च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ २७
संस्कारेणोर्ध्वमायान्ति यतमानाः सलोकताम् ।
स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ २८
अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु ।

सूया च — ^{d}) D_4 घृत्तिम् (sic) $Ś_1$ K_3 उच्यते (for इष्यते) K_4 तामस वृत्तलक्षणं

21 ^{a}) Dc_1 एतद्- (for एवं) K_3 $B_{1\,2}$ D (except Dc_1 D_1) $M_{1\,2}$ च (for तु) — ^{b}) D_4 $M_{1\,2}$ -कर्मण — K_8 om 21^{c}–28^{d} D_1 om (hapl) 21^{c}–22^{b} — ^{d}) $B_{3\,5}$ Dn_1 D_{2-4} T_1 transp सर्वे and ते K_3 मता; $K_{4\,5}$ B Dn_1 D_{2-4} स्मृता (for जना) $D_{5\,6}$ तामसा परिकीर्तिता

22 K_8 om 22, D_1 om 22^{ab} (for both, cf v l 21) — ^{a}) $K_{3\,4}$ एषां (for तेषा) B D (D_1 om) योनी — ^{b}) K_5 B Dn_1 $D_{3\,4-6}$ नियता (K_5 °स), G_3 नियम $K_{2\,4\,5}$ $B_{3\,5}$ D_{2-6} T $G_{1\,2}$ $M_{3\,4}$ कार्मिणा, Dc_1 Dn_1 -कर्मिण (Dn_1 °ण) — ^{c}) D_3 $M_{1\,2}$ अवाङ्निरयता भावास्, T_2 °यगा ये वै, G_1 °यगायाधे (sic), G_3 °ङ्नियम भावा वै — ^{d}) K_3 B_4 Dc_1 D_1 गामिना, G_2 भा विन, G_3 भागिन (for गामिन) $M_{1\,2}$ तिर्यङ्निरयता गता

23 K_8 om 23 (cf. v l 21) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_8 क्रिमि (for कृमि)

24 K_8 om 24 (cf v l 21) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 अप्सरा; $K_{4\,5}$ D_1 असुरा, T_1 G_2 अज्ञाता, G_1 अब्जाता, G_3 अपरे; $M_{1\,2}$ अपर्णा, M_3 अचरा, M_4 अस्वरा (sic) (for अण्डजा) B_5 Dn_1 $D_{1-3\,5\,6}$ चैव (for ये च) K_2 अश्वा गजादयो ये च, D_4 अडजास्ततश्चैव — ^{b}) K_2 वै च; K_4 D_1 एते (for चापि) D_4 $M_{3\,4}$ चतुष्पद — ^{c}) B_2 उन्मत्त; M_4 (*inf lin* as in text) उन्मुक्ता (for उन्मत्ता) G_2 मूर्खा (for मूका) $K_{3\,4}$ D_1 उन्मत्तबधिरांधाश्च — ^{d}) K_1 रोगिन, M_{1-3} -कारिण.

25 K_8 om 25 (cf. v l. 21) — ^{b}) $Ś_1$ सु- (sic) (for स्व) G_3 -रक्षणा — ^{c}) $K_{3\,4}$ D_4 अवाक्स्रोतस, Dc_1 D_5 $M_{1\,2}$ अर्वाक्स्रो°, $D_{1\,5}$ अर्वाक्श्रो°; D_2 अवाक्श्रोतमि $Ś_1$ K_1 [ए]व (for [ए]ते) — ^{d}) D_1 सर्वे (for मग्नास्)

26 K_8 om. 26 (cf v l 21) B_4 om 26^{ab} — ^{b}) T G_1 इह तत (for अहमत) D_2 तेन वक्ष्याम्यह तत — ^{c}) D_1 तथा (for यथा). $Ś_1$ तेषु, B_2 D_5 ते स्व (for ते सु) D_2 परं यथा ते सुकृताँल् — ^{d}) K_3 G_3 -कर्मणा, K_1 D_1 -कर्मभि, K_5 B_4 -कार्मिणां, D_4 -कर्मणि

27 K_8 om 27 (cf v l 21) K_5 om 27^{ab} — ^{a}) K_4 Dc_1 D_1 G_2 ते (for तु) — K_4 D_1 G_2 om (hapl) 27^{b}–29^{a} — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $B_{4\,5}$ M_3 स्वेषु, $B_{1\,2}$ M_4 (*inf lin*) ये स्व (for ये च) D (D_1 om) कर्म($D_{5\,6}$ °र्मि)ण (for कर्मसु) — ^{c}) $Ś_1$ सु (for स्व) B_5 नियताना (for निर°) — ^{d}) $K_{3\,5}$ जयैषिणा, $M_{1\,2}$ शुभे क्षणे (for शुभैषिणाम्)

28 K_8 om 28 (cf v l 21) K_4 D_1 G_2 om 28 (cf v l 27) — ^{a}) D_6 आयाता — ^{b}) B_4 यतता च (for °माना) B_2 D_8 स्व- (for स) — ^{c}) Dn_1 D_{4-6} M_8 स्वर्गे $K_{3\,5}$ D_2 गच्छति — ^{d}) Dc_1 [ए]का (for [ए]षा)

29 K_4 D_1 G_2 om 29^{a} (cf v l 27) — ^{a}) B_5 D (D_1 om) ते (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ निवृद्धा; $B_{3\,4}$ Dn_1 $D_{2\,3\,6}$ विबुद्धा (D_6 °द्धे), G_1 विविधा (for विवृद्धा) D_2 तेषु (for स्वेषु) — ^{c}) K_3 पुरा निवृत्त; K_8 पुनरावृत्त (for °वृत्ति) $Ś_1$ धर्मास्ते, $M_{1\,2}$ -धर्मेण K_4 D_1 पुरावृत्तकृताँल्लोकाँल् — ^{d}) $Ś_1$ भवतीह च मानुषा, K_4 D_1 लभते भुवि मा°

पुनरावृत्तिधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः ॥ २९
पापयोनिं समापन्नाश्चण्डाला मूकचूचुकाः ।
वर्णान्पर्यायशश्चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ३०
शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः ।
स्रोतोमध्ये समागम्य वर्तन्ते तामसे गुणे ॥ ३१
अभिषङ्गस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः ।
ऋषयो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र सुखेप्सवः ॥ ३२
तमोमोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधसंज्ञितः ।
मरणं त्वन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ॥ ३३
भावतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः ।
सर्वमेतत्तमो विप्राः कीर्तितं वो यथाविधि ॥ ३४
को न्वेतद्बुध्यते साधु को न्वेतत्साधु पश्यति ।
अतत्त्वे तत्त्वदर्शी यस्तमसस्तत्त्वलक्षणम् ॥ ३५
तमोगुणा वो बहुधा प्रकीर्तिता
यथावदुक्तं च तमः परावरम् ।
नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा
स तामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ३६

C 14 1022
B 14 36 26
K 14 37 36

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

---

30 [b]) B5 Dc1 D5 6 चाडाला T1 G3 M1–8 पुल्क-, T2 वृष्ण, G1 कृष्ण, G2 पुल्क, M4 (*inf lin* as in text) पुल्प (for मूक) K2 -चूचुपा, K4 D1 -चाचका, D3 -चूचका, D4 -चुचनु (sic) (for -चूचुका) B4 (marg) चडाला लुसचूडका (also °चोचुका°) —[c]) Ś1 K1 3 बलात्, K4 Dc1 D1 वर्णा, B5 T2 G1 वर्णात् T2 G1 2 M3 4 [प्]व (for [अ]पि) M1 2 वर्णान्पर्यायशब्दाश्च —[d]) Ś1 K1 3 B2 [उ]त्तरोत्तरान्

31 K2 om (? hapl) 31[ab] —[a]) K4 5 D1 ये दुर्योनिम् (for शूद्रयो°) D4 इति (for अति-) —[b]) T1 नरा (for गुणा) —[c]) K3 स्रोतमध्य, B Dc1 Dn1 D2 3 6 श्रोतोमध्ये K2 5 S स्रो(K2 5 श्रो)तोमध्यममागम्य, K4 D1 श्रांते मे मनसा गम्ये, Cv स्रोतोमध्यमयागम्य —[d]) K1 3 M1–3 वर्तते D6 वर्त्तेते K4 D1 गुणा (for गुणे) K5 वर्तते तामसैर्गुणैः

32 [a]) K4 B1 3 4 Dn1 D1 4–6 M1 2 अभिष्वगस्, K5 D2 3 °गम्य (for °षङ्गस्) Ś1 K1 5 च (for तु) K2 अभिगम्य स्वकामिषु (sic) —[c]) T G1 दिव्या (for देवा) —[d]) K4 Dn1 M4 मुह्यंते, M1 2 मुह्यस् (for मुह्यन्ति)

33 [a]) B1 Dn1 ततो मोहो, D1 मनोमोहो —[b]) K4 D1 तामिश्र, B5 D3 तामिश्र, D5 6 तमिश्र K2 5 T2 G1 3 ह्यंध, T1 [S]न्यध (for क्रोध) K3 G1 संज्ञित (K3 °ता) —[c]) K2 4 5 B5 D1 6 त्व(K4 D1 चा, K5 अं)धतामिश्र, Dc1 द्वद्व * * *, Dn1 D2–5 G3 त्वधतामिस्र(D3 °श्र)स् (for °तामिस्र) —[d]) K2 4 5 B5 D1 3 5 6 तामिश्र (K5 °श्र), B1–4 Dc1 Dn1 D2 4 G2 तामिस्र, T2 G1 तमिस्र

34 [a]) Ś1 K1 3 B5 पापतो, K2 5 D2 T1 भवतो; B1 2 D3–6 Cnp पाकतो, B3 4 भवता, Dn1 वर्णतो (for भावतो) —[b]) K5 जातितश्; G3 योनिमिश् (for तश्) B4 5 सत्वत D3 योनिश्चैव च तत्वत —[c]) K4 D1 5 6 सर्वमेव, T G1 2 सर्व(G1 °म)मेक, G3 °तश्च (for °मेतत्) Ś1 K1 3 4 D1 तु वो, K5 तु मे (for तमो) K1 विप्र M1 2 सर्वमेव मया विप्र (M1 °प्रा) —[d]) Ś1 K1 3 4 Dc1 D1 वै (for वो)

35 [a]) Ś1 K1 3 पश्यते (for बुध्यते) G2 लोके (for साधु) —K4 D1 om 35[bc] —[b]) M2 [प्]तान् (for [प्]तत्) Ś1 K1 3 5 मन्यते (for पश्यति) —[c]) B3 पृतद्वो (for अतत्त्वे) Ś1 यत् (for यस्) —[d]) T G1 तामस (for तमसस्) K2 4 5 B4 D1 T G1 3 तत्व, B3 Dc1 तस्व, M तत्तु (for तत्त्व) D6 तमस्तत्त्वस्य लक्षण

36 [a]) B1 तमोगुणो B2 5 T1 M1. 2 या बहुधा, Dn1 D2–4 बहुविधा, D5 6 बहवो च, G3 ये बहवो (for वो बहुधा) K2 G M [अ]नु (for प्र) K4 तमोगुणो बहुधा च प्रकीर्तितो, D1 °णो वा बहुधा तु कीर्तितो, T2 °णा या बहु च सुकीर्तिता (sic) —[b])

३७

C 14 1023
B 14 37 1
K 14 38 1

ब्रह्मोवाच ।
रजोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः ।
निबोधत महाभागा गुणवृत्तं च सर्वशः ॥ १
संघातो रूपमायासः सुखदुःखे हिमातपौ ।
ऐश्वर्यं विग्रहः संधिर्हेतुवादोऽरतिः क्षमा ॥ २
बलं शौर्यं मदो रोषो व्यायामकलहावपि ।
ईर्ष्येप्सा पैशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥ ३
वधबन्धपरिक्लेशाः क्रयो विक्रय एव च ।
निकृन्त छिन्धि भिन्धीति परमर्मावकर्तनम् ॥ ४
उग्रं दारुणमाक्रोशः परवित्तानुशासनम् ।
लोकचिन्ता विचिन्ता च मत्सरः परिभापणम् ॥ ५
मृषावादो मृषादानं विकल्पः परिभापणम् ।
निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परितर्पणम् ॥ ६
परिचर्या च शुश्रूषा सेवा तृष्णा व्यपाश्रयः ।

K2 4 D4 तमस (for च तम) B1 2 परस्पर, B4 Dc1 परापर (for °वरम्) —d) K2 4 D1 T G1 2 M वि (for प्र-) G3 स तामसात्सर्वगुणाद्विमुच्यते

Colophon —*Sub-parvan* K2 3 T G1 M3 4 अनुगीता —*Adhy name* K2 5 B D2-6 गुरुशिष्यसवाद, G3 तामसलक्षणं —*Adhy no* (figures, words or both) Ś1 M4 (*inf lin*) 38, Dn1 D4 36 (as in text), T1 28, T2 G2 M3 4 27, G1 3 37 —*Śloka no* Dn1 36

37

1 D4 M2 om the ref B1 D3 M3 4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा) —a) Ś1 K D1 [ऽ]हं स, Dn1 D2-6 हि व, M1 भावं (for ऽह व) —b) Ś1 K1 3 4 Dc1 T2 G1 3 यथातथ्येन K1 D3 सत्तम —c) D5 6 महाभाग —d) D5 6 गुणवृत्ते B1 Dc1 तु (for च) B D (except D1) राजस (for सर्वश)

2 a) B2 सघात, B5 सहातो, Dn1 D5 6 सतापो, M1 2 सयासा (for सघातो) G3 सयम्य रूपमाश्वास —b) K4 D1 सुखं दुःखं M1 2 हिसालसौ (for हिमातपौ) T सुखदु खे(T1 °खा)भिमानिता, G3 °खौ हिता हितौ (sic) —c) K4 विग्रहं, T M1 4 निग्रह (for वि°) K2 संधेर्, K4 D1 सधिं, T2 G2 3 सिद्धिर् G1 M3 3 ऐश्वर्यनिग्रह सधिर् —d) K5 हेतुवादो, D5 °वादी K4 D1 हेतुवादारति क्षमा

3 a) K5 वलै शौर्यं, T2 वलशौर्ये, G2 वल कार्यं, M1 2 वल शौर्यो (sic) K4 G1 दोषो, M1 2 दोष (for रोषो) —b) Ś1 K1 -कलहा (for °हाव्) —c) K2 4 D1 ईर्ष्येप्सु, B3 ईप्सेर्ष्ये, D5 6 T1 G2 M1 2 ईर्ष्या च (T1 वा, G2 वै, M1 2 सा) K3 पैशुन्य, D (except Dc1 D1) पिशुनं G1 ईर्ष्या ह्यपिशुन युद्ध (sic) —d) K1 5 समत्वं K2 तापनं, D5 6 पालने K4 D1 ममत्वमतिताप (D1 पि)न

4 a) B2 वरवध, D3 वधवेध (for °वन्ध) G1 वधो यध परिक्लेश —b) K2 T1 क्रय, G3 क्रियो (for क्रयो) —c) Ś1 निकृतश, K1 नियत, K3 Dn1 M3 निकृत, T2 निकृते, M4 निकृधि (for निकृन्त) K6 छिंधि भिंधीति वचन, M1 2 निकृत भिंधि छिंधीति —d) K4 D1 च क(K4 की)र्तित, G2 [ऽ]पकर्तन, G3 [अ]वकृतन, M1 [अ]पवर्तनं, M2 3 [अ]वकर्तन D3 5 परवर्मावकर्तन

5 a) Ś1 K1 2 उग्र (for उग्र) K3 आक्रोशा, K4 D1 आक्रोश G3 उग्रताडनमाक्रोश —b) K1 3 B1 परि (for पर) K4 B2 (marg) 3 4 Dn1 D -6 M1-3 4 (*inf lin* as in text) चित्तानु-, Bom ed छिद्रानु (for वित्तानु) T G2 3 M4 (*inf lin*) राग(T °गि)ता (for -शासनम्) G1 परिवृत्तानुरागिता —K4 D1 om 5c-6b —c) K3 एवं (for लोक-) T1 M1 2 om (hapl) विचिन्ता K5 [अ]ति B1 [आ]त्म, D (except Dc1, D1 om) M3 [अ]नु (for वि) —d) G1 वत्सल, M1 2 मात्सर्यं (for मत्सर·) Ś1 K1 3 5 D (D1 om) पालक, G3 -भावना (for -भापणम्)

6 K4 D1 om 6ab (of v 1 5) T1 G1 3 M1 2 om (hapl) 6ab —a) K2 5 मृषावाक्य (for °वादो) T2 G2 M3 4 वृथाशाठ्यं (T2 मृषाशास्त्र) मृषावादो —b) K1 B1 T2 G2 M3 विकल्प K2 5 विकल्पपरिक्लयन M1 (*inf lin* as in text) परिहासो विभापण —c) K1 3 निंदास्तुति —d) G3 कृतव (sic) (for प्रताप·)

व्यूहोऽनयः प्रमादश्च परितापः परिग्रहः ॥ ७
संस्कारा ये च लोकेऽस्मिन्प्रवर्तन्ते पृथक्पृथक् ।
नृपु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु शरणेषु च ॥ ८
संतापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये ।
प्रदानमाशीर्युक्तं च सतत मे भवत्विति ॥ ९
स्वधाकारो नमस्कारः स्वाहाकारो वषट्क्रिया ।
याजनाध्यापने चोभे तथैवाहुः परिग्रहम् ॥ १०
इ[illegible] मे स्यत्तदिदं मे स्यात्स्नेहो गुण[illegible]द्भवः ।
अभिद्रो[illegible]था माया [illegible]नकृ[illegible]न एव च ॥ ११
स्तैन्यं हिंसा परीवादः परितापः प्रजागरः ।
स्तम्भो दम्भोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः प्रमोदनम् ॥ १२
द्यूतं च जनवादश्च संबन्धाः स्त्रीकृताश्च ये ।
नृत्तवादित्रगीतानि प्रसङ्गा ये च केचन ।
सर्वे एते गुणा विप्रा राजसाः संप्रकीर्तिताः ॥ १३   C 14 1036 B 14 37 14 K 14 38 14

Ś1 K1 3 -ह्र्पणं, K2 4 5 B1 Dc1 D1 M1 2 -स्पर्ण, B2 corrupt, B3 सर्पव (sic), Dn1 D2-6 ध(D4 -व)र्पण (for -तर्पणम्)

7 [a]) K1 3 G2 M [अ]थ, B3 [आ]त्म, Dn1 D2-6 [अ]नु (for च) K5 परेषां चैव शुश्रूषा —[b]) Dc1 तृष्णा सेवा (by transp), G3 नैव तृष्णा M3 व्यपाश्रया —[c]) G3 M1 2 व्यूढो (for व्यूहो) K1 प्रसादश्च, K2 4 D1 प्रमो° K5 स्नेहो मोह प्रमादश्च —[d]) B1 2 D (except Dc1 D1) परिवाद (for °ताप)

8 [a]) K5 इति, G1 एव (for ये च) B5 लोके च, D (except Dc1) लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्) —[b]) D5 नृपु (for the second पृथक्) —[c]) K2 4 (before corr) 5 D1 द्रव्येषु, K4 (by corr) द्रिव्येषु (for भूतेषु) D6 नारीभूतेषु द्रव्येषु, T G1 2 स्त्रीपुर(T2 G2 रि)ग्रामभूतेषु, M3 4 (inf lin as in text) त्रिपु वर्षिपु भू° —[d]) K2 5 D1 भूतेषु, D6 तथा तु, M1 2 द्रव्ये च (for द्रव्येषु) T1 च वनेषु, T2 च रसेषु (for शरणेषु)

9 [a]) K2 3 B2 4 T M1 2 प्रत्य(B2 त्य)यश्च (for ऽप्र°) —[b]) Dc1 वृतानि, T1 G1 2 व्रतादि, M3 व्रता वि (for व्रतानि) K2 ययो, K4 B1 2 D1 तथा (for च ये) T2 प्रायश्चित्त च मगल (of post half of 76*) —[c]) G2 प्रधानम्, M3 प्रमोदम्, M4 प्रमादम् (for प्रदानम्) G3 प्रमादशीलयुक्ताश्च; M1 2 प्रमादमाद्ययुक्तश्च (sic) —[d]) K2 भविष्यति (for भवत्विति) — For 9[cd], K5 B D (except D1) subst

75* आशीर्युक्तानि कर्माणि पौर्तानि विविधानि च ।

10 [a]) Dn1 D2-6 स्वाहाकारो, T2 स्वधाकार (for °कारो) K2 4 D1 वषट्कार (for नमस्कार) —[b]) Dn1 D2-6 स्वधाकारो, T2 M स्वाहाकार- K2 4 D1 नमास्क्रिया, K5 मखाक्रिया (for वषट्क्रिया) —[c]) K4 M4 यो(M4 य)जनाध्यापने, D3 6 याजनाध्ययने, D4 M1 2 यात(D4 °ज)नाध्ययना (sic) —[d]) K1 [आ]ह (for [आ]हु) Ś1 K (except K3) M प्रतिग्रह B Dn1 D2 3 5 T2 यजनाध्ययने अपि (B1 2 ने तथा, T2 नेपि च), Dc1 यजनाध्यापनेष्वति, D4 यजनाध्ययनादपि, D6 याजनाध्यापने अपि — After 10, B Dc1 Dn1 D2-6 T2 ins

76* दान प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मङ्गलम् ।

[Dc1 प्रतिगृहश्च, T2 °ग्रह T2 प्रायश्चित्त च मगल (for the post half)]

11 [a]) G3 प्रतिग्रहम् (for इद मे स्याद्) —[b]) D5 6 मोहो, T1 G2 रजो (for स्नेहो) — K5 om 11[cd] —[c]) K3 अनु (for अभि) B1 2 च माया च, D6 T2 तथा मोहो (for तथा माया) M1 2 अभितोमाथ माया (sic) —[d]) M1 2 निर्वृतिर्, M3 निष्कृतिर्, K2 4 D1 निष्कृ(K2 विकृ)तिर्मतिर्(K2 °मे)व च

12 [a]) K2 D1 स्तैन्य-, D4 दैन्य, T G M3 4 स्तेय (for स्तैन्य) M1 2 निंदा (for हिंसा) K5 Cnp परिवाद, B1-4 Dc1 परी(Dc1 °रि)ताप, B5 Dn1 D2-6 जुगुप्सा च (for परीवाद) —[b]) B1-4 Dc1 T2 G2 परी(B2 4 Dc1 रि)वाद, G3 तितिक्षा च (for परिताप) K4 D1 प्रजायते (for °गर) —[c]) K1 स्तम्भो दम्भो, K2 दान दर्पो, K4 5 B5 D (except Dc1) T G M3 4 दं(M4 ड)भो दर्पो, M1 2 स्तभो डंभो (for स्तम्भो दम्भो) B1-3 च, T G [ऽ]ति (for ऽथ) —[d]) Ś1 K4 D1 शक्ति (for भक्ति) Dc1 प्रमोहनं K5 शक्रस्य प्रीतिमोदन

13 [a]) K3 जनवादाश्च, K5 Dn1 D2 3 6 °वादं, T1 दानवादश्च (for जन°) —[b]) Dc1 corrupt D6 सयाधा, M1 2 यधना; M3 सवध K5 त्रय, T च ते (for च ये) G1 संयधा स्त्रीकृतायले (sic) —[c]) K1 यत्तु, K2 4 5 नृत्य (for नृत्त) B D नृत्यवादित्रगीताना (D1 °नि) —[d]) M1 2 प्रसगे K3 5 T G1 M1 2 न (for च) G3 प्रसंगो येन केनचित् —[e]) M2 गुणान् K4 Dn1 D1-4 M2 विप्र (for विप्रा)

C 14 1037
B 14 37 15
K 14 38 15

भूतभव्यभविष्याणां भावानां भुवि भावनाः ।
त्रिवर्गनिरता नित्यं धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ॥ १४
कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसमृद्धिभिः ।
अर्वाक्स्रोतस इत्येते तैजसा रजसावृताः ॥ १५
अस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ।
प्रेत्यभाविकमीहन्त इह लौकिकमेव च ।
ददति प्रतिगृह्णन्ति जपन्त्यथ च जुह्वति ॥ १६
रजोगुणा वो बहुधानुकीर्तिता
यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा
स राजसैः सर्वगुणैर्विमुच्यते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

ब्रह्मोवाच ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम् ।
सर्वभूतहितं लोके सतां धर्ममनिन्दितम् ॥ १
आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः प्राकाश्यं सुखमेव च ।

—f) K5 B1 2 G3 परि, M1 2 प्रति (for संप्र) K1 3 राजस सप्रकीर्तित

14 a) K4 भविष्याना; D1 °ष्यामो —b) K2 S (except M1 2) भूताना (for भावाना) K1 3 5 D1 3 5 6 M3 4 (inf lin as in text) भुवि भावना, T G1 3 भव्यभावना (T1 °वनां, T2 °वना, G3 °विनां), G2 भूतभावन, M1 2 भूतिभावना —c) Ś1 K1 3 विवर्ण- (for त्रिवर्ग) B1 त्रिवर्गो नियतो नित्य —d) K2 4 B4 Dn1 धर्मार्थौ K3 G3 M1 2 3 (sup lin) एव च (for इत्यपि)

15 a) M1 2 प्रमोदति —K2 om (hapl) 15b–16a —c) Ś1 K3 मध्यस्रोतस, K1 4 D1 °मध्यश्रोतस, B1 3 D3 6 अर्वाक्श्रोतस —d) K4 D1 T G1 3 M1–3 4 (inf lin) ते जना, K5 B3–5 Dc1 Dn1 D2–6 G2 मनुष्या, B1 2 राजसा (for तैजसा) Ś1 K3 रजसावृत, B3 T2 G2 M1 2 राजसावृता (T2 °सा स्मृता) M4 लोकास्ते तेजसावृता

16 K2 om 16a (cf v l 15) —a) B3 T1 G1 तस्मिँल्लो° —M1 2 om (hapl) 16bc —b) Ś1 T1 G1 जायमान Dc1 om one पुन —c) K4 D1 प्रति- (for प्रेत्य) K3 G1 भावकम् K3 एहत, B1 2 ऐहत, T1 G2 3 M3 4 इच्छत, T2 इच्छति, G1 इच्छत —d) Ś1 K1 3 B3 पा(K1 3 प)रलौकिकम्, K2 4 D1 ऐहिलौ, B1 2 4 5 Dn1 D2 4–6 G2 ऐह°, D3 एते लौ, G1 प्रीहलौ G3 ऐह्यलौकिकमेव च —For 16cd, K5 subst

77* प्रेत्यभावकरीं सिद्धिमीहन्ते राजसा जना ।

—e) Ś1 K4 D1 2 ददति, Dc1 D4 6 ददाति, G3 दानानि K2 D3 गृह्णाति —f) K1 जायति, T G तृप्यति, M3 तर्पयंति; M4 तृप्यते (for जपन्ति) T2 G1 [अ]पि (for [अ]थ) K4 D1 जपं(K4 °यं)त्यथ जुह्वति च, B Dn1 D2–6 तर्पयत्यथ (B1 °ति च) जुह्वति (D4 °थ), M1 2 ***थ च जुह्वते

17 a) K4 राज्ञो गुणा Ś1 K1 3 वै, K2 (also as in text) 5 मे, M1 3 वा (for वो) K3 यहवो (for बहुधा) Ś1 K1 3 B2–4 Dc1 प्र- (for [अ]नु) D1 राज्ञो गुणाना बहवो यथावद् —b) K3 4 D1 om च D1 उक्त तथा ते गुणवृत्तमेव —c) B3 4 D (except Dn1 D1) T G1 [ऽ]पि (for हि) K1 3 वेदयते (for वेद गुणान्) T2 G1 M3 4 transp गुणानिमान् and सदा M1 2 बहून् (for सदा) —d) Ś1 K1 3 B1 2 प्र (for त्रि)

Colophon om in K3 —*Sub-parvan* K2 T G1 3 अनुगीता —*Adhy name* K2 B Dn1 D4–6 गुरुशिष्यसवाद, Dc1 गुरुशिष्यसंवादे रजोगुण, G3 राजसगुणानुवर्णन —*Adhy no* (figures, words or both) Ś1 M4 (inf lin) 39, B3 Dn1 37 (as in text), D4 35, T1 29, T2 G1 2 M3 4 28, G3 38, M1 2 27 —*Śloka no* Dn1 19

38

☞ M1 2 read this adhy twice

1 Ś1 K1 om the ref K2 4 D1 M3 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —a) G3 तत. (for अतः). —b) M1 2 (both

अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्दधानता ॥ २
क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
अक्रोधश्चानसूया च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ॥ ३
मुधा ज्ञानं मुधा वृत्तं मुधा सेवा मुधा श्रमः ।
एवं यो युक्तधर्मः स्यात्सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ ४
निर्ममो निरहंकारो निराशीः सर्वतः समः ।
अकामहत इत्येष सतां धर्मः सनातनः ॥ ५
विश्रम्भो ह्रीस्तितिक्षा च त्यागः शौचमतन्द्रिता ।
आनृशंस्यमसंमोहो दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ ६
हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तता ।
शान्तिकर्म विशुद्धिश्च शुभा बुद्धिर्विमोचनम् ॥ ७
उपेक्षा ब्रह्मचर्यं च परित्यागश्च सर्वशः ।
निर्ममत्वमनाशीस्त्वमपरिक्रीतधर्मता ॥ ८
मुधा दानं मुधा यज्ञो मुधाधीतं मुधा व्रतम् । C 14 10 0 B 14 8 9 K 14 39 9

---

first time) द्वितीयं K4 D1 तृतीयं गुणसहित —^{c}) M1.2 (both first time) शृणु (for सर्व) K3 नित्य (for लोके) —^{d}) K3 स त (for सतां) K4 D1 सर्वम् (for धर्मम्) K2 अनुत्तम (for अनिन्दितम्) K. सतां धर्मसमन्वित

2 ^{a}) Dn1 आनद —^{b}) Ś1 K Dn1 D5 6 प्रकाश्य (K5 °श) —^{c}) K2 M1 असरमं

3 ^{a}) Ś1 K3 M1 2 (last two first time) -वृत्तिर् (for धृतिर्) —^{b}) K2 3 ममता (for स°) — D3 om 3^{c}–4^{b} —^{c}) K2 Dn1 D2 6 [अ]नुसूया (sic) (for [अ]न°) —^{d}) T2 G3 दाक्ष्यं, G2 दक्ष्य K4 M2 (first time) 4 पराक्रम

4 D3 om 4^{ab} (cf. v 1 3) —^{a}) K1 2 B1 3 4 D8 सुधा ज्ञानं सुधा वृत्त, K3 4 D1 G3 मुदा ज्ञा(D1 दा)नं मुदा वृत्त, M1 2 (both first time) ब्रुधा ज्ञान ब्रुधा वृत्तं —^{b}) Dn1 सुधा (for the first मुधा) Ś1 K1 5 D1 मुधा(K1 °दा)श्रय , D5 (marg as in text) मुदा श्रम K2 4 B1 2 4 सुधा सेवा सुधा श्रम (K2 B1 °धाश्रय), M1 2 (both first time) ब्रुधा मेवा ब्रुधाश्रय —^{c}) Ś1 K1. 3 ध्रुव (for एव) G3 युक्तस्य (for यो युक्त) Ś1 K2 3 B3 मुक्तधर्म, K1 4 D1 मुक्तधर्मा; B2 M1 2 (last two first time) धर्मयुक्त (for युक्तधर्म) —^{d}) K1 3 [ऽ]प्यत्र (for ऽमुत्र) K5 Dn1 D2–4 T2 [अ]न्यतम् (for [आ]नन्त्यम्)

5 ^{a}) B2 निर्मोहो (for निर्ममो) —^{b}) K4 D1 निराश K5 सवृत (for सर्वत) G2 निराशी सर्वं समत —^{c}) K2 हित, B2 (marg) मृत, G1 त्याग (for हत) B3 इत्येव, B1 निस्पेपु, Dc1 इत्येपा (for °ष) K4 D1 अकामहित इत्येते B5 Dn1 D2–6 °भूत इत्येव (Dn1 व), T2 अकर्त्र्योत इत्येप

6 ^{a}) K1 3 B2 D2 4 S निर्ममो, B1 विश्वस्तो —^{c}) Dc1 अनृशंस्यम् K3 अनृशस्यमसंमोहं· —^{d}) K1 D6 यदा, T2 यया (for दया) K1 D3. 4 M1 2 (last two first time) पैशुन, K4 Dn1 D1 वै शुभ (for [अ] पैशुनम्)

7 ^{a}) B1 चष्टिर् (sic) (for तु°) K2 विवित्सा (for विस्मयश्च) B1 तु (for च) B2 हर्षश्च विस्मयस्तुष्टिर् —^{b}) G1 सार (for साधु) Ś1 K4 D1 -वृत्तय , B2 4 5 Dn1 D2–4 6 वृत्तिता (for वृत्तता) —^{c}) G3 M1 2 (last two both times) 3 4 शाति K4 कर्मश्च (for -कर्म वि) T1 शुद्धश्च B D (except D1) T2 शांति(D5 6 °त)कर्म(B4 D2 °र्मा)णि शुद्धि(Dc1 सिद्धि , T2 शुद्ध)श्च —^{d}) K6 S (except G3, M1 2 second time) भावशुद्धिर् (for शुभा बुद्धिर्) Ś1 K1 B1–3 विनोदन, G3 विमोहन, M1 2 (both first time) विमोचन K3 शुभाशुभविनोदन

8 ^{b}) K3 -त्यागाश्च Ś1 कीर्तिता (for सर्वश) —^{c}) K1 निर्देमत्वम् (for निर्म) K4 D1 corrupt, G2 3 अनाशिरत्वम्, M1 2 (both first time) °शिष्टम्, M3 अमानित्वम्, Bom ed अनाशीष्ट्वम् (for °शीस्त्वम्) —^{d}) T corrupt K2 4 D1 अपरिक्रांतधर्मता, B1 2 अपरीक्षित , B3–5 Dc1 Dn1 D2–5 अपरि(B5 °री)क्षत°; G1 अनिक्रीतस्वध°, G2 परिकीर्तितध°

9 ^{a}) K1 प्रदाधानं, K2 B1–3 D6 सुधा दान, K4 G3 मुदा दान; D1 मधुदान; G1 मुधा नाम (for मुधा दान) K1 2 B1 3 D6 सुधा यज्ञो, K3 5 मुधा यज्ञं, G3 मुदा यज्ञो (for मुधा यज्ञो) M1 2 (both first time) ब्रुधा दान ब्रुधा यज्ञो —^{b}) M1 (first time) मुधा चित्त, M2 (first time) ब्रुधाधीत (for मुधाधीत) M1 2 (both first time) ब्रुधा (for the second मुधा) K1 2 B1 3 D6 सुधाधीत सुधा मत, G3 मुदा धीतं मुदा मत —^{c}) B1 3 D6 सुधा, T2 G3 मुदा (for मुधा) K3 परि (for प्रति) G1 मुधा प्रतिगृही तश्च, M1 2 (both first time) ब्रुधा प्रतिग्रह चैव —^{d}) K3 B1. 3 D1. 6 सुधा; G3 मुदा (for the first मुधा)

C 14 1050
B 14 39 9
K 14 39 9

मुधा प्रतिग्रहश्चैव मुधा धर्मो मुधा तपः ॥ ९
एवंवृत्तास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्सत्त्वसंश्रयाः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ १०
हित्वा सर्वाणि पापानि निःशोका ह्यजरामराः ।
दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्वते वै ततस्ततः ॥ ११
ईशित्वं च वशित्वं च लघुत्वं मनसश्च ते ।
विकुर्वते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा इव ॥ १२
ऊर्ध्वस्रोतस इत्येते देवा वैकारिकाः स्मृताः ।
विकुर्वते प्रकृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः ।
यद्यदिच्छन्ति तत्सर्वं भजन्ते विभजन्ति च ॥ १३
इत्येतत्सात्त्विकं वृत्तं कथितं वो द्विजर्षभाः ।
एतद्विज्ञाय विधिवल्लभते यद्यदिच्छति ॥ १४
प्रकीर्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो
यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
नरस्तु यो वेद गुणानिमान्सदा
गुणान्स भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

K1 G3 मुदा, K2 B1 8 D5 सुधा (for the second मुधा) B5 व्रत (for तप) M1 2 (both first time) वुधा धर्मों वुधा तप

10 a) Ś1 K1 8 G3 विधास्तु, K2 4 D1 भूताश्च, B3 Dc1 वृत्ताश्च (for वृत्तास्तु) — b) Ś1 K1 सत्य, T G1 सर्वं (for सत्त्व) — c) K3 ब्राह्म (for ब्रह्म) D4 योनिष्ठास् (for °स्थास्) — d) K5 M1 2 (last two both times) वीरा (for धीरा) Dc1 सत्त्व, G2 सर्वं (for साधु) K3 ते धीरान्साधुदर्शन

11 a) K4 D1 दत्त्वा, G3 जित्वा (for हित्वा) B1 5 Dc1 कर्माणि (for सर्वाणि) B1 2 M1 2 (last two second time) 4 हित्वा पापानि कर्मा(M4 सर्वा)णि — b) K2 G3 विशोका B5 Dn1 D2-6 [अ]थ मानवा (for [अ]जरामरा) B1-4 Dc1 ग(B1 श)तशोकाश्च मानवा — c) G1 3 दिव्य B1 2 M1 (both times) 2 (first time) 3 च ते, M2 (second time) कृते (for तु ते) Ś1 K1-3 D6 M1 2 (last two first time) वीरा (for धीरा) — d) K4 D1 कुर्वति T2 G1 2 M1 2 (last two second time) 3 4 स्म (for वै) M4 तपस् (for ततस्) K4 5 Dn1 D2-6 तनू, D1 T G1 3 तप (for तत) B Dc1 यथेष्ट (B1 3 °च्छ) कुर्वते तनू (Dc1 नृप)

12 D6 om 12–13 — a) Ś1 ईशित्वा; K4 D1 G3 ईशत्वं — b) K2 वशित्वं (for लघुत्व) T1 लघुत्व चाशुता तथा, T2 G1 °त्व चासता तदा, G2 3 M1 2 (last two both times) 3 4 °त्व चाणुता तथा — c) K4 D1 5 त्रिकुर्वतो (D1 °ते, D5 °ति), K3 Dn1 D2-4 ये कुर्वति, M1 2 (both first time) विकुर्वतो — d) K3 त्रिदिवगाद्

13 D5 om 13 (cf v l 12) Ś1 K1 2 repeat (without var) 13^ab after 13^ef — a) K2 Dn1 D1 2 श्रोतस, G1 M1 2 (last two first time) -रेतस (for स्रोतस) K5 ऊर्ध्वं श्रोतासि इत्येता (sic) — b) K4 D1 वै सात्त्विका (for वैकारिका) — c) K2 विकुर्वत्या, B D (except D1, D6 om) °र्वंत K3 [ए]व (for वै) — d) G1 दिश (for दिव) K1 2 प्रासस् Dc1 om one तत — e) G2 M1 2 (last two first time) इच्छति — f) K1 G2 भजते, Dc1 G3 भजति, Dn1 D2-6 M1 (second time) लभते

14 Ś1 K1 2 5 transp 14^ab and 14^cd Dn1 D2 5 6 om 14^cd — cd) B1 T G1 2 M (M1 2 both both times) transp विधिवत् and लभते Ś1 G3 लभ्यते K3 ईप्सित (for इच्छति)

15 a) K3 प्रकीर्तित K3 सत्य-, T G1. 2 M1 2 (last two first time) सर्वं (for सत्त्व) B2 om (hapl) from विशेषतो up to गुणा (in 15^c) — b) Dc1 यथा यद् (for यथावद्) K5 D1 G3 om च — c) Ś1 K1 3 B3 स सात्त्विकानिमान्, B1 Dc1 G3 सदा गुणानिमान् (by transp), D5 6 गुणान्सदेमान् G3 om, M1 2 (both first time) शुभान् (for सदा) — d) Ś1 K1 3 B3 तु, K2 4 च (for स) K4 स नैर्नं (for न गुणै स) K5 D (except Dc1) युज्यते

३९

ब्रह्मोवाच ।
नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक्त्वेनेह सर्वशः ।
अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ १
अन्योन्यमनुषज्जन्ते अन्योन्यं चानुजीविनः ।
अन्योन्यापाश्रयाः सर्वे तथान्योन्यानुवर्तिनः ॥ २
यावत्सत्त्वं तमस्तावद्वर्तते नात्र संशयः ।
यावत्तमश्च सत्त्वं च रजस्तावदिहोच्यते ॥ ३
संहत्य कुर्वते यात्रां सहिताः संघचारिणः ।
संघातवृत्तयो ह्येते वर्तन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ४
उद्रेकव्यतिरेकाणां तेषामन्योन्यवर्तिनाम् ।
वर्तते तद्यथान्यूनं व्यतिरिक्तं च सर्वशः ॥ ५
व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत् ।
अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं सत्त्वं चाल्पतरं ततः ॥ ६
उद्रिक्तं च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् । C 14 1064 B 14 39 7 K 14 40 7

Colophon — *Sub parvan* K2 8 T G1 M1 2 (last two second time) 3 4 अनुगीता, K5 D5 ब्राह्मणगीता — *Adhy name* K2 8 B Dn1 D4. 5 M4 गुरुशिष्यसंवादः, G2 सत्त्वगुणवर्णनं, M1 2 (both first time) सात्त्विकवृत्त — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 M4 40, Dn1 38 (as in text), D4 36, T1 30, T2 G1. 2 M1 2 (last two second time) 3 4 (*sup lin*) 29, G3 39, M1 2 (both first time) 28 — *Śloka no* Dn1 15

39

1 K2 om the ref K4 D1 M3 ब्राह्मण (for ब्रह्मा) — a) D5 [ए]व, T G1 2 M वै (for [ए]व) G3 न मे शक्या वृथा वक्तु — b) B1 2 4 (marg as in text) विस्तरेण (for पृथक्त्वेन) K2 4 D1 च, Dn1 D2–6 G2 M4 [ए]व, T G1 हि (for [इ]ह) — c) D5 सर्वाणि (for दृश्यन्ते) K4 D1 अविच्छिन्ना न दृश्यते — d) B1 2 रज सत्त्वतमांसि च

2 a) Ś1 K1. 3 B1 अभिष(B1 °स)ज्जते, K2 D1 T G1. 2 M1–3 अनुपज्य(K2 °ज्जं)ते, K5 °सज्यते, B5 °रज्यते, Dc1 अन्वसज्जते (sic), Dn1 D2–6 अथ र(D5 °पर)ज्यते, G3 अनुभुज्यते (for °षज्जन्ते) — B2 om. 2bc — b) T G1. 2 अन्योन्येन, G3 °न्यस्य, M स्वन्योन्य च D5 6 [अ]र्थ (for [अ]नु-) Ś1 K1 3 अन्योन्य स्यानुवर्तिन, B1. 3 4 Dc1 तथान्योन्यानुजीविन, Dn1 D2–4 ह्यन्योन्य पार्थजीविन (D3 न) — c) K5 अन्योन्योपाश्रया, D (except D1) G3 °न्यमा(G3 स्या)श्रया — d) Ś1 K1. 3 B2 (marg) जीविन, M3 वर्मिन (sic) (for -वर्तिन) T G1 तथान्योन्येन जीविन

3 a) K5 B2 3 D (except Dc1 D1) T1 रजस् (for तमस्) — b) K4 D1 वर्धते — c) K1 तु पश्चात् (for तमश्च) — d) M3 इव (for इह)

4 a) K2 कुर्वति, K3 4 D1 कुरुते — b) M1 2 सहिता (for स°) Ś1 K1 3 सग, D2–6 सह, T2 G1 सर्वे (for संघ-) M4 (*inf lin*) वारिण (for -चा°) — c) K4 D1 सवशो, T1 संभूत (for सवात-) — d) Dc1 D3 वर्तते, D6 वर्तेते M4 हेत्वहेतुव (for °तुभि) K4 D1 प्रवर्तते ह्यहेतुभि

5 a) Ś1 K1 व्यतिरेकाना, K2 5 B Dc1 Dn1 D2–6 रिक्ताना, T G1. 2 °रेकेण (for रेकाणां) K4 D1 G3 उद्रिक्त(G3 द्रेक)व्यतिरिक्ताना — b) K4 वर्जिता (for वर्तिनाम्) — c) K3–5 B D वक्ष्य(D1 वक्ष, D3 चक्ष्य)ते (for वर्तते) B Dc1 S यद् (for तद्) Ś1 K1–3 D3 T2 यथानूनं, B3 G3 यथा(G3 °दा)न्योन्यं, B4 Dc1 D5 6 यथान्यायं, G1 2 M2–4 यदान्यून, M1 यदन्यूनं (for यथान्यूनं) — d) K5 अतिरिक्त (for व्यति°)

6 b) T G1 शुभं (for भवेत्) — c) K4 D1 6 तमो ज्ञेय, M च (M4 [अ]पि) सत्त्व स्यात् (for रजो ज्ञेय) — d) Ś1 अतश्च, K1 तमश्च, K4 M रजश्च (for सत्त्वं) K5 B D (except D1) T G1 2 अल्प (for चाल्प-) K5 Dn1 D2 3 6 यथा, B Dc1 D4 5 T G2 तथा, D1 भवेत्, G1 तदा (for तत)

7 Ś1 K1 3 4 G1 om (hapl) 7–8 B2 Dc1 G3 om (hapl) 7 — a) K2 B1 D1 T M तु (for च) D6 रसो (for रजो) — b) K2 D1 3 -श्रोतोगतं — c) D1 T रजो (for तमो) — d) K2 B5 रजश्च (for सत्त्व) B1 Dn1 D1 4–6 अल्प (for चाल्प)

C 14 1064 B 14 29 7 K 14 40 7 अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं सत्त्वं चाल्पतरं ततः ॥ ७
उद्रिक्तं च यदा सत्त्वमूर्ध्वस्रोतोगतं भवेत् ।
अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं तमश्चाल्पतरं ततः ॥ ८
सत्त्वं वैकारिकं योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका ।
न हि सत्त्वात्परो भावः कश्चिदन्यो विधीयते ॥ ९
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणसंयुक्ता यान्त्यधस्तामसा जनाः ॥ १०
तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम् ।
इत्येवं त्रिषु वर्णेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ॥ ११
दूरादपि हि दृश्यन्ते सहिताः संघचारिणः ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव पृथक्त्वं नानुशुश्रुम ॥ १२
दृष्ट्वा चादित्यमुद्यन्तं कुचोराणां भयं भवेत् ।
अध्वगाः परितप्येरंस्तृष्णार्ता दुःखभागिनः ॥ १३
आदित्यः सत्त्वमुद्दिष्टं कुचोरास्तु यथा तमः ।
परितापोऽध्वगानां च राजसो गुण उच्यते ॥ १४
प्राकाश्यं सत्त्वमादित्ये संतापो राजसो गुणः ।
उपप्लवस्तु विज्ञेयस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५
एवं ज्योतिःषु सर्वेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ।

B1 2 Dn1 D2 4–6 तथा, D8 यथा (for तत)

8 Ś1 K1 3 4 G1 om. 8 (cf v 1 7) K5 B5 D6 om (hapl) 8 —a) D1 T G3 8 तु (for च) D4 5 रज, T1 सदा (for यदा) —b) B3 4 D1 ऊर्ध्वं श्रोतोगत, D4 5 अध्यश्रोतो° (sic) —c) K3 B (B5 om) D (D6 om) तमो (for रजो) —d) K2 B1–4 Dc1 Dn1 D1–3 रजश्च; D4 सत्त्वश्च; D5 सत्त्वम् (for तमश्च) B3 4 Dc1 स्वल्प, D6 अल्प (for चाल्प-) B1 3 Dn1 D2–5 T2 तथा, G3 भवेत् (for तत)

9 a) B Dc1 Dn1 D2 4 M3 वैकारिकी, D3 5 G3 °रिका, D6 चैकापि यो (sic) —b) Ś1 प्रकाशिक, K2 °शकं, K3 °शाका, K4 °शन, K5 M1 2 °शिता, D1 शसा (sic) —D1 om 9c–10b —c) B D (D1 om) धर्मं°, M3 भाव —d) B1 क्षत्र (for अन्यो)

10 = (var) 6 36 18 D1 om 10ab (cf v 1 9) —c) K4 M3 -वृत्ति(M3 °त्त)स्था, K5 B1 4 T G1 M1 2 4 -युक्तास्तु, G2 -युक्ता हि (for संयुक्ता) G3 जघन्ययोर्विंयुक्तास्तु —d) B1 2 नरा, D1 थला, D6 गुणा (for जना) M3 अधो गच्छति तामसा

11 b) D2–4 ब्राह्मण —c) D1 [ए]ते (for [ए]वं) D1 om (hapl) वर्णेषु वि- —d) K1 3 निवर्तंते, K2 S प्रव ; K5 निवसति

12 a) B4 इ, T G1 2 M च; G3 [इ]ह (for हि) —b) K3 सग-, B2 T G1 2 सह- (for संघ) Dc1 D1 M4 (inf lin as in text) चारिणा (M4 °ण) —d) B1–3 5 Dc1 Dn1 D2–6 पृथक्त्वेन (for °क्त्व न) K2 4 D1 अनु (for नानु) K2 4 5 D1 3–6 M1 -शुश्रुम T2 पृथक्त्वान्नाम शुश्रुवु

13 a) B1 2 Dn1 D6 6 तु (for च) —b) Ś1 K B1 4 (marg) 5 D1 कुचैराणा, B1 (marg) 2–4 Dc1 Dn1 D2–6 कुच° (for कुचो°) Ś1 T2 G1 2 M3 व्यया, K1 3 घृया, G3 M1 2 4 यया (for भय) M1 2 [अ]-भवत्, M4 (inf lin) भय (for भवेत्) ❀ Cn कुत्सित कर्म चरन्ति ते कुचराश्चोरा । ❀ —c) T1 अस्वर्गा, T2 ऊर्ध्वगा (for अध्वगा) Ś1 K1–4 तप्यते, D1 तप्यत (for -तप्येरन्) —d) Ś1 K D1 घर्मार्ता, B1–4 Dc1 दुःखार्ता (B2 °र्तां), B5 Dn1 D2–6 उष्णार्ता, G3 तृपार्ता, M उष्णार्ता (for तृष्णार्ता) K4 D1 सुख (for दुःख) M1, 2 भोगिन (for -भा°)

14 a) B1 M1, 2 आदित्य, T1 °त्ये, M3 °त्याद् (for °त्य) M1 2 om सत्त्वम् B5 Dn1 D2–6 उद्रिक्त, T G1 2 उद्दिष्ट —b) Ś1 K1–3 5 B1 2 5 D2 कुचौरास (B5 °रस्), B1 (marg) 3 4 Dc1 Dn1 D4 कुचरास, D3 कुबेरास् (for कुचो°) K3 B Dn1 D2–6 तथा (for यथा) M4 (inf lin as in text) -क्रम (for तम-) K4 D1 कुचौराश्च तथा तम —c) K3 पथि तापो, D6 परितो यो T2 [s]ध्वकामाना (for °गाना च) —d) K4 B D (except D6) T2 रजसो

15 K3 om. 15ab —a) Ś1 K2 4 5 D1 G3 M1–3 प्रकाश (K5 °श्ये, G3 °श्य) (for प्राकाश्य) Dn1 D2–6 आदित्य —b) K4 B D (except D6) M3 रजसो, G3 राजसा Ś1 G2 गुणा, K5 गुणे, M2 गुणं —d) Ś1 K1 5 B3 तमसस् K4 S (except G3) तत्र, D6 तु स- (for तस्य)

16 a) Some MSS ज्योतिषु, G3 स्मृतिषु K2 4 D1 एवं योनिषु सर्वासु —b) K1 3 5 B2 4 5 D2–4 6 T1 G3 M नि-, K2 4 D1 T2 G1 2 प्र (for वि) B1 2 त्रयो गुणा (by transp) —K5 Dn1 D2–6

पर्यायेण च वर्तन्ते तत्र तत्र तथा तथा ॥ १६
स्थावरेषु च भूतेषु तिर्यग्भावगतं तमः ।
राजसास्तु विवर्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः ॥ १७
अहस्त्रिधा तु विज्ञेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते ।
मासार्धमासवर्षाणि ऋतवः सन्धयस्तथा ॥ १८
त्रिधा दानानि दीयन्ते त्रिधा यज्ञः प्रवर्तते ।
त्रिधा लोकास्त्रिधा वेदास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ १९
भूतं भव्यं भविष्यच्च धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ।
प्राणापानावुदानश्चाप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ २०
यत्किंचिदिह वै लोके सर्वमेष्वेव तत्त्रिषु ।
त्रयो गुणाः प्रवर्तन्ते अव्यक्ता नित्यमेव तु ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणसर्गः सनातनः ॥ २१
तमोऽव्यक्तं शिवं नित्यमजं योनिः सनातनः ।
प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥ २२
अनुद्रिक्तमनूनं च ह्यकम्पमचलं ध्रुवम् ।
सदसच्चैव तत्सर्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् । C 14 1081 B 14 39 24 K 14 40 24

repeat 16^{cd} after 20 — c) Ś1 K1 पर्यायेन, K6 (second time) ये च K4 D1 नि, K5 Dn1 D2-6 (all second time) प्र, B1 2 तु (for च) — d) K3 5 (first time) Dc1 D5 6 (last two first time) यथा (for the first तथा)

17 a) K2 3 D (except D1 6) तु (for च) K3 B1 2 4 D (except D1) भावेषु (for भूतेषु) — b) Ś1 (before corr as in text) पृथग् (for तिर्यग्-) Dc1 भावेन त (for -भावगत) K4 B1-3 D1-6 M3 मन (for तम) — c) Ś1 K1 3 D6 निवर्तंते, D2 3 T G विवर्धंते (for °र्तन्ते) K2 4 5 D1 रजसा तु विवर्धंते — d) K3 B2 3 G3 M स्नेहभावास्तु (G3 M1 2 तु) सात्त्विका

18 a) B1 2 च (for तु) — b) Dc1 om त्रिधा रा G3 तथा (for त्रिधा) — c) K3 B2-4 Dc1 -मासा (for -मास) — d) B1 धातव (for ऋतव) G2 पड्विधास् (for सन्धयस्) G3 जतव भिंधवस्तथा

19 a) Ś1 D6 धीयते — b) M4 यज्ञ — c) T2 यथा (for the first त्रिधा) Ś1 K1 2 6 D6 लोकस् K1 D (except Dc1) G2 देवास्, G1 lacuna, M3 वेदस् (for वेदास्) — d) D1 om (hapl) त्रिधा विद्यास् Ś1 K2 M4 विद्या, K2 4 देवास्, Dc1 वेदास्, G3 सिद्धिस् (for विद्यास्) K4 D1 मति (for गति)

20 a) K2 4 B D T G भविष्य (for °ष्यच्) — b) K4 D3 धर्मार्थं (D3 °र्थं) K3 B3 D (except Dc1 D1) एव च, B1 2 एव तु (for इत्यपि) — c) K4 प्राणोदानाव्, T2 G2 3 प्राणा(G3 °णो)पान — d) K (except K3) D1 T1 G1 2 om [अ]पि D2 5 6 [ए]तद् (for [ए]त) K5 G3 गुणास्त्रय (by transp), B1 2 द्वि(B2 त्रि)धा गुणा — After 20, K6 Dn1 D2-6 repeat 16^{cd}

21 a) B1 2 6 लोके च, B3 4 D (except Dn1 D1) T1 लोकेस्मिन् (for वै लोके) — b) K2 3 corrupt Ś1 K1 हि, D2 3 तु (for तद्) K4 D1 सर्वमेव तत श्रुणु, Dn1 D5 6 °मेते त्रयो गुणा, D2-4 °मेतेषु च त्रिषु — K4 om 21^{cdef} — c) K5 प्रवर्धंते — d) K6 ह्यव्यक्तान्, B D (except D1) T G ह्यव्यक्ता, M ह्य(M4 अ)व्यक्त (for अव्यक्ता) D1 4 व्यक्तम् (for नित्यम्) K2 तत्, D1 T G1 3 च (for तु) K1 अव्यक्तमिति नैव तु — e) M1 2 सत्त (for सत्त्व) — f) K2 T G1 गुण सर्वं, B3 गुणसंग, M1, 2 4 गुण स्मर्गं D1 गुणा सर्गा सनातना

22 a) K3 त्रयो, D1 तपो, T G तद् (for तमो) D6 [ऽ]व्यक्ते Ś1 शिवो नित्यम्, B5 D3 3 शिवं धाम (B5 नाम), D4 त्रिविध म (sic), D5 6 धाम रजो (for शिवं नित्यम्) M तपो व्यक्त (M3 °क्त) शुभ नित्यम् — b) Ś1 K1 अजे, K2 B Dn1 D2-4 रजो, K3-5 D1 अजो, D5 6 योनि, G1 अजा, G3 मम (for अज) K2 4 नित्य, D3 निम्य, D5 6 सत्त्व, G1 -योनिं (for योनि) Dc1 T2 G सनातन T1 अजेय यत्सनातन — c) Hypermetric G3 विकार B2-5 Dc1 लय, D5 स लय, M प्रथम (for प्रलय) K3 प्रवृत्तिकार प्रलय, B1 लयो विकार प्रकृति — d) T G1 प्रभाव, M4 प्रधान K6 B1. 5 Dc1 D3 4 प्रभवा व्ययौ, G2 °वाप्ययं, G3 प्रळयाप्ययौ, M1 2 प्रथमा-व्ययौ (sic)

23 a) Ś1 K1 अनुद्दक्तम् (sic) (for °द्रिक्तम्) K2 4 D1 अनतत्त्वम्, K5 अतत्रत्वम्, Dc1 Dn1 D2 3 5 6 अनूनं वा — b) Ś1 K1 3 Dn1 D2-6 G3 [अ]प्यकप(D4 G3 °प्य)म्, K2 5 D1 अकप्यम्, M [अ]प्यकल्प(M3 °ल्प्य)म् (for ह्यकम्पम्) K4 D1 अकप्य(D1 °प)मतुल ध्रुवं, T G2 व्यक्तमप्यम(G2 °च)ल ध्रुव, G1 [अ]व्यक्त मप्यमलं ध्रुव — c) K4 D1 सत्त्व (for सर्वम्) — d) Ś1 K1 3 5 मंतव्य त्रि-, K2 4 D1 व्यक्ताव्यक्त (for

C 14 1062 B 14 29 24 K. 14 40 24 ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः ॥ २३
अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो
यो वेद सर्वाणि गतीश्च केवलाः ।
विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववि-
त्स मुच्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

ब्रह्मोवाच ।
अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः ।
आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १
महानात्मा मतिर्विष्णुर्विश्वः शंभुश्च वीर्यवान् ।
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ॥ २
पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ।
तं जानन्ब्राह्मणो विद्वान्न प्रमोहं निगच्छति ॥ ३
सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाँल्लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति ॥ ४
महाप्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि निश्रितः ।

अव्यक्त त्रि) D_6 पर (for स्मृतम्) —^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,8}$ ज्ञेयानि वा प्रदेयानि

24 ^{a}) T_1 गुणानि M_2 तत्त्वको (for °तो) —^{b}) G_8 सर्वांश्च, M_4 नित्यात्म (for सर्वाणि) $K_{1\,8}$ गतींश्च (sic), K_4 D_4 $M_{2\,8}$ गतिश्च, G_1 गतिं च $K_{1\,8}$ केवल , B_3 तत्त्वत , D_{c1} G_1 M_8 केवला (G_1 °ला) —^{c}) G_1 अमुक्त , G_3 विमुच्य (for विमुक्त) K_5 G_8 देह (for -देह) K_4 D_1 प्रविभज्य (for °भाग) —^{d}) $K_{4\,5}$ D_1 G_8 अनामय , D_{c1} निराशय (for °मय)

Colophon — *Sub-parvan* $K_{2\,3}$ S (except G_2) अनुगीता — *Adhy name* $K_{2\,5}$ B D_{c1} D_{n1} D_{1-6} गुरुशिष्यसंवाद , G_8 गुणव्यक्तिकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ M_4 (*inf lin*) 41, D_{n1} 39 (as in text), D_4 37 , T_1 31 , T_2 $G_{1\,2}$ M 30 — *Śloka no* D_{n1} 26

40

1 K_2 गुरुर् , K_4 D_1 M_8 ब्राह्मण (for ब्रह्मा) —^{b}) D_8 महातेजा (for °नात्मा) T_2 महागत , G_2 महीपति —^{c}) G_8 अनिर्गुणाना (for आदिर्गु°) D_8 गुणानां च सर्वेषा (submetric) —^{d}) $D_{5\,6}$ प्रथमं

2 ^{a}) K_8 महानात्म- K_4 D_1 गतिर् , C_v विभुर् (for मतिर्) $B_{0\,3}$ D_4 जिष्णुर् , C_v विष्णुर् (as in text) —^{b}) $K_{2\,4\,5}$ D_1 विश्वं , $B_{1\,4\,5}$ D_{c1} D_{n1} $D_{2\,3\,5\,6}$ जिष्णु , $B_{2\,3}$ D_4 विष्णु , T G विभु (for विश्व) $K_{2\,4}$ D_1 स (for च) —^{c}) D_8 निद्धि (for बुद्धि) M प्रलोपलब्धि(M_4 °ब्धी)श्च तथा (sic) —^{d}) T G सवित् , M बुद्धि (for तथा) K_4 D_1 क्षातिर् , T_2 ज्ञातिर् (for ख्यातिर्) K_1 वृत्ति , K_2 स्मृतिर् , K_5 $M_{1\,2}$ श्रुति (for धृति) K_2 धृति , D_6 मति (for स्मृति)

3 ^{a}) K_1 वाचक , $M_{1\,2}$ वाचक D_6 पर्यायि वाचक शब्दो —^{b}) K_4 D_1 महात्मा च (for °नात्मा) $Ś_1$ K_1 $B_{4\,5}$ विभाप्यते , K_5 G_8 विभो(G_3 °बा)ध्यते , G_1 विभावत (for °व्यते) — D_2 om 3^{c}–4^{b} —^{c}) D_1 ता जानन् , T_2 G_2 M_4 तज्ज्ञानाद् (M_4 °न) (for त जानन्) K_4 D_1 विद्या (for विद्वान्) G_8 त ज्ञाना ब्राह्मणो वेत्ति —^{d}) $K_{2\,4}$ D_1 मोहसाधि , D_{c1} समोह नि , G_2 अत्र मोह न , G_3 M_1 (*inf lin*) च मोह नि- (G_8 न) (for प्रमोह नि) K_5 D_{n1} D_{2-8} T_1 प्रमोह नाधिग(T_1 नैव ग)च्छति , B न समोह ($B_{1\,2}$ मोहं च) नियच्छति

4 Cf 6 35 13 , 14 19 45^{ab} D_2 om 4^{ab} (of v l 3) —^{a}) $K_{2\,4}$ D_1 पादांत (K_2 °त), D_4 पादाश्च , T G_1 -पादं च —^{b}) K_4 D_1 T $G_{1\,8}$ शिरो-

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ५
तत्र बुद्धिमतां लोकाः संन्यासनिरताश्च ये ।
ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥ ६
ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ।
प्रसन्नमनसो धीरा निर्ममा निरहंकृताः ।
विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्ति वै ॥ ७
आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम् ।
स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ।
विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभुः ॥ ८

एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं
नरः पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं
स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ ९ C 14 1095 B 14 40 13 K 14 41 13

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

सुन्न — c) K4 D1 T G1 2 श्रुतिमल् (for मार्दं) K1 2 M सर्वत श्रुतिमल्लोके (M1 °का) — d) K3 4 B2 D1 सात्वय, K3 साश्रित्य (for व्याप्य स) Ś1 K1 2 [अ]धि, T G1 [अ]त्र (for स) G3 तिष्ठते

5 a) K1 -प्रभुर्वि, K3 B1 2 3 Dn1 D2-5 T G1 2 प्रमाव, K4 D1 प्रमार्नि G4 महान्प्रभाव पुन्य — b) Ś1 K2 3 Dn1 D2-5 निश्चित, K3 D1 विन्सृ(K4 सृ)-त, B1 2 [अ]धिष्ठित, B3- नि सृत, Dc1 नि स्मृत, T G1 निष्ठित, G4 निश्रित, Madras ed सश्रित (for नि) K4 सत्यन्य हृदि विन्सृत, G3 सर्वं व्याप्य स तिष्ठति (= 4d) — d) Ś1 ईशानो, Dc1 आशानो, T2 ईशान्यो K4 एव च (for अव्यय)

6 a) Ś1 अत्र, K4 तत्र, D4 5 येत्र T G1 2 ये तु, G3 स तु (for तत्र) K3 D (except D1) बुद्धिविदो (for मतां) B1-3 D (except Dc1 D1) G3 लोके K1 2 अत्र बुद्धिगता लोका, M ये तु बुद्धतमा लोके — b) B Dc1 Dn1 D2-6 सद्भाव (for सन्यास) K4 D1 सन्यासनिरताश्च ये — c) D6 ध्यायिनो — d) D3 सत्य धमन्या (for सत्यसंधा)

7 a) Dc1 om च — K4 D1 om 7cd — b) G3 न लुब्धा (for अलुब्धा) Ś1 K1 3 गत (for जित) — c) G3 वीरा, M1 युक्ता (for धीरा) — d) K1 3 निर्ममा, D3 निर्ममो K3 D निरहंकृत, B1 2 T G1 2 M1 2 3 क्रिया — f) B1 च, B3-5 Dn1 D2-4 [उ]त, Dc1 D6 6 ते (for वै)

8 a) K3 आत्मना K4 D1 आत्मानमात्मना वेद — b) K1 2 पुण्य K3 उत्तम — K6 B3-5 Dc1 D3 read 14 42 1-3 (B3- Dc1 D3 repeating 14 42 1 in its proper place) after 8b, while B1 2 Dn1 D4 6 read the same after 8b, repeating it in its proper place — c) B3-4 Dc1 -भूतेषु (for लोकेषु) — d) B1 2 उप (for अधि) — e) K2 विष्णोर् (for विष्णुर्) K4 D1 -सर्वेषु (for सर्गेषु)

9 a) B2 तु (for हि) K1 गुहामयं, K2 गुणाशय, T1 महा (for गुहा°) K3 M2 प्रभुर्, K4 D1 पर, K6 विभु (for प्रभुं) — b) B Dn1 D2-6 पर, Dc1 स्व, G3 नव, M1 हरिं (for नर) K1 पुराण, D5 पुराण K1 पुम्यो — c) D 5 बुद्धिमय (for मतां) K4 D1 गति — d) Dn1 सु (for स) B5 Dc1 om (hapl) बुद्धिमान D3 सर्वम् (for बुद्धिम्)

Colophon om in Dc1 S — *Sub-parvan* K3 4 अनुगीता — *Adhy name* B Dn1 D2 3 5 6 गुरुशिष्यसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 42, Dn1 40 (as in text), D3 38 — *Śloka no* Dn1 13

४१

C 14 1097
B 14 41 1
K 14 41 14

ब्रह्मोवाच ।

य उत्पन्नो महान्पूर्वमहंकारः स उच्यते ।
अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ॥ १
अहंकारश्च भूतादिर्वैकारिक इति स्मृतः ।
तेजसश्चेतना धातुः प्रजासर्गः प्रजापतिः ॥ २
देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् ।
अहमित्येव तत्सर्वमभिमन्ता स उच्यते ॥ ३
अध्यात्मज्ञाननित्यानां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामेष लोकः सनातनः ॥ ४
अहंकारेणाहरतो गुणानिमा-
न्भूतादिरेवं सृजते स भूतकृत् ।
वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते
स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा ॥ ५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

41

☞ K_{5} om this adhy

1 K_{2} गुरुर्, K_{4} D_{1} ब्राह्मण (for ब्रह्मा) — [a]) $Ś_{1}$ K_{1} G_{3} यदुत्पन्नो, K_{4} D_{1} उत्पन्नो हि (for य उत्पन्नो) — [b]) B_{1} अहकार — K_{4} D_{1} G_{3} om (hapl) 1^{cd} T_{1} om 1^{d}–2^{a}

2 T_{1} om 2^{a} (cf v l 1) — [a]) M_{4} (*inf lin*) अहकाराच् K_{3} स, Cv तु (for च) B_{1} भूतानि (for °दिर्) — [b]) K_{4} D_{1} विकारिक, Cv वै° (as in text) T G_{1} स्मृति. — [c]) K_{2} B_{2} D_{n1} M Cv तैज सश्च M_{2} धातु, Cv धातु (as in text) — [d]) B (except B_{4}) प्रजापते, D_{n1} D_{2-6} °यते, Cv °पति (as in text)

3 [a]) K_{3} लोके (for देवो) K_{4} D_{1} देवाना प्रभवे लोके — [b]) T_{1} om from मनसश्च up to भूतादि (in 5^{b}) G_{3} कृत सर्गास् (for मनसश्च) K_{2} $_{4}$ D_{1} विभाव (K_{2} °ग), D_{8} निलोक (for त्रि°) — [d]) K_{2} अभिधानं, K_{4} D_{1} इति मान, D_{c1} अहमता, D_{5} $_{6}$ अभिमानी, T_{2} G_{1} °मान, G_{3} °सक्ता (for °मन्ता)

4 T_{1} om 4 (cf v l. 3) M_{1} $_{2}$ om 4 — [a]) K_{2} $_{4}$ B_{3} D_{n1} D_{1-6} M_{3} °तृप्ताना (for नित्यानां) B_{1} $_{2}$ $_{4}$ $_{5}$ D_{c1} अध्यात्मध्यान(D_{c1} °भाव)तृप्ताना, G_{2} °ज्ञानिना तेषां — [c]) K_{2} मुख्यानाम्; G_{2} नित्या° (for सिद्धा°) — [d]) $Ś_{1}$ K_{2} $_{3}$ B_{3} धर्मं, Cv लोक (as in text)

5 T_{1} om up to भूतादि (in 5^{b}) (cf v l. 3). — [a]) K_{1-3} B_{1} D_{5} $_{6}$ M हरते (B_{1} D_{6} °तो), B_{2-5} D_{c1} [आ]हरते, T_{2} G [आ]रमते, M_{4} (*inf lin*) लभते (for [आ]हरतो) K_{4} D_{1} महानह वै हरते गुणानिमान् — [b]) G_{2} $_{3}$ भूतादिदेव B_{3} एव (for एवं) B_{1} $_{2}$ स सृजते, G_{3} भजते (for सृ°) G_{1} नु, G_{2} तु (for स) K_{4} D_{1} भूतभृत्, B_{2} °वत्, M_{3} लोककृत्, M_{4} (*inf lin* as in text) भूतक — [c]) K_{1-3} वैकारिका, B_{1} T G_{1} $_{3}$ °रिक G_{3} विचारितं (for विचेष्टते) — [d]) T_{2} G_{1} स, M_{1} $_{2}$ तत् (for स्व) $Ś_{1}$ मरुत्तया, B_{1} $_{2}$ तथा जगत् (by transp). D_{3} स्वतेजसे राजयते जगत्तथा

Colophon om in K_{5} — *Sub-parvan* K_{2} $_{3}$ T G_{1} M_{1-3} अनुगीता — *Adhy name* K_{3} B_{1-3} $_{5}$ D_{n1} D_{2} $_{3}$ $_{5}$ $_{6}$ गुरुशिष्यसवाद, D_{c1} गुरुशिष्यसंवादे अहकारचिंतन — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_{1}$ 43, D_{n1} G_{3} 41 (as in text), D_{4} 39, T_{1} 32, T_{2} G_{1} $_{2}$ M 31, M_{4} (*inf lin*) 42 — *Śloka no* D_{n1} 5

४२

ब्रह्मोवाच ।

अहंकारात्प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १
तेषु भूतानि मुह्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु ।
शब्दस्पर्शनरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ॥ २
महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ।
सर्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ३
यद्यस्माज्जायते भूतं तत्र तत्प्रविलीयते ।
लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ४
ततः प्रलीने सर्वस्मिन्भूते स्थावरजङ्गमे ।
स्मृतिमन्तस्तदा धीरा न लीयन्ते कदाचन ॥ ५
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
क्रियाकारणयुक्ताः स्युरनित्या मोहसंज्ञिताः ॥ ६
लोभप्रजनसंयुक्ता निर्विशेषा ह्यकिंचनाः ।　C 14 1108 B 14 42 7 K 14 42 7

42

1 K_5 reads 1–3, $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{5.6}$ read the same for the first time and B_{3-5} Dc_1 D_3 read 1 for the first time, after 14 40 8^b K_4 D_1 $M_{3.4}$ ब्राह्मण (for ब्रह्मा) —^{a}) B_1 (second time) $G_{1.3}$ प्रभूतानि (for प्रसू) $K_{3.4}$ D_1 अहकारप्रभूतानि —^{b}) Dc_1 (first time) om वै —^{c}) K_3 आकाशे, D_5 (second time) $_6$ (first time) आकाश —^{d}) T_1 G_1 पचम

2 For the sequence in K_6 and the repetition in $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{5.6}$, cf. v l 1 B_{3-5} Dc_1 D_3 read 2–3 after the first occurrence of 1 —^{a}) B_1 (second time) येषु (for तेषु) K_4 B_1 Dn_1 (last two second time) $D_{1.2}$ $_6$ (second time) T_1 G_3 मुह्यति, K_5 B_1 (first time) $_2$ (both times) $_{3-5}$ Dc_1 Dn_1 (first time) $D_{3.4}$ (both times) $_6$ (first time) युज्यते (for मुह्यन्ते) —^{b}) M_2 भूतानि (for -भूतेषु) — After 2^b, D_5 reads 6^{ab}, repeating it in its proper place D_5 (second time) om 2^{cd} —^{c}) K_4 स्पर्शेन, $B_{1.2}$ (both second time) स्पर्शश्च, M_2 स्पर्शेषु (for स्पर्शन) $Ś_1$ भूतेषु (for रूपेषु) K_5 $B_{1.2}$ (last two first time) $_{3-5}$ Dc_1 Dn_1 (first time) $D_{3.6}$ (first time) ते शब्दस्पर्शरूपेषु

3 For the sequence in K_6 and the repetition in $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{5.6}$, cf v l 1, and for the sequence in B_{3-5} Dc_1 D_3, cf v l 2 —^{a}) K_4 D_1 महाभूत (for °भूत) B_1 (second time) विनाशाय, D_5 (second time) -विलासश्च, T G विकाराते (for विनाशान्ते) D_2 महाभूतानि नश्यति, $M_{1.2}$ °भूतानि नाशाते —^{b}) Some MSS प्रळये $B_{1.2}$ (both first time) समुपस्थिते (for प्रत्यु°) D_5 (second time) जायते चोत्तरोत्तर (cf 4^d) — D_5 (second time) om 3^{cd} —^{c}) D_6 (second time) सर्वे (for सर्व) —^{d}) $Ś_1$ उत्पत्स्यते, Dn_1 (second time) $D_{5.6}$ (second time) अभ्युद्यते, D_8 उद्यते (for उत्पद्यते) $M_{1.2}$ ल्यं (for भयम्)

4 ^{a}) G_2 तस्मात्स (for यद्यस्माज्) M_2 ज्ञायते (for जा°) $Ś_1$ K_1 तत्तु, K_8 सर्व, M यत्र (for भूत) —^{b}) $K_{1.3}$ transp तत्र and तत् $D_{5.6}$ तत्तत्रैव (for तत्र तत्प) $K_{3.4}$ D_1 तत्तत्रैव प्रलीयते, K_6 तत्तु तत्र प्रली° —^{c}) B_3 मुह्यति, D_1 नीयते —^{d}) G_2 चोत्तरोत्तरा

5 ^{a}) K_2 D_8 T_2 सर्वेस्मिन् K_6 तत प्रलीयते सर्व —^{b}) K_6 भूत, M_2 भूत (for भूते) D_8 जगमौ —^{c}) B_1 स्थितिमत (for स्मृति) $K_{2.5}$ T तथा, B_5 सदा, G_2 ततो (for तदा) $Ś_1$ $K_{1.3}$ स्मृतिमतस्तथा वीरा, B_2 स्थितिमत सदा धीरा, G_3 स्मृतिवत समा धीरा —^{d}) K_2 न जीयते, $M_{1.2}$ नाली° (for न ली) G_3 कथंचन (for कदा)

6 D_5 reads 6^{ab} for the first time, after 2^{ab} —^{a}) K_3 शब्दस्पर्शौ, G_3 शब्दस्पर्श D_5 (first time) च रूप च (for तथा रूप) —^{b}) D_8 रस B_3 [s]थ (for च) $D_{5.6}$ पंचम —^{c}) $Ś_1$ K $D_{1.4}$ करण (for कारण) $B_{2.5}$ $D_{2.3}$ -नित्या, G_3 -मग्रा (for -युक्ता) $B_{1.4}$ Dc_1 Dn_1 $D_{5.6}$ क्रियाक($D_{5.6}$ °या क)-रणनित्या स्युर् —^{d}) G_2 अनित्यो G_3 संस्थिता (for संज्ञिता)

7 ^{a}) $K_{3.4}$ D_1 मोह, S (except M_4) लोक- (for लोभ) Dn_1 D_{2-6} M_4 संभूता (for संयुक्ता) $Ś_1$ $K_{1.3}$ B_1 लोभप्रजनने (K_1 °नं) युक्ता —^{b}) K_1 तु

C 14 1169
B 14 42 7
K 14 42 7

मांसशोणितसंघाता अन्योन्यस्योपजीविनः ॥ ७
बहिरात्मान इत्येते दीनाः कृपणवृत्तयः ।
प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ ८
अन्तरात्मेति चाप्येते नियताः पञ्च वायवः ।
वाङ्मनोबुद्धिरित्येभिः सार्धमष्टात्मकं जगत् ॥ ९
त्वग्घ्राणश्रोत्रचक्षूंषि रसनं वाक्च संयता ।
विशुद्धं च मनो यस्य बुद्धिश्चाव्यभिचारिणी ॥ १०
अष्टौ यस्याग्नयो ह्येते न दहन्ते मनः सदा ।
स तद्ब्रह्म शुभं याति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ११
एकादश च यान्याहुरिन्द्रियाणि विशेषतः ।
अहंकारप्रसूतानि तानि वक्ष्याम्यहं द्विजाः ॥ १२
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पादौ पायुरुपस्थं च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ॥ १३
इन्द्रियग्राम इत्येष मन एकादशं भवेत् ।
एतं ग्रामं जयेत्पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते ॥ १४
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाहुः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
श्रोत्रादीन्यपि पञ्चाहुर्बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ॥ १५
अविशेषाणि चान्यानि कर्मयुक्तानि तानि तु ।

(for हि) —^{c}) Dc1 सघाश्च, M4 सघाधा (for संघाता) —^{d}) K2 4 D1 [अ]नु- (for [उ]प)

8 ^{a}) T आत्मानम् G3 इत्येता — K2 om (hapl) 8^{b}–9^{a} —^{b}) G3 क्रूरा (for दीना) K3 वत्सला, Bom ed -जीविन (for वृत्तय) —^{c}) T1 G2 3 प्राणा(G3 °णो)पान

9 K2 om 9^{a} (cf v 1 8) —^{a}) K6 B2 D T G2 3 अंतरात्मनि, G1 °त्येति, Cv °त्मेति (as in text) Ś1 K3 वा(Ś1 च्या)प्येते, D3 नियता, T1 चात्मेति, Cv चाप्येते (as in text) —^{b}) D3 शरीरे, Cv नियता (as in text) —^{c}) Ś1 K1 3 त्वङ्मनोबुद्धिर्, B3 वाङ्मनोवायुर् K3 [ए]तत्, B3 G3 [ए]ते (for [ए]भि) Dn1 D3 5 6 वाङ्मनोबुद्धिभि सार्धम् —^{d}) Dn1 D5 6 इदम्, D3 एवम् (for सार्धम्) Ś1 K1 अष्टात्मज, B3 °ष्टक

10 ^{a}) D3 घ्राणे, M1 2 प्राण (for घ्राण) K6 त्वक्श्रोत्र ज्ञानचक्षुश्च —^{b}) B Dc1 T2 M2 रसना K. B संयता, B3 Dc1 T2 G2 3 संयुता K4 D1 रसन वाक्यच तथा, Dn1 D2–6 रसना वाक्च सयता —^{c}) Ś1 K1–4 B3 D1 वाङ्मनो (for च मनो) —^{d}) M1 2 बुद्धिश्चाप्यविचारिणी

11 ^{a}) M2 [अ]द्वयो (for [अ]ग्नयो) D4 तु (for हि) K4 [अं]ते (for [ए]ते) —^{b}) Ś1 K1 3 G2 न दहति, K3 प्रदह्यते (sic), K4 D1 प्रवहते (for न दहन्ते) T1 G2 दहत्येव (G2 °त्र) क्रिया सदा, G1 दहते य क्रिया सदा, M1 3 4 दहते मानस स(M2 °सस्त, M4 °स त) दा, M3 यईतेदं क्रियां सदा —^{c}) G1 न (for स) D5 6 transp तद्ब्रह्म and स K4 पर, M -सद्दो (for शुभं) —^{d}) K4 B3 D (except Dc1) तस्माद् D5 6 जायते (for विद्यते)

12 ^{a}) Ś1 एकादशे, K4 M1 2 4 °दश Ś1 (before corr) S (except G2 3) तु, K2 5 [ए]व (for च) G1 चान्याहुर् (sic) —^{c}) K3 4 B D (except D3) अहंकारात् —^{d}) S (except G3) नामत (for [अ]हं द्विजा) K2 3 द्विज, K4 D1 तव, K5 सदा (for द्विजा) D6 प्रवक्ष्यामि मह द्विजा (sic)

13 ^{b}) B1 Dc1 S (except G3) [इ]ति (for [ए]व) K4 M2 पचमं, M1 पचमा —^{c}) Ś1 पाणिर् (for पायुर्) Ś1 K1 उपस्था च, K3–4 B Dc1 Dn1 D2 4–6 G3 °स्थश्च, D1 °स्थास्य, D3 °स्थाश्च —^{d}) K1 वाक्चैव (for हस्तौ वाग्)

14 Ś1 reads 14 on marg —^{a}) M3 ग्रामम् (for ग्राम) D3 एत्येष, G3 इत्येतन्न (for इत्येष) —^{b}) D6 एकादशी, T1 G1 2 M चैकादश —^{c}) K2 B3 Dc1 D2 एव, M1–3 एतद् (for एत) D6 पूर्वे T1 G1 त ग्राममजय(G1 °र्यये)त्पूर्वं, G3 एतद्ग्राम च यत्पूर्वं —^{d}) K2 5 B1 Dc1 प्रकाशयेत्

15 ^{a}) B1 2 4 Dc1 [ए]व (for [आ]हु) —^{b}) K1 B4 Dc1 S (except G3) [अ]पि (for च) —^{c}) B3 श्रोत्रागानि K2 [इ]त्र, K4 5 D1 T1 G3 M1–3 च, G1 2 M4 तु (for [अ]पि) Ś1 K1 3 श्रोत्रादीनि तथा पञ्च

16 ^{a}) K3 अवागपाणि (sic), K6 B2 D1 S (except T2) अवशेषाणि (T1 °शिष्टानि) (for अवि°) K2 [अ]न्याहु (for °नि) Ś1 अर्वाग्रूपाणि चा* *, K1 आकाश पाणिचर्यानि (sic) —^{b}) K4 यानि च, K6 तानि च; B1 2 भारत, B5 Dn1 D2–4 T G1 2 M1 3 यानि तु (for तानि तु) —^{c}) K5 उभय तु (for °यत्र) —^{d}) B D (except Dc1 D1) T G तु द्वा (B1 2 च द्वा, D3 तद्वा)दशी, M3 वा दशमी (for द्वादशमी)

उभयत्र मनो ज्ञेयं बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ।। १६
इत्युक्तानीन्द्रियाणीमान्येकादश मया क्रमात् ।
मन्यन्ते कृतमित्येव विदित्वैतानि पण्डिताः ।। १७
त्रीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ।
स्थलमापस्तथाकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् ।। १८
अण्डजोद्भिज्जसंस्वेदजरायुजमथापि च ।
चतुर्धा जन्म इत्येतद्भूतग्रामस्य लक्ष्यते ।। १९
अचराण्यपि भूतानि खेचराणि तथैव च ।
अण्डजानि विजानीयात्सर्वांश्चैव सरीसृपान् ।। २०
संस्वेदाः कृमयः प्रोक्ता जन्तवश्च तथाविधाः ।
जन्म द्वितीयमित्येतज्जघन्यतरमुच्यते ।। २१
भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्ययात् ।
उद्भिज्जानीति तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः ।। २२
द्विपादबहुपादानि तिर्यग्गतिमतीनि च ।
जरायुजानि भूतानि वित्त तान्यपि सत्तमाः ।। २३
द्विविधापीह विज्ञेया ब्रह्मयोनिः सनातना । C 14 1139 B 14 42. 39 K 14 42 24

---

17 a) K7 B D- [ए]तानि, D5 [आ]त्मानि, G2 [इ]मे (sic) (for [इ]मानि) Dc1 इत्युक्तानीं द्रियाण्येतानि (hypermetric). — b) K2 3 D1 T G1 यथा क्रमात्, K4 यथा भवेत्, B Dc1 Dn1 D -6 यथा क्रम, G2 3 तथा क्रमात् (for मया क्र°) — c) K4 B1 2 Dn1 D2 3 6 T1 M2 [ए]व (for [ए]व) — d) K5 विदित्व, T2 G1 2 M विनिन्य (for विदित्वा) B Dn1 D2-6 T1 G2 तानि (for [ए]तानि) Ś1 K1-4 T2 G1 पंडित D1 विदित्वैतानि पडित (sic), G3 विदन्वैतानि स्थिता (sic) — After 17, B Dc1 Dn1 D -6 T2 ins

78* अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम् ।
[T2 विविधं]

— After the above, B Dc1 Dn1 D2-6 read 27-39 (B1-2 repeating 27a-39b, B4 . 27-38, Dc1 Dn1 D3 27a-30b, at their proper places), while D5 reads 27-39 after 17

18 b) D6 [अ]भि (for [उ]प) Ś1 K1 3 . लभ्यते (for -पद्यते) — c) Ś1 K4 Dc1 स्थूलम् (for स्थलम्) K3 आपश्रुन (sic) (for आपस्तथा) — d) G3 [ए]व (for [अ]पि)

19 K om (hapl) 19a-20b — a) B4 D1 T2 M अण्डजोद्भिद- D सस्वेद G2 अण्डजस्वेदजोद्भिज्जा — b) K4 D1 जा, Dc1 om (for च) — c) K3 चतुरा B1 2 चैतत्तु (for इत्येतद्) — d) T G वक्ष्यते

20 K5 om 20ab (cf v l 19) — a) Ś1 K1 3 D2 अप्या(D2 था)रण्यानि K2 D1 आरण्यानि च, K4 अपराणि च, B Dc1 Dn1 D2-6 T अपराण्यथ (Dc1 T °पि), G1 2 अप्सराण्यपि (for अचरा) — b) B1 2 4 Dc1 D3 G3 गगचराणि — c) K4 D1 च तान्याहु (for विजानीयात्)

21 K1 partly damaged — a) D1 corrupt Ś1 M4 (inf lin) सस्वेदान्, B Dc1 Dn1 D2-6 T G2 3 M1 स्वेदजा (for सस्वेदा) Dc1 om from कृमय up to यानि (in 22a) Ś1 B4 T1 G1 क्रिमय, K4 तृमय, B1 क्रमिज K3 सस्वेदाक्रिमय प्रोक्ता — b) K4 यथाविधा, D (except D1, Dc1 om) यथाक्रम — d) M1 2 जवनतरम्

22 Dc1 om 22a (cf v l 21) — a) B1 2 M1 2 हित्वा (for भित्त्वा) K4 D1 च (for तु) G3 यत्तु (for यानि) — G1 om 22c M1 2 om 22cd — c) Some MSS उद्भिजानि B1 Dn1 D4-6 च, B4 Dc1 तु, M4 हि (for [इ]ति) T G2 उद्भिज्जानि विजानीयाद् (G2 नीत) — d) T G1 2 गौरवात्पाप कर्मण

23 K3 om (hapl) 23 — a) K2 G2 द्विपदा, M1 2 द्विपादा — b) T2 G3 गत (for गति) B4 D 4 मतानि, S (except G3) गतानि (for मतीनि) — c) Ś1 K1 जातानि (for भू) — d) K1 T1 G वितानि, K4 Dn1 D2-6 T2 विकृतानि, B Dc1 चिंतितानि (for वित्त तानि) G2 सत्तम Ś1 निवर्तितानि सत्तमा, K4 D1 कथितानि मुनीश्वरा

24 a) G2 त्रिविधा (for द्वि) K2 4 D1 T1 [अ]पि द्वि, B Dc1 Dn1 D2-6 T2 खलु, G1 M3 4 ह्यीह (for [अ]पीह) T1 ते (for वि) G3 M1 2 द्वि(G3 त्रि)विधानीह (M1 नि ह) विज्ञेया — b) B Dc1 Dn1 D2-6 सनातनी, M1 2 4 (inf lin as in text) तन, M2 तन — c) G3 तत (for तप) D6 कर्मसु (for कर्म च) G3 तत् (for यत्) G1 सह्यम् (for पुण्यम्) — K3 om (hapl) 24d-25c — d) G3 corrupt Dn1 D2-4 6 विदुषा त्वया, G1 पा च य, M4 (inf lin as in text) °पासित (for पानय)

C 14 1140
B 14 42 39
K 14 42 24

तपः कर्म च यत्पुण्यमित्येष विदुषां नयः ॥ २४
द्विविधं कर्म विज्ञेयमिज्या दानं च यन्मखे ।
जातस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धानुशासनम् ॥ २५
एतद्यो वेद विधिवत्स मुक्तः स्याद्द्विजर्षभाः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत ॥ २६
आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ २७
द्वितीयं मारुतो भूतं त्वगध्यात्मं च विश्रुतम् ।
स्प्रष्टव्यमधिभूतं च विद्युत्तत्राधिदैवतम् ॥ २८
तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ २९
चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वा चाध्यात्ममिष्यते ।
अधिभूतं रसश्चात्र सोमस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३०
पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममिष्यते ।

25 K8 om 25^{abc} (cf v l 24) — ^{a}) D (except Dc1) विविध (for द्वि°) G8 तज्ज्ञेयम् (for विज्ञेयम्) — ^{b}) Ś1 K1 यद्भवेत्, K4 D1 सन्मखे, B8 Dn1 D2-4 तन्मखे, D5 6 तत्पर (for यन्मखे) — ^{c}) K2 4 D1 एतस्य, B1 2 तस्माद्, T G1 2 M वेदस्य (for जातस्य) M1 2 [अ]ध्यापन (for [अ]ध्ययन) G8 ज्ञान स्वाध्यायजननम्

26 ^{a}) B D (except D1) G2 वेत्ति (for वेद) — ^{b}) B5 मुक्त स (by transp), Dn1 D2-8 युक्त स, G1 स युक्त K5 द्विजोत्तमा, D6 T2 द्विजर्षभ — ^{c}) M1 2 प्र-, M4 (*inf lin* as in text) स (for वि-) — ^{d}) K4 D1 चैव K2 D8 निबोधते, T1 विबोधत

27 B Dc1 Dn1 D8-6 read 27-39 (B1-3 repeating 27^{a}-39^{b}, B4.5 27-38, Dc1 Dn1 D8 27^{a}-30^{b}, at their proper places) after 78* D2 reads 27-39 after 17 K5 om 27^{a}-30^{b} B4 (first time) om 27-32 — ^{a}) B1 2 (both first time) परम (for प्रथम) — ^{b}) B1 2 (both first time) क्षेत्रम् (for श्रोत्रम्) Ś1 K1-3 D1 2 G8 इष्यते (for उच्यते) — B2 (second time) om. (hapl) 27^{c}-30^{b} — ^{c}) K2 इति (for अधि) Dc1 (first time) यथा (for तथा) Dc1 (second time) शब्दे, D1 G1 शब्दा — ^{d}) K1-3 B1 3 5 Dc1 Dn1 (last five second time) D1 3 (second time) 4 G M4 चात्र (for तत्र) T1 [अ]धिदेवता

28 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-6, cf v l 27 K5 B2 (second time) 4 (first time) om. 28 (cf. v l 27) — ^{a}) Ś1 K1 3 द्वितीयो K2 Dc1 (first time) D1 2 3 (second time) मारुत, D8 (first time) मरुतो K4 द्वितीयममिभूत च — ^{b}) B2 3 (first time) त्वमध्यात्म B8 (both times) 4 5 (first time) Dc1 (both times) Dn1 D8 (both first time) 4 T G2 M8 विश्रुता, G8 विश्रुत — ^{c}) K4 Dc1 (first time) D1 3 (first time) 5 6 स्पृष्टव्यम्; B1 (second time) द्रष्ट°; G2 स्वर्गमस्य T G1 चाधि, M1 (*sup lin* as in text) अभि (for अधि) B4 Dc1 Dn1 D8 (all second time) Ś तु (for च) — G8 om 28^{d}-31^{b} — ^{d}) K2 4 D1 T2 वायुस्, G1 विद्या (for विद्युत्) D6 [अ]भिदैवत

29 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-6, of v l 27 K5 B2 (second time) 4 (first time) om 29 (cf. v l 27) G8 om 29 (cf v l 28) K4 D1 transp 29 and 30 — ^{a}) Dc1 (first time) तत्त्वम् (for ज्योतिर्) — ^{b}) K2 4 B2-5 Dc1 Dn1 (last five second time) D1 3 (second time) T G1 M इष्यते (for उच्यते) — G1 om (hapl) 29^{c}-34^{b} Ś1 reads 29^{c}-30^{b} on marg — ^{c}) T1 अनु, G2 अभि (for अधि) B8 (second time) G2 M2 रूप (for -भूतं) B1 (second time) Ś (G1.3 om) तथा, B4 तमो (for ततो) Ś1 द्रष्टव्यमधिभूत च

30 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-6, cf v l 27 K5 B2 (second time) om 30^{ab}, B4 (first time) om 30 (for all, cf v l 27) G8 om 30 (cf v l 28) G1 om 30 (cf v l. 29) D5 om. (hapl) 30 K4 D1 transp 29 and 30 Ś1 reads 30^{ab} and M8 reads 30, on marg — ^{b}) Ś1 तु, B1 (second time) om (for च) Ś1 K1. 3 4 B1 (both times) 2 D1 5 उच्यते (for इष्यते) — B4 5 Dc1 Dn1 D8 ins after the second occurrence of 30^{ab} B1-8 after the second occurrence of 39^{ab}

79* रसोऽधिभूत विज्ञेयमापस्तत्राधिदैवतम् ।

[Cf 30^{cd} Dc1 आधिभूत तु, Dn1 D8 चंद्रोधिभूत B4 सोमस् (for आपस्)]

— ^{c}) Dn1 आधिभूतं T1 श्रोत्र (for चात्र) D8 चंद्रोधिभूतं विज्ञेयम् — ^{d}) D8 आपस्, M2 सोमं

अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३१
एष पञ्चसु भूतेषु चतुष्टयविधिः स्मृतः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं त्रिविधमिन्द्रियम् ॥ ३२
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
अधिभूतं तु गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३३
अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्ममिष्यते ।
अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३४
प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शुक्रं दैवतं च प्रजापतिः ॥ ३५
हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।
अधिभूतं तु कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३६
वैश्वदेवी मनःपूर्वा वागध्यात्ममिहोच्यते ।
वक्तव्यमधिभूतं च वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३७
अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतानुचारकम् । C 14 1130 B 14 42. 29 K 14 42 39

31 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-6, cf. v l 27 B1 (first time) om 31 (cf. v l 27) G2 om 31[ab] (cf v l 28) G1 om. 31 (cf. v l 29) — [b]) K4 तृणद्य, K. D. T1 G2 घ्राण Ś1 K1 2 T1 om च K2 4 B1 2 (last two both times) 4 (first time) D1 4 6 T2 G2 उच्यते (for इष्यते) — [c]) K4 (marg as in text) रूप (for गन्धो)

32 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-6, cf v l 27 B1 (first time) om 32 (cf. v l 27) G1 om 32 (cf v l 29) B1 2 (both first time) om (hapl) 32-33 — [a]) Ś1 M2 एव, B1. 2 3 (both times) 4 5 (second time) Dc1 Dn1 D2 3 T1 एषु, G2 येषु (for एष) — [b]) B1 2 3 (second time) D2 4 त्रिषु यश्च, B4 Dc1 त्रिषु पञ्च (for चतुष्टय) D5 (marg sec m as in text) 6 त्रिषु यश्च रस स्मृत — After 32[b], Ś1 K1 2 3 D2 ins an addl colophon [*Sub-parvan* K3 अनुगीता — *Adhy name* D2 गुरुशिष्यसंवाद — *Adhy no* Ś1 43] — B3 (second time) om 32[c]-38[d] T2 om 32[cd] Before 32[c], Ś1 K1 2 3 ins ब्रह्मोवाच, D2 ब्राह्मण उ° — [c]) T1 तत (for अत) — [d]) K. B3 . (first time) D (except D1) त्रिविधम् (for त्रि°)

33 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-6, cf. v l 27 G1 om 33 (cf v l 29) B1 2 (both first time) 3 (second time) om 33 (cf v l 32) — [a]) K1 2 G2 M1 2 पादम् Ś1 अध्यात्म, D2 आध्यात्मम्, G2 वाध्या° — [c]) Ś1 K1 2 B1 2 T2 च (for तु) K4 D1 विज्ञेय, B1 2 मतव्य (for गन्तव्य)

34 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-6, cf v l 27 G1 om 34[ab] (cf v l 29) B3 (second time) om 34 (cf v l 32) — [a]) K4 B2 (first time) D1 5 6 अर्वाग्गतिर्, K5 अपो गतिर्, M1 2 अपा गतिर्, Cv अवाग्गतिर् (as in text) — [b]) Ś1 K1-3 B2 (first time) 3 Dc1 D1 S (G1 om, M4 *inf lin* as in text) Cv वायुर् (for पायुर्) Ś1 अध्यात्म, Cv °त्मम् (as in text) B1 2 (both both times) D 6 उच्यते, Cv इष्यते (as in text) — K4 om (hapl) 34[c]-35[b] B5 (first time) om 34[c]-37[b] — [c]) B1. 2 (both first time) तु (for च) — [d]) G2 मित्र

35 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-6, cf v l 27 B3 (second time) om 35 (cf v l 32) B5 (first time) om 35, K4 om 35[ab] (for both, cf v l 34) Ś1 K1 om. (hapl) 35-36 G1 om (hapl) 35-39 — [a]) K3 पूजन (for प्रजन) G3 तत्र (for सर्व) — [b]) D4 6 [s]ध्यात्म K2 3 5 B4 (first time) 5 D4 6 इष्यते (for उच्यते) — [c]) T G2 3 M3 4 शुक्ल (for शुक्र) — [d]) K3 4 D1 तु (for च) D2 M2 प्रजापतिं

36 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-6, cf v l 27 B3 (second time) om 36 (cf v l 32) B5 (first time) om 36 (cf v l 34) Ś1 K1 G1 om 36 (cf v l 35) — [a]) K2 सहस्ताव् (hypermetric) (for हस्ताव्) — [b]) D1 -विदुस्रो, G3 M1 2 4 विषया (for विदुषो) B1 2 (both first time) नरा — [c]) K5 B1 (first time) 2 (both times) Dn1 D2-4 भूत च, B3 -भूतश्च, D5 6 -भूतानि (for भूत तु) — [d]) B1 2 (both second time) Dc1 शुक्रस्

37 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-6, cf v l 27 B3 (second time) om. 37 (cf v l 32) B5 (first time) om. 37[ab] (cf v l 34) G1 om 37 (cf v l 35) — [a]) K4 D1 विश्वे देवा, K5 G3 वैश्वदेव, B1 2 (both first time)

C 14 1121
B 14 42 20
V 14 42 19

अधिभूतं च मन्तव्यं चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ ३८
अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचारिणी ।
अधिभूतं तु विज्ञेयं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् ॥ ३९
यथावदध्यात्मविधिरेष वः कीर्तितो मया ।
ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं बुद्धिमतामिह ॥ ४०
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ।
सर्वाण्येतानि संधाय मनसा संप्रधारयेत् ॥ ४१
क्षीणे मनसि सर्वस्मिन्न जन्मसुखमिष्यते ।
ज्ञानसंपन्नसत्त्वाना तत्सुखं विदुषां मतम् ॥ ४२
अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकरीं शिवाम् ।
निवृत्तिं सर्वभूतेषु मृदुना दारुणेन वा ॥ ४३
गुणागुणमनासङ्गमेकचर्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मणतो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४४
विद्वान्कूर्म इवाङ्गानि कामान्संहृत्य सर्वशः ।

वैश्वानरास्, D5 वैश्विदेवी, T1 G2 वैश्वदेव, Cv °देवी (as in text) K4 मन पूर्वां, B1 2 (both second time) 4 (first time) Dn1 D2-5 M5 सत पूर्वा (D5 °र्वं), T2 G2 3 M1 (inf lin) मन पूर्वं, Cv मन पूर्वा (as in text) —c) B3 (second time) अधिदैव (for °भूत) —d) B1 (first time) अग्निस्

38 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-5, cf v l 27 B3 (second time) om 38 (cf v. l 32) G1 om 38 (cf. v l 35) Ś1 K1 om. (hapl) 38b–39a —b) B3 Dc1 Dn1 D2-5 -भूतात्म (for °तु-) K3 चारिकं, K5 कारण, T रूपक (for चारकम्) K2 4 D1 पचभूतानु (K4 °तमु) पाधिक —c) K2-4 D1 हि (for च) B3 (first time) Dn1 D2-5 सकलपश्च (for मन्तव्य) B1 2 (both first time) 3 सकल्पश्चाधिभूत च, B1 (first time) Dc1 सकल्पमधिभूत तु (Dc1 lacuna for तु) —B1 2 4 5 ins after the second occurrence of 38 B1 2 (also) after the first occurrence of 38b B3 after the first occurrence of 38 D (except D1) after 38

80* अहकारस्तथाध्यात्म सर्वससारकारकम् ।
अभिमानोऽधिभूत च रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ।

[(L 1) B3 [अ]न्योन्य (for [अ]ध्यात्म) B3 D1 सर्व, D5 6 आत्म (for सर्व) B1 5 सस्कार- (for ससार-) B1 2 (both both times) 4 कारण (for °कम्) Dc1 सर्व ससारकारण (for the post half) —(L 2) B2 4 Dc1 तु (for च)]

39 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2-5, cf v l 27 G1 om 39 (cf v l 35) Ś1 K1 om 39a (cf v l 38) —a) K2 B1 2 (last two both times) Dn1 D3 T1 G2 अध्यात्म (for °त्मं) B1 बुद्धिम् (for बुद्धिर्) —b) Ś1 प्रसारण, B1 (first time) 4 Dc1 विकारिणी, D1 5 विचारिणीं —c) K4 D1 हि, B1 2 D5 6 G2 च (for तु) K5 चित्तोयं (sic), B D (except D1) मतव्य (for विज्ञेय) —d) T G2 महत्, G3 M महास् (for ब्रह्मा)

40 a) Ś1 K1 मतिर् (for -विधिर्) —b) K4 D1 एष ते, T G1 अशेष (for एष व) K3 B1 2 कथितो, D5 सप्रकीर्तितो (hypermetric) (for कीर्तितो) —c) K1 3 धर्मज्ञ, D3 धर्मस्य —d) Ś1 K1 4 D1 प्राप्तु, Dc1 प्राप्य, D3 स्पष्ट K3 Dn1 D2-5 ज्ञानव(K3 °म)ताम् (for बुद्धिम°)

41 a) Ś1 K1 3 5 Dc1 D3 M4 इन्द्रियार्थांश्च, K2 °यार्थासु, K4 D1 °यार्था हि (for °यार्थाश्च) —b) Ś1 K1-4 D1 वै (for च) —d) Ś1 दारयेत्, G3 -सारयेद् (for -धारयेत्)

42 a) K2 सर्वस्मिन्, D1 om —b) Ś1 K1 [आ] जन्म-, K4 जातु (for जन्म-) D1 सुखम् (for सुखम्) K5 उच्यते (for इष्यते) — D3 om 42c–43d —c) K1 3 ज्ञान (for ज्ञान) T1 G1 वत्त्वानां —d) K2 4 D1 सदा, M1 2 विप (for सुखं) T G1 2 M पद, G3 हित (for मतम्) — After 42, Ś1 K1 3 Dc1 ins an addl colophon [*Sub parvan* K3 अनुगीता —*Adhy name* Dc1 भूतेंद्रियनिरूपणं —*Adhy no* Ś1 44]

43 D3 om 43 (cf v l 42) Before 43, Ś1 K1 3 Dc1 ins ब्रह्मोवाच —a) Dc1 तु (for प्र) —b) Dc1 करा (for करीं) K3 B2 D1 G3 शुभा, B3 Dn1 D2 4-6 गिरां (for शिवाम्) T G1 2 सूक्ष्म भावकर शिवं —c) D2 M1-3 निवृत्ति, T1 G3 °त्तं —d) Dn1 D5 6 च; T2 ह (for वा)

44 a) Ś1 अनापगम्, K2 असगानाम् —b) Ś1 K1 3 B2 3 Dc1 G3 M1 2 चर्याम्, K4 D1 यानम्, T2 G1 -चार्यम् (for -चर्यम्) —c) Dn1 T2 G2 ब्र (Dn1 मा)ह्मय; T1 2 (before corr) G1, 3 ब्राह्मणज,

विरजाः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ॥ ४५
कामानात्मनि संयम्य क्षीणतृष्णः समाहितः ।
सर्वभूतसुहृन्मैत्रो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ४६
इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् ।
मुनेर्जनपदत्यागादध्यात्माग्निः समिध्यते ॥ ४७
यथाग्निरिन्धनैरिद्धो महाज्योतिः प्रकाशते ।
तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ४८
यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।
स्वयंयोनिस्तदा सूक्ष्मात्सूक्ष्ममाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४९
अग्नी रूपं पयः स्रोतो वायुः स्पर्शनमेव च ।
मही पङ्कधरं घोरमाकाशं श्रवणं तथा ॥ ५०
रागशोकसमाविष्टं पञ्चस्रोतःसमावृतम् ।
पञ्चभूतसमायुक्तं नवद्वारं द्विदैवतम् ॥ ५१
रजस्वलमथादृश्यं त्रिगुणं च त्रिधातुकम् ।
संसर्गाभिरतं मूढं शरीरमिति धारणा ॥ ५२
दुश्चरं जीवलोकेऽस्मिन्सत्त्वं प्रति समाश्रितम् ।　　C 14 1159 B 14 42. 53 K 14 42 55

$M_{3.4}$ ब्रह्मतत (for ब्राह्मणतो) K_4 D_1 वृत्तिम् Ś$_1$ एवद्वा ब्राह्मणो वृत्तिम्, $M_{1\ 2}$ तद्ब्रह्म सतत वृत्तम् —^{d}) D_{2-6} एकतर (for °पद)

45 ^{a}) Ś$_1$ विद्व, K_4 D_1 द्विज (D_1 °जं) (for विद्वान्) —^{b}) D_4 G_3 $M_{3\ 4}$ (*inf lin* as in text) कामात् D_1 सहत्य Dn_1 $D_{5\ 6}$ सर्वत (for °श) —^{d}) Ś$_1$ K_1 भवेत्, Dc_1 D_{2-4} G_3 तदा (for सदा)

46 ^{a}) K_3 सहत्य (for सयम्य) —^{b}) D_5 -तृष्णौ —^{c}) D_6 -महन् (for सुहन्) Ś$_1$ K_2 D (except Dc_1) M_{1-3} मित्रो, K_3 मत्रो, G_3 मैत्री (for मैत्रो) —^{d}) G_2 -भूय स, G_3 भूयाय (for भूय म) K_2 B D (except D_1) ब्रह्मभूयाय कल्पते, G_3 °भूयाय गच्छति

47 ^{a}) K_4 B_2 D_1 विरोधेन — K_4 G_1 om (hapl) 47^{b}–48^{c} —^{b}) K_{1-3} विजयैक्षिणा (sic) —^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ पुनर्, Dc_1 D_5 मुनिर् (for मुनेर्) K_3 $M_{1\ 2}$ जन्म (for जन-) D_3 -परि (for -पद) T_1 G_3 मुने र्जावपरित्यागाद् —^{d}) Ś$_1$ समृच्यति, K_1 सवध्यति (sic), K_5 प्रदीप्यते

48 K_4 G_1 om 48^{abc} (cf v l 47) —^{a}) K_2 तथा (for यथा) —^{b}) M_3 महज्ज्योति प्रदीप्यते —^{c}) T_2 अथ (for तथा)

49 ^{a}) $B_{1\ 2}$ D_4 G_3 यथा (for यदा) K_4 D_1 T_2 पश्यति —^{b}) K_1 T_2 G $M_{1\ 2}$ मनो (for [आ]त्मनो) — After 49^{b}, $B_{1\ 2}$ ins

81* एतदेव हि लोकेऽस्मिन्मनो हृदि समाश्रितम् ।

[Prior half = 53^{c}]

—^{c}) $K_{3\ 5}$ B (B_5 marg as in text) D (except D_1) -ज्योतिस् (for -योनिस्) T G सदा (for तदा) Ś$_1$ $K_{1\ 3-5}$ $B_{3\ 4}$ Dc_1 D_1 T G_1 सूक्ष्म, K_2 सूक्ष्माम्, G_2 सूक्ष्म M स्वयोनि सर्वदा सूक्ष्म (M_4 °क्ष्मा) —^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ गुणम् (for सूक्ष्मम्) B_5 Dn_1 प्राप्नोति (for आ°) K_2 आप्नोति अनुरुत्तम (sic)

50 ^{a}) K (except K_3) B_2 $D_{3\ 4}$ T_1 $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 2\ 4}$ अग्नि, T_2 G_2 आग्निं (for अग्नी) $K_{2\ 4.5}$ D_1 G_3 $M_{1\ 2\ 4}$ मन, T_1 G_1 M_3 रस-, T_2 G_2 रस (for पय) $K_{2\ 4\ 5}$ $B_{1\ 3.6}$ D_1 श्रोतो D_6 अग्नि स्वरूप य श्रोतो —^{b}) B_{1-4} Dc_1 T $G_{2\ 3}$ M वात, G_1 पाद- (for वायु) D_4 om. from स्पर्शन up to the end of this adhy Dc_1 वा (for च) —^{c}) $B_{1\ 2}$ (both marg as in text) पकचर (for °धर) S मही गध (G_3 पंक)-रस (T °रसा, $G_{2\ 3}$ °धरा) घ्राणम् —^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4\ 5}$ $D_{1\ 5\ 6}$ G_2 आकाश-, D_3 अकाम (for आकाशं) — After 50, T G ins

82* दृश्यमादित्यमेवाहुरध्यात्मविदुषो जना ।

51 D_4 om 51 (cf v l 50) —^{a}) B (except B_4) D (except Dc_1, D_4 om) T $G_{1\ 3}$ रोग (for राग) M_3 रागशोक समाविष्ट —^{b}) $K_{2\ 4\ 5}$ B_3 $D_{1\ 3}$ श्रोत- K_5 समाहृत, T_1 वृत — K_5 om (hapl) 51^{cd} —^{d}) K_4 हि, B_3 त्रि (for द्वि-) S द्विजो त्तमा (for द्विदैवतम्)

52 D_4 om 52 (cf v l 50) —^{a}) G_1 रसज्वलम् (for रजस्व°) K_1 अथास्पृश्य; Dc_1 अथो दृश्य, G_3 अनादृश्य —^{b}) $G_{1\ 3}$ सत्त्व, M पच (for च त्रि-) K_4 Dc_1 त्रिगुण च त्रिधात्मक, B_2 ण त्रिविधात्मक, T_2 G_2 ण सप्तधात्मकं —^{c}) Ś$_1$ K ससर्गनिरतं, Dn_1 $D_{2\ 3\ 5}$ सशयाभिरु(D_5 म)त, D_6 G_2 संसर्गाभिमत —^{d}) K_2 धारिणी, G_1 दारुणं (for धारणा)

53 D_4 om 53 (cf v l 50) —^{a}) $K_{2\ 4\ 5}$ D_1 Cv दुस्तर (for दुश्चर) $B_{3\ 5}$ Dn_1 $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ सर्वं, Cv प्रति (for जीव) — D_6 om (hapl) 53^{bc}, Ś$_1$

C 14 1160
B 14 42 56
K 14 42 53

एतदेव हि लोकेऽस्मिन्कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ५३
एतन्महार्णवं घोरमगाधं मोहसंज्ञितम् ।
विसृजेत्संक्षिपेच्चैव बोधयेत्सामरं जगत् ॥ ५४
कामक्रोधौ भयं मोहमभिद्रोहमथानृतम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन स तांस्त्यजति दुस्त्यजान् ॥ ५५
यस्यैते निर्जिता लोके त्रिगुणाः पञ्च धातवः ।
व्योम्नि तस्य परं स्थानमनन्तमथ लक्ष्यते ॥ ५६
कामकूलामपारान्तां मनःस्रोतोभयावहाम् ।
नदीं दुर्गह्रदां तीर्णः कामक्रोधावुभौ जयेत् ॥ ५७
स सर्वदोपनिर्मुक्तस्ततः पश्यति यत्परम् ।
मनो मनसि संधाय पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ५८
सर्ववित्सर्वभूतेषु वीक्षत्यात्मानमात्मनि ।
एकधा बहुधा चैव विकुर्वाणस्ततस्ततः ॥ ५९
ध्रुवं पश्यति रूपाणि दीपाद्दीपशतं यथा ।
स वै विष्णुश्च मित्रश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ६०
स हि धाता विधाता च स प्रभुः सर्वतोमुखः ।

---

reads it on marg, M2 reads the same twice — c) B4 लोकेन (for लोकेऽस्मिन्) — d) K2 जाल चक्र; Cv काल° (as in text)

54 D4 om 54 (of v l 50) — a) K8 T2 G2 M एत, B1 2 एवं, D1 एन (for एतन्) — b) K4 D1 सधृत (for -सज्ञितम्) — c) Dn1 D2 3 5 6 विक्षि- (D8 °क्ष) पेद् (for विसृजेत्) K1 [ए]व (for [ए]व) G1 विसृजन्सक्षिपश्चैव — K2 repeats 54^{d}–57^{a} (without var) after 59^{c} — d) K2 बाधयेत् T1 बोधयन्स्वापयाजगत् (sic), T2 मोहयन्स स्वय ज°, G1 2 M3 मोहयन्स्वा (M3 °येत्स्वा) पयज्ञ°, G3 स्वापयन्मोहयञ्ज°, M1 2 मोहस्वापचयञ्ज° (M2 °य ज°) (sic), M4 मोहयन्स्थापयञ्ज°

55 For the repetition in K2, of v l 54 D4 om 55 (of v l 50) — a) Ś1 कामक्रोध-, K6 B1–4 Do1 काम क्रोध K1 4 D1 काम क्रोधो (K1 °ध) भय मोहो, B5 Dn1 D2 3 5 6 काम क्रोध भय लोभम् — b) B3 इति (for अभि) K2–4 B3 D1 G1 अथावृत्तं (sic), G3 तथा कृत (for अथानृतम्) — d) Ś1 सत्य, K1 सतां, K3 संगास्; B4 (marg) सर्वांस्, G3 सदा (for स तास्) K4 D1 सर्वांस्त्यजति दु खजान्, B1 2 4 (marg as in text) Do1 संतो मुच्यति दुस्त्य°

56 For the repetition in K2, of v l 54 D4 om 56 (of v l 50) — a) M1 2 [ए]तन् (for [ए]ते) K3 लोकास् — c) Do1 D1 पर (for पर) — d) B5 Dn1 D2 3 5 6 G1 आनत्यम् (for अनन्तम्) Ś1 K1 3 4 5 D1 इह, K8 इति, B1 2 G3 M4 (*inf lin*) उप, B5 अभि (for अथ) B1 Dn1 D5 6 G3 M4 (*inf lin*) लभ्यते (for लक्ष्यते)

57 For the repetition in K2, of v l 54 D4 om 57 (of v l 50) — a) M4 (*inf lin*) काल- (for काम) K4 अपराता, T2 G1 व (G1 प) रा नाम, M3 4 असंतारा (for अपारान्तां) Ś1 कामकूलापराता च; K1 3 5 °लापहाराता (K3 °रते), M1 2 °लमसतारं — b) K2 4 D1 मन श्रोतो, G2 मोहस्रोतो- (for मनस्रोतो-) Ś1 K1 3 T1 भयावह — For 57^{ab}, B Do1 Dn1 D2 3 5 6 ins

83* पञ्चेन्द्रियमहाकूला मनोवेगमहोदकाम् ।

— c) Ś1 partly damaged K2 D1 नदी B1 (marg) 2 4 T2 लोभह्रदा, G1 मोह° (for दुर्ग°) Ś1 तीर्णा, K2 D1 तीर्या, K5 B3 4 तीर्त्वा, T1 तीर्णा (for तीर्णे) K4 नदीं पूर्वह्रदां तीर्या, B1 3 5 Do1 Dn1 D2 3 5 6 नदीं (Do1 D3 °दी) मोहह्रदा (B1 °मयीं) तीर्त्वा, G3 नदी दुर्गह्रदा तीर्णा, M2 नदीं दुर्गह्रदास्तीर्णं (sic) — d) G3 त्यजेत्, M2 यजेत् (for जयेत्)

58 D4 om 58 (of v l 50) — a) K4 D1 S (except T2 G3) सर्वदोपविनिर्मुक्तस् — b) K5 B4 5 Dn1 D2 3 T G M3 सत्, D5 6 त (for यत्) — d) B1 Dn1 D1–3 5 6 पश्यन् (for पश्यति)

59 D4 om 59 (of v l 50) B3 4 om (hapl.) 59^{ab} — a) K4 सर्वजित्; G3 °स्मिन् (for °वित्) M4 लोकेषु (for भूतेषु) — b) K3 पश्यति, K4 D1 वीक्ष्य, B1 2 वीक्ष्य च, Do1 वीक्षन्; Dn1 D2 3 5 विंदति, D6 निंदति, T1 G2 M द्रक्ष्य (T1 °क्ष) ति, G1 द्रक्ष्यामि, G3 द्रक्ष्यंति (for वीक्षति) Ś1 K1–3 5 D1 आत्मना (for °नि) — After 59^{c}, K2 repeats 54^{d}–57^{a}

60 D4 om 60 (of v l 50) — a) G2 रूप (for ध्रुवं) — b) Do1 corrupt G3 दिवा (for दीपाद्) K4 (marg as in text) 5 तथा (for यथा) — c) B2 (marg) 3 G3 रुद्रश्च (for मित्रश्च) — d) G3 सर्मत्रोभि

हृदयं सर्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ॥ ६१
तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च
यक्षाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे
महर्षयश्चैव सदा स्तुवन्ति ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

ब्रह्मोवाच ।
मनुष्याणां तु राजन्यः क्षत्रियो मध्यमो गुणः ।
कुञ्जरो वाहनानां च सिंहश्चारण्यवासिनाम् ॥ १
अविः पशूनां सर्वेषामाखुश्च बिलवासिनाम् ।
गवां गोवृषभश्चैव स्त्रीणां पुरुष एव च ॥ २
न्यग्रोधो जम्बुवृक्षश्च पिप्पलः शाल्मलिस्तथा ।
शिंशपा मेषशृङ्गश्च तथा कीचकवेणवः ।
एते द्रुमाणां राजानो लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः ॥ ३
हिमवान्पारियात्रश्च सह्यो विन्ध्यस्त्रिकूटवान् ।
श्वेतो नीलश्च भासश्च काष्ठवांश्चैव पर्वतः ॥ ४
शुभस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान्पर्वतस्तथा ।
एते पर्वतराजानो गणानां मरुतस्तथा ॥ ५ C 14 1175 B 14 43 6 K 14 43 6

61 D4 om 61 (cf. v 1 50) — a) Ś1 K1-4 D1 वै धाता, Dc1 धाता स (for हि धाता) — b) D5 6 प्रसन्न, T G1. 2 M1-3 स विभु (for स प्रभु) K5 स प्रभु सविता सुर — c) G1 2 हृदये — d) K1 4 D1 महात्मान (for नात्मा)

62 D4 om 62 (cf v 1 50) — a) K3 सघश् (for संघाश्) K2 4 D1 नग(K2 र)पक्षिनागास्, K3 D3 ससुरासुराश्च, B3 4 Dc1 ससुराश्च नागा, G3 च सुराश्च यक्षा (for च सुरासुराश्च) — b) D3 corrupt K2 4 D1 तथा, G3 सिद्धा (for यक्षा) — c) K2 om च — d) K4 D1 सर्वर्षयश् (for महर्ष') Ś1 K D1 [अ]पि तथा (K4 सदा) (for [ए]व सदा)

Colophon om in D4 — *Sub-parvan* K2 3 T G1 M अनुगीता — *Adhy name* K2 B Dc1 Dn1 D5 6 गुरुशिष्यसंवाद, G3 अध्यात्मविवरण — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 45, Dn1 G3 42 (as in text), T1 33, T2 G1 2 M 32, M4 (*inf lin*) 43 — *Śloka no* Dn1 67

43

1 K3 4 D1 M3. 4 ब्राह्मण उवाच (for ब्रह्मोवाच) — a) Ś1 K1. 4 5 B3 D1 च (*for* तु) Dn1 D3-6 राजाम — b) D5 6 क्षत्रिया T1 गण — c) B3 5 Dc1 G3 तु (for च)

2 a) G1 अहि (for अवि) — b) B5 Dn1 D2-6 अहिस्, Dc1 आपुस् (for आखुश्) K2 4 5 B1 5 D तु (for च) M1-4 बिलवासिन

3 a) D3 जवुवृक्षश्च नुतश्च (sic) — b) K1 3 S (except G3) शल्मलिस् — c) K1 D3 शिशपा, K2 शिंशिपा, T G शिंशुपा — d) K3 corrupt K4 काचन- (for कीचक) — D3 om (hapl) 3e-5b — e) G3 अधिपा (for राजानो) — f) S (except G3) गणाना मरुतस्तथा (= 5d)

4 D3 om 4 (cf v 1 3) — a) Dc1 om from हिमवा up to स्कन्धो म (in 5a) K1 B3 परियात्रश्, K2 पारिजातश्, B1 2 पात्रश्, D5 6 हिमयात्रश् — b) K5 च (for त्रि) — c) K4 D1 [स]व, B3 om (for the first च) B3 मेरुश्, M4 भावश् (for भासश्) — d) Ś1 K1 3 कोष्य(K3 °प)वांश्, K2 5 D2 4-6 कोष्ठवाश्, K4 D1 कौटका(D1 वां)श्, T2 G1 2 राष्ट्रवाश् (for काष्ठवाश्) T1 राष्ट्रवांश्चैव सर्वत

5 D3 om 5ab (cf v 1 3) Dc1 om up to स्कन्धो म (cf v 1 4) — a) B1 2 5 Dn1 D2 4-6 गुरुस्कधो, B3 4 शुभ्र, T G1 2 भृश° (for शुभ°) — b) T2 परतस् (for पर्वतस्) K3 तत (for तथा) — K3 om (hapl) 5cd, Ś1 *reads it on marg* — d) G3 गुणानां, Cv ग° (as in text) Ś1 K5 G3 मारुतस्, K4 B5 Dn1 D1 3-6 महता, B3 महा*,

C 14 1175
B 14 43 6
K 14 43 6

सूर्यो ग्रहाणामधिपो नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
यमः पितृणामधिपः सरितामथ सागरः ॥ ६
अम्भसां वरुणो राजा सत्त्वानां मित्र उच्यते ।
अर्कोऽधिपतिरुष्णाना ज्योतिषामिन्दुरुच्यते ॥ ७
अग्निर्भूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां बृहस्पतिः ।
ओषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्बलवतां वरः ॥ ८
त्वष्टाधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः ।
दक्षिणानां तथा यज्ञो वेदानामृषयस्तथा ॥ ९
दिशामुदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान् ।
कुबेरः सर्वयक्षाणां देवतानां पुरंदरः ।
एष भूतादिकः सर्गः प्रजानां च प्रजापतिः ॥ १०
सर्वेषामेव भूतानामहं ब्रह्ममयो महान् ।
भूतं परतर मत्तो विष्णोर्वापि न विद्यते ॥ ११
राजाधिराजः सर्वासां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
ईश्वरं तं विजानीमः स विभुः स प्रजापतिः ॥ १२
नरकिंनरयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ॥ १३
भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना ।
माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वतीति या ॥ १४
उमां देवीं विजानीत नारीणामुत्तमां शुभाम् ।

Cv मरुतस् (as in text) T G1 2 M लोकेस्मिन्नाग्र सशय (= 3f)

6 a) T1 अथ वा (for अधिपो) K6 ग्रहाणामधिप सूर्यो

7 a) K2 अंभसो — b) K1 8 मरुता (for सत्त्वाना) B2 4 Dc1 इन्द्र (for मित्र) Ś1 K2 4 6 B1 3 5 Dn1 D1–6 मरुतामिंद्र उच्यते — K2 4 B3 D1 om (hapl) 7cd — d) T G1 2 M1–3 ज्येष्ठानाम् ; M4 देवानाम् (for ज्योतिषाम्) B1 3 5 M1 मित्र ; Dc1 T G M2–4 इन्द्र (for इन्दुर्)

8 c) Dn1 D5 6 औषधीना K6 सोमो नक्षत्रराजस्तु — d) K1 नर , B3 पति (for वर)

9 a) B1 om , D5 अष्टाधि (for त्वष्टाधि) Ś1 K1 3 B2 M1 2 राजा (for राजो) Ś1 कारूणा , Dc1 M4 रुद्राणा (for रूपाणा) — b) K4 प्रभु (for शिव) D5 (also as in text) पशूनामीश्वरेश्वर — c) K4 6 D (except Dc1) दीक्षिताना (for दक्षिणानां) K2 4 6 D1–3 6 यथा (for तथा) K4 D1 दक्षो (for यज्ञो) — d) Ś1 K1 4 B Dc1 Dn1 D1 देवानाम् (for वेदा°) B1 3 4 5 Dc1 M ऋषभस् , Dn1 मघवा (for ऋषयस्) K6 D2–4 6 देवानामधिपस्तथा , T G वेदानामृच (T1 G2 °ना साम) एव च

10 b) D5 सोम (for सोमो) — c) Ś1 K2 3 D1 यक्षानां , K1 -यज्ञाना , K4 -भूताना ; K6 B Dc1 Dn1 D2–6 T2 G1 रत्नाना , T1 -वृक्षाणां (for -यक्षाणां) — d) K2 3 6 D1 4 G2 देवानां च (D1 4 तु), D2 दैवताना — e) K4 5 B1 5 Dn1 D1–6 T1 G2 भूताधिप , B3 4 Dc1 M3 °धिक (for °दिक) K4 सर्वं (for सर्गं) Ś1 K1 3 एष भूतादिससर्ग — f) K4 B1 तु (for च)

11 b) D5 6 अयं (for अह) G3 भवान् (for महान्) K4 D1 अह ब्रह्म परतप — D4 reads 11c–12b after 12 — c) M4 भूतात् (for भूतं) T2 परतम K4 D1 विष्णोर् (for मत्तो) D5 न च भूत परं मत्तो — d) B3 विष्णुर् K2 5 नान्यश्च (for वापि न) K4 D1 मत्तो नान्यच्च विद्यते

12 For the sequence in D4, cf v 1 11 — a) K1 3 राजाधिराजा , K4 राजर्षिराज — c) K4 D ईश्वरत्व (for °र त) G2 तस्य (for तं वि) K2 4 D1 -जानीयात् , K6 °नीहि , B Dc1 Dn1 D2–4 °नीध्व , D6 corrupt (for जानीम) — d) B D (except D1) कर्तारमकृत हरिं (D4 °र)

13 b) B3 om (hapl) रग K1 = B3 D2 -रक्षासा (sic) D6 गंधर्वा यक्षरक्षसां — c) B4 यक्षाणा — d) B Dc1 हरि (for हि स)

14 a) K3 भव , K4 भग , K5 भवो , G3 M3 भद्रा (for भग) K1 भगदेवादयातानां , T G1 2 भद्रा देवाभिजा(T2 °वा हि जा)ताना — b) Ś1 K1 3 B (except B5) T1 G1 सर्वेषां (for सर्वासा) K2 M3 लोचना , D2 3 लोचना — c) K3 सहेश्वरी , K4 D1 T G1 M3 4 महे° — d) K5 प्रिया , B5 [इ]ति सा ; Dn1 D2–6 हि सा , T1 G2 श्रिधा , T2 उमा , M3 हि या (for [इ]ति या)

15 a) Ś1 T2 M1 2 इमां (for उमां) K4 D1 विजानीयान् , Dn1 D2–5 °नीध्व (for °नीत), D6 उमा

रतीना वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरसस्तथा ॥ १५
धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मलक्षणाः ।
तस्माद्राजा द्विजातीना प्रयतेतेह रक्षणे ॥ १६
राज्ञां हि विषये येषामवसीदन्ति साधवः ।
हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्यावाङ्मार्गगामिनः ॥ १७
राज्ञां तु विषये येषां साधवः परिरक्षिताः ।
तेऽस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते प्रेत्य चानन्त्यमेव च ।
प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्त द्विजर्षभाः ॥ १८

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् ।
अहिंसालक्षणो धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा ॥ १९
प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ।
शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः ॥ २०
ज्योतिषा लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणाः ।
धरणी सर्वभूताना पृथिवी गन्धलक्षणा ॥ २१
स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती सत्यलक्षणा ।
मनसो लक्षणं चिन्ता तथोक्ता बुद्धिरन्वयात् ॥ २२ C 14 1193 B 14 43 24 K 14 43 24

देवी निजानीध —^{b}) K4 D1 भवा, K5 तु ता, D M4 शिवा (for शुभाम्) K1 3 नारीणामुत्तम शुभ, D5 मुत्तमा शुभा —^{c}) D. गतीना, T G2 म° (for र) K4 D1 वसुमतस्, G1 मत्यास् K2 B3 च (for तु) Ś1 K1 3 रेवतीना वसुमती (K3 °वीं) —^{d}) K4 अप्सरस् D1 स्मृता, M तत (for तथा)

16 D4 om 16^{ab} —^{a}) Ś1 D3 धर्मकामश्च, G1 वर्णक्रमश्च B3–4 Dc1 तु (for च) K2 धर्मकामार्थं राजानौ, G3 °कामा च राजन्यो (sic) —^{b}) K1 Dc1 ब्रह्मगा K3 4 6 D1 ब्रह्म (for धर्म) B Dc1 D2 5 6 -मेतव, Dn1 -ह्मेनव, D5 मेविन (for लक्षणा) —^{c}) B4 ब्राह्मणाना (for द्विजाती) —^{d}) Dc1 पूयते च, T2 प्रयते हि (for °तेत) K3 T1 हि, B1 2 6 Dc1 T2 G2 स्व, B4 [अ]न्य (for [इ]ह) G1 लक्षण (for रक्षणे) Dn1 D.–5 G3 प्रयतेत्तस्य (G3 °देव) रक्षणं

17 ^{a}) Ś1 K1 D3 राज्ञा, G1 राज्ञश्च T G1 च (for हि) K4 D1 स्यानुम्, G3 तेषाम् (for येषाम्) —^{b}) Ś1 D3 अवमीधति, K4 6 D1 अनुसीदति, T1 अविनिंदति —^{c}) M हतास् (for हीनास्) M1 2 वै (for ते) K1 Dc1 स्व (for स्व) K2 गणै (for -गुणैः) K1. 2 6 M1 सर्वै —^{d}) Ś1 K1 3 4 प्रीत्य (for प्रेत्य) K. B4 Dn1 D2–6 चोन्मार्ग (for [अ]वाङ्मार्ग) D 6 वर्तिन, G2 -कामिन (for गामिन)

18 ^{a}) K4 B3 Dn1 D2–5 G2 3 हि (for तु) —^{b}) D4 G3 -कीर्तिता (for रक्षिता) —^{c}) K1–3 तस्मिँल्, T3 G1 3 अस्मिँल् (for तेऽस्मिँल्) —^{d}) K2 4 D1 G2 एव हि (K2 ह), K5 T2 अश्नुते (for एव च) Ś1 K1 3 प्रेत्य चानुत्तम सुखं, B Dc1 Dn1 D2–4 सुख प्रेत्य च (B1–4 च प्रेत्य) भुजते, D 6 प्रेत्य भोग च भुज (D6 °ज्य)ते — Ś1 K1 3 om 18^{ef} —^{e}) K3 महाराज (for °त्मान) —^{f}) G3 वेत्थ (for वित्त) — K5 B3–. Dc1 ins an addl colophon after 18, Ś1 K1 3 ins it after 18^{d} [*Sub parvan* K3 अनुगीता — *Adhy name* B3–. Dc1 गुरुशिष्यसवाद — *Adhy no* Ś1 46]

19 Before 19, Ś1 K1 3 5 B3–. Dc1 ins ब्रह्मोवाच, K2 ब्राह्मण उवाच —^{b}) M1 2 विधिवद्, M3 4 विविध (for नियत) K3 ब्रह्म (for धर्म) —^{c}) Cf 1 11 12^{a} K. D (except D1) परमो (for -लक्षणो) —^{d}) Ś1 धर्मवि, K4 वाधर्म (for चा°) K2 Dc1 D2 लक्षण, K3 M1 लक्षण — After 19, G1 reads 21^{c}–22^{b}

20 K3 D3 om (hapl) 20 B1. 2 om (hapl) 20^{a}–21^{b} G3 om (hapl) 20^{a}–22^{b} —^{b}) Ś1 मानुषा (for मनुष्या) T2 G1 2 धर्म (for कर्म) —^{d}) D6 तत्, T1 स (for तु)

21 B1 2 om 21^{ab}, G3 om 21 (for all, cf v l 20) —^{a}) K3 ज्योतिषो (for षा) Ś1 K1 तेजो, K3 नेत्र (for रूपम्) —^{b}) T2 तु (for च) D8 लक्षण, T1 लक्षण Ś1 K1 3 रूपश्च (Ś1 प च) रस-लक्षण (Ś1 °ण) (sic) — G1 reads 21^{c}–22^{b} after 19 —^{c}) Ś1 K1 6 B1–4 Dc1 धारणी, K4 D1 धरिणी, B5 Dn1 D4 धारिणी (for धरणी) —^{d}) B1 2 धरणी (for पृथिवी)

22 For the sequence in G1, cf v l 21 G3 om 22^{ab} (cf v l 20) D6 om (hapl) 22^{ab} —^{b}) B1 3–. Dc1 Dn1 D2–5 शब्द, B2 वाक्य (for सत्य) —^{d}) M1 lacuna, M2 corrupt. B5 Dn1 D2–6 चिंतोक्ता, Cv तथोक्ता (as in text) K4 D1 बुद्धिरत्र या, K5 B4 Dc1 M3 4 Cv °रन्वया; B (B4 marg) Dn1 D2–6 °लक्षणा, G3 °निर्णया (for °रन्वयात्) K3 बुद्धिरध्यवसायिनी

C 14 1193 B 14 43 24 K 14 43 24

मनसा चिन्तयानोऽर्थान्बुद्ध्या चैव व्यवस्यति ।
बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्ष्यते नात्र संशयः ॥ २३
लक्षणं महतो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् ।
प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ॥ २४
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ।
संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
अतीतोऽद्वंद्वमभ्येति तमोमृत्युजरातिगम् ॥ २५
धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवन्मया ।
गुणानां ग्रहणं सम्यग्वक्ष्याम्यहमतः परम् ॥ २६
पार्थिवो यस्तु गन्धो वै घ्राणेनेह स गृह्यते ।
घ्राणस्थश्च तथा वायुर्गन्धज्ञाने विधीयते ॥ २७
अपां धातुरसो नित्यं जिह्वया स तु गृह्यते ।
जिह्वास्थश्च तथा सोमो रसज्ञाने विधीयते ॥ २८
ज्योतिषश्च गुणो रूपं चक्षुषा तच्च गृह्यते ।
चक्षुःस्थश्च तथादित्यो रूपज्ञाने विधीयते ॥ २९
वायव्यस्तु तथा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञायते च सः ।

23 a) B2 (marg) 3 6 Dn1 D2-6 T2 चिंतितान् (for चिन्तयानो) K3 4 [s]थ (for र्थान्) K1 मनसा चिंतयानोक्ता, B1 3 4 Dc1 °सा चिंतितं चे(B1 Dc1 °तान्चे)त्ति — b) Ś1 K1 4 [तु]वेह, K2 6 [तु]थाय; B Dn1 D2-6 चेह, Dc1 चेत्तु (for चैव) T1 व्यवस्यते — c) D6 च (for हि) — d) Ś1 K1 2 G2 लभ्यते, K4 Dc1 D1 लक्षते

24 a) Ś1 B Dn1 D2-5 6 T1 मनसो (for महतो) — b) D3 असक्त (for अव्यक्त) G3 साम्य (for साधु) — K3 6 B3 G3 om (hapl) 24cd K3 reads 24cd (without var) thrice — d) K4 D1 सज्ज्ञान, D3 6 निवृत्ति (for संन्यास)

25 a) D3 ध्यानं (for ज्ञान) — b) G2 सवसेद् (for संन्य°) — c) Ś1 K1 3 6 संन्यस्य, K2 संन्यस्य, K4 D1 G3 सन्यास, G1 2 सन्यासे, M सन्यासाज् (for सन्यासी) K1 M3 सयुक्त, B1 2 सपन्न — e) T1 corrupt Ś1 K1 3 B2 अतीते, K2 B1 2 6 Dc1 अतीत्य, G M3 अतीत; M1 2 4 अतीत्य (for अतीतो) B5 G1 3 M1 2 अत्येति (for अभ्येति) K1 अतीत्योर्ध्वं मभ्येति (sic), T2 अतीतद्वंद्वमभ्येति — f) Ś1 K1 तपोमृत्यु, K4 D1 ततो मृत्यु-, M4 तमोमृत्योर् K3 4 B D (except D3) -जरातिग, G2 °दिक

26 a) K4 D1 धर्मलक्षणमित्येतद्, K6 °मित्युक्तम् — b) K1 D1 उक्तेश्च, K6 एतद्वो, D2 उक्त या (for उक्तं वो) G2 3 तथा (for मया) — c) Ś1 K1 3 लक्षण (for ग्रहण) — d) K6 वदामि, G1 2 M3 4 वक्ष्ये तु (for वक्ष्यामि) G3 M1 2 वक्ष्ये तु मह(M1 °क्ष्ये अहम)त पर

27 b) K4 D1 G2 [ए]व स, K6 B1 2 5 Dn1 D3. 4 6 हि स; Dc1 ह स; D1 सम, T2 G3 सह (for [इ]ह स) D3 घ्राणेन हि स दृश्यते; T1 G1 न सह पश्यते — c) K1 प्राणस्थश्च, D1 घ्राणवच्च T2 G3 M तदा, G1 सदा (for तथा) — d) Ś1 K1 ध्याने (for ज्ञाने) G2 गधज्ञानेन धीयते — After 27, D1 reads 32

28 Ś1 K1 om (hapl) 28 K3 om (hapl) 28-29 G3 repeats 28ab (without var) after 30 — a) B Dn1 D2 3 धातू रसो, G2 धारो रसो, Madras ed अपाश्रयो (for धातुरसो) — b) K3 4 गृह्यते रस, K4 D1 G2 गृह्यते च स (G2 स तु); B1 स च गृह्यते; B1 संग्रहृ° — c) T1 G1 M तु (for च) G2 तत, M1 2 4 सदा, M2 सदा (for तथा) K4 D1 जिह्वा स्वधस्तदा सोमो, G2 °रसस्तु सोमो — d) G2 ध्याने (for ज्ञाने)

29 K3 om 29 (cf v 1 28) M1 2 om (hapl) 29 — a) T G1 2 तेजसस्, M2 4 चक्षुपस्(for ज्योतिषश्) Ś1 K1 4 6 B1 5 D5 T G1 2 M3 4 तु (for च) Dc1 गुणे — b) T प्र (for च) — c) Some MSS चक्षुस्थश्, K6 T G चक्षुषश्च, M3 चक्षुष्मश् K4 D1 6 T2 G2 तदा, B3-5 Dc1 Dn1 D2-- T1 G2 सदा (for तदा) B1 2 सूर्यो, D2 नित्यो (for [आ]दित्यो) — d) K4 B1 D1 रूप (for रूप) G2 रूपज्ञानेन धीयते

30 Ś1 K4 om (hapl) 30 — a) D1 S (except G2) च (for तु) K1 2 B3-5 Dc1 Dn1 D2-6 सदा, K3 महा, B1 2 गुण, D1 G2 तदा (for तथा) — b) K3 वि (for प्र) Dc1 om स T1 स ह, G1 2 M स च, G3 सदा (for च स) D1 ज्ञायते स तु वै त्वचा, D3 6 गृह्यते हि त्वचा द्विजा — c) T2 त्वचश्चैव; G1 त्वचस्य एव M1 त्वचसस्थश्च (for त्वक्स्थश्चैव) K3 B Dc1 Dn1 D2-6 T1 G3 सदा, G2 M2-4 तदा (for तथा) — d) B D (except D1) स्पर्शने स, T2 G3 °स्थाने (for °ज्ञाने) K3 स्पर्शज्ञानेन विधते — After 30, G2 repeats 28ab

त्वक्स्थश्चैव तथा वायुः स्पर्शज्ञाने विधीयते ॥ ३०
आकाशस्य गुणो घोषः श्रोत्रेण स तु गृह्यते ।
श्रोत्रस्थाश्च दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्तिताः ॥ ३१
मनसस्तु गुणश्चिन्ता प्रज्ञया स तु गृह्यते ।
हृदिस्थचेतनाधातुर्मनोज्ञाने विधीयते ॥ ३२
बुद्धिरध्यवसायेन ध्यानेन च महांस्तथा ।
निश्चित्य ग्रहणं नित्यमव्यक्तं नात्र संशयः ॥ ३३
अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ॥ ३४
अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं गुणानां प्रभवाप्ययम् ।
सदा पश्याम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि च ॥ ३५
पुरुषस्तद्विजानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
गुणवृत्तं तथा कृत्स्नं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ३६
आदिमध्यावसानान्तं सृज्यमानमचेतनम् ।
न गुणा विदुरात्मानं सृज्यमानं पुनः पुनः ॥ ३७
न सत्यं वेद वै कश्चित्क्षेत्रज्ञस्त्वेव विन्दति ।
गुणानां गुणभूतानां यत्परं परतो महत् ॥ ३८
तस्माद्गुणांश्च तत्त्वं च परित्यज्येह तत्त्ववित् । E 14 1210 B 14 43 41 K 14 43 41

31 G2 om 31ab —a) D6 T2 शब्द, G1 व्योम, Bom ed क्षेप (for घोष) —b) K3-4 D1 तु स (by transp), B3.4 स च, B5 Dc1 Dn1 D2-6 च स G3 स तु श्रोत्रेण गृह्यते —c) K4 D1.5 श्रोत्रस्थश् K2 दिशा —d) T1 ज्ञानेन, G3 स्थाने प्र- (for -ज्ञाने प्र-) K1.2 प्रकीर्तित, K4 D1.5.6 विधीयते, G2 प्रवर्तिता

32 D1 reads 32 after 27 —a) K1-4 B D (except D1) T2 च (for तु) —b) K2-4 Dc1 D1.4-6 T2 M2.4 सा (for स) K2.4 Dc1 [अ]नु (for तु) K2.4 -दृश्यते (for गृह्यते) G3 प्रज्ञाया साधु गृह्यते —c) Ś1 K1 हृदिस्थश् Dc1 Dn1 D6 T1 -चेतनो (for -चेतना-) —d) G1 मनोज्ञान

33 D1 transp 33ab and 33cd —a) K5 बुद्धेर् Ś1 K1.3 अध्यवसायाय, B1.2 अध्यवसायेन, D2.3 अध्य वसानेन —b) Ś1 K1.3 ध्यानाय, B Dc1 Dn1 D2-4.5 (sup lin as in text) ज्ञानेन (for ध्या°) K3 मनस् (for महान्) —c) K4 D1 नित्यस्य, M3 निश्चित्य Ś1 K1.3 ग्रहणे, Dn1 T1 °णान् B3 Dn1 D2-6 व्यक्तम् (for नित्यम्)

34 a) K2 नित्ये, K4 B3.4 D1.6 S (except T1) नित्य K3 अलिंगग्रहणे नित्या —c) Ś1 K1.3 अव्य क्तलिंग क्षेत्रज्ञ, K6 तस्मादलिंग क्षेत्रज्ञ —d) Ś1 K1.3 केवलो, K2.4 B3 D1 G3 केवल K2.5 Dc1 D6 M3.4 -लक्षणं

35 a) K1-3 अव्यक्त, G1 अव्ययं K4 क्षेत्रमुद्दिष्टं, B3 D3-6 °लिंगस्य —b) K4 B4 D2 T2 प्रभवाव्यय (B4 °य), Dc1 D3 G3 °वोऽव्यय (Dc1 °य) —c) G3 तदा (for सदा) D5 ज्ञान, G2 लिंग, Bom ed लीनो (for लीन) —d) Dc1 व (for च)

36 a) Ś1 K1.2.5 त, G1 तु (for तद्) ✻ Cv पुरुषो नारायण तदव्यक्ततत्त्व विजानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ इत्यु च्यते इति योजना । ✻ —c) K2 D1 गुणावृत्त, G2 गुणवृत्ति B1.2 सदा, Dc1 D4 यथा, D5.6 जडं, G3 तदा (for तथा) K4 कृष्ण, D2-4 वृत्त, D5 क्षेत्र, D6 क्षेत्रे (for कृत्स्न) B4 (marg as in text) शृणु वृत्त यथा कृत्स्न —d) B2 Dc1 Dn1 क्षेत्रज्ञ

37 a) K1.3.4 Dc1 आदिमध्यावसानाते, K2 B3-5 °न त, T1 G1 °न तद् —Ś1 K1.3 om (hapl.) 37bc —b) K4 सचेतनं —c) K4 D1 निर्गुणे, G1 M3 (inf lin as in text) सगुणा, G2 स गुणं G3 अज्ञान (for आत्मान) —d) K3-5 D (except Dc1) सृज्यमाना, B2 T G2.3 °मान Dc1 om. one पुन

38 a) B3.5 सत, B4 च त (for सत्य) K1 विंदते, D6 विद्यते, T1 G1 वेदवित् (for वेद वै) Ś1 K3 Dn1 D2-4 न (K3 स) सतं (Ś1 सत्त्व, K3 नित्यं) विंदते कश्चित्, K4 D1 न सत्यवेदित कश्चित्, B1.2 न च त वेद कश्चित्तु, Dc1 न त वेदयते कश्चित्, G3 न सत्यं वेत्ति वै किंचित्, Cv न सत्त्व वेत्ति वै कश्चित् —b) K4 D1 क्षेत्रज्ञे, G3 °ज्ञास् K4 D1 स्वं च, B1.2 स्त्वेष (for स्त्वेव) D4 पश्यति, T1 वेत्सि वै (sic), T2 G1.2 M वेत्ति वै, G3 वेक्ष्यते (for विन्दति) —d) M1.2 पर Cv पर (as in text) Dn1 D2.4-6 परम, Cv परतो (as in text) K3 M2 महान्, Cv महत् (as in text) D3 परात्परतमं महत्

39 a) K3.4 गुण K2.4 D1 सत्यं च, K5 B4 (marg as in text) 6 सत्त्व च, B1.2 Dn1 D2-6 तत्त्वज्ञ (B1 D2.3 °ज्ञ, Dn1 °ज्ञ), Dc1 सर्गं च, M स(M4 त)त्त्वांश्च (for तत्त्वं च) —b) K2 परिचिंतेत, K4 D1

C 14 1210 B 14 43 41 K 14 43 41 क्षीणदोषो गुणान्हित्वा क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथ ॥ ३९
निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

ब्रह्मोवाच ।
यदादिमध्यपर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च ।
नामलक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १
अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मासाः शुक्लादयः स्मृताः ।
श्रविष्ठादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिशिरादयः ॥ २
भूमिरादिस्तु गन्धाना रसानामाप एव च ।
रूपाणां ज्योतिरादिस्तु स्पर्शादिर्वायुरुच्यते ।
शब्दस्यादिस्तथाकाशमेष भूतकृतो गुणः ॥ ३
अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतानामादिमुत्तमम् ।
आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरिष्यते ॥ ४
सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ।
ओंकारः सर्ववेदानां वचसां प्राण एव च ।

°पजयेत, G1 °त्यज्येत (for °त्यजयेह) Ś1 K1 3 B D (except D1) धर्मवित् (for तत्त्व°) —c) D6 क्षीणदोपे B Dc1 Dn1 D2–4 गुणातीत, D5 6 गुणीभूत (for गुणान्हित्वा) —d) Dn1 D2–4 6 क्षेत्रज्ञ K4 प्रविशत्यथ, B1 2 °शत्युत, B3 T2 G2 °शाश्वया

40 a) B5 निर्ममो, D2 निर्द्वंद्वं K4 D1 निर्वपट्कारो —b) Some MSS निस्वधाकार, K3 4 5 B D G3 नि स्वाहाकार —c) Ś1 अनलश्च, K2 अचलश्च, G3 असक्तश्च (for अचलश्च) —d) K3 G3 भुवि, D1 2 विद्रु, T1 G1 2 विधि (for विभु)

Colophon om in T G1 2 M1–3 — *Sub parvan* K2–4 अनुगीता — *Adhy name* K2 B Dc1 Dn1 D1 4–6 गुरुशिष्यसंवाद, G3 क्षेत्रज्ञविवरण — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 47, Dn1 G3 43 (as in text), D1 40, M4 (*inf lin sec m*) 44 — *Śloka no* Dn1 41

44

1 T G1 2 M1–3 om the ref. K4 M4 ब्राह्मण, D1 विप्र (for ब्रह्मा) —c) K3 ग्राम (for नाम)

2 a) M4 (*inf lin* as in text) तत (for अह) K5 सर्वं (for पूर्वं) —b) K3 D2 3 मास B3 शुक्रादय, M4 चैत्रा° (for शुक्ला) K4 D1 मासा शुक्रादयस्तथा —c) Ś1 B1–3 5 Dc1 Dn1 D2–6 श्रवणादीनि, K3 भविष्या°, K5 D4 (*marg sec m*) अश्विन्या°, D1 अविष्ठा°, Cv श्रविष्ठा° (as in text) K1 2 5 B1 2 4 Dc1 D1 5 6 M4 (*inf lin*) Cv चर्क्षाणि, D2 वृक्षा°, D4 रुक्षा°, T G1 2 सर्वा°, G3 पक्षा°, M वर्षा° (for ऋक्षा°) K4 विष्ट्यादीनि च पुण्याणि

3 a) K2 4 5 B4 Dc1 D1 च (for तु) —c) Dc1 Dn1 D2–6 आदित्य (for °स्तु) K2 4 D1 S रूपाणामादिरग्निस्तु (K2 4 D1 °रादित्य) —d) K2 4 5 D (except Dc1) G3 स्पर्शाना (for स्पर्शादिर्) K4 एव च (for उच्यते) — M1–3 om 3ef —e) K4 शब्दश्च G3 [अ]थ, M4 [आ]हुस (for [आ]दिस) —f) K5 corrupt Dc1 G1 गुणा G3 एष भूतगुण कृत

4 a) B1 च, B4 5 Dc1 T2 G3 M तु (for प्र) —d) Ś1 K Dn1 D1–6 G2 3 M1 उच्यते (for इष्यते) Dc1 M2 अग्निर्भूताद(M2 °दि)रिच्यते (sic)

5 a) Dn1 विधिना (sic) (for विद्याना) —b) G1 प्रजानां च (for देवताना) —c) K1 4 Dn1 D1 6 M2 देवाना (for वेदाना) —d) M4 (*inf lin*) उच्यते (for एव च) —e) K3 corrupt. Ś1 (marg) सदादिर्, K2 4 5 B1–3 5 Dn1 D2–6 यदस्मिन्, G3 इत्य° (for यद्य°) G1 नियते K5 लोक —f) K3 D3 M1 2 सर्व- (for सर्वं) Ś1 K3 5 B1 3–5 Dc1 Dn1 D2–6 सावित्रिर्, K1 2 M3 °त्र, B2 °त्री, D1 °त्र्यम्

6 a) G2 गायत्र K1 गायत्रीछन्दमासाद्य — T1 G

यद्यस्मिन्नियतं लोके सर्वं सावित्रमुच्यते ॥ ५
गायत्री छन्दसामादिः पशूनामज उच्यते ।
गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ॥ ६
श्येनः पतत्रिणामादिर्यज्ञाना हुतमुत्तमम् ।
परिसर्पिणां तु सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो द्विजोत्तमाः ॥ ७
कृतमादिर्युगानां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
हिरण्यं सर्वरत्नानामोषधीना यवास्तथा ॥ ८
सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्नं परममुच्यते ।

द्रवाणां चैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः ॥ ९
स्थावराणा च भूतानां सर्वेषामविशेषतः ।
ब्रह्मक्षेत्रं सदा पुण्यं प्लक्षः प्रथमजः स्मृतः ॥ १०
अहं प्रजापतीनां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
मम विष्णुरचिन्त्यात्मा स्वयंभूरिति स स्मृतः ॥ ११
पर्वतानां महामेरुः सर्वेषामग्रजः स्मृतः ।
दिशा च प्रदिशां चोर्ध्वा दिग्जाता प्रथमं तथा ॥ १२
तथा त्रिपथगा गङ्गा नदीनामग्रजा स्मृता । C 14 1225 B 14 44 14 K 14 44 14

---

om (hapl) 6^{ab} — ^{b}) K4 D1 एव च, B1 2 आदित (for उच्यते) Ś1 B. Dn1 D5-6 (marg sec m as in text) c T2 प्रजाना मर्ग उच्यते — Dc1 repeats 6^{d}–7^{a} after कृतमादिर् (in 8^{a})

7 For the repetition in Dc1, cf v 1 6 — ^{a}) K2 4 5 S च पक्षिणाम् (for पतत्रिणाम्) — ^{b}) K5 घृतम्, T1 हितम् (for हुतम्) — ^{c}) Hypermetric K2 6 च (for तु) K4 सर्पाणा चैव सर्वेषा, B Dn1 D2-5 T G2 सरीसृपाणा स°, Dc1 (both times) सरी सर्पीना स°, D1 परिसर्प्यंमा चैव स°, G1 M1 प्र(M4 वि)सर्पिणा तु स° — ^{d}) K1 G1 3 ज्येष्ठा, M श्रेष्ठ G सर्वे, M4 सर्वो (for सर्पो) Ś1 K2 4 D1 M1 द्विजो त्तम, B2 द्विजर्षभा

8 For the repetition in Dc1, cf. v 1 6 — ^{a}) Dc1 om from युगाना च up to संशय (in 8^{b}) — After 8^{b}, D1 reads from मम (in 11^{c}) up to दिशा (in 12^{c}) Ś1 reads 8^{c}–11^{d} on marg — ^{d}) K4 5 D1 6 औषधीना Ś1 K1 Dn1 यवस्तथा, K3 तथा यवा (by transp), D2 जवास्तथा

9 Dc1 om 9^{a}–10^{a} The portion of the text from 9 up to 14 45 20 is lost in Dn1 due to the folios being stuck together Ś1 reads 9 on marg — ^{a}) B2 एव (for भक्ष्य-) K4 सर्वभक्षणभोज्यानाम् — ^{b}) K3 सर्वं (for अन्नं) Ś1 K1 2 परमिह, M1 तु परम् (for परमम्) — ^{c}) Dc T2 G3 द्रव्याणां, G1 2 द्रविण — ^{d}) D6 येया नाम, G3 पयसाम्, M1 पेयाना च (for °नाम्)

10 Dn1 missing, Dc1 om. 10^{a} (for both, cf v 1. 9) Ś1 reads 10 on marg — ^{ab}) Ś1 K1-3 B D2-6 तु (for च) Ś1 K1-3 5 सर्वेषा भूतानाम् (by transp), G1 भूताना सर्वासाम् (sic) B1 2 4 Dc1 च विशेषत (for अवि) — ^{c}) K2 4 T G M4 (inf lin) ब्रह्मवृक्ष, K3 बहुक्षत्र (for ब्रह्मक्षेत्र) T G1 3 पुण्य D1 आमलको महापुण्य, M ब्रह्मभूत सदा पुण्य — ^{d}) G1 M4 (inf lin as in text) पक्ष (for प्लक्ष) K1 D (except D1, Dn1 missing) प्रथमत, G2 °मक K3 प्लव प्रथम रज (submetric), B1 2 प्लक्षश्च प्रथम स्मृत

11 Dn1 missing (cf v 1 9) G3 om 11^{c}–12^{b} Ś1 reads 11 on marg — ^{c}) D1 reads from मम up to दिशा (in 12^{c}) after 8^{b} — ^{d}) K2 4 5 Dc1 D1 3 य, K3 B1-3 T2 G1 2 M3 4 स (for स)

12 For the sequence in D1, cf v 1 11 Dn1 missing (cf v 1 9) G3 om 12^{ab} (cf v 1 11) G2 om (hapl) 12^{ab} — ^{a}) K° तथा (for महा) — ^{b}) K5 अग्रहा — After 12^{b}, M4 (inf lin sec m) reads 14^{a}–17^{b}, repeating the same in its proper place — ^{c}) K1 corrupt K3-5 B Dc1 D2-6 T M4 चोर्ध्वं G3 दिशा चोपदिशा च स्युर् — ^{d}) B1 दिक्स्मृता, B4 दिग्वाता, M1 2 दिग्जाता, M3 द्वि(sup lin द्वि)जता (sic) (for दिग्जाता) B Dc1 T2 G1 2 प्रथमा Ś1 K1 सदा (for तथा) K2 4 5 D1-6 T1 दिक्पूर्वा प्रथमा तथा (K4 D5 6 स्मृता), G3 दिग्गजा प्रथमा स्मृता

13 Dn1 missing (cf v 1 9) — ^{a}) Dc1 om तथा D6 तथा त्रिपथगा गगा, G3 तथा गगा नदीना तु — ^{b}) G3 सर्वासाम् (for नदीनाम्) K3 प्रथमा (for अग्रजा) K4 D1 मता (for स्मृता) — ^{c}) B1 (marg as in text) सर्वोदपानाना, D5 6 सदोद°, M सरोदु (for सरोद) B1 2 कूपानां सरसा चैव, T1 G1 तथा चाश्वो वाहनाना, G3 सरसा सोदपानानां — ^{d}) K5 [s]ग्रह, B1 2 वर (for ऽग्रज) D5 6 सागर सर्व तोग्रज

C 14 1225 B 14 44 14 K 14 44 14 तथा सरोदपानानां सर्वेषां सागरोऽग्रजः ॥ १३

देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम् ।
नरकिंनरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १४

आदिर्विश्वस्य जगतो विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
भूतं परतरं तस्मात्त्रैलोक्ये नेह विद्यते ॥ १५

आश्रमाणां च गार्हस्थ्यं सर्वेषां नात्र संशयः ।
लोकानामादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदेव च ॥ १६

अहान्यस्तमयान्तानि उदयान्ता च शर्वरी ।
सुखस्यान्तः सदा दुःखं दुःखस्यान्तः सदा सुखम् ॥ १७

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ १८

सर्वं कृतं विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् ।
अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ १९

इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि नियमाश्च ये ।
सर्वमेतद्विनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते ॥ २०

तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रसन्नात्मा समाहितः ।
निर्ममो निरहंकारो मुच्यते सर्वपाप्मभिः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

---

14 Dn1 missing (cf v l 9) M4 (*inf lin sec m*) reads 14^{a}–17^{b} for the first time after 12^{b} —^{a}) K2 4 D1 यक्षाणा, D5 6 दैत्यानां (for -भूतानां) —^{b}) K1, 3 D2 3 G3 राक्षसा (K3 °स) —^{c}) K1 यक्षानां; K2 4 5 D1 भूतानां (for यक्षाणा)

15 For the repetition in M4, of v l 14 Dn1 missing (cf v l 9). —^{a}) K4 D1 सर्वस्य (for विश्वस्य) Ś1 K1 3 महतो (for जगतो) —^{b}) D3 विष्णु Ś1 K1 ब्रह्मविष्णुमयो महान् —^{c}) B1 2 (marg as in text) दृष्टं; G3 सूक्ष्म, M1–3 4 (second time) तत (for भूत) D6 भव्यं परं (for परतरं) Dc1 D2 5 6 यस्मात्; T1 नास्ति, M1 lacuna, M2 3 *स्म; M4 न स्म (for तस्मात्) —^{d}) Ś1 K1 Dc1 त्रिलोके, K3 त्रैलोके K2 ह; D6 [ए]व (for [इ]ह) B1 2 लोकेषु न च विद्यते, T1 2 (*sup lin*) G M (M4 both times) त्रिषु लोकेत्र वि°

16 For the repetition in M4, of v l 14 Dn1 missing (cf. v l 9) —^{ab}) K2 5 T1 G2 3 तु, G1 om (for च) K1 3 Dc1 गार्हस्थं D2–6 M4 (second time) transp गार्हस्थ्य and सर्वेषां B1 2 सर्वेषामुत्तमं स्मृत (for 16^{b}) —^{c}) B1 2 Dc1 T1 अव्यक्त; Cv °क्त (as in text) —^{d}) B5 [अं]ते; G3 M4 (first time) [अ]त K2–5 B4 D1 T G M4 (first time) तथा, B1–3 स (for तद्) M3 ह (for च)

17 For the repetition in M4, of v l 14. Dn1 missing (cf v l 9) —^{a}) K4 5 B3 4 D1 M3 4 (second time) अहान्यस्तमनातानि, D3 अहं मत्कृपयां तानि (sic) —^{b}) Ś1 lacuna Dc1 M4 (first time) उदयातानि, D3 उभयांता च (sic) —17^{cd} = (var) 3 48 45^{ab}, 12 26 23^{ab}, 149 84^{ab}, 168 18^{cd} —^{c}) K5 B Dc1 D3 4 T2 G2 3 [अ]त, D3 [अ]ते (for [अ]न्त) Ś1 K T G तथा (for सदा) —^{d}) B D (Dn1 missing) T2 G2 3 [अ]त (for [अ]न्त) Ś1 K T G तथा (for सदा)

18 = 11 2 3, (var) 12 27 29, 317. 20, Rām 2 105 16, 7 52 11, Gobhilasmṛti 3 43, Kathāsaritsāgara 51 26^{c}–27^{b} Dn1 missing (cf v l 9) G1 om 18^{c}–19^{b} —^{c}) B1–3 D2–4 संयोगाश्च वियोगाता, B4 °गो विप्रयोगातो, D6 °गाता वियोगातं —^{d}) K3 मरणांते, M3 °तस्, B3–5 Dc1 D2–6 T G1 3 M च, G2 तु (for हि) D6 जीपिते

19 Dn1 missing (cf v l 9) G1 om 19^{ab} (cf v l 18) T2 om 19^{ab} —^{a}) D5 6 एव (for सर्वं) G3 विनाशतु (sic), M2 °शाताम् —^{d}) B Dc1 D2–6 G3 M4 सदा (for सर्वं)

20 Dn1 missing (cf v l 9) —^{b}) Ś1 K1 व्रताश्च; D3 या व्रता (sic), T1 G1 भूतानि (for व्रतानि) K4 B1 2 D1 तथा (for च ये) G3 व्रतानि विविधानि च —^{d}) D6 G2 ज्ञानस्यातं K4 D1 नान्य स्यांत हि विद्यते

21 Dn1 missing (cf v l 9) —^{b}) K4 D1 प्रसन्नोयं (for °त्मा) B Dc1 D2–6 प्रशांतात्मा जितें द्रिय —^{d}) G3 -पाप्मन (for °भि) B1 2 मुच्यते

४५

ब्रह्मोवाच ।
बुद्धिसारं मनस्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम् ।
महाभूतारविष्कम्भं निमेषपरिवेष्टनम् ॥ १
जराशोकसमाविष्टं व्याधिव्यसनसंचरम् ।
देशकालविचारीदं श्रमव्यायामनिस्वनम् ॥ २
अहोरात्रपरिक्षेपं शीतोष्णपरिमण्डलम् ।
सुखदुःखान्तसंक्लेशं क्षुत्पिपासावकीलनम् ॥ ३
छायातपविलेखं च निमेषोन्मेषविह्वलम् ।
घोरमोहजनाकीर्णं वर्तमानमचेतनम् ॥ ४
मासार्धमासगणितं विषमं लोकसंचरम् ।
तमोनिचयपङ्कं च रजोवेगप्रवर्तकम् ॥ ५
सत्त्वालंकारदीप्तं च गुणसंघातमण्डलम् । C 14 1239 B 14 45 6 K 14 45 6

कर्मबधनात्, D2 मुच्यते सर्वपग्रभि (sic)

Colophon Dn1 missing — *Sub-parvan* K2 8 S (except G2) अनुगीता — *Adhy name* K2 B Dc1 D4-8 गुरुशिष्यसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 48, Dc1 41, T1 34, T2 G1 2 M 33, G8 44 (as in text), M1 (*inf lin*) 45

45

☞ D4 om. (hapl.) this adhy

1 Dn1 missing up to 20 (cf v l 14 44 9) K4 D1 6 M3 4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा) — *a*) Ś1 K1 ब्रह्मसार, K4 D1 बुद्धिसार-, Dc बुद्धिपर — *b*) T G1 2 M -वर्धन (for -बन्धनम्) G8 इन्द्रियाणामवर्धन — *c*) Ś1 K3 D5 महाभूतारम(Ś1 °न्य)विष्कम, K2 4 B1 D1 °भूतपरिस्तम, K. B5 D2 3 °भूतपरिस्कध, B1 2 D6 °भूतपरिस्कद- (B2 [marg] °ष्पद-, D6 °ष्कद), B8 Dc1 °भूतपरिस्कम, T1 °भूताकलिष्कम, G2 8 °भूता द्रिवि° — *d*) B3 5 -वेशन, Dc1 -वेशिन, M1 (*inf lin*) -वेपण (for वेष्टनम्) Ś1 K1 2 5 विशेष(K1 °श)- परिवेपन (K1, 5 °शन), K2 4 B3 D1 निवेशपरिवेषण (B3 न), B1 2 D2 3 6 6 निवेशपरिवेशन

2 Dn1 missing (cf v l. 1) — *a*) K4 D1 जय- ष्ठोक (sic) (for जराशोक) Dc1 -शमाविष्ट, D5 G2 समाविष्ट — *b*) Ś1 सवित, B3 D2 3 5 6 -समर्व, M -पजर (for -सचरम्) G8 व्याधिव्यसनज पर — *c*) G2 काले देश (for देशकाल) G8 देशकाले विचरित — *d*) Ś1 K1 देश-, K3 D5 -दोष, K5 B1 2 4 5 शम, B3 सम, D2 3 6 दम (for श्रम) Some MSS नि स्वन

3 Dn1 missing (cf v l 1) — *a*) K1 पुरो रात्र, B1 D6 अहोरात्र K5 परिक्षेपे — *b*) K1 शीतोष्णी, D8 °ष्ण — Ś1 K1 om. (hapl) 3*c*–4*b* — *c*) G2 corrupt K5 D2 3 5 6 दु खार्ति (for न्त-) T2 M2 4 सक्लेश K8 B1 2 सुखदु खावर क्लेश, K4 D1 °दु खातमक्लेश, T1 G8 °दु खसम क्लेप (G8 श्रेष्ठ), G1 °दु खमशेष तु — *d*) K3 -केलनं, B1 8 5 Dc1 -कीलकं, G8 -कीर्णन (for -कीलनम्) B2 क्षुत्पिपासेति कीलक, D6 शून्ययासावकालन (sic)

4 Dn1 missing (cf v l 1) Ś1 K1 om 4*ab* (cf v l 3) — *a*) K2 विलेख्य, K4 D1 2 विलेप, D5 6 M4 विलेप — *b*) K2 निमिषोन्मेषविह्वलं — *c*) K3 घोरं, T G M1 (*inf lin*) शोक (for घोर) K2 5 D6 T1 G जराकीर्णं, K4 B D1 T2 जला, M1 (*inf lin*) समा° (for जना°) — *d*) G2 सुचेतनं (for अ)

5 Dn1 missing (cf. v l 1) K1 om 5*a* — *a*) G गुणित — *b*) K2 विषम, D1 om (for विषम) G1 लेख (for लोक-) D1 -सकर (for सचरम्) B6 विषयेंद्रियसचर — *c*) B3-5 Dc1 D2 8 तपो, D1 मनो (for तमो) Ś1 K1 3 5 नियति, K2 4 D1 निरय, B Dc1 D2 3 5 6 नियम, G2 प्रचय, G8 नियत- (for -निचय-) — *d*) K5 -निवर्तन, D6 प्रवर्तके, T1 G2 8 M र्तनं (for °र्तकम्)

6 Dn1 missing (cf v l 1) — *a*) Ś1 K1 नत्वा हकार (sic), K2 4 सदाह°, K3 B5 (marg) Dc1 तत्त्वाल°, B5 D1-3 5 6 महाह°, T2 Cnp सत्त्वाहं° (for सत्त्वाल) — *b*) D1 G2 M1-3 सपात, M1 -सवाद- (for सघात) D5 वर्तनं (for मण्डलम्) B5 D2 8. 6 गुणसजातवर्तन ❀ Cn पाठान्तरे मडल संघात । ❀ — *c*) K2 4 D1 सूर्य, K5 अरि-, T G1 2 सार (for स्वर) Ś1 K1 8 B Dc1 D2 3 5 अरतिग्रहणाभी(Ś1 D2. 8 5 °नी)कं, D6 अतिग्रहणार्क च,

C 14 1239 B 14 45 6 K 14 45 6 स्वरविग्रहनाभीकं शोकसंघातवर्तनम् ॥ ६
क्रियाकारणसंयुक्तं रागविस्तारमायतम् ।
लोभेप्सापरिसंख्यातं विविक्तज्ञानसंभवम् ॥ ७
भयमोहपरीवारं भूतसंमोहकारकम् ।
आनन्दप्रीतिधारं च कामक्रोधपरिग्रहम् ॥ ८
महदादिविशेषान्तमसक्तप्रभवाव्ययम् ।
मनोजवनमश्रान्तं कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ९
एतद्द्वंद्वसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम् ।
विसृजेत्संक्षिपेच्चापि बोधयेत्सामरं जगत् ॥ १०
कालचक्रप्रवृत्तिं च निवृत्तिं चैव तत्त्वतः ।
यस्तु वेद नरो नित्यं न स भूतेषु मुह्यति ॥ ११
विमुक्तः सर्वसंक्लेशैः सर्वद्वंद्वातिगो मुनिः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १२
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ १३
यः कश्चिदिह लोके च ह्यागमः संप्रकीर्तितः ।
तस्यान्तगमनं श्रेयः कीर्तिरेषा सनातनी ॥ १४
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावच्चरितव्रतः ।

G3 सारविग्रहनारीक —^{d}) B3 T2 G2 M -चर्तक, Dc1 -चर्तुल, G1 वर्त्मक, G3 वर्धन (for वर्तनम्) K2 शोकसताय*त्तन, K4 D1 °महारवर्तकं

7 Dn1 missing (cf v l 1) —^{a}) Ś1 K1 2 B1 Dc1 T G2 करण- (for -कारण) —^{b}) G3 नाग (for राग) K5 राग विस्तरमायत —^{c}) K4 लोभेशा (sic), T1 लोकेप्सा (for लोभेप्सा) Ś1 G2 3 सघात, K3 सख्याते, B1 2 विक्षेप, B3-5 Dc1 विख्यात, D2 3 5 6 विक्षोभ (for सख्यात) —^{d}) Ś1 K1 3 corrupt K4 D1 विचित्र, B1 2 4 5 Dc1 विविध, B3 विधिरमा-, D2 5 6 G3 M1 विचिंता-, D3 विचिंत (for विविक्त) T सह्रव (for सभवम्) M1 (inf lin) विद्धि चिंतन समव

8 Dn1 missing (cf v l 1) —^{a}) B2 परीवाद, D8 परिवार —^{b}) K2 D6 भूत (for भूत) K4 D1 भूतम्मोहनात्मक —^{c}) T2 अनत (for आनन्द) K3 B1 3 D2 3 5 6 G3 -प्री(G3 प्र)तिचार, B2 -प्रतिवार, Dc1 M2 प्रातिधार, M4 प्रीतिम्मार (for °धार) K3 4 D1 अनतपरिवारे (K2 °र) च, G1 2 अनंत प्रीतिदारं (G2 °यान) च

9 Dn1 missing (cf v l 1) —^{b}) K4 G1 अव्यक्त-, B1-4 Dc1 D3 6 अशाक्त, T1 G2 3 असक्त K1 3 4 D1 5 6 प्रभवाप्यय (for °व्ययम्) —^{c}) K2 5 D5 मनोजवमविश्रांत, K4 D1 °जवमनश्रात, B Dc1 D2 3 जव मन का(B1 2 °न क्रां)त, D6 corrupt, T1 G3 °जवपरि(G3 °सम)श्रांतं — Dc1 om 9^{d}–10^{d}

10 Dn1 missing (cf v l 1) Dc1 om 10 (cf v l 9) —^{a}) K2 एव, D6 तद्वद् (for एतद्) —^{b}) K4 D1 सचेतनम् (for कालचक्रम्) —^{c}) B1 G2 M3 [ए]व (for [अ]पि) D3 विसृजेश क्षिपेश्चापि (sic), T G1 विसृजेच्च क्षिपेच्चैव, G2 °जत्सक्षिपश्चापि, M1 विजय त्सक्षिपेच्चैव —^{d}) K2 T G1 2 मोहयेत्, M मोहयन् (for बोधयेत्) K2 om सामर K4 D1 मोहयस्त्याप येज्जगत्, G3 बोधयन्स्थापयज्जगत्

11 Dn1 missing (cf v l 1) —^{a}) K2 Dc1 काल्चक्रं K5 कालचक्रस्य सयोग, M1 °क्र प्रवृत्त च —^{b}) K5 प्रवृत्तिं, Dc1 M1 निवृत्त K2 चापि, K4 5 D1 चापि (for चैव) —^{c}) K4 D1 न स वेदविदो (D1 °द नरो) नित्य —^{d}) K3 भूतेषु स (by transp), M3 सभूतेषु K3 T2 G1 2 M (M1 inf lin as in text) मुह्यते, B2 मुचति

12 Dn1 missing (cf v l 1) —^{a}) K1 2 B Dc1 D2 5 6 सस्कारैं (for -संक्लेशैः) Ś1 निर्मुक्त सर्व सस्कारैः, K4 D1 निमुक्तसर्वसक्लेश —^{b}) B1 2 D 3 5 6 सर्वद्वद्वविवर्जित —^{c}) Ś1 K1 2 निर्मुक्त —^{d}) D2 6 गतिमाप्नोति चोत्तमा

13 Cf Manu 6 87 Dn1 missing (cf v l 1) —^{a}) Ś1 K1 2 4 D1 वा (for च) — K4 D1 om 13^{b}–14^{a} —^{d}) Dc1 सर्व (for सर्वे) Ś1 K1 गार्हस्थ- (for °स्थ्य) B1 -सूचका (for मूलका)

14 Dn1 missing (cf v l 1) K4 D1 om 14^{a} (cf v l 13) —^{a}) G2 यत्किंचिद् (for य कश्चिद्) K2 जीव (for इह) G3 मूले (for लोके) K3 B Dc1 D2 3 5 6 [ऽ]स्मिन्, K5 G3 वा (for च) —^{b}) Ś1 K1 3 5 [अ]प्यागम, K2 आगम, T G1 M3 आश्रम, G2 3 ह्याश्रम (for ह्यागम) K4 D1 आगत सप्रवर्तक, B Dc1 D2 3 5 6 आगम परिकीर्तित — Ś1 K1 om (hapl) 14^{c}–15^{b} —^{c}) B Dc1 [अ]नु (for [अ]न्त) G3 तस्यातर्गमन ज्ञेय

जातौ गुणविशिष्टायां समावर्तेत वेदवित् ॥ १५
स्वदारनिरतो दान्तः शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेत ह ॥ १६
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ १७
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ १८
नित्ययज्ञोपवीती स्याच्छुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥ १९
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमाहितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ॥ २०
अधीत्याध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहं चैव षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ २१
त्रीणि कर्माणि यानीह ब्राह्मणानां तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥ २२
अवशेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि यानि तु । C 14 1251 B 14 45 Y 14 45

---

15 Dn1 missing (cf v l 1) Ś1 K1 om 15^{ab} (cf v l 14) —^{a}) D3 सक्रे (for सत्कारै) K4 D2, 5 6 सत्कृत, M1 2 °ति —^{c}) K4 D1 जाता, K5 B1 2 D2 3, 5 6 T G M1–3 जातो, Cv जातौ (as in text) D3 om from गुण up to जितेन्द्रि (in 16^{b}) M4 जातो गुणविशिष्टाना —^{d}) K4 5 D1 वैदिक, D2 3 5 6 तत्त्ववित (for वेद°)

16 *Dn1 missing (cf v l 1) D3 om up to* जितेन्द्रि (in 16^{b}) (cf v l 15) —^{a}) K4 D1 स्वाचार (for स्वदार-) Dc1 om., D5 -निरते B (except B3) Dc1 D2 5 6 नित्य (for दान्त) —^{d}) Ś1 K1 2 जयेत ह, K3 B1 2 Dc1 जितेंद्रिय, K4 D1 दयेदिह, B3 (marg) 3–5 D2 3 5 6 यजेदिह, G3 यजेत वा (for °त ह)

17 Dn1 missing (cf v l 1) —^{a}) T1 -विष्टाशी (for शिष्टाशी) —^{b}) K3 4 D1 T2 नियतो (for निरतो) B1 2 Dc1 G3 देव (for वेद) —^{c}) T1 G1 निम्य (for इज्या) K1 Dc1 G1 2 -प्रधान- (for प्रदान) B1, 2 -मयुक्त (for युक्तश्च) K4 D1 इष्टा ध्ययनयुक्तश्च —^{d}) K5 यथा शक्तिर्, B1 2 शक्तितोथ (for यथाशक्ति) K4 5 D1 यथाश्रुति, D2 3 5 6 यथासुत्र (for °विधि)

18 Cf Manu 4 177 Dn1 missing (cf v l 1) —^{c}) K2 G1 2 corrupt K4 D1 वागत-, G3 वाग्गय (for वागङ्ग) D3 6 चपलम् —^{d}) K4 शिष्टश्च K3 इति शिष्टानुशासन

19 Dn1 missing (cf. v l 1) —^{a}) K5 B Dc1 D2 3 5 6 T G नित्य (for नित्य) K2 नित्ययज्ञोपवीत स्यात —^{b}) K2 3 शुचिवासा, D3 शुक्ली (for शुक्ल°) —^{c}) B3 D2 3 5 6 यम (for दम) —^{d}) G3 तदा, M3 न च (for सदा) K1 3 संवसेत्, K4 B3 5 Dc1 D1 Cnp संविद, K5 सविदं, B1 2 सगत, T G M1–3 4 (inf lin) सवदन, M4 सपदा (for सविशेत्)

20 Dn1 missing (cf v l 1) —^{a}) D1 -शश्नो दरो, D5 -शिष्णो°, D6 शिलो° K4 D1 मैत्री, G3 जैत्र —^{b}) Ś1 K1 3 M2 शिष्टाचार B D2 3 5 6 T2 समन्वित (for -समाहित) — 20^{cd} = Manu 4 36^{ab} —^{c}) D1 5 6 वैणवीं K4 B3 D1 धारयन् (for °येद्) —^{d}) K1 *corrupt —After 20, T G M3 ins*

84* त्रीणि धारयते नित्य कमण्डलुमतन्द्रित ।
एकमाचमनार्थाय एक वै पादधावनम् ।
एक शौचविधानार्थमित्येतत्त्रितयं तथा ।

[(L 2) M3 आचमनार्थ वै (for र्थाय) —(L 3) M3 इत्येते नित्यदा विभो (for the post half)]

21 Dn1 resumes —^{a}) D3 प्रधीत्य (for अधीत्य) K1 [आ]ध्यापन, K2 [अ]ध्ययनं, B1 2 4 (marg as in text) Dc1 Cnp [आ]प्लवन (for [अ]ध्यापन) D1 अय॰ध्ययन कुर्यात् —D3 om (? hapl) 21^{c}–22^{b} —^{c}) Ś1 धाम्ना (for दान) K2 4 5 B D5 6 चापि, Dc1 Dn1 T1 वापि, G3 चैषा (for चैव) —^{d}) Ś1 K1 3 षाड्गुण्या (K1 °णा, K3 °ण्य), Dc1 षड्गुण K1 3 वृत्तम् D5 6 आश्रयेत्, T G1 आचरन् K5 षट्कर्माणि द्विजन्मना

22 *D3 om* 23^{ab} *(cf v l 21) Dc1 om (hapl.)* 22^{a}–23^{a} —^{a}) K4 5 D1 जानीहि, B1 2 5 Dn1 D2 5 6 जानीत, B3 जानीह (for यानीह) —^{b}) K2 4 D1 च, B1 2 हि (for तु) —^{c}) K2 D3 यजनाध्यापने Dn1 चोभौ —^{d}) Ś1 विशुद्धाच्च, K1 3 विशुद्धश्च, K2 D1 5 6 शुद्धश्चैव, K4 शुद्धं चैव, K5 शुद्धाच्चैव, D3 शुद्धास्वापि (sic), M4 शुभाच्चापि (for शुद्धा°) K3 B3 G2 परिग्रह (G2 °हं) (for प्रति)

C 14 1256 B 14 45 23 K 14 45 24 दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ २३
तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २४
सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्तयञ्शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

ब्रह्मोवाच ।
एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि ।
अधीतवान्यथाशक्ति तथैव ब्रह्मचर्यवान् ॥ १
स्वधर्मनिरतो विद्वान्सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ।
गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः ॥ २
गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् ।
हविष्यभैक्ष्यभुक्चापि स्थानासनविहारवान् ॥ ३
द्विकालमग्निं जुह्वानः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
धारयीत सदा दण्डं बैल्वं पालाशमेव वा ॥ ४
क्षौमं कार्पासिकं वापि मृगाजिनमथापि वा ।

---

23 D_{c1} om 23^{a} (cf v l 22) — ^{a}) $Ś_1$ K_4 B D_{n1} $D_{2\,3\,5\,6}$ अथ शेषाणि, K_1 भविशे॰ (for अवशे॰) — ^{b}) $B_{1\,2}$ च, S [ड]त (for तु) — $Ś_1$ $K_{4\,5}$ B_6 D_1 om (hapl) 23^{cd} — ^{d}) S (except G_3) यानि (for तानि) K_2 $B_{1\,2}$ च (for तु)

24 ^{a}) K_1 [अ]प्रसाद, K_3 प्रमाद, B_2 प्रसाद, M_2 [अ]प्रदान (for ॰माद) K_4 D_1 कुर्वन्वै, $D_{5\,6}$ कुर्वंति — ^{b}) D_{c1} लोकेषु (for कर्मसु) $Ś_1$ $K_{3\,4}$ B_1 D_1 T $G_{1\,3}$ कर्मवित् (G_3 ॰कृत्) (for धर्म॰) — ^{c}) K_4 दानो, T_2 शातो (for दान्तो) $K_{2\,4\,5}$ क्रिया- (for क्षमा) D_1 दान मैत्रा * या युक्त — ^{d}) B_4 -तत्त्व (for -भूत-)

25 ^{a}) $Ś_1$ K_1 यथा शक्तिर् — D_1 om (hapl) from 25^{b} up to 14 46 1^{c} — ^{b}) D_{c1} विप्रे $Ś_1$ K_{1-4} $G_{2\,3}$ निर्वर्तयेत् K_5 ब्राह्मणोवर्तयच्छुचि — ^{c}) D_{c1} युक्ते T_1 G_3 यजेत्, $M_{1\,2}$ [ऽ]जयत् (for जयेत्) $K_{2\,4}$ D_2 T_1 G_3 सर्वं (for स्वर्गं) — ^{d}) K_2 D_3 शंसितव्रत ; K_4 ससित॰

Colophon om in $D_{1\,4}$ T $G_{1,2}$ M_{1-3} — *Sub parvan* $K_{3\,4}$ अनुगीता — *Adhy name* B D_{c1} D_{n1} $D_{2\,3\,5\,6}$ गुरुशिष्यसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 49, D_{n1} G_3 45 (as in text), M_4 46 — *Śloka no* D_{n1} 25

46

1 D_1 om 1^{abc} (cf v l 14 45 25) T $G_{1\,2}$ M_{1-3} om the ref M_4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा) K_3 reads 1^{cd} twice — ^{c}) $K_{4\,5}$ D_2 यथा शक्तिस्

2 ^{b}) K_2 जितो, $K_{4\,5}$ D_1 -समो, D_{c1} D_4 -युतो (for यतो) B_2 सर्वेंद्रिययतो मुनि — ^{c}) K_3 प्रिये (for प्रिय) — ^{d}) $D_{5\,6}$ धर्मसत्य, S (except G_3) सर्वधर्म (for सत्य॰) B_3 ‿ -रत (for पर॰)

3 ^{b}) G_3 [अ]न्नानि — ^{c}) $K_{4\,5}$ D_{c1} D_{n1} भैक्ष्यं ; $D_{2\,5\,6}$ -भक्ष्य-, $D_{3\,4}$ भक्ष-, T_2 G_2 $M_{1,4}$ -भैक्ष- K (except K_3) D_{c1} D_{n1} D_1 भुक्त्वापि, D_6 -भुक्कापि, T $G_{1\,3}$ $M_{1\,2\,4}$ -भुग्वापि, G_2 भुक्चैव M_3 हविष्य भैक्षभुग्वापि

4 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $M_{1,3\,4}$ द्विष्कालम्, B_3 त्रिका॰ T $G_{1\,2}$ जुहुयात्, G_3 जिह्वाना (sic) (for जुह्वान) M_2 द्विकालमभिर्जुह्वानं — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ $B_{1\,2}$ G_3 धा(K_1 दा)रयेत G_3 तथा (for सदा) — ^{d}) K_4 विल्व $K_{2\,4\,5}$ B_3 $D_{1\,6}$ T G_1 च (for वा)

5 D_3 om 5 — ^{a}) K_3 D_1 कर्पासिकं, D_{c1} कार्पे॰, T_2 कार्पासक $Ś_1$ चैव, $K_{2\,5}$ D_{n1} $D_{1\,5\,6}$ चापि (for वापि) K_4 क्षौम कार्पासमेवापि — ^{b}) B_2 कृष्णाजिनम्

सर्वं काषायरक्तं स्याद्वासो वापि द्विजस्य ह ॥ ५
मेखला च भवेन्मौञ्जी जटी नित्योदकस्तथा ।
यज्ञोपवीती स्वाध्यायी अलुप्तनियतव्रतः ॥ ६
पूताभिश्च तथैवाद्भिः सदा दैवततर्पणम् ।
भावेन नियतः कुर्वन्ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥ ७
एवं युक्तो जयेत्स्वर्गमूर्ध्वरेताः समाहितः ।
न संसरति जातीषु परमं स्थानमाश्रितः ॥ ८
संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
ग्रामान्निष्क्रम्य चारण्यं मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥ ९
चर्मवल्कलसंवीतः स्वयं प्रातरुपस्पृशेत् ।
अरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत्पुनः ॥ १०
अर्चयन्नतिथीन्काले दद्याच्चापि प्रतिश्रयम् ।
फलपत्रावरैर्मूलैः श्यामाकेन च वर्तयन् ॥ ११
प्रवृत्तमुदकं वायुं सर्वं वानेयमा तृणात् ।
प्राश्नीयादानुपूर्व्येण यथादीक्षमतन्द्रितः ॥ १२
आमूलफलभिक्षाभिरर्चेदतिथिमागतम् ।
यद्भक्षः स्यात्ततो दद्याद्भिक्षां नित्यमतन्द्रितः ॥ १३
देवतातिथिपूर्वं च सदा भुञ्जीत वाग्यतः ।

C 14 1272 B 14 46 14 K 14 46 14

(for स्नाता) G₃ सुतानितराधरोपि वा — c) Ś₁ K₁ सर्वं (for सर्वं) K₂ ₄ B₁ ₂ (marg. as in text) Dn₁ D₁ वा (for स्याद्) B₁ ₄ Dc₁ सर्वं वा (B₁ °सका) वाद्, K₁ °दि)१ स्याद्, D ₅ कासायकर (D °रं)वा सर्वं — d) K D₁ ₄ द्विजस्य हि P₁ ₂ द्विजोचित, D द्विजेन च

6 Dc₁ om c — a) B मेखलाजान, D₅ त्रिवृन्मौञ्जा (for मेखला च) K₄ [प्र]पि, B D ₁ वा (for च) — b) G₁ जीन (sic) (for जटी) K₂ c trsp, K₁ ₂ S (except G₂) नित्योदकी K₄ सदा (for तथा) D₁ जटी नित्योदका सह (sic) — c) K₁ यज्ञोपवीति; G₃ वीत — d) K₂ ₃ ₄ ह्यलुप्त, B Dc₁ D — न(B₂ ह्य)लुप्तो. D₁ ह्यगुप्त (for अलुप्त) K₁ ₄ D₁ M₁ ₂ ₄ नियम (for °त) G₃ अलुप्तनियमव्रत

7 a) K₄ सदैव, B₁ सदा च, B₁ Dc₁ तथा च (for तथैव) T₁ G₁ M पूता(T₁ G₁ ता)भिश्चाप्यथा द्भिश्च (T₁ G₁ श्र), G₂ पूताभि कायमद्भिश्च, G₃ 'भि स पवित्राभिर् — b) K₃ तथा, G₁ अद्भिर् (for सदा) K दर्भेषु (for तर्पणम्) B₁ तथा दैवतार्पक — c) Ś₁ K₂ सत्येनु; M₁ ₂ भावनं (for भावेन) B₂ T₁ G₁ नियत, T₂ G₂ नियम M₁ कुर्यान् (for कुर्वन्)

8 a) B₁ ₃ स्वर्गम्, D (except Dc₁ D₁) लोकान् (for स्वर्गम्) — b) D (except Dc₁ D₁) यानमस्यो निर्वेद्रिय (= 16d) — K₄ D₁ om (hapl) 8cd — c) G₂ जनेषु (for जातीषु) — d) B₂ परमात्स्थानम् Ś₁ K₁ आस्थित, M₂ आश्रित

9 b) K₄ D₁ तथैव ब्रह्मचर्यया — c) K₂ B Dc₁ Dn₁ D₁-₅ चारण्ये, K₄ D₁ घोरण्यं — d) K₄ प्रव्रजितो K व्रजेत्, G₁ भवेत् (for वसेत्)

10 K om (?hapl) 10ab — a) B₃ D (except Dc₁ D₁) समासीत (for संवीत) — b) Bom ed साय (for स्वयं) — d) M₁ ₂ ग्रामे Ś₁ K₁-₃ मुनि (for पुन)

11 a) Ś₁ K₁ अर्चयेद्, K₂ °येच, K₄ ₅ D₁ °यच, D₁ °यति (for °यन्) B₂ G₁ ₃ अतिथि — b) D₆ om च G₃ त्रियया, M₂ दद्यात्ता (for दद्याच्च) Ś₁ K₁ ₂ ₃ D₁ प्रतिग्रह, K₃ परिग्रह, D₅ प्रतिश्रिय — c) Ś₁ K₁ ₃ पत्रवर्णैर्, K₃ ₄ ₅ D₁ पत्रैर्वरैर्, B₁ ₃ पत्राग्निभिर्, S पत्रवर्यै(M₁-₃ रै)र् (for पत्रावरैर्) G₃ वर्णै (for मूलै) — d) K₄ D₁ प्रवर्ज(D₁ तं)येत्, K M₁ ₂ च वर्तयेत्

12 a) D प्रदत्तम्, T G स नित्यम् (for प्रवृत्तम्) K स्वाप, D₄ वापि, D₅ वाचि, T₁ G₂ वा(G₂ पा)यन, M₁ ₂ वायु (for वायु) — b) Ś₁ K₁ ₂ ₃ Dn₁ D-₆ आत्मयेत्, K₂ आ तृण, B₁ ₂ ईदृश, T₂ आवृणात्, G₂ M₁ ₂ आतृणोत् K₄ D₁ सर्वं वानेयक तृण, G₃ सत्रं धान्यस्तथा तृण — c) K₁ D₅ ₆ पूर्वेण K₃ ₄ D₁ अश्नीयादानुपूर्वेण — d) D₁ दीप्तम्, G₃ भिक्षुर् (for दीक्षम्) D₁ अतद्रित

13 a) Ś₁ K₃ ₅ अप्पूर, K₁ M₁ ₂ ₄ (inf lin) अमूल, K₄ आमूल, Dn₁ D₂-₅ समूल D₁ T₁ शाकाद्यैर्, M₃ ₄ भक्षाभिर् (for भि°) B D₆ समूलफलपत्राभिर्, Dc₁ समूलफलपाचाद्भिर्, T₂ G समूलफल शाकाद्यैर् — b) D₃ अतिथिं च समागत — c) K₄ Dn₁ D₂ ₃ ₅ ₆ G₂ ₃ यद्भक्ष्य, K₃ D₁ यद्भक्ष, B (except B₃) D₁ यद्भक्ष्य B₃ तथा (for ततो) — d) K₁ D₁ नित्यभिक्षाम्, K₃ नित्य भैक्षम् K₅ नित्यं भिक्षाम् (by transp), G₃ भक्ष्यान्नित्यम्

C 14 1272
B 14 46 14
K 14 46 14

अस्कन्दितमनाश्चैव लघ्वाशी देवताश्रयः ॥ १४
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः केशश्मश्रु च धारयन् ।
जुह्वन्स्वाध्यायशीलश्च सत्यधर्मपरायणः ॥ १५
त्यक्तदेहः सदा दक्षो वननित्यः समाहितः ।
एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं वानप्रस्थो जितेन्द्रियः ॥ १६
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः ।
य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ १७
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।
सर्वभूतहितो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ॥ १८

अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया ।
जोपयेत सदा भोज्यं ग्राममागतमस्पृहः ॥ १९
यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ।
धर्मलब्धं तथाश्नीयान्न काममनुवर्तयेत् ॥ २०
ग्रासादाच्छादनाच्चान्यन्न गृह्णीयात्कथंचन ।
यावदाहारयेत्तावत्प्रतिगृह्णीत नान्यथा ॥ २१
परेभ्यो न प्रतिग्राह्यं न च देयं कदाचन ।
दैन्यभावाच्च भूतानां संविभज्य सदा बुधः ॥ २२
नाददीत परस्वानि न गृह्णीयादयाचितम् ।

---

14 B1 2 om 14^ab — ^a) Ś1 K1 पूजा (for पूर्वं) D5 6 तु (for च) — ^b) Ś1 K1 यदा, K4 सद्यो, Dc1 तदा, G2 यया, G3 तथा (for सदा) Dn1 D2 4 प्राश्नीत, D5 6 प्राश्नातु (for भुञ्जीत) M8 वारयत — ^c) Dc1 T1 आस्कंदित, Dn1 D2-6 अस्प र्धित K6 [अ]पि (for [ए]व) K2 4 D1 अर्चित (K2 °त) सुमन(K3 °ना)श्चापि — ^d) Dn1 D6 लब्धाशी K3 M8 देवताश्रित, K4 D1 °प्रिया, M1 2 °श्रिय

15 ^a) Dc1 शांतो; G1 दाता (for दान्तो) D1 om (hapl) from क्षमायुक्त up to मैत्र (in 18^c) — ^b) B D (D1 om) T G1 3 केशान् (for केश-) Ś1 K विधा(Ś1 °दा)रयन् (for च धार°) — ^c) B (except B1) जुहुत् — ^d) G2 सर्व (for सत्य)

16 D1 om 16 (cf v l 15) — ^a) K3 Dn1 D2-6 शुचिदेह, B2 व्यक्तद्रोह; T G1 2 न्यस्तदेह, Cv त्यक्त° (as in text) K2-4 दीक्षो — ^b) K2 चननित्य, K5 देवनित्य, Dc1 वनं नित्य, D5 6 वन नित्ये, G2 वन्यमश्नन् (for वननित्य) G3 वने नित्य मतव्रित — ^c) K1 B2 यजेत्, K2 S (except M3) व्रजेत्, K4 वसेत् (for जयेत्) M1-3 मार्गं (for स्वर्गं) — After 16, Ś1 K1 3 D4 (marg *sec m*) ins an addl colophon [*Sub parvan* K3 D4 अनु गीता — *Adhy no* Ś1 50]

17 D1 om 17 (cf v l 15) Before 17, Ś1 K3 ins ब्रह्मोवाच — ^a) K3 4 वा (for च) — ^b) K3 4 यथा, G3 M [ऽ]पि वा (for ऽथ वा) — ^c) D6 यद् (for य) D6 मोहम्, G3 मुक्तिम् (for मोक्षम्) T2 G आदातुम् (for आस्था°) — ^d) G3 आव्रजेत् (for आश्रयेत्) T1 मुक्तिं वा यतिमाश्रयेत्

18 D1 om 18^abc (cf v l 15) — ^a) K6 -भूतेषु (for भूतेभ्यो) — ^b) D3-4 नैष्कर्म्यम्, T1 नैष्कमम्; G2 निष्क्रमम् — ^c) Ś1 K1 3 सत्त्वो, B3 D5 6 -सत्त्वो; Dn1 D2-4 T1 G1 युक्तो (for हितो) — ^d) K4 जितो, G3 युतो; M3 हितो (for -यतो)

19 ^a) K1 असंक्षिप्तम्, K2 4 D1 °प्तम्; B4 (marg) Dc1 °क्लिष्टम्; D3 °क्लृप्तम् (for °क्लृप्तम्) Ś1 K3 अयाचिततम क्लिप्तम् (sic) — After 19^b, B1-3 4 D (except D1) read 26^c-37^d and B4 reads 26-37, repeating 26^ab in its proper place. — ^c) K2 4 5 D1 M जोपयीत, B1 3 (marg as in text) भोजयेत; B4 6 योजयेत, G3 जायमान (for जोपयेत) K2 भोग्यं (for भोज्य) — ^d) K4 D1 corrupt. K1 B4 ग्रामम्, K2 ग्रामाद्, K3 ग्राम्यम् (for ग्रामम्) Ś1 अस्पृहं, K1 M1 2 अस्पृह, K3 अस्पृहन् D3 ग्रासम्बादगतस्पृह

20 ^a) D1 यात्रामान K3 4 B2 S तु (for च) — ^b) K1 -यात्रय; K2, 4 D1 G2 यात्रकं (K3 °क-), B3 रात्रिक, D6 मात्रिक, G1 यात्रिक, G3 -यंत्रित. T1 केवल प्राणमाश्रित — ^c) Ś1 K1 धर्माधर्मं (for धर्मलब्धं) K4 D1 3 यया, B1 2 सदा, B. Dn1 D2 4-6 अथ; T2 तद्रा (for तथा) — ^d) G3 कालम् (for कामम्) K4 6 B1 2 4 D1 T G1 -वर्तयन् (for °येत्)

21 ^a) K4 D1 corrupt K2 6 Dn1 D2-6 T G om. च K3 प्रसादच्छादनाद्यान्यन्. — ^b) Ś1 K1 2 4 D1 T G1 कदाचन — K3 om. (hapl) 21^c-22^b — ^c) K4 आसरयेत् (sic), Dc1 आहारयत्; T1 आहरयेत् — ^d) B D (except D1) [अ]धिकं (for [अ]न्यथा)

22 K3 om 22^ab (cf v l 21) — ^b) K2 5 D5 6 S कथंचन — ^c) Ś1 K1-3 भूतानि G3 दद्याच्च सर्वं भूताना — ^d) Ś1 K1-3 संविभज्यात् B1 2 4 Dc1 D5 6 पुन (for बुध) S संविभागं समाचरेत्.

न किंचिद्विषयं भुक्त्वा स्पृहयेत्तस्य वै पुनः ॥ २३
मृदमापस्तथाश्मानं पत्रपुष्पफलानि च ।
असंवृतानि गृह्णीयात्प्रवृत्तानीह कार्यवान् ॥ २४
न शिल्पजीविकां जीवेद्द्विरन्नं नोत कामयेत् ।
न द्वेष्टा नोपदेष्टा च भवेत निरुपस्कृतः ।
श्रद्धापूतानि भुञ्जीत निमित्तानि विवर्जयेत् ॥ २५
सुधावृत्तिरसक्तश्च सर्वभूतैरसंविदम् ।
कृत्वा वह्निं चरेद्भैक्ष्यं विधूमे भुक्तवज्जने ॥ २६
वृत्ते शरावसंपाते भैक्ष्यं लिप्सेत मोक्षवित् ।
लाभे न च प्रहृष्येत नालाभे विमना भवेत् ॥ २७
मात्राशी कालमाकाङ्क्षंश्चरेद्भैक्ष्यं समाहितः ।
लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ।
अभिपूजितलाभाद्धि विजुगुप्सेत भिक्षुकः ॥ २८
शुक्तान्यम्लानि तिक्तानि कषायकटुकानि च । C 14 1220 B 14 46 22 r 14 46 22

---

23 ^{a}) M1 परस्याद्य —^{b}) K1 Dn1 D2–4 6 अयाचित, S न याचयेत् (G3 याचित) —^{c}) T2 दूषयेद् (for विषय) K4 D1 भुक्त्वा —K3 om. 23^{d} —^{d}) B1 गुण (for पुन) Ś1 K1 2 5 स्पृहयेतेह तस्य वै, K4 D1 °येत्तेह कस्यचित्, T G1 2 M येत्तेतरस्य वै (G1 च, G2 वा), G3 तस्मै मस्पृहयेत्पुन

24 ^{a}) Ś1 K1 2 5 G3 मृदमभस्, K3 मृद भस, B1 2 मृदं चापस् K4 D1 पान, B3 [अ]न्यानि, B5 Dn1 D5 6 [अ]न्नानि, T2 G3 म्नान, G1 [आ]स्मान (for [अ]श्मान) —^{b}) K1 पत्रपुष्प, K3 Dc1 T G2 3 पत्र पुष्प, G1 M1 2 पत्र पुष्प —^{c}) K2 Dc1 D3 M4 असंवृत्तानि, B1 °मृतानि, B2 °भूतानि, B4 (marg as in text) अगृहीतानि, Cv असमृ° (as in text) —^{d}) B1 2 4 Dn1 D2–4 6 च, B Dc1 [इ]व (for [इ]ह) D3 5 कार्यवित्, D6 वर्जयेद् (for कार्यवान्)

25 D5 om (hapl) 25 —^{a}) D3 4 शिल्पी (for शिल्प) K3 जीवन K4 D1 न भूत्वा शिल्पिको जीवेद् —^{b}) D1 4 हिरण्य (for द्विरन्न) K5 [अ]भि-, D. M2 4 [ट]प (for [ट]त) K2 3 B Dc1 Dn1 हिरण्य नोत का(K2 B1. 2 नापि का, K3 नोपका, B3 न च का)रयेत्, K4 T G1 2 द्विरन्न (K4 हिरण्यं) नैव कारयेत्, G3 °न्न कामयेन्न च, M1 2 °न्न नोपकारयेत्, Cv विरामे कामयीत च —^{c}) D4 नो द्वेष्टा, G1 सर्वेषा, M1 2 न द्वेष्ट (for न द्वेष्टा) K3 नोपद्वेष्टा, K4 D1 पापद्वेष्टा (sic) (for नोप°) K5 न द्वेष्टा पापमद्वेष्टा —^{d}) B Dc1 Dn1 भवेच्च (for भवेत) M1 2 निरपस्कृत, Cv निरप° (as in text) K4 D1 क्रोध कुर्याच्च पैशुन, T भवेदनुपमस्कृत, G1 न भवेत*संस्कृत, G3 भवेद्धर्मपुरस्कृत —^{e}) Dc1 क्षुधा (for श्रद्धा) K2 G3 M1 2 -भूतानि (for -पूतानि) G1 शुद्धभूतानि भुञ्जीत —^{f}) K2 4 निंदितानि, D1 निवृत्तानि (for निमित्तानि) Ś1 K D (except D1, D6 om) च (for वि) G3 न मित्राणि विसर्जयेत्

26 B4 reads 26–37 after 19^{b}, repeating 26^{ab} in its proper place —^{a}) Ś1 K1 4 B1–3 D2 4–6 सुधा वृत्तिर्, K3 T2 G1 3 मुदा°, B. श्रद्धा°, Cv सुधा° (as in text) K4 D1 असयुक्त, B3 4 (second time) अशक्तश्च —^{b}) T1 G1 M असमवित, T2 अतद्रित, G2 असमस्थित, G3 वृत (for °विदम्) — B1–3 5 D (except D1) read 26^{c}–37^{d} after 19^{b} K5 om 26^{cd} —^{c}) K3 हुत्वा, K4 D1 ध्यात्वा (for कृत्वा) B1 2 5 प्राह्ने, B4 [अ]प्यह्नि, Dn1 D2 3 प्राह्ने, T G M4 (inf lin) मौनं, M चाग्निं (for वह्निं) B1 2 4 भिक्षा, S भैक्ष —^{d}) T G1 3 M4 (inf lin) विधूमे भुक्तवर्जिते, M अविधू(M4 °पि धू)मे समाहित ❀ Cv भुक्तवाञ्जनो यस्मिन्गृहे तस्मिन् । ❀

27 For the sequence in B D (except D1), cf v l 26 M om (hapl) 27^{a}–28^{b} —^{a}) K4 D1 सघाते; Dc1 मयातेर् (for संपाते) —^{b}) Ś1 K1. 4 5 Dc1 G2 भैक्ष, B1 2 भक्ष्य, B4 भिक्षा K3 नेप्सत, K4 D1 लिप्सति T G1 2 नात्म(G1 2 °न्य)दृष्टि समाहित —^{c}) B3 corrupt. K1 2 4 D1 लाभेन न, T G1 2 न लाभे च B1 Dn1 D2 4–6 न (for प्र) —^{d}) Dc1 D6 न लाभे K6 लाभालाभे विना भवेत् (sic) — After 27, B3 Dc1 ins

85* न चातिभिक्षा भिक्षेत केवल प्राणयात्रिक ।
[Post half = (var) 20^{b}]

28 For the sequence in B D (except D1), cf v l 26 M om 28^{ab} (cf. v l 27) —^{a}) B3 5 Dn1 D2–6 यात्रार्थी, Cv मात्राशी (as in text) K2 मात्राशीलनमाकार्लेश्, K4 D1 मा(K4 या)त्रास्वीकारमा° —^{b}) Ś1 K1 2 B5 D4 T G1 भैक्ष, B1. 2 4 Dc1 भिक्षा G2 भुंजीयाच्च समाहित —^{c}) K2 4 D1 भागं (for लाभ) K4 G2 3 नेच्छन्, B5 लिप्सेन्, T2 G1 किंचिन् (for नेच्छेन्) —^{d}) Ś1 K1 3 [अ]नुपस्थित, D (except Dc1 D1) [अ]भिपूजित —^{e}) K2 अति-,

C 14 1781 D 14 46 23 K 14 46 23 नास्वादयीत भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा ।
यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ॥ २९
असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत मोक्षवित् ।
न चान्यमनुभिक्षेत भिक्षमाणः कथंचन ॥ ३०
न संनिकाशयेद्धर्मं विविक्ते विरजाश्चरेत् ।
शून्यागारमरण्यं वा वृक्षमूलं नदीं तथा ।
प्रतिश्रयार्थं सेवेत पार्वतीं वा पुनर्गुहाम् ॥ ३१
ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षास्वेकत्र वा वसेत् ।
अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवच्च चरेन्महीम् ॥ ३२
दयार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीं चरेत् ।
संचयांश्च न कुर्वीत स्नेहवासं च वर्जयेत् ॥ ३३
पूतेन चाम्भसा नित्यं कार्यं कुर्वीत मोक्षवित् ।
उपस्पृशेदुद्धृताभिरद्भिश्च पुरुषः सदा ॥ ३४
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्यमार्जवमेव च ।
अक्रोधश्चानसूया च दमो नित्यमपैशुनम् ॥ ३५
अष्टास्वेतेषु युक्तः स्याद्व्रतेषु नियतेन्द्रियः ।

B1 Do1 प्रति, G3 सत (for अभि) Ś1 K1 लाभ (K3 °भे) (for लाभाद्) — f) T1 न (for ति) Ś1 K1 भैक्षुक, B3 भिक्षव, G3 यति (for भिक्षुक) K4 D1 न च लिप्सेत भिक्षुक

29 For the sequence in B D (except D1), cf. v. l. 26. — a) Ś1 (before corr.) Do1 Dn1 भुञ्जानि; K3 B3 D3 5 भुक्तानि; B1 3 (both marg. as in text) 4 T G1 3 M भुञ्जानि; C1 भुञ्जानि (as in text) K2 अश्नानि; B2 अद्यानि (for अश्नानि) K1 D 4 6 भुञ्जान्यन्नानि तिक्तानि, K2 4 D1 भुञ्जा(D1 भुञ्जा)न्यन्नानि तीक्ष्णानि, G3 उष्णानि कानि तिक्तानि — b) D1 कषाय — c) Ś1 K1 3 नास्वादयेत, Do1 D3 M1-2 न स्वाद° G1 3 न स्वा(G3 नास्वा)दयीत G2 नास्वादयेद्भुञ्जानो — d) Ś1 K1 3 रसास्त (for रसांश्च) — 29cd-30ab K4 D1 om. 29cd — e) D3 यानि (for यात्रा) Ś1 यात्र, T1 G2 मात्रान् (for मात्रं) K3 T2 G2 3 तु, T1 G1 न (for च) — f) K1 2 यात्रक, K2 B D (D1 om.) धारण (Do1 °णा), K2 G यात्रिक, T2 मात्रिक T1 केवलं प्राणमात्रिक

30 For the sequence in B D (except D1), cf. v. l. 26. — b) G3 बुद्धिं (for वृत्तिं) — c) B1 3 5 अस, T1 अभि (for अनु) Dn1 D2-6 न चान्यमपि लिप्सेत, T2 G1 3 M न चान्यमभि(G3 °नु)वीक्षेत — d) Ś1 K1 3 4 B2 5 Do1 D1 G3 भिक्षमाणं, D3 भिक्ष्य माण Ś1 K1 3 कदाचन

31 For the sequence in B D (except D1), cf. v. l. 26. — a) D1 संनिराशयन् K2 सम निवासयेद् धर्मं, T G स्यय निपातितं (G3 °तो) धर्मं (G3 °र्मे), M न संनिपतितं धर्मं — b) K1 D1 सर्वेव (for विविक्ते) Ś1 K1 चारजस्, K2 3 B2 5 D3 चारजाश्च; T1 M3 4 विरजश्च K3 D2-4 6 विमु(K6 °च, D1 °यु)क्ते चारजाश्चरेत्; B1 2 4 Do1 विविक्तेष्वरजाश्चरे(B1 2 °जा

चरे)त् Do1 °श्चरेत् चरन्, G3 विविक्ते वा तत इति ष — a) G3 वृक्षमूलं Do1 T G1 3 M नदीनां — b) B1 3 प्रतिश्रयार्थं — c) K2 3 च (for वा) K4 D1 महागुहां, B1 2 गुहां पुन (by transp.)

32 For the sequence in B D (except D1), cf. v. l. 26. — a) K2 संवसेत्, K1 वासमेत (for वा वसेत्). — c) C2 पुञ्जा (for अध्वा) Ś1 K1 सदह, M1 2 C2 निर्दिष्ट K2 3 4 D1 सूर्येण दृष्टमध्वानं K1 अध्वानं सूर्यसदृशं — d) K2 3 D चि; G3 स (for च) D3 कीटवर्धं चरेन्महीं

33 For the sequence in B D (except D1), cf. v. l. 26. — a) K1 T1 सर्वं (for चैव) — b) Ś1 K1 वसुधां (for पृथिवीं) — c) K2 3 D1 संचयं Ś1 K1 2 4 संचयं न च कुर्वीत — d) S स्नेहवास (G1 °सं) K4 D1 हि (for च) K3 स्नेहपाशांश्च सर्वशः

34 For the sequence in B D (except D1), cf. v. l. 26. — a) B1 पूतात (for पू) D (except Dn1 D1) पूताभिरद्भिर्नित्यं वै — b) B1 कर्म (for कार्यं) G1 मनावित् (for मोक्ष°) — c) K2 [उ]प नर; T G1 2 M1-2 4 (ins. hm.) [उ]त्पि यति M1 [उ]प यु य (for पुरुष) Ś1 K1 3 अद्भिश्चापि सर्वश ह (Ś1 हि) K1 2 D1 पूता(K2 अपो)भिश्च नर सदा, G3 अद्भिश्चैव नरोत्तम

35 For the sequence in B D (except D1), cf. v. l. 26. — a) K1 D1 ब्रह्मचर्यं — b) B2 शौचम् (for सत्यम्) — d) G2 उपशमता (for अपैशुनम्)

36 For the sequence in B D (except D1), cf. v. l. 26. — a) N (except Ś1 K1 3) अष्टसु Ś1 [अ]ष्टैव, G3 तासु (for [ए]तेषु) G1 नित्य (for युक्त) — b) K1 धर्मेषु; T2 G1 कृत्स्नेषु, G3 दमे च (for व्रतेषु) — c) K3 4 D1 सहितः; B1 समलं;

अपापमशठं वृत्तमजिह्मं नित्यमाचरेत् ॥ ३६
आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ।
लोकसंग्रहधर्मं च नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥ ३७
सर्वभावानतिक्रम्य लघुमात्रः परिव्रजेत् ।
समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ३८
परं नोद्वेजयेत्कंचिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् ।
विश्वास्यः सर्वभूतानामग्र्यो मोक्षविदुच्यते ॥ ३९
अनागतं च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्तयेत् ।
वर्तमानमुपेक्षेत कालाकाङ्क्षी समाहितः ॥ ४०
न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेत्क्वचित् ।
न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किंचिद्दुष्टं समाचरेत् ॥ ४१
इन्द्रियाण्युपसंहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
क्षीणेन्द्रियमनोबुद्धिर्निरीक्षेत निरिन्द्रियः ॥ ४२
निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च ।
निर्ममो निरहंकारो निर्योगक्षेम एव च ॥ ४३
निराशीः सर्वभूतेषु निरासङ्गो निराश्रयः ।
सर्वज्ञः सर्वतो मुक्तो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४४
अपाणिपादपृष्ठं तमशिरस्कमनूदरम् ।
प्रहीणगुणकर्माणं केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४५
अगन्धरसमस्पर्शमरूपाशब्दमेव च । C 14 1306 B 14 46 45 K 14 46 48

Dc1 अशठे (for °ठ) D3 वित्तम (for वृत्तम्) —^{d}) Dc1 अजिह्व (for °ह्म)

37 For the sequence in B D (except D1), cf v 1 26 —^{a}) B Dc1 Dn1 D5 6 T1 G1 सर्वाणि, D3 मत्तानि (for कर्माणि) —^{b}) Ś1 K1 3 तु (for च) —^{c}) K. धर्मांश्च, T G1 M युक्त (for धर्मं) K2 4 D1 तु (for च) Ś1 K1 3 लोकसंग्रहधर्मांश्च, G3 लोके संग्रहयुक्त च —^{d}) K2 च कुर्यान्न, K4 D1 कुर्यान्न च, D5 6 कुर्यान्नैव (by transp) G3 M1 (inf lin) कामयेत् (for कार°)

38 ^{a}) G3 सर्वानेतान् (for सर्वभावान्) T G1 2 अनादृत्य (for अतिक्रम्य) —^{b}) K1 2 लघुमात्रा, K3 °मात्रा, G2 M1 2 °मात्र B पर (for परि) G3 M1 (inf lin) लघुमात्रपरिग्रह —^{c}) M3 नम (for समः) —^{d}) K4 स्थावराणि

39 ^{a}) Ś1 K1 M1 परान् D3 नोद्विजयेत् Ś1 K1 कांश्चिन्, K2 4 B1-3 Dc1 D1 2 T2 G4 M1 किंचिन (for कंचिन्) K3 परान्नोद्विजय कांश्चिन, G3 पर च नोद्विजेत्किं च —^{b}) T G M1 (inf lin) कस्माच्चिद् (for कस्यचिद्) K5 न कस्मात्कचिदुद्विजेत् B1 2 (marg as in text) न च कस्मात्समुद्विजेत् —^{c}) S (except G3) विश्वस्त (for विश्वास्य) —^{d}) K3 अयं मोक्षे विमुच्यते, G3 ऐकाग्र्य मोक्ष उच्यते

40 ^{a}) K4 D1 न च (by transp), G3 न वा —^{b}) Ś1 K1 2 भानु (for अनु) —^{c}) K4 B2-3 D1 उपेक्षेत —^{d}) K2 3 T G M1 कालकाङ्क्षी

41 ^{b}) D5 (marg as in text) 6 दर्पयेत्, T G1 दूपयन् (for °येत्) K4 D1 न वा प्राग्दूषयेत्क्वचित्, D2 3 वाचा दूपयते क° —^{c}) K2 4 6 प्रत्यक्ष न (by transp) Dc1 D1 परोक्ष च, Dn1 परोक्षे वा, D3 च वा किंचित् —^{d}) G1 उग्रं (sic) (for दुष्ट)

42 ^{a}) G3 -संगृह्य (for -संहृत्य) —42^{b} = 6 24 58^{b} —^{d}) G3 जितेन्द्रिय (for निरिन्द्रिय) Dn1 D5 6 निरीह सर्वतत्त्ववित्

43 ^{a}) G3 निरहंकारो, Cv निर्नमस्कारो (as in text) K4 D1 अपाणिस्तव पृष्ठांत (cf 45^{a}) —K2 4 D1 G3 om (hapl) 43^{cd} 43^{c} = 6 24 71^{c} —^{c}) K3 निर्दमो (for निर्ममो) —^{d}) Dn1 D4-6 आत्मवान् (for एव च)

44 ^{a}) Dn1 D5 6 निराशीर्निर्गुण शान्तो —^{b}) B3 D2-4 निराशको, Dn1 D5 6 °सक्तो, G3 शसो (for °सङ्गो) Ś1 K1 2 3 निरामिष, K3 दिव्य (sic), D5 6 °मय (for °श्रय) —K4 om (hapl.) 44^{cd} —^{c}) Dc1 D2-4 युक्तो (for मुक्तो) Dn1 D5 6 आत्मसंगी (D. 6 °सेवी) च तत्त्वज्ञो

45 ^{a}) K2 4 5 D. G2 3 M2 अपादपाणि B1 3 D (except D1) T G1 2 तद् (for तम्) —^{b}) B D2-4 निरूम्र (for अनू) —^{c}) K4 D1 प्रीणे त्रि (sic), Dn1 D4-6 प्रहीन , T प्रभिन्न , G1 आभिन्न G3 प्रहीणा मत्कर्माण —^{d}) T1 स्थित (for स्थिरम्) K4 D1 कैवल्य निर्गुण स्थिर

46 ^{a}) Ś1 K1 अगधमरस घोरम्, K1 B D M1 °मरस स्पर्शम् —^{b}) B2 G3 M1 2 अरूपाश(G3 प श)ब्द (for °शब्दम्) —^{c}) G2 M3 corrupt M1 अत्वक्स्यम् (for अत्वगस्थि) Ś1 K1 3-5 D1 [अ]शब्दम् (for [अ]मज्जम्) K2 असग स्थितमानदम्, B1 2 4 (marg) अत्वगस्थ्य ससार(B4 °शास)क्तम्, B3 D2-4 अन्वगस्थावरास(B3 °श)क्तम् (sic), B4 Dc1 अचर(Dc1 °ग्ग)स्थावरासक्तम्,

C 14 1305 B 14 46 48 K 14 46 48 अत्वगस्थ्यथ वामज्जममांसमपि चैव ह ॥ ४६
निश्चिन्तमव्ययं नित्यं हृदिस्थमपि नित्यदा ।
सर्वभूतस्थमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः ॥ ४७
न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न देवताः ।
वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न पराक्रमः ।
यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्मृता ॥ ४८
तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो धर्मव्रतमनुव्रतः ।
गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ॥ ४९
अमूढो मूढरूपेण चरेद्धर्ममदूषयन् ।
यथैनमवमन्येरन्परे सततमेव हि ॥ ५०
तथावृत्तश्चरेद्धर्मं सतां वर्त्माविदूषयन् ।
यो ह्येवं वृत्तसंपन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५१
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ।
मनोबुद्धिरथात्मानमव्यक्तं पुरुषं तथा ॥ ५२
सर्वमेतत्प्रसंख्याय सम्यक्संत्यज्य निर्मलः ।
ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ॥ ५३
एतदेवान्तवेलायां परिसंख्याय तत्त्ववित् ।
ध्यायेदेकान्तमास्थाय मुच्यतेऽथ निराश्रयः ॥ ५४

B5 अन्वागस्थ्यपवासक्तम्, Dn1 D5 6 अनुगम्यमनासक्तम्, T G1 3 अनास्थित्वगसृङ्मज्जम्, M4 (inf lin) अत्वगस्थ्यसृगामज्जम् —d) G2 गोमासम् (for अ°) K3 S इति (for अपि) Ś1 K4 5 D1 M4 हि; Dn1 D5 6 तत् (for ह)

47 a) K3 3 5 B1 3 5 Dc1 D6 M1 3 4 निर्भ्रित्यम्; T G M3 अचिंत्यम् Dn1 D5 6 दिव्य (for नित्यं) K4 D1 निश्चित्यमव्ययं चैव —b) B1-3 5 D2-4 T1 G1 2 M कूटस्थम्, B4 Dn1 D5 (marg sec m as in text) 6 गृह° (for हृदि°) M1 2 इव (for अपि) Dn1 D2-6 G3 सर्वदा K4 D1 वर्ष्मस्थमपि सर्वदा — 47c = 6 28 29a —c) G3 ये तु सर्वे समात्मानं. —d) B4 D2 न पश्यंति (by transp)

48 a) K5 D3 3 तत्र न (by transp), G3 न तु स (for न तत्र) K3 D1 रमते (for क्रमते) Dn1 D5 6 मृत्युर्, D3 बुद्धिम् —b) D3 om the first न G3 दैवत —c) K1 देव-, B2 3 D4 G2 3 M1 2 देवा (for वेदा) B1 2 यक्षाश् (for यज्ञाश्) Ś1 K1 योगाश्, K3 योधाश्, Dc1 om (for लोकाश्) —d) Dn1 D5 6 व्रतानि च (for पराक्रम°) —e) Ś1 K1-3 तत्र (for यत्र) K1 3 तृप्तिर् (for प्राप्तिर्) —f) Ś1 K1 3 -ग्रहणात्, K2 4 5 D1-4 G2 3 -ग्रहणे (for -ग्रहणा) T G1 अलिंगग्रहणे मता, Cv °णे स्मृते

49 K5 om 49ab —a) Ś1 K1 3 4 T G2 3 आलिंगं, Dn1 D4-6 G1 अलिंग (for अलिङ्गो) M3 धर्मात्मा (for धर्मज्ञो) —b) B5 अनुष्ठित (for °व्रत) K2 4 D1 ब्रह्मचर्यं (K2 °धर्मं) मनुत्तमं; Dn1 D5 6 धर्मतत्त्वमुपाचरेत्, G3 °वृत्तमनुस्मृत —c) K4 Dn1 गृह (for गूढ) K3 धर्माश्रित K5 यत्र ज्ञानवता विद्वान्, D5 6 गृहधर्माश्रितो वृद्धान् —d) K1 अज्ञात, K2 4 B3 5 D1 4 T G1 M1 अज्ञान, K5 B1 2 4 Dc1 Dn1 D3 विज्ञान (for अज्ञात) D5 6 विज्ञानचरित व्रजेत्

50 a) B (except B5) Dc1 -भावेन (for -रूपेण) Cv अगूढो गूढरूपेण —b) K4 D1 अरूपयन् (for अदूष°) — Ś1 K1 3 4 D1 om (hapl) 50c-51b —c) K2 B2 Dn1 G2 3 यथैवम्, Dc1 तथैतम्, T तथैवम् D4 T1 अनु (for अव) D3 यथैतमन्येन परे —d) D3 साधु, G3 परै K3 M ह, G3 च (for हि)

51 Ś1 K1 2 4 D1 om. 51ab (cf v l 50) —a) G1 सदा वृत्तं Dn1 ज्ञात (for धर्मं) D5 6 तथा चरेच्छांतवृत्ति, G3 सता वृत्तं चरेद्धर्मं. —b) K5 B1 2 5 D2-4 G3 धर्म (B1 G3 वृत्त) मदूषयन्, B3 धर्मं विभूष°, Dn1 D5 6 धर्मानकुत्स°, T धर्मानदूष°, G1 वेद न दूष°; M1 2 वर्णाविदू° (sic) K3 सत्यं वृत्तमनुस्मरन् —c) Dn1 D5, 6 om हि D4 सपूर्ण (for -संपन्न°) —d) K1 2 Dn1 G1 3 M3 मुनि (for मुनि°) K4 D1 मुनिश्रेष्ठ स उच्यते

52 Dc1 om 52c-53b —c) T1 महाबुद्धिर् K5 B D (except D1, Dc1 om) T2 अहंकारम् (for अथात्मानम्) —d) K1 2 4 D1 अव्यक्तपु (K1 2 °क्तं पु) रुषस्तथा

53 Dc1 om 53ab (cf v l 52) —a) B1 2 सर्वमेव, Dn1 D5 6 एतत्सर्वं (by transp), M2 3 सर्वमेतं B D2-4 समाख्याय (for प्रस°) —b) K2 5 G2 3 M संपूज्य, B4 संन्यस्य, D2-4 सयुज्य (for सत्यज्य) K4 D1 तत्त्वद्विज्ञाय निर्मल, Dn1 D5 6 यथावत्तत्त्वनिश्चयात्; T G1 सर्वं संपूज्य निर्मल —c) Ś1 K1 तथा, M4 (inf lin as in text) तत्र (for ततः) Ś1 K1-4 मोक्षम् (for स्वर्गम्) —d) T2 निर्मुक्त

54 a) Dn1 D5. 6 एतावद् (for एतदेव) K5 B [अ]नु, D2-4 [आ]त्म (for [अ]न्त) K4 D1 तदे-

निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराकाशगो यथा । क्षीणकोशो निरातङ्कः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

ब्रह्मोवाच ।
संन्यासं तप इत्याहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १
अविदूरात्परं ब्रह्म वेदविद्याव्यपाश्रयम् ।
निर्द्वंद्वं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यं गुह्यमुत्तमम् ॥ २
ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत्पदम् ।
निर्णिक्ततमसः पूता व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः ॥ ३
तपसा क्षेममध्वानं गच्छन्ति परमैषिणः ।
संन्यासनिरता नित्यं ये ब्रह्मविदुषो जनाः ॥ ४
तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः । C 14 1321 B 14 47 5 K 14 47 5

वातरवेलाया, Dc1 एवमेवानुवे° — b) K4 D1 तत्त्वत (for °विद्) — c) G1 ध्यायन् (for ध्यायेद्) T2 श्राश्रित्य (for आस्थाय) D6 ध्यापयेत्कोशमास्थाय — d) B3 च, D3 [ऽ]पि (for ऽय) B1 2 4 मुच्यते नात्र संशय

55 a) Ś1 K1-3, 5 B1-3 Dc1 D2-4 विमुक्त K1 B2 यज्ञेभ्यो, K4 D1 भूतेभ्यो, B2 लिंगेभ्यो (for -सङ्गेभ्यो) — b) K2 वायुराकाशवित्तया — c) B Dc1 D2 क्षीण कोपो, S क्षीण(G3 व्यक्त)शोको K4 क्षीणशोक निराशक — d) Ś1 K1 3 B (except B4) Dc1 सप्रा (B1-4 स प्रा)प्नोति पर पद (B1 2 परा गतिं), K3 4 D1 G3 प्राप्नोति परमा गतिं, Dn1 D5 6 तथेद प्राप्नुयात्परं

Colophon om in S (except G3 M4) — *Sub-parvan* K2 3 G3 अनुगीता, Dn1 D5 ब्रह्मगीता, D6 ब्राह्मगीता — *Adhy name* K6 B Dc1 D4 गुरुशिष्य संवाद, G3 आश्रमधर्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 51, Dn1 G3 46 (as in text), D4 43, M4 (*inf lin*) 47

47

☞ D4 om (hapl.) this adhy

1 T G1, 2 M1-3 om the ref K3 4 D1 6 M4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा) — a) G3 सन्यासस — b) Ś1 K1 3 निश्चय-, K2 ये तत्त्व, Dc1 निश्चित्य, D3 निश्चित Bom ed वादिन, S (except G3) दर्शना — c) G2 -निष्ठाश्च, M1 2 -योनिज्ञा (for °स्था) — d) K4 D1 स्थान (for ज्ञान) B2 एव (for ब्रह्म) G2 पद, G3 परे (for पर)

2 a) K2 अचिरायत्, G3 अधीत्य यत् (for अविदूरात्) K6 B D (except D1) अति(B2 °वि)दूरात्मकं ब्रह्म — b) Ś1 K1 3 -व्यपाश्रयात्, D1 G2 -पराश्रयं, T1 G3 -व्यपाश्रय K4 वेदविद्या पराश्रयं — c) G3 निर्द्वंद्वो, M2 3 °द्व- G2 चिंत्यं (for नित्यम्) — d) B3 ज्ञानम् (for गुह्यम्) K6 D2 3 अव्ययं (for उत्तमम्) Ś1 K4 Dc1 Dn1 D1 5 6 अचिंत्यगुणमुत्तम, G2 गुह्यं परममुत्तमं

3 a) S ध्यानेन (for ज्ञा°) — b) K2 नित्यदा, K4 D1 तत्पदा, Dn1 D5 6 तत्पर D2 3 धीर· पश्यति तत्पद (D3 °रं) — c) K4 B2 5 D1 5 6 निर्मुक्त, K6 B4 T G1 निर्निक्त K3 M3 4 रजस, K4 5 B D T1 -मनस (for तमस) Ś1 K1, 3 विविक्तरजस पूता — d) K4 D1 [अ]तिक्रात, G1 निष्क्रांत-, G3 विक्रात (for व्युत्क्रान्त) Ś1 K1 3 -तमसो (for रजसो) K3 व्यतिक्रांतरजोमला

4 a) T1 तपसा क्षेमधन्वान (sic) — b) K2 तपसैषिण, K3 4 Dc1 D1 परमे, Dn1 D5 6 परमेश्वर, T2 G [इ]ति मनीषिण — c) B1-3 Dc1 D2 3 सन्यासे Dc1 om from निरता up to जना (in 4d) — d) K4 D1 यद् (for ये) B Dn1 D5 6 ये च (B1 2 ये वै, D6 पंच) ब्रह्मविदो जना

5 a) D2 M3 तत (for तप) K2 प्रतीप (for प्रदीप) — T1 om 5b–7b — b) K3 4 D1 -साधनं,

C 14 1321 B 14 47 5 K 14 47 5

ज्ञानं त्वेव परं विद्म संन्यासस्तप उत्तमम् ॥ ५
यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात् ।
सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ॥ ६
यो विद्वान्सहवासं च विवासं चैव पश्यति ।
तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्परिमुच्यते ॥ ७
यो न कामयते किंचिन्न किंचिदवमन्यते ।
इहलोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ८
प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।
निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९
निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
निर्गुणं नित्यमद्वंद्वं प्रशमेनैव गच्छति ॥ १०
हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् ।
उभे सत्यानृते हित्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११
अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
महाहंकारविटप इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ १२
महाभूतविशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ।
आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ॥ १३
एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ।
हित्वा चामरतां प्राप्य जह्याद्वै मृत्युजन्मनी ।

G3 -साधका — c) K3 ज्ञानमेव, T2 G1 ज्ञान चैव, G2 ज्ञानतो न (for ज्ञान त्वेव) K2 विद्यु, K4 D1 ब्रह्म, M1 वित्त (for विद्म) K5 D2 3 ज्ञानमेव पर विद्यात्, B1 2 4 5 Dc1 Dn1 D5 6 ज्ञान यं परम विद्यात् (D6 °द्या), B3 ज्ञानमेव परो धर्म°, G6 स्थानमेव पर विप्र — d) B1 3 4 Dn1 D5 T2 G1 सन्यास, D6 अत्याज्य (for सन्यासस्) K3 सन्यास तप उच्यते

6 T1 om 6 (cf v l 5) — a) T2 धर्मस्तु ते (for यस्तु वेद) Dn1 D5 6 निराधारं, M4 °बाधो K2 4 D1 यस्त वेद निराबाधो (K2 °शायाध) — b) Ś1 K1 4 D1 G3 ज्ञानतत्त्व, K3 Dc1 ज्ञानतत्त्व (for ज्ञान तत्त्व) K5 विनिश्चय K2 ज्ञान वेद विनिश्चय — c) G3 सर्वत स्थितमात्मान — d) G3 स्वर्ग (for सर्व-) D2 3 गतिस् (for गतिर्) T2 G1 2 M स सर्वविदि होच्यते

7 T1 om 7ab (cf v l 5) K2 om. (hapl) 7 — a) Ś1 K1 4 D1 संवाद (for -वास च) K3 विवि द्वान्सहसवास — b) K1 B1 निवास — c) K1 च (for [ए]व) Ś1 K1 नानात्व — d) K1. 5 B3-5 D (D1 om) प्रति, B1 2 प्रवि- (for परि-)

8 a) K3 नाकामयते, D3 निका° (for न का°) — b) Ś1 K1 2 अभि, K4 D1 अपि, G3 इति (for अव) — c) T लोके स (for लोकस्थ) K2 [ए]क (for [ए]ष). — d) D6 -लोकाय (for भूयाय)

9 a) G1 प्रधाने D3 सत्त्वज्ञ (for -तत्त्वज्ञ) — b) K4 निधानविद्, B Dc1 Dn1 D5 6 -प्रधान° — c) K1 निर्दंभो (for निर्ममो) — K2 4 D1 om (hapl) 9d–10a

10 K2 4 D1 om 10a (cf v l. 9) Dc1 om (hapl) 10–11 — a) Ś1 K1 3 निर्द्वंद्वो नि स्वधाकारो; B1 °द्वो निरहकारो — b) Ś1 K (except K5) B2 4 5 D1 T G नि स्वाहाकार एव च — c) B1 2 S निर्द्वंद्व निर्गुणं नित्य (B1 2 चैव) (cf 2c) — d) K4 5 D1 G3 प्रशम न (K5 G3 च) (for °मेन) B1 2 [अ]पि (for [ए]व)

11 Dc1 om 11 (cf v l 10) — a) K2 च गुणयं (sic) (for गुणमयं) — b) K1-3 5 D2 6 G3 कर्मज तु (for कर्म जन्तु) — c) K4 D1 शुभ, G3 इह (for उभे) Ś1 K1 3 5 त्यक्त्वा (for हित्वा)

12 a) K2 अव्यक्तश्च (hypermetric) K4 D1 जीव, B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 -योनि, Cv -बुद्धि- (for बीज-) — b) Ś1 स्कद्मयो; K4 -जीवमयो (for -स्कन्ध°) — c) D6 -विटपम् — d) Ś1 K2 5 B Dc1 Dn1 D1-3 5 इन्द्रियाङ्कुर M2 कोटर K4 D6 इन्द्रिया ङ्कुरकोटर (D6 °कोटय)

13 K3 om 13ab — a) N (K3 D4 om.) विशा लश्च (for °खश्च) — b) D6 विशेख- (for विशेष) Ś1 damaged, K2 शोषवान्; B5 Dn1 शाखिन, M1 2 -घातवान् (for शाख°) K1 corrupt, B1-4 Dc1 D2 3. 5 6 विशेषयति शाखिन — c) Dn1 सदापत्र, G3 °पूर्ण (for °पर्ण) D5 6 सदापुष्प सदापत्र — d) K4 B2 4 Dc1 सदाशुभ (for शुभाशुभ) — e) K1 अभोक्ता (sic), K2 5 Dn1 D2 3 5 6 T G आ(Dn1 अ)जीव्य, K3 अबीज, D1 अजीव — f) Ś1 K2 सनातन

14 a) Ś1 K2 B3. 4 Dc1 Dn1 D3 5 एनं; K1 3 5 B1 2 5 D2. 6 एव (for एतत्) K4 D1 क्षिप्त्वा (for

निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १४

द्वावेतौ पक्षिणौ नित्यौ सखायौ चाप्यचेतनौ ।
एताभ्यां तु परो यस्य चेतनावानिति स्मृतः ॥ १५

अचेतनः सत्त्वसंघातयुक्तः
सत्त्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा ।
स क्षेत्रज्ञः सत्त्वसंघातबुद्धि-
र्गुणातिगो मुच्यते मृत्युपाशात् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

ब्रह्मोवाच ।
केचिद्ब्रह्ममयं वृक्षं केचिद्ब्रह्ममयं महत् ।
केचित्पुरुषमव्यक्तं केचित्परमनामयम् ।
मन्यन्ते सर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवाप्ययम् ॥ १

उच्छ्वासमात्रमपि चेद्योऽन्तकाले समो भवेत् ।
आत्मानमुपसंगम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २　　C 14 1376 B 14 48 2 K 14 48 2

छित्त्वा) D1 G1 [स]व (for the first च) T2 G1 2 हित्वा, M1 2 जित्वा, Cv भित्त्वा (as in text) — b) T1 G1 2 परमासिना (for मिना) — d) Ś1 K1 3 5 जहीमो, K2 4 D1 जिहीते, T जह्यागो, M1-2 जयते (for जह्याद्ध) — For 14^{bcd}, B Dc1 Dn1 D 2 5 6 subst

86*　　　　　तत्त्वज्ञानासिना बुध ।
छित्त्वा स्नेहमयान्पाशान्मृत्युजन्मजरोद्‌यान् ।

[(L 1) Dn1 D 5 ज्ञानतत्त्वासिना — (L 2) B1 2 -जरामयान्, D5 6 ज्वरादिकान् (for -जरोद्‌यान्)]

— $14^{ef} = 9^{cd}$ — f) K2 4 5 D1 मुच्यते सर्वकिल्बिषैः

15 a) B D (except D1, D4 om) G3 [इ]मौ, Cv [ए]तौ (as in text) D1 त्रिपर्णौ (for पक्षिणौ) Ś1 K D1-3 नित्य — b) Ś1 K1 Dc1 S (except G3 M3) मन्त्रेयौ, K3 B4 सक्षेयौ, K5 मज्ञायौ, D1 damaged, Bom. ed सक्षेपौ, Cop मन्यायौ (as in text) K4 D5 6 चाप्यचेतनौ, G3 तौ वि , M1 2 तात्र (for चाप्य) — K3 om 15^{cd} — c) K4 D1 M3 च परो, D5 6 तु पृथग्, G2 अपरो K2 4 5 D1 यस्तु, B Dc1 Dn1 D2 3 योन्यस्तु, G3 M4 य स, M1 2 डत्तस्, M3 यत्तस् (for यस्य) — d) S1 विनि स्मृत , K2, 5 इति स्मृति , B1 2 स उत्तम , B3-5 Dc1 Dn1 D2 3 स उच्यते, D5 6 इहोच्यते, M3 (sup lin) इति श्रुत

16 a) M1 2 अचेतनात् K2 4 5 D1 सर्व (for सत्त्व) Ś1 -संख्यातयुक्त , K1 सगानयुक्तान्, B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 संख्या(B °ख्यो)विमुक्त , D1 मथान्हि मुक्त्वा — b) K2 4 D1 सत्यात्पर, K5 B5 सत्त्वापर, Cv सत्त्वात्पर (as in text) Ś1 K1 3 चेतयानो, K5 चिंतयानो, Cv चेतयते (as in text) — c) K1-4 सर्वं , K5 स च, T1 सत्य , Cv सत्त्व (as in text) T1 G1 3 सख्यात- (for सघात-) Ś1 B D (D4 om) स क्षेत्र-वित्स(Ś1 D1 ज्ञ स)र्वसख्यातबुद्धिर् — d) K2 4 D1 T2 G2 3 M गुणाधिको (G3 °क्यो), Cv तिगो (as in text) Ś1 K1 3 4 B3-5 D (except D1, D4 om) सर्वपापै (B3 5 शै), B1 2 कर्मपाशै , G3 क्लेशपाशात् ❀ Cv मृत्युपाशान्मुच्यत इति योजना । ❀

Colophon om in D4 — *Sub-parvan* K2 3 T G1 M अनुगीता, Dn1 D5 6 ब्रह्मगीता — *Adhy name* B Dc1 गुरुशिष्यसंवाद , G3 ब्रह्मलक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 52, Dn1 G3 47 (as in text), T1 35, T2 G1 2 M 34, M4 (*inf lin*) 48

48

1 K4 D1 M3 4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा) — a) B5 ब्रह्म (for वृक्ष) D5 6 केचिद्वृक्ष ब्रह्ममय — B4 Dc1 D2-4 om (hapl) 1^{bc} — b) Ś1 K1 3 B1 Dc1 Dn1 D5-6 ब्रह्मवन, B5 °पद (for °मय) K5 T G1 2 M वन, G3 पर (for महत्) K2 4 D1 केचिद्ब्रह्ममहाव(K2 °हद)न — B3 om (hapl) 1^{cd} — c) K5 T G परमम् (for पुरुषम्) K4 D1 केचिद्ब्रह्ममय व्यक्त, Dn1 D5 6 केचित्तु ब्रह्म चा(D5 सा)व्यक्त — e) K1 मन्य ते Ś1 K3 इति, B1 2 4 T G1 एव (for अपि) — f) Cv अव्यक्त K4 B1-3 D1 5 6 G1 M3 प्रभवाप्यय, K5 °प्यय K1 3 G3 अव्यक्त प्रभवाप्यय (G3 °व्ययौ)

2 a) K2 -कालम्, G3 मात्राद् (for मात्रम्) T2

C 14 1295 B 14 48 3 K 14 48 3 निमेषमात्रमपि चेत्संयम्यात्मानमात्मनि ।
गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम् ॥ ३
प्राणायामैरथ प्राणान्संयम्य स पुनः पुनः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं ततः ॥ ४
एवं पूर्वं प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ।
अव्यक्तात्सत्त्वमुद्रिक्तममृतत्वाय कल्पते ॥ ५
सत्त्वात्परतरं नान्यत्प्रशंसन्तीह तद्विदः ।
अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ।
न शक्यमन्यथा गन्तुं पुरुषं तमथो द्विजाः ॥ ६

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
ज्ञानं त्यागोऽथ संन्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते ॥ ७
एतेनैवानुमानेन मन्यन्तेऽथ मनीषिणः ।
सत्त्वं च पुरुषश्चैकस्तत्र नास्ति विचारणा ॥ ८
आहुरेके च विद्वांसो ये ज्ञाने सुप्रतिष्ठिताः ।
क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ ९
पृथग्भूतस्ततो नित्यमित्येतदविचारितम् ।
पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः ॥ १०
तथैवैकत्वनानात्वमिष्यते विदुषां नयः ।

G1 3 M4 (*inf lin*) Cv च (for चेद्) — Ś1 K1 2 4 D1 (hapl) om 2^{b}-3^{a} — ^{b}) K2 M1-3 यंतका (M3 °त का)ल, T भोक्तृकाले (T2 °ल) — ^{c}) B1 3 अपि (for उप) K2, 5 G1 3 M मयम्य (for सगम्य)

3 Ś1 K1 2 4 D1 om 3^{a} (cf v 1 2) — ^{a}) T G M4 (*inf lin*) च (for चेत्) — ^{b}) K1 3 B1 2 आत्मना (for °नि) — ^{d}) T M6 प्राप्यम् (for प्राप्तिम्) K6 उत्तमा, Dn1 D3 T G1 अव्यय (for °याम्) K3 निद्धद्धि प्राप्यमव्यय, K3 D6 विदुषा (D6 °पा) प्राप्तमव्यय, K4 D1 °पा गतिमुत्तमा

4 ^{a}) K2 corrupt B1 प्राणापानैर् D6 प्राणान (for प्राणान्) — ^{b}) T2 सगम्य K2 4 D1 S च (for स) — ^{c}) K3 मात्रा (for दश) B1 3 Dc1 द्वादशाथा (for °भिर्) B1 Dc1 च (for वा) K4 D1 देशद्वादश निर्वापि (sic) — ^{d}) M1 2 चतुस्त्रिंशात् (for °विंशात्) K4 Dc1 D1 परतप, G1 समवत, G3 M4 (*inf lin*) पर तु तत् K3 चतुर्भिर्विंशतिस्तथा, T चत्वारिं (T2 °तुर्विं) शत्समतत, G2 चतुर्विंशत्परतप

5 ^{a}) K3 3 Dc1 D1 2 पूर्वं, K4 D1 सर्वं (for पूर्वं) B3 प्रशान्तात्मा — ^{c}) K4 M अव्यक्तात्तत्समुद्रिक्तम, G3 अव्यक्तात्मसमु°

6 K3 om 6-7 — ^{a}) K4 D1 सत्त्वात् T1 नित्य, M1 नान्य (for नान्यत्) — ^{b}) D1 M2 इ, M1 हि (for [ई]ह) K2 तत्त्ववित् (sic) (for तद्विद) — ^{c}) Dc1 M3 4 दि (for वि) — ^{d}) C3 सत्त्वमाश्रिम — ^{e}) K6 B Dc1 D4-6 G2 कर्तुं, D5 6 ज्ञातु (for गन्तु) K3 अशक्यमन्यग त तु — ^{f}) K6 सुमनो, B3 तमथ K1 G1 द्विज Dn1 D5 6 पुरुष द्विजसत्तमा (D5 6 म) T2 पुरुषतमसो द्विज

7 K3 om 7 (cf v 1 6) 7^{ab}=14 38 3^{ab} — ^{a}) K4 D1 वृत्तिर् (for धृतिर्) D3 क्षमा च धृतिर्हिंसा च — ^{b}) G3 संतोष (for समता) K1 मतिम्, Dc1 समम् (for सत्यम्) — ^{c}) K1 corrupt Dn1 योगो (for त्यागो) G1 [s]पि (for ऽथ) G3 सन्यास — B2 om 7^{d}-9^{a} — ^{d}) Ś1 damaged D1 वृत्तिम् (for वृत्तम्) B5 D2-4 उच्यते, D6 इष्यति K4 D1 साधिक वृत्तमुत्तम

8 B2 om 8 (cf v 1 7) In Dn1, the portion from 8 up to 14 49 26 is lost on missing folios (82-85) — ^{a}) K4 D1 अथ (for अनु) M1 2 गमने (for मानेन) — ^{b}) K4 D1 च, B1 हि, D3 4 य, D5 6 ते, Bom ed वै (for ऽथ) M1 2 न मन्यते मनीषिण — ^{c}) K1 3 सत्य K3 [ए]प, K4 D1 5 6 T1 G1 [ए]त्र (for [ए]कस्) T2 G2 सत्त्व च पुरुषमेव — ^{d}) T G1 2 का तत्रास्मिन (for तत्र नास्ति)

9 B2 om 9^{a} (cf v 1 7) Dn1 missing (cf v 1 8) — ^{a}) Ś1 K1 3 आहु केचिदविद्वासो, G3 Cv आहुरेके (Cv ते) महात्मानो — ^{b}) Ś1 K D1 G3 ज्ञाने (K3 °नि)षु (for ज्ञाने सु-) B Dc1 D2-3 ये ज्ञा (Dc1 यज्ञा)नपरिनिष्ठिता — ^{c}) K4 B1 2 D1 क्षेत्र (B1 2 सत्त्व)क्षेत्रज्ञयोरैक्यम् — ^{d}) K1 [ए]ते (for [ए]तन्)

10 Dn1 missing (cf v 1 9) Dc1 om 10 — ^{a}) D5 6 G3 Cv पृथग्भूत K2 तयो, T2 G1 तया (for ततो) B1 2 नित्य (sic), D2-6 सत्त्वम् (for नित्यम्) B5 पृथग्भूतमथयोर्नित्यम् — ^{b}) T1 च विचारित, Cv अपि वा — ^{c}) B1 2 तु (for च) — ^{d}) K4 सत्त्वत (for त°) Ś1 K1-3 5 सर्व (K2 5 °ह)भावश्च तत्त्वत

11 Dn1 missing (cf v 1 9) — ^{a}) K3 D1 [ए]

मशकोदुम्बरे त्वैक्य पृथक्त्वमपि दृश्यते ॥ ११
मत्स्यो यथान्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथानयोः ।
संबन्धस्तोयबिन्दूना पर्णे कोकनदस्य च ॥ १२

गुरुरुवाच ।

इत्युक्तवन्तं ते विप्रास्तदा लोकपितामहम् ।
पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ॥ १३

ऋषय ऊचुः ।

किंस्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं स्मृतम् ।
व्याहतामिव पश्यामो धर्मस्य विविधा गतिम् ॥ १४
ऊर्ध्वं देहाद्वदन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ।
केचित्संशयितं सर्वं निःसंशयमथापरे ॥ १५
अनित्य नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यपि चापरे ।
एकरूपं द्विधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ।
एकमेके पृथक्चान्ये बहुत्वमिति चापरे ॥ १६
मन्यन्ते ब्राह्मणा एवं प्राज्ञास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
जटाजिनधराश्चान्ये मुण्डाः केचिदसंवृताः ॥ १७ C 14 1312 B 14 49 5 K 14 49 5

वैक्य, D3 [ण]स्य च, G2 [ण]त्र इत्र K2 B3 नानात्वे — ^{b}) K2 इत्येतद् (for दृश्यते) D1 G1 विदुषा G3 M1 (m/ lin) तत, Cnv नप, Cv नयान (for नप) D4 6 पश्यते विदुषा नृप — ^{c}) K2 corrupt Ś1 मषकोदुंबरे, K मशकोदुंबरस्, D3 र, T2 G1 M1 2 रस, G3 रात B D1-5 Cp च (for तु)

12 Dn1 missing (cf v 1 9) — ^{a}) Ś1 [S]न्यया (for यथा) B (except B) Dc1 अप्सु मत्स्यो यथान्य स्याद्, G2 मत्स्योदके यथा च स्याद् — ^{b}) B Dc1 D - वयो (for [स्त]नयो) — ^{c}) G3 विज्ञान (for -बिन्दूना) — ^{d}) B4 पत्रे, T1 M1-2 वर्णे, T2 G1 3 पर्णे, G- वर्णे B3 वै (for च) — After 12, B (except B1) ins an addl colophon [*Adhy name* B3- गुरुशिष्यसवाद]

13 Dn1 missing (cf v 1 9) T G1 M1-3 om the ref — ^{a}) K4 B1 4 6 D1-6 T1 G M4 [इ]त्यनन्तं Ś1 K1 2 विप्रास्तु K2 विप्रास्ते (by transp) — ^{b}) T G2 M तथा (M3 तो) (for तदा) K4 D1 5 6 लोकस्य, G2 शोक्तु (for लोक) — ^{d}) D 6 मुनि, G2 ऋषि (for द्विज-) K3 सत्तम (for मा) — After 13, Dc1 D1-6 ins an addl colophon [*Adhy name* D 6 गुरुशिष्यसवाद]

14 Dn1 missing (cf v 1 9) T2 G1 M om the ref K6 D2-4 6 ऋषिर् (for ऋषय) — ^{a}) K2 4 D1 किंचिद्, M1 केन्चिद्, M4 कश्चिद् K4 D1 एव हि, K6 एव ह, B3 इह च (for एवेह) B1 2 4 6 Dc1 D2-6 को वा स्विदिह धर्माणाम् — ^{b}) D1 अनुध्येय (for ष्ठय-) B (except B3) D (except D1, Dn1 missing) तमो मत, M1 2 तमा स्मृता, M4 तम स्मृत — ^{c}) K4 D1 एव, B3 इह (for इव) — ^{d}) D5 विमर्श (for धर्मस्य) K2 परमां (for विविधां)

15 Dn1 missing (cf v 1 9) — ^{a}) T1 G2 ऊर्ध्वं (T1 °र्ध्वं-) देह, G1 ऊर्ध्वं देवान B2 [ए]ते, G4 Cv [अ]न्ये (for [ए]के) — K2 om (hapl) 15^{b}–16^{a} — ^{b}) Ś1 K1 3 तद् (for [ए]तद्) ꕥ Cv अपरे चार्वाकादय एतत्परलोकादिक नास्तीति वदन्ति । ꕥ — K3 4 D1 om (hapl) 15^{cd} — ^{c}) G3 कचित्सशयित नित्य — ^{d}) K1 न सशयमत परे

16 Dn1 missing (cf v 1 9) K2 om 16^{a} (cf v 1 15) — ^{a}) D5 आहारं, Cv अनित्य (as in text) G1 सत्यम्, Cv नित्यम् (as in text) K4 D1 G2 एकेपि (for इत्येके) — ^{b}) K2 नास्त्यमीति (sic), G2 नित्यानिति (for नास्त्यस्तीति) G3 [क]चिरे परे (for [अ]पि चापरे) K4 B3 D1 नास्तीत्यपि तथा (B3 च वा) परे — Ś1 K1 om (hapl) 16^{cdef} K4 B2 D1 om (hapl) 16^{cd} — ^{c}) B1 D3 एक (for एक-) K2 3 T G M4 द्विधेत्येके त्रिधेन्ये (K4 3 धान्ये) के, K6 विभूत्येकेन्यमित्येके (sic), M1 2 केचित्साक त्रिधेत्येके, M3 केचिद्द्विधे त्रिधेत्येके (sic) ꕥ Cv एके-द्विधा, एके तु त्रिधेति वदन्ति । ꕥ — ^{d}) K4 corrupt — M1 2 om (hapl) 16^{ef} B Dc1 D -6 transp 16^{ef} and 17^{ab}, followed by 19^{cd}, in B D4-6, D2-4 repeating 19^{cd} in its proper place — ^{e}) B3 D2 एवम् (for एकम्) T2 एतत् (for एके) K2 4 D1 तु (for च) — ^{f}) D2 6 M3 अपि (for इति)

17 Dn1 missing (cf v 1 9) B Dc1 D2-6 transp 16^{ef} and 17^{ab} D1-4 repeat 17^{ab}, after 18^{b} — ^{a}) M1 कथ्यते (for मन्यन्ते) B D2 3 (last two second time) देव (B1 °वं), Dc1 D4 (second time) देवा, D2 3 (both first time) 4 (both times) 6 M एव, T G1 2 ये च (for एव) — ^{b}) Ś1 प्राज्ञ-, K1 T G1 2 प्रज्ञास् K2 4 D1 (both times) तत्त्वज्ञानार्थ दर्शिन, B Dc1 D2-4 (last three both times) 5 6 महाशास्त्रतत्त्वदर्शिन (D5 6 °वादिन) — After 17^{ab}, B4

C 14 1373
B 14 49 6
K 14 47 8

अस्नानं केचिदिच्छन्ति स्नानमित्यपि चापरे ।
आहारं केचिदिच्छन्ति केचिच्चानशने रताः ॥ १८
कर्म केचित्प्रशंसन्ति प्रशान्तिमपि चापरे ।
देशकालावुभौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे ।
केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान्पृथग्विधान् ॥ १९
धनानि केचिदिच्छन्ति निर्धनत्वं तथापरे ।
उपास्यसाधनं त्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ २०
अहिंसानिरताश्चान्ये केचिद्धिंसापरायणाः ।
पुण्येन यशसेत्येके नैतदस्तीति चापरे ॥ २१
सद्भावनिरताश्चान्ये केचित्संशयिते स्थिताः ।
दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे स्थिताः ॥ २२
यज्ञमित्यपरे धीराः प्रदानमिति चापरे ।
सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ २३
तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे जनाः ।
ज्ञानं संन्यासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ २४
एवं व्युत्थापिते धर्मे बहुधा विप्रधावति ।

D2-5 (D2-4 after the first occurrence of 17^{ab}) read 19^{cd} — ^{c}) B (except B1) Dc1 D4 केचिन (for चान्ये). — ^{d}) G1 मूढा (for मुण्डा) K5 किंचिद् B2 4 D2 च मगृता (for अम°)

18 Dn1 missing (cf v 1 9) K6 om 18^{ab} — ^{a}) M4 अस्थान — ^{b}) M4 स्थानम् K3 B Dc1 D2-4 G3 इच्छंति , K4 D1 अन्येति (for इत्यपि) D5 6 स्नानमप्यपरे जना — After 18^{b}, D1-4 repeat 17^{ab} — ^{c}) K. अशनत , G3 अशन (for आहार) — ^{d}) K3 अनशने , K4 D1 निर° (for चान°)

19 Dn1 missing (cf v 1 9) — ^{a}) B (except B.) Dc1 केचित्कर्म (by transp) — ^{b}) Ś1 K1 2 5 G3 M1 2 प्रशातम् , K4 नैष्कर्म्यम् , D1 तेकर्म (for प्रशान्तिम्) Ś1 K1 2 5 इति (for अपि) D. 6 T1 प्रशांतिं चा(T1 °तिम)परे जना ; G1 न प्रशमति चापरे — K4 B1 G2 om (hapl) 19^{cd} B2 D.-6 read 19^{cd} after 17^{ab}, D2-4 repeating it in its proper place — ^{c}) D1 -कालभुज , Cv कालावुभौ (as in text) T चैत (for केचिन्) — ^{d}) M3 तद् (for [ए]तद्) — Ś1 K1 om (hapl) 19^{e}–20^{b} K2 om (hapl.) 19^{e}–20^{d} K4 om 19^{e}–49 6^{d} — ^{e}) G2 सत्यमेके (for केचिन्मोक्ष) — ^{f}) T पृथक्पृथक्

20 Dn1 missing (cf v 1 9) Ś1 K1 om 20^{ab} , K2 4 om 20 (for all , cf v 1 19) — ^{a}) G2 तथा न (for धनानि) — ^{b}) B1 D1-6 अथ (for तथा) — ^{c}) B1 Dc1 उपास्य D1 -साधक (for °न) D1 त्वन्ये , M केचिन (for त्वेके) T2 G2 3 उपास्या साध नत्येके Cv cites उपास्यां साधयति — ^{d}) Ś1 K1 3 ने(K3 [इ]त्ये)ति चान्य तथा जना (K2 विधि)

21 Dn1 missing (cf v 1 9) K4 om 21 (cf v 1 19) D1 om from 21 up to 14 49 6 — ^{a}) K2 T2 G1 2 M केचिद् (for चान्ये) — ^{b}) Dc1 T2 हिंसा — ^{c}) K2 त्वन्ये , K3 त्वेके , D5 6 चान्ये (for [इ]त्येके) — ^{d}) Ś1 तद् (for [ए]तद्) K3 इच्छति (for अस्तीति) — After 21, K5 T1 read 23^{cd}.

22 Dn1 missing (cf v.1 9) K4 om 22 (cf v 1 19) D1 om 22 (cf v 1 21) K5 om (hapl) 22^{a}–23^{b} — ^{a}) K1 corrupt G3 Cv सद्भावे. Ś1 K1 तु (for च) — ^{b}) Ś1 K1 2 सशयते , B5 सात्यमते , T G1 2 मशयिता , Cv °यिते (as in text) K3 व्रता (sic) (for स्थिता) D5 6 केचित्सशयमास्थिता — ^{c}) Ś1 K1 3 शिवाद् (for सुखाद्) G3 दु खान्यन्ये सुखान्यन्ये — ^{d}) D5 6 जना (for स्थिता)

23 Dn1 missing (cf v 1 9) K4 om 23 (cf. v 1 19) D1 om 23 (cf v 1 21) K5 om 23^{ab} (cf v 1 22) — ^{a}) Ś1 K3 T G1 M2 4 यज्ञ , K1 G3 यज्ञा (for यज्ञम्) D5 6 विप्रा (for धीरा) — ^{b}) Ś1 K1 3 प्रधानम् , Dc1 प्रज्ञा° , S दानमेव (for प्रदानम्) D5 6 प्रदानमपरे जना — After 23^{b}, K5 D1-6 T read 24 B Dc1 D2 3 transp 23^{cd} and 24^{ab} T2 om 23^{cd} K5 T1 read 23^{cd} after 21 — ^{c}) T1 G M4 (*inf lin*) सत्यम् (for सर्वम्) M4 (*inf lin* as in text) एते (for एके) — ^{d}) T1 G M4 (*inf lin*) सत्यम् (for सर्वम्) K1 3 B3-5 Dc1 D2 3 न स(D3 श)र्वमपरे जना

24 For the sequence in K5 B Dc1 D2-6 T1, cf v 1 23 Dn1 missing (cf v 1 9) K4 om 24 (cf v 1 19) D1 om 24 (cf v 1 21) — ^{a}) K3 तपस्त्वेके ; B1 2 Dc1 तपश्चान्ये (Dc1 °श्चैके) — ^{b}) D5 च परे , T G1 M1 2 इतरे (for अपरे) — ^{c}) K1-3 B1 2 D2-4 G1 ज्ञान (for ज्ञानं) B2 [अ]न्ये (for [ए]के) — ^{d}) K3 इतरे जना , M4 भूतिचिंतका·

निश्चयं नाधिगच्छामः संमूढाः सुरसत्तम ॥ २५
इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं प्रस्थितो जनः ।
यो हि यस्मिन्रतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥ २६
तत्र नो विहता प्रज्ञा मनश्च बहुलीकृतम् ।
एतदाख्यातुमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम ॥ २७
अतः परं च यद्गुह्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चैव संबन्धः केन हेतुना ॥ २८
एवमुक्तः स तैर्विप्रैर्भगवाँल्लोकभावनः ।
तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

ब्रह्मोवाच ।
हन्त वः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।
समस्तमिह तच्छ्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् ॥ १ C 14 1367 B 14 50 2 K 14 50 2
अहिंसा सर्वभूतानामेतत्कृत्यतमं मतम् ।

---

25 Dn1 missing (cf v l 9) K4 om 25 (cf v l 19) D1 om 25 (cf v l 21) Dc1 om 25 — a) D5 व्युत्पादिते, T G1 संस्थापिते, G3 उत्था° — b) K3 B3-5 D2-4 विप्रधाविते, K5 D5 T1 °बोधिते, B1 च प्रबोधिते, B2 च प्रयाधिते, D6 विप्रबाधिते, T2 G वै प्रधावति — c) D8 निश्चये K3 5 D8 M1-3 -गच्छामि (for °म) — d) K3 सत्तमा S श्रेय किमिति सत्तम (T1 G1 °म)

26 Dn1 missing (cf v l 9) K4 om 26 (cf v l 19) D1 om 26 (cf v l 21) — a) K1 Dc1 श्रेयम् (for the first श्रेय) D4 इद श्रेयमिदं श्रेयम् — b) K3 प्रास्थितो, B D (D1 om, Dn1 missing) व्युत्थितो (D2 °ते), S प्रस्थिता K1 D3 G3 M जना — c) Ś1 K1-3 स्थितो, K5 श्रितो, G3 स्मृतो (for रतो) G3 धर्मं — d) G3 सतत पूजये त्सदा

27 Dn1 missing (cf v l 9) K4 om 27 (cf v l 19) D1 om 27 (cf v l 21) K5 om. 27ab G3 repeats 27a–28b, preceded by the ref ऋषय, after 14 49 21 — a) D4-6 तेन, T2 अत्र (for तत्र) K1-3 B (except B3) Dc1 D2 3 5 6 T G1 3 (first time) M नो वि(K2 नावि)हिता, G2 सविहता (for नो वि°) K3 D3 G3 (first time) प्राज्ञा G3 (second time) तत्र नो विहितप्रज्ञं — b) K3 पुनश्च बहुलीकृता — c) Ś1 K3 B4 5 आख्यातम्, B1 D5 6 विज्ञातुम्, B2 वेदितुम् Dc1 इच्छाम K1 एतदाख्यातमिच्छामि — d) M3 4 इह (for इति)

28 For the repetition in G3, cf v l 27 Dn1 missing (cf v l 9) K4 om 28 (cf v l 19) D1 om 28 (cf v l 21) Before 28, G3 (second time) ins ब्रह्मा — a) B4 D5 6 G3 (second time) तु (for च) — b) K3 D4 G1 M3 अर्हसि G3 (second time) तत्तु धूमविवर्जित — K3 om 28cd — c) M1 2 तत्त्व- (for सत्त्व) D5 6 [अ]पि (for [ए]व)

29 Dn1 missing (cf v l 9) K4 om 29 (cf v l 19) D1 om 29 (cf v l 21) — a) K3 5 तु (for स) G3 एवमापृच्छतां तेषां — c) B5 D -4 शशास तेभ्यो धर्मात्मा — d) Ś1 K1 3 Dc1 D2 4 6 T G M3 यथातथ्येन B1 2 सर्वज्ञ (for बुद्धिमान्)

Colophon missing in Dn1, om in K4 D1 — *Sub-parvan* K3 T G1 M अनुगीता — *Adhy name* G3 तत्त्वनिर्णयप्रश्न — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 53, D4 45, T1 36, T2 G1 2 M 35, G3 48 (as in text), M4 (*inf lin*) 49

49

1 Dn1 missing from 1–26 (cf v l 14 48 9) K4 om 1–6 (cf v l 14 48 19) D1 om 1–6 (cf v l 14 48 21) M3 4 (*inf lin* as in text) ब्राह्मण (for ब्रह्मा) — a) K3 हत वै, G3 भवतां

C 14 1368 B 14 50 3 K 14 50 3
एतत्पदमनुद्विग्नं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् ॥ २
ज्ञानं निःश्रेय इत्याहुर्वृद्धा निश्चयदर्शिनः ।
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३
हिंसापराश्च ये लोके ये च नास्तिकवृत्तयः ।
लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ ४
आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।
तेऽस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ॥ ५
कुर्वते ये तु कर्माणि श्रद्दधाना विपश्चितः ।
अनाशीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ ६
अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्यथा ।
संयोगो विप्रयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः ॥ ७
विषयो विषयित्वं च संबन्धोऽयमिहोच्यते ।
विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वं च विषयः स्मृतः ॥ ८
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मशकोदुम्बरं यथा ।
भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् ।
यस्त्वेव तु विजानीते यो भुङ्क्ते यश्च भुज्यते ॥ ९
अनित्यं द्वंद्वसंयुक्तं सत्त्वमाहुर्गुणात्मकम् ।
निर्द्वंद्वो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ १०

— b) T1 M मा (for मा) K2 सत्तम — After 1^{b}, B3 5 Do1 D2–8 ins

87* गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्त तन्निबोधत ।
[D2 तदुक्त]

— c) G3 तत्त्वेन (for तच्छ्रुत्वा) B1 2 समस्तमेतद्व्यस्तेन — d) G3 श्रुत्वा चैव (for सम्यगेव) M4 [उ]प (for [अ]व) K2 धार्यते

2 Dn1 missing, K4 D1 om 2 (for all, cf v l 1) — a) K3 5 अहिंसा सत्यवचनम् — b) D3 न तत् (for एतत्) Ś1 K1 B3 महत्, B3 पर, D3 तत (for मतम्) K3 एतत्परतर सत (sic), K3 एतत्कृत्यतर परं, T1 G1 एतत्सत्य तदुत्तम — c) K5 अनुद्दिष्ट (for द्विग्न) — d) B1 2 साधु (for धर्म)

3 Dn1 missing, K4 D1 om 3 (for all, of v l 1) — a) K3 G1 ज्ञान K1 नि श्रेयम् B1 G3 ज्ञान नि श्रेयस प्रा(G3 ह्या)हुर्; B3 ज्ञानिन श्रेयमित्याहुर्, T G1 2 M ज्ञान नि श्रेयसमिति, Cv ज्ञानान्निश्रेयसं प्राहुर् — b) K5 B Do1 D5 6 निश्चित G3 दर्शना, Cv दर्शिन (as in text) T G1 2 M प्राहुर्वृद्धा वि(G2 °धर्मवि, M2 °विद्धा वि, M3 4 °विप्रा वि)निश्चिता — d) Ś1 K1 मुच्यते D5 6 किल्बिषै (for पातकै)

4 Dn1 missing, K4 D1 om 4 (for all, of v l 1) — a) Ś1 (by corr) D5 6 केचिद्, B1–3 D2–4 लोका (for लोके)

5 Dn1 missing, K4 D1 om. 5 (for all, of v l 1) — c) K5 D1 T2 G1 तस्मिँल्, G2 अस्मिँल् (for तेऽस्मिँल्)

6 Dn1 missing, K4 D1 om 6 (for all, of v. l 1) — a) B1 2 D2–4 च (for तु) — c) D5 6 प्रेम (for योग) Ś1 K1 3 युक्तास्तु (for सयुक्तास्) — d) B3–5 D2–4 नरा (for धीरा) T1 तत्त्व- (for साधु) B1 2 G3 ते वै निरयगामिन (sic)

7 Dn1 missing (cf v l 1) — a) T G1 तत (for अत) G1 2 M तु (for प्र) — c) K4 D1 M सयोगा विप्रयोगाश्च — d) Ś1 K3 तान् (for तन्)

8 Dn1 missing (of v l 1) D3 om (hapl) 8^{ab} — a) G3 विषये Ś1 K (except K2) D1 4 6 G3 विषयत्व — b) D2 4 G2 दृश्यते (for उच्यते) — c) K3 विषये, K4 D1 विनय (for विषयी) D1 पुरुषे — d) M1 2 सत्य (for सत्त्व) K4 D1 विषये स्मृत, M4 (inf lin as in text) °या स्मृता

9 Dn1 missing (of v l 1) — a) D1 °कल्पेषु (for °न) K4 व्यावृत्त पूर्वकल्पेषु — b) D2 तथा K4 D1 G3 मशकोदुंबरे (G3 रो) यथा — c) G2 बुध्यमान, Cv भुज्य° (as in text) K3 M1 2 समानीते (K3 °नीत) (for न जानीते) — K4 D1 om (hapl) 9de — e) K2 3 corrupt Ś1 K1 तज्ज्ञास्त्वेव, B Do1 D2–6 यस्त्वेव त (B1 2 च, Do1 तु), T G1 2 ज्ञात्वैव तु (for यस्त्वेव तु) K5 तत्रैव ह्यनुजानीते, G3 ज्ञात्वैव तु विजानाति

10 Dn1 missing (of v l 1) K1 damaged — a) K3 4 T2 G2 3 अनित्य B D (Dn1 missing) नित्यं द्वंद्वसमायुक्त — b) G3 सत्यम् K4 D1 सत्त्व मार्ग (for °माहुर्) D5 6 मनीषिण (for गुणात्मकम्) — K4 D1 om (? hapl) 10^{cd} — c) K2 निर्गुणो; B3 G3 निर्ममो; B4 D2–4 निर्मलो (for निष्कलो) K2 M4 नित्य

11 Dn1 missing (of v l 1) — a) Ś1 K2 4

समः संज्ञागतस्त्वेवं यदा सर्वत्र दृश्यते ।
उपभुङ्क्ते सदा सत्त्वमापः पुष्करपर्णवत् ॥ ११
सर्वैरपि गुणैर्विद्वान्व्यतिषक्तो न लिप्यते ।
जलबिन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः ।
एवमेवाप्यसंसक्तः पुरुषः स्यान्न संशयः ॥ १२
द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः ।
यथा द्रव्यं च कर्ता च संयोगोऽप्यनयोस्तथा ॥ १३
यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ।
तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः ॥ १४
यावद्द्रव्यगुणस्तावत्प्रदीपः संप्रकाशते ।
क्षीणद्रव्यगुणं ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ॥ १५
व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽव्यक्त इष्यते ।
एतद्विप्रा विजानीत हन्त भूयो ब्रवीमि वः ॥ १६
सहस्रेणापि दुर्मेधा न वृद्धिमधिगच्छति ।
चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान्सुखमेधते ॥ १७
एवं धर्मस्य विज्ञेय संसाधनमुपायतः ।

C 14 1384
B 14 50 18
K 14 50 18

D2 सम K1 D1 समागतिम् D1 G1 M2 समस्, T2 °लिनव् D1 D3 [ग्ग]त्र (for [ग]त्र) D6 Bom ed सम (Bom ed सम) समानुगतेन, G3 समासज्ञान तरेन — [b]) K B Dc1 D2-4 T यथा, G3 सत्त्व (for यदा) K1 D1 यथा सर्वं नु दृश्यते, D6 स सर्वत्र व्यवस्थित — [c]) K1 D1 उपयुक्त, T G M1 (inf lin) न सज्जते, M उपयुक्ते (M1 °युक्ते) (for भुङ्क्ते) Ś1 सदा (for सदा) Ś1 K1 2 सर्वम्, K1 D1 युक्त, T1 सत्त्व (for सत्त्वम्) — [d]) K1 2 B Dc1 D2-4 आप, K1 D1 सत, T1 रूप (sic) (for आप) D6 G1 C1 पत्रवत् (for पर्ण)

12 Dn1 missing (cf v 1 1) — [b]) K2 व्यति पाकात, K1 D1 अभिषिक्तो, B2 5 D2 4 व्यतिषक्तो, D3 सक्तो, D1 G1 M1 2 4 (inf lin) पिक्तो, G3 प्रतिपिक्तो — [c]) G3 लोल B1 2 यथा लोल पयोबिंदु — [d]) Ś1 K1 पर्ण, B1 पद्म (for पत्र) G3 संस्थित, M2 संस्थित T1 G1 पद्मपत्रेषु संस्थित — [e]) K1-3 B1 Dc1 D2 3 6 G1 3 M1 (inf lin) [अ]संयुक्त (for °सक्त) K1 D1 एवमेवाप्यय लोक — [f]) G2 3 M च (for स्यान्न)

13 Dn1 missing (cf v 1 1) — [a]) G1 द्रव्य मात्रम् (for द्रव्यमात्रम्) Dc1 सदा (for अभूत्) K1 सर्वं (for सत्त्व) — [b]) K2 B D2 3 T1 G2 3 पुरुषश्च (for पस्य) Ś1 K1 2 5 वि (for [इ]ति) K1 D1 निश्चित, B निर्णय (for निश्चय) — [c]) D5 6 रक्त (for कर्ता) — [d]) T2 G हि (for ऽपि) K1 B2 D1 अनयस K3 B1 2 5 D2-4 यथा (for तथा)

14 Dn1 missing (cf v 1 1) — [a]) B1-4 कश्चित्प्र, D3 प्रकृष्ट (for यथा प्र) K1 D1 यथा दीप मुपादाय, B D2 4 प्रदीपमादाय यथा (B5 कश्चिद्) — [b]) B यथा (for कश्चित्) — M1 2 om (hapl) 14[c]-15[d] — [c]) K1 सत्य, Cv सत्त्व (as in text) — [d]) T G1 परमर्षिण

15 Dn1 missing (cf v 1 1) M1 2 om 15 (cf v 1 14) — [a]) K1 4 D1 T1 Cv द्रव्य B1 2 गुणास्, Dc1 D1 T2 G Cv गुणास्, M3 4 गुण — [b]) D G1 प्रदीप्त, G2 सत्त्वत (for प्रदीप) K2 प्रदीप स प्रवर्तते — [c]) B1 4 T1 G1 M3 4 क्षीणे K2 गुणो, K1 B3 T1 गुण, G1 M3 4 गुणे D5 6 T2 G 3 क्षीणे द्रव्ये गुणे ज्यो(T2 G1 गज्यो)तिर्

16 Dn1 missing (cf v 1 1) K2 om (hapl) 16[a]-17[b] — [a]) K1 2 D6 Cv व्यक्तसत्त्व, K1 D1 व्यक्ताव्यक्त T G1 -गुणास्, M1 गुणैस K1 5 B3 4 Dc1 D -4 [ए]व (for [ए]व) ❁ Cv व्यक्त सत्त्वगुणा-त्मको देहो यस्य स । ❁ — [b]) G3 M2 उच्यते (for इष्यते) T G1 2 पुरुषो द्रव्य उच्यते — [c]) K1 D1 तद्विप्राय (for एतद्विप्रा) — After 16, Ś1 K1 3 ins an addl colophon [*Sub parvan* K3 अनुगीता — *Adhy no* Ś1 54]

17 Dn1 missing (cf v 1 1) K2 om 17[ab] (cf v 1 16) Before 17, Ś1 K1 3 ins ब्रह्मोवाच — [a]) G2 सहस्रशोपि — [b]) K1 D1 न वृत्तिम्, K5 B Dc1 D2-6 न बुद्धिम्, G3 निवृत्तिं न (for न वृद्धिम्) D5 6 अनु (for अधि) — After 17[b], M3 4 (inf lin) ins

88* नरपद समनुप्राप्त यत्र गत्वा न शोचति ।
त्वमप्येतन्महाभाग यथोक्त ब्रह्मवर्चसा ।
व्यक्त सत्त्वगुणस्त्वेव बुद्धिमान्सुखमेधते ।

[Prior half of line 3 = 16[a] and for the post half, cf 17[d]]

— M3 om (hapl) 17[cd] — [c]) K1 D1 अस्य (for अथ) — [d]) D5 6 अश्नुते (for एधते)

18 Dn1 missing (cf v 1 1) K2 om (hapl)

C 14 1365 B 14 50 18 K 14 50 18 उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ १८
यथाध्वानमपाथेयः प्रपन्नो मानवः क्वचित् ।
क्लेशेन याति महता विनश्यत्यन्तरापि वा ॥ १९
तथा कर्मसु विज्ञेयं फलं भवति वा न वा ।
पुरुषस्यात्मनिःश्रेयः शुभाशुभनिदर्शनम् ॥ २०
यथा च दीर्घमध्वानं पद्म्यामेव प्रपद्यते ।
अदृष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवर्जितः ॥ २१
तमेव च यथाध्वानं रथेनेहाशुगामिना ।
यायादश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः ॥ २२
उच्चं पर्वतमारुह्य नान्ववेक्षेत भूगतम् ।
रथेन रथिनं पश्येत्क्लिश्यमानमचेतनम् ॥ २३
यावद्रथपथस्तावद्रथेन स तु गच्छति ।
क्षीणे रथपथे प्राज्ञो रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ २४
एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् ।
समाज्ञाय महाबुद्धिरुत्तरादुत्तरोत्तरम् ॥ २५
यथा महार्णवं घोरमप्लवः संप्रगाहते ।
बाहुभ्यामेव संमोहाद्वधं चर्च्छत्यसंशयम् ॥ २६
नावा चापि यथा प्राज्ञो विभागज्ञस्तरित्रया ।

18^b–20^a — ^{b}) $D_{3\,4}$ T_1 स(D_4 स)साधयम्, G_1 ससाधकम् $D_{5\,6}$ उपासते (for °यत) K_4 D_1 साधन हि सुखाय तत् — ^{c}) T $G_{1\,2}$ [ऽ]पि (for हि)

19 D_{n1} missing (of v l 1) K_2 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) $K_{1\,3}$ उपाधेय , K_6 G_2 अपाथेय ; G_3 °हाय (for °थेय) Cv यया धानमुपादेय — ^{b}) K_3 B_3 (marg as in text) T_2 G_2 M_4 (*sup lin*) प्रसन्नो, G_3 अशक्तो, M_{1-3} प्रच्छन्नो (for प्रपन्नो) D_2 माधव , $D_{5\,6}$ T_1 G_1 मनुज (for मानव) Cv प्रयपन्मनव क्वचित् (sic) — ^{c}) $B_{1\,2}$ क्लेशेन महता याति — ^{d}) K_4 D_1 पथि (for [अ]पि वा) $D_{5\,6}$ विनश्येदतरापि च (D_6 °रोपि वा)

20 D_{n1} missing (of v l 1) K_2 om 20^a (of v l 18) — ^{a}) B_1 यथा, T_2 तदा (for तथा) — ^{b}) K_4 corrupt G_3 मानवे (for वा न वा) — ^{c}) D_1 [अ]पि (for [आ]त्म) $K_{1\,3\,5}$ M_3 पुरुषस्यात्मन श्रेय , K_4 °श्चापि नि श्रेय — ^{d}) K_4 D_1 -निदर्शनै , Cv °नम् (as in text)

21 D_{n1} missing (of v l 1) K_2 om 21^a–22^b — ^{a}) G_3 यथावद् (for यथा च) $Ś_1$ स्व , K_1 सु- (for च) — K_4 D_1 om (hapl) 21^b–22^a — ^{b}) B_3 G_2 प्रवर्तते (for प्रपद्यते) G_3 पद्भ्या गतुं न युज्यते — ^{c}) K_5 अनिष्ट (for अदृष्ट) — ^{d}) B_3 D_{2-4} G_3 तथा (for तत्त्व) $Ś_1$ $K_{1\,3\,5}$ $D_{2\,4}$ वर्जित, B_3 वर्जिता — After 21, G_3 repeats 14 18 27^a–28^b preceded by the ref ऋषय

22 D_{n1} missing (of v l 1) K_2 om 22^{ab}, K_4 D_1 om 22^a (for all, of v l 21) — ^{a}) G_3 M तद् (for तम्) — ^{b}) S (except G_3) [ए]व (for [इ]ह) — D_4 om 22^{cd} — ^{c}) $B_{1\,2}$ (marg as in text) $_3$ यथारसु , $D_{5\,6}$ गच्छत्यश्व (for यायादश्व) B_3 $M_{1\,2}$ प्रमुक्तेन — ^{d}) K_2 बुद्धिमतो G_3 गति

23 D_{n1} missing (cf v l 1) — ^{a}) K_2 उच्च , K_3 तच्च , $K_{4\,5}$ B D (D_{n1} missing) ऊर्ध्वं (D_1 °र्ध्वं), G_3 उच्चपर्वतगो यद्वन — ^{b}) $K_{1\,2}$ $D_{2\,3}$ नान्ववेक्षत , K_5 न चावेक्षत , T $G_{2\,3}$ न त्ववेक्षेत , G_1 सरथ मोक्षाव (sic), M नन्ववेक्षेत B D_{c1} $D_{2\,4-6}$ भूतल , D_3 भूतजे K_4 D_1 देवानामपि दुर्गम — ^{c}) K_2 B_3 D_{2-4} रथिना , T_1 रथिक ; G_2 M_4 [अ]रथिन (for रथिन) $B_{1\,4}$ D_4 पश्य , $B_{2\,3\,6}$ $D_{2\,3\,5\,6}$ पश्यन् (for पश्येत्) — ^{d}) K_2 अचेतस

24 D_{n1} missing (cf v l 1) — ^{a}) K_1 -पशुस (sic) (for -पथस्) — ^{b}) D_5 नि , D_6 न (for तु) — D_4 om (hapl) 24^{cd} — ^{c}) K_2 रथ रथे , T_1 G_1 रथपदे , G_2 रथे पथे (for रथपथे) $D_{5\,6}$ विद्वान् (for प्राज्ञो)

25 D_{n1} missing (of v l 1) — ^{a}) K_2 तथा गच्छेत मेधावी — ^{b}) G_3 तत्त्वज्ञो मोक्षमार्गवित् — ^{c}) G_3 समास्थाय (for °ज्ञाय) Bom ed गुणज्ञश्च (for महाबुद्धिर्) $D_{5\,6}$ परिज्ञाय गुणज्ञश्चेत् — ^{d}) B_2 (marg) उन्नवाद् , $D_{5\,6}$ तद्गच्छेद् , G_2 उत्तराम् (for °राद्) K_2 उत्तरोत्तरा G_3 उत्तमामुत्तरोत्तरा

26 D_{n1} missing (cf v l 1) — ^{a}) K_2 महार्णेन (sic), K_4 [अ]र्णवजल , $D_{5\,6}$ [अ]र्णव महा (for महार्णव) — G_2 om 26^b–28^a — ^{b}) $Ś_1$ सप्रगाह्यते B_2 अप्लव परिगाहते , G_3 प्लव समवगा° — ^{c}) K_4 D_1 बाहुमेव गत मोहाद् — ^{d}) K_1 B_4 गच्छति , K_5 D_{4-6} वाछति , $B_{1\,2}$ आच्छेति , B_6 अर्हति , $D_{2\,3}$

अक्रान्तः सलिलं गाहेत्क्षिप्रं संतरति ध्रुवम् ॥ २७
तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्सृज्य निर्ममः ।
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथिपदातिनौ ॥ २८
स्नेहात्संमोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा ।
ममत्वेनाभिभूतः स तत्रैव परिवर्तते ॥ २९
नावं न शक्यमारुह्य स्थले विपरिवर्तितुम् ।
तथैव रथमारुह्य नाप्सु चर्या विधीयते ॥ ३०
एवं कर्म कृतं चित्रं विषयस्थं पृथक्पृथक् ।
यथा कर्म कृतं लोके तथा तदुपपद्यते ॥ ३१
यन्नैव गन्धिनो रस्यं न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते ॥ ३२
तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् । C 14 1399 B 14 50 33 K 14 50 33

चाउति, T G1 इच्छति, G3 M1 कन्उति, M1 2 मृत्युम् (for वच्छति) K3 वाउयमेवनमपराय K4 D1 गतु वाउन्यमपाय (D1 °द), M° यमनृन्उन्यमपाय

27 Dn1 resumes G° om 27 (cf v 1 26) — ^{a}) Dc1 D2 ° T1 न ना (for नावा) Ś1 K1 8 चैव, D1 नापि, G° [इ]व च (for चापि) K नावया च यथा प्राज्ञो — ^{b}) K° corrupt B° 3 स्वविश्रया, T G1 M न(G1 स्व)रिवयान, G° मरिग्वय K4 D1 विना गच्छेद्वरित्रया ‒ C1 क्यापि च विनागज इत्यत्र-स्वरी तरो स्वगयान् स्वरी । त नावा इति स्वरित्रा नौ । ‒ — ^{c}) B1 आक्रान्त, B3 अक्रान, B D1 लाक्रान्त, D –c अत्रान B° 4 Dc1 G1 2 M सलिले K1 2 गाहे, B1 M2 गाधे, B D – गच्छेत् (for गाहेत) K2 अक्रान्त सलिल गाहे — ^{d}) D ° G3 शीघ्र (for क्षिप्र) Ś1 K1 3 M3 4 स तरति, K B Dc1 सतरते, B1 स तरो, D3 M3 सपरते (M3 °ति) K4 D1 क्षिप्रमतरणे ध्रुव, B3 Dn1 D3 4–6 क्षिप्र (D 8 शीघ्र) सतरते दृढ

28 G° om 28^{a} (cf v 1 26) — ^{a}) D1 पाप, D2 पारे (for पार) — ^{b}) K1 निर्दम B. दूरत, M1 2 निर्मल, M4 (inf lin) निर्मन (for निर्मम) — ^{c}) Dn1 आख्यात G2 -याख्याता D1 4 सर्व (for पूर्व) — ^{d}) K4 B D T1 रथ (for रथि) K1 पदातिन, K3 4 B D (except D1 4) °तिनो Ś1 यथा याति पदातिक K2 . यथा (K5 °द्धा) रथपदातिनौ, G2 M (M4 inf lin as in text) यथा रथपदाति(G2 °कि)ना

29 ^{a}) K1 2 मोहात् (for स्ने) K3 G3 आपन्नो — ^{b}) K2 नौ विनाशये (hypermetric), K5 नावि दापो, B Dc1 नावि नाशो, D3 नाविथमो (sic), G3 नावि दाशो, M1 2 नाविशाप (sic) (for नावि दाशो) D1 यथा (for तथा) — ^{c}) Ś1 ममधन, K1 ममधेन (for ममत्वेन) K3 भूत स्स, K4 D1 पतस्तु, K5 -पत्र मस्, B1 2 4 T G2 3 -भूतस्य, B. Dn1 D3 4–6 भूत मस्, Dc1 -भूत स्व, G3 -भूतस्तु K2 न मस्त्व नाभिभूतस्तु, D3 ममत्वेनाधिभूत मम् — ^{d}) D6 अत्रैव

G3 न कथचन मुह्यति

30 Ś1 K1 3 om 30 — ^{a}) D5 6 शक्ताम् (for शक्यम्) K4 D1 नावमशक्यामारुह्य, K6 नाव प्राप्य न शक्य तु — B1 erroneously repeats 30^{b} and B2 30^{b-d} after 30^{c} — ^{b}) K4 5 D1 T1 G2 M स्थल, Dc1 स्थाने K2 च, Dc1 D2 3 [s]पि (for वि) K° . G3 धावितु, K4 D1 धावति (for वर्तितुम्) — ^{c}) M3 तत्र (for तथा) K4 D1 [आ]रोहम्, K5 स्थलम् (for रथम्) — ^{d}) K2 4 D1 3 नाशु, K5 न नौ, D3 तासु (for नाप्सु)

31 ^{a}) K1 2 D3 चित्र, K3 B1–3 D1 4 G1 2 M1–3 वित्त, T1 M4 वित्त, T2 वृत्त (for चित्र) — ^{b}) K3 3 B2 विषमस्थ, T G1 विलयत, G2 3 विलयस्थं, M3 विषय स्म (for °यस्थ) — ^{d}) K5 तथावद्, Dn1 तथैनान् (for यथा तद्)

32 ^{a}) D2–4 यथा (for यन्न) D6 एव K1 3 D1–3 रम्य, K2 रूप (for रस्य) T G1 येनैव गधिनो यन्य, G2 येनैव गृद्धिनोरन्य — ^{b}) K5 D5 6 T G1 शब्दवित् K4 D1 स्व(D1 सु)रूपस्पर्शशब्दवित्, B2 5 D2–4 न शब्दस्पर्शरूपवित्, Cv रूपमस्पर्शशब्दवत् — ^{c}) K5 D1–3 मन्यते, B1 मतव्य (for मन्यन्ते) K1 3 5 तन्मनो, K4 मन्यतो, B3 5 D2–4 मनसा, B1 T1 G1 M1–3 न मनो (for मुनयो) K3 T2 G2 M4 मन्यते न (K2 च) मनोबुद्ध्या — For 32^{abc}, G3 subst.

89* रसन रूपमस्पर्श शब्दवन्मन्यते मन ।
यत्परश्च ततो बुद्ध्या

— ^{d}) K2 3 B1 2 D6 प्रचक्ष्यते — After 32, Ś1 K1 3 ins an addl colophon [*Sub-parvan* K3 अनुगीता —*Adhy no* Ś1 55]

33 Before 33, Ś1 K1 3 ins ब्रह्मोवाच — ^{a}) T G° तत (for तत्र) Ś1 अव्यक्ते K2 यत्तत्प्रधानाद व्यक्तम्, K4 D1 तत्तच्छन्द्वानम°, K5 तत्प्रधानमन° (sic), G1 तत प्रथमम — ^{b}) K3 अवित्तस्य, T2 अत्य, Cv अव्य° (as in text) — ^{c}) Hypermetric K2 4 B1

C 14 1400
B 14 50 33
K 14 50 33

महतः प्रधानभूतस्य गुणोऽहंकार एव च ॥ ३३
अहंकारप्रधानस्य महाभूतकृतो गुणः ।
पृथक्त्वेन हि भूतानां विषया वै गुणाः स्मृताः ॥३४
बीजधर्मं यथाव्यक्तं तथैव प्रसवात्मकम् ।
बीजधर्मा महानात्मा प्रसवश्चेति नः श्रुतम् ॥ ३५
बीजधर्मा त्वहंकारः प्रसवश्च पुनः पुनः ।
बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ॥ ३६
बीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवं च न कुर्वते ।
विशेषाः पञ्चभूतानां तेषां वित्तं विशेषणम् ॥ ३७
तत्रैकगुणमाकाशं द्विगुणो वायुरुच्यते ।
त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापश्चापि चतुर्गुणाः ॥ ३८
पृथ्वी पञ्चगुणा ज्ञेया त्रसस्थावरसंकुला ।
सर्वभूतकरी देवी शुभाशुभनिदर्शना ॥ ३९
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥ ४०
पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून्गुणान् ॥ ४१
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।

---

24 Dn1 D1 5 6 महत्; B3 5 Dc1 D2-4 महा, G3 महान् (for महत) K4 D1 -भूयस्य (for भूतस्य)

34 a) B D (except D1) अहकारात्तु सभूतो — b) M4 गतो (for -कृतो) Ś1 महाभूतादिका गुणा, G3 भूतान्येवमतो गुणा — c) Ś1 K1 3 G3 [ए]व, G2 च, M4 वि (for हि) — d) Dc1 विपया वि, D3 विष एव (for विषया वै) K2 गुणै, G3 तत (for स्मृता)

35 a) Ś1 बीज धर्मि, K1 3 B1.4 बीजधर्मि, K4 D1 बीजधा(D1 °ज धा)न्य, K5 जीवधर्मि, B2 G3 बीजधर्मी, Dc1 °कर्म; D5 6 °धर्मे, T1 बीज धर्मं, Cnp जीवधर्मं (for बीज°) K1 B1 2 5 Dn1 D2-6 तथा K2 बीजधर्माणि तान्याहु — K2 om (hapl) 35bc — b) G3 वै (for [ए]व) K3 प्रसवात्मिक, B3 4 Dc1 प्रभवात्मक B1 2 5 Dn1 D2-6 प्रसवात्मकमेव च — c) Ś1 K1 3 B2 G3 बीजधर्मी, B1 4 Dc1 T G1 °धर्मो (for °धर्मा) — d) K2 प्रसव न च कुर्वते, K5 प्रसवश्चेत नस्तु तं

36 a) D5 बीत (for बीज-) B1 2 Dn1 D5 6 -धर्म B3 हि, B5 च (for तु) M1 [अ]हंकारं T G1 बीजधर्मास्त्व(T1 °स्त, G1 °स्ता)हकारात्, G3 °धर्मा अहंकार — D4 om (hapl) 36cd — c) K4 D1 जीव, D3 बीजी Ś1 K1 धर्माणि; B3 भूतानि G3 तथा च बीजधर्माणि — d) B1 2 पच च; D5 यानि च (for पञ्च वै)

37 a) K2-4 D3 धर्माणि; B1 2 5 T G1 3 M2-4 धर्मिणम्, D6 धर्माण K2 D1 तानि (for इति) — b) D1 प्रसवे, T G1 प्रसवश्च K4 D1 नैव, B1 2 Dn1 D2-6 च प्र- (for च न) B5 प्रसव च महामते — c) B (except B5) Dc1 विषया Dc1 सर्वं (for पञ्च) K4 D1 M विशेष प(K4 D1 °पाप)चभूतानि, G3 विशेषत पचभूतास् — d) Ś1 K1 3 विभु, K4 D1 चित्त, B5 Dn1 D4-6 चित्तं (for वित्तं) T1 M1 2 अशेपण, G3 विशेषिण K2 तेषां वै क्रमशो गुण, Dc1 तेषा चित्त विधीयते

38 K4 5 om 38 — a) B2 तथैव (for तत्रैक-) — d) K3 D1 [ए]व (for [अ]पि) K2 चतुर्गुणै, K3 °गुण, Dc1 °ग्रणा, D1 °गुण

39 a) B5 D1 पृथिवी (hypermetric) K2 D2-4 प्रोक्ता (for ज्ञेया) — b) K3 corrupt K4 D1 G3 यत्र, K5 Dn1 D3 5 6 T G1 2 चर, B5 रस-, M4 तत्र (for त्रस) G3 M -जगमा (for संकुला) — M1-3 om 39cd, M4 reads it inf lin — c) K4 D1 सर्वभूतकरा देवा — d) Ś1 K1 Dn1 D1 5 6 निदर्शिनी, K3 4 Dc1 °र्शनी; K5 °र्शिना

40 Ś1 K1 3 om (hapl) 40–42 — a) K5 शब्द स्पर्श, D4 शब्दस्पर्शस् — b) B3 रसगंधस्तथैव च — d) K2 D6 सत्तम; B3 4 Dc1 पुगवा (for सत्तमा)

41 Ś1 K1 3 om 41 (cf v 1 40) — a) K2 G3 तथा (for सदा) D5 6 ज्ञेयो (for गन्धो) — b) K5 बहुल- (for बहुधा) D2-4 मत, D5 6 स्मृता K4 B1 2 D1 गधाश्च बहुधा स्मृता — c) D5 6 गधस्य तस्य वक्ष्यामि — d) K2 4 5 B1 2 M3 गुणान्बहून् (by transp), D4 बहुगुणान्

42 Ś1 K1 3 om 42 (cf v 1 40) — a) K2 [अ]निल-, M1 2 नित्य (for [अ]निष्ट) — b) K2 D5 6 मधुरोम्ल-, T1 G3 °राम्ल K4 मधुर कटुकस्तथा — c) D5 6 निर्हारा, G2 3 नीहार K5 D2 G3 M1-3 सगत (for सहत) G1 -हारसमय स्निग्धो — d)

निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥ ४२
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसश्चापां गुणाः स्मृताः ।
रसज्ञानं तु वक्ष्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः ॥ ४३
मधुरोऽम्लः कटुस्तिक्तः कषायो लवणस्तथा ।
एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ४४
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपं च बहुधा स्मृतम् ॥ ४५
शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीतारुणं तथा ।
ह्रस्वं दीर्घं तथा स्थूलं चतुरस्राणु वृत्तकम् ॥ ४६
एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते ।
विज्ञेयं ब्राह्मणैर्नित्यं धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥ ४७
शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ।
वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ ४८
उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च ।
कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो दारुणो मृदुः ॥ ४९
एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ।
विधिवद्ब्रह्मणैः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५०
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून्गुणान् ॥ ५१

C 14 1418
B 14 50 52
K 14 50 52

$B_{1.2}$ D_{4} विपद, M_{1-3} विदश (for विशद) K_{6} निर्मल (for एव च) — ^{f}) $K_{3.4.5}$ D_{1} G_{3} इत्यथ, B_{1} इत्यपि, G_{1} M_{2} उच्यते (for इत्युत)

43 K_{4} D_{1} om 43^{ab} — ^{a}) D_{3} G_{3} च रूप च (for तथा रूप) — ^{b}) Ś$_{1}$ K_{1} B_{4} $D_{2.5.6}$ द्रवश् (for रसश्) $K_{2.5}$ $M_{1.2}$ चापो T_{2} तथा (for स्मृता) K_{3} द्रवश्चापा गुण स्मृत — K_{5} om (hapl) 43^{cd} — ^{c}) Ś$_{1}$ K_{1} B_{3} G_{3} च, K_{3} प्र (for तु) — ^{d}) T $G_{2.3}$ च (for तु) $K_{1.4}$ स्मृता K_{3} D_{1} रसाश्च (D_{1} °स्तु) बहुधा स्मृता

44 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{5.6}$ मधुरोम्ल, K_{6} M_{3} °राम्ल, T_{1} °राम्ल $K_{2.4}$ D_{1} कटुस्निग्ध (for °त्रिक्त) — ^{c}) $K_{1.3}$ एष (for एव) — ^{d}) K_{4} D_{1} तथा (for स्मृत) G_{3} रसो वारिसमुद्भव

45 ^{a}) $K_{1.4.5}$ B D_{c1} $D_{4.5}$ शब्द — D_{c1} om 45^{b}, Ś$_{1}$ reads it on marg — ^{c}) G_{3} ज्योतिषा K_{3} B_{3} D_{c1} G_{2} तु (for च) K_{3} तथा (for गुणो) — ^{d}) T_{1} G_{1} रूपश्च बहुधा स्मृत (sic)

46 ^{a}) $M_{1.2}$ रक्त (for कृष्ण) K_{1} D_{1} नील, K_{3} पीत (for रक्त) K_{2} शुक्लनीलस्तथा कृष्ण — ^{b}) K_{2} रक्त, T $M_{1.2}$ नील- (for नील) K_{3} रक्तारुण (for पीता°) K_{4} D_{1} रक्त पीत तथैव च — ^{c}) K_{1} D_{3} G_{3} ह्रस्व $K_{2.3}$ दीर्घस् D_{n1} $D_{5.6}$ कृश (for तथा) G_{3} स्थूण (for स्थूल) $B_{1.2.4}$ D_{c1} स्थूल ह्रस्व तथा दीर्घं, B_{3} स्थूल सूक्ष्म तथा पीत — ^{d}) K_{1} T $G_{1.2}$ M_{3} चतुरश्राणु, K_{2} °रस्रात्तु, K_{3} B_{3} G_{3} °रश्र च (K_{3} तु), $K_{4.5}$ B_{4} $D_{1.2}$ °रस्र च, $B_{1.3}$ D_{c1} D_{n1} D_{4-6} °रस्रं तु; B_{4} (marg) °रस्रोणु, $M_{1.2.4}$ °रश्रोणु Ś$_{1}$ K_{3-5} D_{1-4} वर्तुल, K_{1} वर्तनं, B D_{c1} D_{n1} $D_{5.6}$ वृत्तवत्

47 ^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1.3}$ एतद्, K_{2} तच्च (for एव) K_{4} D_{1} तदेवं दशविस्तार — ^{b}) G_{3} ज्योतिषो (for तेजसो) — ^{c}) D_{c1} ब्रह्मणैर्, G_{3} ब्रह्मणो (for ब्राह्मणैर्) $B_{1-3.5}$ D_{c1} विद्वद्, B_{4} विद्व, D_{n1} $D_{5.6}$ वृद्धैर्, D_{2-4} सिद्धैर् (for नित्य) — ^{d}) Ś$_{1}$ $K_{1.3}$ तत्त्व (for सत्य) D_{3} -वादिनै

48 ^{a}) $B_{1.2}$ शब्द स्पर्शश्च, $D_{5.6}$ स्पर्शशब्दौ Ś$_{1}$ $K_{1.3-5}$ B_{4} $D_{1.5.6}$ तु (for च) — ^{b}) T_{2} द्विगुणं, C_{v} °णो (as in text) $B_{1.2}$ द्विगुणौ वायोर्हि पठिवै (hypermetric) — K_{4} om (hapl) 48^{c}–50^{b} — ^{d}) Ś$_{1}$ (by corr) शब्दश् (for स्पर्शश्) D_{1} तु (for च)

49 K_{4} om 49 (cf v l 48) — ^{a}) K_{5} T $G_{1.2}$ दुख (for दुःख) B D (except D_{1}) रूक्ष शीतस्तथैवोष्ण — ^{b}) Ś$_{1}$ K_{1-3} $B_{1.2.5}$ $D_{2.3}$ विपद (for विशद) — ^{c}) Ś$_{1}$ चिक्कन, K_{1} चित्कन, K_{2} चित्तल, G_{1} रक्षण (for चिक्कण) B_{1} स्निग्ध (for श्लक्ष्ण) D_{1} कथिन पित्तल श्लक्ष्ण, G_{3} कलीनश्चिक्कण शुष्क — ^{d}) Ś$_{1}$ K_{1} पृच्छिलो, $K_{2.5}$ $D_{1.3}$ पिच्छलो, K_{3} प्रश्रिलो, D_{6} पिशलो S (except G_{3}) पिच्छिलो मृदुदारुण

50 K_{4} om 50^{ab} (cf v l 48) — ^{b}) K_{3} वायोर्हि (for वायव्यो) — D_{4} om 50^{cd} — ^{c}) D_{2} विज्ञेयो (for विधिवद्) K_{4} विज्ञेयो ब्राह्मणै सिद्धिर् — ^{d}) Ś$_{1}$ $K_{2.3}$ B_{5} T_{1} $G_{1.2}$ मन्त्रज्ञैस् (for धर्म) T_{2} सत्त्व; M_{3} सत्य- (for तत्त्व) K_{5} -वेदिभि (for दर्शिभि) B_{4} G_{3} धर्मज्ञै सत्यवादिभि, $D_{2.3}$ मन्त्रज्ञैर्धर्मदर्शिभि

51 ^{a}) M_{3} यत्र (for तत्र) B_{2} D_{5} [ए]त्र (for

C 14 1419
B 14 20 53
K 14 50 23

षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
अतःपरं तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ॥ ५२
इष्टोऽनिष्टश्च शब्दस्तु संहतः प्रविभागवान् ।
एवं बहुविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसंभवः ॥ ५३
आकाशमुत्तमं भूतमहंकारस्ततः परम् ।
अहंकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा ततः परः ॥ ५४
तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
परावरज्ञो भूतानां यं प्राप्यानन्त्यमश्नुते ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

ब्रह्मोवाच ।
भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरं मनः ।
नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १
अधिष्ठाता मनो नित्यं भूतानां महतां तथा ।

[ए]क) G3 आकाश — b) K4 B4 D1 स, B2 G3 सं (for च) Dc1 स्मृतं — c) K4 शब्द प्र, D3 शब्दश्च (for शब्दस्) — d) B1 2 D1 5 6 S गुणान्यहून् (by transp)

52 a) Ś1 K1 3 5 B5 Dn1 D2-6 षड्जर्षभ (B5 °भ) स गाधारो, K2 षड्जऋषभगांधारां, K4 D1 खड्जऋषभ गाधारा, B3 4 Dc1 षड्जऋषभगाधारा (B4 Dc1 °रौ), G3 गाधार षड्जऋषभौ — b) Dn1 D6 मध्यम G2 स्मृत (for तथा) G3 मध्यमश्चैव पचम — c) K3 विज्ञेय; B4 °यौ B1 2 तथा परौ च विज्ञेयौ — d) K3 M3 ।निषधो, K4 D1 नैषादो, D5 6 निषाधो K2 दैतवस् (sic), K3 दैवतस्, D1 धैधवस् (sic) (for धैव तस्) B1 2 निषादधैवतावपि

53 K4 D1 om 53ab — a) Ś1 शब्द इष्टोप्यनिष्टश्च, K1 3 शब्द स इष्टोनिष्टश्च, K2 D1 इष्टानिष्टश्च शब्दोत्र, K5 B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 इष्टश्चानिष्टशब्दश्च (K5 °ब्दोत्र) — b) Ś1 K1 3 संघश°, B5 संभूत (for सहत) Dc1 परिमागवान, D1 प्रति°, T2 G3 प्रविभावनात्, G2 M प्रतिभानवान् — c) B1 2 दशगुणो, B3 5 D (except D1) दशविधो (for बहु°) K4 यस्तु (for ज्ञेय) — d) B2 चाकाश

54 a) T G आकाश K4 D1 आकाशमुक्तभूतस्य — b) K4 D1 तथा (for तत) K4 B3 5 Dn1 D1 2 4 5 पर, G3 [ऽ]पर (for परम्) — c) G2 तदा, M परो (for परा) G2 अहकारस्ततो बुद्धिर् — d) Ś1 K1 D2-6 तथा (for तत) K2-4 T1 G1 2 M3 पर

55 a) K2 परमम् (for तु परम्) B2 अव्यक्तात् (for °क्तम्) K4 D1 तस्मात्तु स परोव्यक्तो — b) K2 पर, D. 5 स्मृत (for पर) B2 पुरुष पर इत्यपि — c) K4 B3-6 Dc1 Dn1 D1 4-6 पराव(K4 D1 °स्व)रज्ञो — d) K3 प्राप्य च (for य प्राप्य) K2 4 D1 समा(K2 य प्रा)प्य न निवर्तते, K5 B Dc1 Dn1 D2-6 विधिज्ञ (D3 °ज्ञं) सर्वकर्मणा — After 55, K5 B D (except D1) ins

90* सर्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमक्षरम् ।

[B1 2 अव्यय, D6 आत्मना (for अक्षरम्) Dn1 भूतानामाभिमव्यय (for the post half)]

Colophon om in T G1 2 M1-3, while M4 reads it *inf lin sec m* — *Sub parvan* K3 अनुगीता — *Adhy name* G3 गुणविवरण — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 56, B1 2 D1 46, Dn1 M4 (*inf lin*) 50, G3 49 (as in text)

50

1 S (except G3 M4) om the ref K4 D1 ब्राह्मण (for ब्रह्मा) — a) B1 2 अपि, D2-4 इह (for अथ) — b) D2 3 तथैषाम्, T G2 अथै°, G1 सर्वे°, G3 अन्ये° (for यथै°) K3 ईश्वरो — c) K2 निसर्गे, Dc1 विमर्दे (for विसर्गे) D3 om (hapl) from च up to बुद्धिरैश्वर्यमा (in 2c) — d) T G भूताना (for °त्मा) M उच्यते (for एव च)

2 D3 om up to बुद्धिरैश्वर्यमा (in 2c) (cf v 1 1) D4 om 2ab — a) T G1 2 अधिष्ठातृ — b) K5 महतस् Dc1 यथा (for तथा) K3 भूतात्मा महता तथा — G3 repeats 2cd, after 4 — c) D4 बुद्धेर्, M1-3 4 (*inf lin* as in text) बुद्धिम् T1

बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञः सर्व उच्यते ॥ २
इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते सदश्वानिव सारथिः ।
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं क्षेत्रज्ञो युञ्जते सदा ॥ ३
महाभूतसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् ।
तमारुह्य स भूतात्मा समन्तात्परिधावति ॥ ४
इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनःसारथिरेव च ।
बुद्धिसंयमनो नित्यं महान्ब्रह्ममयो रथः ॥ ५
एवं यो वेत्ति विद्वान्वै सदा ब्रह्ममयं रथम् ।
स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ६
अव्यक्तादि विशेषान्तं त्रसस्थावरसंकुलम् ।
चन्द्रसूर्यप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७
नदीपर्वतजालैश्च सर्वतः परिभूषितम् ।
विविधाभिस्तथाद्भिश्च सततं समलंकृतम् ॥ ८
आजीवः सर्वभूतानां सर्वप्राणभृतां गतिः ।
एतद्ब्रह्मवनं नित्यं यस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ९
लोकेऽस्मिन्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते पश्चाद्भूतकृता गुणाः ।
गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतसमुच्छ्रयः ॥ १० C 14 1434 B 14 51 10 K 14 51 10

माचष्टे, G1 माचक्षे —d) K4 D1 सत्य, B1 स तु, B2 4 . M4 सत्त्व, B3 Dc1 Dn1 D2 2 . 6 च स, D4 स च, G. 3 (both times) सर्वम्, M1 2 सत्यम्, M3 सत्त्वम्, Cv सर्व (as in text) K. क्षेत्रज्ञ स विमुच्यते

3 B1 om (hapl) 3^{ab} —a) K4 Dn1 D2 6 युक्ते, T2 युक्ते —c) K1 2 4 B2-5 D S (except T2 G3) बुद्धि —d) K3 B3-5 Dn1 D2-4 M4 क्षेत्रज्ञे Ś1 K1 3 योजयेत्, B3-5 Dc1 Dn1 D4 M युज्यते B1 2 युक्ते क्षेत्रज्ञ एव च, D 5 क्षेत्रज्ञे युज्यते परा

4 D4 om 4 —a) K. सदा बुद्धि, K4 B1-4 Dc1 D1-4 M1-3 4 (inf lin as in text) महाबुद्धि, B. Dn1 D 6 सदश्व, T1 G1 महाभूति (for °भूत) —b) K3 G. बुद्धि, T2 बुद्धिं D 6 संयमिन — K4 om (hapl.) 4^{c}–6^{b} —c) B D (except D1, D4 om) T1 G3 M1 2 समारुह्य (for त°) — After 4, G3 repeats 2^{cd}

5 K4 om. 5 (cf v l 4) —a) K3 Dc1 D1 इन्द्रियाग्रा(D1 °ग्र)मसंयुक्तो, G3 °याणि मनो युक्ते —b) B2 (marg) साराथिम् — G3 om 5^{c}–7^{b} —c) K5 संयमनो, D3 संजयने, D4 संयमिनो —d) Ś1 K3 5 B4 6 महा (for महान्)

6 K4 om 6^{ab} (cf v l 4) G3 om 6 (cf v l 5) —b) K5 यदा (for सदा) K2 सदा ब्रह्मर्षयमय (sic) —c) K4 D1 वीर (for धीर) Ś1 K1-3 B4 Dn1 D. 6 भूतेषु (for लोकेषु) —d) B1 2 उप (for अधि)

7 G3 om 7^{ab} (cf v l 5) —a) B1 अवज्ञादि, Dc1 अव्यक्ताच्च, Cv °क्तादि (as in text) —b) K2 M3 तत्र, Dn1 D5 6 सह, T1 चर्म; T2 G1 2 M4 चर (for त्रस-) B3 Dn1 D5 6 जंगम (for संकु-लम्) K4 . D1-4 सत्त्व (K4 D1 °त्त्वं) स्थावरजंगम —c) B D (except D1) सूर्यचंद्र, T2 इंद्रसूर्य K5 -प्रभ (for प्रभा) —d) D1 3 4 मंडलं (for मण्डितम्) K2 4 6 नक्षत्रग्रहमंडित

8 D4 om 8^{ab} —b) K3 G1 मंडित (for भूषितम्) K3 सर्वत समलंकृत —c) Ś1 K1 3 B1-3 5 D -4 तथैवाद्भि, K2 तथापाभि, K4 D1 तथा ज्योति, K5 तथा वाग्मि, B4 Dc1 Dn1 D. 6 G3 तथा चा-(G3 वा)द्भि, M1 2 तथाभिश्च (sic) (for तथाद्भिश्च) —d) Ś1 K1 B1-3 D. 3 6 G3 सर्वत, K2 सद्भक्ष (for सतत)

9 D4 om 9^{ab} —a) K2 4 B. 4 Dn1 D2 3 5 6 T2 आजीव, K5 °क्य, T1 G1 अजित —b) B4 D1 G3 गातिं —c) K4 D1 ब्रह्म च तन्, B5 ब्रह्ममय, Dn1 D5 (marg as in text) 6 °पर, D3 4 °वर, T1 °मन, G3 M4 (inf lin as in text) Cv °पद, M °रय (for °वन) Ś1 K1 3 दिव्य, K5 गीत (for नित्य) —d) K2 यत्र, K6 B3-6 Dc1 Dn1 D5 6 तस्मिंश्च (for य°) B1 2 D2-4 तस्मिंभ्रमति क्षेत्रवित्, S क्षेत्रज्ञो यत्र तिष्ठति

10 a) K5 क्षेत्रे (for लोके) G2 तानि (for यानि) B1 2 सर्वाणि, B3-5 D (except D1) सत्त्वानि (for भूतानि) —b) B D (except D1 3) त्रसानि (D2 4-6 चराणि) स्थावराणि च —c) Dc1 [अ]प्सु (for [अ]ग्रे) B5 त्रि- (for प्र) —d) Ś1 K B3 4 D1 5 6 पश्चाद्भू(K2 यथा भू)तकृतो गुण —e) B4 Dc1 सर्व- (for पञ्च) —f) K4 D1 सूते, Dn1 मूल (for भूत-) B1 2 G3 M समुच्चय (for °च्छ्रय)

11 D4 om 11 —a) Ś1 देवमानुष्यगंधर्वा —b)

C 14 1434 B 14 51 11 K 14 51 11

देवा मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ।
सर्वे स्वभावतः सृष्टा न क्रियाभ्यो न कारणात् ॥ ११
एते विश्वकृतो विप्रा जायन्ते ह पुनः पुनः ।
तेभ्यः प्रसूतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु ।
प्रलीयन्ते यथाकालमूर्मयः सागरे यथा ॥ १२
विश्वसृग्भ्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतानि गच्छति ।
भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो मुक्तो गच्छेत्प्रजापतिम् ॥ १३
प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत्प्रभुः ।
तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ १४
तपसश्चानुपूर्व्येण फलमूलाशिनस्तथा ।
त्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यन्तीह समाहिताः ॥ १५
ओषधान्यगदादीनि नानाविद्याश्च सर्वशः ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ १६
यद्दुरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरन्वयम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १७
सुरापो ब्रह्महा स्तेयी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ १८
मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः ।
यानि चान्यानि भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ॥ १९
तपःपरायणा नित्यं सिध्यन्ते तपसा सदा ।

K2 4 5 D1 S पिशाचोरगराक्षसा —^{c}) B5 सर्वं (for सर्वे) K1 2 स्पृष्टा (K2 °ष्ट्वा), B5 सृष्टो B8 सर्वेभ्यो भावत सृष्टा —^{d}) Ś1 K1 8 कर्मणा, D8 कारयेत् (for णात्)

12 ^{a}) Do1 भृते, Dn1 D5 6 -सृजो; D1 कृतौ, Cv कृतो (as in text) —^{b}) K2 D5 G1 जायंते हि, B Do1 Dn1 D2–4 5 (before corr) 6 M8 जायंतीह, M1 2 4 यजंते ह —^{c}) M8 स्वेष्वेव, M1 (inf lin as in text) ते स्वेवं M1 2 तेभ्य प्रभूतास्तैस्तत्र्व —^{e}) T2 प्रसूयते (for प्रली°) K4 यथाकाले, B1 2 D2–4 °स्थानम् —^{f}) K2 corrupt K4 D1 सागर

13 D4 om. 13^{ab} —^{a}) K2 विश्वसृज्यस्, K4 B (except B1) D1–8 Cnp सृग्यस् D5 6 हि, T1 G1 2 M च; G3 Cnp स (for तु) B Do1 D2 3 भूतानां K5 विश्वकृद्वसुभूतेभ्यो —^{b}) K4 D1 भूतादि (for भूतानि) K2 पच वै (for गच्छति) Dn1 D5 6 महाभूतास्तु सर्वश —^{c}) K3 [अ]भि, M3 4 [प्]व (for [अ]पि) K3 D3 4 6 पचेभ्यो T G1 2 M1 2 एतेभ्यश्चैव भूते(M1 2 पच)भ्यो —^{d}) K2 मुक्ते, B4 Do1 T युक्तो K2 4 5 D1 T1 G2 प्रजापति, B Do1 Dn1 D2–6 परा गतिं

14 = 12 155 2, (var) Manu 11 243 —^{a}) K2 पुन (for इद) —^{b}) B D (except D1) मनसा (for तपसा) T G1 सृजते (for [ए]वासृजत्). —^{c}) K4 B1 4 Do1 Dn1 D2 5 6 G2 देवान् (for वेदान्) K3 तथा वेदाय ऋपयस्, K5 तथैव वेर्दं तत्सर्वं —^{d}) K2 तपस्यां, M1 2 तथैव (for तपसा)

15 = (var) Manu 11 236 —^{a}) K2 B2 D4 तपसाश्, K4 D1 T1 M तापसाश् K1 4 5 D1 6 T1 पूर्वेण —^{b}) K5 B1 3 मूलाशनस् —^{c}) D6 त्रालोक्ये (for त्रैलोक्य) K2 4 D1 तापसा, K3 तपस —^{d}) Do1 D3 इ, T1 हि (for [इ]ह) Do1 समाधिता Ś1 K1 3 पश्यत्यृ(K1 °श्यन्ति)द्धिसमन्विता

16 = (var) 12 155 4, (var) Manu 11 237 D4 om 16 —^{a}) Ś1 ओपधीनि D3 औषधीनि गदादीनि (sic) —^{c}) Ś1 K1–3 5 B4 Dn1 प्रसिध्यते, K4 D1 °ध्येत, D5 6 °सिद्धते —^{d}) T1 स हि मूलं स साधनं (sic), G1 तपोमूलैव सा° (sic)

17 = (var) Manu 11 238 K2 om 17^{ab} —^{ab}) K4 D1 दुरारा(K4 °सा)ध्य, K5 °पार्यं, B1 °भ्रात, T1 °गाध, G1 दुरभ्राय, G3 दुरात्मा च, Cv °म्नाय (as in text) Ś1 K1 3 transp दुराम्नाय and दुराधर्षं Ś1 K1 3 Dn1 D5 6 T2 दुरुत्सहं, K4 D1 दुर(K4 °रा)त्यय, G1 दुराह्वय (for दुरन्वयम्) —^{c}) B4 सिद्ध (for साध्य) —^{d}) K2 पुरत क्रम, K3 दुरतिक्षम

18 ^{a}) S स्तेनो (for स्तेयी) Ś1 K D1 सुरापो समता दायी (Ś1 K1 मायी; K3 माये) — 18^{cd} = Manu 11 239^{cd} —^{c}) K2 प्रसुप्तेन, B1 श्रुतस्तेन (for सुतप्तेन) —^{d}) K2 B (except B1) Dn1 D4–6 T1 G1 2 M1 2 मुच्यते

19 D4 om 19^{a}–20^{b} —^{ab}) G3 transp पितरो and पशवो —^{d}) D2 3 6 T G2 चराणि (for त्रसानि) K2 4 5 D1 G1 3 स्थावराणि चराणि च

20 D4 om 20^{ab} (cf v l 19) —^{a}) D6 तृप्सा (sic) (for तप·) K4 D1 तप परायणाना च —^{b})

तथैव तपसा देवा महाभागा दिवं गताः ॥ २०
आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।
अहंकारसमायुक्तास्ते सकाशे प्रजापतेः ॥ २१
ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्ममा निरहंकृताः ।
प्राप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २२
ध्यानयोगादुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा ।
सुखोपचयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवत्तया ॥ २३
ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरहंकृताः ।
अव्यक्तं प्रविशन्तीह महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २४
अव्यक्तादेव संभूतः समयज्ञो गतः पुनः ।
तमोरजोभ्यां निर्मुक्तः सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ २५
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं त्यजति निष्कलः ।
क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६
चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत संयतः ।
यच्चित्तस्तन्मना भूत्वा गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ २७
अव्यक्तादि विशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम् । C 14 1452 B 14 51 28 K 14 51 28

D2 6 सिध्यते K1 Dc1 G1 तदा, K3 B1 3 5 (marg) D2 5 T तया (for सदा) K4 D1 सिध्यते सर्वसंपद (D1 °ट), D3 सिध्यति तपसा तया — c) K4 D1 लोका, D2 देवी (for देवा) — d) K3 B1 Dn1 D3 5 6 माया (for °भागा)

21 K4 D1 om 21–36 D4 om 21^{cd} — c) B3 D2 3 अनहकारसंयुक्तास् — d) M2 सकाशे K3 Dn1 D2 6 M2 प्रजापते

22 K4 D1 om 22 (cf v l 21) — a) M1 2 ज्ञान (for ध्यान) D3 -योगेषु (for -योगेन) Ś1 K1 3 सिद्धेन (for शुद्धेन) — b) K3 D निरहकृत K1 D3 निर्म(K1 °र्द)मो निरहकृत — c) Dn1 D2 5 6 T1 G2 आप्नुवति

23 K4 D1 om 23 (cf v l 21) T2 G1 om (hapl) 23–24 M1–3 transp 23^{ab} and 23^{cd}, M4 reads 23^{ab} *inf lin sec m* — a) K6 B2 D (except Dc1, D1 om) T1 G2 3 M4 योगम् (for योगाद) —Ś1 K1 om (hapl) 23^{b}–24^{a} — b) K2 2 5 B1 3 Dc1 G3 M4 गतय, T1 G2 मनस (for मतय) M1–3 प्रसन्नगतयस्तदा — D4 om (? hapl) 23^{c}–24^{b} — c) K2 सुखोपगम्यम्, K6 सुखापगमम् B1 सुखोपचयं, Dc1 क्षयोपचयम्, D6 सुखाय च यम्, T1 G2 M सुखो(T1 °खं)पशमम्, G3 °पायनम् B1 इत्युक्त (for अव्यक्त) ✿ Cv सुखोपायमव्यक्तमित्यत्र । अ इति ब्रह्मेति श्रुतेः । अ परमात्मानम् । ✿ — d) K2 corrupt. G3 प्रसवति (for प्रविशन्ति) K6 [अ]चल ध्रुव, B1 2 5 Dc1 Dn1 [आ]त्मविचया (Dc1 °था, Dn1 °मा), B3 D2 3 5 6 °चिंतया, T1 °मायया, Cv °वत्तया (as in text)

24 K4 D1 om 24 (cf v l 21) T2 G1 om 24, D4 om 24^{ab}, Ś1 K1 om 24^{a} (for all, cf v l 23) — a) T1 अपागम्य — b) K1 3 निर्दमा, K2 D6 निर्ममो B1 2 निरहंक्रिया, D5 6 हकृत T1 G2 येन बीजमसाधग — K1 om 24^{cd}, Ś1 reads it on marg — c) K2 T1 अव्यक्त Ś1 (marg) प्राप्नुवति महात्मानो — d) K5 B D (except D3 6, D1 om) T1 G2 महता, M1–3 4 (*inf lin* as in text) महतो (for महान्त)

25 K4 D1 om 25 (cf. v l 21) — a) K3 D3 G2 समूता T G1 अव्यक्तात्ते च संभूता, M °क्तत्वे च संभूत — b) K3 समसख्या, K6 Dn1 D2–6 सज्ञा, B1 3–5 सत्त्वसज्ञा, B2 समसख्या (for समयज्ञो) T G1 2 गता, G3 गते Cv cites सगात्सज्ञा गता Ś1 K1 समसग्यागत पर, K2 °सख्यागत पर — D4 om 25^{cd} — c) B1 2 निर्मुक्त, M2 क्ता Ś1 K1–3 रजस्तमोभ्या निर्मुक्त

26 K4 D1 om 26 (cf v l 21) K3 om 26^{ab} — a) B3–5 Dc1 Dn1 D5 6 निर्मुक्त — b) Ś1 K1 Dn1 D2 T2 G2 3 सृजति (for त्य) K1 3 5 Dn1 M1 2 निष्कलं, M4 (*inf lin*) निष्फल D3 4 सर्वं सृजति केव(D4 निष्फ)ल, D5 6 [s]खिल सृजति निष्कल — c) Ś1 K1 2 5 D4 क्षेत्रज्ञम्, M4 (*inf lin*) सर्वज्ञ — d) G2 विद्यात् (for वेद) M1–3 4 (*inf lin* as in text) सर्वं (for वेद-)

27 K4 D1 om 27 (cf v l 21) — a) G3 चित्तिदा, M4 (*inf lin*) चितिं (for चित्त) K1 3 D5 M1–3 4 (*inf lin* as in text) Cv चित्याद् Ś1 K1 3 5 D2–5 उपारम्य (for °गम्य) — b) K2 M1 2 सदाय, D5 6 सतपा, T G3 संयुत (for संय°) — D4 om 27^{cd} — c) S तच् (for यच्) M3 तन्मनो Ś1 K1–3 यच्चित्त(K3 °च्छिन्न)स्तन्मयो भाति (K2 भावो, K3 याति), K6 °त्तभून्मनो भावो, B D (D1. 4 om) यच्चित्तं त(B3 चित्त यत्त)न्मनोव(B3 4 D3 °योव)श्य — d) T G M3 4 ग्राह्यमेतत्, M1 2 ग्राह्यते तत् (for गुह्यमेतत्) K1 3 पुरातन (for सना)

C 14 1452
B 14 51 28
K 14 51 28

निबोधत यथा ह्रीदं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २८
द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ २९
कर्म केचित्प्रशंसन्ति मन्दबुद्धितरा नराः ।
ये तु बुद्धा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म ते ॥ ३०
कर्मणा जायते जन्तुर्मूर्तिमान्षोडशात्मकः ।
पुरुषं सृजतेऽविद्या अग्राह्यममृताशिनम् ॥ ३१
तस्मात्कर्मसु निःस्नेहा ये केचित्पारदर्शिनः ।
विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः ॥ ३२
अपूर्वममृतं नित्यं य एनमविचारिणम् ।
य एनं विन्दतेऽऽत्मानमग्राह्यममृताशिनम् ।
अग्राह्योऽमृतो भवति य एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ३३
अपोह्य सर्वसंकल्पान्संयम्यात्मानमात्मनि ।
स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ३४

---

28 K4 D1 om 28 (cf v 1 21) —^{b}) K8 क्षित्य D4 विषय (for लक्षण) —^{c}) K8 B D (D1 om) G3 तथा (for यथा) K2 दीन, B3 [क्षा]ह्लाद, T G1 2 ज्ञानं, G8 M हीन (for ह्रीद)

29 K4 D1 29 om (cf v 1 21) —^{a}) B4 द्व्यक्षरं —M1 2 om (hapl) 29^{bc} —^{b}) Ś1 K1 द्व्यक्षर, K3 त्र्यक्षरो, K6 उच्यते (for शाश्वतम्) — K4 6 om (hapl) 29^{cd} —^{c}) B4 T G1 M3 4 तु, G3 हि (for च) —^{d}) G4 [इ]द, M तु (for च)

30 K4 D1 om 30 (cf v 1 21) —^{a}) Ś1 K1 3 [इ]ह प्रति (for केचित्प्र-) —^{b}) G3 कर्म- (for मन्द) K4 6 B D (except Dc1, D1 om) G3 बुद्धिरता, T G1 2 °तया (for °तरा) —^{c}) G3 एतद् (for ये तु) K2 3 T G1–3 बुद्ध्या, B (except B3) D (D1 om) वृद्धा —^{d}) B1 2 D2–4 कर्म तत्, G2 धर्मंत (for कर्म ते) Ś1 K1 3 प्रशसति न कर्मणा (K3 °ण)

31 K4 D1 om 31 (cf v 1 21) D4 om 31^{cd} —^{c}) B Dc1 Dn1 प्रमते, D2 3 गृह्यते, M2 सृज्यते, Cv सृजते (as in text) Ś1 K1 3 5 G3 पुरुष सृज (K6 °ज्य)तेविद्याम्, D6 पुरुषं विद्याप्रसक्तेन (sic) —^{d}) G1 2 स्वग्राह्यम् Cnp भाशिताशितम् Ś1 B3–5 Dn1 D2 3 तद्ग्राह्यममृताशिना, K1–3 5 अग्राह्याममृताशन, B1 2 दुर्ग्राह्यममृताशिना, Dc1 तद्ग्राह्यममृतात्मक, D5 6 तद्गुह्यममृताशिना, T स्वग्राह्यममृताशन, G3 न ग्राह्यम विनाशिनीं

32 K4 D1 om 32 (cf v 1 21) T G1 om (hapl) 32^{a}–33^{d} —^{a}) G3 M1 2 निस्नेहो K3 तस्मान्मुनि पर स्नेहा (sic) —^{b}) K3 M2 पर (for पार) K8 M3 -दर्शन G2 ये केचित्समदर्शना, G3 य कश्चित्पारदर्शन —^{c}) K2 य (for ऽय) —^{d}) B2 कर्मसु य (for °मय) — After 32, Dn1 D1–6 ins

91* य एवममृतं नित्यमग्राह्यं शश्वदक्षरम् ।
वश्यात्मानमसंश्लिष्टं यो वेद न मृतो भवेद् ।

[D5 6 repeat line 2 after 33^{d} —(L 2) D6 (second time) मृताशिनम् (for वश्यात्मानम्)]

33 K4 D1 om 33 (cf v 1 21) T G1 om 33^{abcd} (cf v 1 32) D4 om 33^{ab} —^{a}) Ś1 K1 3 5 Dn1 D2 3 5 6 अकृतं, B3 असृत (for अमृत) —^{b}) Ś1 K1 3 5 D2 3 य(K3 त)थैनम् (for य एनम्) K2 5 Dn1 D2 3 5 6 अपराजितं, G3 M अविद्या(M1 2 °पि धा)रयन्, G3 अभिचारिण (for अवि°) Cnp कूटस्थमपराजितं, Cv स्वयैनमभिचारिणं —^{c}) M स (for य) Ś1 K1 3 B3 Dn1 D5 6 G2 एवं (D6 °व) (for एन) B1–3 6 Dn1 D2 4–6 विंदेद्, G2 विंदत K2 एव विंदतिमात्मानं (sic), B4 विंदेतात्मानमेव यो, Dc1 विंदेवाशनमेव हि —^{d}) Ś1 अमृतात्मभि, K1 3 °यनं (K3 °णं), K4 5 Dn1 D2–4 °शन, B3 6 °शिना, B4 अमिताशिना, D5 6 अविकारिण Dc1 योग्राह्यमस्तृताशिनां, G3 अमेयमविनाशन — After 33^{d}, D5 6 repeat line 2 of 91* D5 6 om 33^{ef} —^{e}) T2 G1 3 ह्यमृतो (hypermetric) (for ऽमृतो) Ś1 K1 3 T1 G2 अग्राह्यो ह्यमृतो भाति, K2 Dc1 M1 2 अग्राह्यामृतो भवति —^{f}) K5 B1 3 (marg) 3–5 Dc1 Dn1 D2–4 G2 3 M1, 2 स (for य) K2 B5 G2 3 M1 2 ध्रुव, K6 बुध (for ध्रुव)

34 K4 D1 om 34 (cf v 1 21) —^{a}) K2 अग्राह्य, Dc1 उपोह्य, G1 आपोह्य S (except G3) सर्वान् (for सर्व-) B2 4 6 (also as in text) G3 संस्कारान् (for संकल्पान्) Dn1 D5 6 आ(Dn1 अ)योज्य चित्त(Dn1 सर्वं)संस्कारान —^{b}) K2 संयमात्मानम्, T2 G1 संयता° B4 5 Dc1 D2–4 आत्मना (for °नि) —^{c}) G1 2 न (for स) K6 त, T G1 3 तु (for तद्) K2 च त, D4 मय (for शुभ) B1 5 चेत्ति (for वेत्ति) —^{d}) K2 B4 T G3 तस्माद् K2 D2–4 जायते, K6 ज्ञायते (for विद्यते)

प्रसादेनैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् ।
लक्षणं हि प्रसादस्य यथा स्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ ३५
गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ।
प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः ॥ ३६
एषा गतिरसक्तानामेष धर्मः सनातनः ।
एषा ज्ञानवतां प्राप्तिरेतद्वृत्तमनिन्दितम् ॥ ३७
समेन सर्वभूतेषु निःस्पृहेण निराशिषा ।
शक्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिना ॥ ३८
एतद्वः सर्वमाख्यातं मया विप्रर्षिसत्तमाः ।
एवमाचरत क्षिप्रं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ३९

गुरुरुवाच ।
इत्युक्तास्ते तु मुनयो ब्रह्मणा गुरुणा तथा ।
कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकानवाप्नुवन् ॥ ४०
त्वमप्येतन्महाभाग यथोक्तं ब्रह्मणो वचः ।
सम्यगाचर शुद्धात्मंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ४१

वासुदेव उवाच ।
इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्ममुत्तमम् ।
चकार सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४२
कृतकृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्वह ।
तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४३ C 14 1469 B 14 51 44 K 14 51 44

---

35 K4 D1 om 35 (cf v l 21) — a) Dn1 D6 प्रमादे च, T G1.2 M °दाद् (for °देन) G3 च, Cv हि (for [ए]व) — b) Ś1 परमाप्नुयात्, Dc1 सर्वमा° — D4 om 35cd — c) B1.6 D5.8 तु, D5 यत् (for हि) — d) K2 यथा ते, M1.2 यथावत् (for यथा स्यात्) B3 सुप्त (for स्वप्न)

36 K4 D1 om 36 (cf v l 21) — a) D6 गतिरेका, T G1 तस्मादेषा (for गतिरेषा) Dc1 D4 युक्ताना, D3 यज्ञाना (for मुक्ताना) Ś1 K1.3 गति परेषा भूताना — b) K6 D5-4 ज्ञाने (for ज्ञान) Ś1 K1.3 या ज्ञान परिनिष्ठिता, G3 यज्ञाना परिनिष्ठिता — c) D4 वृत्तयश्च यया सर्वा — d) Ś1 K1.3.6 B1.4.6 Dc1 D3.6 परिमाणजा, B2 °मार्गजा

37 K2 om 37c–38b — a) K4 B1.4 D1 G3 M4 (inf lin) असक्तानाम्, B5 अयु°, Dn1 D5.6 विर° — c) K3 T2 G2 एषा B3-5 Dc1 D2-4 वृत्तिर् (for प्राप्तिर्) B1.2 एषा ज्ञानव(B2 °र)ता वृत्तिर् — d) T G1 अतद्वितं, G3 सनातन (for अनिन्दितम्) D5.6 एतज्ज्ञानमनुत्तम — After 37, G3 ins

92* निःसङ्गेनैव तत्सर्वं निराशीपादलोपनात् ।

38 K2 om 38ab (cf v l 37) K4 D1 om 38 — a) B2 समेषु (for °न) — b) K1 M निःस्पृहेन B1.2 निराशि(B1 °सि)ना (for °शिषा) Dc1 निःस्पृहेन निराश्रया — c) Ś1 शक्तिर् (for गतिर्) — d) K2 -दर्शिभि, K3 M1.2 दर्शना, D5 दर्शिना

39 a) Ś1 K1.3 वै, G2 च (for व) M4 सम्यग् (for सर्वम्) — c) K2 Dc1 D1.3 T1 G1 आचरत K1 एवमाचरति शुभ्रं — d) G3 तस्मिन् (for तत) — After 39, Ś1 K1.3 D4 ins an addl colophon [*Sub-parvan* K3 अनुगीता — *Adhy no* Ś1 57, D4 47]

40 K4 D1 ब्राह्मण (for गुरुर्) — a) K3 एवमुक्तास् (for इत्युक्तास्ते) K4.5 D1 G3 M3 इत्युक्ता गुरुणा तेन, T G1.2 M1.2.4 °क्ता गुरुणा ते तु — b) K5 D5 (marg) ब्राह्मणा, D6 ऋषयो (for ब्रह्मणा) Ś1 K1-3 पुत्रवत्, K5 T1 G1 मुनयस् (for गुरुणा) K2 D5.6 G3 तदा (for तथा) K4 D1 G3 M4 मुनयो ब्रह्मणा त(D1 ब्राह्मणास्त)था, B3-5 Dc1 Dn1 D2-4 गुरुणा ब्रह्मणा तथा — c) D8 महात्मान — d) K4 Dn1 D1.5.6 लोकम्, K5 कामम् K2 अवाप्नुयु, K3 B3.5 D7.4 G2 °मुयात्, B1.2 (before corr) Dc1 M2 °सवान्

41 K4 D1 om. (hapl) 41–42 S (except G3) repeats 41 after 43 — a) T1 G2 (both both times) s [ए]व, T2 (both times) [ए]त (for [ए]तन्) D3 महाभाग्य, G2 °प्राज्ञ — b) D4-6 मया (for यथा) Ś1 ब्राह्मणो, M1-3 (all first time) ब्रह्मणा D6 मन (for वच) — c) Ś1 K1-3.6 B5 शुद्धात्मा, D2-4 धर्मांस्त्व (for शुद्धात्मस्) G3 त्वमप्याचर शुद्धात्मा — d) M (all second time) तप (for तत)

42 K4 D1 om 42 (cf v l 41) K2 कृष्ण, G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — b) K1 धर्मसत्तम — c) D2-4 धर्मं (for सर्वं) — d) B3 सिद्धिम् (for मोक्षम्) D8.6 अवाप्नुवान्

43 a) G3 सहसा (for स तदा) — b) D4.6 -कुलो

C 14 1470
B 14 51 45
K 14 51 45

अर्जुन उवाच ।

को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जनार्दन ।
श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ॥ ४४

वासुदेव उवाच ।

अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यं च विद्धि मे ।
त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं मे धनंजय ॥ ४५
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्वह ।
अध्यात्ममेतच्छ्रुत्वा त्वं सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४६
ततस्त्वं सम्यगाचीर्णे धर्मेऽस्मिन्कुरुनन्दन ।
सर्वपापविशुद्धात्मा मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ४७
पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते ।
मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ४८
मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता विभो ।
तमहं द्रष्टुमिच्छामि संमते तव फल्गुन ॥ ४९

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनंजयः ।
गच्छावो नगरं कृष्ण गजसाह्वयमद्य वै ॥ ५०
समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
समनुज्ञाप्य दुर्धर्षं स्वां पुरीं यातुमर्हसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

द्भव, M3 °द्वह —c) G3 तत्त्वया समनुप्राप्त — After 43, S (except G3) repeats 41

44 Dc1 om 44 —a) K4 D1 कोमौ हि, K5 कस्त्वसौ (for को न्व°) D5 6 को वामौ ब्राह्मणो विष्णो —b) B3 महायशा (for जनार्दन) —c) G3 ज्ञातव्य (for श्रो°) D5 6 चे, T G1 2 M1 2 4 यन् (for चेन्) K2 4 5 D1 G3 तद् (for [द्]तद्) M3 च (for वै) —d) T2 G1 3 वे (for मे) B2 D4 प्रभो

45 Dc1 om the ref K2 D1 श्रीकृष्ण, K4 5 कृष्ण, G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव) —a) G3 महाभाग (for °बाहो) —b) G3 शिष्यश् T1 G1 2 M हि (for च) —c) B3 प्रतीत्या (for त्वत्प्रीत्या) K2 मे, D2-6 ते, G3 वै (for च) —d) K2 D5 6 च, K3 5 B (except B2) Dc1 Dn1 D3 G3 ते, T G1. 2 M वै (for मे)

46 a) K1 4 D1 यदि (for मयि) G1 चेत् (for ते) G3 मम चेदास्ति वै भक्तिर् —b) K1 गुरु (for कुरु) D5 कुलोद्भव —c) D4 मत्वा (for श्रुत्वा) K4 D1 अध्यात्ममेव तच्छ्रुत्वा

47 a) K2 B1 M आचीर्णो, G3 आचारो —b) B D (except D1) धर्मोऽस्मिन्नरिकर्षण (B5 D2 3 °र्शन) —c) B5 कर्म (for पाप-) B D (except D1) विनिर्मुक्तो (for विशुद्धात्मा) —d) B2 प्राप्स्यति, S (except G2) आप्स्यसि (for प्रा°) D5 6 मोक्षे प्राप्स्यति केवलं

48 b) D2 -कालम् —c) G3 महाभाग (for °बाहो) —d) D5 6 एतन्मत (for अत्र मन)

49 a) K5 तथा (for मया) —b) K2 B1 D3 चिर, K5 चिराद् (for चिर) K4 पितामह, B D (except D1) T2 पि(D6 स्थि)ता प्रभु (T2 °भो) —d) Some MSS फाल्गुन, G3 भारत

50 Ś1 K2-5 D1 om the ref —a) D6 कृष्ण —b) K4 M2 धनंजय — After 50b, T G M4 (*inf lin sec m*) ins

93* यदिष्ट कुरु सर्वव्यापीश्वरोऽस्मान्प्रपालय ।
नमस्ते सर्वलोकात्मन्नारायण परात्पर ।
मनोमलात्तपोऽशक्य कर्म चाविद्यया हतम् ।
दानमप्यर्थदोषेण नाम तस्मात्कलौ स्मरेत् ।
यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वासुदेव नमोऽस्तु ते । [5]

[(L 1) T सर्वेषामीश्वरो, G2 सर्वस्य ई° (for सर्वव्यापी°) —(L 2) T -लोकाय (for लोकात्मन्) —(L 5) M4 नारायण (for वासुदेव)]

—c) K3 4 D1 गच्छाम, K5 गत्वा स (for गच्छावो) —d) Ś1 K1 नाग (for गज)

51 b) K5 धर्मकाम (for धर्मात्मान) —c) K2 T2 समनुप्राप्य (for °ज्ञाप्य) K5 दुर्धर्ष, B1 5 D2-4

५१

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽभ्यचोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् ।
मुहूर्तादिव चाचष्ट युक्तमित्येव दारुकः ॥ १
तथैव चानुयात्राणि चोदयामास पाण्डवः ।
सज्जयध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाह्वयम् ॥ २
इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सज्जीभूता विशां पते ।
आचख्युः सज्जमित्येव पार्थायामिततेजसे ॥ ३
ततस्तौ रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ ।
विकुर्वाणौ कथाश्चित्राः प्रीयमाणौ विशां पते ॥ ४
रथस्थं तु महातेजा वासुदेवं धनंजयः ।
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५
त्वत्प्रसादाज्जयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णिकुलोद्वह ।
निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ६
नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन ।
भवन्तं प्लवमासाद्य तीर्णाः स्म कुरुसागरम् ॥ ७
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव । C 14 1485 B 14 52 8 K 14 52 6

धर्मज्ञ, B. Dc1 धर्मज्ञ, B3 4 Dn1 D. 6 राजान, D1 M दुर्धर्ष — ^{d}) Ś1 K D1 ग्नपुरीं, D 6 ग्नपुर Ś1 K1 3 . B3 4 G3 गनुम् (for यानुम्)

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K1 3 गुरुशिष्यसंवादोऽनुगीता च [समाप्ता], K2 शिष्यानुगीता [समाप्ता], T G M2-4 अनुगीता [समाप्ता (G3 °प्ति, M2 स)] — *Adhy name* B1 Dn1 D3-6 गुरुशिष्यसंवाद, D1 गुरुशिष्यसंवादे गीतासंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 58, B2 . 50 (as in text), Dn1 D4 M4 (*inf lin*) 51, T1 37, T2 G2 3 M 36

51

1 K4 D1 om the ref After the ref., G3 reads 3^{ab} — ^{a}) K2 corrupt Dn1 D4 . 6 [ऽ]भ्यनोदयत्, G2 ह्यचोदयत् — ^{b}) K1 दानक, K2 दारुक, D 6 दारक — ^{c}) Ś1 K1 चाग्य(Ś1 [before corr] °स्या)न्म, K2 चाचष्टे, T G1 चोवाच (for चाचष्ट) K4 D1 G3 मुमु(D1 म मु)हूर्तादिवाचष्ट, K6 मुहूर्तादब्रवीद्राजन् — ^{d}) M2 मुक्तम् (for युक्तम्) D 6 दारक

2 ^{a}) Dn1 D5 6 यात्रादि (for °णि) — ^{b}) Dc1 corrupt. K4 D1 नोदयामास (for चोद°) — ^{c}) T G1 2 सनह्यध्व (for सज्जयध्व) Ś1 K1 3 प्रयास्यावो — ^{d}) K3 B1-4 S नाग (for गज)

3 G3 reads 3^{ab} after the ref in st 1 — ^{a}) K2 D1 प्रत्युक्ता K6 D4-4 ते वै, M4 सर्वे (for ते तु) — ^{b}) M2 4 सज्जीभूत्वा — K6 om (hapl) 3^{c}–4^{d} — ^{c}) B3 5 आचक्षु D2 3 कृतम्, G2 सज्यम् (for सज्जम्) K2 3 B1-3 Dc1 D1 इत्येव — ^{d}) B3 पार्थम् (for पार्थाय)

4 K5 om 4 (cf v 1 3) — ^{b}) G2 पार्थिवौ (for पाण्डवौ) — ^{c}) K1 D 6 विकुर्वाणा (sic), B3 4 Dc1 प्रकुर्वाणौ, G2 3 तौ कुर्वाणौ — ^{d}) G3 क्रियमाणौ

5 ^{a}) D3 स्वस्थस्था (for रथस्थ) Ś1 K1 T2 G1 2 च (for तु) G3 रथस्थौ तौ महातेजौ — ^{b}) K2 D2 G3 वासुदेवधनंजयौ — ^{d}) K1 भरतसत्तम, B1 T1 भारतसत्तम, D1 4 वचनमुत्तम, D 6 उर्वीशसत्तम

6 Before 6, M1 2 ins अर्जुन — ^{a}) G2 3 जय — ^{b}) T1 M3 राज्ञो, G2 3 राजा (for राज्ञा) D6 °कुलोद्भव — ^{c}) Ś1 K1 3 चैव (for चापि) D5 6 सर्वे हता शत्रवश्च — ^{d}) K6 B1 2 M3 राज्य प्राप्तम् (by transp)

7 ^{b}) T2 G1 सवाम (for पाण्डवा) — After 7, T G ins

94* भक्तास्त्वमाश्रितानस्मान्पालयामुत्र चेह च ।

[T2 त्वाम् (for त्वम्)]

8 ^{a}) Ś1 K1 2 विश्वकर्म, K4 D1 सर्वकर्म — ^{b}) D6 विश्वात्मा K3 सभव, K4 समव, Dn1 सत्तम (for सभव) — ^{c}) K2 4 5 D1 तथा (for यथा) K3 स्व (for [अ]हं) K2 D1 त्वा वि, K3 चाभि, K4 स्वानु, B1 3-5 Dc1 D2 4 T1 G3 स्वाभि- (for त्वा वि) Ś1 K1 यथा स्व नाभिजानामि, Dn1 D5 6 तथा त्वामपि जा(Dn1 °भिजा)नामि — ^{d}) Bom ed

C 14 1465 D 14 52 8 K 14 52 8 यथाहं त्वा विजानामि यथा चाहं भवन्मनाः ॥ ८
त्वत्तेजःसंभवो नित्यं हुताशो मधुसूदन ।
रतिः क्रीडामयी तुभ्यं माया ते रोदसी विभो ॥ ९
त्वयि सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ।
त्वं हि सर्वं विकुरुषे भूतग्रामं सनातनम् ॥ १०
पृथिवीं चान्तरिक्षं च तथा स्थावरजङ्गमम् ।
हसितं तेऽमला ज्योत्स्ना ऋतवश्चेन्द्रियान्वयाः ॥ ११
प्राणो वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः ।
प्रसादे चापि पद्मा श्रीर्नित्यं त्वयि महामते ॥ १२
रतिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिस्त्वयि चेदं चराचरम् ।
त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं प्रोच्यसेऽनघ ॥ १३
सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया ।
आत्मा च परमो वक्तुं नमस्ते नलिनेक्षण ॥ १४
विदितो मेऽसि दुर्धर्ष नारदाद्देवलात्तथा ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ १५
त्वयि सर्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः ।
यच्चानुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयानघ ॥ १६
एतत्सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्दन ।

मत (for मना) K2–5 Dn1 D1 5 6 T2 त(K3 T2 य)था चाह (K2 D1 °ह) भवान्मम (D5 6 °न), T1 G2 तथाह भगवन्मना , G3 तया हि भगवान्मम —After 8, B1 2 ins

95* भवामि सततं कृष्ण तथा कुरु महामते ।

9 ^{a}) Dc1 संस्तवे (for -सभवो) —^{b}) B D (except D1) भूतात्मा (for हुताशो) —^{c}) K1, 2 D6 रति , K3 गतो , T2 G1 2 रात्रि (for रति) —^{d}) K1 3 T2 M4 (*inf lin* as in text) मया ते, G3 मायातो (for माया ते) K2 दर्शिता, D6 रोधसी (for रोद°) K1 प्रभो Ś1 मया ते नोच्यसे विभो

10 ^{a}) B1 2 Dc1 सक्तम्, B4 5 शक्तम् (for सर्वम्) —^{b}) K2 4 5 D1 यत्किंचित् (for यदिद) K1 स्थावर- (hypermetric), K3 स्थास्नु (for स्थाणु) D3 यदि स्थाणु च जगम —^{c}) B1, 2 D2–4 त्व(B2 त)मप्येतद् , G3 त्वयि सर्वं (for त्व हि सर्वं) Ś1 हि (for वि-) —^{d}) Ś1 K1 3 सनातन , B D (except D1) चतुर्विध (D3 °ध)

11 ^{a}) K1 3 Dc1 D1 T2 पृथिवी B1–3 5 चातरीक्ष D6 पृथिवी चातरिक्षे यस् —^{b}) Dn1 D5 6 द्या चै(D5 [marg sec m] द्यौश्चै , D6 त्व चै)व मधुसूदन —^{c}) K4 D1 G3 सहित, T1 G2 असित (for हसित) Ś1 G3 ते महा , Ś1 (before corr) K3 ते मया, K4 D1 तेमलं (for तेऽमला) —^{d}) K1 corrupt K2 om , K5 तु (for च) K2 4 5 B3 4 D1 [इ]द्रियाणि ते, B1 2 5 Dc1 Dn1 D2–6 G2 3 °याणि च, T G1 °यास्तव (for °यान्वया)

12 ^{a}) Ś1 K4 M1–3 प्राणे K2 च सतत, K4 D1 च स तत , B3 सर्वगत (for सततग) G3 प्राणे वायु स तु गत —^{b}) Ś1 K2 4 Dc1 D1 M1–3 क्रोधे D3 तव प्रभो (for सनातन) —^{c}) D6 प्रमोदे (for प्रसादे) K2 D1 वापि, G3 देव (for चापि) —^{d}) K2, 4 5 B5 D1 S तव (for त्वयि)

13 ^{a}) K1 3 वृत्ति , G3 स्मृति (for धृति) T2 G1 कांतिस् (for क्षान्तिस्) —^{b}) B Dc1 D2–4 चा (B4 क्षा)यतिश्च, Dn1 D5 6 मति कांतिश् (for त्वयि चेद) —^{c}) Ś1 K1 4 5 D1 G3 हि (for [इ]ह) —^{d}) D2 विधान (for निधन) K2 4 D1 2 6 G2 3 Cv प्रोच्यते G3 युगे (for ऽनघ)

14 ^{a}) D6 G2 सुदीर्घेन B3 [ए]व (for [अ]पि) —^{b}) D5 [इ]ह, D6 हि (for ते) B1 2 Dc1 D2–4 मया गुणा (by transp) —K5 om 14^{c}–15^{b} —^{c}) K2 आत्मा ह परमोऽप्यग्र, K3 D1 आत्मासि परमोऽप्यक्तं, B Dc1 Dn1 D2–6 आत्मा च परमात्मा च

15 K5 om 15^{ab} (cf v l 14) —^{a}) K4 D1 विदित K3, 4 B5 Dn1 D1 5 6 G3 मे सु , B4 [ऽ]सि सु-, T [ऽ]पि हि, G1 [ऽ]सि हि, M2 मे वि- (for मेऽसि) Dc1 दुर्धर्षो B1 2 D2–4 विदितोसि दुराधर्ष —^{c}) K5 B5 D2–4 S (except G3) [अ]पि (for [ए]व) —^{d}) K4 D1 गुरु (for कुरु-)

16 ^{a}) K2 4 B3 4 D6 T2 G2 समायुक्तं, K5 T1 M °यत्तं (for °सक्तं) — K3 om. (? hapl) 16^{bc} —^{b}) G3 एको वै (for एवैको) K4 D1 M1 2 जनेश्वर, B2, 4 Dc1 नरेश्वर (Dc1 °र), T G जनार्दन (T2 G1 3 °न) —^{c}) Dc1 यस्य, T1 त च (for यच्च)

17 ^{a}) K3 सर्वमेतद् (by transp) —^{b}) T1 G2 3 M करिष्यामि (M2 °मो), T2 चरिष्यामि (for आचरिष्ये) —^{c}) D5 6 तदेव (for इद च) K1 मत्यक्त, K3 मऽग्यक्त, Dn1 D5 6 अत्यत (for मत्यर्थं) —^{d})

इदं चाद्भुतमत्यर्थं कृतमस्मत्प्रियेप्सया ॥ १७

यत्पापो निहतः संख्ये कौरव्यो धृतराष्ट्रजः ।

त्वया दग्धं हि तत्सैन्यं मया विजितमाहवे ॥ १८

भवता तत्कृतं कर्म येनावाप्तो जयो मया ।

दुर्योधनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ १९

कर्णस्य च वधोपायो यथावत्संप्रदर्शितः ।

सैन्धवस्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च ॥ २०

अहं च प्रीयमाणेन त्वया देवकिनन्दन ।

यदुक्तस्तत्करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ २१

राजानं च समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।

चोदयिष्यामि धर्मज्ञ गमनार्थं तवानघ ॥ २२

रुचितं हि ममैतत्ते द्वारकागमनं प्रभो ।

अचिराच्चैव द्रष्टा त्वं मातुलं मधुसूदन ।

बलदेवं च दुर्धर्षं तथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २३

एवं संभाषमाणौ तौ प्राप्तौ वारणसाह्वयम् ।

तथा विविशतुश्चोभौ संप्रहृष्टनराकुलम् ॥ २४

तौ गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ।

ददृशाते महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ २५

विदुरं च महाबुद्धिं राजानं च युधिष्ठिरम् ।

भीमसेनं च दुर्धर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । C 14 1504 B 14 52 27 K 14 52 26

Ś1 K1 3 4 B1 2 D1. 3 G2 प्रियेच्छया (for °प्सया) K6 कृतवान्मद्धितेच्छया

18 K2 corrupt. — a) Dc1 स (for यत्) D5 6 निहत (for निहत) M1–3 सखे T G1 2 यस्त्व(G2 मे त्व)या निहता (T1 °त) सख्ये, G3 यत्पापा निहता सर्वे — b) K2 B1 D2–4 M1 2 कौरवो, B2 कैतवो; T2 G2 कौरवा T1 G1 3 कौरव्या धृतराष्ट्रजा — c) M3 एवत् (for हि तत्) — d) K4 D1 त्वया (for मया) K2 च जयम्, G3 विज्ञातम् (for विजि°)

19 a) K1 भवतस् B2 D2–4 सर्वं (for कर्म) — b) K6 येन चाप्तो, T यया वाप्तो — d) K2 न च बुद्धिपराक्रमे

20 a) D6 कर्ता तस्य (for कर्णस्य च) K6 हि (for च) K3 वधोपाये, K4 वधापायो — d) K3 स (for च) — After 20, T G M3 ins

96* तस्मात्त्वमेव संचिन्त्य हितं कुरु यथा तथा ।

[G1 तस्य (for तस्मात्) G3 मत्वोप (for संचिन्त्य) G3 यथानघ, M3 पुरो यथा (for यथा तथा)]

21 a) Ś1 K1 अयं (for अहं). K2 Dn1 D3 प्रियमाणेन, T G प्रीयमाणोस्मि (T1 G1 °णोस्य) — b) D6 नटक (for नन्दन) — c) K6 B (except B2) Dc1 S (except T1) यदुक्त — d) K4 G3 [ऽ]स्ति (for ऽत्र)

22 a) K3 ज्ञान (submetric) (for राजान) D3 राजान यशमासाद्य — c) K4 D1 5 नोदयिष्यामि धर्मज्ञ (D5 °ज्ञ) — d) B1 गमनाय T2 तदा (for तव)

23 D2 om 23 — a) K5 रुचिर, D1 G3 उचित, G1 आदृतं (for रुचित) K2 4 D1 S [अ]प्येतद् (for [ए]तत्ते) — b) Ś1 द्वारिकागमन, D6 द्वारकानतर K3 4 B3. 4 (marg as in text) D1 T G प्रति, K5 B1 2 विभो (for प्रभो) — c) T2 G2 न चिराच्च, G1 न विना (for अचिराच्च) B (except B5) Dc1 Dn1 D5 6 एव (for चैव) T G1 2 M [अ]सि (for त्वं) G3 द्रष्टासि न चिराच्चैव — d) B Dc1 Dn1 D3–6 मातुल मे जनार्दन — e) Ś1 दुराधर्षं (for च दुर्धर्षं) — f) K1. 3 अथ (for तथा) — After 23, Ś1 K1 3 ins an addl colophon [*Adhy name* Ś1 K1 3 अर्जुनवाक्य — *Adhy no* Ś1 59]

24 Before 24, Ś1 K1 3 M1 2 ins वैशंपायन उवाच — a) K3 D5 6 संभाष्यमाणौ D5 6 तु (for तौ) K4 D1 एव सभापमाणे तु — b) D4 साह्वये — c) K4 D1 चैव, D2–4 तौ तु (for चोभौ) K1 तथा विविशतश्चैव, K3 ततो विविशतश्चोभौ — d) Ś1 (by corr) K2–6 D1 T G2 3 -जनाकुलं Ś1 G1 संप्रहृष्ट मनाकुलं.

25 a) K4 D1 भोगान्दृष्ट्वा हि राष्ट्रस्य — b) K2 चेंद्र (for शक्र) D3 T1 ग्रहोपम K4 D1 ग्रह प्राप्य ग्रहोपम — c) G3 दृष्टवतौ Ś1 K4 B3–5 Dc1 D1–4 G2 महाराज, B1 2 M3 °त्मान (for °राज) — d) B3 नरेश्वर, S (except G3) जनाधिप (for जनेश्वरम्)

26 a) K1 2 D3 6 महाबुद्धी, K4 °बाहु, B1 °त्मानं; D4 म**हु — c) K5 समासीनं, D1 उपासंत, D4 च राजान (for उपासीन) — f) K4 Dn1 D4 युयुत्स S (except G2) [अ]पि भारत (G1 °त) (for [अ]पराजितम्)

C 14 1504 B 14 52 27 K 14 52 27 धृतराष्ट्रमुपासीनं युयुत्सुं चापराजितम् ॥ २६
गान्धारीं च महाप्राज्ञां पृथां कृष्णां च भामिनीम् ।
सुभद्राद्याश्च ताः सर्वा भरतानां स्त्रियस्तथा ।
ददृशाते स्थिताः सर्वा गान्धारीं परिवार्य वै ॥ २७
ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिंदमौ ।
निवेद्य नामधेये स्वे तस्य पादावगृह्णताम् ॥ २८
गान्धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराज्ञस्तथैव च ।
भीमस्य च महात्मानौ तथा पादावगृह्णताम् ॥ २९
क्षत्तारं चापि संपूज्य पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
तैः सार्धं नृपतिं वृद्धं ततस्तं पर्युपासताम् ॥ ३०
ततो निशि महाराज धृतराष्ट्रः कुरूद्वहान् ।
जनार्दनं च मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान् ॥ ३१
तेऽनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
धनंजयगृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्यवान् ॥ ३२
तत्रार्चितो यथान्यायं सर्वकामैरुपस्थितः ।
कृष्णः सुष्वाप मेधावी धनंजयसहायवान् ॥ ३३
प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपूर्वाह्णिकक्रियौ ।
धर्मराजस्य भवनं जग्मतुः परमार्चितौ ।

---

27 Dc1 om (hapl) 27abcde — a) K1 B D2 3 महाप्रज्ञां — b) D5 (marg sec m as in text) 6 तथा (for पृथा) B5 D2 3 भाविनीं — c) T G सुभद्राम (G3 °द्रा चा)पि ता सर्वा — K3 om (hapl) 27de. — d) K2 4 D1 T G2 M3 4 भारताना K2 तदा (for तथा) G3 भारताना तथा स्त्रिय — e) T G दृष्टवतौ (for ददृशाते) B1 2 D2-4 च ता, B3-5 Dn1 T1 स्त्रिय (for स्थिता) — f) K5 T1 G1 2 गांधारी (sic) T1 G तौ (for वै) K2 गाधारीं चापराजिता, K4 °री परिचर्यंता (sic), B Dc1 Dn1 D3-6 T2 °रीपरिचारि(D5 °र)का, D1 °रीं परिचर्यंती

28 b) Ś1 K3 B D2-4 T1 G2 3 अरिंदम, K1 अरिंदम — c) K3 B Dc1 D2-6 G3 नामधेय स्वं. — d) K2 4 D1 T G1 2 M तस्य पादौ (T2 °दा) ववद(K2 4 D1 °द)तु, G3 वंदेता चरणौ तत

29 K4 D1 om (hapl) 29 — b) B D (D1 om) T G1 3 धर्मराजस्य चैव ह (B2 Dn1 D5 6 G3 हि), G2 °राजस्य धीमत — d) Ś1 K1 5 Dc1 तदा, K3 तत (for तथा) K2 तथा पादौ ववदतु — For 29cd, T G M4 (sec m) subst

97* भीमस्य च ववन्दाते तथा पादौ महात्मन ।
[T1 महात्मनां]

While, M1-3 subst

98* महात्मानौ तथा पादौ ववन्दतुररिंदमौ ।
[M2 कृष्णपार्थौ ववदतु (for the post half)]

M4 cont after 97*

99* महात्मानौ महावीर्यौ तथा पादौ ववन्दतु ।

30 a) K4 यत्तार (for क्ष°) K2 चाभि-, B1 2 D2-4 अपि (for चापि) K2 4 D1 पूज्याथ, Dn1 D3-6 सगृह्य (for सपूज्य) — b) K1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K4 D1 दृ(D1 पृ)ष्ट्वा क्षेममनामयं — After 30b, S ins

100* परिष्वज्य महात्मान वैश्यापुत्र महारथम् ।
[G1 वेश्यापुत्र]

— d) K2 Dn1 D5 6 तौ (for त) K3 D3 पर्युपासत (D3 °ता) S उपासीनौ (G3 °साते, M °सीवा) ततस्तु तौ

31 a) K3-5 B1 4 5 D M3 4 महाराजो, M1 2 °वाहो — b) K1 धृतराष्ट्रान्, T2 G3 °राष्ट्र K2 4 5 D1 कुरूद्वह (K5 °ह), D2-4 कुरूत्तमान्, T G जनेश्वर (T1 °र) (for कुरूद्वहान्) — d) K1 विससर्जत (sic), K2 G3 विसर्जयत Ś1 गृहं, K2 4 D1 प्रभु, T G1 गृहात्

32 K5 om 32c-33b — a) B4 om. ते — b) B3 प्रययु (for ययु स्व) Dc1 Dn1 स्व (for the second स्वं) — D4 om. 32c-33b — c) K2 गृहेष्वेव, K4 D1 गृहं चैव (for गृहानेव) — d) B1 2 [ऽ]पि, D2 3 च, G1 स (for तु)

33 K5 D4 om 33ab (of v l 32) Ś1 K1 3 om (hapl) 33 — a) B2 अत्र, D2 3 ततो (for तत्र) D5 6 [उ]षिते, G1 [अ]र्चिते G3 यथाकामं (for °न्यायं) — b) K2 4 B3 S उपस्थितै — c) Dc1 सुस्वाप D4 माधवोपि ययुर्गेह (sic), D6 कृष्णस्तु परमेधावी

34 a) K2 प्रयातायां रजन्यां तु — b) Some MSS -पूर्वाह्णिक, D2-4 पौर्वाह्णि(D4 °ह्णि)क, M3 -सर्वाह्णिक B Dc1 Dn1 D5 6 कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रि(Dc1 °ह्णिकाक्रि, D5 6 °ह्णिकीं क्रि)या, T2 कृतपौर्वाह्णिकी क्रिया (sic) — c) D4 भुवन, D6 सदन — d) K2 B3 5 Dc1

यत्रास्ते स सहामात्यो धर्मराजो महामनाः ॥ ३४
ततस्तौ तत्प्रविश्याथ ददृशाते महाबलौ ।
धर्मराजानमासीनं देवराजमिवाश्विनौ ॥ ३५
तौ समासाद्य राजानं वार्ष्णेयकुरुपुंगवौ ।
निषीदतुरनुज्ञातौ प्रीयमाणेन तेन वै ॥ ३६
ततः स राजा मेधावी विवक्षू प्रेक्ष्य तावुभौ ।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ३७
विवक्षू हि युवां मन्ये वीरौ यदुकुरूद्वहौ ।
ब्रूत कर्तास्मि सर्वं वा न चिरान्मा विचार्यताम् ॥ ३८
इत्युक्ते फल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् ।
विनीतवदुपागम्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ३९
अयं चिरोषितो राजन्वासुदेवः प्रतापवान् ।
भवन्तं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४०
स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे ।
आनर्तनगरीं वीरस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४१

युधिष्ठिर उवाच ।

पुण्डरीकाक्ष भद्रं ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
पुरीं द्वारवतीमद्य द्रष्टुं शूरसुतं प्रभुम् ॥ ४२
रोचते मे महाबाहो गमनं तव केशव ।
मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च देवकी ॥ ४३ C 14 1522 B 14 52 45 K 14 52 44

D3 4 परमार्चित, K8 केशवार्जुनौ, B1 2 कृष्णफाल्गुनौ — ^{c}) K2 4 D1 यत्र चास्ते, D6 यत्रास्ति स (for स्ते स) T2 G1 2 M तु, G3 च (for स) K2 महाराजो, K3 D6 T2 महामात्यो, B1 हसामात्यो (by metathesis) — ^{d}) K4 युधिष्ठिर (sic), Dn1 D5 6 महाबल, D1 युधि*र (for महामना)

35 ^{a}) K2 प्रविवेश्याथ, K4 D1 सप्रविश्याथ, T2 G1 तत्प्रविश्यांतो B Dc1 Dn1 D2-5 तौ प्रविश्य महात्मानौ, D6 तौ प्रविशतुर्महात्मानौ (hypermetric) — ^{b}) B D (except D1) तद्गृहं परमार्चितं — ^{c}) K2 T G धर्मराज त(K2 G3 स)मासीन, B D (except D1) °नं ददृश(Dn1 °दर्श)तुर् — ^{d}) D6 इवाश्विन

36 ^{a}) M4 त (for तौ) Ś1 (before corr) राजानौ (for °न) Dn1 D5 6 समासाद्य तु राजान — ^{b}) S (except G3) नन्दनौ (for पुंगवौ) — ^{c}) B1 2 4 निषेदतुर् — ^{d}) K4 D1 प्रीयमाणा च, D6 °मानेन, T G1 M °माणौ तु (for °माणेन) B D (except D1) तौ (for वै)

37 ^{a}) T1 G1 राजर्षिर् (for मेधावी) K2 ततो राजा धर्मराज — K2 om 37^{b} — ^{b}) T1 प्रेक्षण (sic), T2 G3 विवक्षु, G1 2 पक्षेण (for विवक्षू) M लक्ष्य (for प्रेक्ष्य) Ś1 K1 3 6 विवक्षू तौ निश(K5 °शा)म्य ह, K4 D1 विवक्ष्य (D1 °कक्षे) लक्षितावुभौ — ^{c}) K2 प्रोवाच वचन तत — K2 om 37^{d} — ^{d}) K1 3 D3 5 6 मत्तम, K4 °म

38 Before 38, MSS ins युधिष्ठिर उवाच — ^{a}) K2 M2 विविक्षू (K2 °क्षु), K4 D1 4 विवक्षु (K4 °क्ष्या) K2 4 D1 पश्ये, S वीरौ (for मन्ये) Ś1 K1 3 5 युवा विवक्षू पश्यामि — ^{b}) D2 वीरौ यदि, S यदूद्वह (for वीरौ यदु-) D4 6 कुलोद्वहौ (for कुरू°) — ^{c}) K4 D1 कृत्र, K5 T G1 3 M ब्रूता, B1 3 6 D2 G2 ब्रूत, Dc1 ब्रूहि (for ब्रूत) K4 कर्तासि K2 4 D4 G2 M2 सर्वं वा, G3 हि युवा (for सर्वं वा) — ^{d}) K2 4 5 Dc1 D1-4 अचिरान्मा, T1 न चिराद्यो, G3 सम्यगत्र

39 ^{a}) K5 B D (except D1) इत्युक्त (D6 °क्त्वा) Some MSS फाल्गुनस्, K4 फाल्गुने — ^{b}) T2 धर्मराज समब्रवीत् — *For 39^{ab}*, G3 *subst*

101* इत्युक्ते धर्मराजेन फल्गुन प्रत्यभाषत ।

— K2 om 39^{cd}

40 ^{a}) K1 D1 4 विशेषितो, D3 विरो, D5 निर्ने° (for चिरो°) — ^{b}) K1 2 4 Dc1 वासुदेव — ^{c}) K2 समनुज्ञाय, B5 Dc1 °प्राप्य

41 ^{a}) Ś1 K1 3 गच्छेत, G3 गच्छति (for गच्छेद्) K4 स्मगधम्यनुज्ञातो (sic) — ^{c}) K1 अनत, D6 अनर्त K2 3 Dc1 D2-4 नगर D4 G2 3 M4 वीर — ^{d}) K3 corrupt

42 ^{a}) Dc1 पुण्डरीकाग्र्य — ^{b}) K3 गजसाह्वयात्, D3 M3 मधूसूदन (M3 न) — ^{c}) G3 स्वद्य (for अद्य) — ^{d}) Dc1 corrupt. K2 om, K4 D1 सुर, M1, 2 शूर (for शूर) K3 प्रभु, K5 B1 2 D2-4 G2 विभो, B3-5 Dn1 D5 6 T प्रभो, G3 विभु (for प्रभुम्)

43 ^{a}) K1 ते, D3 न (for मे) — K2 om (hapl) 43^{c}–44^{b} — ^{c}) Dc1 मातुश्च (for मातुलश्) K1 3 4 D1 T G1, 2 M1 2 4 हि, Dc1 om, G3 ते

C 14 1523
B 14 52 46
K 14 52 45

मातुलं वसुदेवं त्वं बलदेवं च माधव ।
पूजयेथा महाप्राज्ञ मद्वाक्येन यथार्हतः ॥ ४४
स्मरेथाश्चापि मां नित्यं भीमं च बलिनां वरम् ।
फल्गुनं नकुलं चैव सहदेवं च माधव ॥ ४५
आनर्तानवलोक्य त्वं पितरं च महाभुज ।
वृष्णींश्च पुनरागच्छेर्हयमेधे ममानघ ॥ ४६
स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वसूनि च ।
यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञं ते तदप्यादत्स्व सात्वत ॥ ४७
इयं हि वसुधा सर्वा प्रसादात्तव माधव ।
अस्मानुपगता वीर निहताश्चापि शत्रवः ॥ ४८
एवं ब्रुवति कौरव्ये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९
तवैव रत्नानि धनं च केवलम्
धरा च कृत्स्ना तु महाभुजाद्य वै ।
यदस्ति चान्यद्द्रविणं गृहेषु मे
त्वमेव तस्येश्वर नित्यमीश्वरः ॥ ५०
तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा
गदाग्रजो धर्मसुतेन वीर्यवान् ।
पितृष्वसामभ्यवदद्यथाविधि
संपूजितश्चाप्यगमत्प्रदक्षिणम् ॥ ५१

(for मे) — d) D4 तथा (for त्वया)

44 K2 om 44ab (of v l 43) — a) G1 3 वासुदेवं K4 D1 T G1 2 M च (for त्व) K6 B Dc1 Dn1 D2-6 समेत्य (B Dc1 D3 स मे त्व) मातुल गत्वा — b) B4 Dn1 D5 6 मानद (for माधव) K4 D1 तत्र गत्वा तु माधव — c) K1 D3 महाप्रज्ञ, K2 °थाहो, D5 6 °राज

45 K3 om 45 — a) K2 मा, D6 om, T1 मे (for मा) B5 transp मां and नित्य- K6 B1 2 D2-4 स्मरेश्चापि च मा नित्य — b) K2 वर — cd) Some MSS फाल्गुनं, Ś1 K1 फल्गुण Dn1 D5 6 फाल्गुन सहदेव च नकुलं चैव मानद

46 a) K1 अनंतान् (for आनर्तान) K4 D1 अवलोकं (for °लोक्य) — b) K2 B4 G3 महाभुज, K4 D1 °वलं — c) D4 वृष्णि K2 5 D6 S आगच्छ (for °च्छेर्) K3 तूर्णं पुनरप्यागच्छेर् — d) T G1 2 M हयमेध K2 यथार्थं मधुसूदन; D4 हयमेधेन मानद

47 a) T2 G1 2 निर्गच्छ, G3 संगम्य (for स गच्छ) — b) D3 वसूनि विविधानि च — c) G3 यद्वा हि (for यच्चापि) S (except G3) अभिप्रेत (for मनोज्ञं ते) K4 D1 वै (for ते) — d) K1-4 D1 T2 G2 M चापि (for अपि) T G2 [आ]धरस्व Ś1 K सर्वत (for सात्वत) G3 तच्चाप्याधरस्व माधव

48 a) D3 सेयं (for इय) B (except B3) D (except D1) च (for हि) B Dc1 Dn1 D2 5 6 कृत्स्ना, D3 कृष्ण (for सर्वा) G3 इयं च सर्ववसुधा — b) B D (except D1) केशव (for माधव) — c) K2 अनुगता, K3 T G M1 2 उपा° (for उप°) K4 D1 अस्माश्चानुगता वीर — After 49, T G ins

102* स्वर्गापवर्गविषयं त्वद्भक्ताना न दुर्लभम् ।
ससारगहने त्वद्य पापाग्नि प्रशमाम्बुद ।

[(L 2) T2 चेद्द, G3 वेद्य (for त्वद्य) G1 प्रशमांबुध]

49 a) K2 व्रजति (sic), M4 वदति (for ब्रुवति) K6 B3 5 D2-4 कौंतेये, D5 6 कौरव्य — c) T G1 पर (for वर)

50 Before 50, B2 3 Dc1 ins वासुदेव उवाच — a) K2 तत्र, D3 तथा (for तव) K5 रत्न च (for रत्नानि) K4 D1 तथैव रत्न च धरा च केवला — b) K4 D1 धन (for धरा) D6 om from च up to वै B3 Dn1 D2-4 T G1 तु (for च) K1 3 B2 कृत्स्नास्; K4 D1 कृत्स्नं K2 4 5 D1-4 सु, G3 M1 2 च (for तु) B1 2 om वै — c) D3 G3 यदि (for यद्) K4 D1 गृहे मे, Dn1 गृहे मम (for गृहेषु मे) K6 D3 om, G3 वै (for मे) — d) K2 corrupt. M2 कस्य (sic) (for तस्य) Ś1 K1, 3 इत्यपि (for नित्यम्) K4 D1 तस्येश्वरस्त्व नियतं तथैव

51 a) K2 [इ]व (for [इ]ति) Ś1 K D1-4 च (for [अ]थ) G3 [उ]क्त परि (for [उ]क्त प्रति) M1 2 4 तथा (for तदा) — b) T G1 गदाग्रजेनैव तु तेन वीर्यवान् — c) Ś1 (*sup lin*) T1 पितृष्वसारम् K3 Dc1 D4 यथा विधि K5 Dn1 D5 7 T2 पितृष्वसारं त्ववद(K5 °मपत)द्यथाविधि, B1 2 °रं प्रतिनद्य शाश्वत, G3 M1 2 °र त्वभिवाद्य सात्वतीं — d) Ś1 K1 3 B1 2 प्र, T2 G2 M सु (for स) K2 4 D1 G3 -पूजयश्च (for पूजितश्च) Ś1 K1 3 5 B3 4 [अ]करोद् (for [अ]गमत्)

तया स सम्यक्प्रतिनन्दितस्तदा
　तथैव सर्वैर्विदुरादिभिस्ततः ।
विनिर्ययौ नागपुराद्गदाग्रजो
　रथेन दिव्येन चतुर्भुजा हरिः ॥ ५२
रथं सुभद्रामधिरोप्य भामिनीं
　युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्दनः ।
पितृष्वसायाश्च तथा महाभुजो
　विनिर्ययौ पौरजनाभिसंवृतः ॥ ५३
तमन्वगाद्वानरवर्यकेतनः
　ससात्यकिर्माद्रवतीसुतावपि ।
अगाधबुद्धिर्विदुरश्च माधवं
　स्वयं च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५४
निवर्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धनां-
　स्ततः स सर्वान्विदुरं च वीर्यवान् ।
जनार्दनो दारुकमाह सत्वरः
　प्रचोदयाश्वानिति सात्यकिस्तदा ॥ ५५
ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्दनः
　शिनिप्रवीरानुगतो जनार्दनः ।
यथा निहत्यारिगणाञ्शतक्रतु-
　र्दिवं तथानर्तपुरीं प्रतापवान् ॥ ५६　　C 14 1533 B 14 22 K 14 52

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

---

52 ^{a}) K2 तया (for तया) Ś1 K1 3 5 च, Dc1 D2 om , T G1 [अ]पि (for स) S (except M1) पूजितस् (for नन्दितस्) K1 T1 M2 तथा, B Dn1 D2-4 ततस्, Dc1 om (for तदा) — ^{b}) K1 सुत (sic), K4 D1 तु स , B1 3-5 D3 3 तदा, B2 Dc1 Dn1 D4 5 G3 तया, D6 च (for तत) — ^{d}) Ś1 K1 चतुर्भुजा, K2 र्भुजो, B2 (marg as in text) 3 Dn1 D5 6 G1 2 °र्भुज Ś1 K1 तदा, K2 तया, K5 B Dc1 D2-4 प्रभु , Dn1 D5 6 स्वय (for हरि)

53 ^{a}) K2 5 B1 2 5 Dn1 D2-6 रथे K3 4 D1 अभि (for अधि) K4 B (except B3) Dc1 Dn1 D2-4 भाविनीं (D2 °निं), M2 माधवीं — ^{b}) K3 गदाग्रज , B1 2 महात्मन — ^{c}) K5 B D (except D1) पितृष्वसुश्चापि (for °ष्वसायाश्च) K2 4 D1 तदा (for तथा) K3 महाभुजस्तथा (by transp), G3 जनार्दनस्तदा Ś1 K1 पितृष्व(K1 °श्व)सायाश्च महाभुज स्तदा — ^{d}) Dn1 D5 6 राज (for पौर) K3 G2 वदित , G3 सत्कृत (for सवृत)

54 ^{a}) K1 अन्वयुर्(sic), K4 Dn1 D1 5 6 G3 M1 2 °याद्, Dc1 °शाद् (sic) (for °गाद्) K3 तमन्वगच्छ त्कपिवर्यकेतन — ^{b}) K1 D1 ससात्यकिमा(D1 °म)द्रि वती , K4 °कीमाद्रवती- Ś1 उभौ (for अपि) — ^{c}) K1 D3 बुद्धि (for बुद्धिर्) — K1 repeats 54^d after 55^c — ^{d}) K1 (second time) नग (for गज) K3 विद्रुवा (sic) (for विक्रम)

55 ^{a}) K1 तान्वर्तयित्वा, G3 निवर्त्य चैनान् (for निवर्तयित्वा) K2 3 5 D1 T G1 M2 -राष्ट्रवर्धनं, K4 शब्दवर्धनं, D5 राजवर्धनास् — ^{b}) D3 G3 च, M2 om (for स) D5 6 सम्यग् (for सर्वान्) — D3 om (?hapl) 55^c-56^b — ^{c}) K3 दारुकामाह (sic), G1 दारुक एव (sic) (for °कमाह) Ś1 K B1 Dc1 D1 5 6 M1 सत्वर — After 55^c, K1 repeats 54^d K1 om 55^d-56^a — ^{d}) Dc1 चचोदय (sic), D1 प्रनो° (for प्रचो°) Ś1 अत्र (for इति) B Dn1 D3 4-6 G3 3 M सात्यकिं, Dc1 °कस् K2 3 5 Dn1 D4-6 T1 G1 M तथा (for तदा)

56 K1 om. 56, D3 om. 56^{ab} (for both, cf v l 55) — ^{a}) G3 ततो ययौ तत्र गणावमर्दन — ^{b}) K2 4 Dc1 D1 शनि (for शिनि) — ^{c}) B5 T1 G2 M3 4 तथा (for यथा) K3 B1 Dn1 D5 6 गण, G3 -भटान् (for गणान्) — ^{d}) T1 G1 2 M3 4 यथा (for तथा) K2 4 Dc1 [आ]नर्तपुरिं (K2 °र) D4 G3 जनार्दन (for प्रतापवान्)

Colophon — *Sub parvan* D2 3 उत्तंकोपाख्यानं — *Adhy name* K3 4 D1 श्रीकृष्णप्रयाणं, G3 श्रीकृष्ण प्रतियान, M1 2 वासुदेवनिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 60, B1 2 G3 51 (as in text), Dn1 M1 (inf lin) 52, D4 48, T1 38, T2 G1 2 M 37 — *Śloka no* Dn1 58.

५२

C 14 1536
B 14 53 1
K 14 53 1

वैशंपायन उवाच ।
तथा प्रयान्तं वार्ष्णेयं द्वारकां भरतर्षभाः ।
परिष्वज्य न्यवर्तन्त सानुयात्राः परंतपाः ॥ १
पुनः पुनश्च वार्ष्णेयं पर्यष्वजत फल्गुनः ।
आ चक्षुर्विषयाच्चैनं ददर्श च पुनः पुनः ॥ २
कृच्छ्रेणैव च तां पार्थो गोविन्दे विनिवेशिताम् ।
संजहार तदा दृष्टिं कृष्णश्चाप्यपराजितः ॥ ३
तस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः ।
बहून्यद्भुतरूपाणि तानि मे गदतः शृणु ॥ ४
वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो ववौ ।
कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्कमकण्टकम् ॥ ५
ववर्ष वासवश्चापि तोयं शुचि सुगन्धि च ।
दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ६
स प्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु ।
ददर्शाथ मुनिश्रेष्ठमुत्तङ्कममितौजसम् ॥ ७
स तं संपूज्य तेजस्वी मुनिं पृथुललोचनः ।
पूजितस्तेन च तदा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ८
स पृष्टः कुशलं तेन संपूज्य मधुसूदनम् ।

52

1 K_2 श्रीकृष्ण (for वैशंपायन) — a) S (except G_3) तत (for तथा) $D_{5\,6}$ $M_{1\,2\,4}$ प्रयातं K_4 तथा प्रयाते वार्ष्णेये — K_3 om (hapl) 1^b–2^a — b) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4\,5}$ $D_{1\,3}$ भरतर्षभ — K_3 om 1^{cd} — c) K_1 ंय*र्तत; K_4 D_5 निवर्तत; $D_{3\,6}$ न्यवर्तंते — d) K_4 D_5 परतप K_1 D_6 महायात्रा परंतप

2 K_3 om 2^a (cf v 1 1) — a) K_2 om , K_5 तु (for च) — b) $K_{1\,5}$ D_{n1} $D_{2\,4\,6}$ पर्यस्वजत, K_2 B_2 T $G_{1\,2}$ M_{1-3} परिष्वज्य च (K_2 °ज्यत, B_2 M_{1-3} °जत) Some MSS फाल्गुन ; $Ś_1$ $K_{1\,3}$ फल्गुण — c) K_4 आचक्षुर्, D_{c1} अचक्षुर् $Ś_1$ विषयाश् (for °याच्) G_3 om च K_3 आ चक्षुर्विषय चैता, D_6 आचक्षुर्विषयांश्चैव — d) $K_{1\,3\,5}$ B_5 D_{2-4} M ददर्श स, $B_{3\,4}$ D_{c1} $D_{5\,6}$ स ददर्श (for ददर्श च) K_2 om one पुन

3 a) D_3 दुःखेन (for कृच्छ्रेण) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ M_1 च (for [ए]व) $Ś_1$ K_{1-3} तदा; $B_{1\,2\,4}$ D_{n1} $D_{5\,6}$ G_3 तु ता, M_4 स ता (for च ता) G_3 प्रोक्तां (for पार्थो) — b) K_3 B_2 T_1 G_3 $M_{1\,2}$ गोविंद K_2 विनिवेशिन, D_{c1} °शिता, D_6 °शित — c) $D_{3\,6}$ स (for सं) $B_{1\,4}$ D_{n1} $D_{5\,6}$ ततो (for तदा) D_{n1} D_6 दृष्टिं (for दृष्टिं) — d) D_{2-4} [अ]पराजय

4 a) G_3 तत्र (for तस्य) B_1 [अ]त्र (for [आ]सन्) $G_{1\,2}$ M तस्य प्रयास्यतो ह्यासन् (G_1 वासं) — K_2 om (hapl) 4^d–6^c — d) K_3 मा (for मे).

5 K_2 om 5 (cf v 1 4) — a) $K_{1\,4}$ वायु (for वायुर्) — b) B_3 G_3 ययौ (for ववौ) — d) S नीरजस्क(G_3 °स्कु)म् (for विरज°)

6 K_2 om 6^{abc} (cf v 1 4) — a) $K_{4\,5}$ B D G_3 [ए]व (for [अ]पि) — c) K_4 मम दिव्यानि पुष्पाणि — d) $K_{3\,5}$ D_6 T -धन्विन (for धन्वन)

7 a) $K_{4\,5}$ T $G_{2\,3}$ सं (for स) $K_{2\,4}$ D_1 महेष्वास (for महाबाहु) — b) D_{c1} मरुधन्वना — c) $K_{2\,4\,5}$ ददर्श च द्विजश्रे(K_5 °ज श्रे)ष्ठम् — d) K_3 B (except B_2) D_2 उतकम्, T_2 उदकम् $K_{2\,4\,5}$ D_1 उत्तकमृषिसत्तम — T_1 G M subst for 7^{cd} T_2 ins after 7

103* आगच्छन्तमपश्यद्वै उदङ्क नाम नामत ।
[G_1 अगच्छनम् G_3 तापम (for नामत)]

S cont

104* महर्षिं सिद्धतपस सर्वलोकान्तविश्रुतम् ।
[G_3 $M_{1\,2}$ लोकेषु (for लोकान्त)]

8 a) K_2 च स (for स स) $B_{1\,2}$ D_{2-4} मेधावी (for तेजस्वी) — b) K_2 मुनि K_1 पृथुवि , D_2 सुपृथु ; G_3 कमल- (for पृथुल) — c) K_4 B_1 D_{1-4} तु तदा, T_1 G_2 M च तथा, G_1 तपसा (for च तदा)

9 a) K_4 D_{c1} सपृष्ट (D_{c1} °ष्ठ) B_1 कुशलस् — b) $Ś_1$ K_{1-3} मधुसुदन — c) K_3 B उतको, S उदको — d) K_4 D_1 प्रोवाच (for पप्रच्छ) K_2 M_2 माधव G_3 पप्रच्छ मधुसूदन

उत्तङ्को ब्राह्मणश्रेष्ठस्ततः पप्रच्छ माधवम् ॥ ९
कच्चिच्छौरे त्वया गत्वा कुरुपाण्डवसद्म तत् ।
कृतं सौभ्रात्रमचलं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १०
अभिसंधाय तान्वीरानुपावृत्तोऽसि केशव ।
संबन्धिनः सुदयितान्सततं वृष्णिपुंगव ॥ ११
कच्चित्पाण्डुसुताः पञ्च धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः ।
लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परंतप ॥ १२
स्वराष्ट्रेषु च राजानः कच्चित्प्राप्स्यन्ति वै सुखम् ।
कौरवेषु प्रशान्तेषु त्वया नाथेन माधव ॥ १३
या मे संभावना तात त्वयि नित्यमवर्तत ।
अपि सा सफला कृष्ण कृता ते भरतान्प्रति ॥ १४

वासुदेव उवाच ।

कृतो यत्नो मया ब्रह्मन्सौभ्रात्रे कौरवान्प्रति ।
न चाशक्यन्त संधातुं तेऽधर्मरुचयो मया ॥ १५
ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतबान्धवाः ।
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ।
महर्षे विदितं नूनं सर्वमेतत्तवानघ ॥ १६
तेऽत्यक्रामन्मतिं मह्यं भीष्मस्य विदुरस्य च ।
ततो यमक्षयं जग्मुः समासाद्येतरेतरम् ॥ १७
पञ्च वै पाण्डवाः शिष्टा हतमित्रा हतात्मजाः । C 14 1553 B 14 53 18 K 14 53 18

---

10 Before 10, M1 2 ins उदङ्क — a) K1 नोनौ (sic) K4 D1 सौरे (for शौरे) G3 वीर (for गत्वा) — b) K2 4 5 D1 ममद, D 6 सगम, M समव (for सद्म तत्) — c) K2 3 D1 सौत्रातृम् B1 D2-4 T2 M4 अतुल, G2 3 अमल (for अचल) K5 कृत सौभ्रातृवचन

11 a) K2 4 5 B D G1 2 अपि (for अभि) — c) G3 सुमवधि (sic) K5 T2 G2 M1-3 सुदयिता, B2 Dn1 D2-4 स्वदयितान् (for सु°) — d) K3 कृष्ण (for वृष्णि) K2 G1 पुगव, D4 °वान् K5 सतत कृष्ण (also कुरु)पुगवा

12 a) D6 राजन् (for पञ्च) — b) K1-3 Dc1 D2-6 चात्मज — B3 om 12cd — c) T G2 M विचरिष्यति; G3 विहरिष्यंते — d) K2 G2 परतपा

13 a) K1 सु- (for स्व) M3 राज्येषु, Bom ed राष्ट्रे वै (for राष्ट्रेषु) B1 स्वराष्ट्रे चैव राजान, G3 स्वेषु देशेषु रा° — b) D5 6 आप्स्यति (for प्रा°) K2 य (sic), G1 न (for वै) — d) B1 Dn1 D5 6 केशव (for माधव)

14 a) T G1 2 सा (for या) K2 4 D1 कृष्ण (for तात) — b) K2 मने मे सप्रवर्तते (sic) — c) M1 ते (for सा) K2 om, Dn1 D5 6 तात (for कृष्ण) — d) K2 om कृता T2 G भारतान्, M1 2 सफलान् (for भरतान्) — After 14, Ś1 K1 3 ins an addl colophon [*Adhy no* Ś1 61]

15 G1 om (hapl) 15ab with the ref K2 4 5 D1 कृष्ण; Dn1 D5 6 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — a) K3 महान् (for मया) B Dc1 D2-6 पूर्वं (for ब्रह्मन्) — b) K2 तत्र मे, K4 5 D1 प्रशमे, B Dc1 D3 सौमा(B3 °पा)म्ये, Dn1 D2 4 6 G3 M4 (*inf lin*) सौ(D1 G3 स)शाम्ये, T1 सौकर्ये, T2 सौजन्ये, G2 सजाने, M3 सुमहान्, M4 सौषम्ये (for सौभ्रात्रे) K3 भरतान् (for कौरवान्) — c) T1 G2 M1 शक्य तु, T2 G3 M2 [अ]शक्य तु (G3 च) (sic), M3 शक्यास्तु (for [अ]शक्यन्त) Ś1 K1 3 संयतुं, K2 4 D1 सस्यातु (for संधातुं) — For 15cd, B Dc1 Dn1 D 6 subst

105* नाशक्यन्त यदा साम्ये ते स्थापयितुमञ्जसा ।
[D- नाशकन Dc1 सोसे, D6 शाम्ये (for साम्ये)]

16 b) G1 कौरव्या (for सर्वे स) D5 सहित, D6 सुदित (for ससुत) — c) K1 त्यति- (submetric), K4 B1 5 Dn1 D4 G3 अप्यति, B3 D2 3 6 अत्यति (for अभ्यति-) Dc1 D5 6 क्रात (for क्रान्तु) — d) D2-4 धनेन (for बलेन) K4 D1 च, G3 ह (for वा) — e) B1 5 Dc1 Dn1 D2 6 भूय (for नूनं) — f) D2-4 सत्यम् (for सर्वम्) K4 तत्र, K5 चैतत्, D1 तद्य (for एतत्) M3 त्वया (for तव)

17 a) D1 5 corrupt K6 ये, D G2 न (for ते) Dc1 ह्यक्रामन्, G2 [अ]तिक्रामन् M1 2 मत (for मतिं) G3 अत्यक्रामन्वचो मह्य — After 17b, D1 ins

106* यथा तु मिलित सर्वं मह्य भीष्मस्य सगरम् ।
— c) Dc1 क्षये, D4 गृह (for -क्षय) — d) K5 परस्पर (for [इ]तरेतरम्)

18 a) K2 4 B D G1 3 [पु]व (for वै) D6 चाष्टा

C 14 1534
B 14 53 19
K 14 53 18

धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतबान्धवाः ॥ १८
इत्युक्तवचने कृष्णे भृशं क्रोधसमन्वितः ।
उत्तङ्कः प्रत्युवाचैनं रोषादुत्फाल्य लोचने ॥ १९
यस्माच्छक्तेन ते कृष्ण न त्राताः कुरुपाण्डवाः ।
संबन्धिनः प्रियास्तस्माच्छप्स्येऽहं त्वामसंशयम् ॥ २०
न च ते प्रसभं यस्मात्ते निगृह्य निवर्तिताः ।
तस्मान्मन्युपरीतस्त्वां शप्स्यामि मधुसूदन ॥ २१
त्वया हि शक्तेन सता मिथ्याचारेण माधव ।
उपचीर्णाः कुरुश्रेष्ठा यस्त्वेतान्समुपेक्षथाः ॥ २२

वासुदेव उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेदं यद्वक्ष्ये भृगुनन्दन ।
गृहाणानुनयं चापि तपस्वी ह्यसि भार्गव ॥ २३
श्रुत्वा त्वमेतदध्यात्मं मुञ्चेथाः शापमद्य वै ।
न च मां तपसाल्पेन शक्तोऽभिभवितुं पुमान् ॥ २४
न च ते तपसो नाशमिच्छामि जपतां वर ।
तपस्ते सुमहद्दीप्तं गुरवश्चापि तोषिताः ॥ २५

(sic) (for शिष्टा) — ^{b}) K_4 $B_{2\,3\,5}$ Dn_1 D_{3-6} हतामित्रा, M_8 हत मित्रा (sic) (for हतमित्रा) B_5 हतौजस ; T G_1 हतप्रजा (for हतात्मजा) — ^{c}) Ś$_1$ K_8 तु निहता , D_1 च नियता , S (except G_8) हता सर्वे (for च निहता) — ^{d}) B_3 राक्षसा (for बान्धवा) S (except G_8) सर्वैश्च सुत(T G_2 सह)बान्धवैः

19 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\,8}$ इत्युक्तवति कृष्णे तु ; T_1 G_1 °क्तवचनं कृष्ण — After 19^{a}, Dc_1 reads 20^{bc} — ^{b}) K_2 स च (for भृशं) Ś$_1$ K_1 दुःख ; $K_{2\,8}$ शोक , K_5 M_1 कोप (for क्रोध) — ^{c}) K_1 $B_{1\,2}$ उतक , K_2 उत्तक ; T $G_{1\,2}$ M उदक Dc_1 Dn_1 D_{4-6} इत्युवाच (for प्रत्यु°) D_1 T $G_{1\,2}$ $M_{1\,2}$ [इ]दं (for [ए]नं) B_{3-5} उतक इत्युवाचैन — ^{d}) K_1 उत्पाद्य ; T_1 उत्सुत्य , $G_{1\,2}$ उद्धृत्य , M_2 उत्पाठ्य (for उत्फाल्य) $K_{2\,4\,5}$ B D रोषादुत्फुल्ललोचन (B_8 °ने, D_8 °न), T_2 G_8 °दुद्वृत्त-लोचन

20 Before 20, Ś$_1$ K B_2 Dc_1 Dn_1 $D_{5\,6}$ ins उत्तक ; B_{3-5} उतक , T $G_{1\,2}$ M उदक Dc_1 reads 20^{bc} after 19^{a} — ^{b}) K_1 Dc_1 D_8 श्राता B Dc_1 Dn_1 D_{2-4} पुगवा (for पाण्डवा) — ^{c}) $D_{5\,6}$ सर्वे स्थिता (for संबन्धिन) — ^{d}) K_1 Dc_1 D_8 शाप्ये , K_8 शापे (for शप्स्ये) $K_{2\,4\,5}$ D_1 G_8 शप्स्ये(K_2 °स्ये)ह त्वा (K_2 त्वा) न संशय , T $G_{1\,2}$ M शप्स्ये त्वां (M_{3-4} त्वा) नात्र संशय

21 ^{a}) G_1 स (for न) G_1 सर्वे, G_8 M_8 च चै (for च ते). D_1 प्रशम (for प्रसभ) K_4 B_1 D_1 तस्मात् T_1 न सर्वत्र नव यस्मात् — ^{b}) M_1 निगृह्य न (for ते निगृह्य) K_5 B D (except D_1) निवारिता ; M_2 न वर्तिता (for निव°) K_1 तन्निगृह्य निवृत्तित — ^{c}) M_{3-4} त्वा (for त्वा)

22 ^{a}) D_{2-4} यस्मात् (for त्वया) $B_{1,2\,4\,5}$ D (except D_1) transp हि and शक्तेन K_1 B_3 त्वया शक्तेन महता ; G_2 त्वया शक्तेन न त्राता — ^{c}) D_{2-4} ते परीता , T G_1 प्रमादेन, G_3 प्रमापिता , $M_{1\,2\,4}$ प्रमाडिना, M_8 प्रमाथिता (for उपचीर्णा) G_2 प्रमाथिन कुरुश्रेष्ठो (sic) — ^{d}) $K_{2\,4}$ D_1 स्व तान् (for स्त्वेतान्) $B_{1\,2\,4\,5}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-6} नश्यत समु(Dn_1 सम ग्रु , $D_{5\,6}$ सम उ)पेक्षिता , B_3 G_2 स्वायत्ता (G_2 स त्वया) समुपेक्षिता , T $G_{1\,2}$ M यस्मात्सम्यगुपेक्षिता

23 $K_{2\,4}$ D_1 श्री(K_4 om श्री)कृष्ण, G_2 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\,8}$ यद्वक्ष्ये द्विजसत्तम — ^{c}) D_6 corrupt $K_{1\,8}$ [अ]नुशयं , D_5 °नये ; $M_{1,2}$ °दय (for °नयं) G_8 [ए]व (for [अ]पि) — ^{d}) D_1 तपसि, G_1 तपन्वै (for तपस्वी)

24 ^{a}) B_1 D_5 च , Dc_1 om , D_{2-4} T $G_{1\,2}$ तु (for त्वम्) B_1 Dc_1 D_{2-5} T $G_{1\,2}$ मे तद् (for एतद्) $K_{2\,4}$ D_1 श्रुत्वा ममेदमध्यात्म ; K_5 ममेदमध्यात्ममुचे (sic), D_6 अश्रुत्वा च मे तदध्यात्म्य (hypermetric) — ^{b}) T मुच्येथा D_8 सायम् (sic) (for शापम्) Ś$_1$ K_{1-3} B_3 मे (for वै) — ^{c}) B_1 G_8 M मा (for मां) Dc_1 तपसो G_8 तेन (for [अ]ल्पेन) — ^{d}) Dc_1 शक्यो (for शक्तो) T $G_{1\,2}$ M शक्नोति शपितुं पुमान्, G_8 शक्तो हि भवितुं भवान्

25 ^{a}) K_1 G_8 मे (for ते) — ^{b}) $K_{2\,4}$ $B_{1,4\,5}$ D (except D_6) T G_1 M_4 (inf lin as in text) तपतां ; B_3 G_2 तपसां (for जपतां) G_3 गच्छेय तपसा वर — ^{c}) D_8 ते तु ; D_6 तेपे (for ते सु) K_5 $B_{1\,2\,4\,5}$ $D_{2,8}$ T_2 $G_{1\,8}$ तप्त (for दीप्त) K_2 तपस्त्वया महत्तप्तं, D_1 तपस्ते तु समुद्दीप्तं — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\,8}$ [ए]व ; K_5 $B_{1,2\,5}$ D_{2-4} सु (for [अ]पि)

26 ^{a}) M_4 कौमार- . K_2 D_1 च (for ते) — ^{c}) $K_{1\,2}$ तपसा

कौमार ब्रह्मचर्यं ते जानामि द्विजसत्तम ।
दुःखार्जितस्य तपसस्तस्मान्नेच्छामि ते व्ययम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

उत्तङ्क उवाच ।
ब्रूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम् ।
श्रुत्वा श्रेयोऽभिधास्यामि शापं वा ते जनार्दन ॥ १
वासुदेव उवाच ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावान्मदाश्रयान् ।
तथा रुद्रान्वसूंश्चापि विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥ २
मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् ।
स्थित इत्यभिजानीहि मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ३
तथा दैत्यगणान्सर्वान्यक्षराक्षसपन्नगान् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥ ४
सदसच्चैव यत्प्राहुरव्यक्तं व्यक्तमेव च ।
अक्षरं च क्षरं चैव सर्वमेतन्मदात्मकम् ॥ ५
ये चाश्रमेषु वै धर्माश्चतुर्षु विहिता मुने ।
दैवानि चैव कर्माणि विद्धि सर्वं मदात्मकम् ॥ ६ C 14 1568 B 14 54 6 K 14 54 8

Colophon — *Sub-parvan* K3 4 5 B D उत्तंकोपाख्यानं — *Adhy name* K3 उतकविश्वरूपदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 62, B1 2 5 G3 52 (as in text), Dn1 M4 (*inf lin*) 53, T1 39, T2 G1 2 M 38 — *Śloka no* Dn1 26

53

1 B उतक, S उदक (for उत्तङ्क) — ^{b}) G2 मम (for त्वम्) Ś1 K (except K2) B5 D1–4 अनिंदित (for °तम्) G3 तन्मेध्यात्ममरिंदम — ^{c}) B5 S (except T2) वि (for ऽभि) — ^{d}) G3 न शापं (for शापं वा) K3 चाते, Dn1 वाय, D5 6 ते वा (by transp), T1 G1 2 M वापि

2 K3 4 5 D1 G2 श्री(K4 D1 om श्री)कृष्ण; G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ^{b}) K2 तद्धि (for विद्धि) K5 मदात्मकान् (for °श्रयान्) D6 द्विभावादात्मदाश्रयात् (sic) — After 2^{b}, T G M3 ins

107* स्थितिसृष्टिलयाध्यक्षो विष्णुब्रह्मेशसञ्ज्ञित ।
कदाचित्तमसा रुद्रो विष्णु सत्त्वगुणे स्थित ।
रजस्यपि तथा ब्रह्मा गुणादन्यगुणानुगौ ।
प्रणवात्मा च शब्दादींस्त्रिगुणात्मा चराचरम् ।

[(L. 1) G2 सृष्टिस्थिति G3 महाविष्ण्वीशसञ्ज्ञित' (for the post half) — (L 2) M3 रौद्रा. T2 G3 कदाचित्तमसो रौद्रो (for the prior half) G3 सर्व- (for सत्त्व) — (L 3) G3 M3 [अ]न्य स्याद् (for ब्रह्मा) T1 G1 स्यान्गुणान(G1 °न्य)गुणानुगौ, G2 स्याद्गुणादगुणानुगौ (for the post half) — (L 4) G3 शब्दात्मा (for शब्दादींश्)]

— K2 om 2^{cd} — ^{c}) B1 Dn1 D5 6 T2 G3 वापि, B2 5 D2 4 काले (for चापि)

3 ^{a}) Ś1 मत्त, K3 मया (for मयि) — ^{d}) D6 G3 तत्र (for अत्र)

4 D4 om 4^{c}–5^{b} — ^{a}) D3 T1 G1 -गुणान् (for -ग°) — ^{b}) K1 रक्षांसि (for राक्षस-) — ^{c}) S विबुधाप्सरसश्चैव — For 4^{bc}, B D (except D1, D4 om) subst.

108* यक्षगन्धर्वराक्षसान् ।
नागानप्सरसश्चैव

— ^{d}) K2 ये चान्ये द्विजसत्तम

5 D4 om. 5^{ab} (of v l 4) — ^{c}) K1 चापर, K3 विक्षर, D3 M3 चाक्षर (for च क्षरं) — ^{d}) T1 सत्यम् (for सर्वम्) G3 मदाश्रयं (for °त्मकम्) K3 सर्वं मत्प्रभव द्विज, K4 5 B1. 2 D1. 3 सर्वं स्थावरजंगम

6 K3 4 D1 om (hapl) 6 — ^{a}) T1 यथा (for ये च) B3 4 Dn1 आश्रमेषु च ये धर्माश्च — ^{b}) Dn1

C 14 1569
B 14 54 7
K 14 54 9

असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसतः परम् ।
ततः परं नास्ति चैव देवदेवात्सनातनात् ॥ ७
ओंकारप्रभवान्वेदान्विद्धि मां त्वं भृगूद्वह ।
यूपं सोमं तथैवेह त्रिदशाप्यायनं मखे ॥ ८
होतारमपि हव्यं च विद्धि मां भृगुनन्दन ।
अध्वर्युः कल्पकश्चापि हविः परमसंस्कृतम् ॥ ९
उद्गाता चापि मां स्तौति गीतघोषैर्महाध्वरे ।
प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मञ्शान्तिमङ्गलवाचकाः ।
स्तुवन्ति विश्वकर्माणं सततं द्विजसत्तमाः ॥ १०
विद्धि मह्यं सुतं धर्ममग्रजं द्विजसत्तम ।
मानसं दयितं विप्र सर्वभूतदयात्मकम् ॥ ११
तत्राहं वर्तमानैश्च निवृत्तैश्चैव मानवैः ।
बह्वीः संसरमाणो वै योनीर्हि द्विजसत्तम ॥ १२
धर्मसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।
तैस्तैर्वेषैश्च रूपैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव ॥ १३
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रोऽथ प्रभवाप्ययः ।

चत्वारो; Dn1 D5 6 चतुर्धा, G8 त्रिषु वै (for चतुर्षु) B D3-6 विदिता (for विहिता) — D4 om 6c-7b — c) K1 सर्वाणि (for कर्माणि) B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 वैदिकानि च सर्वा(D6 धर्मा)णि, S (except G3) दैव तानि च कर्माणि — d) K5 सर्वं विद्धि (by transp) K3 सदात्मक, B1 2 मदाश्रय, G3 गुणात्मक (for मदा°) T G1 2 M विद्धि सर्वान्गुणान्मम

7 D4 om 7ab (cf v l 6) — a) K3 om असच्च K1 4 D1 T G1, 2 M असच्च सच्चैव च (G1 हि) यद्, G3 असच्चैव तु सच्चैव — b) Hypermetric K5 B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 T सदसत्, G3 सर्वत (for सदसत) K3 परतप (sic) (for परम्) — c) K4 D1 मत्त, G3 M4 अत (for तत) K3 5 B Dc1 Dn1 D2-6 सत (K3 B2 Dn1 D4-6 मत्त) परतरं नास्ति — d) D2-4 पर देवात्, T1 चैवं वेदात्, T2 G1 3 वेदवेदात् (for देवदेवात्)

8 a) K3 B Dc1 Dn1 D5 6 T1 G3 प्रमुखान्, D3-4 प्रथमान् (for -प्रभवान्) K2 G3 देवान् (for वेदान्) — b) S1 K1 3 मे त्वं, K2 मत्तो, M2 मा त्वं (for मां त्व) — c) K3 5 सूर्यं, D3 यूप, M1 2 यूप (for यूपं) B1 2 D3 होम (for सोम) K3 तथैवाज्ये; B1 2 D5 6 चरु सोम; B3 4 च होम च; B5 Dc1 Dn1 D2-4 चरुं होम (for तथैवेह) — d) S1 K1 स वै, K3 मुखे, K3 च वै (for मखे) K5 त्रिदशाश्चापि ते मखे, M3 °शाप्ययनं मखे

9 a) K3 चापि (for अपि) K4 5 D1 होतव्यं (for हव्यं च) — b) M मा (for मां) K4 D1 त्व भृगूद्वह (for भृगुनन्दन) — c) K1 3 Dn1 D3 अध्वर्यु S1 K1-4 D1 कल्पयामास; K5 °तत्रं च; D6 °कश्चैव, G1 °माश्चापि (for °कश्चापि) — d) D3 हव्य

10 a) K3 वा (for च) K1-3 M मा (for मां) K4 D1 विद्धि (for स्तौति) — b) K3 महाध्वरै — D1 om 10c-d-e-f — c) S1 K1 3 प्रायश्चित्तेपि K3 मा; M मा (for मां) K6 विद्धि, D3 ब्रह्म, G3 ब्रह्मा — d) K3 तथा (for शान्ति) K1-3 वाचक — e) K3 स्तवंति — f) K1 - Dc1 Dn1 D5 6 T G1 M1 द्विजसत्तम

11 K3 om (hapl) 11ab — a) D1 विधिर् (for विद्धि) B1 5 D2-4 मे स्व-, B2 G3 M3 मेध्य (for मह्यं) T2 G1 तु तद् (for सुतं) B3 4 Dc1 विद्धि धर्मं मम सुतम्, Dn1 D5 6 मम विद्धि सुत धर्मम्, T1 विद्धि हव्यं तु तद्धर्मम् — b) Dc1 अग्रज तपसा वर — K4 D2-4 om (hapl) 11c-12d — c) M2 दयितो K5 विप्र — d) S1 K1 3 -भवात्मक, K3 G M गुणा° (for दया°)

12 K4 D2-4 om 12 (cf v l 11) — a) G3 अत्र (for तत्र) K1 2 वर्तमानश्च — K2 om (hapl) 12b-13c — b) D1 S [अ]पि (for [ए]व) K5 B2 मानसै, B4 Dc1 विग्रहै (for मानवै) — D1 om 12c-13b — c) S1 K1 3 ससरमानो, B1 ससारमाणो T2 यो (for वै) G3 बहुधा म्रियमाणो वै — d) G3 वर्तेयं (for योनीर्हि) B Dc1 Dn1 D5 6 G2 M योनीर्वं- (B3 4 °निर्व-, D6 °निर्वा; G2 °निं व, M3 °नी व) र्तामि सत्तम; T G1 निवृत्तो मुनिसत्तम

13 K2 om 13abc, D1 om 13ab (for both, cf v l 12) — a) T G1 2 लोक- (for धर्म) K1 5 धर्मसस्थापनार्थाय, G3 लोकसरक्षणार्थं च, M3 धर्मस्या वेक्षणार्थाय — b) K1 5 धर्मसरक्षणाय च — c) S1 K3 B1 3 4 D5 6 वेषैश्च (B3 °स्तु); K1 वशैश्च; B2 वेषै स्व; D2 वेषै स्व; D3 4 घर्षै स्व, G3 विषय (for वेषैश्च) K5 तैसै रूपैश्च वेषैश्च; Dn1 ततस्तैर्वेषश्चरूपैश्च — d) S1 K1 3-5 D1 सचरे (K3 °रन्); K3 भारत (for भार्गव)

भूतग्रामस्य सर्वस्य स्रष्टा संहार एव च ॥ १४
अधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामहमच्युत ।
धर्मस्य सेतुं बध्नामि चलिते चलिते युगे ।
तास्ता योनीः प्रविश्याहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १५
यदा त्वहं देवयोनौ वर्तामि भृगुनन्दन ।
तदाहं देववत्सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १६
यदा गन्धर्वयोनौ तु वर्तामि भृगुनन्दन ।
तदा गन्धर्ववच्चेष्टाः सर्वाश्चेष्टामि भार्गव ॥ १७
नागयोनौ यदा चैव तदा वर्तामि नागवत् ।
यक्षराक्षसयोनीश्च यथावद्विचराम्यहम् ॥ १८
मानुष्ये वर्तमाने तु कृपणं याचिता मया ।
न च ते जातसंमोहा वचो गृह्णन्ति मे हितम् ॥ १९
भयं च महदुद्दिश्य त्रासिताः कुरवो मया ।
क्रुद्धेव भूत्वा च पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ २०
तेऽधर्मेणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्मणा ।
धर्मेण निहता युद्धे गताः स्वर्गं न संशयः ॥ २१ C 14 1584 B 14 54 22 K 14 54 24

14 ^{a}) K8 ब्रह्म — ^{b}) T G1 2 M1 3 4 [ऽ]ह (for स्थ) K2 4 B3 4 Dc1 Dn1 D1-4 प्रभवाप्यय (D2 3 °यं), G1 M व्यय, G2 °स्यह G8 शार्वं शाको भवाप्ययौ — ^{c}) B3 om सर्वस्य — ^{d}) K4 सृष्टा

15 D4 om. 15^{ab} — ^{a}) K1 D3 अधर्मं, Dc1 स्वधर्मे — ^{b}) Ś1 K1 3-5 B3 5 D5 6 G2 M1 3 अच्युत (K2 5 B3 °त) (for अच्युत) K2 सर्वेषां मदनच्युता (sic) — ^{c}) B2 बध्नाति K1 4 D1 धर्मसेतु निच(K2 च व)ध्नामि — ^{d}) K2 च युगे, D1 (marg sec m) चलित (for the second चलिते) D3 चालित चलित युगे, G8 चरिते चरिते युगे — ^{e}) Ś1 तासु, B5 तथा (for तास्ता) Dc1 योनिं, D1 योनि K2 4 6 D1 G3 वां ता योनिं प्रविश्या(K5 D1 °वक्ष्या)हं, T1 G1 तस्मा योनिं प्रविश्याह — ^{f}) M3 प्राणिना (for प्रजाना)

16 ^{a}) T G1 पुनस् (for यदा) K3 यत्रा त्व वेद योनौ वा; B1 2 (before corr) D1-4 यदाहं देवयोनी-(B3 [before corr] D4 नि)षु — ^{b}) D3 वक्ष्यामि (for वर्तामि) G8 वर्ते कुरकुलोद्वह — Ś1 K1 2 3 om (hapl.) 16^{c}-17^{b} D1 repeats 16^{cd} after 17^{b} — ^{c}) K4 D1 (both times) तदैव, B3 तदा त्व T G1 तदेह (T °हे), G2 तदेव, M तदेह (for तदाह) D3 दैववद्, G2 एव तत् (for देववत्) — ^{d}) K2 भाम्ययामि (for आचरामि) K4 (marg sec m) D1 (both times) भृगू(K4 [orig] रघू)द्वह (for न मशय)

17 Ś1 K1 3 5 om 17^{ab} (cf v l 16) D4 om (? hapl) 17 — ^{a}) G2 यथा (for यदा) K3 B1-4 Dc1 च, B5 Dn1 D5 6 वा (for तु) — ^{b}) G8 वर्तेह (for वर्तामि) — After 17^{b}, D1 repeats 16^{cd} and om 17^{cd} — ^{c}) K5 चेष्टा, B5 Dc1 D5 6 सर्वम् (for चेष्टा) B3 तदा गधर्वचेष्टाया, G8 यथा गधर्वं वद्वेप — ^{d}) K4 चरामि भृगुनदन, K5 सर्वां चेष्टामि सर्वश, Dc1 D5 6 आचरामि न सशय

18 ^{a}) G1 यथा (for यदा) G3 वर्ते (for चैव) — ^{b}) T1 तथा, M3 कदा (for तदा) D6 चेत्तामि (sic), G3 चेष्टा तु (for वर्तामि) — D4 om 18^{cd} — ^{c}) K2 योनौ च, K4 Dc1 D1 T G योनौ तु, B1 2 -योनीषु, B3 4 योन्या तु, B5 -योनीस्तु, Dn1 D5 6 M योन्योस्तु (for योनीश्च) — ^{d}) K1 यथाविद्, K3 तदा तद्, D6 तथा* (for यथावद्) K4 तथावृद्धि चराम्यह, G3 तथावृत्तिश्चरा°

19 K2 om (? hapl) 19^{a}-20^{b} — ^{a}) Ś1 मानुषे, G8 मानुष्य, M1 2 °ष्या K1 3 5 Dn1 D3-4 वर्तमानेन, B Dc1 M °ना ते तु, G1 धिभ्रता ते तु K4 D1 मन्युना वर्तमानेपि — ^{b}) K1 3 याचितं, K6 D5 6 G2 याचता, M2 याचितो B2 कृपण यांनि मायया — K4 om (hapl) 19^{c}-20^{b} — ^{c}) G3 वै (for ते) D4 T2 जातसमोहो (T2 °हाद्), T1 G1 2 जयसमोहाद् (T1 °हा) — ^{d}) B1 3 Dc1 D1-3 [ऽ]गृह्णत; B5 गृह्णतु K5 यद्धित, B1 T G1 2 मोहित (for मे हितम्) B2 Dn1 D4-6 वचोगृह्णंत मोहिता (B2 °त)

20 K2 4 om 20^{ab} (cf v l 19) — ^{a}) B3 जय (for भय) T G1 2 तु (for च) — ^{b}) D4 यथा (for मया) — ^{c}) G3 M1 2 क्रुद्धे च (G3 तु) B1 6 तु (for च) D5 6 क्रुद्धेन वपुषा भूत्वा — ^{d}) T G1 2 M उप- (for अनु) Ś1 K1 3 5 D3 दर्शितं (D3 °त), K2 4 D1 पूर्वश (for दर्शिता) G3 यथावदपि गर्हिता

21 ^{a}) B1-3 Dc1 स्वेन धर्मेण, Dn1 ते स्वधर्मेण, D5.6 से तु पापेन, T2 G1 M3 ते धर्मेण ह (T2 हि), G3 तेनाधर्मेण (for तेऽधर्मेणेह) K3 सयुक्त — ^{b}) T G1 पतिता (for परीता). K4 D1 कर्मणा, B1 M2 3

C 14 1583 B 14 54 23 K 14 54 25 लोकेषु पाण्डवाश्चैव गताः ख्यातिं द्विजोत्तम । एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

उत्तङ्क उवाच ।

अभिजानामि जगतः कर्तारं त्वां जनार्दन ।
नूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ॥ १
चित्तं च सुप्रसन्नं मे त्वद्भावगतमच्युत ।
विनिवृत्तश्च मे कोप इति विद्धि परंतप ॥ २
यदि त्वनुग्रहं कंचित्त्वत्तोऽर्होऽहं जनार्दन ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं तन्निदर्शय ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः ।
शाश्वतं वैष्णवं धीमान्ददृशे यद्धनंजयः ॥ ४
स ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् ।
विस्मयं च ययौ विप्रस्तद्दृष्ट्वा रूपमैश्वरम् ॥ ५

-धर्मिणाः D5 धर्मेत D6 परीता धर्मकालत —c) D6 निहतो —d) D6 स्वर्गे

22 a) D5 सर्वे, G3 ख्यातिं (for चैव) —b) D3 गता क्षाति (sic), G3 गमिष्यति (for गता ख्यातिं) K3 5 न मशय (for द्विजोत्तम) D5 6 गता ख्यातिं (D6 °त) द्विजोत्तमा —d) M2-4 मा (for मा)

Colophon — *Sub parvan* K3 4 5 B D (except D1) उत्तं (B1 3 4 5 °त) कोपाख्यानं — *Adhy name* T1 भगवत्तत्त्व, G3 श्रीकृष्णमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 63, B1 56, B3 5 53 (as in text), Dn1 M4 (inf lin) 54, D1 50, T1 40, T2 G1 2 M 39, G3 52 — *Śloka no* Dn1 23

54

1 B उत्तक, S उदक (for उत्तङ्क) —b) Ś1 K3 M2-4 त्वा — K4 D1 om (hapl.) 1c-3b —c) K3 3 तव (for भवत्) K3 [ऽ]य (for ऽयम्) —d) K3 मविद् (for इति) K3 B1 S [अ]त्र (for [अ]स्ति). D3 सशय

2 K4 D1 om 2 (cf v 1 1) —a) K3 चित्तं, G3 मनश् (for चित्तं) D3 4 सप्रसन्न, D3 संप्रशांत —b) M3 तद् (for त्वद्) B3 (marg as in text) रतम् (for -गतम्) —c) Ś1 K1 3 B3 शाप (for कोप) B1 3 4 5 D (D1 om) विनिवृत्त च मे (Do1 om मे) शापाद् —d) G3 यदूत्तम (for परंतप)

3 K4 D1 om. 3ab (cf v 1 1) —a) T2 G2 कश्चित्, M किंचित् (for कश्चित्) —b) B D (D1 om) त्वत्तोर्हामि, T1 त्वत्तो भोक्तु, G1 त्वद्भक्तोहं (for त्वत्तोऽर्होऽहं) K3 ममोपरि रमाप्रिय — 3cd = (var) 6 33 3cd —c) Ś1 तद् (for ते) K3 वासुदेव महा** —d) K4 5 S वैष्णव (for ऐश्वर) K4 मे नि, D3 तद्धि, D6 विद्धि, G3 मां नि (for तन्नि) K3 तद्रूप दर्शयाद्य वै

4 K3 om 4 —a) K4 2 D1 तु (for स) —c) K4 D1 वैष्णव शाश्वत धीमान् —d) K4 5 D1 G3 यद्ददर्श, B3 ददृशे तद्, M3 °शे यं (sic) G3 ददृशे धर्मनंदन

5 After 5a, K4 D1 ins

109* वैष्णव रूपमुत्तमम् ।
सुमहत्तेजसा युक्त

—b) Ś1 K1 3 महा (K3 °ह) द्भुत, Do1 महाभूत, T G1 °भुज — After 5b, K1 5 B D T2 ins

110* सहस्रसूर्यप्रतिम दीप्तिमत्पावकोपमम् ।
सर्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन्त विश्वतोमुखम् ।
तद्दृष्ट्वा परम रूप विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् ।

[(L 1) D3 नीत्या यम् (for दीप्तिमत्) —(L 2) D3 T2 सर्वमावृत्य तिष्ठत (for the prior half) D3 आकाश, T2 विशेश (for तिष्ठन्त) B3 Dn1 D2-6 सर्वतोमुख (for विश्व°) —(L 3) D3 6 T2 त (for तद्) B1 3 (marg

उत्तङ्क उवाच ।

विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु यस्य ते रूपमीदृशम् ।
पद्भ्यां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चावृतं नभः ॥ ६
द्यावापृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तदावृतम् ।
भुजाभ्यामावृताश्चाशास्त्वमिदं सर्वमच्युत ॥ ७
संहरस्व पुनर्देव रूपमक्षय्यमुत्तमम् ।
पुनस्त्वा स्वेन रूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमेजय ।
वरं वृणीष्वेति तदा तमुत्तङ्कोऽब्रवीदिदम् ॥ ९
पर्याप्त एष एवाद्य वरस्त्वत्तो महाद्युते ।
यत्ते रूपमिदं कृष्ण पश्यामि प्रभवाप्ययम् ॥ १०
तमब्रवीत्पुनः कृष्णो मा त्वमत्र विचारय ।
अवश्यमेतत्कर्तव्यममोघं दर्शनं मम ॥ ११

C 14 1793
B 14 53 12
K 14 5 17

---

as above) ᵃ अच्युत, D₃ ₆ उत्तम (for अच्युतम)]

—ᶜ) G₃ ततो (for यथौ) —ᵈ) B D (except D₁) तं दृष्ट्वा परमेश्वर

6 B उतंक, S उदङ्क (for उत्तङ्क) — After the ref., T G M₃ ₄ ins

111* नमो नमस्ते सर्वात्मन्नारायण परात्पर ।
परमात्मन्पद्मनाभ पुण्डरीकाक्ष माधव ।
हिरण्यगर्भरूपाय समारोचारणाय च ।
पुरुषाय पुराणाय चान्तर्यामाय ते नमः ।
अविद्यातिमिरादित्य भवव्याधिमहौषधम् । [5]
ससारार्णवपार त्वा प्रणमामि गतिर्भव ।
सर्ववेदैकवेद्याय सर्वदेवमयाय च ।
वासुदेवाय नित्याय नमो भक्तप्रियाय ते ।
दयया दुःखमोहान्मा समुद्धर्तुमिहार्हसि ।
कर्मभिर्दहुभि पापैर्बद्ध पाहि जनार्दन । [10]

[(L. 1) T G₁ परात्मक (for परात्पर) —(L. 3) T₁ G₁.₂ समगोचरणाय च (for the post. half) —(L. 4) T₂ G₁ ज्ञंतर्यामाय, G₃ नूतनधाय (for चान्तर्यामाय) —(L. 5) G₃ तव (for भव) T₂ G₁ -महौषधे —(L. 6) T₁ G₁ मार (for सार) M₃ त्वा (for त्वा) —(L. 7) T₂ G₁ सर्ववेदैरवेद्याय (for the prior half) G₁.₂ सर्ववेद (for ॰देव) —(L. 9) M₄ ना (for मां) G₃ यदा हि दुःखमापन्न (for the prior half) G₃ त्वम् (for इह)]

—ᵃ) Ś₁ K₁–₃ D₅ कर्म, G₃ रूप (for -कर्मन्) —ᵇ) T₂ G₂ ऐश्वर (for ईदृशम्) B D (except D₁) विश्वात्मन्वि(Dc₁ स्मा वि)श्वसंभव — D₃ om. 6ᶜ–7ᵇ —ᶜ) K₃ च (for ते) Ś₁ K₁ देवी, K₃ देव (for व्याप्ता) —ᵈ) Ś₁ B₃ सवृत, K₄ Dc₁ D₁ च वृतं (for चावृतं)

7 D₃ om 7ᵃᵇ (cf v l 6) —ᵃ) K₂ तत् (for यत्) G₃ मध्ये —ᵇ) B₃ जठरे (submetric) (for ॰रेण) K₄ Dn₁ D₂ ₃ ₄–₆ तवावृत, B₁ वृत तदा, L₁ G₂ तयावृत, G₃ M₃ ममा॰ (for तदा॰) —ᶜ) Some MSS आवृत्ताश्, K₆ त्वाशाश्, G₂ ह्यागास् (for चाशास्) —ᵈ) K₄ M₂ अच्युत

8 ᵇ) K₃–₅ D₁ अक्षयम् —ᶜ) Ś₁ K₁.₂ त्वा —ᵈ) Ś₁ K₁ ₂ केशव (for शाश्वतम्)

9 After the ref., K₄ D₁ ins

112* मुनिं विस्मयमनस दृष्ट्वा कृष्णो महामना ।
मनसा सुप्रसन्नेन प्रीयमाणो जनार्दन ।

—ᵈ) B Dc₁ उतंको, S उदङ्को

10 ᵃ) K₄ D₁ कृष्ण (for एष) K₂ ₄.₆ D₁ मे त्वद्य, D₅ ₆ पुनाद्य (for एवाद्य) G₃ पर्याप्त एवाद्य वर —ᵇ) G₃ एष, Bom ed परस् (for वरस्) K₃ सु त्वत्तो (for त्वत्तो) D₅ महाद्युति —ᶜ) D₂ तद्, D₃ ये (for यत्) M₁.₂ lacuna for कृष्ण —ᵈ) K₂ T M₁–₃ प्रभवाप्ययं, K₄ D₁ प्रत्ययाप्यय, B₁–₃ Dn₁ D₂–₆ पुरुषोत्तम, B₄ ₅ Dc₁ पुरुषाप्ययं (for प्रभवाप्ययम्)

11 ᵃ) Ś₁ K₁ ₂ पुनस्तमब्रवीत्कृष्णो —ᵇ) G₂ मां त्वमत्र विहारय (sic) —ᶜ) K₃ एव (for एतत्) —ᵈ) K₃ Dc₁ मया, T₂ G M₁.₂ ₄ तव (for मम) B₁ ₂ अमोघ मम दर्शन

12 B उतंक, S उदङ्क —ᵃ) K₄ B₁ Dn₁ D₁ ₂ अवश्य Ś₁ K₁.₂ मे, K₃ ₄ ₅ B₁ ₂–₅ Dc₁ D₁ G₃ येद्, B₂ Dn₁ D₃–₆ च (for वै) G अवश्य कार्यो यो मे —ᵇ) Ś₁ K₁–₃ B₄ यदेतन्, G₃ यथेव (for यथे- तन्) K₃ D₁.₆ यथैतन्म(D पतन्मे म)न्यसे भवान्

C 14 1799
B 14 54 13
K 14 55 18

उत्तङ्क उवाच ।

अवश्यकरणीयं वै यद्येतन्मन्यसे विभो ।
तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्धि दुर्लभम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोत्तङ्कमीश्वरः ।
एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ ॥ १३
ततः कदाचिद्भगवानुत्तङ्कस्तोयकाङ्क्षया ।
तृषितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम् ॥ १४
ततो दिग्वाससं धीमान्मातङ्गं मलपङ्किनम् ।
अपश्यत मरौ तस्मिञ्श्वयूथपरिवारितम् ॥ १५
भीषणं बद्धनिस्त्रिंशं बाणकार्मुकधारिणम् ।
तस्याधः स्रोतसोऽपश्यद्वारि भूरि द्विजोत्तमः ॥ १६
स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव ।
एह्युत्तङ्क प्रतीच्छस्व मत्तो वारि भृगूद्वह ।
कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृट्समाहतम् ॥ १७
इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत ।
चिक्षेप च स तं धीमान्वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् ॥ १८
पुनः पुनश्च मातङ्गः पिबस्वेति तमब्रवीत् ।
न चापिबत्स सक्रोधः क्षुभितेनान्तरात्मना ॥ १९
स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ।
श्वभिः सह महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ २०
उत्तङ्कस्तं तथा दृष्ट्वा ततो व्रीडितमानसः ।

—^{c}) K3 यत्रेष्टो; D5 6 य(D6 त)स्त्वेन; G3 यच्छ्रेन (for यत्रेष्टं) —^{d}) K4 मेरूषु, D6 मरूश्च (for मरुषु)

13 N om the ref —^{a}) D01 संहृत्य D5 6 तेज स्वं (for तत्तेज) —^{b}) B D01 [उ]तंकम्, S [उ]दकम् —^{c}) K3 D3 4 यष्टव्ये, D5 6 प्रष्टव्ये G3 स तु (for सति) —^{d}) Ś1 द्वारिका G3 गत (for ययौ) —After 13, Ś1 K1 3 ins an addl colophon [*Adhy no* Ś1 64]

14 Before 14, Ś1 K1 3 ins वैशंपायन उवाच —^{b}) K1 अतकस्, B D01 उतकस्, S उदकस् B1 2 M1 काम्यया (for -काङ्क्षया) —^{d}) D3 चास्मार (for स°)

15 ^{b}) D2 G1 corrupt K3 मतगं Ś1 (before corr as in text) B1 2 D6 -पङ्किल, K2 -पङ्कितं, K5 लिंपितं, D01 -पङ्किणं, T वर्तिन K4 मातग वल कपिनं —G3 om 15^{c}–17^{b} —^{c}) T2 G1 अपश्यत्तु K3 मरुौ (for मरौ) —^{d}) Ś1 K1 3 श्व(K1 छ)जूट, K2 4 स्वयूथ (for श्वयूथ-) B4 -विराजित (submetric) (for -परिवारितम्)

16 G3 om 16 (cf v l 15) —^{a}) K1 corrupt, G2 भूषण (for भी°) T2 भद्र (for बद्ध) D5, 6 निस्त्रश —^{b}) K3 दारिण (for धा°) —^{c}) D01 corrupt. T1 G1 2 Cv [अ]प (for [अ]ध) K2 4 B3 5 D01 D1 3 श्रोतसो; D4 M4 स्रोतसा —^{d}) K3 सृजोत्तम (sic), K4 D01 D6 M3 द्विजोत्तम (K4 °मं)

17 G3 om 17^{ab} (cf v l 15) —^{a}) Ś1 K1 3 स्रवद्वै स, K4 D1 स्रवज्जलं; K5 श्रवत स, B1 2 स्रयन्नेव, D6 स्मरतेव, S (G3 om, T2 before corr) स्रवत स (for स्मरन्नेव) M1 2 तत् (for त) —^{b}) K3 मतंग —^{c}) B1–4 [उ]तङ्क, B5 [उ]दंक K4 5 D1 T G1 2 प्रतीच्छ स्व, D2 °क्षस्व, D3 °ह्यस्व, D6 यस्व (for °च्छस्व) —^{d}) K2 वारि मत्तो (by transp), B1 2 वारि भूरि (B1 °वि), B5 मत्तो भूरि —^{f}) D5 स्वा B1 क्षुत् (for तृट्-) K1 2 4 D1 समाहित, K3 -पिपासित; D01 S समन्वित, Dn1 D3–6 समाश्रित (for °हतम्) K5 त्वां दृष्ट्वा वर्धितं हि वै

18 ^{b}) G3 तं क्रोधान् (for तत्तोयं) K3 D6 [अ]भिनद्त, T G [अ]भ्यमन्यत (for °नन्दत) —^{c}) G3 चुकोप (for चिक्षेप) —^{d}) T2 अध्याभिर् (for उग्रा°) Ś1 K1–3 अच्युत (K2 °त)

19 T1 om 19^{a}–21^{b} —^{a}) T2 G1 2 तु (for च) B4 मतगश्च (for च मातङ्ग) — K4 D1 M1 2 om (hapl) 19^{c}–22^{d} —^{c}) B4 D01 चापिबत (for न चापिबत्) K3 सुमंक्रुद्ध; T2 G1 3 च सक्रोध (G3 °धात्) —^{d}) G1 3 M3 क्षुधितेन (for क्षुभि°)

20 K4 D1 T1 M1, 2 om. 20 (cf v l 19) D2 om (hapl) 20^{ab}, Ś1 reads it on marg —^{a}) Ś1 तथापि, K1 3 तथा हि; B4 D01 तथा तु (for स तथा). K5 स निश्चयात्तया तेन —^{b}) G3 महामना.

21 K4 D1 M1, 2 om 21, T1 om 21^{ab} (for all,

मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनामित्रघातिना ॥ २१
अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ।
आजगाम महाबाहुरुत्तङ्कश्चैनमब्रवीत् ॥ २२
न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ।
सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो ॥ २३
इत्युक्तवचनं धीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
उत्तङ्कं श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २४
यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं वृतेन वै ।
तादृशं खलु मे दत्तं त्वं तु तन्नावबुध्यसे ॥ २५
मया त्वदर्थमुक्तो हि वज्रपाणिः पुरंदरः ।
उत्तङ्कायामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः ॥ २६
स मामुवाच देवेन्द्रो न मर्त्योऽमर्त्यतां व्रजेत् ।
अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्भृगुनन्दन ॥ २७
अमृतं देयमित्येव मयोक्तः स शचीपतिः ।
स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २८
यदि देयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महाद्युते ।
भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने ॥ २९
यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै ।
प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवायामृतं प्रभो ।
प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन न दद्यामिति भार्गव ॥ ३०
स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः ।
उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् । C 14 1619 B 14 5 38 K 14 53 37

cf v l 19) — ^{a}) B D_{c1} उतकस्, T_2 G $M_{3.4}$ उदंकस् K_3 D_2 ततो, T_2 तदा (for तथा) — ^{b}) K_3 तया; D_5 तमो (sic), G_2 तत्र (for ततो) T_2 G_1 दाकित-, G_2 वृद्धित, $M_{3.4}$ व्रीळित (for व्रीडित) — ^{c}) K_3 *ल्ब्धम्, D_4 प्राळब्धम्, G_1 प्रलु, G_3 प्रलोम्यम् — ^{d}) G_3 कृष्णेनामिततेजसा

22 K_4 D_1 $M_{1.2}$ om 22 (cf. v l 19) — ^{c}) B D (D_1 om) बुद्धिर् (for -बाहुर्) — ^{d}) K_1 B उतकश्, $K_{2.3}$ D_{c1} उत(K_3 °त्त)क, S ($M_{1.2}$ om.) उदकश् $Ś_1$ $K_{1.3}$ [इ]दम्, K_4 तम्, D_2 G_1 [ए]वम् (for [ए]नम्)

23 Before 23, K_4 D_1 ins उत्तङ्क उवाच — ^{a}) M_2 युक्तस् K_4 त्वीदृशं (for ता) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ त्वया तु पुरुषोत्तम — ^{c}) K_3 -मुखेभ्यो — ^{d}) $K_{3.4}$ B_2 D_1 -श्रोतसा, D_5 वेतसा

24 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ [उ]क्तो (for [उ]क्त) B D (except D_1) त तु, T G_1 धीर (for धीमान्) — ^{b}) $K_{1.3}$ महाबुद्धि — ^{c}) K_1 B D_{c1} उतक, S उदक

25 ^{a}) $Ś_1$ K D_1 G_3 [ए]त्र (for [इ]ह) — ^{b}) D_5 दातु योग्यं (by transp) $Ś_1$ $K_{1.3}$ वृत्तेन, $K_{4.5}$ D_{1-3} T_2 G_1 धृतेन, B_5 G_2 मतेन, G_3 अनेन (for वृतेन) $B_{1-3.4}$ (marg) ह (for वै) B_1 D_{c1} योग्य दातुं वृते- मघ — ^{d}) $Ś_1$ T $G_{2.3}$ त (for तन्) $B_{3.4}$ D_{c1} -बुध्यथा (for °से) $B_{3.5}$ D_{n1} D_{2-6} Bom. ed तच ($D_{5.6}$ तद्य, Bom ed यच) त्व नावबुध्यथा

26 ^{a}) B_3 D_{n1} D_{2-6} वै, $M_{1.2}$ [s]सि (for हि) — ^{b}) B_3 पुन पुन (for पुरदर) — ^{c}) B D_{c1} उतकाय, S उद — ^{d}) K_3 हृद (for इति) $Ś_1$ $K_{1.3}$ प्रभो

27 K_3 D_{c1} om 27^{c}–28^{d} — ^{c}) G_1 M अन्यद् (for अन्यम्) — ^{d}) K_3 असकृद्; T_2 तेन त्वं (for [इ]त्यसकृद्) K_4 D_1 ह्यसकृज्जगदीश्वर

28 K_3 D_{c1} om 28 (cf v l 27) — ^{a}) $K_{3.4.5}$ $B_{1.3}$ D_1 इत्येव — ^{b}) B_1 इति (for मया) K_4 उक्त: D_{n1} च (for स) — G_1 om 28^{c}–29^{d} — ^{c}) K_1 corrupt. D_1 G_3 M मा (for मां)

29 G_1 om 29 (cf v l 28) — ^{a}) $Ś_1$ D_8 देवम् (sic), K_1 चेयम् (for देयम्) K_3 हि, $D_{5.6}$ ते, G_3 चेन् (for वै) — ^{b}) $M_{1.2}$ [s]यं (for ऽहं) $B_{1.3}$ D_{n1} D_{2-6} T G_3 महामते (for °द्युते) — ^{c}) K_3 D_2 भूत्वाभूत — ^{d}) K_2 महामते, D_6 °त्मनि

30 ^{a}) G_3 [ए]तत् (for [ए]वं) K_3 -गृह्णामि, K_4 D_6 गृह्णाति, D_1 (also as in text) -गृह्णासि — ^{b}) $K_{3.4.5}$ D_1 उत्तमं (for अद्य वै) B_3 भार्गवोप्यमृतं विभो — ^{c}) K_5 एव (for एष) — ^{d}) K_4 B_5 D_{c1} $D_{1.5.6}$ T $G_{2.3}$ विभो (for प्रभो) $B_{1.3}$ D_{n1} D_{2-4} भार्गवस्यामृत विभो, B_3 वचनात्तव केशिहन् — ^{f}) K_3 om न T $G_{1.2}$ M दास्यामि (for दद्याम्) $K_{3.4.5}$ D_1 माधव (for भार्गव) B D_{c1} D_{n1} D_{3-6} G_3 दास्यामि न (B_{3-5} D_{c1} $D_{5.6}$ G_3 न दास्यामि) कथचन

C. 14 1620 B 14 55 34 K 14 55 37 चण्डालरूपी भगवान्सुमहांस्ते व्यतिक्रमः ॥ ३१
यत्तु शक्यं मया कर्तुं भूय एव तवेप्सितम् ।
तोयेप्सां तव दुर्धर्ष करिष्ये सफलामहम् ॥ ३२
येष्वहःसु तव ब्रह्मन्सलिलेच्छा भविष्यति ।
तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः पयोधराः ॥ ३३
रसवच्च प्रदास्यन्ति ते तोयं भृगुनन्दन ।
उत्तङ्कमेघा इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते ॥ ३४
इत्युक्तः प्रीतिमान्विप्रः कृष्णेन स बभूव ह ।
अद्याप्युत्तङ्कमेघाश्च मरौ वर्षन्ति भारत ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

31 ^{c}) T G_1 तदा (for तथा) — For 31^{ab}, G_3 subst.

113* स तथा तेन रूपेण वासवस्त्वामुपागत ।

— ^{c}) D_4 [आ]दि- (for [अ]पि) — ^{d}) $K_{4\,5}$ D_1 T_1 M_1 ददन्, G_2 दधत् (for ददत्) — ^{e}) K_5 B_{1-4} Dn_1 D_{2-6} G_3 चाडाल (D_4 °ळ) D_6 -रूपो, T_1 रूप (for रूपी) K_3 D_5 मघवा (for भगवान्) — ^{f}) K_2 स (for सु) D_6 तद् (for ते)

32 ^{a}) K_3 यत्र, M_1 यस्तु (for यत्तु) $D_{5\,6}$ [अ]शक्य (for शक्य) G_3 यत्तु कर्तुं मया शक्य — ^{b}) $M_{1\,2}$ एप (for एव) — ^{c}) B_2 G_2 तोयेच्छा (for तोयेप्सां) $Ś_1$ $K_{2\,4\,5}$ B_1 Dn_1 D_{1-6} दुर्धर्षां; K_1 °र्षं; B_2 °र्षे Dc_1 तोयेच्छा यदि दुर्धर्षं — ^{d}) Dc_1 सफलम्, D_3 स सताम् (for सफलाम्).

33 ^{a}) B D (except D_1) च ते (for तव) K_1 T G_1 M_1 ब्रह्म — ^{b}) $K_{1\,2\,4}$ B_4 Dc_1 Dn_1 D_{1-4} G_3 सलिलेप्सा, $D_{5\,6}$ तोयेप्सा च; T G_1 सुजलेप्सा (G_1 °च्छा) (for सलिलेच्छा) — ^{c}) $K_{4,5}$ $D_{5\,6}$ मेरौ; D_4 पूर्णौं (sic) (for मरौ) — ^{d}) K_3 जलपूर्णं पयोधर

34 ^{a}) G_3 प्रसवाच् (for रसवच्) — ^{b}) $K_{3\,5}$ तत्तोयं, Dc_1 $D_{5\,6}$ S तोय ते (G_3 वै) (by transp) K_4 भृगुनंदनं — ^{c}) K_1 B Dc_1 उतंकमेघा, S उदकमेघा — ^{d}) K_3 corrupt. $Ś_1$ K_1 चैव ते, $K_{2\,4}$ $D_{1\,5\,6}$ चापरे, M_4 वा भुवि (for चापि ते)

35 ^{a}) K_1 इत्युक्ता K_1 Dn_1 विप्र, $K_{2\,4\,5}$ D_1 क्षिप्र, K_3 विप्रा — ^{b}) K_2 T_1 G_1 च (for स) — ^{c}) K_1 B Dc_1 [उ]तक-, S (except G_3) [उ]दंक $K_{2\,5}$ तु, K_4 D_1 S ते (for च) — ^{d}) D_{3-6} मेरौ (for मरौ) K_2 वर्षंत; T $G_{1\,2}$ M वर्तंति (for वर्षन्ति) K_4 D_1 चापरे (for भारत)

Colophon. — *Sub-parvan* $K_{2\,4\,5}$ B D T_1 उत्त ($B_{1\,3}$ Dc_1 °त, T_1 °द)कोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 65, B_1 48, B_2 54 (as in text), Dn_1 M_4 (*inf lin*) 55, D_4 51, T_1 41, T_2 $G_{1,2}$ M 40, G_3 53 — *Śloka no* Dn_1 38

५५

जनमेजय उवाच ।
उत्तङ्कः केन तपसा संयुक्तः सुमहातपाः ।
यः शापं दातुकामोऽभूद्विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
उत्तङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय ।
गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यं कंचिदपूजयत् ॥ २
सर्वेषामृषिपुत्राणामेष चासीन्मनोरथः ।
औत्तङ्कीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामिति भारत ॥ ३
गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ।
उत्तङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा ॥ ४
स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा ।
सम्यक्चैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् ॥ ५
अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञाय गौतमः ।
उत्तङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत ॥ ६
तं क्रमेण जरा तात प्रतिपेदे महामुनिम् ।
न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः ॥ ७
ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं ययौ ।
उत्तङ्कः काष्ठभारं च महान्तं समुपानयत् ॥ ८
स तु भाराभिभूतात्मा काष्ठभारमरिंदम ।
निष्पिपेष क्षितौ राजन्परिश्रान्तो बुभुक्षितः ॥ ९ C 14 1633 B 14 56 9 K 14 56 9

55

1 a) B (except B2) उतक, S उदक G3 नैव (for केन) — b) K4 D1 नु, T G1 2 M2 4 म (for सु) K1-3 -महातप, K5 °मुने B Dc1 Dn1 D4-5 मयुक्तो वै (B3 om वै) महामना (D3 °मुनि) — c) K2 ताप (for शाप) G2 मोक्तुकामो (for दातु°)

2 a) B (except B2) Dc1 उतको, S उदको D5 6 तपसा (for महता) K4 स उत्तको महायुक्तस् — b) B3 तेजसा, D5 6 महता (for तपसा) — c) D1 गुरुभक्त, D3 °मत्त (for °भक्त) — d) K3 नो (for न) K5 B 4 Dn1 D3 4 5 T1 G3 [अ]न्यत् (for [अ]न्य) K1 2 Dn1 D3 4 5 T G1 2 किंचिद्, K3 Dc1 कश्चिद् (for कंचिद्) D2 नान्यत्किंचिदसज्जयत्

3 a) D3 ऋषि (for ऋषि) — b) K5 B D (except D1) om च — c) K4 उत्तकीं, B Dc1 Dn1 औतकीं (Dn1 °किं), S औदकीं Ś1 K1 3 -भक्तिं (for वृत्तिं) — d) K3-5 B3 4 D S (except G3) प्राप्नुयाम (for °याम्)

4 a) K2 3 गोतमस्य D2 मुख्यानां, G3 पुत्राणां (for शिष्याणां) — c) B1 उतके, S उदके K2 [ऽ]न्यधिका, K4 [ऽ]प्य°, G3 त° (for ऽभ्य°) — d) Ś1 K1 3 तथा (for तदा)

5 a) B3 मनन्य (sic) (for स तस्य) D2 सम (for दम) K3 -शौर्याणा (for -शौचाभ्यां) — b) K2 4 5 D1 शीलाद्येन, T G विज्ञानेन, M विश्रा(M4 प्रशा)-तेन (for विक्रान्तेन) K1 कर्मणा — c) K4 D5 एवोप-, M2 स्वैवाव- (for चैवोप-) K2 -कारेण (for -चारेण) — d) K2 3 गोतम

6 a) T1 G1 2 M3 4 (*inf lin* as in text) तथा (for अथ) D5 शिष्या (for शिष्य) — b) G3 -ज्ञाप्य M1 गौतम B D (except D1) समनुज्ञातवान् नृप, M3 4 (*inf lin*) °ज्ञातुमैहत — c) K1 3 उत्तक, B Dc1 उतंक, S उदक D5 परम (for परया) — d) D6 ऐच्छय

7 a) Dc1 तथा; M1 जरया (hypermetric) (for जरा) K2 B3 5 Dc1 तत्र, D5 M1 2 राजन्, D3 ज्ञातु (for तात) — b) B Dc1 T1 G M3 4 परिरेभे (for प्रतिपेदे) K4 D1 द्युतिं, K5 द्युतिं (for मुनिम्) — c) Dc1 om. न B3 वा (for च) Ś1 K1 3 व्यबुध्यत, B Dc1 T2 [अ]वबु°, G1 तां बुध्यति (for [अ]न्वबुध्यत) K2 तत (for तदा) — d) D6 मुनिं

8 b) T1 G1 काष्ठान् (for काष्ठानि) K2 [आ]नयने (for °यितुं) M1 2 काष्ठानानेतुमैहत — c) B Dc1 उतक, S उदक K4 D1 काष्ठ (for काष्ठ) K1 D2 M1 2 त, K2 (also as in text) स, G3 तु (for च) — d) K4 महात सुग्समानयत्

9 a) K3 च, B D (except D1) T2 G3 तद्, T1

C 14 1634
B 14 56 9
P 14 56 10

तस्य काष्ठे विलग्नाभूज्जटा रूप्यसमप्रभा ।
ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले ॥ १०
ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भार्गवः ।
दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुरोदार्तस्वरं तदा ॥ ११
ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
जग्राहाश्रूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना ।
पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञा शिरसावनता तदा ॥ १२
तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुबिन्दुभिः ।
न हि तानश्रुपातान्वै शक्ता धारयितुं मही ॥ १३
गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुत्तङ्कं प्रीतमानसः ।
कस्मात्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः ।
स स्वैरं ब्रूहि विप्रर्षे श्रोतुमिच्छामि ते वचः ॥ १४

उत्तङ्क उवाच ।

भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया ।
भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ १५
जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखं च मे ।
शतवर्षोषितं हि त्वं न मामभ्यनुजानथाः ॥ १६
भवता ह्यभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मया ।
उपपन्ना द्विजश्रेष्ठ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७

गौतम उवाच ।

त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव ।
व्यतिक्रामन्महान्कालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ॥ १८

$G_{1, 2}$ M_3 त, $M_{1, 2, 4}$ सं (for तु) — ^{b}) G_1 अरिंदम — ^{c}) Dn_1 D_4 निश्चिक्षेप (for निष्पिपेष) G_3 ततो (for क्षितौ) — ^{d}) G_3 -भ्रांतो

10 G_3 om 10^{ab} — ^{a}) B_3 काष्ट $Ś_1$ $K_{1, 3}$ सु (for वि-) — ^{b}) K_4 D_1 जातरूपाभवत्तदा

11 ^{a}) Dc_1 निष्पेष- (for -निष्पिष्ट) D_3 तत स भाडनिष्पेष्ट (sic) — ^{b}) Dn_1 D_{2-6} भारत (for भार्गव) K_2 क्षुधाक्रातोति भार्गव — ^{c}) K_2 वयसावस्था — ^{d}) $B_{1, 2, 5}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-4} T_1 G_1 [आ]र्त स्वर(Dc_1 °न)स् K_2 सथा (for तदा) $D_{5, 6}$ गुरोरार्त स्वरस्तदा — After 11, K_5 reads 13^{ab}

12 ^{a}) K_1 कुतो (for ततो) D_1 चास्य (for तस्य) — ^{b}) B D (except D_1) निभानना (for -निभेक्षणा) — ^{c}) $B_{1, 5}$ कराभ्या (for करेण) K_4 D_1 G_3 M_3 वयो (G_3 M_3 तपो)युक्तस्य धीमत, T $G_{1, 2}$ $M_{1, 2, 4}$ कर्मेरार्तस्य धीमत — ^{e}) T_2 वियोगाद् (for नियो°) G_1 भागज्ञा, G_3 धर्मात्मन् (for धर्मज्ञा) $Ś_1$ $K_{1, 3}$ पितुर्निदेशाद्धर्माच्च

13 K_5 reads 13^{ab} after 11 — ^{a}) K_5 [अ]भि- (for नि) G_1 दृढा (sic) (for दग्धौ) $Ś_1$ $K_{1, 3}$ तस्या नि(K_1 °स्माश्चि)पेतुर्निर्दग्धा — ^{b}) K_3 कचास्तैर्, $B_{3, 5}$ तौ कराव्, Dc_1 D_1 करौ ताव्, G_1 तैरार्तैर्, G_3 करौ तस्य (for करौ तैर्) $K_{2, 4, 5}$ D_1 -वारिभि (for बिन्दुभि) — ^{c}) T_1 G_1 च (for हि) G_3 अशपत्त (sic) (for अश्रुपातान) $B_{1, 2, 5}$ Dn_1 D_{2-5} तु, D_6 च (for वै) — ^{d}) K_1 शक्त, K_4 D_1 शक्त्या $Ś_1$ K_1 मम, K_2 D_2 $G_{2, 3}$ मर्हीं, B_3 म्म हि, B_5 Dc_1 Dn_1 स ह (for मही) K_3 शक्ता वरयितुं च सा

14 ^{a}) K_4 B_2 D_1 विप्र G_3 गौतमश्चाब्रवीदेनम् — ^{b}) K_1 B (except B_4) Dc_1 उतक, T $G_{1, 2}$ M उतकं $K_{1, 2}$ B_5 Dc_1 $D_{1, 6}$ T_2 प्रीति- (for प्रीत) G_3 उदक विप्रसत्तम — K_3 om 14^{c}–17^{b} — ^{c}) $B_{3, 5}$ T_2 G_1 M_2 तस्मात्, D_3 य° (for क°) G_1 पदापाद्ये (sic) (for तवाद्येह) — ^{d}) D_6 वच (for मन) G_3 शोकावरमिदं तव — ^{e}) $Ś_1$ K_1 स्वसैनं (sic), G_3 सुस्वर (for स स्वैर) K_2 वद (for ब्रूहि) Dc_1 $D_{5, 6}$ सखे मे (Dc_1 °स्वर) ब्रूहि तत्त्वत — ^{f}) B Dn_1 D_{2-4} तत्त्वत (for ते वच)

15 K_3 om 15 (cf v l 14) B Dc_1 उतक, S उदक (for उत्तङ्क) — ^{a}) K_2 भवत्कृतेन, K_5 भगव कृते (for भवद्गतेन) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 -गतेनैव, M_2 गते हव (for -गतेनेह) — ^{d}) D_2 भागानुगेन (for -भावा°) $B_{1, 2}$ $D_{5, 6}$ ह (for च)

16 K_3 om 16 (cf v l 14) — ^{a}) K_2 [अ]व बुध्या $B_{3, 4}$ Dc_1 वै (for मे) T $G_{1, 2}$ जरा ता नावबु- (T_1 °म बु)ध्यामि — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ वि-, D_6 [अ]नु, G_1 [अ]व-, G_3 प्र (for [अ]भि) — ^{c}) $B_{1-3, 5}$ Dc_1 Dn_1 $D_{2, 3, 5, 6}$ मा हि, D_4 मा वै, M_3 च त्व (for हि त्व) B_4 शतवर्षे मम गते — ^{d}) B D (except D_1) त्वम् (for माम्) $Ś_1$ अभ्यनुजानय, $K_{1, 4}$ D_1 °न्वजानया, K_2 °त्वजन्यया, B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} M °नुजानिथा, T_1 $G_{2, 3}$ °नुजज्ञिवान् (for °नुजानथा)

17 K_3 om 17^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) K_5 B D (except D_1) तु (for हि) — ^{b}) $Ś_1$ प्रत्यवता (sic)

किं त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव ।
अनुज्ञां गृह्य मत्तस्त्वं गृहान्गच्छस्व मा चिरम् ॥ १९
उत्तङ्क उवाच ।
गुर्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं द्विजसत्तम ।
तमुपाकृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २०
गौतम उवाच ।
दक्षिणा परितोषो वै गुरूणां सद्भिरुच्यते ।
तव ह्याचरतो ब्रह्मंस्तुष्टोऽहं वै न संशयः ॥ २१
इत्थं च परितुष्टं मां विजानीहि भृगूद्वह ।
युवा षोडशवर्षो हि यदद्य भविता भवान् ॥ २२
ददामि पत्नीं कन्यां च स्वां ते दुहितरं द्विज ।
एतामृते हि नान्या वै त्वत्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ २३
ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम् ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमथाब्रवीत् ॥ २४
किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्थं विनियुङ्क्ष्व माम् ।
प्रियं हि तव काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥ २५
यद्दुर्लभं हि लोकेऽस्मिन्रत्नमत्यद्भुतं भवेत् ।
तदानयेयं तपसा न हि मेऽत्रास्ति संशयः ॥ २६
अहल्योवाच ।
परितुष्टास्मि ते पुत्र नित्यं भगवता सह । C. 14 1652 B 14 56 27 K. 14 56 25

K3 4 B1–4 D (except Dc1) T1 G2 मम, K5 च ये, T2 G1 त्वया (for मया) —c) K4 D1 उपसन्ना (for °पन्ना) K3 T द्विजश्रेष्ठा

18 M1 2 om the ref —c) K3 4 D1 व्यतिक्रांतो, K8 M1 2 °क्रमन्, D3 °क्रमान् (for °क्रामन्) Ś1 K1 3 4 B1, 2 5 D4–6 T G2 महा (for महान्) —d) D5 6 [अ]बुद्धो हि, T1 G1 [अ]वबुध्या (sic), G2 °बुध्ये G3 द्विजोत्तम (for द्विजर्षभ)

19 Before 19, M1 ins गौतम —a) T G1 [अ]त्र (for [अ]द्य) K8 किं त्व*यद्यतिश्रद्धा —c) K4 D1 G3 प्राप्य (for गृह्य) Ś1 K1–3 अनुज्ञा गृह्यता मत्तस्, B Dc1 Dn1 D2–6 T2 °ज्ञा प्रतिगृह्य त्व (D3 °ह्यस्व) —d) Ś1 K1 3 स्व गृहान्गच्छ, K2 4 5 D1 G3 स्वगृहं गच्छ, B Dc1 Dn1 D2–6 स्वगृहान्गच्छ (for गृहान्गच्छस्व) M4 गृहान्गच्छ यथासुखं — After 19, Ś1 K1 3 ins an addl colophon [*Adhy no* Ś1 67]

20 B उतंक, S उदंक (for उत्तङ्क) —a) Ś1 K1 3 B1 D3 6 T G2 3 किं, G1 स (for कं) —c) B2 तद्, G3 किम् (for तम्) K3 4 5 B D T G उपाहृत्य (for °कृत्य) —d) K4 D1 [अ]नघ (for विभो)

21 K3 om the ref —b) B5 Dc1 M8 इष्यते (for उच्यते) —c) M1 2 व्याहरतो K3 D5 6 ब्रह्म, K5 नित्य, T G धर्मं (for ब्रह्मस्)

22 a) K4 D1 इष्ट (for इत्थ) Ś1 G3 हि, K1 3 तु (for च) M मा (for मां) —d) K4 5 B2 4 5

Dn1 D1–4 यद्यद्य, B1 3 Dc1 सद्योद्य (for यदद्य) D6 यावदद्य भवता भवान् (hypermetric), S यद् (T1 G1 तवा-, T2 G2 3 तद्)द्य त्व भविष्यसि (M2 also °सि)

23 a) B1 2 5 Dc1 Dn1 D2 3 G1 M ददानि (for °मि) B3 ददानि पत्नीं रम्यां च, T1 ददामि कन्यां पत्नीस्त्वे —b) K3 4 5 D1 विभो, D5 6 नृप (for द्विज) —c) M1 2 नान्यो K3 corrupt, B D (except D1) एतामृते (D3 °ता)गता (D5 6 °ना) नान्या, G3 एतामृते ननु स्याद्वै —d) G3 त्वत्तेजो

24 Before 24, S (except T2 G1) ins वैशंपायन —a) K3 यतस् (for ततस्) —b) G3 तपस्विनीं (for यश°) —d) D5 6 अथो (for अथ)

25 Before 25, D5 6 ins उतंक उवाच —a) K3 5 B1 5 D G2 M कं (for किं) —b) D6 om वि D1 M2 4 मा (for माम्) —c) Ś1 K1 3 च तव, K2 4 B Dn1 D2–4 हितं च (for हि तव) K3 कांक्ष्यामि, G3 कांक्षा मे D5 6 प्रिये च ते हितं कांक्षे —d) D6 धनजैर् (sic) (for धनैर्) T2 प्राणैर्वापि जनैरपि

26 a) Ś1 K1 3 सु-, D3 ये (sic) (for यद्) —b) Ś1 धातुम्, K4 D1 बलम्, B2 Dc1 न स्वम्, D5 तत्र, T1 नित्यम्, G2 सत्यम्, G3 प्रियम् (for रत्नम्) G3 इत्यद्भुत (for अत्य°) Dn1 D2–6 महत् (for भवेत्) —d) Ś1 K1 3 [ऽ]स्तीह, B3 [ऽ]स्त्यत्र (by transp), G3 भ्राति K3 न हि मेप्यस्ति दुर्लभं, T2 G1 तर्हि मे नास्ति संशय

27 K2 4 D3–6 अहिल्या —a) K3 4 5 D1 वत्स,

C 14 1652 B 14 56 27 K 14 56 76 पर्याप्तये तद्भद्रं ते गच्छ तात यथेच्छकम् ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

उत्तङ्कस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
आज्ञापयस्व मां मातः कर्तव्यं हि प्रियं तव ॥ २८

अहल्योवाच ।

सौदासपत्न्या विदिते दिव्ये वै मणिकुण्डले ।
ते समानय भद्रं ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत् ॥ २९
स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ।
गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा ॥ ३०
स जगाम ततः शीघ्रमुत्तङ्को ब्राह्मणर्षभः ।
सौदासं पुरुषादं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ३१
गौतमस्त्वब्रवीत्पत्नीमुत्तङ्को नाद्य दृश्यते ।
इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतं तु वै ॥ ३२
ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतम् ।
शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ॥ ३३

अहल्योवाच ।

अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन्ब्राह्मणोऽद्य मे ।
भवत्प्रसादान्न भयं किंचित्तस्य भविष्यति ॥ ३४
इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः ।
उत्तङ्कोऽपि वने शून्ये राजानं तं ददर्श ह ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

B1 2 5 Dn1 D3–5 T1 विप्र (for पुत्र) —b) B D (except D1) नित्य भ(D2 °त्यभ)क्त्या तवानघ —c) D8 पर्याप्तमेव तद्भद्र —d) Ś1 K1 3 पुत्र (for तात) D (except Dc1 D1) T G1 2 यथेप्सित, G3 °च्छसि (for °च्छकम्)

28 a) K1 B Dc1 उतकस्, S उदकस् G3 ता (for तु). B3 महातेजा (for °राज) —b) G3 वचो ब्रवीद् (by transp) —c) K3 आज्ञापयाद्य (for °यस्व) G3 M3 4 मा (for मां) K1 D3 माता (sic) (for मातः) —d) T G1 2 किं कर्तव्य (for कर्तव्य हि) B1 2 5 D (except D1) कर्तव्य च (B5 हि) तव प्रिय

29 K3 4 D4 5 अहिल्या —a) K4 D1 [अ]भिहृते, B1 3–5 G3 विदृते, Dc1 विहि*, T G1 2 रुचिरे (for विदिते) K5 परितुष्टास्मि ते वत्स (cf 27a), B2 Dn1 D3–6 सौदासपत्नीविदृते —b) Ś1 K1 स, K3 हि, B D (except D1) ये (for वै) — G3 om (hapl) 29c–31d —c) K2 G1 2 M समानय, K3 D3 समानाय (for °नय) G1 तु (for ते) —d) B1 3 G1 M1 स कृतो, B2 स हृतो (for सुकृतो)

30 G3 om 30 (cf v l 29) Before 30, T2 G1 ins वैशंपायन उवाच —a) D4 प्रतिसृत्य —c) D2 -प्रियार्थी वै, D3 प्रियार्थस्त्व —d) D3 न (for ते)

31 G3 om. 31 (cf. v l 29) K4 D1 om 31ab —b) K1 B D2 उतंको, S उदंको —c) T1 सदास (for सौदास) K2 पौरुपादं —d) K3 भिक्षतुं, D2 भक्षितुं

32 b) K1 B Dc1 उतको, S उदंको S [अ]त्र (for [अ]द्य) —c) K4 पृष्टे, G3 प्रति, M3 पृष्ट्वा K5 D4 समाचष्ट, D5 6 तयाचष्ट (for तमा°) —d) Ś1 K1 B Dc1 D2–6 G3 च सा, K3 च स, K5 च तु (for तु वै) K2 4 D1 कुण्डलार्थं तु त गत, Dn1 °र्थं तु वै च सा

33 a) G2 वै (for स) —b) K4 ते (for न) K2 Dc1 च, K4 न; G3 वा (for ते) —c) D6 शप्ता, G1 3 तव (for शप्त) —d) Ś1 K1 3 क्षपिष्यते, G3 हनिष्यति (for वधि°)

34 K4 D1 om 34 with the ref Ś1 K1 3 om the ref K2 D3–6 अहिल्या K2 om 34ab —a) K1 3 T2 M अजानत्या K1 सन् (for स) —b) D3 G1 भगवान् B D (D1 om) मया, G3 [ऽ]द्य वै (for ऽद्य मे) —c) K5 D4 तव (for भवत्-) B3 भवत्प्रसादानुभवा (sic) —d) S (except M3) तत्र (for तस्य) D5 6 करिष्यति (for भवि°)

35 a) K1 इत्युक्ता K3 तौ तदा (for प्राह ता) —c) B उत्तको, S उदंको K4 D1 हि (for ऽपि) —d) G3 राजानं च ददर्श स

५६

वैशंपायन उवाच ।

स तं दृष्ट्वा तथाभूतं राजानं घोरदर्शनम् ।
दीर्घश्मश्रुधरं नृणां शोणितेन समुक्षितम् ॥ १
चकार न व्यथां विप्रो राजा त्वेनमथाब्रवीत् ।
प्रत्युत्थाय महातेजा भयकर्ता यमोपमः ॥ २
दिष्ट्या त्वमसि कल्याण षष्ठे काले ममान्तिकम् ।
भक्षं मृगयमाणस्य संप्राप्तो द्विजसत्तम ॥ ३

उत्तङ्क उवाच ।

राजन्गुर्वर्थिनं विद्धि चरन्तं मामिहागतम् ।
न च गुर्वर्थमुद्युक्तं हिंस्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ४

राजोवाच ।

षष्ठे काले ममाहारो विहितो द्विजसत्तम ।
न च शक्यः समुत्स्रष्टुं क्षुधितेन मयाद्य वै ॥ ५

उत्तङ्क उवाच ।

एवमस्तु महाराज समयः क्रियतां तु मे ।
गुर्वर्थमभिनिर्वर्त्य पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ६
संश्रुतश्च मया योऽर्थो गुरवे राजसत्तम ।
त्वदधीनः स राजेन्द्र तं त्वा भिक्षे नरेश्वर ॥ ७
ददासि विप्रमुख्येभ्यस्त्वं हि रत्नानि सर्वशः ।
दाता त्वं च नरव्याघ्र पात्रभूतः क्षिताविह । C 14 1668 B 14 57 8 K 14 57 8

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K2 4 B D M1-3 उत्त(B1. 2-5 °त , M1-3 °ङ्क)कोपाख्यान, T उदकचरित — *Adhy name* K2 5 D1 कुडलानयन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 68 B1 3 5 55 (as in text), Dn1 M4 (*inf lin*) 56, D4 52, T1 42, T2 G1 3 M 41, G2 45 — *Śloka no* Dn1 35

56

1 ^{a}) D1 महाभूतं, G2 तदा° (for तथा°) — ^{b}) K2 4 5 D1 रूपिण (for -दर्शनम्) — ^{d}) Dc1 समुक्षितु, D3 च्छितु, G1 क्षितु (for °क्षितम्)

2 ^{a}) Dc1 न व्यर्थं, D3 नान्यया, G2 स कया — ^{b}) K2 च, K4 Dc1 D1 [अ]पि (for तु) T2 [ए]वम् — ^{c}) D1 प्रत्युदाय (sic), T2 G1 प्रत्यायर्यौ, G2 3 M प्रत्युद्ययौ

3 ^{a}) K1 दृष्ट्या Ś1 कल्याणि G3 दिष्ट्या प्राप्तोमि विप्रर्षे — ^{b}) B3 मध्ये, G3 ह्यस्मिन् (for षष्ठे) Dc1 ममान्तिके — ^{c}) K3 B Dc1 Dn1 D2 5 6 G3 भक्ष्य Ś1 D3 मृगयमानस्य — ^{d}) Ś1 K4 D1 6 M2 द्विजसत्तम Dc1 स प्राप्तो ममान्तिकं (submetric)

4 D3 om 4 G1 om. (hapl) 4^{a}–5^{b} T1 G2 (both om. the ref) read 4 after 6^{b} B उतक, T2 G3 M उदक (for उत्तङ्क) — ^{b}) K4 D1 इव (for इह) — ^{c}) G2 M2 इत्युक्त (for उद्युक्त) — ^{d}) D2 मनीपिण

5 G1 om 5^{ab} (cf v l 4) T2 G2 om 5^{ab} D3 om the ref — ^{a}) K1 कष्टे (for षष्ठे) K1 3 समाहारो, B4 मयाहारो — ^{c}) M1 2 स (for न) Ś1 K3 स शक्य, K2 4 D1 शक्यते, B5 Dn1 D2–5 शक्यस्त्व (for च शक्य) K2 Dc1 D3 समुत्स्रष्टु (D3 °ष्टं), T1 स्वमुत्स्रष्टुं D6 अशनस्त्व समुत्स्रष्टु — ^{d}) G1 3 क्षुधितस्य ममाद्य वै, M1-3 विहितेद (M3 °तोयं) ममाद्य वै (sic), M4 क्षुधितेनेदमद्य वै

6 B उतक, S उदक (for उत्तङ्क) — ^{a}) K1 मया राजन् (for महाराज) — ^{b}) K1 D6 स मया (for समय) Ś1 K1 3 च मे, B3 T2 G1 3 M3 4 तु वै, T1 G2 तव (for तु मे) K3 समय क्रियते हि मे, M1 सम***माशु वै, M2 समय*समाशु वै — After 6^{b}, T1 G2 read 4 — ^{c}) K1 2 निर्वृत्य — ^{d}) D5 6 आयामि (for एष्यामि) B1 [अ]तिक (for वशम्)

7 ^{a}) Ś1 सश्रितश्च, T2 G1 संश्रुतस्य, G2 °त च, G3 सशितश्च — ^{d}) K1 B Dc1 Dn1 D2–6 त त्वां, K5 त्वा तं, T1 G2 M1 2 तत्त्वा, T2 स त्वा (for त त्वा) K2 5 नराधिप (for नरेश्वर) K4 D1 त त्वा भिक्षे (D1 °क्ष्ये) नराधिप

8 B3 partly damaged — ^{b}) Ś1 K1 3 सर्वदा, K2 5 B Dc1 Dn1 D2–6 नित्यदा, G3 [अ]नेकदा (for सर्वदा) K4 D1 रत्नानि त्वं हि नित्यदा — ^{c}) K1 दत्ता त्वं च, K2 4 B1. 2 D G2 M दाता च त्वं (D4 त) (by transp), B4 5 सदा च त्वं, T G1 दापय त्वं

C 14 1669 B 14 57 8 K 14 57 8 पात्रं प्रतिग्रहे चापि विद्धि मां नृपसत्तम ॥ ८
उपाकृत्य गुरोरर्थं त्वदायत्तमरिंदम ।
समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ९
सत्यं ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्यास्ति किंचन ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १०

सौदास उवाच ।

यदि मत्तस्त्वदायत्तो गुर्वर्थः कृत एव सः ।
यदि चास्मि प्रतिग्राह्यः सांप्रतं तद्ब्रवीहि मे ॥ ११

उत्तङ्क उवाच ।

प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ ।
सोऽहं त्वामनुसंप्राप्तो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ १२

सौदास उवाच ।

पत्न्यास्ते मम विप्रर्षे रुचिरे मणिकुण्डले ।
वरयार्थं त्वमन्यं वै तं ते दास्यामि सुव्रत ॥ १३

उत्तङ्क उवाच ।

अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणं यदि ते वयम् ।
प्रयच्छ कुण्डले मे त्वं सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजा तमुत्तङ्कं पुनर्वचः ।
गच्छ मद्वचनाद्देवीं ब्रूहि देहीति सत्तम ॥ १५
सैवमुक्ता त्वया नूनं मद्वाक्येन शुचिस्मिता ।
प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशयः ॥ १६

Ś$_1$ K$_8$ °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र) — ^{d}) K$_{2, 4, 5}$ B$_4$ D$_1$ G$_8$ क्षितावहं, T G$_{1, 2}$ M स्थितस्त्वह (for क्षिताविह) K$_8$ पात्रभूमि क्षतावह (sic). — ^{e}) K$_1$ Dc$_1$ M$_3$ प्रतिगृहे D$_{5, 6}$ वा (for च) G$_8$ [ए]व (for [अ]पि) K$_4$ D$_1$ त्वं हि पात्र(D$_1$ °त्रा)ग्रहे चापि — ^{f}) K$_3$ विद्धि मा त्वं नरर्षभ

9 ^{a}) B D T G उपाहृत्य (Dc$_1$ °क्रम्य) (for °कृत्य) D$_6$ गुरोरत्यर्थं (hypermetric), S तु गुर्वर्थं (for गुरोरर्थं) — ^{b}) K$_{2, 3}$ D$_5$ (marg sec m) S त्वया दत्तम् (for त्वदायत्तम्) K$_4$ D$_1$ त्वद्दत्तमरिमर्दन — ^{c}) K$_4$ D$_1$ तु (for [इ]ह) — ^{d}) D$_{5, 6}$ आयामि (for एष्यामि)

10 ^{b}) T G$_{1, 2}$ [इ]ह (for [अ]त्र) K$_{2, 4, 5}$ G$_8$ नास्ति मिथ्या क(G$_8$ सत्यास्क)थचन, B D ना(D$_6$ त)त्र मिथ्या कथंचन — ^{c}) M$_{1, 2}$ वै (for मे) — ^{d}) B$_4$ damaged.

11 B$_2$ om. (hapl) 11–12 — ^{a}) M$_{1, 2}$ corrupt. K$_8$ मितस्त्वद् (sic), G$_1$ [अ]स्मासु तद् (for मत्तस्त्वद्). D$_3$ आजातो (for आयत्तो) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ प्रति (sic) (for यदि) Ś$_1$ K$_4$ B$_5$ Dc$_1$ D$_4$ G$_3$ वा (for च) T$_2$ G$_1$ M$_3$ [अ]स्ति (for [अ]स्मि) G$_{1, 3}$ प्रति(G$_3$ परि)ग्राह्य — ^{d}) M$_4$ (inf lin) त्वं (for तद्) Ś$_1$ ब्रवीमि, B (B$_2$ om) D (except D$_1$) वदस्व (for ब्रवीहि) Ś$_1$ ते, K$_4$ M$_{3, 4}$ मां (for मे)

12 B$_2$ om. 12 (cf v l. 11) B$_3$ उतंक, S उदक. — ^{a}) K$_3$ D$_{5, 6}$ मते (for मतो) — ^{c}) K$_{1, 3}$ B$_1$ Dc$_1$ G$_3$ समनु-; M$_4$ अभिस (for अनुसं-).

13 ^{a}) B$_2$ T G$_{1, 2}$ तु, G$_3$ Cv त्वम् (for ते) G$_3$ Cv अपि (for मम) — ^{b}) K$_{1, 4}$ रुचिते, K$_3$ D (except Dc$_1$) उचिते, M$_4$ रुधिरे (for रुचिरे) — ^{c}) D$_{5, 6}$ अन्यन् (for अन्य) Ś$_1$ K$_{1, 3}$ D$_{5, 6}$ मे, T$_1$ G$_1$ तु (for वै) D$_2$ वरयान्यं त्वमर्थं वै, T$_2$ °यस्वार्थमन्यं त, G$_2$ M °यस्व त्वमन्यत्तु, G$_3$ °यस्वेद मन्यन्मे, Cv °यान्यदभिज्ञान — ^{d}) K$_3$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2, 5, 6}$ G$_3$ तत्, T$_1$ स, T$_2$ G$_{1, 2}$ M न (for त). B$_4$ दातास्मि (for दास्यामि) K$_3$ B$_3$ M$_2$ सुमत

14 B (except B$_2$) उतक, S उदक — ^{b}) B D (except Dn$_1$ D$_1$) प्रमाणा D$_6$ T$_1$ त्वय, G$_1$ व्यय (sic) (for वयम्) — ^{c}) B$_{1, 2}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) मह्य (for मे त्वं) — ^{d}) K$_3$ T$_2$ सत्यवान् G$_3$ वै विभो (for पार्थिव) — After 14, Ś$_1$ K$_{1, 3}$ ins an addl. colophon [*Adhy no* Ś$_1$ 69]

15 K$_{3, 4, 5}$ D$_1$ om the ref — ^{b}) B (except B$_2$) उतंक, S उदक K$_2$ पुन· पुन ; K$_3$ B$_{2-4}$ T G$_{1, 2}$ M वच पुन (by transp), Dc$_1$ वचस्तु न· — ^{d}) B$_3$ ब्रूया (for ब्रूहि) D$_1$ om देहि

16 ^{b}) B (except B$_5$) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1-4}$ शुचिव्रता (B$_3$ °त) (for °स्मिता) — ^{d}) M$_2$ संशयं

17 B उतंक; S उदंक — ^{a}) K$_1$ भवती; D$_6$ °ता (for °त·) — ^{b}) K$_2$ D$_3$ जनेश्वर, K$_3$ इति प्रभो (for नरेश्वर). — ^{c}) M$_{1, 2}$ चोय (for स्वयं) K (except K$_3$) B$_2$ D (except Dc$_1$ D$_6$) च (for वा). — ^{d}) K$_2$ सर्पसि

उत्तङ्क उवाच ।

क्व पत्नी भवतः शक्या मया द्रष्टुं नरेश्वर ।
स्वयं वापि भवान्पत्नीं किमर्थं नोपसर्पति ॥ १७

सौदास उवाच ।

द्रक्ष्यते तां भवानद्य कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ।
षष्ठे काले न हि मया सा शक्या द्रष्टुमद्य वै ॥ १८
उत्तङ्कस्तु तथोक्तः स जगाम भरतर्षभ ।
मदयन्तीं च दृष्ट्वा सोऽज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ॥ १९
सौदासवचनं श्रुत्वा ततः सा पृथुलोचना ।
प्रत्युवाच महाबुद्धिमुत्तङ्कं जनमेजय ॥ २०
एवमेतन्महाब्रह्मन्नानृतं वदसेऽनघ ।
अभिज्ञानं तु किंचित्त्वं समानेतुमिहार्हसि ॥ २१

इमे हि दिव्ये मणिकुण्डले मे
देवाश्च यक्षाश्च महोरगाश्च ।
तैस्तैरुपायैः परिहर्तुकामा-
श्छिद्रेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२
निक्षिप्तमेतद्भुवि पन्नगास्तु
रत्नं समासाद्य परामृषेयुः ।
यक्षास्तथोच्छिष्टधृतं सुराश्च
निद्रावशं त्वा परिधर्षयेयुः ॥ २३

छिद्रेष्वेतेषु हि सदा ह्यधृष्येषु द्विजर्षभ ।
देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन धार्यते ॥ २४ C 14 1665 B 14 57 24 K 14 57 24

18 K2 om. the ref K1 partly damaged — a) Ś1 B D ता द्रक्ष्यति (Ś1 °ते, D6 °सि), K3 द्रक्ष्यता तु, K4 सद्रक्ष्यते, K5 द्रक्ष्यसे तां, G1 °ते त्वा (for °ते ता) G3 द्रक्ष्यते भवता साद्य — b) K3 कस्माश्च (for कस्मिंश्चिद्) D4 गह्वरे (for निर्झरे) — c) T1 षष्ठ K2 4 5 D1 तु (for हि) — d) K3 न (for सा) B3 transp सा and शक्या D6 सा च शक्या प्रयोजन

19 Before 19, some MSS ins वैशंपायन उवाच — a) B1-3 5 Dc1 उत्तकस्, T G1 3 M उदकस् K1 3 M1 स (for तु) K1 3 T2 सन्, K2 4 M1 तु (for स) B1 G3 उत्त(G3 °द)कस्तु तयेत्युक्त्वा, D1 स उत्त कस्तयोक्तस्तु — c) K3 3 D3 4 दमयतीं (by metathesis) K Dc1 D1 दृष्ट्वासौ, S तां दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा सो) — d) K B3 4 5 Dc1 Dn1 D1-4 ज्ञापयत् (for ऽज्ञा°) K3 तत्, B1 2 Dc1 Dn1 D4 स्व (for स्वं) D5 6 ज्ञापयत्स्वमनोरथ

20 b) Ś1 K1 तत स पृथुलोचन (sic) — d) B उत्तंक, S उदकं

21 Before 21, M1 ins मदयंती — a) Dn1 D3-6 वद, D2 इद (for महा) Ś1 K (except K4) -ब्राह्म (for -ब्रह्मन्) — b) K2 स्व नून (for नानृत) G3 भाषसे (for वदसे) D6 नृप (for ऽनघ) — c) K4 B1 3 5 D1-6 T2 G1 3 च (for तु) B5 किं मे, D6 किं च (for किंचित्) K1 3 स, B1 Dc1 मे (for त्व) — d) K3 T2 G3 M म(K3 मा)मानयितुमर्हसि, K4 5 B1 2 4 5 D म(B1 Dc1 त्व)मानयितुम°; G3 ममानेतुमिहा°

22 a) Ś1 T G1 च (for हि) K5 च, G3 शुभे (for मे) — b) K3 नागाश्च, D5 6 दैत्याश्च (for यक्षाश्च) B D (except D1) महर्षयश्च (for महोरगाश्च) — c) D2 तु (for तैर्) D6 om. उपायैः. B D (except D1) अप (for परि) K1 -हर्तुकामात् — d) T G1 छिद्र तु (for छिद्रेषु) K4 D1 नून (for नित्य) T G1 3 M3 -चर्तयति (G3 °ते) (for -तर्क°)

23 a) T2 विक्षेपम् (for निक्षिप्तम्) Dc1 ते (for तु) — b) D6 तल (for रत्नं) K2 4 5 B2 4 Dn1 D1 5 6 S परामृशेयु — Ś1 reads 23cd on marg — c) K1 तदा, K5 ततो, Dc1 स्वय (for तथा) G3 रता (for धृतं) B2 सुरास्तु, D3 सुरांश्च — d) K3 D1 निद्रावशत्वात्, B Dc1 Dn1 D2-6 °वशाद्वा, G3 °वशात्त्वा (for °वशं त्वा) K3 दर्शयेयु; D3 -वर्पयेयु, D5 6 घर्षयति (for धर्षयेयु)

24 a) Dc1 corrupt. B Dn1 D2-6 T1 [इ]मे; T2 G1 3 [अ]पि; G3 च (for हि) B Dn1 D1-6 नित्य (for सदा) — b) K3 5 गृह्यते न (K5 तु), K3 ह्यदृश्येषु, T1 M दृश्येदेतद्, T2 G1 3 द्रक्ष्येदेतद्; G3 द्रक्ष्यसे च (for ह्यधृष्येषु) K4 B D ह्रियेते (K4 D1 गृह्णति, B3 क्रियेते) द्विजसत्तम — D1 om (hapl) 24c-25b — c) G3 -यक्षाणाम् (for नागानाम्) — d) Ś1 K1 अप्रधृष्येण, K3 corrupt, K4 अप्रमत्ते च (for °मत्तेन)

25 D1 om. 25ab (cf v 1-24) G3 om. 25ab

C 14 1686 B 14 57 25 K 14 57 25 स्यन्देते हि दिवा रुक्मं रात्रौ च द्विजसत्तम ।
नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभामाक्षिप्य वर्तते ॥ २५
एते ह्यामुच्य भगवन्क्षुत्पिपासाभयं कुतः ।
विषाग्निश्वापदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६
ह्रस्वेन चैते आमुक्ते भवतो ह्रस्वके तदा ।
अनुरूपेण चामुक्ते तत्प्रमाणे हि जायतः ॥ २७
एवंविधे ममैते वै कुण्डले परमार्चिते ।
त्रिषु लोकेषु विख्याते तदभिज्ञानमानय ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

वैशंपायन उवाच ।
स मित्रसहमासाद्य त्वभिज्ञानमयाचत ।
तस्मै ददावभिज्ञानं स चेक्ष्वाकुवरस्तदा ॥ १

सौदास उवाच ।
न चैवैषा गतिः क्षेम्या न चान्या विद्यते गतिः ।
एतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ २

—[a]) $K_{1\,3\,4}$ B_3 D_2 स्यदते, K_2 स्यदति, $D_{3\,4}$ स्यदते $Ś_1$ $K_{1\,3}$ तद्, K_2 [ए]व; B_3 D_{01} om, $B_{4\,5}$ ते (for हि) $Ś_1$ K_3 हि वा (for दिवा) K_5 स्यदेत्वेतद्दिने रुक्म, $D_{5\,6}$ स्यदते हि दिवा रूप्य, T_1 G_3 एते दिवा च भा(G_3 विभा)स्येते, T_2 G_1 एते दिवापि भासेते, $M_{1\,2}$ स्पदते यदि वा भाग, M_3 ये ते दिवापि भास्येते, M_4 रत्नद्वय दिवा भाग —[b]) D_{01} तु, T_2 G_1 तद् (for च) —[c]) $K_{3\,5}$ D_1 रात्रौ (for नक्त) —[d]) B D_{01} D_{n1} D_{2-4} वर्तत (D_3 °र्तां)

26 [a]) D_{01} एतेभ्य (sic) (for एते हि). M_4 (*inf lin* as in text) [आ]क्षिप्य (for [आ]मुच्य) $K_{2\,4}$ $D_{1\,6}$ भगवान् —[b]) G_1 भव (for भयं) —[d]) G_2 विषं (for भयं)

27 K_4 D_1 om 27 —[a]) K_2 B_4 ह्यामुक्ते (for आ°) D_6 ह्रस्वेन वा ताम्रयुक्ते, G_3 °न वै तपोमुक्ते —[b]) K_3 तत, K_5 B_5 D_{01} सदा, G_3 तथा (for तदा) —[d]) B_3 [ऽ]तिजायते, B_4 D_{01} M_3 [ऽ]भिजायत, T $G_{1\,2}$ तथैव ते (for हि जायत) K_3 तत्प्रमाणेन जायते, $B_{1\,2\,5}$ D_{n1} D_{2-6} जाये(D_3 °यं, $D_{4\,6}$ °य)ते तत्प्रमाणके, G_3 तत्प्रमुक्ते तथैव ते

28 $Ś_1$ K_1 om 28 —[a]) K_3 एव ह्रदे (sic), K_4 D_1 एवंगते (for °विधे) K_{3-4} D_1 ममैवैते, K_5 समे चैते, M_3 ममाप्येते (for ममैते वै) —[c]) $B_{1\,2}$ D_{n1} D_{2-4} विज्ञाते (for विख्याते). —[d]) K_3 तदा (for तद्)

Colophon — *Sub parvan* $K_{1\,3}$ B D_{n1} D_{1-6} T G_1 M उत्तं($B_{1\,3-5}$ °त-, T G_1 M °द)कोपाख्यान — *Adhy name* $K_{3\,5}$ कुंडलानयन — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 69, $B_{3\,5}$ 56 (as in text), D_{n1} M_4 (*inf lin*) 57, D_4 53, T_1 43, T_2 $G_{1,2}$ M 42, G_3 55 — *Śloka no* D_{n1} 28

57

1 K_3 om the ref. —[a]) K_3 corrupt $B_{3\,4\,5}$ D_{01} G_3 आगत्य (for आसाद्य) —[b]) K_2 तमभिज्ञाम्, K_4 B D अभिज्ञानम् —[c]) K_4 D_2 ज्ञातं (for -ज्ञान) K_3 तस्मै ददौ स्वभिज्ञाय —[d]) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ तु (for च) K_2 तथा (for तदा)

2 D_4 reads 2–4 on marg —[a]) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ [ए]षा ह (K_3 हि), T $G_{1\,2}$ M_1 [ए]वेष्टा (for [ए]वैषा) D_{01} सति, Cv गति (as in text) —[b]) $D_{5\,6}$ तु (for च) K_1 विदिते, D_4 विंदते, Cv विद्यते (as in text) —[c]) $D_{5\,6}$ व्रतम्, T G_1 तत्त्वम् (for मतम्) D_5 आघ्राय (sic), T_2 G_1 माख्यात (for आज्ञाय) $K_{2\,4\,5}$ D_1 $G_{2\,3}$ एतन्म(G_2 °व म)तं म-($K_{4\,5}$ स)माज्ञाय

3 MSS om the ref K_4 om (hapl.) 3 D_4

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तस्तामुत्तङ्कस्तु भर्तुर्वाक्यमथाब्रवीत् ।
श्रुत्वा च सा ततः प्रादात्तस्मै ते मणिकुण्डले ॥ ३
अवाप्य कुण्डले ते तु राजानं पुनरब्रवीत् ।
किमेतद्गुह्यवचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४
सौदास उवाच ।
प्रजा निसर्गाद्विप्रान्वै क्षत्रियाः पूजयन्ति ह ।
विप्रेभ्यश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति नः ॥ ५
सोऽहं द्विजेभ्यः प्रणतो विप्राद्दोषमवाप्तवान् ।
गतिमन्यां न पश्यामि मदयन्तीसहायवान् ।
स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ६
न हि राज्ञा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः ।
शक्यं नृलोके संस्थातुं प्रेत्य वा सुखमेधितुम् ॥ ७
तदिष्टे ते मयैवैते दत्ते स्वे मणिकुण्डले ।
यः कृतस्तेऽद्य समयः सफलं तं कुरुष्व मे ॥ ८
उत्तङ्क उवाच ।
राजंस्तथेह कर्तास्मि पुनरेष्यामि ते वशम् ।
प्रश्नं तु कंचित्प्रष्टुं त्वां व्यवसिष्ये परंतप ॥ ९
सौदास उवाच ।
ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तास्मि ते वचः । E 14 1700 B 14 .8 11 K 14 EE 11

---

reads 3 on marg —^{a}) K2 D1 corrupt B उत्तकस्, S उदकस् —^{b}) K2 D8 भर्तुं (for भर्तुर्) — Ś1 om. (hapl) 3^c–4^b —^{c}) K2 वचस्, Dc1 च स, D1 G3 तु सा (for च सा) K1 3 वच, B D (except D1) तदा, M शुचि (for तत) D5 6 विप्र (for प्रादात्) T G1 2 ततोदकाय वै प्रादात् —^{d}) K1 3 B Dc1 Dn1 D1–4 ततस्, D5 6 प्रादात्, M तस्यै (for तस्मै)

4 Ś1 om 4^{ab} (cf v l. 3) D4 reads 4 on marg —^{a}) D4 अवाप्य —^{b}) D5 6 तमथ (for पुनर्) —^{d}) G3 ते वच (for पार्थिव)

5 K3 om the ref K2 4 5 D1 राजा (for सौदास) —^{a}) B1 2 S (except G3) विसर्गाद् (M4 °र्गा), Cv [प्र]तिम° D1 प्रजातिसर्गाद्विप्रान्वै (sic) —^{b}) Ś1 K3 M1. 2 पूजयतु, Ś1 (by corr) K1 पूर्वजं तु (for पूजयन्ति) K2 4 5 B2–5 D1–6 T G हि (for ह) —^{d}) B1 2 Dn1 D2 3 5 6 वै, B3 5 Dc1 D4 T2 हि, B4 ह (for न)

6 ^{a}) K2 4 5 D1 विप्रेभ्य प्र(D1 प्रा)णत सोहं — Dc1 om. 6^{bcd} Ś1 om. (hapl) 6^{cd}, B2 reads it on marg —^{c}) T2 गतिगम्या — M1 2 om 6^d —^{d}) K2 Dn1 D4 G2 दमयती (D1 °ति) (for मद°) — B Dn1 D2–6 T G M3 4 ins after 6^d M1 2 after 6^c

114* न चान्यामपि पश्यामि गतिं गतिमतां वर ।

[M1 2 om the prior half D3 वा (for च) G1 [अ]न्यास्त्वपि, G2 °मिह (for °नपि) D5 मतिमतां]

—^{f}) B3 द्विजोत्तमात्

7 ^{a}) K4 Dc1 D1 राज्ञो —^{b}) D5 6 विरुद्धेण —^{c}) G3 शक्यस् K3 5 D1 G2 3 त्रि-, B1 2 Dn1 D2–6 हि, B3 नु; B4 5 च (for नृ) Ś1 K1 3 केनापि, B D (except D1) स्थातुं वै (D4 हि) (for संस्थातु) —^{d}) Dc1 D3 प्रेत्य वा सुखमेवते

8 ^{a}) G3 यद् (for तद्) Ś1 K1–3 5 D1 ईप्सिते (D1 तं), K4 ईरित, B1 इष्टे वै, T G इष्टेन (for इष्टे ते) M मम (for मया) Ś1 चैते, K1 3 [ए]ते (sub metric), K2 4 5 तेद्य, B Dc1 Dn1 D1–4 दत्ते (for [ए]वैते) D5 निर्दिष्ट त मया दृत्ते, D6 न दिष्ट त मया दत्त —^{b}) B D एते (for दत्ते) K2–4 Dc1 D2 3 G3 स्व (for स्वे) —^{c}) D1 यत् (for य) K2 कृत्स्ने, Dc1 कृते (for कृतस्) T G1 कृतस्ते त्वद्य समय —^{d}) K3 सफले K3 Dc1 M4 स्व, B5 तद्, D3 ते (for त) G3 वै (for मे)

9 Some MSS उतंक or उदङ्क —^{a}) K2–4 D1 T1 G3 [ए]व, B3 हि, B4 [अ]ह (for [इ]ह) —^{b}) K5 [अ]तिकं (for वशम्) —^{c}) K2 corrupt B D (except D1) G3 च (for तु) Ś1 कश्चित्, K4 D1 4 M1–3 किंचित् Ś1 K3 M2–4 त्वा, K4 om, K5 B4 Dc1 ते, D1 वै (for त्वा) —^{d}) Ś1 K1 3 4 D1 व्यवस्यामि, B Dc1 Dn1 D2–6 निवृत्तोस्मि (D3 सि), T1 व्यवशिष्ये K2 किंचित्त्वा प्रष्टुमिच्युत, K5 कौतूहलमतीव मे

10 K2 4 D1 राजा (for सौदास) —^{a}) M2 मया (for यथा-) —^{b}) G1 पत्तास्मि (for वक्तास्मि) K2 त तव, K5 तेनव (for ते वच) —^{c}) K1. 3

C 14 1700 B 14 58 11 K 14 ?6 11

छेत्तास्मि संशयं तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १०

उत्तङ्क उवाच ।

प्राहुर्वाक्संगतं मित्रं धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
मित्रेषु यश्च विषमः स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ ११
स भवान्मित्रतामद्य संप्राप्तो मम पार्थिव ।
स मे बुद्धिं प्रयच्छस्व समां बुद्धिमतां वर ॥ १२
अवाप्तार्थोऽहमद्येह भवांश्च पुरुषादकः ।
भवत्सकाशमागन्तुं क्षमं मम न वेति वा ॥ १३

सौदास उवाच ।

क्षमं चेदिह वक्तव्य मया द्विजवरोत्तम ।
मत्समीपं द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथंचन ॥ १४
एवं तव प्रपश्यामि श्रेयो भृगुकुलोद्वह ।
आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युरसंशयम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राज्ञा क्षमं बुद्धिमता हितम् ।
समनुज्ञाप्य राजानमहल्यां प्रति जग्मिवान् ॥ १६
गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्याः प्रियंकरः ।
जवेन महता प्रायाद्गौतमस्याश्रमं प्रति ॥ १७
यथा तयो रक्षणं च मदयन्त्याभिभाषितम् ।
तथा ते कुण्डले बद्ध्वा तथा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥ १८

वक्ता (for छेत्ता) K_5 T $G_{1.2}$ M तेह, G_3 तेन (for तेऽद्य) —^{d}) K_4 D_1 तत्र (for मेऽत्र)

11 Some MSS उत्तक or उदक —^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ B_4 वाक्यगत, $B_{1.5}$ Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ वाक्सयतं, G_2 M_2 °गतिं, M_3 °गम $K_{3.4}$ B_1 Dn_1 $D_{1.2.5.6}$ विप्रं, Dc_1 मैत्रं (for मित्रं) T G_1 प्राप्तवान्संगतिं मित्र —^{b}) Dc_1 विप्रा (for धर्म) $K_{4.5}$ B Dn_1 D_{1-4} G_3 M -नैपुण (for नैपुण्य-) T G_1 दर्शनात्, $M_{1.2}$ दर्शना $Ś_1$ $K_{1.3}$ प्रतिवक्तास्मि ते वच (= 10^b), K_3 धर्मे नैपुण्य दर्शने, D_6 धर्मेण पुण्यदर्शिने —^{c}) K_2 यस्य, D_4 च यो (by transp) —^{d}) K_4 B_4 स्तेनम् K_1 ता; K_3 तद्, D_3 ते (for त)

12 ^{a}) K_2 यद् (for स) G_3 मद्य (for अद्य) —^{b}) G_3 [s]मीह (for मम) —^{c}) K_3 प्रयच्छ स्म, G_3 °च्छ त्व (for °च्छस्व) —^{d}) T G युक्ता; M सतां (for समां) K_2 ततस्त्वजयता वर (sic), $K_{4.5}$ D_1 सम्यग्धर्मभृतां वर (K_5 °र); B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} समतां पुरुषर्षभ

13 ^{a}) D_3 अवाप्तार्थे, G_3 °प्तोर्यो; $M_{1.2}$ अवा*र्थो G_3 [अ]स्मि (for [इ]ह) —^{b}) $Ś_1$ B_2 पुरुषादन, K_1 °दय, T_2 °यक —^{d}) $Ś_1$ K_1 D_3 corrupt B_3 क्षण, D_1 M_4 (inf lin) क्षेम (for क्षमं) T G_1 किं नु (for मम) B Dc_1 Dn_1 $D_{2.4-6}$ वै, T G_1 इ; $M_{1.2}$ सा (for वा) K_3 क्षमं च मम नास्ति हि, G_3 क्षमं क्षमव- वेति वा

14 ^{a}) Dc_1 om from क्षमं up to भृगु (in 15^b) $K_{1.3-5}$ D_1 G_3 $M_{3.4}$ सम; K_2 शम, D_6 क्षयं, $M_{1.2}$ Cv समश् (for क्षम) G_2 समक्ष चेह वक्तव्य —^{b}) B Dn_1 D_{2-6} तव (for मया). —^{d}) G_3 न गतव्यं K_3 B कदाचन (for कथचन)

15 Dc_1 om up to भृगु (in 15^b) (cf. v 1 14) —^{a}) K_3 एतत्तव, $B_{1.2.5}$ तवैतत्सं-, $B_{3.4}$ त्वयैव ते; T $G_{1.2}$ M_3 तत्रै(G_2 °थै)व तु, G_3 $M_{1.2.4}$ त्वयैव तु (G_3 मे) (for एव तव) K_2 एव च विप्र पश्यामि —^{b}) B_2 कुलोद्भव (for -कुलोद्वह) —^{c}) K_2 मया- गतो, G_3 आगतव्य (for आगच्छतो) K_3 मे (for ते) —^{d}) Dc_1 om भवे K_2 B Dn_1 D_{2-6} T G न सं(G_3 अस)शय (for असशयम्) — After 15, $Ś_1$ $K_{1.3}$ ins an addl colophon [*Adhy no* $Ś_1$ 70]

16 ^{a}) K_3 राजा, M_3 राज्ञो —^{b}) K_2 corrupt $Ś_1$ K_1 समे, K_{3-5} D_1 सम, B_1 क्षेमं, M सम- (for क्षम) B_3 D_1 G_2 बुद्धिमतां G_3 समं बुद्धिसमाहित —^{c}) K_1 समनुज्ञा हि राजानम्, $B_{1.2.5}$ Dn_1 D_{2-6} अनुज्ञाप्य स रा° —^{d}) $K_{3.4}$ Dn_1 $D_{1.4.5}$ अहिल्यां B_5 G_3 जज्ञिवान्

17 ^{b}) T_1 M_2 गुरुपत्न्या

18 ^{a}) K_5 तथा (for यथा) $D_{5.6}$ तयोर्यथा (by transp) K_2 T_1 $G_{1.3}$ सया, K_4 D_1 तयो (for तयो) —^{b}) Dn_1 D_4 दमयंत्या K_3 च (for [अ]भि-) —^{c}) K_2 च; M_2 के (for ते) —^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ B (except B_3) D (except D_1) तदा (for तथा) $Ś_1$ K_1 कृष्णाजने K_3 कृते कृष्णाजिने भयात; G_3 M_4 तथा कृष्णाजिनेन तद् (M_4 च)

19 ^{a}) $Ś_1$ कदाचित्; K_4 D_1 एकस्मिन् (for कस्मिं- श्चित्) —^{b}) K_2 समन्वित G_2 फलभारावनामित

स कस्मिंश्चित्क्षुधाविष्टः फलभारसमन्वितम् ।
बिल्वं ददर्श कस्मिंश्चिदारुरोह क्षुधान्वितः ॥ १९
शाखास्वासज्य तस्यैव कृष्णाजिनमरिंदम ।
यस्मिंस्ते कुण्डले बद्धे तदा द्विजवरेण वै ॥ २०
विशीर्णबन्धने तस्मिन्गते कृष्णाजिने महीम् ।
अपश्यद्भुजगः कश्चित्ते तत्र मणिकुण्डले ॥ २१
ऐरावतकुलोत्पन्नः शीघ्रो भूत्वा तदा स वै ।
विदश्यास्येन वल्मीकं विवेशाथ स कुण्डले ॥ २२
ह्रियमाणे तु दृष्ट्वा स कुण्डले भुजगेन ह ।
पपात वृक्षात्सोद्वेगो दुःखात्परमकोपनः ॥ २३
स दण्डकाष्ठमादाय वल्मीकमखनत्तदा ।
क्रोधामर्षाभितप्ताङ्गस्ततो वै द्विजपुंगवः ॥ २४
तस्य वेगमसह्यं तमसहन्ती वसुंधरा ।
दण्डकाष्ठाभितुन्नाङ्गी चचाल भृशमातुरा ॥ २५ C 14 1718 B 14 [illegible] 29 K 14 58 [illegible]

— [c]) G1 द्रुम, M1 2 विल्व (for बिल्व) K3 G3 M1. 2 तस्मिंश्च, K4 D1 तस्याथो, K5 स मुनिर्, B Dc1 Dn1 D2–6 विप्रर्षिर्, G2 कस्मिंश्च (for कस्मिंश्चिद्) Ś1 K1 3 ददर्श बिल्ववृक्षं च — D5 reads 19[d] on marg (sec m) — [d]) D6 corrupt Ś1 K1. 3 G2 3 M [अ]प्या(K3 °प्य)रुरोह, K2 [अ]प्यारुरोध, K4 D1 ह्यारुरोह (for आरु°) B1 2 Dn1 D3 4 च तं तत, B3–5 Dc1 ततस्तु त, D1 समतत, G3 क्षुधातुर (for °न्वित)

20 [a]) K2 D3 corrupt K4 D1 शाखाश्वासाद्य, B Dc1 Dn1 D1 2 4–6 शाखामासज्य — After 20[b], N T2 ins

115* पातयामास बिल्वानि तदा स द्विजपुंगव ।
अथ पातयमानस्य बिल्वापहृतचक्षुष ।
न्यपतस्तानि बिल्वानि तस्मिन्नेवाजिने विभो ।

[(L 1) D5 बिल्वा (for बिल्वानि) After the prior half, Ś1 reads the post half of line 3 followed by 20[c], repeating the portion in its proper place K3 नत (for तदा) K4 D1 -सत्तम (for -पुंगव°) — K3 om line 2 K4 D1 om lines 2–3 — (L 2) B1 2 5 Dc1 T2 -चेतस (for -चक्षुष°) B3 4 बिल्वप्रहृतचेतस (for the post. half) — (L 3) Ś1 K1–3 5 D1 निपेतुस्; B4 निष्पेतुस्; D3 न्यपतस् Ś1 (both times) K1 एवाजिरे, D2 एव क्षणे (for एवाजिने)]

— After the above, K3 cont. 116*

— [c]) K4 D1 यस्मा B2 तस्मिंस् (for य°) Dc1 सु (for ते) — [d]) T1 तथा, M2 (inf lin) तद्वा (for तदा) D6 राज (for द्विज) K2 ह; K4 D1 हि (for वै) — Ś1 K1 3–5 B D (except Dc1) T2 ins after 20 K3 cont after 115*

116* बिल्वप्रहारैस्तस्याथ व्यशीर्यद्बन्धनं तथा ।
सकुण्डलं तदाजिनं पपात सहसा तरो ।

[(L 1) K3 प्रहारात् T2 तद्बिल्वभारैस्तस्याथ (for the prior half) Ś1 K D1 विशीर्णं (for व्यशीर्यद्) — (L 2) K3 तदाजिन]

21 K4 D1 om 21[ab] — [a]) K2 विशीर्णे, D6 °र्णे — [c]) M2 आपश्य° (for अपश्यद्) K1 D6 भुजगा K2 4 5 D1 तत्र (for कश्चित्) — [d]) Ś1 K1 3 तत्र ते (by transp), K2 4 D1 कश्चित्ते, K5 रुचिरे

22 [a]) K5 B1 2 5 Dn1 D2–6 -कुलोद्भूत (for °त्पन्न°) — [b]) T G1 2 शीघ्रं S (except G3) गत्वा (for भूत्वा) B3 om., T1 तथा (for तदा) B D (except D1) हि स (for स वै) — [c]) Ś1 K1 3 विदाश्य (K1 °स्य), K2 विदस्य K4 D1 विदश्या चै(D1 °श्यश्चै)व वल्मी(K4 वाल्मि)क, G3 विनिर्याणेन व — [d]) K4 विविसाथ, G2 विवेशाशु (for °शाथ) Ś1 K1–3 5 Dn1 D2 G3 सकुडल° (Ś1 °ला)

23 [a]) Ś1 ह्रियमाने Ś1 K1 तु ते दृष्ट्वा, G3 स दृष्ट्वा तु (by transp) — [b]) K2 4 5 D1 वै, B5 च, T G1 ते (for ह) G3 कुंडले पन्नगेन वै

24 [b]) K1 3 वल्मकस्य, D1 वल्मकम् B1 2 (marg as in text) अहनत्, G3 निखनत्, M न्यस्व° (for अख°) — Ś1 K1–3 B D (except D1) T2 ins after 24[b] K5 after 24

117* अहानि त्रिंशदव्यग्रः पञ्च चान्यानि भारत ।
[Ś1 K1–3. 5 द्वात्रिंश त्य(K2 5 °शान्य)ग्रो दश (for त्रिंशदव्यग्र° पञ्च) K2 न्यानि च (for चान्यानि)]

— Ś1 K1 3 om 24[cd] — [c]) K5 B D (except D1) क्रोधामर्षाभि(Dc1 °भिमर्ष ; D6 °मर्षाभि)संतप्तस् — [d]) K2 ततो द्विजवरोत्तम, K4 D1 द्विजो वै नरसत्तम (D1 °म); -B Dc1 Dn1 D2–6 तदा ब्राह्मणसत्तम

25 [a]) K2 च (for तम्) — [b]) K5 असहन्त्य; D1 °हती; D2 अहसती (by metathesis). — [c]) Ś1 B2–5

C 14 1719 B 14 56 29 K 14 57 59

ततः खनत एवाथ विप्रर्षेर्धरणीतलम् ।
नागलोकस्य पन्थानं कर्तुकामस्य निश्चयात् ॥ २६
रथेन हरियुक्तेन तं देशमुपजग्मिवान् ।
वज्रपाणिर्महातेजा ददर्श च द्विजोत्तमम् ॥ २७
स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः ।
उत्तङ्कमब्रवीत्तात नैतच्छक्यं त्वयेति वै ॥ २८
इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः ।
न दण्डकाष्ठसाध्यं च मन्ये कार्यमिदं तव ॥ २९

उत्तङ्क उवाच ।

नागलोके यदि ब्रह्मन्न शक्ये कुण्डले मया ।
प्राप्तुं प्राणान्विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ ३०
यदा स नाशकत्तस्य निश्चयं कर्तुमन्यथा ।
वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्रास्त्रेण युयोज ह ॥ ३१
ततो वज्रप्रहारैस्तैर्दार्यमाणा वसुंधरा ।
नागलोकस्य पन्थानमकरोज्जनमेजय ॥ ३२
स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह ।
ददर्श नागलोकं च योजनानि सहस्रशः ॥ ३३
प्राकारनिचयैर्दिव्यैर्मणिमुक्ताभ्यलंकृतैः ।
उपपन्नं महाभाग शातकुम्भमयैस्तथा ॥ ३४
वापीः स्फटिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः ।
ददर्श वृक्षांश्च बहून्नानाद्विजगणायुतान् ॥ ३५
तस्य लोकस्य च द्वारं ददर्श स भृगूद्वहः ।

D_{c1} दण्डकाष्ठाभिभि($Ś_1$ °स्त)श्चागी, K_3 °काभिश्चनुत्नागी, T G_1 M °काष्ठाभितुत्नागी — ^{d}) $B_{1.2}$ D_{n1} D_{2-6} भृशमाकुला, T_1 °दुःखिता

26 ^{a}) D_1 एवाद्य, G_1 °दां; G_3 °स्य (for °थ) — ^{b}) K_2 D_{c1} $D_{1.3.6}$ विप्रर्षे, T G_1 ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षेर्) $Ś_1$ $K_{1.3}$ अवनीतले, K_4 धरिणीतले, D_2 धरणीतले — ^{d}) G_2 कामयानस्य निश्चयात्

27 ^{a}) K_4 D_1 पथेन (for रथेन) B_1 हय (for हरि) — ^{b}) S अभि (for उप) — ^{d}) D_{n1} $D_{5.6}$ त ददर्श, T सददर्श; $G_{1.2}$ M स ददर्श, G_3 ददर्शाथ (for °र्श च) $K_{2.4.5}$ D_1 ददर्श द्विजसत्तम (K_2 °म) — After 27, D_1 ins an addl colophon [*Adhy* *no* 54]

28 Before 28, B D_{n1} D_{2-6} ins वैशंपायन उवाच — ^{a}) $Ś_1$ ब्रह्मणो — ^{b}) S (except G_3) तेन (for तस्य) K_3 D_3 दुःखिता, D_{c1} om, M दुःखित — ^{c}) Some MSS उतकम् or उदकम् $B_{1.2}$ D (except D_1) वाक्य (for तात) — ^{d}) D_3 त्वयैन (sic), G_3 तवेति (for त्वयेति)

29 ^{a}) K_2 वै; G_2 [ऽ]पि (for हि). K_3 -लोके, K_4 D_1 -लोक G_3 इतोस्ति लोको वै येपा — ^{b}) K_5 योजनाना — After 29^b, K_2 ins

118* यत्र ते कुण्डले नीते भुजगेन द्विजोत्तम ।

— ^{c}) G_2 दार्ढ्यं (for साध्य) T G_1 न दण्डकाष्ठमासाद्य, G_3 दंडकाष्ठैरसाध्य च — ^{d}) K_5 मध्ये; G_2 नश्येत् (for मन्ये) K_2 इद कर्म तवानघ.

30 K_4 D_1 om the ref Some MSS उतक or उदक — ^{a}) G लोकाद् (for लोके) — ^{b}) K_1 अशक्ये, D_{c1} न शके, G_3 न शक्य — ^{c}) D_6 प्राप्त (for प्राप्तुं) K_2 $D_{5.6}$ विमोक्षामि — ^{d}) D_3 पश्यंतस् B_3 द्विजोत्तम

31 D_{c1} om up to यु (in 31^d) Before 31, some MSS ins वैशपायन उवाच — ^{a}) G_1 यथा (for यदा) K_4 नाशक — ^{c}) S (except T_1 G_1) ततो (for तदा) — ^{d}) K_3 corrupt K_4 वज्रास्त्रेषु, D_3 °ग्रेण (for °स्त्रेण) D_6 प्रयोज ह; T G_1 युयोज स, M_2 °जन

32 $Ś_1$ K_1 om 32 — ^{a}) K_4 D_1 प्रहारेण; B_1 D_{c1} °रै*, G_2 °रैस्तद् (for °रैस्तैर्) — ^{b}) $K_{2.4}$ D_{n1} $D_{1.3}$ दीर्यमाणा, K_3 दायमाना, G_3 वार्यमाणा (for दार्य°) — ^{d}) K_2 अददज् (for अकरोज्)

33 ^{c}) D_6 ददाति (for ददर्श) $K_{4.5}$ D_1 स (for च) — ^{d}) D_{c1} D_{n1} T_2 योजनाना

34 ^{a}) K_2 M_2 प्रकाश (M_2 °र-) (for प्राकार) T_1 $G_{1.2}$ -वलयैर् (for -निचयैर्) — ^{b}) K_{3-5} D_1 T G मणिमुक्ता(G_3 °रत्ना)द्यलंकृतैः, B D_{c1} D_{n1} D_{2-6} °स्त्वलंकृतैः — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ शातकौंभमयैस् B_3 T_1 G_1 $M_{1.2}$ तदा (for तथा)

35 ^{a}) K_2 corrupt K_4 D_1 S वाप्य (G_1 °प्य), K_5 दिव्य- (for वापी) $Ś_1$ स्फाटिक-, $K_{1.4}$ D_{c1} स्फुटिक K_3 सोपश्चा, $D_{5.6}$ -सोपान, G_3 -संकाशा (for सोपाना) D_{n2} वापीं स्फाटिकसोपानां — ^{b}) K_4

पञ्चयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ३६
नागलोकमुत्तङ्कस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा ।
निराशश्चाभवत्तात कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ॥ ३७
तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णश्वेतवालधिः ।
ताम्रास्यनेत्रः कौरव्य प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ३८
धमस्वापानमेतन्मे ततस्त्वं विप्र लप्स्यसे ।
ऐरावतसुतेनेह तवानीते हि कुण्डले ॥ ३९
मा जुगुप्सा कृथाः पुत्र त्वमत्रार्थे कथंचन ।
त्वयैतद्धि समाचीर्णं गौतमस्याश्रमे तदा ॥ ४०

उत्तङ्क उवाच ।

कथं भवन्तं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति ।
यन्मया चीर्णपूर्वं च श्रोतुमिच्छामि तद्ध्यहम् ॥ ४१

अश्व उवाच ।

गुरोर्गुरुं मां जानीहि ज्वलितं जातवेदसम् ।
त्वया ह्यहं सदा वत्स गुरोरर्थेऽभिपूजितः ॥ ४२
सततं पूजितो विप्र शुचिना भृगुनन्दन ।
तस्माच्छ्रेयो विधास्यामि तवैवं कुरु मा चिरम् ॥ ४३
इत्युक्तः स तथाकार्षीदुत्तङ्कश्चित्रभानुना । C 14 1737 B 14 18 47 K 14 18 47

D1 T1 G1 2 M1 2 4 नद्यश्च, G3 सोपान (for नदीश्च) —^{c}) K5 सु (for च) K3 तथा, K4 तदा (for यह्वान्) —^{d}) K नानाद्विजगणैर्युतान, D5 6 नानाद्वि गणमयुतान्

36 ^{a}) Ś1 K1 3 5 G3 नाग, T G1 अस्य (for तस्य) K2 4 D1 तद् (for च) —^{b}) B1 Dn1 D5 6 transp ददर्श and स Ś1 D3 4 च, K1 om. (for स) —^{d}) T2 आयाम (for आयत) K4 5 D1 T2 G3 M दश (for शत) K3 शतयोजनमायत, G2 दशयो जनमायत

37 ^{a}) Some MSS उतकस् or उदकस् Dn1 तमुत्तक (for उत्तङ्कस्तु) K4 D1 उत्तको नागलोक तु; K5 D2 त नागलोकमुत्तक —^{b}) K5 भीतो, M4 दीर्णो (for दीनो) —^{c}) Ś1 नियतश्च, K1 निश्चलश्च, D6 निरामश्च (for °शश्च) B1 3 5 D (except D1) G3 तत्र (Dc1 °त) (for तात) K3 निश्चय नालमत्तत्र —^{d}) Dn1 कुण्डलाहरणं B3 पुर, G3 तत (for पुन)

38 ^{a}) K2 4 D1 S (except G3) तत (for तत्र) B5 Dc1 चोवाच (for प्रो°) K3 तुरग (sic) —^{b}) K4 B3 5 D1-3 6 M4 कृष्ण K4 Dc1 D1 वालधक् (for वालधि) Ś1 K1-3 त श्वेत कृ(K3 5 °तकृ)ष्णवालभृत (K3 °लधि) — K3 om 38^{c}-39^{b} —^{c}) Dc1 ताम्रास्नेत्र, T तथास्य नेत्र (T2 °त्र), M1 ताम्रनेत्र स, M2 ताम्रनेत्रस्य Ś1 D3 T1 G1 कौरव्य, K1 om

39 K3 om 39^{ab} (cf. v l 38) —^{a}) Ś1 K4 D1 corrupt M पुत K5 om, D6 स्वस् (for मे) —^{b}) K4 ते, D6 तं (for त्वं) S प्रति (for विप्र) K4 लप्स्यते, D1 लिप्स्यसे, M3 -लप्स्यसे (for लप्स्यसे) —^{d}) D1 म च (for तव) K4 5 D1 च, D3 [इ]ह, G3 सु (for हि)

40 ^{a}) D3 जुगुप्स D6 वृथा K4 D1 विप्र (for पुत्र) —^{b}) K3 कदाचन (for कथ°) —^{c}) Dc1 D1 3 समाचीर्णे K6 त्वयैतद्विधिनाधीत, G3 आसेवितस्त्वयैतद्धि — K2 om 40^{d}-41^{c} —^{d}) Ś1 तप, T1 G1 तथा (for तदा) K5 गोतमस्य मुनेस्तदा

41 K3 om 41^{abc} (cf. v l 40) D1 om the ref Some MSS उतंक or उदक —^{a}) D1 G3 जानीयाद्, D4 °नीत — D1 om (hapl) 41^{b}-42^{a} —^{b}) G3 गौतमस्याश्रम प्रति —^{c}) G3 मम यच् (for यन्मया) K3 D4 चीर्णपूर्णं, K4 पूर्वचीर्णं Ś1 K1 3 Dn1 D2-6 G1 2 हि, K4 B4 तु (for च) —^{d}) K4 B1-3 Dc1 D5 6 G3 तत्त्वत, K6 T1 तत्त्वह, B4 5 T2 तथ्यह (sic) (for तद्ध्यहम्)

42 D1 om 42^{a} (cf v l 41) D5 6 तुरग (for अश्व —^{a}) D5 6 स, M3 मा (for मां) K4 जानीयाज् —^{b}) B (except B3) Dc1 Dn1 D5 G1 M ज्वलनं, D2 3 6 ज्वलंत —^{c}) G3 transp त्वया and सदा K4 D1 [अ]पि (for हि) B (B4 marg as in text) Dn1 D2-6 विप्र (for वत्स) —^{d}) K3 4 5 D1 S तपोधन; B1 2 हि पूजित (for ऽभिपू°)

43 ^{a}) Ś1 K1 3 तेह (for विप्र) B D (except D1) विधिवत्सतत विप्र —^{b}) Dc1 गुरुनदन, D2 3 4 (marg *sec m* as in text) 6 कुरुनदन (for भृगु°) G3 शुचा मा भृगुसत्तम —^{c}) G3 तत (for तस्मात्) Ś1 विदास्यामि, K3 4 5 B1 2 D1 5 6 [ऽ]भिधा (for विधा) —^{d}) Ś1 K1 3 तवैतत्, K2 G3 तथैव, D3 तथैव, D5 6 त्वमेव (for तवैव) K5 दक्षिण (for मा चिरम्) — After 43, Ś1 K1. 3 ins an addl colophon

C 14 1737
B 14 58 47
K 14 58 47

घृतार्चिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ४४
ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो ध्मायमानस्य भारत ।
घनः प्रादुरभूद्धूमो नागलोकभयावहः ॥ ४५
तेन धूमेन सहसा वर्धमानेन भारत ।
नागलोके महाराज न प्रज्ञायत किंचन ॥ ४६
हाहाकृतमभूत्सर्वमैरावतनिवेशनम् ।
वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ॥ ४७
न प्रकाशन्त वेश्मानि धूमरुद्धानि भारत ।
नीहारसंवृतानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ४८
ते धूमरक्तनयना वह्नितेजोभितापिताः ।
आजग्मुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्यातितेजसः ॥ ४९
श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेस्तिग्मतेजसः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे पूजां चक्रुर्यथाविधि ॥ ५०
सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धबालपुरोगमाः ।
शिरोभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५१
प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ।
प्रायच्छन्कुण्डले दिव्ये पन्नगाः परमार्चिते ॥ ५२
ततः संपूजितो नागैस्तत्रोत्तङ्कः प्रतापवान् ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्म तत् ॥ ५३
स गत्वा त्वरितो राजन्गौतमस्य निवेशनम् ।

[*Sub-parvan* K3 उत्तङ्कोपाख्यान — *Adhy no* Ś1 71]

44 Before 44, Ś1 K1 3 M3 ins वैशंपायन उवाच —^{a}) Ś1 K1 3 Dc1 तत्, B1 2 5 Dn1 D2–5 T1 तु (for स) K2 B3–5 D1 4 G M1. 2 तदा (for तथा) D6 कायो, G3 तूर्णम् (for [अ]कार्पीद्) —^{b}) Some MSS उत्तकस्य or उदकस्य —^{c}) D3 घृताश्व, T G1 2 ताम्रार्चि (for घृता°) K3 [आ]सीद्, K4 5 D1 [अ]स्य (for [अ]पि)

45 ^{a}) K4 D1 वै (for ऽस्य) —^{b}) K2 4 5 D1 धम(K3 5 °मं)त्तस्य, B Dc1 D5 6 धम्य(D5 6 °क्ष्य)-तस्तत्र, Dn1 D2–4 ध(D3 घ)क्षतस्तत्र, G3 स्मयमानस्य (for ध्माय°)

46 K3 om 46 —^{a}) B D (except D1) T G1 महता (for सहसा) —^{b}) K3 स्पर्धमानेन (for वर्ध°) —^{c}) Ś1 K1 महाप्रज्ञ (for °राज) — Dc1 om (? hapl) 46^{d}–47^{d} —^{d}) K2 4 B (except B2) Dn1 D1 2 4 5 प्राज्ञायत D6 कचन

47 Dc1 om 47 (cf v l 46) K4 D1 om 47^{ab} —^{a}) Ś1 K1 3 हाहाकारम्, D6 भूतम् (for °कृतम्) —^{c}) D3 वासुकी- K4 तु (for च)

48 ^{a}) K1 5 B1 3 Dc1 D5 6 प्राकाशत, K2 प्रकाश्यत; K4 D1 °शाति (for °शन्त) —^{b}) S सर्वश (for भारत) —^{c}) G1 सहृतानि (for -संवृ°) —^{d}) Dc1 वनानां K4 G3 तदा (for तथा)

49 ^{a}) M1 4 धूमारक्त —^{b}) Ś1 K1 3 साह्नितेजो निपीडिता; K3 °जोभभाविना; G1 °जोहितापिता (sic) —^{c}) Ś1 K1 3 सजग्मुर् T1 G3 ज्ञात्वा (for ज्ञातु) —^{d}) B D (except D1 2) महात्मन, M4 [अ]मितौजस (for [अ]तितेजस)

50 Ś1 K1 3 4 T2 G1 2 om (hapl) 50^{ab} —^{a}) K5 D1 2 ते श्रुत्वा, B3 Dc1 T1 G3 M3 श्रुत्वा तु D2 G3 नियम (G3 °त) (for निश्चय) —^{b}) B D (except D1) अति (for तिग्म-) —^{c}) B D (except D1) G3 -नयना (for -मनस)

51 ^{a}) D2 सर्वेषा (hypermetric) (for सर्वे) —^{b}) K5 G3 बालवृद्ध-, Dc1 D5 वृद्धा बाल- K2 B1 2 4 -पुरःसरा (K2 °र) (for पुरोगमा) —^{c}) K5 [आ]शु (for [ऊ]चु)

52 D6 om. 52, D5 reads it on marg (*sec m*) —^{a}) K2 प्रासाद्य K3 D5 भार्गव (for ब्राह्मण) —^{b}) Dn1 अर्घ्यर्थं (hypermetric), D1–3 अर्घं K2 तु (for च) — K3 G3 om. (hapl) 52^{c}–54^{b} —^{c}) K3 प्र*छन, M4 (*inf lin* as in text) प्रायच्छव —^{d}) D5 परमर्पये

53 K3 G3 om 53 (cf. v l. 52) —^{a}) Ś1 K1 5 B3 Dn1 D1. 5 6 स, B1 2 प्र (for सं-) —^{b}) Ś1 K1 5 B Dc1 Dn1 D3 4 तदा (for तत्र) D1 ततोदात (sic), D5 6 उत्तक स, T G1 स उदक, M1 2 ततोदक (for तत्रोत्तङ्क) Some MSS [उ]तक or [उ]दक —^{c}) D3 अग्नि K4 D1 5 6 T G1 प्रदक्षिणी —^{d}) D2 पुरु (for गुरु) K3 -वेश्मनि, K4 D1 समत, G2 -वेश्म तत् (for सद्म तत्) Ś1 M1 2 तं (for तद्) D5 6 जगाम गुरुमग्रत

54 K3 G3 om. 54^{ab} (cf. v l 52). —^{b}) B1

प्रायच्छत्कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्यै तदानघ ॥ ५४
एवं महात्मना तेन त्रीँल्लोकाञ्जनमेजय ।
परिक्रम्याहृते दिव्ये ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ५५
एवंप्रभावः स मुनिरुत्तङ्को भरतर्षभ ।
परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

जनमेजय उवाच ।
उत्तङ्काय वरं दत्त्वा गोविन्दो द्विजसत्तम ।
अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किं चकार महायशाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
दत्त्वा वरमुत्तङ्काय प्रायात्सात्यकिना सह ।
द्वारकामेव गोविन्दः शीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २
सरांसि च नदीश्चैव वनानि विविधानि च ।
अतिक्रम्य ससादाथ रम्यां द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३
वर्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च ।
उपायात्पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ ४ C 14 1734 B 14 29 4 K 14 29 4

गौतमस्याश्रमं प्रति — K5 reads 54^{cd} after 119* — ^{d}) B D (except D1) पत्न्यास् (for पत्न्यै) K4 D1 तदानघ, G3 तथानघ — K4 D (except Dc1) ins after 54; K5 after 54^{b}

119* वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ।
सर्वं शशंस गुरवे यथावद्द्विजसत्तम ।

[(L. 1) = 47^{cd} K4 D1 तु (for च) — (L 2) K4 D1 वृत्तान (for यथावद्)]

55 ^{a}) K4 5 D1 S लोकद्वय (for महात्मना) — ^{b}) K4 5 D1 S त्रिवेग (for त्रीँल्लोकान्) — ^{c}) B4 T G पराक्रम्य D1 हृते, D5 [आ]वृते (for [आ]हृते) — ^{d}) G3 तत्र (for ततस्)

56 ^{b}) Some MSS उतङ्को or उदङ्को K2 4 5 D1 जनमेजय (for भरतर्षभ) — Before 56^{c}, K4 D1 ins जनमेजय उवाच — ^{c}) K2 उग्रेण, D6 परमेण (hypermetric) (for परेण) — ^{d}) K2 M2 4 यन्मा, T1 यस्मात्

Colophon — *Sub parvan* All MSS (except M) उत्त(B °त, T G °द)ङ्कोपाख्यान (to it Ś1 K B2–4 D [except Dc1] add समाप्त) — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 72, B1 2 5 57 (as in text), Dn1 M1 (*inf lin*) 58, D4 55, T1 44, T2 G1 2 M 43, G3 46 — *Śloka no* Dn1 61

58

1 ^{a}) K1 8 Dc1 उतङ्काय, B उतंकस्य, Dn1 D2–6 उत्तकस्य — ^{cd}) K2 om (hapl) महाबाहुः किं चकार

2 G1 om the ref. — ^{a}) Some MSS उतंकाय or उदङ्काय K4 5 D1 4 उत्तकाय वरं दत्त्वा — ^{b}) K4 5 D1 तदा (for प्रायात्) — ^{d}) Ś1 K1 8 B3 G2 हयोत्तमैः (for महाहयैः)

3 ^{a}) S स सरांसि (T1 G1 °श्च) (for सरांसि च) K3 4 5 B Dc1 Dn1 D1–5 सरितश्च, D6 सरसश्च (for च नदीश्च) — ^{b}) Dc1 om. from च up to पुण्डरीका (in 4^{c}) K2 4 5 D1 विविधानि वनानि च, B1 2 5 (also as in text) Dn1 D2–6 वनानि च गिरीं(D5 6 गिरय)स्तथा — ^{c}) Ś1 K1.8 समादाय, K2 महाराज; M2 ससाराय (for °दाय) — ^{d}) K2 राजन् (for रम्यां)

4 Dc1 om up to पुण्डरीका (in 4^{c}) (cf v l 3) K2 om 4^{ab} — ^{b}) K1 D6 T2 G1 महा, K5 M1 2 मखे, G3 मघे, Cn v महे (as in text)· Ś1 K1 5 G3 M1 2 ह (for च) K4 D1 T1 G2 मखे रै(T1 °हारै, G2 °घे रै)वतके तदा — ^{c}) D6 उपाय — ^{d}) T G1 2 M1 2 तथा (for तदा) G3 युयुधानयुतस्तथा

5 ^{a}) K4 5 च (for तु) K2 च गिरिमिर्, D1 सर्वगिरिर् (for तु स गि°) — ^{b}) K4 5 B1 D (except Dc1 D1) रूपैर् (for रूप) K5 विचित्रैः, G3 विचि

C. 14 1755
B 14 59 5
K. 14 59 5

अलंकृतस्तु स गिरिर्नानारूपविचित्रितैः ।
बभौ रुक्ममयैः काशैः सर्वतः पुरुषर्षभ ॥ ५
काञ्चनस्रग्भिरम्याभिः सुमनोभिस्तथैव च ।
वासोभिश्च महाशैलः कल्पवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ६
दीपवृक्षैश्च सौवर्णैरभीक्ष्णमुपशोभितः ।
गुहानिर्झरदेशेषु दिवाभूतो बभूव ह ॥ ७
पताकाभिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समन्ततः ।
पुंभिः स्त्रीभिश्च संघुष्टः प्रगीत इव चाभवत् ।
अतीव प्रेक्षणीयोऽभून्मेरुर्मुनिगणैरिव ॥ ८
मत्तानां हृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसां च भारत ।
गायतां पर्वतेन्द्रस्य दिवस्पृगिव निस्वनः ॥ ९
प्रमत्तमत्तसंमत्तक्ष्वेडितोत्कृष्टसंकुला ।
तथा किलकिलाशब्दैर्भूरभूत्सुमनोहरा ॥ १०
विपणापणवान्रम्यो भक्ष्यभोज्यविहारवान् ।
वस्त्रमाल्योत्करयुतो वीणावेणुमृदङ्गवान् ॥ ११
सुरामैरेयमिश्रेण भक्ष्यभोज्येन चैव ह ।
दीनान्धकृपणादिभ्यो दीयमानेन चानिशम् ।
बभौ परमकल्याणो महस्तस्य महागिरेः ॥ १२

चकै (for °त्रितै) —^{b}) K3 corrupt K1 B3 उभौ; D8 दिव्यै (for बभौ) Ś1 भुजमयै, K1 4 B D (except D1) रत्न°, M1–3 रुग्म° (for रुक्म°) K4 5 B1 Do1 Dn1 D1 4–6 G2 3 M कोशै, B1–3 5 D2 3 कोपै (for काशै) —^{d}) B D सवृत (for सर्वत)

6 ^{a}) Ś1 रम्याभि, B3 Do1 डम्या(Do1 °म्रा)भि, M भन्याभि —^{b}) Ś1 मनोगमै (for तथैव च) —D6 om 6^{cd} —^{d}) B3 4 Do1 G3 च सर्वत, Dn1 D2–5 तथैव च; T G1 2 M च सघ(M1 °स)श (for च सर्वश)

7 K3 om 7 —^{a}) Do1 om from वृक्षैश्च up to समन्तत (in 8^{b}) —^{b}) K2 4 5 D1 T G3 अभि (for उप) K3 -शोभितं, K4 °तै —^{c}) D1 -निर्जर-, G3 M निर्दर- (for -निर्झर) D6 -शब्देषु (for देशेषु) —^{d}) K3 5 त्रिविभूतो, G2 3 M दीपभूतो (G2 °वृक्षो) (for दिवा°)

8 Do1 om 8^{ab} (cf v l 7) —^{ab}) Ś1 transp विचित्राभि and सघण्टाभि D6 सकटाभि; G3 घटिता° (for सघण्टा°) K3 तथैव च (for समन्तत) —^{c}) K8 om पुमि स्त्रीभि G3 सु (for च) K2 3 सतु-(K3 °घु)ष्टा; K4 D1 संपु(D1 °तु)ष्ट, Do1 सगुस, D4 सघुस (sic), G1 सहृष्ट, G3 सपूर्ण, M2 सघुष्ट (for °ष्ट) —^{d}) Ś1 K1, 3 प्रदीप, M1 प्रतीत (for प्रगीत) —^{f}) K3 मणि, G3 सुर (for मुनि) M1 2 वरैर् (for गणैर्)

9 ^{a}) K3 मर्तानां, K4 5 D1 मनोज्ञ, D6 यत्तानां (for म°) —^{b}) K4 पुम्सां स्त्रीणां (by transp) G3 तथैव च (for च भारत) —^{c}) K1 3 पर्वतेंद्राय —^{d}) K3 दिव स्पृग्, T G2 दिविस्पृग् G3 गीत (for इव) Some MSS निस्वन D5 त्रिदिवस्पृगिव ध्वनि

10 ^{a}) K2 प्रमत्त Ś1 K1 2 5 -मगीतै, M1 समत (for संमत्त) K3 प्रमत्तमतसगीत, K4 D1 °जन संगीत, B3 4 Do1 T G1 2 मत्तप्रमत्तसमत्त (T G1 2 °त्त) —^{b}) K1 क्ष्वीनितोत्कृष्ट-, K4 B D4 क्ष्वेडितोत्कुष्ट, Do1 क्षौडितोत्कुष्ट, S -क्ष्वेळितोद्‌घु(T2 °त्कृ, M2 3 °त्कु)ष्ट (for क्ष्वेडितोत्कृष्ट) K2 5 (before corr) B Dn1 D1 3–5 -संकुल, D2 कुंडल, D6 सकुले —D5 6 om 10^{c}–11^{b} —^{c}) D3 किलकिली, S किलिकिला —K3 om 10^{d}–12^{a} —^{d}) K3 D1 G2 सुमनोरमा B Do1 D2–4 T2 भूधरोभून्मनोहर (D3 °होदधि)

11 K3 om 11, D5 6 om 11^{ab} (for all, cf v l 10) G2 om 11^{a}–12^{d} —^{a}) K3 त्रिपणापणवान्रम्यो, G3 °पणसद्रव्य —K5 om (hapl) 11^{b}–12^{a} —^{b}) Ś1 K1 भक्ष (for भक्ष्य-) —^{c}) Ś1 वस्स (for वस्त्र) M1 2 माल्याकर- (for माल्योत्कर) Ś1 K1–3 B (except B1) Do1 महान्, G3 वृतो (for -युतो) —^{d}) Ś1 K3 वेणुवी(K3 °वे)णा, K1 वीणवीणा- (for वीणावेणु) — For 11^{cd}, D5 6 subst

120* माल्योत्करयुतो वीणावेणुशङ्खमृदङ्गवान् ।

12 K2 om 12^{a} (cf v l 10) K5 om 12^{a}, G2 om 12^{abcd} (for both, cf v l 11) —^{b}) Ś1 K1 भक्ष-; K3 भोक्ष्य (for भक्ष्य) K2 3 5 B5 D5 6 G3 हि (for ह) —^{d}) D2 वा (for च) K5 दीयमाने तथानिश; S °मानो (M1–3 °ने) दिवानिश —^{e}) K3 B3 G1 3 -कल्याण —^{f}) Ś1 महास, D2 महत्, D6 सहस्; M1 मखस् (for महस्)

13 ^{a}) K3 T G1 2 वीरै, G3 धीर (for वीर) —^{b}) K4 D1 पुण्यवद्भिर् K3 D4 निशेवित, B2 निसे°

पुण्यावसथवान्वीर पुण्यकृद्भिर्निषेवितः ।
विहारो वृष्णिवीराणां महे रैवतकस्य ह ।
स नगो वेश्मसंकीर्णो देवलोक इवाबभौ ॥ १३
तदा च कृष्णसांनिध्यमासाद्य भरतर्षभ ।
शक्रसद्मप्रतीकाशो बभूव स हि शैलराट् ॥ १४
ततः संपूज्यमानः स विवेश भवनं शुभम् ।
गोविन्दः सात्यकिश्चैव जगाम भवनं स्वकम् ॥ १५
विवेश च स हृष्टात्मा चिरकालप्रवासकः ।
कृत्वा नसुकरं कर्म दानवेष्विव वासवः ॥ १६
उपयातं तु वार्ष्णेयं भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इव शतक्रतुम् ॥ १७
स तानभ्यर्च्य मेधावी पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।
अभ्यवादयत प्रीतः पितरं मातरं तथा ॥ १८
ताभ्यां च संपरिष्वक्तः सान्त्वितश्च महाभुजः । C 14 1770 B 14 59 20 K 14 59 23

(for निषे°) — ^{c}) D_1 विहारा $D_{5\ 6}$ -शूराणा (for -वी°) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ B_1 महान्, $K_{3\ 4}$ महा-; T $G_{1\ 3}$ बभौ, M_1 मखे (for महे) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ स-, B_{1-3} D_{c1} D_{4-6} च (for ह) D_1 महादेवनकस्य ह, G_2 यभौ रैवनक स ह — ^{e}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ स मृगो, K_4 D_1 मनतो (D_1 °यो), T G_1 स नाना, G_3 स तया (for स नगो) D_2 स न वेगोश्मसंकीर्णो — ^{f}) T_2 लोकाद् (for लोक)

14 ^{a}) T G_1 तया (for तदा) B_1 तु, D_2 om, M_4 स (for च) T $G_{1\ 2}$ -सांनिध्यान् — ^{b}) T $G_{1\ 2}$ M_3 मुनिदे(M_3 °दा दे)वगणैर्युत — After 14^b, T G M_3 ins

121* स्तुवन्त्यन्तर्हिता देवा गन्धर्वाश्च सहर्षिभि ।
साधक सर्वधर्माणामसुराणा विनाशक ।
त्व स्रष्टा सृज्यमाधार कारणं धर्मवेदवित् ।
त्वया यत्क्रियते देव न जानीमोऽत्र मायया ।
केवल त्वभिजानीम शरणं परमेश्वरम् । [5]
ब्रह्मादीना च गोविन्द सानिध्य शरण नम ।
इति स्तुते मानुषैश्च पूजिते देवकीसुते ।

[(L 1) T_2 महर्षिभि° (for स°) — (L. 2) G_3 विनाशन° — (L 3) G_3 सर्व (for धर्म-) — (L 4) T_1 G_1 सद, M_3 य (for यत्) — (L 5) T_2 G_1 [अ]भिजानीम M_3 परमेश्वर — (L 6) T_2 गोविंद° M_3 स्यान्निस्य (for सांनिध्यं) G_3 मन° (for नम°)]

— G_3 om. 14^c–15^b — ^{d}) $D_{2\ 4\ 6}$ G_2 M ह (for हि) K_1 लोमराट् (for शैल°)

15 G_3 om. 15^{ab} (cf. v 1 14) — ^{a}) K_1 समृज्य मान (for सपूज्य°) S (G_3 om.) तु (for स) $K_{4\ 5}$ D_1 सपूज्यमान स तदा — ^{b}) $D_{5\ 6}$ स्वक (for शुभम्) Ś$_1$ K_1 वृष्णिभि स म(K_1 सुम)हातपा (K_1 °प), $K_{2\ 3}$ वृष्णिभिस्तु महात्मभि (K_3 °श्च समागत) — ^{c}) D_1 गोविंद $K_{2\ 4\ 5}$ B_1 D_1 S (except M_1) [अ]पि (for [ए]व) — ^{d}) K_2 B_{3-5} D_{c1} S जग्मतुर् (for जगाम) G_3 M_3 शुभ (for स्वकम्)

16 ^{a}) K_3 om. च $K_{2\ 5}$ $B_{1\ 2\ 5}$ D_{n1} $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ च प्र, K_4 D_1 च सु, T स ह (for च स) D_4 विवेश च प्रसन्नात्मा — ^{b}) B (except B_1) D_{n1} D_{2-4} प्रवासत (for °सक) $D_{5\ 6}$ चिरकालप्र(D_6 °ले प्र)वासित — K_3 om. 16^{cd} — ^{c}) K_3 तु सुकरं, T_1 M_3 स्वसु°, G_2 स सु (for नसु°) — ^{d}) D_6 corrupt

17 ^{a}) Ś$_1$ $K_{4\ 5}$ $B_{1\ 5}$ $D_{1\ 4\ 5}$ G_3 M_3 उपायांत, K_1 उपयातु, K_3 प्रयातत, B_2 उपायात्त B_3 M_4 उपायात, B_4 D_{n1} G_3 उपयात, D_6 °यातु — ^{b}) Ś$_1$ भोजय (for भोज) K_1 -वर्ण्यंतकास् K_3 वृष्ण्यद°, D_1 -वृष्णिध° (for वृष्ण्यन्ध°) $B_{4\ 5}$ D_{n1} $D_{5\ 6}$ T G तया (for तदा) — ^{c}) K_4 D_1 समगच्छन्, $D_{5\ 6}$ M_3 अभ्या°, M_4 अभ्यनंदन् (for गच्छन्) G_2 महात्मानो

18 ^{a}) K_3 आभ्यर्च्य, K_5 समाज्य — ^{b}) K_3 दृष्ट्वा, K_4 D_1 स्पृष्ट्वा $B_{1\ 2}$ T_1 G_1 तथा (for तदा) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ B_3 पृष्ट्वा कुशलमव्यय — After 18^b, K_4 ins

122* जहर्ष धीमान्धीमद्भि प्रवृत्त स मुदायुत ।

K_4 cont $K_{1.5}$ D_1 ins after 18^b

123* दृष्ट्वा समागत कृष्णं स्नेहेन मुशलायुध ।
वनमाली हली राम पर्यष्वजत केशवम् ।
कृष्णोऽपि भ्रातरं राम यत्नात्समभिवाद्य च ।

[(L 1) K_5 मुमलायुध° — (L 2) K_1 गृहे गत्वा (for वनमाली) — (L 3) $K_{1\ 5}$ स (for च)]

— ^{c}) K_3 अभिपूज्य सत प्रीत, K_4 D_{n1} D_3 अभ्यवादयद्प्रीत (sic) — ^{d}) D_{n1} D_{2-6} तदा (for तथा)

19 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 3\ 5}$ $B_{1\ 2}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-6} स स, B_{3-5} सम (for च सं) K_4 D_1 परिष्वज्याथ; D_6 सपरिस्तुष्ट (sic) (for °रिष्वक्त) K_3 ताभ्या च परिसष्विक्त° (sic)

C 14 1771
B 14 59 20
K 14 .9 33

उपोपविष्टस्तैः सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः ॥ १९
स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावसेचनः ।
कथयामास तं कृष्णः पृष्टः पित्रा महाहवम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वसुदेव उवाच ।
श्रुतवानसि वार्ष्णेय संग्रामं परमाद्भुतम् ।
नराणां वदतां पुत्र कथोद्घातेषु नित्यशः ॥ १
त्वं तु प्रत्यक्षदर्शी च कार्यज्ञश्च महाभुज ।
तस्मात्प्रब्रूहि संग्रामं याथातथ्येन मेऽनघ ॥ २
यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम् ।
भीष्मकर्णकृपद्रोणशल्यादिभिरनुत्तमम् ॥ ३
अन्येषां क्षत्रियाणां च कृतास्त्राणामनेकशः ।
नानावेषाकृतिमतां नानादेशनिवासिनाम् ॥ ४
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पित्रा मातुस्तदन्तिके ।
शशंस कुरुवीराणां संग्रामे निधनं यथा ॥ ५
वासुदेव उवाच ।
अत्यद्भुतानि कर्माणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
बहुलत्वान्न संख्यातुं शक्यान्यब्दशतैरपि ॥ ६

—b) K1 D5 6 सास्वितश्च, K5 सात्व° —c) Ś1 K B D1 सर्वैस्तैर् (by transp) Dc1 Dn1 D2-6 उपोपविष्टैः सर्वैस्तैर् —d) G3 मुनिभि (for वृष्णिभि) Dc1 -चारित (for वा°)

20 a) K1 महास् (for महा) —b) K2 कृतपादावपेचन (sic), B D (except D1) °दावनेजन —c) Ś1 K1 त पूर्वं, K2 B3 4 Dc1 तत्कृत्स्नं, B1 2 5 Dn1 D2-6 तत्सर्वं (for त कृष्ण) —d) K4 D5 6 पित्रा पृष्टो (by transp), M3 पृष्ट पित्रा D1 om पित्रा K1 महारण; K3 पितामह, T2 G1 2 महात्मना (for °हवम्)

Colophon —*Sub parvan* Editions अनुगीता —*Adhy name* D5 6 वासुदेवसमागम —*Adhy no* (figures, words or both) Ś1 73, B1 5 58 (as in text), Dn1 M4 (*inf lin*) 59, D4 56, T1 45, T2 G1 2 M 44, G3 57 —*Śloka no* Dn1 21

59

1 Some MSS वासुदेव —b) D5 6 अर्जुन —c) D3 नारायण (hypermetric) (sic) (for नराणा) B2 Dc1 Dn1 D2-6 तत्र, M1 2 श्रेष्ठ (for पुत्र) K4 D1 श्रीकृष्ण वदता पुण्य —d) Ś1 K1 3 कथोद्घातेन, Dn1 D3 4 6 कथ वा तेषु, D2 कथांतेषु च, D5 कथावार्तेषु, T1 corrupt, T2 G2 कथो(T2 °था)द्भूतेषु, G1 रथौघास्तेषु, G3 रथोद्भूताश्च, M4 कथोद्घातेन (for °द्घातेषु) K2 4 D1 नित्यदा

2 a) Dn1 इत; D2 त्व च (for त्व तु) —b) K3 कार्यज्ञे च, K5 रूपवांश्च (for कार्यज्ञश्च) K4 B2 4 Dc1 D5 T G M3 महाभुज Dn1 D2-4 6 रूपज्ञश्च म- (D2 3 °यज्ञम)हाभुज —d) Ś1 K1 3 D3 6 T G2 3 यथातथ्येन K2 मे सुत, K4 D1 केशव (for मेऽनघ)

3 a) G3 कथ (for यथा) M4 तद्धयभवद् (for तदभ) —b) Dc1 om महात्मनाम् —d) G2 -शल्यादीना महात्मना

4 a) Ś1 K1 3 B (except B1) वेशाकृति, Dn1 D2-4 6 G1 3 देशा° (for वेषा°) K2 नानादेशगताना च; K4 5 D1 °वेषाकृतिवता —d) K2 corrupt

5 b) B3 Dc1 मात्रा (for मातुस्) K (except K1) B1 2 4 D1 G1 2 M तदांतिके, T G3 M4 (*inf lin*) तया° (for तद°) —c) D5 6 कुरुवीर्याणा —d) B3 सग्राम G3 तथा (for यथा)

6 K3 om the ref G2 श्रीकृष्ण, G3 भगवान् (for वासुदेव) —a) D1 इत्यद्भुतानि —b) Ś1 K4 क्षत्रियाना; K5 पृथ्वीशाना K3 महाद्भुत (sic), B2

प्राधान्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु ।
कर्माणि पृथिवीशानां यथावदमरद्युते ॥ ७
भीष्मः सेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः ।
कौरव्यः कौरवेयाणां देवानामिव वासवः ॥ ८
शिखण्डी पाण्डुपुत्राणां नेता सप्तचमूपतिः ।
बभूव रक्षितो धीमान्धीमता सव्यसाचिना ॥ ९
तेषां तदभवद्युद्धं दशाहानि महात्मनाम् ।
कुरूणां पाण्डवानां च सुमहद्रोमहर्षणम् ॥ १०
ततः शिखण्डी गाङ्गेयमयुध्यन्तं महाहवे ।
जघान बहुभिर्बाणैः सह गाण्डीवधन्वना ॥ ११
अकरोत्स ततः कालं शरतल्पगतो मुनिः ।
अयनं दक्षिणं हित्वा संप्राप्ते चोत्तरायणे ॥ १२
ततः सेनापतिरभूद्द्रोणोऽस्त्रविदुषां वरः ।
प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यपतेरिव ॥ १३
अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्नवभिर्द्विजसत्तमः ।
संवृतः समरश्लाघी गुप्तः कृपवृषादिभिः ॥ १४
धृष्टद्युम्नस्त्वभून्नेता पाण्डवानां महास्त्रवित् ।
गुप्तो भीमेन तेजस्वी मित्रेण वरुणो यथा ॥ १५
पञ्चसेनापरिवृतो द्रोणप्रेप्सुर्महामनाः ।
पितुर्निकारान्संस्मृत्य रणे कर्माकरोन्महत् ॥ १६ C 14 1729 B 14 60 16 K 14 60 16

---

om (for महात्मनाम्) — c) Ś1 K1.2 न बहुत्वा धमन्त्या (K2 त्ये)नु — d) Ś1 शक्यते, K1.2 शक्यते, K3.4 D1 शक्यानि, B1 शक्यामि, D2 शक्यन् (for शक्यानि) G3 M शर्णैर् (for शतैर्) Dc1 corrupt, T G1 शक्यो वर्षशतैरपि, G2 शक्या वर्षशतैरपि

7 b) K3 [द्र]व (for [द्यु]त) — c) K3 B3 Dc1 पृथिवीपाना, G2 कुरुवीराणां — D3 om 7d — d) B3 द्युना (for द्युते)

8 D1 om (hapl) 8c–9b — a) K1 कौरव्या K4 B D (D1 om) कौरवेन्द्राणां Ś1 कौरव्या कौरव्येयाणा (sic) — d) K3.4 षण्मुख, S पावकि (G3 °क, M2 °कि) (for वासव)

9 D1 om 9ab (cf. v l 8) — b) Dc1 तेन (for नेता) — c) Dn1 G3 रक्षिता G2 बभूव रक्षिता नित्य — d) B1.2 Dn1 D3–5 श्रीमता, G1 किमुत (sic) (for धीमता)

10 a) K3 समभवद् (for तद°) — b) K3 दशा हानि — c) G2 कुरूणां पाण्डवेयानां — d) D5 corrupt K3–5 B Dc1 Dn1 D2– M2–4 लोमहर्षणं; D1 ***र्षणं Ś1 K1 सुमहाल्लोमहर्षण

11 a) Dc1 D1 गांगेय — b) K3 D1 T G1.2 M1 मयुध्यत, K6 B Dc1 Dn1 D3–6 युध्यमान (for अयुध्यन्त) D1 om, M2 महारण (for °हवे) — G3 subst for 11ab T G1 ins after 11b

124* अयुध्यमानं गाङ्गेयं शिखण्डी च महाद्युतिम् ।
[G3 तु (for च)]

— d) Ś1 गाण्डीवधन्वन, D1 गाण्डीवधन्वना

12 a) K4 D1 T1 G2 तत, K5 तदा (for तत) — c) D5 हत्वा — d) K3.5 D5 सप्राप्तश्च Ś1 K2 G3 चो(K2 यो)त्तरायने, K4 D1 [s]थोत्तरायणे (K4 °ने), D6 चोत्तरायण K4 B3–5 Dc1 उत्तरायणकाङ्क्षया

13 a) D3 स्त्व (for अभूद्) — b) K3 D1 तु, K4 स; K5 [s]पि, Dc1 [s]थ (for ऽस्त्र) D3 शस्त्रास्त्रविदुषां वर, G3 द्रोणो धर्मभृतां वर — c) K3.4 T2 G1 प्रवर, G3 विप्रेन्द्र (for प्रवीर) K4 D1 कौरवेन्द्राणां — d) G3 देवपोर् (sic) (for दैत्य) Ś1 K1.2 यथा (for इव)

14 G2 om 14–15 — a) T1 G1.3 M1–3 अक्षोहिणीभि — c) K1 G1 समरश्लाघे (G1 °घो), D1.6 स परश्लाघी — d) Ś1 K2.3 वृत, K1 धृत (for गुप्त) K4 D1 स तु (for कृप-) T1 G1 सुतादिभि (for कृपा°) — After 14, M1.2 ins

125* कृत्वा व्यूहं महायुद्धे पातयित्वा महारथान् ।
अन्तकप्रतिमश्चोग्रो रात्रियुद्धे दहन्प्रजा ।

15 G2 om 15 (cf v l 14) — a) K5 B3.4 D1 [s]भवन्, G3 सदा (for स्त्वभून्) — b) K4 G3 महात्मना, Dc1 Dn1 °स्त्रजित् — c) B1.2 D (except Dc1 D1) मेधावी (for तेजस्वी)

16 a) K5 B Dc1 Dn1 D2–5 स च (B2 तु), D6 सर्वे (for पञ्च) K1 D1.2 G3 परिवृतो (for °परि) — b) K5 B3 G3 द्रोण (for द्रोण) Ś1 महात्मना (sic), K3 यशा, K4 D1.6 त्मन (sic), K6 रथ, B3 मति (for °मना). — c) Ś1 K4.6 D1 निकार, K2's

C. 14 1789
B. 14 60 17
K. 14 60 17

तस्मिंस्ते पृथिवीपाला द्रोणपार्षतसंगरे ।
नानादिगागता वीराः प्रायशो निधनं गताः ॥ १७
दिनानि पञ्च तद्युद्धमभूत्परमदारुणम् ।
ततो द्रोणः परिश्रान्तो धृष्टद्युम्नवशं गतः ॥ १८
ततः सेनापतिरभूत्कर्णो दौर्योधने बले ।
अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्वृतः पञ्चभिराहवे ॥ १९
तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां चम्वो बीभत्सुपालिताः ।
हतप्रवीरभूयिष्ठा बभूवुः समवस्थिताः ॥ २०
ततः पार्थं समासाद्य पतंग इव पावकम् ।
पञ्चत्वमगमत्सौतिर्द्वितीयेऽहनि दारुणे ॥ २१

हते कर्णे तु कौरव्या निरुत्साहा हतौजसः ।
अक्षौहिणीभिस्तिसृभिर्मद्रेशं पर्यवारयन् ॥ २२
हतवाहनभूयिष्ठाः पाण्डवास्तु युधिष्ठिरम् ।
अक्षौहिण्या निरुत्साहाः शिष्टया पर्यवारयन् ॥ २३
अवधीन्मद्रराजानं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
तस्मिंस्तथार्धदिवसे कर्म कृत्वा सुदुष्करम् ॥ २४
हते शल्ये तु शकुनिं सहदेवो महामनाः ।
आहर्तारं कलेस्तस्य जघानामितविक्रमः ॥ २५
निहते शकुनौ राजा धार्तराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।
अपाक्रामद्गदापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ २६

D_8 G_2 विकारान् (K_3 °रं), D_6 निकाशान् (for °रान्) G_3 संहृत्य (for संस्मृत्य) —^{d}) G_8 रण (for रणे)

17 ^{a}) B (except B_6) D_{c1} तु (for ते) D_3 M_2 पृथिवीपाल —^{b}) M_2 पार्षद (for पार्षत) $Ś_1$ संघरे ; G_8 M_4 सगमे —^{c}) B_4 D_{c1} D_{n1} S देशाग (D_{n1} -दिशाग-, T_1 G_1 $M_{1, 3, 4}$ -देशाग)ता (for दिगा°) —^{d}) K_3 D_1 प्रायसो (D_1 °से), T G_1 प्रायेण (for प्रायशो)

18 D_8 om (hapl) 18 —^{b}) K_5 समभवल्लोमहर्षण —^{d}) D_{c1} corrupt $Ś_1$ दृष्टद्युम्न-

19 ^{a}) $K_{3, 4}$ D_1 सेनापतिरभूत्कर्णस् —^{b}) $K_{3, 4}$ D_1 ततो (for कर्णो) K_4 $M_{1, 2}$ दुर्योधने $Ś_1$ रणे (for बले) K_5 T_2 कर्णो दुर्योधनस्य ह (T_2 °धनेन वै) —^{c}) $M_{1, 2}$ अक्षोहिणिभि (sic)

20 ^{a}) T $G_{1, 2}$ त्रिस्रस्तु पाण्डवेयानां —^{b}) $Ś_1$ K_8 चमूर्, $K_{1, 2}$ चमू, T_1 भीम , T_2 दम्यो, G_1 चम्वा, G_3 वृता, M_1 lacuna, M_2 चर्मो (sic) (for चम्वो) $K_{1, 8}$ T_2 -पालित°, D_6 -चालिता —^{c}) K_1 हता, B_8 हृत° (for हत) —^{d}) T_2 बभूव $K_{1, 8}$ T_2 समव स्थित° ; G_8 पर्यवस्थित°, M समुपस्थिता

21 ^{b}) $Ś_1$ पतक, K_4 D_{c1} D_1 T_2 G_3 M पतगा —^{c}) K_3 T_1 सोपि, $D_{5, 6}$ सौरिर्, T_2 $G_{1, 2}$ M सेना (for सौतिर्) —^{d}) B D (except D_1) दारुणं — For 21^{cd}, G_8 subst.

126* द्वितीयेऽहनि स तदा फल्गुनेन निपातित ।

while M_{1-3} ins after 21

127* प्रताप्य पाण्डवान्सर्वान्पाञ्चालान्स्वतेजसा ।
सपुत्र समरे कर्ण सशान्त पार्थतेजसा ।

22 ^{a}) B_2 कर्णे च, S (except G_8) तु कर्णे (by transp) K_4 $D_{1, 5, 6}$ कौरव्य (sic) —^{b}) K_8 निरु त्साह- $K_{4, 5}$ निरौजस (for हतौ°) — K_3 om. 23^{cd} —^{c}) M_{1-3} अक्षोहिणिभिस् (sic) —^{d}) K_4 D_6 त देश, M_8 माद्रेशं

23 $Ś_1$ $K_{1, 3}$ om (hapl) 23 $B_{1, 2}$ om. (hapl) 23–24 —^{a}) M -मानव (for वाहन) —^{b}) $K_{1, 3}$ B_{3-5} D_{c1} D_{n1} D_{2-6} [अ]पि, K_4 D_1 हि (for तु) —^{c}) D_{n1} G M_{1-3} अक्षोहिण्या —^{d}) K_3 पर्यंचारयन्

24 $B_{1, 2}$ om 24 (of v l 23) —^{a}) K_1 corrupt $K_{3, 4, 5}$ D_1 जघान (for अवधीन्) —^{b}) G_3 धर्मपुत्रो (for कुरुराजो) —^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 3}$ अय, K_5 D_{2-4} तदा (for तथा) —^{d}) $Ś_1$ $K_{1, 3}$ B_{3-5} D (except D_1) G_1 कृत्वा कर्म (by transp)

25 ^{a}) D_1 हृते, D_2 हत (for हते) S (except G_8) तु शल्ये (by transp) —^{b}) K_1 महातेजा (for सहदेवो) $Ś_1$ $K_{1, 3}$ महामन , K_3 °यशा , G_3 प्रताप- वान् (for महामना) — D_1 om (hapl) 25^{c}–26^{b} —^{c}) $K_{1, 3}$ आहंतार, Cv आहर्तारं (as in text) —^{d}) B_2 जहान K_4 -विक्रमं - G_3 जघानामित्रकर्शन°

26 D_1 om 26^{ab} (of v l 25) —^{a}) K_3 न हिते ; T_2 G_3 M हते तु (for निहते) —^{b}) K_5 सुदु- र्मदं —^{c}) $K_{3, 8}$ अपाक्रमद्, D_{c1} उपाक्रामद्, G_3 M_2 अप° — $M_{1, 2}$ om. (hapl.) 26^{d}–29^{c} T repeats 26^{d}–27^{a} after 29^{c} —^{d}) $Ś_1$ K_1 D_{c1} -सैनिका (sic)

तमन्वधावत्संक्रुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् ।
ह्रदे द्वैपायने चापि सलिलस्थं ददर्श तम् ॥ २७
ततः शिष्टेन सैन्येन समन्तात्परिवार्य तम् ।
उपोपविविशुर्हृष्टा ह्रदस्थं पञ्च पाण्डवाः ॥ २८
विगाह्य सलिलं त्वाशु वाग्बाणैर्भृशविक्षतः ।
उत्थाय स गदापाणिर्युद्धाय समुपस्थितः ॥ २९
ततः स निहतो राजा धार्तराष्ट्रो महामृधे ।
भीमसेनेन विक्रम्य पश्यतां पृथिवीक्षिताम् ॥ ३०
ततस्तत्पाण्डवं सैन्यं संसुप्तं शिविरे निशि ।
निहतं द्रोणपुत्रेण पितुर्वधममृष्यता । ३१
हतपुत्रा हतबला हतमित्रा मया सह ।
युयुधानद्वितीयेन पञ्च शिष्टाः स्म पाण्डवाः ॥ ३२
सहैव कृपभोजाभ्यां द्रौणिर्युद्धादमुच्यत ।
युयुत्सुश्चापि कौरव्यो मुक्तः पाण्डवसंश्रयात् ॥ ३३
निहते कौरवेन्द्रे च सानुबन्धे सुयोधने ।
विदुरः संजयश्चैव धर्मराजमुपस्थितौ ॥ ३४
एवं तदभवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो ।
यत्र ते पृथिवीपाला निहताः स्वर्गमासन् ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

श्रृण्वतां तु महाराज कथां तां रोमहर्षणीम् ।
दुःखहर्षपरिक्लेशा वृष्णीनामभवंस्तदा ॥ ३६ C 14 1603 B 14 60 35 K 14 60 35

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

---

27 For the repetition in T, cf v l. 26 M1.2 om 27 (cf. v l 26) — a) K1 अनुधावद्, K2 अन्य° (for अन्व°) — b) B2.3 Dc1 महामना (for प्रतापवान्) — B om. 27c–33d — c) K4 D1 द्वीपायने Ś1 K1.2 सोपि, K4 B2.4 Dc1 D1 G2 चैव (for चापि) — d) K1 सलिलेन्य B4 ह, T G M4 स (for तम्)

28 M1.2 om 28 (cf v l 26) B. om 28 (cf. v l. 27) G2 om (hapl) 28–29 — a) B1.2 Dn1 D2–6 हत (for तत) K4 D1 तत शब्देन सैन्याना — b) Ś1 K1 पर्यवारित, K2 पर्यवार्यतां K2 B1.2 D1 T2 G2 पर्यवार्य त, K5 पर्यवारयन, Dc1 परिवारित, Dn1 D2.4–6 पर्यवार्यत, D3 पर्यवार्ययत् (for परिवार्य तम्) — c) B1.2 Dn1 D2–5 अथोप, D6 अथोपि (for उपोप) — d) B3 भ्रातर (for ह्रदस्थ)

29 M1.2 om 29c.d (cf v l 26) B6 om 29 (cf v l 27) G3 om 29 (cf v l 28) — a) B3.4 Dc1 T G2 M3 चाशु, G1 चापि (for त्वाशु) — b) Ś1 वाग्बाणैर्, D2 वाग्बाणैर् (for °णैर्) K4 D1 दु वित, B3 D4.6 विक्षित (sic) K2 वाग्बाणैरभि पीडित — c) B1 G2 च (for स) K4 D1 उत्थाप्य स गदापाणिं — After 29c, T repeats 26d–27a — d) Ś1 K1.2.4 B1 D1 समवस्थित, Dc1 स*वास्थित (for समुप°)

30 B6 om 30 (cf v l 27) — a) D. स ततो (by transp) K1 Dn1 M2 सनिहितो, K4 स महतो (for स नि°) — b) B1.2 D (except Dc1 D1) महारणे (for °मृधे) — c) D1 विक्राम्य

31 B5 om 31 (cf v l 27) — a) K4 D1 तु, D5 तान् (for तत्) D5 पाडवा — b) K2 सुगुस, K5 B1.2 Dc1 D2–6 प्रसुप्तं (for सं°) — c) Ś1 निहित, Dc1 नि?त, D3 निहते G3 हत द्रोणस्य पुत्रेण — d) Ś1 अमृषता, B3 अनुस्मरन्, G3 अमर्षता

32 B. om 32 (cf v l. 27) — a) D4 बला (for बला) — b) Ś1 K1.3 -पौत्रा (for मित्रा) K2 हतमित्रास्तु पाडवा, D5 °त्राणि सहस्रश (hypermetric) — c) B1.2 D (except Dc1 D1) सहायेन (for -द्वितीयेन) — d) K2.5 B1.2 Dn1 D2–6 G3 तु, K4 D1 G2 च (for स्म)

33 B5 om 33 (cf v l 27) — a) T G1 तथैव (for सहैव) B2 Dc1 कृत (for कृप) — b) K1.2 D3 अमुच्यते; M2 अमुचत — c) G1 om. च K2 धर्मज्ञो (for कौरव्यो)

34 a) K2 कौरवेंद्रेण (sic) (for °वेन्द्रे च) B D (except D1) तु, M2 [ऽ]थ (for च)

35 b) K2 अष्टाशत (sic) K1.2 D1 [ए]व तु (for प्रभो) — c) K2 [ए]व (for ते) D4 -पाळा — d) Ś1 K1.3 आगमन, K2.4 B1.5 Dc1 D1 G3 आविशन् (K2 °त्) (for आसन्) K6 प्रायशो निधन गता, T G1 निहता स्वर्गताभवन्

36 a) K3 D6 श्रृणुता B3 स (for तु) G3 कथां

६०

C 14 1609
B 14 61 1
K 14 61 1

वैशंपायन उवाच ।
कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ।
महाभारतयुद्धं तत्कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १
अभिमन्योर्वधं वीरः सोऽत्यक्रामत भारत ।
अप्रियं वसुदेवस्य मा भूदिति महामनाः ॥ २
मा दौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम् ।
दुःखशोकाभिसंतप्तो भवेदिति महामतिः ॥ ३
सुभद्रा तु तमुत्क्रान्तमात्मजस्य वधं रणे ।
आचक्ष्व कृष्ण सौभद्रवधमित्यपतद्भुवि ॥ ४
तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा ।
दृष्ट्वैव च पपातोर्व्यां सोऽपि दुःखेन मूर्छितः ॥ ५
ततः स दौहित्रवधाद्दुःखशोकसमन्वितः ।
वसुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६
ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः ।
यद्दौहित्रवधं मेऽद्य न ख्यापयसि शत्रुहन् ॥ ७
तद्भागिनेयनिधनं तत्त्वेनाचक्ष्व मे विभो ।

तेषां (for महाराज) — b) K4 D1 ता कथा (by transp), G3 तथा ता Some MSS लोम (for रोम) D2 3 T2 G M3 -हर्षिणीं; D5 6 -हर्षणां (D6 °णा) — c) Ś1 K5 B Dn1 D2 4 6 T2 M3 -शोक (for -हर्ष) K2 4 5 Do1 D1 -क्लेशो (for क्लेशा) D5 T1 G1 2 दुःखशोकपरिक्लेशो (D5 °क्लिष्टा); G3 दुःखामर्षपरिक्लेशो — d) K3 D4 वृष्णिनाम् K3 4 5 D1 6 T1 G अभवद् (for °वस्य)

Colophon om in K4 D1 — *Sub parvan* Editions अनुगीता — *Adhy name* K2 युद्धाख्यान, Dn1 D5 6 वासुदेववाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 74, B1 60 (?), B2 59 (as in text), T2 G1 2 M 45, G3 48, M4 (*inf lin*) 60 — *Śloka no* Dn1 36.

60

1 K3 4 D1 om. the ref — a) K2 D1 corrupt T1 तथा (for तदा) — c) K5 M1 2 त, Do1 तु (for तत्) — d) K5 अंतिके (for अग्रत)

2 a) K1 2 4 D1 वीर, M धीर (for वीरः) — b) K2 सोतिक्रामत (for सोऽत्य°) K5 B (except B3) D (except D1) सोत्यक्रामन्महामति (B5 °मना, Do1 °द्युति, D6 °मति) — c) K3 D6 वासुदेवस्य — d) K4 भवेद् (for मा भूद्) K1 3 महामन, K2 महान् (submetric), K5 B4. 5 Do1 जनार्दन; B1 2 परंतप, B3 Dn1 D2–6 महामति (for °मना)

3 a) Ś1 K2–4 D1 स (for मा) K4 दौहित्र, D6 दौहितृ D5 6 कृत्वा (for श्रुत्वा) — b) K2 corrupt K3 D2 6 वासुदेवो Do1 महात्ययत, Dn1 °मना (for °त्ययम्) — d) M1 2 मा भूद् (for भवेद्) Ś1 K1 3 विचिंतयन्, K4 महामना, D1 om (for महामति)

4 a) D4 तद् (for तम्) B3 उक्त्वैव (for उत्क्रान्तम्) K2 4 5 D1 6 (also as in text) G3 सुभद्रा तमति (K5 °मभि, G3 °मुप)क्रातम् — b) D2 वधे B3 प्रति (for रणे) — After 4b, T2 ins 128* — c) K1 आचख्यौ, T2 आख्याहि M1 2 कृष्ण D5 दौहित्र (for सौभद्र-) Ś1 आचख्यौ कृष्ण सौभद्र, D3 चक्ष श्रीकृष्ण दौहितृ — d) K4 D1 अत्यपतद् — T1 G1 ins after 4 T2 after 4b

128* आख्यापयन्महत्तत्र ह्यभिमन्योर्वधं रणे ।

5 a) D6 आपश्यन् K5 च (for नि-) K4 स तामपश्यत्पतितां — b) K1 Do1 D6 वासुदेव K2 प्रतापवान् (for क्षितौ तदा) — c) B5 पृष्ट्वा; G3 तथा (for दृष्ट्वा) K4 D1 [अ]पि (for [ए]व) D6 दृष्ट्वैव तामुपायात.

6 a) K3 तत्र (for तत) D6 दौहितृ K5 B1. 3 D1 5 -वध-, D3 वधो (sic) — b) Ś1 K1 3 5 B Dn1 D2 3 5 6 समाहृ(D5 6 °हि)त, D4 -समाकुल (for समन्वित) — c) K3 वासुदेवो G2 महाराज — d) D1 कृष्णा- K5 वचनम् (for वाक्यमथ)

7 a) K2 स तु त (for ननु त्व) — G1 om (hapl) 7b–10a — c) K2 त; M2 तद् (for यद्) D6 दौहितृ K2 अद्य (for मेऽद्य) Dn1 om ऽद्य — d) K1 B4 5 T G2 M [आ]ख्यापयसि, K2 4 Dn1 D1 श्राव°, G3 रोप° (for ख्याप°)

सदृशाक्षस्तव कथं शत्रुभिर्निहतो रणे ॥ ८
दुर्मरं वत वार्ष्णेय कालेऽप्राप्ते नृभिः सदा ।
यत्र मे हृदयं दुःखाच्छतधा न विदीर्यते ॥ ९
किमब्रवीत्त्वा संग्रामे सुभद्रा मातरं प्रति ।
मां चापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः प्रियो मम ॥ १०
आहवं पृष्ठतः कृत्वा कच्चिन्न निहतः परैः ।
कच्चिन्मुखं न गोविन्द तेनाजौ विकृतं कृतम् ॥ ११
स हि कृष्ण महातेजाः श्लाघन्निव ममाग्रतः ।
बालभावेन विजयमात्मनोऽकथयत्प्रभुः ॥ १२
कच्चिन्न विकृतो बालो द्रोणकर्णकृपादिभिः ।
धरण्यां निहतः शेते तन्ममाचक्ष्व केशव ॥ १३
स हि द्रोणं च भीष्मं च कर्णं च रथिनां वरम् ।
स्पर्धते स्म रणे नित्यं दुहितुः पुत्रको मम ॥ १४
एवंविधं बहु तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।
पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
न तेन विकृतं वक्त्रं कृतं संग्राममूर्धनि ।
न पृष्ठतः कृतश्चापि संग्रामस्तेन दुस्तरः ॥ १६
निहत्य पृथिवीपालान्सहस्रशतसंघशः ।
खेदितो द्रोणकर्णाभ्यां दौःशासनिवशं गतः ॥ १७
एको ह्येकेन सततं युध्यमानो यदि प्रभो । C 14 1825 B 14 61 18 K 14 61 18

8 G_1 om 8 (cf v 1 7) — ^{a}) D_5 तद्भागधेय (sic), G_2 M_3 स्वद्भागिनेय (for तद्भा°) — ^{b}) G_3 वै (for मे) $K_{3\,5}$ $B_{1\,2}$ D_{2-6} प्रभो (for विभो) — ^{c}) $D_{5\,6}$ रणे (for कथ) — ^{d}) $D_{5\,6}$ कथ (for रणे) K_4 D_1 निहत शत्रुभी रणे

9 G_1 om 9 (cf v 1 7) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 दुर्धर, K_3 दुर्धर्षं, Dc_1 D_3 दुर्भर, D_5 दुर्गत, S (G_1 om) दुष्कर (for दुर्मर) $K_{1\,3\,4}$ $D_{1\,2}$ तव, B_{2-5} Dc_1 ननु (for वत) — ^{b}) M_4 [s]प्राप्त K_5 Dn_1 D_{2-6} T M_4 सह (for सदा) — ^{c}) B_3 मोदात् (for दुःखात्) — ^{d}) K_3 शतदा (sic) $Ś_1$ K_1 विशीर्यते, K_3 विषी (sic), D_1 विदा° (for विदी)

10 G_1 om 10^{ab} (cf v 1 7) — ^{a}) $K_{2\,4\,5}$ B D M_3 स्वा, G_2 वा, G_3 ता (for त्वा) — ^{b}) K_4 G_2 सुभद्रा K_4 भ्रातर (for मा°) — ^{c}) K_3 मा च, K_4 माता (for मां च) D_5 पुंडरीकाक्षश्च — ^{d}) K_4 D_1 चपलोमि, D_2 G_3 °लाक्ष

11 Before 11, K_6 ins वसुदेव उवाच — ^{a}) G_2 अपाप (for आहव) D_6 च वृत (for पृष्ठत) — ^{b}) K_3 कश्चिन्, K_5 D_5 कच्चिन्, G_1 किंचिन् $Ś_1$ K शरै (for परै) — ^{c}) $K_{3\,5}$ कश्चिन्, D_6 कच्चिन् D_3 मुखेन, S दुःखेन (for मुखं न) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 विमुखं (for विकृत) K_3 संग्रामे विमुखीकृत, S तत्रा(G_3 तेना)जौ विमुखीकृत

12 ^{a}) $Ś_1$ न हि, G_3 कच्चित् (for स हि) M_2 महाबाहो (for तेजा) — ^{b}) $Ś_1$ श्लाघयन्निव, S श्लाघमानो (for °न्निव) K_3 समग्रत (for ममा°) K_2 श्रावयन्निव मागतं (sic) — ^{c}) K_4 corrupt $B_{1\,3}$ Dn_1 $D_{2\,4-6}$ विनयम्, D_3 निर्विश्य (for विजयम्) — ^{d}) $K_{4\,5}$ प्रभो

13 ^{a}) D_4 नो (for न) K_1 B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} T G_1 निकृतो, $K_{4\,5}$ D_1 विक्षि(K_6 °क्ष)तो, B_6 (also) विमुखो (for विकृतो) G_3 C_v कच्चिन्न निकृतो बाणैर् — ^{b}) $Ś_1$ K_1 -कृपार्दित — ^{c}) K_4 D_1 धरिण्यां — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ तत्त्व($Ś_1$ °त्वा)माचक्ष्व, D_3 ममाचक्ष्व स K_4 D_1 तत्त्वत (for केशव)

14 ^{a}) $K_{2\,4\,5}$ T $G_{1\,2}$ M स हि भीष्मं च द्रोणं च, G_3 स हि भीष्मं तथा द्रोण — ^{b}) $B_{1\,3}$ D (except D_1) बलिना (for रथिनां) — ^{d}) D_6 पुत्रिको

15 Before 15, K_2 ins वैशंपायन उवाच — ^{a}) D_5 एव तदा (for एवंविध) K_4 $D_{1\,5}$ बहुविधं, T बहु तथा — ^{b}) K_3 सुदुःखिता (sic) — ^{c}) T $G_{1\,2}$ दुःखिततर — ^{d}) Dc_1 ह्यब्रवीत् (hypermetric) (for अब्र°)

16 Before 16, K_2 ins श्रीकृष्ण उवाच, G_3 श्रीभगवानुवाच — ^{a}) C_v विहित (for विकृतं) — ^{c}) D_1 corrupt G_1 पृथक्त्वेन (for न पृष्ठत) $D_{5\,6}$ क्षतश् (for कृतश्) — ^{d}) D_3 दुस्तर, G_2 दुष्कर

17 ^{b}) B_4 सहस्र $K_{1\,4\,5}$ D_1 -संमितान् (for -संघश) G_3 शतशोथ सहस्रश — ^{c}) K_2 छेदितो (for खे°) D_6 द्रौणि- (for द्रोण) — ^{d}) $K_{1\,3}$ Dc_1 दौःशासन, D_1 शासनेन (for दौःशासनि)

18 K_5 om (hapl) 18–20 — ^{a}) S (except G_3) [s]पि (for हि) M_2 सहस (sic) (for सतत) — ^{b}) Dc_1 रणे, $G_{2\,3}$ युधि (for यदि) — ^{c}) Dc_1

C 14 1826
B 14 61 19
K 14 61 18

न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि वज्रिणा ॥ १८

समाहूते तु संग्रामे पार्थे संशप्तकैस्तदा ।
पर्यवार्यत संक्रुद्धैः स द्रोणादिभिराहवे ॥ १९

ततः शत्रुक्षयं कृत्वा सुमहान्तं रणे पितुः ।
दौहित्रस्तव वार्ष्णेय दौःशासनिवशं गतः ॥ २०

नूनं च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते ।
न हि व्यसनमासाद्य सीदन्ते सन्नराः क्वचित् ॥ २१

द्रोणकर्णप्रभृतयो येन प्रतिसमासिताः ।
रणे महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्नुयाद्दिवम् ॥ २२

स शोकं जहि दुर्धर्ष मा च मन्युवशं गमः ।
शस्त्रपूतां हि स गतिं गतः परपुरंजयः ॥ २३

तस्मिंस्तु निहते वीरे सुभद्रेयं स्वसा मम ।
दुःखार्ताथो पृथां प्राप्य कुररीव ननाद ह ॥ २४

द्रौपदी च समासाद्य पर्यपृच्छत दुःखिता ।
आर्ये क्व दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५

अस्यास्तु वचनं श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुयोषितः ।
भुजाभ्यां परिगृह्यैनां चुक्रुशुः परमार्तवत् ॥ २६

उत्तरां चाब्रवीद्भद्रा भद्रे भर्ता क्व ते गतः ।

---

om स B_3 शक्येत स (by transp), D_1 सशक्येत, D_3 शक्येयत, M_3 स शक्येत G_3 स हि शक्यो न सम्रामे

19 K_5 om 19 (cf. v l 18) —^{a}) $K_{1\ 4}$ $B_{2\ 4\ 5}$ Dc_1 D_{2-6} $G_{1\ 3}$ समा(Dc_1 °म)हृते, $K_{2\ 3}$ °हृते (for °हूते) B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} T_1 च, D_1 om (for तु) $B_{1\ 2}$ Dn_1 $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ सम्रामात् (D_3 °न्), D_1 om. (for सम्रामे) —^{b}) Some MSS ससप्तकैस् K_3 शसप्त°, $M_{1\ 2}$ सशासके T G_2 तथा, G_3 सह (for तदा) —^{c}) B_3 सम्रामे, T_2 G_1 सतुष्टै (for संक्रुद्धैः) $K_{2\ 4}$ D_1 G_3 M_3 परिवार्य तत क्रु(K_2 हत क्रु, G_3 M_3 तु सक्रु)द्धै

20 K_5 om 20 (cf v. l 18) —^{a}) $B_{1\ 2}$ D (except Dc_1 D_1) वध (for क्षय) B_3 दृष्ट्वा (for कृत्वा) —^{b}) K_4 स महात, Dc_1 सुमहाते, D_1 सम हाते (sic) K_2 [ऽ]पि च, K_4 [ऽ]पि तु; B D (except D_1) पित, T $G_{1\ 2}$ विभु (for पितु) —^{d}) D_2 corrupt $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ दौःशासन, M_4 दुःशासनि

21 ^{a}) G_3 व्यक्त (for नून) G_2 सगत (for स गत) T_2 स्वर्गे —^{b}) B_4 महाद्युते (for °मते) — $M_{1,2}$ om 21^{c}–22^{d} —^{d}) T_1 नु, T_2 न (for सन्) K_3 सीदति सज्जना क्वचित्, B D (except D_1) °ति कृतबुद्धय, G_3 सीदेयुश्च नरा क्वचित्

22 $M_{1\ 2}$ om 22 (cf v l 21) —^{b}) T_2 G_3 पूर्वं (for येन) $Ś_1$ K_4 $D_{1\ 5}$ समाहिता, $Ś_1$ (before corr) B_5 T G_1 °श्रिता K_2 येनाजौ विकृता कृता —^{c}) T_2 G_2 $M_{3\ 4}$ -प्रतिम° —^{d}) B_4 transp. स and कथं

23 K_5 om 23 —^{a}) $Ś_1$ दुर्धंर्षं, K_3 °र्षे K_2 जहि शोक हि दुर्धर्ष —^{b}) D_1 स्म (for च) G_3 मार वश $D_{1\ 6}$ गत (for गम) —^{c}) K_2 शस्त्रपूतो, B_3 अस्त्रात्ता, D_4 शस्त्रभूता K_4 D_1 स हि (by transp) B_3 शसति, Dc_1 सशति (for स गतिं) —^{d}) B_3 Dc_1 गतिं, D_2 तत (for गत) K_4 परपुरजय, G_3 °मदुर्जय

24 ^{a}) M_4 यस्मिंस् D_4 om तु D_5 निहिते —^{c}) $K_{2\ 5}$ B_3 T_2 G_3 दुःखार्ताय, K_3 °र्तातो, D_2 corrupt, T_1 $G_{1\ 2}$ M दुःखार्ता (M_3 °त्त) च (for °र्ताथो) B_4 पृथिवीं (for [अ]थो पृथा) K_4 D_{3-5} सुत; D_3 सुख (for पृथां) K_3 प्राप —^{d}) K_1 कुररीच, K_2 कुरवीव K_5 रुरोद (for ननाद) K_3 च (for ह)

25 ^{a}) K_5 corrupt G_3 समाश्वास्य (for °साद्य) —^{b}) T $G_{1\ 2}$ M पर्यतप्यत (for °पृच्छत) $B_{1\ 2}$ दुःखिता Dc_1 G_3 पर्यपृच्छत्सुदुःखिता — K_5 om. 25^{cd} —^{c}) G_2 वै (for क्व) T_1 G_1 M_2 आर्ये वै दारकान्सर्वान् (G_1 °न्सर्वे) —^{d}) In B_2, the portion from तानहम् up to नाम चास्या (in 14 69 9^{d}) is lost on missing folios

26 B_2 missing (cf v l 25) —^{a}) $K_{2\ 4.\ 5}$ D_1 G_3 तस्यास्, M_2 अद्य (for अस्यास्) —^{b}) G_3 परित (for सर्वास्ता) —^{c}) K_4 सम्प्रगृह्य, G_2 परिरभ्य (for °गृह्य) K_2 [ए]ता, M_2 [ए]नाश् (sic) (for [ए]नां) —^{d}) K_3 वक्रुश्च (sic) (for चुक्रुशु) K_3 भृशदुःखिता, K_5 M_2 परमार्थवत्

27 B_2 missing (cf v l 25). —^{a}) B (B_2 missing) D (D_1 corrupt) भद्रे; T_2 G_2 भद्रां (for

क्षिप्रमागमनं मह्यं तस्मै त्वं वेदयस्व ह ॥ २७
ननु नाम स वैराटि श्रुत्वा मम गिरं पुरा ।
भवनान्निष्पतत्याशु कस्मान्नाभ्येति ते पतिः ॥ २८
अभिमन्यो कुशलिनो मातुलास्ते महारथाः ।
कुशलं चाब्रुवन्सर्वे त्वां युयुत्सुमिहागतम् ॥ २९
आचक्ष्व मेऽद्य संग्रामं यथापूर्वमरिंदम ।
कस्मादेव विलपतीं नाद्येह प्रतिभाषसे ॥ ३०
एवमादि तु वार्ष्णेय्यास्तदस्याः परिदेवितम् ।
श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्ता शनैर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३१
सुभद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे ।
पित्रा च पालितो बालः स हतः कालधर्मणा ॥ ३२
ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं मा शुचो यदुनन्दिनि ।
पुत्रो हि तव दुर्धर्षः संप्राप्तः परमां गतिम् ॥ ३३
कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
मा शुचश्चपलाक्षं त्वं पुण्डरीकनिभेक्षणे ॥ ३४
उत्तरां त्वमवेक्षस्व गर्भिणीं मा शुचः शुभे ।
पुत्रमेषा हि तस्याशु जनयिष्यति भामिनी ॥ ३५
एवमाश्वासयित्वैनां कुन्ती यदुकुलोद्वह । C 14 1844 B 14 61 37 K 14 61 35

मह्यं) —^{b}) B (B2 missing) D भर्ता स क नु (Dc1 क नु स) ते गत —^{c}) D1 क्षिप्रागमन मह्य (submetric) —^{d}) B1 5 Dn1 D2 3 5 6 T G3 तस्य, M1 क्षिप्र (for तस्मै) D4 च वदस्व (for वेदयस्व) K2 4. 5 D1 तास्मिंस्त्वं (K5 °स्मै स्व) सन्निवेदय

28 B2 missing (cf. v l. 25) —^{a}) K5 B1 Dn1 D2–5 T2 [अ]य, D6 [आ]दि T1 G1 3 M स्म, Cv [अ]स्मि (for स) Ś1 K2 Dc1 Dn1 M1. 2 4 वैराटि., D6 वैराट, T2 टे G3 ज (for °टि) K4 D1 ननु मा ह्यद्य वैराटे —^{b}) T G1 2 वै (G3 मे) मद्गिर, G3 मम गिर K3 5 Dn1 D1–3 5 6 G3 सदा: D4 तदा (for पुरा) —^{c}) K4 5 D1 4–6 निपत(K4 D1 °त)ति —^{d}) S1 K1 3 नाद्यैति K4 D1 ते पितु, B1 Dc1 मे सुत (for ते पति)

29 B2 missing (cf. v l 25) —^{a}) Dc1 om., G1 नु शयिनो (for कुशलिनो) — B1 reads 29^{b} twice —^{b}) B1 (second time) कुशलास् (for मातुलास्) T3 मनोरमा (for महारथा) —^{c}) K2 4 D1 स्वब्रुवन्, G2 हि ब्रु°, M1 स्वाब्रु° (for चाब्रु°) —^{d}) G3 corrupt D6 स्वा K2 4 5 D1 युयुत्सु स्वामिहागत

30 B2 missing (cf v l 25) D2 om 30^{c}–31^{b} —^{a}) K5 मह्य (for मेऽद्य) —^{c}) K2 4 M4 विलपित, K3 D1 प्रलपती (D1 °पित); Dc1 Dn1 विलपती; D6 °पती; T1 M1. 2 विलपितां —^{d}) G3 मे (for [इ]ह)

31 B2 missing (cf v l. 25) D2 om 31^{ab} (cf. v l. 30) —^{b}) K3 B3–5 Dc1 Dn1 D3–6 तस्यास्तत्, K4 D1 G2 तदास्या G1 देवितु Ś1 B1 तस्यास्तत्परिदेवनं.

32 B2 missing (cf. v l 25) —^{a}) M भद्रेण वा सुभद्रेण —^{b}) K3 सह (for रणे) — After 32^{b}, K2 ins

129* एवं विलपतीं तां तु सात्यकिस्तु तदाब्रवीत् ।

—^{c}) K4 D1 [अ]यं, M1 2 न (for च) K2 वालितो, B (B2 missing) Dc1 Dn1 D3–6 लालितो, D2 चालितो (for पा°) —^{d}) K4 D1 T2 सहित (for स हत) K3 -कर्मण (for धर्मणा) K2 संहृत काल धर्मिण

33 B2 missing (cf v l 25) —^{a}) Dc1 Dn1 T2 दृशो —^{b}) K4 5 D1 शोच (for शुचो) K1. 4 नदनि, D4 T2 G1 -नदिनी

34 B2 missing (cf. v l 25) —^{b}) Ś1 क्षत्रियाना —^{c}) K1 Dc1 G1 चपलाक्ष (sic), K3–5 D1. 2 T G2 लाक्षि —^{d}) K1 B (B2 missing) D (except D1) पद्मपत्र (for पुण्डरीक) K1 T1 G M निभेक्षणं (G3 °क्षिणीं)

35 B2 missing (cf. v l. 25) —^{a}) T2 G1 2 ताम् (for त्वम्) Ś1 K1 3 उत्तरा समवेक्षस्व —^{b}) K2 4. 5 B (B2 missing) D T1 गुर्विणि (for गर्भिणीं) —^{d}) B (B2 missing) D (except D1) भाविनी (D2 4–6 °नि)

36 B2 missing (cf. v l 25) —^{a}) K5 आश्वासयच्च, B1 Dc1 °सयंती; G3 तु सान्त्वयित्वा (for आश्वास°) K4 T G2 तां (for [ए]ना) —^{b}) K5 T यदुकुलोद्वहा, G1 2 M °द्वहा; G3 °न्नव —^{c}) K2 B1 T M2 दुर्धर्षा, K5 दुःख च, Dc1 Dn1 D1 M1. 4 दुर्धर्ष Ś1 K1 3 विहाय दुःख शो(K3 °खशो)कं च —^{d}) G2 3 [अ]पि (for हि) Dc1 G1 प्रकल्पयत्, T2

C 14 1844 B 14 61 37 K 14 61 36 विहाय शोकं दुर्धर्षं श्राद्धमस्य ह्यकल्पयत् ॥ ३६
समनुज्ञाप्य धर्मज्ञा राजानं भीममेव च ।
यमौ यमोपमौ चैव ददौ दानान्यनेकशः ॥ ३७
ततः प्रदाय बह्वीर्गा ब्राह्मणेभ्यो यदूद्वह ।
समहृष्यत वार्ष्णेयी वैराटीं चाब्रवीदिदम् ॥ ३८
वैराटि नेह संतापस्त्वया कार्यो यशस्विनि ।
भर्तारं प्रति सुश्रोणि गर्भस्थं रक्ष मे शिशुम् ॥ ३९
एवमुक्त्वा ततः कुन्ती विरराम महाद्युते ।
तामनुज्ञाप्य चैवेमां सुभद्रां समुपानयम् ॥ ४०
एवं स निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तव माधव ।
संतापं जहि दुर्धर्ष मा च शोके मनः कृथाः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मजस्तदा ।
विहाय शोकं धर्मात्मा ददौ श्राद्धमनुत्तमम् ॥ १
तथैव वासुदेवोऽपि स्वस्रीयस्य महात्मनः ।

M ॰स्यक॰ Ś$_1$ K$_{1,3}$ श्राद्धं तस्य प्रकल्पयत्, K$_{2,4,5}$ D$_1$ श्राद्धं तस्योपकल्पयत्, B$_1$ श्राद्धमप्युपकल्पयत्

37 B$_2$ missing (cf v l 25) — [a]) B$_1$ lacuna, Dn$_1$ धर्मज्ञ, D$_{5,6}$ राजानं, Bom ed धर्मज्ञ॰ — [b]) D$_5$ धर्मज्ञ (for राजान) K$_4$ D$_1$ वा (for च) D$_6$ भीममेव च मायया — [c]) D$_3$ om यमौ K$_2$ फाल्गुन च यमौ चैव, K$_5$ धनजयो यमौ चैव — Dc$_1$ om 37[d]–38[d] — [d]) G$_3$ ददुर् (for ददौ)

38 B$_2$ missing (cf v l 25) Dc$_1$ om 38 (cf v l 37) — [a]) K$_3$ प्रादाय K$_{2,4,5}$ D$_1$ गा बह्वयो; S गा बह्वीर् (by transp) — [b]) B$_1$ D (Dc$_1$ om) ब्राह्मणाय (for ॰णेभ्यो) — [c]) Ś$_1$ समाकृष्य तु, K$_{1,3,5}$ समकृ(K$_5$ ॰हृ)ष्यत, K$_{2,4}$ D$_1$ ॰मेत्य तु, Dn$_1$ D$_{3-6}$ G$_1$ समाहृष्य (D$_4$ ॰त्य) तु, D$_2$ T G$_2$ समाहृष्यत Ś$_1$ D$_3$ वार्ष्णेयीं, K$_1$ ॰य, T$_2$ ॰य — [d]) S वैराटिं. Dn$_1$ D$_{1-4}$ वैराटीमब्रवीदिदं; D$_{5,6}$ ॰टीमिदमब्रवीत्

39 B$_2$ missing (cf. v l 25) — [a]) K$_1$ वैरागि, K$_4$ D$_1$ ॰टे — [b]) K$_2$ सुलोचने; K$_3$ य*स्विनि, K$_{4,5}$ D$_1$ कथंचन; B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ ह्यनिंदिते; T G$_1$ मनस्विनि; M$_3$ यशास्विनी — [c]) Dc$_1$ corrupt G$_3$ सुश्रोणी. — [d]) B$_{1,3,4}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) वै (for मे) K$_3$ गर्भस्थं रक्षसे शुभ

40 B$_2$ missing (cf v l 25). — [a]) D$_3$ उक्ता G$_3$ तत कुती चैवमुक्त्वा — [b]) D$_1$ विरराज (for ॰राम). K$_4$ विरराज महामते — K$_3$ om 40[cd] — [c]) K$_4$ D$_1$ वै च; T G$_{1,2}$ M चेह, G$_3$ चेह (for चैव) K$_5$ [ए]ना (for [इ]मा) — [d]) Dc$_1$ corrupt Ś$_1$ K (K$_3$ om) G$_2$ पुनरानयत्, T$_2$ समुपानयत्, G$_3$ पुनरानय (for समुपा॰)

41 B$_2$ missing (cf v l 25) — [b]) B (B$_2$ missing) D (except D$_1$) मानद (for माधव) — [c]) B (B$_2$ missing) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ T$_1$ G$_1$ त्यज, D$_6$ तव (for जहि) Ś$_1$ K$_{1,4}$ Dc$_1$ दुर्धर्ष — [d]) G$_2$ कुरु (for कृथा)

Colophon missing in B$_2$ — *Sub-parvan* MSS अनुगीता — *Adhy name* K$_2$ अभिमन्युवध, G$_3$ अभिमन्युनिधनकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś$_1$ 75, B$_1$ 60 (as in text), Dn$_1$ M$_4$ (*inf lin*) 61, D$_4$ 57, T$_1$ 47, T$_2$ G$_{1,2}$ M 46, G$_3$ 59 — *Śloka no* Dn$_1$ 42

61

☞ This adhy is missing in B$_2$ (cf v l. 14 60 25)

1 [a]) D$_1$ एव (for एतत्) — [b]) B$_1$ वर्धं; G$_3$ स च (for वच) K$_{1,2}$ T G$_3$ M$_{1,2}$ तया (for तदा).

दयितस्य पितुर्नित्यमकरोदौर्ध्वदेहिकम् ॥ २
षष्टिं शतसहस्राणि ब्राह्मणानां महाभुजः ।
विधिवद्भोजयामास भोज्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ३
आच्छाद्य च महाबाहुर्धनतृष्णामपानुदत् ।
ब्राह्मणानां तदा कृष्णस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ ४
सुवर्णं चैव गाश्चैव शयनाच्छादनं तथा ।
दीयमानं तदा विप्राः प्रभूतमिति चाब्रुवन् ॥ ५
वासुदेवोऽथ दाशार्हो बलदेवः ससात्यकिः ।
अभिमन्योस्तदा श्राद्धमकुर्वन्सत्यकस्तदा ।
अतीव दुःखसंतप्ता न शमं चोपलेभिरे ॥ ६
तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाह्वये ।
नोपगच्छन्ति वै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः ॥ ७
सुबहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
नाभुङ्क्त पतिशोकार्ता तदभूत्करुणं महत् ।
कुक्षिस्थ एव तस्यास्तु स गर्भः संप्रलीयत ॥ ८
आजगाम ततो व्यासो ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
आगम्य चाब्रवीद्धीमान्पृथां पृथुललोचनाम् ।
उत्तरां च महातेजाः शोकः संत्यज्यतामयम् ॥ ९
जनिष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यशस्विनि ।
प्रभावाद्वासुदेवस्य मम व्याहरणादपि । C 14 1861 B 14 62 12 K 14 62 11

2 a) D (except Dc1 D1) च (for ऽपि) — b) K3 स्वश्रेयस्य, D5 सुश्रीयस्य (sic) — c) K3 यदि तस्य (for दयितस्य) K4 D1 राजस्तव पितु कृष्णो — d) D1 [ऽ]प्यकरोद् K1 D6 T1 M1 3 4 मौर्ध्वदेहिक K4 [ऽ]प्यकरोदूर्ध्वदेहिकं

3 a) K3 4 5 D1 तया, M3 पष्टि (sic) — b) K3 4 5 D1 महात्मना, B1 Dn1 D2–6 महौजसा, B3–5 Dc1 महायशा, T °भुज, G1 °भुजा — c) K4 विविधं (for विधिवद्)

4 a) K3 आस्थाय (for आच्छाद्य) K3 4 D1 5 6 तु, T1 [ए]व (for च) D6 G3 महाबाहो (D6 °होद्) — b) K3 4 D1 3 उपानु(D3 °न)दत् — c) G3 तया (for तदा) — d) Some MSS लोम (for रोम) K3 तदद्भुतमिवाभवत्

5 a) Ś1 K1 [अ]पि (for [ए]व) K3 T G1 2 M1 3 4 गावश्च B4 सुवर्णानि च गाश्चैव, M2 सुवर्णश्चैव गावश्च (sic) — b) K3 तत (for तथा) K6 Dn1 D2–6 शयनाच्छादनानि च — c) G2 M3 तया (for तदा) — d) K5 D (except Dc1 D1) वर्धताम् (for प्रभूतम्) K4 D1 6 इव (for इति) K2 G2 [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्)

6 a) Ś1 K1 2 M1 2 वसुदेवो K4 D1 [ऽ]पि (for ऽथ) — b) T1 G1 M ससा(G1 च सा)रण (for ससात्यकि) — c) Ś1 K1 G3 M3 तया (for तदा) — d) Ś1 D5 6 T G1 M सात्यकिस् K1 B1 3 (marg as in text) 4 Dc1 T1 M1 3 4 तथा K3 4 5 B6 D1 G2 अकुर्वंस्स(K4 D1 °करोत्स)र्वं एव ते (B5 च), K3 °न्मृशदुःखिता, G3 °न्सत्यविक्रमा — e) K3 -संतापान्, B3 समाप्ता Dc1 अतीव दुःखं संप्राप्ता — f) K3 B3 शर्मं (for शम) K3 हि (for च)

7 a) T G1 अथ वै (for तथैव) B3 वीरे, G3 धीरा, M3 वीर — c) K4 D1 4 [उ]पागच्छति, B1 3 Dn1 D2 3 [उ]पागच्छत, G2 [ए]व गच्छंति D6 वेश्मानि (for वै शान्तिम्) G3 नोपगच्छस्तदा शातिम् — d) G2 अभिमन्यु D1 विनाकृतं

8 b) Ś1 K1. 3 दिनान्युत, K3 दिनानि च — c) Ś1 M1 2 नाभुक्त; D6 मा भुक्त K3 4 D1 बहु- (for पति) K1 3 -लोकार्ता, B (B2 missing) D T1 G3 -दुःखार्ता (for -शोकार्ता) — d) K3 T2 G2 कारण, M1 2 करणं D6 मह G3 तदाभूत्कारण महत् — T2 reads 8ef on marg — e) D1 आक्षिस्थ (for कु°) K5 तस्मिंस्तु; B1 तस्याश्च, D (except Dc1 D1) तस्याथ — f) K5 गर्भोऽस्या; B1. 4 Dc1 Dn1 D2–6 गर्भो वै (for स गर्भः) Ś1 K1. 3 स गर्भं स (K1 स्म) प्रलीयते (K3 °त), B3 5 D1 गर्भो वै (D1 गर्भस्था) सप्रमीयत (B5 °ते), T2 गर्भो वै संप्रजायते — T1 G M subst for 8ef T2 ins after 8

130* म्रियमाणेऽथ तस्मिंस्तु गर्भे कुक्षिस्थ एव ह ।
[M1. 2 म्रियमाणो]

9 a) K4 5 B3 4 D1 S (except G3) तदा (for ततो) — b) Ś1 K1 3 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) K3 दिव्य चक्षु प्रतापवान् — c) K1 B1 5 Dn1 D2–4 समागम्य (for आगम्य च) D5 6 समागम्याब्रवीद्वाक्य — d) K4 वैराटीं पृथुलोचना — f) K4 5 D2–4 शोकं G3 ह्रीति (for अयम्)

10 a) K1. 3 4 5 B1 D T1 भ(D1 जी)विष्यति, K3

C 14 1661
B 14 62. 12
K 14 62. 11

पाण्डवानामयं चान्ते पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ १०
धनंजयं च संप्रेक्ष्य धर्मराजस्य पश्यतः ।
व्यासो वाक्यमुवाचेदं हर्षयन्निव भारत ॥ ११
पौत्रस्तव महाबाहो जनिष्यति महामनाः ।
पृथ्वीं सागरपर्यन्तां पालयिष्यति चैव ह ॥ १२
तस्माच्छोकं कुरुश्रेष्ठ जहि त्वमरिकर्शन ।
विचार्यमत्र न हि ते सत्यमेतद्भविष्यति ॥ १३
यच्चापि वृष्णिवीरेण कृष्णेन कुरुनन्दन ।
पुरोक्तं तत्तथा भावि मा तेऽत्रास्तु विचारणा ॥ १४
विबुधानां गतो लोकानक्षयानात्मनिर्जितान् ।
न स शोच्यस्त्वया तात न चान्यैः कुरुभिस्तथा ॥ १५
एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनंजयः ।
त्यक्त्वा शोकं महाराज हृष्टरूपोऽभवत्तदा ॥ १६
पितापि तव धर्मज्ञ गर्भे तस्मिन्महामते ।
अवर्धत यथाकालं शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ १७
ततः संचोदयामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
अश्वमेधं प्रति तदा ततः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ १८
धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वचः ।
वित्तोपनयने तात चकार गमने मतिम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

T_2 $G_{1,2}$ M जनिष्यते (for °ष्यति) —^{b}) K_4 $D_{3,4}$ T_2 $G_{2,3}$ M_3 यशस्विनी (sic) —^{d}) K_5 इति (for अपि) —^{e}) T G_1 च यद्गु (for अयं)

11 ^{a}) T_2 धनंजयस्य —^{b}) G_3 धर्मराजं च K_1 B (B_2 missing) D (except D_1) शृण्वत (for पश्यत) — K_3 om 11^{c}–16^{d} —^{d}) Dc_1 प्रहसन् (for हर्षयन्).

12 K_3 om. 12 (cf v l 11) —^{a}) K_1 $B_{1,5}$ Dn_1 $D_{2,3,5,6}$ G_3 महाभागो, K_6 T °राज —^{b}) $K_{2,4}$ D_1 G_3 भविष्यति (for जनि°) D_5 भविष्यति महामत, D_6 जनयिष्यति महामन (hypermetric) —^{c}) K_2 पृथिवीं (hypermetric) —^{d}) K_1 B_1 D (except Dc_1 D_1) धर्मत ; K_2 G_2 चैव हि

13 K_3 om 13 (cf v l 11) —^{a}) G_3 तत (for तस्मात्) —^{b}) $Ś_1$ वचन, K_2 -कर्शन ; K_6 $B_{1,3}$ D_4 कर्षण — K_4 D_1 om. 13^{c}–14^{b} —^{c}) K_2 corrupt

14 K_3 om 14 (cf v l 11) K_4 D_1 om 14^{ab} (cf. v l 13) —^{a}) Dc_1 चा (for च) G_2 वृष्णिवर्येण —^{c}) K_4 D_1 प्रोक्त च, Dc_1 यथोक्त, T G_1 अकरोत् (for पुरोक्त) $Ś_1$ तु (for तत्) T_2 तदा G_3 पुरा चोक्त यथा भावि —^{d}) K_2 च (for ऽत्र) T $G_{1,2}$ M_{1-3} [अ]स्ति, G_3 [अ]भूत् (for [अ]स्तु) $Ś_1$ नात्र कार्या विचारणा, K_4 D_1 न मेत्रास्ति वि°

15 K_3 om. 15 (cf. v l 11) —^{b}) B_1 अक्षतान्, D_6 अक्षेयान् M_1 नाम- (sic) (for आत्म-) —^{c}) $Ś_1$ B_4 D_1 न च, D_3 न स, G_2 स न (by transp) $M_{1,2}$ शक्यस् (for शोच्यस्) K_2 G_3 तया (for त्वया) $Ś_1$ G_3 वत्स, K_1 B (B_2 missing) Dc_1 $D_{2,4}$ वीर, K_2 D_1 बालो, K_4 वासो (sic), K_5 Dn_1 वीरो, D_3 वेव (sic), $D_{5,6}$ वशे (for तात) —^{d}) K_2 यथा (for न च) $Ś_1$ तदा (for तथा)

16 K_3 om 16 (cf v l. 11) Before 16, S (except T_1) ins वैशंपायन उवाच —^{a}) G_3 उक्त (for उक्तो) —^{c}) Dc_1 त्यक्त $K_{2,4,5}$ D_1 महातेजा (for °राज) —^{d}) G_3 तया (for तदा)

17 K_2 om. 17 —^{a}) $Ś_1$ K_{3-5} D_1 हि (for [अ]पि) Dn_1 धर्मज्ञो —^{b}) $Ś_1$ K_3 तस्मिन्गर्भे (by transp) K_4 D_1 महीपते (for महामते) —^{c}) K_1 Dn_1 D_{2-6} T_1 यथाकाम, K_4 D_1 तदा(D_1 °था)काल —^{d}) $K_{4,5}$ D_1 इवोडुराट् (for यथा शशी)

18 ^{a}) T $G_{1,2}$ स (for सं-) D_1 तत संनोदयामास —^{b}) $Ś_1$ नृप —^{c}) K_3 T_2 तथा (for तदा) — G_1 om (hapl) from 18^{d} up to 62 1^{c}

19 G_1 om. 19 (cf v l 18) —^{a}) T $G_{2,3}$ M_3 च, $M_{1,2}$ तु (for ऽपि) —^{c}) $Ś_1$ K_{2-4} D_1 G_3 वित्तोपानयने ; K_1 B (B_2 missing) Dc_1 Dn_1 D_{2-6} वित्तस्या° (for वित्तोप°) —^{d}) K_3 शमने, T G_2 M मतिमान् (for गमने) D_2 गतिं (for मतिम्).

६२

जनमेजय उवाच ।
श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मन्व्यासेनोक्तं महात्मना ।
अश्वमेधं प्रति तदा किं नृपः प्रचकार ह ॥ १
रत्नं च यन्मरुत्तेन निहितं पृथिवीतले ।
तदवाप कथं चेति तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा द्वैपायनवचो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄन्सर्वान्समानाय्य काले वचनमब्रवीत् ।
अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ यमावपि ॥ ३
श्रुतं वो वचनं वीराः सौहृदाद्यन्महात्मना ।
कुरूणां हितकामेन प्रोक्तं कृष्णेन धीमता ॥ ४
तपोवृद्धेन महता सुहृदां भूतिमिच्छता ।
गुरुणा धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ ५
भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोविन्देन च धीमता ।
संस्मृत्य तदहं सम्यक्कर्तुमिच्छामि पाण्डवाः ॥ ६
आयत्यां च तदात्वे च सर्वेषां तद्धि नो हितम् ।
अनुबन्धे च कल्याणं यद्वचो ब्रह्मवादिनः ॥ ७
इयं हि वसुधा सर्वा क्षीणरत्ना कुरूद्वहाः ।
तच्चाचष्ट बहु व्यासो मरुत्तस्य धनं नृपाः ॥ ८　C 14 1879 D 14 63 9 K 14 63 9
यद्येतद्वो बहुमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ।

Colophon missing in B_2, om. in G_1 — *Adhy name* $Ś_1$ K_3 व्यासवाक्यं — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 76, B_1 Dn_1 M_4 (*inf lin*) 62, D_4 58, T_1 48, T_2 G_2 M 47, G_3 60

62

☞ This adhy is missing in B_2 (cf v l 14 60 25)

1 G_1 om. 1^{ab} (cf. v l. 14 61 18) B_1 om (hapl.) 1–2 with the following ref — ^{a}) B_3 तया (for श्रुत्वा) — ^{d}) $K_{1.5}$ D (except D_1) भूप, B_3 पुन (for नृप) $M_{1.2}$ प्रचचार (for °कार) G_2 नृप प्रतिजहार ह

2 B_1 om. 2 (cf. v l 1) — ^{a}) K_2 Dc_1 वित्त (for रत्न) K_4 D_1 यत्तन्, $M_{1\ 2}$ च तन् ✿ Cv रत्न, रत्नमयं यज्ञोपकरणम् । ✿ — ^{b}) K_1 $D_{3\ 6}$ निहत $Ś_1$ K_3 पृथिवीक्षिता, $K_{2\ 4.5}$ D_1 धरि(K₂ °र)णीतले, B_{3-5} Dc_1 Dn_1 D_{2-6} वसुधा° — ^{c}) K_1 तदा चाय, K_2 तदेवाप, T तच्च प्राप्तं, G_1 तच्च प्रापद् (for तदवाप) K_4 D_1 चापि, K_5 चाय, G_3 चैतद् (for चेति) — ^{d}) K_4 तपोधन (for द्विजोत्तम) K_5 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

3 ^{c}) K_4 D_1 समानय्य, G_2 °नीय, G_3 °नाप्य — ^{d}) D_5 कलिर् (sic) (for काले) — ^{f}) K_2 [उ]भौ (for [अ]पि) — For 3^{ef}, S (except G_3) subst

131* अर्जुनं नकुलं चापि सहदेवं वृकोदरम् ।

4 ^{a}) K_4 वा (for वो) — ^{b}) D_4 सुहृदाद् (for सौ°) K_4 D_1 सुमहात्मना, K_5 उक्तमेव यद्, B_1 महदात्मना (for यन्महा°) K_2 भीमसेनपुरोगमा — ^{c}) G_2 -काम्येन — ^{d}) G_2 तेनैव (for कृष्णेन)

5 ^{a}) K_2 महतां — ^{b}) G_3 भूमिम् (for भूतिम्) D_5 इच्छता — ^{c}) K_1 गुरूणा, K_5 Dc_1 कुरूणा T पुण्य- (for धर्म-) — ^{d}) K_4 D_1 व्यासेनामिततेजसा

6 ^{a}) K_3 महाराज्ञा, Dc_1 M °प्राज्ञा T G पिता महेन भीष्मेण — ^{b}) K_2 महात्मना (for च धीमता) — ^{d}) T_2 G_1 पांडव, G_2 पार्थिवा (for पाण्डवा)

7 K_3 om. 7 — ^{a}) D_5 आयतौ, D_3 त्वे T_1 तथार्थे, G_1 तथात्वे ✿ Cv आयत्या, उत्तरकाले । तदात्वे, अस्मिन्काले । तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तर काल आयतिरित्यमर (2 8 29) । ✿ — ^{c}) B_5 S अनुबधेन (for °धे च) G_3 कार्याणा (for कल्याण) — ^{d}) K_5 D_6 G_3 सद् (for यद्) G_2 ऊचुर् (for वचो) $Ś_1$ -वादिना, M_2 °न

8 ^{a}) $Ś_1$ K_2 च (for हि) — ^{b}) G_2 रत्नहीना (for क्षीणरत्ना) $K_{1\ 4}$ $D_{1.5}$ G_1 कुरूद्वह — ^{c}) K_5 व्याचष्ट (for चा°) K_1 B (B_2 missing) Dc_1 Dn_1 $D_{2\ 4-6}$ तदा (for बहु) K_4 D_1 आचष्ट बहुशो व्यासो; D_3 न चाचष्ट तदा व्यासो — ^{d}) K_3 वन (for धन) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ प्रति, B_3 महत् (for नृपा). K_4 D_1 मरुत्तस्य धनं प्रति

C 14 1820 B 14 63 10 K 14 63 9 तदानयामहे सर्वे कथं वा भीम मन्यसे ॥ ९
इत्युक्तवाक्ये नृपतौ तदा कुरुकुलोद्वह ।
भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १०
रोचते मे महाबाहो यदिदं भाषितं त्वया ।
व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति ॥ ११
यदि तत्प्राप्नुयामेह धनमाविक्षितं प्रभो ।
कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ॥ १२
ते वयं प्रणिपातेन गिरीशस्य महात्मनः ।
तदानयाम भद्रं ते समभ्यर्च्य कपर्दिनम् ॥ १३
तं विभुं देवदेवेशं तस्यैवानुचरांश्च तान् ।
प्रसाद्यार्थमवाप्स्यामो नूनं वाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ १४
रक्षन्ते ये च तद्द्रव्यं किंकरा रौद्रदर्शनाः ।
ते च वश्या भविष्यन्ति प्रसन्ने वृषभध्वजे ॥ १५
श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ।

---

9 a) K1 यच्चैतद्; K8 तदेतद् D01 यद्येव वो बहुवचो — b) T2 G मन्यद्वो (sic) D4 चाक्षम, M8 वो क्षयं K2 प्रति (for यदि). — c) Ś1 K3 8 5 B3–5 D01 तदानयामेह धन, K1 B1 Dn1 D3–6 तथा (B1 D5 6 °दा) यथाह धर्मेण, K4 D1 तदानयामि च धन

10 a) Ś1 [उ]क्तवति (for °वाक्ये) D6 व्यासेन (for नृपतौ) K8 इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन् — b) Ś1 K5 B4 G8 M1, 2 कुलोद्वह — c) Ś1 K2 8 कुरुश्रेष्ठ (K2 °ष्ठ); G8 नरश्रेष्ठं

11 a) T G1 2 च, M1 2 तन् (for मे) — c) B1 वृत्तस्य, B8 om (for वित्तस्य) G1 व्यासेनाख्यात-वित्तस्य — d) K4 D1 समुदानयन, D6 समया°

12 a) K4 D1 5 6 तद्यदि (by transp) B4 S तथा(M1 2 सम्रा)प्नुयामहे (B4 T2 °मेह) धर्माद् (B4 धनं, T2 वय, G1 सर्वं; M1 2 मह्यां, M8 राजन्, M4 नाम) — b) B4 वयम् (for धनम्) K4 D1 आविक्षि-(D1 °क्ष)त, B4 M4 आवीक्षित, G1 आकांक्षित Ś1 K2 8 5 विभो, B1 प्रति, D6 (also as in text) इति (for प्रभो) — c) K2 महाप्राज्ञ (for °राज)

13 a) M1 2 प्रतिपातेन — b) Some MSS गिरि-शस्य — c) K2 इह, M1 2 तम् (for तद्) K4 G8 आनयामि (G8 °मो) — d) K2 M1 2 तमभ्यर्च्य

14 a) K1 Dn1 D2 4, 5 तद्वित्त, K8 B8 4 त वित्त, Dc1 D5 तद्विसं, D8 तच्चित्तं (for त विभु) — After 14a, S ins

132* शूलपाणिं त्रिलोचनम् ।
अनादिनिधनं शंभुं नमस्याम महेश्वरम् ।
लोकनाथं गणाध्यक्षं

— b) D1 वा, G8 च (for [ए]व) K2 तदा, K4 D1 तथा (for च तान) B4 5 Dc1 तस्यैवानुचराश्च ये — c) B4 5 D01 तान्प्रसाद्यार्थमाप्स्यामो — d) K1 D2 8 वा (for वाग्-) D4 -ब्रह्म (for -बुद्धि) G8 मनो-वाक्कायकर्मभि

15 a) K2 4 B8 4 D01 D1 S रक्षंति Ś1 तच्, K8 ते (for ये) B1 भृत्यं (for द्रव्य) — b) K1, 5 D (except D01 D1) किंनरा (for किंकरा) G1 दर्शिन — c) M1 2 नित्य- (for ते च) D8 रूपा (for वश्या) — d) K2 4 D1 S (except G8) प्रसन्ने नो वृ(K2 4 D1 गोवृ)षध्वजे — After 15, S ins

133* स हि देव प्रसन्नात्मा भक्तानां परमेश्वर ।
ददात्यमरतां चापि किं पुन काञ्चन प्रभु ।
वनस्थस्य पुरा जिष्णोरस्त्रं पाशुपत महत् ।
रौद्रं ब्रह्मशिरश्चादात्प्रसन्न किं पुनर्धनम् ।
वय सर्वे हि तद्भक्ता स चास्माक प्रसीदति ।
तत्प्रसादाद्धय राज्यं प्राप्ता कौरवनन्दन ।
अभिमन्योर्वधे वृत्ते प्रतिज्ञाते धनजये ।
जयद्रथवधार्थाय स्वप्ने लोकगुरुर्निशि ।
प्रसाद्य लब्धवानस्त्रमर्जुन सहकेशव ।
तत प्रभाता रजनीं फल्गुनस्याग्रत प्रभु ।
जघान सैन्य शूलेन प्रत्यक्ष सव्यसाचिन ।
कस्ता सेना तदा राजन्मनसापि प्रधर्षयेत् ।
द्रोणकर्णकृपैर्गुप्ता महेष्वासै प्रहारिभि ।
ऋते देवान्महेश्वासाद्बहुरूपान्महेश्वरात् ।
तस्यैव च प्रसादेन निहता शत्रवस्तव ।
अश्वमेधस्य ससिद्धिं स तु संपादयिष्यति ।

[(L 4) G8 प्रादात् (for च्चादात्) — (L 8) M -वधार्थं तु (for °र्थाय) T2 -गुरु — (L 9) G8 प्राप्तवान् (for लब्ध°) G2 अर्थम् (for अस्त्रम्) — (L 10) T G1 तत्र (for तत) — Lines 12–14 = (var) 7 173 15 — (L 12) T2 कस्मिन् (for कस्तां) G2 8 महाराज (for तदा राजन्) — (L 13) T G1 2 वहेद्, G8

प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत ।
अर्जुनप्रमुखाश्चापि तथेत्येवाब्रुवन्मुदा ॥ १६

कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरणनिश्चयम् ।
सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १७

ततो ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
अर्चयित्वा सुरश्रेष्ठं पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ १८

मोदकैः पायसेनाथ मांसापूपैस्तथैव च ।
आशास्य च महात्मानं प्रययुर्मुदिता भृशम् ॥ १९

तेषां प्रयास्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ ।
प्राहुः प्रहृष्टमनसो द्विजाग्र्या नागराश्च ते ॥ २०

ततः प्रदक्षिणीकृत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
ब्राह्मणानग्निसहितान्प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ २१

समनुज्ञाप्य राजानं पुत्रशोकसमाहतम् ।
धृतराष्ट्रं सभार्यं वै पृथां पृथुललोचनाम् ॥ २२

मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
संपूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ॥ २३　C 14 1824 B 14 63 24 K 14 63 31

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

-श्रुतैर् (for -क्षपैर्) — (L 15) T G1 तव यत्रव (by transp)]

16 a) K1 श्रुत्वैव, K5 S (except G3) एव तु B3-5 Dc1 S ब्रुवतस् (for वद°) — b) G3 भीमसेनस्य पार्थिव — G1 om (hapl) 16cd — c) K4 D1 प्रीतोभवद्धर्मरानो — d) K4 D1 धर्मात्मा (for बभूव) Ś1 K2-4 बुद्धिमान् (for भारत) — e) K4 G3 [ए]व (for [अ]पि) — f) K3 [ए]वे वा (for [इ]त्येव) B3 वदा, Dc1 Dn1 D2-6 वच (for मुदा) K2 तथैवान्ये-ब्रुवस्तथा, K4 D1 तथा चान्येब्रुवस्तदा

17 a) G2 उक्त्वा (for कृत्वा) T1 च, T2 [ए]व, G1 [ए]व (for तु) — c) K4 D1 सेनामाहारयामासुर् — d) G3 पूजिते (for च ध्रुवे) D4 (gloss) श्रवण-नक्षत्रे ❀ Cn ध्रुवे नक्षत्रे रोहिण्यामुत्तरात्रये च अहनि वारे ध्रुवे रविवारे उत्तरार्केऽमृतसिद्धियोगे इत्यर्थः । ❀

18 b) K3 स्वस्तिवाचकान् — c) B4 Dc1 तेर्चयित्वा — d) K4 D1 देवदेव (for पूर्वमेव) G3 पूर्वं देवा-सुरेश्वर

19 a) K3 मोदक, D3 °क — b) K3 Dc1 D2-6 मासपू(K2 सैं पू)पैस्, G1 मासस्यौवैस्, G3 माससूपैस् — c) K2 corrupt K4 5 B3 4 D1 आशा(B3 4 °श)स्य, T1 आराध्य (for आशास्य)

20 a) G3 तास (for तत्र) — b) K5 मगल्यानि K3 D5 6 G2 3 च (for [अ]थ) — c) K2 आहु, K3 प्राषु (for प्राहु) — d) K2 B (B2 missing) Dc1 D6 G3 ये (for ते) K4 D1 द्विजाग्र्या नागरास्तथा, K5 द्विजा पौराश्च सर्वश

21 b) Dc1 प्रणिपात्य — c) Ś1 K3 चाग्नि-, G3 अर्थ (for अग्नि) G1 ब्राह्मणा अग्निसहिता — d) D5 6 प्रययु पाडवास्तथा, G3 °यु पांडवर्षभा

22 b) K2 B4 D5 6 -समाहितं, T G1 समन्वित — c) K2 5 D6 च (for वै) G3 सभार्यं धृतराष्ट्रं वै — d) K1 B (B2 missing) Dc1 Dn1 D2-4 5 (before corr) 6 च पृथु- (for पृथुल-)

23 a) Ś1 K3 पुरे युयुत्सु संस्थाप्य ❀ Cn मूले, धशस्थाद्ये कुन्तीधृतराष्ट्रसमीपे । Cv मूले, धृतराष्ट्रस्य पाद मूले । ❀ — b) Ś1 K3 निर्ययुर्, D6 युयुत्सुर् K4 D1 धृतराष्ट्रकं — d) D6 तथा चैव (for ब्राह्मणैश्च) K4 5 D1 T G1 M महात्मभि, B6 विशेषत, G2 3 महर्षिभि — After 23, S ins

134* प्रययु पाण्डवा वीरा नियमस्था शुचिव्रता ।

Colophon missing in B2 — *Adhy name* K2 सुवर्णानयने पांडवप्रस्थानं, K4 D1 मरुत्तधनानयन, K5 पाडवप्रयाण — *Adhy no* (figures, words or both) K5 Dn1 M4 (*inf lin*) 63, B1 62 (as in text), D4 59, T1 49, T2 G1 2 M 48

६३

C 14 1895
D 14 64 1
K 14 64 1

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते प्रययुर्हृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
रथघोषेण महता पूरयन्तो वसुंधराम् ॥ १
संस्तूयमानाः स्तुतिभिः सूतमागधबन्दिभिः ।
स्वेन सैन्येन संवीता यथादित्याः स्वरश्मिभिः ॥ २
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
बभौ युधिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥ ३
जयाशिषः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः ।
प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावत्पुरुषर्षभः ॥ ४
तथैव सैनिका राजन्राजानमनुयान्ति ये ।
तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्तब्ध्वा व्यतिष्ठत ॥ ५
स सरांसि नदीश्चैव वनान्युपवनानि च ।
अत्यक्रामन्महाराजो गिरिं चैवान्वपद्यत ॥ ६
तस्मिन्देशे च राजेन्द्र यत्र तद्द्रव्यमुत्तमम् ।
चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवः सह सैनिकैः ।
शिवे देशे समे चैव तदा भरतसत्तम ॥ ७
अग्रतो ब्राह्मणान्कृत्वा तपोविद्यादमान्वितान् ।
पुरोहितं च कौरव्य वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ ८
प्राग्निवेशात्तु राजानं ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
कृत्वा शान्तिं यथान्यायं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ९

63

☞ This adhy is missing in B$_2$ (cf. v. l. 14. 60. 25)

1 ^{a}) K$_3$ प्रययुस्ते तदा हृष्टा — ^{b}) B$_3$ बल-, D$_{n1}$ वर- (for नर) D$_6$ प्रहृष्टामरवाहना, G$_3$ सबला सह वाहना — ^{c}) Ś$_1$ -घोपेन — ^{d}) K$_{4, 5}$ D$_1$ कपयतो (for पूर°)

2 K$_3$ om. 2. Ś$_1$ om. 2^{ab}. — ^{a}) K$_{2, 5}$ मुनिभिः (for स्तुतिभिः) — ^{b}) M बंदिभिः — ^{c}) Ś$_1$ ते तु (for स्वेन) K$_4$ D$_1$ संयुक्ता, D$_3$ सदीप्ता, D$_4$ G$_3$ M सहिता, T G$_{1, 2}$ महता (for संवीता) — ^{d}) K$_2$ D$_{n1}$ M$_{1, 2}$ [आ]दित्य. Ś$_1$ D$_{n1}$ D$_6$ सुरश्मिभिः.

3 3^{ab} = 4. 59. 3^{ab}. — ^{a}) S पाढरेण — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1, 3}$ D$_3$ ध्रियमानेन (sic) — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ रेजे (for बभौ) K$_{4, 5}$ D$_1$ राजा (for तत्र) — ^{d}) K$_{4, 5}$ D$_1$ पूर्णि(K$_4$ र्णं)मास्याम्, D$_6$ पौर्णि°.

4 ^{a}) K$_3$ जयाशिष्य- (sic), G$_1$ °शिष्ट (sic). G$_3$ प्रहृष्टास्ते — ^{b}) D$_{5, 6}$ स च, G$_1$ प्रति (for पथि). Ś$_1$ K$_{2, 4, 5}$ B$_3$ D$_1$ T$_2$ पांडवा, T$_{1, 2}$ (sup. lin.) G पार्थिव (T$_2$ G$_3$ °वा) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2, 3, 5}$ B$_3$ D$_{1, 6}$ G$_3$ पथि गृ(K$_3$ D$_6$ प्रतिगृ)ह्णन् (for प्रत्यगृह्णाद्). K$_{2, 3}$ यथान्यायं — ^{d}) Ś$_1$ ते तत (for यथावत्). K$_{1, 2}$ B$_{3, 5}$ D$_{n1}$ D$_{3-6}$ पुरुषर्षभ (B$_3$ °भा), K$_{4, 5}$ D$_1$ S भरतर्षभ (G$_3$ °भा). K$_3$ अक्लीकाना महायशा.

5 ^{a}) B$_4$ यथा (for तथा). K$_5$ सर्वे (for राजन्) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{3, 5}$ D$_1$ उप (for अनु). K$_2$ B$_3$ वै; D$_3$ ते (for ये). K$_3$ राजानमुपचिंतये — ^{d}) K$_2$ दिव्य, G$_3$ दिवि. K$_{2, 4, 5}$ D$_1$ व्याप्य (for स्तब्ध्वा). K$_1$ D$_{2, 3}$ [अ]न्वतिष्ठत, K$_5$ [अ]वति°. D$_{n1}$ दिगत व्याप्य तिष्ठति.

6 ^{a}) K$_1$ B (B$_2$ missing) D (except D$_1$) सरांसि सरितश्चैव — ^{c}) K$_5$ अतिक्रम्य, D$_6$ अतिक्रामन्. K$_4$ D$_1$ T G$_{1, 2}$ M महातेजा, K$_5$ G$_3$ °राज — ^{d}) T G$_{1, 2}$ गिरीश. K$_{1, 2}$ B (B$_2$ missing) D (except D$_1$) T$_2$ G$_{1, 3}$ चापि, K$_6$ प्रति (for चैव).

7 ^{a}) K$_3$ S (except G$_3$) तु, B$_3$ स (for च) — ^{b}) B$_3$ महत् (for यत्र). K$_2$ यद् (for तद्). G$_1$ रत्नम् (for द्रव्यम्). K$_1$ दिव्यदेश च उत्तम, K$_4$ D$_1$ यत्तद्द्रव्यमनुत्तमं — ^{c}) K$_4$ D$_6$ G$_3$ राजन् (for राजा) — ^{d}) K$_3$ D$_{5, 6}$ G$_3$ पांडवा, B$_4$ D$_{n1}$ T$_2$ °वै. K$_{3, 4, 5}$ B$_3$ D$_1$ T M -सैनिक, K$_3$ G$_2$ °का — ^{e}) K$_2$ तदा राजन्, D$_{5, 6}$ समे देशे (for समे चैव). K$_4$ D$_1$ समे देशे समावेश्य. — K$_2$ om. 7^{f}–9^{a}. — ^{f}) G$_3$ तथा (for तदा).

8 K$_2$ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K$_5$ om. (hapl.) from कृत्वा up to ब्राह्मणा (in 9^{b}). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{3, 4}$ B$_{4, 5}$ D$_{n1}$ D$_1$ -समन्वितान्, D$_4$ -मदान्वि° (sic) — ^{c}) K$_3$ स (for च).

9 K$_2$ om. 9^{a} (cf. v. l. 7). K$_5$ om. up to ब्राह्मणा (in 9^{b}) (cf. v. l. 8). — ^{a}) K$_1$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ आ(K$_1$ D$_6$ अ)भिवेश्य च राजानो (K$_1$ °नं), K$_4$ D$_1$

कृत्वा च मध्ये राजानममात्यांश्च यथाविधि ।
पद्मपथं नवसंस्थानं निवेशं चक्रिरे द्विजाः ॥ १०
मचानां वारणेन्द्राणां निवेशं च यथाविधि ।
कारयित्वा स राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ ११
अस्मिन्कार्ये द्विजश्रेष्ठा नक्षत्रे दिवसे शुभे ।
यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्तुमर्हथ तत्तथा ॥ १२
न नः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बताम् ।
इति निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १३
श्रुत्वैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
इदमूचुर्वचो हृष्टा धर्मराजप्रियेप्सवः ॥ १४

अद्यैव नक्षत्रमहश्च पुण्यं
यतामहे श्रेष्ठतमं क्रियासु ।
अम्भोभिरद्येह वसाम राज-
न्नुपोष्यतां चापि भवद्भिरद्य ॥ १५
श्रुत्वा तु तेषां द्विजसत्तमानां
कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः ।
ऊषुः प्रतीताः कुशसंस्तरेषु
यथाध्वरेषु ज्वलिता हव्यवाहाः ॥ १६
ततो निशा सा व्यगमन्महात्मनां
संशृण्वतां विप्रसमीरिता गिरः । C 14 1912 B 14 64 16 K 14 64 17

भ्रा(D$_1$ भ्र)भ्निवेश्याश्च राजान, B$_{1, 3, 5}$ Dc$_1$ प्राङ्निवेश्य (Dc$_1$ °श) तु (B$_3$ च) रा° —^{b}) K$_2$ मारवम्य पुरोहिव, B$_3$ (marg as in text) D$_1$ ब्राह्मणा सपुरोहिता —^{c}) K$_2$ T$_2$ यथान्याय्यं —^{d}) K$_5$ Dc$_1$ corrupt K$_1$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{2, 3}$ सर्वश D$_{5, 6}$ सर्वश पर्यवारयत्, M °त पर्यपालयन्

10 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1, 3, 5}$ B$_{3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ तु मध्ये, K$_2$ B$_1$ D$_6$ G$_3$ मध्ये तु, K$_4$ D$_1$ मध्ये च (by transp), M$_{1, 2}$ च मन्ये —^{b}) K$_1$ समाध्याश्च (sic), K$_2$ सामान्ये तु, M$_1$ सामात्याश्च — Ś$_1$ reads 10^{c}–11^{b} on marg —^{c}) Ś$_1$ K$_{1, 5}$ Dn$_1$ D$_{2, 4-6}$ T$_1$ G$_{2, 3}$ पद्मपदं, D$_3$ पम्वनं (sic) Ś$_1$ K$_3$ नवम स्थान, K$_1$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ नवसंस्थान, K$_2$ च वनस्थान, K$_5$ तत्र सस्थान ❀ Cn पद्मपद, पद्मपदानि पदनीयानि राजमार्गा यत्र एको दक्षिणोत्तरस्तस्यो-भयतो द्वौ तादृशावेव पुर्व पूर्वपश्चिमे एक तस्योभयतोऽपि द्वावेवेति षड् राजमार्गा। सस्थानानि मस्थानानि नवखण्डानीति यावत् । ❀ —^{d}) K$_3$ ध्वज (sic), B$_3$ G$_3$ सदा, T G$_{1, 2}$ M जना (for द्विजा)

11 Ś$_1$ reads 11^{ab} on marg —^{a}) K$_2$ मचाना वारणाश्वाना —^{b}) K$_5$ निवेशाग्र, Bom ed निवेशे —^{c}) D$_5$ च (for स) K$_4$ D$_1$ राजा तु (for राजेन्द्रो)

12 ^{a}) D$_5$ कस्मिन् —^{b}) K$_3$ T$_1$ G$_1$ नक्षत्र, D$_6$ °त्रैर् —^{c}) D$_1$ तथा (for यथा) —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ Dc$_1$ D$_3$ अर्हति, K$_2$ अर्हा(sec m इच्छा)मि, K$_{3-5}$ B (B$_2$ missing) Dn$_1$ D$_{1, 2, 4-6}$ अर्हति (for अर्हथ) G$_3$ तद्विद (for तत्तथा)

13 ^{a}) K$_4$ D$_1$ G$_3$ M$_{1, 2}$ तत, K$_5$ यथा (for न न) K$_3$ हि, K$_5$ T$_2$ G$_3$ न (for वै) —^{b}) Ś$_1$ K$_3$ वै, K$_4$ D$_1$ [उ]प (for [ए]व) K$_3$ परिलंभिता, K$_4$ °विता, T$_1$ G$_{1, 2}$ स (G$_2$ स्म) विलवता, T$_2$ सलि°, G$_3$ परितिष्ठता —^{c}) D$_3$ निश्चित्य D$_6$ राजेंद्रा (for विप्रेन्द्रा) —^{d}) K$_2$ M$_{1, 2}$ क्रियता G$_{1, 3}$ M$_3$ तद् (for यद्)

14 ^{a}) G$_1$ सर्वे (for राज्ञो) —^{b}) D$_1$ ते (for स) —^{d}) D$_3$ प्रियोत्सव (sic), G$_3$ -प्रियेप्सया, M °च्छव

15 ^{a}) G$_3$ यद्येव (for अद्यैव) K$_1$ अहांश्च —^{b}) K$_5$ पितामह, M$_{1, 2}$ यथामह (for यतामहे) Ś$_1$ K (except K$_5$) B$_1$ D$_{1-6}$ T$_1$ G$_1$ श्रेष्ठतम G$_2$ यजामहे श्रेष्ठतम प्रजासु, G$_3$ यतामहे श्रेष्ठतमा क्रिया स्म —^{c}) S तपोभिर् (for अम्भोभिर्) K$_5$ M$_3$ [ए]व; B$_5$ [इ]व (for [इ]ह) T$_1$ वसामि K$_2$ अमोभिरद्यैव तु राज-वीर्यैर् —^{d}) Ś$_1$ उपोषिता, K$_4$ सूपोष्यता K$_{2, 4, 5}$ [ए]व (for [अ]पि) K$_4$ D$_1$ भवद्भिरेव; G$_1$ भवा न्विरष्य

16 ^{a}) G$_1$ कृत्वा (for श्रुत्वा) K$_4$ D$_1$ च तेषा; T$_1$ G$_1$ तेषा वै Ś$_1$ T$_2$ वचनं द्विजानां (for द्विजसत्तमाना) —^{b}) D$_2$ M$_{1, 2}$ रजनी —^{c}) K$_5$ ऊखु (for ऊषु) —^{d}) Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ G$_3$ यथाध्वरे (for °ध्वरेषु) K$_{1, 4, 5}$ B (B$_2$ missing) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ यथाध्वरे प्रज्वलिता हुताशा (K$_4$ हव्यवाहा)

17 ^{a}) Ś$_1$ निवासा (for निशा सा) K$_{2, 4}$ D$_1$ [अ]व्यगमन्, D$_6$ [अ]त्र°, S (except G$_3$) [अ]त्य° (for व्य°) —^{b}) K$_2$ corrupt Ś$_1$ K$_3$ निबोध(K$_3$ °धि)ता (for संशृण्वतां) —^{d}) K$_2$ वाचा (for वचो) K$_2$ -भृत (for -सुत) K$_4$ D$_1$ वचोब्रुवन्सर्वनराधिपाधिप

C 14 1912
B 14 64 16
K 14 64 17

ततः प्रभाते विमले द्विजर्षभा
वचोऽब्रुवन्धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

ब्राह्मणा ऊचुः ।
क्रियतामुपहारोऽद्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ।
कृत्वोपहारं नृपते ततः स्वार्थे यतामहे ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः ।
गिरीशस्य यथान्यायमुपहारमुपाहरत् ॥ २
आज्येन तर्पयित्वाग्निं विधिवत्संस्कृतेन ह ।
मन्त्रसिद्धं चरुं कृत्वा पुरोधाः प्रययौ तदा ॥ ३
स गृहीत्वा सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप ।
मोदकैः पायसेनाथ मांसैश्चोपाहरद्बलिम् ॥ ४
सुमनोभिश्च चित्राभिर्लाजैरुच्चावचैरपि ।
सर्वं स्विष्टकृतं कृत्वा विधिवद्वेदपारगः ।
किंकराणां ततः पश्चाच्चकार बलिमुत्तमम् ॥ ५
यक्षेन्द्राय कुबेराय मणिभद्राय चैव ह ।
तथान्येषां च यक्षाणां भूताधिपतयश्च ये ॥ ६
कृसरेण समांसेन निवापैस्तिलसंयुतैः ।

Colophon missing in B2. — *Adhy name* K4 D1 धनानयनं, K5 गिरिनिवासन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 77, B1 5 63 (as in text), Dn1 M4 (*inf lin*) 64, D4 60, T1 50, T2 G1 2 M 49, G3 62

64

☞ This adhy is missing in B2 (cf v 1 14 60 25)

1 K3 om. the ref G3 om 1[ab] —[a]) K2 उपकारो (for °हारो) K1 D2–6 T G1 [ऽ]स्य, K4 D1 G2 [ऽ]त्र; K5 [ऽ]य (for ऽद्य) —[b]) K4 त्र्यंबकश्च (sic) Ś1 K3 5 त्र्यबकाय महात्मने —[c]) Ś1 कृतोपहार, K4 B (B2 missing) D दत्त्वोप° T2 G1 महते (for नृपते) —[d]) K1 5 B (B2 missing) D (except D1) T2 स्वार्थं, G3 स्वर्थे K2 (marg sec m) ततः पार्थो यतात्मवान्, T1 G1 2 तत स्वीक्रियतामहे (G2 °सामखे)

2 MSS om. the ref —[a]) D1 corrupt G3 तेषां तु वचनं श्रुत्वा —[c]) K3 5 गिरीशाय; B1 3 4 Dc1 D4 गिरिशस्य —[d]) K4 D1 M3 उपहारान् (for °रम्) B1 अकल्पयत् (for उपाहरत्)

3 [b]) Ś1 B3 4 Dc1 सत्कृतेन, K2 4 D1 सुकृ° K1 5 B (B2 missing) Dc1 Dn1 D2–6 T2 च, K4 D1 हि (for ह) —[c]) Ś1 K2 D3 मंत्रसिद्धिं —[d]) K2 पुरोधं (sic) K1 Dn1 D2–6 स ययौ, T G1 प्रयतस् (for प्रययौ) T G तथा (for तदा)

4 [a]) K5 सु (for स) D6 समनसो —[b]) B5 G3 मंत्रपूतान्, Dc1 G2 °पूत K3 B3 T2 G2 3 M1. 2 4 जनाधिप —[d]) Ś1 K5 [अ]पूपैश् (for मांसैश्) M1. 2 [उ]पहरद् (M2 °न्)

5 [a]) K2 D1 3 T2 वि- (for च) —[b]) K2 भक्ष्यैर्, D6 जालैर् (for लाजैर्) K3 लाजैर्गंधवचैस्तथा —[c]) K1 सर्वं B1 Dn1 D2–4 स्विष्टतम (for °कृत) K5 मत्वा, B3 4 Dc1 कर्म (for कृत्वा) B5 सर्वं स्विष्टिकृतं कर्म, D5 6 सर्वं स्वि(D6 शि)ष्टतम कृत्वा —[d]) K2 -पारगौ, D1 M °गा —[e]) B4 5 Dc1 तथा (for तत)

6 [b]) K5 B3–5 Dc1 D2 S माणिभद्राय K3 4 B3 D1 5 6 G2 3 हि, K3 च (for ह) —[c]) B3 यथा (for तथा) K4 D1 हि, K5 तु (for च) K5 भूताना (for यक्षाणां) G3 यथान्येभ्यश्च यक्षेभ्यो —[d]) K1 5 Dn1 D2–6 भूतानां (K5 यक्षाणा) पतयश्च ये

7 [a]) K2 B3 4 Dc1 D1 कृशरेण, B1 5 कृप° (for

शुशुभे स्थानमत्यर्थं देवदेवस्य पार्थिव ॥ ७
कृत्वा तु पूजां रुद्रस्य गणानां चैव सर्वशः ।
ययौ व्यासं पुरस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति ॥ ८
पूजयित्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
सुमनोभिर्विचित्राभिरपूपैः कृसरेण च ॥ ९
शङ्खादींश्च निधीन्सर्वान्निधिपालांश्च सर्वशः ।
अर्चयित्वा द्विजाग्र्यान्स स्वस्ति वाच्य च वीर्यवान् १०
तेषां पुण्याहघोषेण तेजसा समवस्थितः ।
प्रीतिमान्स कुरुश्रेष्ठः खानयामास तं निधिम् ॥ ११
ततः पात्र्यः सकरकाः साश्मन्तकमनोरमाः ।
भृङ्गाराणि कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ॥ १२
बहूनि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः ।
उद्धारयामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
तेषां लक्षणमप्यासीन्महान्करपुटस्तथा ।
त्रिलक्षं भाजनं राजंस्तुलार्धमभवन्नृप ॥ १४
वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रासीत्तु विशां पते । C 14 1919 B 14 65 17 K 14 65 17

कृप॰) K1. 4 6 Dn1 D4-6 कृश(D3 ॰प)रेण च मासेन — b) Ś1 K3 निर्वापेस्, K2 4 6 D1 निष्पावैस्, G1 निवामैस् K1 सयुगे (for ॰तै) — N (B2 missing) T G3 ins. after 7b G2 after 8b

135* ओदनं कुम्भशः कृत्वा पुरोधा समुपाहरत् ।
ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गवां दत्त्वा तु भूमिप ।
नक्तंचराणां भूतानां व्यादिदेश बलिं तदा ।
धूपगन्धनिरुद्धं तत्सुमनोभिश्च संवृतम् ।

[G2 om. line 1 — (L 1) G3 तु बलिं (for कुम्भशः) Ś1 समुपाहरन् — G2 transp lines 2 and 3 — (L 2) T नृपभ॰, G2 नराधिप , G3 च भूपतिः (for तु भूमिप॰) K6 ब्राह्मणेभ्यस्तथा दत्त्वा भोजनं च सदक्षिणं — (L 3) G2 3 नक्तंचरेभ्यो भूतेभ्यो (for the prior half) D1 6 व्यादिभ्रेश (sic), T1 आदि॰ (for व्यादि॰) T2 G2 तथा (for तदा) — G2 om line 4 — (L 4) K6 भूत (for धूप-) Ś1 K2-4 D1 G3 -पुञ्ज , K6 -पूजा (for -गन्ध) B3 4 तु (for तत्) K1 संवृत , Dc1 समृत, D1 त वृत (for संवृतम्) K1 मनोभिश्च सुपूजितं (for the post half)]

— d) B3 महादेवस्य (for देव॰) K1 4 D1 पार्थिव

8 a) K1 4 6 B (B2 missing) D पूजां तु (K4 D1 च) (by transp), M तु पूर्वं — b) T1 G1 सगणाय, T2 (inf lin as in text) सगुणाय (for गणानां) — After 8b, G2 ins 135* — d) G3 तत्र (for नृपो) T G1 2 M3 4 राजन् (for रत्न)

9 a) K3 धनाध्यं च (sic), G1 ययाध्यक्षं — b) B3 महायशा (for [अ]भिवाद्य च) — c) D6 सुमत्रोभिर् (for सुमनो॰) S (except G3) विविधि(G1 ॰स)धाभिर् (for विचित्रा॰) — d) K6 B1 6 Dc1 Dn1 D2-6 कृसरेण, B1 8 कृप॰ K2 4 D1 धूपैश्च कृसरेण च

10 a) K3 सन्, K6 B3 4 Dc1 च, G1 तान् (for स) K4 B6 D1 अर्चयित्वा द्विजाग्र्याश्च (B6 ॰ग्र्यान्स) — d) T2 वाच्य स, G3 सवाच्य (for वाच्य च) B3 द्विजोत्तमान् (for च वीर्यवान्)

11 a) K4 D1 -शब्देन (for -घोषेण) — b) K3 समवस्तृत , K4 D1 सर्वविस्तृत , B3 6 समुपस्थित , T G1 2 M च (G2 स) समन्वित , G3 [अ]भिप्रसर्पता K1 तेजसा समवस्कृत — d) Ś1 K3 4 D1 खनयामास K1 B1 D (except Dc1 D1) तद्धन (for तं निधिम्)

12 a) Ś1 पात्रे, K1 3 B (B2 missing) D (except D1) T पात्री (for पात्र्य) Cv तत क्षत्राणि करका — b) K1 B (B2 missing) Dn1 D2-6 बहुरूपा, G3 स्वर्णवर्णा, M4 सासकाश्च (inf lin ॰कात) (for साश्मन्तक) T G1 बहुरूपा मनोहरा — c) K6 भृगाराश्च कटाहाश्च, G1 शुभ्राणि च शरावाणि — d) K2 Cv वर्धमानका K4 6 D3 T1 G M कलशा (K6 सकला, M1. 2 कुशला) वर्धमानका , D6 कलशानिव वर्धमान्

13 a) D6 वहिरिति (for बहूनि च) — b) K3 B1 च सर्वश (for सहस्रश) — c) K1 3 D3 तद्धारयामास T तया (for तदा) — d) K2 6 B3. 4 Dc1 D1 G2 3 M धर्मपुत्रो (for ॰राजो)

14 a) Dn1 रक्षणम् (for ल॰) K4 अथ, Dc1 एव, G3 अत्र (for अपि) Cv तेषा लक्षाणि चाप्यासन् — b) K2 3 D1 G3 Cv महा ; T G1 बृहत् (for महान्) B3-6 Dc1 Cv तदा K6 D6 महाकारपुटस्तथा — c) Ś1 त्यक्तं च, K1 Dn1 D2-6 नद्धं च, K2 अक्षं च, K3 त्र्यक्षं च, K4 D1 अक्षत, K6 निवध-, B (B2 missing) लक्षं च, Dc1 रौक्मं च, G1 तिलपद्धं (for त्रिलक्ष) — d) T G त्रितुलाम् (for तुलार्धम्) B1 6 Dc1 तदा (for नृप)

15 a) K4 6 D1 -पुत्राणां (for -पुत्रस्य) — b) T1

C 14 1930
D 14 65 16
K 14 65 17

षष्टिरुष्ट्रसहस्राणि शतानि द्विगुणा हयाः ॥ १५
वारणाश्च महाराज सहस्रशतसंमिताः ।
शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणवः ।
खराणां पुरुषाणां च परिसंख्या न विद्यते ॥ १६
एतद्वित्तं तदभवद्यदुद्दध्रे युधिष्ठिरः ।
षोडशाष्टौ चतुर्विंशत्सहस्रं भारलक्षणम् ॥ १७
एतेष्वाधाय तद्द्रव्यं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः ।
महादेवं प्रति ययौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ १८
द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
गोयुते गोयुते चैव न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ १९
सा पुराभिमुखी राजञ्जगाम महती चमूः ।
कृच्छ्राद्द्रविणभारार्ता हर्षयन्ती कुरूद्वहान् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

G1 [आ]नेतु (for [आ]सीत्तु) K4 D1 सु-, D6 न (for तु) — c) K2 4 D1 षष्टिम् T3 G2 3 M सह स्राणा — d) K5 तथैव (for शतानि) K2 4 D1 M3 द्विगुणं K3 च ह (for हया)

16 b) Do1 -संमिति, G2 -सहिता (for समिता) K3 सहस्र शतसंमता — c) K3 शकटाश्च B1 हयाश् (for रथाश्) — d) Ś1 K3 तावत्यश्च (for °देव) B1 5 सहस्रश; B4 (marg as in text) Do1 S य(B4 Do1 त)था गजा, D6 करेण च (sic) (for करेणव) — e) K4 गजाना च खराणा च

17 D3 om 17 — a) K3 M1 2 तु वित्तम्, D6 घृत्तं तद्, T G1 2 तद्वित्तम् (by transp) Ś1 om तद् B1 Do1 G3 समभवत् (for तद°) K2 एतद्वित्तव सुमहद् (sic), K4 5 D1 एतद्द्रव्यं (K5 °द्वित्तं) तु सुमहद्, M3 4 एतत्तु वित्तमवहद् — b) Ś1 K3 यद हार्षीद्; K1 5 यददध्रे (sic), D2 यदुपध्रे, G3 सहसा तद्, M1 2 तदुद्दध्रे — c) Ś1 K5 D1 षोडशार्धं (Ś1 °र्धे); K3 °शाध, K4 °शाव्ज- (for °शाष्टौ) K1 B1 3 5 Do1 D4 चतुर्विंश, K4 D1 °विंशं, G3 °स्त्रिशत्

18 a) K1 गतेषु; D1 एते हि, M2 ये तेषु (for एतेषु) Ś1 K1 3 B1 D2-6 G3 [आ]दाय T2 M रत्न (for द्रव्यं) K5 एतेषां धारयन्द्रव्य — b) K4 D1 पाडवा — c) K4 5 D1 S महाराज (for प्रति ययौ) — d) Do1 D3 पुनर् (for पुरं) K2 3 नागपुरं (for नागाह्वयं). K4, 5 D1 S प्रस्था(K5 °स्थ)गच्छद्युधिष्ठिर..

19 a) K1 2 4 Do1 D2-4 M2 द्वैपायनाभ्यनुज्ञातं (K2 4 Do1 °ता) — K3 om 19cd — c) K1 गोयुतेषु गते, K5 गव्यूते गव्यूते, B1 3 4 Do1 गायुते गायुते, B5 गोयुगे गोयुगे, D1 गायने गोयते, T2 याजने याजने, Cn गोयुते गोयुते (as in text) K3 गायते गायते चापि, K4 गायनैर्गायते चापि, D6 गोपते चैव न्यवसत्, T1 G M गोरु(G3 °रू)ते गोरु(G3 °रू)ते चापि ❀ Cn गोयुते गोयुते भाराक्रान्तवाहनत्वात् गव्यूतौ गव्यूतौ प्रत्यह क्रोशद्वयं प्रमाणमित्यर्थ । Cv गोरुते गोरुते चापि, गो स्थूलवृषस्य रुतं नर्दन ध्वनि यावति प्रदेशे श्रूयते तावद्दूरम् । ❀ — d) Ś1 K3 न्यविशत्, D6 तथा वै (for न्यवसत्) K4 D1 च (D1 स) युधिष्ठिर, B3 D6 M3, 4 पुरुषर्षभ, B4 5 Do1 °भा

20 a) K4 Do1 Dn1 D6 पुरा(K4 पुर्य)भिमुखा, D1 पुर्यभिमुखी — b) Ś1 K1 B (B2 missing) Do1 Dn1 D2-5 उवाह (for जगाम) K2 3 उवाह (K2 जगाम) महतीं चमू, D6 अनु च वाहिता चमू — c) K1 कृत्स्नाद् (for कृच्छ्राद्) — d) M कुरूद्वह G3 वाहयती कुरूत्तम

Colophon missing in B2 — *Adhy name* K2 निधिलाभ; K4 D1 मरुत्तधनलाभ, K5 मरुत्तनिधिलाभ — *Adhy no* (figures, words or both) B1 64 (as in text), Dn1 M4 (*inf lin*) 65, D4 61, T1 51, T2 G1. 2 M 50, G3 63.

६५

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् ।
उपायाद्वृष्णिभिः सार्धं पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १
समयं वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभः ।
यथोक्तो धर्मपुत्रेण व्रजन्स स्वपुरीं प्रति ॥ २
रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव ह ।
चारुदेष्णेन साम्बेन गदेन कृतवर्मणा ॥ ३
सारणेन च वीरेण निशठेनोल्मुकेन च ।
बलदेवं पुरस्कृत्य सुभद्रासहितस्तदा ॥ ४
द्रौपदीमुत्तरां चैव पृथां चाप्यवलोककः ।
समाश्वासयितुं चापि क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ५
तानागतान्समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं विदुरश्च महामनाः ॥ ६
तत्रैव न्यवसत्कृष्णः स्वर्चितः पुरुषर्षभः ।
विदुरेण महातेजास्तथैव च युयुत्सुना ॥ ७
वसत्सु वृष्णिवीरेषु तत्राथ जनमेजय ।
जज्ञे तव पिता राजन्परिक्षित्परवीरहा ॥ ८
स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणाभिपीडितः ।
शवो बभूव निश्चेष्टो हर्षशोकविवर्धनः ॥ ९
हृष्टानां सिंहनादेन जनानां तत्र निस्वनः ।
आविश्य प्रदिशः सर्वाः पुनरेव व्युपारमत् ॥ १०
ततः सोऽतित्वरः कृष्णो विवेशान्तःपुरं तदा । C 14 1946 B 14 66 11 K 14 66 11

65

☞ This adhy is missing in B2 (cf. v l. 14 60 25)

1 K2 4 D1 om the ref —b) T G1 प्रतापवान् (for ऽपि वीर्यवान्) —c) K6 उपेयाद् —d) K2 D4 पुर वाराणमाह्वय (sic), G2 नगर नागसाह्वय

2 b) D5 विधित (for विदित्वा) M2 पुरुषर्षभ —c) K4 D1 यथोक्त —d) Ś1 प्रजन्प्राक्स्वा, K1 3 B1 5 Dc1 Dn1 D2-5 प्रव्रजन्स्व (K3 B1 °न्स), K2 प्राग्व्रजन्स्व, K3 (also) प्रव्रजन्स्वा, K4 5 D1 व्रजन्वै स्वां, B3 4 °न्स्वा स G2 स्वपुर, G3 च पुर

3 a) Ś1 रौक्मिणीयेन, K1 °ण्येयेन, G M रौहिणेयेन —b) D2 युध्यमानेन (for युयुधा°) K3 4 5 D1 2 6 T G3 M1 2 हि (for ह) — Ś1 K3 om 3cd —c) K4 चांबेन, B (B2 missing) D5 शाबेन, D3 मावेन (for साम्बेन) —d) K4 D1 गदेन च कृतात्मना

4 a) B1. 5 शारणेन, T1 सारेण स (for सारणेन) T G1 धीरेण (for वी°) —b) K1 निदावेन, K2 4 D1 निपथे(K2 °दे)न, B3 निपटेन D5 G1 [उ]ल्मुखेन, M4 [ट]न्मुकेन —d) K4 6 D1 सुभद्रा भगिनीं तदा

5 a) G3 [अ]पि (for [ए]व) —b) T G1 2 [ए]व (for [अ]पि) K3 [अ]वलोक्य स (for °लोकक°) B3 पृथा पृथुललोचनां —c) K3 4 6 D1 [ए]व (for [अ]पि) —d) K6 corrupt. Ś1 Dc1 G2 क्षत्रिया त्रिहतेश्वरान्

6 a) Ś1 K3 4 D1 प्रतिगृह्णाद् K3 3 D2 यथा न्याय्य

7 a) K3 तथा; B1 अत्र (for तत्र) —b) T G1 2 सत्कृत (for स्वर्चित) K6 पुरुषर्षभ, B (B2 missing) Dc1 Dn1 D2-4 पुरुषोत्तम° K4 D1 पूजित परमर्षभ°, D5 6 अर्चित पुरुषोत्तम —c) K3 महाराज (for °तेजास्) —d) K6 तत्र (for तथा)

8 b) Ś1 K3 त(Ś1 य)था च (for तत्राथ) —c) K2 B1 D2 5 यज्ञे T2 राजा (for राजन्) D5 यज्ञे तपयिता राजन् —d) K2 परीत्य; B1 Dc1 D2 6 G2 M परीक्षित्

9 a) Ś1 K3-5 B5 Dc1 D1 बालो, G3 राज्ञो (for राजा) B4 स पुरा तु महाराज —b) K1 B1 5 Dn1 D2-6 [अ]व-; B3 [अ]पि; G3 च (for [अ]भि-) —c) Ś1 K4 5 D1 शावो; K3 3 M4 श्यामो, D2 सावो, D4 दामो, M1-3 श्यावो (for शावो) K3 निश्चेतो (sic)

10 a) K4 D1 नादानां —b) K4 D1 हर्ष (for

C 14 1846
B 14 66 11
K 14 66 11

युयुधानद्वितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः ॥ ११
ततस्त्वरितमायान्तीं ददर्श स्वां पितृष्वसाम् ।
क्रोशन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ १२
पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुभद्रां च यशस्विनीम् ।
सविक्रोशं सकरुणं बान्धवानां स्त्रियो नृप ॥ १३
ततः कृष्णं समासाद्य कुन्ती राजसुता तदा ।
प्रोवाच राजशार्दूल बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १४
वासुदेव महाबाहो सुप्रजा देवकी त्वया ।
त्वं नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं कुलम् ॥ १५
यदुप्रवीर योऽयं ते स्वस्रीयस्यात्मजः प्रभो ।
अश्वत्थाम्ना हतो जातस्तमुज्जीवय केशव ॥ १६
त्वया ह्येतत्प्रतिज्ञातमैषीके यदुनन्दन ।
अहं संजीवयिष्यामि मृतं जातमिति प्रभो ॥ १७
सोऽयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ ।
उत्तरां च सुभद्रां च द्रौपदीं मां च माधव ॥ १८
धर्मपुत्रं च भीमं च फल्गुनं नकुलं तथा ।
सहदेवं च दुर्धर्ष सर्वान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ १९
अस्मिन्प्राणाः समायत्ताः पाण्डवानां ममैव च ।
पाण्डोश्च पिण्डो दाशार्ह तथैव श्वशुरस्य मे ॥ २०
अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य सदृशस्य च ।

तत्र) Some MSS निस्वन , K_1 विश्रुत (for निस्वन) —^{c}) K_3 corrupt $K_{1\ 3}$ B_1 Dn_1 D_{2-6} G_3 प्रविश्य , K_4 D_1 आदिश्य , Dc_1 आदिश (for आविश्य) T G_1 आविवेश दिश सर्वा —^{d}) $Ś_1$ $D_{1\ 6}$ व्यपारमत् ; Dc_1 M_{1-3} [अ]प्युपारमत् ; T_2 G [अ]भ्युपाग(G_3 °र)मत्

11 ^{a}) $Ś_1$ सातिस्वरं , $K_{2\ 4\ 5}$ D_1 चाभिस्वरन् , K_3 साभिस्वर , T G M_4 सोभिस्वरन् (G_3 °र), M_{1-3} स्वा(M_3 सा)भिस्वर (for सोऽतिस्वर) $D_{5\ 6}$ विष्णुर् (for कृष्णो). —^{b}) D_4 [अ]त पुरे T तत (for तदा) G_3 युयुधानेन वीर्यवान् —^{c}) G_3 कृष्ण प्रतारितो राजन्

12 ^{a}) $K_{1\ 3}$ $D_{3\ 6}$ आयाती , K_2 आयाता —Dc_1 om 12^{b}–13^{b} —^{b}) $D_{5\ 6}$ G_2 स्व , M_2 सा (for स्वा) K_2 M_3 पितृष्वसा B_3 ददर्श भगिनीं पितु , G_3 स्वसारं पितुरग्रत —^{c}) K_2 क्रोशतीम् K_5 $D_{3\ 6}$ धावति (sic), T_1 $G_{2\ 3}$ धावतीं —^{d}) K_4 D_1 पुर (for the first पुन)

13 Dc_1 om 13^{ab} (cf v l 12) —^{a}) K_2 corrupt $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 6}$ M द्रौपदी —^{b}) K_2 M सुभद्रा च यशस्विनी —^{c}) K_3 corrupt $K_{2\ 4\ 5}$ D_1 विक्रोशत्यश्च (K_4 D_1 °त्याशु) धावत्यो , B_3 D_2 T G $M_{3\ 4}$ विक्रोशंत्यश्च ($G_{2\ 3}$ °ती च) करुण , B_4 Dc_1 क्रोशतीश्चै(Dc_1 °तीं चै)व निपुण , $M_{1\ 2}$ क्रोशत्यश्चैव करुण —^{d}) $B_{3\ 4}$ Dc_1 S पाण्डवानां (for बान्ध°)

14 M om. 14–15 —^{b}) $Ś_1$ K_2 B_1 Dc_1 Dn_1 D_{3-6} कुंती भोज- ; $K_{1\ 3}$ B_{3-5} D_2 कुंतिभोज- (for कुन्ती राज-) T_1 तथा (for तदा) —^{c}) G_2 राजशार्दूलं —^{d}) K_1 गिर

15 , M om 15 (cf v. l 14). —^{b}) $Ś_1$ D_4 T $G_{1\ 2}$ देवकी सुप्रजा त(T_1 G_1 °जास्त)दा —^{c}) D_1 मति (for गति) —^{d}) $Ś_1$ K_3 त्वया त्रातम् , K_1 B_3 D_4 T_2 G_3 त्वयादत्तम् , $K_{2\ 4\ 5}$ $B_{4\ 5}$ Dc_1 $D_{1\ 2}$ G_3 त्वय्यायत्तम् ; D_3 त्वयावृत्तम्

16 D_5 om. 16^{ab} —^{a}) Dc_1 यदुप्रवर · D_5 यो जज्ञे , $D_{3\ 4}$ यो धत्ते , G_3 कौंतेय (for योऽयं ते) —^{b}) K_3 स्वस्रेयस्य , D_4 M_{1-3} स्वस्रियस्य G_3 स्वस्रेयस्यात्म संभव —^{d}) K_3 B_4 त्वम् (for तम्) K_4 D_1 समु- जीवय , B_5 तं स्य जी°

17 For the event, cf 10 70* —^{a}) D_5 corrupt K_5 [ए]व (for [ए]तत्) —^{b}) K_2 हृषीके , B_4 ऐशीके — G_1 om 17^{c}–19^{b} —^{c}) $D_{2\ 3}$ स्व (for स) —^{d}) B_5 D_{4-6} मृत- (for मृत)

18 G_1 om 18 (cf v l 17) —^{a}) D_6 यो (for ऽय) K_5 जात (for जातो) K_2 मृतसुत (for मृतस्तात) —^{b}) $K_{2\ 4\ 5}$ भरतर्षभ (for पुरुष°)

19 G_1 om 19^{ab} (cf v l 17) —^{a}) T_1 भीमसेन (for च भीमं च) —^{b}) Some MSS फाल्गुनं , $Ś_1$ फल्गुण , G_3 अर्जुनं —^{c}) $Ś_1$ $K_{2\ 4\ 5}$ B_{2-5} Dc_1 D_1 T_1 G_1 दुर्धर्षं —^{d}) $K_{4\ 5}$ $B_{3\ 4}$ Dc_1 D_1 S सर्वांश्च भरतानपि (K_5 °तर्षभ)

20 ^{a}) Dn_1 समापन्ना , M_2 ४°याता —^{b}) Dc_1 तथा (for मम) —^{d}) K_3 च (for [ए]व) Some N MSS श्वसुरस्य $K_{4\ 5}$ D_1 वै (for मे)

21 ^{b}) T $G_{1\ 2}$ ते (for च) —^{c}) K_2 प्रियाद् —^{d}) T_2 प्रियस्य (for प्रेतस्य)

22 ^{a}) T $G_{1\ 2}$ [अ]पि (for हि) G_3 पुरोक्ता (for

प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्दन ॥ २१
उत्तरा हि प्रियोक्तं वै कथयत्यरिसूदन ।
अभिमन्योर्वचः कृष्ण प्रियत्वात्ते न संशयः ॥ २२
अब्रवीत्किल दाशार्ह वैराटीमार्जुनिः पुरा ।
मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ॥ २३
गत्वा वृष्ण्यन्धककुलं धनुर्वेदं ग्रहीष्यति ।
अस्त्राणि च विचित्राणि नीतिशास्त्रं च केवलम् ॥ २४
इत्येतत्प्रणयात्तात सौभद्रः परवीरहा ।
कथयामास दुर्धर्षस्तथा चैतन्न संशयः ॥ २५
तास्त्वां वयं प्रणम्येह याचामो मधुसूदन ।
कुलस्यास्य हितार्थं त्वं कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ २६
एवमुक्त्वा तु वार्ष्णेयं पृथा पृथुललोचना ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्ता ताश्चान्याः प्रापतन्भुवि ॥ २७
अब्रुवंश्च महाराज सर्वाः सास्राविलेक्षणाः ।
स्वस्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ २८
एवमुक्ते ततः कुन्तीं प्रत्यगृह्णाज्जनार्दनः ।
भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत ॥ २९ C. 14 1964 B 14 66 29 K 14 66 29

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

प्रियोक्त) —ᶜ) K4 5 D1 वध (for वच) M1 2 कृत्वा (for कृष्ण) —ᵈ) T G प्रियं तत् (for प्रियत्वात्) K1 B1 5 D2–5 तन्न, D6 तत्र (for ते न)

23 ᵇ) K2 D4 वैराटिम्-. Ś1 चार्जुनि K1 B1 Dn1 D2–5 तदा, D6 तथा (for पुरा) G3 वैराटिं चार्जुनि पुरा —ᵈ) K3 जनिष्यति, T2 G1 3 भवि°, G2 हरि° (for गमि°)

24 ᵃ) Ś1 पुर (for -कुलं) —ᵇ) K1 2 B6 Dn1 D3–4 ग्रहिष्यति, K4 गृही° —ᵈ) K5 -शास्त्राणि (for -शास्त्रं च)

25 ᵃ) K1 corrupt K4 D1 प्रणयं B1 मां च (for तात) —ᶜ) Ś1 दुर्धर्षं, G3 M1–3 दुर्धर्षे —ᵈ) K1 D4 वै, T G1, 3 [ए]व (for च) K4 Dc1 D1 [ए]त्र, T2 [इ]द, G3 [ए]न (for [ए]तन्) M2 संशयं

26 ᵃ) M3 4 स्वा (for स्त्वा) K2 [आ]दौ; K4 D1 [अ]य (for [इ]ह) —ᵇ) G3 याचाम —ᶜ) Ś1 हितार्थे त्व, K5 °र्थाय (for °र्थं त्व) B1 Dn1 G1 तं, T G2 M च (for त्व) —ᵈ) K4 D1 उत्तरां (for उत्तमम्)

27 ᵃ) K4 D1 [अ]थ (for तु) Dc1 वार्ष्णेयी —ᵇ) K1 4 D1 लोचन —ᶜ) K4 D6 T G उद्धृत्य (for उच्छ्रित्य) T1 बहु- (for बाहू) D1 उद्धृत्य बाहू दुःखार्तास् —ᵈ) Ś1 [अ]पि (for [अ]न्या) Ś1 K3 5 न्यपतद्, K2 Dc1 D1 2 M2–4 प्रा(D2 प्र)पतद्, D4 प्रपतन् G3 प्रारुदन्भुवि विह्वला

28 ᵃ) K5 अब्रवीच् (for अब्रुवंश्) —ᵇ) K5 D6 T सर्वा साश्रु(T1 स्र)विलोचना; D3 सर्वा शास्त्र विलक्षणा, G1 वास्त्वाविललोचना —ᶜ) K3 स्वस्रेयो; D4 M3 स्वस्त्रियो

29 ᵃ) K5 D3 T2 G3 उक्तस्, D6 उक्त्वा, T1 G1 2 M -गाते (for उक्ते) Ś1 K1 2 Dc1 D2 कुती —ᵇ) K1 3 4 B1 5 D पर्यगृह्णाज्, G3 प्रत्युवाच (for प्रत्यगृह्णाज्) —ᶜ) K1 सेनां, K2 दीना, B3 चैव, T1 G1 चैतां (for चैनां) —ᵈ) D6 शातयामास (for सान्त्व°)

Colophon missing in B2 —*Adhy name* Ś1 K3 कुन्तीप्रलाप°; K3 परीक्षिज्जन्म, K4 D1 परिक्षिज्जीवने कुन्तीवाक्य; K5 परिक्षितजन्म —*Adhy no* (figures, words or both) B1 5 65 (as in text), Dn1 66, D4 63, T1 52, T2 G1 2 M 51, G3 64

६६

C. 14 1965
B 14 67 1
K 14 67 1

वैशंपायन उवाच ।
उत्थितायां पृथायां तु सुभद्रा भ्रातरं तदा ।
दृष्ट्वा चुक्रोश दुःखार्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १
पुण्डरीकाक्ष पश्यस्व पौत्रं पार्थस्य धीमतः ।
परिक्षीणेषु कुरुषु परिक्षीणं गतायुषम् ॥ २
इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ३
सेयं ज्वलन्ती हृदये मयि तिष्ठति केशव ।
यन्न पश्यामि दुर्धर्ष मम पुत्रसुतं विभो ॥ ४
किं नु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चापि माद्रवत्याः सुतौ च तौ ॥ ५
श्रुत्वाभिमन्योस्तनयं जातं च मृतमेव च ।
मुषिता इव वार्ष्णेय द्रोणपुत्रेण पाण्डवाः ॥ ६
अभिमन्युः प्रियः कृष्ण पितॄणां नात्र संशयः ।
ते श्रुत्वा किं नु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः ॥ ७
भविताततः परं दुःखं किं नु मन्ये जनार्दन ।
अभिमन्योः सुतात्कृष्ण मृताज्जातादरिंदम ॥ ८
साहं प्रसादये कृष्ण त्वामद्य शिरसा नता ।

66

☞ This adhy is missing in B2 (cf. v l. 14. 60 25)

1 T2 om the ref — a) D1 om पृथायां. K5 तु कृष्णायां, D2 पृथिव्यां तु (for पृथायां तु) — b) K5 B4 T G2 M1, 2 तथा (for तदा) — c) B4 (marg as in text) चुक्रोध

2 a) K2 corrupt K4, 5 D1 पश्येमं, B1, 5 Dn1 D2-6 T G1, 2 पश्य त्वं — b) Ś1 शौर्यं (for पौत्रं)

3 a) K2 इषीके, K3 इषेका, B1, 4 D4 इषिका (for इषीका) D2 om पुत्रेण K1 इषिकास्त्रेण पुत्रेण — b) K1 उद्यतां — c) K2 निपतितां; Dc1 om (for निपतिता) — d) D4 विजयं, M3 हृदये (for विजये) Ś1 G1 मम (for मयि) K2, 4 D1 G3 M चैव हि; Dc1 केशव (for चैव ह)

4 a) K1 B1, 3-5 Dn1 D2-5 विदीर्णे; D6 विकर्णे (for ज्वलन्ती) — b) K2, 4, 5 D1, 2 G3 M मम (for मयि) — c) K4 D1 तु (for न) K1 दुर्धर्षे; K3 B3 Dc1 D1 T दुर्धर्षं — d) Ś1 हतपुत्रं, K3 हतपुत्रं, B3-5 Dc1 सहपुत्र (for मम पुत्र) T प्रभो (for विभो) K1 B1 Dn1 D2-6 सहपुत्र तु त (K1 B1 D2 °त्र सुतं, D3 °त्रसुतं) प्रभो; K2, 4, 5 D1 G3 सह(K4 हत)पुत्रां स्नुषां (G3 च तां) वि(K5 प्र)भो

5 a) K1, 4 D2, 3 तु (for नु). D2 T G1 वक्ष्यामि. — b) K3, 4, 5 B2 D1 S (except G1) धर्मपुत्रो (for °राजो) — c) Dc1 D3 M1, 4 वा (for च) G2 [उ]भौ (for [अ]पि) K3, 3 भीमसेनोर्जुनो वापि — d) D1 माद्रिवत्या, M3, 4 मद्रवत्या K4 D1 तया, K5 तु तौ; D5, 6 यमौ, G3 तदा (for च तौ)

6 a) B3 [अ]भिमन्यु (for °मन्योस्) — b) K2 जातेव (for जात च) — c) K2 Dc1 मृषिता (for मुषिता)

7 a) G3 अभिमन्यो प्रियं कृष्ण (cf 8a) — b) K1 B1, 3-5 Dc1 Dn1 D2, 4-6 भ्रातॄणां, D3 भर्तॄणां (for पितॄणां) — c) K2 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) K1, 2, 4 D3 तु; B4 प्र, G1 च (for नु) B5 वक्ष्यते, G2 वक्ष्यामि — d) G3 पुत्रेण (for पुत्रास्त्र) B3 -निर्वृता; M1, 2 -निर्जित (for निर्जिता)

8 a) K5 reads from भवितात up to त्वामद्य (in 9b) on marg K5 भवितानं (sic), B4 T G °ता न, Dc1 भुवि तात; Dn1 D3, 6 भवतोत, D4 भवता न; M4 भवेतात (for भवितात) K1 D2 भवतोत परं दुःख, K2, 4 D1 भवि(K2 °व)ता परम दुःखं — b) Ś1 न च मेस्माज्, K1, 5 B1, 3-5 Dc1 D2-6 किं तद(B5 °दा)न्यज्; K2, 4 Dn1 D1 किं तु (D1 नु) वक्ष्ये (for किं नु मन्ये) K3 किं नु मे मधुसूदन — c) Ś1 K3, 4 D1 T2 सुत, T1 G1 M1 सुत (for सुतात्) K2 अभिमन्युसुतं कृष्ण — d) Ś1 K2 D1 मृतो, B1 मृत-; T G1 M1, 2 मृत (for मृताज्) K3 Dn1 जातो; D4 T G1 जातम् (for जाताद्) K2 इति प्रभो; K3, 5 B1 जनार्दन (for अरिंदम). K4 D1 मृतो जातो अरिंदम

पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९
यदा द्रोणसुतो गर्भान्पाण्डूनां हन्ति माधव ।
तदा किल त्वया द्रौणिः क्रुद्धेनोक्तोऽरिमर्दन ॥ १०
अकामं त्वा करिष्यामि ब्रह्मबन्धो नराधम ।
अहं संजीवयिष्यामि किरीटितनयात्मजम् ॥ ११
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानमाना बलं तव ।
प्रसादये त्वा दुर्धर्ष जीवतामभिमन्युजः ॥ १२
यद्येवं त्वं प्रतिश्रुत्य न करोषि वचः शुभम् ।
सफलं वृष्णिशार्दूल मृतां मामुपधारय ॥ १३
अभिमन्योः सुतो वीर न संजीवति यद्ययम् ।
जीवति त्वयि दुर्धर्ष किं करिष्याम्यहं त्वया ॥ १४
संजीवयैनं दुर्धर्ष मृतं त्वमभिमन्युजम् ।
सदृशाक्षसुतं वीर सस्यं वर्षन्निवाम्बुदः ॥ १५
त्वं हि केशव धर्मात्मा सत्यवान्सत्यविक्रमः ।
स तां वाचमृतां कर्तुमर्हसि त्वमरिंदम ॥ १६
इच्छन्नपि हि लोकांस्त्रीञ्जीवयेथा मृतानिमान् ।
किं पुनर्दयितं जातं स्वस्रीयस्यात्मजं मृतम् ॥ १७
प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण तस्मादेतद्ब्रवीमि ते । C 14 1912 B 14 67 19 K 14 67 16

---

9 a) Dc1 सा हि (for साह) D5 6 स्वाद्य (for कृष्ण) — b) D4 स्वामथैव (hypermetric), D5 6 श्रीकृष्ण (for स्वामद्य) G3 स्वामद्य शरण गता — c) K2 पृथा चेद् (sic), K5 पृथा च, D5 6 स्पयेय (for पृथेय) Ś1 K2 T3 G1 द्रौपदीं D1. 4 पृथा च द्रौपदीं कृष्णा — d) D1 4 पश्य त्व (for ता पश्य) K2 मां पश्य पुरुषर्षभ

10 With 10–11, cf 10 16 8 — a) K4 D1 यदि, G3 यतो (for यदा) K1 M2 गर्भात, K2 4 5 D1 G3 गर्भं — b) T1 पाण्डवाना (hypermetric) (for पाण्डूनां) — c) K4 D1 यदा, G3 त्वया (for तदा) D6 G3 तदा (for त्वया) — d) Ś1 K3 जनार्दन, K2 G3 [ऽ]रिमर्दन T2 क्रुद्धो मुक्तोरिमर्दन

11 a) K1 2 4 5 B1 3–5 Dc1 D1–4 T G3 M1 त्वां (for त्वा) D6 मरिष्यामि (sic) (for करि°) — K4 D1 6 om (hapl.) 11 bc — b) Dc1 नराधिप (for °धम) — c) K3 मृत (for अह) D2 च (for सं-)

12 a) K2 एतत्ते, T2 इति तद्, G3 इत्येवं (for इत्येतद्) Ś1 च वच (for वचन) B1 M1–3 स्मृत्वा, G3 मत्वा (for श्रुत्वा) — b) K1 B1 3–5 D (except D1) T G1. 2 M3 जाना(K1 °ता)नाहं, K2 G3 जानास्यद्य, K3 मन्यमाना (for जानमाना) — c) K1 2 4 5 B1 3–5 D G3 M1 2 त्वा (for त्वा) M2 दुर्धर्षं — G3 om. (hapl.) 12 d–15 a

13 G3 om 13 (cf. v l 12) — a) K5 अद्य (for यदि) K2 4 B1 3–5 Dc1 एतत्; D1 एव (for एव) Ś1 K5 परि (for प्रति) K1 Dn1 D2–6 यद्येतत्त्व परिश्रुत्य (K1 °त्वा) — b) K4 D1 पर (for वच) — c) Ś1 तेनालं, K1 Dn1 D2–6 सफल; K2 सत्येन, K3 तदल (for सफल) — d) K2 B4 D1 6 मृता K1 B1 4 5 D (except D1) T अवधारय (for उप°)

14 G3 om 14 (cf v l 12) — a) Ś1 partly damaged K3 4 वीरो — b) K2 सजीवयति, K3 सजीवति न (by transp), D3 नाय जीवति B3 [अ]यं यदि (by transp) — c) D1 त्वयि जीवति (by transp), D6 नाह जीवति K1 2 T2 दुर्धर्षं, Dc1 दुर्धर्षे — Ś1 K4 D1 om (hapl) 14 d–15 a, while D3 reads it twice.

15 For the repetition of 15 a in D3, cf v l 14 G3 om 15 a (cf v l 12) Ś1 K4 D1 om 15 a (cf. v l 14) — b) D3 श्रुत (for मृत) K4 D1 G3 तम् (for त्वम्) Ś1 (before corr as in text) अभिजीवय — c) K1 सदृशाक्षं, K3 °शात्म, D5 6 °शाक्षि K3 Dc1 M4 वीरं, B5 नील (for वीर) — d) B1. 3 शस्यं (for सस्यं)

16 a) G2 च (for हि) B3 4 केवल (for केशव) — b) K2–5 B3 4 Dc1 D1 S सत्यवाक् K2 सम्यक्सत्यक विक्रम (sic) — c) Ś1 Dc1 सत्या; K1 स त्व, D2–6 सर्वां (for स तां) D4 वास्यम् (for वाचम्) Dc1 इमां (for ऋतां) — d) Ś1 K3 अनिंदित, K1 जनार्दन, K5 अधारय (sic), T अरिमर्दन (hypermetric) (for अरिंदम)

17 a) B5 वापि (for अपि) Dc1 च (for हि) — After 17 a, Ś1 ins

136* जीवति त्वयि मानद ।
पाण्डवानपि सर्वांस्त्वं

— b) G3 अपि (for इमान्) — c) D6 corrupt Ś1

C 14 1982
B 14 67 18
K 14 67 18

कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ १८
स्वसेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः ।
प्रपन्ना मामियं वेति दयां कर्तुमिहार्हसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्छितः ।
तथेति व्याजहारोच्चैर्ह्लादयन्निव तं जनम् ॥ १
वाक्येन तेन हि तदा तं जनं पुरुषर्षभः ।
ह्लादयामास स विभुर्घर्मार्तं सलिलैरिव ॥ २
ततः स प्राविशत्तूर्णं जन्मवेश्म पितुस्तव ।
अर्चितं पुरुषव्याघ्र सितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ ३
अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्तैः सर्वतोदिशम् ।
घृतेन तिन्दुकालातैः सर्षपैश्च महाभुज ॥ ४
शस्त्रैश्च विमलैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः ।
वृद्धाभिश्चाभिरामाभिः परिचारार्थमच्युतः ॥ ५
दक्षैश्च परितो वीर भिषग्भिः कुशलैस्तथा ।

उत (for पुनर्) D8 जीव (for जात) — d) K8 स्वश्रेयस्य K2 प्रति, K8 वृत, D4 G3 नृप (for मृतम्)

18 a) K1 प्रभावतास्मि, T1 प्रभवन्नास्मि — b) B8 G3 एत; B4 D01 T G1 M एष, B5 lacuna (for एतद्) G3 [अ]हं (for ते) K1 Dn1 D2-6 तस्मात्त्वा याचयाम्यह — K3 om 18c-19b

19 K3 om 19ab (cf v l 18) — b) K5 एक- (for हत) D5 6 पुत्रेण (sic) (for पुत्रेति) — c) K5 B8 इमां (for इय) K1 2 4 5 B1 3 4 D (except D5 6) चेति, T2 वेद (for वेति) — d) K3 4 5 D1 प्रसाद कर्तुमर्हसि

Colophon missing in B2, om. in K3 — *Adhy name* K4 D1 सुभद्रावाक्यं, K5 सुभद्राविलाप, T1 G1 2 परिज्ञानं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 81, B1 66 (as in text), Dn1 M4 (*inf lin*) 67, D4 64, T1 53, T2 G1 2 M 52, G3 65 — *Śloka no* Ś1 14, Dn1 19

67

☞ This adhy is missing in B2 (cf. v. l. 14 60 25)

1 K1 om the ref — a) K3 4 D1 T G1 स (for तु) — c) K3 corrupt K1 T1 व्याजहारो वै — d) K8 D6 ह्लादयन्

2 a) K1 3 B1 3-5 D01 Dn1 D2 3 5 6 [प्र]वेन, G3 [प्र]केन (for तेन) K5 यदा (for तदा) D4 वाक्येन हि तदा तत्र — b) K3 जन ते (for त जन) Ś1 K1, 4 B1 D01 D8 पुरुषर्षभ; G3 भरतर्षभ — c) D1 6 ह्लादयामास K3 B1 3-5 सविता, D6 धर्मात्मा (for स विभुर्) — d) K1 corrupt B3 4 D01 घर्मार्तान्, D6 भूमर्ता (sic) (for घर्मार्तं)

3 a) D6 तु; M सं- (for स) K4 D1 कृष्णो विशत्, Dn1 स प्रवि° (for स प्रावि°) K5 स प्राविशत्त तस्तूर्णं — b) Dn1 D6 तदा (for तव) — c) B3 D01 स्वर्चितं, B4 सुचित्र (for अर्चितं) Ś1 D01 D8 पुरुषव्याघ्रं — d) B3 5 शिवैर्, G3 सतैर् (for सितैर्) K3 शोकहर्षसमान्वित

4 a) K4 D1 च चू(D1 द)र्णैश्च, B3 T2 सुवर्णैश्च, D8 सकर्णैश्च (for सुपूर्णैश्च) Ś1 K3 तु (for च) — b) D01 सर्वतोदिश — D5 6 om 4c-5d — c) K4 स्रतेन (for घृ°) K1 विंदुकालातै, K2 तुदुकाद्यैश्च, K3 विंदु- फालस्तै, B3 विंदुकालौभ, D8 तिंडुकालातै; T2 G1 3 विंशुकालाजै (for °लातै) — d) D8 ऋषयैश्च (sic) (for सर्षपैश्च) K3 4 B1 4 5 D01 G3 महाभुज

5 D5 6 om 5 (cf v l. 4) — a) K1 B1 5 Dn1 D2 4 असैश्च (for शस्त्रैश्च) B3 D01 निर्मलैर् (for विम- लैर्) D8 असैश्च मुसलैर्न्यस्तै — b) T2 महत्तत (for समन्तत) — c) G1 पृथुभिश्च (for वृद्धा°) K1 2 4 5 B1 3-5 D01 Dn1 D1-4 G1 [अ]पि; G3 [अ]तु (for

दर्दर्श च स तेजस्वी रक्षोघ्नान्यपि सर्वशः ।
द्रव्याणि स्थापितानि स्म विधिवत्कुशलैर्जनैः ॥ ६
तथायुक्तं च तद्दृष्ट्वा जन्मवेश्म पितुस्तव ।
हृष्टोऽभवद्धृषीकेशः साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ७
तथा ब्रुवति वार्ष्णेये प्रहृष्टवदने तदा ।
द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः ।
पुराणर्षिरचिन्त्यात्मा समीपमपराजितः ॥ ९
सापि बाष्पकलां वाचं निगृह्याश्रूणि चैव ह ।
सुसंवीताभवद्देवी देववत्कृष्णमीक्षती ॥ १०
सा तथा दूयमानेन हृदयेन तपस्विनी ।
दृष्ट्वा गोविन्दमायान्तं कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ११
पुण्डरीकाक्ष पश्यस्व बालाविह विनाकृतौ ।
अभिमन्युं च मां चैव हतौ तुल्यं जनार्दन ॥ १२
वार्ष्णेय मधुहन्वीर शिरसा त्वां प्रसादये ।
द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धं जीवयैनं ममात्मजम् ॥ १३
यदि स्म धर्मराज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४ C 14 1998 B. 14 68 14 K 14 68 14

[अ]भि) G3 रूपाभि (for रामाभि) —[d]) K5 G1 M1 2 4 (*sup lin*) परिवारार्यम् (for परिचा°) Ś1 इद्यत, K1 3 Dn1 D2–4 आवृत, K3 4 D1 T1 M अच्युत, G3 अच्युत (for अच्युत) T2 वृत्तं स पुरुषोत्तम°, G3 पारिबर्हैरलंकृतैः

6 K2 om. (hapl.) 6[ab] —[a]) K1 धीरम्, K4 B3 D1 वीरैर्, Dn1 D2–6 धीर (for वीर) K5 दक्षैः परिवृतो वीरैर्, T1 दक्षैश्च परितैर्धीर —[b]) K1 इषुभि, M भिषजै (for भिषग्भि) D5 जनै, T2 तदा (for तथा) —[c]) Ś1 K2–4 D1 स च (by transp) —[d]) M3 रक्षोघ्नान् K3 परि (for अपि) —[e]) Dc1 सर्वाणि (for द्रव्याणि) —[f]) K2 विद्वद्भि, K4 5 D1 विविधैः (for विधिवत्) G3 तथा (for जनैः)

7 [a]) G3 जनैर् (for तथा-) Ś1 त दृष्ट्वा, K2 4 Dn1 D1 दृष्ट्वा च (K4 त, D1 तज्), D6 मत्त च (for तद्दृष्ट्वा) —[c]) K2 हृष्टो वृष्ण्यधशार्दूल —[d]) K1 reads साधु thrice G3 स (for च)

8 M1 2 om (hapl) 8 Ś1 reads 8[ab] on marg —[a]) K1. 3 D1. 3 वार्ष्णेय, G3 गोविंदे (for वार्ष्णेये) —[b]) B1 4 Dc1 तथा (for तदा) — K2 om 8[c]–10[b] —[c]) D5 G3 त्वरित —[d]) D4 M1 वैराटिं K3 G3 इदम् (for वाक्यम्)

9 K2 om. 9 (cf v 1 8) —[a]) B1 om ते K4 5 D1 भद्र ते, T G ते भर्तुर् (for ते भद्रे) —[b]) K4 D1 स्वसुरो, Dc1 D3–6 श्वसुरो, T G मातुलो (for श्वशुरो) —[c]) Dn1 D6 अनित्यात्मा (sic) (for अचिन्त्यात्मा) D6 पुराणविचित्यात्मा (sic) —[d]) G3 सजीवम् (for समीपम्) D5 6 समीपे तेपराजित (sic)

10 K2 om 10[ab] (cf v 1 8) —[a]) Ś1 K3 4 D1 T1 सा तु (for सापि) T2 G M सा तु (M इत) वाष्पाकुला वाच (G3 °णीं) —[b]) K3 [अ]सूनि (for [अ]श्रूणि) K4 D1 वै तदा, K5 B3 5 D3 4 T G चैव हि, Dc1 स चैव ह (sic) D5 गृह्याश्रूणि तु चैव ह —[c]) K3 T G1 2 अ(K3 सु, G2 सा)संवृता (for सुसंवीता) G3 तदा भूत्वा (for [अ]भवद्देवी) —[d]) K4 D1 देव च, B3–5 त देवं (for देववत्) K1 B1 Dn1 D2–6 इंयुषी, K3 G3 ईक्षते

11 [a]) K5 B3 S तदा (for तथा) Dc1 रूयमानेन, D3 देव° (for दूय) Ś1 K2–4 D1 सा तु दोदू(K2 3 °धू)यमाने(K4 D1 °णे)न —[b]) S मनस्विनी (for तप°) —[c]) D3. 4 आयात (for आयान्त)

12 [a]) K1 पश्येमा, K3 4 G3 पश्य त्व, K5 B (B2 missing) Dn1 D1. 2 4–6 पश्यावा, D3 पश्याय (for पश्यस्व) —[b]) K1 3 Dn1 D2–6 बालेन हि, D1 T1 बालेनेह, G1 बालाभिह (for °विह) B1 5 Dc1 निराकृतौ (for विना°) K3 4 बालेनेह (K4 °न हि) विनाकृत (K4 °ता) — K2 D1 om 12[cd] —[c]) M3 [उ]भौ (for [ए]व) —[d]) K4 हतौ विद्धि, K5 हतं चैव, D3 हतौ तुल्यं, D4 G1 हतौ तु(G3 °तत्तु)ल्यौ

13 [a]) T1 G1 धीर (for वीर) —[b]) Ś1 T1 G1 M2 4 स्वा (for त्वा) K2 D2 4 6 प्रसादयेत् —[d]) D2 महात्मज, G3 जनार्दन (for ममात्मजम्)

14 [a]) K4 मे (for स्म) K1 -राज्ञे वा, Dc1 D6 S राजेन (for -राज्ञा वा) —[c]) G3 च (for वा) —[d]) K5 हि तं (for इद)

15 B5 om from 15 up to 69 1 K3 4 D1 om (hapl) 15, Ś1 reads it on marg —[a]) Ś1 B1

C 14 1990 B 14 66 15 C 14 68 16

अजानतीमिपीकेयं जनित्रीं हन्त्विति प्रभो ।
अहमेव विनष्टा स्यां नेदमेवंगतं भवेत् ॥ १५
गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम् ।
कृत्वा नृशंसं दुर्बुद्धिद्रौणिः किं फलमश्नुते ॥ १६
सा त्वा प्रसाद्य शिरसा याचे शत्रुनिबर्हण ।
प्राणांस्त्यक्ष्यामि गोविन्द नायं संजीवते यदि ॥ १७
अस्मिन्हि बहवः साधो ये ममासन्मनोरथाः ।
ते द्रोणपुत्रेण हताः किं नु जीवामि केशव ॥ १८
आसीन्मम मतिः कृष्ण पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन ।
अभिवादयिष्ये दिष्ट्येति तदिदं वितथीकृतम् ॥ १९
चपलाक्षस्य दायादे मृतेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
विफला मे कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः ॥ २०
चपलाक्षः किलातीव प्रियस्ते मधुसूदन ।
सुतं पश्यस्व तस्येमं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २१
कृतघ्नोऽयं नृशंसोऽयं यथास्य जनकस्तथा ।
यः पाण्डवीं श्रियं त्यक्त्वा गतोऽद्य यमसादनम् ॥ २२

अजानत्याम्; K_1 $D_{2\ 3}$ °ता वाम्, K_2 आजावामाम् (sic), K_5 T $G_{1\ 2}$ $M_{1\ 2}$ Cv अजावानाम्, B_8 G_8 $M_{3\ 4}$ °नवाम्, D_{c1} °नत्याम् —^{b}) K_1 G_3 जनित्री, K_2 जनित्रो T_1 यांतु (for हन्तु) T_1 [इ]व; G_1 [इ]दं (for [इ]ति) D_6 जानतीहमिति प्रभो —^{c}) K_6 इयम् (for अहम्) $Ś_1$ G_2 एवं (for एव) B_1 (marg as in text) D_{c1} D_{n1} विनिष्टा (sic) —^{d}) $K_{1,5}$ D_{n1} D_{2-6} [ए]तद् (for [इ]दम्) $B_{1\ 3\ 4}$ D_5 एवगते, D_{c1} $D_{3\ 6}$ एव गते (D_3 °त) K_2 नैवदेव मतं भवेत्, T $G_{1\ 2}$ M नायमेवगतो भ°

16 B_5 om. 16 (cf v l 15) —^{a}) B_3 गर्भस्थं च (for °स्थस्य) —^{b}) $K_{3\ 4}$ B_3 D_1 निपातितं (B_3 °तं) (for °तनम्) — For 16^{ab}, $D_{5\ 6}$ subst

137* ब्रह्मास्त्रेणास्य बालस्य गर्भस्थस्य निकृन्तनम् ।

[D_6 गर्भस्य च (for °स्थस्य)]

—^{c}) K_5 T_2 G_3 नृशंसो (for °सं) T_3 दुष्टात्मा, M_2 दुर्बुद्धि D_6 कृत निशंस दुर्बुद्धि (sic)) —^{d}) K_4 क (for किं) B_1 सुखम् (for फलम्)

17 B_5 om 17 (cf v l 15) —^{a}) K (except K_3) त्वा (for त्वा) —^{b}) $K_{1\ 2}$ $B_{3\ 4}$ D_{c1} $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ T_1 G_1 -नियर्हण —^{c}) D_{c1} त्यक्षत, D_6 त्यक्षाम (for त्यक्ष्यामि) —^{d}) $Ś_1$ K_6 सजीव्यते, K_2 °वयेद्, D_6 °वति, T G_1 °वितो; G_3 जीवति वा (for सजीवते) K_4 D_1 नास्य सजीवन (D_1 °वता) यदि

18 B_5 om 18 (cf v l 15) —^{a}) K_3 इयावे, K_4 D_1 याले, K_5 शावे, $B_{3\ 4}$ D_{c1} सर्वे, G_3 कृष्ण (for साधो) K_2 अस्मिन्मे बहु वा आशा, T $G_{1\ 2}$ M अस्मिन्हि (G_2 °ह) निहते बाले (M इयावे) —^{c}) K_1 om पुत्रेण G_3 ते द्रौणिमीता पुत्रेह —^{d}) $K_{1\ 2}$ D_{1-3} तु (for नु) $Ś_1$ K_3 माधव (for केशव)

19 B_5 om. 19 (cf v l 15) —^{a}) D_4 मम्भिन (for आसीन) —^{b}) K_3 सुत प्रति, D_{n1} पुत्रोत्सगा, G_2 M_{1-3} पूर्णोत्सगा (for पूर्णो°) $K_{1\ 2}$ B_1 D_{c1} $D_{2\ 3}$ जनार्दन, K_4 D_1 पुरा हरे (for जनार्दन), D_5 पूर्णोत्संगा जनार्दनं —^{c}) Hypermetric K_4 अभिवादयद्, G_1 °वादय K_1 B_3 D_{c1} D_{5-6} T_2 कृष्णेति, $K_{2\ 3}$ B_4 D_{n1} हृष्टेति, K_4 D_1 हृष्टार्था, B_1 कृष्टेति, T_1 **ति (for दिष्ट्येति) —^{d}) K_3 विफले, K_5 $B_{3\ 4}$ T $G_{1\ 2}$ M वितथ, B_1 विफली (for वितथी)

20 B_5 om 20 (cf. v l 15) G_1 om (hapl) 20 —^{a}) K_1 चचलाक्षस्य, M_4 मघला° (for चपला°) —^{b}) M_4 पुरुषर्षभे —^{c}) K_5 [अ]स्मि (for मे) D_6 तदा (for कृता) —^{d}) K_5 हृदये च; T_1 $M_{1,2\ 4}$ हृदि सर्वं (for हृदि सर्वे)

21 B_5 om 21 (cf. v. l 15) —^{a}) K_2 चपलाक्ष, D_6 °काक्षा —^{b}) B_3 प्रिय —^{c}) G_3 ईक्षस्व (for पश्यस्व) K_4 D_1 T_1 G_1 M_4 [ए]नं, M_3 [ए]त (for [इ]मं) $Ś_1$ K_2 $B_{3\ 4}$ D_{c1} सुत पश्य सु(K_2 मृ)तस्येमं (B_3 सुतश्याम), $K_{1\ 5}$ B_1 D_{n1} D_{2-6} T_2 सुत पश्य त्वमस्यैनं —^{d}) B_1 D_{2-4} [अ]भि- (for नि) K_1 ब्राह्मणास्त्रेण निपातित (hypermetric)

22 B_5 om 22 (cf v l 15) —^{a}) D_3 कृतघ्नेन (for °घ्नोऽय) D_6 नृशंसेन (for °सोऽयं) G_3 प्रिय गोय भवेत्तात —^{c}) $K_{1\ 2\ 4}$ D_1 T_1 G_1 M पांडव-, B_3 D_3 पाण्डवी (for पाण्डवीं) —^{d}) D_{c1} गते

23 B_5 om 23 (cf v l 15) —^{a}) D_{c1} [ए]व (for [ए]तत्) —^{b}) K_{1-3} अभिमन्यु (for °मन्यौ) K_3 हत (for हते) B_1 D_{c1} D_{n1} G_3 वीरे (for वीर) D_6 अभिमन्योरहं वीर —^{d}) K_2 ते (for त्वाम्) D_1 माचिराद्, $M_{1\ 2}$ चिराद् $Ś_1$ इव, $K_{2,4,5}$ B_5

मया चैतत्प्रतिज्ञातं रणमूर्धनि केशव ।
अभिमन्यौ हते वीर त्वामेष्याम्यचिरादिति ॥ २३

तच्च नाकरवं कृष्ण नृशंसा जीवितप्रिया ।
इदानीमागतां तत्र किं नु वक्ष्यति फाल्गुनिः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।
सैवं विलप्य करुणं सोन्मादेव तपस्विनी ।
उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥ १
तां तु दृष्ट्वा निपतितां हतबन्धुपरिच्छदाम् ।
चुक्रोश कुन्ती दुःखार्ता सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ २
मुहूर्तमिव तद्राजन्पाण्डवानां निवेशनम् ।
अप्रेक्षणीयमभवदार्तस्वरनिनादितम् ॥ ३

सा मुहूर्तं च राजेन्द्र पुत्रशोकाभिपीडिता ।
कश्मलाभिहता वीर वैराटी त्वभवत्तदा ॥ ४
प्रतिलभ्य तु सा संज्ञामुत्तरा भरतर्षभ ।
अङ्कमारोप्य तं पुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
धर्मज्ञस्य सुतः संस्त्वमधर्ममवबुध्यसे ।
यस्त्वं वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ॥ ६
पुत्र गत्वा मम वचो ब्रूयास्त्वं पितरं तव । C 14 2015 B 14 69 7 K 14 69 7

D1 6 T2 इव, Dc1 दिवि (for इति) K3 त्वामेष्याम्य चराचर

24 B5 om. 24 (cf v 1 15) —[a]) K2 corrupt. —[c]) K2 D3 मा गता, K4 5 Dn1 D1 5 6 मा गता, M4 आगता (for आगता) B1 3 4 Dc1 इदानीं मा गता तात, G3 इमा मही गता तत्र —[d]) Dn1 किं नु, D6 किमु (for किं नु) Ś1 K2 M4 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति) Ś1 M4 फाल्गुनिं (Ś1 °णिं), K3 4 D1 फाल्गुन, K3 G2 फल्गुनि

Colophon missing in B2, om in B5 —*Adhy name* K3 उत्तरावाक्य, K4, 5 D1 उत्तराविलाप —*Adhy no* (figures, words or both) Ś1 82, B1 67 (as in text), Dn1 M4 (*inf lin*) 68, D4 64 T1 54, T2 G1, 2 M 53, G3 66 —*Śloka no* Ś1 14, Dn1 24

68

☞ This adhy is missing in B2 (cf. v 1 14 60 25) B5 om. this adhy (cf v 1 14 67 15)

1 K4 D1 om the ref —[a]) B3 G3 M4 एवं (for सैवं) —[b]) K5 दुःखादेव (for सोन्मा°) —[d]) Ś1 -गृद्धिणी, T2 G1 2 -गर्द्धिनी (for -गृद्धिनी)

2 [a]) G3 स ता (for तां तु) D1 [अ]भि (for नि-) —[b]) K1 B1, 3 4 D (except D1) हतपुत्र-, T1 G1 गतबधु-, T2 (*inf lin* as in text) गतबिंदु (for हतबन्धु-) —[c]) Ś1 आक्रोशर्ती च दुःखार्तां, G3 चुक्रोश ताश्च दुःखार्ता (sic) —[d]) K5 तु (for च) B1 भरतस्त्रिय

3 [a]) K3 मुहूर्ताद् Ś1 K3 अपि (for इव) K1 Dn1 D2-6 राजेंद्र (for तद्राजन्) —[d]) K1 corrupt Ś1 Dn1 G3 -स्वन (for -स्वर) K1 D3 4-6 G2 3 M -विनादित, D3 विनो° (for निना°)

4 [a]) D6 मुहूर्तं K4 5 D1 तु, G3 हि (for च) T1 G1 2 M मुहूर्तमिव राजेंद्र —[b]) G2 -तापिता (for -पीडिता) —[c]) K4 D1 चापि, B3 om (for वीर) K2 कश्मलोद्बहता चापि (sic) —[d]) D3 विराटी (for वै°) Ś1 ह्यभवत्, K3 हि भवत्, K5 चाब्रवीत् (for त्वभवत्) K4 Dc1 D1 G2 3 M वैराटिरभवत्तदा

5 [a]) K2 तत, K4 5 D1 पुन (for तु सा) —[b]) Dc1 उवाच (for उत्तरा)

6 [a]) T1 G1 धर्मजस्य (for °ज्ञस्य) K1 संस्तु, B1 3 4 Dc1 Dn1 D4-6 T G2 3 M1 3 स त्वम्, D3 सतस् (sic) (for सस्त्वम्) K4 D1 धर्मानुजस्य सुतजस् —[b]) K2 धर्मं किं, K4 D1 त्व धर्मं, B3 अधर्मान्, D3 त्वधर्मं, T1 G1 2 न धर्मम् (for अधर्मम्) K B1

5 2015 5 69 7 4 69 7 दुर्मरं प्राणिनां वीर काले प्राप्ते कथंचन ॥ ७
याहं त्वया विहीनाद्य पत्या पुत्रेण चैव ह ।
मर्तव्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकिंचना ॥ ८
अथ वा धर्मराज्ञाहमनुज्ञाता महाभुज ।
भक्षयिष्ये विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्ये वा हुताशनम् ॥ ९
अथ वा दुर्मरं तात यदिदं मे सहस्रधा ।
पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्यते ॥ १०
उत्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रपितामहीम् ।
आर्तामुपप्लुतां दीनां निमग्नां शोकसागरे ॥ ११
आर्यां च पश्य पाञ्चालीं सात्वतीं च तपस्विनीम् ।
मां च पश्य सुदुःखार्तां व्याधविद्धां मृगीमिव ॥ १२
उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनाथस्य धीमतः ।
पुण्डरीकपलाशाक्षं पुरेव चपलेक्षणम् ॥ १३
एवं विप्रलपन्तीं तु दृष्ट्वा निपतितां पुनः ।
उत्तरां ताः स्त्रियः सर्वाः पुनरुत्थापयन्त्युत ॥ १४
उत्थाय तु पुनर्धैर्यात्तदा मत्स्यपतेः सुता ।
प्राञ्जलिः पुण्डरीकाक्षं भूमावेवाभ्यवादयत् ॥ १५
श्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं पुरुषर्षभः ।

---

4 D T2 G8 नावबुध्यसे —c) K1 स (for यस्) —d) Do1 M2 कुरुते

7 G8 om 7^{ab} —b) T2 ब्रूहि स्व (for ब्रूयास्त्वं) Ś1 K2–5 B8 D1 दिवि, K1 B1 4 Do1 Dn1 D2–6 स्विद (for तव) —c) K8 दुर्धर, D8. 6 दुर्मर, T2 दुर्मृध, G2 दुर्मदं (for दुर्मरं) D5 6 काले (for वीर) —d) B1 कदाचन (for कथ°). D5 6 प्राप्ते वीर कथंचन

8 a) Ś1 K8 साह, K2 या ह, M2 यान (sic) (for याहं) K1 B1 Dn1 D2–6 विना(D8 °मा)द्येह, B8 विनीक्षाद्य (sic), T2 च हीनाद्य (for विही°) —b) K2 4 5 D1 5 6 G8 हि (for ह) D8 पत्या पुत्र तथैव ह —c) D6 मर्तवा (sic) (for °व्ये) Ś1 K8–5 D1 मरणेच्छापि जीवामि, K2 मरणस्यापि जीवा हि, T1 G मरण नाभि(G8 °धि)गच्छामि, M मरणायापि जीवामि —d) Ś1 अकिंचिन (sic), K2 5 D4 T2 न किं(K2 D4 अकिं)चन, K8 कथचन (for अकिंचना) G8 तपस्विनि न किंचन (sic)

9 D6 om 9^{ab} —a) M4 धर्मराजेन (for °राज्ञा हम्) —b) Do1 महीभुज —c) G8 खादयिष्ये (for भक्ष°). K1 B1 Dn1 D2–6 घोर (for तीक्ष्णं) —d) G8 प्रवेक्ष्याम्यथ वानल

10 a) Ś1 दुर्दर (sic), K8 D6 दुर्धरं; G2 दुर्दुर, G8 दुष्कर (for दुर्मर) —b) D8 हतसप्तधा (sic) (for सह°) —d) K1 विदीर्यत, G8 [अ]वदीर्यते (for विदी°)

11 K4 D1 om 11 —a) T G1 M वत्स, G2 पश्य (for पुत्र) K1 पश्येम, K2 पश्यैना, G2 वत्सेमा, G8 पश्यैता (for पश्येमा) —b) K1 प्रपितामह, K5 पतिता मही —c) K2 उपसुता, K8 °प्लुत, Dn1 °स्सुता (sic), D6 °स्नुता (for °प्लुता). —d) K2 D2 विमग्ना (for नि°) K8 शोकसागर

12 a) K2 पश्य च (by transp) K8 पंचाली —b) K8 B8 G8 यशस्विनीं K2 सात्वती च तपस्विनी —c) Ś1 Do1 स्व- (for सु) K2 मा चापि पश्य दुःखार्ता —d) K2 Dn1 मृगाम्

13 b) D5 6 जगन्नाथस्य (for लोकना°) D6 धीमता (sic), G8 पश्यत (for धीमत) —c) Ś1 K8 D5 पलाशाक्ष, K4 5 D1, 6 S विशालाक्षं (D6 °क्ष), D8 -पलासाक्षं (for °शाक्ष) K2 पुण्डरीकं विशालाक्षं —d) K4 D1 पुनरेव (hypermetric), D5 पितेव (for पुरेव) K1–8 D T1 G1 8 चपलेक्षण (D1 °णा; G8 °ण)

14 a) K4 विलपतीं ता, Do1 S वि(G8 प्र)लपतीं ता (for विप्रलपन्तीं) K1. 5 B1 D2 8 तां (for तु) K2 एतां विलपंतीं दृष्ट्वा, D1 एव विलपतीं**, D5 6 एव (D6 °व) ता विप्रलप(D6 °प)तीं —b) K4 नियतरं (sic) (for निपतिता) Ś1 K8 B4 भुवि (for पुन) K2 दीनां निपतिता पुरा —c) K1 8 4 B4 D (except D1) T G1 2 M1. 2 तां (for ता) —d) Ś1 K8 उत्थाप्याश्वासयन्पुनः (K8 °स्प्रभु), K1 corrupt, K2 पुनरुत्थापयत्ततः, K5 B4 Dn1 D2–6 °त्थापयंस्ततः (D5 6 °था), B1 8 Do1 समुदस्थापयंस्तत (B1 °दा)

15 a) K1 4 5 B1 Dn1 D1–6 G8 च, Do1 तं (for तु) D6 देवांस् (sic) (for धैर्यात्) —b) K4 D1 G2 तथा (for तदा) G1 मात्स्यपते (for मत्स्य°) B1 D6 सदा (for सुता) K2 तदा मत्स्यसुता च सा —c) Do1 प्राजलिं —d) D8 अभ्यधारयत्; G8 °वदत (for °वादयत्) Ś1 पुनरेवाभ्यशोचयत्, K8 D5 (marg sec m) पुनरेवाभ्यनो(K8 °चो)दयत्, D6 भूमावेवाभि

उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं संजहार तत् ॥ १६
प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितमच्युतः ।
अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयञ्जगत् ॥ १७
न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भविष्यति ।
एष संजीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १८
नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन ।
न च युद्धे परावृत्तस्तथा संजीवतामयम् ॥ १९
यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा ॥ २०
यथाहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन ।
विरोधं तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः ॥ २१
यथा सत्यं च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
तथा मृतः शिशुरयं जीवतामभिमन्युजः ॥ २२
यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहतौ मया ।
तेन सत्येन बालोऽयं पुनरुज्जीवतामिह ॥ २३
इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षभ ।
शनैः शनैर्महाराज प्रास्पन्दत सचेतनः ॥ २४ C 14 2032 B 14 69 24 K 14 69 25

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

विंदयत्

16 [a]) K4.5 तु, G2 [ब्र]थ (for स) Ś1 तस्या सु, K3 तस्या स (by transp), G3 तस्याश्च —[b]) M2 विलापं (for विलाप) B1.4 T G1 पुरुषर्षभ K2.4 D1 प्रलाप पुरुषर्षभ —[d]) M ह (for तत्) K1.4.5 B1.3.4 D ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् (B1 °रेत्), K2 °स्त्र तच्च सहरत्

17 [a]) G2 [ऽ]थ, M1.2 ह (for च) B1 दासा र्हस्य —[b]) D1 G2 जीवितुम् K5 आत्मन, D6 उच्यत (for अच्युत°) —[c]) D1 partly damaged D6 विशुद्धात्मा (for विशु°) —[d]) Ś1 विसापयन्, K1 D6 विश्रामयन्, Dc1 श्रावयन् (submetric) (for विश्रावयन्)

18 [a]) M1.2 मिथ्या K1 न ब्रवीत्पुत्र ते मिथ्या, D6 नाब्रवीदुत्तरा मिथ्या —[b]) K2.3 M1.2 सर्वम् (for सत्यम्) K2 एव (for एतद्) —[c]) K3 अहं, D6 G2 M एव (for एष) D1 [ए]त (for [ए]न) —[d]) D6 देहिन

19 [a]) B3.4 स्वैरेष्वपि, Dc1 स्वैरे ह्यपि (for नोक्तपूर्वं) —[b]) B3.4 Dc1 नोक्तपूर्वं (for स्वैरेष्वपि) K4 D1 कुतोन्यथा (for कदाचन) —[c]) Ś1 K3 युद्धे, K1 B1.4 D (except D1) युद्धात्, M3 युद्धे (for युद्धे) T1 G2 पुरा वृत्तस्, T2 G1 परावृत्ते, M2 परावृत्तस् (for °वृत्तस्) K2 न च युद्धे परावृत्त, B3 न च युद्धात्परावृत्तिस् —[d]) T2 तदा (for तथा) B3 सजीवताद्, D1 संभवताम् K2.5 D5.6 G2.3 तथा संजी(K2 °भा)वयाम्यहं

20 [b]) Ś1 K2 D5.6 G3 ब्राह्मणश्च —[c]) K4 D1 वशाकर; Dc1 om (for सुतो जातो) —[d]) K2 om, K4 Dc1 D1 सुतो (for मृतो) D6 जीवति (for °तु) K1 D1 शिशु, Dc1 तदा (for तथा)

21 K1 om (hapl.) 21 K4 D1 om. (hapl) 21–22 —[a]) K2 G1 तथा (for यथा) G3 [ब्र]यं (for [ब्र]ह) —[b]) K5 Dn1 D5.6 विजये तु, D2 विपयेन (for विज°) K3 विजये वै कथंचन —[c]) D5 सत्त्वेन (for सत्येन) —[d]) D6 जीवति (for °तु)

22 K4 D1 om. 22 (cf v 1 21) —[a]) K2 धर्मं, D6 सत्त्व (for सत्यं) K2 सत्य, Dc1 M4 (inf lin as in text) धर्मं (for धर्मश्च) —[b]) G3 मया (for मयि) K2 प्रतिष्ठितं, G2 °ष्ठिते —[c]) K2 मृत, B3 मत्त (for मृत) D6 शिशुवरो (for °रय) —[d]) B3 Dc1 जीवताद् G3 जीवत्वद्याभिमन्युज

23 [b]) K2–4 निहतो —[c]) K1 Dn1 D2.3.5.6 [ऽ]य (for ऽय) —[d]) B3 Dc1 संजीवताम् (B3 °ताद्), G3 उज्जीवयतु (for °वताम्) K2 अत, K4 D1 मृत, D3 इय (for इह) K1.5 B1.4 Dn1 D2–5 T1 G1 पुन सजीव(K5 °वि)तामय (K5 B1 °मिह; T1 °महो) —After 23, G2 ins

138* यदि मे ब्रह्मचर्यं स्यात्सत्यं च मयि सस्थितम् ।
अभ्याहत ममैश्वर्यं तेन जीवतु बालक ।

24 [a]) K3 B1.3 M [उ]क्ते (for [उ]क्तो) D3 वासुदेवस (for °देवेन) K2.4.5 D1 इत्युक्तवचने देवे, G2 इत्युक्त्वा वासुदेवोय —[b]) G2 तं (for स) T1 G1.2

६९

C 14 2031
B 14 70 1
K 14 70 1

वैशंपायन उवाच ।
ब्रह्मास्त्रं तु यदा राजन्कृष्णेन प्रतिसंहृतम् ।
तदा तद्वेश्म ते पित्रा तेजसाभिविदीपितम् ॥ १
ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुस्त्यक्त्वा गृहं तु तत् ।
अन्तरिक्षे च वागासीत्साधु केशव साध्विति ॥ २
तदस्त्रं ज्वलितं चापि पितामहमगात्तदा ।
ततः प्राणान्पुनर्लेभे पिता तव जनेश्वर ।
व्यचेष्टत च बालोऽसौ यथोत्साहं यथाबलम् ॥ ३
बभूवुर्मुदिता राजंस्ततस्ता भरतस्त्रियः ।
ब्राह्मणान्वाचयामासुर्गोविन्दस्य च शासनात् ॥ ४
ततस्ता मुदिताः सर्वाः प्रशशंसुर्जनार्दनम् ।
स्त्रियो भरतसिंहानां नावं लब्ध्वेव पारगाः ॥ ५
कुन्ती द्रुपदपुत्री च सुभद्रा चोत्तरा तथा ।
स्त्रियश्चान्या नृसिंहानां बभूवुर्हृष्टमानसाः ॥ ६

बाल — After 24^{b}, T G1 (marg sec m) 2 ins

139* पादेन कमलाभेन ब्रह्मरुद्रार्चितेन च ।
स स्पृष्टा पुण्डरीकाक्ष आपादतलमस्तकम् ।
स्पृष्टमात्रस्तु कृष्णेन स हि बालोऽभिमन्युज ।

[(L 3) G2 स बालो अभिमन्युज (for the post half)]

— ^{d}) M4 व्यस्पदत (for प्रास्पन्दत) D8 सचेतस, T1 G1 2 प्रापद्य(G2 प्रस्पद)त स चेतना

Colophon missing in B2, om in B5 — *Adhy name* K3 5 परीक्षिज्जीवन, K4 D1 परी(D1 °रि) क्षिज्जीवने कृष्णप्रतिज्ञा महास्त्रस(K4 °सप्र)हार परी(D1 °रि)क्षितजीवनं, T G1 परिक्षित्सजीवन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 83, B1 68 (as in text), Dn1 M4 (*inf lin*) 69, D4 65, T1 55, T2 G1 2 M 54, G3 67 — *Śloka no* Ś1 14, Dn1 24

69

1 B2 missing up to नाम चास्या (in 9^{b}) (cf v 1 14 60 25) B5 om 1 (cf v 1 14 67 15) Dc1 om the ref — ^{a}) K1 ब्राह्मणास्त्र (hypermetric) (for ब्रह्मास्त्रं) K4 D1 G2 M1 2 तदा राजन्, G3 महाराज — ^{b}) K4 D1 परि (for प्रति) — ^{c}) K2 4 D1 तत्तदा (by transp). K1 Dc1 Dn1 D2 4 6 स्वपित्रा, K5 सहसा, B1 4 G3 पित्रा ते (by transp), B1 (*sup lin*) तत्पित्रा, D5 स्वपितृ — ^{d}) K2 4 D1 स्म, K3 B3 [अ]ति ; T G1 2 हि (for [अ]भि) Ś1 विदीरित; Ś1 (*sup lin*) प्रदीपित (for विदी°) B4 (*sup lin*) G3 सर्वतोतिवि- (G3 °तोपि प्र)दीपित, D5 तेजसामिव दीपितं

2 B2 missing (cf v 1 1) — ^{a}) K4 D1 भीतानि (for सर्वाणि) K3 ततो भीतानि रक्षांसि — ^{b}) T G2 ययुस् (for नेशुस्) K2 om तु K3 तत, K4 B1 D1 तत ; K5 G3 च तत् ; M1 2 तु त (for तु तत्) — ^{c}) B1 3–5 अतरीक्षे D8 om वाग् G3 अंतरे चापि वागासीद् — ^{d}) K3 5 साधु साध्विति केशव

3 B2 missing (cf v 1 1) — ^{a}) K3 तदास्त्रं D8 ज्वालित (for ज्व°). G3 तथास्त्रं ज्वलित चासीद्. — ^{b}) M2 तत (for तदा) — ^{c}) K3 om (hapl) from पुनर्लेभे up to ब्राह्मणान् (in 4^{c}) — ^{d}) Ś1 K1 Dn1 D2–6 नरेश्वर (for जने°) — ^{e}) K3 Dc1 व्याचेष्टत. K1 om च K3 [ऽ]य (for ऽसौ) — ^{f}) G3 यथेष्टं शौरिणा तदा

4 B2 missing (cf v 1 1) K3 om. up to ब्राह्मणान् (in 4^{c}) (cf v 1 3) — ^{b}) K1 ततस्ते, K3 तत्र ता, K5 सर्वाश्च (for ततस्ता) G3 भारत- (for भ°) — K5 om 4^{cd} — ^{c}) Bom ed ब्राह्मणा K3 याचयामासुर्, D1 om, T1 चार्चया°; T2 सर्पया°, G1 व्यापया° (for वाचया°) — ^{d}) K1 B (B2 missing) D (except D1) [पु]व (for च) K3 शाश्वतं (for शासनात्)

5 B2 missing (cf v 1 1) K5 transp 5^{b} and 5^{c} K3 om (hapl.) 5^{c}–7^{d} — ^{c}) D6 सिंहानां (for -सिंहानां) — ^{d}) K4 लब्धा च, G3 दृष्ट्वैव (for लब्ध्वेव) Ś1 K3 पारग, M3 सागरे (for पारगा)

6 B2 missing (cf. v 1 1) K3 om. 6 (cf v 1 5) — ^{b}) B3 4 Dc1 [अ]थ (for च) G3 तदा (for तथा) — ^{c}) K3 चान्या च; K5 भरत (for चान्या नृ-).

तत्र मल्ला नटा झल्ला ग्रन्थिकाः सौखशायिकाः ।
सूतमागधसंघाश्चाप्यस्तुवन्वै जनार्दनम् ।
कुरुवंशस्तवाख्याभिराशीर्भिर्भरतर्षभ ॥ ७
उत्थाय तु यथाकालमुत्तरा यदुनन्दनम् ।
अभ्यवादयत प्रीता सह पुत्रेण भारत ।
ततस्तस्यै ददौ प्रीतो बहुरत्नं विशेषतः ॥ ८
तथान्ये वृष्णिशार्दूला नाम चास्याकरोत्प्रभुः ।
पितुस्तव महाराज सत्यसंघो जनार्दनः ॥ ९
परिक्षीणे कुले यस्माज्जातोऽयमभिमन्युजः ।
परिक्षिदिति नामास्य भवत्वित्यब्रवीत्तदा ॥ १०
सोऽवर्धत यथाकालं पिता तव नराधिप ।
मनःप्रह्लादनश्चासीत्सर्वलोकस्य भारत ॥ ११
मासजातस्तु ते वीर पिता भवति भारत ।
अथाजग्मुः सुबहुलं रत्नमादाय पाण्डवाः ॥ १२ C 14 2046 B 14 70.14 K 14 70 13

---

7 B2 missing (cf. v l 1) K2 om 7abcd (cf. v l 5) —a) M2 मल्ल K1 नराश्; K6 भटाश्, T1 G1 तथा (for नटा) K1.3 Dn1 D2–6 चैव, K3 राजा, K4 Dc1 D1 भल्ला, T G1.2 सल्ला (for झल्ला) —b) G2 गृथिका, M4 ग्रथिका (for ग्रन्थिका) K1 4 D T ग्र(T1 ग्रा)थिका सौख्यशायि(D6 °य)का, K6 °का सौख्यशायिता, G1 ग्राथिका सौशगायका, G3 राजिका सुखशायिका —c) Ś1 M1 -संस्ताश् (for -सघाश्) G2 तु (for च) —d) K1 [अ]प्यस्तुवति (sic), K4 D1 तेस्तुवत (D1 °श्च), K6 स्तुवति स्म, B1.3 4 Dc1 Dn1 D2–6 T1 [अ]प्यस्तुवन्त (D3 5 °वत), B5 T2 G2 M1 2 ऽय(B5 चा, G2 प्रा)स्तुवन्वै, G3 M3 भस्तु° (for [अ]प्यस्तु°) — G2 om 7ef —e) B. damaged K6 M स्तवार्या(K6 °र्हा)भिर् (for °ख्याभिर्) Ś1 K3 कुरवाश्च (K3 °वस्तु) यथार्याभिर्, K3 °वशे तयाचार्या, K4 D1 °वशास्तथार्ह(K4 °र्हा)सि, T G1 °स्तथार्घ्या(G1 °र्घ्या)भिर्, G2 वशो ह्यवार्ताभिर् —f) 2 शचीभिर् (for आशीर्भिर्) — After 7, S (except G2) ins

140* समाजयत संहृष्टो महाराज महाजन ।
[T3 महागजो]

8 B2 missing (cf v l. 1) —a) K4 D1 च (for तु) T यथाकामम्, G1 तदा कामम् (for यथाकालम्) K3 उत्तरा तु यथाकाम —b) D5 -नदने K3 कृष्ण यादवनदन —c) K2 D4 अभि(K2 °भी)वादयत, M2 भप्य° (for अभ्य°) K3 (sup lin) B4 Dc1 प्रीत्या (for प्रीता) — B3 om (hapl.) 8de —e) Ś1 B4 5 G3 तस्य (Ś1 °स्यै, G3 °स्मै) कृष्णो, Dc1 तस्य हृष्टो (for ततस्तस्यै) K1 B1 Dn1 D2–6 तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो, K3 तस्या प्रीतो ददौ कृष्णो, K6 तस्यै कृष्णो ददौ प्रीतिः K4 5 D1 तस्यै (K4 °स्मै) प्रीतो ददौ कृष्णो —f) Ś1 K6 8 G3 विशेषव(K6 °वि)त्, K2 विशेष (sub-metric) (for °पत)

9 B2 missing up to नाम चास्या (in 9b) (cf v l 1) —a) Dc1 यथा (for तथा) K2 [अ]स्यैव (hyper-metric), K4 D1 च; B6 damaged (for [अ]न्ये) G3 राज (for वृष्णि) K3 4 D1 शार्दूलो, K6 D6 शार्दूल T G1 2 M तथैव वृष्णिशार्दूलो —b) G3 प्रभो (for प्रभु) —d) K3 जितेंद्रिय (for जनार्दन)

10 a) Dc1 परिक्षीण K2 परिक्षीणेषु कुरुषु —c) K4 5 D5 6 M परीक्षिद्, B1 2 G1 परिक्षीद् D6 -नामा स —d) Ś1 corrupt. B3 तथा, B4 वच; T G1 2 M1–3 प्रभु, M4 पितु (for तदा) K2 भवितादिति नान्यथा

11 b) K4 D1 [इ]व च (for तव) Ś1 जलेश्वर (sic), K1 B D (except D1) जनाधिप, K3 जनेश्वर, K6 नराधिप (for °धिप) —c) Ś1 K2 3 -प्रह्लादय(K2 °य)श् (for °दनश्) G1 [अ]पि (for [आ]सीत्) K4 D1 पुन प्रह्लादयञ्श्रीमान् — After 11, K4 D1 ins

141* पितामहसमानोऽस्य परीक्षिद्भविता नृप ।

12 K3 (hapl) 4 D1 om 12ab —a) T1 G1 2 मासं (for मास-) K2 वीर —b) K1.5 D3–6 च तव, D2 तव च (for भवति) —c) B5 M4 तथा (for अथ) K3 5 तु, D4 स (for सु) Ś1 K3 B5 विपुल (for -बहुल) —d) Ś1 धनम् (for रत्नम्) K6 धनमाधाय पाडव — After 12, S ins

142* मेरुकूटनिभान्भाण्डान्कलशान्भाजनानि च ।
कृताकृत महद्धेममादाय पुरुषोत्तमा ।
भारार्तैर्वाहनैस्तत्र गोरुते गोरुते पथि ।
निवसन्तो ययुर्देव स्मरन्त परमेष्ठिनम् ।
नासीत्तत्र नर कश्चिदभारार्तो नृप विना ।
भीमादयोऽपि यज्ञार्थं वहन्ते किं पुनर्जना ।

[(L 1) M1 2 घंटान् (for भाण्डान्) —(L 2) T2 G1 भीमम्, M1 2 4 हैमम् (for हेमम्) G3 चादाय

C 14 2043 B 14 70 14 K. 14 70 17 तान्समीपगताञ्श्रुत्वा निर्ययुर्वृष्णिपुंगवाः ।
अलंचक्रुश्च माल्यौघैः पुरुषा नागसाह्वयम् ॥ १३
पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि ।
वेश्मानि समलंचक्रुः पौराश्चापि जनाधिप ॥ १४
देवतायतनानां च पूजा बहुविधास्तथा ।
संदिदेशाथ विदुरः पाण्डुपुत्रप्रियेप्सया ॥ १५
राजमार्गाश्च तत्रासन्सुमनोभिरलंकृताः ।
शुशुभे तत्पुरं चापि समुद्रौघनिभस्वनम् ॥ १६
नर्तकैश्चापि नृत्यद्भिर्गायनानां च निस्वनैः ।
आसीद्वैश्रवणस्येव निवासस्तत्पुरं तदा ॥ १७
बन्दिभिश्च नरैः राजन्स्त्रीसहायैः सहस्रशः ।
तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम् ॥ १८
पताका धूयमानाश्च श्वसता मातरिश्वना ।
अदर्शयन्निव तदा कुरून्वै दक्षिणोत्तरान् ॥ १९
अघोषयत्तदा चापि पुरुषो राजधूर्गतः ।
सर्वरात्रिविहारोऽद्य रत्नाभरणलक्षणः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

(for आदाय) —(L 3) T_2 मारतैर् (for मारातैर्) G_1 भरतेनाह्वे तत्र (for the prior half) T_2 गोमठे गोमठे पथि (for the post half) —(L 4) G_1 परमेष्ठिन —(L 5) G_3 नास्ति (for नासीत्) T G_1 नापि (T_1 न वै) तत्र नृप॰ कश्चिद् (for the prior half) —(L 6) G_3 M_{1-3} अवहन् (for वहन्ते)]

13 ^{a}) K_2 corrupt $Ś_1$ Dc_1 तत् (for तान्) G_2 कृत्वा, G_3 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). —^{c}) M_2 corrupt. K_4 D_1 माल्यश्च; Dc_1 माल्यौघै, D_3 शाल्यौघै (for माल्यौघै॰) —^{d}) T_2 G_2 M नगर (for पुरुषा) K_3 गज- (for नाग)

14 ^{c}) K_1 Dc_1 वेश्मनि. $K_{2.4}$ $D_{1.4}$ अलकृतानि वेश्मानि, T G_1 वेश्मानि सफलं चक्रु —^{d}) K_4 $D_{1.4}$ चक्रुर्, M_2 चाभि- (for चापि) K_1 $B_{1.2}$ $D_{2.3}$ जनेश्वर, K_4 T_2 G_3 नराधिप (T_2 ॰पा), Dn_1 $D_{5.6}$ जनेश्वरा (for जनाधिप)

15 ^{a}) D_1 देवतायतनान्यं च —^{b}) K_1 $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{2.5.6}$ सुवि(B_2 च वि)विधास् (for बहु॰) K_5 M_1 तदा (for तथा) G_3 पूजां बहुविधां तथा —D_1 om 15^{d} —After 15, G_2 reads 18, repeating 18^{ab} in its proper place

16 G_2 om 16^{ab} —^{a}) K_3 T_2 M -मार्गश् T G_1 [अ]पि, M [आ]सीत् (for [आ]सन्) —^{b}) K_2 समनोभिर् $K_{1.3}$ D_2 T_2 M अलकृत —^{c}) K_4 $D_{1.4}$ [अ]तःपुरं (for तत्पुरं) M [आ]सीत् (for [अ]पि) —^{d}) $D_{5.6}$ सागरौघ (for समुद्रौघ). B_5 समस्वनं (for -निभ॰) K_2 समुद्रौपमनिस्वन

17 ^{a}) D_4 नृत्यकैश्; G_3 नाव्यज्ञैश्, $M_{1.2.4}$ नर्तनैश् —^{b}) K_2 गायता च, K_4 B_3 Dn_1 D_{4-6} T G M_3 गायकाना (for ॰नानां) K_2 [अ]पि (for च) Some MSS निस्वनै॰ —G_2 om 17^{cd} —^{c}) K_4 वैश्रवणश्च (for ॰णस्य) $K_{3.4}$ M_3 [ए]व (for [इ]व) —^{d}) K_2 निवासात्, K_5 निवासं, Dc_1 ॰सास्, T_1 वसतस्, T_2 काननं; G_1 M_3 वासनं (for निवासस्) K_4 $D_{1.4}$ तत्पुरे K_3 सदा, T_1 तथा (for तदा)

18 G_2 reads 18 after 15, repeating 18^{ab} here. —^{a}) G_1 M वंदिभिश् (for बन्दि॰) Dn_1 चारणै (for च नरै) —^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dn_1 $D_{3.5.6}$ च सर्वश॰ (for सहस्रश) —^{c}) B_3 om. one तत्र M_4 चापि (for the second तत्र) $Ś_1$ T_2 विमुक्तेषु, K_5 प्रदेशेषु (for विविक्तेषु) —^{d}) D_3 परि (for उप)

19 G_3 om. 19–20 —^{a}) K_4 $D_{1.4}$ पताकोद्धूयमानेन —^{b}) K_2 corrupt $K_{1.5}$ Dn_1 $D_{3.5.6}$ समंतान्; T $G_{1.2}$ सरता (for श्वसता) —^{c}) Dn_1 D_6 आदर्शयन् —^{d}) G_1 दक्षिणेन तु (for ॰णोत्तरान्)

20 G_3 om 20 (cf v l 19). —^{a}) $Ś_1$ K_3 आघोषयत्, $K_{1.4}$ B D अघोषयस् (for ॰यत्) —^{b}) K_5 M गज- (for राज-) K_2 -धूर्गज (for ॰त॰) $K_{1.4}$ B D पुरुषा रा(K_1 B_{3-5} ग)जधूर्गता, T $G_{1.2}$ पुरुषो (T_1 ॰षा) गजमार्गत —^{c}) $Ś_1$ सर्वरत्न-, K_1 Dn_1 $D_{3.5.6}$ T_1 सर्वराष्ट्र; K_3 कार्यं सर्वं, K_5 सर्वे राष्ट्र; B_{1-4} G_2 सर्वरात्रं (B_1 G_2 ॰त्र); D_4 सर्वारम्यो (sic) (for

७०

वैशंपायन उवाच ।
तान्समीपगताञ्श्रुत्वा पाण्डवाञ्शत्रुकर्शनः ।
वासुदेवः सहामात्यः प्रत्युद्यातो दिदृक्षया ॥ १
ते समेत्य यथान्यायं पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।
विविशुः सहिता राजन्पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २
महतस्तस्य सैन्यस्य खुरनेमिस्वनेन च ।
द्यावापृथिव्यौ खं चैव शब्देनासीत्समावृतम् ॥ ३
ते कोशमग्रतः कृत्वा विविशुः स्वपुरं तदा ।
पाण्डवाः प्रीतमनसः सामात्याः ससुहृद्गणाः ॥ ४
ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
कीर्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ५
धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
कुन्तीं च राजशार्दूल तदा भरतसत्तमाः ॥ ६
विदुरं पूजयित्वा च वैश्यापुत्रं समेत्य च ।
पूज्यमानाः स्म ते वीरा व्यराजन्त विशां पते ॥ ७
ततस्तत्परमाश्चर्यं विचित्रं महदद्भुतम् । C 14 2062 B 14 71 8 K 14 71 8

सर्वरात्रि) D6 (sup lin as in text) विहारोत्स , D8 °रोत्य (for °रोऽद्य) — d) K1 2 M3 4 रत्नाहरण (for °भरण) Ś1 भूषित , K3 B1 2 -भूषण , Dc1 -दक्षणा , D6 -लक्षणा (for -लक्षण)

Colophon — Adhy name K4 D1 पाण्डवघनानयन, K5 पुरालकरणं, B2 3 5 Dc1 परिक्षिज्जन्म, B4 परिक्षिज्जन्मकीर्तन — Adhy no (figures, words or both) Ś1 84, K5 Dn1 M1 (inf lin) 70, B1 2 69 (as in text), B5 66, T1 56, T2 G1 2 M 55, G2 68 — Śloka no Ś1 14, Dn1 21

70

1 a) B2 तद् (for तान्) K3 ताने ममीपगाञ्छ्रुत्वा (sic), K4 D1 ततस्तममीपगाञ्छ्रुत्वा — b) Ś1 B4 -कर्पण, K3 B1-3.5 D4 -कर्षण , D1 कर्शन, D8 -कर्षन D5 6 पाण्डवान्ससुहृद्गणान् — c) Dc1 corrupt. — After 1c, Bom ed ins

143* प्रययौ ससुहृद्गण ।
ते समेत्य यथान्याय

while D6 reads 2a, repeating it in its proper place.

2 K4 D1 om (hapl) 2–4 D6 reads 2a for the first time after 1c — a) K1 B (except B4) Dc1 Dn1 D2–4 यथाधर्मं, K8 G2 °न्याय्य (for °न्याय) — b) K1 D2 3 पाण्डवा सह वृष्णिभि — c) K8 सबला; G2 सहसा (for सहिता)

3 K4 D1 om 3 (cf. v 1 2) — a) B8 न इतस्, T G1 2 विततस् (for महतस्) K3 सहितस्तस्य सैन्यैश्च — b) K1 सुरनेमि , K2 B3 G3 रथनेमि- (for खुर) K1 5 B5 Dn1 D2 3 5 6 ह (for च) Dc1 सुखनेमिस्वनेन ह — c) K2 5 D4 -पृथिव्यो (for °व्यौ) Ś1 K8 B1 2 D4 [स्व]पि (for [द्]व) — d) K1 B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 T1 G1 सर्वमासीत्; T2 शब्देनास्ति (for °नासीत्)

4 K4 D1 om 4 (cf. v 1 2) — a) Ś1 K3 कृष्णम्, K1 B Dc1 D2 3 कोपम्, Dn1 D4 T1 G1 कोशान्, D5 6 कोपान् (for कोशम्) — b) B1 2 D2 T1 G1 स्व (for स्व) Dc1 तथा (for तदा) — c) Ś1 K2 3 हृष्ट , B1 3 5 D6 प्रीति (for प्रीत) — d) K3 समेता (for सामात्या) S (except G3) सुहृज्जना (for °द्गणा)

5 a) K3 सामान्य (for समेत्य) G2 यथान्याय्य — b) K3 G3 जनेश्वर, K5 B3 M नराधिप (for जना) — c) D5 6 कीर्तयति (for °यन्त) K5 स (for स्व)

6 a) D3 corrupt K1 धृतराष्ट्रादनुजं ते (sic), K3 G3 °राष्ट्राद(G3 °ष्ट्रस्या)नुमते, T G1 °ष्ट्रमनुज्ञाता — b) D2 6 गाधारी K2 D3 गाधारी सुबलात्मजा (D3 °ज) — c) K1-3 D1 2.6 कुंती G1 राजशार्दूलस् — d) G3 तथा (for तदा) K2 4 Dn1 D1 4–6 भरतसत्तम K5 प्रमताक्ते ववदिरे

7 a) K1 यजयित्वा (for पूज°) Ś1 K3 तु (for च) — b) K3 वैश्य-, D1 5 T2 G वेश्या (for वैश्या) — c) K2 5 B1 S च (for स्म) K5 सैद् (for ते) — d) K1.2 B Dc1 Dn1 D2 3 5 व्य(Dc1

C 14 2063
B 14 71 9
K 14 71 8

शुश्रुवुस्ते तदा वीराः पितुस्ते जन्म भारत ॥ ८
तदुपश्रुत्य ते कर्म वासुदेवस्य धीमतः ।
पूजार्हं पूजयामासुः कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ ९
ततः कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
आजगाम महातेजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ १०
तस्य सर्वे यथान्यायं पूजां चक्रुः कुरूद्वहाः ।
सह वृष्ण्यन्धकव्याघ्रैरुपासांचक्रिरे तदा ॥ ११
तत्र नानाविधाकाराः कथाः समनुकीर्त्य वै ।
युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं वचनमब्रवीत् ॥ १२
भवत्प्रसादाद्भगवन्यदिदं रत्नमाहृतम् ।
उपयोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १३
तदनुज्ञातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ।
त्वदधीना वयं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ १४

व्यास उवाच ।

अनुजानामि राजंस्त्वां क्रियतां यदनन्तरम् ।
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ॥ १५
अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम् ।
तेनेष्ट्वा त्वं विपाप्मा वै भविता नात्र संशयः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
अश्वमेधस्य कौरव्य चकाराहरणे मतिम् ॥ १७
समनुज्ञाप्य तु स तं कृष्णद्वैपायनं नृपः ।

व्या)रोचंत ; K_3 विराजंत, D_8 विरोचेत (sic) (for व्यराजन्त) S (except G_3) विशेपत (for विशा पते)

8 a) K_2 ते (for तत्) D_4 आसाद्य (for आश्रयं) — b) $K_{3, 5}$ परम्, B_4 इदम् (for महद्) — c) K_1 शुश्रूपुस, K_4 $D_{2, 4}$ सुश्रुवुस K_4 $D_{1, 4}$ सुहृन्नयो वै (for तदा वीरा) — d) K_4 D_1 परीक्षिज् (for पितुस्ते)

9 a) D_1 corrupt K_3 उपश्रुता, T_2 उपाश्रुत्य K_1 $B_{1, 2, 5}$ D_{n1} $D_{3, 5}$ तत्, D_6 (also as in text) च (for ते) B_4 वीर्यं (for कर्म) K_3 उपश्रुत्य तु वे कर्म — b) K_1 तन्मन , $B_{1, 2}$ भारत (for धीमत) — d) K_2 देवकिनदन (sic)

10 a) D_{n1} T G $M_{3, 4}$ तत कतिपयाह सु , D_6 तत कौंतेययाहस्य (sic) — d) D_4 G_2 वारणाह्वयं (for नागसा°)

11 a) K_1 सर्वं — b) K_1 कुरूद्वह, K_3 °द्वह — c) B_4 स तु (for सह) — d) $K_{4, 5}$ $D_{1, 4}$ तत , S (except G_3) च त (for तदा) K_2 उपासाञ्जज्ञिरे तत

12 b) $Ś_1$ K_1 $B_{1, 2}$ D_{n1} $D_{2, 3, 5, 6}$ समभि , K_4 D_1 समुप (for समनु) K_3 तथा समभिकीर्त्य वै — c) D_{c1} धर्मयुतो (for °सुतो)

13 Before 13, D_{c1} ins युधिष्ठिर उवाच — ab) $Ś_1$ D_{c1} तव (for भवत्-) T_1 G_1 M_3 transp भगवन् and यदिदं D_1 आहृत — c) K_1 इच्छामि (sic) (for इच्छामि) — G_1 om. 13^{d}–15^{a} $Ś_1$ reads 13^{d}–14^{a} on marg — d) D_6 तथा (for महा-)

14 G_1 om 14 (cf v l 13) $Ś_1$ reads 14^{a} on marg — a) D_{n1} $D_{5, 6}$ तम् (for तद्) K_2 B_1 $D_{2, 3}$ M_4 -ज्ञातम् (for -ज्ञातुम्) — b) K_3 वाजिमेध-महाक्रतुः (cf 13^{d}). — c) K_5 त्वय्यधीना — d) $K_{4, 5}$ D_1 कृष्णे चैव महात्मनि, T_2 $G_{2, 3}$ M कृष्णेन च महात्मना

15 G_1 om 15^{a} (cf v l 13) K_4 D_1 om. 15 T_2 om the ref — a) K_1 T_1 M राजस्त्वा, K_2 राजेंद्र — b) G_3 प्रीयता तदनतर — D_4 om 15^{cd} Before 15^{c}, G_1 ins श्रीवेदव्यास — d) K_1 दक्षिणान्वता

16 a) $Ś_1$ $K_{2, 3}$ महाराज ; T_2 स राजेंद्र (for हि रा°) — c) $Ś_1$ त, B_2 वै (for त्व) K_2 विपाप्मासु (sic), $K_{4, 5}$ $D_{1, 4}$ वि(K_5 अ)पापात्मा ; $B_{1, 2}$ °प्मा त्व (for °प्मा वै) — After 16, $Ś_1$ K_3 ins an addl colophon [*Adhy no* $Ś_1$ 85]

17 $K_{4, 5}$ D_1 S om the ref — a) K_2 इत्युक्त्वा — c) $Ś_1$ कौंतेयश्च, K_3 कौंतेय, M_1 राजेंद्र (for कौरव्य) — d) $K_{1, 3}$ $G_{2, 3}$ हरणे (for [आ]हरणे) D_6 मति (sic)

18 a) $Ś_1$ तु मत ; K_1 B_3 D_{n1} $D_{2, 3, 5, 6}$ ततस्तं ; $K_{2, 5}$ सततं, K_3 तु सुत, $B_{1, 2}$ स तु त ; D_{c1} तु यत, M_3 च स त (for तु स त) — b) $Ś_1$ नृप, K_3 नृपो (for कृष्ण) $K_{2, 3}$ D_1 T_2 G_3 M_1 नृप, T_1 नृप — c) K_1 $B_{1, 2, 4, 5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-6} [अ]भ्येत्य ;

वासुदेवमथामन्त्र्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १८
देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम ।
यद्ब्रूया त्वां महाबाहो तत्कृथास्त्वमिहाच्युत ॥ १९
त्वत्प्रभावार्जितान्भोगानश्नीम यदुनन्दन ।
पराक्रमेण बुद्ध्या च त्वयेयं निर्जिता मही ॥ २०
दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं नः परमको गुरुः ।
त्वयीष्टवति धर्मज्ञ विपाप्मा स्यामहं विभो ।
त्वं हि यज्ञोऽक्षरः सर्वस्त्वं धर्मस्त्वं प्रजापतिः ॥ २१

वासुदेव उवाच ।
त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यरिंदम ।
त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २२
त्वं चाद्य कुरुवीराणां धर्मेणाभिविराजसे ।
गुणभूताः स्म ते राजंस्त्वं नो राजन्मतो गुरुः ॥ २३
यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्त एव क्रतुर्मया ।
युनक्तु नो भवान्कार्ये यत्र वाञ्छसि भारत ।
सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वं कर्तास्मि तेऽनघ ॥ २४ C 14 2031 B 14 71 25 K 14 71 23

B2 [अ]भ्यर्च्य (for [आ]मन्त्र्य) K3 वासुदेवेन समन्त्र्य; K4 D1 स वासुदेवमामन्त्र्य

19 a) B1 Dc1 T1 देव, G3 वीर (for देवी) — c) K2 om. यद्ब्रूया त्वां K3 D1 2 T G M1 2 4 ब्रूयास्त्व (D2 °स्त्वां), K6 M3 ब्रूयां त्व, D3 ब्रूयात्व, D5 रूप त्वा (for ब्रूया त्वा) — d) K1 D2.6 कथास् (for कृथास्) D1 त्वाम् (for त्वम्) Ś1 K3 कर्तुमर्हसि मे त्वया (K3 वत्तया), K2 4 D1 तत्कर्तास्म्यहमच्युत, B1 कर्तुमिच्छामि तत्त्वया, T G1 2 M तत्कुर्यामहमच्युत, G2 वक्तुमर्हस्यरिंदम

20 G2 om (hapl.) 20^{a}–21^{b} — a) Ś1 M3 प्रसादार्जितान्, D5 प्रभावाज्जितान् K3 पृथ्वीम्, T1 लोकान् (for भोगान्) K3 त्वत्प्रमादार्जिताल्लोकान् — b) K2 4 B1 4 D1 G3 अश्नीमो, K6 अश्नीय; B1 2 अश्नीयां, D3 अश्नीयाद्, T1 प्राश्नामि, T2 G1 M अश्नामो — c) D3 om च — d) K3 हे वय, B3 Dc1 D1 S (except T2, G3 om.) तवेय (for त्वयेय) K3 न वय निर्जिते मही

21 G3 om. 21^{ab} (cf v l 20) — a) T1 G1 2 त्वन् (for त्वम्) D5 दीक्षिणीयत्वमात्मस्व — b) D6 corrupt K3 त्वत्त (for त्व न) K1 5 B Dc1 Dn1 D2–5 त्व हि न परमो गुरु — G3 reads 21^{cdef} after 23 followed by the ref — c) G3 जीवति (for [इ]ष्टवति) K1 5 B D (except D1) दाता(B3 °मा)हं, T G1 धर्मज्ञे (for °ज्ञ) — d) K4 D1 T G1 2 प्रभो (for विभो) K1 5 B Dc1 Dn1 D2–5 विपाप्मा भवि(D3 °व)ता ह्यह — e) D1 [ऽ]क्षरं, T G1 2 M गुरु (for ऽक्षर) K2 4 D1 T G1 च त्व; K3 G3 M शाश्वत्, B3 सत्य, B1 सत्य, G3 शुद्धस् (for सर्वस्) — f) B1 सत्यधर्मा, T G1 धर्मज्ञस्त्व (for त्वं धर्मस्त्व) — After 21, K1 5 B Dc1 Dn1 D2 5 6 read 22^{cd}, repeating it in its proper place.

22 D2 (with the ref) G3 om (hapl) 22 D1 transp 22^{ab} (with the ref) and 22^{cd} K2 4 D1 G3 श्रीकृष्ण, K5 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — a) D5 तन् (for [ए]तन्) Ś1 K3 महाराज (for °बाहो) — b) T2 M3 कर्तुम् (for वक्तुम्) K5 अनिंदित (for अरिंदम) — K1 5 B Dc1 Dn1 D2 5 6 read 22^{cd} for the first time after 21 — c) D2 (second time) गतिं (for गति) T1 -देवानाम् (for -भूतानाम्) — d) B1 4 Dc1 (all first time) इति मे निश्चित मन

23 a) K4 Dc1 चाद्य, B3 वाद्य, D1 वाद्य, S (except G3) अद्य (for चाद्य) — b) D5 corrupt K1 धर्मेन K1 B Dn1 D2–5 G3 हि, K2 4 D1 [अ]द्य, Dc1 G3 [अ]ति, T G1 [अ]पि (for [अ]भि) — c) Ś1 K1 5 B1–3 5 D –5 गुणीभूता, Dn1 गुणा भूता, D6 गुगे भूता, G3 प्रेष्यभूता (for गुण°) D6 त (for ते) K2 4 D1 सर्वे (for राजस्) — d) T2 तन्मे (for त्व नो) K2 G3 8 राजा (for राजन्) K1 5 B Dc1 D2–4 त्व नो राजा (B5 राजा नो) गुरुर्मत (K5 °हान्); Dn1 त्व नो राजा गुरूत्तम, D5 नृपस्त्व त्वं गुरुर्मत, D6 नृपाणा त्व गुरुर्मत — After 23, G3 reads 21^{cdef}, followed by the ref

24 a) G3 यजस्व वाजिमेधेन — b) Ś1 K1 Dn1 D2 3 5.6 प्राप्य; K4 D1 व्यास (for प्राप्त) K1 2 5 B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 M3 4 पुप (for एव) K1 5 B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 त्वया (for मया) D4 प्राप्यो यज्ञ क्रतुस्त्वया, G3 प्राप्त एप त्वया क्रतु — c) K2 यत्रोक्तं च मया कार्यं, D6 पुनर्नोक्त भवान्कार्यं (sic) — d) B3 Dc1 यस्मिन् (for यत्र) K2 5 B1.2 Dc1 M वाछति — f) D6 सर्वे (for सर्वं)

25 a) K4 D1 वापि, K6 चापि (for चैव) K2 भीमसेनोर्जुनो वापि — b) D4 माद्रिवती (for माद्र) Ś1 K3 8 तथा माद्रीसुतावपि (K3 °घुमौ) — c) K2

C 14 2081 K 14 71 26 B 14 71 26 भीमसेनार्जुनौ चैव तथा माद्रवतीसुतौ । इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति भारत ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यासमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १
यथा कालं भवान्वेत्ति हयमेधस्य तत्त्वतः ।
दीक्षयस्व तदा मा त्वं त्वय्यायत्तो हि मे क्रतुः ॥ २
व्यास उवाच ।
अहं पैलोऽथ कौन्तेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च ।
विधानं यद्यथाकालं तत्कर्तारो न संशयः ॥ ३
चैत्र्यां हि पौर्णमास्यां च तव दीक्षा भविष्यति ।
संभाराः संभ्रियन्तां ते यज्ञार्थं पुरुषर्षभ ॥ ४
अश्वविद्याविदश्चैव सूता विप्राश्च तद्विदः ।
मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये ॥ ५
तमुत्सृज्य यथाशास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम् ।
स पर्येतु यशो नाम्ना तव पार्थिव वर्धयन् ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवीपतिः ।

$D_{5\,6}$ इष्टवंतौ; K_4 पृष्टवतो (sic) (for इष्टवन्तो) —^{d}) D_6 त्वयीववती (for °ष्टवति) N (except K_5) पार्थिव (K_4 B_5 °वे) (for भारत).

Colophon — *Adhy name* K_5 पाण्डवप्रत्यागमनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 86, $B_{1\,2\,5}$ 70 (as in text), Dn_1 M_4 (*inf lin*) 71, D_4 66, T_1 57, T_2 $G_{1,3}$ M 56, G_2 69 — *Śloka no* Dn_1 26.

71

1 ^{b}) Ś1 K_3 G_3 M_1 धर्मराजो (for °पुत्रो)

2 ^{a}) $K_{1\,3\,4}$ $B_{1\,2\,4}$ D G_1 $M_{3\,4}$ यदा (for यथा) —^{b}) K_4 D_1 तत्त्ववित् (for तत्त्वत) —^{c}) K_1 D_6 यदा, K_5 मुने, G_3 यया (for तदा) $K_{1\,2\,4\,5}$ B (except B_1) D मा त्व, T $G_{1\,2}$ [आ]त्मान, G_3 मा च (for मा त्वं) Ś1 K_3 दीक्षयस्व त्वमात्मान —^{d}) Ś1 $K_{3,5}$ त्वदधीनो, K_1 D_3 त्वयायत्तो, $B_{3\,4}$ T $G_{1\,2}$ M_4 त्वदा° (for त्वय्या°) Ś1 K_5 स (for मे) K_1 कुरु (for क्रतु) D_4 त्वय्यापन्ने हि मे पितु (sic)

3 ^{a}) T_2 G_2 अयं (for अहं). $G_{1,3}$ [ऽ]पि (for ऽथ) —^{b}) Ś1 $M_{1\,2\,4}$ यज्ञवल्कस्, K_3 यज्ञवाकस्, D_6 याज्ञवल्कस् K_2 च धीमत (for तथैव च) —^{c}) K_3 ते यथा (for यद्यथा) $D_{5\,6}$ यथाकार्यं (for °कालं) G_3 विधान तत्तदा काल —^{d}) K_3 पुतत्करो, G_1 तत्कर्तारौ

4 ^{a}) K_3 च (for हि) D_4 पौर्णिमास्या; $D_{5\,6}$ पूर्ण° $K_{1\,4}$ $B_{1\,2\,5}$ Dn_1 D_{1-4} तु, B_4 D_6 हि (for च) S चैत्राया (G_3 °त्रे हि) पौर्णमास्या वै (G_1 °स्याया) —^{c}) K_1 B D (except D_1) च, M_3 वै (for ते) K_4 समारा सभृता तेथ —^{d}) K_4 D_1 यज्ञार्थे

5 ^{a}) Ś1 अथ विद्याविदैश्चैव —^{b}) T G_1 सूत, G_3 मता (for सूता) Ś1 तद्विदा, K_2 मद्विधा, K_3 तद्विध —^{c}) K_3 corrupt

6 ^{a}) $K_{1\,2}$ $B_{1,2\,4\,5}$ D (except $D_{4\,5}$) T_1 $G_{1\,3}$ त(G_3 स)मुत्सृज, B_3 °जन् K_1 यथार्ह त्व, T $G_{1,2}$ यथान्याय (for °शास्त्रं) — D_3 om 6^{cd}. —^{c}) K_3 पर्यटेतु, B_1 स पर्येति G_3 यथा (for यशो) Ś1 नाम्नी; K_1 B Do_1 Dn_1 $D_{2\,4-6}$ दी(Do_1 D_4 दि)र्घं; K_5 नाम (for नाम्ना) K_4 D_1 सपर्यये यशो नाम्नी —^{d}) K_1 Dn_1 $D_{2\,4-6}$ दर्शयन्, K_4 D_1 $M_{1\,2}$ वर्धन, G_3 सत्तम (for वर्धयन्) Ś1 $B_{3\,4}$ Do_1 तव पार्थ विवर्धयन् — For 6^{bcd}, K_3 subst

144* महीं सागरमेखलाम् ।
रक्षित पर्यटस्तेव यशोवर्धन तवायतम् ।

7 Ś1 K_3 G_2 om the ref —^{b}) K_3 पांडवा.

चकार सर्वं राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना ।
संभाराश्चैव राजेन्द्र सर्वे संकल्पिताभवन् ॥ ७
स संभारान्समाहृत्य नृपो धर्मात्मजस्तदा ।
न्यवेदयदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ॥ ८
ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
यथाकालं यथायोगं सज्जाः स्म तव दीक्षणे ॥ ९
स्फ्यश्च कूर्चश्च सौवर्णो यच्चान्यदपि कौरव ।
तत्र योग्यं भवेत्किंचित्तद्रौक्मं क्रियतामिति ॥ १०
अश्वश्चोत्सृज्यतामद्य पृथ्व्यामथ यथाक्रमम् ।
सुगुप्तश्च चरत्वेष यथाशास्त्रं युधिष्ठिर ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।
अयमश्वो मया ब्रह्मन्नुत्सृष्टः पृथिवीमिमाम् ।
चरिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १२
पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरगं कामचारिणम् ।
कः पालयेदिति मुने तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
भीमसेनादवरजः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १४
जिष्णुः सहिष्णुर्धृष्णुश्च स एनं पालयिष्यति ।
शक्तः स हि महीं जेतुं निवातकवचान्तकः ॥ १५ C 14 2093 B 14 72 15 K 14 72 16

पृथिवीपते —c) K1 सर्वे Ś1 K2 5 B5 D3 G3 राजेंद्रो, K4 D1 यज्ञेंद्रे —d) D2 सर्वं (for ब्रह्म) K1. 2 4 -वादिना —e) K3 इव (for चैव) —f) M1 2 तया (for सर्वे) Ś1 K3 कृता, S (except G3) तया (for [अ]भवन्) K5 सर्वान्कल्पितवास्तदा

8 a) G3 समारान्स (by transp) —b) K2 B1 2. 5 D (except Dc1 D1) धर्मसुतस् (for धर्मात्मजस्) S (except G3 M3) तया (for तदा) —c) D6 स वेदयद् (for न्यवे) Ś1 K3 3 D5 न्यवेदयत धर्मात्मा —d) Ś1 K3 तत्; K2 तान् (for वै)

9 b) D2 3 नृप (for नृपम्) —c) K2 यथाकाम (for °कालं) K1 यथा चेय (sic) (for यथायोगं) M3 यथायोगं यथाकाल —d) D5 6 सज्जोस्मि, G3 सज्जातस् (for सज्जा स्म) Ś1 K3 तव रक्षणे, K5 भवद्दीक्षणे (sic)

10 a) K2 corrupt K3 स्फूश्च, D1 स्फाप्क, D4 सुस्प्यश्च (hypermetric), D5 सप्काश्च (hypermetric), T G1 स्फ्य च, G3 स्रक्च (for स्फ्यश्च) K3 D5 T1 M3-4 कूर्चाग्र, K4 D1 कूर्माग्र, G1 कूर्पाग्र, G3 कूर्चं (for कूर्चश्च) Ś1 K3 4 D1 5 T2 M1 3 4 सौवर्णा —b) G3 कारय (for कौरव) G2 स्फ्य च स्रुवश्च सौवर्णं —c) T G1 यत्तु, G2 यच्च, M1-3 यत्र, M4 यत्र (for तत्र) G2 योग्यो K3 Dc1 कचित् —d) B1 3 Dn1 D2-6 रौक्मं तत् (by transp) K2 T2 G M1-3 इह (for इति)

11 a) K3 corrupt M3 अश्व Ś1 K3 M3 अत्र, K1 एव (for अद्य) —b) K1 3 4 D1 पृथ्वीम् —c) K1 सुपत्र, G1. 3 सुगुप्त Ś1 K B2 4 5 Dc1 D1 चर (Ś1 K3 चार्यं)तां चापि (for च चरत्वेष) B1 Dn1 D2-6 सुगुप्त चरता चापि (D6 °तामद्य), B3 °प्तश्चैव तां चापि —d) B (except B3) D (except Dc1 D1) यथाविधि, T2 नराधिप (for युधिष्ठिर)

12 K4 D1 om the ref —a) Ś1 K3 सुखम् (for अयम्) K1 5 B1 D (except Dc1 D1) G2 3 यथा, B4 T2 महा (for मया) —b) K4 D1 वसुधाम् (for पृथिवीम्) —d) Dn1 D2-5 तत्र (sic) (for तत्र) K1 [ए]व सं, K5 वा स, T1 चैनं, G3 सम्यग् (for वै स)

13 b) K1 2 Dn1 D3 T G2 M3 तुरंगं K5 रूपिण (for -चारिणम्) K4 D1 चरत कामरूपिण —c) B1 इह (for इति) K4 D1 भवास् (for मुने) Ś1 K3 D5 6 क पालयिष्यति मुने —d) K4 D1 मुने (for भवान्) K2 4 D (except Dc1) G2 3 अर्हसि

14 K3 om the ref —a) B3 Dc1 च (for तु) —c) Ś1 K3 भीमादवरज पार्थ —d) D3 श्रेष्ठ (sic)

15 a) K4 विष्णुश्च, K5 दृष्टश्च, B3 4 दृसश्च, G2 धर्मिष्ट, G3 कृष्णश्च (for धृष्णुश्च) K1 विष्णु सहिष्णुश्च राजन्, D5 6 जिष्णुर्धृष्णु (D6 °ष्णुश्चैव) सहिष्णुश्च —b) G3 एक, M4 (inf lin) ह्येन (for एन)

16 a) K2-4 B3 5 Dc1 D1 T G M1 2 om हि —b) M3 दिव्य K4 D1 M1 3 4 सनहन (for सहननं) T G1 3 दिव्यम(G1 °व्य सं)नहनस्तथा (G3 °दा), G2 वर्तते खलु सर्वदा —c) B4 D6 [इ]षुधीश् —d) K1 एवमनु-, K3 एनमुप, K5 [s]श्च समनु (for एनमनु)

C 14 2093
B 14 72.16
K 14 72 16

तस्मिन्ह्यस्त्राणि दिव्यानि दिव्यं संहननं तथा ।
दिव्यं धनुश्चेषुधी च स एनमनुयास्यति ॥ १६
स हि धर्मार्थकुशलः सर्वविद्याविशारदः ।
यथाशास्त्रं नृपश्रेष्ठ चारयिष्यति ते हयम् ॥ १७
राजपुत्रो महाबाहुः श्यामो राजीवलोचनः ।
अभिमन्योः पिता वीरः स एनमनुयास्यति ॥ १८
भीमसेनोऽपि तेजस्वी कौन्तेयोऽमितविक्रमः ।
समर्थो रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विशां पते ॥ १९
सहदेवस्तु कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान् ।
कुटुम्बतन्त्रं विधिवत्सर्वमेव महायशाः ॥ २०
तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तः कुरुकुलोद्वहः ।
चकार फल्गुनं चापि संदिदेश हयं प्रति ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

एह्यर्जुन त्वया वीर हयोऽयं परिपाल्यताम् ।
त्वमर्हो रक्षितुं ह्येनं नान्यः कश्चन मानवः ॥ २२
ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युदीयुर्नराधिपाः ।
तैर्विग्रहो यथा न स्यात्तथा कार्यं त्वयानघ ॥ २३
आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्वशः ।
पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥ २४
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सव्यसाचिनम् ।
भीमं च नकुलं चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २५
कुटुम्बतन्त्रे च तथा सहदेवं युधां पतिम् ।
अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

---

17 Ś$_1$ K$_3$ om (hapl) 17–18 — ^{a}) G$_3$ ह (for हि) S (except G$_3$) सर्वास्त्र (for धर्मार्थ) K$_1$ -विदुष (for -कुशल) — ^{b}) S (except G$_3$) कुन्तीपुत्रो धनंजय — ^{c}) G$_3$ नृपश्रेष्ठश् — ^{d}) Dn$_1$ वारयिष्यति, T G$_{1,2}$ पाल° (for चार°) K$_2$ महाहय (hypermetric), M$_3$ त हय K$_5$ तं हयं चारयिष्यति

18 Ś$_1$ K$_3$ om 18 (cf v l 17) — ^{b}) G$_3$ भीमो (for श्यामो) — ^{c}) K$_2$ Dc$_1$ D$_1$ वीर — ^{d}) K$_2$ (also as in text) $_5$ एतम्, B$_3$ एवम् (for एनम्) K$_2$ उप (for अनु) K$_4$ -यास्यते (for °ति) K$_1$ B$_{1\,3\,5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ स पुन पालयिष्यति

19 ^{a}) K$_4$ D$_1$ [ऽ]ति, K$_5$ च (for ऽपि) — ^{c}) T G$_1$ राज्य — ^{d}) K$_3$ नकुलस्य, Dc$_1$ °ल च

20 ^{a}) K$_2$ सहदेवस्य (sic), K$_5$ B$_3$ D$_1$ °वश्च K$_3$ D$_4$ T$_2$ G$_1$ कौरव्य — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ B$_3$ विधास्यति स बु(K$_3$ सुबु)द्धिमान्; G$_2$ सर्वमन्यस्करिष्यति, G$_3$ सुनीत सुमहामति — ^{c}) K$_{2\,4}$ D$_{1\,3}$ कुटब, K$_3$ कुटुम, B$_4$ कुर्युस्व; M$_{1-3}$ कुटुब G$_3$ सुमहत्त (for विधिवत्) Ś$_1$ K$_{1\,5}$ Dn$_1$ कुटु(K$_1$ °ट)व तत्र विधिवत्, D$_6$ कुट वन च वि° — ^{d}) K$_3$ T$_2$ सर्वं (for सर्वम्)

21 Before 21, G$_2$ ins वैशंपायन — ^{a}) K$_{1-3}$ तत्र, K$_5$ तच्च, T$_1$ तेन, G$_{1\,2}$ M स तु; G$_3$ एतत् (for तत्तु) Ś$_1$ तत्र सर्वं यथान्याय्यम्, D$_6$ तत्तु सर्वे महाराज — ^{b}) K$_{1-4}$ B$_{1\,2\,5}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) G$_3$ उक्त°, B$_3$ युक्त K$_{2\,4}$ B$_1$ D$_{3\,4}$ T G$_{1\,2}$ M$_{1,2\,4}$ कुलोद्वह, K$_5$ °हं — ^{c}) Some MSS फाल्गुन; Ś$_1$ फल्गुणं — ^{d}) T$_2$ संदिष्टश्च (for °देश)

22 M$_3$ om the ref — ^{a}) T$_2$ सो हि (for एहि) — ^{b}) B$_2$ Dc$_1$ G$_2$ प्रति (for परि-) K$_2$ -कल्पता; K$_3$ वारिता (for पाल्यताम्) — ^{c}) K$_1$ D$_6$ त्वमहा (sic), D$_1$ M$_4$ त्वमहो K$_5$ B$_3$ [ए]तं, B$_4$ Dc$_1$ [ए]वन् (for [ए]न) G$_3$ त्वमर्हो रक्षणे चास्य — ^{d}) D$_6$ नान्यस्परमसशय (sic)

23 ^{a}) K$_3$ D$_6$ त्वा (for त्वां) — ^{b}) K$_{1,5}$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ प्रत्युद्याति (for °दीयुर्) K$_3$ नराधिप — ^{c}) Ś$_1$ तद्विग्रहो, K$_3$ तन्निग्रहो K$_2$ om from यथा up to महाबाहो (in 24^{c}) — ^{d}) B$_3$ तथा (for त्वया) G$_3$ त्वया कार्यं तथा परं

24 K$_2$ om 24^{abc} (cf v l 23) — ^{a}) Dc$_1$ आख्यातव्य Ś$_1$ भगवान् (for भवता) — ^{b}) K$_5$ S (except G$_3$) सर्वत (for °श·) — ^{d}) K$_2$ समयो, D$_6$ सम्पश्ये (sic)

25 Before 25, MSS ins वैशंपायन उवाच — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ पुरगुप्त्यां K$_2$ समादधे, T$_2$ °ददत्, G$_1$ °दिशत् K$_{4\,5}$ D$_1$ पुरगुप्त्यै समादधे

26 ^{a}) K$_3$ Dc$_1$ D$_3$ कुटब, M कुटुंब K$_1$ B$_{3-5}$

७२

वैशंपायन उवाच ।
दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सुमहर्त्विजः ।
विधिवद्दीक्षयामासुरश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १
कृत्वा स पशुबन्धांश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः ।
धर्मराजो महातेजाः सहर्त्विग्भिर्व्यरोचत ॥ २
हयश्च हयमेधार्थे स्वयं स ब्रह्मवादिना ।
उत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा ॥ ३
स राजा धर्मजो राजन्दीक्षितो विबभौ तदा ।
हेममाली रुक्मकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ४
कृष्णाजिनी दण्डपाणिः क्षौमवासाः स धर्मजः ।
विबभौ द्युतिमान्भूयः प्रजापतिरिवाध्वरे ॥ ५
तथैवास्यर्त्विजः सर्वे तुल्यवेषा विशां पते ।
बभूवुरर्जुनश्चैव प्रदीप्त इव पावकः ॥ ६
श्वेताश्वः कृष्णसारं तं ससाराश्वं धनंजयः ।
विधिवत्पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ ७
विक्षिपन्गाण्डिवं राजन्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् । C. 14 2119 B 14 73 8 K 14 73 8

Dc1 Dn1 D2–5 T1 G1 3 तदा, K2 सदा (for यया) K4 D1 कुटबतत्रं च यया, D6 कुटुंबिन च तत्रैव — ^{c}) K2 अनुपाल्य (for °मान्य) K3 महात्मान, D3 महीपाल — ^{d}) K3 4 D6 युधिष्ठिरं (sic)

Colophon — *Adhy name* K3 हयोत्सर्गं, K4 D1 यज्ञदीक्षा, K5 अर्जुनाश्वरक्षणसमादेश, G3 अश्व विसर्जनं, M2 3 अर्जुनसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 87, B1 2 71 (as in text), D1 M4 (*inf lin*) 72, D4 67, T1 58, T2 G M 57 — *Śloka no* Dn1 27

72

1 T2 om. the ref — ^{a}) Ś1 च (for तु) — ^{b}) K2 5 ते तु, D5 6 ते स्युर्, G2 तेपु, G3 ते त (for ते तु) K2 3 -महर्द्विज (sic), K4 D1 महर्षय, T2 महाद्विजा — ^{c}) K4 ईक्षयामासुर्, D4 भिक्षया° (for दीक्षया°) — ^{d}) K2 अश्वमेधाश्च पार्थिव

2 ^{a}) K1. 5 D3 4 S तु (for स) K1 D6 M1 2 पशुबधा, T G1 °मेधास्, M4 °मेध (for बन्धांश्) S तु (for च) D1 कृत्वा पशुसबधाश्च — ^{b}) G3 दीक्षित पांडवोध्वरे — ^{d}) K2 सह ऋग्भिर् K1 व्यरोचयत्, D1 विरोचयत्

3 ^{a}) M1 हयं — ^{b}) K2 4 5 D1 च (for स) — ^{c}) D6 -विधिवान् (for विधिना) — ^{d}) S (except G3) व्यासेनाद्भुतकर्मणा

4 ^{a}) K1 B1 2 4, 5 Dn1 D3–6 धर्मराड्राजन्, K3 °राजोत्र, B3 Dc1 °वद्राजन्, T G1 राजधर्मेण, G2 धर्मतो राजन्, G3 राजशार्दूल (for धर्मजो राजन्) K4 D1 राजन्स धर्मराजो हि — ^{b}) G1 [ऽ]पि, G3 [ऽ]ति (for वि) — ^{c}) K2 4 5 D1 रुक्मशिख, M1–3 रुग्मकठ° — ^{d}) Ś1 K3 पर्वत°, K2 पातक° (for पावक°) D5 6 प्रदीप्त पावको यथा

5 ^{a}) D3 कृष्णाजीन (sic) — K5 om 5^{b}–6^{a} — ^{b}) Ś1 D3 क्षौमवास° K3 स धर्मत, T2 स्वकर्मसि — ^{c}) B3 D2 भूप, G3 देव (for भूय) — ^{d}) K2 [अ]पर (for [अ]ध्वरे)

6 K5 om 6^{a} (cf v l. 5) — ^{a}) K4 D1 [अ]ध्वर्यव ; B4 [अ]स्य द्विजा, T G1. 2 ऋत्विज (for [अ]स्यर्त्विज) — ^{b}) Ś1 K3 B (except B4) D4 तुल्यवेशा — ^{c}) K1 B D (except D1) [अ]पि (for [ए]व) — ^{d}) Ś1 पावका

7 ^{a}) K5 T2 M कृष्णसारगं (M1 2 °ग), Cv °साराङ्गं (for °सार तं) K2 4 D1 श्वेताश्व कृष्णसारग, D6 कृतोश्व कृष्णसारग, G2 3 श्वेताश्व° कपिकेतुश्च — ^{b}) K3 [अ]श्वो ; K4 D1 स, K5 [अ]य, Cv [अ]श्वं (as in text) G3 साश्वश्चैव धनजय — After 7^{b}, Dn1 D3 4 6 read 13^{c}–15^{b}, all repeating the same in the proper place K5 B1 2 4 5 om 7^{cd} K1 reads 7^{cd} after 18^{b} while B3 Dc1 Dn1 D2 3 6 repeat it after 18 — ^{c}) D5 ततश्च (for विधिवत्) G2 पृथिवीपालान् — Ś1 K3 D4 5 om. (hapl) 7^{d}–8^{c}

8 K1 om 8^{a}–13^{b} Ś1 D4 5 om 8^{abc} B1 2 read 8^{a}–13^{b} after 15^{d} B5 om. 8–16 — ^{a})

C 14 2120 B 14 73 8 K 14 73 8
तमश्वं पृथिवीपाल मुदा युक्तः ससार ह ॥ ८
आकुमारं तदा राजन्नागमत्तत्पुरं विभो ।
द्रष्टुकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनंजयम् ॥ ९
तेषामन्योन्यसंमर्दादूष्मेव समजायत ।
दिदृक्षूणां हयं तं च तं चैव हयसारिणम् ॥ १०
ततः शब्दो महाराज दशाशाः प्रतिपूरयन् ।
बभूव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ११
एष गच्छति कौन्तेयस्तुरगश्चैव दीप्तिमान् ।
यमन्वेति महाबाहुः संस्पृशन्धनुरुत्तमम् ॥ १२
एवं शुश्राव वदतां गिरो जिष्णुरुदारधीः ।
स्वस्ति तेऽस्तु व्रजारिष्टं पुनश्चैहीति भारत ॥ १३
अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन् ।
नैनं पश्याम संमर्दे धनुरेतत्प्रदृश्यते ॥ १४
एतद्धि भीमनिर्ह्रादं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः ।
स्वस्ति गच्छत्वरिष्टं वै पन्थानमकुतोभयम् ।
निवृत्तमेनं द्रक्ष्यामः पुनरेवं च तेऽब्रुवन् ॥ १५

K₃ त्रिधिवद् (for विक्षिपन्) K₃ ₄ D₁ दिव्य; K₅ चापि (for राजन्) — c) D₆ ततश्च (for तमश्व) K₃ पृथिवीपालस् — d) K₃ तदा युक्त, K₅ D₁ सहो-युक्त (for मुदा युक्त) D₅ समावर, T₂ G₁ ससारथि (for °र ह) Dn₁ D₃₋₆ च; T₁ स (for ह)

9 For the sequence in B₁ ₂, cf v 1 8 K₁ B₅ om 9 (cf. v 1 8) — a) T₁ G₂ तथा (for तदा) T₂ G₁ अ(T₂ आ)नु मार्गं तथा राजन् — b) Ś₁ K₃ ₄ B₁ D₅ T₂ G₁ ₂ M₄ अगमत्तत्, M₁ ₂ आगमत K₃ ₄ ₆ D₁ तदा, K₆ प्रभो, T₂ तथा (for विभो) G₃ नगर नागसाह्वयं — G₃ om 9ᶜ–11ᵇ — c) B₃ द्रष्टु Ś₁ काम; Dc₁ कामा B₈ D₁ ₂ कुरश्रेष्ठ

10 For the sequence in B₁ ₂, cf v 1 8 K₁ B₅ om 10 (cf v 1 8) G₃ om 10 (cf v 1 9) — a) K₂ D₃ corrupt. — b) K₅ भ्रीष्मेव, D₆ धिष्ण च, T₁ आत्मा च, T₂ आत्मन, M₁ ₂ ऊष्मवत् D₁ ममगायत (for °जायत) K₃ सकीर्णमिव जायत — c) Dc₁ Dn₁ D₄ दिदृक्षुणा (sic) K₃ ₄ D₁ तत्र, K₆ ते च, K₆ B₃ D₃ देव (for त च) — d) K₃ ₄ ₆ B₃ D₁ T G₁ ₃ M₂ तथा, D₃ तव (for चैव)

11 For the sequence in B₁ ₂, cf v 1 8 K₁ B₅ om 11 (cf v 1 8) G₃ om 11ᵃᵇ (cf v 1 9) — b) B₁ ₂ दिश स्त; Dn₁ D₂ ₃ ₅ ₆ दिश स्त (for दशाशा) T₁ G₁ ₂ M₁ प्रत्यपूरयत् (T₁ °न्), M₁ ₂ पूरयप्रम K₃ ₄ ₆ D₁ तेषां हर्षसमुद्भव, D₄ दिश सं परिपूरयन T₂ आकाश प्रत्यपूरयत् — c) B₃ बभूयु K₃ D₅ प्रेक्ष्यतां Ś₁ नून, K₄ Dn₁ D₂ ₄ नृणां G₃ बभूबुर्विस्मिता नृणां

12 For the sequence in B₁ ₂, cf v 1 8 K₁ B₅ om 12 (cf v 1 8) — a) Dc₁ गच्छति K₃ एव गच्छति कौंतेय — b) K₃ पुरगश्च (sic), D₆ तुरगश्च K₅ M₁ ₂ [ए]ष (for [ए]व) — c) Ś₁ K₃ T₁ G₁ त(T₁ G₁ स)मन्वेति, K₄ D₁ यशोन्वेति, T₂ समन्वेष — d) K₄ D₁ सस्पृशस्त्वामनुत्तम

13 For the sequence in B₁ ₂, cf v 1 8 K₁ om. 13ᵃᵇ, B₅ om 13 (for both, cf v 1 8) Dn₁ D₂ ₄ ₆ read 13ᶜ–15ᵇ for the first time after 7ᵇ — c) K₁ D₄ ₆ (last two first time) [अ]विघ्न, B₃ °निष्ट, M₄ °रिष्ट, Cv °रिष्ट (as in text) — d) T G₁ ₂ M om च D₄ (first time) om [इ]ति K₃ चैवेहि, K₄ D₁ ₆ (first time) चेहीति, G₃ गच्छेति (for चैहीति)

14 For the repetition in Dn₁ D₂ ₄ ₆, cf. v 1 13 B₅ om 14 (cf v 1 8) — a) K₃ तत्र राजन्, B₃ मनुष्येंद्रं — b) K₃ मनुष्या, D₄ (first time) पुरुषो K₁ ₂ Dc₁ अब्रवीत् D₆ (first time) पुरुषाणामवब्रुवन् — c) K₃ मा (for न) Dc₁ पश्यामि — d) K₃ ₄ D₁ एतस्य, T G₁ एव प्र- (for एतत्प्र)

15 For the repetition in Dn₁ D₂ ₄ ₆, cf v 1 13 B₅ om 15 (cf v 1 8) — a) Ś₁ तु, K₃ तद् (for हि) G₃ मेघ (for भीम) B₃ निह्र्दी — b) T₁ G₁ विश्राम (for विश्रुत) G₃ गाडिव विश्रुत धनु — After the first occurrence of 15ᵇ, Dn₁ D₂ ₄ ₆ read 18ᵃᵇ, repeating it in its proper place K₁ om 15ᶜ–17ᵈ M transp 15ᶜᵈ and 16ᵃᵇ — c) K₄ D₁ गच्छस्तु, T₂ G₁ चैव तु (for गच्छतु) K₃ [अ]रिष्टास; K₆ B₁ ₂ ₄ D (except D₁) [अ]रिष्टो K₃ से, K₆ [ऽ]यं (for वै) — d) D₆ यथा सम् (for पन्थानम्) K₆ B₁ M₁ अकुतोभय — G₁ om 15ᵉ–16ᵇ — e) B₃ Dc₁ Dn₁ D₅ ₆ द्रक्ष्याम — f) Ś₁ एव च; K₃ ₄ ₆ D₁ एवेति (for एवं च), K₃ पुनरेव पुरे ध्रुवं;

एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणां च भरतर्षभ ।
शुश्राव मधुरा वाचः पुनः पुनरुदीरिताः ॥ १६
याज्ञवल्क्यस्य शिष्यश्च कुशलो यज्ञकर्मणि ।
प्रायात्पार्थेन सहितः शान्त्यर्थं वेदपारगः ॥ १७
ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवो वेदपारगाः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विशोऽपि च ॥ १८
पाण्डवैः पृथिवीमश्वो निर्जितामस्त्रतेजसा ।
चचार स महाराज यथादेशं स सत्तम ॥ १९
तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन्पाण्डवस्य ह ।
तानि वक्ष्यामि ते वीर विचित्राणि महान्ति च ॥२०
स हयः पृथिवीं राजन्प्रदक्षिणमरिंदम ।
ससारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते ॥ २१
अवमृद्नन्स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः ।
शनैस्तदा परिययौ श्वेताश्वश्च महारथः ॥ २२
तत्र संकलना नास्ति राज्ञामयुतशस्तदा ।
येऽयुध्यन्त महाराज क्षत्रिया हतबान्धवाः ॥ २३
किराता विकृता राजन्बहवोऽसिधनुर्धराः ।
म्लेच्छाश्चान्ये बहुविधाः पूर्वं विनिकृता रणे ॥ २४ C 14 2137 B 14 73 18 K 14 73 24

B1-4 Dc1 D2-4 पुनरेष्यति च (D8 ते) ध्रुव, Dn1 D5 6 रेप्यत्युदारधी

16 B5 om 16 (cf v l 8) K1 om 16, G1 om 16^{ab} (for both, cf v l 15) Dn1 D5 6 om 16 M transp 15^{cd} and 16^{ab} — ^{a}) K4 वाच, D1 ते च, G3 आदि (for आद्या) T1 नायमन्यो मनुष्याणां — ^{b}) K4 D1 श्रुत्वा च, G3 अर्जुनो (for स्त्रीणां च) K4 भरतर्षभ — ^{d}) K3 तदेरिता (sic), K4 B (B5 om) D1 2 4 उदारधी , D3 अधीरधी (for उदीरिता)

17 K1 om. 17 (cf v l 15) — ^{a}) Ś1 M1 2 3 यज्ञवल्कस्य, K2 D1 T1 G1 याज्ञवल्क्यश्च (for °वल्क्यस्य) K5 B3 तु (for च) B1 3 5 Dc1 G3 याज्ञवल्क्य सशिष्यश्च — ^{c}) D1 संयुक्त, D3 सहिता T1 प्राया स्त्रा पार्थसहितौ — ^{d}) D3 पारग, D6 °गा , T1 G1 °गौ

18 Dn1 D3 4.6 read 18^{ab}, for the first time, after the first occurrence of 15^{b} K3 B5 G1 om (hapl.) 18^{ab}, Ś1 reads it on marg — ^{a}) D5 पाडवेयं (for ब्राह्मणाश्च) K2 महीपाल, M1 2 महीपाला — ^{b}) B3 M1.2 वेदवेदांगपारगा — After 18^{b}, K1 reads 7^{cd} K1 om 18^{cd} — ^{c}) Ś1 महाराज, K4 D1 °त्मान — ^{d}) K3 क्षत्रियश्च K4 हि (for the first च) D (except D1) विशा पते, G2 विशोपि वा (for विशोऽपि च) K3 क्षत्रिया भरतर्षभ — After 18, B3 Dc1 Dn1 D2 3.6 repeat 7^{cd}

19 ^{a}) K3 एतां, K5 सोश्वो (for अश्वो) D3 पाडवै पृथिवीपालो — ^{b}) D6 निर्यताम् (for निर्जि°) K3 5 स्वेन, K4 D1 S शस्त्र- (G1 °स्त्रु); B3 मत्र- (for अस्त्र-) — ^{c}) K4 D1 च, T G1 सु- (for स) K3 महाराजो, M1 2 °तेजा — ^{d}) K1 यथादेशी, K4 D1 °देय Ś1 च सर्वश, K3 यथासुख; T2 G2 M3 च सत्तम

20 ^{a}) T2 यत्र (for तत्र) K2 युक्तानि (for युद्धानि) D5 6 T1 G1 2 तत्र वृत्तानि युद्धानि — ^{b}) K4 D1 हि, Dc1 च (for ह) B3 T2 G1 यान्यासन्पांडवै सह, D5 यानि यानि च पाडव — D6 om 20^{cd}

21 B5 om (hapl) 21^{b}–24^{a} — ^{b}) K1 B1-4 D (except D1) अवर्तत (for अरिंदम) — ^{c}) B1 4 Dc1 सागरोत्तरत पूर्वं — ^{d}) T1 सं (for तन्)

22 B5 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) K4 अवगृह्णन्, K5 मृद्य; M4 अपमृद्नन्, Cv अपामार्जन् (for अव मृद्नन्) Ś1 K3 अपमृद्य सहस्त्राणि — ^{c}) K3 M1 2 तदोपरि, K4 D1 G3 तया परि , G1 तदा प्लव (for तदा परि)

23 B5 om 23 (cf. v l 21) — ^{a}) Ś1 K3 Cv संकल्पना, K1 5 Dn1 D2-6 °गणना, S °कुलता (for °कलना) K3 तत्र तत्र महाराज — ^{b}) K5 T2 G1 2 तया (for तदा) K3 राजान शतशस्तदा — ^{c}) K4 Dc1 D1 ते (for ये) K3 युयुध्यंत, K3 ये युध्यते, G1 येयुध्यत, G3 अयुध्यत (for येऽयु) — ^{d}) K3 रण (for हत) D6 यान्याहुस्तत्र बाधवा

24 B5 om 24^{a} (cf. v l 21) — ^{a}) K3 corrupt K3 T G1 किरात K1 B (B5 om) D (except D1) यवना; K5 निहता, Cv [आ]विष्कृता (for विकृता) — ^{b}) Ś1 K1 5 Dn1 D2-6 G3 [ऽ]पि, K2 4 D1 [ऽ]सिन्; G2 हि (for ऽसि-) T G1 सहसैकध(T2 °देवध ;

C 14 2137 B 14 73 26 K. 14 73 25 आर्याश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः ॥ २५
एवं युद्धानि वृत्तानि तत्र तत्र महीपते ।
अर्जुनस्य महीपालैर्नानादेशनिवासिभिः ॥ २६
यानि तूभयतो राजन्प्रतप्तानि महान्ति च ।
तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।
त्रिगर्तैरभवद्युद्धं कृतवैरैः किरीटिनः ।
महारथसमाज्ञातैर्हतानां पुत्रनप्तृभिः ॥ १
ते समाज्ञाय संप्राप्तं यज्ञियं तुरगोत्तमम् ।
विषयान्ते ततो वीरा दंशिताः पर्यवारयन् ॥ २
रथिनो बद्धतूणीराः सदश्वैः समलंकृतैः ।
परिवार्य हयं राजन्ग्रहीतुं संप्रचक्रमुः ॥ ३
ततः किरीटी संचिन्त्य तेषां राज्ञां चिकीर्षितम् ।
वारयामास तान्वीरान्सान्त्वपूर्वमरिंदमः ॥ ४
तमनादृत्य ते सर्वे शरैरभ्यहनंस्तदा ।

G1 °सैव ध)नुर्धरा — c) K3 Dn1 च बहुधा; G3 [ऽ]पि निकृता (for बहुविधा) — d) K1 B1 2 Dn1 D2 3 5 6 ये (for वि) G3 पुरा राजन्महारणे

25 a) K4 D1 आचार्य-, D6 आपश्च (for आर्याश्च). — b) T2 G1 प्रहृष्टा Dc1 -बल (for नर-) — c) Ś1 K3 समेयु; T2 ते ययु

26 a) G3 जातानि (for वृत्तानि) K1 5 B1 2 D (except Dc1 D1) T G1 2 एव वृत्तानि युद्धानि — G1 om 26^{b}–27^{c} — b) S (G1 om) विशां पते (for महीपते) — c) K3 महीपाल — d) Ś1 K1 3 B D (except D1) समागतै (for निवासिभि)

27 G1 om 27^{abc} (cf v 1 26) — a) T यान्यत्र हयतो राजन् — b) B3 प्रतस्तानि, S (G1 om.) प्रवृत्तानि (for प्रतप्तानि) K3 बहूनि (for महान्ति) — c) K4 5 D1 तानि वक्ष्यामि कौंतेय (K5 युद्धानि) — d) Ś1 K3 G3 महात्मन, K2 5 T2 तदानघ K4 D1 यस्य यस्य तदानघ

Colophon — *Adhy name* K2 अश्वानुसारणं; K3 हयोत्सर्गं, K4 D1 अश्वसचारणं, K5 साश्वप्रचार, B1 3 अश्वानुसार; T G1 M1–3 हयचर्या — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 88, B1 2 72 (as in text), Dn1 M4 (*inf lin*) 73, D4 68, T1 59, T2 G1 2 M 58, G3 71

73

1 a) K3 त्रिगर्तैर् — b) D4 -वीरै (for वैरै) Ś1 K4 5 G1 2 किरीटिना — c) G3 M3 -समाख्यातैर् — d) D3 हतानि K2 हतपुत्रस्वबन्धुभि; D1 हतानां पुत्र ते ध्रुव

2 a) K2 B3–5 Dc1 T G M1 2 तमाज्ञाय K3 ते तमाज्ञाय सम प्राप्त (hypermetr1c), K4 D1 तमाज्ञाय तु सप्राप्तं — b) K5 S याज्ञि(T2 G3 M1 2 °ज्ञी)य — c) K1 B (except B3) Dn1 D2–4 विषयात K5 च ते (for ततो) B3 G3 M3 वीर; B5 वीरं — d) Ś1 K3 रुषिता, D6 दंशता, S दसिता

3 b) Ś1 K2–5 D1 समलंकृता, Dc1 सदलकृतै — c) K1 परिचार्य, K3 पर्यवार्यं (s1c) — d) K1, 2 D6 गृहीतु (s1c) K4 5 T G M1 2 4 उप, D3 त प्र-, M3 परि- (for संप्र-)

4 a) K2 संज्ञाय (for संचिन्त्य) — b) K1 B D (except D1) तत्र; T G1 2 राजन् (for राज्ञा) — c) K5 S सर्वान् (for वीरान्) — d) K3 5 B4 5 Dn1 S (except M1, 2) अरिंदम

5 a) K1 तदा; K5 B D (except D1 4) तद् (for तम्) M2 अनादृश्य (s1c) (for °दृत्य) — b) K2 4 D1 अभ्यर्दयंस; G3 °किरस; M अवधिषुस (for अभ्य-

तमोरजोभ्यां संछन्नांस्तान्किरीटी न्यवारयत् ॥ ५
अब्रवीच्च ततो जिष्णुः प्रहसन्निव भारत ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञाः श्रेयो जीवितमेव वः ॥ ६
स हि वीरः प्रयास्यन्वै धर्मराजेन वारितः ।
हतबान्धवा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति ॥ ७
स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
तान्निवर्तध्वमित्याह न न्यवर्तन्त चापि ते ॥ ८
ततस्त्रिगर्तराजानं सूर्यवर्माणमाहवे ।
वितत्य शरजालेन प्रजहास धनंजयः ॥ ९
ततस्ते रथघोषेण खुरनेमिस्वनेन च ।
पूरयन्तो दिशः सर्वा धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १०
सूर्यवर्मा ततः पार्थे शराणां नतपर्वणाम् ।
शतान्यमुञ्चद्राजेन्द्र लघ्वस्त्रमभिदर्शयन् ॥ ११
तथैवान्ये महेष्वासा ये तस्यैवानुयायिनः ।
मुमुचुः शरवर्षाणि धनंजयवधैषिणः ॥ १२
स ताञ्ज्यापुङ्खनिर्मुक्तैर्बहुभिः सुबहूञ्शरान् ।
चिच्छेद पाण्डवो राजंस्ते भूमौ न्यपतंस्तदा ॥ १३
केतुवर्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजो युवा ।
युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन महात्मना ॥ १४
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केतुवर्माणमाहवे । C 14 2155 D 14 74 15 K 14 74 15

छन्नान्) —^{b}) K_4 D_2 रजस्तमोभ्यां, B_1 तमोरजोभि (for °रजोभ्यां) K_3 Dc_1 $D_{4\ 6}$ संछिन्नास् —^{d}) K_2 किरीटी तान् (by transp) D_2 [अ]न्ववारयत् (for न्यवा)

6 ^{a}) $K_{1\ 2}$ B D (except D_1) नानमब्रवीत् (for अब्रवीच्च) —^{c}) K_1 निवर्तस्व —^{d}) K_1 जीवनम् (for जीवितम्) $K_{1\ 3\ 4\ 5}$ D (except D_2) T $G_{1\ 2}$ च (for व) $Ś_1$ K_3 श्रेयो नो जीवितं च न

7 ^{a}) K_4 सोह (sic), Dn_1 स ह, G_2 स्वयं (for स हि) K_3 Dc_1 वीर, K_4 M_2 वीरा K_4 प्रहास्यन् —^{b}) K_4 D_2 धर्मपुत्रेण G_3 पालित (for वारित) —^{c}) Hypermetric $Ś_1$ K $_{-4}$ D_2 हतानां तु, D_1 हत यान्धा (sic), S हताधवा (for हतबान्धवा) D_3 om न Cv हताधवा रणे वीर —^{d}) Dc_1 बाधवा, G_2 क्षत्रिया (for पार्थिवा)

8 ^{a}) T_1 G_1 [अ]स्य (for तद्) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 2\ 3}$ Dc_1 D_{1-4} स्मृत्वा, G_2 श्रीमान् (for श्रुत्वा) —^{b}) D तद्वच, G_1 धर्मज्ञ (for धीमत) —^{c}) $Ś_1$ G_1 तत्, T स (for तान्) D_3 M_2 [आ]हुर् —^{d}) $Ś_1$ K_2 D_4 निवर्तन्त $Ś_1$ K_3 [प]र ते, M_2 [आ]हवे (for [अ]पि ते)

9 ^{a}) K_2 त्रिगत, D_1 त्रीगर्त —^{b}) K_2 धर्मा णम्, D_1 चर्माणम् —^{c}) K_1 D_{2-4} विजित्य, K_2 न्गिजय (sic), B D $_6$ विचि(D$_6$ °धि)त्य, T $G_{1\ 2}$ M_{1-3} विनय (for वितत्य) —^{d}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ D_1 T_1 G_1 प्रजहार, G_2 °घान

10 ^{a}) K_4 D_1 G_3 स (for ते) —^{b}) $K_{2\ 3}$ B (except B_2) D (except D_1) G_3 रथ (for खुर) T °स्वरेण (for स्वनेन) —^{c}) G_3 पूरयन्पृथिवीं सर्वां —^{d}) K_3 G_3 उपाद्रवत्

11 ^{a}) $B_{1\ 3}$ Dn_1 $D_{5\ 6}$ M पार्थं K_2 सूर्यधर्मा तत पार्थं —^{c}) $Ś_1$ मानानि, K_3 शतान्, D_5 स तानि (for शतानि) K_2 शतानि कार्मुके युक्त्वा —^{d}) $K_{3\ 4}$ ल्पुरुत्रम्, G_2 लाघवम् (for लघ्वस्त्रम्) $K_{3\ 4\ 5}$ D_1 उप; Dc_1 अति, D $_6$ सम- (sic), G_3 स्व हि (for अभि)

12 ^{a}) T M [अ]न्ये च (for [ए]वान्ये) —^{b}) K_1 B D (except D_1) ये च तस्य, G_2 damaged, G_3 तस्य चैव (for ये तस्यैव) K_3 ये च तस्यानुजीविन —^{d}) T_1 शरैषिण, T_2 जयै° (for वधै°)

13 ^{a}) K_4 D_1 तार्क्ष्यं (for ताञ्ज्या) K_1 B Dc_1 D_{2-6} पुङ्ख (for पुङ्ख) B Dc_1 T_2 G_2 M निर्मुक्तान् K_4 स तानापुङ्खनिर्मुक्तान्, G_3 ततस्त्रिगर्तनिर्मुक्तान् —^{b}) Dc_1 सुमहा, T_2 G_3 स बहून् —B_2 corrupt for 13^{cd} —^{c}) K_3 गाण्डिवो (for पाण्डवो) —^{d}) D_5 स (for ते) —K_1 om 13^{d}–15^{a}

14 K_1 om 14 (cf v l 13) —^{a}) $K_{3\ 4}$ D_1 केतुधर्मा K_2 G_3 च, K_4 D_1 [अ]पि, G_2 [अ]ति (for तु) —^{b}) K_3 तथा (for तस्य) K_4 D_1 [अ]नुचरो (for [अ]वरजो) —^{d}) B D (except D_1) यशस्विना (for महात्मना)

15 K_1 om 15^{abc} (cf v l 13) —^{a}) G_3 आयान्तं तु (for आपतन्त) —^{b}) K_4 D_1 केतुधर्माणम् —^{c}) $Ś_1$ K_3 B अभ्यहन्, K_2 अभ्यर्दन्, Dc_1 अहनन्, D_1 अभ्यनन् —^{d}) K_1 यार्णाधान (for बीभत्सु) K_2 अपराजित (for परवीरहा)

C 14 2155
B 14 74 15
K 14 74 15

अभ्यघ्नन्निशितैर्बाणैर्बीभत्सुः परवीरहा ॥ १५
केतुवर्मण्यभिहते धृतवर्मा महारथः ।
रथेनाशु समावृत्य शरैर्जिष्णुमवाकिरत् ॥ १६
तस्य तां शीघ्रतामीक्ष्य तुतोषातीव वीर्यवान् ।
गुडाकेशो महातेजा बालस्य धृतवर्मणः ॥ १७
न संदधानं ददृशे नाददानं च तं तदा ।
किरन्तमेव स शरान्ददृशे पाकशासनिः ॥ १८
स तु तं पूजयामास धृतवर्माणमाहवे ।
मनसा स मुहूर्तं वै रणे समभिहर्षयन् ॥ १९
तं पन्नगमिव क्रुद्धं कुरुवीरः स्मयन्निव ।
प्रीतिपूर्वं महाराज प्राणैर्न व्यपरोपयत् ॥ २०
स तथा रक्ष्यमाणो वै पार्थेनामिततेजसा ।
धृतवर्मा शरं तीक्ष्णं मुमोच विजये तदा ॥ २१
स तेन विजयस्तूर्णमस्यन्विद्धः करे भृशम् ।
मुमोच गाण्डीवं दुःखात्तत्पपाताथ भूतले ॥ २२
धनुषः पततस्तस्य सव्यसाचिकराद्विभो ।
इन्द्रस्येवायुधस्यासीद्रूपं भरतसत्तम ॥ २३
तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिव ।

16 [a]) K4 D1 केतुधर्मणि —[b]) K4 धृतधर्मा, D1 वृत्तधर्मा, T2 G1 कृतवर्मा K1 D1 5 6 महारथा —[c]) K2 हवेन (for रथेन) K1 B D (except D1) समुत्पत्य (for समावृत्य) —[d]) D6 तीरैर् (sic) (for शरैर्) D1 जिष्णुर् K3 अथाकिरत्, D1 इवा°, G2 अवारयत् (for °किरत्)

17 [a]) Ś1 K3 5 प्रेक्ष्य; K3 4 D1 T G1 2 M वीक्ष्य, G3 ज्ञात्वा (for ईक्ष्य) —[c]) K3 महावीर्यो, B1 2 °राज (for °तेजा) —[d]) T1 G1 कृतवर्मण (for धृत°) K4 D1 रणेस्य धृत(D1 दत्त)धर्मण

18 [a]) K2 corrupt G3 अद्राक्षीन् (for ददृशे) —[b]) Ś1 K3 नादधानं D6 om च त K3 M3 च त तथा, K5 तथा च त, G3 तथा तथा (for च तं तदा) —[cd]) Ś1 K2 3 B3 च, K4 D1 तु (for स) T G1 2 transp स शरान् and ददृशे D6 corrupt for 18[d]

19 [a]) K3 च त, K4 5 B3 4 D01 D1 G3 त स- (for तु त) —[b]) D1 वृत्तवर्माणम्, T2 G1 कृत° B3 4 D01 अर्जुन (for आहवे) —[c]) D6 मनसि Ś1 K3 [ए]व, K4 D01 D1 T1 G1 M सु, Dn1 T2 तु (for स) —[d]) D6 स रोम- (sic) (for समभि) — After 19, S ins

145* न विव्याध रणे क्रुद्ध कुन्तीपुत्रो हसन्निव ।
सौमद्रस्येव तत्कर्म दृष्ट्वा बालस्य विस्मित ।

[(L 1) G1 corrupt for the prior half G3 त (for न) T2 गृध्नन्, G2 M1 क्रुद्ध G3 कुरुवीर स्मयन्निव (= 20[b]) (for the post. half) —(L 2) M2 [ए]व (for [इ]व) M2 वीक्षित (for विस्मित)]

20 K2 om 20 —[a]) K4 D1 क्रुद्ध —[b]) K4 हसन्निव —[c]) K3 प्रत्यविध्यन् (for प्रीतिपूर्वं) B D (except D1) महाबाहु (for °राज) —[d]) T G न च (T1 G3 च न) प्राणैर्व्ययोज(G1 °रोच)यत्, M वा (M3 4 प्रा)णैर्न व्यवरोध(M3 4 °प)यत्

21 [a]) D4 तदा K2 4 B5 D4 G1 रक्षमाणो K4 D1 M1 2 [ऽ]पि (for वै) —[c]) K4 धृतधर्मा, D1 वृत्त°, D6 धृतवता, T2 G1 कृतवर्मा K1 2 B D (except D1) शर दीप्तं, G3 शरांस्तीक्ष्णान् —[d]) K5 D01 तथा (for तदा)

22 [a]) D01 च जयस्, D5 विजय —[b]) K1 B D01 Dn1 D2–6 T2 आसीद्; K2 4 5 D1 सम्यग्, T1 M1–3 अस्य, G2 असौ (for अस्यन्) K2 करौ; G3 शरै (for करे) M1 2 धृत (for भृशम्) —[c]) Ś1 K3 5 G3 M4 (inf lin) हस्ताद्, K1 B1 2 D (except D01 D1) मोहाद् (for दु खात्) —[d]) K2 4 5 D1 च (for [अ]थ)

23 [a]) D6 पतितस् K2 धनुपस्य ततस्तस्य (corrupt) —[b]) K2 क्षिप्तौ, K4 D1 प्रभो (for विभो) —[c]) K4 5 D1 ऐन्द्रस्य K4 D1 [ए]व (for [इ]व) — For 23[cd], Ś1 K1–3 B D01 Dn1 D2–6 subst

146* बभूव सदृशं रूप शक्रचापस्य भारत ।
[Ś1 K3 B2–5 पार्थिव (for भारत)]

24 [a]) K4 न (for नि) —[b]) K4 D01 Dn1 T2 G3 M4 पार्थिव, M1 2 भारत —[c]) K2 4 D1 सुस्वर, D5 6 सुस्वनं (D6 °ने) T1 G1 चकार निस्वन घोर, G3 विजहास स्वनं राजन् —[d]) K4 D1 वृत(D1 °त्त)धर्मा T1 तमाहवे (for महा°) K3 G1 धृ(G1 कृ)तवर्माणमाहवे, T2 कृतवर्मा महारथ

जहास सस्वनं हासं धृतवर्मा महाहवे ॥ २४
ततो रोषान्वितो जिष्णुः प्रमृज्य रुधिरं करात् ।
धनुरादत्त तद्दिव्यं शरवर्षं ववर्ष च ॥ २५
ततो हलहलाशब्दो दिवस्पृगभवत्तदा ।
नानाविधानां भूतानां तत्कर्मातीव शंसताम् ॥ २६
ततः संप्रेक्ष्य तं क्रुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।
जिष्णुं त्रैगर्तका योधास्त्वरिताः पर्यवारयन् ॥ २७
अभिसृत्य परीप्सार्थं ततस्ते धृतवर्मणः ।
परिवव्रुर्गुडाकेशं तत्राक्रुध्यद्धनंजयः ॥ २८
ततो योधाञ्जघानाशु तेषां स दश चाष्ट च ।
महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्निशितैः शरैः ॥ २९
तांस्तु प्रभग्नान्संप्रेक्ष्य त्वरमाणो धनंजयः ।
शरैराशीविषाकारैर्जघान स्वनवद्धसन् ॥ ३०
ते भग्नमनसः सर्वे त्रैगर्तकमहारथाः ।
दिशो विदुद्रुवुः सर्वा धनंजयशरार्दिताः ॥ ३१
त ऊचुः पुरुषव्याघ्रं संशप्तकनिषूदनम् ।
तव स्म किंकराः सर्वे सर्वे च वशगास्तव ॥ ३२
आज्ञापयस्व नः पार्थ प्रह्वान्प्रेष्यानवस्थितान् । C 14 2173 B 14 74 33 K 14 74 34

25 ^{a}) K1 B D (except D1) रोषाद्दितो, G1 रोष जितो — ^{b}) M1 2 प्रमृद्य K1 रुचिर (for रुधिर) M1 कर K4 D1 प्रमुज्य रुचिर करे (sic) — ^{c}) K- 4 D1 आदाय (for आदत्त) K3 तदादाय धनुर्दिव्य — ^{d}) K1 B1 2-5 D (except D1) शरवर्षैर् Ś1 K2-5 D1 मुमोच ह (K3 च), K2 च वीर्यवान् (for ववर्ष च) B2 शरवर्षैरवाकिरत्

26 ^{a}) K2 हलहले, D1 हळहळा — ^{b}) T G M1. 4 दिविस्पृग् Ś1 K3 इव भारत (for अभवत्तदा) — ^{d}) K1 Dn1 D2 2 6 कर्माणि प्र , B1 2 °मिप्र- (for °तीव)

27 ^{b}) K1 सप्रेन्य Ś1 K1 2 3 B D (except D1) संक्रुद्ध (Dc1 °द्ध) (for त क्रुद्ध) — ^{c}) K5 D1 5 6 त्रैगर्तिका K2 3 योधाश्च (K3 °श्च) (hypermetric), M1-3 योधास् Ś1 जिष्णु त्रैगर्तयोधास्त — ^{d}) Ś1 त्वरित, K1 B D (except D1) परीता

28 ^{a}) K1 अभिसृत्य, K2 °द्रुत्य, D1 °सृत्य D1 परार्थार्थं (for परीप्सार्थं) — ^{b}) K4 D1 धर्मधर्षण , G1 M2 कृतवर्मण (M2 °णा) — ^{c}) K2 -चक्रुर् (for वव्रुर्) — ^{d}) K1 2 D5 क्रुध्यद् D6 G1. 3 तत्र क्रुद्ध धनजय

29 ^{a}) M1-3 योधान् — ^{b}) Ś1 च (for स) K4 दश दश (for स दश च) K2 अर्जुन परवीरहा, K3 तेषा मध्यमवाप्य च, K5 D1 योधान्दश शताष्ट च, S (except G3) तेषा सप्तशतानि तु — K om 29^{cd} — ^{d}) K3 4 आयसै(K4 °सै)र् (for आयसैर्) K1 B1 2 Dn1 D2-6 बहुभि (for निशितै) M3 (also as in text) तदा (for शरै)

30 ^{a}) Ś1 K1 2 B1 Dn1 D2-6 तान्स , K4 B3 5 Dc1 D1 स तान्, B2 5 तान्स, T1 तान्तु K2 प्रभग्नान, T G1 2 भग्नान्तु (T2 G2 °न्स) (for प्रभग्नान्) — ^{c}) G3 जघान (for शरैर्) — ^{d}) K2 corrupt K1 स्वरवद्, T2 स्वनवान् Ś1 K3 श्वसन् (for हसन्) G3 सायकै स्वरवर्धयन्

31 ^{a}) M2 के (for ते) K3 त्रस्त (for भग्न) — M1 2 om (hapl) 31^b–32^c — ^{b}) K1 त्रैगर्तका; K2 त्रिगर्तक-, B3-5 Dc1 त्रिगर्तस्य, G3 त्रैगर्तास्तु (for र्तक) — ^{c}) K1 B Dn1 D2-6 [ऽ]भि- (for वि) K1 B1 2 5 Dn1 D2-6 राजन्, K2 भग्ना, K4 D1 M2 4 त्रस्ता, K5 B2 4 Dc1 सर्वे, T G1 2 त्रासाद्, G3 तत्र (for सर्वा) — ^{d}) G3 -शराचिता (for °र्दिता) — After 31, S (M1 2 om) ins

147* हतावशिष्टा हि पुरा पार्थ दृष्टपराक्रमा ।

32 M1 2 om 32^{abc} (cf v 1 31) — ^{a}) K1 2 5 B1 2 Dn1 D2-6 T G2 3 तमूचु , K3 4 D1 ऊचुस्ते (by transp), Dc1 दुद्रुवु K2 -व्याघ्रं, D3 G3 M3 व्याघ्र — ^{b}) K1. 2 5 B2 Dc1 Dn1 D2-4 6 ससप्तक Ś1 B (except B1) M3 4 निसूदन K4 D1 ससप्तकनिषूदक — ^{c}) Ś1 तथा स्म, K1 तवास्मि, K2 वय च, B3 भवाम , Dn1 नता स्म (for तव स्म) K3 तव स्मो वशगा सर्वे — ^{d}) Dn1 D5 सर्वे वै, M1 ससैन्या (for सर्वे च) D3 तदा (for तव) K4 D1 वय च वशगास्तथा

33 ^{b}) Ś1 प्राज्यान्, K3 पूज्यान् (for प्रह्वान्) K3 M3 4 प्रेक्ष्यान्, B1 प्रोष्यान् K3 D1 प्रियकरान्, T1 G3 M1 2 इव स्थितान् K4 प्रह्वान्प्रेक्षान्प्रियंकरान् — ^{c}) Ś1 K3 D6 M1 2 करिष्याम K (except K5) D1 6 G3 सर्वे

E 14 2173
B 14 74 33
K 14 74 34

करिष्यामः प्रियं सर्वं तव कौरवनन्दन ॥ ३३
एतदाज्ञाय वचनं सर्वांस्तानब्रवीत्तदा ।
जीवितं रक्षत नृपाः शासनं गृह्यतामिति ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७३ ॥

७४

वैशंपायन उवाच ।
प्राग्ज्योतिषमथाभ्येत्य व्यचरत्स हयोत्तमः ।
भगदत्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्कशः ॥ १
स हयं पाण्डुपुत्रस्य विषयान्तमुपागतम् ।
युयुधे भरतश्रेष्ठ वज्रदत्तो महीपतिः ॥ २
सोऽभिनिर्याय नगराद्भगदत्तसुतो नृपः ।
अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ ॥ ३
तमालक्ष्य महाबाहुः कुरूणामृषभस्तदा ।
गाण्डीवं विक्षिपंस्तूर्णं सहसा समुपाद्रवत् ॥ ४
ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितो नृपः ।
हयमुत्सृज्य तं वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत् ॥ ५
पुनः प्रविश्य नगरं दंशितः स नृपोत्तमः ।
आरुह्य नागप्रवरं निर्ययौ युद्धकाङ्क्षया ॥ ६
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

---

34 a) B4 5 आदाय (for आज्ञाय) — b) Ś1 K2 6 हृद, G1 तथा (for तदा) — c) D6 प्रजा, T तथा, G1 2 तदा, G3 [अ]द्यापि, M सदा (for नृपा) — d) G3 मम (for इति) Ś1 K (except K4) B1 2 5 D (except D1) शासन प्रति(B5 परि)गृह्यता — After 34, K3 4 D1 4 (*sec m*) ins

148* आगच्छध्व नृपतय परा चैत्रीमुपस्थिताम् ।
युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् ।
[K3 D4 om line 1]

Colophon — *Adhy name* K3 हयोत्सर्ग, K5 त्रैगर्तयुद्ध; G3 त्रैगर्तविजय, M1 3 हयचर्या, M2 हय चर्यायां धृतवर्मयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 90, B1 2 73 (as in text), Dn1 M4 (*inf lin*) 74, D4 69, T1 60, T2 G1 2 M 59, G3 72

74

1 D3 om 1 — a) K1 यथा (for अथ) K2 आगत्य (for अभ्येत्य) — b) Ś1 त्वरितं; K3 विचरन् (for व्यचरत्) — c) K2 4 D1 चैव (for तत्र) — d) K1 रणकर्कश

2 a) K1 D1 सहायं; Cv स हय (as in text) B पुत्रं स्व, T G M3 4 -पुत्र तु (G2 त), M1 2 पुत्रस्तु — b) K3 विषयांते M3 उपस्थित (for उपा गतम्) — c) K5 रुरुधे, D1 वुवुधे (for युयुधे) K3 पाडच (for भरत) — d) K3 वज्रदतो, T यज्ञदत्तो

3 a) M1 2 स तु (for सोऽभि) — b) K3 Dc1 नृप — d) G2 तुरगाभिमुखो ययौ, G3 नगरान्निर्ययौ तदा

4 a) K1 अथ, B1 Dn1 D2–4 6 तथा (for तम्) B4 5 आयात (for आलक्ष्य) K3 महाबाहो Dc1 तमायात महाबाहुं — b) M1 2 ऋषभं K1, 3 B3 T1 तथा — c) K2 D1 गाजीव Ś1 K3 5 संस्पृशस्, B4 उत्क्षिपस् (for विक्षि°) — d) G2 समुपाद्रवत्

5 Ś1 om (hapl) 5 K3 transp 5 and 6 — a) K2 D1 गाजीव — b) B4 आर्दितो (for मोहितो) K3 4 नृप D6 ऋष्टिभि सहितो नृप — c) K2 वीरं, K4 धीरस्. D1 हय समुत्सृतं धीर. — d) K2 धनंजयम्; T1 G1 तत पाडुम् (for तत पार्थम्)

6 K3 transp 5 and 6 K2 repeats 6b after 6c — b) K3 T G1 2 दंसित, D3 देशात, G3 मंडित (for दंशित) G3 तु (for स) K2 (first time) नृपोत्तम — c) K1 G1 नागं — K2 om 6d — d) K1 B Dc1 Dn1 D2–4 निर्ययौ रणकर्कश; D5 6 °यौ नगराद्बहि

दोधूयता चामरेण श्वेतेन च महारथः ॥ ७
ततः पार्थं समासाद्य पाण्डवानां महारथम् ।
आह्वयामास कौरव्यं बाल्यान्मोहाच्च संयुगे ॥ ८
स वारणं नगप्रख्यं प्रभिन्नकरटामुखम् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धस्ततः श्वेतहयं प्रति ॥ ९
विक्षरन्तं यथा मेघं परवारणवारणम् ।
शास्त्रवत्कल्पितं संख्ये त्रिसाहं युद्धदुर्मदम् ॥ १०
प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः ।
तदाङ्कुशेन विबभावुत्पतिष्यन्निवाम्बरम् ॥ ११
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो राजन्धनंजयः ।
भूमिष्ठो वारणगतं योधयामास भारत ॥ १२
वज्रदत्तस्तु संक्रुद्धो मुमोचाशु धनंजये ।
तोमरानग्निसंकाशाञ्शलभानिव वेगितान् ॥ १३
अर्जुनस्तानसंप्राप्तान्गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद ख एव खगमैस्तदा ॥ १४
स तान्दृष्ट्वा तथा छिन्नांस्तोमरान्भगदत्तजः ।
इषूनसक्तांस्त्वरितः प्राहिणोत्पाण्डवं प्रति ॥ १५
ततोऽर्जुनस्तूर्णतरं रुक्मपुङ्खानजिह्मगान् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति ॥ १६
स तैर्विद्धो महातेजा वज्रदत्तो महाहवे । C 14 2181 B 14 73 17 K 14 73 17

---

7 ^{a}) K5 B S (except G1) पाण्डरेण —^{b}) K1 D3 धीयमानेन, K4 धूयमाणेन (sic) —^{c}) K3 ते धूयता, K4 D1 उद्धूयता —^{d}) K1 3 महारथ (K3 °था°) — For 7^{cd}, S subst.

149* दोधूयमानेन तथा चामरेण महारथ ।

[T1 G1 सदा (for तथा) T2 पाण्डरेण (for चाम°)]

8 ^{b}) D3 महारथ —^{c}) Ś1 K2-4 D1 T G1 कौरव्य, K1 Dc1 Dn1 D4-6 बीभत्सु D2 आमयामास बीभत्सु (sic), G3 आहूतवान्हि कौरव्य —^{d}) K4 समरे (for संयुगे)

9 ^{a}) K2 चारण, D3 वीराग (for वारणं) K3 नागमुख्यं, B3 नगप्राप्यं (for °प्रख्य) —^{d}) K1 B D (except D1) श्वेताश्वं प्रति पार्थिव, K2 स नृपो अर्जुन प्रति

10 ^{a}) K3 4 B1 2 Dn1 D2 3 महा (for यथा) —^{b}) D1-6 परि (for पर) —^{c}) K1 G1 Cv शास्त्रवत्, K4 D1 यथा°, D3 शास्त्रत्व (sic), T2 शास्त्रवित् G1 M3 संख्ये, M1 2 शास्त्रवत्कल्पित सम्ये —^{d}) Ś1 K3 D5 त्रिदश, K1 Dn1 D2-4 विवशं, K2 दुःसह, Dc1 [ऽ]द्रिसार, D5 विविशे, T G1 2 निःसह; G3 त्रिसह, M1-3 त्रिमानं (sic), Cv त्रिसाह (as in text) ❀ Cv त्रिसाह, कर्णद्वयमूले पादद्वयघात शिरस्यङ्कुशाघात च सहत इति त्रिसाह तम् । ❀

11 ^{a}) D1 प्रद्योतमान, D6 न चोद्य° K1 5 नागस् (for गजस्) —^{b}) Ś1 महाचल, K3 4 D1 5 6 °हसना (for °बल) — K2 om 11^{cd} —^{c}) K3 4 D1 G3 तद्, T2 तथा (for तदा) K5 तदांकुशं नाग णयद् —^{d}) B1. 2 निरायुध (for इवाम्बरम्) K5 उत्पत्य याति वायर

12 ^{a}) K3 तद् (for तम्) D5 6 तमायातमभिप्रेक्ष्य —^{b}) D3 राजा (for राजन्) K3 om (hapl) from धनंजय up to मुमोचाशु (in 13^b) M1 2 समतत (for धनंजय) —^{c}) K2 रथस्थो, K4 D1 4 6 T2 G2 3 M भूमिस्थो —^{d}) K4 4 D1 पाण्डव (for भारत)

13 K3 om up to मुमोचाशु (in 13^b) (cf v l 12) —^{a}) T G1 यज्ञदत्तस् K1 B Dc1 Dn1 D2-6 तत, K4 D1 [ऽ]पि सं (for तु स) —^{b}) K5 B4 [अ]स्त्र (for [आ]शु) K2 धनजय, D3 °जय S मुमोचाथ किरीटिने —^{c}) G3 तोमराशनिसकाशान् —^{d}) D2 बलमान् (for शल°) K4 वेगवान्; T G1 2 वेगिन D6 आगतान्संमुखे तथा, M ज्वलितानिव वेगिन

14 ^{a}) K3 अर्जुनार्जुनसंप्राप्तान्, G3 अर्जुनस्तु न सं° —^{b}) K2 गांडीव K1 B Dc1 Dn1 D2 3 5 6 प्रभवैः, K2 प्रेरितैः, D3 प्रवरैः (for प्रेषितैः) —^{c}) D6 त्रिधा (for द्विधा) K2 [अ]थ (for च) —^{d}) K4 D1 स एव, T2 G1 2 M खगमान् (for ख एव) K3 अत रिक्षेऽर्जुनस्तदा, D5 6 शरैरनवमैस्तदा (D6 °था), T1 खग मान्खगमैस्तथा, G3 खग एव खगैस्तथा

15 ^{a}) K3 D1 तदा, K4 ततश् (for तथा) Ś1 K3 5 स तु दृष्ट्वाथ तान्छिन्नास् —^{c}) K2 इषूनन्यान्महाराज —^{d}) B5 पाण्डवान्

16 K4 om (hapl) 16 —^{a}) B3-5 Dc1 शरास्तूर्णं (for तूर्णतर) —^{b}) M1-3 रुक्मपुङ्खान् — K1 om (hapl) 16^c–19^b —^{d}) K2 भगदत्तसुतं प्रति

17 K1 om 17 (cf v l 16) K4 D1 om. 17^{bc},

C 14 2191
B 14 75 17
K 14 75 17

भृशाहतः पपातोर्व्यां न त्वेनमजहात्स्मृतिः ॥ १७
ततः स पुनरारुह्य वारणप्रवरं रणे ।
अव्यग्रः प्रेषयामास जयार्थी विजयं प्रति ॥ १८
तस्मै बाणांस्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो ज्वलितानिव पावकान् ॥ १९
स तैर्विद्धो महानागो विस्रवन्रुधिरं बभौ ।
हिमवानिव शैलेन्द्रो बहुप्रस्रवणस्तदा ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

वैशंपायन उवाच ।
एवं त्रिरात्रमभवत्तद्युद्धं भरतर्षभ ।
अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणेव शतक्रतोः ॥ १
ततश्चतुर्थे दिवसे वज्रदत्तो महाबलः ।
जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ २
अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
त्वां निहत्य करिष्यामि पितुस्तोयं यथाविधि ॥ ३
त्वया वृद्धो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा ।

— b) T G1 यज्ञदत्तो (for वज्र°) B D (D1 om) महामृधे (for °हवे) — c) K5 M2 भृश हत, D5 6 भृशार्दित K2 ततो मूर्छां (for पपातोर्व्यां) — d) Ś1 न च; K5 तच्च (for न तु) M1 2 स्मृति (for स्मृति) K2 व्यगमद्भगदत्तज, K4 D1 सहसा चाजहात्स्मृतिं; D6 तत्त्वेन स महास्मृति

18 K1 om 18 (cf v l 16) — a) M4 सस्वर (for तत स) D2 6 उत्सृज्य (for आरुह्य) K2 4 D1 तत पुन समारुह्य (K2 °नर्मदाराज) — b) Ś1 D1 वा(D1 चा)रणं K2 सज्जा लभ्य महाहवे, K4 रण प्राव रण रणे, D6 वारणप्रवरण रणे (hypermetric) — c) T G1 2 M4 अग्रत (for अव्यग्र) — d) K8 जयार्थे, D5 6 °र्थं K2 बाणानाशीविषोपमान् (cf 19^{b})

19 K1 om 19^{ab} (cf v l 16) — a) K2 4 D1 तदा (for ततो) M2 विष्णुर् (for जिष्णुर्) G8 आसिन्बाणास्ततो मुक्तान् — b) D8 -विखोपमान् — c) G8 ज्वलिताग्र् (for संक्रुद्धो) — d) K5 पावक K1 B D (except D1) ज्वलितज्वलनो(D6 °लितो)पमान्, K2 वज्रदत्तगज प्रति

20 a) B4 Dc1 महाभागो, M1 2 °नादो — b) Dc1 विस्रवद् D8 विभौ (for बभौ) Ś1 K8 5 व्यस्र (Ś1 °द्र)वद्रुधिर बहु, K2 शुश्राव रुधिरं बहु (sic) — c) K1 B (except B8) D (except D1) गैरिकाक्त मिवांभो(Dc1 °स्रा)द्रिर् — d) K1 Dn1 D4–6 -प्रस्रवणं (D6 °न), K2 4 D8 -प्रश्रवणं (K4 °णस्) B4 5 तथा

Colophon — *Adhy name* K2 हयोत्सर्गं, K5 G8 M1–8 वज्रदत्तयुद्ध (M8 °वधं), B Dc1 अश्वानुसार — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 81, B1 5 74 (as in text), Dn1 M4 (inf lin) 75, D4 70, T1 61, T2 G1 M 60, G2 63

75

1 b) B4 तुमुल (for तद्युद्ध) K2–4 D1 युद्धं भरत सत्तम — K2 om (hapl.) 1^{c}–2^{a} — c) G2 तथेन्द्रस्य (for नरेन्द्रेण) — d) D3 शक्रेण (for वृत्रेण) K4 [ए]व (for [इ]व)

2 K2 om 2 (cf. v l 1) — a) Dc1 om. from तुर्थे up to तिष्ठ (in 3^{a}) — b) T G1 यज्ञदत्तो — c) K4 B4 D1 सु(B4 स)स्वर, D5 6 सुस्वनं — d) Dn1 यथा (for अथ) B1 वचन° चेदमब्रवीत्

3 Dc1 om up to तिष्ठ (in 3^{a}) (cf v l 2) — a) Ś1 K8. 5 G8 तिष्ठ त्व — b) T1 G2 स, T2 स, G1 तु (for मे) Dc1 om. from न्विमोक्ष्यसे up to हतो (in 4^{c}) G8 जीवन्मे (by transp) — c) D1 8 [आ]करिष्यामि — d) K2 8 यथा विधि, G1 यथा बली

4 Dc1 om up to हतो (in 4^{c}) (cf v l 3) — a) K2 वृत्तो (for वृद्धो) B2 om (hapl) from मम up to वृद्धो (in 4^{c}) — b) K2 हतो रणे, D8

हतो वृद्धोऽपचायित्वाच्छिशुं मामद्य योधय ॥ ४
इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धो वज्रदत्तो नराधिपः ।
प्रेषयामास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ५
संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो वज्रदत्तेन धीमता ।
उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ६
अग्रहस्तप्रमुक्तेन शीकरेण स फल्गुनम् ।
समुक्षत महाराज शैलं नील इवाम्बुदः ॥ ७
स तेन प्रेषितो राज्ञा मेघवन्निनदन्मुहुः ।
मुखाडम्बरघोषेण समाद्रवत फल्गुनम् ॥ ८
स नृत्यन्निव नागेन्द्रो वज्रदत्तप्रचोदितः ।
आससाद द्रुतं राजन्कौरवाणां महारथम् ॥ ९
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वज्रदत्तस्य वारणम् ।
गाण्डीवमाश्रित्य बली न व्यकम्पत शत्रुहा ॥ १०
चुक्रोध बलवच्चापि पाण्डवस्तस्य भूपतेः ।
कार्यविघ्नमनुस्मृत्य पूर्ववैरं च भारत ॥ ११
ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरजालेन पाण्डवः ।
निवारयामास तदा वेलेव मकरालयम् ॥ १२
स नागप्रवरो वीर्यादर्जुनेन निवारितः ।
तस्थौ शरैर्वितुन्नाङ्गः श्वाविच्छललितो यथा ॥ १३
निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तात्मजो नृपः । C. 14 2208 B 14 76 14 K 14 76 14

मत्वा हत (for पितु मत्वा) — K_2 om. 4^{cd} — ^{c}) K_1 Dn_1 D_{2-5} मम पिता, G_3 [ऽ]पि याधित्वा (for ऽपचायित्वात्) $Ś_1$ K_2 . Dc_1 हतो (Dc_1 om हतो) वृद्धापचायित्वात्, D_5 वृद्धो मम पिता चैव — ^{d}) B_1 मामन्य, Dn_1 माद्य तु (for मामद्य) $Ś_1$ योधय, Dc_1 योधयत्

5 ^{a}) $Ś_1$ D_3 उक्त (for उक्त्वा) — ^{b}) T G_1 यज्ञदत्तो (for वज्र°) $K_{1.3}$ नराधिप, $K_{2.4}$ D_3 महीपति — ^{c}) $Ś_1$ सक्रुद्धो, K_3 सक्रुद्ध, Dc_1 कौरव्ये (for °व्य)

6 ^{a}) $Ś_1$ K_1 सप्रेप्यमानो; K_2 D_4 T_1 समेक्ष(D_4 °प)माणो, K_4 B_1 D_2 स प्रे(K_4 सप्रे)र्यमाणो, B_5 $M_{1.4}$ स प्रेष्य(M_1 °क्ष्य)माणो — ^{b}) T_1 यज्ञदत्तेन (for वज्र°) — ^{c}) T G [आ]कादो K_4 D_1 उत्पतन्निव चाकाशम् — ^{d}) T G_1 स च, $G_{2.3}$ ह्यभि (for अभि)

7 ^{a}) G_3 अग्रतस्तु (for °हस्त) K_1 Dn_1 D_{2-6} समुक्तेन, K_4 B (except B_1) D_1 -प्रयुक्तेन K_2 अथ हस्तप्रयुक्तेन, T_1 अग्रहस्तेन मुक्तेन, T_2 स अग्रहस्तमु° — ^{b}) $B_{3.5}$ Dn_1 D_1 सीकरेण $Ś_1$ फल्गुण, $K_{2.4.5}$ D_1 फाल्गुन, B Dc_1 Dn_1 D_{2-4} नागराट् $D_{5.6}$ करेण स हि (D_6 ह) नागराट् —$Ś_1$ $K_{3.4}$ D_1 om. (hapl) 7^c–8^d — ^{c}) K_5 समसिंचन् (for समुक्षत) $D_{5.6}$ गुडाकेश (for महाराज) K_1 B Dc_1 Dn_1 D_{2-4} समौ(K_1 D_4 °मं-, $B_{1.2}$ मो)क्षत गुडाकेश — ^{d}) $K_{1.5}$ B D (except D_2, D_1 om) नीलम् (for नील) M_3 शैल नीलाम्बुदो यथा

8 $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_1 om 8 (of v l 7) — ^{a}) $K_{2.5}$ $D_{5.6}$ राजा, D_5 (marg) राजन् (for राज्ञा) — ^{b}) $K_{1.2.5}$ B Dn_1 D_{2-5} T_2 G_2 विनदन् B_3 Dc_1 बहु (for मुहु) G_3 शैलवद्विनदन्मुहु — K_3 om 8^c–9^d — ^{c}) K_1 B D (D_1 om) सहादैर् (for घोषेण) G_3 मुखेनाम्बुदघोषेण — ^{d}) K_1 B D (D_1 om.) अभ्यद्रवत (for समा°) Some MSS फाल्गुन

9 K_2 om. 9 (cf v l 8) — ^{a}) K_5 नृत्युर्, G_3 नृह्मन् (for नृत्यन्) — ^{b}) $Ś_1$ वज्रहस्त , T यज्ञदत्त K_4 $D_{1.5.6}$ -प्रनोदित — ^{c}) $K_{3.5}$ महाराज, K_4 D_1 [अ]द्रुत वीर (for द्रुत राजन)

10 ^{a}) $B_{1.5}$ Dc_1 आलक्ष्य (for संप्रेक्ष्य) K_1 $B_{1.2}$ Dn_1 D_{2-6} तमायातमथालक्ष्य (B_1 °लोक्य) — ^{b}) K_4 D_1 भगदत्तस्य — ^{c}) D_1 गाजीवम् K_4 D_1 धनुर् (for बली) — ^{d}) Dn_1 शत्रुहन् (for शत्रुहा) B_4 नाकपत च शत्रुहा

11 K_2 om 11 — ^{a}) K_4 D_1 चुक्रोश — ^{b}) B_5 भूपते K_4 D_1 पाण्डवस्य तु भूपत , T G_1 °व स महीपते (G_1 °ति) — ^{c}) G_3 कार्यं सस्मृत्य पूर्वं वै — ^{d}) $Ś_1$ $K_{3.5}$ च पाण्डव ($Ś_1$ °व); K_4 D_1 अनुस्मरन् (for च भारत)

12 ^{a}) G_1 अतस् (for ततस्) $Ś_1$ $K_{2.5}$ स, G_3 तु (for स) $Ś_1$ $K_{2.4.5}$ D_1 क्रुद्ध K_3 ततस्तमागत क्रुद्ध — ^{b}) $D_{5.6}$ बाण (for शर-) K_3 पाण्डव, K_4 D_1 च — ^{c}) D_5 निवासयामास — ^{d}) K_3 मकराकर, S (except G_3) वरुणालय

13 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.5}$ Dn_1 D_{2-6} श्रीमान् (for वीर्याद्) — ^{b}) G_3 निपातित — ^{c}) $Ś_1$ K_3 शर (for शरैर्) $K_{1.2}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-6} विनुन्नांग (D_5 °ग); K_4 B_2 D_1

C 14 2206 B 14 76 14 K 14 76 14

उत्ससर्ज शितान्बाणानर्जुने क्रोधमूर्छितः ॥ १४
अर्जुनस्तु महाराज शरैः शरविघातिभिः ।
वारयामास तानस्तांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
ततः पुनरतिक्रुद्धो राजा प्राग्ज्योतिषाधिपः ।
प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवच्छ्वसनोपमम् ॥ १६
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बलवान्पाकशासनिः ।
नाराचमग्निसंकाशं प्राहिणोद्वारणं प्रति ॥ १७
स तेन वारणो राजन्मर्मण्यभिहतो भृशम् ।
पपात सहसा भूमौ वज्ररुग्ण इवाचलः ॥ १८
स पतञ्शुशुभे नागो धनंजयशराहतः ।
विशन्निव महाशैलो महीं वज्रप्रपीडितः ॥ १९
तस्मिन्निपतिते नागे वज्रदत्तस्य पाण्डवः ।
तं न भेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृपम् ॥ २०
अब्रवीद्धि महातेजाः प्रस्थितं मां युधिष्ठिरः ।
राजानस्ते न हन्तव्या धनंजय कथंचन ॥ २१
सर्वमेतन्नरव्याघ्र भवत्वेतावता कृतम् ।
योधाश्चापि न हन्तव्या धनंजय रणे त्वया ॥ २२
वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वैः सह सुहृज्जनैः ।
युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् ॥ २३
इति भ्रातृवचः श्रुत्वा न हन्मि त्वां जनाधिप ।
उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति स्वस्तिमान्गच्छ पार्थिव ॥ २४
आगच्छेथा महाराज परां चैत्रीमुपस्थिताम् ।

विभिन्नाग , B_8 विद्रुताग्नं — ^{d}) D_3 corrupt Ś$_1$ श्वाविच्छलहतो, K_4 D_1 श्वामविच्छलतो, T_1 G_1 श्वाविद्छलतो, T_2 $M_{1\,2}$ °दृशालल्लितो, G_2 °च्छलचितो K_2 गजश्रेंद्रगजोपम° ❀ Cn शालल्लित, शलाकाप्रोत । ❀

14 ^{a}) Ś$_1$ K_3 स वारित द्विप दृष्ट्वा — ^{b}) K_1 D_{n1} D_{2-6} भगदत्तसुतो, K_4 °दत्तस्ततो D_1 G_2 नृप — K_2 (hapl) om 14^{c}–16^{b} — ^{c}) K_4 $D_{1\,4}$ सितान्, D_6 शतान् — ^{d}) K_1 D_{2-4} अर्जुनं, B_5 D_{n1} D_6 अर्जुन

15 K_2 om 15 (of v l 14) — ^{a}) $K_{1\,5}$ $B_{1\,2}$ D_{n1} D_{2-5} महाबाहु°, D_6 °बाहो (for °राज) — ^{b}) B_{3-5} D_4 अरि (for शर-) D_{c1} D_{n1} $D_{2\,3\,5\,6}$ शरैररिनिघातिभि — ^{c}) D_1 स (for तान्) Ś$_1$ K_5 $B_{3\,4}$ T G $M_{1\,2}$ अस्त्रांस्, K_1 $B_{1\,2\,5}$ D_{n1} D_{2-6} बाणांस्, D_1 शरास् (for अस्तास्) K_4 निवारयामास शरास्

16 K_2 om 16^{ab} (of v l 14) — ^{a}) K_1 पुरो (for पुनर्) Ś$_1$ K_4 D (except D_{c1}) T_1 G_3 अभि, T_2 $G_{1,2}$ $M_{3,4}$ अपि (for अति-) K_3 -क्रुद्ध — ^{b}) Ś$_1$ $K_{3\,5}$ राजन् — ^{c}) K_4 प्रेरयामास — ^{d}) $K_{1,2\,5}$ D (except D_{c1} D_1) बलवत्पर्वतोपम

17 ^{b}) Ś$_1$ K_1 B D (except D_1) T_1 बलवद् (for °वान्)

18 ^{a}) G_3 सेन तद् (for स तेन) — ^{b}) K_1 D (except D_1) G_3 मर्मसु — ^{c}) Ś$_1$ $K_{3,5}$ G_3 पपात भूमौ सहसा — ^{d}) Ś$_1$ K (except K_1) D_1 वज्राहत (for वज्ररुग्ण)

19 ^{a}) Ś$_1$ K_1 D_{n1} D_6 G_3 स पतत्, K_2 पतित (for स पतञ्) — ^{b}) $D_{5\,6}$ -शरार्दित (for °हत°) — ^{c}) G_2 एव (for इव) K_2 विशीर्ण इव शैलेंद्रो, K_5 विशीर्णे च महाशैले — ^{d}) K_2 महान्वज्र; K_3 D_3 महीवज्र, D_{n1} महावज्र-, G_2 वज्रहस्त (for महीं वज्र) $D_{5\,6}$ नि- (for -प्र) K_5 महेंद्रवज्रपीडित

20 ^{b}) T G_1 यज्ञदत्तस्य (for वज्र°) D_6 यो भव° (for पाण्डव°). K_2 यज्ञदत्त ततोर्जुन — ^{c}) G_2 ते (for त) — ^{d}) T_1 नृप

21 ^{a}) Ś$_1$ $K_{3\,5}$ उवाच (for अब्रवीद्) Ś$_1$ स, K_1 D_{n1} D_{2-6} त, K_{3-5} D_1 G_3 च (for हि) — ^{b}) D_3 प्रथित K_3 $M_{1\,4}$ मा (for मां) — ^{d}) G_3 ताम्भो चय (for धनंजय) K_3 कदाचन

22 K_2 om. 22^{ab} — ^{b}) Ś$_1$ K_1 B D_{n1} D_{2-5} भवति (for °तु) — ^{c}) $M_{1\,2}$ यौधाश्च् K_4 D_1 om. च T_1 नाति- (for [अ]पि न) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{3\,5}$ न कथं (K_3 °दा)चिद्, K_2 T $G_{1\,2}$ $M_{1\,4}$ कथंचन, G_3 कथंचिन्न (for धनंजय) $B_{1\,2}$ कथचन (for रणे त्वया)

23 ^{a}) Ś$_1$ $K_{3\,5}$ [ए]व (for [अ]पि) — ^{b}) $K_{1,3\,5}$ $B_{1\,2}$ D_{n1} D_{2-6} सर्वे सह, $K_{2\,4}$ D_1 सह सर्वे° (by transp), T G_1 सर्वैस्तै स, G_2 M सर्वैश्च स°

24 ^{a}) K_{2-4} D_1 M भ्रातुर् (for भ्रातृ) Ś$_1$ $K_{3\,4}$ B_3 स्मृत्वा (for श्रुत्वा) — ^{b}) Ś$_1$ K_3 D_1 M त्वा (for त्वां) Ś$_1$ $K_{1\,2\,4}$ B (except B_3) D_{n1} D_{2-5} G_2 नराधिप; D_1 नरर्षभ D_6 निहन्मि तं नराधिप — ^{c}) K_2 चाभय (for न भयं) G_3 [ऽ]स्तु (for ऽस्ति) — ^{d}) G_3 भव (for गच्छ) K_1 स्वास्तिमार्गश्च पार्थिव,

तदाश्वमेधो भविता धर्मराजस्य धीमतः ॥ २५
एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा ।
तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यं पाण्डवेनाभिनिर्जितः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वैशंपायन उवाच ।
सैन्धवैरभवद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः ।
हतशेषैर्महाराज हतानां च सुतैरपि ॥ १
तेऽवतीर्णमुपश्रुत्य विषयं श्वेतवाहनम् ।
प्रत्युद्ययुरमृष्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम् ॥ २
अश्वं च तं परामृश्य विषयान्ते विषोपमाः ।
न भयं चक्रिरे पार्थाद्भीमसेनादनन्तरात् ॥ ३
तेऽविदूराद्धनुष्पाणिं यज्ञियस्य हयस्य च ।
बीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम् ॥ ४
ततस्ते तु महावीर्या राजानः पर्यवारयन् । C 14 2225 B 14 77 8 K 14 77 8

M स्वस्ति गच्छ च (M1 °च्छत) पा°

25 a) K4 D1 आगच्छेश्च, G3 आपृच्छे त्वा — b) K3 पचरात्रिम्, G3 परा मैत्रम् (for परा चैत्रीम्) Ś1 परा मैत्रीमुपास्थिता, K3 परा मैत्रमुपस्थित — c) Ś1 K1 2 B Dc1 Dn1 D2–5 T2 यदा, D5 यज्ञो, G2 तद्, G3 तथा (for तदा) — d) T G1 धर्मराज्ञस्तु (for °राजस्य)

26 a) Ś1 D5 उक्त्वा T तु (for स) K4 D1 [अ]पि (for तु) — b) T1 तथा (for तदा) D6 भगवद्भ्रात्मजस्तथा — c) Ś1 तत्तथेति, K2 तथेति च; D5 6 तथैवेति (for तथेत्येव) — d) D5 [अ]भिवर्जित, T1 G1 विम°, T2 G3 विनि, G3 [अ]पि नि°

Colophon — *Adhy name* K2 अश्वानुसारणं, K4 5 Dn1 D1–3 5 6 वज्रदत्तपराजय, B1–4 Dc1 अश्वानुसार, T G1 M1–3 हयचर्या, G3 वज्रदत्तापजय — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 92, B1 2 5 75 (as in text), Dn1 M4 (*inf lin*) 76, D1 71, T1 62, T2 G1 2 M 61, G3 74

76

1 After the ref, B ins

150* जित्वा प्रसाद्य राजानं भगदत्तसुतं तदा ।
विसृज्य याते तुरगे सैन्धवान्प्रति भारत ।
[(L 2) G2 भरतर्षभ (for प्रति भारत)]

— a) K4 D1 सैंधवे च (D1 हि) (for वैर्) — b) D1 तत्र (for ततस्) K3 किरीटिन — c) Ś1 K3. 5 G3 M2 3 महायुद्धे (for °राज) K2 हतसैन्ये महायुद्धे — d) K4 5 Dn1 D2 3 च शतैर्, D5 6 शतकैर्, G3 चासुरैर् (for च सुतैर्)

2 a) K5 अवतीर्णम्, D5 6 ते च तूर्णम्, M2 तेव-कीर्णम् K3 उपाश्रुत्य, D4 उपसृत्य — b) Ś1 K3 विजय, K2 4 Dc1 D1 3 5 6 विषये — c) K4 प्रत्युदीयुर् — Dc1 reads 2d–3d after 11c — d) K1. 2 पाण्डवर्षभ, K4 D1 श्वेतवाहन

3 For the sequence in Dc1, cf v 1 2 — a) B1 त च (by transp), D6 ते च, T G1 2 त सं, M3 एत Some MSS परामृष्य, G3 °मृश्य (for °मृश्य) B5 अश्वरत्नं परामृष्य, M4 अश्वमेत समामृष्य — b) D6 चयोपमा, T विषोपम, G1 पमात्, G3 [ऽ]वगाहित (for विषोपमा) — c) K1 रभस (for न भयं) — d) Dc1 corrupt D6 धनजयात् (for अनन्तरात्) B4 5 भीमसेनानुजादपि

4 a) K2 विदुराच्च (sic), M1 केचिद्दूराद् (for तेऽविदूराद्) D6 विनापाणिं (for धनुष्पाणिं) Dc1 रक्षितारं महावीर — b) K2 3 D3 यज्ञयस्य, T1 G1 M1 3 याज्ञि°, T2 G2 M3 4 याज्ञी° M2 3 ह (for च) — c) K2 B4 Dc1 प्रत्यपश्यत, B5 °दृश्यंत, D1 °युध्यत, G1 प्रतिपाद्यत, G3 प्रत्यपश्यस्ते (for पद्यन्त) — d) D6 यदा नित्यम्, M2 3 पादातीनम् (sic) B3 T G पदातिं समुप(G2 °मव)स्थित, M1 °तिमनवास्थितं.

C. 14 2223
B 14 77 5
K 14 77 6

जिगीषन्तो नरव्याघ्राः पूर्वं विनिकृता युधि ॥ ५
ते नामान्यथ गोत्राणि कर्माणि विविधानि च ।
कीर्तयन्तस्तदा पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ६
ते किरन्तः शरांस्तीक्ष्णान्वारणेन्द्रनिवारणान् ।
रणे जयमभीप्सन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ॥ ७
तेऽसमीक्ष्यैव तं वीरमुग्रकर्माणमाहवे ।
सर्वे युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम् ॥ ८
ते तमाजघ्निरे वीरं निवातकवचान्तकम् ।
संशप्तकनिहन्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च ॥ ९
ततो रथसहस्रेण हयानामयुतेन च ।
कोष्ठकीकृत्य कौन्तेयं संप्रहृष्टमयोधयन् ॥ १०
संस्मरन्तो वधं वीराः सिन्धुराजस्य धीमतः ।
जयद्रथस्य कौरव्य समरे सव्यसाचिना ॥ ११
ततः पर्जन्यवत्सर्वे शरवृष्टिमवासृजन् ।
तैः कीर्णः शुशुभे पार्थो रविर्मेघान्तरे यथा ॥ १२
स शरैः समवच्छन्नो ददृशे पाण्डवर्षभः ।
पञ्जरान्तरसंचारी शकुन्त इव भारत ॥ १३
ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीडिते ।
त्रैलोक्यमभवद्राजन्रविश्चासीद्रजोरुणः ॥ १४
ततो ववौ महाराज मारुतो रोमहर्षणः ।
राहुरग्रसदादित्यं युगपत्सोममेव च ॥ १५
उल्काश्च जघ्निरे सूर्यं विकीर्यन्त्यः समन्ततः ।

---

5 ^{a}) K1 3 B Do1 Dn1 D2–6 G3 त (for तु) B3–5 Do1 G3 महावीर्यं, T G1 2 M °रमानं K4 D1 ततस्ते सुमहावीर्यं — ^{b}) Do1 राजान B1 प्रत्यवारयन् — ^{c}) K1 3 5 B Do1 Dn1 D5 6 G3 नरव्याघ्र; K2 D2–4 °व्याघ्र — ^{d}) K1 पूर्वे, K2 पूर्व- B3 विनिकृतो (for °कृता) K3 रणे, K5 इति, D6 अपि (for युधि)

6 ^{a}) K1 D (except Do1 D1) [अ]पि (for [अ]थ) — ^{b}) G3 श्रावयत पुन पुन — ^{c}) G3 कर्माणि च (for कीर्तयन्तस्) T1 G1 तथा (for तदा)

7 ^{a}) K4 D2 om ते K1 B Do1 Dn1 D2 4–6 शरव्रातान्, D3 corrupt (for शरांस्तीक्ष्णान्) — ^{b}) Ś1 K3 दारुणान्प्रति(K3 °न्परि)दारुणान्; K1 5 Dn1 D2 4–6 वारणप्रतिवार(K5 °दारु)णान् — ^{c}) T1 जये रणम् (for रणे जयम्) Ś1 अभीप्सतं (for °प्सन्त)

8 ^{a}) Ś1 K2–5 D1 om ते K1 Do1 Dn1 D2–6 च (for [ए]व) K1 B1 2 4 5 D (except D1) कृष्णम्, B3 हृष्टम् (for वीरम्) T1 G1 त पुनमक्षर (G1 °त) वीरम्, G3 असमीक्ष्य च त वीरम् — ^{d}) K1 रथस्थं Ś1 K3 स्म (for त) G3 रथस्था पादसस्थितं

9 ^{a}) Ś1 तु सजघ्निरे, K1 तमजघ्निरे, K4 D1 समाजघ्निरे, D3 तमाजधिरे K3 S वीरा K2 तेजसा सूर्यं सदृश. — ^{b}) D3 कवचांतिकं — ^{c}) Some MSS ससप्तक- Ś1 K3 5 सश(K5 °स)सकाना हता(K3 हर्ता)र — ^{d}) K3 हर्तार K4 D1 सैंधवस्य तथैव च

10 ^{a}) K3 तयो (for ततो) — ^{b}) K2 4 D1 T G1 2 M राजानाम्, G3 रथा° (for हया°) — ^{c}) K3 कौष्ठकीकृत्य, G3 कोष्टिकी°, Cv कोष्ठकी° (as in text) K1 B D (except D1) बीभत्सु (for कौन्तेय) — ^{d}) Ś1 K3 5 ते प्रहृष्टम्, K4 D1 संप्रवि° (for संप्रहृ°) B Do1 Dn1 D2–6 प्रहृष्टमनसोभवन्, G3 सप्रस्थितमवारयन्

11 ^{a}) K1 3 B1 2 Dn1 D2–6 त (for स-) — ^{b}) Ś1 K3 सिंधुनाथस्य, K4 D1 धर्मराजस्य Ś1 K1 B D (except D1) चाहवे (for धीमत) K2 सैंधवस्य महात्मन — ^{c}) Ś1 कौरव्य, Do1 राजान — After 11^{c}, Do1 reads 2^{d}–3^{a} — ^{d}) K1 सव्यसाचिन

12 ^{a}) K3 B1 3 5 पर्यन्यवत् (sic), K4 D1 पर्यपतन (D1 °त्) (for पर्जन्यवत्) K2 4 D1 S (except M1) सख्ये (for सर्वे) — ^{b}) K1 2 4 B D शरवृष्टीर् K2 4 D1 अथासृजन्, K3 B3 अवासृजत्, S °किरन् — ^{c}) K1 5 D2 कीर्णे B1 राजन् (for पार्थो)

13 ^{a}) M शरैस्तै (for स शरैः) K2 4 B2 समवच्छिन्नो, K6 °च्छन्नो; G3 समरे छिन्नो (for °वच्छन्नो) — ^{b}) K1 B D (except D1) चकाशे (D5 °से) (for ददृशे) K2 D2 भरतर्षभ

14 ^{a}) K1 सर्वे — ^{b}) K1 2 D3 6 कौंतेय-, M1 °य D5 6 M1 शरपीडितं — K2 om 14^{cd} — ^{c}) G3 सर्वं (for राजन्) — ^{d}) K1 corrupt K5 विश्वम्; T1 वीरश् (for रविश्) K5 G1 om च K3 T1 G2 रजोगुण, K4 D1 रणेरुण, M1 रजोरुज B1 2 Dn1 D2–6 रविरासीच्च निष्प्रभः

15 ^{b}) MSS लोम (for रोम-) — ^{c}) Ś1 K3

वेपथुश्चाभवद्राजन्कैलासस्य महागिरेः ॥ १६
मुमुचुश्चास्रमत्युष्णं दुःखशोकसमन्विताः ।
सप्तर्षयो जातभयास्तथा देवर्षयोऽपि च ॥ १७
शशश्चाशु विनिर्भिद्य मण्डलं शशिनोऽपतत् ।
विपरीतस्तदा राजंस्तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ १८
रासभारुणसंकाशा धनुष्मन्तः सविद्युतः ।
आवृत्य गगनं मेघा मुमुचुर्मांसशोणितम् ॥ १९
एवमासीत्तदा वीरे शरवर्षाभिसंवृते ।
लोकेऽस्मिन्भरतश्रेष्ठ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २०
तस्य तेनावकीर्णस्य शरजालेन सर्वशः ।
मोहात्पपात गाण्डीवमावापश्च करादपि ॥ २१
तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते शरजालं महत्तरम् ।
सैन्धवा मुमुचुस्तूर्णं गतसत्त्वे महारथे ॥ २२
ततो मोहसमापन्नं ज्ञात्वा पार्थं दिवौकसः । C 14 2243 B 14 77 23 K 14 77 24

राहुग्रस्तमिवादित्य —^{d}) S (except G3) अपर्वणि (G1 2 पर्वणीव) दिशा पते

16 B3 om 16–19 —^{a}) Ś1 K2 B4 T1 G1 M4 जज्ञिरे (for जज्ञिरे) G3 M2 3 उल्काश्च ज (G3 °श्चाज)- ध्रुरादित्य —^{b}) Ś1 K3 5 D5 (marg sec m) व्यशीर्यंत, K1 4 Dn1 D1–4 T2 G1 M1 व्यकीर्यंत, B1 2 विदीर्यंत, Dc1 विकर्पंत्य, D6 तदा चैव, T1 व्यकिरत, G2 विकरत, G3 कीर्यमाणा (for विकीर्यन्त्य) — D3 om (? hapl.) 16^{e}–17^{b} —^{d}) Some MSS कैलाशस्य

17 B3 om. 17, D3 om 17^{ab} (for both, cf. v l 16) G1 om. (hapl) 17^{a}–29^{b} —^{a}) Ś1 चाश्रम्, K1–3 5 B2 Dn1 D3 4–5 T1 G2 श्चासम्, K4 B4 Dc1 D1 चाश्रु (for चास्रम्) K1 अत्युम, T1 M अत्यर्थं, G2 अत्यतं (for अत्युष्ण) —^{b}) K2 समाहता, K4 Dc1 D6 समन्वित K5 दु खशोकात्मनतव —^{c}) D6 यानभयास्, G3 जातवेदास् (for °भयास्) — K2 om 17^{d}–18^{c} —^{d}) Ś1 B4 D5 6 G3 तदा (for तथा) M2 3 [ऽ]मला (for ऽपि च)

18 B3 om 18 (cf. v l 16) K2 om 18^{abc}, G1 om 18 (for both, cf v l 17) —^{a}) K1 corrupt. K4 D1 शुक्रश्चापि, B (B3 om.) T शशश्चापि, Dn1 D5 Cnp तत खात्तु, D3 ततोल्काश्च, D4 ततो दु खाद् (for शशश्चाशु) G2 विनिर्गत्य (for °भिद्य) K5 ततश्चोल्का सुनिर्भिद्य —^{b}) Ś1 K3 महत्, K4 भवान्, T1 [ऽ]द्त्र, G2 3 M [ऽ]गमत् (for ऽपतत्) — T1 reads 18^{cd} twice —^{c}) K5 विपरीते, T1 (first time) उपद्रवस् (for विपरीतस्) G3 तथाकाशस् (for तदा राजस्) K1 B1 2 Dn1 D2–5 विपरीता दिशश्चापि, B4. 5 Dc1 T1 (second time) 2 °ता दिशश्चैव, D6 °ता सशाश्चापि, M2 3 °से ततो राजस् —^{d}) K3 -लक्षण K1 B (B3 om) D (except D1) T1 (second time) सर्वा धू (Dc1 °वंधू) माकुलास्तथा, T2 सर्वभूताकुलास्तदा

19 B3 om 19 (cf v l 16) G1 om 19 (cf v l 17) K2 om 19 The portion from 19 up to 14 78 15 is lost in Dn1 on missing folios —^{a}) K1 3 corrupt. B5 ऋषभारुण, G3 सहस्रारुण, M2 3 रभसारुण, Cv रासभा° (as in text) —^{b}) Ś1 K3 5 वपुष्मत समतत —^{c}) K3 आवृतागमन वेगा (sic)

20 Dn1 missing (cf v l 19) G1 om. 20 (cf. v l 17) —^{a}) K4 D1 एतद् (for एवम्) K3 ततो (for तदा) K2 T G2 वीर —^{b}) K1 B1 2 Dc1 D2–6 -वर्षेण (for वर्षाभि) Ś1 K5 सस्कृते (for संवृते) K2 तस्मिन्बाणाभिसंवृते —^{c}) K1 B Dc1 D2–6 फाल्गुने (for लोकेऽस्मिन्) B2 5 भरतश्रेष्ठे, G2 भारतश्रेष्ठ, M1 भरतश्रेष्ठस्

21 Dn1 missing (cf. v l 19) G1 om 21 (cf v l 17) —^{a}) Ś1 K2 4 5 B5 G3 [अ]भि, T1 [पु]त्र (for [अ]व) M1 -तीर्णस्य (for -कीर्णस्य) —^{b}) T1 -जावेन (for जालेन) K1. 2 Dc1 D2 3 5 6 G2 M सर्वत, B3 4 सवृत (for सर्वश) —^{c}) Ś1 महत् (sic) (for मोहात्) K2 4 D1 गाजीवम् —^{d}) K1 4 D2–6 T आवा (K1 °चा) प च, K2 अर्जुनस्य, B1. 2 5 सायकश्च, B3. 4 अवापश्च, G2 ह्रुपवश्च, G3 आदात्पच (for आवापश्च)

22 Dn1 missing (cf v l 19) G1 om. 22 (cf. v l 17) —^{a}) K2 तस्मिन्नुत्पातसमये —^{b}) D6 शरजाले K1 B Dc1 D2–6 महत्तदा (for °त्तरम्) K2 शरजालमहत्तरे — G2 om 22^{c}–24^{b} —^{c}) K1 Dc1 D1 सैंधव —^{d}) K2 4 D1 T G3 M संज्ञे (for -सत्त्वे) K5 गतसत्त्व महारथं

23 Dn1 missing (cf. v l 19) G1 om 23 (cf v l 17) G2 om 23 (cf v l 22) —^{a}) B3 4

C 14 2243 D 14 77 23 K 14 77 24 सर्वे वित्रस्तमनसस्तस्य शान्तिपराभवन् ॥ २३
ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च ।
ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेपुः पार्थस्य धीमतः ॥ २४
ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव ।
तस्थावचलवद्धीमान्संग्रामे परमास्त्रवित् ॥ २५
विचकर्ष धनुर्दिव्यं ततः कौरवनन्दनः ।
यन्त्रस्येवेह शब्दोऽभून्महांस्तस्य पुनः पुनः ॥ २६
ततः स शरवर्षाणि प्रत्यमित्रान्प्रति प्रभुः ।
ववर्ष धनुषा पार्थो वर्षाणीव सुरेश्वरः ॥ २७
ततस्ते सैन्धवा योधाः सर्वे एव सराजकाः ।
नादृश्यन्त शरैः कीर्णाः शलभैरिव पावकाः ॥ २८
तस्य शब्देन वित्रेसुर्भयार्ताश्च विदुद्रुवुः ।
मुमुचुश्चाश्रु शोकार्ताः सुषुपुश्चापि सैन्धवाः ॥ २९
तांस्तु सर्वान्नरश्रेष्ठः सर्वतो विचरन्बली ।
अलातचक्रवद्राजञ्शरजालैः समर्पयत् ॥ ३०
तदिन्द्रजालप्रतिमं बाणजालममित्रहा ।

मोह (for मोह-) B2 G3 ततो मोहस(G3 °हं स)मुत्पन्नं, T M ततो मोहमनुप्रास —b) T G पार्थं ज्ञात्वा (by transp) —c) K4 D1 वित्रस्तमनस सर्वे. —d) B1 G3 सर्वे (for तस्य) B4 om शान्ति Ś1 K1 3 5 D3–6 -कृतोभवन्; G3 परास्थिता (for °भवन्)

24 Dn1 missing (of v l 19) G1 om 24 (of v l 17) G2 om 24ab (of. v l 22) —a) Dc1 राजर्षय (for देव°) —b) Dc1 देवर्षयो (for सप्त°) K3 नृप, T M दिवि (for ऽपि च) K4 D1 तथा ब्रह्मर्षयो नृप —c) K4 D1 सप्तर्षयश्च (for ब्रह्म°) K1 विजये, K5 विभव —d) K2 corrupt K1 जयु (sic), K3 पुपु; K5 कुर्युं, B1 तेपु (for जेपु) D6 धीमता

25 Dn1 missing (of v l 19) G1 om 25 (cf v l 17) —a) K1 प्रदापिते —b) K4 सर्व (for पार्थ) K2 पार्थिव D1 सर्वतेजसि पार्थिव, D6 पार्थिवे यस्य पार्थिव —c) K1 च यलवद्, D3 [अ]ञ्जल (for [अ]चल°) K5 सर्वान् (for धीमान्) K2 तस्थौ बलवद्धीमान् (submetric), K4 उत्तस्थौ देववद्धी°

26 Dn1 missing (of. v l 19) G1 om 26 (of. v l 17) —a) G3 आचकर्ष —b) D1–6 कौरव नदन —c) K3 G3 वज्रस्य (for यन्त्रस्य) M1 [ए]व (for [इ]व) Ś1 K3 T G2 हि (for [इ]ह) —d) D4 अस्य, G3 चैव (for तस्य) D6 महान्मन (sic) (for पुन पुन)

27 Dn1 missing (of. v l 19) G1 om 27 (of v l 17) —a) K4 D1 च, T सु (for स) G3 तत शरसहस्राणि —b) D6 प्रति मित्रान्, T G3 तान्य (T1 °न)मि D6 om प्रति K2 5 B2 D1 T1 G2 M प्रभो B1 प्रत्यमित्रं प्रति प्रभो —c) Ś1 धनुषा, G3 च तथा (for धनुषा) —d) Dc1 om वर्षा Ś1 [ए]व, K1 D3 च (for [इ]व) K1 B1 2 D2–6 G3 पुरदर (for सुरेश्वर).

28 Dn1 missing (of. v l. 19) G1 om. 28 (cf. v l 17) —a) K4 च (for ते) K3 योध, M1–3 यौधा —b) K3 सराजक —c) Ś1 [अ]दृश्यंत (for [अ]दृश्यन्त) —d) Ś1 K D1–6 T1 इव पादपा, B1 2 पावका इव (by transp), M1 इव पावक· T2 शलभा इव पावके

29 Dn1 missing (of. v l 19) G1 om 29ab (of. v l. 17) —a) K2 तेन (for तस्य) Ś1 शब्दस्य K1 D2–4 वित्रस्ता, K2 corrupt, D5 6 चित्रेण (for वित्रेसुर्) —b) K4 D1 च प्र-; B5 विप्र, G3 M चापि (for च वि) K2 भयार्ताश्च प्रचक्रमु —c) K3 D3 चाश्रु, B3 4 भृश-, M4 चात्र (for चाश्रु) Dc1 सुमुहुर्भृशशोकार्ता —d) K1 5 D3 6 शु(K5 सु)श्रुवुश्च, K2 सस्मरुश्च, B1 2 5 D2 4 5 शुश्रुवुश्च, B3 सुसुपुश्च, G3 विकृताश्च (for सुषुपुश्च) K2 सैंधव

30 Dn1 missing (of v l. 19) —a) K2 4 B3 D1 G3 तांश्च, T G2 स तान् (for तांस्तु) Ś1 K3 रथ (for नर) K1 5 B Dc1 D3–6 व्याघ्र (B3–5 Dc1 °घ्र); K2 -श्रेष्ठान् (for -श्रेष्ठ) —b) K4 B1 2 5 D1 G3 व्यचरद् (B1 °न्), Dc1 व्यरुधद् (for विचरन्) K1 5 D2–6 सैंधवान्व्यचरद्बली —c) B1 2 4 (marg as in text) 5 Dc1 कुलाल- (for अलात-) —d) K1 4 5 B3 4 D2 4 समार्पयत्, K2 B2 5 G3 सम(B5 °मा)र्पयन्; D5 6 समापतत्, T G1 स धर्षयन् (for समर्पयत्) Ś1 K3 B1 शरवर्षैः समार्दयत् (B1 °र्पयन्)

31 Dn1 missing (of v l 19) K2 om 31ab —a) T G1 2 M1 तम्; M2 3 स हि (for तद्) G3 त दृष्ट्वाप्रतिमं बाणं —c) K2 B4 T G1 2 वि(K2 B4

व्यसृजद्दिक्षु सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ ३१
मेघजालनिभं सैन्यं विदार्य स रविप्रभः ।
विबभौ कौरवश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

वैशंपायन उवाच ।
ततो गाण्डीवभृच्छूरो युद्धाय समवस्थितः ।
विबभौ युधि दुर्धर्षो हिमवानचलो यथा ॥ १
ततः सैन्धवयोधास्ते पुनरेव व्यवस्थिताः ।
विमुञ्चन्तः सुसंरब्धाः शरवर्षाणि भारत ॥ २
तान्प्रसह्य महावीर्यः पुनरेव व्यवस्थितान् ।
ततः प्रोवाच कौन्तेयो मुमूर्षूञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३
युध्यध्वं परया शक्त्या यतध्वं च वधे मम ।
कुरुध्वं सर्वकार्याणि महद्वो भयमागतम् ॥ ४
एष योत्स्यामि वः सर्वान्निवार्य शरवागुराम् ।
तिष्ठध्वं युद्धमनसो दर्पं विनयितास्मि वः ॥ ५
एतावदुक्त्वा कौरव्यो रुषा गाण्डीवभृत्तदा ।
ततोऽथ वचनं स्मृत्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ६
न हन्तव्या रणे तात क्षत्रिया विजिगीषवः । C. 14 2259 B 14 78 6 K 14 78 7

व्य)सृजन्, Bom. ed विसृज्य (for व्यसृजद्) — d) T1 G1 2 M वज्रवान्, G3 पर्वत (for वज्रभृत्) K2 शरजालान्यनेकश

32 Dn1 missing (cf v l 19) — a) G3 फल्गुनो निहत सैन्यं — b) K1 B (except B4) D1-6 विदा (B1 °चा)र्य श(D3 व)रवृष्टिभि — K3 om 32cd — c) K2 D5 6 कौरवश्रेष्ठ

Colophon om. in K2 4 B1 2 D1, Dn1 missing — *Adhy name* K5 D2 3 M1 सैंधवयुद्ध, B3 5 अश्वानुसार, D5 6 सैंधवसगर — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 93, D4 72, T1 63, T2 G1 2 M2-4 62, G3 65, M1 61, M4 (*inf lin*) 77

77

☞ This adhy is missing in Dn1 (cf v l 14 76 19)

1 G1 om the ref. — a) K2 D1 गांजीवभृत्, D6 गांडिव° — b) K1 2 B Do1 D2-6 T G M4 समुपस्थित (for समव°) — c) K2 दुर्धर्ष — After 1, K1 reads 3c, repeating it in its proper place

2 a) K2 om from योधास्ते up to रब्धा (in 2c) K5 ये (for ते) K1 B D (Dn1 missing) ततस्ते सैंधवा योधा — B5 repeats 2b after 2c — b) K3 D6 व्यवस्थित, K4 D1 °स्थितान्; B5 (first time) सराजका — c) Ś1 G3 विमुचंत, K1 4 5 B1-4 D (Dn1 missing) व्यमुंचत (D6 °चत) D3 सुसराष्ट्रा (for °रब्धा) — B5 om 2d

3 a) Ś1 K3 5 B3-5 Do1 T1 G1 प्रहस्य, K2 4 D1 समीक्ष्य (for प्रसह्य) K2 महावीर K1 B1 2 D2-6 तान्प्रह(D5 6 °हा)स्य महाबाहु — K1 reads 3c for the first time after 1 — d) K1 मुमुचून्, K2 मर्षयन्; K6 मुहूर्तं, D2 मुमूखन्, D5 मुमुर्षून्, G3 तास्तदा (for मुमूर्षून्)

4 a) K6 युक्त्या, D3 भक्त्या (for शक्त्या) — b) K1 B1 2 D2-6 च जये; B3 4 विजये (for च वधे) K3 प्रयत त्वं वधे मम

5 a) T1 G1 एवं (for एष) Ś1 K3 5 क्षिणोमि (for योत्स्यामि) K1 B Do1 D2-6 सर्वांस्तु (for च सर्वान्) — b) Ś1 -#गुरो, K3 5 B3 4 -वागुरा, Cv वागुराम् (as in text) — c) K1 परमो (for मनसो) — d) Ś1 K1 3 5 शमयितास्मि, B1 2 विल°, G3 नाश° (for विन°) T G1 2 दर्पान्विलयितास्मि च

6 a) Ś1 K2 3 5 B4 कौंतेयो, K1 D2-4 कौरव्य, K4 D1 गांडी(D1 °जी)वी (for कौरव्यो) — b) K1 B Do1 D2-6 रोषाद् (for रुषा) K4 D1 रुषा कौरव्य

C 14 2259
B 14 78 7
K 14 78 7

जेतव्याश्चेति यत्प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ।
चिन्तयामास च तदा फल्गुनः पुरुषर्षभः ॥ ७
इत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण न हन्तव्या नृपा इति ।
कथं तन्न मृषेह स्याद्धर्मराजवचः शुभम् ॥ ८
न हन्येरंश्च राजानो राज्ञश्चाज्ञा कृता भवेत् ।
इति संचिन्त्य स तदा भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
प्रोवाच वाक्यं धर्मज्ञः सैन्धवान्युद्धदुर्मदान् ॥ ९
बालान्स्त्रियो वा युष्माकं न हनिष्ये व्यवस्थितान् ।
यश्च वक्ष्यति संग्रामे तवास्मीति पराजितः ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं कुरुध्वं हितमात्मनः ।
अतोऽन्यथा कृच्छ्रगता भविष्यथ मयार्दिताः ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तान्वीरान्युयुधे कुरुपुंगवः ।
अत्वरावानसंरब्धः संरब्धैर्विजिगीषुभिः ॥ १२
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
मुमुचुः सैन्धवा राजंस्तदा गाण्डीवधन्वनि ॥ १३
स तानापततः क्रूरानाशीविषविषोपमान् ।

नदन , K_5 रुपा गाडीवधन्वना —^{c}) $Ś_1$ $K_{3\ 8}$ D_5 तताप ; K_5 तत प्र॰, M तत स (for ततोऽप) $D_{2\ 3\ 6}$ श्रुत्वा (for स्मृत्वा) T_1 G न (T_1 स) तताप वच स्मृत्वा (G_3 श्रुत्वा) —^{d}) D_6 भ्रातृ (for भ्रातुर्) K_4 D_1 धीमत (for भारत)

7 ^{a}) K_4 D_1 पार्थ (for तात) —^{b}) $K_{3\ 5}$ विजिगीपत (K_5 °या), $D_{5\ 6}$ विजगीपव —^{c}) $Ś_1$ K_3 जीतव्या (K_3 जेतव्य) इति यथोक्तो —^{d}) $K_{2\ 4}$ D_1 धर्मराजेन धीमता, G_3 °राजो महामना —^{e}) $Ś_1$ $K_{1,5}$ $B_{1\ 2\ 5}$ D (except D_1, D_{n1} missing) स, K_3 om (for च) —^{f}) Some MSS फाल्गुन , $Ś_1$ D_6 फ(D_6 फा)ल्गुण $K_{1\ 2}$ D_3 G_3 पुरुषर्पभ, T $G_{1\ 2}$ M परवीरहा (for पुरुषर्षभ)

8 ^{a}) T G_1 इत्युक्तो भारतेंद्रेण —^{b}) D_6 हतव्याश्च (for न हन्तव्या). —^{c}) K_3 corrupt B (except B_3) नु, D_{01} D_1 तु (for तन्) K_1 B D_{01} D_{2-4} मृषेद, D_6 मषेद, T G_2 मृषा हि (for मृषेह) K_4 कथं तु मन्मृषे यस्माद्, G_1 कथित न मृषे हि स्याद्, G_3 कथं न मन्मृषे हन्याद् —^{d}) B_4 स्मृतं (for शुभम्) S (except G_3) धर्मराजस्य शासन

9 D_3 om 9^{abcd} —^{a}) K_1 हन्येत ; D_6 corrupt, G_3 हंतव्याश्च (for हन्येरंश्च) —^{b}) K_2 राज्ञश्चान्य , D_{01} राज्ञा** B_3 हरेत् (for भवेत्) D_6 राजानश्चा कृता भवेत् (sic) —^{c}) $G_{2\ 3}$ तु (for स) —^{d}) K_1 $B_{1\ 2}$ $D_{2\ 4-6}$ फाल्गुन पुरुषर्षभ (K_1 °भ) —^{e}) $Ś_1$ K_3 वाक्यज्ञ (for धर्मज्ञ)

10 ^{a}) G_3 युद्धेषु (for युष्माकं) K_1 D_{2-6} श्रेयो वदामि युष्माक —^{b}) T_1 स (for न) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 5}$ $B_{3,5}$ D_{01} D_{2-6} न हिंसेय($Ś_1$ K_3 °स्येह-, B_5 D_{01} °स्ये स)मवस्थितान्, K_4 B_4 D_1 न हिंस्ये समरे स्थि°, $B_{1\ 2}$ G_3 न ह(G_3 हिं)स्ये समुपस्थि° —^{c}) K_4 D_1 ये, K_2 यश्च् (for यश्च्) K_5 वक्ष्यति —^{d}) $K_{1,4}$ D_1 पराजिता , D_{01} परा*ता , T_1 °जय

11 ^{a}) K_3 सर्वं (for श्रुत्वा) —^{b}) D_6 कुरु ते (for कुरुध्वं) $D_{2\ 3}$ कुरु संहितमात्मन — K_1 reads 11^{c}–12^{d} twice —^{c}) K_1 (both times) 5 B (except B_3) D_{2-6} $M_{1\ 3.4}$ ततो (for अतो) K_1 (both times) कृत्वागता, K_2 D_6 कृच्छ्रगतो, K_5 °हता —^{d}) $Ś_1$ $K_{3\ 5}$ मया हता (K_3 °त), K_2 मयार्दिता

12 For the repetition in K_1, cf v l. 11 —^{a}) K_2 स एवमुक्त्वा, K_4 D_1 एतावदुक्त्वा (for एवमुक्त्वा तु) —^{b}) G_3 नर (for कुरु) $Ś_1$ $K_{3\ 5}$ G_2 नदन ($Ś_1$ °न), K_4 D_1 -पाडव (for -पुगव) —^{c}) K_2 असरब्धान्, T $G_{1\ 2}$ $M_{2\ 3}$ असभ्रात K_1 (both times) $B_{1\ 2\ 5}$ D_{2-6} अर्जुनोतीव सं(B_5 °नो भृशसं)क्रुद्ध (K_1 first time °द्धैर्); $B_{3\ 4}$ D_{01} अर्जुनो वै भृशं क्रुद्ध , $M_{1\ 4}$ अ(M_4 त्व)रावानपि सभ्रांत —^{d}) K_1 (second time) $B_{1\ 2\ 5}$ $D_{2\ 3}$ G_3 सक्रुद्धैर्, K_2 युयुधे, D_4 सक्रुद्धैर्, D_5 [s]तिक्रुद्धैर् (for संरब्धैर्) K_1 (first time) विजिगीषुभिरात्मन , B_3 सक्रुद्धैर्विजिगीषव , B_4 D_{01} सक्रुद्धैर्विजयैषिभि , D_6 [s]तिक्रुद्धो विजिगीषुभि॰

13 T_1 om 13^{a}–15^{b} —^{a}) $B_{1\ 2}$ $D_{5\ 6}$ शत (for तत) G_2 शर- (for शत-) K_1 B_{3-5} D_{01} D_{2-4} शत शतसहस्राणा —^{b}) K_1 om नतपर्वणाम् —^{c}) G_1 सैंधव (sic) —^{d}) T_2 G_1 तथा (for तदा) K_3 D_1 गाजीव ; D_{4-6} गांडिव $K_{1,2\ 4\ 5}$ -धन्वि(K_5 °न्व)न॰, K_3 $D_{5\ 6}$ -धन्विनि (D_6 °न)

14 T_1 om 14 (cf v l 13) —^{a}) K_1 $B_{1\ 2}$ D_{2-6} शरान् (for स तान्) K_4 D_1 M_3 शूरान्, D_6 तीक्ष्णान् (for क्रूरान्) —^{b}) D_{01} om (hapl) विष — K_4 om 14^{c}–15^{b} —^{c}) $Ś_1$ K_3 बलैर् (sic), K_2 तीक्ष्णैर्; K_5 B_3 भल्लैर् (for बाणैर्) —^{d}) K_1

चिच्छेद निशितैर्बाणैरन्तरैव धनंजयः ॥ १४
छित्त्वा तु तानाशुगमान्कङ्कपत्राञ्शिलाशितान् ।
एकैकमेप दशभिर्बिभेद समरे शरैः ॥ १५
ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुनरेव धनंजये ।
जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिक्षिपुः सैन्धवा नृपाः ॥ १६
तेषां किरीटी संकल्पं मोघं चक्रे महामनाः ।
सर्वांस्तानन्तरा छित्त्वा मुदा चुक्रोश पाण्डवः ॥ १७
तथैवापततां तेषां योधानां जयगृद्धिनाम् ।
शिरांसि पातयामास भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ १८
तेषां प्रद्रवतां चैव पुनरेव च धावताम् ।
निवर्ततां च शब्दोऽभूत्पूर्णस्येव महोदधेः ॥ १९
ते वध्यमानास्तु तदा पार्थेनामिततेजसा ।
यथाप्राणं यथोत्साहं योधयामासुरर्जुनम् ॥ २०
ततस्ते फल्गुनेनाजौ शरैः संनतपर्वभिः ।
कृता विसंज्ञा भूयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः ॥ २१
तांस्तु सर्वान्परिग्लानान्विदित्वा धृतराष्ट्रजा ।
दुःशला बालमादाय नप्तारं प्रययौ तदा ।
सुरथस्य सुतं वीरं रथेनानागसं तदा ॥ २२ C 14 2276 B 14 78. 23 K 14 78 23

संतराले, K2 D1 T2 G1 2 °रे च, B1 2 4 5 Dc1 D2-6 °रा स, B3 °रसि, G3 °रीक्षे (for °रैव)

15 T1 om 15^{ab} (cf. v l. 13) K4 om 15^{ab} (cf v l 14) — ᵃ) M1 हित्वा (for छित्त्वा) K1 D1 4-6 T2 G1 च, K5 D3 [आ]शु, G2 स (for तु) Ś1 स तान्, K1 B1. 2 4 5 Dc1 D2-6 चैव, K3 5 D1 G3 -जवान्, K3 दारान, B3 शरैं, M1. 3 गवान (for गमान्) M4 छित्वा तानाशुगमनान् — ᵇ) Dc1 corrupt K2 धन जय (for शिलाशितान्) K3 कंकपत्रनिभान्वितान्, T2 G1 2 M अतरा ककपत्रिभि — ᶜ) K4 corrupt B5-5 Dc1 G3 एषा, M4 एव (for एप) Ś1 K3 5 एकैकमे-कादशभिर्, K1 B1 2 D2-6 एकैकमेपा समरे (B2 °षे), K2 एकैकं दशधा विध्य — ᵈ) K2 चिच्छेद (for बिभेद) Ś1 K1 3-5 B1 2 D2 4-6 निशि(K3 °श, K4 °मि)तै, D1 [प]न मितै, D3 corrupt (for समरे) K2 चिच्छेद निशितै शरै

16 ᵃ) B3 प्रादांश्च, D5 प्रासाश्च (for प्रासांश्च) D1 om the first च Ś1 D3 6 शक्तींश्च, D1 शक्तांश्च — ᵇ) K1 5 B3 4 D3 4 धनजय, D5 6 °जय — ᶜ) T2 G1 श्रुत्वा (for स्मृत्वा) — ᵈ) Ś1 K3 B1 4 5 नृप, D3 नृप, G3 रणे (for नृपा) K1 चिक्षिपु सैंधवा भूपान्, K2 °पु सैंधवो नृप, B3 चिक्षेपु सैंधवा नृप

17 ᵃ) K5 संक्रुद्धो (for संकल्प) — ᵇ) K1 3 B D (except D1, Dn1 missing) महाबल, K2 °त्मना — ᶜ) T1 G1 स तांस् (for सर्वांस्) Ś1 K1 Dc1 अतरा, G1 °रे, M1 °राम् — ᵈ) K1 2 4 B5 D1-6 तदा (for मुदा)

18 ᵃ) Dc1 तत्रैव, G3 मुदैव (for तथैव) — ᵇ) M1 2 यौधानां D1 जयगृध्दिना, T G1 °कांक्षिणां —After 18^{c}, B5 reads 19^{b} repeating it in its proper place, and repeats 18^{d} after 22^{a} — ᵈ) Ś1 वल्लै, K2 बाणै (for भल्लै)

19 ᵃ) K1 om, G1 प्राद्रवता, G3 विद्र° Ś1 K (except K4) B2 D1-6 [अ]पि (for [ए]व) — B5 reads 19^{b} for the first time after 18^{c} — ᵇ) Ś1 K1 5 D1-6 [अ]भि, K3 प्र (for च) K3 पुनरेवाभ्य-धावतां, G2 धावतामनुधा° — ᶜ) G3 निवृत्तानां (for निवर्ततां) — ᵈ) D5 6 पूर्णमायामिवोदधे

20 ᵃ) K2 M1-3 [अ]पि, T G1 M4 च, G2 3 हि (for तु) K2 B1 तथा (for तदा) D5 6 वध्यमाना स्तदा सर्वे — ᵇ) K3 -तेजस — ᶜ) B (except B3) Dc1 यथाबल (for प्राण) G3 यथोत्साह यथाशक्ति

21 ᵃ) Some MSS फाल्गुनेन; Ś1 फल्गुणेन — ᶜ) G3 कृत्वा (for कृता) K1 विसंगा, K4 5 M2 विसज्ञ; B1 Dc1 निःसज्ञा (Dc1 °ज्ञ-) (for विसज्ञा) K2 D5 T G1 भूयिष्ठ (for ष्ठा) M1 कृतसंज्ञातभूयिष्ठां, M4 हृत-संज्ञास्तु भूयिष्ठा — ᵈ) K3 D6 क्रांत (for क्लान्त) K2 तदा क्लांतसैनिका (submetric)

22 ᵃ) B3 कृतान् (for तांस्तु) K1 दीनान्, K4 D1 -म्लानान्, M आवान् (for ग्लानान्) T G1 2 तान्सर्वान्प(G2 एतान्स प)रित· श्रांतान् —After 22^{a}, B5 repeats 18^{d} B5 om. 22^{b} — ᵇ) D5 धृतराष्ट्रजान् (sic) D6 विदितान्धृतराष्ट्रजान् (sic) — ᶜ) Some S MSS दु शाला, K2 दौःशला M3. 4 बालमादाय नप्तार — ᵈ) K1 भ्रातर, D3 न प्रार्थ, M3 4 दु शाला (for नप्तार) G1 तथा (for तदा) — ᵉ) K2 B1 S महारथ-(G1 °थ) (for सुरथस्य) K1. 2 वीर — ᶠ) Ś1 [अ]योगमत्, K1 [अ]भ्यगमत्; K3 B1 D2 4 [अ]थागमत्,

C 14 22 6 B 14 78 24 K 14 78 23 शान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डवम् ।
सा धनंजयमासाद्य मुमोचार्तस्वरं तदा ।
धनंजयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विससृजे प्रभुः ॥ २३
समुत्सृष्टधनुः पार्थो विधिवद्भगिनीं तदा ।
प्राह किं करवाणीति सा च तं वाक्यमब्रवीत् ॥ २४
एष ते भरतश्रेष्ठ स्वस्रीयस्यात्मजः शिशुः ।
अभिवादयते वीर तं पश्य पुरुषर्षभ ॥ २५
इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तदा ।
क्वासाविति ततो राजन्दुःशला वाक्यमब्रवीत् ॥ २६
पितृशोकाभिसंतप्तो विषादार्तोऽस्य वै पिता ।
पञ्चत्वमगमद्वीर यथा तन्मे निबोध ह ॥ २७
स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयानघ ।
त्वामागतं च संश्रुत्य युद्धाय हयसारिणम् ।
पितुश्च मृत्युदुःखार्तोऽजहात्प्राणान्धनंजय ॥ २८
प्राप्तो बीभत्सुरित्येव नाम श्रुत्वैव तेऽनघ ।
विषादार्तः पपातोर्व्यां ममार च ममात्मजः ॥ २९
तं तु दृष्ट्वा निपतितं ततस्तस्यात्मजं विभो ।
गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य शरणैषिणी ॥ ३०
इत्युक्त्वार्तस्वरं सा तु मुमोच धृतराष्ट्रजा ।
दीना दीनं स्थितं पार्थमब्रवीच्चाप्यधोमुखम् ॥ ३१
स्वसारं मामवेक्षस्व स्वस्रीयात्मजमेव च ।
कर्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयां मयि कुरूद्वह ।

D01 D5 6 T2 [अ]भ्यागमत्, T1 G1 2 M1 [अ]ना(G3 °तु)गत (for °गस) K3 4 D1 रयोत्सगगत तदा

23 [a]) K1 शाल्यर्थे M1-3 °योधानाम् — [b]) K3 अभ्यधावत, D01 D5 6 °गच्छव; G3 °गच्छद्धि (for °गच्छत) — [d]) K1, 5 B D01 D2-6 रुरोद (for मुमोच) K3 [अ]वसुरं, T G1, 2 [आ]र्तस्वन (for °र) T2 तथा — [f]) Ś1 K3 5 उत्सृज्य च (K1 तत्), D2 विससृजेत्, T G1 उत्ससृजे (for विस°) K4 D1 धनुर्व्यसृजत प्रभो

24 [a]) K1-3 B D01 D2-6 G3 M4 स(K1 om स)-मुत्सृज्य (for °त्सृष्ट-) — [b]) K3 प्रभुवद्, D3 corrupt (for विधिवद्) K1 (also as in text) प्रभो, B1 T2 G3 तथा (for तदा) — [c]) D5 6 ब्रूहि (for प्राह) — [d]) D6 वा (for सा) K1 च सा च (for सा च त) K1 B D01 D2-6 प्रत्युवाच ह (for वाक्यमब्रवीत्)

25 [a]) D2 मे (sic) (for ते) — [b]) K2 D2 स्व श्रीयस्य, K3 स्वस्रे°, D01 D4 स्वस्रि°, M1 स्वस्य यस्य (for स्वस्रीयस्य) — [c]) K1 B D01 D2-6 पार्थ (for वीर) — [d]) K2 3 पुरुषर्षभ (K3 °भ), K4 D1 भरतर्षभ

26 [b]) K3 तां; B2 G1 सं (for स) K4 D4 5 तथा (for तदा) — [c]) K3 हतो, G2 तदा (for ततो) — [d]) Some S MSS तु शाला; D3 दुःशाला

27 [a]) K3 5 पितु (for पितृ) — [b]) T2 विषा दाद् (for °दार्तो) — [c]) Ś1 K1 3 D2-4 वीरो — [d]) K4 D1 तथात्मनि (for यथा तन्मे) B1 2 D2-6 निशा मय, B4 5 निबोध वै, D01 T G °धत (for °ध ह) K1 तथा तन्मे निशामय, K3 यथावन्मे निबोधत

28 [a]) K2 D6 पूर्वे G3 निहव (for पितर) — [b]) K1 हतं, G3 पिता (for हतं) — [c]) D3 स्वम् (for त्वाम्) K3 तु, B1 स (for च) K4 D1 G3 सश्रुत्वा, T2 संस्मृत्य — [d]) K2 सह; K4 D1 प्रति (for हय) — [e]) Ś1 K3, 5 दुःखशोकार्त (K5 °र्तो), K1 D3 मृत्युदुःखार्तो, B1 2 G3 M1 2 मृत्यु दुःखार्तो — [f]) K3 5 D01 G3 जहौ (for ऽजहाद्)

29 [a]) Ś1 K4 D1 [प्र]र्ये, K3 [अ]थ (for [प्र]प्त) — D01 om 29[b]–30[b] — [b]) K3 T1 श्रुत्वेव, K5 B1, 2 श्रुत्यैव K4 D1 चेन ते (for तेऽनघ) — [c]) Ś1 K3 विषादाद्विपपातोर्व्यां — [d]) D1 om (hapl) ममार च B4 नृपात्मज (for ममा°)

30 D01 om 30[ab] (of v l 29) — [a]) Ś1 K3 5 D1 दृष्ट्वाह; G3 दृष्ट्वेम (for तु दृष्ट्वा) K4 B D2-6 त दृष्ट्वा पतितं तत्र — [b]) T G1 अतस् (for ततस्) K1 4 B D (D01 om , Dn1 missing) T2 प्रभो (for विभो) G3 ततस्तस्यात्मसम्भव — [c]) M1 शरणं (for समनु) — [d]) Ś1 K3 5 D1 तवाह, K4 D5 त्वामह (for °द्य) D6 त्वामह जयमेव च

31 D5 6 om 31[a]–32[b] — [a]) Ś1 K3 [अ]नंतरं, K5 विस्वर (for [आ]र्तस्वर) K2 च (for तु) — [b]) K5 रुरोद (for मुमोच) — [c]) T2 दीन स्वर, M1 दीनास्थित (for दीनं स्थितं)

32 D5, 6 om. 32[ab] (of v l 31) — [a]) K1 B1.

विस्मृत्य कुरुराजानं तं च मन्दं जयद्रथम् ॥ ३२
अभिमन्योर्यथा जातः परिक्षित्परवीरहा ।
तथायं सुरथाज्जातो मम पौत्रो महाभुज ॥ ३३
तमादाय नरव्याघ्र संप्राप्तास्मि तवान्तिकम् ।
शमार्थं सर्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ॥ ३४
आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पौत्रकः ।
प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३५
एष प्रसाद्य शिरसा मया सार्धमरिंदम ।
याचते त्वां महाबाहो शमं गच्छ धनंजय ॥ ३६
बालस्य हतबन्धोश्च पार्थ किंचिदजानतः ।
प्रसादं कुरु धर्मज्ञ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३७
तमनार्यं नृशंसं च विस्मृत्यास्य पितामहम् ।
आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३८
एवं ब्रुवत्यां करुणं दुःशलायां धनंजयः ।
संस्मृत्य देवीं गान्धारीं धृतराष्ट्रं च पार्थिवम् ।
प्रोवाच दुःखशोकार्तः क्षत्रधर्मं विगर्हयन् ॥ ३९
धिक्तं दुर्योधनं क्षुद्रं राज्यलुब्धं च मानिनम् ।
यत्कृते बान्धवाः सर्वे मया नीता यमक्षयम् ॥ ४०
इत्युक्त्वा बहु सान्त्वादि प्रसादमकरोज्जयः ।
परिष्वज्य च तां प्रीतो विससर्ज गृहान्प्रति ॥ ४१ C 14 2295 B 14 78. 44 K 14 78 42

---

2 4 D2–4 त्वमार ममवेक्षस्व — b) K2 3 त्वश्री(K3 °त्रे)- यात्मजम्, Dc1 त्वत्रीया° G3 त्वत्तीयस्यात्ममभव — c) K5 अपि (for मयि) G2 कुरुन्वह K1 B1 3 5 D2–8 दया कुरु D5 (०)कुलोद्वह — e) Ś1 K3 D1 T3 मत्स्मृत्य, K2 विस्मृता G3 राज त (for राजानं) D5 6 विस्मृत कुरु कल्याण — f) K5 मृत, D3 तव, D5 8 तत्र (for त च) Ś1 मत, K3 मत्त, K5 चैव, D1 मर्द्द (sic) (for मन्द)

33 b) Some MSS परीक्षित्. M3 परवीरह — d) K3 पौत्रे, B3 पुत्रान, D5 पौत्र Ś1 K4–5 D1 महा स्य (K3 °य), Dc1 D2–5 M4 °भुज

34 a) K3 4. B Dc1 D1 यम् (for तम्) D1 नर (for नर) — b) S प्राप्तास्म्यथ (G3 °स्मि हि) Ś1 तवान्तका — c) Ś1 K3 समर्थं, B1 समार्थं K1 सर्वे (for सर्व) M1–3 °यौधानां

35 B1–4 om 35 — a) K3 corrupt, K4 D1 आगताह (for तोऽय) K1 महायाहुस्, D5 6 °राज, T1 G1 °भागो (for °बाहो) — K3 om (hapl.) 35^{b}–36^{c} — b) G1 मम (for तस्य) D6 दयितस्य (hypermetric) (for मन्दस्य) Ś1 K1.4 5 D1–6 G1.3 पुत्रकः; B3 पुत्रज (for पौत्रक) T1 मम पुत्रस्य पुत्रक, T2 शम गच्छ धनंजय (= 36^{d}) — c) K4 प्रह्लादम् Dc1 तस्य (for अस्य) — d) M3 corrupt.

36 K3 om. 36^{abc} (cf. v l 35) — a) T G1.3 एव (for एष) K4 D6 प्रसाद — b) K1 3 B D2–6 प्रशमार्थम् (for मया सार्धम्) G3 धनंजय (for अरिंदम) — c) T G1 याचितस् T1 तु; T3 G1 त्वं, M2–4 त्वा (for त्वां) D4 महाराज (for बाहो) — d) G3 नरोत्तम (for धनंजय)

37 K2 om 37^{ab} G3 om (hapl.) 37^{a}–39^{b} — a) D1 3 बालश्च T G1.2 गत (for हत) D4 °बंधुश्च — b) Dc1 तथा (for पार्थ) D6 अजानता — c) Ś1 मन्युर्वशम्, Dc1 °वश्यम् (for °वशम्) T G1 मा स्व मन्युवश गम

38 G3 om. 38 (cf v l 37) — a) D1 अनाथ (for र्यं) Ś1 नृशमेव (sic), K3 °सं वा (for °स च) — c) K3 आगस्कारिणिम्, D6 रणम् — d) B5 अर्हसे

39 G2 om. 39^{ab} (cf. v l. 37) Before 39, MSS ins. वैशंपायन — a) D2 इति (for एव) K2 3 D1 2.6 M1 ब्रुव(D1.2 °व)त्या, Dc1 D4.5 T G1 2 M4 ब्रुवत्या — b) Some S MSS दुःशळाया, Ś1 K3 दुःशलाया — Before 39^{c}, G3 ins अर्जुन — e) Ś1 K (except K3) D1–6 उवाच (for प्रो°) — f) K1.5 D2–4 6 व्यगर्हयत् (K1 D6 °न्), K3 निगर्हयत्

40 K1 D2–6 om. 40^{ab} — a) K3 5 B1 2 मद (for क्षुद्र) — b) T2 राज्ये (for राज्य) Ś1 K2–4 D1 G3 मामिह (for मानिनम्) — d) B2 4 Dc1 समानीता (for मया नीता)

41 a) K3 सांत्वानै (sic), K3 5 D3 M4 सा(K5 शा)न्त्वानि, K4 D1 सान्त्वादीन्, B3–5 D6 शान्त्वादि, T2 G1 सवादि (for सान्त्वादि) — b) D3 तत (for जय) — c) M2 3 त (for ता) — d) K1 corrupt. K3 गृहं

42 a) Some S MSS दुःशळा. K3 [अ]पि च (by

C 14 2307
B 14 78 45
K 14 78 43

दुःशला चापि तान्योधान्निवार्य महतो रणात् ।
संपूज्य पार्थं प्रययौ गृहान्प्रति शुभानना ॥ ४२
ततः सैन्धवकान्योधान्विनिर्जित्य नरर्षभः ।
पुनरेवान्वधावत्स तं हयं कामचारिणम् ॥ ४३
ससार यज्ञियं वीरो विधिवत्स विशां पते ।
ताराम्र्गमिवाकाशे देवदेवः पिनाकधृक् ॥ ४४
स च वाजी यथेष्टेन तांस्तान्देशान्यथासुखम् ।
विचचार यथाकामं कर्म पार्थस्य वर्धयन् ॥ ४५
क्रमेण स हयस्त्वेवं विचरन्भरतर्षभ ।
मणिपूरपतेर्देशमुपायात्सहपाण्डवः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

---

transp) K3 G3 सर्वान्, T G1 वीरान्, M1-3 योधान् G2 सैंधवान्तापि तान्वीरान् — K4 om (hapl) 42^{b}–43^{a} —^{d}) K3 गृहं K1 B D (except D1, Dn1 missing) एव (for प्रति)

43 K4 om 43^{a} (cf v l 42) M4 reads 43-46 twice —^{a}) D1 तु सैंधवान् (for सैन्धवकान्) M1-3 योधान् —^{b}) G3 M1-3 4 (first time) निर्जित्य स (for विनिर्जित्य) K3 T G1 2 निर्जित्य भरतर्षभ (G2 °भ) — For 43^{ab}, K1 B Do1 D2-6 subst

151* एवं निर्जित्य तान्वीरान्सैन्धवान्स धनंजय ।

[B3 4 योधान्, Dc1 भवान् (for वीरान्)]

—^{c}) K2 [अ]न्वधावत, K3 5 [अ]वधावत्स; T G1 2 [अ]श्वमेधार्थं M (M4 both times) त (for स) K1 अन्वधावत त च ह, B Do1 D2-6 अन्वधावत धा(D5 6 °धधा)वत; G3 हयमेवान्वयाधातं —^{d}) K1 य हयं, K3 4 D1 हय त (by transp) T G1 2 M (M4 both times) हय कामविचारिण; G3 हयकामविकारिण

44 For the repetition in M4, cf v l 43 K1 B Do1 D2-6 transp 44^{ab} and 44^{cd} —^{a}) K1 सधार, K2 संभार (for ससार) K1 B3-6 Dc1 D2-6 स तथा, K4 S (M4 both times) याज्ञिय, K6 च जय, B1 2 तं महा (for यज्ञियं) —^{b}) K1 B Do1 D2-6 यज्ञिय (Dc1 याज्ञिक) हय (for स विशां पते) —^{c}) K1 Dc1 D2-6 ततो (for तारा) B1 2 -शून्यम् (for मृगम्) —^{d}) K1 4 B1 3 4 Dc1 D2-6 यथा (for देव) Ś1 K3 पिनाकभृत, T1 °द्व

45 For the repetition in M4, cf. v.l 43 —^{a}) Ś1 यथेच्छासास, K3 °ष्टं वै, K4 D1 यथावशास् (for यथेष्टेन) G3 M4 (second time) स पार्थिवान्वशे कृत्वा —^{b}) Ś1 K4 om तांस् D1 तान्देवतान् (for तांस्तान्देशान्) K1 B (except B3) Dc1 D2-6 यथाक्रम (for °सुखम्) —^{c}) K3 यथा कर्मं (for यथाकाम) —^{d}) K6 धर्मं (for कर्मं) D5 6 वर्जयन् (for वर्ध°) K2 कीर्तिं पार्थस्य वर्धनात्, T G1 3 M1-3 कर्म लोके प्रदर्शयन्; M4 (first time) कार्यं कुर्वन्महात्मन — After 45, T G1 2 ins the colophon

46 M1 om 46 —^{a}) G3 स्वैर (for स्त्वेव) —^{b}) G3 अचरद्, M4 सहायो (for विचरन्) K1-3 B3 4 Dc1 D2-6 पुरुषर्षभ (K3 D5 °भ) (for भरत°) —^{c}) K4 B (except B2) D1 मणपूर; S (M1 om) Cv मणलूर (for मणिपूर) K2 ततो वाजिर्मणिपूरम् —^{d}) K1 स हि, G3 स तु, Cv सह (as in text) D6 पांडवै

Colophon missing in Dn1, om in B Dc1 G4 M2 3, T G1 2 read it after 45 — *Adhy name* K1 5 D3 5 6 सैंधवपराजय, K2 4 D1 अश्वानुसरणं, T G1 हयचर्या; M1 हयचर्यायां सैन्यपराजय. — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 94, D1 73, T1 64, T2 G1 2 M1-4 63, M4 (inf lin) 78.

७८

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु नृपतिर्वीरं पितरं बभ्रुवाहनः ।
निर्ययौ विनयेनार्यो ब्राह्मणार्घ्यपुरःसरः ॥ १
मणिपूरेश्वरं त्वेवमुपयातं धनंजयः ।
नाभ्यनन्दत मेधावी क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ २
उवाच चैनं धर्मात्मा समन्युः फल्गुनस्तदा ।
प्रक्रियेयं न ते युक्ता बहिस्त्वं क्षत्रधर्मतः ॥ ३
संरक्ष्यमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम् ।
यज्ञियं विषयान्ते मां नायोत्सीः किं नु पुत्रक ॥ ४
धिक्त्वामस्तु सुदुर्बुद्धिं क्षत्रधर्माविशारदम् ।
यो मां युद्धाय संप्राप्तं साम्नैवाथो त्वमग्रहीः ॥ ५
न त्वया पुरुषार्थश्च कश्चिदस्तीह जीवता ।
यस्त्वं स्त्रीवद्युधा प्राप्तं साम्ना मां प्रत्यगृह्णथाः ॥ ६
यद्यहं न्यस्तशस्त्रस्त्वामागच्छेयं सुदुर्मते । C 14 B 14 K 14

78

☞ M1 om adhys 78–80

1 Dn1 missing up to 15ab (cf v l 14 76 19) B Dc1 G3 M3–4 om the ref —a) Ś1 M3 नृपतिं, K3–5 Dc1 D1 पितर (D1 रो) (for नृपतिर्) K1 3 B1 3 5 D2–4 प्राप्त, K4 वीर, D1 वीरो, D5 6 पार्थं (for वीर) —b) Ś1 K3–5 B1 Dc1 D1 नृपतिर् (for पितर) —c) K1 वरयेन (sic) (for विन) K1 2 B Dc1 D2–6 [ऽ]र्य (for [ऽऽ]र्यो) —d) K1 2 D3–6 G1 ब्रा(D6 ब्र)ह्मणार्थं (K1 र्थं), K4 B D1 ब्रा(K4 ब्र)ह्मणार्घं, M3 8 ब्राह्मणस्य (for °णार्घ्य)

2 Dn1 missing (cf v l 1) —a) Ś1 K3–5 मणि (K4 °ण)पूरपतिं, B (except B2) D1 मणपूरेश्वरं, S (M1 om) मणलूरे T G1 चैवम्, G3 स्वैरम् (for त्वेवम्) —b) K1 B1 Dc1 उपयात, K2–4 B3–5 D1 T G उपाया(B3 4 °या)तं —c) K1 B1 2 5 D2–6 नाभ्यनदत्स मेधावी

3 Dn1 missing (cf v l 1) —a) K1 B Dc1 D2–6 T1 G1 च स, G2 वै म (for चैनं) —b) Some MSS फाल्गुनस्, Ś1 K3 D6 फ(D6 फा)ल्गुणस् K1 D2–5 6 G3 M4 तथा (for तदा) —c) D3 corrupt. Ś1 K3 5 D1 प्रतिक्रिया (for प्रक्रियेयं) — G1 om (hapl) 3d–7c —d) M4 क्षत्रधर्मण G3 जहि स्व क्षत्रधर्मणा

4 Dn1 missing (cf v l 1) G1 om 4 (cf v l 3) —a) K1 सरक्ष्यमान, K2–5 B3–5 Dc1 D1–6 T G2 °क्षमाण —b) K2 मामर्जुनम् (for यौधिष्ठिरम्) Ś1 K3 5 D1 इहागत (for उपा°) K4 युधिष्ठिरमिहागत —c) D5 6 यज्ञिप्रं, T G2 3 M2 3 याज्ञि(G3 M2 3 °ज्ञी)य K3 T1 G2 M2 3 विषयात, Dc1 विपाते (sic), G3 M4 त्रिपय स्व (for °यान्ते) D1 मा —d) K2 3 D6 6 G2 3 न योत्सी, B2 नायौत्सी, B3 मायोत्सी, T अयोत्सी K3 T G2 न, K5 तु (for नु) K3 M2 पुत्रक, K3 पुत्र (submetric)

5 Dn1 missing (cf v l 1) G1 om 5 (cf v l 3) —a) M4 धिक्त्वा तु (for त्वामस्तु) K1 2 B1 2 5 D2–4 सु(K2 om सु)दुर्बुद्धे —b) Ś1 K3 क्षत्रधर्मं वि(K3 °र्मंवि)शारद, K1 2 B Dc1 D2–6 °धर्मबहिष्कृत, D1 °मर्माविशारद —c) K3 T2 G3 M4 मा G3 युधि न, M4 युधि सु (for युद्धाय) D5 6 यो मा युद्धार्थमायांत —d) D3 सचैव (for साम्नैव) B Dc1 [ऽ]र्य (for [ऽ]थो) Ś1 K3 4 साम्नैव प्रतिगृह्णथा, K1 5 D1–6 °व प्रत्यगृह्णथा, K2 विनयेन समन्वगात्

6 Dn1 missing (cf v l. 1) G1 om 6 (cf v l. 3) K1 D2 4–6 om 6ab K3 4 5 D1 3 om (hapl) 6 —a) B Dc1 हि (for च) —c) M3 यत् (for यस्) K1 3 B2 D2 4–6 G3 M4 यथा, B1 युवा (for युधा) —d) K1 B1 2 5 D2 4–6 मां (D6 मा) साम्ना (by transp) G3 [ऽ]ह (for मां) D6 G3 M3 4 प्रतिगृह्णथा

7 Dn1 missing (cf v l 1) G1 om. 7abc (cf v l 3) —a) K1 यदह, D1 अद्याहं K2 D2 -शस्त्रांस् (sic), D6 T -शास्त्र —b) Dc1 आगस्सेय (sic) G3 M4 हि (for सु) —c) B5 partly damaged K4 D1 G2 प्रक्रियैत्रं (for °येयं) K1 3 D2–6 भवेद्, K4 च वै, B1 2 तदा, D1 M– 3 न ते (for ततो) —d) K1 D2–4 6 तावद्, K3 सतो, D6 तदा (for भवेत्) K3 मम (for तव) Ś1 K2 3 5 D1 3 5

C 14 2206
B 14 78 7
K 14 78 7

प्रक्रियेयं ततो युक्ता भवेत्तव नराधम ॥ ७
तमेवमुक्तं भर्त्रा तु विदित्वा पन्नगात्मजा ।
अमृष्यमाणा भित्त्वोर्वीमुलूपी तमुपागमत् ॥ ८
सा ददर्श ततः पुत्रं विमृशन्तमधोमुखम् ।
संतर्ज्यमानमसकृद्भर्त्रा युद्धार्थिना विभो ॥ ९
ततः सा चारुसर्वाङ्गी तमुपेत्योरगात्मजा ।
उलूपी प्राह वचनं क्षत्रधर्मविशारदा ॥ १०
उलूपीं मां निबोध त्वं मातरं पन्नगात्मजाम् ।
कुरुष्व वचनं पुत्र धर्मस्ते भविता परः ॥ ११
युध्यस्वैनं कुरुश्रेष्ठं धनंजयमरिंदमम् ।
एवमेष हि ते प्रीतो भविष्यति न संशयः ॥ १२
एवमुद्धर्षितो मात्रा स राजा बभ्रुवाहनः ।
मनश्चक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ ॥ १३
संनह्य काञ्चनं वर्म शिरस्त्राणं च भानुमत् ।
तूणीरशतसंबाधमारुरोह महारथम् ॥ १४
सर्वोपकरणैर्युक्तं युक्तमश्वैर्मनोजवैः ।
सुचक्रोपस्करं धीमान्हेमभाण्डपरिष्कृतम् ॥ १५
परमार्चितमुच्छ्रित्य ध्वजं सिंहं हिरण्मयम् ।

नराधिप (for °धम)

8 Dn1 missing (cf v l 1). — a) Ś1 K2-5 D1 पित्रा (for भर्त्रा) S (M1 om) च (for तु) — c) K3 तत्राय (for भित्त्वोर्वीम्) K6 नाम्यनदत मेधावी (= 2c) — d) K1 2 4 B1 3 5 D1-4 समुपागमन्, K8 B3 4 तमुपागता (K8 °त), D5 6 सहसागमत्

9 Dn1 missing (cf v l 1) — a) T G1 तथा, G2 तदा (for ततः) — b) Ś1 K1 3 B1 3-5 D2 3 6 विमृष्यं(B3-5 °प)तम्, K2 3 D1 °श्यतम् (for °शन्तम्) — c) K1 M4 (sup lin) सतर्प्यमानम्, K2 सतज्य°, K6 G3 संतप्य°, B2 मतर्ज्ञ°, Dc1 T2 M2 संतर्ज° K3 ममर्छमानमल्सद — d) K4 B D (Dn1 missing) T G1 3 पित्रा (for भर्त्रा) B1 2, 5 D2-6 प्रभो (for विभो) K1 पित्रा युद्धार्थिन प्रभो

10 Dn1 missing (cf v l 1) — b) Ś1 K1 2-5 D2-6 समुपेत्य, B3 तमुपेत्य, Dc1 तमुपस्य (for °पेत्य) — c) D3 उस्कात (sic), D5 6 पुत्राय (for उलूपी) K2 धर्मज्ञ (for वचनं) — d) K1 धर्म धर्मविशारद, K2 5 क्षत्रधर्मविशारद (K5 °द), B Dc1 D2-6 धर्म्यं ध(D6 °र्मा)र्मविशारद (B2 4 Dc1 °दा), G3 M4 क्षत्रधर्मविशारद

11 Dn1 missing (cf v l 1) — a) K1 2 G1 M3 उलूपी Ś1 K3-5 D3 निबोधस्व (for °ध त्व) — b) K1 D2 M3 3 पन्नगात्मज (sic), K2 3 D6 °त्मजा — c) T1 G1 कुरु त्व (for कुरुष्व) — d) K1 त्वया, K3 D3 पुर, K5 सत, G3 M4 महान; M3 चर (for पर)

12 Dn1 missing (cf v l 1) — a) K2 त्व, M4 श्रे (for [श्रे]न) K3 B3.4 S (M1 om.) नरश्रेष्ठ (B3 4 T2 M2 °ष्ठ) — b) K3 4 5 D1 S (M1 om) जरिंदम K1 B1.2 5 D2-6 पितरं युद्धदुर्मदं, B2 4 Dc1 पितरं कुरुसत्तम — c) K3 B1 3 4 D5 एव (for एष) Ś1 K3 5 तत्र, D3 हि त, G3 M4 पिता (for हि ते) K2 पुत्रो, Dc1 om, G2 धर्मो (for प्रीतो) — d) B1 भविष्यामि (sic) Ś1 K3-5 D1 धनजय (for न संशय)

13 Dn1 missing (cf v l 1) — a) K2 B1 3 5 राजा (for मात्रा) K1 D2-6 एव दुर्मर्षि(K1 °र्षि)तो राजा — b) K1 3 B1 3 5 D2-5 मात्रा (for राजा) — G1 om (hapl) 13c-16d — c) K3 मनश्च ते (sic), D4 नमश्चक्रे (by metathesis), T सुद चक्रे (for मनश्चक्रे)

14 Dn1 missing (cf. v l 1) G1 om. 14 (cf v l 13) — a) K2 सनद्ध- (for संनह्य) — c) G3 M4 शर (for -शत-) K2 तूणीरा शतसबाधा — d) Ś1 K1 B Dc1 D2-6 रथोत्तम (B1 °र) (for महारथम्)

15 Dn1 missing up to 15ab (cf v l 1) G1 om 15 (cf v l 13) — a) K1 B Dc1 D2-6 सर्वोपकरणोपेत — b) D3 युक्तमश्वैर् (for °मश्वैर्) — Dn1 resumes — c) K1 3 B D (except D1) T2 G1 स- (for सु-) K4 B D (except D5) श्रीमान् (for धी°) K2 सर्वैश्चोपस्करैः पूर्ण, K5 सचक्रोपस्कर धीमान् (sic) — d) K4 D1 हेममाढ, B3 हेमदंड, T1 °भाव; T2 °बाध (for °भाण्ड) K1 2 B1 D (except D3 5) -परिस्कृत

16 G1 om 16 (cf v l 13) — a) K1 corrupt T1 G2 उद्धृत्य (for उच्छ्रित्य) — b) K1 B (except B2) Dc1 D1 T2 ध्वजे B (except B2) Dc1 T G2 3 M4 Cv हेमं (for सिंहं) — c) D6 पार्थम् (for पा°).

प्रययौ पार्थमुद्दिश्य स राजा बभ्रुवाहनः ॥ १६
ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थरक्षितम् ।
ग्राहयामास पुरुषैर्हयशिक्षाविशारदैः ॥ १७
गृहीतं वाजिनं दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनंजयः ।
पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठः संन्यवारयदाहवे ॥ १८
ततः स राजा तं वीरं शरव्रातैः सहस्रशः ।
अर्दयामास निशितैराशीविषविषोपमैः ॥ १९
तयोः समभवद्युद्धं पितुः पुत्रस्य चातुलम् ।
देवासुररणप्रख्यमुभयोः प्रीयमाणयोः ॥ २०
किरीटिनं तु विव्याध शरेण नतपर्वणा ।
जत्रुदेशे नरव्याघ्रः प्रहसन्बभ्रुवाहनः ॥ २१
सोऽभ्यगात्सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नगः ।
विनिर्भिद्य च कौन्तेयं महीतलमथाविशत् ॥ २२
स गाढवेदनो धीमानालम्ब्य धनुरुत्तमम् ।
दिव्यं तेजः समाविश्य प्रमीत इव संबभौ ॥ २३
स संज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुषर्षभः ।
पुत्रं शक्रात्मजो वाक्यमिदमाह महीपते ॥ २४
साधु साधु महाबाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज ।
सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीतिमानस्मि पुत्रक ॥ २५
विमुञ्चाम्येष बाणांस्ते पुत्र युद्धे स्थिरो भव । C 14 2327 B 14 79 26 K 14 79 25

K3 ययौ पाडवमुद्दिश्य, G3 स ययौ पार्थमुत्सृज्य

17 a) Ś1 K2-5 D1 तमभ्येत्य — b) S (M1 om) याज्ञि(G M2 °ज्ञी)यं

18 a) Dc1 तुरग (for वाजिन) — c) K1 4 5 D1 G3 भूमिस्थ, K2 च नदा, T2 भूयिष्ठ — d) Dc1 सन्निवारयद्, D6 T2 G3 स न्यवा°

19 K2 om 19ab — a) K1 B (B5 lacuna) D (except D1) स तत्र (for तत· स) Ś1 राजान, D6 राजा ते (for राजा त) K1 पीठ (sic) (for वीरं) K3 राजान स ततो वीरं — b) K1 B D (except D1) शर संघैरनेकश — c) K1 D2 अर्दयामास, K3 अर्धं, K5 अर्च्चं° (for अर्द°) Ś1 K3 त्रिविधैर्, K2 4 5 D1 त्रिशि खै(K5 °खै)र् (for निशितैर्) — d) K4 D1 आसी-विष·, G3 शरैराशी (for आशीविष)

20 a) K2 तत (for तयो) — b) Ś1 K3-5 D1 G2 चोभयो, K2 चाकुल, D8 वातुल्, D5 चापल, T G1 चाधिक (for चातुलम्) — K5 om 20cd — c) Ś1 समप्राप्यम्, K4 D1 2 M2 गणप्रख्यम् (for रण°) G2 देवासुराणा प्रमुख्यम् — d) K8 प्रेयमाणयो, T G1 2 प्रिय°

21 a) K1 B Dc1 Dn1 D2-6 प्रविव्याध, K4 D1 समाविध्य (for तु विव्याध) — b) K3 बाणेन, K6 दृढेन (for शरेण) K4 B D T1 G1 [आ]नत (for नत) K1 शराणा नतपर्वणा — c) K1 4 जतुदे(K1 °दें)शे, D4 (gloss [marg sec m] हृदयदेशे) शत्रुदेशे (sic) (for जत्रु°) K1 B Dc1 Dn1 D2-6 T G1 °व्याघ्र, K2-5 D1 G2 M4 °व्याघ्र — d) K2 स हनद्, B4 अर्जुन (for प्रहसन्) — After 21, T2 reads 32c–33b repeating it in its proper place

22 a) K8 B1 Dc1 G2 सोत्यगात्, K5 सोभ्ययात्, M4 सोभ्यागाव् K1 पुंखेभ्यो, G8 पुन्छेन (for पुङ्खेन) — b) Ś1 वाल्मीकन्, D4 वल्मि° K3 पन्नगा, Dn1 पन्नग — c) K2 त्रिर्निर्भिद्य, K4 D4 विनिर्भेद्य, G2 विव्याध स Ś1 K8 5 तु (for च) — d) K2 corrupt K4 D1 M4 उपाविशत्, G3 अथागमत् K1 B Dc1 Dn1 D2-6 प्रविवेश महीतल

23 a) D6 चेमान् (sic) (for धीमान्) — b) K1 corrupt — c) M2 दिव्य — d) K8 प्रामीत, K5 प्रदीप्त, D6 प्रमाद् (for प्रमीत) K1 B D (except D1) सो(B1 2 D5 6 चा)भवत् (for संबभौ) S (M1 om) प्र(G2 M4 नि)मीलित (T1 °वीर, M2 °लिङ्क) इवाबभौ

24 b) Ś1 प्रशस्य, K5 प्रशस (sic), T2 प्रहस्य, G8 प्रसह्य (for प्रशस्य) Ś1 Dc1 भरतर्षभ, K2 4 B D1 T1 M4 पुरुषर्षभ (K4 D1 °भ) K1 Dn1 D8 प्रणम्य पुरुषर्षभ — c) D6 शक्रे (for पुत्र) — d) B5 partly damaged K1 B1 2 4 Dc1 Dn1 D2-4 महा द्युति·, B8 महामति· (for महीपते)

25 b) Ś1 K8 वत्स चित्रागदासुत — c) K2 दृष्ट्वा ते (by transp)

26 a) D8 निमुञ्चमेष, G8 °चोद्यस्य, M8 °चास्यस्य K1 B D (except D1) ते बाणान् (by transp) S (M1 om) च (for ते) — b) G8 M4 पुत्र धीरो भवाद्य वै — After 26b, Ś1 K8 5 ins an addl colophon

C 14 2327
B 14. 79 26
K 14 79 26

इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा ॥ २६
तान्स गाण्डीवनिर्मुक्तान्वज्राशनिसमप्रभान् ।
नाराचैरच्छिनद्राजा सर्वानेव त्रिधा त्रिधा ॥ २७
तस्य पार्थः शरैर्दिव्यैर्ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ।
सुवर्णतालप्रतिमं क्षुरेणापाहरद्रथात् ॥ २८
हयांश्चास्य महाकायान्महावेगपराक्रमान् ।
चकार राज्ञो निर्जीवान्प्रहसन्पाण्डवर्षभः ॥ २९
स रथादवतीर्याशु राजा परमकोपनः ।
पदातिः पितरं कोपाद्योधयामास पाण्डवम् ॥ ३०
संप्रीयमाणः पाण्डूनामृषभः पुत्रविक्रमात् ।
नात्यर्थं पीडयामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ॥ ३१
स हन्यमानो विमुखं पितरं बभ्रुवाहनः ।
शरैराशीविषाकारैः पुनरेवार्दयद्बली ॥ ३२
ततः स बाल्यात्पितरं विव्याध हृदि पत्रिणा ।
निशितेन सुपुङ्खेन बलवद्बभ्रुवाहनः ॥ ३३
स बाणस्तेजसा दीप्तो ज्वलन्निव हुताशनः ।
विवेश पाण्डवं राजन्मर्म भित्त्वातिदुःखकृत् ॥ ३४
स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुरुनन्दनः ।

[*Adhy name* K3 हयोत्सर्गं, K6 बभ्रुवाहनयुद्ध — *Adhy no* Ś1 95]

— ^{d}) M8 अमित्रह — After 26, K8 ins

152* सुतीक्ष्णैरात्मज वीर प्रहसन्पाण्डवर्षभ ।

27 ^{a}) B1 D01 स तान् (by transp), D3 तस्य, G3 M1 तास्तान् D8 om. स K1 गांडिव , K2 4 D1 गांजीव — ^{b}) K3 शक्राशनि (for वज्रा°) B1 3 S (M1 om) स्वनान् (for -प्रभान्) — ^{c}) K1 B D (except D1) नाराचान् (for °चैर्) Ś1 राजन् D8 राज्ञा (for राजा) — ^{d}) B D01 D8 भल्लैः सर्वांस् (for सर्वानेव) D1 om one त्रिधा B D01 G3 द्विधा त्रिधा K1 Dn1 D2–5 भल्लैः सर्वांस्त्रि(Dn1 °र्वान्द्वि)धा द्विधा

28 ^{a}) G3 स च (for तस्य) B3 D1 पार्थं K2 M2 3 दीप्तैर्, K3 मित्रैर् (sic), T G1 2 दीप्त, G2 M4 तीक्ष्णैर् (for दिव्यैर्) — ^{b}) Some MSS परिष्कृत, K4 T G1 2 M2 3 विभूषित — ^{c}) G3 सौवर्ण B1 सुवर्णप्रतिम हंस — ^{d}) K2 क्षरेण, M4 क्षणेन (for क्षुरेण) Ś1 K2–4 Dn1 D1 G3 [अ]पातयद्, T1 G1 M8 [अ]पहरद्

29 ^{a}) D8 हयाश्चासन्महाकाया — ^{b}) K1 B D (except D1) महावेगान्(D8 °गा अ)रिंदम (D01 °म) — ^{c}) K1 2 B D (except D1) राजन्, T G2 यार्थैर्, M4 राजा (for राज्ञो) — ^{d}) Ś1 K3–5 D1 पुरुषर्षभ (K6 भ), K1 B D01 Dn1 D2–6 इव पादव (for पाण्डवर्षभ)

30 ^{a}) D1 reads from स रथाद up to नात्यर्थं पीड (in 31^{c}) twice without var M2 अवकीर्य (for तीर्य) K1 2 B1 3 5 Dn1 D2–6 [अ]थ (for [आ]शु) — ^{c}) D8 यदीति (for पदाति) K1 B D (except D2) क्रुद्धो (for कोपाद्)

31 For the repetition in D1, cf v 1 30 — ^{a}) Ś1 K2 3 B1–4 D01 D1 स (for स) Ś1 D01 Dn1 D2–5 पार्थानाम् (for पाण्डू°) K1 स्पीड्यमान पार्थ तम्, D6 संप्रीयमाना पार्थानाम्, T G1 2 प्रीयमाणस्तु पाण्डू° — ^{b}) D01 पुत्र (for पुत्र) — ^{c}) K1 4 B1 3 D (except D01) अत्यर्थं (for ना°) — ^{d}) M2 3 वज्रधरात्मज (*sic*)

32 ^{a}) K1 5 B D (except D1) M2–4 मन्यमानो (B2 °न) (for हन्य°) Ś1 K3–5 D1 विवितिखै (K4 D1 °पै), K2 विरय, T G1 2 [s]भिमुखं (for विमुख) — After 32^{b}, K4 D1 ins

153* हृदि विव्याध बाणेन दृढेन जगतीपति ।

— K4 D1 om 32^{c}–34^{b} T2 reads 32^{c}–33^{b} for the first time after 21 — ^{d}) K8 T1 2 (second time) G1 2 [अ]हनद्, G3 [अ]र्दयन् K6 पुनरभ्यर्दयद्बली

33 For the repetition in T2, cf. v 1 32 K4 D1 om 33 (cf v 1 32) — ^{b}) D01 corrupt K2 पत्रिण D6 हृदि विव्याध पत्रिणा — ^{c}) Ś1 स, D1 तु, M2 3 च (for सु)

34 K4 D1 om 34^{ab} (cf v 1 32) K1 5 B3 Dn1 D2–8 om 34^{ab} — ^{a}) K2 बातस्, G3 M2–4 शरस् (for बाणस्) B1 3 5 युक्तो, G3 विद्धो (for दीप्तो) — ^{c}) D01 om पाण्डव राजन् B वेगान् (for राजन्) — ^{d}) K3 वर्म (for मर्म) B3 4 तु, D01 सु (for [अ]ति) K4 D1 -दुःखित (for -दुःखकृद्)

35 ^{a}) Ś1 [अ]भिमृश, K2 मृशसं- (for [अ]तिभृशं) K1 B5 Dn1 D2–4 6 क्रुद्ध (for विद्ध) — ^{b}) T1 रघु- (for कुरु) K1 4 -नंदन, B1 2 5 पुगव, B3 4 D01

महीं जगाम मोहार्तस्ततो राजन्धनंजयः ॥ ३५
तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरंधरे ।
सोऽपि मोहं जगामाशु ततश्चित्राङ्गदासुतः ॥ ३६
व्यायम्य संयुगे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ।
पूर्वमेव च बाणौघैर्गाढविद्धोऽर्जुनेन सः ॥ ३७
भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रं च पतितं भुवि ।
चित्राङ्गदा परित्रस्ता प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३८
शोकसंतप्तहृदया रुदती सा ततः शुभा ।
मणिपूरपतेर्माता ददर्श निहतं पतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

वैशंपायन उवाच ।
ततो बहुविधं भीरुर्विलप्य कमलेक्षणा ।
मुमोह दुःखाद्दुर्धर्षा निपपात च भूतले ॥ १
प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा ।
उलूपीं पन्नगसुतां दृष्ट्वेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
उलूपि पश्य भर्तारं शयानं निहतं रणे । C 14 2343 B 14 80 3 K 14 80 3

-सत्तम- (B_3 °म) (for नन्दन) —^{c}) B (except B_2) Dc_1 दु खार्तस्, T_1 G_1 मोहात्म

36 ^{b}) K_4 पुरधरे, B_3 G_3 M_{1-4} धनुर्धरे (for धुरंधरे) —^{c}) D_5 मोम (sic) (for मोह) D_3 जगाद (for °म) K_1 B D (except D_1) [ल]य (for [मा]शु) —^{d}) G_1 $M_{2\,3}$ तत्र (for ततश्) K_2 त्रिशगमास्मन (sic), K_4 $B_{2.4}$ Dc_1 D_1 G_2 M_4 चित्रागदात्मज, T_1 चैत्रागद शुचा, G_1 ।चित्रागदा शुचा, $M_{2\,3}$ °गदासुत (sic)

37 ^{a}) K_4 संयन्य, K_5 विव्यस्य, Dc_1 व्यायस्य, D_1 व्यायाम, $D_{5\,6}$ विपम, G_3 आवार्य (for व्यायम्य) D_2 महीं जगाम मोहार्तो (= 35^{c}) —^{c}) B_3 om मेव K_1 B D स, T हि (for च) —^{d}) D_1 $M_{2\,4}$ गाढं, D_3 दृढ (for गाढ) $M_{3\,4}$ विद्धो (for -विद्धो) K_1 B Dn_1 D_{2-6} ह, $K_{2\,4}$ वै, Dc_1 D_1 T_1 G च (for स) — After 37, K_1 $B_{1\,2\,5}$ D T_2 ins

154* पपात सोऽपि धरणीमालिङ्ग्य रणमूर्धनि ।

[Before the prior half, D_1 ins. वैशंपायन]

38 ^{a}) K_1 च हत, B_3 T_1 पतित, G_1 पितर (for निहत) $K_{2\,3\,5}$ B_{1-3} G_3 M_{1-4} श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) —^{b}) K_2 om च T निहत (for पतित) —^{c}) Dc_1 परिभ्रष्टा (for °त्रस्ता) —^{d}) K_3 प्राविवेश K_5 Dn_1 $D_{5\,6}$ रणाजिरे

39 $K_{2\,4}$ om from 39^{b} up to 14 79 1^{c} —^{b}) $M_{2\,3}$ तु स (for तत) T सदा (for शुभा) K_1 B D (except D_1) रुदती (K_1 °दंत, Dn_1 $D_{2\,5}$ °दती) वेपती भृश —^{c}) B (except B_2) मणपूर, S (M_1 om) मणलूर (for मणिपूर) K_1 G_3 जाता (for माता) —^{d}) K_1 च हत (for निहत) Dc_1 प्रति, D_6 सुतं (for पतिम्)

Colophon om in $K_{2\,4}$ M_1 — *Adhy name* K_6 बभ्रुवाहनयुद्धे अर्जुनसमोह, B_{3-5} Dc_1 अश्वानुसार, D_1 अर्जुनप्रमोह, $T_{1\,2}$ G_1 हयचर्यायां बभ्रुवाहनविजय ; G_3 बभ्रुवाहनयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) B_1 G_3 M_4 76, B_3 77, Dn_1 80, D_4 74, T_1 65, T_2 $G_{1\,2}$ 64, $M_{2\,3}$ 63, M_4 (*inf lin*) 79 — *Śloka no* Dn_1 38

79

☞ M_1 om this adhy (cf v l 14 78 1)

1 $K_{2\,4}$ om 1^{abc} (cf v l 14 78 39) —^{a}) K_1 B_5 D (except Dc_1 D_1) T $G_{1\,2}$ बहुतरं (for °विध) K_1 $B_{3\,4}$ Dn_1 D_{2-6} भूरि, $B_{1\,3}$ भुवि (for भीरुर्) —^{b}) M_3 कमलेक्षण (sic) —^{c}) $Ś_1$ K_3 D_1 दुर्धर्षं (for °र्षा) K_1 B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} T_2 मुमोह दुःखसंतप्ता —^{d}) $B_{3\,4}$ Dc_1 D_1 मही (for च भू-) K_1 $B_{1\,2\,5}$ Dn_1 D_{2-6} प(D_3 न्य)पात च मही(B_5 धरणी)तले

2 ^{a}) $K_{2\,4\,5}$ तु सा, $B_{1.4}$ Dc_1 तत (for च सा) —^{b}) Dc_1 देवीं B_4 Dc_1 -वपुर्धरा — $Ś_1$ D_6 om (hapl.) 2^{cd} —^{c}) K_3 D_3 उलूपी —^{d}) B_3 partly damaged K_5 वै, D_1 [द्]र (for [इ]द)

C 14 2343
B 14 80 3
K 14 80 3

त्वत्कृते मम पुत्रेण बालेन समितिंजयम् ॥ ३
ननु त्वमार्ये धर्मज्ञा ननु चासि पतिव्रता ।
यत्त्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ॥ ४
किं तु सर्वापराधोऽयं यदि तेऽद्य धनंजयः ।
क्षमस्व याच्यमाना मे संजीवय धनंजयम् ॥ ५
ननु त्वमार्ये धर्मज्ञा त्रैलोक्यविदिता शुभे ।
यद्घातयित्वा भर्तारं पुत्रेणेह न शोचसि ॥ ६
नाहं शोचामि तनयं निहतं पन्नगात्मजे ।
पतिमेव तु शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ७
इत्युक्त्वा सा तदा देवीमुलूपीं पन्नगात्मजाम् ।
भर्तारमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी ॥ ८
उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियकाम मम प्रिय ।
अयमश्वो महाबाहो मया ते परिमोक्षितः ॥ ९
ननु नाम त्वया वीर धर्मराजस्य यज्ञियः ।
अयमश्वोऽनुसर्तव्यः स शेपे किं महीतले ॥ १०
त्वयि प्राणाः समायत्ताः कुरूणां कुरुनन्दन ।

3 B8 damaged 3^{ab} = (var) 12^{ab} — ^{a}) K1 2 D4 6 M2 उलूपी (sic), D8 उलीपि (sic) —G1 om (hapl) 3^{b}–6^{c} After 3^{b}, D5 reads 5^{ab} K5 om. 3^{cd} — ^{d}) K1 B Dc1 Dn1 D2–5 T G2 बाणेन; D6 वीरेण; G3 M4 शयान (for बालेन) Dc1 M2 3 समितिं जय (Dc1 °य) (sic)

4 G1 om 4 (cf v l 3) B3 partly damaged. — ^{a}) B2 4 5 न तु (for ननु) K1 5 Dn1 D2–4 6 आर्यं, G2 M4 आर्या T धर्मज्ञे — ^{b}) B1–4 Dc1 न त्व (for ननु) Ś1 K3 B1 3 4 चापि; K1 चासि; Dc1 सापि, M2 3 चासीत् (for चासि) — ^{c}) D1 M2 3 यस् (for यत्) Ś1 K3 समिति, K5 पतिमें; D1 स सुत, D5 6 निहत (for पतित) K2 4 त्वत्कृतेयं निपतित — ^{d}) K5 पतितो (for पतिस्ते) K2 4 सु(K4 स)सुतो, D4–6 पतितो (for निहतो)

5 G1 om 5 (cf. v l. 3), D5 reads 5^{ab} after 3^{b} — ^{a}) K3 [अ]सर्वापराधाय, Dc1 समापराधोय, D1 सेनाप°; D5 सर्वापराधाय; T1 मदेपराधेय B1–4 G3 M2 3 किं नु मदापराधो(B1 °द्धो)य, B5 किं नु सतापराद्धोयं; T2 M4 किं नु मदेपराद्धो(M4 °घ्यो)य; G2 किं त्वय तेपराद्धोय — ^{b}) K1 2 ते च; D6 चैव (for तेऽद्य) K2 G3 धनजयं — ^{c}) T1 उलूपि; M2 3 कामस्व (for क्षमस्व) G3 M4 वाच्यमाना K1 2 5 B1 2 5 Dc1 Dn1 D2–5 T1 वै; D6 [ए]व (for मे) Ś1 क्षमस्व याच्यमानाया — ^{d}) K1 2 B D T1 जीवयस्व (B3 4 Dc1 °येन) (for संजीवय)

6 G1 om 6^{abc} (cf v l 3). D3 om (hapl) 6–9 — ^{a}) K4 न तु (for ननु) K3 धर्मार्थे, D1 6 त्वमार्यं, M4 त्वमार्या (for °र्ये) T1 धर्मज्ञे (for °ज्ञा) — ^{b}) Ś1 K4 5 B2 D1 6 त्रैलोक्ये M4 -विदिते Ś1 K3, 5 D1 T2 G3 शुभा — ^{cd}) B4 Dc1 किं; D1 या (for यद्) K1 B1 2 3 Dn1 D2 4–6 transp भर्तारं and पुत्रेण Ś1 K3 घातयित्वा तु भर्तारं, K2 4, 5 पा(K5 घा)तयित्वाद्य भ° (for 6^{c}) K1 B1 3 4 D (except D1, D3 om) नानु-, K2 [इ]ह च, K5 [ए]व न, G2 ह न, G3 M4 न हि, M2 3 हि न (for [इ]ह न) T1 शोचसे

7 D3 om 7 (cf v l 6). — ^{ab}) B3 partly damaged M2 3 transp तनयं and निहतं K1 पुत्रं च (for तनय) K2 4 निर्जितु (for निहत) K1 B D (except D1, D3 om) हत (B3 Dc1 मृत, D6 नाहं) पन्नगनन्दिनि (for 7^{b}) — ^{c}) K5 T1 G1 [अ]नु; G3 हि (for तु)

8 D3 om 8 (cf v l 6). — ^{a}) G2 तु ता (for तदा) K2 4 B1 3 5 Dc1 D1 M2 3 देवी — ^{b}) K1 B5 उलूपी K2 Dc1 उलूपी पन्नगात्मजा — ^{d}) K1 प्रत्युवाच (for इत्यु°) D6 यशस्विनीं T2 इद वचनमब्रवीत्

9 D3 om 9 (cf v l 6) — ^{a}) Dc1 [उ]त्तिष्ठ (for कुरु) S (M1 om) -मुख्य त्वं (T2 M2 3 °ख्यस्त्व) (for मुख्यस्य) — ^{b}) K1 Dn1 D6 प्रियमुख्य (for °काम) K2 प्रिय°, D6 T2 प्रिय D4 प्रियमुख्यस्य मे प्रिय — ^{d}) B3 partly damaged K2 4 B1 3 4 5 Dc1 D6 रक्षित, D1 -मोहित्त (for -मोक्षित)

10 ^{a}) B3 damaged K1 B1 2 5 Dn1 D2–6 ननु त्वया नाम विभो — ^{b}) K2 4 धीमत, T G2 3 M2–4 याज्ञिय (M2 3 °य) — ^{c}) K2–4 [अ]नुगतव्य, K5 [अ]भिगंतव्य, D6 [अ]नुभर्तव्य; T2 न हर्तव्य, G2 M4 [अ]नुवर्तव्य (for °सर्तव्य) — ^{d}) Dc1 corrupt. K1 om, M4 स (for स) D5 6 किं स शेपे महीतले; G3 किं शेपेत्र मही°

11 ^{a}) T2 त्वया (for त्वयि) K1 5 T2 G2 स(K1 म)मापन्ना; Dn1 D4, 5 मयायत्ता, D2 3 ममायत्ता°

स कस्मात्प्राणदोऽन्येषां प्राणान्संत्यक्तवानसि ॥ ११

उलूपि साधु संपश्य भर्तारं निहतं रणे ।
पुत्रं चैनं समुत्साह्य घातयित्वा न शोचसि ॥ १२

कामं स्वपितु बालोऽयं भूमौ प्रेतगतिं गतः ।
लोहिताक्षो गुडाकेशो विजयः साधु जीवतु ॥ १३

नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बहुभार्यता ।
नारीणां तु भवत्येतन्मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १४

सख्यं ह्येतत्कृतं धात्रा शाश्वतं चाव्ययं च ह ।
सख्यं समभिजानीहि सत्यं संगतमस्तु ते ॥ १५

पुत्रेण घातयित्वेमं पतिं यदि न मेऽद्य वै ।
जीवन्तं दर्शयस्यद्य परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १६

साहं दुःखान्विता भीरु पतिपुत्रविनाकृता ।
इहैव प्रायमासिष्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः ॥ १७

इत्युक्त्वा पन्नगसुतां सपत्नीं चैत्रवाहिनी ।
ततः प्रायमुपासीना तूष्णीमासीज्जनाधिप ॥ १८ C 14 2359 B 14 80 18 K 14 80 18

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

(D3 °याता), D5 M2 समायत्ता, G3 °याता — D6 om. 11[b2] —[b]) K2 4 G3 M2–4 कुरुवर्धन, B1 2 °सत्तम, T G1 2 कुलवर्धन —[c]) Ś1 सदय, K3 न तु त्व (for स कस्मात्) M4 भूत्वा (for ऽन्येषां) G3 M2 3 स त- (G3 क)स्मात्प्राणदो (G3 °प्रणतो) भूत्वा —[d]) G3 M4 इति (for असि) K3 प्राणान्सत्यकुमर्हसि

12 Before 12, K1 6 Dn1 D2–6 ins चित्राङ्गदा उवाच —[a]) K2 M2 3 उलूपी (sic) K1 B D (except D1) पश्येन (for सपश्य) —[b]) K1 B D (except D1) पतिं निप(K1 च प)तित भुवि —[c]) M2 3 पुत्रस्य (for पुत्रं च) Ś1 K3 [ए]त, K1 B D [इ]भ (Dc1 °द), K2 4 मे, K6 [ए]वत् (for [ए]न) Dc1 Dn1 D1 2 समुत्माद्य, M2 3 °त्मार्य (for °त्साह्य) —[d]) B3 damaged K2 4 शोचसे

13 [a]) Ś1 K1–3 D1 T G3 स्वपतु, D6 स्वपिति —[b]) K1 B D (except D1) T2 मृत्युव(Dn1 °शं)शा, K2 4 प्रतिगत, G3 प्रेतपतिं (for °गतिं) Ś1 K3 भूमौ विगतचेतन —[c]) D4 लोहिताख्यो —[d]) K1 जीवय, D6 जीवति

14 [b]) Dc1 भार्यत, D1 °या, G1 -भाग्यता —[c]) T G M2 3 Cv न (for तु) Ś1 K2 6 भवत्येव (Ś1 °ष), K2 4 भवेद्दोषो K1 B D प्रमदाना भवत्येष (Dc1 Dn1 °षा) —[d]) B1 2 T2 G2 transp ते and भूत्

15 [a]) K4 corrupt. G2 सार्थं, G3 सुख (for सख्य) K1 वै त्वत्, K2 ह्यत, K3 एतत्, K6 हि ते, B Dn1 D2–6 चैतत्, Dc1 चात्र (for ह्येतत्) K2 साक्षात् (for धात्रा) —[b]) S (M1 om) य(G3 त)त् (for ह) K1 B D (except D1) शश्वदव्ययमेव तु (B2 3 Dc1 च) —[c]) G3 सुख (for सख्य) B1 2 मम वि (for समभि-) —[d]) B3 partly damaged D4 सद्य, D6 सत्य K2 G3 M2–4 संगमम्, T1 G1 2 °रम् (for °तम्)

16 [a]) T G1 2 M4 पातयित्वा (for घात°) Ś1 K3 [इ]ह, K6 च, B2 Dc1 Dn1 D1 T G1 2 [ए]न, G3 [ए]व (for [इ]म) —[b]) K2 4 मन्यसे, D4 मे वत, D6 सेवता, G3 M4 लज्जसे, M2 3 मेद्य मे (for मेऽद्य वै) —[c]) K2 D1 T1 G M4 जीवित (for जीवन्त) Dc1 दर्शयामि, T1 G M4 °यस्व (for °यसि) Ś1 K2–5 D1 [आ]र्ये (for [अ]द्य) —[d]) D1 प्रति (for परि)

17 [a]) T G1 2 दुःखार्दिता (for °न्विता) K1 B D (except D1) देवि (B1 D4 °वी) (for भीरु) —[c]) Ś1 [ए]वं (for [ए]व) K3 B6 T1 G M2–4 आसिष्ये (for आशिष्ये) K2 4 इहैवाह निश्चयेन —[d]) K6 प्रेक्षतस् (sic), T1 G1 2 M2–4 पश्यत्यास्, T2 नश्य°, G3 M4 (sup lin) पश्यतस् (for प्रेक्षन्त्यास्) K2 4 सत्यक्ष्याम्यद्य जीवित

18 [a]) M3 इत्युक्त्वा —[b]) K1 6 B2 Dc1 D2–6 सपत्नी, T1 G1 सपत्ना Ś1 B1 Dc1 D4 6 चैत्रवाहनी K2 पत्नी वै चित्रवाहिनीं, K4 पत्नी चैवात्र वाहनी —[c]) D5 6 तूष्णीम् (for प्रायम्) —[d]) D5 प्रायम् (for तूष्णीम्) D6 प्राय नासीज्जनार्दनात् (sic)

८०

C 14 2259
B 14 80 19
K 14 80 19

वैशंपायन उवाच ।
तथा विलप्योपरता भर्तुः पादौ प्रगृह्य सा ।
उपविष्टाभवद्देवी सोच्छ्वासं पुत्रमीक्षती ॥ १
ततः संज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा बभ्रुवाहनः ।
मातरं तामथालोक्य रणभूमावथाब्रवीत् ॥ २
इतो दुःखतरं किं नु यन्मे माता सुखैधिता ।
भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ ३
निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
मया विनिहतं संख्ये प्रेक्षते दुर्मरं बत ॥ ४
अहोऽस्या हृदयं देव्या दृढं यन्न विदीर्यते ।
व्यूढोरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम् ॥ ५
दुर्मरं पुरुषेणेह मन्ये ह्यध्वन्यनागते ।
यत्र नाहं न मे माता विप्रयुज्येत जीवितात् ॥ ६
अहो धिक्कुरुवीरस्य ह्युरःस्थं काञ्चनं भुवि ।
व्यपविद्धं हतस्येह मया पुत्रेण पश्यत ॥ ७
भो भो पश्यत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि ।

Colophon om in K1 B4 6 D (except D1) M1 — *Adhy name* K2 4 अश्वानुसा(K4 °स)रणेर्जुनवध, K6 G8 चित्रागदावि(G8 °प्र)लाप, B8 अश्वानुसार, D1 उलूपीं प्रति चित्रागदाविलाप — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 98, B1 T1 66, B2 72, T2 G1, 2 65, G8 M4 77, M2 8 64, M1 (*inf lin*) 80.

80

☞ M1 om. this adhy (cf v l. 14 78 1)

1 D8 om the ref — ᵃ) K1 B D (except D1) ततो (for तथा) Ś1 K1 2, 5 D (except Dc1) विरता (D8 °मना) (for [ऊ]परता) — ᵇ) T1 G1 भर्तृ (for भर्तुः) — ᶜ) K2 4 B2 भवेद् (for [अ]भवद्) Ś1 K1 3 5 D (except Dc1) दीना (for देवी) — G1 om 1ᵈ–2ᵃ — ᵈ) Ś1 K6 सश्वास, K3 अश्वास, D1 सन्यस (sic) (for सोच्छ्वास) K1 Dn1 D3 6 इच्छती (for ईक्षती)

2 G1 om 2ᵃ (of v l 1) — ᵃ) K1 सता (sic) (for सज्ञा) — ᶜ) Ś1 K3 5 उपालोक्य (for अथा°) — ᵈ) K2 भूम्याम् (for भूमाव्)

3 ᵃ) K3 ततो (for इतो) K1 5 D3 8 तु (for नु) — ᵇ) K2 3 D1 M2 3 सुखेधि(K3 °दि)ता, K5 सुखोचिता, B3 4 सुदुःखिता, B5 सुखैधिता, G2 सुखोपिता — ᶜ) K1 च (for नि) — ᵈ) K2 4 5 D1 T G2 पतिं मृत (by transp), G3 M2 4 पतिमृता G1 अधिशेते पतिं मृत

4 ᵃ) K2 4 [ऽ]दीन (for ऽरीणा) — ᵇ) B3 D1 6 सर्वशास्त्र (for °शस्त्र) — ᶜ) K1 T1 विनिहित, K3 विनहत (sic) G1 M2 3 सखे — ᵈ) Some MSS प्रेक्ष्यते, Dc1 प्रेक्ष्यते Ś1 K3 दुर्धर, D3 दुर्मर, T G1 दुर्मत (for °र) K2 4 यत, K5 स्वत, B1 2 च ह, G3 M4 पतिं (for बत)

5 ᵃ) Dc1 हृदय ते (hypermetric) (for हृदय) — ᵈ) D1 निहता (sic), G3 M4 पतित (for निहत) Dc1 प्रति, D1 रणे (for पतिम्)

6 ᵃ) Ś1 दुर्धर, K3 दुर्धर्पं, D3 दुर्मरं (for दुर्मर) G3 [अ]ह (for [ह्]ह) — ᵇ) B1 2 5 मन्येथ, B2 4 मन्यामि, Dc1 मान्य च (for मन्ये हि) T G1 काले हि, G2 ह्यार्ये हि (for ह्यध्वनि) K2 4 मन्येह कालया विना, D1 दृष्ट्वा स्वधन्यमाहत (sic), D3 मन्ये ह्यध्वनमागते — ᶜ) K2 माह न, G1 वै हत (for नाह न) — ᵈ) Ś1 विप्रयुज्येय, B1 °मुच्येत, D1 °युज्यत, D2 °युज्य च,, T1 G1 2 न वियुक्ता (G1 °क्त) स्व, G3 विप्रयुक्ता स्व, M1–4 °युक्तौ स्व (for °युज्येत) K2 4 विप्रयुज्या वजीवनात्, K3 °युज्यावनेजित, K5 °युज्य च जीवित

7 ᵃ) K1 B D (except Dc1 D1) हा हा (for अहो) K2 4 अहो धिक्कुरुते वीर (sic) — ᵇ) K1 B1 2 Dn1 D2–6 सन्नाह, K2 4 क्षितिस्थं, B3 4 कवच, B5 तूर्यकं; D1 ककस्थं, T G M4 किरीट, M2 3 कार्मुकं (for ह्युरःस्थं) Ś1 K2–4 D1 धनु (for भुवि) — ᶜ) K1, 2 4 B Dc1 Dn1 D2–5 T2 G1 अपविद्ध; D6 अपि विद्ध; T1 G2 व्यतिविद्धं, M2 3 व्यव° (for व्यप) — Ś1 D1 (hapl) om 7ᵈ–8ᵃ — ᵈ) K1 5 B2 पश्यत, K2 °ति, B3 D4 °ते, T G1 3 M4 °ता

8 Ś1 D1 om 8ᵃᵇᶜ (of v l 7) K2 4 om 8ᵃᵇ — ᵃ) K5 तत (for भो भो) M2 3 वीर्यं (for वीरं)

शयानं वीरशयने मया पुत्रेण पातितम् ॥ ८
ब्राह्मणाः कुरुमुख्यस्य प्रयुक्ता हयसारिणः ।
कुर्वन्तु शान्तिकां त्वद्य रणे योऽयं मया हतः ॥ ९
व्यादिशन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिहाद्य मे ।
सुनृशंसस्य पापस्य पितृहन्तू रणाजिरे ॥ १०
दुश्चरा द्वादश समा हत्वा पितरमद्य वै ।
ममेह सुनृशंसस्य संवीतस्यास्य चर्मणा ॥ ११
शिरःकपाले चास्यैव भुञ्जतः पितुरद्य मे ।
प्रायश्चित्तं हि नास्त्यन्यद्धत्वाद्य पितरं मम ॥ १२
पश्य नागोत्तमसुते भर्तारं निहतं मया ।
कृतं प्रियं मया तेऽद्य निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १३
सोऽहमप्यद्य यास्यामि गतिं पितृनिषेविताम् ।
न शक्नोम्यात्मनात्मानमहं धारयितुं शुभे ॥ १४
सा त्वं मयि मृते मातस्तथा गाण्डीवधन्वनि ।
भव प्रीतिमती देवि सत्येनात्मानमालभे ॥ १५
इत्युक्त्वा स तदा राजा दुःखशोकसमाहतः ।
उपस्पृश्य महाराज दुःखाद्वचनमब्रवीत् ॥ १६
शृण्वन्तु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ।
त्वं च मातर्यथा सत्यं ब्रवीमि भुजगोत्तमे ॥ १७
यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे भरतर्षभः । C. 14 2376 B 14 80 36 K 14 80 36

— b) B3 ब्राह्मग (for °णा) K3 ६ निहत पितर भुवि — c) Dc1 वीरे (for वीर) — d) Dc1 om (hapl) from पुत्रेण up to मया (in 9^{d}) K2 4 पश्यत (K4 °त) (for पातितम्)

9 Dc1 om. up to मया (in 9^{d}) (cf v l 8) — b) K1 4 Dn1 D2–6 ये मुक्ता, B1 . 5 ये युक्ता, D1 प्रयुक्त- T1 हरि (for हय-) — c) Ś1 K3 5 G1 M2 8 कुर्वंति K2 4 शांतिं ये, K3 T G1 2 M4 शांतिक (for °का) B1 2 अद्य (for त्वद्य) K1 B5 Dn1 D4–6 कुर्वंति (B °तु) शांतिं कामन्य, Dc G3 कुर्वंति शांतिकर्मास्य (G3 द्य)

10 a) Dc1 M2 3 व्यादिशति, G3 M4 आदि(G3 °वि)शतु D1 हि (for च) K3 . B3 D1 मे (for किं) — b) D1 मम (for इह) K3 6 D1 M4 वै, B3 4 किं, Dc G3 ते (for मे) — D1 om (hapl) 10^{c}–12^{b} — c) K1 B2 Dn1 D4–6 आनृशसस्य, K2 4 T G1 2 नृशंसस्य च, D3 आनृशस्य च (sic) — d) K2 पितुर् (for पितृ)

11 D1 om 11 (cf v l 10) — c) D6 om [इ]ह — d) K4 सजातश्च, B1 2 मवृतस्य (for मवीतस्य) Ś1 K3 च, K4 [अ]पि (for [अ]स्य) K1 D2 4 G2 कर्मणा, K3 Dc1 वर्मणा, G3 कर्मण (for चर्मणा) D6 मवीत स्याम्बचर्मणा, G1 व्याघ्रचर्मण, M4 मविद्स्यास्य कर्मण

12 D1 om 12^{ab} (cf. v l 10) — a) D6 शिरा कपालि (sic), D3 चात्र, M3 यस्य (for चास्य) — b) Ś1 K2 4 खादत, K1 4 B D (D1 om) युजत, M2 3 भुंजान (for भुञ्जत) D2 अस्य (for अद्य) B2 3 वै (for मे) — c) D1 [अ]स्त्यद्य, D6 [आ]रूप (for [अ]स्त्यन्यद्) — d) D1 हि, D3 धिक् (for [अ]द्य) K2 4 हत्वा पितरमद्य वै (= 11^{b})

13 K1 om 13–15 — a) K5 नागात्मजे पश्य शुभे — b) K2 नियत (for निहत)

14 K1 om 14 (cf v l 13) — a) K5 अथास्य (for अप्यद्य) K4 B D (except D1) सोहमद्य गमिष्यामि — b) Ś1 K2 निषेवित (sic), Dn1 निवेषिता — c) K2 शक्तोद्य, K5 शक्तो हि, M2 3 शक्तोपि, M4 शक्यो हि (for शक्नोमि) G2 अघमात्मानम् (for आत्मना°) K4 न शक्तो स्वात्मनात्मानम्

15 K1 om 15 (cf v l 13) — a) K2 स्वाय (sic), B3 मा त्व (for सा त्व) T1 G1 गते (for मृते) — b) D2 तस्या (for तथा) K2 4 D1 गाजीव-, D4 गाडिव K5 T1 -धन्विनि (for -धन्वनि) — c) G1 3 भवत् (for भव) — d) G1 स तेन (for सत्येन) Ś1 K2. 5 D1 आयुध(K3 °द्ध)म् (for आत्मानम्) K4 सत्यमात्मानमालभेत्

16 a) Ś1 K3 त (for स) K1 B D (except D1) G3 M4 ततो (for तदा) K2 राज्ञा (for राजा) — K2 4 om (hapl) 16^{bc} — b) K5 मयाहत; D1 G3 M4 समन्वित (for -समाहत) — c) Ś1 K3 D1 तदा राजन्, K5 महाराजन्, D6 महातेजा (for महाराज) — d) D4 सुखाद् (for दुःखाद्)

17 a) K3 पापानि (for भूतानि) — b) B4 Dc1 चराणि स्थावराणि च — c) K2 corrupt D1 माता (for मातर्) B3 काम (for सत्य) T1 G1 त्व च बोध शयित्वाह (sic), G3 M4 त्व च बोध यथासत्य

C 14 2376
D 14 80 35
K 14 80 36

अस्मिन्नेव रणोद्देशे शोषयिष्ये कलेवरम् ॥ १८
न हि मे पितरं हत्वा निष्कृतिर्विद्यते क्वचित् ।
नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं गुरुवधार्दितः ॥ १९
वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोशतेन प्रमुच्यते ।
पितरं तु निहत्यैवं दुस्तरा निष्कृतिर्मया ॥ २०
एष वीरो महातेजाः पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः ॥ २१
इत्येवमुक्त्वा नृपते धनंजयसुतो नृपः ।
उपस्पृश्याभवत्तूष्णीं प्रायोपेतो महामतिः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

वैशंपायन उवाच ।
प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरेश्वरे तदा ।
पितृशोकसमाविष्टे सह मात्रा परंतप ॥ १
उलूपी चिन्तयामास तदा संजीवनं मणिम् ।
स चोपातिष्ठत तदा पन्नगानां परायणम् ॥ २
तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता ।

(sic) — [d]) D1 मनीषु G1 M1 शुशामणि (for °शोचमे)

18 [a]) K1 पितरं (hypermetric), K2 4 पिता (for तय) — [b]) K3 4 ममात (for विद्य मे) K1 B D (except D1) नरसत्तम, M2 3 पुरुषर्षभ — [c]) T1 तस्मिन् K1 दैव (for एव) — [d]) K4 शोषयिष्य (sic), M1 ताप° (for शोष°) K2 कलेवरे; S (M1 om) कलेवर

19 [a]) G3 हतु (for हत्वा) K2 न हि मे पितरं हित्वा (sic) — [b]) K2 विजय निष्कृति क्वचित् — [c]) K3 4 5 D1 3 °पद्यामि, K2 पतामि (for °पत्स्यामि) — [d]) B3 4 पितृः; D1 गुरु (for गुरु) K1 °वधा दितः; K3 M1 °र्दित, G2 वधादिति

20 [a]) D2 घोरं (for वीरं) K4 हे (for हि) K2 हित्वा D6 वीरं क्षत्रवधं कृत्वा — [b]) K2 corrupt K3 4 S (M1 om) सहस्रेण (for °शतेन प्र) Ś1 शोध्यते न प्रमुच्यते — [c]) Ś1 K4 नि, K2 हि (for तु) K3 4 B3 [ह]त्व; B1 D2 6 T2 G1 2 M2-4 [त्य]व (for [त्य] च) — [d]) T1 मम (for मया) Ś1 K2 3 D1 निष्कृ (K3 °कृ)तिर्दुर्लभा मया (D1 °म), K1 3 4 B Dc1 Dn D2-6 दुर्लभा निष्कृ(K3 4 Dc1 D2 6 °कृ)तिर्मम

21 [a]) G3 M4 एव (for एष) K1 B D (except D1) T एको, G3 M4 होष (for ह्येको) — [d]) Some MSS निकृति K2 गत (sic), G1 M2 3 कृता (for कुत)

22 D[illegible] — [b]) K1 [illegible] — [c]) [illegible] मत्वा (for [illegible]) — [d]) [illegible] (for [illegible]) [illegible] स्पृश्य महामति — [d]) [illegible] (for मति) [illegible] प्रायोपविष्टो महामति

Colophon [illegible] — After [illegible] K4 [illegible] K1 D1 [illegible], T1 [illegible] — Adhy no (figures, words or both) [illegible] G1 2 66, G3 M2 78, M3 3 [illegible], M4 [illegible] om) 80 (as in text) — Ślokas [illegible] D1 40

81

[illegible] D1 om this adhy. (cf. v. l. 14 79 1)

1 [a]) D1 प्रायोपविष्टे स नृपती — [b]) B मणिपूरेश्वरे तदा; T G1 3 M2-4 मणिपूरेश्वरे नृप (G1 M1 °प); G2 मणिपूरेश्वरे — Dc n (both) 1-2, — [d]) K1 मात्रा सह (by transp.) Ś1 K1 [illegible] Dc1 D[illegible] पर तपे (D2 °प), K1 परंतपे

2 D1 om 2[abc] (cf. v. 1. 1) — [a]) K1 Dc1 उद्दषि; D3 उलूपि — [b]) K1 जीवनं मणिपूरके — [c]) Ś1 सा (for स) G3 M1 2 चोपतिष्ठत T2 तथा (for तदा) — [d]) K1 पन्नगाना B1 2 4 G3 परायन

3 [a]) D2 नि (for तं), Dc1 M1 [इतु]ा (for तु) B1 om , M2 3 कौरव्य — [b]) B Dc1 कौरव्य(Dc1 om

मनःप्रह्लादनीं वाचं सैनिकानामथाब्रवीत् ॥ ३
उत्तिष्ठ मा शुचः पुत्र नैष जिष्णुस्त्वया हतः ।
अजेयः पुरुषैरेष देवैर्वापि सवासवैः ॥ ४
मया तु मोहिनी नाम मायैषा संप्रयोजिता ।
प्रियार्थं पुरुषेन्द्रस्य पितुस्तेऽद्य यशस्विनः ॥ ५
जिज्ञासुर्ह्येष वै पुत्र बलस्य तव कौरवः ।
संग्रामे युध्यतो राजन्नागतः परवीरहा ॥ ६
तस्मादसि मया पुत्र युद्धार्थं परिचोदितः ।
मा पापमात्मनः पुत्र शङ्केथास्त्वण्वपि प्रभो ॥ ७
ऋषिरेष महातेजाः पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
नैनं शक्तो हि संग्रामे जेतुं शक्रोऽपि पुत्रक ॥ ८
अयं तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विशां पते ।
मृतान्मृतान्पन्नगेन्द्रान्यो जीवयति नित्यदा ॥ ९
एतमस्योरसि त्वं तु स्थापयस्व पितुः प्रभो ।
संजीवितं पुनः पुत्र ततो द्रष्टासि पाण्डवम् ॥ १०
इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि मणिं तदा ।
पार्थस्यामिततेजाः स पितुः स्नेहादपापकृत् ॥ ११
तस्मिन्न्यस्ते मणौ वीर जिष्णुरुज्जीवितः प्रभुः । C 14 2392 B 14 80 52 K 14 81 12

कौरव्य)कुलनन्दिनी, G3 M4 पन्नगाधिपते सुता —c) Some MSS -प्रह्लादिनीं

4 Before 4, Ś1 K2–5 D1 M2 3 ins उलूप्युवाच —b) K (except K2) D (except Dc1 D1) [ए]त्र (for [ए]ष) K1 त्वयावित, K5 B (except B5) D (except Dc1 D1) G2 त्वया जित —c) Ś1 अजेयु, K2 4 D1 T2 G3 M2–4 अजय्य, D6 अगम्य (for अजेय) Ś1 D1 एव, G3 M2–4 अन्यैर् (for एष) —d) K1 B Dc1 Dn1 D2–4 T1 G1 तथा (B1 °दा) दे(K1 दं)वै, K2–4 T2 G2 3 M4 देवैरपि, D1 दवै श्चापि, D5 अपि देवै (for देवैर्वापि) D6 ततो देवै सवाधवै

5 a) Some MSS मोहनी —b) K2 D2 3 सर्वैषा (for मा°) K1 B D (except D1) -दर्शिता, G2 -चोदिता (for -योजिता) —c) K1 2 प्रियार्थे G3 M4 प्रियार्थं पुरुषव्याघ्र —d) K5 M2 (also as in text) तेस्य, D6 तव (for तेऽद्य)

6 a) K2 corrupt K3 M4 एष (for ह्येष) K1 2 4 B1, 2 5 Dn1 D2–6 पुत्रस्य (for वै पुत्र) — Ś1 D1 om (hapl) 6b–7a —b) K5 B2 4 Dn1 D2–6 M2 3 कौरव —c) K2 4 युद्धता (sic) S (M1 om.) सग्रामे युध्यमानस्य —d) S (M1 om) संप्राप्त (for आगत)

7 Ś1 D1 om 7a (cf v 1 6) —a) D6 अस्य (for असि) —b) K1, 3 B1 2 5 D (except Dc1) युद्धाय (for °र्थं) K2 4 वीर नोदित, K5 D1 6 परिनो° (K5 °णो°), G1 सम्प्रचो° (for परिचो°) —c) K3 स पापम्, D5 6 मयायम् (sic), G1 मया मम (sic) (for मा पापम्) —d) K2 4 B2 D1 अण्वपि, B1 2 4 Dn1 D3 4 T2 ह्य°, B5 Dc1 ह्यू, G2 त्व हि च, G3 M2–4 त्व रणात् (for त्वण्वपि) Ś1 K1 3 5 D5 शकेथा सूक्ष्म मण्वपि, D2 °था ह्यण्वपि प्रिये, D6 था ह्यवरावपि

8 a) K2 Dc1 एव (for एष) K1 B1 2 5 D (except D1) T1 G1 महानात्मा (for तेजा) —b) Ś1 D1 स्थित, K3 5 स्थिर, B4 Dc1 [ऽ]क्षर, T1 [ऽ]व्यय (for ऽव्यय) K1 2 4 B1 2 5 Dn1 D2–6 पुराण शाश्वतोक्षर (D6 °तोक्षण) —c) Ś1 D5 शक्नोमि, K2 3 शक्नोति, K5 D6 T G1 2 शक्नोति, M4 शक्नोपि (for शक्तो हि) —d) B1–3 M4 शक्तो (for शक्रो) D5 6 S (M1 om) पार्थिव (D5 6 °ब, M3 व) (for पुत्रक)

9 a) Ś1 K3 G1 3 ते (for मे) —c) B3 सुतान्, D5 6 क्षय (for the second मृतान्) K5 यो नागेंद्रान्, D6 न मे राजन् (for पन्नगेन्द्रान्) —d) D5 वै (for यो) T G1 सर्वत, G2 सर्वदा (for नित्यदा) D6 न जीवयीति नित्यदा (sic), G3 M2 4 संजीवयति सर्वदा

10 a) K1 B Dn1 D2–6 T2 G3 एनम्, K2 D1 G2 M4 एवम् (for एतम्) Ś1 K1 3 5 B1, 2 5 D (except Dc1) च, K2 4 हि (for तु) G1 एतन्ममोरासि त्व तु —b) K2 स्थापयास्य, S (M1 om) °याद्य (for °यस्व) —c) K1 B (except B3) Dc1 Dn1 D2–6 तदा पार्थं, K2 4 D1 तत पुत्र (K2 °त्र), K3 G3 M4 पुनस्त(M4 °स्त्व)त्र (for पुन पुत्र) T1 G1 स जीवन पितु पुत्र —d) B1 2 5 Dn1 D2–6 स त्व (for ततो) K3 द्रष्टास्सि, B1–3, 5 द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि) K1 स त्व दृष्टासि पांडव (sic), K2 4 D1 पुनर्द्रष्टासि पाडव, B4 Dc1 साह द्रक्ष्यामि पाडव

11 a) K2 इत्युक्त्वा (sic) —b) D6 तथा (for तदा) —c) K2 4 D1 -वीर्यौजा, D6 तेजस (for -तेजा स) —d) Ś1 K2–4 पुत्र, K1 D2–4 6 पितृ-, D1 पुन (for पितु) Ś1 उपावृत, D5 6 उपायकृत्

C 14 2392
B 14 80 82
K 14 81 12

सुप्तोत्थित इवोत्तस्थौ मृष्टलोहितलोचनः ॥ १२
तमुत्थितं महात्मानं लब्धसंज्ञं मनस्विनम् ।
समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रुवाहनः ॥ १३
उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लक्ष्मीवति प्रभो ।
दिव्याः सुमनसः पुण्या ववृषे पाकशासनः ॥ १४
अनाहता दुन्दुभयः प्रणेदुर्मेघनिस्वनाः ।
साधु साध्विति चाकाशे बभूव सुमहास्वनः ॥ १५
उत्थाय तु महाबाहुः पर्याश्वस्तो धनंजयः ।
बभ्रुवाहनमालिङ्ग्य समाजिघ्रत मूर्धनि ॥ १६
ददर्श चाविदूरेऽस्य मातरं शोककर्शिताम् ।
उलूप्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छद्धनंजयः ॥ १७
किमिदं लक्ष्यते सर्वं शोकविस्मयहर्षवत् ।
रणाजिरममित्रघ्न यदि जानासि शंस मे ॥ १८
जननी च किमर्थं ते रणभूमिमुपागता ।
नागेन्द्रदुहिता चेयमुलूपी किमिहागता ॥ १९
जानाम्यहमिदं युद्धं त्वया मद्वचनात्कृतम् ।
स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदितुम् ॥ २०
तमुवाच ततः पृष्टो मणिपूरपतिस्तदा ।
प्रसाद्य शिरसा विद्वानुलूपी पृच्छ्यतामिति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

---

12 ᵃ) K (except K₄) B (except B₁) Dc₁ Dn₁ D₁₋₄ वीरो — ᵇ) K₁ सु °स्थित D₂ तस्थिवि K (except K₁) D₁ सुप्त , D₂ ₆ प्रभो (for प्रभु) — ᶜ) K₁ corrupt K₂ सुप्तोत्थितः I D₁ D₂₋₄ [illegible] सुप्त (for सुप्तोत्थित) D₁ ₆ [illegible] इवोत्थितः ᵈ) K₃ ₄ दीर्घं , B Dc₁ Dn₁ T G₁ ₂ M₁ ₄ स्पष्ट ; D₁ दृष्टो, M₂ स्पृष्ट (for मृष्ट) — After 12, K ₄ read 14ᵃ

13 K₃ ₄ om 13ᶜᵈ — ᵃ) Ś₁ K₂ D₁ समुत्थित — ᵇ) D₂ समन्वित (for मनस्विनम्) D₁ [illegible] विल

14 K₃ ₄ read 14ᵃ after 12 — ᵃ) D₁ पुरुषव्याघ्र — K₃ ₄ om 14ᵇ — ᵇ) D₃ ₄ ₆ T₁ G₁ ₂ M₁ C₁ लक्ष्मीपति , G₃ M₄ देवपति (for लक्ष्मीवति) T₁ G₁ प्रिये ; G₂ प्रभु (sic) (for प्रभो) — ᶜ) M₂ corrupt — ᵈ) T G₁ ववर्ष (for ववृषे) D₂ पावन (for शासन) G₂ M₁ ववर्ष बलसूदन

15 ᵇ) K₁ B₁ ₂ ₆ Dn₁ D₂₋₆ विनेदुर् (for प्रणे°) Some MSS निस्वना — ᵈ) Ś₁ K₂ ₂ B₁ ₄ D₁ ₂ ₆ T₁ सुम(D₆ स म)हा ; K₄ सुमहन्

16 D₂ om 16 — ᵃ) K₁ B₁ ₂ ₆ D (except Dc₁, D₂ om) च ; K₂ स (for तु) — ᵇ) Dc₁ D₁ corrupt for पर्याश्वस्तो

17 ᵃ) [illegible] Dn₁ [illegible] स्थिते (for तिष्ठन्तीं) [illegible] ब (for सह) [illegible] — ᵇ) [illegible] Dn₁ [illegible] — ᶜ) [illegible] D₁ [illegible] (for ततो°)

18 ᵃ) B₁ ₂ दृष्टं (for सर्वं) — ᶜ) M₁ ₂ — हर्ष — ᶜ) T₁ G₁ रणिराजे — ᵈ) M₁ ₂ जानासि

19 ᵃ) D₁ किमर्थं (for च) — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ D रणाजिरम् (for रणभूमिम्) — K₂ G₁ om (lacᵒ) 19ᶜᵈ — ᶜ) K₁ [illegible] ; [illegible] — ᵈ) D₂ corrupt D₂ ₃ उलूपि Ś₁ K₂ D₂ च किम् (for किमिह) K₄ उलूपी च महात्मना

20 ᵃ) D₁ मद्वं (for इदं) — ᶜ) G₁ M₁ स्त्रियाणां — ᵈ) D₁ हत (for सतम्) D₂ इच्छामि (for इच्छामि)

21 ᵃ) Ś₁ K₁ B D₁ Dn₁ D₁₋₆ T₁ G₁ तथा ; D₂ मया (for तत) — K₂ ₂ दृष्टो K₂ ₄ [illegible] G₁ पुष्टो (for पृष्टो) — ᵇ) B (except B₁) मणिपूर ; T₁ G₁ ₂ M₁₋₄ मणिपुर (for मणिपूर) — ᶜ) Dc₁ विद्वान् — ᵈ) D₁ corrupt D₁ ₃ उलूपीं ; D₁ °पि, T₁ वी K₂ ₂ D₂ T₁ G₁ M₁ ₂ पृच्छ्यताम् K₁ B₁₋₃ Dc₁ Dn₁ D₁₋₃ इत्य (for इति)

Colophon om in K₁ M₁ — (Adhy name) K₁ B Dc₁ Dn₁ D₁ ₃ [illegible]नुसार, K₂ D₁ अर्जुनवाक्ये, D₂ ₄

८२

अर्जुन उवाच ।
किमागमनकृत्यं ते कौरव्यकुलनन्दिनि ।
मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे ॥ १
कच्चित्कुशलकामासि राज्ञोऽस्य भुजगात्मजे ।
मम वा चञ्चलापाङ्गे कच्चित्त्वं शुभमिच्छसि ॥ २
कच्चित्ते पृथुलश्रोणि नाप्रियं शुभदर्शने ।
अकार्षमहमज्ञानादयं वा बभ्रुवाहनः ॥ ३
कच्चिच्च राजपुत्री ते सपत्नी चैत्रवाहिनी ।
चित्राङ्गदा वरारोहा नापराध्यति किंचन ॥ ४
तमुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्त्यथ ।
न मे त्वमपराद्धोऽसि न नृपो बभ्रुवाहनः ।
न जनित्री तथास्येय मम या प्रेष्यवत्स्थिता ॥ ५
श्रूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितम् ।
न मे कोपस्त्वया कार्यः शिरसा त्वा प्रसादये ॥ ६
त्वत्प्रीत्यर्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मयानघ ।
यत्तच्छृणु महाबाहो निखिलेन धनंजय ॥ ७
महाभारतयुद्धे यत्त्वया शान्तनवो नृपः ।
अधर्मेण हतः पार्थ तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ८ C 14 2410 B 14 81 9 K 14 82.8

हयानुसार — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 100, B1.5 72, B2 73, Dn1 M4 (*inf lin*) 81 (as in text), D4 75, T1 68, T2 G1.2 67, G3 M4 79, M2.3 66 — *Śloka no* Dn1 61

82

☞ M1 om. this adhy (cf v l 14 78 1)

1 B3 om. the ref. — a) K3 कार्यं (for -कृत्य) K1 तु, D5 च (for ते) — b) D4.5 T2 G3 M3 नन्दिनी (for -नन्दिनि) — c) B मणपूर, T G M2–4 मणलूर (T1 G3 °रु-) (for मणिपूर) Ś1 K1 B4.5 M2.3 मातस् (for मातुस्)

2 b) Ś1 राज्ञोसि, D6 राज्ञासि (for राज्ञोऽस्य) B (except B3) Dc1 भुजगोत्तमे (for °गात्मजे) — c) K1.2.4.5 B D T G1 मम वा (K2.4 त्व) चप(K4 D1 T G1 चंच)लापागि (K5 °गे) — d) G3 तच (for कच्चित्) Ś1 K3 D1 M4 सुखम् (for शुभम्)

3 a) T G1.2 च (for ते) B3 विपुल° (for पृथुल) — b) K3 न प्रिय, K5 नाप्रय, G3 का प्रिय (sic) (for नाप्रिय) K1 B D (except D1) G2 प्रिय (for शुभ) — c) K2 D1 अकार्यम् (for °र्षम्) — d) K2 वभ्रुवाहन (sic)

4 K1 om. 4ab K2 om 4 K3 G1.3 M4 om (hapl) 4a–5d — a) K4 ते, B1.2 D2.5 तु, B4.5 Dc1 Dn1 D3.4.6 तु (for च) K4 [इ]य (for ते) — b) Ś1 B (except B4) M2 चैत्रवाहनी — c) K4 वरारोहे (for °हा) — d) Ś1 K5 नापराप्नोति, D1 °प्नाति (for °ध्यति)

5 K3 G1.3 M4 om. 5abcd (cf v l 4) — b) K1.2.4 Dc1 Dn1 D2–5.6 प्रहसन्निव (sic), K5 प्राहस त्यथ, B5 प्रज्वल°, D1 T2 प्रहसत्यथ — c) Ś1 K4 D1 अपराधोपि, K2 राधापि, B3 **राध्नोसि, D3 अपवद्धासि (for °राद्धोऽसि) — d) K1 B2 Dn1 D2–6 न हि मे, K4 नृपो वा, M2.3 न तु वा (for न नृपो) — e) B4 D3 जनयित्री, D6 न जनयत्री (hypermetric), G3 तजनित्री (for न जनित्री) K1 तथाय स्वाम्, D1 नृ*स्नेह (for तथास्येय) — f) K3 B3 स मया (for मम या) K3 नाम य प्रेक्ष्यवत्स्थित, K4 अप्रिय प्रत्यव स्थिता, B1.5 मम प्रैष्यव्य(B5 °व्ये व्य)वस्थिता, D5.6 मम प्रेष्यवदास्थिता, T2 मया प्रेष्या व्यवस्थिता, G1 मम प्रेष्य व्यवस्थिता

6 Before 6, T G1.3 M4 ins उलूपी — a) K°.4 तद् (for यद्) K2.4 देव, B3 सर्वं, T1 G1.3 M4 चेय (for चेद) — b) K2.4 पूर्वं (for सर्वं) Ś1 K3 अनुष्ठित (for विचेष्टितम्) — d) Ś1 K3 त्वा, K1 Dc1 om, K2 [अ]द्य (for त्वा) D3 प्रसदधे, D6 प्रसादयेत् (sic) (for °दये)

7 a) K1.5 B D (except D1) त्व(K2.4 त)त्प्रियार्थं (for त्वत्प्रीत्यर्थं) K2.3 Dc1 T G1 तु, K4 D4 च (for हि) — b) K1 Dn1 D2–5 विभो, D6 प्रभो (for [अ]नघ) — c) K1 यत्र ते (hypermetric) (for यत्तत्) — d) K2 D1 निखिलेन (for निखि°)

8 a) K3 Dc1 महाभरत (for °भारत) D4.6 युद्ध

C 14 2410
B 14 81 9
V 14 82 9

न हि भीष्मस्त्वया वीर युध्यमानो निपातितः ।
शिखण्डिना तु संसक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया ॥ ९
तस्य शान्तिमकृत्वा तु त्यजेस्त्वं यदि जीवितम् ।
कर्मणा तेन पापेन पतेथा निरये ध्रुवम् ॥ १०
एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि ।
वसुभिर्वसुधापाल गङ्गया च महामते ॥ ११
पुरा हि श्रुतमेतद्धि वसुभिः कथितं मया ।
गङ्गायास्तीरमागम्य हते शांतनवे नृपे ॥ १२
आप्लुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ।
इदमूचुर्वचो घोरं भागीरथ्या मते तदा ॥ १३
एष शांतनवो भीष्मो निहतः सव्यसाचिना ।
अयुध्यमानः संग्रामे संसक्तोऽन्येन भामिनि ॥ १४
तदनेनाभिषङ्गेण वयमप्यर्जुनं शुभे ।
शापेन योजयामेति तथास्त्विति च साब्रवीत् ॥ १५
तदहं पितुरावेद्य भृशं प्रव्यथितेन्द्रिया ।
अभवं स च तच्छ्रुत्वा विषादमगमत्परम् ॥ १६
पिता तु मे वसून्गत्वा त्वदर्थं समयाचत ।
पुनः पुनः प्रसाद्यैनांस्त एनमिदमब्रुवन् ॥ १७

(for युद्धे) K1 तु, K6 यस्, D2 तत्, G3 [ऽ]य (for यत्) — b) D1 भीष्मो हतो (for शांतनवो) K1 B6 D1 4 M2 3 नृप, Dc1 रणे (for नृप) — c) K1 अधर्मेन (sic) D1 तत (for हत) — d) K4 M2 निकृति (for निष्कृति)

9 b) K2 युद्धमानो K1 Dn1 D2 3 हि, D6 तु (for नि) — c) D1 सु- (for तु) K1 6 B D (except D1) T2 G भ्यु(B3 °श)क्तस् (for संसक्तस्) — d) Ś1 K3 D1 समाश्रित्य (for तमा°) B3 त्वया हत (by transp)

10 K1 2 4 B (except B3) Dc1 D2 3 om 10ab — a) D1 यस्य (for तस्य) Ś1 K3 6 Dn1 D4-6 त्व (for तु) — b) Ś1 K3 त्यक्ष्यथा, K6 B3 Dn1 D1 4 6 त्यजेथा (for स्त्व) D6 त्यजेथा यदि जीवति — d) K2 4 पातव्यो, T1 G M2-4 पतेर्हि (for पतेथा) K6 नरकं, B3 D1 निरय, D4 T G1 नरके (for निरये)

11 a) M2 एका (for एषा) Ś1 K2 3 D1 ते, K6 T2 G M2-4 [अ]त्र (for तु) — b) D3 corrupt Ś1 D4 पुत्राद्यत्, K2 G2 M2 °स्व, M3 4 °र्थं (for °द्या) — c) T G1 2 वसुधापाल वसुभिर् — d) K6 D2 महाद्युते, D3 °मती (for मते)

12 a) K2 न (sic), K4 तु (for हि) K1 D2-6 ते, B1 2 6 च (for धि) K6 पुरा तु श्रुतमेता यद् — b) Ś1 D1 बहुभि (for वसुभि) K2 4 6 मुनिभि (K6 बहुधा) कथित मम — c) K2 3 D1 तीर्थम् (for तीरम्) K1 Dn1 D2-6 आश्रित्य, K2 G3 आसाद्य, B3 6 आगत्य (for आगम्य) — d) Dc1 om (hapl) from शांतनवे up to एष (in 14a) Ś1 K1 2 3 B1-4 Dn1 D2-6 नृप (for नृपे)

13 Dc1 om 13 (cf v l 12) — b) K2 4 ता समेत्य, K6 corrupt, G3 M4 समाप्लुत्य (for समेत्य च) — c) B1 G3 M4 महा- (for वचो) — d) K2 4 भागीरथ (for °रथ्या) Ś1 K3 T1 स्म ते, D6 T2 G1 2 M2 3 मतौ (for मते) T2 G1 तथा (for तदा) G3 M4 भागीरथ्यां महत्त(M4 वचस्त)दा

14 Dc1 om. एष (in 14a) (cf v l 12) — c) K6 आयुध्यमान, G2 स यु° (for अयु°) — d) D6 [ऽ]न्योन्य (sic) (for ऽन्येन) Ś1 K2 4 G2 M3 भामिनी, B1 2 Dc1 Dn1 D2-4 G3 भाविनि (for भामिनि) B3-5 संयु(B3 °श)क्तोन्येन भाविनि

15 a) K3 4 B2 T2 [अ]भिषगेन, K5 Dn1 D1-6 [अ]नुषंगेन Dc1 तदन्येनाभिखगेण — b) K1 B D (except D1) T2 वयमद्य धनजय — c) Ś1 D1 योजयामेह; K2-4 °मीति (K3 °ह) (for °मेति) — d) K2 corrupt, T G1 तांस्तथेति (for तथास्त्विति) D1 चाऽब्रवीत् (for च साब्रवीत्) G2 तास्तथास्त्विति साब्रवीत्

16 a) B1 अय (for अहं) — b) K1 D2-6 प्रविश्य व्यथितेंद्रिया — K2 4 om 16cd — c) Dc1 Dn1 अभव, D6 अभय (for अभव) B3 तु (for च)

17 a) K2 मते (for तु मे) — b) K1 B D (except D1) त्वदर्थे, T1 त्वदर्घं (for °र्थं) K2 4 समयाचित ; D1 °या च तत् (for °याचत) — c) Ś1 तत , K3 अत , Dc1 D1 om (for the first पुन) K2 4 D4 एतास् (for एनास्) D6 6 पुन प्रसाद्य तान्देवास् (D6 °वास्) — d) K1 राजानम्, D2 6 त एवम्; D3 त एतम्, G1 त देवम् (for त एनम्) K3

पुनस्तस्य महाभाग मणिपूरेश्वरो युवा ।
स एनं रणमध्यस्थं शरैः पातयिता भुवि ॥ १८
एवं कृते स नागेन्द्र मुक्तशापो भविष्यति ।
गच्छेति वसुभिश्चोक्तो मम चेदं शशंस सः ॥ १९
तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्माच्छापादसि विमोक्षितः ।
न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत् ॥ २०
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः ।
नात्र दोषो मम मतः कथं वा मन्यसे विभो ॥ २१

इत्येवमुक्तो विजयः प्रसन्नात्माब्रवीदिदम् ।
सर्वं मे सुप्रियं देवि यदेतत्कृतवत्यसि ॥ २२
इत्युक्त्वाथाब्रवीत्पुत्रं मणिपूरेश्वरं जयः ।
चित्राङ्गदायाः शृण्वन्त्याः कौरव्यदुहितुस्तथा ॥ २३
युधिष्ठिरस्याश्वमेधः परां चैत्रीं भविष्यति ।
तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां सहितो नृप ॥ २४
इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा बभ्रुवाहनः ।
उवाच पितरं धीमानिदमस्राविलेक्षणः ॥ २५ C 14 2427 B 14 81 25 K 14 82. 24

इति च (for इदम्) Ś1 D1 त एवमिति चाब्रुवन्, Dc1 तथैव इदमब्रवीत्

18 a) D1 चाप्य, G2 M3-4 अस्य तु (for तस्य) Ś1 K1 महानाग, K4 B1 8 T2 °भागो, K5 °बाहो, G1 °भागे, G3 M4 °राज (for °भाग) — b) B D1 मणपूरेश्वरो, S (M3 om) मणलूरे° (for मणिपूरे°) Ś1 महान् (for युवा) — c) K3 राजान (hypermetric) (for एन) D1 नर (for रण) K1 2 5 B1 2 5 Dn1 D2 4-5 -मध्यस्थ , G1 -मूर्धस्थ (for मध्यस्थं) — d) K3 शिर (for शरैं) D5 याति पिता (for पातयिता)

19 a) G1 कृतेन (for कृते स) — b) D1 6 [अ]मुक्त for मुक्त) — In Dn1, the portion from 19e up to 14 86 16d is lost on the missing folios (128-131) — c) Dc1 स्व (for [इ]ति) K3 चोक्ते, B D1 G2 प्रोक्तो (for चोक्तो) — d) D5 6 न (for म)

20 Dn1 missing (cf v l 19) — ab) B (except B1) स्मृत्वा (for श्रुत्वा) Ś1 K3 4 B1. 2 Dc1 D1 T1 G2 [अ]च, K2 तु, G1 [अ]प्य (for त्व) B1 transp तस्माद् and शापात्स B2 D1 अपि (for असि) — G3 M4 om 20c-22d — c) Ś1 K1 3 T1 G1 2 M2 3 त्वा, Dc1 त्वो (for त्वां) — d) Dc1 समरेष्व पराजयेत् (sic)

21 Dn1 missing (cf v l 19) G3 M4 om 21 (cf v l 20) — b) M2 3 च (for [इ]ह) — c) K1 B1. 2 4 D3-6 T1 G1 हि, K2 4 [अ]स्ति (for [अ]त्र) — d) K3 सुध (for विभो) — After 21, Ś1 K3 D1 ins an addl colophon [*Adhy name* K3 हयानुसरण, D1 उलूपीवाक्यं — *Adhy no* Ś1 101]

22 Dn1 missing (cf v l 19) G3 M4 om 22 (cf v l 20) Before 22, Ś1 K3 D1 ins वैशंपायन उवाच — a) K2 4 उक्ते (for उक्तो) — c) K1 4 5 मम (for मे सु) — d) K3 त्वेतत्, B1 5 Dc1 एवं (for एतत्) K1 कृतवत्पर, K2 °वानासि (sic) (for °वत्यसि)

23 Dn1 missing (cf v l 19) — a) G3 M4 इत्युक्तो K1 B1-3 5 D1-4 6 T2 सोऽब्रवीत्, K5 प्राब्र°, D5 [अ]सौम°, G1 अब्र° (for [अ]थाब्र°) — b) K1 4 5 Dc1 D2-6 मणिपूरपतिं, K2 corrupt, B मणपूरपतिं, D1 मणपूरेश्वर, S (M1 om) मणलूरेश्वरं B3 तदा (for जय) — c) K3 B1 2 4 5 Dc1 शृण्वत्या — d) K3 कौरवा (for कौरव्य) K4 Dc1 दुहितस् (for °तुस्) K1 4 5 B (except B3) D1-6 G तदा (for तथा)

24 Dn1 missing (cf. v l 19) — a) K2 [अ]श्व मेधं (for °मेध) D1 युधिष्ठिराश्वमेध (submetric), T G1 युधिष्ठिराश्वमेधश्च — b) Ś1 परा मैत्री, K1 परा चैत्रां, K2 पचरात्रीं, K3 परा मैत्री, K4 B2 परिचैत्रीं, D2 परिचैत्र्यां; D3 Cv पर चैत्र्यां, G3 परा चैत्री (for परां चैत्रीं) — c) T2 G3 अत्र (for तत्र) K3 G1 2 [आ]गच्छ, B1 4 T2 G3 गच्छे, T1 गच्छ (for [आ]गच्छे) G1 2 सहामात्यैर् — d) K1 मातास्यो (for मातृभ्यां) K3 4 5 तथा (for नृप)

25 Dn1 missing (cf v l 19) — a) K4 उक्ते (for उक्त) — c) Dc1 om from धीमान् up to द्विजातिपरि (in 26d) Ś1 K3 B1 T1 G2 3 M1 वचन (for पितर) — d) Ś1 इद साश्रुविलेक्षण , K2 4 इदमस्त्र(K4 स्त्रा)विलेक्षण (sic), K5 G2 M2 3 इदं मास्रा°, D1 वचनं कमले

26 Dn1 missing (cf v l 19) Dc1 om up to

C 14 2427
B 14 81 26
K 14 82 23

उपयास्यामि धर्मज्ञ भवतः शासनादहम् ।
अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरिवेषकः ॥ २६
मम त्वनुग्रहार्थाय प्रविशस्व पुरं स्वकम् ।
भार्याभ्यां सह शत्रुघ्न मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ २७
उषित्वेह विशल्यस्त्वं सुखं स्वे वेश्मनि प्रभो ।
पुनरश्वानुगमनं कर्तासि जयतां वर ॥ २८
इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरकेतनः ।
स्मयन्प्रोवाच कौन्तेयस्तदा चित्राङ्गदासुतम् ॥ २९
विदितं ते महाबाहो यथा दीक्षां चराम्यहम् ।
न स तावत्प्रवेक्ष्यामि पुरं ते पृथुलोचन ॥ ३०
यथाकामं प्रयात्येष यज्ञियश्च तुरंगमः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम ॥ ३१
स तत्र विधिवत्तेन पूजितः पाकशासनिः ।
भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाद्भरतसत्तमः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

द्विजातिपरि (in 26^d) (cf v l 25) — ^a) K_2 D_1 उपायास्यामि K_6 भवतो (for धर्मज्ञ) — D_2 om 26^b–27^c. — ^b) K_5 शासनाद्धर्मज्ञ प्रति — ^c) K_4 B_2 T_1 अश्वमेध (for °मेधे) — ^d) $Ś_1$ K_3 $B_{3.5}$ $D_{2.8}$ वेशक $K_{2.4}$ धर्मराजस्य धीमत

27 Dn_1 missing (cf v l 19) D_2 om 27^{abc} (cf v l 26) — ^a) $K_{2.4}$ G_3 M_{2-4} अनुग्रहार्थं हि, B_2 °ग्रहार्था वै (sic), T $G_{1.2}$ °ग्रहार्थं वै (for °ग्रहार्थाय) — ^b) $B_{1.2}$ प्रविशेद्, Dc_1 °वेश; T_1 प्रविशस्व (for प्रवि°) $B_{1.3}$ $D_{1.4}$ स्वकं पुरं (by transp). — ^c) G_3 भार्यया (for भार्याभ्यां) K_1 $B_{1.3}$ D_{4-6} धर्मज्ञ (for शत्रुघ्न) — ^d) $Ś_1$ K_{2-4} B_3 Dc_1 D_1 T_1 G_1 अत्र, D_3 T_2 G_3 M_1 तत्र (for तेऽत्र)

28 Dn_1 missing (cf v l 19) — ^a) S (M_1 om) च (for [इ]ह) K_1 $B_{1.2.5}$ Dc_1 D_{2-6} निशामेकां (for विशल्यस्त्व) — ^b) K_2 सुखे (for सुखं) K_1 B Dc_1 $D_{2.5.6}$ स्व(D_6 सु)भवने; G_2 M_1 वेश्मनि च (for स्वे वेश्मनि) B_1 विभो (for प्रभो) D_5 सुखं स्वभवने नृप — ^c) K_2 D_3 corrupt $Ś_1$ परतो (for पुनर्) K_1 D_2 चाश्वानु- (for अ°) D_1 तुरगस्यानुगमन — ^d) B_1 यजतां (for जयतां) Dc_1 D_3 M_2 वर, D_2 वर D_1 कर्तासि जयशङ्कर (sic)

29 Dn_1 missing (cf v l 19) — ^a) D_6 इत्युक्त्वा T G_1 सदा तेन (for तु पुत्रेण) — ^c) D_2 स्मरन्, S (M_1 om) हसन् (for स्मयन्) $B_{1.3-5}$ Dc_1 उवाच (for प्रोवाच) — ^d) D_6 ततो (for तदा) D_1 चित्रांगदास्वहो (sic), T G_1 °त्मज (for °सुतम्)

30 Dn_1 missing (cf v l 19) $K_{2.4}$ om 30^a–31^b D_1 om 30^a — ^b) D_6 तथा (for यथा) Dc_1 चरामि (for च°) — ^c) $D_{4.6}$ om, G_2 तत् (for न) $Ś_1$ K_3 D_1 तु; D_1 om, G_3 च; M_1 हि (for स) D_6 प्रविश्यामि (for प्रवे°) — ^d) K_3 शुभ (for पृथु) K_3 लोचन, B_3 D_5 °न (for °न) B_1 पुर पृथुल्लोचन

31 Dn_1 missing (cf v l 19) $K_{2.4}$ om 31^{ab} (cf v l 30) — ^a) T $G_{1.2}$ यथाकालं (for °काम) $Ś_1$ K_6 T_2 प्रयातु, K_1 B Dc_1 D_{2-5} व्रजति (D_5 °तु); D_6 प्रव्रजति (hypermetric), M_1 यथा हि (for प्रयाति) D_6 [ए]व (for [ए]ष) — ^b) K_6 T_1 $G_{1.2}$ M_1 याज्ञि यश्च, T_2 G_3 $M_{2.3}$ याज्ञीयश्च (for यज्ञि°) M_1 स (for च) K_1 B Dc_1 D_{2-5} यज्ञियो(B_2 D_{1-6} °या)श्वो नरर्षभ (B_2 °रोत्तम) — ^d) D_1 partly damaged M_2 स्व (for न) D_6 स्थाने T G_1 [ऽ]नघ (for मम)

32 Dn_1 missing (cf v l 19) — ^a) $K_{2.4}$ तेन (for तत्र) — ^b) D_2 पाकशासन (for °सनि) — ^c) $K_{2.4}$ भार्याभ्यां समनुज्ञात — ^d) Dc_1 प्रयाद् (for प्रायाद्) K_{1-4} B_5 Dc_1 $D_{1-3.5.6}$ भ(K_3 भा)रतसत्तम

Colophon om in M_1 missing in Dn_1 — *Adhy name* $K_{2.4}$ बभ्रुवाहनयुद्ध, K_3 हयानुसरणं; K_5 अर्जुन प्रसाद; B अश्वानुसार, D_1 अश्वानुसरण, $D_{5.6}$ हयानुसार — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 102, $B_{1.5}$ 79, B_2 74, D_1 76, T_1 69, T_2 $G_{1.2}$ 68, G_3 M_1 80, $M_{2.3}$ 97, M_1 (*inf lin*) 83

८३

वैशंपायन उवाच ।

स तु वाजी समुद्रान्तां पर्येत्य पृथिवीमिमाम् ।
निवृत्तोऽभिमुखो राजन्येन नागाह्वयं पुरम् ॥ १
अनुगच्छंश्च तेजस्वी निवृत्तोऽथ किरीटभृत् ।
यदृच्छया समापेदे पुरं राजगृहं तदा ॥ २
तमभ्यागतं राजा जरासंधात्मजात्मजः ।
क्षत्रधर्मे स्थितो वीरः समरायाजुहाव ह ॥ ३
ततः पुरात्स निष्क्रम्य रथी धन्वी शरी तली ।
मेघसंधिः पदातिं तं धनंजयमुपाद्रवत् ॥ ४
आसाद्य च महातेजा मेघसंधिर्धनंजयम् ।
बालभावान्महाराज प्रोवाचेदं न कौशलात् ॥ ५
किमयं चार्यते वाजी स्त्रीमध्य इव भारत ।
हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व विमोक्षणे ॥ ६
अदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम ।
करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि वा ॥ ७
इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं पाण्डवः प्रहसन्निव । C 14 2442 P 14 82 8 K 14 83 8

83

☞ This adhy is missing in Dn1 (cf. v l 14 82 19) B2 is not collated for this adhy

1 ^{a}) D1 च (for तु) B8 राजा (for वाजी) K2–4 समुद्रात —^{b}) Ś1 पर्यंटत्, K2 D1 corrupt, D5 पर्यौति, T G1 2 परीत्य ; G8 अभ्येत्य (for पर्येत्य) K1 3 B1. 3 4 D (Dn1 missing) वसुधाम् (for पृथिवीम्) —^{d}) K2 नाह्वयत (sic), B2 नागपुर (for नागाह्वय) K1 B1. 4 5 Dc1 D2–6 G1 येन वारणसाह्वय

2 ^{a}) B3 4 तु, D3 T G1 3 स (for च) K1 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) तुरग (for तेजस्वी) K3 तमन्वगच्छत्तेजस्वी —^{b}) B2 [s]भि (for sथ) K4 D4 किरीटिभृत्, D8 किरीटवत्, G2 °धृक् (for °भृत्) —^{c}) D2 यादशाया (sic) (for यदृच्छया) —^{d}) M1 तथा (for तदा)

3 ^{a}) D2 4 दृष्ट्वा (for राजा) K (except K3) B1 3–5 Dc1 D1 2 4 6 तमभ्यागतं दृष्ट्वा (K2 4 D1 राजा) —^{b}) K1 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) महदेवात्मज प्रभो —^{c}) K5 क्षत्रधर्मे (for °धर्मे) K3 धर्मक्षत्रे स्थिता वीरा ; D3 क्षत्रधर्मस्थितो धीर —^{d}) Dc1 corrupt. K1 जुहाव (for [आ]जुहाव) K1 D1 6 स ; K3 B1 हं (for ह)

4 ^{a}) M1 परान् (for पुरात्) K6 M2. 3 वि (for स) —^{b}) G3 गदी (for शरी) Ś1 K6 D4 बली, K3 तले, G1 गदी, G3 शरी (for तली) —^{c}) K1 D1–5 T2 पदातिस् (for °तिं) K3 4 6 G3 च ; B4 Dc1 तु ; M2 3 वै (for तं) —^{d}) T G1 2 उपागमत् (for °द्रवत्)

5 ^{a}) G3 तु, M1 स (for च) —^{c}) G3 महातेजा (for °राज) —^{d}) Dc1 [पु]न (for [इ]दं) Ś1 K1 3 च, T1 G3 स (for न)

6 ^{a}) D3 त विजयं (hypermetric), M2 3 किमिये (for किमय) D6 चार्यंति (sic) G3 किमश्वश्चोद्यते वाजी —^{b}) G3 स्त्रीमध्याद् B3 इति (for इव) K4 5 पाडव, S कौरव (for भारत) —^{c}) Ś1 K3 हयमेत, Dc1 अयमेन, D1 अहमेत (for हयमेन) M1 हनिष्यामि (for हरि) K2 4 हयमेष करिष्यामि — D1 om (hapl) 6^{d}–7^{c} —^{d}) Ś1 प्रयताश्व-, K2 4 5 °तास्य, D3 *यतस्व — After 6, G3 ins 155*

7 D1 om 7^{abc} (cf v l 6) G3 om. 7^{a} —^{a}) Dc1 D5 6 अदत्तानुनय (Dc1 °यौ) युद्धे ; G1 नसुयुद्धेय ; M1 अनुप्रदत्तानुनयो —^{b}) Ś1 K3 यदा त्वं, K2 4 यत्त्वं (for यदि त्वं) D6 यदि त्व यदि मन्यसे ; G3 यदि त्वं भ्रातृभि सह — T1 G2 ins after 7^{b} G3 after 6

155* आर्तो ननु पुरा युद्धे

T1 cont

156* शिल्प इत्यपि पारग ।

—^{c}) K2 T2 G1 तथा, B3 सदा (for तव) M1 तवातिथ्य करिष्यामि —^{d}) D1 तत्राद्य (for प्रहर) K1. 4 D2–6 च ; K6 [अ]हं ; B1 हे (for वा) T G1 2 प्रभवा (T1 °हरा) मि तवाग्रत

8 ^{a}) K1 (also as in text) प्रत्युक्त, K3 D6 इत्युक्त्वा (for °क्त) B1 S [इ]दं (for [ए]नं) —^{b}) K1

C 14 2442
D 14 82 B
K 14 83 C

विघ्नकर्ता मया वार्य इति मे व्रतमाहितम् ॥ ८
भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।
प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९
इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
किरञ्शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रदृक् ॥ १०
ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
चकार मोघांस्तान्बाणानयत्नाद्भरतर्षभ ॥ ११
स मोघं तस्य बाणौघं कृत्वा वानरकेतनः ।
शरान्मुमोच ज्वलितान्दीप्तास्यानिव पन्नगान् ॥ १२
ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्रे हयेषु च ।
अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥ १३
संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे फल्गुनस्य ह ।
मन्यमानः स्ववीर्यं तन्मागधः प्राहिणोच्छरान् ॥ १४
ततो गाण्डीवभृच्छूरो मागधेन समाहतः ।
बभौ वासन्तिक इव पलाशः पुष्पितो महान् ॥ १५
अवध्यमानः सोऽभ्यघ्नन्मागधः पाण्डवर्षभम् ।

B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) प्रहसन्निव पाण्डव — c) K4 त्वया (for मया) T2 [आ]वाप्य; G2 वाप्य (for वार्य) K3 प्रथम न हरामीति — d) K1 आस्थित (for आहितम्)

9 a) Ś1 K3 भ्राता; M2 3 भ्रातृ (for भ्रात्रा) K1 ज्येष्ठो नो (for ज्येष्ठेन) M1 भ्रातृज्येष्ठेन नृपतेस् — b) D3 ते च; G3 तदा (for तव) — c) K1 D3 6 यथा शक्तिर्, K6 M यथाशक्त्या (for °शक्ति) — d) K1 चान्यद् (for मन्युर्) K3 विद्विते (for विद्यते) —After 9, Ś1 K3 ins an addl colophon [*Adhy name* K3 हयानुसारणं — *Adhy no* Ś1 103].

10 Before 10, Ś1 K3 ins वैशंपायन उवाच — a) K3 [उ]क्त्वा (for [उ]क्त) K1 प्राहय, K2 4 पांडव; K3 D6 T2 प्रहरन् (for प्रा°) K1 पूर्वे (for पूर्वं) — b) K2 4 प्रा(K4 प्र)हरन्, K6 M पांडवे (for पाण्डवं) K3 मगधेश्वरा, B4 D1 मागधेश्वर; G2 मग धाधिप (for °धेश्वर) — G3 om 10cd D1 reads 10c-20d after 14 84 10 — c) D3 विकरन् (hyper metric) (for किरन्) D6 8 शत- (for शर) — d) K1 च (for [इ]व)

11 For the sequence in D1, cf v l 10 — a) K1 corrupt K2 D1 गांजीव (for गाण्डीव) — b) D1 गांजीव (for गाण्डीव) K3 4 प्रेरितै; B1 3 D3-6 -प्रहितै (for प्रेषितै) K1 गाधवंप्रहितैं शरैं — c) T G1 2 चकार बाणांस्तान्मोघान्; G3 °र बाणान्मोघांस्तान् — d) Ś1 K3 G1 2 अयत्नान; K1 D2 3 स यत्नाद् (D2 °न्); K2 4 यथावद्; B3 प्रयत्नाद्; D4-6 सपत्रान् (for अयत्नाद्). K4 G3 भरतर्षभ B4 Dn1 यत्नाद्भरतसत्तम

12 For the sequence in D1, cf v l 10 — a) M1 मोघस् (sic) (for मोघ). B3 om. तस्य बाणौघ K3 4 6 स मोघांस्तस्य बाणौघान् — c) B3 4 Dn1 युयोज (for मुमोच) K3 4 दीप्ताग्रान् (for ज्वलितान्) — d) K3 4 ज्वलितान् (for दीप्तास्यान्) B3 पन्नग

13 For the sequence in D1, cf v l 10 — a) B3 ध्वज (for ध्वजे) B4 T1 G1 M1 4 पताके (B4 M1 °क) (for पताका) K3 दंडेन, K3-5 D1 T G1 2 दंडे च (for दण्डेषु) G3 रथे पताके प्रान्देशे — b) K1 रथपत्र; K3 4 D1 G2 रथे यंत्रे; K3 5 B1 D3-6 T2 G3 रथपत्र, B1 °पत्, B3 °दंड; B4 T1 G1 रथे पत्र, D3 रथपत्र, D3 रथे पत्र (for रथयन्त्रे) — d) M1 शरीरेषु (for न शरीरे) B1 D2 शरीरण (sic) (for शरीरे न)

14 For the sequence in D1, cf v l 10 — a) K1 संरक्ष्यमान; K3 4 5 G M स रक्ष्यमाण K1 पार्थेण — b) Some MSS फाल्गुनस्य; Ś1 K3 फाल्गुणस्य K3 4 D1 T1 M3-4 च (for ह) K1 B1 3-5 Dc1 D3-6 T2 शरीरे सव्यसाचिना — c) K3 M1 मद्वीर्यं, D6 स्ववी र्यंस् (for स्ववीर्यं) K4 G2 तं, B3 च; B4 M1 तु (for तन्) K6 मन्यमान स्वकं वीर्यं — d) Ś1 प्राहि नोत्; D3 प्रहिणोच् ❀ Cv पार्थेन शरीरे संरक्ष्यमाण मेघसन्धि। फल्गुनस्य सत्कर्म स्ववीर्यं मन्यमान सन् प्राहिणो दिति योजना। ❀

15 For the sequence in D1, cf v l 10 — a) K2 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-) B1 3-5 Dc1 D3-6 धन्वा तु (for -भृच्छूरो) K1 ततो गांधर्वधन्वा तु — b) K3 मागधेय (for °धेन) K1 3 B3 4 Dc1 D3 भृशं हत; K2 4 B1 3 D2 4 G3 भृशाहत, D3 6 भृशा कुल (for समाहत) Ś1 मागधेयसमाहित — c) Ś1 G3 बभौ वसंत इव तत् (G3 स), K1 3 B1 3 Dc1 D3-6 बभौ वसंतसमये; K3 वयस संभृत इव (sic), K4 वसंतसंभृत इव, K6 B3 4 बभौ वसंतांत इव; D1 बभूवाथ वसंते वै. — d) Ś1 किंशुक; D3 पालाश- (for प°) K1 सुस्थितो (for पुष्पितो) B1 D3-6 यथा (for महान्) K3

तेन तस्थौ स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ १६
सव्यसाची तु संक्रुद्धो विकृष्य बलवद्धनुः ।
हयांश्चकार निर्देहान्सारथेश्च शिरोऽहरत् ॥ १७
धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचकर्त ह ।
हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८
स राजा व्यथितो व्यश्वो विधनुर्हतसारथिः ।
गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवान् ॥ १९
तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् ।
शरैश्चकर्त बहुधा बहुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ २०
सा गदा शकलीभूता विशीर्णमणिबन्धना ।
व्याली निर्मुच्यमानेव पपातास्य सहस्रधा ॥ २१
विरथं तं विधन्वानं गदया परिवर्जितम् ।
नैच्छत्ताडयितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२
तत एनं विमनसं क्षत्रधर्मे समास्थितम् ।
सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्कपिकेतनः ॥ २३
पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् । C 14 2458 B 14 82 23 K 14 83 24

पुष्पित इव किंशुक

16 For the sequence in D1, cf v l 10 —a) Ś1 K3 damaged, B4 G3 स वध्यमान, Dc1 अयुध्यमान (for अव°) D1 om सो Ś1 K3 B3 सोभिघ्नन्, K1 2 4 [s]सौम्य° (sic), B3 सोत्य°, G2 सोम्यायान, G3 मामर्पान् (for सोऽभ्यघ्नन्) —b) Ś1 K3 om मागध Ś1 K1-3 D3 M2 पादवर्षम —c) G3 तु (for स) K2 4 कौरव्यं, K5 कौरव्यो, D1 (also as in text) कौंतेय (for कौरव्य) —d) D1 लोके (for लोक-) K3 -नायस्य (for वीरस्य) D4 दंशने, D6 दशनि (for दर्शने)

17 For the sequence in D1, cf v l 10 —a) K3 च रा, K4 च स, Dc1 भृशं, G2 सुस (for तु सं) —b) K4 विधूप्य, B2 आकृष्य, D1 [s]वकृष्य —c) K1 3 B1 3-5 Dc1 D2-6 निर्जीवान्, D1 निदेशान्, G3 निश्चेष्टान् (for निर्देहान्)

18 For the sequence in D1, cf v l 10 —a) Ś1 K3 D1 बृहत्; K1 महा, K2 4 रणे (for महत्) B4 5 चैव (for चित्र) G3 धनुश्चास्य बृहच्छ्रम —b) T G1 क्षुरेन (for क्षुरेण) K5 नि (for प्र) K3 3 B4 क्षुरप्रेण चकर्त ह, D3 G3 क्षुरेण प्र(G3 त्रि)चकर्त ह —c) K2 5 हस्ताघ्वापं, D1 हस्तावाप; D3 हस्त वाप (sic) (for हस्तावाप) Ś1 K3 5 D1 M पताकाश्च, K2 T2 G2 3 पताक —d) K5 [पु]व (for [अ]स्य) K2 4 D6 निपातयत् (D6 यन्) (for न्य°)

19 For the sequence in D1, cf v l 10 —a) K5 T G1 3 विरथो (for व्यथितो) K1 corrupt, K4 व्यग्रो (for व्यश्वो) M4 तत स राजा व्यथितो —b) T G1 3 M4 विधन्वा (for विधनुर्) K2 4 च विसारथि (for हतसा°) G3 विधनुष्को विसारथि —c) K2 वेगेन (for कौन्तेयम्) —d) K5 वीर्यवान् (for वेग°)

20 For the sequence in D1, cf v l 10 —b) K1 2 4 D1-3 6 परिष्कृतां; K3 °ष्कृतान् (for °ष्कृताम्) —c) K4 स्वरैश् (for शरैश्) T G1 2 बहुभिर्, M निशितैर् (for बहुधा) —d) G3 गात्र (for गृध्र) K2 4 पत्रिभि, B4 वाजिभि (for °तै) K5 बहुधा गृध्रवाजिभि, B1 3 Dc1 बहुभिर्गार्ध्रराजितै (B3 °पत्रिभि, Dc1 °वाहिभि); T G1 2 निशितैर्दृढ वाजितै (G2 °कै)

21 For the sequence in D1, cf v l 10 —a) D3 प्रशसा (sic) (for सा गदा) Ś1 शकलीभूत्वा, K4 B1 5 D3 सकलीभूता, D1 शकला° (for शकली°) —b) T G1 3 विकीर्ण (for विशीर्ण) K5 मतिमधना (for मणि) —c) Ś1 K3 व्याडी, S व्याळी (for व्याली) K1 B1 4 5 Dc1 D2-6 T2 G2 M4 विमुच्यमानेव (D5 6 °न), D1 निमुच्यमानैव (for निर्मुच्यमानेव) —d) K1 B1 5 D2-6 पपात धरणीतले, B3 4 Dc1 निपपात धरातले

22 For the sequence in D1, cf v l 10 —a) K3 वितथे (for विरथं) Ś1 K3 D1 G3 विधनुष, M3 वितन्वानं (for विध°) K1 2 4 5 B1 3-5 Dc1 D2-6 विरथ विधनुष्कं च —b) D3 गदाया (for गदया) —D5 6 Bom ed om 22c-23b —c) Ś1 D1 नैच्छस् K1 T2 मारयितुं, G3 ताप (for ताड°) K2 M5 श्रीमान् B1 3-5 Dc1 D2-4 नैच्छन्मारयितुं धीमान् —d) K2 corrupt. Ś1 K3 D1 समरे (for अर्जुन) K1 B1 3-5 Dc1 D2-4 स बलाग्रणी (for समराग्रणी)

23 For the sequence in D1, cf v l 10 D5 6 om 23ab (cf. v l 22) —a) K5 D1 तत एवं; D3 स एन स (sic) (for तत एनं) B3-5 विमनस्क (for °नसं) —b) K3 D1 T1 G1 2 क्षत्रधर्मं, K5 T2 G3 M4 °धर्म- Ś1 K3 समास्थित, K1 B1, 3-5 Dc1

C 14 24*6 D 14 22 13 K 14 83 24 यद्धेतत्समरे कर्म तव बालस्य पार्थिव ॥ २४
युधिष्ठिरस्य संदेशो न हन्तव्या नृपा इति ।
तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे ॥ २५
इति मत्वा स चात्मानं प्रत्यादिष्टं स्म मागधः ।
तथ्यमित्यवगम्यैनं प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् ॥ २६
तमर्जुनः समाश्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् ।
आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २७
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं हयम् ।
फल्गुनं च युधां श्रेष्ठं विधिवत्सहदेवजः ॥ २८
ततो यथेष्टमगमत्पुनरेव स केसरी ।
ततः समुद्रतीरेण वङ्गान्पुण्ड्रान्सकेरलान् ॥ २९
तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्यान्यनेकशः ।
विजिग्ये धनुषा राजन्गाण्डीवेन धनंजयः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1-4 व्यवस्थित (D1 °त) (for समा) —°) K3 सांत्व पूर्वम्, B1 4 सांत्वपूर्वम् (for सान्त्व°)

24 For the sequence in D1, cf v 1 10 —a) G2 क्षत्रधर्मो (for °धर्मो) —b) D6 corrupt —c) D1 corrupt M1 [ब]त (for [ब]तत्) Ś1 K1 सागरे (for समरे) —d) K3 न च बालस्य; B1 बालस्य तव (by transp)

25 For the sequence in D1, cf v 1 10 —a) K3 D1 युधिष्ठिरात्तु (for °रस्य) G1 संदेशात् —b) D1 corrupt D3 हतव्य —c) K3 जीवस्य (for °सि) G3 मे राजन् (for राजंस्त्वम्) —d) K2 मापराधो; K3 अपराधो, T1 °राधे, G1 सापराधो (for अपराद्धो) B2 G3 M [ऽ]सि (for ऽपि) G1 मत (for रणे)

26 For the sequence in D1, cf v 1 10 —a) D3 दृष्ट्वा; M1 श्रुत्वा (for मत्वा) K1 2 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) तदा (for स च) —b) B3-5 प्रत्याख्यातं; D1 G1 °दिष्ट (for °दिष्टं) K4 B1 2-5 Dn1 D1 T G स (for स्म) D1 6 मागध (for मागध) K1 प्रत्यादिष्टस्य मागध —K3 4 om 26cd —c) K1 B1 3-5 Dn1 D2-6 अपि (for अव) S (except G3) [द्]दं (for [ए]नं) —d) K3 प्राञ्जलि र्वाक्यमब्रवीत् —After 26, K1 2 D2-6 ins

157* पराजितोऽस्मि भद्रं ते नाहं योद्धुमिहोत्सहे ।
यच्च कृत्यं मया तेऽद्य तद्ब्रूहि कृतमेव तु ।

[(L 2) K1 यत् (for च)]

27 For the sequence in D1, cf v 1 10 —a) K3 समाश्वस्य —Before 27c, M1 ins अर्जुन —c) Ś1 K1 2 मैत्रीम्; K3 चैत्री; D1 चैत्रा (for चैत्रीम्) —d) T G1 2 हु (for न)

28 For the sequence in D1, cf v 1 10 —a) K3 [इ]ति (for [उ]क्त) —c) Some MSS फाल्गुनं, Ś1 K3 फल्गुणं T G1 अर्जुनं (for फल्गुनं) K1 D1-4 M1 युधि (for युधां) K4 श्रेष्ठो (for श्रेष्ठं) —d) K1 2 जरासंधात्मजात्मज

29 For the sequence in D1, cf v 1 10 —a) K3 तथो (for ततो) D1 6 समगात् (for अगमत्) —b) B1 Dn1 तु; D1 नु (for स). K1 B1 3-5 D1 6 केसरी; S वीरय (for केसरी) K3 4 पुनरेव हयाग्रणी —c) M1 समुद्रं (for समुद्र) —d) B1 3 4 (marg) 5 D पुण्ड्रान्; B1 Dn1 स पु; T2 G2 वङ्गान् (for वङ्गान्) K3 D1 पुंड्रान्; B1 2 4 (marg) 5 ओड्रान्; D1 चैव; T G1 3 पुं, G2 पौण्ड्रान् (for पुण्ड्रान्) K1 3 B1-3 Dn1 D-4 सकोसलान्; T1 G1 2 च केरलान् (for सकेरलान्) —After 29, S (except G3) ins the colophon

30 a) Dn1 om one तत्र K3 भूरीणि; T2 G1 2 या° (for भू°) T1 तत्रैव पार्थिवो योधान् —b) K3 म्लेच्छ; K1 4 सेनु; D1 2 म्लेछ (for म्लेच्छ) —c) K2 4 निर्जित्य; K3 B3 G3 M2-4 विजित्य; D3 विजिग्ये (for विजिग्ये) —d) K3 4 5 D1 जगाम सः; K3 गाण्डीवेन (for °वेन)

Colophon ins in S (except G3) after 29, missing in Dn1 —Adhy name K1 B1 3-5 Dn1 अश्वानुसार, K3 4 अश्वानुसरणं; K2 हयानुसरणं; K3 D1 मागधपराजय; D2 6 हयानुसार; T1 M1-3 हयचर्या —Adhy no (figures, words or both) Ś1 104, B1 2 90, D3 77, T1 70; T2 G1 3 69, G2 81, M1 4 64, M2 3 68, M4 (inf lin) 84.

८४

वैशंपायन उवाच ।

मागधेनार्चितो राजन्पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम् ॥ १
ततः स पुनरावृत्य हयः कामचरो बली ।
आससाद पुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाह्वयाम् ॥ २
शरभेणार्चितस्तत्र शिशुपालात्मजेन सः ।
युद्धपूर्वेण मानेन पूजया च महाबलः ॥ ३
तत्रार्चितो ययौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः ।
काशीनन्ध्रान्कोसलांश्च किरातानथ तङ्गणान् ॥ ४
तत्र पूजां यथान्यायं प्रतिगृह्य स पाण्डवः ।
पुनरावृत्य कौन्तेयो दशार्णानगमत्तदा ॥ ५
तत्र चित्राङ्गदो नाम बलवान्वसुधाधिपः ।
तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम् ॥ ६
तं चापि वशमानीय किरीटी पुरुषर्षभः ।
निषादराज्ञो विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ॥ ७
एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे तदा ।
ततश्चक्रे निषादैः स संग्रामं रोमहर्षणम् ॥ ८
ततस्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः ।　C 14 2474 B 14 83 9 K 14 84 9

84

☞ This adhy is missing in Dn1 (cf v 1 14 82 19) B2 is not collated for this adhy

1 K4 om the ref G1 om 1ab — a) K3 आर्जितो, D1 अर्चिते, G3 आर्दितो (for अर्चितो) — b) K1 4 5 पाडव परवीरहा — d) B. वारयामास (for चार°)

2 a) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) T1 G1 आवर्त्य (for आवृत्य) K3 4 तत पुनरुपाहृत्य — d) D1 corrupt Ś1 शक्तिमाह्वया, K1 3 4 शुक्ति-साह्वय, K5 °साह्वयाद्, B1 Dc1 °काह्वया, D4 मुक्ति काह्वयां, G3 चेदिमाह्वय, M2 3 शुक्तिकाह्वया (for शुक्ति माह्वयाम्)

3 a) K5 [आ]त्मनस् (for [अ]र्चितस्) — b) K1 B1 2-5 D (except D1, Dn1 missing) शिशुपालसुतेन स — c) K2 4 5 प्रीति, G3 ययु (for युद्ध) T1 G1 2 M दानेन (for मानेन) K1 B1 3-5 Dc1 D2-6 T2 युद्धपूर्वं तदा तेन (D6 T2 °दानेन) — d) D1 स (for च) K1 D1 महाबल

4 a) Ś1 K1 D2-6 ततो, K3 अत्र (for तत्र) — b) Ś1 K3 5 D1 तत, D5 6 नत्र (for तदा) K2 तदा स पुरुषोत्तम — c) K1 5 D1-6 G3 अ(D3 आं)गान्, K4 M3 आंध्रान, B1 3 दर्वान्, B4 दशालान् (hypermetric), Dc1 औड्रान्; T G1 2 मद्रान् (for अन्ध्रान्) Ś1 K2 4 5 B1 3 Dc1 D1 3-5 कोशलाश्, K3 B4 कोम(B4 °प)लाश्, D3 सकोशाश् — d) K1 अथा (for अथ) B4 वगकान्, Dc1 वत्सकान्, S त(G1 M1 क-, G3 कों)कणान् (for तङ्गणान्) D3 किराता न्पतगकान (submetric)

5 a) K1 B1 3-5 D2-6 पूजां तत्र (by transp), D1 तत्रार्हणा K3 यथा न्याय्य — b) Dc1 प्रतिपूज्य (for °गृह्य) K1 B1 5 D2-6 धनजय, K3 4 स पांडवै — c) Ś1 Dc1 आगत्य, D2 आवर्त्य (for आवृत्य) — d) K1 दशार्नान् D3 आगमत्, G3 अचरत् (for अगमत्) K3 दशार्णवमगात्तदा

6 a) K5 ततश् (for तत्र) — b) K1 बलवीरारि मर्दन, K2 4 °वान्स युधा पति, B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) °नरिमर्दन — c) M1 समभवद् (for अभूत्तस्य)

7 a) Dc1 तथा, G3 तत्र (for त च) — b) B3 Dc1 G3 भरतर्षभ, B4 D1 5 6 पुरुषर्षभ, T G1 2 M श्वेत वाहन (for पुरुषर्षभ) K3 4 यज्ञविघ्नार्थमुद्यत (= 5d) — c) D5 6 विजयम् (for विष°) Ś1 T निषादराजो वि(T °जवि)षयम्, K3 4 जग्मिवान्विषये राज्ञ; G1 किरातराजविषयम् — d) K2 4 चार्जुन, B3.4 वीर्यवान् (for जग्मि°)

8 B1 om 8ab — a) D1 -सुतैश् (for -सुतश्) K5 B4 Dc1 [पु]त्र (for [पु]न) K3 एकलव्यस्तु तद्वनं, G3 °स्ततश्चैनं — b) K3 4 5 युद्धेन समचारयत् — D6 om (hapl) 8cd — c) K1 5 B1 3-5 D1-5 तत्र (for ततश्) D1 G3 च (for स) K3 4 तत्र चक्रे निषादार्थं — d) Some MSS लोमहर्षणं

C 14 2474 B 14 63 9 K 14 84 9 जिगाय समरे वीरो यज्ञविघ्नार्थमुद्यतम् ॥ ९
स तं जित्वा महाराज नैषादिं पाकशासनिः ।
अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् ॥ १०
तत्रापि द्रविडैरन्ध्रै रौद्रैर्माहिषकैरपि ।
तथा कोल्लगिरेयैश्च युद्धमासीत्किरीटिनः ॥ ११
तुरगस्य वशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ।
गोकर्णमपि चासाद्य प्रभासमपि जग्मिवान् ॥ १२
ततो द्वारवतीं रम्यां वृष्णिवीराभिरक्षिताम् ।
आससाद हयः श्रीमान्कुरुराजस्य यज्ञियः ॥ १३
तमुन्मथ्य हयश्रेष्ठं यादवानां कुमारकाः ।
प्रययुस्तांस्तदा राजन्नुग्रसेनो न्यवारयत् ॥ १४
ततः पुर्या विनिष्क्रम्य वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।
सहितो वसुदेवेन मातुलेन किरीटिनः ॥ १५
तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत्प्रीतिपूर्वकम् ।
परया भरतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ ।
ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन हयो गतः ॥ १६

---

9 ᵃ) K2 4 कौरव्य (for कौन्तेय) — ᵇ) K1 समरेषु पराजित ; K4 °रे स्वपराजित , D6 °रेष्वय पराजित (hypermetric) — ᶜ) K8 जिघाय (sic), G3 जगाम (for जिगाय) D1 धीरो (for वीरो) K1 B1 3–5 Dc1 D3 6 जिगाय युधि दु(B1 °द्धे दु , D1 °द्धदु , D5 6 °द्धं दु)र्धर्षो (K1 °र्षं) — ᵈ) K1 5 B1 3–5 D2–6 आगत , K3 Dc1 उद्यत , T उत्थित (for उद्यतम्)

10 ᵃ) Dc1 तु , M1 तु (for तं) — ᵇ) K2 corrupt K4 निषाद ; T2 नैषादीन् (for °दिं) — M1–3 om 10ᶜ–12ᵈ — ᶜ) D1 प्राययौ T G वीरो (for भूयो) D5 6 प्रययावर्चितो भूयो — ᵈ) K3 दक्षिणे (for °णं) — After 10, D1 reads 14 83 10ᶜ–29ᵈ

11 M1–3 om. 11 (cf. v l 10) T1 G1 2 om 11–12 — ᵃ) G3 [अ]भूद् (for [अ]पि) Ś1 K5 G3 द्रमिडैर्, K2 द्रवडैर्, K3 द्रविडैर् ; D6 द्रविणैर्, T2 द्रविडैर्, M4 द्रमिळैर् (for द्रविडैर्) K2 अधै ; B1 5 D1 G3 M4 आंध्रे (for अन्ध्रै) — ᵇ) K3 रौद्र-, B1 रोद्रैर्, B3 4 रोद्रैर् ; G3 खादैर् (for रौद्रैर्) K2 महिषिकैर्, D3 माहीपकैर्, G3 माहिष्मकैर् (for °षकैर्) — ᶜ) Ś1 K3 तत्र (for तथा) Ś1 D1 कोल्लगिरीयैश्च, K1 °गिरयैश्च ; K3 कालगिरोयैश्च ; K3 लोकगिरीयैश्च ; K4 कालगिरे° ; K5 कोल्लकिरीटैश्च, B3 कोंदगिरेयैश्च, T2 कोद्रविजयैश्च Dc1 D5 6 तथा कोल्ल(D6 ल)गिरैश्चैव, G3 M4 तथा गोल्ल(M4 °ल्य)गिरैश्चैव — After 11, K1 B1 3–5 Dc1 D3–4 6 (repeating it after 15) c T2 ins

158* तत्रापि विजयो जित्वा नातितीव्रेण कर्मणा ।

12 M1–3 om 12 (cf v l 10) T1 G1 2 om 12 (cf v l 11) — ᵃ) K1 5 B1 3–5 D (Dn1 missing) T2 तुरंगम (for तुरगस्य) — ᵇ) K3–4 सौ(K5 स्व)राष्ट्रान् ; B1 T2 सुराष्ट्रम् (for °ष्ट्रान्) B3 4 सुराष्ट्राभिमुखो ययौ — M4 om (hapl) 12ᶜᵈ — ᶜ) K1 B1 D2–6 अथ , B1 5 अयम् (for अपि) K1 3 वासाद्य , B1 5 आ° , D2–4 मा° (sic) (for चा°) — ᵈ) Ś1 प्रमादम् (for प्रभासम्) Dc1 अभि (for अपि) K (except K1) D1 G3 प्रभासमभितो ययौ

13 ᵃ) Ś1 द्वारावतीं, K3 द्वारवता (for °वतीं) D5 6 ततो रम्यां द्वारवतीं — ᵇ) K1 B1 5 D (except D1, Dn1 missing) -पालितां, K3 रक्षिता (sic) (for रक्षिताम्) — ᵈ) K2 S याज्ञिय (G3 °फ), K3 धीमत , K5 यज्ञिय, D2 जाज्ञिय (for यज्ञिय)

14 ᵃ) K2 corrupt Ś1 समुद्दिश्य, D3 मन्मथ्य च (sic) (for तमुन्मथ्य) — ᵇ) K3 कुमारकः — ᶜ) K2 प्रययौ (for °युस्) K2–4 त (for तास्) B1 तथा (for तदा) — ᵈ) M [s]भ्यवारयत् (for न्यवार°) K3 उग्रसेने न्यवेदयत्

15 ᵃ) K2 4 तत्र (for ततः) K1 3 5 B1 D3–6 G3 M1 पुरात्, K3 4 राजा ; B1 3 5 Dc1 प्रासाद् (for पुर्या) Ś1 तत पुण्यानि निष्क्रम्य — ᵇ) K4 Dc1 वृष्ण्यंधक Dc1 -पतिं (for पतिस्) D1 तथा (for तदा) — ᶜ) K4 5 D1 2 5 T1 G1 3 वासुदेवेन D4 वासुदेवेन सहितो — ᵈ) D1 6 G1 किरीटिना (sic) — After 15, D5 repeats 158*

16 ᵃ) T2 G1 स (for तौ) Ś1 K3 रथश्रेष्ठं, T G1 3 नर° (for कुरु°) — M1 om (hapl) 16ᵇᶜ — ᶜ) T2 स तदा, G1 स तथा (for परया) K2 3 B1 3 4 G3 M4 भरतश्रेष्ठ ; K5 D4 5 G2 भारतश्रेष्ठ (G2 °ष्ठ) — ᵈ) K2 Dc1 corrupt T2 समवस्थित ; M4 समुपस्थितौ (for समव°) — ᵉ) K2 तत्र (for ततस्) — ᶠ) T G M2 3 गतो हय (by transp)

17 D1 G2 om (hapl) 17ᵃᵇ — ᵃ) M2 3 च (for स) K2 तत पथि मर्म देशं — ᵇ) K2 मसमुद्र (for

ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः ।
क्रमेण व्यचरत्स्फीतं ततः पञ्चनदं ययौ ॥ १७
तस्मादपि स कौरव्य गान्धारविषयं हयः ।
विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ॥ १८
तत्र गान्धारराजेन युद्धमासीन्महात्मनः ।
घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।
शकुनेस्तु सुतो वीरो गान्धाराणां महारथः ।
प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः ।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन पताकाध्वजमालिना ॥ १
अमृष्यमाणास्ते योधा नृपतेः शकुनेर्वधम् ।
अभ्ययुः सहिताः पार्थं प्रगृहीतशरासनाः ॥ २
तानुवाच स धर्मात्मा बीभत्सुरपराजितः ।
युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगृहुर्हितम् ॥ ३
वार्यमाणास्तु पार्थेन सान्त्वपूर्वममर्षिताः ।
परिवार्य हयं जग्मुस्ततश्चुक्रोध पाण्डवः ॥ ४
ततः शिरांसि दीप्ताग्रैस्तेषां चिच्छेद पाण्डवः ।
क्षुरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवार्जुनः ॥ ५ C. 14 2491 B 14 84 6 K 14 83 8

समुद्रस्य) — D4 reads 17c–18b on marg — c) K3 विचरत् B1 3-5 Dc1 D3 T2 G1 2 M4 स्फीतस्, D1 शीघ्र (for स्फीतं)

18 Ś1 K3 om (? hapl) 18ab, D4 reads it on marg — a) G1 M3 च (for स) K3 4 कौंतेय (sic) (for कौरव्य) — b) D5 6 गधार (for गान्धार-) B3 विषये K3 4 D1 ययौ, M3 गत (for हय) — d) K3 हय, T2 तथा (for तदा) T1 G1 कौंतेयानुचरस्तदा (T1 °था)

19 a) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) ततो (for तत्र) Ś1 K3 D1 राज्ञा तु, K3 4 राजस्य (for राजेन) — b) K1 B1. 3- D (except D1, Dn1 missing) किरीटिन (D3 °ना), K3 4 सुदारुण, G3 महात्मना (for °त्मन) — d) K2 पूर्वं (for पूर्व) K3 °सारिग, G2 -कारिणा (for सा°)

Colophon missing in Dn1 — *Adhy name* K3 हयानुसरण, K. अश्वप्रचारे गांधारविषयप्राप्ति, B1 3 4 D1-6 अश्वा(D6 5 हया)नुसारं, Dc1 अश्वानुसारिण, M2 3 हयचर्या — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 103, B1. 5 81, D4 78, T1 71, T2 G1 2 70, G3 82, M1 65, M3 5 69, M4 66, M5 (*inf lin*) 85

85

☞ This adhy is missing in Dn1 (cf v 1 14 82 19) B2 is not collated for this adhy

1 K4 om the ref — a) K3 om तु K1 B1 3-5 Dc1 D2-5 तनयो; K4 स सुतो (for तु सुतो) K3 4 T G1 2 M राजन्, K5 धीमान् (for वीरो) — c) K3 प्रत्युद्ययुर् (for °ययौ) D5 6 गुडाकेश (sic) — d) K3 वृता (for वृत) — e) K1 B1 5 D2-6 -युक्तेन, D1 -पूर्तेण (for -पूर्णेन)

2 a) D3 त (for ते) Ś1 K3 D1 वीरा; M1-3 यौधा (for योधा) — b) K1 B1 3-5 Dc1 D2-4 नृपस्य (for °ते) K2 4 शकुनेर्नृपतेर्वध, D5 6 नृपस्य शकुनेर्भयं — c) G3 M1 सहमा (for सहिता) K3 4 राजन्; K5 सर्वे (for पार्थं)

3 a) K1 B1 5 D (except D1, Dn1 missing) स तानुवाच धर्मात्मा — D1 om. 3c–4c — d) B3 हितत्, D6 हित (sic), G3 तदा (for हितम्)

4 D1 om 4abc (cf v l. 3) — a) K3 वार्यं माणस् Ś1 K3 च, B1 3-5 Dc1 हि, D2-6 [स]पि (for तु) — b) K1 समर्पिता; D6 T G1. 2 M

E 14 2491
B 14 84 6
K 14 85 6

ते वध्यमानाः पार्थेन हयमुत्सृज्य संभ्रमात् ।
न्यवर्तन्त महाराज शरवर्षार्दिता भृशम् ॥ ६
वितुद्यमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डवर्षभः ।
आदिश्यादिश्य तेजस्वी शिरांस्येषां न्यपातयत् ॥ ७
वध्यमानेषु तेष्वाजौ गान्धारेषु समन्ततः ।
स राजा शकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ८
तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
पार्थोऽब्रवीन्न मे वध्या राजानो राजशासनात् ।
अलं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्यद्य पराजयः ॥ ९
इत्युक्तस्तदनादृत्य वाक्यमज्ञानमोहितः ।
स शक्रसमकर्माणमवाकिरत सायकैः ॥ १०
तस्य पार्थः शिरस्त्राणमर्धचन्द्रेण पत्रिणा ।
अपाहरदसंभ्रान्तो जयद्रथशिरो यथा ॥ ११
तद्दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गान्धाराः सर्व एव ते ।
इच्छता तेन न हतो राजेत्यपि च ते विदुः ॥ १२
गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणः ।
बभौ तैरेव सहितस्त्रस्तैः क्षुद्रमृगैरिव ॥ १३
तेषां तु तरसा पार्थस्तत्रैव परिधावताम् ।
विजहारोत्तमाङ्गानि भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ १४
उच्छ्रितांस्तु भुजान्केचिन्नाबुध्यन्त शरैर्हृतान् ।

°र्दिण (D6 °त) (for °र्दिता) — c) B1-6 S जहुर (for जग्मुस्) — d) K3 तत्र (for तत्र)

5 K4 M1 om (hapl) 5cd — a) D1 2 6 शरांसि (sic) (for शिरांसि). — b) Ś1 K4 D1 भारत (for पाण्डव) — c) G2 शरैर् (for क्षुरैर्). K2 D1 गाजीव (for गाण्डीव) — d) D2 [अ]र्जित (for [अ]र्जुन)

6 a) K2 4 हन्यमाना (for वध्य°) — b) D2 उत्क्रम्य (for उत्सृज्य) D4 6 पार्थिवं (for संभ्रमात्) — c) D2 6 निवर्तंत (for न्यव°)

7 a) Ś1 (marg) विक्रुध्यमानस्, K1 D2 3 5 6 निरुध्यमानस् (D6 °नास्); K3 वितुद्यमान, K4 न हन्यमानस्; K6 विताड्य°; B1 2 4 Dc1 विरुध्य°; B4 विवध्य°, D4 विरोध्य°; G3 8 विनद्य°; M1 विरज्य°; M2-4 विरघ्य° (for वितुद्य°) — b) Ś1 T1 G1 पांडवर्षभ (Ś1 °भा); K1 B1 2-4 D (except D1, Dn1 missing) पांडुनंदन (for पाण्डवर्षभ) — c) D4 6 तेजांसि, G8 मेधावी (for तेजस्वी) M1 आद्रियाद्रियतेजस्वी — d) G8 परानेष (for शिरांस्येषां) T2 अपातयत् (for न्यपा°) Ś1 वचनेषामपातयत् (sic), K4 वीरानेषाम्°; D1 शरांस्येषाम्°; T1 G1 2 M4 प(G2 पु)रानेतान(M4 °न्य)-पातयत्; M1-3 परान्ये(M1 परानें)तान्यपातयत्

8 a) K2 4 योधेषु; K6 तेजस्वी; D1 G8 तनाजौ (for तेष्वाजौ) — B4 om 8b — b) D6 गांधारेण (for °रेषु) — d) Ś1 K4 पर्यवारयत्, K1 प्रति°

9 b) K2 B4 धर्मे (for धर्मे). — c) K6 यथा वध्या (for न मे वध्या) — f) D1 मे (for ते). K1, 2 3 D2-4 [ऽ]स्त्वद्य, K2 4 त्वद्य; B4 [ऽ]प्यास्तु, D1 [ऽ]स्त्यत्र; G1 [ऽ]त्यास्ति (by transp) — After 9, Ś1 K2 3 D1 ins an addl colophon [Adhy name K2 D1 गांधारयुद्धं, K3 हयानुसरण — Adhy no Ś1 106]

10 Before 10, Ś1 K4 ins वैशंपायन उवाच — b) D1 वाक्यविज्ञानमोहित (sic) — c) B2 न (for स) — d) K1 B1 2-4 D2-6 समवाकिरदाशुगैः

11 a) K3 corrupt D4 शिर, G3 तत (for तस्य) Ś1 [ऽ]पि मूर्धानम्, K2 शिरस्त्राणम्, D1 शरत्राणम् (for शिर°) — b) G1 पत्रिणा (for पत्रिणा) — c) K1 B1 2-4 Dc1 D2-6 असंभ्रान्तो; K4 D1 असंभ्रात (for °तो)

12 a) K1 2-4 B1 2-4 D2-6 S तं; K4 ते (for तद्) K2 4 समरे (for विस्मयं) — b) K4 गांधारान् Dc1 गधारा सर्वमेव ते — c) B1 D1 M [अ]नेन (for तेन) K3 महतो, K4 महता; D1 महितो, D2, 4 M1 निहतो; G1 सहनो (sic) (for न हतो). K1 इत्थं तात ननु हतो; K4 दृष्टतानेन न हतो (sic), D5 इह तातेन निहतो. — d) K3 D5 corrupt K4 राजन्यपि; B1 2-4 Dc1 राजेत्येव (for °त्यपि) K1 2 Dc1 D2-4 स; K4 तद् (for ते)

13 a) Ś1 K4 G3 च (for तु) — b) K2 4 समामे स कृतक्षण, D1 पालयन्कृतलक्षण — c) K1 2 3 D2-6 ययौ (for बभौ) K2 4 सहितैस्; D1 सुहितस् (for स°). — d) K4 ग्रस्त D6 यथा (for इव).

14 b) G3 शरैर्वि (for तत्रैव) — c) K1 B1 2-4 D (except D1, Dn1 missing) T2 प्र- (for वि)

शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैः पृथुभिः पार्थचोदितैः ॥ १५
संभ्रान्तनरनागाश्वमथ तद्विद्रुतं बलम् ।
हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्तत मुहुर्मुहुः ॥ १६
न ह्यदृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽग्र्यकर्मणः ।
रिपवः पात्यमाना वै ये सहेयुर्महाशरान् ॥ १७
ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृद्धपुरःसरा ।
जननी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्घ्यमुत्तमम् ॥ १८
सा न्यवारयदव्यग्रा तं पुत्रं युद्धदुर्मदम् ।
प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्लिष्टकारिणम् ॥ १९
तां पूजयित्वा कौन्तेयः प्रसादमकरोत्तदा ।
शकुनेश्चापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २०
न मे प्रियं महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता ।
प्रतियोद्धुममित्रघ्न भ्रातैव त्वं ममानघ ॥ २१
गान्धारीं मातरं स्मृत्वा धृतराष्ट्रकृतेन च ।
तेन जीवसि राजंस्त्वं निहतास्त्वनुगास्तव ॥ २२
मैवं भूः शाम्यतां वैरं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ।
आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २३ C 14 2509 B 14 84 24 K 14 85 23

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

— ^{d}) $K_{3\,4}$ शरै (for मह्लै)

15 ^{a}) T_{2} G_{3} M उच्चतास् (for उच्छ्रि°) K_{1} D_{1} om., K_{5} S च, D_{3} सु (for तु) — ^{b}) $K_{3\,4}$ B_{3} [अ]वत्रुध्यद् (K_{3} °ध्य), K_{5} D_{c1} D_{1} [अ]वत्रुध्यस्, B_{1} G_{3} [अ]युध्यत, D_{4} [अ]त्रुध्यत (for °ध्यन्त) K_{5} D_{c1} D_{3} T $G_{1.2}$ हवान्, G_{3} हवा (for हतान्) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{3\,5}$ $B_{1\,3-5}$ D_{c1} शिवैर् (for शरैर्) K_{2} D_{1} गाजीव (for गाण्डीव) D_{3} नियुक्तै (for निर्मुक्तै) — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{3\,5}$ B_{3} D_{1} इपुभि, $K_{3\,4}$ निशितै, B_{1} प्रथुभि (for पृथुभि) D_{3} पथि, M_{1} पांडु (for पार्थ) K_{2} $D_{1\,5\,6}$ नोदितै, K_{4} मोक्षितै (for चोदितै) T_{1} G_{1} पृथुभि पार्थिवोदितै

16 ^{a}) B_{5} वरनागाश्वम्, D_{5} G_{3} $M_{2\,3}$ तप° (for -नर) D_{6} सम्रांतनयन नागम् — ^{b}) D_{8} corrupt K_{1} प्रपतद्, $B_{3\,4}$ मध्ये°, $D_{3\,5\,6}$ भप°, G_{3} भमवद् (for भथ तद्) K_{5} विलुत (for विद्रुत) $K_{3\,4}$ संतप्यं द्विपता बल — ^{c}) G_{3} -त्रिद्रुत (for -विध्वस्त) $K_{3\,4}$ D_{4} हतभूयिष्ठविध्वस्तम् — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{3} D_{1} भवर्तत

17 ^{a}) $K_{1\,2\,4\,5}$ $D_{2\,4-6}$ [अ]म्यदृश्यत, D_{8} corrupt, G_{3} M_{4} ह्यदृश्यत — ^{b}) K_{3} D_{5} T_{2} अग्र्ये (for अग्रे) $K_{3\,4}$ [ऽ]स्य, D_{6} [ऽ]प्र, M_{2} [ऽ]श्च- (for ऽग्र्य) — ^{c}) D_{6} corrupt B_{1} विध्यत, $B_{3\,5}$ रूपत (for रिपव) — ^{d}) D_{1} सहेयुर्ये (by transp), D_{4} न सहेयुर्, S ये ($M_{2\,3}$ न) महेरन् (for ये सहेयुर्) $K_{1\,5}$ $D_{2\,4-6}$ धनजय, M_{1} महाशरा $K_{3\,4}$ नाश जग्मुर्म(K_{4} जग्मुर्नाशं म)हाहवे

18 ^{b}) $Ś_{1}$ K_{6} B_{3} D_{c1} $D_{1\,6}$ -पुर सरा (K_{6} °र, D_{1} °र) K_{3} मंत्रिवृन्द स राजभि — K_{3} om 18^{cd} — ^{c}) D_{6} भीमा (for भीता) — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1\,8}$ B_{4} $D_{2\,3.5\,6}$ T_{1} G_{1} [अ]र्धम्, K_{4} [अ]र्धम्; K_{6} D_{1} [अ]र्थम्; M_{1} [अ]र्यं (sic) (for [अ]र्घ्यम्)

19 ^{a}) K_{3} B_{6} D_{8} G_{3} स- (for सा) B_{1} न्यबोधयद् (for न्यवार°) $K_{1\,5}$ $B_{1\,5}$ D_{2-6} अव्यग्रं; K_{3} गाधारान् (for अव्यग्रा) — ^{b}) $K_{3\,4}$ पुत्रं सं (K_{3} तद्) (by transp) — ^{c}) D_{4} (also as in text) [ए]व (for त) G_{3} निवारयामास च तं — ^{d}) M_{1} अव्यग्र- (for अक्लिष्ट) G_{3} कर्मिणं (for -कारिणम्)

20 ^{a}) $B_{1\,5}$ D_{c1} स-, B_{4} स (for ता) K_{1} $B_{1.3-5}$ D_{2-6} बीभत्सु (for कौन्तेय) $K_{3\,4}$ पूजित स च कौं(K_{3} मवंकौं)तेय — ^{b}) K_{1} $B_{1\,3\,4}$ D_{c1} D_{2-4} प्रभु°, B_{5} $D_{5\,6}$ विभु (for तदा) — D_{6} om 20^{cd} — ^{c}) K_{4} तं राजन् (for तनयं) — ^{d}) $B_{4\,5}$ शांत्वयन् (for सान्त्व°) $K_{3\,4}$ इदं वचनमब्रवीत्

21 K_{4} om. 21^{a}–22^{b} — ^{b}) K_{1} कृता, K_{8} हता (for कृता) — ^{d}) K_{8} [ए]व, B_{3} D_{6} T_{2} G_{2} [इ]व (for [ए]व) $Ś_{1}$ $K_{8\,5}$ हि मेनघ, K_{2} D_{1} T $G_{1\,2}$ M हि मे मत (K_{2} नृप) (for ममानघ)

22 K_{4} om 23^{ab} (cf v l 21) — ^{a}) $K_{1.2}$ D_{c1} D_{8} मातरी (sic) T G_{1} दृष्ट्वा (for स्मृत्वा) — ^{b}) G_{3} -कृतेनघ (for -कृतेन च) — ^{c}) D_{6} राजेंद्र (for राजस्त्वं) — ^{d}) $D_{5\,6}$ ते, S (except T_{1}) हि (for तु) $D_{5\,6}$ नृप (for तव)

23 ^{a}) K_{4} corrupt B_{3} वीर, D_{c1} चैव, D_{1} वीर

८६

C 14 2510
B 14 95 1
E 14 85 24

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वानुययौ पार्थो हयं तं कामचारिणम् ।
न्यवर्तत ततो वाजी येन नागाह्वयं पुरम् ॥ १
तं निवृत्तं तु शुश्राव चारेणैव युधिष्ठिरः ।
श्रुत्वार्जुनं कुशलिनं स च हृष्टमनाभवत् ॥ २
विजयस्य च तत्कर्म गान्धारविषये तदा ।
श्रुत्वान्येषु च देशेषु स सुप्रीतोऽभवन्नृपः ॥ ३
एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशीं माघपाक्षिकीम् ।
इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४
समानाय्य महातेजाः सर्वान्भ्रातॄन्महामनाः ।
भीमं च नकुलं चैव सहदेवं च कौरवः ॥ ५
प्रोवाचेदं वचः काले तदा धर्मभृतां वरः ।
आमन्त्र्य वदतां श्रेष्ठो भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ६
आयाति भीमसेनासौ सहाश्वेन तवानुजः ।

(for वैरं) M1 शाम्यतां वैरमस्माभिर् —^{b}) K3 4 भूस्ते (for ते भूद्) —^{c}) K1 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) गच्छेयास्त्व (for आगन्तव्य) K3 5 परा Ś1 K3 4 मैत्रीम् (for चैत्रीम्) —^{d}) K4 अश्वमेध; T2 G M2–4 ॰मेधो K3 4 तु; G1 सा (for न) — After 23, S (except G3) reads 14 86 1^{ab} followed by 159*

Colophon om in K3 4 B1 3–5 Dc1 G3, missing in Dn1 — *Adhy name* D1 गांधारपराजय, D5 6 हयानुसरण (D6 ॰नुसार), M1–3 हयचर्या — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 107, D1 79, T1 72, T2 G1 2 71, M1 4 66, M2 3 70, M4 (*inf lin*) 86.

86

☞ B2 is not collated for this adhy

1 Dn1 missing up to 16 (cf v l 14 83 19) S (except G3) reads 1^{ab} followed by 159* after 14 85 23 K3 4 B1 3–5 Dc1 T G1 2 om the ref —^{a}) K3 4 स, K5 तु (for [अ]नु) K2 पार्थं —^{b}) K1 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) हय कामविहारिणं — After 1^{b}, S (except G3) ins

159* से न्यवर्तन्त गान्धारा हतशिष्टाः स्वकं पुरम् ।

—^{c}) B3 4 Dc1 आवर्तत (for न्य॰) —^{d}) G3 यत्र (for येन) D5 ये नागसाह्वय पुर

2 Dn1 missing (cf v l 1) —^{a}) K5 D1 निवृत्तं त (by transp), B3 T2 त निवर्तं, D6 त निवृत्ते K4 च (for तु) —^{b}) K3 4 चिरेण (for चा॰) Ś1 K3 [इ]ह (for [ए]व) — G1 om 2^{c}–6^{b} —^{d}) K1 सम (for स च) B1 अभूत्, G3 ह्यभूत् (for [अ]भवत्)

3 Dn1 missing (cf v l 1) G1 om 3 (cf v l 2) —^{a}) Ś1 K (except K1) B1 5 Dc1 D1 2 M2 3 तु, D5 om (for च) —^{b}) D6 विजये (for विषये) T तया (for तदा) —^{c}) K (except K3) B1 3–5 D (Dn1 missing) चान्येषु (by transp) D6 देवेषु —^{d}) Ś1 साश्रुपितो (sic), K3 सास्त्रप्रीतो, Dc1 T1 स सप्रीतो (for स सु॰). K1 B1 3 5 D2–6 तदा, K3 4 नृप (for नृपः)

4 Dn1 missing (cf v l 1) G1 om 4 (cf v l 2) —^{b}) K3 D1 द्वादशी K1 B5 D1 -पक्षिका, K3,4 Dc1 T2 G3 M मासिकीं D3 पक्षकीं D5 द्वादशी मासपाक्षिकी, T1 ॰शीं वाह्य मासिकीं —^{c}) Dc1 om इष्टं G3 गृहीत (for ॰त्वा)

5 Dn1 missing (cf v l 1) G1 om 5 (cf v l 2) —^{a}) K1 5 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) समानीय, K3 ॰नय्य —^{b}) B1 transp सर्वान् and भ्रातॄन् K5 भ्रजान् (sic) (for भ्रातॄन्) K1 B1 3–5 Dc1 D2–5 महीपति, K3 महात्मना (for मना) D6 सर्वानम्लान्महीपति —^{d}) K3 om, Dc1 स (for च) K1 3 4 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) T1 G2 3 कौरव

6 Dn1 missing (cf. v l 1) G1 om. 6^{ab} (cf. v l 2) —^{b}) K1 3 4 D6 वर —^{c}) D3 श्रेष्ठ —^{d}) K3 4 पराक्रम K1 B1 3–5 Dc1 D2–6 भीम प्रह रता वर (D3 वर, D5 6 बल)

7 Dn1 missing (cf. v l 1) —^{a}) K3 [आ]ज्ञौ

यथा मे पुरुषाः प्राहुर्ये धनंजयसारिणः ॥ ७
उपस्थितश्च कालोऽयमभितो वर्तते हयः ।
माघी च पौर्णमासीयं मासः शेषो वृकोदर ॥ ८
तत्प्रस्थाप्यन्तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थं देशं पश्यन्तु यज्ञियम् ॥ ९
इत्युक्तः स तु तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् ।
हृष्टः श्रुत्वा नरपतेरायान्तं सव्यसाचिनम् ॥ १०
ततो ययौ भीमसेनः प्राज्ञैः स्थपतिभिः सह ।
ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुशलान्यज्ञकर्मसु ॥ ११
तं सशालचयग्रामं संप्रतोलीविटङ्किनम् ।
मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं यथाविधि ॥ १२
सदः सपत्नीसदनं साग्नीध्रमपि चोत्तरम् ।
कारयामास विधिवन्मणिहेमविभूषितम् ॥ १३
स्तम्भान्कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च । C 14 2523 B 14 85 14 K 14 86 13

(for [ज]मा) —b) Ś1 K1.2 D2.4 महाश्वेन (for महा°) M1.2 तथा (for तत्र) Dc1 महाश्वेत तवात्मज (sic) —c) D1 प्रीता (for प्राहुर्) —d) K2 -चारिणी (sic), K4 T -चारिग, D3 प्रहारिण (hypermetric), G1 वारिग (for सारिग) D1 प्राहुरर्जुनसारिण

8 Dn1 missing (cf v l 1) —a) K3.4 उपस्थितस्य कालन्य —b) T1 G3 ममीतो —c) D5 T1 G1 माघे, G2 माली (for माघी) B3.4 Dc1 तु (for च) K5 पौर्णमासी च, T2 °सेय, G1 °से च (for °सीय) —d) K2 प्रासावाच (sic), K4 प्राप्ता चान्या (for मास शेषो) Ś1 चैपो, B3 शिष्टो, T2 श्रेष्ठो, G3 चैत्रो (for शेषो)

9 Dn1 missing (cf v l 1) —a) K1 तत्सा (hypermetric), Dc1 त (for तत्) Ś1 प्रास्यास्तु, B1 प्रस्थाप्यता, D5.6 प्यतु, M4 °न तु (for °प्यन्तु) K3.4 तत्र गच्छतु विद्वांसो, T G प्रस्थाप्य(G3 °प्य)ता द्वि वि —b) D6 ब्रा(D6 ब्र)ह्मग —c) K3.4 मेधस्य (for मेधार्थ) Dc1 वाजीमेध्यर्थसिद्ध्यर्थं —d) Ś1 याज्ञिकं, S याज्ञिय (G2 का) — After 9, Ś1 K3.5 D1 ins an addl colophon [*Adhy name* K5 D1 युधिष्ठिरवाक्य — *Adhy no* Ś1 108]

10 Dn1 missing (cf v l 1) Before 10, Ś1 K3.4 ins वैशंपायन उवाच —a) T1 यज्ञ (for तच्) —b) K1 शासन, K3 B1 °नात् —c) D5 हृष्ट K1 B1.3–5 D (Dn1 missing) गुडाकेशम्, K3.4 T1 G2 नरपतिर्, G3 °वरैर् (for पतेर्) —d) K1.4 B1.3–5 D (Dn1 missing) आयात पुरुषर्षभ (K1 D म)

11 Dn1 missing (cf v l 1) —b) K4 G3 नृपतिभि (for स्थ°) K3.4 वृत (for सह) —d) K1.2.4 B1.3–5 D (except D1, Dn1 missing) कर्माणि (for कर्मसु) — After 11, T2 ins.

160* यज्ञस्थाप्य तदा स्थान सर्वलक्षणसयुतम् ।

12 Dn1 missing (cf v l 1) —a) D6 ते (for त) K3.4.5 D1–5 सशा(D3 °सा)लचय श्रीमत् (K1 D1 श्रीमान्, D1 ग्राम), K2 सशालवस ग्राम, K3 स शालचयोपीत, B1 च शालचयग्राम, B3–5 देश सालय ग्राम, Dc1 शालप्रचयग्राम, T G1.2 M स सालवन(M1 पय, M2–4 चय)ग्राम, G3 समामाद्य देश तु Cv युत मालवनग्रामम् —b) Ś1 *प्रतोली, K3 Dc1 D1 सु(Dc1 स)प्रतोलि, B1.3–5 D6 सप्रतोली, D4 S सु (D4 स, G3 M स)प्रतोळी (for सप्रतोली) Ś1 K3 त्रिवट्टित, K1 सुखाङ्कित, K2 विटकिन, K5 D1–5 सुघट्टित, Dc1 T1 G1 -विटङ्किण, D6 सुहट्टिन, Cv विटङ्कित (for -विटङ्किनम्) —c) K3 M कारयामास, K5 G3 स्थापया°, Cv मापया° (as in text) K3.4 कौरव्य —d) D4 यथा (for यज्ञ) — After 12, K1 B1.3–5 Dc1 D1–6 T1 ins

161* प्रासादशतसबाध मणिप्रवरकुट्टिकम् ।

[D4 प्रवा॰ (for प्रासा॰-) K1 Dc1 मबाध-]

— After the above, T1 reads 13cd repeating it in its proper place

13 Dn1 missing (cf v l. 1) K1 B1.3–5 Dc1 D2–6 om 13ab K5 D1 om (hapl) 13–15 —a) T1 G3 तत (for सद) —b) K3 अग्नीध्रम् (for साग्नी°) K3 भारत (for चोत्तरम्) Ś1 साग्नीधूम मभि**, K4 आग्नीमपि च चोत्तर — T1 reads 13cd for the first time after 161* —d) K1 B1.3–5 D (D1 om, Dn1 missing) T1 (first time) हेमरत्न (for मणिहेम) T1 (first time) -समन्वित

14 Dn1 missing (cf v l 1) K5 D1 om 14 (cf v l 13) —a) Ś1 K3 कुम्भान्काचनचित्राश्च, K3.4 स्तंभा कनकचित्राश्च —b) K2 बृहन्तित्र (for न्ति च) —c) Ś1 K3 मुख्यानि (for देशेषु) —d) Ś1 K3 तथा शुद्धं, G2 सर्वेष्वेव (for दत्त्वा शुद्ध) D4.5 कानन (for काञ्चनम्) K3.4 G3 सर्वमेव तु काच(K4

C 14 2323 B 14 15 14 K 14 83 13 यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धं च काञ्चनम् ॥ १४
अन्तःपुराणि राज्ञां च नानादेशनिवासिनाम् ।
कारयामास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५
ब्राह्मणानां च वेश्मानि नानादेशसमेयुषाम् ।
कारयामास भीमः स विविधानि ह्यनेकशः ॥ १६
तथा संप्रेषयामास दूतान्नृपतिशासनात् ।
भीमसेनो महाराज राज्ञामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ १७
ते प्रियार्थं कुरुपतेरायुर्नृपसत्तमाः ।
रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानायुधानि च ॥ १८
तेषां निविशतां तेषु शिबिरेषु सहस्रशः ।
नर्दतः सागरस्येव शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १९
तेषामभ्यागतानां स राजा राजीवलोचनः ।
व्यादिदेशान्नपानानि शय्याश्चाप्यतिमानुषाः ॥ २०
वाहनानां च विविधाः शालाः शालीक्षुगोरसैः ।
उपेताः पुरुषव्याघ्र व्यादिदेश स धर्मराट् ॥ २१
तथा तस्मिन्महायज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ।
समाजग्मुर्मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिनः ॥ २२
ये च द्विजातिप्रवरास्तत्रासन्पृथिवीपते ।

कान)न — After 14, T G read 16^{ab}

15 Dn_1 missing (cf v l 1) K_6 D_1 om 15 (cf. v l 13) — ^{a}) K_1 $B_{1\,3-5}$ D (D_1 om, Dn_1 missing) अत पुराणां, $K_{2\,3}$ तत्र पुराणि K_1 राजानं, K_3 राज्ञा च, B_1 राज्ञां तु — ^{b}) $K_{1\,4}$ B_5 D_{2-6} -समी(K_4 B_5 °मे)युषा (for निवासिनाम्) B_1 नानादेशसुपेयुषां — $Ś_1$ K_4 om. (? hapl.) 15^c–16^b K_2 om 15^d–16^a — ^{d}) T_2 G_2 यत्र यत्र, G_1 यत्र तत्र (for तत्र तत्र)

16 Dn_1 missing (cf v l 1) $Ś_1$ K_4 om 16^{ab}, K_2 om. 16^a (for all, cf v l 15) T G read 16^{ab} after 14 — ^{a}) G_3 तु (for च) — ^{b}) B_4 क्षत्रियाना (sic), D_3 नानादेश (for °देश-) $K_{1\,3}$ D_{1-5} -समीयुषा D_6 समीयुगान् (sic), T_2 G_3 निवासिना (for समेयुषाम्) B_1 नानादेशसुपेयुषा — ^{c}) K_1 $B_{1\,3-5}$ D (except D_1, Dn_1 missing) कौंतेयो, K_2 धीमस्सुर्, G_3 धर्मात्मा (for भीम स) K_3 T G_3 च, $K_{4\,5}$ D_1 तु (for स) — ^{d}) $Ś_1$ K_3 विहितास्तान्यनेकश, K_1 $B_{1\,3-5}$ Dc_1 D_{2-6} विधिवत्तान्य°, $K_{2\,4}$ विधिना तान्य°, K_5 D_1 सविता नान्य° (sic)

17 Dn_1 resumes G_3 om 17^a–19^b — ^{b}) K_3 दूत (for दूतान्) — ^{c}) $K_{1\,2}$ $B_{1\,5}$ Dn_1 D_{2-5} महाबाहो (for °राज) — ^{d}) B_1 Dc_1 -कारिणा, G_1 -कर्मण

18 G_3 om 18 (cf. v l. 17) — ^{a}) K_1 प्रियार्थे $D_{5\,6}$ कुरूणा तम् (for कुरुपतेर्) — ^{b}) Dc_1 आजेयुर् (sic) (for आययुर्) D_2 नृपसत्तम D_6 आयुर्नृपस्ति-मत्तमा — ^{d}) $Ś_1$ K_3 स्त्रियो यानायुधानि च

19 G_3 om 19^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) K_1 निर्विशिता, K_2 निसंचता; K_3 °विंशता, K_4 D_1 °वसता, $D_{5\,6}$ °वशता (for °विशता) $K_{2\,4}$ तत्र (for तेषु) — ^{b}) K_5 रुचिरेषु (for शिबि°) K_1 $B_{1\,3-5}$ D (except D_1) महात्मना (for सहस्रश) — ^{c}) K_3 नंदत, K_4 B_4 Dc_1 T $G_{1\,2}$ नदत — ^{d}) $Ś_1$ $K_{3\,5}$ D_1 मय (for इव) K_1 $B_{1\,3-5}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-6} G_3 दिवस्पृगभवत्स्वन — After 19, T G ins

162* प्रत्युद्गम्य नमस्कृत्य ब्राह्मणांश्च न्यवेदयत् ।

20 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2\,4\,5}$ G_3 M_{1-3} चाभ्यागताना (for अभ्या°) $Ś_1$ $K_{1\,5}$ $B_{1\,3-5}$ D च, $K_{2\,4}$ तु (for स) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 D_1 राज्ञां (for राजा) K_1 $B_{1\,3-5}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-6} स राजा कु(B_4 °जन्कु)रुवर्धन, G_3 नानादेशनिवासिना (= 15^b) — ^{d}) D_1 om [अ]पि K_5 $B_{4\,5}$ [अ]तीव-, $G_{1\,3}$ M [अ]तीत- (for [अ]प्यति) $Ś_1$ K_3 शय्याश्चातीवशोभना, $K_{2\,4}$ समाश्वास्य स(K_2 म)हानुगान्, T G_2 शय्याश्च प्रीतमानस (G_2 °सा)

21 ^{a}) $Ś_1$ अशनानां (for वाहनाना) $B_{3,4}$ M_{2-4} विविधां (for °धा) K_3 ब्राह्मणाना च विदिवा — ^{b}) Dc_1 corrupt $Ś_1$ $K_{3,5}$ विधा, $B_{3\,4}$ शाला; M_1 धान्य, M_{2-4} यव (for शाला) — ^{c}) D_1 T G व्याघ्रो, M व्याघ्रान् (for -व्याघ्र) K_1 $B_{1,3-5}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-6} उपेता ($B_{3\,4}$ °पेतां, D_5 °पैता) भरतश्रेष्ठो — ^{d}) D_6 व्याधिदेशे (sic) (for व्यादिदेश) K_3 [अ]थ, K_4 च (for स) — After 21, T G ins

163* वर्णा पृथक्संनिविष्टा ह्युत्तरोत्तरपूजिता ।

22 ^{a}) D_3 चास्मिन्महा, Cv तस्यानुगा

23 ^{a}) B_4 तु (for च) — ^{b}) $K_{2\,4}$ D_1 पृथिवीतले (for °पते) — ^{c}) G_3 समागतान् (for °जग्मु)

समाजग्मुः सशिष्यांस्तान्प्रतिजग्राह कौरवः ॥ २३
सर्वांश्चताननुययौ यावदावसथादिति ।
स्वयमेव महातेजा दम्भं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः ॥ २४
ततः कृत्वा स्थपतयः शिल्पिनोऽन्ये च ये तदा ।
कृत्स्नं यज्ञविधिं राजन्धर्मराज्ञे न्यवेदयन् ॥ २५
तच्छ्रुत्वा धर्मराजः स कृतं सर्वमनिन्दितम् ।
हृष्टरूपोऽभवद्राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिनः ।
हेतुवादान्बहून्प्राहुः परस्परजिगीषवः ॥ १
ददृशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् ।
देवेन्द्रस्येव विहितं भीमेन कुरुनन्दन ॥ २
ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुम्भमयानि ते । C 14 2538 B 14 85 29 K 14 86 29

Ś1 K1 2 4 D1 2 3 5 M1 सशिष्यान् D1 ते (for तान्) — d) K1 कौरव, B3 कौरवा

24 a) Ś1 K1 2 स सर्वान् (for सर्वांश्च) Dc1 अन्य ययौ (for अनु°) K5 सर्वांश्चैतानुपादाय, B3 4 °स्तान न्यनुययौ — b) K2 4 corrupt K5 यथा च (for यावद्) K1 B1 2-5 Dc1 Dn1 D2 4-6 यावदावसथान्न (B1 Dc1 °नि)वि, D3 ये च सत्यान्प्रतिष्ठित, G3 यावदावसुराविक — c) K2 T1 महाराज, T2 G1 °राजो (for °तेजा) — d) G3 M1 दंभ (for दम्भं)

25 a) D3 कृत्वा (for कृत्वा) K1 स्थापतय; K2 4 च प° (for स्थप°) G2 कृत्वा स्थपतय दीप्त — b) G2 [ऽ]न्यच् (for ऽन्ये) K3 4 G3 ते, T G1 2 यत् (for ये) Ś1 K3 D1 मानवा (for ये तदा) — c) D3 कृत्स्नं (sic) (for कृत्स्नं) D1 यज्ञ (for यज्ञ) K1 यज्ञविधिवद् (hypermetric) K1 B1 2-5 Dn1 D2 3 6 राज्ञे, Dc1 G3 राज्ञो (for राजन्) — d) Ś1 T धर्मराजो, K1 सर्व**, K2 4 G1 2 धर्मराजे, B3-5 °जाय, Dc1 °राज, Dn1 °ज्ञाय, D5 6 °राज्ञो K1-3 5 B3 Dn1 D1-3 6 T1 G2 3 न्यवेदयत्

26 a) K2 4 त दृष्ट्वा, D1 तत श्रुत्वा (hypermetric) (for तच्छ्रुत्वा) K2 5 6 धर्मराजा Ś1 K3 D1 च, B1 3-5 Dc1 Dn1 D2-6 तु (for स) — b) K1 सर्वे (sic), D6 एव (for सर्वम्) Ś1 K3 D1 अरिंदम, K1 4 B1. 3- Dc1 Dn1 D2-6 अवद्रित, K5 अनिंदित — D5 om. from 26c up to 14 87 2d — c) K5 राजन् (for राजा) — After 26c, D1 ins

164* श्रीमन्नामा च भवतु जनानां पुण्यदः प्रभु ।

— D3 om 26d-14 87 1c — d) Ś1 lacuna, K3 उच्यते, K4 अच्युते, Dn1 भारत, G1 अर्चित (for अच्युत°)

Colophon om in K1 B1 3-5 Dn1 D2-6 — *Adhy name* K2 यज्ञायतननिर्माणं, D1 यज्ञसाधि — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 110, T1 73, T2 G1 2 72, G3 83, M1 4 67, M2 3 71, M4 (*inf lin*) 87

87

☞ B2 is not collated for this adhy

1 D6 om 1-2, D5 om 1abc (for both, cf v l 14 86 26) — a) D1 अस्मिन् — b) G1 ननु, M2 ब्रह्म (for हेतु) — c) D1 देव (for हेतु) K1 अयन् (sic) (for बहून्) K1 2 4 5 B1 3-5 Dn1 D1-4 आहु (for प्राहु) Dc1 हेतुवादानुकालात्तु — d) K5 जयैषिण (for जिगीषव)

2 D6 om 2 (cf v l 1) B1. 3-5 Dc1 om 2ab — a) K3 5 Dn1 G3 ते (for तं) — c) D3 च, D5 [ए]व (for [इ]व) T G1 महित (for वि°) — d) K1 B1. 3-5 D (except D1, D5 om) भीमसेनेन भारत — After 2, G2 reads 5ab

3 Ś1 K3 om 3ab — b) D1 शातकौंभ B1 G3

C 14 2539
B 14 85 29
K 14 88 29

शय्यासनविहारांश्च सुबहून्रत्नभूषितान् ॥ ३
घटान्पात्रीः कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ।
न हि किंचिदसौवर्णमपश्यंस्तत्र पार्थिवाः ॥ ४
यूपांश्च शास्त्रपठितान्दारवान्हेमभूषितान् ।
उपक्लृप्तान्यथाकालं विधिवद्भूरिवर्चसः ॥ ५
स्थलजा जलजा ये च पशवः केचन प्रभो ।
सर्वानेव समानीतांस्तानपश्यन्त ते नृपाः ॥ ६
गाश्चैव महिषीश्चैव तथा वृद्धाः स्त्रियोऽपि च ।
औदकानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च ॥ ७
जरायुजान्यण्डजानि स्वेदजान्युद्भिदानि च ।
पर्वतानूपवन्यानि भूतानि ददृशुश्च ते ॥ ८
एवं प्रमुदितं सर्वं पशुगोधनधान्यतः ।
यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागमन् ।
ब्राह्मणानां विशां चैव बहुमृष्टान्नमृद्धिमत् ॥ ९
पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां तत्र भुञ्जताम् ।
दुन्दुभिर्मेघनिर्घोषो मुहुर्मुहुरताड्यत ॥ १०

च (for ते) —ᶜ) B3 4 Dc1 M विकारांश् (for विहा°) —ᵈ) Ś1 D1 बहुरत्नविभूषितान्; K3 बहुरत्नान्वि°; K4 बहूनथ वि°; B1 2-5 Dn1 D3-5 सुबहूञ्श(B1 3-5 °श्रत)सचयान्; Dc1 बहूञ्छ्रत्नस्य सचयान्

4 Ś1 K3 G1 om (hapl) 4ᵃ–5ᵇ D6 om 4ᵃᵇ B5 partly damaged —ᵃ) K1 जय, K6 M1 (inf lin) घटान्, B2 घट। B1 घट; D2 घटा (for घटान्) K5 D1 4 M4 कटाहांश्च, M1 पटापानि (for °हानि) K3 4 वरान्पात्रकटाहा(K3 °हा)श्च —ᵇ) B1 3 कलमान् K3 वर्धकानने — K3 4 om 4ᶜᵈ —ᶜ) K5 D1 T1 G3 M ते (for हि) —ᵈ) K1 corrupt B1 2-3 Dc1 Dn1 D2-4 अपश्यन्वसुधाधिपा; D5 6 °न्वसुधाधिप

5 Ś1 K3 G1 om 5ᵃᵇ (of v 1 4) G2 reads 5ᵃᵇ after 2 —ᵃ) K5 B2-5 T3 G3 विहितान (for °पठि°) —ᵇ) K1 आसा*न्; T आयतान्; G3 M Cv सारवान् (for दा°) —ᶜ) K3 4 तृप्तान; K5 S क्षिप्तान् (for क्लृप्तान्) K8 यथाकाले; K5 D2 6 °काम (for °काल) —ᵈ) Dc1 विधि च; S विविधान् (for विधिवद्) B5 भूत (for भूरि) K1 वर्चसा; K3 तेजसा; K6 G8 तेजस

6 ᵃ) K1 स्थूलजा तलजा ये च; G2 स्थलजाजल-जाश्चैव —ᵇ) G3 पशवो ये च सभृता —ᶜ) B3 सर्व एव, Dc1 सर्वाणीव (for °नेव) D5 6 समानेतान् —ᵈ) K5 वै नृपा; G3 भूमिपा (for ते नृपा) K1 रयस्यं तत्र ते नृपा, K3 4 T G1 2 तानपश्यंस्ततो नृपा, B1 2-5 D (except D1) अपश्यंस्तत्र ते नृपा (B1 भारत)

7 ᵃ) K3 4 गावश्च (for गाश्चैव) K3 4 Dn1 महिषी; B3 महिषांश्च —ᵇ) K1 4 5 B1 2-5 D M वृद्ध- (for वृद्धा) — D1 reads 7ᵃ–8ᵇ on marg

—ᶜᵈ) K3 4 D5 उदकानि, K1 औदस्यानि D1 om (hapl) च सत्वानि श्वापदानि Ś1 K3 वयांसि (for व°)

8 D1 reads 8ᵃᵇ on marg B3 partly damaged —ᵃ) K1 B1 2 4 Dc1 Dn1 D3 5 6 जरायुजांडजाता (B1 4 Dc1 °जी)नि —ᵇ) K3 4 D1 श्वापदानि (for स्वेदजानि) Ś1 K3 [औ]द्भिदानि; Dn1 D2 6 T2 [उ]द्भिजानि (for °दानि) —ᶜ) K3 corrupt Ś1 पार्वतानूप, D1 पर्वताभूप; T पार्वतान्यश्च, G1 पर्वतान्यथ; G2 °नौप; G3 पार्वतान्नुप (for पर्वतानूप) K4 वाप्तीनि; K5 Dn1 D3 4-6 जातानि, Dc1 धान्यानि (for वन्यानि) K1 D2 पर्वतानूपजातानि, B1 2 4 पार्वतानूपधान्यानि; M1 पर्वतानीव धान्यानि; M2 3 सर्वतो नृपधान्यानि, M4 पर्वतानूपधान्यानि —ᵈ) D1 om भूतानि Ś1 K3 वै (for ते) — After 8, G3 ins

165* सर्वे राजन्यथान्यायमानीता नृपसत्तमान् ।

9 ᵃ) K3 च (for प्र) S (except G3) एवं प्रमुदिता सर्वे —ᵇ) B3 om गोधन K3 4 पशुतो; B1 4 Dc1 पशुतो (for पशुगो) — B3 partly damaged —ᶜ) Ś1 यज्ञवाटे; G3 वाटान् —ᵈ) K1 D (except Dc1 D1) आगता, B1 आययु (for आगमन्) — After 9ᵈ, K2 D1 (marg see 10) T G ins

166* अनिशं दीयते च स्म तत्र भोज्यं पृथग्विधम् ।

[D1 [अ]निश, G3 [अ]स्त (for स्म)]

—ᵉ) G3 ब्राह्मणेभ्योऽतिथिभ्यश्च —ᶠ) K3 4 Dc1 D1 बहुमिष्टान्नम् D3 बहुभिर्मृष्टमृद्धिमत्; T G1 महानिष्टान्न (G1 म)मृद्धिमत्, M Cv बहुनिष्टान्नमृद्धिमत्

10 ᵃ) K8 द्वे (for तु) D6 पूर्णे शतसहस्रे तु —ᵇ) K1 भुंजत; D6 भुजते; G3 चाश्नतां —ᶜ)

विननादामकृत्स्नोऽथ दिवसे दिवसे तदा ।
एवं स ववृते यज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ॥ ११
अन्नस्य बहवो राजन्नुत्सर्गाः पर्वतोपमाः ।
दधिकुल्याश्च ददृशुः सर्पिषश्च ह्रदाञ्जनाः ॥ १२
जम्बूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ।
राजन्नदृश्यतैकस्थो राज्ञस्तस्मिन्महाक्रतौ ॥ १३
तत्र जातिसहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः ।
गृहीत्वा धनमाजग्मुर्बहूनि भरतर्षभ ॥ १४
राजानः स्रग्विणश्चापि सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
पर्यवेषन्द्विजाग्र्यांस्ताञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
विविधान्यन्नपानानि पुरुषा येऽनुयायिनः ।
तेषां नृपोपभोज्यानि ब्राह्मणेभ्यो ददुः स ते ॥ १६ C 14 2552 B 14 85 42 K 14 85 42

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

Dc1 निर्घोषा Ś1 दुन्दुभिर्घोषनिर्घोषैर्, K3 यद्दुभिर्घो पनिर्घोषो — d) D1 om one दुन्दुर् Ś1 K3 D1 मवाप्यत, D5 6 मजायत (for मताक्यत)

11 a) Ś1 K3 म कृत्स्नो (for [म]कृत्स्नो) K4 सोथ, B1 3-5 Dn1 D2-5 चापि; Dc1 चाथ (for सोऽथ) — b) B1 3-5 Dc1 Dn1 D2-5 गते, D5 G3 M1-3 यथा (for तदा) D1 दिशश्च प्रदिशास्तथा — c) K4 Dn1 प्र (for स) Ś1 Dc1 T2 G2 ववृधे (for °ते)

12 a) B1 3-5 D सुद्द(Dc1 मत, D1 तु च)हून् (for बहवो) — b) D1 corrupt Ś1 K3 राशय, Cv उत्सगा (as in text) K1 2 4 B1 2- Dc1 Dn1 D2-5 G3 उत्स(G3 सम)र्गान्पर्वतोपमान, K6 पर्वतोच्छ्रिता इव (submetric) — d) K1 D5 ह्रदाञ्जनान् (sic), K3 4 महाह्रदा; D2-4 ह्रदा जना, M1 तथा जना (for ह्रदाञ्जना) Ś1 K6 D1 जना मर्पिह्रदास्तथा, T1 G2 3 सर्पिषो च महाह्रदान्

13 a) Some MSS जम्बुद्वीपो Dc1 [s]ति (for हि) K4 कमलो (sic) (for सकलो) — b) Ś1 -समायुत, G3 -पदो जन (for पदायुत) — c) K3. 5 corrupt K1 Dc1 D2 [ए]कस्थौ (sic), K3 °स्थे, G3 °स्था — d) K3 5 T G तस्य (for तस्मिन्) B1 3-5 D (except D1) राजन्यस्य महामखे

14 a) Ś1 K3 5 Dn1 D1-6 जाती, K1 राजा (sic), B1 Dc1 यामी, G2 3 ज्ञाति (for जाति) — b) Dc1 समतत, D1 नभस्तत (sic) (for ततस्तत) — c) B damaged G2 आजह्रुर् (for आजग्मुर्) K1 B1 3 D (except D1) गृहीत्वा भाजनाञ्जग्मुर्, B4 °त्वा तान्समाजग्मुर् — d) B3 गृहीत्वा (for बहूनि) K6 बहूनि पुरुषर्षभा

15 a) B5 damaged Ś1 स्रग्विनश्च K3 4 5 T G1 चैव, B3 सर्वे (for चापि) K1 B1 4 D (except D1) स्रग्विण(K1 Dc1 °ग्विन)श्चैव ते सर्वे — b) K1 सुमिष्ट, K3 समृष्ट, D6 सुदृष्टि, G3 प्रमृष्ट (for सु°) — B5 om 15^{c}–16^{b} — c) K3 corrupt Ś1 K3 M3 पर्यवेशन्, K1 वेषद् (for °वेषन्) Ś1 K5 द्विजाग्र्याणा, K1 B1 3 4 Dc1 Dn1 D2 6 °तांस्तान्, K3 °ग्र्यांश्च, K4 D1 °ग्राणा (for ग्र्यांस्तान्)

16 B5 om 16^{ab} (cf v l 15) — b) Dc1 [s]न्न दायिन, M2 नृयायिन (for ऽनुया°) — c) K1 इति वै (hypermetric), B1 3-5 D (except D1) ते वै (for तेषां) K2 B1 3 D1 S (except T2) भोग्यानि (for भोज्यानि) — d) Ś1 K1 D2-6 ब्राह्मणाना (for णेभ्यो) Ś1 K3 4 B4 D5 G3 सह, K1 B1 3 6 D2-4 T2 च ह, Dc1 स ह (for स ते) D6 ब्रह्मणा नारदश्च ह (sic)

Colophon om in K4 B1 — *Adhy name* K3 D1 यज्ञसमृद्धि, K5 यज्ञविभूति; B3 अश्वानुसार — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 111, Dn1 86, D4 80, T1 74, T2 G1 2 73, G3 84, M1 78, M2 3 72, M4 68, M4 (*inf lin*) 88

८८

C 14 2553
B 14 86 1
K 14 87 1

वैशंपायन उवाच ।
समागतान्वेदविदो राज्ञश्च पृथिवीश्वरान् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ १
उपयाता नरव्याघ्रा य इमे जगदीश्वराः ।
एतेषां क्रियतां पूजा पूजार्हा हि नरेश्वराः ॥ २
इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण यशस्विना ।
भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह भारत ॥ ३
अथाभ्यगच्छद्गोविन्दो वृष्णिभिः सह धर्मजम् ।
बलदेवं पुरस्कृत्य सर्वप्राणभृतां वरः ॥ ४
युयुधानेन सहितः प्रद्युम्नेन गदेन च ।
निशठेनाथ साम्बेन तथैव कृतवर्मणा ॥ ५
तेषामपि परां पूजां चक्रे भीमो महाभुजः ।
विविशुस्ते च वेश्मानि रत्नवन्ति नरर्षभाः ॥ ६
युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः ।
अर्जुनं कथयामास बहुसंग्रामकर्शितम् ॥ ७
स तं पप्रच्छ कौन्तेयः पुनः पुनररिंदमम् ।
धर्मराड् भ्रातरं जिष्णुं समाचष्ट जगत्पतिः ॥ ८
आगमद्द्वारकावासी ममाप्तः पुरुषो नृप ।

88

☞ B2 is not collated for this adhy.

1 K4 D1 om the ref — a) M3-4 आगतान्वेद-विदुषो — b) T G1 2 पृथिवीधरान् — d) K1 B1 3-5 D (except D1) अभाषत (for अथाब्रवीत्)

2 a) K1 B4 Dc1 D1 उपायाताः; G3 उपागता (for उपयाता) Ś1 K2-4 Dc1 D1 T1 G3 नरव्याघ्र — b) B1 D2-5 एते (for इमे) Ś1 K2 4 D1 जगतीश्वरा, K1 3 5 B1 3-5 Dc1 Dn1 D2-6 T G पृथिवीश्वरा — K3 om (? hapl) 2cd — c) G3 एतेभ्य (for षां) D1 क्रियते — d) K1 Dc1 पूजार्हान् (for र्हा) K1 2 4 B1 3-5 Dc1 Dn1 D2-4 नराधिपा (K1 पान्), K2 जनेश्वरा (for नरे°) D5 6 हार्दिक्येन नराधिपा

3 a) Ś1 K3 सत् (for स) K2 D1 T1 तदा (for तथा) — b) D1 नरेण च (for नरेन्द्रेण) D3 यदा-स्विनां; T G1 2 तपस्विना (for यश°) — c) K3 D6 महाराज (for °तेजा) — d) Ś1 K2-5 D1 कौरव (K4 D1 °व.), K1 B1 3-5 Dc1 Dn1 D2-6 पांडव (for भारत)

4 a) K1 corrupt. Dc1 [अ]श्यागच्छद् — b) K2 4 धर्मज (for °जम्) — After 4b, M2 3 ins

167* यज्ञेशो यज्ञपुरुष सर्ववेदान्तवेदित ।
देवाश्च मुनयो विप्रा मनसा वन्द्य केशवम् ।
प्रत्युत्थितास्ततस्तत्र प्रविवेश स माधव ।

— c) G3 बलभद्र (for °देव) — d) D1 च्छ (for -प्राण) Ś1 D6 G3 M वर K3 सर्वं प्राणभृत वर

5 c) K2 निषठेन, D1 निशाधेन, T1 ठंन (for °ठेन). Ś1 K3 च (for [अ]थ) K1 2 B1 4 D2 3 शाबेन; K4 साटेन (for साम्बेन) D4 6 निशठेनोग्रकेनाथ — d) D4 साधेन, D5 सोधेन (sic) (for तथैव) D1 3 -कर्मणा (for °व°)

6 b) K2 4 Dn1 D -6 महारथ, K2 महाभुज, B1 3-5 Dc1 T2 महाबल (for °भुज) — c) K3 M3 [ऽ]थ, G3 [ऽ]पि (for च) — d) Dc1 रत्नवतो K1 D (except Dc1 D1) च सर्वश (for नरर्षभा)

7 a) D6 समीपेतु (sic), M3 3 समीपेषु (for °पे तु) — d) K1 2 4 B3- Dn1 D -4 कर्षित, B1 -घर्जित, D 6 -कौ(D के)चित, T1 G2 -कर्शिन (for कर्शितम्)

8 a) B2 तु (for त) — b) K2 4 D1 G3 अरिंदम; K3 B1 D2 6 T G1 2 °दम — c) K3 D1 विष्णु (for जिष्णु) K1 B1 3-5 Dc1 Dn1 D2-6 धर्मज शक्रज जिष्णुं — d) K2 4 S स चाचष्ट; B1 समा°; Dc1 तथा° (for समा°)

9 Before 9, Ś1 K3 5 B3 4 D1 T G1 2 M ins वासुदेव उवाच, K2 4 G3 श्रीकृष्ण उ° — a) Ś1 K3 B1 M3 आगम (B1 °च्छ)द्; K5 आगतो K4 आगम द्वारकां कश्चिन् — b) K1 3 B1 D1 6 Cv समास°, T1 वयास K3 पुरुषोत्तम; D1 3 T G1 °षो नृप — c)

योऽद्राक्षीत्पाण्डवश्रेष्ठं बहुसंग्रामकर्शितम् ॥ ९
समीपे च महाबाहुमाचष्ट च मम प्रभो ।
कुरु कार्याणि कौन्तेय हयमेधार्थसिद्धये ॥ १०
इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
दिष्ट्या स कुशली जिष्णुरुपयाति च माधव ॥ ११
तत्र यत्संदिदेशार्मो पाण्डवानां बलाग्रणीः ।
तदाख्यातुमिहेच्छामि भवता यदुनन्दन ॥ १२
इत्युक्ते राजशार्दूल वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।
प्रोवाचेदं वचो वाग्मी धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३
इदमाह महाराज पार्थवाक्यं नरः स माम् ।
वाच्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्यमिदं मम ॥ १४
आगमिष्यन्ति राजानः सर्वतः कौरवान्प्रति ।
तेषामेकैकशः पूजा कार्येत्येतत्क्षमं हि नः ॥ १५
इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाप्यो मम मानद ।
न तदात्ययिकं हि स्याद्यदर्घ्यानयने भवेत् ॥ १६
कर्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् ।

C 14 2559
B 14 85 17
K 14 87 17

K2 S (except T2 G2) यो (for यो) K1 पांडवश्रेष्ठ — [d]) K1 3 2 B1 3-5 Dn1 D2-4 कर्षित, D5 6 कोविद (for कर्शितम्)

10 [a]) K2 4 B तु, K3 हि, M1 स (for च) Ś1 K महाबाहु , K2 4 D1 3 °बाहो — [b]) K2 4 Dn1 म(K3 स)माचष्ट (for आचष्ट च) Ś1 K2 B2-4 न मम, B1 G1 2 मम न, Dc1 T मम च (by transp) K5 प्रभु D1 पार्थसंग्रामकर्शित (cf 7[d], 9[d]), G2 ह्याचष्ट समुपागत, M आचष्टे मम स प्रभो — [c]) D1 गुरु (for कुरु) B3 4 कर्माणि (for कार्याणि) Ś1 K3 महागि, D1 कौंतेयो (for °य)

11 B5 partly damaged — [a]) Ś1 K3 Dc1 T G1 2 [इ]द (for [ए]नं) — [b]) Ś1 K3 D1 कुरुराजो (for धर्म°) — [c]) B3 Dc1 [अ]द्य (for स) K2-4 D1 कुशली — [d]) K1 2-5 B1 3-5 D (except D3) G2 उपायाति K2 Dc1 [इ]व, T G स्म (for च)

12 [a]) K1 Dn1 D2-5 यदिद, K4 यच्च ते, B1 3-5 Dc1 यदय (for तत्र यत्) Ś1 K3 D5 6 [अ]य, K1 B1 Dn1 D2-4 M3 [अ]स्मिन, Dc1 [आ]र्गो (for [अ]मौ) K3 यच्च ते मदिदेशार्नो, T1 G1 तत्र यत्सदिदेशान — D1 om 12[c]-15[d] — [c]) K2 4 corrupt K1 Dn1 D2-6 तदाज्ञातम्, K5 B1 3-5 Dc1 M1 °ख्यातम्, G3 तदा श्रोतुम् (for तदाख्यातुम्) Ś1 K3 एतदाख्यातु(K3 °न)मिच्छामि — [d]) K1 भवतो, D1 ता

13 D1 om 13 (cf v 1 12) B5 partly damaged — [a]) K1 B1 3 4 D (D1 om) इत्युक्तो धर्मराजेन, G2 M2 क्तो राजशार्दूल (`I2 °लो) — [b]) B पर्ति, D6 पितुन् (sic) — [d]) K3 M3 4 धर्मराज (for धर्मात्मान)

14 D1 om 14 (cf v 1 12) — [a]) K2 4 नरव्याघ्र (for महाराज) — [d]) Ś1 पार्थो (for पार्थ) K1 Dn1 D2-6 स्मरहर , K2 4 B1 3-5 Dc1 M1 4 नर स हि (K3 M1 4 मा, K4 मे), K5 नरस्तदा, T1 G1 नरेश्वर, T2 सरन्सदा, G2 जनेश्वर, G3 ममानघ (for नर स माम्) — [c]) Ś1 K3 चोद्यो, K2 4 T1 व(T1 वा)चो, G3 वेद्यो (for वाच्यो) M2 युधिष्ठिरं Cv यद्वाच्य भवता कृष्ण — [d]) K3 अथाब्रवीत्, D3 5 6 अरिंदम (for इदं मम)

15 D1 om 15 (cf v 1 12) — [b]) G3 सर्वश K5 पुन (for प्रति) Ś1 K3 करानादाय सर्वश , K1 B1 3-5 Dn1 D2-6 सर्वे वै कौरवर्षभ, Dc1 सर्वे कौरवनदन — [c]) K5 अनेकश (for एकै°) K1 B1 3-5 D (D1 om) प्राप्ताना मह(B1 Dc1 D2-4 °नामर्ह)ता पूजा (K1 °जा), G3 तेभ्य एकैकश पूजा — [d]) Ś1 K1 4 Dn1 D2-6 कार्या ह्येतत्, K3 कार्यमेतत्, Dc1 T1 कार्य (T1 र्ये) ते तत (for कार्येत्येतत्) G3 तद् (for न) K5 कार्येत्येतद्धि न क्षमं

16 [a]) K5 D1 तदा (for इति) K2 4 T G1 3 [ए]तद्वचनं, K5 मद्वचनाद्, D1 तद्व° (for [ए]तद्व) — [b]) K2 D1 विज्ञाप्य, D3 5 विज्ञेयो, D6 विज्ञाय (for °प्यो) K3 4 वाक्यत (for मानद) K1 पूजया मास मानद, K5 विज्ञाप्यो माधव त्वया, D2 भवांश्चाप्य नुमन्यता (= 17[b]), G2 विज्ञाप्यो मधुसूदन — [c]) M4 तत् (for न) Ś1 तदात्यायिक, T1 तथात्यधिक, M1 ददत्ययिक (sic) (for तदात्य°) K5 वा, T1 G1 2 M न (for हि) K1 यथा लौकिक न स्याद् (submetric), K2 4 न तदात्ययक य(K4 त)स्माद्, B1 3-5 Dn1 D2-6 T2 यथा चात्ययिकं न स्याद्, Dc1 यथा चात्यधिक तस्य, D1 तत्तदाश्रयिक न स्याद् , G3 न तदात्यधिक तस्माद्, Cv न तदाप्यधिक न स्याद् — [d]) K3 D1 corrupt G2 M2 [s]भवत् (for भवेत्) K1 यदृच्छया च रणेभवत् (hypermetric), K4 पार्थाना यततो भवान्, B1 3-5 Dn1 D2-6 यदर्घा(B1 D4 यदर्घ्या , B3 यदर्घ , D3

C 14 2569 B 14 26 17 K 14 87 17 राजद्वेषाद्विनश्येयुर्नेमा राजन्प्रजाः पुनः ॥ १७
इदमन्यच्च कौन्तेय वचः स पुरुषोऽब्रवीत् ।
धनंजयस्य नृपते तन्मे निगदतः शृणु ॥ १८
उपयास्यति यज्ञं नो मणिपूरपतिर्नृपः ।
पुत्रो मम महातेजा दयितो बभ्रुवाहनः ॥ १९
तं भवान्मदपेक्षार्थं विधिवत्प्रतिपूजयेत् ।
स हि भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभो ॥ २०
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्त्वमर्हसि भाषितुम् ।
तन्मेऽमृतरसप्रख्यं मनो ह्लादयते विभो ॥ १
बहूनि किल युद्धानि विजयस्य नराधिपैः ।

यदर्था, D5 lacuna, D6 यत्तया)हरणेभवत्, Dc1 यदर्थाहरणे भवेत्

17 ᵃ) D1 एवम् (for कर्तुम्) K4 ɛ T1 M3 अर्हसि — ᶜ) B1 Dc1 D1 corrupt. Ś1 K3 राज्ञा द्वेषा(K3 °ष्या)द्, K2 4 राज्ञो द्वेषाद्, T G1 2 राजदो°, G3 राजानो न (for राजद्वेषाद्) K1 3 D2–4 न (K3 D4 हि) नश्येयुर्, K3 विनश्येरन्, K4 T G1 2 M हि नश्येरन, Dn1 न पश्येयुर् (for विनश्ये°) B1 3 4 (marg) तद्वसादिष्टा (B4 °ष्ट) न नश्येरन्, B5 damaged, D5 6 राजद्वेष न पश्यामि — ᵈ) M1 इमे (for इमा) K1 3 5 B1 3–5 Dn1 D1–4 पुन प्रजा (by transp), D5 6 पुन पुन

18 M om. (? hapl) 18–20 — ᵃ) D5 6 (also as in text) चात्यति (sic), T G1 2 आश्वास्य (for अन्यच्च) K2 4 T2 G1 2 कौरव्य (for कौन्तेय) G3 भीमसेन च कौंतेय — ᵇ) B1 वचन (for वच स) D1 पुनर् (for पुरुषो) — ᵈ) G1 तस्मिन (for तन्मे)

19 M om 19 (cf v 1 18) — ᵃ) Ś1 K3 Dc1 D1 उपयास्यति, B3 उपाया° K2 4 राजस्, D3 T G यज्ञास् (for यज्ञ) K2 4 D1 T G ते, K5 च, Dc1 वो (for नो) — ᵇ) B1 3–5 मणपूर-, T G मणलूर- (for मणिपूर-) — ᶜ) K2 4 मे सु (for मम) — ᵈ) D3 यद्गितो (by metathesis)

20 M om 20 (cf v 1 19) — ᵃ) K5 मम ैक्षार्थं (sic) (for मदपे°) — ᵇ) K5 corrupt, Dc1 विधिवत्प्रत्पूजयत्, G3 °वत्परिपूजय — ᶜ) B1 3–5 D (except D1) स तु, G1 स ह (for स हि) D1 युक्तो, D2 रक्तो (for भक्तो) — ᵈ) D3 नित्यमति, T G1 °प्रति (sic), G2 °प्रिय (for °मिति)

21 ᵃ) K3 D1 [द्]व (for [द्]वद्) — ᵇ) G3 धर्मपुत्रो (for °राजो) — ᶜ) D6 G3 स (for [अ]स्य)

Colophon om in K4 B3 4 — *Adhy name* K5 अर्जुनसंदेश, B1 अश्वानुसार, D1 कृष्णवाक्यं, D5 6 हयानुसार — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 112, B5 82, Dn1 87, D4 81, T1 75, T2 G1 2 74, G3 85, M1 4 69, M2 3 73, M5 (*inf lin*) 89 — *Śloka no* Dn1 21

89

☞ B2 19 not collated for this adhy

1 T2 om the ref. — ᵃ) G1 इमं (for इद) B3–5 कृत्स्न (for कृष्ण) — ᵇ) K2 यस् (for यत्) K3 4 Dc1 भाषित (for °तुम्) G3 यत्त्वया मम भाषित — ᶜ) K3 D1 यन (for तन्) K1 Dn1 D2–6 -रस पुण्य, K2 4 -रसप्रभ (for °ख्य) — ᵈ) Ś1 K1 B3 5 Dc1 Dn1 D1–6 M1 ह्लादयति, K3 D5 ह्रादयति, K5 ह्लादयितु (for °यते) Ś1 K1 3–5 B1 3–5 D M1 प्रभो (for विभो)

2 ᵃ) K2 4 खलु (for किल) — ᵇ) K2 4 विजयश्च नराधिप — ᶜ) Ś1 K3 उवाच स, D1 उवाच * (for

पुनरासन्हृषीकेश तत्र तत्रेति मे श्रुतम् ॥ २
मन्निमित्तं हि स सदा पार्थः सुखविवर्जितः ।
अतीव विजयो धीमानिति मे दूयते मनः ॥ ३
संचिन्तयामि वार्ष्णेय सदा कुन्तीसुतं रहः ।
किं नु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वलक्षणपूजिते ।
अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्नुते ॥ ४
अतीव दुःखभागी स सततं कुन्तिनन्दनः ।
न च पश्यामि बीभत्सोर्निन्द्यं गात्रेषु किंचन ।
श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ५
इत्युक्तः स हृषीकेशो ध्यात्वा सुमहदन्तरम् ।
राजानं भोजराजन्यवर्धनो विष्णुरब्रवीत् ॥ ६
न ह्यस्य नृपते किंचिदनिष्टमुपलक्षये ।
ऋते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्यातिकायतः ॥ ७
ताभ्या स पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसु युज्यते । C 14 2582 B 14 87 9 K 14 88 9

पुनरासन्) — [d]) K1 B1 3-5 D (except D1) च मे, T G1 2 M [इ]ति न, G3 मया (for [इ]ति मे)

3 [a]) K2 5 त(K3 स)न्निमित्त, K1 मनि°, G3 एवमुक्त (for मन्निमित्त) K3 4. 5 हि सतत, D1 विश्व सर्वा, T G1 3 हि स तदा (for हि स सदा) K1 B1 3-5 Dc1 Dn1 D2-6 किंनिमित्त स नित्य हि (B1 हि स नित्य) — [b]) K2 पार्थं K4 पार्थ सुखविवर्जित — [c]) B5 D5 धीमन् — [d]) G1 प्रयतते (hypermetric), G3 दीर्यते (for दूयते) D5 6 इति मो(D5 नित्य मो)ह्यते मन

4 [a]) K1 4 5 B3 D1 2 3 M3-4 स (for स) K1 5 B1. 2-5 D (except D1) कौंतेयं (for वार्ष्णेय) — [b]) D1 कुंतीसुतो K1 B1 3-5 Dc1 Dn1 D2-6 रहो जिष्णु जनार्दन (Dn1 °नं), D5 अहो जिष्णुर्जनार्दन — After 4[b], Ś1 K1 B1 3- D (except D1) ins

168* अतीव दु खभागी स सतत पाण्डुनन्दन ।

[Cf. 5[ab] Ś1 सुखभागी (for दु:ख°) D5 6 तनो वै (for सतत) Ś1 K1 कुतिनन्दन°]

— K1 om (hapl.) 4[c]-5[b] — [c]) K2 5 D2 3 तु (for नु) D5 6 [s]स्तु T G1 2 [s]स्तिन्, G3 ते (sic) (for ऽस्ति) — [e]) Ś1 K2 3 Dc1 अनिष्ट , G3 अरिष्ट (for अनिष्टं) — [f]) B3 4 Dc1 दुःखम् (for दु खानि)

5 K1 om 5[ab] (cf v 1 4) B1 om 5[ab] — [a]) Ś1 B1 2 5 Dc1 Dn1 D1-3 6 अतीवासुखभागी स (Dn1 भोगी स, D1 °भागस्तु), K2-5 D4 6 G2 अतीव सु(G2 °दु)खभागी स (K3 °भाजी च, K4 °भाजी स, D4 G2 °भोगी स) — [b]) K5 G3 कुरुनंदन , Dc1 पांडु°, D1 कुरुनदन (for कुन्तिनन्दन) — [c]) K1 B1 3-5 D न हि, K3 4 स च (for न च) — [d]) Ś1 K1 2 B3 4 Dc1 T G निन्द्य (for निन्द्य) K1 गतेषु (sic), K2 4 पश्यामि (for गात्रेषु) — [e]) T2 च (for चेन्) K1 3 B1 T1 G1 2 M1-3 मम (for मया) G3 तद् (for [ए]तद्) K5 ते (for वै) — [f]) K5 त्व (for मे) B1 व्याहर्तुम् (for व्याख्यातुम्) K3 तत्समाचक्ष्व माधव — After 5, Ś1 K4 D1 ins an addl colophon [*Adhy name* D1 युधिष्ठिरप्रश्न — *Adhy no* Ś1 113]

6 In Dn1, the portion from 6 up to 14 90 27 is lost on missing folios Before 6, Ś1 K3 4 D1 ins वैशंपायन उवाच — [a]) K5 तु (for स) — [b]) T1 ज्ञात्वा (for ध्यात्वा) Ś1 K1 5 D2-6 उत्तर, B3-5 अप्रिय, Dc1 अप्रिये (for अन्तरम्) — [c]) Ś1 K5 भोजराजन्य, K3 4 B3-5 D3 G3 °स्य, K3 °न्यो, T1 राजराजन्य (for भोज) — [d]) Ś1 M3 वचन (for °वर्धनो)

7 Dn1 missing (cf v 1 6) B3 om. 7[ab] — [a]) Ś1 [अ]प्यस्य, K2 3 G3 M2 3 [अ]स्त्यस्य, D1 [अ]स्या न्यन्, T G1 [अ]न्यत्र, G2 ह्यत्र, M1 4 [अ]स्त्यत्र (for ह्यस्य) D2 नृपते — [b]) K1 B5 D2-6 सक्लिष्टम्, B1 4 Dc1 D5 संक्लिष्टम्, G2 अरिष्टम्, Cnp सदृष्टम् (for अनिष्टम्) K1 °लक्षणे, K2 लक्ष्यते (for लक्षये) K5 अनिष्ट गात्रमण्वपि — [c]) D1 lacuna, D3 न ते, D 6 उभे (for ऋते) — [d]) K1 2 G2 3 corrupt Ś1 K3 D1 पिंडिके स्वतिकायत , K4 °केस्योतिकायके, B4 (marg as in text) °केस्यातिकायिके, D3 पिंडिकस्या तिकायत , D5 6 पिंडकेस्याति°, T1 G1 पिंडकस्यात्र कायत , T2 Cv पिंडिकेस्याधिके यत

8 Dn1 missing (cf v 1 6) — [a]) K1 B1 5 D3-6 स ताभ्या (by transp), D2 सभाया (sic) K5 B3 पुरुषव्य घ्र — [b]) Ś1 K5 अध्वनि (for °सु) K1 3 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) वर्तते, G2 पूज्यते (for युज्यते) — [c]) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) च (for हि) K2 4 T G [अ]न्यम् (for [अ]न्वद्) B3-5 अत्र (for अनु-) D1 पश्याजौ (for °मि) — [d]) K1 B5 D2-6 भाजनं;

C 14 2583
B 14 87 9
K 14 68 9

न ह्यन्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखभाग्जयः ॥ ८
इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठस्तथ्यं कृष्णेन धीमता ।
प्रोवाच वृष्णिशार्दूलमेवमेतदिति प्रभो ॥ ९
कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्यक्सासूयमैक्षत ।
प्रतिजग्राह तस्यास्तं प्रणयं चापि केशिहा ।
सख्युः सखा हृषीकेशः साक्षादिव धनंजयः ॥ १०
तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो यादवास्तथा ।
रेमुः श्रुत्वा विचित्रार्था धनंजयकथा विभो ॥ ११
तथा कथयतामेव तेषामर्जुनसंकथाः ।
उपायाद्वचनान्मर्त्यो विजयस्य महात्मनः ॥ १२
सोऽभिगम्य कुरुश्रेष्ठं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ।
उपायातं नरव्याघ्रमर्जुनं प्रत्यवेदयत् ॥ १३
तच्छ्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षबाष्पाकुलेक्षणः ।
प्रियाख्याननिमित्तं वै ददौ बहु धनं तदा ॥ १४
ततो द्वितीये दिवसे महाञ्शब्दो व्यवर्धत ।
आयाति पुरुषव्याघ्रे पाण्डवानां धुरंधरे ॥ १५
ततो रेणुः समुद्भूतो विबभौ तस्य वाजिनः ।
अभितो वर्तमानस्य यथोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ १६

K5 भाग्भवेत्, T G1 वाञ्जय (for भाग्जय)

9 Dn1 missing (cf v 1 6) — [a]) K3 इत्युक्त्वा K1 4 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) पुरुष- (for स कुरु) — [b]) K1 B1 D3–6 तदा, K5 T2 तथा, B5 lacuna, D1 कथं, G3 सत्य (for तथ्यं) — [c]) K3 उवाच (for प्रो°) T1 G1 प्रोवाच राजशार्दूल, M1 °च पुरुषव्याघ्रम् — [d]) G3 एवमेव, M2 3 एतदेव (for एवमेतद्) T1 G1 इह (for इति) B3 4 T2 G2 3 M प्रभु (for प्रभो)

10 Dn1 missing (cf v 1 6) — [a]) D5 कृष्ण (for कृष्णा) D6 M1 कृष्णा, G3 विष्णु (for कृष्णं) — [b]) K2 4 corrupt. K1 D3 4 सा स्वयम् (for सासू°) D5 ऐच्छत, D6 ऐक्षतद् (for ऐक्षत) — [c]) Ś1 K3 तद्, K1 G3 तु; B3 4 स (for त) — [d]) Ś1 प्रण यश्च, K3 G3 °याच् (for °य) T1 प्रणयं चाविवेश ह — [e]) K3 प्रभु, B1 D1 परयु ; M1–3 सख्या (for सख्यु) B3 4 इत्युवाच हृषीकेश

11 Dn1 missing (cf v 1 6) — [a]) D5 यत्र (for तत्र) — [b]) K2 4 कौरवा (for कुरवो) G3 तदा (for तथा) K1 B1 2–5 D (except D1, Dn1 missing) कुरवो याज(D5 जदु)काश्च ये, K3 कौरवो यादवस्तथा — [c]) G2 किमु (for रेमु) G2 श्रुता (for श्रुत्वा) Ś1 K3 विचित्रास्ता, K1 B1 D2 3 5 6 °त्रा तां, K2 B3 D1 °त्रार्थं, K4 5 B4 5 °त्रार्थां (for °त्रार्था) D4 रेमुश्चित्रा विचित्रा तां, G3 विचित्रं रेमिरे श्रुत्वा — [d]) K1 2 4 5 B1 3–5 D (Dn1 missing) G3 -कथां (for -कथा) K1 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) शुभां, K2 4 प्रभो (for विभो)

12 Dn1 missing (cf v 1 6) Before 12, B3–5 ins वैशंपायन उवाच — [a]) D1 corrupt K1 2 4 B1 5 D3–6 तेषां, K5 B2 4 Dc1 तत°, T1 G1 2 कथा (for तथा) G2 3 एवं (for एव) — [b]) D1 6 G3 पुरुषो (for तेषाम्) K5 B3 Dc1 -सकथां, B4 संगता, T1 G2 M1 -सत्कथा (for संकथा) K1 B5 D3–4 पुरुषोर्जुनसकथां, K2 4 तथा मर्जुनमकथा — B1 om 12[cd] — [c]) Ś1 K3 अन्यो, K1 D2–6 दूतो (for मर्त्यो) K2 4 D1 उपायाद्वचनामात्यो (sic) — [d]) K3 corrupt.

13 Dn1 missing (cf. v 1 6) — [a]) B1 अभि ; D1 नाभि (for सोऽभि) Ś1 नरश्रेष्ठ (for कुरु°) — [b]) G3 नमस्कृत्वा — [c]) K1 3 B1 D2 3 6 M1 4 उपयात, K2 4 T1 G उपायात D1 °यंत, T2 °यात्त (for °यात) — [d]) K1 B1 3–5 Dc1 D2–5 फाल्गुन (for अर्जुन) D5 फाल्गुनं प्रतिवेदयत्, M1 अर्जुनं प्रत्यवादयत्

14 Dn1 missing (cf v 1 6) — [a]) G3 तस्तं (for तस्य) — [b]) K3 corrupt T G1 2 M2–4 हर्ष- बाष्पाविलेक्षण — [c]) K2 निमित्ते D4 हि (for वै) — [d]) T1 तथा (for तदा)

15 Dn1 missing (cf. v 1 6) — [a]) K1 B2 4 Dc1 D5 T2 G3 द्वितीय (for द्वितीये) — [b]) K2 M3 महा (for महान्) Ś1 K5 [s]भ्यवर्धत, K2–4 D1 [s]भ्यवर्तत, G3 व्यवर्तत (for °र्धत) — [c]) K2 4 आयाते (for °ति) K1 B1 3–5 Dc1 D2–3 आगच्छति नरव्याघ्रे (B4 महाभागे), D6 आगच्छत नरव्याघ्र (sic) — [d]) K1 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) कौरवाणां (for पाण्डवाना) B5 धनुर्धरे (for धुरंधरे)

16 Dn1 missing (cf v 1 6) — [a]) Ś1 M4 समुद्धूतो (for °द्भूतो) — [b]) D1 राजित (for वाजिन) — [c]) K2 corrupt Dc1 D5 T G1 वर्धमानस्य (for

तत्र हर्षकला वाचो नराणां शुश्रुवेऽर्जुनः ।
दिष्ट्यासि पार्थ कुशली धन्यो राजा युधिष्ठिरः ॥ १७
कोऽन्यो हि पृथिवीं कृत्स्नामवजित्य सपार्थिवाम् ।
चारयित्वा हयश्रेष्ठमुपायायादृतेऽर्जुनम् ॥ १८
ये व्यतीता महात्मानो राजानः सगरादयः ।
तेषामपीदृशं कर्म न किंचिदनुशुश्रुम ॥ १९
नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्याः पृथिवीक्षितः ।
यत्त्वं कुरुकुलश्रेष्ठ दुष्करं कृतवानिह ॥ २०

इत्येवं वदतां तेषां नृणां श्रुतिसुखा गिरः ।
शृण्वन्विवेश धर्मात्मा फल्गुनो यज्ञसंस्तरम् ॥ २१
ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च यदुनन्दनः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य ते तं प्रत्युद्ययुस्तदा ॥ २२
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजस्य धीमतः ।
भीमादींश्चापि संपूज्य पर्यष्वजत केशवम् ॥ २३
तैः समेत्यार्चितस्तान्स प्रत्यर्च्य च यथाविधि ।
विशश्रामाथ धर्मात्मा तीरं लब्ध्वेव पारगः ॥ २४ C 14 2599 B 14 81 25 K 14 88 23

तत्र) — [d]) K4 M1 तथा (for यथा) K- प्रभो, B4 G3 तदा (for तथा)

17 Dn1 missing (cf v 1 6) — [a]) G2 तथा (for तत्र) Some S MSS हर्षकला, K1 B1 3-5 Dc1 D2-9 T2 हर्षकरी, K2 °कुलो, D1 हषाकुला — [b]) D1 नराणा शुश्रुवुर्जना — [c]) Ś1 K3 D1 G3 ते (for [अ]सि) Ś1 K3 D1 कुशलं, Dc1 कुमला (sic) (for कुशली)

18 Dn1 missing (cf v 1 6) — [a]) K2 सर्वां (for कृत्स्नाम्) — [b]) K2 4 विनिर्जित्य, K- विजित्य च, T G1 2 ह्यभिजित्य (for अव°) Ś1 K3 D1 च (for स) Ś1 D1 पार्थिवान्, K3 पार्थिव, G3 पार्थिव (for पार्थिवाम्) K1 B1 4 6 Dc1 D2-4 जित्वा हि (B D2 च) युधि पार्थिवान्, B3 युधि जित्वा च पार्थिवान्, D5 6 जित्वा युधि हि पार्थिवान् — [c]) K2 कुरुश्रेष्ठम्, D1 हर, G1 M4 हय श्रेष्ठम् (for हयश्रेष्ठम्) — [d]) Dc1 om from उपायाया up to किंचिदनुशु (in 19[d]) K3 M2 3 उपयायाद्, M1 ममुपा°, M4 उपाये (inf lin °या)त्वाम् (for उपायायाद्) K1 उपागच्छे चत्रोर्जुन, K2 4 उपादादृतेर्जुनात् (submetric), K5 D1 6 उपायात्त्व(D6 °पगच्छे)हतेर्जुन, B1 2-5 D2-5 उपागच्छेदृतेर्जुनात्, T G उपायादर्जुनादृते

19 Dn1 missing (cf v 1 6) Dc1 om up to किंचिदनुशु (in 19[d]) (cf. v 1 18) — [a]) Ś1 K1 3 5 B1 3 4 D1-3 येप्यनीता, K2 4 येना°, T2 G1 ये ह्य° (for ये व्यतीता) — [d]) D1 om न K4 6 T1 G1 3 M1-3 मनुशुश्रुम, T2 G2 ह्यपि शुश्रुम K1 B1 2-5 D2-5 न कदाचन शुश्रुम (B1 4 5 °म)

20 Dn1 missing (cf. v 1 6) — [b]) K6 राजान (for भविष्या) Ś1 D1 T1 G1 पृथिवीक्षिता, B1 2-5 Dc1 D2-6 वसुधाधिपा G3 भविष्यतो नराधिपा — [c]) K2 4 Dc1 G3 यस् (for यत्) G3 श्रेष्ठो — [d]) Ś1 दुष्कृत, D1 दुःखर (for दुष्कर) K (except K3) B1 3-5 Dc1 D1-4 असि, G2 इव (for इह) D5 6 कृतवानसि दुष्कर

21 Dn1 missing (cf v 1 6) — [a]) B3 4 Dc1 पुमा (for तेषा) — [b]) K1 B1 5 D2-6 पुसा, B3 4 Dc1 तेषा, D1 श्रुता (for नृणा) K1 B1 3-5 Dc1 D2-6 कर्ण- (for श्रुति) K3 गिरा, G3 कथा (for गिर) — [d]) Some MSS फाल्गुनो, Ś1 K3 फल्गुणो K5 विस्तर, T -समदि (for सस्तरम्)

22 Dn1 missing (cf. v 1 6) — [d]) D6 om त Ś1 K1 3 5 B1 D2-4 त प्रत्युद्ययतुस्तदा, K2 4 त तु (K4 तु) प्रत्युद्ययौ तदा, B3 4 प्रत्युद्गम्येयतुस्तदा, B5 त प्रत्युद्गमेयुस्तदा, Dc1 प्रत्युद्गमयतुस्तदा, D1 त तु प्रत्ययया वदा

23 Dn1 missing (cf v 1 6) — [a]) K- G1 तत (for पितु) — [b]) K3 M1-3 धर्मराजश्च (sic) (for °जस्य) Ś1 भारत (for धीमत) — [c]) D4 M1 4 [अ]भि (for [अ]पि) — [d]) Dc1 om from जत केशव up to पारग (in 24[d]) K2 4 प्रत्यपूजत, G3 M1 परिष्वजत (for पर्य) D6 पर्यजयत शक्र — After 23, M7 8 ins

169* सौम्यात्मन्यमृताधारे परिष्वक्ते सुखं ययौ ।

24 Dn1 missing (cf. v 1 6) Dc1 om. 24 (cf v l. 23) — [a]) K3-5 G3 समभ्यर्चित(K4 °तां)स्, B3 समेत्यार्जितस् (for °र्चितस्) K1 B1 5 D2-6 T2 तांश्च, K2 4 B4 तांस्तान्, G3 सर्वान् (for तान्स) — [b]) K1 [आ]यद्, K4 तु, B1 3 5 D1 2 4-6 [अ]थ, B4 om, D3 स (for च) K3 समभ्यर्च्य यथाविधि; K6 प्रत्यर्चैव यथा° — [c]) D1 विशश्रमे, D4 विशिश्राम (for विश°) Ś1 K3 D1 G3 च (for [अ]थ) B1 2-5

C 14 2600 B 14 87 26 K 14 89 1 एतस्मिन्नेव काले तु स राजा बभ्रुवाहनः ।
मातृभ्यां सहितो धीमान्कुरूनभ्याजगाम ह ॥ २५
स समेत्य कुरून्सर्वान्सर्वैस्तैरभिनन्दितः ।
प्रविवेश पितामह्याः कुन्त्या भवनमुत्तमम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

वैशंपायन उवाच ।
स प्रविश्य यथान्यायं पाण्डवानां निवेशनम् ।
पितामहीमभ्यवदत्साम्ना परमवल्गुना ॥ १
तथा चित्राङ्गदा देवी कौरव्यस्यात्मजापि च ।
पृथां कृष्णां च सहिते विनयेनाभिजग्मतुः ।
सुभद्रां च यथान्यायं याश्चान्याः कुरुयोषितः ॥ २
ददौ कुन्ती ततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च ।
द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चाप्यन्या ददुः स्त्रियः ॥ ३

D2-6 महाबाहुस् (for [अ]थ धर्मात्मा) — [d]) K3 4 नाव (for तीर्रं) K3 B1 पारगा — After 24, T G1 2 ins the colophon followed by 170*

25 Dn1 missing (cf v l 6) M om 25-26 — [c]) K3 4 राजन् (for धीमान्) — [d]) K1 B1 D1-4 एव जगाम, K5 अस्याज°, K4 अस्याज° (for अभ्याज°) K5 वै (for ह) D5 6 कुरवे च जगाम ह. — K1 D (except D1, Dn1 missing) ins after 25 T G1 2 after the colophon

170* तत्र वृद्धान्यथा वत्स कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् ।

26 Dn1 missing (cf v l 6) M om 26 (cf v l. 25) — [a]) D1 समन्य (for समेत्य) — [b]) K3 तैः सर्वैर् (by transp), T2 सर्वांस्तैर् K4 अभिवदित (for °नन्दित) — K1 B1 3-5 Dc1 D2-6 subst for 26[ab] T2 ins after 25

171* अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
[T2 परि- (for प्रति-)]
— [d]) K3 4 D4 भुवनम् (for भ°)

Colophon missing in Dn1 — *Adhy name* K3 4 अर्जुनागमन; K5 D1 5 6 अर्जुनप्रत्यागमन, B1 3-5 अश्वानुसार — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 104, B1 94, B5 83, D4 82, T1 76, T2 G1 2 75, G3 86, M1 69, M2 3 64, M4 73, M4 (*inf lin*) 90

90

☞ B2 is not collated for this adhy D3 om. this adhy

1 Dn1 missing up to 27 (cf v l 14 89 6) M om 1-10 — [a]) K4 D5 सं (for स) K1 B1 3-5 Dc1 D2 4-6 महाबाहु , D1 यथाज्ञाय (for °न्याय) — After 1[a], D1 ins

172* मातृभ्या सहितो वशी ।
प्रश्रयावनत कुन्त्या गान्धार्याश्च यथाविधि ।
ववन्दे चरणौ तत्र

— D1 om 1[b]-2[e] — [b]) B1 निवेशने — [c]) K. D5 6 अभ्यवदत् (for °वदत्) — [d]) Ś1 D6 साम्ना परमफ(D5 °फा)ल्गुना

2 Dn1 missing, M om 2, D1 om 2[abcde] (for all, cf. v l. 1) — [a]) K1 5 B1 3-5 Dc1 D2 4-6 ततश्च, K4 G2 तदा (for तथा) — [b]) T G2 कौरवस्य K3 [अ]पि चात्मजा, K4 [आ]त्मजा अपि, Dc1 °जा नृप (for °जापि च) — [c]) K1 सहिते (for स°) — [d]) B1 3-5 Dc1 D2 4-6 T2 [उ]प ; T1 G1 [अ]पि (for [अ]भि) — [e]) Ś1 यथान्याय्य — [f]) K1 Dc1 यश्चान्या (sic)

3 Dn1 missing, M om 3 (for both, cf. v l 1) D1 om 3 — [a]) K1 5 D2 4-6 -सुतस्, G3 तदा (for ततस्) T G1 तत कुल्यददात्ताभ्यां — [b]) Ś1 K2 5 B3 4 [उ]त (for च) — K4 om 3[cd] — [c]) K3 3 सुभद्रा

ऊपतुस्तत्र ते देव्यौ महार्हशयनासने ।
सुपूजिते स्वयं कुन्त्या पार्थस्य प्रियकाम्यया ॥ ४
स च राजा महावीर्यः पूजितो बभ्रुवाहनः ।
धृतराष्ट्रं महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ५
युधिष्ठिरं च राजानं भीमादींश्चापि पाण्डवान् ।
उपगम्य महातेजा विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ६
स तैः प्रेम्णा परिष्वक्तः पूजितश्च यथाविधि ।
धनं चास्मै ददुर्भूरि प्रीयमाणा महारथाः ॥ ७
तथैव स महीपालः कृष्णं चक्रगदाधरम् ।
प्रद्युम्न इव गोविन्दं विनयेनोपतस्थिवान् ॥ ८
तस्मै कृष्णो ददौ राज्ञे महार्हमभिपूजितम् ।
रथं हेमपरिष्कारं दिव्याश्वयुजमुत्तमम् ॥ ९
धर्मराजश्च भीमश्च यमजौ फल्गुनस्तथा ।
पृथक्पृथगतीवैनं मानार्हं समपूजयन् ॥ १०
ततस्तृतीये दिवसे सत्यवत्याः सुतो मुनिः ।
युधिष्ठिरं समभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ११
अद्य प्रभृति कौन्तेय यजस्व समयो हि ते ।
मुहूर्तो यज्ञियः प्राप्तश्चोदयन्ति च याजकाः ॥ १२

C 14 2815
B 14 88 12
K 14 19 14

—^{d}) B1 Dc1 तास्(for चास्) Ś1 K3 G3 कुर, B1 यदु-(for ददु) K2 ˘ याश्चान्या कुरयोषित, T1 G1 2 न्या ददुसु प्रिय

4 Dn1 missing, M om 4 (for both, cf v l 1) —^{b}) K2 4 गृहे च (for महार्हे) —^{c}) Ś1 K— D1 6 सं(D˚ स्व)पूजिते, D3 4 Dc1 पूजिते च (for सुपूजिते) —^{d}) K1 B1 2– Dc1 D˚ 4–6 G˚ हित (for प्रिय)

5 Dn1 missing, M om 5 (for both, cf v l 1) —^{a}) Ś1 K1 B1 2– Dc1 D2 4–6 महातेजा (for ˚वीर्यं) —^{d}) D1 corrupt for उपतस्थे

6 Dn1 missing, M om 6 (for both, cf v l 1) K4 om. (hapl) 6^{a}–7^{b} —^{a}) K2 तु (for च) —^{b}) K2 पाडव, K5 वीर्यवान (for पाण्ड) —^{c}) K2 2 B2 T G1 2 उपागम्य —^{d}) D6 [अ]भ्यवारयन

7 Dn1 missing, M om 7 (for both, cf v l 1) K4 om. 7^{ab} (cf. v l 6) —^{a}) K1 प्रणम्य (hypermetric), D˚ प्रेम्ना (for प्रेम्णा) —^{b}) K1 2 D1 6 यथा विधि —^{c}) K2 तस्मै, G2 चाय (for चास्मै) K2 दधुर्, D1 ददौ (for ददुर्) —^{d}) K6 स्तूयमाना, T G1 2 प्रियमाणा

8 Dn1 missing, M om 8 (for both, cf v l 1) —^{a}) K1 B1 3–5 Dc1 D2 4–6 T2 G च (for स) D 6 महीपाल —^{c}) Ś1 K5 T1 G2 प्रद्युम्नवद्धृषीकेश, K2 4 5 D1 T2 G1 3 ˚म्न च हृषीकेश —^{d}) K4 [स]वतास्थिवान्, G3 [उ]पजग्मि˚ (for [उ]पतस्थि˚)

9 Dn1 missing, M om 9 (for both, cf v l 1) —^{a}) K1 D1 राज्ञो (for राज्ञे) —^{b}) Ś1 K2 3 5 D1 G1 3 राजार्हम् (for महा˚) K1 प्रति, B1 3 D2 4–6 अति, D1 G3 अपि (for अभि) K2 -पूजितु —^{c}) K1 2 4 Dc1 D1 6 परिस्कार (sic) —^{d}) Dc1 -स्नजम् (for युजम्) K2 4 दिव्याश्व युगमुत्तम

10 Dn1 missing, M om 10 (for both, cf v l 1) —^{b}) D1 T2 यमौ च (for यमजौ) Some MSS फाल्गुनस्, Ś1 K3 फल्गुणस् G3 तदा (for तथा) K1 B1 3–5 Dc1 D2 4–6 फाल्गुनश्च (B3 4 Dc1 ˚नोय) यमौ तथा (B3 D6 दा) —^{c}) K1 धनेनैन, K5 च वै चैनम्, B1 3–5 Dc1 D4–6 च ते चैनं (B3 ते चैन, D4 तेनैव), D2 तदा चैन, G2 3 अये वैन (for अती) —^{d}) K3 समपूजयत (hypermetric) K1 B1 3–5 Dc1 D2 4–6 T G1 2 मानार्या(B3 ˚र्थी)-म्यामयोजयन् (D5 योजयत्, T G1 2 ˚पूजयन्), K2 4 मानार्हम(K4 ˚र्हान)भ्यपूजयन्, K6 अर्चाभि समयो, G3 महार्थैरभ्यपू

11 Dn1 missing (cf v l 1) —^{a}) K1 corrupt K3 D1 तृतीय- —^{b}) B1 3–5 [आ]त्मजो (for सुतो) —^{c}) Ś1 K2–4 D1 पुरस्कृत्य, K1 समभ्येति, K5 समासाद्य (sic), T1 G1 2 समानीय (G2 ˚नाय्य), M समाहूय (for समभ्येत्य)

12 Dn1 missing (cf v l 1) —^{a}) D5 हि कौंतेय (hypermetric) (for कौन्तेय) —^{b}) T G2 M यज्ञस्य (for यजस्व) K3 समये G1 यज्ञस्य समयेपि ते —^{c}) K5 याज्ञिक˚, D1 यज्ञय, S (except G2) याज्ञिय D5 6 G2 पार्थ (for प्राप्तश्) K2 मुहूर्ते यज्ञिये प्राप्तश् —^{d}) D1 नोदयंति, M1–3 चोदयंतु Ś1 K1 B1 3–5 Dc1 D2 4–5 T1 [इ]ह, K4 हि, G3 [पु]त्र (for च) Ś1 (marg) याज्ञिया, K5 D5 T1 याज्ञिका˚, D6 याजिक, T2 याजक G1 2 चोदयन्निव याजकं (G2 ˚कान्)

C 14 2615
B 14 90 13
K 14 89 13
अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेऽयं विकल्पनात् ।
बहुत्वात्काञ्चनस्यास्य ख्यातो बहुसुवर्णकः ॥ १३
एवमेव महाराज दक्षिणां त्रिगुणां कुरु ।
त्रित्वं व्रजतु ते राजन्ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम् ॥ १४
त्रीनश्वमेधानत्र त्वं संप्राप्य बहुदक्षिणान् ।
ज्ञातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप ॥ १५
पवित्रं परमं ह्येतत्पावनानां च पावनम् ।
यदश्वमेधावभृथं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १६
इत्युक्तः स तु तेजस्वी व्यासेनामिततेजसा ।
दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधाप्तये तदा ।
नराधिपः प्रायजत वाजिमेधं महाक्रतुम् ॥ १७
तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्माणि याजकाः ।
परिक्रमन्तः शास्त्रज्ञा विधिवत्साधुशिक्षिताः ॥ १८
न तेषां स्खलितं तत्र नासीदपहुतं तथा ।
क्रमयुक्तं च युक्तं च चक्रुस्तत्र द्विजर्षभाः ॥ १९
कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्मज्ञा यथावद्द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥ २०
अभिषूय ततो राजन्सोमं सोमपसत्तमाः ।

---

13 Dn1 missing (cf v l 1). —a) K3 D1 अहिनो —b) Ś1 K3.4 D1 विकल्पनात्, K1 B1 D3 4–6 च कल्प(D3 °ल्प्य)ता, K2 विकल्पय, K4 °ल्पतां, B3 हि कल्पता (for विकल्पयान) —c) B. [द्]ह (for [अ]स्य) K1 B1 D3 4–6 बहुत्वात्कांचनाग्यस्य —d) G3 लोको (for ख्यातो)

14 Dn1 missing (cf v l 1) —a) K1 B1 3–5 Dc1 D3 4–6 अत्र (for एव) K6 सर्वमेव महाराजस् —b) K5 lacuna for दक्षिणा K3 त्रिगुणे; K5 G2 त्रिगुणी- G1 3 M दक्षिणाभिर्गुणीकुरु —c) D6 नित्यं; G1 श्रीस्त्वां, G2 श्रीस्त्व (for त्रित्वं) M1 व्रजन्तु D1 मे, D3 भो (for ते) K3 4 5 तृप्तिं व्रजतु ते राजन् —d) Ś1 ब्रह्मणा (for ब्रा°)

15 Dn1 missing (cf v l 1) —a) K4 त्रिधिवत् (for अत्र त्व) —b) K3 T समाप्त (for °प्य) G1 दक्षिण (for °णान्). —c) Ś1 K3 हिंसाकृत, D1 वध्यादिक, G3 हत्याकृत, M1 वध्यकृतं —d) K1 प्राहास्यसि, K2 प्रविहास्यति (hypermetric), T ज(T2 जि)हास्यसि

16 Dn1 missing (cf v l 1) —a) K1 B1 3 D3 4–6 चैतत्, B3 4 Dc1 चैव (for ह्येतत्) —b) K1 B1 3–5 Dc1 D3 4–6 पावन चैतदुत्तम — D1 om 16cd —c) K1 यदा (for यद्) —d) G3 लप्स्यसे (for प्रा°) — After 16, Ś1 K2 3 ins an addl colophon [*Adhy name* K2 यज्ञकर्म — *Adhy no* Ś1 105]

17 Dn1 missing (cf v l 1) Before 17, Ś1 K2.3 D1 ins वैशंपायन उवाच —b) K1 B1 3 4 D3 4–6 T2 G2 M द्युतिना; B5 damaged (for -तेजसा). —d) K1 3 B1 3 D3 4–6 तत; B3 4 Dc1 नृप (for तदा) — K3 4 om 17ef —e) K1 महातेजा; G3 प्रायजित, M2 जित, M3 °जितो (for °जत) K3 B1 3–5 Dc1 D3 4–6 ततो यज्ञ (Dc1 °ज्ञं) महातेजा (D3 6 °बाहुर्), D1 न•पिर प्रजापेव — After 17, K1 3 B1 3–5 Dc1 D3 4–6 T2 ins

173* यज्ञस्य दक्षिणा राजा सर्वकामगुणान्वितम् ।

[T2 विविद् (for यज्ञ). D5 गुणान्वित]

18 Dn1 missing (cf. v l 1) —a) Dc1 वेद् विदा, D1 वे वे विदो (for वेदविदो) K3 4 विप्राद् (for राजन्) —b) D1 राजका, T G1 वाजिन —c) Dc1 corrupt. K3 4 T1 G1 परिक्र(K3 क्र)मति K3 शास्त्रज्ञा; K4 शास्त्रार्थान्; D3 4–6 सर्वज्ञा, M2 शास्त्रज्ञ —d) K1 साध्यु (sic), D3 सा मु (sic) (for साधु) K1 D3 4–6 शिक्षिते, K3 सांक्षिता, K4 -सज्जिता, K6 -शिक्षितान्, B1 3- Dc1 दीक्षिता T1 G1 3 M1 विधिवद्द्विजसत्तमा

19 Dn1 missing (cf. v l 1) M1 om (hapl) 19a–20b —a) K1 B1 3–5 Dc1 D3 4–6 किंचिद् (for तत्र) —b) Ś1 K3 T1 G1 अपहृत (for °हुत) K1 B1 3–5 Dc1 D3 4–6 नासीद्याप्य(B3 D5 °प)हुत तथा (Dc1 °दा), K3 4 G3 नासीदपहुत तदा —c) K1 B1 D3 4–6 क्रममुक्त (for °युक्त) K3 4 मुक्त (for युक्त) —d) K1–4 D5 द्विजर्षभ (K1 °भ) G3 चक्रुस्तत्र नरर्षभ

20 Dn1 missing (cf v l 1) M1 om 20ab (cf v l 19). —a) K3 4 5 B1 3–5 Dc1 D1 M3 [अ]प्रवर्ग (K3 4 5 °र्ग्यं)(for प्रवर्ग्यं) Ś1 धर्मज्ञो, K1 B1 D3 4–6 धर्मार्थं, B3 T2 G1 3 धर्मात्मा (for धर्मज्ञा) —c) K6 विविधं (for विधिवद्) —d) K1 D1 [अ]भिसव;

सवनान्यानुपूर्व्येण चक्रुः शास्त्रानुसारिणः ॥ २१
न तत्र कृपणः कश्चिन्न दरिद्रो बभूव ह ।
क्षुधितो दुःखितो वापि प्राकृतो वापि मानवः ॥ २२
भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास नित्यदा ।
भीमसेनो महातेजाः सततं राजशासनात् ॥ २३
संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकर्माणि याजकाः ।
दिवसे दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रार्थचक्षुषः ॥ २४
नाषडङ्गविदत्रासीत्सदस्यस्तस्य धीमतः ।
नाव्रतो नानुपाध्यायो न च वादाक्षमो द्विजः ॥ २५
ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते षड्बैल्वान्भरतर्षभ ।
खादिरान्बिल्वसमितांस्तावतः सर्ववर्णिनः ॥ २६
देवदारुमयौ द्वौ तु यूपौ कुरुपतेः क्रतौ ।
श्लेष्मातकमयं चैकं याजकाः समकारयन् ॥ २७
शोभार्थं चापरान्यूपान्काञ्चनान्पुरुषर्षभ ।
स भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ २८
ते व्यराजन्त राजर्षे वासोभिरुपशोभिताः । C. 14 2532 B 14 89 30 K 14 89 32

D2 °पन, Cv °पव (as in text) K3 तथैवाभिपत्रे द्विज

21 Dn1 missing (cf v l 1) — a) K1 B1 D2.4 अभिसूय, K2 °पिच्य, K4 °पिंच्य, D1 °श्रूय, S (except M2) °ष्ट्रय (for °पूय) B3 तदा (for ततो) K1 Dc1 राजा (for राजन्) K5 अनुष्ट्रय महाराज — b) K1 सोमोपमत्तम, D 6 सोमपमोत्तमा — c) K5 माघनानि, G3 सपा°, Cv सव° (as in text) Ś1 K1 D5 आनुपूर्वेण K4 D1.4 सेव(D1 वस)नान्यनुपूर्वेण

22 Dn1 missing (cf. v l 1) — a) D6 कृपणा — b) Dc1 दरिद्रा — d) K3 मानवा

23 Dn1 missing (cf v l 1) — a) D6 corrupt — b) K1 B1 3–5 Dc1 D2 4–6 शत्रुहा, K2.4 वीर्यवान, G1 2 सर्वदा (for नित्यदा)

24 Dn1 missing (cf v l 1) — a) Dc1 सस्तवे, Cv °रे (as in text) Ś1 Dc1 M1 कुशलाश्च K3 सस्तरे कुशमपूर्णे — b) K2.4 सर्वं (for सर्व) K1 B1 3–5 Dc1 D2 4–6 कार्याणि (for -कर्माणि) D1 जायका (by metathesis) — c) T G1 2 कुर्युर् (for चक्रुर्) — d) D1 corrupt B1 3– Dc1 दर्शनात्, T2 G3 चक्षुषा K1 D2 4–6 यथाशास्त्रानुदर्शनात्

25 Dn1 missing (cf v l 1) — a) Ś1 K3 नाषडगविद्श्चासन् — b) Ś1 K3 D3 सदस्यास्, K2 D1 सदस्यस् M2 3 4 (inf lin as in text) तत्र (for तस्य) G3 सदस्यो न बहुश्रुत — K4 om 25cd — c) Dc1 नावृता, D6 नावृतो, G1 3 नावृते (G3 °तो) (for नाव्रतो) — d) Ś1 K3 यो(K2 चा)वादक्षमो, K2 D1 वावाद°, B1 3 5 वाचारा°, B4 च वाग°, G3 [अ]नूचाना°, M1 corrupt, M4 चावाद°(for च वादा°) K1 5 D 4–6 न च वादाविचक्षण (D5 °णा), Dc1 न च वाचाक्षमाद्विज — After 25, Ś1 K2 3 D1 ins an addl colophon [*Adhy name* K2 D1 यज्ञकर्म — *Adhy no* Ś1 106]

26 Dn1 missing (cf v l 1) Before 26, Ś1 K2 3 D1 ins वैशंपायन उवाच — a) K1 यूपाच्छ्रये; B3 यूपाश्रये, D1.4 यूपोच्छ्रय G3 यूपोच्छ्रये तत प्रासे — b) K1.4 D2 5 G षड्बैला, K3 Dc1 षड्बैल्वा, T षड्बित्वा, M1 4 षड्बैलान् — c) K2 खादिरान्, B3 D4 6 G2 खादिरा (for खादिरान्) Ś1 K3 B3 4 D1 M3 बैल्वसमि(Ś1 °हि)तास्; K1.4 D2 4 6 M2 बि(M2 बै)ल्वसमितास्, M1 4 बैल्वसमितास् (for बिल्व°) K5 खादिरास्तावतो यूपास्, T G1.2 खादिरा बैल्वसहितास् — d) K1 5 D (D3 om, Dn1 missing) T G1 2 तावत, G3 ततास्ता (sic) (for तावत) K2 om सर्व Dc1 -वर्णिनि, D5 6 -वर्णका, G3 वर्धिन (for -वर्णिन)

27 Dn1 missing (cf v l 1) — a) D1 द्वे Ś1 K3.5 D1 G3 च (for तु) — b) K1 B1 3–5 Dc1 D2 4 6 मखे, K2 कृतौ (for क्रतौ) — c) B3 [ए]व, G3 [ए]क — d) K1 D2 4–6 याजका सम(D5 पर्य)-कल्पयन्, G3 पालाशोदुंबरस्तथा — After 27, K3 4 S ins

174* सर्वानेतान्यथाशास्त्रं याजका समयोजयन् ।

[K2 4 [ए]व, T2 चैतान् T G1 2 समकारयन् (for °योजयन्)]

28 Dn1 resumes — a) K1 शोभार्थे — b) Ś1 (sup lin) दारवान् (for काञ्चनान्) K1 5 B1 3–5 Dn1 D2 4–6 T G M1 भरतर्षभ, D1 पुरुषर्षभ — c) K4 भीमस्तान् (for स भीम)

29 a) B1 5 Dc1 D6 G3 M राजर्षेर् K2 4 यत्र रा(K4 य)जत राजर्षे, K5 ते व्यकाशत राजेंद्र — b) Ś1 K2 3 G3 अभि (for उप) K4 वासोभिरभिपू-

C 14 2633
B 14 88 70
K 14 89 32

नरेन्द्राभिगता देवान्यथा सप्तर्षयो दिवि ॥ २९
इष्टकाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्थं कृताभवन् ।
शुशुभे चयनं तत्र दक्षस्येव प्रजापतेः ॥ ३०
चतुश्चित्यः स तस्यासीदष्टादशकरात्मकः ।
स रुक्मपक्षो निचितस्त्रिगुणो गरुडाकृतिः ॥ ३१
ततो नियुक्ताः पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः ।
तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणः पशवश्च ये ॥ ३२
ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये ।
सर्वांस्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि ॥ ३३
यूपेषु नियतं चासीत्पशूनां त्रिशतं तथा ।
अश्वरत्नोत्तरं राज्ञः कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ३४
स यज्ञः शुशुभे तस्य साक्षाद्देवर्षिसंकुलः ।
गन्धर्वगणसंकीर्णः शोभितोऽप्सरसां गणैः ॥ ३५
स किंपुरुषगीतैश्च किंनरैरुपशोभितः ।
सिद्धविप्रनिवासैश्च समन्तादभिसंवृतः ॥ ३६
तस्मिन्सदसि नित्यास्तु व्यासशिष्या द्विजोत्तमाः ।
सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञकर्मसु ॥ ३७
नारदश्च बभूवात्र तुम्बुरुश्च महाद्युतिः ।

जिता —[c]) Ś1 नृपानाभिगतान्, K8 नृपा नृभिगंता, B1 नरेंद्राधिगता; M1-8 °भिगतान् K3 दिव्या, T1 G1 °र्वैंद्र, G3 देव (for देवान्) K1 4 6 Dn1 D1 2 4-6 महें(D1 नरें)द्रानुगता देवा (K4 D1 दिव्या, Dn1 D6 देव); T2 G2 महेंद्राभिगता देव (G2 °वैंद्र) —[d]) Dn1 D4 सप्तर्षिभिर्; D3 संपूर्णयो (for सप्तर्षयो) K1 8 दिव (for दिवि) D5 6 यथा सप्तर्षिभिर्मखे

30 [a]) K1-4 Dn1 D1 2 4 इ(K3 4 ई)ष्टिका K1 B1 3-5 Dc1 G2 काचनाश्च, K2 चनयस्य (sic), K4 काचनस्य, Dc1 (also) चयनाश्च (for काञ्चनीश्च) M तत्र (for चात्र) K5 T G1 3 इष्टका कांचनास्तत्र, D5 6 °का कांचनीयाश्च —[b]) K2 corrupt, K4 6 चयनार्थे, Cv °र्थं (as in text) Ś1 K3 D1 कृता यसु, T G1 3 कृता विभो (for कृताभवन्) —[c]) K3 4 यजन, K3 शयनं (for चयन) K1 B1 5 Dn1 D1 2 4-6 G2 M2-4 तथा, B1 Dc1 G3 तस्य (for तत्र)

31 [a]) D6 corrupt. K3 4 चतुष्टित्यस्, K3 चतश्चित्त, D1 चतुश्चत, M चेतुश्चित्य; Cv चतुश्चैत्य (for °श्चित्य) Ś1 K1 2 4 B1 Dn1 D2 4 6 T1 च (for स) Ś1 K3 तत्र (for तस्य) —[b]) Ś1 (sup lin as in text) कलात्मक, K3 3 -कलात्मज (sic) —[c]) B3 रुक्मपुच्छो, D6 घृत्यपक्षो, M1 2 रुक्मपक्षो Ś1 निशितस्, Dn1 निचित, G1 निचितिस्, G3 निहितस् (for निचि°) —[d]) K1 B1 3. 4 (marg) 5 Dn1 D2 4-6 त्रिकोणो (K1 °णे), K6 षड्गुणो (for त्रिगुणो)

32 [a]) K2 4 विमुक्ता, G3 युक्ताश्च —[b]) D5 यथा चैव (for यथाशास्त्रं) K1 D2 मनीषिण —[c]) Ś1 K3 B1 T1 त देवं, K1 सदेव, G1 तथैव, G3 तु देव D1 समादिश्य (for समुद्दिश्य) —[d]) K2 4 पशव पक्षिणश्च ये, B1 3-5 Dc1 पक्षिणश्च यथाविधि

33 K6 om (hapl) 33[ab] —[a]) K2 ऋषभ T1 -पतितास् (for पठि°) —[c]) Dc1 om अभ्यु G3 न च युजस् (sic) (for अभ्ययुञ्जस्) K2 4 सर्वांस्तानभ्युयुक्ते वै

34 [a]) B3 corrupt for यूपेषु K1 B1 3-5 Dn1 D2 4 नियता, Dc1 [अ]नियता, D5 6 निचितं, G2 नियतश् —[b]) Ś1 नियुत, K1 त्रिशता; K2-4 नियत, B1 4 5 Dc1 Dn1 D2 4-6 त्रिशती, B3 त्रिदशा (for त्रिशतं) —[c]) K6 G2 -रत्नोत्तम, D1 °त्तमो (for °त्तरं) Ś1 K3 अश्वरत्नोत्तम चैव, K1 B1 3-5 Dc1 Dn1 D2 4-6 °त्तरा यज्ञे

35 [b]) G1 देवस्य (for °र्षि) K2 सकुले, K3 °ला; G3 -मस्तुत (for -संकुल) —[c]) G3 -नाग (for गण) K1 4 B1 4 5 Dc1 Dn1 D2 4 5 -संगीत (K1 °त) (for संकीर्ण) —[d]) K1 प्रसन्नो, B1 3 प्रवृत्तो, B4 5 Dc1 D2 4-6 प्रनृत्तो (for शोभितो)

36 D1 om 36[c]-37[b] —[a]) Ś1 K3 -गीतश्च, K1 B1 3-5 Dn1 D2 4-6 -संकीर्णे, Dc1 संपूर्णे (for गीतैश्च) — K2 om (hapl) 36[bc] —[b]) G3 पन्नगैर् (for किंनरैर्) K1 B1 3-5 Dn1 D2 4 6 चोप, Dc1 D5 चापि (for उप) —[c]) Ś1 K3 -विवादैश्, G3 निवासश् K4 सिद्धविप्रियकार्यैश्च (sic) —[d]) Ś1 K2-4 अभिपू(K3 पि पू)जित, K6 S उपशोभित (K6 °त) (for अभिसंवृत)

37 D1 om 37[ab] (cf. v. l. 36) —[a]) K2 4 °व्यास (for नित्यास्) —[b]) K1 B1 3-5 D (D1. 3 om) द्विजर्षभा (for द्विजोत्तमा) —[d]) K1 B1 3-5 D (except D1, D3 om) -सत्त(B3 °म)रे (for -कर्मसु)

विश्वावसुश्चित्रसेनस्तथान्ये गीतकोविदाः ॥ ३८
गन्धर्वा गीतकुशला नृत्तेषु च विशारदाः ।
रमयन्ति स्म तान्विप्रान्यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९०

९१

वैशंपायन उवाच ।
शमयित्वा पशूनन्यान्विधिवद्द्विजसत्तमाः ।
तुरगं तं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातयः ॥ १
ततः संज्ञाप्य तुरगं विधिवद्याजकर्षभाः ।
उपसंवेशयन्राजंस्ततस्तां द्रुपदात्मजाम् ।
कलाभिस्तिसृभी राजन्यथाविधि मनस्विनीम् ॥ २
उद्धृत्य तु वपां तस्य यथाशास्त्रं द्विजर्षभाः ।
श्रपयामासुरव्यग्राः शास्त्रवद्भरतर्षभ ॥ ३
तं वपाधूमगन्धं तु धर्मराजः सहानुजः ।
उपाजिघ्रद्यथान्यायं सर्वपाप्मापहं तदा ॥ ४

C 14 2648
B 14 89 5
K 14 90 4

38 a) D1 स (for च) — b) K1 तु*रस्, K3 4 D4 तुम्बरुः, Dc1 Dn1 D1 6 तुम्बरु L1 महामति, D1 यति (for °श्रुति) — c) K3 4 चित्ररथस् (for °सेनस्) — d) D5 corrupt M1 च तथान्ये (hypermetric) (for तथान्ये)

39 Dn1 D 6 om (hapl) 39ab — a) B1 गाधर्व, Dc1 G2 गधर्व — b) K3 4 5 B1 2–5 Dc1 D1–4 नृत्येषु, K2 निनृत्तेषु (sic) (for नृत्तेषु) — c) K1 वा रमति K3 रमयत (for रमयन्ति) B1 ते (for तान्) — d) K1 5 Dn1 D2 4 5 वै, D6 च (for [अ]थ) Ś1 K3 राज्ञ (K3 °ज्ञा) कर्मांतरं तदा

Colophon om in D3, B2 not collated — *Adhy name* K2 यज्ञक्रिया, K5 यूपचयनादिनिरूपण, D1 यूपोच्छ्रय — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 117, B1 95, B5 84, Dn1 89, D4 83, T1 G3 77, T2 G1 2 76, M1 4 71, M2 3 75, M4 (*inf lin*) 91 — *Śloka no* Dn1 39

91

☞ D3 om this adhy B2 is not collated for this adhy

1 a) K1 B1 3–5 Dc1 Dn1 D 4 6 T G1 2 अ (Dc1 आ)पयित्वा, K3 दाम, D6 श्राव° (for शम°) Ś1 वन्यान्, D6 नम्यान (for अन्यान्) — b) K2 4 पुगना (for -सत्तमा) — c) K1 B1 2–5 D (except Dn1 D1, D3 om.) T2 G2 त तुरग K5 यथान्यायम् (for °शास्त्रम्) — d) M आहरत (M2 3 °ति) (for आलभन्त) B2 द्विजोत्तमा

2 a) B3 4 त यज्ञ, D1 सक्षिप्य (sic), G2 M2–4 Cnp सज्ञप्य, Cv मज्ञाप्य (as in text) — b) K2 B1 3– D (except Dc1, D3 om) याजकास्तदा (B4 °था), K3 कर्मगा (sic) (for कर्षभा) — c) Ś1 K3 D1 समुपावेशयन्राजस्, K2 उपवेशयते रा, S उपसवेशया चकुस — d) Ś1 K3–4 D1 ते (for ता) G3 ततस्ता द्विजसत्तमा — After 2d, T2 G3 ins

175* सर्वशास्त्रप्रणेतार कुशला यज्ञकर्मसु ।

— f) K1 2 4 D6 मनस्विनी, G3 समन्वित

3 a) Ś1 K2 corrupt G3 तत्र (for तस्य) — b) K1 B1 3–5 D (except D1, D3 om) द्विजातय, G2 द्विजोत्तमा — c) K1 D1 2 6 स्न (D2 6 स्ना) पयामासुर्, B1 3 4 Dc1 घ्राप°, B5 स्नप°, D5 स्नाप°, G3 M श्राप° (for श्रप°) — d) K1 B1 3–5 D (except D1, D3 om) विधिवद् (for शास्त्र°) Ś1 K3 यथाशास्त्र नृपोत्तम

4 a) K2 G3 तद् (for त) D6 धूपगधे K4 च (for तु) — b) Dc1 धर्मराज (sic) K1 B1, 3–5 D (except D1, D3 om) सहानुजं, K2 3 (*sup lin* as in text) 4 5 G2 °नुग — c) Ś1 K2 M1 4 उपजिघ्रद् K3 4 यथा न्याय्यं, Dn1 D2 4–6 यथाशास्त्रं (for °न्यायं) — d) K1 B5 T G1 पापहर; K2,

C 14 2648
B 14 89 5
K 14 90 5

शिष्टान्यङ्गानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप ।
तान्यग्नौ जुहुवुर्धीराः समस्ताः षोडशर्त्विजः ॥ ५
संस्थाप्यैवं तस्य राज्ञस्तं क्रतुं शक्रतेजसः ।
व्यासः सशिष्यो भगवान्वर्धयामास तं नृपम् ॥ ६
ततो युधिष्ठिरः प्रादात्सदस्येभ्यो यथाविधि ।
कोटीसहस्रं निष्काणां व्यासाय तु वसुंधराम् ॥ ७
प्रतिगृह्य धरां राजन्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ८
पृथिवी भवतस्त्वेषा संन्यस्ता राजसत्तम ।
निष्क्रयो दीयतां मह्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः ॥ ९
युधिष्ठिरस्तु तान्विप्रान्प्रत्युवाच महामनाः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्मध्ये राज्ञां महात्मनाम् ॥ १०
अश्वमेधे महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा स्मृता ।
अर्जुनेन जिता सेयमृत्विग्भ्यः प्रापिता मया ॥ ११
वनं प्रवेक्ष्ये विप्रेन्द्रा विभजध्वं महीमिमाम् ।
चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ १२
नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्वं मुनिसत्तमाः ।
इदं हि मे मतं नित्य भ्रातॄणां च ममानघाः ॥ १३
इत्युक्तवति तस्मिंस्ते भ्रातरो द्रौपदी च सा ।
एवमेतदिति प्राहुस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ १४

पापोह स (sic), K3 4 B1 4 Dn1 D3 4 5 पापापह (for पाप्मापह)

5 [a]) D1 corrupt Ś1 K3 शृगानि (sic) (for शिष्टानि) —[b]) D4 तथा (for तस्य) B1 नरर्षभ (for नराधिप) —[c]) M1 ताञ्जग्मुर् (for तान्यग्नौ) K (except K1) D3 4 घीरा (for धीरा) —[d]) Ś1 K3 G1 2 समताव्, B3 G3 समता B3 षोडश द्विजा; M3 °शर्त्विजा

6 D1 om 6[ab] —[a]) K3 4 B3 4 (marg as in text) 5 M4 समाप्यैव K1 B4 D3 राजस (for राज्ञस्) —[b]) K1 B1 Dn1 D3 4-6 त यज्ञ; K2 क्रतुं तं (by transp) K5 भूरितेजस, D5 6 शक्रचेतस, M1 शस्त्रतेजसा —[c]) K1 2 4 Dn1 D6 व्यासशिष्योथ (D6 °ष्य स) भगवान —[d]) M4 (inf lin) वर्तयामास (for वर्ध°) K2 D5 नृप

7 [b]) Ś1 K2-4 D1 प्रीतस्तेभ्यो, B1 2-5 Dc1 Dn1 D3 4-6 ब्राह्मणेभ्यो (for सदस्येभ्यो) —[c]) K1 2 D4 T कोटि, D5 कोटिं (for कोटी) T2 M4 सहस्र G3 कोटी सहस्रनिष्काणि —[d]) G2 च (for तु) K3 वसुधरा (sic)

8 [a]) K5 M3 तु (M3 स) तां राजन्; D5 6 तु राजेंद्र (for धरां राजन्) —[c]) K1 3 B1 भरतश्रेष्ठ —[d]) K1 B1 3-5 D (except D1, D3 om) धर्मराज (for धर्मात्मान)

9 Before 9, K5 ins व्यास —[a]) K1 वसुधा, B1 3-5 D (except D1, D3 om) वसुधा (for पृथिवी) T2 G1 M1 4 भवतोस् T1 [s]स्ति (for तु) —[b]) T G1 M1-3 सु (for सं) —[c]) K3 Dn1 D3 6 निष्क्रियो (for निष्क्रयो) —[d]) B1 3-5 Dc1 ब्राह्मणाय धनार्थिने

10 [a]) D5 6 धर्मात्मा (for तान्विप्रान्) —[b]) Ś1 K3-4 महायशा, K4 °स्मवान्, D1 M1 °स्तन, D4 6 द्विजर्षभान —G3 om (hapl) 10[cd]. —[cd]) D4 5 transp धीमान् and मध्ये

11 [c]) M1 [अ]र्जिता (for जिता) K1 3 B1 3-5 Dc1 Dn1 D3 4-6 च, D1 या (for मा) —[d]) D5 6 ऋत्वग्भ्र (sic) (for ऋत्विग्भ्य) D1 प्राप्यते (for प्रापिता)

12 [a]) D6 धर्न (sic) (for वन) K5 प्रविश्ये; G3 यास्यामि (for प्रवेक्ष्ये) K1 B1 3-5 D (except D1, D3 om) विप्राग्र्या —[b]) D1 विभजद्वं (sic) (for °ध्व) —[c]) Ś1 K1 2 Dc1 पृथिवी (sic) —[d]) K5 T1 G1 2 M1 चतुर्होत्र

13 [a]) M3 आनेतुम् (for आदा°) —[b]) K1 B1 3-5 D (except D1, D3 om) द्विज (for मुनि) K5 पुगवा (for सत्तमा) —[c]) K4 हि मे मतिर्, K5 T1 G1 2 M मत (K5 °नो) हि मे (by transp), T2 मत हि मे, G3 मनश्च मे K1 B1 3-5 Dc1 Dn1 D3 4-6 इदं नित्य मतो (B1 मम मत, B3-5 Dc1 मम मत) विप्रा —[d]) M3 3 हि (for च) K3 4 5 T2 G1 3 [अ]नघ (sic) K1 B1 3-5 D (except D1, D3 om) भ्रातॄणां चैव मे सदा

14 [a]) K1 3 B1 3-5 D (except D1, D3 om) तु (for ते) —[b]) Ś1 K3 D1 तथा (for च सा) K5 द्रौपदी भ्रातरोपि च —[d]) Some MSS लोम- (for रोम-)

ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्साधु साध्विति भारत ।
तथैव द्विजसंघानां शंसतां विपुलः स्वनः ॥ १५
द्वैपायनस्तथोक्तस्तु पुनरेव युधिष्ठिरम् ।
उवाच मध्ये विप्राणामिदं संपूजयन्मुनिः ॥ १६
दत्तैषा भवता मह्यं तां ते प्रतिददाम्यहम् ।
हिरण्यं दीयतामेभ्यो द्विजातिभ्यो धरास्तु ते ॥ १७
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
यथाह भगवान्व्यासस्तथा तत्कर्तुमर्हसि ॥ १८
इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठः प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह ।
कोटिकोटिकृतां प्रादाद्दक्षिणां त्रिगुणां क्रतोः ॥ १९
न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो नराधिपः ।
यत्कृतं कुरुसिंहेन मरुत्तस्यानुकुर्वता ॥ २०
प्रतिगृह्य तु तद्द्रव्यं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
ऋत्विग्भ्यः प्रददौ विद्वांश्चतुर्धा व्यभजंश्च ते ॥ २१
पृथिव्या निष्क्रयं दत्त्वा तद्धिरण्यं युधिष्ठिरः ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ २२
ऋत्विजस्तमपर्यन्तं सुवर्णनिचयं तदा ।
व्यभजन्त द्विजातिभ्यो यथोत्साहं यथाबलम् ॥ २३
यज्ञवाटे तु यत्किंचिद्धिरण्यमपि भूषणम् ।
तोरणानि च यूपाश्च घटाः पात्रीस्तथेष्टकाः ।

C 14 2668
B 14 89 25
K 14 90 24

---

15 a) K5 ततोंतरिक्षाद्, B1 2- रिक्षे — c) Ś1 K -4 D1 -मुख्यानां (for -संघानां) — d) D5 corrupt Ś1 K2 शब्दो दिवमथास्पृशत्

16 a) K1 B1 3 5 D (except Dc1 D1, D3 om) कृष्ण, T G1 2 M1 4 [द्वै]पायन (for [ट]क्तस्तु) — c) K1- B1 3-- D (except D1, D3 om) T2 G3 प्रोवाच (for उ°)

17 c) Ś1 देयता (for दी°) Ś1 K3 मह्यं (for एभ्यो) — d) K1 B1 2- Dc1 Dn1 D2 4 ब्राह्मणेभ्यो, K5 द्विजेभ्यो मे, K4 द्विजाग्रेभ्यो, D विप्रर्षिभ्यो, D6 corrupt (for द्विजातिभ्यः) K3 धरामुत (sic), G3 धरास्तु तत्र, M1 धरातते (sic), M2 3 धरा तु ते

18 ab) G2 तत्र (for ततो) G2 transp वासुदेवो and धर्मराज K2 4 धर्मराजो — c) B3 यथा स, M1 यदाह — d) K1 2 4 B1 2-5 Dn1 Dc1 D2 4-6 G2 तथा त्व, K2 6 D1 T G1 M तत्तथा (by transp) G3 तथा कर्तुं त्वमर्हसि — After 18, Ś1 K2 3 D1 ins an addl colophon [*Adhy name* K2 D1 दक्षिणाप्रदान — *Adhy no* Ś1 118]

19 Before 19, Ś1 K2 4 D1 ins वैशंपायन, K2 व्यास G2 om 19ab — a) K4 D1 कुरुश्रेष्ठ — b) T G1 3 प्रीतिमान् (for प्रीतात्मा) — c) K1 B3 5 Dn1 D2 4 6 कोटिकोटी, K3 G2 3 कोटिं कोटि-, T1 G1 M3 4 कोटिं कोटिं, M1 कोटिं कोटी, M2 कोटीं कोटी (for कोटिकोटि-) Ś1 K3 Dc1 -गुणा, K2 सर्वा (sic), K4 दत्वा, T G1 2 गवा (for -कृता) K2 4 प्राह (for प्रादाद्) — d) K3 त्रिगुणो, D1 ऽगौ Ś1 K5 Dn1 G3 क्रतौ, K2 3 कृतौ, K4 विभो (for क्रतो) T G1 2 M दक्षिणा त्रिगुणीकृता

20 a) K1 तत्रके (sic), D5 6 T2 त लोके (sic) — b) K4 T1 नराधिप — c) K1 B1 2-5 D (except D1, D3 om) राजेन (for -सिंहेन) — d) K4 D1 मरुत्तस्य K2 4 वर्तिना (for -कुर्वता)

21 a) K1 4 B1 2-5 D (D3 om) रत्न (for द्रव्य) — b) K1 B1 2-5 D (except D1, D3 om.) मुनि, K2 तदा (for प्रभु) — c) K3 4 विप्राग्र् (sic), K5 धीमान् (for विद्वान्) D6 ऋत्विग्भ्यः प्रददौ धीमान् — d) K3 4 ये (for ते)

22 a) K1 B1 3-6 D (except D1, D3 om) धर (D5 6 रि)ण्या (for पृथिव्या) K3 निष्कृत (for निष्क्रय) K2 4 कृत्वा (for दत्त्वा) — b) K2 युधिष्ठिरं (sic) — c) K1 B1 5 Dn1 D2 4-6 धूतपापो, K5 corrupt, M2 3 पूतपाप्मा

23 b) Ś1 K3 हिरण्य (for सुवर्ण) Ś1 D (except D2 4, D3 om.) तथा, K3 यथा (for तदा) — cd) K1 विभजत B1 5 द्विजादिभ्यो, D6 °तेभ्यो K6 यथोत्साह द्विजातिभ्यो (by transp) Ś1 K2-5 D1 G3 यथाविधि, K1 B1, 3-5 Dc1 Dn1 D2-6 °सुखं (for °बलम्)

24 a) K1 B1 3-5 D (except D1, D3 om) च (for तु) — b) K1 B1 3-5 D (except D1, D3 om) सवि-, K3 5 अभि (for अपि) K6 भूजित (sic) (for भूषणम्) — c) Ś1 K2 3 D1 यूपाश्च; K4 यूपाश्च, B3 द्रव्याणि — d) K3 घटे, K3 4 घटा, B1 3. 5 M घटान्, Dc1 घंटा-, Dn1 घटा Ś1 K3

C 14 2668 B 14 89 25 K 14 90 24 युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वे तद्व्यभजन्द्विजाः ॥ २४
अनन्तरं ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रिया जह्रिरे वसु ।
तथा विट्शूद्रसंघाश्च तथान्ये म्लेच्छजातयः ।
कालेन महता जह्रुस्तत्सुवर्णं ततस्ततः ॥ २५
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जग्मुरालयान् ।
तर्पिता वसुना तेन धर्मराज्ञा महात्मना ॥ २६
स्वमंशं भगवान्व्यासः कुन्त्यै पादाभिवादनात् ।
प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्युतिः ॥ २७
श्वशुरात्प्रीतिदायं तं प्राप्य सा प्रीतमानसा ।
चकार पुण्यं लोके तु सुमहान्तं पृथा तदा ॥ २८
गत्वा त्ववभृथं राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह ।
सभाज्यमानः शुशुभे महेन्द्रो दैवतैरिव ॥ २९
पाण्डवाश्च महीपालैः समेतैः संवृतास्तदा ।
अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ॥ ३०
राजभ्योऽपि ततः प्रादाद्रत्नानि विविधानि च ।
गजानश्वानलंकारान्स्त्रियो वस्त्राणि काञ्चनम् ॥ ३१
तद्धनौघमपर्यन्तं पार्थः पार्थिवमण्डले ।
विसृजञ्शुशुभे राजा यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ३२

पाव्यस्, D₁ पटीस् (sic), D₆ पात्रे K₆ घटान्पात्र्यस्त थेष्टिकान्, G₈ घटान्पात्रास्तथेष्टकान —ᶠ) K₃-₆ D₁ G₈ तत्सर्वं (by transp), D₅ ₆ सर्वं त; T G₁ ₂ M₂-₄ तत्सर्वे, M₁ ततस्ते K₂ व्यामजन

25 ᵃ) K₁ B₁ ₂-₅ D (except D₁, D₈ om) द्विजातिभ्य (for ब्राह्मणेभ्य) —ᵇ) K₁ जह्रुरे, K₂ उज्झिरे (sic), B₁ व्यभजन, G₂ जज्ञिरे (for जह्रिरे) B₂ तदा (for वसु) —ᶜ) T₁ G₁ ₂ यथा विश (G₁ °द्रा) शूद्रसघा —ᵈ) Ś₁ K₂ D₁ ये च, T₁ G₁ ₂ यथा (for तथा) — K₁ B₁ ₂-₅ D₀₁ Dn₁ D ₄-₆ om 25ᶜᶠ —ᵉ) D₁ सुमहा (for महता) —ᶠ) K₄ ता (sic) (for तत्) D₁ युधिष्ठिर (sic) (for तत स्तत)

26 ᵃ) K₈ मुदिता (for ब्राह्मणा) S (except G₂) जग्मुर् (for सर्वे) —ᵇ) K₈ ब्राह्मणा (for मुदिता) D₁ आलय S (except G₂) मुदिता स्व स्वमालय —ᵈ) K₁ B₁ ₂-₅ D (except D₁, D₈ om) धर्म राजेन धीमता

27 ᵃ) K₂ व्यास —ᵇ) G₂ कुत्या K₂-₆ D₁ -वदनात् (K₅ °ने), T G₂ वादित, G₂ ₃ M वादन (for नात्) K₁ B₁ ₂-₅ D₀₁ Dn₁ D₂ ₄-₆ कुत्यै प्रादाद्धि मानत (B₁ °नद, B₂ ₅ नित) —ᵈ) K₂ corrupt M₁ हिरण्य तन् (for °ण्यस्य) Ś₁ K₈ महामना (for °द्युति)

28 ᵃ) K₂ ₄ D₁ स्वसु (K₄ °शु) रात्; D₀₁ Dn₁ D₂ ₆ श्वसुरात् D₀₁ दाय तु; D₅ M -दायात (M₂ ₃ °दं, M₄ °य); D₈ दान च —ᵇ) B₁ ₂ ₅ D₀₁ D₂ ₆ T G₁ प्रीति (for प्रीत) —ᶜ) K₃-₅ B₁ D₁ G₈ कालेन (for लोके तु) Ś₁ G₂ चकार पुण्यकालेन; K₁ B₁ ₂ ₅ D₀₁ Dn₁ D₂ ₄-₆ °र पुण्यक तेन —ᵈ) K₂ D₁ G₃ सुमहद्द (G₃ °द्धि), K₄ समुद्देशं, G₁ मा महात (for सुम°) K₂ यथा, T G₂ तथा (for तदा) K₁ B₁ ₂-₅ D₀₁ Dn₁ D₂ ₄-₆ सुमहाग्मघश पृथा (D₅ ₆ °शो यथा)

29 K₂ om from 29 up to the end of this adhy —ᵃ) K₁ च (for तु), B₁ Dn₁ D₂ ₆ [त्व]वभृथे Dn₁ राजा, D₂ om, D₅ चैव (for राजा) —ᶜ) D₅ शुशुभे महेंद्रश्चैव —ᵈ) Ś₁ D₁ विबुधैर्, K₁ B₁ ₂-₅ D₀₁ Dn₁ D₂ ₄-₆ त्रिदशैर्, K₂ ₃ M₁ देवतैर्, G₂ दानवैर् T G₁ यथा (for इव)

30 K₈ om 30 (cf v 1 29) —ᵇ) K₂ ₄ संवृ तास् T₁ G₁ तथा (for तदा) B₁ ₂-₅ D₀₁ Dn₁ D₄-₆ समेतैरभिसंवृता —ᶜ) T G₁ तथा (G₁ °दा) राजन् (for महाराज) —ᵈ) K₆ यथा वैश्रवणस्तथा (= 32ᵈ)

31 K₈ om 31 (cf v 1 29) —ᵃ) G₂ M₂ ₃ हि (for ऽपि) K₈ तदा (for तत) —ᵇ) Ś₁ B₂ ₄ स (for च) —ᶜ) K₂ ₄ राजान स्वान्; K₂ राजभ्य श्वान् (sic) (for गजानश्वान्) — K₁ D₂ ₃ om 31ᵈ-32ᶜ —ᵈ) G₂ स्त्रीश्च (for स्त्रियो) K₅ B₁ G₃ रत्नानि, B₁ ₂ ₄ (marg) ₃ D₀₁ Dn₁ D₅ ₆ वासांसि (for वस्त्राणि) T G₁ चदन (for काञ्चनम्)

32 K₈ om 32 (of v 1 29) K₁ D₂ ₄ om 32ᵃᵇᶜ (of v 1 31) —ᵃ) Ś₁ K₂ D₀₁ D₁ त (for तद्) K₅ ततान स्वम् (for तद्धनौघम्) Ś₁ अपर्यास (for °र्यन्त) —ᵇ) D₅ M₂ पार्था —ᶜ) T₁ G₁ ₂ विसृज्य K₃ ₄ ₅ B₁ ₂-₅ Dn₁ D₅ ₆ T G₁ ₂ राजन्

33 K₈ om 33 (cf v 1 29) M₁-₃ om. 33 —ᵃ) K₁ B₁ ₂-₅ D₀₁ Dn₁ D₂ ₃ ₄-₆ आनीय D₅ ₆ G₁ तदा (for तथा) Ś₁ धीर; K₈ वीर —ᵇ)

आनाय्य च तथा वीरं राजानं बभ्रुवाहनम् ।
प्रदाय विपुलं वित्तं गृहान्प्रास्थापयत्तदा ॥ ३३
दुःशलायाश्च तं पौत्रं बालकं पार्थिवर्षभ ।
स्वराज्ये पितृभिर्गुप्ते प्रीत्या समभिषेचयत् ॥ ३४
राज्ञश्चैवापि तान्सर्वान्सुविभक्तान्सुपूजितान् ।
प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३५
एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ।
बह्वन्नधनरत्नौघः सुरामैरेयसागरः ॥ ३६
सर्पिःपङ्का ह्रदा यत्र बहवश्चान्नपर्वताः ।
रसालाकर्दमाः कुल्या बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ३७
भक्ष्यपाण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यतामिति ।
पशूनां वध्यतां चापि नान्तस्तत्र स्म दृश्यते ॥ ३८
मत्तोन्मत्तप्रमुदितं प्रगीतयुवतीजनम् ।
मृदङ्गशङ्खशब्दैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ३९
दीयतां भुज्यतां चेति दिवारात्रमवारितम् ।
तं महोत्सवसंकाशमतिहृष्टजनाकुलम् । C 14 2585 B 14 89 43 K 14 90 43

K2.4 स राजा (for राजानं) —c) D2.4 प्रादाय T G M4 बहुल (for विपुलं) —d) K3 D6 T2 प्रस्थापयत्

34 K8 om 34 (cf v 1 29) —a) K1 दुकूलाया (sic), K2 दुःशामया K1 [अ]थ तं, K3.4 प्रिय (for च त) K5 पात्र च (for त पौत्र) —b) Ś1 K2.3 D1 पार्थिव (for बालकं) Ś1 K D1 T2 G2.3 पार्थिवर्षभ , K1 B1.5 Dc1 Dn1 D2.4–6 भरतर्षभ (B5 °भ), B3.4 स नरर्षभ —c) K5 युक्ते, G3 भुक्ते (for गुप्ते) K1 B1.3– Dc1 Dn1 D2.4.6 स्वरा(Dc1 म रा)ज्येय पितुर्धीमान् (B3.4 Dc1 °विद्वान्) —d) Ś1 प्रीतास्तत्राभ्यषेचयत्, K1 B1.6 Dc1 Dn1 D2.4–6 न्वसु (D4 °स्य) प्रीत्या न्यवेश°, B3.4 D1 स्वसु प्रीत्याभ्यषेच°

35 K8 om 35 (cf v l. 29) —a) Ś1 D1 आहितान्, K2.4 तु तान्, T1 M1 अर्पितान्, M2.3 अर्चितान्, M4 आस्थितान् (for अपि तान्) K1 B1.3–5 Dn1 D2.4–6 नृपतींश्चैव तान्सर्वान्, Dc1 नृपति सुहृद सर्वान्, G3 नानादेशागतान्सर्वान् —b) K2.4.5 T G1.2 M2–4 सं- (for सु) —c) K5 यथा, D6 तदा (for वशी) —After 35, K1 B1.3–5 Dc1 Dn1 D2.4–6 T2 ins

176* गोविन्दं च महात्मानं बलदेवं महाबलम् ।
तथान्यान्वृष्णिवीरांश्च प्रद्युम्नादीन्सहस्रश ।
पूजयित्वा महाराज यथाविधि महाद्युति ।
भ्रातृभि सहितो राजा प्रास्थापयदरिंदम ।

[(L 2) K1 D2.4–6 T2 प्रद्युम्नाद्यान् — (L 4) D6 प्रस्थापयद्]

36 K8 om 36 (cf v l 29) —a) K5 T G1.2 M2–4 राज्ञ (for यज्ञ) K6 [s]सौ (for स) —d) K2.4 सुरो, D5.6 सुरभि (for सुरा)

37 K8 om 37 (cf. v l 29) —a) S सर्पिपश्च (for सर्पिःपङ्का) B1.3.4 Dc1 दधिह्रदा (for ह्रदा यत्र) —b) K1 B1.5 Dn1 D2.4–6 बभूवुश् (for बहवश्) —c) Ś1 K5 B5 Dn1 D1.2 रसाला , K1 Dc1 G3 रसाना, B1 T G1.2 M3.4 रसाल (for रसाला-) K1 B1.3–5 D (except D1, D3 om) नद्यो, K2 तुल्या (for कुल्या)

38 K8 om 38 (cf v l 29) —a) K1 B1.3–5 D1.2.4–6 भक्ष , K3.4 भक्षान्, K5 भक्ष्यं, Dc1 भक्ष, T G M1 भक्ष्या , M3.4 भक्षा B1.3–5 Dc1 D1.2 G3 -पाडव , Dn1 D4–6 -खाडव-, T G1.2 M -षड्रस (for -पाण्डव) ❀ Cv (reading) भक्ष्या षडवरागाणा — अवरागाणा आधपरत्नादीना षट् षट् षट् च भक्ष्या अपूपा भोज्यलेह्यपेयै सह गत्वा दीयते । ❀ —b) K3.4.5 Cv दीयता, D1 कृताना (for क्रियता) K1.4 B3.5 D (except D1, D3 om) तथा (for इति) Ś1 कृतानां भोजनार्थिना —c) M3 मथ्यता (for वध्यता) K1 B1.3–5 Dc1 Dn1 D2.4–6 [ए]व (for [अ]पि) Ś1 K5 D1 G3 पशूना वध्यमानाना —d) Ś1 K5 D1 न चांतस्तत्र दृश्यते, K1 B1.3–5 Dc1 Dn1 D2.4–6 नात (D5.6 ता ते) ददृशिरे जना , K2.4 G3 तत्र शब्दो महानभूत्, T1 नातायति स्म दृश्यते (sic), T2 नातरस्तत्र दृ , G3 तत्र तत्र स दृ°

39 K8 om 39 (cf v l 29) G2 reads 39 after 40d —a) K5 ततोन्मत्त (for मत्तो°) K1 B1.3–5 D (except D1, D3 om) मत्तप्र(Dn1 D6 त प्र) मत्तमु(D6 त मु)दित —b) K1 B1.5 D (except D1, D3 om) सुप्रीत (D6 °ति) (for प्रगीत-) T2 G2.3 वनिता (for -युवती) Dc1 -जनौ —c) Ś1 -शब्दसवेग्र, K1 B1.3–5 D (except D1, D3 om) शङ्खनादैश् —d) K4 मनोरम्यम्, G1 °रयम् T1 G2 तथा (for तदा)

43

C 14 2687 B 14 89 44 K 14 90 43 कथयन्ति स्म पुरुषा नानादेशनिवासिनः ॥ ४०
वर्षित्वा धनधाराभिः कामै रत्नैर्धनैस्तथा ।
विपाप्मा भरतश्रेष्ठः कृतार्थः प्राविशत्पुरम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

जनमेजय उवाच ।
पितामहस्य मे यज्ञे धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
यदाश्चर्यमभूत्किंचित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
श्रूयतां राजशार्दूल महदाश्चर्यमुत्तमम् ।
अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूद्विभो ॥ २
तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु ज्ञातिसंबन्धिबन्धुषु ।
दीनान्धकृपणे चापि तदा भरतसत्तम ॥ ३
घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ।
पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ४
बिलान्निष्क्रम्य नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदानघ ।
वज्राशनिसमं नादममुञ्चत विशां पते ॥ ५

40 K3 om 40 (of v 1 29) —a) K1 B1 Dn1 D2 4-6 [इ]ष्टं, K2 T G1 M1 4 [अ]पि, B5 [पु]ष (for [इ]ति) K4 पीयता पीयता चेति. — After 40a, K2 5 8 (except G3) ins

177* तत्र शब्दो महानभूत् ।
पीयतां दीयता चेति.

[(L 2) M1-3 प्रीयतां (for पी°) K2 गीयतां पीयतां चेति, K5 नृत्यता गीयतां चेति]

—b) K4 अवर्द्धत (sic), D1 निवारितं, D5 6 न वारित Ś1 B5 D1 तत्र शब्दो महानभूत् —c) B4 Dc1 D1 G3 M1-3 तन् (for त) —d) K1 B1 3-5 D (except D1, D8 om) हृ(B2 4 तु)ष्टपुष्ट, K5 प्रतिहृष्ट- (for अति°) T G1 प्रीतिहृष्टमनाकुलं — After 40d, G2 reads 39 —e) K1 तस्य (sic) (for स्म) K5 मनसा (for पुरुषा)

41 K3 om 41 (of v 1 29) —a) K2 धनदाराभि —b) Dc1 अर्थै (for रत्नैर्) K1 B1 3-5 D (except D1, D8 om) रत्नैस् (for धनैस्) M1 तदा —c) K2 4 D6 भरतश्रेष्ठ —d) Ś1 K2 4 चाविशत् (for प्रा°) T G पुरीं

Colophon om in K3 D8 — *Adhy name* Ś1 K2 4 5 D1 यज्ञसमाप्ति (K2 °स), K1 अवभृथस्नान — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 119, K1 69, B1 M3 3 76, Dn1 89, T1 78, T2 G1 3 77, G2 88, M1 4 72, M4 (*inf. lin*) 92

92

☞ B3 is not collated for this adhy

1 b) K1 B1 3-5 D (except D1) धर्मराजस्य —c) D8 यदाचार्यम् (for °श्चर्यम्) —d) K3 4 D2-4 T1 अर्हसि K3 M1 तन्मे व्याख्यातु(M1 त्वं वक्तु)मर्हसि, D1 मयान्वक्तुमर्हसीति

2 c) K1 अश्वमेधके (hypermetric), T °मेध —d) K1 Dn1 D2-6 प्रभो, B1 3-5 Dc1 M1 पुरा (for विभो)

3 a) K1 3 4 Dc1 D5 6 द्विजाग्र्येषु —b) D2 जाति (for ज्ञाति) K2 4 -बाधव (for संबन्धि) —c) K4 B1 5 Dn1 D3-6 वा (for च) —d) Ś1 K3 ततो, T2 G2 M तथा (for तदा) D1 तदावभृतसत्तम

4 K2 om from 4 up to 14 93 11 —a) Ś1 घोष्यमाने, K1 हृष्यमाणे, K3 घोषमाणे, B1 घुष्टमात्रे, Dn1 D5 6 पुष्यमाणे (for घुष्य°) Ś1 K3 B1 D1 G3 -नादे, T G1 3 M -यज्ञे (for दाने) —c) Dc1 -वृष्टीषु (for -वर्षेषु)

5 K2 om 5 (of v 1 4) —a) B2 T G1 3

सक्रुदुत्सृज्य तं नादं त्रासयानो मृगद्विजान् ।
मानुषं वचनं प्राह धृष्टो बिलशयो महान् ॥ ६
सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशां पते ।
विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ॥ ८
ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छन्त ते द्विजाः ।
कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधुसमागमम् ॥ ९

किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् ।
कथं भवन्तं विद्याम यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १०
अविलुप्यागमं कृत्स्नं विधिज्ञैर्याजकैः कृतम् ।
यथागमं यथान्यायं कर्तव्यं च यथाकृतम् ॥ ११
पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रचक्षुषा ।
मन्त्रपूतं हुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम् ॥ १२
तुष्टा द्विजर्षभाश्चात्र दानैर्बहुविधैरपि ।
क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैरपि पितामहाः ॥ १३ C 14 2701 B 14 90 13 K 14 91 13

$M_{1\ 4}$ नि सृत्य, G_8 निर्गत्य (for निष्क्रम्य) $K_{1\ 5}$ $B_{1\ 4\ 5}$ D (except D_1) नीलाक्षस्तत्र नकुलो — $D_{5\ 6}$ om 5^{b}–6^{c} —^{b}) M_{1-3} रुग्म (for रुक्म) T $G_{1\ 2}$ तथा (for तदा) S नृप (for [अ]नघ) B_8 नीलाक्षो रुक्म पार्श्वक —^{d}) K_5 म मुंचति (for अमुञ्चत) K_1 $B_{1.\ 3-5}$ D (except D_1, $D_{5\ 6}$ om) अमुंचद्वसुधाधिप (B_4 °भरतर्षभ)

6 K_2 om 6 (cf. v l. 4) $D_{5\ 6}$ om 6^{abc} (cf v l 5) —^{a}) $M_{2\ 3}$ सच्चाद् —^{b}) $Ś_1$ K_3 त्रा($Ś_1$ त्र)मयत, D_1 त्रास्मयन्स, G_3 वित्रास्य च (for त्रासयानो) G_1 मृगव्रजान् —^{d}) K_1 B_1 $D_{3\ 4}$ दृप्तो, K_3 T_1 G_2 पृष्टो, K_5 G_3 M हृष्टो, D_8 सुप्तो (for धृष्टो) G_1 पुष्पोपरिशयो महान्

7 K_2 om. 7 (cf v l 4) Before 7, $M_{1\ 2}$ ins नकुल —^{a}) B_1 शक्तु, $D_{5\ 6}$ शक्र (for सक्तु) K_1 दानेन, D_5 वा नाय —^{b}) K_1 नाय (for यज्ञस्) K_1 $D_{1\ 3\ 6}$ नराधिप (sic), K_3 B_3 G_2 °धिप; K_4 नरर्षभा, D_{c1} द्विजर्षभा —7^{cd} = 19^{ef}, (var) 21^{cd} —^{c}) $Ś_1$ वदन्यस्य, D_8 वदीनस्य (sic) —^{d}) B_8 कुरुक्षेत्रे

8 K_2 om 8 (cf. v l. 4) T_2 om (hapl.) 8–19 —^{d}) T_1 $G_{1\ 2}$ M समेता (for सर्वे ते) $D_{5\ 6}$ ब्रह्मणर्षभा — After 8, $Ś_1$ K_3 D_1 ins an addl colophon [*Adhy name* K_3 नकुलोपाख्यानं, D_1 नकुलदर्शन — *Adhy no* $Ś_1$ 120]

9 K_2 om 9 (cf v l 4) T_2 om 9 (cf. v l 8) Before 9, $Ś_1$ K_3 D_1 ins वैशंपायन उवाच K_1 B_5 $D_{2\ 3}$ repeat 9^{ab} after 10 —^{a}) K_4 समीक्ष्य (for समेत्य) —^{b}) $G_{2\ 3}$ पर्यपृच्छन्द्विजोत्तमा —^{c}) $D_{5\ 6}$ मनुसं (for समनु) —^{d}) K_5 आसिन्यज्ञ (for यज्ञं साधु) $K_{4\ 5}$ -समागमे; G_1 M_1 समागत

10 K_2 om. 10 (cf v l 4) T_2 om 10 (cf v l 8) —^{a}) $Ś_1$ K_3 फल (for बलं) $Ś_1$ D_{c1} तुल्यं, G_3 ते ह (for तुभ्यं) —^{c}) K_3 भवते (for °न्त) K_5 D_{c1} M_4 विद्यामो —^{d}) K_4 स्व, G_3 नु (*for* नो) K_4 B_8 D_6 विगर्हसि, G_3 °ते — After 10, K_1 B_5 $D_{2\ 3}$ repeat 9^{ab}

11 K_2 om 11 (cf v l. 4) T_2 om. 11 (cf v l 8) —^{a}) $Ś_1$ अप्रलुप्य, $D_{5\ 6}$ अभि° (sic), T_1 G_1 अवलम्ब्य (for अविलुप्य) K_5 [आ]श्रम (for [आ]गम) K_3 D_1 G_3 अप्र(G_3 °वि)लुप्तागम (K_3 °शर्म) कृत्स्नं —^{b}) $Ś_1$ K_3 B_4 विविधैर् (for विधिज्ञैर्) B_4 G_1 याज्ञिकै°, D_{c1} याचकै T_1 श्रुत, G_3 हुतं (for कृतम्) $K_{1\ 5}$ B_1 D_{n1} D_{2-6} विविधैर्यज्ञियै कृत — K_3 T_1 om (hapl.) 11^{cd} —^{c}) $Ś_1$ यथा न्याय्य, B_4 यथाद्रव्यं —^{d}) K_4 यत् (for च) $K_{1\ 4\ 5}$ $B_{1\ 5}$ D G $M_{1\ 3}$ तथा (for यथा)

12 K_2 om 12 (cf v l 4) T_2 om 12 (cf v l 8) —^{b}) G_3 ज्ञान (for शास्त्र) K_1 $B_{1\ 3-5}$ D (except D_1) दर्शनात् (for -चक्षुषा) —^{c}) $Ś_1$ $K_{3,4}$ D_1 मन्त्रपूतो (K_4 °तैर्), K_1 $B_{1\ 3-5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-6} मन्त्राहुति-, K_5 M_4 मन्त्रपूर्वं (for °पूत) D_{n1} ततश्, G_3 हुत, M_2 कृतश् (for हुतश्) D_1 [अ]पि (for च) K_5 अग्निं —^{d}) $Ś_1$ K_3 D_1 अमत्सरात् D_3 अनिंदमपमत्सरं

13 K_2 om 13 (cf v l 4) T_2 om 13 (cf v l 8) —^{a}) K_4 दृष्टा (for तुष्टा) $K_{1\ 4\ 5}$ $B_{1\ 3-5}$ D_{c1} D_{2-6} द्विजातयश् (for द्विजर्षभाश्) K_4 [ए]व (for [अ]त्र) $Ś_1$ K_3 D_1 तु(D_1 पु)ष्टा द्विजर्षयश्चैव —^{b}) G_1 धनैर् (for दानैर्) K_4 G_1 धनैर् (for विधैर्) —^{c}) K_4 स (for सु) D_5 विद्धेन (for -यु°) —^{d}) $Ś_1$ K_3 यज्ञैर्; K_4 शास्त्रैर् (for श्राद्धैर्) K_4 $B_{1\ 3-5}$ D (except D_1) चापि (for अपि) K_1

C 14 2702
B 14 90 14
K 14 91 14

पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः ।
अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानशेषैः पृथग्जनाः ॥ १४
ज्ञातिसंबन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः ।
देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः ॥ १५
यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यसंध द्विजातिषु ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६
श्रद्धेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यं रूपं बिभर्षि च ।
समागतश्च विप्रैस्त्वं तत्त्वतो वक्तुमर्हसि ॥ १७
इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहस्य नकुलोऽब्रवीत् ।
नैषानृता मया वाणी प्रोक्ता दर्पेण वा द्विजाः ॥ १८
यन्मयोक्तमिदं किंचिद्युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम् ।
सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ १९
इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजपुंगवाः ।
शृणुताव्यग्रमनसः शंसतो मे द्विजर्षभाः ॥ २०
अनुभूतं च दृष्टं च यन्मयाद्भुतमुत्तमम् ।

श्राद्धैश्चापि पितॄन्महान् (sic)

14 K2 om 14 (cf. v l 4) T2 om 14 (cf v l 8) —b) B1 चापि (for तुष्टा) —c) G1 क्रोशास् (sic) (for क्रोशैस्) T1 तदा Ś1 K3 4 अनुक्रोशेन शूद्राश्च —d) T1 G M1 दानै (for दान) D6 शिष्टै, T1 G1 2 शेषा, G3 श्रेष्ठा, M1 अपि (for शेषै) K5 दानै शेषा पृथक्पृथक्

15 K2 om. 15 (cf v l 4) T2 om 15 (cf v l 8) —b) Ś1 K3 4 D1 G1 तु (for न) —c) K3 तुष्टाश्च; D3 पुण्येन (for पुण्यैश्च) K4 देवाश्च हविर्भि. पुण्यै —d) K5 शरणार्थिन, D6 शरण गता

16 K2 om 16 (cf v l 4) T2 om 16 (cf v l 8) —a) D6 यदर्थं (for यदत्र) Ś1 K3 सत्य, D1 G1 कथ्य, G3 पथ्य (for तथ्यं) T1 यदत्र तद्ब्रूहि पर —b) K1 B1 3–5 D01 Dn1 D2–6 सत्य सत्य, K3 सत्त्वसध, K5 सत्यसध, D1 °सधिद् K4 सत्यसध स को द्विज —c) G1 यथान्याय (for °दृष्ट) —d) K5 दृष्टो (for पृष्टो) G1 सपृष्टो ब्रह्मकाम्यया

17 K2 om 17 (cf v l 4) T2 om 17 (cf v l 8) K4 om 17 —a) G3 प्रज्ञस् —b) T1 G1 2 दिव्य —c) B3 T1 G M2 समागतै(G3 °मै)श् B4 तु (for च) G3 विप्रस् B3 तु, B4 च (for त्व) —d) K1 5 B1 3–5 D (except D1) तत्त्ववान् (for तत्त्वतो) K1 B1 3–5 D (except D5 6) अर्हति G3 तस्मो वक्तुमिहार्हसि

18 K2 om 18 (cf v l 4) T2 om 18 (cf v l. 8) —a) K5 च, B3 स्म, G3 तै (for स) —b) K1 4 B1 3–5 D (except D01 D1) प्रहसन् (for प्रहस्य) — Before 18c, K5 G1 ins नकुल उवाच —c) K1 5 B1 5 D (except D01 D1) मृषा मया, M1 मयानृता (by transp) D4 वाणि (sic) —d) K4 वो, K5 D1 6 G3 चै (for वा) Ś1 K3 प्रोक्त धर्मेण वै द्विजा

19 K2 om 19 (cf v l 4) T2 om 19 (cf v l 8) K4 om 19–20 —a) G3 मत (for इद) K1 B1 3–5 D (except D1) वाक्य, K5 सर्वं (for किंचिद्) —b) M1 युष्माक (for °भिश्) D4 अत्र यत् (for चाप्युप) G3 युष्माभिरभ्युपेक्षितं —c) B1 5 शक्तु, D5 6 शक्र (for सक्तु) D1 नाथ (for नाय) K1 शक्तुप्रस्थेन दानोय (sic) —d) K1 B1 3–5 D (except D1) द्विजर्षभा, K3 5 नराधिप —19cd = 7cd Dn1 D5 6 T1 om 19cd D4 om (hapl) 19c–21b

20 K2 om 20 (cf v l 4) K4 D4 om 20 (for both, cf v l 19) K3 om (? hapl) 20a–21b D1 om 20 —a) K5 T G1 2 M यदि (for इति) B3 मम; D01 तया (for मया) K5 D5 6 T G1 2 M वै (for वो) G3 यद्यवश्य मयैवैतद् —b) K1 B1 3–5 D (D1 4 om) द्विजसत्तमा —d) T G1 2 M वदतो मे, G3 तन्मे सर्वं (for शसतो मे) K1 B1 3–5 D (D1 4 om) यथातथ (for द्विजर्षभा)

21 K2 om. 21 (cf v l 4) D4 om 21ab (cf v l 19) K3 om 21ab (cf. v l 20) —b) T G M1 तन्मया D5 6 यन्मयाद्भुतदर्शनं — G3 om 21cd. —c) K1 B1 3–5 D (except D1) वदान्यस्य (for यथावृत्त) —d) K4 कुरुक्षेत्रे G3 दान धर्मं च यादृश

22 K2 om 22 (cf v l. 4) K3 om from 22 up to 14 93 15 —a) K4 यतो (for येन) Bom ed द्विजा G3 स्वर्गस्थान च संप्राप्त —b) K4 ससुतस्तथा. —c) K1 D3 यथा चार्धं; K5 तथा चार्धं, G3 इदमर्घ.

उञ्छवृत्तेर्यथावृत्तं कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१
स्वर्गं येन द्विजः प्राप्तः सभार्यः ससुतस्नुषः ।
यथा चार्धं शरीरस्य ममेदं काञ्चनीकृतम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

नकुल उवाच ।
हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य परमं फलम् ।
न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यद्द्विजाः ॥ १
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्बहुभिर्वृते ।
उञ्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित्कापोतिरभवत्पुरा ॥ २
सभार्यः सह पुत्रेण सस्नुषस्तपसि स्थितः ।
वधूचतुर्थो वृद्धः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ ३
षष्ठे काले तदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः ।
षष्ठे काले कदाचिच्च तस्याहारो न विद्यते ।
भुङ्क्तेऽन्यस्मिन्कदाचित्स षष्ठे काले द्विजोत्तमः ॥ ४
कपोतधर्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ।
नाविद्यत तदा विप्राः संचयस्तान्निबोधत ।
क्षीणौषधिसमावायो द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ ५
काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् । C 14 2717 B 14 80 29 K 14 92 7

K4 शरीरं च (for °रस्य) —[d]) K4 T2 G3 काचन (for °नी)

Colophon om. in K1-3 B1 2-5 D (except D1) — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 121, T1 79, T2 G1 2 78, G3 89, M1. 4 73, M2 3 77, M4 (*inf lin*) 93

93

☞ B2 is not collated for this adhy

1 K2 om. 1-11 (cf v l. 14 92 4) K3 om 1-15 (cf v l 14 93 22) —[a]) G3 अत्र (for हन्त) Ś1 D5 6 वर्णयिष्यामि, K5 D1 कीर्तं, T G1 2 कथ° (for वर्तं°) —[b]) K1 5 Dn1 D2-6 दानस्य फलमुत्तम —[c]) M2 3 वित्तस्य (for सूक्ष्मस्य) —[d]) K4 विप्रलब्धस्य (for °दत्तस्य) Ś1 यद्विध, K5 G3 वै द्विजा, T1 G1 मे द्विजा, M1 च द्विजा (for यद्विजा) K1 D3 ममेद काचनीकृत, D1 विप्रलब्धस्य तद्विधं, M2 3 सूक्ष्मस्य द्विजसत्तमा, M4 दुर्विज्ञेयस्य च द्विजा

2 K2 3 om 2 (cf. v l 1) —[b]) G3 वृत —[d]) K1 B1 2-5 D (except D1) सदा (for पुरा)

3 K2 3 om. 3 (cf. v l 1) —[a]) Ś1 पुत्रैश्च, K4 5 D1 T G1 2 पुत्रश्च (for पुत्रेण) G3 M सहभार्यं सपुत्रश्च —[c]) Ś1 वधूश्चतुर्थो (sic) B3 सन्, G3 च (for स) K1 5 D (except Dc1 D1) बभूव शुक्लवृत्त स —[d]) M4 (*inf lin* as in text) धर्मात्मा विजितेन्द्रिय

4 K2 3 om 4 (cf v l 1) —[a]) Dc1 कष्टे, T G1 षष्ठ (for षष्ठे) K1 5 B1 3-5 D G3 M4 सदा (for तदा) K1 om from विप्रो up to दारुणे (in 5^b) — G3 om (hapl) 4^{bcd} —[b]) Dc1 D3 भुक्ते D1 3 सुव्रत, T G1 सवृत — D1 om (hapl) 4^{cd} —[c]) T G1 षष्ठ B1 3-5 D (D1 om) तु (for च) —[e]) Dc1 D3 भुक्ते M4 (*inf lin* as in text) तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्) K4 5 कदाचिच्च, T G तु संप्राप्ते (for कदाचित्स) D1 भुक्ते च सतत विप्र —[f]) Dc1 षष्ठ K5 T G द्विजोत्तमा

5 K2 3 om 5 (cf v l 1) K1 om 5^{ab} (cf v l 4) —[a]) B1 3 4 D (except Dc1 D1) कदाचिद् (for कपोत) —[b]) D1 दुर्भिक्षमपतत्तदा —[c]) Ś1 [अ]विंदत, K1 B3-5 Dc1 D1 G विद्यते (for [अ]विद्यत) D5 6 विप्रो T न विद्यते तथा विप्रा — D5 6 om 5^d-6^a —[d]) Ś1 स च यत्तन, K1 सचयस्तु; G3 सचयतन् (for °यस्तान्) —[e]) K1 B3 D2 T2 क्षीणोपधि K1 5 D (except Dc1, D5 6 om) समावेशो, S °वापो (G3 °ही) (for °वायो) —[f]) K1 द्रव्ये B3 4 तत (for तदा)

C 14 2717 B 14 90 29 K 14 92 8 क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ ६
उञ्छंस्तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे ।
उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च स विप्रस्तपसि स्थितः ।
उञ्छमप्राप्तवानेव सार्धं परिजनेन ह ॥ ७
स तथैव क्षुधाविष्टः स्पृष्ट्वा तोयं यथाविधि ।
क्षपयामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तमः ॥ ८
अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयत् ।
यवप्रस्थं च ते सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः ॥ ९
कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा वह्निं यथाविधि ।
कुडवं कुडवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः ॥ १०
अथागच्छद्द्विजः कश्चिदतिथिर्भुञ्जतां तदा ।
ते तं दृष्ट्वातिथिं तत्र प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ११
तेऽभिवाद्य सुखप्रश्नं पृष्ट्वा तमतिथिं तदा ।
विशुद्धमनसो दान्ताः श्रद्धादमसमन्विताः ॥ १२
अनसूयवो गतक्रोधाः साधवो गतमत्सराः ।
त्यक्तमाना जितक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ॥ १३

6 K2 3 om 6 (cf v l 1) D5 6 om 6^a (cf v l 5) — ^a) K1 कालु ; G3 क्षीणे (for the first काले) Ś1 स, K4 च, B1 [ऽ]थ, D1 स्म, G3 तु (for ऽस्य) K5 काले कृच्छ्रसु सप्तासे — Ś1 om 6^bc — ^b) K5 D1 S [अ]विद्य (G3 ॰विंद)त (for विद्येत) — ^c) K4 क्षुधार्ताश्च तदा सर्वे — ^d) B1 वनांतरे, B5 वदान्तरे, Do1 तदा तु ते; M1–3 तदा कृते (for तदा तु ते) K4 प्रतितिष्ठति चाश्रमे

7 K2 3 om 7 (cf v l 1) K4 om (hapl) 7^ab — ^a) K5 T G M4 तथा (for तदा) — ^b) K5 मध्ये Ś1 D1 भजति (for तपति) — ^c) Ś1 K1 B4 तृष्णार्तश्च, K4 5 D1 तृषा॰, Do1 दुःखा॰, Dn1 D5 उष्मा, D6 कृष्णा॰ (for उष्णा॰) — ^d) B1 G2 विप्रस्तपसि सुस्थि(G2 तिष्ठ)त, T G1 3 नित्य तपसि निष्ठित — K4 om 7^ef — ^e) K5 सप्रासवान् (sic), G3 न प्रा (for अप्रा॰) D5 एवं (for एव) — ^f) K1 B D (except D1) ब्राह्मण क्षुच्छ्रमान्वित, T2 (inf lin as in text) ब्राह्मण शुक्लमानस

8 K2 3 om 8 (cf v l 1) — Ś1 om 8^ab — ^a) K4 क्षुधार्तश्च (for ॰विष्ट) G2 तथैव च क्षुधाविष्ट — ^b) K5 स्मृत्वा (for स्पृष्ट्वा) K1 B1 3–5 D (except D1) सार्धं परिजनेन ह (B1 ॰नै सह) (cf 7^f) — ^c) D3 क्षमयामास G3 तस् (for त) — ^d) K5 S (except T2) सार्धं परिजनेन वै (T1 G1 3 ह, G2 च) (cf 7^f)

9 K2 3 om 9 (cf v l 1) — ^a) K4 पक्षे (for षष्ठे) — ^b) Ś1 ते यवप्रस्थमार्जयन्, D1 यवप्रस्थं समार्जयेत्; S (except G3) यवाना प्रस्थमार्जयत् — ^c) K1 यवप्रस्थे K1 4 5 B1 5 D (except D1) तु तं; B3 4 S च तद् (B3 4 G3 तं) B4 5 शक्तून्; D1 सक्तुम् — ^d) Do1 कुर्वतस्ते; G2 M अकुर्वत

10 K2 3 om 10 (cf v l 1) K4 om (hapl) 10 — ^b) K1 चापि, K5 [अ]ग्निं च, B1 3–5 M चाग्निं (for वह्निं) — ^c) D5 कुडुवं कुडुव, D6 कुडुवे कुर्डुव; T G2 M1 3 4 कुडुव कुडुय, G1 M2 कुर्डुव कुडु(M2 ॰ड)य, G3 Cv कुडुप कुडुप (for कुडवं कुडव) ❀ Cv कुडुपपदेन प्रस्थस्य चतुर्भागेष्वेको भाग । कुडुवे इत्यपभ्रंश भाषा । ❀ — After 10, Ś1 D1 ins an addl colophon [*Adhy no* Ś1 122]

11 K2 3 om 11 (cf v l 1) Before 11, Ś1 D1 ins नकुल उवाच Ś1 reads 11^ab twice — ^a) Ś1 (second time) S (except G2) अथागमद् — ^b) K1 अतिथिं (sic) Ś1 (second time) B3 T G1 3 M भोक्ष्यतां, K4 भिक्षितुं, K5 B1 D1 भोज्यतां, B4 Do1 भोक्षता (for भुञ्जतां) G3 बुभुक्षूणां तथातिथि — ^c) K1 गतिं (for [अ]तिथिं) K1 5 B1 3–5 D (except D1) प्राप्तं (for तत्र) — ^d) D6 प्रादिष्ट (for प्रहृष्ट) G2 [ऽ]ब्रुवन्

12 K3 om 12 (cf v l 1) — ^a) K2 corrupt Ś1 D6 सुख प्रश्न (D6 ॰प्पा) — ^b) K1 B4 D1 T G3 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) B3 तद् (for तम्) — ^c) D1 मानसा K5 शाता (for दान्ता) — ^d) Ś1 श्रद्धारूप, K5 ॰शम, M1 श्रद्धया च (for श्रद्धादम-) T G1, 2 पुरःसरा (for समन्विता)

13 K3 om. 13 (cf v l 1) — ^a) Hypermetric K2 4 B3 T G1 2 अनसूया (for ॰सूयवो) K1 5 B3, 4 Dn1 D3 4 जितक्रोधा; B1, 5 विक्रोशा, Do1 D3 5 विक्रोधा (for गत॰) D6 अनसूयाश्च विक्रोधा — ^b) Ś1 सर्वे वि; K2 4 साधै वि (sic) (for साधवो) K1 B1 3–5 D (except D1) वीत (for गत-) — ^c) G3 त्यक्तात्मानो K5 गत (for जित) K1 B1 3–5 D (except D1) त्यक्तमानमदक्रोधा

सत्रह्मचर्यं स्वं गोत्रं समाख्याय परस्परम् ।
कुटीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्तमतिथिं तदा ॥ १४
इदमर्घ्यं च पाद्यं च बृसी चेयं तवानघ ।
शुचयः सक्तवश्चेमे नियमोपार्जिताः प्रभो ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते मया दत्ता द्विजोत्तम ॥ १५
इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः ।
भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं जगाम सः ॥ १६
स उञ्छवृत्तिः तं प्रेक्ष्य क्षुधापरिगतं द्विजम् ।
आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ १७
तस्य भार्याब्रवीद्राजन्मद्भागो दीयतामिति ।
गच्छत्वेष यथाकामं संतुष्टो द्विजसत्तमः ॥ १८
इति ब्रुवन्तीं तां साध्वीं धर्मात्मा स द्विजर्षभः ।
क्षुधापरिगतां ज्ञात्वा सक्तूंस्तान्नाभ्यनन्दत ॥ १९
जानन्वृद्धां क्षुधार्तां च श्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ।
त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ताम् ॥ २०
अपि कीटपतंगानां मृगाणां चैव शोभने ।
स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २१
अनुकम्पितो नरो नार्या पुष्टो रक्षित एव च । C 14 2734 B. 14 90 46 K 14 92 24

---

14 K_3 om 14 (cf v l 1) —^{a}) K_2 स्व, K_4 $M_{2\,3}$ स्व, G_3 ते (for स) $Ś_1$ सागोत्र, K_1 $B_{1.3-5}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-6} गोत्र ते (D_6 °त्राते) (for स्व गोत्र) D_1 ब्रह्मचर्यं समाविष्टा, M_4 ब्रह्मचर्यं ततो गोत्र —^{b}) K_1 $B_{1\,3-5}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-4} तस्य ख्या (Dc_1 ज्ञा) त्वा, K_2 S आख्यायते (K_3 °य ते, G_3 °याय, M_2 °य तु, M_4 °याते), K_5 तदाख्याय, $D_{5\,6}$ ख्यात्वा तस्य (for समाख्याय) D_1 परस्परा —^{c}) $K_{3\,4}$ D_1 $G_{1\,3}$ $M_{2\,3}$ कुटिं B_1 प्रावेशयामासु, G_1 प्रवेश यामास —^{d}) K_4 क्षुधार्थम् T तथा (for तदा)

15 K_3 om 15 (cf. v l 1) G_3 om. 15^{ab} —^{a}) K_1 अर्थं, D_1 अर्थं (for अर्घ्यं) $Ś_1$ M_1 इद पाद्य (for च पाद्य च) —^{b}) K_1 ऋषि (sic), K_2 बृषा, K_4 Dc_1 Dn_1 $D_{2\,3\,6}$ बृषी, K_5 $B_{1\,2-5}$ बृषी, D_1 कुशी, D_4 M वृसी, T_3 G_1 ब्रसी, Cv बृसी (as in text) —^{c}) B_3 विशुद्धा (for शुचय) B_5 शक्तवश्च —^{d}) K_2 D_2 नियतोपार्जिता, T_2 $G_{1\,2}$ निय मेना° —^{e}) D_3 प्रतिगृहीष्व Dc_1 भद्रे —^{f}) $K_{2\,5}$ $B_{1.3\,5}$ Dc_1 $D_{2\,3}$ दत्तान्, G_2 दत्त $K_{1\,4}$ $B_{1.3-5}$ D (except D_1) द्विजर्षभ, K_2 द्विजोत्तमान्

16 ^{a}) G_2 जग्राह (for गृह्याय) —^{b}) K_1 शक्तूना, D_6 सक्तूना $K_{1\,2\,4}$ D_5 कुडव, S कुडुव $K_{3\,4\,5}$ तया (for द्विज) —^{d}) B_3 तु (for च) T_1 $G_{1\,2}$ M ह (for स)

17 ^{a}) $K_{3\,4}$ Dc_1 S स तूञ्छवृत्ति, K_5 सकुञ्छ° (for स उञ्छ) K_2 Dn_1 $D_{1\,4}$ S स (for त) —^{b}) B_3 corrupt D_3 द्विघा (for क्षुधा) K_1 D_{3-6} द्विज

18 ^{a}) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1) वाक्यं (for राजन्) —^{b}) $Ś_1$ देयताम्, D_6 द्राय° K_{2-4} D_1 G_3 अय (for इति) —^{c}) K_2 गच्छति K_1 [अ]य, D_6 [ए]व (for [ए]ष) —^{d}) K_1 $B_{1\,3-5}$ D (except D_1) परितुष्टो द्विजोत्तम

19 ^{a}) D_5 एव (for इति) $K_{3\,4}$ ब्रुवाणा G_3 ब्रुवतीमथ साध्वीं ता —^{b}) K_1 $B_{1\,3-5}$ D (except D_1) भार्यां स द्विजसत्तम —^{c}) G_3 परीता तां (for परिगतां) —^{d}) K_1 $B_{1\,3-5}$ D (except D_1) तान्सक्तून् (by transp), K_2 corrupt, K_4 तत्सक्तून् Dc_1 D_6 नाभिनदत — After 19, K_1 $B_{1\,3-5}$ D (except D_1) T_2 ins

178* आत्मानुमानतो विद्वान्स तु विप्रर्षभस्तदा ।

[B_4 Dc_1 आत्मानुमानार्त्ता विद्वान् (for the prior half)]

20 ^{a}) $K_{3\,4}$ T_2 G_3 M_3 ज्ञान (for जानन्) $D_{5\,6}$ क्षुधाविष्टा —^{b}) $K_{3\,4}$ शांतां (for श्रान्तां) $K_{3\,4}$ वृद्धा, K_5 D_1 म्लाना, T_1 G_1 ज्ञानिं (sic), G_3 कांतां (for ग्लाना) —^{c}) T_1 सेवतीं (for वेपन्तीं) —^{d}) $K_{1\,2}$ $B_{1\,3-5}$ D (except D_1) G_3 M_3 ह (for ताम्)

21 Before 21, T_2 G_1 ins ब्राह्मण —^{a}) Dn_1 अयि (for अपि) —^{b}) $Ś_1$ K_2 मृगाना, K_1 भार्यायां (for मृगाणा) T_2 G_1 भोजने (for शोभने) —^{c}) K_3 Dc_1 D_3 रक्षाश्च B_3 पूज्याश्च (for पोष्याश्च) —^{d}) K_1 $B_{1\,3-6}$ Dn_1 D_{2-6} न त्वेव, K_4 नैव त्व, D_1 मैव त्व (for नैव त्व) S (except T_2 G_3) नैव वक्तुमिहा र्हसि

22 ^{a}) Hypermetric $Ś_1$ $K_{1\,3}$ $B_{1\,3-5}$ D T_2 अनु- कम्प्यो $Ś_1$ नार्या, K_1 $B_{1\,3-5}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-6} पत्न्या; D_1 भार्या (for नार्या) $K_{3\,4\,5}$ नरोनुकंपितो भार्यास्त्र (K_5 नार्या) —^{b}) Dc_1 ते, G_3 वा (for च) $K_{3\,4}$ तुष्टो रक्षति एव स (K_4 मानस) — In Dn_1,

C 14 2737
B 14 93 47
K 14 92 24

प्रपतेद्यशसो दीप्तान्न च लोकानवाप्नुयात् ॥ २२
इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज ।
सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेमं प्रसीद मे ॥ २३
सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः ।
स्त्रीणां पतिसमाधीनं काङ्क्षितं च द्विजोत्तम ॥ २४
ऋतुर्मातुः पितुर्बीजं दैवतं परमं पतिः ।
भर्तुः प्रसादात्स्त्रीणां वै रतिः पुत्रफलं तथा ॥ २५
पालनाद्धि पतिस्त्वं मे भर्तासि भरणान्मम ।
पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सक्तून्गृहाण मे ॥ २६
जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्तो दुर्बलो भृशम् ।
उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्शितः ॥ २७
इत्युक्तः स तया सक्तून्प्रगृह्येदं वचोऽब्रवीत् ।
द्विज सक्तूनिमान्भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ॥ २८
स तान्प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमद्द्विजः ।

---

the portion of the text from 22ᶜ up to 14 96 3ᵈ is lost on missing folios (140–145) — ᵃ) T1 G1 2 M तपसो, T2 तव नो (for यशसो) B5 धीमान्, D1 दाम्तान्, G3 दिव्यान् (for दीप्तान्) — ᵈ) K1 स (for न) Ś1 D2–6 स च लोकान्न चाप्नुयात्, T G3 न च तथाप्नुयात्फल — After 22, Ś1 K2 3 D1 ins an addl colophon [*Adhy name* K2 D1 ब्राह्मण वाक्य — *Adhy no* Ś1 123] K1 5 D2–6 ins after 22

179* धर्मकामार्थकार्याणि शुश्रूषा कुलसततिः ।
दारेष्वधीनो धर्मश्च पितॄणामात्मनस्तथा ।
न वेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे योऽक्षम पुमान् ।
अयशो महदाप्नोति नरकांश्चैव गच्छति ।

[(L 2) D2 [अ]धर्मो (for [अ]धीनो) — (L 3) K1 D2 3 नार्या रक्षण (for भार्यारक्षणे) — D1 5 om line 4]

23 Dn1 missing (cf v l 22) Before 23, Ś1 K2 3 D1 ins नकुल उवाच — ᵃ) K2 T2 इत्युक्त्वा K3 4 D1 तदा (for तत) — ᵇ) K2 B3 T2 धर्मात्मानौ (for °र्थौ नौ) K3 Dc1 D1 द्विजा , G3 मुने M2 3 धर्मात्मान महामुनिं — ᶜᵈ) B3 सक्तून D2 6 चतुर्भागहरण (for °ग गृहाण) K2 4 स्व, D1 5 6 सं , T G1 2 M1 3 [इ]द (for [इ]म)

24 Dn1 missing (cf v l 22) — ᵃ) D1 सति (sic), D5 6 मत्ये, G3 सत्त्व (for सत्यं) D6 अन्यच्च, T G1 गतिश्च (for रतिश्च) — ᵇ) D1 सर्गश्च K3 D2 निर्जिता ; D3 -वर्जित — ᶜ) K1 3 D2 4 Cv समाधान; T1 M1 मीने, T2 G1 °सीना, G2 °धीना, G3 धीना (for °धीन) — ᵈ) G3 तपश्चेद (for काङ्क्षित च) K1 B1 2– D (except D1, Dn1 missing) द्विजर्षभ

25 Dn1 missing (cf v l 22) — ᵃ) K5 D1 ऋतुर्, T G Cv भ्रातुर् (for ऋतुर्) K4 पतिर् (for पितुर्) T1 वाथ (for बीज) — ᵇ) B3 परम दैवत पति , G3 दैवतं परमा गति — ᶜ) D5 6 प्रसाद K1 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) नारीणां, T G1 स्त्रीणा हि (for °णा वै) — ᵈ) K1 3 B1 3–5 D (except D5, Dn1 missing) T G1 2 रति K5 -हल (sic) (for फल) K3 4 तदा

26 Dn1 missing (cf v l 22) — ᵃ) Do1 फलनाद् (for पा°) K2 corrupt for त्व मे — ᵇ) D1 च (for [अ]सि) K1 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) च मे (D6 ते), K3 अपि, G3 मत (for मम) — ᶜ) D5 6 -प्रसादाद् (for प्रदानाद्) K4 सुपुत्रदानाद्वरदस् — ᵈ) G3 सक्तून्प्रति (for तस्मात्सक्तून्) K1 4 B1 3–5 D (except D1, Dn1 missing) प्रयच्छ (for गृहाण)

27 Dn1 missing (cf v l 22) — ᵃ) K2 3 5 B3 D1 परिणतो, G3 °वृतो (for °गतो) — ᵇ) K5 T2 G1 M दृढ, T1 G2 दृढ (for भृशम्) G3 क्षुधया च तथा दृढ — ᵈ) T G1 3 यथा (for यदा) K2–4 D1 असि (for अपि) K3 5 D1 कर्षित

28 Dn1 missing (cf v l 22) — ᵃ) Ś1 K2 3 B5 D1 तदा, D3 तप (sic) (for तया) D3 क्रूर, D6 क्रूरान् (for सक्तून्) — ᵇ) K1 B1 3–5 D2–6 T2 प्रगृह्यैन; K3 corrupt, K3 प्रगृहीद, G3 परिगृह्य (for प्रगृह्येद) B1 4 ततो (for वचो) — ᶜ) B3 4 शक्तून

29 Dn1 missing (cf v l 22) — ᵃ) G3 भुक्त्वा D1 G3 तु (for च) — ᵇ) K5 तृप्तिम् (for तुष्टिम्) G3 मुनि (for द्विज) K3 तुष्टिं नाभ्यगमद्द्विज — B3 om 29ᶜᵈ — ᶜ) K4 तमुञ्छवृत्ति सलक्ष्य — After 29, K2 ins

180* तमुवाच तत पुत्र पितर दीनमानसम् ।
प्रश्रयावनतो भूत्वा हेतुयुक्तमिद वच ।

तमुञ्छवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २९

पुत्र उवाच ।

सक्तूनिमान्प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम ।
इत्येवं सुकृतं मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ३०
भवान्हि परिपाल्यो मे सर्वयत्नैर्द्विजोत्तम ।
साधूनां काङ्क्षितं ह्येतत्पितुर्वृद्धस्य पोषणम् ॥ ३१
पुत्रार्थो विहितो ह्येष स्थाविर्ये परिपालनम् ।
श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ३२
प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।
प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ३३

पितोवाच ।

अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।
उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवत्युत ॥ ३४
बालानां क्षुद्बलवती जानाम्येतदहं विभो ।
वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ ३५
जीर्णेन वयसा पुत्र न मा क्षुद्बाधतेऽपि च ।
दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ३६

पुत्र उवाच ।

अपत्यमस्मि ते पुत्रस्त्राणात्पुत्रो हि विश्रुतः ।
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्त्राह्यात्मानमिहात्मना ॥ ३७ C 14 2752 B 14 90 63 K 14 92 41

---

30 Dn1 missing (cf. v l 22) —ᵃ) K2.4 प्रयच्छ (for प्रगृह्य) —ᶜ) K1 B5 D3-6 इत्येव, G3 सत्येन (for इत्येवं) K2.4 इत्येतत्सुकृत मे हि

31 Dn1 missing (cf v l 22) —ᵃ) K5 तवाय (for भवान्हि) K1 च (for हि) K3.5 च (for मे) —ᵇ) D1 सर्वैर् (for सर्व) Ś1 K1 B1.3-5 Dc1 D3-6 सर्वदैव प्रय(D3 °वात्र य)त्नत —ᶜ) K1 परम (hypermetric), B1.3-5 D (except D1, Dn1 missing) T3 यस्मात् (for ह्येतत्) T1 साधूना काङ्क्षमाणाना —ᵈ) D1 धर्मस्य (for वृद्धस्य) K1 B1 D5.6 पालन (for पोषणम्) K2.4 य(K2 त)द्वृद्धस्यास्य पोषण

32 Dn1 missing (cf v l 22) —ᵃ) K3 विदितो, K5 [ऽ]भिहितो (for विहितो) —ᵇ) Ś1 D1 स्थविरे, K1 B1.3-5 Dc1 D2-5 वार्धके, K2.4 वृद्धाना, T G1 स्ववीर्य-, G2 स्थाने च (for स्थाविर्ये) K5 स्थाविर्ये प्रतिपोषणं —ᶜ) G3 ह (for हि) —ᵈ) K1 B1.3-5 D (except D1, Dn1 missing) G3 शाश्वती (K1 °त) (for विश्रुता)

33 Dn1 missing (cf. v l 22) Before 33, G2 ins पिता —ᵇ) D6 साक्य (sic) (for शक्य) —ᶜ) K3 D1 प्राणा D6 धर्मे —ᵈ) T2 G1 सतो (for स्थितो) D6 देहिषु (for देहेषु)

34 Dn1 missing (cf. v l. 22) G2 om the ref K4 om 34 —ᵃ) K1 -सहस्रा स्व, K2 °स्राय, K3 °स्रे स्व; Dc1 °स्री च, D1 °स्रैस्त्व; D3.5 °स्रास्त्वं; D6 T G1.2 °स्र स्व —ᵇ) D6 एतो वचो (sic) (for एव मतो) —ᶜ) G3 विहिता (for हि पिता) —ᵈ) K1.2 B1.5 Dc1 D5.6 भवेत्सुताद् (B1.5 Dc1 °त), B4 D3.4 [ऽ]भवत्सुत (for भवत्युत)

35 Dn1 missing (cf v l 22) —ᵇ) K3 एतम् (for एतद्) K1.5 B1.3-5 D (except D1, Dn1 missing) प्रभो, G3 तव (for विभो) —ᶜ) T1 G1.2 वृद्धोह तारयिष्यामि —ᵈ) D1 बालो (for बली) M3 तत्र (for भव)

36 Dn1 missing (cf. v l 22) —ᵇ) K (except K3) B1.3-5 Dc1 D1-4 G2 M1 मां, D5.6 मे (for मा) T1 G1 न मे बाध एव च (submetric), G3 न मा बाधते किल (submetric) —ᶜ) K2.4 T1 G1 तप्त्वा (for तप्तं)

37 Dn1 missing (cf v l 22) —ᵃ) M4 अस्ति (sic) Ś1 K3 D1 स्वत्पुत्रस्, K5 M4 ते तात, D6 ते पुत्रस् (for ते पुत्रस्) —ᵇ) K1 त्राणं; K5 प्राणात् (for त्राणात्) K1 B1.3.5 Dc1 D2.3.5 इति श्रुति, B4 D4.6 इति स्मृति (D6 °त), D1 हि नान्यथा, M2.3 [ऽ]पि विश्रुत (for हि वि°) —ᶜ) K5 T1 G1.2 M सुत (for पुत्र) B3 स्थितस्, G1 यतस् (for स्मृतस्) —ᵈ) K1.3 न हि (for त्राहि) T1 G1 M3.4 ममात्मना, G2 महा°, M1 मया° (for इहा°) — For 37, K2.4 subst.

181* पुत्रोऽहं तव विप्रर्षे त्वया पाल्योऽस्मि सर्वदा ।
इदानीं तु इमान्सक्तून्दीयतां क्षुधिताय च ।

38 Dn1 missing (cf v l 22) G3 om the ref —ᵃ) K3 वै (for मे) —ᵇ) K6 G3 यत्नेन (for दमेन) —ᶜ) Dc1 D2-4 परिक्षितश् (sic), G3 पक्षपातश् —ᵈ) B3 D2 शक्तून् D5.6 आदाय (for आददि) K1 B1.3-5 Dc1 D3-6 T3 सुत (for तत).

कथं सक्तून्ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः ।
कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ४७
षष्ठे काले व्रतवतीं शीलशौचसमन्विताम् ।
कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं न्वहम् ॥ ४८
बाला क्षुधार्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया ।
उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ४९

स्नुषोवाच ।

गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो दैवतदैवतम् ।
देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादत्स्व मे विभो ॥ ५०
देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः ।
तव विप्र प्रसादेन लोकान्प्राप्स्याम्यमीप्सितान् ॥ ५१
अवेक्ष्या इति कृत्वा त्वं दृढभक्त्येति वा द्विज ।
चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ५२

श्वशुर उवाच ।

अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ५३ C 14 2768 B 14 80 79 K 14 92. 57

G1 M1-3 विव° (for विशी°) M4 माता तव विजी (*inf lin* °व)णांगी — [b]) K1 त्वा (for त्वा) K2 4 पुत्र म-, B1 G3 M1 विशीर्णां B3 4 T2 निर्विण्णा, Dc1 निर्वर्णां, D1 विकीर्णां, M1 (*inf lin* as in text) विजीर्णां (for विवर्णां) T1 G1 समीक्ष्य (for निरीक्ष्य) — [c]) K2. 5 B3 4 कर्पिता K3 T G2 M1 4 सुव्रताचारं, K3 °चारी, K5 D1 °चारा, G1 °तां चार्गं — [d]) Dc1 विकल (for विह्वल-) K2 4 चेतना, K3 D5 6 M1 -चेतसा, T1 G1 तेजस

47 Dn1 missing (cf v l 22) — [a]) K1 D2-6 ग्रहिष्यामि, B3 5 Dc1 D1 गृह्णी(Dc1 D1 °हि)ष्यामि — [b]) K2 4 -देशिक (for घातक) — [c]) D1 M3 कल्याणी — [d]) K1 B1 Dc1 D3 नैव, K2 4 मैव (K4 °वं) T G1 वक्तु त्वम् (by transp), G2 वक्तुमिह

48 Dn1 missing (cf v l 22) — [a]) K5 B1 T2 G1 2 M षष्ट G2 M2-4 -काल K1 भक्षयतु (sic), Dc1 कृतव्रतां — [b]) D1 T2 तपोन्विता, G1 दमा (for सम°) K1 5 B1 3-5 Dc1 D2-6 शौचशीलतपोन्विता — K2 4 om 48[c]-49[d] — [c]) K1 कृष्णवृत्तिं, Dc1 corrupt, D1 उग्रवृत्तिं (for कृच्छ्र°) — [d]) M1 रक्षामि (for द्रक्ष्यामि) K3 M त्वा (for त्वां) Ś1 K3 5 त्वहं, K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) शुभे, G1 3 ह्यह (for न्वहम्)

49 Dn1 missing (cf v l 22) K2 4 om 49 (cf v l 48) — [a]) Ś1 K3 बाला क्षुधार्ता नारीं च — [b]) Ś1 K3 रक्ष्या Ś1 K3 D1 5 6 च, Dc1 हि (for त्वं) B5 मम (for मया) — B5 om 49[cd] — [c]) Ś1 K3 B1 परित्राता, T1 पतिश्राता — [d]) D1 च (for हि) K5 B3 4 Dc1 D2-5 T1 M1-3 नंदिनि Ś1 K3 B1 त्वा च (B1 हि) बाधवनंदिनीं (B1 °नि)

50 Dn1 missing (cf v l 22) K2 4 वभूर् (for स्नुषा) K2 4 om 50[ab] — [a]) B3 4 मे, Dc1 G3 हि (for वै) — [b]) K1 पातें (sic), K5 तथा; D5 6 ततो (for यतो) — [c]) K3 corrupt K5 देवाधिदेवस्, Dc1 देवतादेव, S देवादिदेवस् (T G1 2 °देव) K4 स्वसुरो मे देवसम — [d]) B4 शक्तून् T G2 3 आधत्स्व K1 B1 4 5 D (except D1, Dn1 missing) प्रभो (for विभो) K3 सक्तूनादातुमर्हसि (= 52[d])

51 Dn1 missing (cf v l 22) — [a]) K2 4 D1 T1 G1 देह K3 G2 3 M1-3 प्राणाश्च — [b]) K1 B1 3 Dc1 D5 T G1 3 गुरो K2 4 गुरुशुश्रूषणे मम — [c]) Ś1 दैव, K2 4 D1 चैव, K3 धर्म (for विप्र) — [d]) K3 प्राप्स्यामि (sic) (for प्राप्स्यामि) K1 B1 3-5 Dc1 D2-4 ग्रह शुभान् (for ह्यमीप्सितान्) D5 6 लोकान्प्राप्स्यामहे शुभान्

52 Dn1 missing (cf v l 22) — [a]) K1 corrupt Ś1 K3 D1 4 M3 अवेक्ष्य, G3 अवेक्षार्हा (for अवेक्ष्या) T G1 2 हीति (for इति) K3 श्रुत्वा, D1 मत्वा (for कृत्वा) K2 4 5 B1 3 D2-6 [अ]ह (for त्वं) M1 अनवेक्ष्य इति कृत्वा — [b]) K1 corrupt T G1 2 मां (for वा) K2-4 B4 D1 पुन (for द्विज) — [c]) K2 3 B3 चिंता, S (except G3) मान्या K2 4 मामेवम्, M2 मयैवम् (for ममेयम्) D5 6 च (for वा) D1 विचिंत्यैव महाभाग — [d]) B4 शक्तून्

53 Dn1 missing (cf v l 22) — [a]) Ś1 K2-4 B1 4 5 D1 4 T1 साध्वि D3 अनेन नियता साध्वी, D5 6 °न साध्वी त्वं नित्यं — [b]) K5 B3 4 Dc1 T2 M1 शोभने (for °से) — K1 D3-6 om (hapl) 53[cd] — [c]) Ś1 तु (for त्व) K3 धर्मे K5 D2 गुणोपेता (for -व्रतो) — [d]) B3. 4 Dc1 समीक्षसे, D1 अपेक्षसे, G1 3 उपे°

54 Dn1 missing (cf v l 22) — [a]) K1 D2-6

C. 14 2769
B 14 90 20
K 14 92 28

तस्मात्सक्तून्ग्रहीष्यामि वधूर्नार्हसि वञ्चनाम् ।
गणयित्वा महाभागे त्वं हि धर्मभृतां वरा ॥ ५४
इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून्प्रादाद्द्विजातये ।
ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ५५
प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।
वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ५६
शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन यत्नतः ।
यथाशक्ति विमुक्तेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ॥ ५७
अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः ।
गगनात्पुष्पवर्षं च पश्यस्व पतितं भुवि ॥ ५८
सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरःसराः ।
स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ॥ ५९
ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकगताश्च ये ।
काङ्क्षन्ते दर्शनं तुभ्यं दिवं गच्छ द्विजर्षभ ॥ ६०
पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ।
अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगानि च ॥ ६१
ब्रह्मचर्येण यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
अगह्वरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज ॥ ६२

ग्रहिष्यामि (sic), B3–5 गृही°, D1 वदि° —b) K1 M1–3 वधू, K2 4 5 B1. 3–5 Dc1 D1 2 5 6 वधु; K3 तव, D3 यधु (sic), G1 वधून (for वधूर्) Ś1 नार्हति K1 3 D4 वचन, G3 वचितु —c) K5 विशालाक्षि, G3 महाभागा —d) K1 3 B1 3–5 D2–6 वरे, K2 4 वर, D1 वर (for वरा) G1 स्व हि धर्मपरावृता — After 54, Ś1 K2 3 D1 ins an addl. colophon [*Adhy no* Ś1 125].

55 Dn1 missing (cf. v l 22) Before 55, Ś1 K2–4 B1 ins नकुल उवाच —a) K5 ताम् (for तान्) —b) D1 प्राणान् (for प्रादाद्) —c) D5 तुष्टाम् —d) K2 4 साधो

56 Dn1 missing (cf. v l 22) Dc1 om 56ab —a) Ś1 K2–4 D1 तदा, B1 5 T G1 2 ततो (for तु स) —b) B2 4 प्राह (for आह). Ś1 K1 D5 6 द्विजर्षभ, K2 5 T1 G1 °भ —c) K3 ततो वाग्मी (for वाग्मी तदा) Ś1 K2 4 ततो, B1 T2 दाता, D5 6 T1 तथा (for तदा)

57 Dn1 missing (cf v l 22) —a) G3 अनेन सकृद्दानेन —b) K2 न्यायोकालेन (sic), Dc1 न्यायेनोपात्त, S न्यायोपेतेन K1 5 B1. 3–5 D (except D1, Dn1 missing) धर्मत (for यत्नत) —c) G1 तथा शक्ति (for यथाशक्ति) Ś1 K3 प्रदत्तेन; K1 5 B1 3–5 Dc1 D1–6 विसृष्टेन, D1 प्रदानेन (for विमुक्तेन). —d) G2 तव (for द्विज) Ś1 K2 4 D1 प्रीतस्तेह द्विजोत्तम, T G1 2 M प्रीतोस्मि तव सुव्रत

58 Dn1 missing (cf. v l 22) —a) B1 अतो Ś1 K3 घोष्यते ते; K1 corrupt, K2 प्रशस्यामि, K5 पश्यसि *; Dc1 हि दानं हि, D1 योज्यते से, D6 दृश्यते से, G3 विघुष्टंते (for घुष्यते ते) K4 अहो दाने प्रशस्योसि —b) K5 D1 G3 -निवासिन (for °सिभि) K2 4 Dc1 स्वर्ग्यैभि (K4 स्वर्गिभि, Dc1 ते स्वर्गे) स्वर्गवासिभि —d) K1 B1 3–5 Dc1 D2–6 पश्यद (for पश्यस्व) B3 4 द्विज (for भुवि) Ś1 K2 4 5 G3 पश्यस्व (Ś1 °श्यध्व) पतितं द्विज (Ś1 °जे) — For 58cd, D1 subst

183* गन्ताशु देववर्षाणि अनन्तानि महामते ।

59 Dn1 missing (cf. v l 22) —a) S सुरा (G3 °रं) देवर्षिगंधर्वा —b) D5 6 [S]थ देव, G3 देवर्षि, M4 च शक्र (for च देव) —c) K3 तावतो, K5 स्तुवति (for स्तुवन्तो) —d) T1 सुबहूनि युगानि च, G3 सिद्धाश्चापि सुविस्मिता

60 Dn1 missing (cf v l 22) —b) K2 ब्रह्मलोक K1 B1 3–5 D2–6 चराश्च ये, K3 Dc1 निवासिन (for गताश्च ये) —c) K1 D2–4 काक्षतो G2 स्वद्य (for तुभ्य) Ś1 K2–4 D1 दर्शन तत्र काक्षते (K2 4 °ति) —d) K1 5 B5 D2–6 व्रज (for गच्छ) Ś1 K2–4 D1 द्विजोत्तम

61 Dn1 missing (cf v l 22) —b) D1 तर्पिता (for तारिता) Ś1 पितरास् D5 6 तथा (for त्वया) —c) D6 अनागश्चैव बहव —d) G3 [अ]युतानि (for युगानि) K1 B1 3–5 Dc1 D2–4 [उ]त (for च) D5 6 युगानि सुबहून्युत

62 Dn1 missing (cf v l 22) —ab) K1 5 B1 3–5 Dc1 D2 6 transp यज्ञेन and दानेन D6 वयसा (for तपसा) T1 सदा —c) K1 B1 3–5 Dc1 D1–6 असकरेण, D3 अहकरेण, D8 अशाकरेण (for अगह्वरेण) —d) B1 व्रज (for गच्छ) K2 4 D4 व्रज (for द्विज)

63 Dn1 missing (cf v l 22) —a) G1 तपसा (for परया) K3 B1 3–5 यस्य, D1 युक्तस; D2

श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत ।
तस्माद्देवास्तवानेन प्रीता द्विजवरोत्तम ॥ ६३
सर्वस्वमेतद्यस्मात्ते त्यक्तं शुद्धेन चेतसा ।
कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो जितोऽयं तव कर्मणा ॥ ६४
क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्म्यां बुद्धिं व्यपोहति ।
क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ॥ ६५
बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ।
यदा दानरुचिर्भवति तदा धर्मो न सीदति ॥ ६६

अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च ।
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ॥ ६७
द्रव्यागमो नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् ।
कालः परतरो दानाच्छ्रद्धा चापि ततः परा ॥ ६८
स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहान्न दृश्यते ।
स्वर्गार्गलं लोभबीजं रागगुप्तं दुरासदम् ॥ ६९
तत्तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्तिप्रदायिनः ॥ ७०　C 14 2785 B 14 90 86 K 14 92 74

यस्तु — b) Ś1 K8 दुश्चर, B1 भारत (for सुव्रत) — c) K1 D2-5 च दानेन, D1 त्वयानेन (for तवा°) — After 63^{c}, K1 ins

184* प्रीतास्मा देवता सर्वे यते न तपसा तथा ।

— d) K1 वदति (hypermetric), K2 प्रीतो (sic) K1 B1.3-5 Dc1 D2-6 ब्राह्मणसत्तम

64 Dn1 missing (cf v 1 22) — a) G3 तस्स-र्वस्म् (for सर्वस्वम्) D1 T G1 एव (for एतद्) K8 यस्मात्तु, B3 D1 तस्मात्ते, T G1 तद्यस्मात् (for यस्मात्ते) K1 2 B1 4 5 Dc1 D2-6 सर्वं(B1 धर्म्यं)मेतद्धि (K2 °च्च) यस्मात्ते — b) K1 4 5 D2-6 दत्तं (for त्यक्त) D3 तेजसा (for चेतसा) — c) Ś1 K2-4 D1 कृच्छ्रेण हि, K1 वृद्धकाले (for कृच्छ्र°) G2 3 तव (for तत) Ś1 स्वर्गं — d) K3 तेन (for तव) K5 कर्मभि Ś1 जितवांस्तेन कर्मणा, K1 B1 3-5 D2-6 विजित कर्मणा त्वया

65 Dn1 missing (cf v 1 22) — a) K3 निलुदति, B3 4 निसूदति, Dc1 G3 निपूदति, D1 निष्णु, D2 T2 G1.2 M3-4 निर्नु°, D5 6 निर्नुदते, M1 निरुदयि (for निर्णु) K3 प्रज्ञ, M1 प्रज्ञ — b) K1 B1 3-5 Dc1 D2-6 धर्मं, K2.4 धर्मं, G1 धर्म्यं- Ś1 K3 D1 वृत्तिं (for बुद्धिं) K1 व्यपोहिन (sic) — c) G1 क्षुधो परि B1 गतप्राणो, Dc1 D1 -गतोज्ञानो, D5 6 गतारुज्ञो (sic), M4 -हृतज्ञानो (for गत) K2 क्षुधया चागमज्ञान — d) K2 4 D5 6 G1 2 चैव हि, K5 मानव (for चैव ह) D1 वृत्तिं चरति चैव हि — After 65, T1 G1 M read 67^{ab}

66 Dn1 missing (cf v 1 22) — a) K2 4 ता क्षुधा (for बुभुक्षा) T1 G1 2 यस्मात् (for यस्तु) — b) Ś1 K3 5 D1 G3 जयति, K2 4 भजते — c) Hypermetric T1 यया K1 B1 5 D (Dn1 missing) स्याद्दै, K4 दानस्, K5 G2 मावस्, B3 4 स्याद्धि, T G1 भूयात्, M2 3 तत्र (for भवति) K2 यदा न रुचिर्भिर्दान, K3 रुचिर्यदा न भवति — d) K3 सेवति (sic), B1 नश्यति (for सीदति) — After 66, T1 G1 2 M read 68^{cd}

67 Dn1 missing (cf v 1 22) T1 G1 M read 67^{ab} after 65 — b) K5 गृहम् (for स्नेहम्) K3 4 उत्तम (for एव च) — K3 4 om 67^{cd} — c) G1 सत्यम्, G2 धर्म (for धर्मम्) M2 3 एव Ś1 K3 D1 मत्वा (for ज्ञात्वा) — d) G2 निर्गणिता (for न ग°)

68 Dn1 missing (cf. v 1 22) — a) Ś1 धनागमो, K3 धर्मागमो, D1 प्रत्यागतो, D2 G3 द्रव्यागमे — b) K2 T1 M1-3 पात्र, G1 पात्र B3 ज्ञान (for दानं) B1 तप (for तत) K5 M4 पात्रादान तत स्मृत (M4 पर) — T1 G1 2 M read 68^{cd} after 66 — c) Ś1 कालात्, K3 काले, G3 को वा (for काल) K2 नादात् (by metathesis), K3 दान, K5 T2 तस्मात् (for दानात्) — d) B3 Dc1 श्रुत्वा (for श्रद्धा) K1 B1 4 5 D2-6 चैव, M वापि B3 तया (for तत) Ś1 K3 B4 Dc1 D1 T1 G1 3 पर T2 श्रद्धा परतरा तत

69 Dn1 missing (cf v 1 22) — a) Dc1 धर्म (for स्वर्ग-) K5 T -द्वार च (T1 हि, T2 तु), G3 द्वारस्य (for द्वार सु) — c) K1 corrupt K2 4 संगतोल (sic), K3 M सगा(K3 °ग)र्गल (for स्वर्गार्गल) T G1 2 M4 लोभकील, G3 लोहपुर (for लोभबीज) — d) K2-4 D1 राग(K2 राम, K3 जरा)दुर्गं, B4 रागवत्तु, G3 राग दृप्त (for रागगुप्त)

70 Dn1 missing (cf v 1 22) — a) K B2 5 D2-6 T G1 2 त तु, B1 4 Dc1 तस्य (for तत्तु) G2 पश्यंतु — d) G3 श्राद्ध (for -शक्ति)

71 Dn1 missing (cf v 1 22) — a) K3 4 तु

C 14 2785
B 14 90 95
K 14 92 78

सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ।
दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥ ७१
रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिंचनः ।
शुद्धेन मनसा विप्र नाकपृष्ठं ततो गतः ॥ ७२
न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः ।
न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूतैः स तुष्यति ॥ ७३
गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदान्नृगो नृपः ।
एकां दत्त्वा स पारक्यां नरकं समवाप्तवान् ॥ ७४
आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकान्मोदते दिवि सुव्रतः ॥ ७५
विभवे न नृणां पुण्यं स्वशक्त्या स्वर्जितं सताम् ।
न यज्ञैर्विविधैर्विप्र यथान्यायेन संचितैः ॥ ७६
क्रोधो दानफलं हन्ति लोभात्स्वर्गं न गच्छति ।
न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित्स्वर्गमश्नुते ॥ ७७
न राजसूयैर्बहुभिरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं सममिदं तव ॥ ७८
सक्तुप्रस्थेन हि जितो ब्रह्मलोकस्त्वयानघ ।
विरजो ब्रह्मभवनं गच्छ विप्र यथेच्छकम् ॥ ७९

दानं; D6 दश च, G3 हि तात (for च तात) —b) D6 दशानि (for °पि) K4 शतं दश दशापि च —c) Ś1 M3-4 आपश्च (sic), T G1 3 आपः (sic), G2 अपि, M1 सलिलं (for अपश्च) T G1 ° तथा; G3 शुचि (for च य) K3 4 सर्वे; De1 [s]नन्त (for शक्त्या)

72 Dn1 missing (cf v l 22) —a) B1 T G1 2 M [s]पि (for हि) —b) D1 अकिंचन (hypermetric) —c) T2 तपसा (for मनसा) K2 विप्रो; D1 तस्मात; G3 चापि (for विप्र) —d) K3 नाक पृष्ठ; D1 नाकपृष्टं K3 ततो गतं, K4 ततागत; D1 6 ततो गतौ (sic)

73 Dn1 missing (cf v l 22) —a) De1 धर्मं; D6 धर्मात् (for धर्मः) K3 G1 क्रियते; De1 D6 M1-3 प्रियते K1-4 विप्र; D3 6 तानि (for तात) —b) T G1 2 तथा (for दानैर्) T2 फलैः (for फलैः) D3 6 क्षणैर्दानैर्महाफल —c) G3 न्यायदत्तैर्महासूक्ष्मै —d) G3 शिष्यते (for तुष्यति)

74 Dn1 missing (cf v l 22) —a) K3 गोप्रदानं De1 सहस्रोपि —b) B1 De1 द्विजे प्रादात्, T G द्विजातिभ्यो K1 De1 D3 नृपो नृग (by transp) — D1 om (hapl) 74c–75b —c) K3 4 5 तु (for स) Ś1 K3 B1 परक्या तु, B5 T G परस्व (G2 °स्वां) तु, De1 तु पारिक्या; M1 पारकां तु, M2 3 परां गां तु, M4 पराक्रांता (for स पारक्या) —d) K1 B1 4 D2-6 नरकं समपद्यत

75 Dn1 missing (cf v l 22) D1 om 75ab (cf v l 74) —a) K3 आत्ममांसं, D6 °ना स (for °मांस) —b) M1 यथा (for नृप) —d) D6 गदते (sic) (for मो) B1 T2 G1 सुगत, D6 गात

76 Dn1 missing (cf v l 22) —a) Ś1 K3 T1 M2 विभवैः; K1 2 B1 D1 4 G1 2 विभवो D1 तु; D1 हि (for न) —b) T1 स्वशक्त्या (for स्वश). Ś1 K1-3 D1 स्वर्जितं, K3 [स्व]र्जितं; D1 4 5 स्वार्जित (M1 °त) K3 सता; T1 G1 न सद्; G1 नृणां (for सताम्) — For 76ab, D1 subst

185* नृणां पुण्यं न शक्त्या च यदि सर्वं सदा ।

—c) M न (for स) —d) D3 यथान्यायेन; D6 यथान्यायै र

77 Dn1 missing (cf v l 22) —a) K1 B1 1-3 D2-4 क्रोधाद्; De1 क्रोधे D3 नाश (for हन्ति) —b) K1 क्रोधात् (for लोभात्) D स्वर्गं —c) K3 न्यायं; K3 न्याय: K4 वृत्ति —d) K3 दान वृत्; D6 °दम्, G3 °त (for °वित्) D1 स्वर्गम्

78 Dn1 missing (cf v l 22) —a) D2 राजसूये. — D6 M1 om (hapl) 78cd, Ś1 reads it twice —b) B1 2-4 De1 G1 बहु° ; D2 बहुभिर् (for विपुल°) —d) D2 M3 3 समं फलम् (by transp) K3 समुदितं, K4 समसितं, M4 °मिम

79 Dn1 missing (cf v l 22) K3 4 om. 79ab —a) K1 3 B1 3-4 D (Dn1 missing) वि (for हि) —b) K1 B1 3-4 D (except D1, Dn1 missing) [अ]क्षय (for [अ]नघ). —c) K3 B3 D1 G2 3 M3 3 विरजा K1 B1 3- De1 D3 6 सदनं; K3 D1 भुवनं (for भ°) K3 4 स गच्छ ब्रह्मलोकं त्व —d) Ś1 यथेप्सित; B1 3-5 De1 D3 4-6 यथासुख; T G1 3 यथेच्छत, M4 यथेष्टक K3 4 ब्रह्मणो भवनं महत्, D3 विमाय च सुभाय च

सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम् ।
आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ॥ ८०
पावितो हि त्वया देहो लोके कीर्तिः स्थिरा च ते ।
सभार्यः सहपुत्रश्च सस्नुषश्च दिवं व्रज ॥ ८१
इत्युक्तवाक्यो धर्मेण यानमारुह्य स द्विजः ।
सभार्यः ससुतश्चापि सस्नुषश्च दिवं ययौ ॥ ८२
तस्मिन्विप्रे गते स्वर्गं ससुते सस्नुषे तदा ।
भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निःसृतो बिलात् ॥ ८३

ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ।
दिव्यपुष्पावमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ।
विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् ॥ ८४
तस्य सत्याभिसंधस्य सूक्ष्मदानेन चैव ह ।
शरीरार्धं च मे विप्राः शातकुम्भमयं कृतम् ।
पश्यतेदं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥ ८५
कथमेवंविधं मे स्यादन्यत्पार्श्वमिति द्विजाः ।
तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ॥ ८६ B 14 2602 C 14 90 113 K 14 92. 81

80 Dn1 missing (cf v l 22) —^{a}) B1 हि, B3 वै, D3 वा (for वो) G3 द्विजश्रेष्ठा K2 4 एष ते (K2 त) ब्राह्मणश्रेष्ठ (K2 °ष्ठ) —^{b}) K3-4 दिव्य (for दिव्यं) M1 स्थानद् (for या°) K5 उपागतं (for उपस्थितम्) B1 दिव्यं दानमिदं स्मृत —^{c}) K3 4 आरोहता —^{d}) B3 Dc1 T2 [s]ह, G1 [s]स्ति (for ऽस्मि) K3 4 5 D6 T2 पश्यतां, T1 G सत्तम (for पश्य माम्) B4 धर्मोहं पश्य मां द्विज

81 Dn1 missing (cf. v l 22) K3 4 om 81^{ab} —^{a}) K1 B1 (marg as in text) 5 D2-6 तारितो, B3 4 पारितो, Dc1 साधितो, D1 G3 पालितो, T G1 वाचितो, M प्लावितो (for पावितो) D1 (also as in text) देवो (for देहो) —^{b}) K1 D3 8 लोके K5 च शाश्वती, Dc1 स्थिरा तव, T G स्थिता च ते —^{c}) Dc1 पुत्रस्त्वं, D5 6 पुत्रेण (for -पुत्रश्च) K8 सभार्य ससुतश्चापि —^{d}) K3 ययौ, K5 श्रय (for व्रज)

82 Dn1 missing (cf v l 22) —^{a}) Ś1 K1-4 B1. 3-5 D (except D5, Dn1 missing) G2 3 M1 -वाक्ये Ś1 K1 3 B1 3-5 Dc1 D1-4 धर्मे तु (for धर्मेण) —^{b}) K1 पारम् (for यानम्) D3 द्विज —^{cd}) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) सदार (for सभार्य) Ś1 T G transp ससुतश् and सस्नुषश् K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) M [ए]व (for [अ]पि) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) गत, K3 यया (for ययौ) —After 82, Ś1 K3 3 D1 ins an addl colophon [*Adhy name* K3 D1 उंछवृत्तिप्रशंसा —*Adhy no* Ś1 126]

83 Dn1 missing (cf v l 22) Before 83, Ś1 K3 3 D1 ins नकुल उवाच —^{a}) Ś1 K1 स्वर्गे —^{b}) K3 3 B3 4 Dc1 सस्नुपे ससुते तथा; S सपुत्रे सस्नुपे तथा (T2 G3 °दा) —^{c}) D3 -चतुर्थ, G1 -चर्येण (for -चतुर्थे) M धर्मज्ञस्य —^{d}) K3 हि (for ऽह) Some MSS निसृतो K3 D5 6 बलात् (for बि°)

84 Dn1 missing (cf v l 22) —^{a}) K3 4 सर्व (for सक्तु) M -बधेन (for गन्धेन) D1 ततो गधेन पुष्पाणां —^{b}) T2 G3 हु (for च) —^{c}) Ś1 B1 मर्देश्च D1 T दिव्यपुष्पविमर्दा(T °र्शा)च्च —^{d}) Ś1 K3 श्रुतैर्; D1 साध्यैर् (for साधोर्) Ś1 K3-4 D1 T2 -फलैश्; Dc1 वरैश्; G3 -मवैश् (for लवैश्) B3 4 T2 शुभै (for च तैः) —^{e}) K5 विप्रस्य तस्य तपसा, D5 6 तपसा तस्य विप्रस्य —^{f}) B4 कांचन (for काञ्चनी-)

85 Dn1 missing (cf. v l 22) —^{a}) Ś1 तस्य सत्याभ्यसधस्य, M1 सत्यसधाभि° —^{b}) K1 5 B1 (marg as in text) 4 5 D (Dn1 missing) T2 सक्तु (for सूक्ष्म) D1 G3 हि (for ह) K3 4 सूक्ष्मं चा- (K4 क्षमाधा)रेण चैव हि —^{c}) D1 हि मे, D5 6 इद (for च मे) —^{d}) K1 शात, M2 जात (for शात) Ś1 K3 D1 -कौंममयं (D1 सम), K4 B1 कौं(B1 -कु) भमयी D5 तथा, D6 तदा (for कृतम्) —^{e}) K1 B1 5 D2-6 पश्यतेम, K4 पश्यते स्व, G3 पश्यतैत

86 Dn1 missing (cf v l 22) G1 om (hapl) 86^a–87^b —^{a}) Ś1 partly damaged. K3 एवं मद, K5 एतद्विध, D6 corrupt (for एवंविध) K1 B1 5 D2-6 स्याद्वै, B3 4 तन्मे, Dc1 स्यान्म (by transp), T1 ते स्याद् M2 कथमेवाविधमें स्याद् —^{b}) K1 D2-6 पार्श्वमन्यद्, B1 5 पार्श्वमेतद्, B3 4 Dc1 चान्यत्पार्श्वम्, M1 अन्य पार्श्वम् (for अन्यत्पा°) Ś1 K3 4 5 G3 इद (for इति) —^{c}) K1 D3 8 तपोवनानि, M1 3 °दानानि K3 4 यज्ञ च —^{d}) K3 दृष्टोम्येमि; Dc1 हृष्टेम्योपि

87 Dn1 missing (cf v l 22) G1 om 87^{ab}

C 14 2203
B 14 93 113
K 14 92 92

यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः ।
आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीकृतः ॥ ८७
ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य द्विजसत्तमाः ।
सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं संमितो नेति सर्वथा ॥ ८८
सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीकृतः ।
न हि यज्ञो महानेष सदृशस्तैर्मतो मम ॥ ८९
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यज्ञे द्विजवरांस्तदा ।
जगामादर्शनं राजन्विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ९०
एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरंजय ।
यदाश्चर्यमभूत्तस्मिन्वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ९१
न विस्मयस्ते नृपते यज्ञे कार्यः कथंचन ।
ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गताः ॥ ९२
अद्रोहः सर्वभूतेषु संतोषः शीलमार्जवम् ।
तपो दमश्च सत्यं च दानं चेति समं मतम् ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

(cf v l 86) — [a]) K_4 D_{c1} इट (for इम) K_8 इम यज्ञमह श्रुत्वा — [b]) K_5 $D_{5\,6}$ G_3 धर्मराजस्य B_3 धर्मत (for धीमत) — [c]) $K_{3\,4}$ आदाय (for आशया) $D_{5\,6}$ परम-, T_2 समनु- (for परया) D_3 प्रोक्ता (for प्राप्तो) — [d]) D_3 वा (for च) G_1 काचन (sic) (for °नी-) K_2 कृतं

88 D_{n1} missing (cf. v l. 22) — [a]) T G त(T य)त्पुण्य (for तद्वाक्य) $K_{3\,4}$ तेनोक्त च मया वाक्य — [b]) $Ś_1$ भवति, K_8 भवद्वयो, T G प्रशस्य (for प्रहस्य) K_1 $B_{1\,3-5}$ D (except D_1, D_{n1} missing) प्रहस्य ब्राह्मणर्षभा — [c]) K_1 B_4 शक्तु, K_2 सक्तु — [d]) $D_{5\,6}$ सम्मितो, M_4 (*inf lin* as in text) प्रमितो (for सं°)

89 D_{n1} missing (cf. v l 22) $K_{3\,4}$ om 89^{ab} — [a]) K_1 शक्तु- D_8 -पलैस् (for लवैस्) K_5 पृक्तस् (for तैर्हि) D_{c1} सक्तुप्रस्थेन चैतेन — [b]) B_8 M_1 यदाह — [c]) M_1 राज्ञो (for यज्ञो) — [d]) K_8 ते मतो, T तत्त्वतो, G तन्मतो (for र्मतो) — For 89^{cd}, $K_{3\,4}$ subst

186* सक्तुप्रस्थेन वो नाय यज्ञस्तुल्यो मतिर्मम ।

90 D_{n1} missing (cf v l 22) MSS om the ref — [a]) $D_{5\,6}$ इत्युक्तो — [b]) $D_{5\,6}$ T_1 G_2 तथा (for तदा) — [c]) D_3 T_1 G_1 दर्शनं (for [अ]द) K_1 $B_{1.3}$ D_{2-6} तेषां (for राजन्) — [d]) T G ते च विप्रा (by transp) B_4 D_{c1} यथा (for ययुर्) T_2 गृहं

91 D_{n1} missing (cf v l. 22) G_3 om 91^{a}–93^{b}. Before 91, most N MSS ins वैशंपायन उवाच — [c]) K_1 $B_{1\,3-5}$ D (except D_1, D_{n1} missing) तत्र (for तस्मिन्) — [d]) T_1 G_2 अश्वमेधे

92 D_{n1} missing (cf v l 22) G_3 om. 92 (cf v l 91) G_1 om 92–93 — [a]) B_4 विस्मयस्ते न नृपते — [b]) K_4 कार्ये K_3 M Cv कदाचन — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ B_3 D_1 -कोटी D_1 -सहस्राणा — [d]) D_6 वा, T_1 G_2 यद् (for ये)

93 D_{n1} missing (cf v l. 22) G_3 om 93^{ab} (cf v l 91) G_1 om 93 (cf. v l 92) — [a]) K_2 अद्रोह — [b]) D_3 समोह (for संतोष) T_1 G_3 शील (for शीलम्) — [c]) K_5 दमं $Ś_1$ तमो दमश्च सत्त्व च — [d]) $D_{5\,6}$ corrupt $Ś_1$ K_3 D_1 सता (for सम) K_2 तत, B_3 तदा, T मम (for मतम्) K_1 $B_{1\,4\,5}$ D_{2-4} G_3 प्रदान चेति संमित (K_1 °मित°, $B_{1\,4\,5}$ °मत)

Colophon missing in D_{n1} — *Adhy name* K_2 B_3 D_{c1} T_2 G_3 नकुलोपाख्यानं, K_5 सक्तुप्रस्थप्रशंसा B_1 उञ्छवृत्त्युपाख्यानं, M_2 कौकलोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 127, K_1 72, B_1 86, D_4 85, T_1 80, T_2 $G_{1\,2}$ 79, G_3 90, $M_{1.4}$ 75, $M_{2\,3}$ 78

९४

जनमेजय उवाच ।

यज्ञे सक्ता नृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः ।
शान्तिव्यवसिता विप्राः शमो दम इति प्रभो ॥ १
तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यं न किंचिदिह विद्यते ।
इति मे वर्तते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम् ॥ २
यज्ञैरिष्ट्वा हि बहवो राजानो द्विजसत्तम ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमितो गताः ॥ ३
देवराजः सहस्राक्षः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः ॥ ४
यथा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुरःसरः ।
सदृशो देवराजेन समृद्ध्या विक्रमेण च ॥ ५
अथ कस्मात्स नकुलो गर्हयामास तं क्रतुम् ।
अश्वमेधं महायज्ञं राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

यज्ञस्य विधिमग्र्यं वै फलं चैव नरर्षभ ।
गदतः शृणु मे राजन्यथावदिह भारत ॥ ७
पुरा शक्रस्य यजतः सर्व ऊचुर्महर्षयः ।
ऋत्विक्षु कर्मव्यग्रेषु वितते यज्ञकर्मणि ॥ ८
हूयमाने तथा वह्नौ होत्रे बहुगुणान्विते ।
देवेष्वाहूयमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९　　C 14 2818 B 14 91 9 K 14 63 9

94

☞ This adhy is missing in Dn1 (cf v l 14 93 22) B2 is not collated for this adhy

1 a) K5 यज्ञै, B1 यज्ञ- K5 B1 शक्ता, D1 भक्ता (for सक्ता) — b) G3 तदा (for तप) K5 B1 शक्ता — c) K2 D8 शांतिं, K5 संति, B3 सत्ये (for शान्ति-) K1 4 5 B1 3-5 Dc1 D2-6 T1 G1 3 व्यवस्थिता, M2 व्यवसिका (for सिता) — d) D5 6 शमे, S दमो (for शमो) K2 दमम्

2 a) K1 तया, Dc1 सर्वं (for तस्माद्) K2 4 एव (for तुल्यं) — b) K1 B1 D2-6 दृश्यते (for विद्यते) — d) G1 वृत्तिर् (for चैतद्) S न संशय

3 ab) M1 (inf lin) इष्ट्वा K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) तु, K2 ह, T G च (for हि) K5 राजानो बहवो (by transp) D5 6 सत्तमा — c) M2 वर्हिं (for इह) K1 2 D4 कीर्तिं — d) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) अवाप्नुयु (D6 °नुवन्) (for इतो गता)

4 D3 reads 4b after 4d — b) K5 चाप्त, M1-3 स्वाप्त (for भूरि) D1 देवराज्यं महामते — c) D3 महामते (for तेजा) — d) K2 4 B3 प्रभु, B1 भुवि, Dc1 दिवि, D4 दृष्ट्वा (sic) (for विभु) K5 निखिल महतो महत् — After 4, Dc1 ins

187* यज्ञैस्तपोभिर्विपुलै राजानो द्विजसत्तमा ।
इह लोके परा कीर्ति विमुच्य दिवि संस्थिता ।

5 a) K B1 3-5 D (Dn1 missing) यदा, T G यतो, M तथा (for यथा) — b) D1 भीमसेनपुर सर — c) S1 सदृश — d) D1 सर्वथा (for समृद्ध्या)

6 b) K1 तत्क्रतु, T G त नृप (for त क्रतुम्) — K2 4 om 6cd After 6, D1 ins

188* इति हेतोर्महाराज नकुलोऽगर्हयच्च तत् ।
कर्म राज्ञो महाबुद्धे धर्म सूक्ष्मो महीपते ।

Colophon

[Colophon. — *Adhy name* नकुलोपाख्यान समाप्त]

7 a) K2 4 च (for वै) — b) K1 B3 4 Dc1 D2-6 फल चापि (B3 4 Dc1 चैव) नराधिप, K5 D1 M1 फल वै (M1 च) भरतर्षभ — c) G8 वै (for मे) Ś1 K3 D1 गदत शृणु राजेंद्र; Dc1 गदतो शृण्वतो राजन्

8 a) K2 D1 यज्ञाते (for यजत) — b) D1 ऊचु सर्वे (by transp) — c) K2 4 ऋत्विजा Ś1 K3 यज्ञ- (for कर्म) D1 स्वग्र्येषु, T1 G कुर्वत्सु (for व्यग्रेषु) — d) K1 सतते (for वि)

9 K8 om 9ab — a) K2 Dc1 G3 तदा, T2 G1 ततो (for तथा) K2 4 D1 यज्ञे, Dc1 होत्रे (for वह्नौ) Ś1 हूयमाने महायज्ञे, M3 (also as in text)

G 14 2819 B 14 91 10 K 14 93 10

सुप्रतीतैस्तदा विप्रैः स्वागमैः सुस्वनैर्नृप ।
अश्रान्तैश्चापि लघुभिरध्वर्युवृषभैस्तथा ॥ १०
आलम्भसमये तस्मिन्गृहीतेषु पशुष्वथ ।
महर्षयो महाराज संबभूवुः कृपान्विताः ॥ ११
ततो दीनान्पशून्दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः ।
ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः ॥ १२
अपविज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः ।
न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरंदर ॥ १३
धर्मोपघातकस्त्वेष समारम्भस्तव प्रभो ।
नायं धर्मकृतो धर्मो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ १४
आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि हेच्छसि ।
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान्भवेत् ॥ १५
यज बीजैः सहस्राक्ष त्रिवर्षपरमोषितैः ।
एष धर्मो महाञ्शक्र चिन्त्यमानोऽधिगम्यते ॥ १६
शतक्रतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
उक्तं न प्रतिजग्राह मानमोहवशानुगः ॥ १७
तेषां विवादः सुमहाञ्जज्ञे शक्रमहर्षिणाम् ।
जङ्गमैः स्थावरैर्वापि यष्टव्यमिति भारत ॥ १८

हूयमाने तथाहूये —b) K3 4 D1 मन्त्रैर् (for होत्रै) K3 5 -गुणान्वितै K1 B1 3-6 Dc1 D3-6 होत्रै (Dc1 वह्नौ) गुणसमन्विते —c) K4 दैवैश्च

10 a) K3 4 से प्रतीतैस्; D1 समन्वितैस्; D5 6 प्रमायुतैस्, T G2 सुप्रतस्तैस्; G1 सपूतैस्तस्, G3 त्रिम तैस्तैस् K1 4 5 B1 3 D3-6 T G1 2 तथा —b) B3 सागरै (sic), B5 सामगै; T1 G स्वागत (for °मै) K1 4 5 B1 3-6 D2-4 6 T G सुस्वरैर्, K3 स्वसुरैर्; D1 सुस्थिरैर्; D5 मुखरैर् (for सुस्वनैर्) Ś1 नृप, T G1 नृभि Dc1 स्वागमेषु पैर्नृप —c) D3 अक्लान्तैश्, G3 अक्रान्तैश् T G1 बहुभिर् (for लघुभिर्) K5 अयतै श्चापि गुरुभिर्. —d) D6 अलब्ध (for अध्वर्यु) B3 Dc1 D1 तदा (for तथा) G1 अध्वर्युरृषभस्तदा

11 a) Ś1 K3-4 M1-3 4 (inf lin as in text) आरभ (for आलम्भ) — D1 reads 11ab twice —b) K4 प्रहेषु च (for गृहीतेषु) K3 4 अपि (for अथ) —c) K3 4 ततो महर्षयो राजन् —d) K1 B1 3-6 D (except D1, Dn1 missing) बभूवु कृपयान्विता

12 a) D6 om. पशून् —b) D6 ते ऋषयस् (by transp) —c) D5 6 चक्र (sic) (for शक्र) —d) G3 शक्र (for यज्ञ) Dc1 नाय यज्ञविधि शुभ (sic), D1 नाय ज्ञानविधि श्रुत

13 a) K4 अथ, T2 उप, G1 3 अपि (for अप) K1 B1 3-6 D2 4-6 अपरिज्ञान(K1 D3 °त)मेतत्ते, D3 तस्य ते अपरिज्ञान —c) T1 G1 सति (for न हि) B1 3 4 Dc1 पशुगण-; B6 T2 °वधो; T1 G1 3 बहुगणा (for पशु°) —d) K3 D3 विधिं दृष्ट्वा; B1 3 4 Dc1 वधो दृष्ट. K6 परंतप (for पुरंदर) B6 दृष्ट परपुरंजय

14 a) T1 G1 दूषकस्, G2 नाशकस् (for घातकस्) Dc1 हि (for तु) —b) K3 4 तत्र (for तव) —c) Ś1 K3-4 D1 यज्ञ (for धर्म) K1 B1 3- Dc1 D -6 T यज्ञो (for धर्मो) K6 नाय धर्मकृताना हि

15 a) K3 4 D1 G3 न यज्ञ, K5 यज्ञेन (for ते यज्ञं) —b) K3 कुर्वंति K1 B1 3 D3-6 चेच्छसि; K3 ही°; Dc1 हेच्छथ, D1 मेनसि (sic) (for हेच्छसि) K3 4 कर्तुं यदि तु मन्यसे —d) M1 धर्मं (sic) K3 सुमहद् T G अभूत् (for भवेत्)

16 a) K1 3 4 5 Dc1 D1 3 यज्ञ, T2 M यज्ञ, G3 3 धर्म (for यज) D6 न भवान्यज्ञबीजैश्च —b) K1 परमोच्छितैः; K3 4 °स्थितै (K3 °ते), K6 °दितै, D1 परिमोषितै, S परमर्षि(T1 G1 °मं स्थि °तं D3 सहस्राक्ष त्रिवर्षतः (sic) —c) K एष यज्ञो; Dc1 धर्म एष (by transp) B3 यज्ञ, Dc1 राजन (for शक्र) —d) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) महागुणफलोदय; K3 4 विद्यमानोधिगच्छते, T1 G1 चिंतमानो नि(G1 °नोपि)गम्यते

17 a) Ś1 K3-4 स, M1.4 च (for तु) K3 त (for तद्) D. वाच्यम् —c) K3 4 उक्त तद्, D5 6 तदुक्त (for उक्त न) —d) K1 महान्; K3 जानन्, B1 3 4 Dc1 D1-4 M1-3 4 (inf lin as in text) मानात्, B5 काम, D3 6 मनाग् (for मान) K1 4 B1 4 5 D (except D1, Dn1 missing) M1-3 4 (inf lin as in text) वश गत, Cv वशानुग (as in text)

18 a) T1 येषा, G1 3 एषां K3 त्रिवाध (sic) (for विवाद) —b) K3 4 5 D1 M यज्ञे (for जज्ञे) Ś1 महर्षिणा, K3 °णो, K3 °ण K1 D5 6 शक्रयज्ञे महात्मनां (K1 कथंचन); B1 3-5 Dc1 D2-4 शक्रय(B3 यत्र य)ज्ञे तपस्विनं —c) Ś1 K3.5 D1 चैव; T G

ते तु खिन्ना विवादेन ऋषयस्तत्त्वदर्शिनः ।
ततः संधाय शक्रेण पप्रच्छुर्नृपतिं वसुम् ॥ १९
महाभाग कथं यज्ञेष्वागमो नृपते स्मृतः ।
यष्टव्यं पशुभिर्मेध्यैरथो बीजैरजैरपि ॥ २०
तच्छ्रुत्वा तु वचस्तेषामविचार्य बलाबलम् ।
यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति प्रोवाच पार्थिवः ॥ २१
एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविवेश रसातलम् ।
उक्त्वेह वितथं राजंश्चेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥ २२
अन्यायोपगतं द्रव्यमतीतं यो ह्यपण्डितः ।
धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ॥ २३
धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारकम् ॥ २४
पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः ।
रागमोहान्वितः सोऽन्ते कलुषां गतिमाप्नुते ॥ २५ C 14 2837 B 14 91 23 K 14 93 28

चापि (for वापि) — d) Ś1 K3 नेति, D1 चेति (for इति)

19 a) Ś1 K3 तेन, K2 4 तत, D1 ते नि- (for ते तु) D1 वृत्ता, M1 2 भिन्ना (for खिन्ना) K2 4 [अ]तिवादेन, D5 विवादे त, T2 विनादेन — b) K3 दर्शिभि — K1 om 19cd — c) B1 3-5 Dc1 D2-6 तदा, T G अपि (for ततः) — d) K2 D1 2 G2 पप्रच्छ — After 19, Dc1 ins

189* धर्मसंशयमापन्नान्सत्य ब्रूहि महामते ।

20 Before 20, T G ins ऋषय — ab) K2 S महाप्राज्ञ (for °भाग) K1 2 4 D1-6 यज्ञे स्वागमो, K5 बुद्धे स्वागमो (sic), T1 यज्ञेऽवागमे, M1 (inf lin) यज्ञे आगमे (for यज्ञेष्वागमो) Ś1 D1 G1 3 नृपते स्मृत, K1 D2-6 °सत्तम (K1 D2 °म), B1 5 °समत, B3 °सस्मृत, T1 M1 °त सुत, M1 °ते मत, M1 (inf lin) तिस्मृत Cv आगमे नृपति स्थित (for 20b) — K5 repeats 20cd after 21 — c) G3 बहुभिर्, Cv पशु° (as in text) K1 B1 5 D2-6 मुख्यैर् (for मेध्यैर्) — d) K2 अथ Ś1 K3 D1 अथौषधै, K1 D2-6 M रसैरिति, K2 4 रसैरिति, B3-5 M1 (inf lin) अजैरिति K5 (first time) अथो वाजैरथौषधैः, (second time) अथ बीजै फलैरपि

21 a) B3 तत श्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु) D1 स, T2 च (for तु) K1 B1 3 5 Dc1 D2-4 G2 3 M वसुस्, D1 वयस् (for वचस्) — b) K1 अमिचार्य (sic), Dc1 स विचार्य K2 4 महाबल, D1 बलाबले — d) K5 M3 4 होवाच (for प्रो°) —After 21, K5 repeats 20cd

22 a) K1 D2-6 [अ]थ, K5 G2 [ए]व, T2 [ए]व (for [इ]ह) K1 B1 2-5 Dc1 D1-5 प्रश्न, K5 राजा, D6 प्रश्न (for राजश्) K2 4 उक्ते हि वितथ (K2 थे) राजन् — d) K1 वेदानाम् (for चेदी°) B5 ऋषभ (for ईश्वर) K3 प्रभो, B3-5 Dc1 पुरा (for प्रभु)

— After 22, K1 5 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) ins

190* तस्मान्न वाच्यं ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशये ।
प्रजापतिमपाहाय स्वयंभुवमृते प्रभुम् ।

[(L 1) Dc1 केनापि, D5 6 त्वेकेन — (L 2) Dc1 उपान्याय (for अपाहाय) Dc1 प्रभु, D6 भुव]

— After the above, the same MSS read 26-27, Dc1 repeating 26 in its proper place

23 a) K3 Dc1 D1 M4 अन्यायो(K3 °यो)पागतं, M1-3 °योपार्जित D1 वित्तम् (for द्रव्यम्) — b) K1 B1 5 D2-5 अभीक्ष्ण, D1 आनीत, S सततं (for अतीत) — c) K1 5 B1 3-5 Dc1 D2-6 धर्माभि(Dc1 °ति शकी (B3 °का) Ś1 damaged, K2 B3 Dc1 T1 त्यजते, K3 यजेत, B1 5 T2 G त्यजति, D1 यतते (for यजते) — d) K1 B1 D2-6 न स धर्मफल लभे (D6 भवे)त्, B3-5 Dc1 न स धर्मफली भवेत्

24 a) K3 4 वैहिंसको, D1 विध्वसको, T1 G1 3 वैतडिको (for °सिको) K5 मूढ, T G ह्येष (for यस्तु) — b) G3 तदा (for तथा) K1 B1 3-5 Dc1 D2 4-6 पापात्मा पुरुषाधम, D3 स्मा पुरुषर्षभ — d) Ś1 D1 6 G2 3 लोके K (except K3) B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) T G1 कारण (for °कम्)

25 a) K1 विप्र — b) M1 4 दान (for धन) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) प्राप्य (for लब्ध्वा) T1 G1 निरकुश — c) K2 4 शेते, K5 सर्वां, B3 शाते (for सोऽन्ते) — d) K2 4 योनिम् (for गतिम्) Ś1 आप्नुवन्, K1 4 5 B1 3-5 D2-6 T G अश्नुते, K3 Dc1 D1 आप्नुयात्

26 K4 om 26a-28b K1 5 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) read 26-27 after 190* Dc1 reads 26 for the first time, after 190* — a) Dc1 (both times) येन (for तेन) Ś1 K2 D1 S सेन

C 14 2833
D 14 91 25
K 14 93 24

तेन दत्तानि दानानि पापेन हतबुद्धिना ।
तानि सत्त्वमनासाद्य नश्यन्ति विपुलान्यपि ॥ २६
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ।
दाने न कीर्तिर्भवति प्रेत्य चेह च दुर्मतेः ॥ २७
अपि संचयबुद्धिर्हि लोभमोहवशंगतः ।
उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ॥ २८
एवं लब्ध्वा धनं लोभाद्यजते यो ददाति च ।
स कृत्वा कर्मणा तेन न सिध्यति दुरागमात् ॥ २९
उञ्छं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ।
दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वर्यान्ति धर्मिणः ॥ ३०
एष धर्मो महांस्त्यागो दानं भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ।
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् ॥ ३१
श्रूयन्ते हि पुरा विप्रा विश्वामित्रादयो नृपाः ।
विश्वामित्रोऽसितश्चैव जनकश्च महीपतिः ।
कक्षसेनार्ष्टिषेणौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः ॥ ३२
एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः ।
नृपाः सत्यैश्च दानैश्च न्यायलब्धैस्तपोधनाः ॥ ३३

(M1 यानि) दानानि दत्तानि —[b]) B1 5 [अ]शुभ, B3 4 Dc1 (second time) D1-6 [अ]शुद्ध, Dc1 (first time) कृत (for हत) —[c]) B3 तान्वै (for तानि) K5 B1 5 सर्वम्, B3 सर्वान्, Dc1 (second time) सत्यम्, D1 सतम् (for सत्त्वम्) K5 B1 3 6 Dc1 (both times) क्षनादत्य, M समासाद्य (for अना°) K1 B1 D2-6 तानि (D6 तत) सर्वाण्यनादत्य

27 For the sequence in K1 5 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing), of v l 26 K4 om 27 (cf v l 26) —[a]) K1 तस्माद्धर्मं, K3 D1 T1 तस्य धर्म (T1 °र्मे), T2 G1 तस्याधर्मे T2 प्रवृद्धस्य —[b]) Dc1 नास्तिकस्य, D6 हिंसि° G1 महात्मन (for दुरा°) — Ś1 om. 27[c]–30[b] —[c]) G1 एतानि (for दाने न) T G3 एतेनाकीर्तिर्भवति —[d]) K1 B5 D-6 न प्रेत्य (for प्रेत्य च) G3 सु (for the second च) B1 D6 दुर्मति

28 Ś1 om. 28 (cf v l 27) K4 om 28[ab] (cf v l 26) —[a]) K3 पाप, B3 T1 क्षति-, B1 क्षमि, D1 क्षप (for अपि) M1 दुर्बुद्धिर् (for बुद्धिर्हि) Dc1 क्षतिसधाय बुद्ध्या तु —[b]) Dc1 यश्च (for लोभ) T G वशानुग (for वशगत) —[c]) T G यश्च करोति भूतानि —[d]) T1 G1 2 हिंसयेत्, G3 M हिंसयन् T1 -चेतस K1. 5 B1 3-5 Dc1 D2-6 [अ]पापेनाशुभ(B1 D4-6 °द्ध)-बुद्धिना

29 Ś1 om 29 (cf v l 27) —[a]) K1 5 B1 3-5 D2-6 T G मोहाद् (for लोभाद्) K2 4 एव लब्ध्वा धर्ममोहाद् —[b]) K2 4 ब्राह्मणाय (for यजते यो) K1 यो दद्याद्यजतस्य च (sic) —[c]) D1 सत्यवात् (sic) (for स कृत्वा) —[d]) K2 4 दुरात्मन (K4 °ना) (for °गमात्) —For 29[cd], B1 3-5 Dc1 D2-6 subst.

191* यो हि दद्याद्यजेत वा ।
न तस्य स फलं प्रेत्य भुङ्क्ते पापधनागमात् ।
[(L 2) Dc1 फलस्प्रेत्य (for स फल प्रेत्य)]

30 Ś1 om 30[ab] (cf v l 27) —[a]) K2 4 उच्छ मूल, Dc1 D2 उछ मूल, T G1 इच्छन्मूलं, G2 उच्छ मूलं, M1 उछमूल —[b]) K2 4 5 B3 4 T G पान (for पात्र) K2 4 तपोधन, K3 T G1 3 °न ※ Cv तपोवनमित्यत्र रक्षक ताप । ※ —[c]) K3 विभवते, K5 °भावतो, D5 °भजतो, Cv विभवतो (as in text) G3 लब्ध्वा, Cv दत्वा (as in text) —[d]) K2 स्वर्याति Ś1 K1 B1 3-5 D2-4 धार्मिका (for धर्मिण) K3 D5 6 T G तत (K3 D5 6 नर) स्वर्याति धार्मिक, K5 तत स्वर्गमितो गता, Dc1 नरा स्वर्यंति धर्मत

31 [a]) M एव (for एष) K1 B1 3-5 Dc1 D2-6 महायो(Dc1 °न्यो)गो, K5 महात्यागो, D1 महाख्यातो (for महास्त्यागो) —[b]) G2 तदा (for तथा) —[c]) T G दया (for तथा) —[d]) K5 क्षमा धृति (by transp) —[f]) T G M1 फलम् (for मूलम्) Ś1 समागत, K3 समाहित, B3 उदाहृत (for सनातनम्)

32 [a]) K1 2 4 Dc1 D1 3 4 श्रूयते Dc1 च (for हि) K1 B1 4 5 Dc1 D2-6 वृत्ता, K2 4 5 M2-4 सिद्धा, B3 वृत्तो, D1 वृद्धा (for विप्रा) M1 श्रूयते हि पुरामिन्या —G3 om 32[c]–34[b] —[d]) Dc1 D1 महामति —[e]) K1 B3 4 D2-6 G2 कक्षसेना(D2 3 G2 °नो)र्ष्टिसेनौ, K2 B1 5 °नार्ष्णि(K2 °र्पि)सेनौ, K3 °नार्ष्टिषेणौ, K4 T2 कक्षीवानार्ष्टिसेनौ (K4 °क्षीणौ), K5 ऋत्व्यमनार्ष्टिषेणौ, D1 कश्यपोनार्ष्टिषेणौ —[f]) D1 6 सिंह (for सिन्धु) T1 द्वीपो K1 3 D1 5 पार्थिव, K4 °वे

33 G3 om 33 (cf v l 32) K5 om 33

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रितास्तपः । दानधर्माग्निना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

जनमेजय उवाच ।
धर्मागतेन त्यागेन भगवन्सर्वमस्ति चेत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ १
ततोञ्छवृत्तेर्यद्वृत्तं सक्तुदाने फलं महत् ।
कथितं मे महद्ब्रह्मंस्तथ्यमेतदसंशयम् ॥ २
कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमो भवेत् ।
एतदर्हसि मे वक्तुं निखिलेन द्विजर्षभ ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिंदम ॥ ४
पुरागस्त्यो महातेजा दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते रतः ॥ ५
तत्राग्निकल्पा होतार आसन्सत्रे महात्मनः ।
मूलाहारा निराहाराः साश्मकुट्टा मरीचिपाः ॥ ६ C 14 28 1 B 14 92 6 K 14 94 6

— [b]) $D_{5\,6}$ गता निर्द्धिं परामित — [c]) T G_1 नृपा (for नृपा) $D_{5\,6}$ न्यायैश्च (for दानैश्च) — [d]) K_1 तपोघनै , $D_{5\,6}$ तथा घनै

34 G_3 om 34^{ab} (cf. v 1 32) — [b]) K_5 च श्रितास्, D_{c1} वारि° (for चाश्रि°) — [c]) B_3 -धर्मात्मका , T G धर्माश्रिता , M_2 धर्माद्भिना (for श्रिना) K_5 दानधर्माश्रिता सिद्धास् — [d]) D_1 चाति (sic) (for यान्ति) $M_{2\,3}$ नित्यशः (for भारत)

Colophon missing in D_{n1} — *Adhy name* $K_{2\,4}$ उञ्छवृत्तोपाख्यान, K_5 नकुलोपाख्यान, $B_{3\,5}$ शक्रमहर्षिसंवाद°, T G_1 शुद्धदानप्रशंसा (T_2 °शमन), Bom ed हिंसामिश्रधर्मनिंदा — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 128, T_1 81, T_2 $G_{1\,2}$ 80, G_3 91, $M_{1\,4}$ 76, $M_{2\,3}$ 79, M_4 (*inf lin*) 96

95

☞ This adhy is missing in D_{n1} (cf v 1 14 93 22) B_2 is not collated for this adhy

1 [a]) $D_{5\,6}$ धर्मराजन K_6 वित्तेन, D_1 न्यायेन (for त्यागेन) — [b]) $K_{1\,4}$ $B_{1\,2-5}$ D (except D_1, D_{n1} missing) स्वर्गम्, K_5 M फलम् (for सर्वम्)

2 [a]) $Ś_1$ K_8 तद् ; K_1 B_{2-5} D_{c1} D_{2-6} तस्य ; $K_{2\,4\,5}$ B_1 D_1 G_1 M_4 तथा, G_3 तदा (for ततो) $Ś_1$ K_8 T G_3 [उ]छवृत्तौ, $K_{2\,4}$ G_3 [औ]छवृत्तौ (G_3 °त्त), G_1 [उ]छवृत्त (for °वृत्तेर्) K_3 ये (sic) (for यद्) — [b]) $Ś_1$ (before corr as in text) सक्तुप्रस्थ , K_{2-4} D_1 °दान , M यज्ञदान (for सक्तुदाने) T G_1 सक्तुदानं महाफल, $G_{2\,3}$ सक्तुदान महत्फल — [c]) D_1 प्रार्थित (for कथित) K_1 $B_{1\,5}$ D_{2-6} तु, K_2 च, $K_{4\,5}$ $B_{3\,4}$ D_{c1} T_2 M_{1-3} ते (for मे) K_1 $B_{1\,3-5}$ D (except D_1, D_{n1} missing) मम, $K_{4\,5}$ M_{2-4} महा (for महद्) — [d]) $Ś_1$ K_{2-4} D_1 M_1 सत्यम् (for तथ्यम्) K_8 M न सशय , T_1 G_1 असशय

3 [a]) G_2 धर्मेषु (for -यज्ञेषु) — [b]) $D_{2\,3}$ [ऽ]भवत् (for भवेत्)

4 [c]) T_1 G_1 पुरा (for महा)

5 [a]) M अगस्त्यो हि (for पुरागस्त्यो) $K_{2\,4}$ अगस्त्यस्य महाराज

6 [a]) $K_{1\,2}$ $D_{2\,4}$ अत्र (for तत्र) — [b]) K_{2-4} आसन्यज्ञे , T G चासन्सर्वे (for आसन्सत्रे) K_1 महान्पर (sic) — [c]) $Ś_1$ K_{2-4} फलाहारा (for मूला°) K_1 $B_{1\,3-5}$ D (except D_1, D_{n1} missing) फलाहारा ; $M_{2\,3}$ निलाहारा (for निरा°) — [d]) K_1 शास्म , $K_{2\,4\,5}$ D_1 G_2 अश्म (sic), T $G_{1\,3}$ चाश्म (for साश्म) K_4 -कुट्य , D_1 -कुट्ट (for -कुट्टा)

7 [a]) Hypermetric $Ś_1$ K_8 परिपृ(K_8 °मृ)ष्टिनो,

C 14 2832
B 14 92 7
K 14 94 7

परिघृष्टिका वैघसिकाः संप्रक्षालास्तथैव च ।
यतयो भिक्षवश्चात्र बभूवुः पर्यवस्थिताः ॥ ७
सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
दमे स्थिताश्च ते सर्वे दम्भमोहविवर्जिताः ॥ ८
वृत्ते शुद्धे स्थिता नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यवाहिताः ।
उपासते स्म तं यज्ञं भुञ्जानास्ते महर्षयः ॥ ९
यथाशक्त्या भगवता तदन्नं समुपार्जितम् ।
तस्मिन्सत्रे तु यत्किंचिदयोग्यं तत्र नाभवत् ।
तथा ह्यनेकैर्मुनिभिर्महान्तः क्रतवः कृताः ॥ १०
एवंविधेस्त्वगस्त्यस्य वर्तमाने महाध्वरे ।
न ववर्ष सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तम ॥ ११
ततः कर्मान्तरे राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ।
कथेयमभिनिर्वृत्ता मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२
अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यन्नं विमत्सरः ।
न च वर्षति पर्जन्यः कथमन्नं भविष्यति ॥ १३
सत्रं चेदं महद्विप्रा मुनेर्द्वादशवार्षिकम् ।
न वर्षिष्यति देवश्च वर्षाण्येतानि द्वादश ॥ १४
एतद्भवन्तः संचिन्त्य महर्षेरस्य धीमतः ।
अगस्त्यस्यातितपसः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥ १५
इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रतापवान् ।

K1 5 D2 Cn घृ K5 °मृ)ष्टिका, K3 4 परि(K2 °र) मुष्टिका, D1 °घृष्टितो, D3 °ष्टिक, T1 पघुप्पका, T2 G1 2 पति(T2 °रि)पुष्टका, G3 परिवृष्टिका, M परिघृष्टा, Cnp °पृच्छिका (for °घृष्टिका) D1 विघ सिका, D6 वैघमिकास्, M वैतसिका — b) K1 D2-4 6 स्वप्रच्छा(D3 4 6 °क्षा)लास्, B1 3 सम्प्रक्षानास्, D1 सम्प्रख्यातास्, D5 स्वप्रज्ञानास्, S सम्प्रक्षाळास् Bom ed प्रसंख्यानास्, Cnp अप्रक्षालास् — c) K3 4 [ए]व, G2 [अ]पि (for [अ]त्र)

8 G3 om 8ab — a) K3 सर्व- (for सर्वे) — c) Dc1 यमे, G3 रेगे (sic) (for दमे) K1 B1 5 D2-6 सर्वे ते (by transp), B3 ये सर्वे — d) K1 corrupt K5 B3-5 Dc1 M तमोदम, D2 4-6 हिंसादम, D3 दमहिंसा, T G1 3 मोहदम

9 K1 om 9a-10b K3 4 om (hapl) 9ab — a) Ś1 K3 शुद्धवृत्ते, Dc1 वृत्ते शुभे, D1 शुद्धे वृत्ते, D5 6 वृत्ते शुद्ध-, T G वृद्धे शुद्धे(G3 °मै)स् (for वृत्ते शुद्धे) T G1 तथा (for स्थिता) — b) B1 3-5 D2-6 T2 G2 [अ]वाधिता (for [अ]वाहिता) — c) K3 3 उपासति, M °सते K3 T G1 स्म ते, G3 स्वय (for स्म त) B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) उपातिष्ठत स (D6 ते) यज्ञ — d) K2 4 ते भुञ्जाना (by transp), K5 भुञ्जते स्म, B1 2-5 D (except D1, Dn1 missing) यजतस्ते (B1 °श्च)

10 K1 om 10ab (cf v 1 9) — a) K2 4 यथा भक्त्या — b) K2 4 तदन्त, B3 °र्थं, M1 यदन्न — c) Dc1 यस्मिन् Ś1 मतेन; K2 5 D1 M1 सत्रेन, M2 3 सत्रेण, M4 यज्ञेन (for सत्रे तु) K1 B1 5 Dc1 D2-5 यद्वृत्त, D6 यद्द्रव्य; M किंचिद्यद् (by transp) K2 4 तस्मिन्सत्रे तत्र किंचिद् — d) Ś1 K2 3 5 D1 यद्योग्य, K4 प्रयोग (for अयोग्य) K1 B1 5 Dc1 D -6 यदोग्य च तदाभवत्, B2 4 यदयोग्य तदा° — K2 4 om 10cd — e) D2 6 T G1 2 यथा, G3 यदा (for तथा) D1 मुनिभिर्याज्ञिकैश्चैव — f) T G बहव (for महान्त)

11 a) K1 4 5 B1 3-5 D3-5 G2 M1 (inf lin) एवंविधे, M4 एव विधस् Ś1 K3 3 D1 एवंवृत्ते त्व(K3 °विधेस्त्व)गस्त्येन — b) D1 विधिवद्वै, T1 G1 वर्धमाने (for वर्त°) K1 3 4 B3 4 D (except D1, Dn1 missing) त(D2 य)थाध्वरे (for महा°) — c) D5 सहस्राणि (for °क्षस्) D6 नैव वर्षसहस्राणि

12 c) Ś1 K3 इति, T1 G1 इह (for अभि) K1 D1 निवृत्ता, Dc1 सवृत्ता — d) K1 3 भवितात्मना (sic)

13 a) Ś1 K3 वै, K2 4 [s]त्र, D1 G M [s]य, T यद् (for sसौ) — b) D3 न (for [अ]न्नं) M अमत्सर — d) G1 अन्यद् (for अन्न)

14 a) Ś1 K2-4 D1 [ए]तन् (for इद) T1 विप्र — b) K2 4 वार्षिकी (K4 °र्की) (sic), B3 -वर्षक K5 कथमन्न भविष्यति (= 13d) — c) B1 G3 च (G3 हि) वर्षति (for वर्षिष्यति) K3 देवस्य, B1 देवेशो (for देवश्च) K1 तत्र वर्षति देवश्च, K4 न वर्षति देवराजो, K5 न वर्षिण्यश्च तेजश्च

15 a) T1 G1 एव (for एतद्) T2 संचित्य, G1 2 सत्यस्य, G3 सत्रस्य (for सचिन्त्य) — b) Ś1 K2 5 D1 T तस्य (for अस्य) — c) K2 4 D1 T2 M1-3 [अ]पि

प्रोवाचेदं वचो वाग्मी प्रसाद्य शिरसा मुनीन् ॥ १६
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ॥ १७
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
व्यायामेनाहरिष्यामि यज्ञानन्याननतिव्रतान् ॥ १८
बीजयज्ञो मयायं वै बहुवर्षसमाचितः ।
बीजैः कृतैः करिष्ये च नात्र विघ्नो भविष्यति ॥ १९
नेदं शक्यं वृथा कर्तुं मम सत्रं कथंचन ।
वर्षिष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति ॥ २०
अथ वाभ्यर्थनामिन्द्रः कुर्यान्न त्विह कामतः ।
स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः ॥ २१
यो यदाहारजातश्च स तथैव भविष्यति ।
विशेषं चैव कर्तास्मि पुनः पुनरतीव हि ॥ २२
अद्येह स्वर्णमभ्येतु यच्चान्यद्वसु दुर्लभम् ।
त्रिषु लोकेषु यच्चास्ति तदिहागच्छतां स्वयम् ॥ २३
दिव्याश्चाप्सरसां संघाः सगन्धर्वाः सकिंनराः ।

C 14 2870
B 14 92 25
K 14 94 25

(for [अ]ति) —^{d}) K2 D6 M1 अर्हति, G1 अर्हमि — After 15, Ś1 K3 D1 ins an addl colophon [*Adhy no* Ś1 129]

16 Before 16, K3 D1 ins वैशंपायन उवाच —^{b}) K1 प्रत्युवाच ह (hypermetric) (for प्रतापवान्) —^{c}) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) प्रोवाच वाक्य (B3 4 Dc1 °ग्मी) म तदा

17 K3 M1 om. (hapl) 17^{c}–18^{b} B1 repeats 17^{cd} after 19^{b} —^{c}) K5 स्पर्धायज्ञं, G3 चिंतायज्ञान् Dc1 विधाइयामि (sic) (for करिष्यामि) —^{d}) T G विधिरेषा सनातनी (sic) — After 17, K1 ins 192*

18 K3 M1 om 18^{ab} (cf v l 17) K1 2 om 18^{ab} K4 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) T G1. 2 ins after 18^{b} K1 after 17

192* स्पर्धायज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातन ।
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासव ।

[(L 1) ❀ Cv स्पर्धया पूर्वार्थं मान्यमानाऽस्पर्धेयज्ञं तन्। ❀ T G1. 2 विधिरेषा सनातनी (sic) (for the post half) — K4 om. line 2]

—^{c}) Ś1 D2 T2 हरिष्यामि, K3 4 आहनि° (for आहरि°) ❀ Cnp, Cv व्यायामेन, शरीरक्लेशेन। ❀ —^{d}) K3 D1 अतिव्रत (D1 °ता), D2 क्रमात् — For 18^{cd}, Bom ed subst

193* व्यायामेन हरिष्यामि यज्ञानेवान्यतव्रत ।

19 ^{a}) Ś1 K2-4 मया (Ś1 °द्य) लब्धो; K5 G3 M1 4 मयायं मो, B5 मया यद्धं, D1 मया लब्धो, D3 मया वैव, T G1 2 महारम्भो, M2 3 ममारम्भो (for मयायं वै) —^{b}) Dc1 बहुवर्ष° K3 4 समोचित, D3 समन्वित; M समाहित — After 19^{b}, B1 repeats 17^{cd} —^{c}) B1 3-5 हुत (for कृतै) K3 करिष्यैव, K3 °ष्येश्च, K5 °ष्यैश्च, B1 5 °ष्यामि, D1 °ष्यते (for °ष्ये च) Ś1 बीजैः कृत्ये करिष्येत (sic), K1 D2-6 बीजैर्हित करिष्यामि, Dc1 पुत्रसत्रं करिष्यामि —^{d}) K3 नाना, T G नाति, M नात्र (M1 त्र) (for नात्र) D1 साहि (for विघ्नो) K3 (*sup lin* as in text) करिष्यति (for भविष्यति)

20 K4 om (hapl) 20^{a}–22^{b} —^{a}) K3 इदय, G3 यज्ञ (for शक्यं) D1 मया (for वृथा) K2 वाक्य (for कर्तुं) K3 न शक्यमन्यथा कर्तुं —^{b}) G3 शक्य (for सत्र) —^{c}) K5 S न वर्षिष्यति, D2 वर्धिष्यतीह Ś1 K3 5 B1 D1 देवो वा (D1 वै) (by transp), K1 वासवो, K2 देवोत्र —^{d}) Dc1 वृथायं, T2 G3 वा देयो, Bom ed वा वर्षं (for वा देवो)

21 K4 om 21 (cf. v l 20) —^{a}) K3 8 तु (for वा) K3 [अ]त्यर्थनात, K5 [अ]भ्यर्चनाम्, T1 ह्यर्थनाम्, G3 [अ]त्यर्थं, M4 ह्यर्थि (for [अ]भ्यर्थं) D1 अथ वा वर्षयामींद्र —^{b}) T1 कार्यं (for कुर्यान्) K2 D1 ननु, M1 (*inf lin*) नास्तु (for न तु) K1 B1 3-5 Dc1 D2-6 न करिष्यति कामत, K3 कुर्यादिह न का°, K5 कुर्वन्नन्विह का° —^{d}) K2 वा (for च)

22 K4 om 22^{ab} (cf. v l 20) —^{a}) Ś1 K3 5 D1 G3 यथाहार G1 दानश्च, G2 3 दानं (for °जातश्च) Dc1 यो यथैव समाजात, T1 यो यथाहारयानश्च —^{c}) M2-3 वर्षाणा (for विशेष) K3 4 S [अ]पि (for [ए]व) Dc1 [अ]सि, D3 तु (for [अ]स्मि) Ś1 K3 विशेषेणापि कर्तास्मि —^{d}) T G M1 ह (for हि) M2 3 लोकाना च न सशय

23 ^{a}) K3 स्वलम् (sic), Dc1 स्वर्गम्, D2 कर्णम् (for स्वर्णम्) —^{b}) K3 अपि, K5 Dc1 वस्तु; B3 भुवि (for वसु) K1 B1 5 D2-6 किंचन (for दुर्लभम्) — T1 om 23^{c}–25^{b} —^{d}) K1 B1 5 D2-6 [आ]गम्यता;

C 14 2871
B 14 92 26
K 14 94 25

विश्वावसुश्च ये चान्ये तेऽप्युपासन्तु वः सदा ॥ २४
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च यत्किंचिद्वसु विद्यते ।
सर्वं तदिह यज्ञे मे स्वयमेवोपतिष्ठतु ।
स्वर्गं स्वर्गसदश्चैव धर्मश्च स्वयमेव तु ॥ २५
इत्युक्ते सर्वमेवैतदभवत्तस्य धीमतः ।
ततस्ते मुनयो दृष्ट्वा मुनेस्तस्य तपोबलम् ।
विस्मिता वचनं प्राहुरिदं सर्वे महार्थवत् ॥ २६
प्रीताः स्म तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपोव्ययम् ।
स्वैरेव यज्ञैस्तुष्टाः स्मो न्यायेनेच्छामहे वयम् ॥ २७
यज्ञान्दीक्षास्तथा होमान्यच्चान्यन्मृगयामहे ।
तन्नोऽस्तु स्वकृतैर्यज्ञैर्नान्यतो मृगयामहे ॥ २८
न्यायेनोपार्जिताहाराः स्वकर्मनिरता वयम् ।
वेदांश्च ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थयामहे ॥ २९
न्यायेनोत्तरकालं च गृहेभ्यो निःसृता वयम् ।
धर्मदृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्स्यामहे वयम् ॥ ३०
भवतः सम्यगेषा हि बुद्धिर्हिंसाविवर्जिता ।

8 (T1 om) च्छतु

24 T1 om 24 (cf v l 23) — a) T2 यदि, G दिवि (for दिव्याश्च) B1 3 4 Dc1 दिव्याप्सरस सधाश्च — b) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) गधर्वाश्च (for सगन्धर्वा) — d) B1 5 Dc1 D5-6 मे, D3 ते, M1 मा; M2 3 वा (for व) B1 5 Dc1 D2-6 मख (for सदा) K1 ते प्रयासतु (sic) ते मख, K2 4 5 B3 4 D1 तेप्युपायांतु न (K5 व, B3 4 मे) सदा (B3 4 मख); T2 G तेपि (G3 ते च) युष्मानुपासता

25 T1 om 25ab (cf v l 23) — a) K5 तु (for च) — b) Ś1 K3 B1 G3 विद्यते वसु (by transp), K5 वस्तु विद्यते — D1 om 25cdef — c) K1 B1 3 5 D (D1 om, Dn1 missing) यज्ञेषु, B1 यज्ञे तु (for यज्ञे मे) — d) T1 G [उ]पतिष्ठता — D6 om 25ef — e) K1 corrupt. D2 स्वर्गा, M1 स्वर्गे G1 स्वर्गस्तत्र, G2 °सतश्च (for °सदश्च) — f) Ś1 K3 Dc1 D1 M1 2 एतु (for एव) Ś1 K3 Dc1 D1 मे, K1 5 B4 च, M1 2 वै (for तु)

26 a) K2 इत्युक्तं, D1 om, T1 G1 इत्युक्त K1 एव तु (for एवैतद्) Dc1 यथ यज्ञविधौ मे वै — b) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) अभवत्तपसा मुने (K1 D3 6 °ने) — After 26b, K1 B1 3-5 Dc1 D2-6 ins

194* तस्य दीप्ताभिमहसस्स्वगस्त्यस्यातितेजस ।
[B1 -सदृशस, D6 महसस (for °सस)]

— c) K1 B1 3-5 D2-6 दृष्टा, Dc1 सर्वे (for दृष्ट्वा) — d) D4 ददृशुस्ते (for मुनेस्तस्य) K1 B1 3-5 Dc1 D2 3 5 6 ददृशुस्त (Dc1 दृष्ट्वा तस्त)पसो बल — f) B3 मम; D2 3 T G1 सर्व (for सर्वे) — After 26, D4 ins an addl colophon [*Adhy no* 87]

27 Before 27, MSS ins ऋषय ऊचु — a) K1 B1 3 D2 3 प्रीता स्मस्, K2 प्रीतात्मा, D6 प्रीतास्मि (sic). Dc1 प्रीता स्म तपसा ते वै — b) T G1 ननु (for न तु) T1 तपोवन, G °धन (for °व्ययम्) Dc1 तदिच्छामस्तपो वय — c) K1 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) T2 G2 तैर् (for स्वैर्) K1 स, K5 B1 3-5 D (except D1, Dn1 missing) T G स्म (for स्मो) — d) K2 व्यय (for वयम्) K1 कृत यज्ञ शुचिव्रत

28 K1 om 28-29 — a) Ś1 K3 यज्ञा (sic), K5 B1 5 Dc1 D2-6 यज्ञ, B3 4 D5 T G1 3 यज्ञ- (for यज्ञान्) K2 4 Dc1 M2 3 दीक्षास्, K. B1 3-5 D2 4-6 दीक्षा — Ś1 B1 3- Dc1 D2-6 om (hapl) 28cd — c) K4 च (for नो) G1 सुहुतैर्, G2 तोषितो, M सुकृतैर् (for स्व°) T G3 तयो सर्वार्पितैर्यज्ञैर् — d) K4 G1 न्यायतो (for नान्यतो)

29 K1 om 29 (cf v l 28) — b) K4 B1 3-5 D2-6 स्वकर्माभिरता च (D5 च्य)य — Ś1 G1 om (hapl) 29c-30b — c) B1 T1 देवाश्च, Dc1 विद्याश्च, D6 M1 वेदाश्च, G2 3 देवाश्च (for वेदांश्च) K2-4 D1 ब्रह्मचर्यं च — d) T G2 3 न्यायेन (for न्यायत)

30 Ś1 G1 om 30ab (cf v l 29) — a) K2 न्याय्यतोत्तर- (sic) T G2 3 न्यायेन रजि(T1 रचि)ता काले — b) Some MSS निसृता — K3 B3 Dc1 G2 om. (hapl) 30cd — c) B1 धर्मतस्तैर्, M2 3 °निष्टैर् K2 4 D1 विधिद्वारे, K5 च त्रिविधैस् (for विधिद्वारैस्) T G1 3 दृष्टैश्च विधिवद्वारैस् (T1 °विधैर्द्वारैस्, G1 धिव द्वारैस्)

31 a) Dc1 corrupt Ś1 भवता, D3 °त Ś1 K3 5 D1 एवैषा, K1 B1 3-5 D2-6 दृष्टा तु (for एषा हि) K2 4 भवत सम्यगास्येषा (sic), M1 °त सम्यगेहाभूद्

एतामहिंसां यज्ञेषु ब्रूयास्त्वं सततं प्रभो ॥ ३१
प्रीतास्ततो भविष्यामो वयं द्विजवरोत्तम ।
विसर्जिताः समाप्तौ च सत्रादस्माद्व्रजामहे ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

तथा कथयतामेव देवराजः पुरंदरः ।
ववर्ष सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोबलम् ॥ ३३
असमाप्तौ च यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः ।
निकामवर्षी देवेन्द्रो बभूव जनमेजय ॥ ३४
प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः ।
स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिम् ॥ ३५
ततो यज्ञसमाप्तौ तान्विससर्ज महामुनीन् ।
अगस्त्यः परमप्रीतः पूजयित्वा यथाविधि ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

जनमेजय उवाच ।

कोऽसौ नकुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन वै ।
प्राह मानुषवद्वाचमेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एतत्पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः प्रभाषितम् ।
श्रूयतां नकुलो योऽसौ यथा वागस्य मानुषी ॥ २　C 14 2836 B 14 82 40 K 14 95 2

—^{c}) G_1 स ताम् (for एवाम्) K_5 $B_{1\ 3-5}$ D_{c1} एकोय ($B_{1\ 5}$ °पि) विधियज्ञेषु —^{d}) $K_{2\ 4}$ D_{c1} T G विभो (for प्रभो)

32 ^{a}) K_5 M तव (for ततो) K_3 मविष्यामि (sic), B_1 °म —^{b}) K_2 चेय, K_5 यज्ञे, T_2 वर (for वय) K_1 $B_{1\ 5}$ D_{2-6} वय तु (B_1 च) द्विजसत्तम (D_6 °मा) —^{c}) B_5 partly damaged B_1 विवर्जिता $K_{2\ 4}$ ममासे, G_2 °साग्र् D_1 तु (for च) — M_1 om 32^{d}–34^{a} —^{d}) K_2 व्रजाम्यह, K_5 T_1 G_1 M_{2-4} व्रजेम हि

33 M_1 om 33 (cf v l 32) MSS om the ref —^{a}) $Ś_1$ K_3 कामयताम् (for कथ°) K_1 $B_{1.\ 3-5}$ D_{c1} D_{2-6} तेषां, T_1 G_3 एव (for एव) D_1 तथा कथय मे देव —^{b}) K_2 D_1 देवदेव, K_3 °राज —^{c}) K_2 एव वर्ष महातेजा (sic) —^{d}) D_{c1} तपोवन (for °बलम्) $B_{1\ 5}$ तस्य तत्तपसो बल

34 M_1 om 34^{a} (cf. v l 32) —^{a}) $Ś_1$ D_1 T_2 $G_{2\ 3}$ आसमाप्तौ, K_1 $B_{1\ 3-5}$ D_{2-6} आसमाप्तेश् $K_{2\ 4}$ D_1 तु (for च) —^{b}) M_1 यस्य (for तस्य) —^{c}) K_3 corrupt B_5 damaged $K_{1\ 5}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D (except D_1, D_{n1} missing) पर्जन्यो (for देवेन्द्रो)

35 T_2 G_1 om 35^{ab} —^{a}) $K_{2\ 4}$ तदा, D_{c1} पुनर् (for च तम्) —^{b}) $K_{2\ 4}$ त्रिदिवेश्वरं (K_4 °री) —^{c}) B_3 भयम् (for स्व°) —^{d}) K_2 बृहस्पति, B_5 महामति

36 ^{a}) K_3 वा, D_1 (also as in text) G_1 तु (for तान्) — After 36^{b}, T G_1 ins

195* विपिने तत्र नकुलो नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ।

—^{c}) K_5 -प्रीतान्, M_1 -प्रीता —^{d}) K_{3-4} D_{c1} यथा विधि

Colophon om. in K_1 $B_{1\ 4\ 5}$ D_{3-6}, missing in D_{n1} — *Adhy name* $Ś_1$ K_3 अगस्त्ययज्ञसमाप्ति, K_5 नकुलोपाख्याने अगस्त्योपाख्यान, B_3 D_{c1} D_1 नकुलोपाख्यान, T G_1 अगस्त्ययज्ञविशेष (T_2 शेषकथनं) — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ 130, T_1 $M_{2\ 3}$ 80, T_2 $G_{1\ 2}$ 81, G_3 92, $M_{1\ 4}$ 77, M_5 (*inf lin*) 79

96

☞ B_2 is not collated for this adhy D_3 om this adhy

1 D_{n1} missing up to 3 (cf v l 14 93 22) D_1 om 1 D_{c1} सजय (for जनमेजय) —^{b}) G_3 ह (for वै) $B_{3\ 4}$ शिरसा काचनीकृत —^{c}) G_3 मानुषवाग् (for °वद्) $K_{2\ 4}$ वाक्यम् (for वाचम्) —^{d}) $K_{2\ 4}$ तत्पृष्टस्त्व (for एतत्पृष्टो) K_5 ब्रवीहि (for वदस्व) $D_{5\ 6}$ न (for मे)

2 D_{n1} missing (cf v l 1) —^{a}) K_3 च, D_1

C 14 2857
B 14. 92. 41
K 14. 95. 3

श्राद्धं संकल्पयामास जमदग्निः पुरा किल ।
होमधेनुस्तमागाच्च स्वयं चापि दुदोह ताम् ॥ ३
तत्क्षीरं स्थापयामास नवे भाण्डे दृढे शुचौ ।
तच्च क्रोधः स्वरूपेण पिठरं पर्यवर्तयत् ॥ ४
जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठं किं कुर्याद्विप्रिये कृते ।
इति संचिन्त्य दुर्मेधा धर्षयामास तत्पयः ॥ ५
तमाज्ञाय मुनिः क्रोधं नैवास्य चुकुपे ततः ।
स तु क्रोधस्तमाहेदं प्राञ्जलिर्मूर्तिमान्स्थितः ॥ ६
जितोऽस्मीति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोषणाः ।
लोके मिथ्याप्रवादोऽयं यत्त्वयास्मि पराजितः ॥ ७
सोऽहं त्वयि स्थितो ह्यद्य क्षमावति महात्मनि ।
बिभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे विभो ॥ ८

जमदग्निरुवाच ।

साक्षाद्दृष्टोऽसि मे क्रोध गच्छ त्वं विगतज्वरः ।
न ममापकृतं तेऽद्य न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९
यानुद्दिश्य तु संकल्पः पयसोऽस्य कृतो मया ।
पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुध्यस्व गम्यताम् ॥ १०
इत्युक्तो जातसंत्रासः स तत्रान्तरधीयत ।

तु (for न) —^{b}) K_5 वा (for च) K_5 सु- (for प्र) —^{d}) T G_1 तथा $K_{1,3,5}$ $B_{1,3-5}$ $D_{2,4,5}$ वाक्त(K_5 °क्चा)स्य, D_6 वाक्रूप्य ; G_3 वाचास्य D_1 तादृशी (for मानुषी)

3 Dn_1 missing (of v l 1) —^{b}) B_4 (marg as in text) $_5$ प्रतापवान् (for पुरा किल) —^{c}) $Ś_1$ corrupt K_5 तथागाद्वै, T $G_{2,3}$ तमागच्छत्, G_1 तदागाच्च (for तमा°) K_3 होमधेनु तथान्याश्च, D_{c1} होमधेनु समागाच्च —^{d}) $K_{1,3-5}$ $B_{1,3-5}$ D (D_3 om, Dn_1 missing) एव (for चापि) $Ś_1$ ता ; K_3 गा (for ताम्)

4 ^{a}) T G_1 तं (for तत्) K_1 $B_{1,3-5}$ $D_{2,4-6}$ पय (for क्षीर) —^{b}) T G_1 शुचौ तदा, G_2 शुभ शुचौ (for दृढे शुचौ) $K_{2,4}$ D_{c1} D_1 G_3 नवभांडे दृढे शुभे (D_1 शुभे दृढे, G_3 तथा शुचौ) —^{c}) K_4 D_{c1} त च ; $B_{1,3-5}$ तस्य ; $D_{5,6}$ तत्र (for तच्च) $Ś_1$ $K_{1,4,5}$ $B_{1,3-5}$ D (D_3 om) G_3 क्रोधस्व (sic) (D_{c1} °स्य), Cv क्रोध स्व (for क्रोध स्व) K_2 त क्रोधश्चस्वरूपेण, T $G_{1,2}$ M क्रोधो नकुलरूपेण —^{d}) $Ś_1$ पिठिर, K_2 पिवर, K_3 निहित, K_4 D_1 M_4 पितर (for पिठर) K_1 $B_{1,3-5}$ $D_{2,4-6}$ धर्मं क्षाविशत्, K_5 T G_2 M पर्यधर्षयत् (K_5 °न्) ; G_1 वर्षयत्, G_3 °वेष्टयत् (for °वर्तयत्)

5 $K_{2,4}$ D_{c1} D_1 transp 5^{ab} and 5^{cd} —^{a}) K_2 अपि ; $K_{3,5}$ T_2 ऋषिं —^{b}) $Ś_1$ K_{2-5} D_{c1} D_1 विषमे (for विप्रिये) —^{c}) $K_{2,4}$ D_{c1} D_1 इदं (for इति) K_1 $B_{1,3-5}$ Dn_1 $D_{2,4,5}$ धर्मं स, D_6 धर्मान्स (for दुर्मेधा) —^{d}) D_1 तत्पर, T_2 तत्व्रत (for तत्पय)

6 ^{b}) T G च (for [ए]व) G_3 अस्मै (for अस्य) K_3 यदा, D_1 तप (for तत॰) K_1 $B_{1,3-5}$ Dn_1 $D_{2,4-6}$ नैवास्य स चुकोप ह ; K_5 न चास्य विदधे क्वचित्, M_1 न चास्य प्रतिचुक्रुशे, M_{2-4} न चास्मै चुक्रुधे तदा (M_4 °त) —^{c}) D_1 क्रुद्धस् (for क्रोधस्) K_1 $B_{1,3-5}$ D (except D_1, D_3 om) ततो राजन् ; K_4 समाज्ञाय, G_3 समापेदे (for तमाहेद) K_3 स मुनिं क्रोधमाज्ञाय —^{d}) K_1 $B_{1,3-5}$ Dn_1 $D_{2,4-6}$ ब्राह्मणीं मूर्तिमास्थित — After 6, K_1 $B_{1,3-5}$ Dn_1 $D_{2,4-6}$ ins

196* जिते तस्मिन्भृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षण ।

7 ^{a}) D_6 [ऽ]सि (sic) (for ऽस्मि) T_1 ते (for [इ]ति) T_2 G_2 भृगुश्रेष्ठ —^{b}) K_1 भवतो, K_4 भूगतो (for भृगवो) K_1 [ऽ]त्यति, K_4 ह्यनु (for ह्यति) $Ś_1$ D_6 रोषिणा, K_2 -रोगिण, K_3 रोषित —^{c}) K_5 [अ]पवादो, D_{c1} ह्यवादो B_1 च (for ऽय) —^{d}) $Ś_1$ K_{2-4} D_{c1} D_1 [अ]द्य (for [अ]स्मि) K_1 $B_{1,4}$ Dn_1 $D_{2,4-6}$ विनिर्जित ; B_5 विवर्जित (for पराजित)

8 ^{a}) $G_{2,3}$ $M_{1,4}$ स्थिते, $M_{2,3}$ जिते (for स्थितो) $K_{1,5}$ $B_{1,3-5}$ Dn_1 $D_{2,4-6}$ वशे स्थितोह त्वय्यद्य —^{c}) K_2 G_3 तपसा —^{d}) $K_{1,5}$ $B_{1,4,5}$ Dn_1 $D_{2,4-6}$ S (except $M_{2,3}$) प्रभो (for विभो)

9 ^{a}) G_3 सम्यग् (for साक्षाद्) —^{c}) $K_{2,4}$ तत्त्वया, T $G_{1,2}$ न माम् (for न मम) K_2 हृतं (for -कृत) K_1 D_{4-6} न त्वयापहृत मेद्य, K_3 न समाद्याकृत तेद्य (sic), K_5 $B_{1,3-5}$ D_{c1} Dn_1 $D_{1,2}$ न त्वयापकृत मेद्य —^{d}) K_2 M_3 मया, G_3 त्वयि (for मम) $K_{1,5}$ $B_{1,3-5}$ Dn_1 $D_{2,4-6}$ न च मे मन्युरस्ति वै

10 ^{a}) $Ś_1$ ते (sic), K_3 G_1 [इ]ति, K_4 D_{c1} D_1 [अ]भि (for तु) $K_{1,5}$ $B_{1,3-5}$ Dn_1 $D_{2,4-6}$ यान्समुद्दिश्य संकल्प —^{b}) T G $M_{2,3}$ [ऽ]द्य (for ऽस्य) —^{d}) $Ś_1$ (before corr) K_3 विम्यस्व (for बुध्यस्व)

पितृणामभिषङ्गात्तु नकुलत्वमुपागतः ॥ ११
स तान्प्रसादयामास शापस्यान्तो भवेदिति ।
तैश्चाप्युक्तो यदा धर्मं क्षेप्स्यसे मोक्ष्यसे तदा ॥ १२
तैश्चोक्तो यज्ञियान्देशान्धर्मारण्यानि चैव ह ।
जुगुप्सन्परिधावन्स यज्ञं तं समुपासदत् ॥ १३
धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सक्तुप्रस्थेन तेन सः ।
मुक्तः शापात्ततः क्रोधो धर्मो ह्यासीद्युधिष्ठिरः ॥ १४
एवमेतत्तदा वृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ।
पश्यता चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ॥ १५ C 14 900 B 14 92 53 K 14 95 15

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

आश्वमेधिकपर्व समाप्तम् ।

---

11 a) D_6 तेन (for जात) K_4 ॰मात्र स (for संग्राम) — b) $K_{1\ 2\ 3}$ $B_{1\ 2-4}$ Dn_1 D_{4-6} तत्रैव (for स तत्र) — c) K_4 स तन्याम् (for पितृणाम्) K_3 T_1 अभिशापात् (for ॰षङ्गात्) K_1 B_3 Dn_1 D_{4-6} च (for तु) — d) M_1 ॰उपागत (sic)

12 a) G_3 च (for तान्) K_3 G_1 स तान्प्रदा(G_1 ॰दा)पयामास — After 12^{b}, K_4 ins

197* तेनाप्युक्तो महाराज धर्मराजस्य वै तदा ।
अश्वमेधे तदागत्वा शापान्मुक्तो भविष्यति ।

— K_4 om 12^{cd} — c) K_1 B_3 Dn_1 D_{4-6} क्षिपन्धर्मं (D_5 ॰र्मे), Dc_1 D_1 यदा धर्मस्, T $G_{2\ 3}$ यथा धर्मं — d) $Ś_1$ क्षेप्स्यसि, G_1 लप्स्यसे (for क्षे॰) $Ś_1$ K_3 G_3 तत (for तदा) Dc_1 D_1 त्वाक्षेप प्राप्स्यसे त्वया, Dn_1 D_{4-5} शापस्यान्तमवाप्स्यसि (D_6 ॰ति) — After 12, Dc_1 D_1 read 14^{cd} for the first time

13 a) K_{2-3} B_3 इति (for तैश्च) K_1 Dn_1 D_1 [उ]क्त, K_3 D_{4-6} [उ]क्ते (for [उ]क्तो) K_2 S इत्युक्तो याज्ञियान्देशान्(K_1 ॰न्सर्वान्) — b) K_4 G_3 हि (for ह) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ $B_{1\ 3-5}$ Dn_1 D_{4-6} धर्मारण्य तथैव च — c) $Ś_1$ K_1 $B_{1\ 3-5}$ Dn_1 D_{4-6} G_3 जुगुप्समानो धावन्स, K_4 धावमानो महाराज — d) $K_{1\ 3}$ $B_{1\ 3-5}$ D_{4-6} त यज्ञ (by transp) K_1 समुपाग्मयन्, Dc_1 D_1 G_2 ॰गमत्, T_1 ॰दयत्; M_1 ॰ब्रवत् (for ॰सदत्) K_4 देश त (K_4 त देश) समुपागमत्

14 a) K_4 तत प्राप्य (for मथाक्षिप्य) — b) K_1 $B_{3\ 4}$ शक्तु (for सक्तु) B_1 $_6$ ते सम, D_6 तेन ह (for तेन स) K_4 सक्तुप्रस्थ निवेद्य स — Dc_1 D_1 read 14^{cd} for the first time after 12 — c) $K_{2\ 4}$ B_1 Dc_1 D_1 (last two both times) S (except G_3) मुक्तशापस् (for मुक्त शापात्) Dc_1 D_1 (both first time) तदा (for तत) — d) K_4 यथेष्टमगमत्तदा, Dc_1 D_1 (both first time) भविष्यति न संशय

15 a) $Ś_1$ K (except K_1) Dc_1 D_1 T $G_{1\ 3}$ यथा (for तदा) Dn_1 वृत्ते — b) K_1 $B_{1\ 2-3}$ D_{4-6} यज्ञे (D_6 ॰ज्ञ) तस्य (by transp) — K_4 om 15^{cd} — c) $Ś_1$ $K_{3\ 5}$ पश्य (for चापि) — d) K_3 [अ]तर्गतस् K_6 [ऽ]भवत्, T_1 तथा (for तदा) — Dc_1 D_4 (marg) ins after 15 K_4 after 15^{b}

196* स चापि भगवान्कृष्णः शङ्खचक्रगदाधरः ।
यज्ञियो यज्ञनाथश्च पुण्डरीको जनार्दनः ।
वासुदेवो हरिर्विष्णुरनन्तो भक्तवत्सलः ।
आ समाप्तेर्जगन्नाथो यज्ञं रक्षितवान्हरिः ।
रक्षित्वा स महाबाहुर्जगाम द्वारकां पुरीम् । [5]
[K_4 om line 2 D_4 om lines 2–3]

— K_4 cont

199* एतत्पुण्यं महाराज शृण्वतां भुक्तिमुक्तिदम् ।
श्रोता च श्रावको यश्च स याति परमां गतिम् ।

Colophon — *Adhy name* $Ś_1$ $K_{2\ 3\ 5}$ B_4 Dc_1

D1 4 T G1 नकुलोपाख्यान —*Adhy no* (figures, words or both) Dn1 G3 93, T1 83, T2 G1 2 82, M1 4 78, M2 3 81, M1 (*inf lin*) 98 —After the above, T G ins a passage given in App I (No 4)

—After the last colophon, Ś1 concludes with

अस्यानु आश्रमवासिक भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।

जनमे * * * * * ।

* * राज्यं * * * * पाण्डवा मे पितामहा ।
कथमासन्महाभागे धृतराष्ट्रे महात्मनि ।

अस्मिन्प त्तान्ता । व्यासवाक्यं । संवर्तमरुत्तीय । अनुगीता । वासुदेवगमन । उत्तङ्कोपाख्यान । द्वारिकाप्रवेश । युद्धवर्णन । पाण्डवप्रयाण । निध्युत्खनन । वासुदेवागमनं । परीक्षिज्जन्म । स्त्रीप्रलाप । रत्नानयन । अश्वोत्सर्ग । तदनुसरण । मयूरपुर गमन । अर्जुनव्यामोह । उलूपीवाक्य । अश्वनिवर्तन । यज्ञ समृद्धि । यूपोच्छ्राय । दक्षिणादान । यज्ञसमाप्ति । अगस्त्य वर्णन । नकुलोपाख्यान चेति ॥

एवाश्वमेधिक प्रोक्त व्यासेनामिततेजसा ।
चतुर्दश तु पर्वैतद्व्याख्यात ब्रह्मवादिना ।
अत्राध्यायशत त्रिंश त्रयोऽध्यायाश्च समितम् ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोका सख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥

शुभमस्तु ॥

—After the last colophon, K1 concludes with
आश्वमेधिकपर्व समाप्त । सख्या ३५००

—After the last colophon, K2 concludes with

आश्वमेधिकपर्व समाप्तं ।

अत परं व्यासाश्रमवासिक पर्व भविष्यति । यस्यायमाद्य श्लोक ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्य नरव्याघ्रा पाण्डवा मे पितामहा ।
कथमासन्महाभाग धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वणि वृत्तान्तानि । व्यासवाक्य । संवर्तमारुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवगमनं । ब्राह्मणगीता । गुरुशिष्यसंवाद । उत्तङ्कोपाख्यानं । सुवर्णनयनं । अश्वपरीक्षा । हयरक्षण । बभ्रुवाहनविजय । अश्वमेधयज्ञ । नकुलोपाख्यान । आश्वमेधिक पर्व चतुर्दशम प्रोक्त ॥

अत्राध्यायशत त्रिंश त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिता ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
विंशतिश्च तथा श्लोका सख्यातास्तत्त्वदर्शिभि ।
त्रीण्याहुरतिदानानि गाव पृथिवी सरस्वती ॥

सवत् १७३६ वर्षे शाके १६०१ प्रवर्तमाने उत्तरायणगते श्री सूर्ये वसतऋतौ मासोत्तमवैसाषमासे कृष्णपक्षे १३ त्रयोदशी तिथौ सोमवासरे लिखितमिदं ॥ शुभ भवतु ॥ प्रत्यानुसारेण लिखित दोषो न देय ॥ श्री ॥

—After the last colophon, K3 concludes with

अस्यानु आश्रमवासिक पर्व । यस्याय प्रतिसधि ॥

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्य नरव्याघ्रा पाण्डवा मे पितामहा ।
कथमासन्महाभागे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ता । व्यासवाक्य । संवर्तमरुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवागमन । उत्तङ्कोपाख्यान । द्वारकाप्रवेश । युद्धवर्णन । पाण्डवप्रयाण । निध्युत्खनन । वासुदेवागमन । परिक्षिज्जन्म । स्त्रीप्रलाप । रत्ननयन । अश्वोत्सर्ग । मणिपूरगमन । अर्जुनव्यामोह । उलूपीवाक्यं । अश्वनिवर्तन । यज्ञसमृद्धि । यूपोच्छ्राय । दक्षिणादान । यज्ञसमाप्ति । उञ्छवृत्युपाख्यान । अगस्त्ययज्ञवर्णन । नकुलोपाख्यान ॥

इत्याश्वमेधिक पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अत्राध्यायशत त्रिंश त्रयोऽध्यायाश्च समता ॥

—After the last colophon, K4 concludes with

आश्वमेधिकपर्व समाप्त ॥

अत पर व्यासाश्रमवासिकं पर्व भविष्यति । तस्याद्य श्लोक ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्य नरव्याघ्रा पाण्डवा मे पितामहा ।
कथमासन्महाभाग धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वणि वृत्तान्तानि । व्यासवाक्य । संवर्तनराग्नीय । अनुगीता । वासुदेवागमन । ब्राह्मणगीता । गुरुशिष्यसंवाद । उत्तङ्कोपाख्यानं । द्वारकाप्रवेश । पाण्डवप्रयाणं । निधिलाभ । परिक्षिज्जन्म । सुवर्णानयन । अश्वपरीक्षा । हयरक्षण । बभ्रुवाहन विजय । अश्वमेधयज्ञ । नकुलोपाख्यानमिति । इति आश्वमेधिक चतुर्दशम प्रोक्त ।

अत्राध्यायशतं त्रिंशत्त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिता ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा प्रोक्ता सख्यातास्तत्त्वदर्शिभि ॥

रामाय नम ॥

— After the last colophon, K6 concludes with

सपूर्णमाश्वमेधिक पर्व ॥

श्रीमद्रामचन्द्राय नम । करकृतमपराध क्षन्तु सन्त । अत परमाश्रमवासपर्व । तस्यायमाद्य श्लोक ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्य महात्मान पाण्डवा मे पितामहा ।
कथमासन्महाराजे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

— After the last colophon, B1 concludes with

श्री ॥ श्रीकृष्णाय नमस्तुभ्य महाकालस्वरूपिणे । श्रीहरि ।

— After the last colophon, B2 4 conclude with

आश्वमेधिक पर्व (B4 om पर्व) समाप्त ॥

— After the last colophon, B5 concludes with

समाप्त चेदमाश्वमेधिक पर्व ॥

— After the last colophon, D1 concludes with

समाप्तमाश्वमेधिक पर्व ॥

संवत् १८०५ वर्षे कार्तिकशुक्लपक्षे १५ पूर्णमास्यां तिथौ बुध वासरे लिखित पुस्तक ।

— After the last colophon, D3 concludes with

आश्वमेधिकपर्व समाप्त ।

— After 14 95 15, D3 concludes with

आश्वमेधिकपर्व समाप्त ।

— After the last colophon, D4 concludes with

श्रीमदाश्वमेधिकपर्व समाप्त ॥

रेणुका जयति । अस्यानु आश्रमवासिक पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्य महात्मान पाण्डवा मे पितामहा ।
कथमासन्महाराज धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥
शाके ग्रहेष्टविदिशेन्दुचयेन युक्ते (१५८९)
सवत्सरेऽतिशुभदे प्लवगाभिधाख्ये ।
श्रीश्रावणे भृगुदिनेऽपि च शुक्लपक्षे
भूत्वा समाप्तमभवच्छुभमाश्वमेधम् ॥
इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अत्राध्यायादितिति प्रोक्ता अष्टौ चात्र प्रकीर्तिता ॥
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोका संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥

भवानिर्जयति । रेणुका जयति । सवत् १७२६ शाके १५८९ प्लवगसवत्सरे श्रावणशु १४ श्रीमत्कविकुलोत्पन्नेन कविना विश्वकेनाश्वमेधिक पर्व लिखित्वा रेणुकाचरणेषु समर्पित तेन श्रीभगवती प्रीयता । सख्यावधी ७००००० ।

— After the last colophon, D5 concludes with

आश्वमेधिक पर्व समाप्त ॥

सवत् १८३३ चैत्रसुदि ७ गुरौ अश्विनीनक्षत्रे ऐन्द्रयोगे तुला-लग्ने रात्रिसमये दीपसमीपे अमृतसरसि देशे स्वगृहे श्रीपरम कृपालुपूज्यपादारविंदश्रीकृष्णकौरारामजदेवीसहायद्विजेन पुस्तक मिदमाश्विनेऽधिके लिखित ॥ शुभ ॥

सवद्वह्नग्निसिद्धौ (१८३३) मधुशुचि गुरुवारे तिथौ धातुरश्वे
ऐन्द्रे योगे तुलायाममृतसरसि नक्त गृहे चोपदीपम् ।
पुस्त(क) स्वार्थं परार्थं मधुरिपुकृपया सर्वशक्तिप्रदाभ्या
देवीसाहायकेन प्रलिखितमखिल कृष्णकौरारमजेन ॥
॥ श्रीरामायार्पितमस्तु ॥

— After the last colophon, D6 concludes with

आश्वमेधिक पर्व समाप्त ।

शुभमस्तु । श्रीरामाय नम । गोविन्दाय नम । माधवाय नम ।

— After the colophon of App I (No 4), T1 concludes with

श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु । हरि ॐ ।

यादृश पुस्तक दृष्ट्वा तादृश लिखित मया ।
अबद्ध वा सुबद्ध वा मम दोषो न विद्यते ॥

सौम्यनामसवत्सर आश्विजशुद्धपचमी बुधवार नाटिकि (day) आश्वमेधपर्व सपूर्ण ।

अभ्रश्याम पिङ्गजटाबद्धकलाप
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधान ।
साक्षाल्लोकान्पावयमान कविमुख्य
पाराशर्य पर्वसु रूप विवृणोतु ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्त । रामार्पणमस्तु ।

— After the colophon of App I (No 4), T2 concludes with

करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त । श्रीकृष्णाय नम ।

— After the colophon of App I (No 4), G1 concludes with

श्रीवेदव्यासाय नम । श्रीगोपालकृष्णाय नम । आश्वमेधिकं पर्व समाप्त । हरि ॐ ।

— After the colophon of App I (No 4), G2 concludes with

श्रीकृष्णाय नम । आश्वमेधिक समाप्त । हरि ॐ । श्री

गुरुभ्यो नम । ॐ शुभमस्तु ॐ ।

बिन्दुदुर्लिपिविहस्तवीथिका
पङ्क्तिभेदपददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हथ समीक्ष्य सज्जना ।

— After the colophon of App I (No 4), G3 concludes with

श्रीमश्वमेधपर्वसमाप्तिर्जाता । श्रीवासुदेवपरमब्रह्मणे नम ।

— After the last colophon, M3 concludes with

आश्वमेधिकं समाप्तं ।

तस्मान्न विस्मय कार्यो धर्मेषु पुरुषै शुभै ।
एव राजा महाबुद्धिरिष्ट्वा भूयोऽश्वमेधकै ।
पञ्चभि प्रददौ वित्त धौम्याय बहुकोटिकम् ।
तदादाय मुनिर्दत्त्वा तपसे वनमाश्रित ।
गतेष्वन्येषु मुनिषु वृष्णयो गन्तुमुद्यता ।
एतान्संपूज्य पार्थास्ते वासुदेवमुपस्थिता ।
तदनुग्रहसंभूतमादाय च परिक्षितम् ।
तानब्रवीद्वासुदेव प्रीतात्मा धर्मतो हितम् ।
सत्यधर्मरता विप्रान्पालयध्वं दमान्विता ।
तेषु तुष्टेषु तुष्टा स्यु पितरो दैवतानि च ।
रत प्रीतस्तेष्वहं च गोषु चैतान्नमस्कुरु ।
इत्युक्त्वा गन्तुमनसमब्रवीत्स युधिष्ठिर ।
ये यजन्ति कृपार्थास्त्वा विप्रादिप्रतिमादिषु ।
स्मरन्ति मानवा नित्यं जपन्ति प्रणयन्ति च ।
स्वज्ञानदेश्यु पापौघगिरिवज्रैरिवाचल ।
दर्शनात्सूर्यं ते पुण्य कारणाह्लादकारकान् ।
ज्ञातिक्षयमहादुःख दर्शनात्तव शाम्यति ।
शिशोरस्याभिमन्योश्च तद्भविनों भवाच्युत ।
इत्युक्त पूजित पार्थैं परिष्वक्तोऽभिवादितै ।
दीर्घं चानुगत स्नेहादनुनीय ययौ हरि ।
माला पित्रोर्वियोगे या सदारसुतबान्धवा ।
पार्था कथंचित्स्वपुर वीक्षिता वीक्ष्य चाययु ।
कृष्णोऽपि पूजितो मार्गे वीक्षितो भुवि यद्गतै ।
स्वजनैनार्चितो वेश्म प्रविश्य प्रीतिमानभूत् ।
पार्थश्च कृष्णसंदेश पालयानो विचिन्त्य तम् ।
पितरं मातृभि सार्धं पूजयानोऽवसत्सुखम् ।
इत्याश्वमेधिके एकाशीतितमोऽध्याय ।
हरि । श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु ।

— After the last colophon, M5 concludes with

श्रीगुरुभ्यो नम । श्रीगुरवे नम । कोल्लु ९९५ मासं तेति (date) एलुतिय (written) पुस्तकमिदं समाप्तम् । श्रीगुरुभ्यो नम । शुभमस्तु । हरि । श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु ।

— After the last colophon, M4 concludes with

आश्वमेधिकं समाप्त ।

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यश ।
केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

॥ शुभमस्तु ॥ हरि ॐ

— After the above, M3-4 ins a passage given in App I (No 4)

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS, which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or were not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as सजय उवाच) have been uniformly ignored here

1

After 14 14 17, S ins

यथा मनुर्महाराज रामो दाशरथिर्यथा ।
तथा भरतसिंहोऽपि पालयामास मेदिनीम् ।
नाधर्म्यमभवत्तत्र सर्वो धर्मरुचिर्जन ।
बभूव नरशार्दूल यथा कृतयुग युगम् ।
कलिमाप्सुसमाविष्ट निवार्य नृपनन्दन ।
भ्रातृभि सहितो धीमान्यमो धर्मबलोद्भृत ।
ववर्ष भगवान्देव काले देशे यथेप्सितम् ।
निरामय जगद्भूत्क्षुत्पिपासे न किंचन ।
आधिर्नास्ति मनुष्याणा व्यसने नाभवन्मति ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णास्ते स्वधर्मोत्तरा शिवा. ।
धर्म सत्यप्रधानश्च सत्य सद्विषयान्वितम् ।
धर्मासनस्थ सद्भि स स्त्रीबालातुरवृद्धकान् ।
वर्णक्रमात्पूर्वकृतान्नाकाले रक्षणोद्यत ।
सुवृत्तिवृत्तिदानाद्यैर्यज्ञार्थैर्दापितैरपि ।
आमुष्मिक भय नास्ति ऐहिक कृतमेव तु ।
स्वर्गलोकोपमो लोकस्तदा तस्मिन्प्रशासति ।
बभूव सुखमेवात्र तद्विशिष्टतर परम् ।
नार्य पतिव्रता सर्वा रूपवत्य स्वलंकृता ।
यथोक्तवृत्ता स्वगुणैर्बभूवु प्रीतिहेतव ।
पुमास पुण्यशीलाढ्या स्व स्व धर्ममनुव्रता ।
सुखिन सूक्ष्ममप्येनो नाकुर्वन्त कदाचन ।
सर्वे नराश्च नार्यश्च सतत प्रियवादिन ।
अजिह्ममनसः शुक्ला बभूवु श्रमवर्जिता ।
भूषिता कुण्डलैर्हारै कटकै कटिसूत्रकै ।
सुवासस सुगन्धाढ्या प्रायश पृथिवीतले ।
सर्वे ब्रह्मविद शान्ता सर्वत्र परिनिष्ठिता ।
वलीपलितहीनास्तु सुखिनो दीर्घदर्शिन ।
इच्छा न जायतेऽन्यत्र वर्णेषु च न सकर ।
मनुष्याणा महाराज मर्यादासु व्यवस्थिता ।
तस्मिन्प्रशासति राजेन्द्र मृगव्यालसरीसृपा ।
अन्योन्यमपि चान्येषु न बाधन्ते वयांसि च ।
गावश्च गुणभूयिष्ठा. सुबालधिमुखोदरा ।
अपीडिता कर्षणाद्यैर्हतव्याधितवत्सरा ।
अवध्यकाला मनुजा पुरुषार्थेषु च क्रमात् ।
विषयेष्वनिषिद्धेषु वेदशास्त्रेषु चोद्यता ।
सुवृत्ता वृषभा पुष्टा भारसाहा सुखोदया ।
अतीव मधुर शब्द स्पर्शश्चातिसुखो रस ।

1

(L 1) G_1 महाराजो — (L 2) G_2 भारत (for भ°) — (L 3) G_3 [अ]धमश्च, M [अ]धर्मन् M_4 अवदत् (for अभवत्) T G_3 धर्मपरो (for °रुचिर्) — (L 4) M नृप (for नर-) $G_{1\ 3}$ यथा कृतयुगे तथा (for the post half) — (L 5) Madras ed निवार्य (for °र्य) G_1 नृपनदन, G_3 कुरुनदन. — (L 6) M धर्माद् (for धीमान्) T_2 यथा (for यमो) M_{1-3} -बलोद्धत (for °द्भृत) — (L 7) M_{1-3} काले (for देशे) T G_3 यथाविधि (for यथेप्सितम्) — (L 9) G_1 व्याधिर् (for आधिर्) $M_{1\ 2}$ मन (for मति) — M om lines 10-14 — (L 10) $G_{1\ 3}$ शुभा (for शिवा) — (L 11) G_3 सद्विनयान्वित (for सद्विष°) — (L 12) G_3 धर्मासनस्थे सद्भिस्तु (for the prior half) G_3 वृद्धका (for °कान्) — (L 13) G_1 वर्णक्रमान्, Madras ed. वर्णाश्रमान् G_3 वर्णा क्रमात्पूर्वकृता (for the prior half) G_1 मारकवान्, Madras ed मयकान् (for नाकाले) G_3 आज्ञाप्य रक्षणोद्यता (for the post half) — (L 14) G भवृत्ति (for सु°) G_1 यज्ञाद्यैर् (for °र्थैर्) T_2 दापितैर्, G_1 व्याधि°, G_3 यात्रि° (for दापि°) — (L 15) T_2 M आमुत्रिक (for °ष्मिक) G_3 M कुत (for कृतम्) — (L 16) T स्वर्गोपमस्तदा लोकस्य (for the prior half) G_3 M_{1-3} तथा (for तदा) — (L 17) G_1 एवात्र, G_2 एकात्र (for एवात्र) G_2 विशिष्टकर (for °तर). — (L 19) G_1 -वित्ता (for -वृत्ता) G_1 पति- (for प्रीति-) — (L 21) G_3 सुमुखा (for सुखिन°) G_1 कुर्वन्ति, G_3 [अ]कुर्वन (for °र्वन्त) $M_{1\ 2}$ कथचन (for कदा°) — (L 22) $M_{1\ 2}$ सतत प्रीतिहेतव (for the post half) — (L 24) T_1 partly damaged — (L 26) $G_{1\ 2}$ विप्रा, M सत (for शान्ता) — (L 27) T_1 $G_{1\ 3}$ -जीविन (for -दर्शिन). — (L 28) G_2 तत्र (for ऽन्यत्र) M_{1-3} न च (by transp) — (L 29) M_1 मानुषाणां T_2 M_3 मर्यादा सुव्यवस्थिता, $M_{1\ 2}$ °दासु स्थितास्थिता, M_4 °दा सुस्थितिस्थिता (for the post half) — (L 30) G_1 $M_{3\ 4}$ राजेंद्रे M_4 मृगव्याला T_1 -सृपा — (L 31) T नृमा(T_2 न मा)नुषान्, G_1 कदाचन, G_2 स्म जनय, G_3 स्म मानवा (for वयांसि च) — G_2 om line 32 — (L 32) G_1 गाव सक्षीरभूयिष्ठा, M गाव पय प्र° (for the prior half) T_1 सुवाला सुमुखोदरा, T_2 °लाधीमुखादरा, G_1 °ला सुमुखोदरा; M_3 °लधिपयोधरा (for the post half) — M om lines 33-35 — (L 33) $G_{1\ 3}$ कर्षकाद्यैर् (for °णाद्यैर्) T_2 G -वत्सका (for वत्सरा) — (L 34) Madras अवध्य (for अवध्य). — (L 35) G_3 विविधेषु (for विषयेषु).

रूप दृष्टिक्षम रम्य मनोज्ञ गन्धमुद्गमौ ।
धर्मार्थकामसयुक्त मोक्षाभ्युदयसाधनम् ।
प्रह्लादजनन पुण्यं सबभूवाथ मानसम् ।
स्थावरा बहुपुष्पाढ्या फलच्छायावहास्तथा ।
सुस्पर्शा विषहीनाश्च सुपत्रत्वक्प्ररोहिण ।
मनोनुकूला सर्वेषा चेष्टा भूत्वापवर्जिता ।
तथाविधोऽपि राजर्षिस्तद्वृत्तमभवद्भुवि ।
सर्वलक्षणसंपन्ना पाण्डवा धर्मचारिण ।
ज्येष्ठानुवर्तिन सर्वे बभूवु प्रियदर्शना ।
सिंहोरस्का जितक्रोधास्तेजोबलसमन्विता ।
आजानुबाहव सर्वे दानशीला जितेन्द्रिया ।
तेषु शासत्सु पृथिवीमृतव स्वगुणैर्वसु ।
सुखोदयाय वर्तन्ते ग्रहास्तारागणै सह ।
मही सस्यप्रबहुला सर्वरत्नगुणोदया ।
कामधुग्धेनुवद्भोगान्फलति स्म सहस्रधा ।
मन्वादिभि कृता पूर्वं मर्यादा मानवेषु या ।
अनतिक्रम्य ता सर्वा कुलेषु समयानि च ।
अन्वशासन्त ते नित्य धर्मपुत्रप्रियकरा ।
महाकुलानि धर्मिष्ठा वर्धयन्तो विशेषत ।
मनुप्रणीतया वृत्त्या तेऽन्वशासन्वसुधराम् ।
राजवृत्तिर्हि सा शश्वद्धर्मिष्ठाभून्महीतले ।
प्रायो लोकमतिस्तात राजवृत्तानुगामिनी ।
एव भारतवर्षं स्व राजा स्वर्गं सुरेन्द्रवत् ।
शशास विष्णुना सार्धं गुप्तो गाण्डीवधन्वना ।

Colophon

2

After 14 24 20, K2 ins

यावद्द्रव्यगुणस्तावत्प्रदीप सप्रकाशयेत् ।
क्षीणे द्रव्यगुणे ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ।
व्यक्त सत्त्वगुणे ह्येष पुरुषो व्यक्तिरीशते ।
एतद्विप्र विजानीष्व हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
सहस्रेणापि दुर्मेधा बुद्धिमान्सुखमेधते ।
एव धर्मस्य विज्ञेय ससाधनमुपायत ।
उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते ।
यथाध्वानमपाथेय प्रपन्नो मानव क्वचित् ।
क्लेशेन याति महता विनश्यत्यन्तरापि वा ।
तथा कर्मसु विज्ञेय फल भवति मानव ।
पुरुषस्यात्मनि श्रेय शुभाशुभनिदर्शन ।
यथा च दीर्घमध्वान पद्भ्यामेव प्रपद्यते ।
अदृष्टपूर्व सहसा तत्त्वदर्शनवर्जित ।
प्राप्नुवन्तो यथाध्वान रथेनेहाशुगामिना ।
यायादश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमता गति ।
उच्चपर्वतमारुह्य नान्ववेक्षेत भूगतम् ।
रथेन रथिन पश्येत्क्लिश्यन्येन च चेतनम् ।
यावद्रथपथस्तावद्रथे समुपगच्छति ।
क्षीणे रथपथे प्राज्ञो रथमुत्सृज्य गच्छति ।
एव गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् ।
समाज्ञाय महाबुद्धेरुत्तरादुत्तरोत्तरम् ।
यथा महार्णव घोरमुप्लव सप्रगाहते ।
बाहुभ्यामेव समोहाद्वधं गच्छत्यसंशयम् ।

—(L. 36) T1 सुवाश्च सु, T2 G3 सुस्वभावा, G1 रमनामा, G2 हरिभावा (for मारमाहा) —(L 37) T1 स्पर्शश्चा* सुख रस, T2 °श्चापि सुख रस, G1 3 °श्चातिसुख समा (G3 रम°), G2 °श्चातिसुख सर (for the post half) —(L 38) G2 राज्य (for रम्य) G1 गधवद्गमौ (for मुद्गमौ) —(L 39) G1 -दर्शन (for -साधनम्) —(L 40) T1 च, M1. 2 [अ]ति (for [अ]थ) —(L 41) G2 त्र सु (for बहु-) T1 फलच्छायवहास्तथा, M °योपगास्तदा (M4 °था) (for the post. half) —(L 42) M दुस्पर्शं (for सुस्पर्शा) —(L 43) M1. 2 4 मनोनुरूपा (for °कूला) Madras ed भूतापवर्जिता G3 M चेष्टाभूत्पा(G3 °त्ता)पवर्जिता (for the post half) —(L 44) M1-3 हि (for ऽपि) T2 तथैव सोपि राजर्षिस्, G1 तथा बभूव रा° (for the prior half) T1 सद्वृत्तम् (for त) —(L 46) M -वृत्तिन (for -वर्तिन) T1 G प्रियदर्शिन —(L 47) G3 तपोबल (for तेजो°) —(L 48) M जितारय (for जितेन्द्रिया) —(L 49) T1 शस्तेषु (for शासत्सु) G3 M1-3 धरणीम् (for पृथिवीम्) T1 G1 M4 बहु (for वसु°) —(L 50) T1 तारागुणै (for °गणै) —(L 51) T1 G2 च सस्य-, M4 (inf lin as above) तस्य प्र- (for सस्यप्र-) —(L. 53) M1-3 मानुषेषु (for मानवेषु) M1 2 ये (sic) (for या) — T2 G3 om. lines 54–57 —(L 54) M1 तान्सर्वान् (sic) (for ता सर्वा°) —(L 55) G1 M1 3 4 राजानो (for ते नित्य) —(L 57) G2 M दृष्टया (for वृत्त्या) —(L 58) M महीपते (for °तले) —(L 59) G3 M1-3 लोकगतिस् (for °मतिस्) M4 लोक- (for राज-) — Colophon. — *Adhy no* T1 G3 15, T2 G1 2 M 14

नावया च यथा प्राज्ञो विना प्रज्ञातरित्रया ।
अक्रान्तसलिलं गाढे क्रूस सतरति स्वयम् ।
तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्सृज्य निर्मम ।
व्याख्यात पूर्वकल्पेन यथा रथपदातिनाम् ।
मोहात्समोहमापन्नो मा विनाश यथा तथा ।
ममत्वेनाभिभूतस्य तत्रैव परिदेवने ।
नाव न शक्यमारुह्य स्थलेऽपि परिभावितुम् ।
तथैव स्थलमारुह्य नाप्सु यातु विधीयते ।
एव कर्म कृत चित्त विषमस्थ पृथक्पृथक् ।
यथा कर्म कृत लोके तथा तदुपपद्यते ।
यत्रैव गन्धो न रसो न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
मन्यतेऽस्य मनो बुद्ध्या तत्प्रधान प्रचक्षते ।
यत्तत्प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ।
महत प्रधानभूतस्य गुणा **** स्मृता ।
बीजधर्मि यथा व्यक्त तथैव प्रसवात्मकम् ।
बीजधर्मा महानात्मा प्रसवश्चेति न श्रुतम् ।
बीजधर्मास्त्वहकार प्रसवश्चे पुन पुन ।
बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ।
बीजधर्मिणमित्याहु प्रसव नैव कुर्वते ।
विशेषा सर्वभूतानां तेषां चित्त विशेषणम् ।
एतद्रूपमुदानस्य परम ब्राह्मणा विदु ।

3

After 14 35 12, K_5 B D (except D_1), T_2 ins

ज्ञान त्वेव पर विप्रा सन्यास तप उत्तमम् ।
यस्तु वेद निराबाध ज्ञानतत्त्व विनिश्चयात् ।
सर्वभूतस्थमात्मान स सर्वगतिरिष्यते ।
यो विद्वान्सहवास च विवास चैव पश्यति ।
तथैवैकत्वनानात्वे स दु खात्परिमुच्यते ।
यो न कामयते किंचिन्न किंचिदभिमन्यते ।
इहलोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
प्रधानगुणतत्त्वज्ञ सर्वभूतविधानवित् ।
निर्ममो निरहकारो मुच्यते नात्र सशय ।
अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
महाहकारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटर ।
महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
सदापर्ण सदापुष्प सदाशुभफलोदय ।
आजीव सर्वभूताना ब्रह्मबीज सनातन ।
एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना ।
छित्त्वा चामरता प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ।

4

T G ins after 14 96 15 M_{3-4} after 14 96

जनमेजय ।

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशव केशिसूदनम् ।
धर्मसशयमुद्दिश्य किमपृच्छत्पितामह ।

वैशपायन ।

पश्चिमेनाश्वमेधेन यदा स्नातो युधिष्ठिर ।
तदा राजन्नमस्कृत्य केशव पुनरब्रवीत् ।
भगवन्वैष्णवा धर्मा किंफला किंपरायणा ।

3

Cf 14 47 5ᶜ–9ᵈ and 47 12ᵃ–14ᵈ —(L 1) T_2 नैव (for त्वेव) D_{n1} D_2 8 विप्र (for विप्रा) D_{c1} ज्ञान ते परम विप्र (for the prior half) B_{1-4} D_{c1} सन्यासस्तु —(L 2) B_1 3 वेद (for वेद) B_2 निराधार, D_3 °बध (for °बाध) D_4 ज्ञान तत्त्व-, D_5 6 ज्ञानतत्त्व (for °तत्त्व) —(L 3) D_{n1} D_2 8 धर्मगतिर् (for सर्वगतिर्) B_1 3 स सर्वगतिरि(B_2 °क)ष्यते, D_5 6 स धमान निरिष्यते (for the post half) —(L 4) D_{n1} D_2 5 6 सहवास (for °वास च) T_2 वै (for च) D_4 स वास, D_5 6 पृथक् च (for विवास) T_2 सद्भि सह न पश्यति (for the post half) —(L 6) T_2 य काम मनुते किंचिन् (for the prior half) K_5 अपि (for अभि) D_4 मन्यते (for मन्यते) —(L 7) T_2 इहलोकस्य वनेनैव (for the prior half) —(L 9) D_{c1} धर्मात्मा (for निर्ममो) —(L 10) D_{c1} अत्यक्त (for अव्यक्त) D_4 (marg *sec m* as above) -द्रव्य- (for -बीज) —(L 11) B_2 मोहाहकार (for महा°) D_5 6 T_2 इन्द्रियान्तर(T_2 °याकुल)कोटर (for the post half) —(L 12) D_8 शाखवत् (for °वान्) —(L 13) K_5 B_5 D_{c1} T_2 शुभाशुभ-, D_4 सदापुष्प (for °शुभ-) —(L 14) D_8 आजीव-, D_5 6 आजीव्य D_5 6 वृक्ष (for बीज) —(L 15) T_2 यत्तज् (for एतज्) B_1 4 T_2 तत्त्वानि, B_2 तत्त्व हि (for तत्त्वेन) —(L 16) D_8 छिन्ना, T_2 स्थित्वा (for छित्त्वा) B_8 प्राप (for प्राप्य) K_5 जहीमे (for जहाति) _

4

—(L 3) T_2 G_2 3 M_2 3 पञ्चमेन (for पश्चि°) — G_3 om line 4 —(L 4) M_3 राजा (for राजन्) G_1

किं धर्ममधिकृत्याथ भवतोत्पादिता पुरा ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यः प्रियोऽस्मि मधुसूदन ।
श्रोतव्या यदि मे कृपा तन्मे कथय सुव्रत ।
पवित्रा किल ते धर्माः सर्वपापप्रणाशनाः ।
सर्वधर्मोत्तमा पुण्या भगवन्स्वन्मुखोद्गता ।
यान्श्रुत्वा ब्रह्महा गोघ्नो मातृहा गुरुतल्पग ।
पाकभेदी कृतघ्नश्च सुरापो ब्रह्मविक्रयी ।
मित्रविश्वासघाती च वीरहा भ्रूणहा तथा ।
तपोविक्रयिणश्चैव दानविक्रयिणस्तथा ।
आत्मविक्रयिणो मूढा जीवेयश्च विकर्मिणः ।
पापाः शठा नैकृतिका डाम्भिका दूषकास्तथा ।
रसभेदकरा ये च ये च स्युर्ब्रह्मघातकाः ।
शूद्रप्रेष्यकराश्चोरा विप्रा ये च पुरोहिताः ।
निक्षेपहारिणः क्षीबास्तथा ये पारदारिकाः ।
एते चान्ये च पापास्ते मुच्यन्ते तेऽपि किल्बिषात् ।
तानाचक्ष्व सुरश्रेष्ठ त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ।
इत्येवं कथिते देवे धर्मपुत्रेण सर्वदि ।
वसिष्ठाद्यास्तपोयुक्ता मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
श्रोतुकामाः परं गुह्यं वैष्णवं धर्ममुत्तमम् ।
तथा भागवताश्चैव ततस्तं पर्यवारयन् ।

युधिष्ठिर ।

तत्त्वतस्तु भवानेव पादमूलमुपागतम् ।
यदि जानामि मां भक्तं स्निग्धं वा भक्तवत्सल ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि वेत्तुमिच्छामि तत्त्वतः ।
धर्मान्कथय देवेश यद्यनुग्रहभागहम् ।
श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ।
गार्गाया गौतमीयाश्च तथा गोपालकस्य च ।
पराशरकृताः पूर्वं मैत्रेयस्य च धीमतः ।
औमा माहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ।
ब्रह्मणा कथिता ये च कौमाराश्च श्रुता मया ।
धूम्रायणकृता धर्माः काण्डवैश्वानरा अपि ।
भार्गव्या याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयकृतास्तथा ।
भारद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ।
कुणेश्च कुणिबाहोश्च विश्वामित्रकृताश्च ये ।
सुमन्तुजैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ।
पुलस्त्यपुलहोद्गीताः पावकीयास्तथैव च ।
अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याश्चैव पावनाः ।
वालखिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ।
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।

तथा गाता पुन्दृत्य (for the prior half) T M2 4 वाचयम् (for पुनर्) — Before line 5, T1 G1 2 M2-4 ins युधिष्ठिर — (L 6) G3 M1 च (for किं) — (L 7) G3 ते, M2 4 वा (for ऽस्मि) — (L 8) G3 M1 नान् (for तन्) G2 वै (for ते) — (L 9) M1 सर्वे (for सर्व) — (L 11) T G1 3 वच्छ्रुत्वा — (L 13) G3 M2 3 भ्रूणहा वीरहा (by transp) — M1 om (hapl) lines 14–16 — (L 14) M2 च ये (for तथा) — (L 15) G3 आत्मविक्रयणश्चैव (for the prior half) — (L 16) Madras ed पापाचारा (for पापाः शठा) T1 M3 दाम्भिका M3 च ये (for तथा) — (L 17) G3 चैव (for the first ये च) T G3 M1 -दूषका (for घातका) — (L 18) M2 प्रेष्यकारा (for प्रेष्यकराश्च) — (L 19) T1 परदारिका — (L 20) G3 M1 बद्धो (for पापास्ते) — Before line 22, T1 M2 4 ins वैशंपायन — (L 24) M2 om गुह्यं and the post half. G3 M1 भक्तिमन्तो निरत्यया (for the post half) — (L 25) T2 G1 2 तत म-, G3 ततस्या (for ततस्तं) — G3 om the ref. — (L 26) G3 M2 4 तत्त्वतस्तव भावे(G3 बोधे)न (for the prior half) M2 उपागत — (L 27) G3 M1 इति (for यदि) T2 भक्त स्निग्ध, G3 M1 स्निग्ध भक्त (by transp) — (L 28) G3 M1 युक्तानि (for गुह्यानि) — (L 29) T1 G1 2 M1 मे देव (for देवेश) — (L 31) G3 गार्गीय M4 धर्मा (for तथा) T1 कापालिकस्य, G3 M1 गोपालि° — (L 32) T2 पाराशरकृता G1 M1 पूर्वा (for पूर्वं) G3 M1 आत्रेयस्य (for मै°) M2 तथैवात्रि मुखोद्गता (for the post half) — (L 33) T G1 2 M3 उमा, M2 तथा (for औमा) T1 महेश्वरान्, T2 G M3 महेश्वरान् M2 नन्दी (for नन्दि-) — (L 34) T1 G3 भाषिता — (L 35) T1 धूमयान, T2 G2 M3 धूम्रा(M3 °मा)यन (for °यण) G2 3 कांडा, M2 4 काण्वा (for काण्ड-) — (L 36) G1 M3 भार्गवा M3 याज्ञवल्क्याश् M2 -कृतस G3 M1 मांडव्या (M1 °डेया) काश्यपास्तथा (for the post half) — (L 37) G3 भरद्वाजकृताश्चैव (for the prior half) — (L 38) T1 G1 2 कणेशतृणबाहो-(T1 °ले)श्च, T2 कणेश्च कुणिबाहोश्च, G3 M3 कुणेश्च कुणिबाहो(M3 °बहो)श्च (for the prior half) — G1 transp lines 39 and 40 — (L 39) G1 सुमन्तु जैमिनीयाश्च (for the prior half) G2 शकुनेयास्, G3 सुनसेनास् — M3 om (hapl) line 40 — (L 40) T G2 पावनीयाम्, M2 तापसीयास् (for पाव°) — (L 41) M2 मौद्गल्या G3 transp मौद्गल्या and शांडिल्या G3 M1 मौल्यभायि(M4 य)न, M2 सौरयमायन, Kumbh

प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ।
वैय्याघ्रा व्यासगीताश्च विभाण्डककृताश्च ये ।
नारदीया श्रुता धर्मा कापोताश्च श्रुता मया ।
तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा ।
क्रौञ्चा मृदङ्गगीताश्च सौर्या हारीतकाश्च ये ।
ये पिशङ्गकृताश्चापि कौतुपा हसपालका ।
उद्दालककृता धर्मा औशनसास्तथैव च ।
वैशपायनगीताश्च ये चान्येऽप्येवमादय ।
एतेभ्य सर्वधर्मेभ्यो देव त्वन्मुखनि सृता ।
पावनत्वात्पवित्रत्वाद्धिशिष्टा इति मे मति ।
तस्माद्धि त्वां प्रपन्नस्य त्वद्भक्तस्य च भावत ।
युष्मदीयान्वरान्धर्मान्पुण्यान्कथय मेऽच्युत ।

वैशपायन ।

एव पृष्टस्तु धर्मज्ञो धर्मपुत्रेण केशव ।
उवाच धर्मान्सूक्ष्मार्थान्धर्मपुत्रस्य हर्षित ।
एव ते यस्य कौन्तेय यत्नो धर्मेषु सुव्रत ।
त्वत्समो दुर्लभो लोके न कश्चिदिह विद्यते ।
धर्म श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोऽपि वा ।
अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनातीह नरं सदा ।
धर्म पिता च माता च धर्मो नाथ सुहृत्तथा ।
धर्मो भ्राता सखा चैव धर्म स्वामी परतप ।
धर्मादर्थश्च कामश्च धर्माद्भोगा सुखानि च ।
धर्मादैश्वर्यमेवाग्र्य धर्मात्स्वर्गगति परा ।
धर्मो य सेवित शुद्धस्त्रायते महतो भयात् ।
धर्माद्विजत्व देवत्व धर्म प्रापयते नरम् ।
यदा च क्षीयते पाप कालेन पुरुषस्य तु ।
तदा सजायते बुद्धिर्धर्मं कर्तुं युधिष्ठिर ।
जन्मान्तरसहस्रैस्तु मनुष्यत्व हि दुर्लभम् ।
तद्गत्वापीह यो धर्मं न करोति स वञ्चित ।
कुत्सिता ये दरिद्राश्च विरूपा व्याधितास्तथा ।
परप्रेष्याश्च मूर्खाश्च न तैर्धर्म कृत पुरा ।
ये च दीर्घायुष शूरा पण्डिता भोगिनस्तथा ।
नीरोगा रूपसपन्नास्तैर्धर्म सुकृत पुरा ।
एव धर्म कृत शुद्धो नयते गतिमुत्तमाम् ।
अधर्म सेवमानस्तु तिर्यग्योन्यां पतत्यसौ ।
इद रहस्य कौन्तेय शृणु धर्ममनुत्तमम् ।

and Madras eds शलमायवा (for चैव पात्रना) —(L 42) M_2 वालखिल्य- G_3 चैव (for the first ये च) T G_1 M_3 तथा (*for* कृता) —(L 43) M_2 ये च (for धर्मा) —(L 44) M_4 यत् (for च) —(L 45) G_3 वैय्याघ्र T G_1 वैय्याघ्रा व्या(T_1 °घ्या घ्या-, G_1 °घ्रन्या)मकी- (T_2 °गी)य्याश्च , G_2 वैय्याघ्रया व्यामित्रीयाश्च , M_3 वैय्याघ्रा व्यासकीयाश्च T $G_{1, 2}$ वैभीतक , MSS विमडक- —(L 46) G_3 तथा (for श्रुता) G_2 कपोताश्च , G_3 कापोतीया —(L 47) G_3 -गीता च (for वाक्यानि) T_1 $G_{2, 3}$ अंगीरमस —(L 48) G_3 क्रौञ्चो , M_4 क्रौंच्या $M_{2, 3}$ सौरा (for सौर्या) G_3 M_4 तथा (for च ये) —(L 49) G_3 M_4 पिंगवर्ण-, M_2 पिशगव (*for* ये पिशङ्ग-) T_2 कौतमाह सवाल्पिका , G_1 काठतापसपालका ; G_2 कातपासात्स पाल्का , G_3 कौतिया पांसुपालिका , M_2 कांता वा पासला ल्का , M_3 कांताल्पापासलाल्का° , M_4 क्रादपावत्सवालिका , Kumbh ed कातपाया सुवाल्का , Madras ed कौतपा पांसुवाल्का (for the post half) —(L 51) Kumbh ed आदित (for आदय) —(L 52) G_1 मूलिका स्मृता —(L 53) T_2 $G_{1, 2}$ पवित्रा (for विशिष्टा) —(L 54) $M_{2, 3}$ त्वां तु, M_4 हि त्व (for हि त्वां) M_2 माधव , Kumbh ed केशव (for भावत) —(L 55) G_3 $M_{3, 4}$ परान् (for वरान्) — G_3 om the ref —(L 56) G_3 $M_{2, 4}$ उक्तस् (for पृष्टस्) G_3 M_4 माधव (for केशव) —(L 57) T_1 सूक्ष्मान् (for र्थमान्) G_3 M_4 धीमत (for हर्षित) — Before line 58, MSS ins श्रीभगवान् —(L 59) $G_{1, 2}$ M_3 तस्य ते (M_3 मे) (for त्वत्समो) M_2 न किंचिदुपपद्यते (for the post. half) —(L 61) G_1 [इ]त्र (for [इ]ह) G_3 M_4 सदा नर (by transp) Kumbh ed नयतींद्रपद नरं (for the post half) —(L 62) T G_3 M_4 धर्मोथ सुहृदस्तथा (for the post half) —(L 63) T M_2 परतप —(L 64) T धर्माधर्मश्च कामश्च , G_3 धर्मादर्थे च काम च (for the prior half) —(L 65) G_3 M_4 प्रभो (for परा) —(L 66) G_3 M_4 [ऽ]य (for य) G_3 तत्र (for शुद्धस्) —(L 67) G_3 $M_{2, 4}$ द्विजत्व देवतात्व च (for the prior half) Kumbh ed पावयते (for प्राप°) T_1 पर , T_2 G_1 नर (for नरम्) —(L 68) G_3 M_4 यत् (for च) M_4 तत् (for तु) —(L 70) $M_{2, 4}$ मानुपत्व $M_{2, 3}$ (*inf lin*) लभ्यते (for दुर्लभम्) G_3 मानुष्य त्वतिदुर्लभ (for the post half) —(L 71) G_3 M_4 लब्ध्वा (for गत्वा) Kumbh ed स्व- (for स) —(L 72) M_4 कुपिता (for कुत्सिता) T_1 च (for ये) G_3 M_4 च ये (for तथा) —(L 73) Madras ed -द्वेष्याश्च (for प्रेष्याश्च) —(L 75) T_1 G_1 निरोग- G_3 M_4 तैर्धर्मा सुकृता पुरा , M_2 तैश्च धर्म कृत पुरा (*for the post. half*) —(L 76) T_2 G_3 M_4 सद्यो (for शुद्धो) —(L 77) $M_{2, 4}$ अधर्म G_3 $M_{2, 4}$ सेव्यमानस् Kumbh ed अधर्म सेवते यस्तु (for the prior half) G_1 तिर्यग्योनौ G_3 $M_{2, 4}$ तिर्यग्योनिं नयत्यसौ (M_4 °मु) (for the post. half).

कथयिष्ये परं धर्मं मम भक्तस्य पाण्डव ।
इष्टस्त्वमसि मेऽत्यर्थं प्रपन्नश्चापि मां सदा ।
परमार्थमपि ब्रूयां किं पुनर्धर्मसंहिताम् ।
इदं मे मानुषं जन्म कृतमात्मनि मायया ।
धर्मसंस्थापनार्थाय दुष्टानां शासनाय च ।
मानुष्यं भावमापन्नं ये मां गृह्णन्त्यवज्ञया ।
संसरन्तीह ते मूढास्तिर्यग्योनिष्वनेकशः ।
ये च मां सर्वभूतस्थं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ।
मद्भक्तांस्तान्सदा युक्तान्मत्समीपं नयाम्यहम् ।
मद्भक्ता न विनश्यन्ति मद्भक्ता वीतकल्मषाः ।
मद्भक्तानां तु मानुष्ये सफलं जन्म पाण्डव ।
अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन ।
मुच्यन्ते पापकैः सर्वैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
जन्मान्तरसहस्रेषु तपसा भावितात्मनाम् ।
भक्तिरुत्पद्यते तात मनुष्याणां न संशयः ।
यच्च रूपं परं गुह्यं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
न दृश्यते तथा देवैर्मद्भक्तैर्दृश्यते यथा ।
अपरं यच्च मे रूपं प्रादुर्भावेषु दृश्यते ।
तदर्चयन्ति सर्वार्थैः सर्वभूतानि पाण्डव ।
कल्पकोटिसहस्रेषु व्यतीतेष्वागतेषु च ।
दर्शयामीह तद्रूपं तत्पश्यन्ति मे सुराः ।
स्थित्युत्पत्तिव्ययकरं यो मां ज्ञात्वा प्रपद्यते ।
अनुगृह्णाम्यहं तं वै संसारान्मोचयामि च ।
अहमादिर्हि देवानां सृष्टा ब्रह्मादयो मया ।
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य जगत्सर्वं सृजाम्यहम् ।
तमोमूलोऽहमव्यक्तो रजो मध्ये प्रतिष्ठितः ।
ऊर्ध्वं सत्त्वविशालोऽहं ब्रह्मादिस्तम्बसंज्ञितः ।
मूर्धानं मे दिवं विद्धि चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
देवाग्निर्ब्राह्मणा वक्त्रं मारुतः श्वसनश्च मे ।
दिशो मे बाहवश्चाष्टौ नक्षत्राणि च भूषणम् ।
अन्तरिक्षमुरो विद्धि सर्वभूतावकाशकम् ।
मार्गो मेघानिलाभ्यां तु यन्ममोदरमव्ययम् ।
पृथिवीमण्डलं यद्वै द्वीपार्णववनैर्युतम् ।
सर्वसंधारणोपेतं पादौ मम युधिष्ठिर ।
स्थितो ह्येकगुणः खेऽहं द्विगुणश्चास्मि मारुते ।
त्रिगुणोऽग्नौ स्थितोऽहं वै सलिले तु चतुर्गुणः ।
शब्दाद्या ये गुणाः पञ्च महाभूतेषु पञ्चसु ।
तन्मात्रसंस्थितः सोऽहं पृथिव्यां पञ्चधा स्थितः ।
अहं सहस्रशीर्षस्तु सहस्रवदनेक्षणः ।
सहस्रबाहूदरदृक् सहस्रोरुः सहस्रपात् ।
धृत्वोर्वीं सर्वतः सम्यगत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ।
सर्वभूतात्मभूतस्थः सर्वव्यापी ततो ह्यहम् ।

— (L 78) G_3 $M_{2.4}$ श्रूयतामिद(M₂ °तां धर्म)मुत्तमं (for the post half) — (L 79) G_3 $M_{2.4}$ गुह्यं (for धर्मं) G_2 $M_{2.3}$ तव (for मम) — (L 80) T इष्टम् (for इष्टस्) M_2 अपि (for असि) M_3 मत्येव (for मेऽत्यर्थं) $G_{1.3}$ M_4 चासि (for चापि) — (L 81) $M_{2.4}$ ब्रूयां — (L 83) $M_{2.4}$ धर्मसंस्थापनार्थैव — (L 84) G_3 न मां गृह्णन्ति ये नराः (for the post half) — (L 85) T_2 G_3 M_2 हि (for [इ]ह) Kumbh ed संसारान्नार्हि ते मूढास् (for the prior half) — (L 86) Madras ed ज्ञानचक्षुषः — (L 87) M_4 तु (for तान्) G_3 सुराः, M_2 तथा (for सदा) — (L 91) Kumbh. and Madras eds पातकैः (for पापकैः) M_4 मुच्यते सर्वपापेभ्यः — (L 92) M_4 -सहस्रैस्तु (for °स्रेषु) G_3 भाविनात्मनः — (L 93) G_3 M_4 मद्भक्तिर्विद्यते तात (for the prior half) G_3 M_2 मानुषाणां — (L 97) $G_{1.3}$ सर्वार्थे G_3 -भूताश्च, M_4 भूतैश्च- (sic) (for -भूतानि) — (L 98) T_1 G_2 [आ]गमेषु — (L 99) M_3 [इ]ति, M_3 च, M_4 तु (for [इ]ह) T $G_{1.3}$ च (for प्र-) — (L 100) G_3 M_4 -प्रलयकर (for व्यय°) M_2 सृष्टिस्थितिलये हेतुं, Kumbh ed स्थित्युत्पत्त्यप्ययकरं (for the prior half) — (L 101) T_1 तद् (sic) (for तं) — (L 102) T_1 भूतानां (for देवानां) T_2 स्रष्टा G_1 [ऽ]मराः (for मया) — (L 104) G_1 तमोमूर्ध्नो (sic) (for °मूलो) G_3 अव्यक्त G_3 M_4 मध्य°, M_2 मध्यात् — (L 105) M_4 ऊर्ध्वं- Kumbh ed ऊर्ध्वं सत्त्वं विना लोभ (for the prior half) T_1 G_1 M_4 -मक्षितः, Kumbh. ed -पर्यंतः — (L 107) T $G_{1.2}$ गावोऽग्निर्, M_2 वेदाग्निर् (for देवाग्निर्) Kumbh. ed ब्राह्मणो G_3 M_4 मरुत T_1 G_3 M_2 श्वसन — (L 108) G_3 $M_{3.4}$ वि- (for च) — (L 109) G_3 M_4 सर्व- भूतप्रकाशक (for the post half) — (L 111) M_2 न्वितं (for युतम्) — (L 112) M_2 सर्वसंधारणैर्युक्त (for the prior half) — (L 114) M_2 ह (for तु) — (L 115) M_2 शब्दाद्यो (for °द्या ये) — (L 116) M_2 -संज्ञक- (for संस्थित°) G_1 च (for सो) T_1 स्मृत (for स्थित) — (L 117) G_3 M_4 सहस्रचरणेक्षण (for the post half) — (L 118) T_1 धृत्, M_2 -धृत्, M_4 -भृत्, Kumbh ed धृक् (for -दृक्) G_3 M_4 सहस्राक्ष° (for सहस्रोरु°) — (L 119) T_1 G_3 धृतोर्वीं, G_1 धृत्वाद्रिं, G_2 धृत्वाद्रीन् Kumbh ed अत्यतिष्ठ (for अत्यतिष्ठद्) — (L 120) G_3 नरो (for ततो) T_1 $G_{1.3}$ [ऽ]सि (for हि) — (L 121) T_2 संचिन्त्यो, G_3

अचिन्त्योऽहमनन्तोऽहमजरोऽहमजो ह्यहम् ।
अनघोऽहमवध्योऽहमप्रमेयोऽहमव्यय ।
निर्गुणोऽहमगूढात्मा निर्द्वंद्वो निर्ममो नृप ।
निष्कलो निर्विकारोऽह निदानममृतस्य तु ।
सुधा चाह स्वधा चाह स्वाहा चाह नराधिप ।
तेजसा तपसा चाह भूतग्राम चतुर्विधम् ।
स्नेहपाशगुणैर्बद्धा धारयाम्यात्ममायया ।
चतुराश्रमधर्मोऽह चातुर्होत्रफलाशन ।
चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूहश्चतुराश्रमभावन ।
सहृत्याह जगत्सर्वं कृत्वा वै गर्भमात्मन ।
शयामि दिव्ययोगेन प्रलयेषु युधिष्ठिर ।
सहस्रयुगपर्यन्ता ब्राह्मीं रात्रिं महार्णवे ।
स्थित्वा सृजामि भूतानि जङ्गमानि स्थिराणि च ।
कल्पे कल्पे च भूतानि सहरामि सृजामि च ।
न च मा तानि जानन्ति मायया मोहितानि मे ।
मम चैवान्धकारस्य मार्गितव्यस्य नित्यश ।
प्रशान्तस्येव दीपस्य गतिर्नैवोपलभ्यते ।
न तदस्ति क्वचिद्राजन्यत्राह न प्रतिष्ठित ।
न च तद्विद्यते भूत मयि यन्न प्रतिष्ठितम् ।
यावन्मात्र भवेद्भूत स्थूल सूक्ष्ममिद जगत् ।
जीवभूतो ह्यह तस्मिंस्तावन्मात्र प्रतिष्ठितम् ।

किं चात्र बहुनोक्तेन सत्यमेव ब्रवीमि ते ।
यद्भूत यच्च भविष्यच्च तत्सर्वमहमेव तु ।
मया सृष्टानि भूतानि मन्मयानि च भारत ।
मामेव न विजानन्ति मायया मोहितानि मे ।
एव सर्वं जगदिद सदेवासुरमानुषम् ।
मत्त प्रभवते राजन्मय्येव प्रविलीयते ।

Colophon

वैशपायन उवाच ।

एवमात्मोद्भव सर्वं जगदुद्दिश्य केशव ।
धर्मान्धर्मात्मजस्याथ पुण्यानकथयत्प्रभु ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्त्वेन पवित्र पापनाशनम् ।
कथ्यमान मया पुण्य धर्मशास्त्रफल महत् ।
य शृणोति शुचिर्भूत्वा एकचित्तस्तपोयुत ।
स्वर्ग्य यशस्यमायुष्य धर्म्यं ज्ञेय युधिष्ठिर ।
श्रद्दधानस्य तस्येह यत्पाप पूर्वसचितम् ।
विनश्यत्याशु तत्सर्वं मद्भक्तस्य विशेषत ।

वैशपायन उवाच ।

एव श्रुत्वा वच पुण्य सत्य केशवभाषितम् ।

अनतो (for अचिन्त्यो) G3 अनाथो (for अनन्तो) T G3 अवलो (for अजरो) G2 [s]स्मि (for ह्य) —(L 122) Kumbh and Madras eds अनाथो (for अनघो) —(L 123) G3 M^{-4} निगूढात्मा (for अगू°) G3 नित्योह (for निर्द्वंद्वो) G3 M4 [s]स्मि च (for नृप) —(L 124) G3 M2 4 निर्द्वंद्वो (for निष्कलो) Some MSS निधानम् G3 M4 चामृतस्य च (for अमृतस्य तु) —(L 125) G3 M2 4 transp सुधा and स्वधा G3 गृह (for the first चाह) G3 M4 स्वाहाकार (M4 °रो) (for स्वाहा चाह) —(L 127) T1 स्नेहपाशैर्, T2 G1 °पाश —(L 128) Kumbh and Madras eds चातुराश्रम (for च°) T1 G3 चतुर्होत्र G3 फलाशक —(L 129) M2 3 चतुर्वर्गश्च, Kumbh ed °यज्ञश् (for °र्व्यूहश्) M2 3 चातुराश्रम (for च°) T2 G3 M4 भाजनं (M4 °न) (for भावन) —(L 130) G3 मस्कृत्याह M2 3 (inf lin) गर्भमात्मन् (for वै गर्भम्) —(L 131) G1 प्रमेयेषु (for प्रल°) —(L 132) G3 M2 पर्यंत G1 रात्रीं, M2 रात्रिर् G3 मासो रात्रिमहाह्वये (for the post half) —(L 133) G3 स्थित (for स्थित्वा) —(L 135) G3 हि, M4 ह (for मे) —(L 136) G3 देवान्धकारस्य (for चैवान्ध°) —(L 137) M2 (inf lin) निर्वाणस्य (for प्रशान्तस्य) M2 लक्ष्यते (for लभ्यते) —(L 138) G3 नाहं (for राजन्) G3 यत्र राजन्, M4 यत्र नाह (for यत्राह न) —(L 139) G3 मया (for मयि) —(L 140) Kumbh ed मित्र (for मात्र) G3 शरीर हि (for भवेद्भूत) G3 M4 स्थूल G3 कृत, M4 क्वचित् (for जगत्) —(L 141) G2 प्रतिष्ठित M4 तावन्मात्र प्रतिष्ठित (for the post half) —(L 142) G3 M2 4 एतद् (for एव) —(L 143) G3 M4 भविष्य तु, M2 °ष्य वा (for °ष्यच्च) —(L 144) G3 M4 पाण्डव (for भारत) — Colophon — *Sub-parvan* M2 वैष्णवधर्म — *Adhy name* T2 G1 2 M3 भगवत्तत्त्वकथन — *Adhy no* T1 G3 M4 84, T2 G1 2 83, M2 1, M3 (inf lin) 99 —(L 149) T2 G3 [ए]व, M2 4 [इ]ह (for [अ]थ) G3 M2 स्वय, M3 (sup lin) स्वे ह (for प्रभु) —(L 150) M2 सत्येन (for तत्त्वेन) M2 पवित्र पावन पर (for the post half) —(L 152) M2 3 तपोमय (for °युत) —(L 153) T धर्मज्ञेय, G3 धर्म्य ज्ञान, M2 3 धर्मज्ञान, Madras ed धर्म ज्ञेय (for धर्म्यं ज्ञेय) —(L 154) T1 सर्वं (for पूर्व-) — G3 M4 om the ref —(L 156) M4 तस्य (for पुण्य) M4 om from the post half up to the prior half

प्रहृष्टमनसो भूत्वा चिन्तयन्तोऽद्भुत परम् ।
देवा ब्रह्मर्षय सर्वे गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
भूता यक्षग्रहाश्चैव गुह्यका भुजगास्तथा ।
वालखिल्या महात्मानो योगिनस्तत्त्वदर्शिन ।
तथा भागवताश्चापि पञ्चकालमुपासका ।
कौतूहलसमायुक्ता प्रहृष्टेन्द्रियमानसा ।
श्रोतुकामा पर धर्मं वैष्णव धर्मशासनात् ।
हृदि कर्तुं च तद्वाक्य प्रणेमु शिरसा नता ।
ततस्ते वासुदेवेन दृष्टा सौम्येन चक्षुषा ।
विमुक्तपापानालोक्य प्रणम्य शिरसा हरिम् ।
पप्रच्छ केशव धर्मं धर्मपुत्र प्रतापवान् ।
कीदृशी ब्राह्मणस्याथ क्षत्रियस्यापि कीदृशी ।
वैश्यस्य कीदृशी देव गति शूद्रस्य कीदृशी ।
कथ बध्येत पाशेन ब्राह्मणस्तु यमालये ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा शूद्रो वा बध्यते कथम् ।
एतत्कर्मफल ब्रूहि लोकनाथ नमोऽस्तु ते ।

वैशंपायन उवाच ।

पृष्टोऽथ केशवो ह्येव धर्मपुत्रेण धीमता ।
उवाच समारगतिं चातुर्वर्ण्यस्य कर्मनाम् ।

भगवानुवाच ।

शृणु वर्णक्रमेणैव धर्मं धर्मभृता वर ।
नास्ति किंचिन्नरश्रेष्ठ दुष्कृत ब्राह्मणस्य तु ।
ये स्थिता स्यु सदाध्यात्मे सध्या ये चाप्युपासते ।
येश्च पूर्णाहुति प्राप्ता विधिवज्जुह्वते च ये ।
वैश्वदेव च ये कुर्यु पूजयन्त्यतिथींश्च ये ।
नित्य स्वाध्यायशीलाश्च जपयज्ञपराश्च ये ।
सायप्रातर्हुताशाश्च शूद्रभोजनवर्जिता ।
दम्भानृतविमुक्ताश्च स्वदारनिरताश्च ये ।
पञ्चयज्ञरता ये च येऽग्निहोत्रमुपासते ।
दहन्ति दुष्कृत येषा हूयमानाग्नयस्त्रय ।
नष्टदुष्कृतकर्माणो ब्रह्मलोक व्रजन्ति ते ।
ब्रह्मलोके पुन काम गन्धर्वैर्ब्रह्मगायकै ।
उद्गीयमाना प्रयतै पूज्यमाना स्वयभुवा ।
ब्रह्मलोके प्रमोदन्ते यावदाभूतसप्लवम् ।
क्षत्रियोऽपि स्थितो राज्ये स्वधर्मपरिपालक ।
सम्यक्प्रजा पालयिता षड्भागनिरत सदा ।
यज्ञदानरतो धीर स्वदारनिरत सदा ।
शास्त्रानुसारी तत्त्वज्ञ प्रजाकार्यपरायण ।
विप्रेभ्य कामदो नित्य भृत्याना भरणे रत ।

---

of line 159 M2 पुण्य (for सत्य) — (L 158) T1 देव- (for देवा) — (L 159) G1 M2 3 यक्षा G3 भूतयक्षग्रहगणा (for the prior half) — (L 160) M2 वालखिल्या — (L 161) G2 यथा (for तथा) — (L 162) G3 M1 -समाविष्टा G3 M4 प्रहृष्टा परमर्षय (for the post half) — (L 164) G3 M1 तत्र (for नता) — (L 165) T1 M2 तान् (for ते) T M2 दृष्टान् (for दृष्टा) Kumbh ed स्निग्धेन (for सौम्येन) — (L 166) M1 विनष्ट (for विमुक्त) G3 पापाश्च (for पापान) G3 M4 प्रणेमु (for प्रणम्य) — (L 167) G3 M2-4 धर्मान् (for धर्मं) — Before line 168, MSS ins युधिष्ठिर उवाच — (L 168) M1 [अ]पि (for [अ]थ) G3 M4 कीदृशी क्षत्रियस्य वै (for the post half) — (L 169) T1 सदृशी (for the first कीदृशी) — (L 170) M1 वदन्तु (for बध्येत) G3 M4 पापेन (for पाशेन) — (L 171) T2 G3 विधते, M2 बाध्यते (for ब°) — (L 172) G3 M2 4 एतत्कथय देवेश (for the prior half) — G2 om the ref — (L 173) G3 M4 स पृष्ट केशवश्चैव (for the prior half) — (L 174) G2 M3 सस्कार- (for समार) T G M3 चातुर्वर्णस्य — (L 175) G3 सर्वाश्रमेण (for वर्णक्र°) G3 M1 [ए]व M2 3 धर्मान् (for धर्मं) — (L 176) G2 M2 4 ब्राह्मणस्य तु दुष्कृत (for the prior half) — After line 176, M2 ins

पञ्चयज्ञरतस्याथ नित्य सध्योपसेविन ।

— (L 177) M2 ध्याने (for [अ]ध्यात्मे) T G1 2 M3 नित्यय(T1 नित्य य , G1 शिखाय)ज्ञोपवीत (T2 G1 ती) स्यात् (for the prior half) — (L 178) G2 M4 ये (for येश्च) T G पूर्णाहुतिं T1 G1 3 प्राप्त-, M4 प्राप्त T1 वै (for ये) — (L 179) G2 चक्रु (for कुर्यु) — (L 180) G3 M1 यज्ञ (for जप) G3 M4 परायणा , M2 3 रताश्च ये (for -पराश्च ये) — (L 182) T1 -वियुक्ताश्च , M1 -विनिर्मुक्ता (for विमुक्ताश्च) G3 M2 4 सदा (for च ये) — (L 183) G2 M1 -परा (for -रता) G3 M2 4 चैव (for ये च) M2 om the second ये — G3 om. line 184 — (L 184) M2 दहक (for दहन्ति) M1 तेषां (for येषा) G1 हूयमानास्त्रयोऽग्नय — (L 186) G3 M1 तत , M2 चिर (for पुन) M2 काल (for काम) M1 -गायनै (for कै) — (L 187) G3 M2 4 उपगीयमाना (hypermetric) (for उद्गीय°) — (L 189) T G1 स्थिते G3 M1 स्वधर्मं परिपालयन् (for the post half) — (L 190) G3 पालयति, M1 °यित्वा (for °यिता) G3 M4 स्वधर्म- (for षड्भाग) — (L 192) M1 शास्त्रानुकारी

सत्यसंध शुचिर्नित्य लोभदम्भविवर्जित ।
क्षत्रियोऽप्युत्तमा याति गतिं देवनिषेविताम् ।
तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु गन्धर्वैश्च विशेषत ।
सेव्यमानो महातेजा क्रीडते शक्रपूजित ।
चतुर्युगानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
इह मानुपलोके तु चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।
कृषिगोपालनिरतो धर्मान्वेषणतत्पर ।
दानधर्मेऽपि निरतो विप्रशुश्रूषकस्तथा ।
सत्यसंध शुचिर्नित्य लोभदम्भविवर्जित ।
ऋजु स्वदारनिरतो हिंसाद्रोहविवर्जित ।
वणिग्धर्मानुसुज्यन्वै देवब्राह्मणपूजक ।
वैश्य स्वर्गतिमाप्नोति पूज्यमानोऽप्सरोगणै ।
चतुर्युगानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा दश पञ्च च ।
इह मानुष्यलोके च राजा भवति धीर्यवान् ।
सुवर्णकोट्य पञ्चाशद्रत्नानां च शत तथा ।
हस्त्यश्वरथसयुक्तान्महाभोगांश्च सेवते ।
त्रयाणामपि वर्णाना शुश्रूषानिरत सदा ।
विशेषतस्तु विप्राणा दासवत्तस्तु तिष्ठति ।
अयाचितप्रदाता च सत्यशौचसमन्वित ।
गुरुदेवार्चनरत परदारविवर्जित ।
परपीडामकुर्वंश्च भृत्यवर्गं बिभर्ति य ।
शूद्रोऽपि स्वर्गमाप्नोति जीवानामभयप्रद ।
स स्वर्गलोके क्रीडित्वा वर्षकोटिं महातपा ।
इह मानुपलोके तु वैश्यो धनपतिर्भवेत ।

एवं धर्मात्पर नास्ति महत्ससारमोक्षणम् ।
न च धर्मात्पर किंचित्पापकर्मव्यपोहनम् ।
तस्माद्धर्म सदा कार्यो मानुष्य प्राप्य दुर्लभम् ।
न हि धर्मानुरक्ताना लोके किंचिन्न दुर्लभम् ।
स्वयमुविहितो धर्मो यो यस्येह नरेश्वर ।
स तेन क्षपयेत्पाप सम्यगाचरितेन च ।
सहज यद्भवेत्कर्म न तत्त्याज्य हि केनचित् ।
स एव तस्य धर्मो हि तेन सिद्धिं स गच्छति ।
विगुणोऽपि स्वधर्मस्तु पापकर्म व्यपोहति ।
एवमेव तु धर्मोऽपि क्षीयते पापवर्धनात् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्देवदेवेश श्रोतु कौतूहल हि मे ।
शुभस्याप्यशुभस्यापि क्षयवृद्धी यथाक्रमम् ।

भगवानुवाच ।

शृणु पार्थिव तत्सर्वं धर्मं सूक्ष्म सनातनम् ।
दुर्विज्ञेयतम नित्यमत्र भग्ना महाजना ।
यथैव शीतमुदकमुष्णेन बहुनावृतम् ।
भवेत्तु तत्क्षणादुष्ण शीतत्व च विनश्यति ।
यथोष्ण वा भवेदल्प शीतेन बहुनावृतम् ।
शीतल तद्भवेत्सर्वमुष्णत्व च विनश्यति ।
एव तु यद्भवेद्भूरि सुकृत वाथ दुष्कृतम् ।
तदल्प क्षपयेच्छीघ्र नात्र कार्या विचारणा ।

—(L 194) T_1 म्भ (for दम्भ) — After line 194, M_3 ins

क्षत्रधर्मरत शूरो देवब्राह्मणपूजक ।

—(L 195) T_1 गतिं देवर्षिसेवितां (for the post half) —(L 196) M_3 दिव्योप्सरोभिस् M_4 च (for तु) —(L 198) M_4 दिवि (for तत्र) —(L 199) T G_3 M_3 मानुष्य (for °प) G_3 इह मानुष्यके लोके (for the prior half) G_3 चतुर्वेदविदो भवेत् (for the post half) —(L 200) M_3 कृषिवाणिज्यया गोपाल्य (for the prior half) G_3 $M_{3,4}$ स्वधर्मान्वेषणे रत (for the post half) —(L 201) G_3 $M_{3,4}$ दानधर्मेष्वभिरतो (for the prior half) G_2 M_3 शुश्रूषणम्, G_3 °णे G_3 रत (for तथा) —(L 202) G_3 दम्भलोभ- — G_3 om (hapl) line 203 —(L 203) M_4 हिंस्रा (sic) (for हिंसा) —(L 204) G_3 M_3 वणिग्धर्मम् —(L 205) G_3 M_3 वणिक्स्व(M_3 वैश्य स्व)र्गमवाप्नोति, M_4 वणिक्च स्वर्गमा° (for the prior half) —(L 207) G_3 $M_{3,4}$ इह मानुष्यके लोके (M_4 राजन) — G_3 M_4 om lines 208–209 —(L 208) $G_{1,2}$ $M_{3,8}$ सुवर्णकोट्या —(L 211) G_3 $M_{3,4}$ विशेषेण (for °षतस्) M_4 [इ]त्र (for तु) —(L 212) G_3 नित्य (for सत्य) —(L 213) M_4 रति (for -रत) —(L 216) G_1 $M_{3,4}$ वर्षकोटीर् —(L 217) G_3 $M_{3,4}$ इह मानुष्यके लोके (for the prior half) —(L 218) G_3 कर्म (for महत्) — G_3 om (hapl) line 221 —(L 222) G_3 हि (for [इ]ह) —(L 223) G_3 हि, M_3 इ (for च) —(L 224) M_3 च (for तत्) —(L 226) T निर्गुणो (for विगुणो) — G_3 om line 227 —(L 227) T_1 धर्मेण (for धर्मोऽपि) T_1 G_2 -चामण, T_2 -सेवनात् (for वर्धनात्) —(L 228) T पर (for श्रोतु) —(L 229) T_2 G M_3 -वृद्धिर् —(L 230) $M_{3,4}$ पाण्डव (for पार्थिव) —(L 231) T_2 अप्रमत्ता, G_3 इति भग्ना, M_4 मतिभिन्ना (for अत्र भग्ना) T_1 मम भक्तैर्महात्मभि (for the post half) —(L 234) T G_1 यदोष्ण —(L 235) G_3 M_4 शीतत्व (for °ल) G_3 न, M_3 तु, M_4 च (for तद्) —(L 237) G_3

समत्वे सति राजेन्द्र तयोः सुकृतपापयोः ।
गूहितस्य भवेद्वृद्धिः कीर्तितस्य भवेत्क्षयः ।
ख्यापनेनानुतापेन प्रायः पाप विनश्यति ।
तथा कृतस्तु राजेन्द्र धर्मो नश्यति मानद ।
तावुभौ गूहितौ सम्यग्वृद्धिं यातौ न संशयः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन न पाप गूहयेद्बुधः ।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन कीर्तयेत्क्षयकारणात् ।
तस्मात्सकीर्तयेत्पाप सत्य धर्मं च गूहयेत् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

एव श्रुत्वा वचस्तस्य धर्मपुत्रोऽच्युतस्य तु ।
पप्रच्छ पुनरप्यन्यान्धर्मान्धर्मात्मजो हरिम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

वृथा च कति जन्मानि वृथा दानानि यानि च ।
वृथा च जीवित केषा नराणा पुरुषोत्तम ।
कीदृशासु व्यवस्थासु दान दत्त जनार्दन ।
इह लोकेऽनुभवति पुरुषः पुरुषोत्तम ।
गर्भस्थे किं समश्नाति किं बाल्ये वापि केशव ।
यौवनस्थेऽपि किं कृष्ण वार्धके वापि किं भवेत् ।
सात्त्विकं कीदृश दान राजस कीदृश भवेत् ।
तामस कीदृश देव तर्पयिष्यति किं प्रभो ।
उत्तम कीदृश दान मध्यम कीदृश भवेत् ।
अधम कीदृश दान तेषा वा वद किं फलम् ।
किं दान नयति ह्यूर्ध्वं किं गतिं मध्यमा भवेत् ।
गतिं जघन्यामथ वा देवदेव ब्रवीहि मे ।
एतदिच्छामि विज्ञातु पर कौतूहल हि मे ।
त्वदीय वचन सत्य पुण्य च मधुसूदन ।

वैशंपायन उवाच ।

एवं धर्मं प्रयत्नेन पृष्टः पाण्डुसुतेन वै ।
उवाच वासुदेवोऽथ धर्मान्धर्मात्मजस्य च ।
शृणु राजन्यथान्याय वचन तथ्यमुत्तमम् ।
कथ्यमान मया पुण्य सर्वपापव्यपोहनम् ।
वृथा च दश जन्मानि चत्वारि च नराधिप ।
वृथा दानानि पञ्चाशत्पञ्चैव च यथाक्रमम् ।
वृथा च जीवित येषा ते च षट् परिकीर्तिताः ।
अनुक्रमेण सर्वाणि तानि वक्ष्यामि पार्थिव ।
धर्मघ्नाना वृथा जन्म लुब्धाना पापिना तथा ।
वृथा पाकं च येऽश्नन्ति परदाररताश्च ये ।
पाकभेदकरा ये च ये च स्युः सत्यवर्जिताः ।
मृष्टमश्नाति यश्चैको दृश्यमानस्तु बान्धवैः ।
पितर मातर चैव उपाध्याय गुरु तथा ।
मातुल मातुलानीं च यो निहन्याच्छपेत वा ।

क्षायते (for क्षपयेत्) —(L 238) G3 म च (for सति) —(L 239) M4 गूहीनस्य (for गूहि°) —(L 241) G3 M1 भारत, M3 मानव (for °द) —(L 244) M3 यस्मादेते (for तस्मादेतत्) G3 M1 कीर्तन क्षयकारक, M3 कीर्तिता क्षयकारिण (for the post half) —(L 245) G3 M1 नित्य (for सत्य) T1 मन्यधर्मं निगूहयेत् (for the post half) —Colophon —*Sub-parvan* T G1 M2-4 वैष्णवधर्म —*Adhy name* T G1 M2 3 चातुर्वर्ण्य(M3 °र्ण)विधि —*Adhy no* T1 85, T2 G1 2 84, G3 96, M2 2, M3 83, M4 95, M1 (*inf lin*) 100 —(L 247) M2 [अ]न्य (for [अ]न्यान्) G3 M1 नृप (M1 °प) (for हरिम्) —(L 248) G3 M2-4 वा कति (for यानि च) —(L 249) M1 जीवन (for जीवित) G3 M1 येषां (for केषा) —(L 250) M1 (*inf lin*) [अ]°यवस्थासु, Kumbh ed श्रव° G3 corrupt for the prior half —(L 251) G3 M1 च, M2 न (for ऽनु) G3 पुरुषोत्तम —(L 252) T1 गर्भस्थः G3 M1 गमस्ये कम चायाति, M2 °स्थे किमुपायाति (for the prior half) G2 3 M2 4 च (for वा) —(L 253) G3 यद्वने च, M4 यौवने च (for °नस्थे) G3 M2 4 वृद्धत्वे च (M2 °त्वेपि) (for वार्धके वा) M2 च (for [अ]पि) —M1 om (hapl) line 254 —(L 255) G1 अधम (for तामस) T1 G1 दान, M2 देवानां (for देव) M2 3 क (for किं) T1 G1 तेषां वा किं फल भवेत् (for the post half) —T1 G1 om lines 256–257 —(L 257) T2 G2 M2 किं फल भवेत्, M3 किं भवेत्फल (for वद किं फलम्) M1 तेषां यादव किं फल —(L 258) G2 3 M2 3 ह्यूर्ध्वां G3 M2 3 गतिं किं (by transp) —(L 259) T1 ते (for मे) —(L 262) G2 M2 4 धर्म —(L 263) G3 M2 4 स (for च) —Before line 264, MSS ins भगवानुवाच —(L 264) M3 यथा न्याय्य —(L 268) G3 चेत् (for the first च) —(L 269) G3 M2 4 पांडव (for पार्थिव) —(L 270) G3 M1 तथा (for वृथा) —(L 271) T1 चान्न (for पाक) G2 °याक (for °दार°) —G3 reads line 273 after line 276 —(L 273) T G1 क्लिश्यमान- (T1 °ने)स् (for दृश्य°) —(L 274) M3 गुरुस्

ब्राह्मणश्चैव यो भूत्वा संध्योपासनवर्जितः ।
निर्ग्रहो निःस्वधश्चैव शूद्राणामन्नभुग्द्विजः ।
मम वा शंकरस्यापि ब्रह्मणो वा युधिष्ठिर ।
अथ वा ब्राह्मणानां तु ये न भक्ता नराधमाः ।
वृथा जन्मान्यथैतेषां पापिनां विद्धि पाण्डव ।
अश्रद्धया च यद्दत्तमवमानेन वापि यत् ।
दम्भार्थमपि यद्दत्तं यत्पाषण्डिहृतं नृप ।
शूद्राचाराय यद्दत्तं यद्दत्त्वा चानुकीर्तितम् ।
रोषयुक्तं तु यद्दत्तं यद्दत्तमनुशोचितम् ।
दम्भार्जितं च यद्दत्तं यच्च वाप्यनृतार्जितम् ।
ब्राह्मणस्वं च यद्दत्तं चौर्येणाप्यार्जितं च यत् ।
अभिशस्ताहृतं यत्तु यद्दत्तं पतिते द्विजे ।
निर्ग्रहाभिहृतं यत्तु यद्धृतं सर्वयाचकैः ।
ग्राम्यैस्तु यद्धृतं दानमारूढपतितैश्च यत् ।
यद्दत्तं स्वैरिणीभर्तुः श्वशुराननुवर्तिने ।
यद्ग्रामयाचकहृतं यत्कृतघ्नहृतं तथा ।
उपपातकिने दत्तं वेदविक्रयिणे च यत् ।
स्त्रीजिताय च यद्दत्तं व्यालग्राहिहृतं च यत् ।
पुरोहिताय यद्दत्तं चिकित्सकहृतं च यत् ।
यद्वणिक्कर्मिणे दत्तं क्षुद्रमन्त्रोपजीविने ।
यच्छूद्रजीविने दत्तं यच्च देवलकाय च ।
देवद्रव्याशिने यच्च यद्दत्तं चित्रकर्मिणे ।
रङ्गोपजीविने दत्तं यच्च मांसोपजीविने ।
सेवकाय च यद्दत्तं यद्दत्तं ब्राह्मणब्रुवे ।
अग्निहीने च यद्दत्तं दत्तं वार्धुषिकाय च ।
यदनाचारिणे दत्तं यत्तु दत्तमनग्नये ।
असंध्योपासिने दत्तं यच्छूद्रग्रामवासिने ।
यन्मिथ्यालिङ्गिने दत्तं दत्तं सर्वाशिने च यत् ।
नास्तिकाय च यद्दत्तं धर्मविक्रयिणे च यत् ।
चारकाय च यद्दत्तं यद्दत्तं कूटसाक्षिणे ।
ग्रामकूटाय यद्दत्तं दानं पार्थिवपुंगव ।
वृथा भवति तत्सर्वं नात्र कार्या विचारणा ।
विप्रनामधरा ह्येते लोलुपा ब्राह्मणाधमाः ।
नात्मानं तारयन्त्येते न दातारं युधिष्ठिर ।
एतेभ्यो दत्तमात्राणि दानानि च बहून्यपि ।
वृथा भवन्ति राजेन्द्र भस्मन्याज्याहुतिर्यथा ।
एतेषु यत्फलं किंचिद्भविष्यति कथंचन ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च तद्विलुम्पन्ति हर्षिताः ।

(sic) — (L 275) M_3 मातुलानीश्च M_4 त्रिघ्न्यात् (for नि°) — (L 276) $M_{3\,4}$ ब्राह्मणाश्च M_4 ये (for यो) G_3 ब्राह्मणांश्चैव ये हित्वा (for the prior half) M_3 संध्योपायन G_3 M_4 -वर्जिता — (L 277) T G_3 निःस्वाहो (for निर्ग्रहो) G_3 $M_{3\,4}$ यश्च शूद्रान्नभुग्द्विजः — (L 278) G_1 [अ]थ (for [अ]पि) — (L 279) M_3 च (for तु) G_3 यो न भक्तो (for ये न भक्ता) G_3 M_4 नराधिप (for °धमा) — (L 280) G_3 M_4 पापानां — G_3 M_4 om (hapl.) from the post. half of line 281 up to the prior half of line 286 — (L 283) M_3 शूद्राचारात्तु यद्दत्तं (for the prior half) — (L 284) T M_3 दोषयुक्तं, M_8 योषा° (for रोष°) T_2 -शोचति (for -शोचितम्) — (L 285) M_3 [अ]नृतस्थितं (for °तार्जितम्) — (L 286) G_3 शौर्येण (for चौ°) M_4 [उ]पार्जितं (for [अ]प्या°) — (L 287) T_1 अशस्तापहृतं, G_1 प्रदिशस्ताहृतं (sic), M_4 अभि-स्ताहृ(*inf. lin.* °हु)तं T_1 $G_{1\,2}$ om (hapl.) the post. half with the prior half of line 288 — (L 288) M_4 -धृतं (for -हृतं) G_3 M_4 दत्तं (for धृतं) — (L 289) G_3 M_4 ग्राम्ये तु यत्कृतं दानम् (for the prior half) — G_3 M_4 om line 290 — (L 291) G_3 M_4 -याजकहृ(M_4 °हु)तं M_3 यथो मया ऋकहृतं (for the prior half) M_3 गतघ्न, M_4 हुतं (for हृतं) — (L 293) T_1 -जीविताय (for -जिताय च) — After the prior half, T_1 G_3 M_4 ins

यद्दत्तं राजसेविने ।
गणकाय च यद्दत्तं यच्चाकारणिकाय च ।
वृषलीपतये दत्तं यद्दत्तं शस्त्रजीविने ।
भृतकाय च यद्दत्तं

[(L 2) G_3 M_4 गणिकाय G_3 M_4 यच्च कारणिकाय च (for the post half)]

— T_1 G_3 M_4 om from the post. half of line 293 up to the prior half of line 296 — (L 297) G_3 M_4 दत्तं (for यच्च) T_2 G_3 M_4 चित्रकर्मणे — (L 300) $G_{2\,3}$ M_4 आदेशिने, Kumbh and Madras ed अदेशिने (for अग्निहीने) M_3 corrupt for the prior half M_3 वार्धकिकाय (for वार्धुषि°) — (L 301) M_3 अनाग्रमिणे (sic) (for °चारिणे) G_3 M_4 च (for तु) T_2 अतः परं (for अनग्नये) — (L 302) T_1 G_1 असंध्योपासने — T_2 om (hapl.) the post. half of line 304 and the prior half of line 305 — (L 305) G_1 $M_{2\,3}$ वराकाय (for चार°) G_3 M_4 दत्तं यत् (for the second यद्दत्तं) — (L 307) G_3 च (for [अ]त्र) — (L 308) T_2 $G_{1\,2}$ M_3 विप्राणामथ वा ह्येते (for the prior half) — (L 309) M_3 corrupt — (L 310) $M_{3\,4}$ सु- (for च) G_3 [अ]थ (for

वृथा ह्येतानि दत्तानि कथितानि समासत ।
जीवित तु वृथा येषा तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
ये मां न प्रतिपद्यन्ते शकर वा नराधमा ।
ब्राह्मणान्वा महीदेवान्वृथा जीवन्ति ते नरा ।
हेतुशास्त्रेषु ये सक्ता कुदृष्टिपथमाश्रिता ।
वेदान्विनिन्दन्त्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नरा ।
कुशलै कृतशास्त्राणि पठित्वा ये नराधमा ।
विप्रान्विनिन्दन्ति यज्ञांश्च वृथा जीवन्ति ते नरा ।
ये च दुर्गां कुमार वा वायुमग्निं जल रविम् ।
पितर मातर चैव गुरुमिन्द्र निशाकरम् ।
मूढा निन्दन्त्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नरा ।
विद्यमाने धने यस्तु दानधर्मविवर्जित ।
मृष्टमश्नाति यश्चैको वृथा जीवति सोऽपि च ।
वृथा जीवितमाख्यात दानकालं ब्रवीमि ते ।
तमोनिविष्टचित्तेन दत्त दान तु यद्भवेत् ।
न तस्य फलमश्नाति नरो गर्भगतो नृप ।
ईर्ष्यामात्सर्यसयुक्तो डम्भार्थं चार्थकारणात् ।
ददाति दान यो मर्त्यो बालभावे तदश्नुते ।
भोक्तुं भोग न शक्तस्तु व्याधिभि पीडितो भृशम् ।
ददाति दान यो मर्त्यो वृद्धभावे तदश्नुते ।
श्रद्धायुक्त शुचि स्नात प्रसन्नेन्द्रियमानस ।
ददाति दान यो मर्त्यो यौवने स तदश्नुते ।
स्वय नीत्वा तु यद्दान भक्त्या पात्रे प्रदीयते ।
तत्सार्वकालिक विद्धि दानमामरणान्तिकम् ।
सात्त्विक राजस चैव तामस च युधिष्ठिर ।
दान दानफल चैव गतिं च त्रिविधा शृणु ।
दान दातव्यमित्येव मतिं कृत्वा द्विजाय वै ।
उपकारवियुक्ताय यद्दत्त तद्धि सात्त्विकम् ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय बहुभृत्याय पाण्डव ।
दीयते यत्प्रहृष्टेन तत्सात्त्विकमुदाहृतम् ।
वेदाक्षरविहीनाय यत्तु पूर्वोपकारिणे ।
समृद्धाय च यद्दत्त तद्दान राजस स्मृतम् ।
सबन्धिने च यद्दत्त प्रमत्ताय च पाण्डव ।
फलार्थिभिरपात्राय तद्दान राजस स्मृतम् ।
वैश्वदेवविहीनाय दानमश्रोत्रियाय च ।
दीयते तस्करायापि तद्दान तामस स्मृतम् ।
सरोषमवधूत च क्लेशयुक्तमवज्ञया ।
सेवकाय च यद्दत्त तत्तामसमुदाहृतम् ।
देवा पितृगणाश्चैव मुनयश्चाग्नयस्तथा ।
सात्त्विक दानमश्नन्ति तुष्यन्ति च नरेश्वर ।
दानवा दैत्यसघाश्च ग्रहा यक्षा सराक्षसा ।
राजसं दानमश्नन्ति वर्जित पितृदैवतै ।
पिशाचा प्रेतसंघाश्च कश्मला ये मलीमसा ।
तामसं दानमश्नन्ति गतिं च त्रिविधा शृणु ।

[अ]पि) —(L 313) M_2 corrupt —(L 314) $M_{2\,4}$ दानानि (for दत्तानि) —(L 315) T_1 G_1 तान् (for तत्) —(L 316) M_2 corrupt G_3 M_4 ये च मां न प्रपद्यते (for the prior half) —(L 317) T_1 G_1 ब्राह्मण, T_2 G_3 M_4 ब्रह्माण T_1 द्विजान् (for मही) M_2 ब्राह्मणा वा महीं देवान् —After line 317, G_3 M_{2-4} ins

ये च निन्दन्ति मां मूढा शकर वा नराधमा ।
ब्रह्माण वा द्विजान्देवान्वृथा जीवन्ति ते नरा ।

[(L 1) G_3 repeats line 1 after line 319 —(L 2) M_3 ब्राह्मणं M_4 वेदान् (for देवान्)]
—(L 318) G_3 M_4 दुष्टा (for सक्ता) —(L. 320) T_2 G_1 $M_{2\,3}$ कुशीलै (G_1 °ल) (for कुशलै) —(L 322) T_1 $G_{1\,2}$ M_3 ये दुर्गां वा कुमारीं (M_3 °र) वा (for the prior half) G_3 M_4 रविं जल (by transp) —(L 323) $M_{2\,3}$ [अ]पि (for [ए]व) T_2 G_2 गुरूग्निं(G_3 °रु नि)शनि शकर, M_4 गुरूनित्य निशाकर (for the post half) —(L 325) T_2 G_3 विद्यमानधनो —(L 326) M_4 [उ]त (for च) —(L 327) M_2 वदामि (for ब्रवीमि) —(L 330) Kumbh ed मत्सर- (for -मात्सर्य) G_1 [अ]र्थ (for [अ]थ) —After line 331, T reads lines 334–335 —(L 332) $M_{2\,3}$ भोगी —(L 335) T_1 दान ददाति (by transp) —(L 336) M_4 नित्य (for नीत्वा) —G_3 om (hapl) from च युधिष्ठिर in line 338 up to गतिं च in line 339 —(L 341) G_3 दत्त यत् (by transp) —(L 342) G_3 M_4 -पुत्राय (for भृत्याय) —(L 344) T_2 प्रत्युपकारिणे (for पूर्वोप) —(L 345) T_2 G_3 M_2 दानं (for दत्त) —(L 346) T_2 G_3 M_2 अव्रताय, M_4 अवृद्धाय (for प्रमत्ताय) —(L 347) T_2 M_4 डा(M_4 लो)भादिभिर्, G_3 डम्भादि° (for फलार्थि) —(L 348) G_3 M_4 यत् (for च) —(L 349) M_4 तर्जनाय (for तस्कराय) —(L 350) G_2 अवधूम G_3 क्रोध-, M_4 कोप- (for क्लेश-) —(L 351) M_2 दान (for दत्तं) G_3 $M_{3\,4}$ तद्दान तामस स्मृत (for the post half) —(L 352) M_4 पितरश्च् (for मुनयश्च्) —(L 354) G_2 ग्रह- (for ग्रहा) G_3 $M_{3\,4}$ च (for स-) —(L 355) G_1 M_3 पितृदेवतै —(L 356) M_2 कल्मषा (for कश्मला) —(L 357) $G_{1\,2}$ M_3

सात्त्विकाना तु दानानामुत्तम फलमुच्यते ।
मध्यम राजसानां तु तामसाना तु पश्चिमम् ।
अभिगम्योपनीताना दानानामुत्तम फलम् ।
मध्यम तु समाहूय जघन्य याचते फलम् ।
अयाचितप्रदाता य स याति गतिमुत्तमाम् ।
समाहूय तु यो दद्यान्मध्यमा स गतिं व्रजेत ।
याचितो यश्च वै दद्याज्जघन्या स गतिं व्रजेत् ।
उत्तमा दैविका ज्ञेया मध्यमा मानुषी गति ।
गतिं जघन्या तिर्यक्षु गतिरेषा त्रिधा स्मृता ।
पात्रभूतेषु विप्रेषु सुस्थितेष्वाहिताग्निषु ।
यत्तु निक्षिप्यते दानमक्षय्य सम्प्रकीर्तितम् ।
श्रोत्रियाणां दरिद्राणा भरण कुरु पार्थिव ।
समृद्धाना द्विजातीनां कुर्यात्तेषा च रक्षणम् ।
दरिद्रान्वृत्तिहीनांश्च प्रदानैः सुष्ठु पूजय ।
आतुरस्यौषधैः कार्यं नीरुजस्य किमौषधैः ।
पाप प्रतिग्रहीतार प्रदातुरुपगच्छति ।
प्रतिग्रहीतुर्यत्पुण्य प्रदातारमुपैति तत ।
तस्माद्दान सदा कार्यं परत्र हितमिच्छता ।
वेदविद्यावदातेषु सदा शूद्रान्नवर्जिषु ।
प्रयत्नेन विधातव्यो महादानमयो निधि ।
येषा दारा प्रतीक्षन्ते सहस्रस्येव लम्भनम् ।
भुक्तशेषस्य भक्तस्य तानिमन्त्र्य पाण्डव ।
आमन्त्र्य तु निराशानि न कर्तव्यानि भारत ।
कुलानि सुदरिद्राणा तेषामाशा हता भवेत् ।
मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ मद्गता मत्परायणा ।
मद्याजिनो मल्लियमास्तान्प्रयत्नेन पूजयेत् ।
तेषा तु पावनायाह नित्यमेव युधिष्ठिर ।
उमे सध्येऽपि तिष्ठामि ह्यस्कन्न तद्व्रत मम ।
तस्मादष्टाक्षर मन्त्रं मद्भक्तैर्वीतकल्मषैः ।
सध्याकालेषु जप्तव्य सतत चात्मशुद्धये ।
अन्येषामपि विप्राणा किल्बिष हि प्रणश्यति ।
उमे सध्येऽप्युपासीत तस्माद्विप्रो विशुद्धये ।
दैवे श्राद्धे च विप्र स नियोक्तव्योऽजुगुप्सया ।
जुगुप्सितस्तु य श्राद्ध दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।
भारत मानवो धर्मो वेदा साङ्गाश्चिकित्सितम् ।
आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभि ।
न ब्राह्मणान्परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।
महान्भवेत्परीवादो ब्राह्मणाना परीक्षणे ।
ब्राह्मणाना परीवाद य कुर्यात्पुरुषाधम ।
रासभाना शुना योनिं गच्छेत्पुरुषदूषक ।
श्वत्व प्राप्नोति निन्दित्वा परीवादात्खरो भवेद् ।
कृमिर्भवत्यभिभवात्कीटो भवति मत्सरी ।

विविधां (for त्रि°) —(L 358) M_4 च (for तु) G_3 हृश्यते, $M_{2\ 4}$ इष्यते, Kumbh ed अश्नुते (for उच्यते) —(L 360) G_3 M_4 फलमुत्तम (by transp) —(L 361) G_3 M_4 समानाय (for °हूय) —(L 362) M_2 -प्रदांतो (sic) G_3 M_4 वे, M_2 [ऽ]य (for य) —(L 363) G_3 M_4 वै (for यो) —(L 365) G_3 M_4 °विकी, M_2 दैवकी M_2 मध्यमा मानुषां गति —(L 366) G_3 जघन्यां चैव तिर्यक्षु, M_2 गतिजघन्या ति°, M_4 जघन्यां तिर्यक्षु गतिर् (for the prior half) M_2 सा त्रिविधा (for ष्पा त्रिधा) G_3 M_4 मता (for स्मृता) —(L 367) M_2 पात्रीभूतेषु —(L 368) G_3 प्रकल्प्यते, M_3 विक्षिप्यते, M_4 प्रक्षि° M_2 अक्षय G_3 M_2 सप्रकीर्त्यते, M_4 सफल भवेत् (for सप्रकीर्तितम्) —(L 370) G_1 कुर्यास् G_3 M_{2-4} कार्यं तत्प($M_{2\ 4}$ ते प)रिरक्षण (for the post half) —(L 371) G_1 M_3 वित्त (for वृत्ति) T तु सु, G_3 M_4 त्व सु (for सुष्ठु) —(L 372) M_4 [औ]षध —(L 373) M_2 पाप —(L 376) G_3 वेदविद्याप्रस्नातेषु (for the prior half) T_1 G_3 तथा, T_2 G_2 तत्र (for सदा) —(L. 377) T_1 हि दातव्यो, $M_{2\ 3}$ निधातव्यो —(L 378) M_4 तेषा दाता (for येषां दारा). G_3 M_4 प्रतीक्षेत (for °क्षन्ते) G_1 [उ]प, M_2 [ए]व (for [इ]व) —(L 379) G_3 M_4 भारत (for पाण्डव) —(L 380) M_2 आमन्त्रय (for आमन्त्र्य तु) G_3 $M_{2\ 4}$ पांडव (for भारत) —(L 381) M_2 तु (for सु) T G_3 च मे, M_4 हरेत् (for भवेत्) —(L 382) G_3 श्रेष्ठा $G_{1\ 2}$ मद्भक्ता (for मद्गता) —(L 385) $G_{1\ 2}$ $M_{2\ 3}$ नि-, G_3 [ऽ]भि (for ऽपि) G_3 corrupt, M_2 अस्कन्न T G_2 M_3 मत (for व्रत) —(L 388) Kumbh ed विनश्यति (for प्रण°) —(L 389) M_2 हि (for ऽपि) G_1 विप्रा G_3 विशुद्धया —(L 390) T_1 G_2 स न योक्तव्यो, T_2 तु नियो°, G_3 corrupt, M_4 सन्निधियुक्तो (for स नियोक्तव्यो) G_3 $M_{2\ 4}$ [ऽ]जुगुप्सित (for °प्सया) —(L 391) $M_{2\ 4}$ तद् (for य) G_3 जुगुप्सित न च श्राद्ध (for the prior half) —(L 392) G_3 पुराण (for भारत) G_3 M_4 सांगा वे(M_4 °गवे)दाश्च, M_2 सांगो वेदश्च G_2 चिकित्सिता° —(L 397) G_3 M_4 सहसैव (for रासभानां) $G_{2\ 3}$ $M_{2\ 4}$ स गच्छेद्ब्रह्मदूषक (for the post half) —(L 398) G_3 शुद्ध (sic) (for श्वत्व) M_4 निंदत्वात् T G_1 $M_{3\ 4}$ परिवादात् —(L 399) T $G_{1\ 2}$ क्रिमिर् (G_1 °मी) (for कृमिर्) G_3 M_4 परिभूय क्रिमिर्भवति (hypermetric) (for the prior half) Kumbh ed मत्सराद् (for

दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा प्राकृता वा सुसस्कृता ।
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नय ।
क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मण च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ।
एतत्त्रय हि पुरुष निर्दहेदवमानितम् ।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन नावमन्येत बुद्धिमान् ।
यथा सर्वास्ववस्थासु पावको दैवत महत् ।
तथा सर्वास्ववस्थासु ब्राह्मणो दैवत महत् ।
व्यङ्गा काणाश्च कुब्जाश्च वामनाङ्गास्तथैव च ।
सर्वे दैवे नियोक्तव्या व्यामिश्रा वेदपारगै ।
मन्यु नोत्पादयेत्तेषा न चारिष्टान्समाचरेत् ।
मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्रा शस्त्रपाणय ।
मन्युना घ्नन्ति ते शत्रून्वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
ब्राह्मणो हि महद्दैव जातिमात्रेण जायते ।
ईश्वर सर्वभूताना धर्मकोशस्य गुप्तये ।
किं पुनर्ये च कौन्तेय सध्या नित्यमुपासते ।
यस्यास्येन समश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकस ।
कव्यानि चैव पितर किं भूतमधिक तथा ।
उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्व वस्ते स्व ददाति च ।
आनृशस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जना ।
तस्मात्ते नावमन्तव्या मद्भक्ता हि द्विजा सदा ।
आरण्यकोपनिषदि ये तु पश्यन्ति मा द्विजा ।
निगूढ निष्कलावस्थ तान्प्रयत्नेन पूजय ।
स्वगृहे वा प्रवासे वा दिवारात्रमथापि वा ।
श्रद्धया ब्राह्मणा पूज्या मद्भक्ता ये च पाण्डव ।
नास्ति विप्रसम दैव नास्ति विप्रसमो गुरु ।
नास्ति विप्रात्परो बन्धुर्नास्ति विप्रात्परो निधि ।
नास्ति विप्रात्पर तीर्थं न पुण्य ब्राह्मणात्परम् ।
न पवित्र पर विप्राद्द्विजात्पावन परम् ।
नास्ति विप्रात्परो धर्मो नास्ति विप्रात्परा गति ।
पापकर्मसमाक्षिप्त पतन्त नरके नरम् ।
त्रायते दानमप्येक पात्रभूते कृत द्विजे ।
आहिताग्नयो ये च शान्ता शूद्रान्नवर्जिता ।
मामर्चयन्ति मद्भक्तास्तेभ्यो दत्तमिहाक्षयम् ।
प्रदाने पूजितो विप्रो वन्दितो वापि सस्तुत ।
समर्पितो वा दृष्टो वा मद्भक्तो दिवमुन्नयेत् ।
ये पठन्ति नमस्यन्ति ध्यायन्ति पुरुषोत्तमम् ।
तान्स्पृष्ट्वा वाथ वा दृष्ट्वा नर पापै प्रमुच्यते ।
मद्भक्ता मद्गतप्राणा मद्गता मत्परायणा ।
बीजयोनिविशुद्धा ये श्रोत्रिया सयतेन्द्रिया ।
शूद्रान्नविरता नित्य ते पुनन्तीह दर्शनात् ।
स्वय नीत्वा विशेषेण दान तेषा गृहेष्वथ ।

°री) — (L 402) T1 वैश्य (for सर्प) — (L 404) G3 पुरुषान् (for °ष) — (L 408) G3 M4 व्यगान्काणांश्च कुब्जांश्च (for the prior half) G3 वामनाश्च, M4 °नानाश्च — (L 409) T1 G2 दैवे G3 विमोक्तव्या (for नियो) — (L 410) T G1 मन्युना (for मन्यु न) G3 M4 [अ]रिष्ट, M2 [अ]निष्ट (for [अ]रिष्टान्) Kumbh ed सदाचरेत् (for समा°) — (L 412) M2 वै (for ते) — (L 413) G3 ब्राह्मणा G3 M2 महा (for महद्) G3 M3 जात- (for जाति) — (L 414) Kumbh ed ब्राह्मण° (for ईश्वर°) G1 -कोशानां (for भूताना) M4 -कामस्य (for -कोशस्य) — (L 415) G3 M2-4 मध्ये — (L 416) G3 M2 4 सदाश्नति (for सम°) T1 हवींषि (for हव्यानि) — (L 417) G1 3 M2 4 तत (for तथा) — (L 419) M4 महिर् (for स हि) — After line 419, M2 ins

सर्वस्व ब्राह्मणस्येद यत्किंचिज्जगतीगतम् ।
श्रेष्ठे नाभिजने नेद सर्व वै ब्राह्मणोऽर्हति ।

— (L 420) G3 दत्ते (for वस्ते) — (L 421) G3 M2 4 तु (for हि) — (L 422) M2 ये (for हि) — (L 423) M3 [ऽ]पि (for तु) — (L 424) M3 निरूढ (for निगूढ) M4 निष्कलावस्थान् G3 तत्र, M4 विप्रान् (for तान्प्र) G3 M4 पूजयेत् (for °य) — (L 425) G3 M2 4 दिवारात्रौ तथैव च (M2 °थापि वा) (for the post half) — (L 426) G3 श्रद्धया ब्राह्मण पूज्यो (for the prior half) — (L 427) M4 (sup lin) द्रव्य (for दैव) — (L 428) M4 विप्रसमो (for the both विप्रात्परो) — (L 429) M2 4 विप्रसम (for विप्रात्पर) — (L 430) G3 M4 विप्रात् (for द्विजात्) — (L 432) G1 नर° — (L 433) G1 त्रायते Kumbh. ed पात्रम् (for दानम्) M2 द्विजे कृत (by transp), Kumbh ed तु तद्द्विजे M4 (sup lin) पात्रभूतकृते द्विजे — (L 435) M2 महत्फल, M4 तदक्षय (for इहा°) — (L 436) G1 सत्कृत , G3 M4 कृत्स्नश , Kumbh ed सत्कृत° (for सस्तुत) — (L 437) T1 lacuna, G3 M4 विप्रो वै (for दृष्टो वा); — (L 438) T1 पुरुषान्मम , G3 M4 °षान्तु मां, M2 °ष तु मां (for °षोत्तमम्) — (L 439) T2 स , G2 त (for तान्) M3 दृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा) G3 M2 4 दृष्ट्वा वा (by transp) — (L 440) T1 G1 M3 मद्गीता, T2 मद्भक्ता (for मद्गता) — (L 441)

निवापयेत्तु यद्भक्त्या तद्दानं कोटिसंमितम् ।
जाग्रतः स्वपतो वापि प्रवासेषु गृहेष्वथ ।
हृदये न प्रणश्यामि यस्य विप्रस्य भावतः ।
सपूजितो वा दृष्टो वा स्पृष्टो वापि द्विजोत्तम ।
सभाषितो वा राजेन्द्र पुनात्येव नरः सदा ।
एवं सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पाण्डव ।
मद्भक्तेभ्यः प्रदत्तानि स्वर्गमार्गप्रदानि वै ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वैवं सात्त्विकं दानं राजसं तामसं तथा ।
पृथक्पृथक्त्वेव गतिं फलं चापि पृथक्पृथक् ।
अवितृप्तः प्रहृष्टात्मा पुण्यं धर्मामृतं पुनः ।
युधिष्ठिरो धर्मरतः केशवं पुनरब्रवीत् ।
बीजयोनिविशुद्धानां लक्षणानि वदस्व मे ।
बीजदोषेण लोकेश जायन्ते च कथं नराः ।
आचारदोषं देवेश वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
ब्राह्मणानां विशेषं च गुणदोषौ च केशव ।
चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नस्य वर्तमाना प्रतिग्रहे ।
केन विप्रा विशेषेण तरन्ते तारयन्ति च ।
एतान्कथय देवेश त्वद्भक्तस्य नमोऽस्तु ते ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं बीजयोनिशुभाशुभम् ।
येन तिष्ठति लोकोऽयं विनश्यति च पाण्डव ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो यस्तु विप्रो यथाविधि ।
सुबीजं नाम विज्ञेयं तस्य बीजं शुभं भवेत् ।
कन्या चाक्षतयोनिः स्यात्कुलीना पितृमातृतः ।
ब्राह्मादिषु विवाहेषु परिणीता यथाविधि ।
सा प्रशस्ता वरारोहा तस्या योनिः प्रशस्यते ।
मनसा कर्मणा वाचा या भवेत्स्वैरचारिणी ।
सा कुलघ्नीति विज्ञेया तस्यां जातः श्वपाचकः ।
दैवे पित्र्ये तथा दाने भोजने सहभाषणे ।
शयने सहसंबन्धे न योग्या दुष्टयोनिजा ।
न तस्माद्दुष्टयोन्यां तु गर्भमुत्पादयेद्बुधः ।
मोहेन कुरुते यस्तु कुलं हन्ति त्रिपूरुषम् ।

G_1 द्विजा, M_2 विज्ञ (for बीज-) —(L 442) T_2 G_3 शूद्रान्नं हिता, M_2 °श्चाद्रिरता —(L 444) G_3 M_{2-4} निधापयेत् (for निवा°) T_2 G_3 M_{2-4} मद्भक्त्या (M_4 °च्च्स्) (for यद्भक्त्या) —(L 445) G_3 विवासे स्वगृहेपि वा, M_2 विप्रवासे गृहेपि वा, M_4 प्रवासे स्वगृहेय वा (for the post half) —(L 446) G_3 M_4 भारत, M_3 भावित (for भावत) —(L 447) G_3 $M_{3\ 4}$ म (for स-) G_3 M_4 स्पृष्टो (for दृष्टो) M_4 दृष्टो (for स्पृष्टो) —(L 448) T हि (for वा) G_3 M_4 [इ]ह (for [ए]व) —(L. 450) G_3 M_4 तानि स्वर्गं (for स्वर्गमार्ग) —Colophon —*Sub parvan* T G_3 $M_{3\ 4}$ वैष्णवधर्म —*Adhy name* T $G_{1\ 2}$ $M_{2\ 3}$ ब्राह्मणप्रशंसा (M_2 °शमन) —*Adhy no* T_1 86, T_2 $G_{1\ 2}$ 85, G_3 97, M_2 3, M_3 84, M_4 96 —(L 451) T_1 M_3 [इ]व, M_2 तु (for [ए]व) M_2 तामस राजस (by transp) —(L 452) G_1 पृथक्त्वे च (for °क्त्वेव) G_3 $M_{3\ 4}$ पृथक्पृथक्फलं चैव (for the prior half) G_3 $M_{3\ 4}$ गतिं (for फलं) G_3 [ए]व (for [अ]पि) —(L 453) M_2 प्रसन्नात्मा (for प्रहृष्टा°) M_4 धर्मामृत (for धर्मामृतं) —(L 454) G_3 M_4 -नित्य (for -रत) — Before line 455, MSS ins युधिष्ठिर उवाच —(L 456) M_4 लोके च (for लोकेश) —(L 457) T_2 G_3 $M_{3\ 4}$ -दोषान् (for दोष) —(L 458) M_2 विशेषेण (for °षं च) —(L 459) M_{2-4} चातुर्वर्ण्यस्य M_4 लोकस्य (for कृत्स्नस्य) T G_2 वर्तमानान्; G_1 °नात् (for °ना) T परि (for प्रति) —(L. 461) T G_3 $M_{3\ 4}$ एतत् (for एतान्) —(L 462) $G_{1\ 3}$ $M_{2\ 3}$ (*inf lin*) $_4$ यथातथ्यं, Madras ed °तत्त्व (for °वृत्त) — G_2 reads line 463 twice —(L 463) G_1 यो नि-, M_3 यो न (for येन) T_2 $G_{1\ 2}$ (second time) योगाय (for लोकोऽय) —(L 464) M_4 ब्रह्मचर्ये —(L 465) G_1 सुबीजा, G_3 M_4 स बीज-, $M_{2\ 3}$ सुबीजो, Kumbh ed स बीज, Madras ed स बीजी (for सुबीज) G_3 M_{2-4} विज्ञेयस् —(L 466) M_2 या (for स्यात्) —(L 467) T_2 ब्राह्म्या दिषु $M_{2\ 3}$ परिणीय —(L 468) G_3 प्रशांता (for प्रशस्ता) G_3 M_4 शुद्ध- (for तस्या) — After line 468, T G_2 ins

मनसा कर्मणा वाचा या गच्छेत्परपूरुषम् ।
योनिरस्या नरश्रेष्ठ गर्भाधानं न चार्हति ।
स्वैरिण्यां यस्तु पापात्मा सन्तानार्थमिहेच्छति ।
स कुलान्पातयत्याशु दश पूर्वान्दशापरान् ।
दुष्टयोनौ तु यो मोहाद्रेतः सिञ्चति मूढधीः ।
तद्रेतसा समुत्पन्नः षडङ्गविदपि द्विजः ।
साधुभिः स बहिष्कार्यः श्वपाक इव पार्थिव ।

[(L 1) T_2 कर्मणा मनसा वाचा —(L 2) T_2 G_2 योनिस्तस्या —(L 7) G_2 इति (for इव)]

— G_3 M_4 om lines 469–474 —(L 470) T_1 G_2 तस्या —(L 472) M_2 corrupt —(L 475) G_3

कानीनश्च सहोढश्च तयोभौ कुण्डगोलकौ ।
आरूढपतिताजात पतितस्यापि य सुत ।
षडेते विश्वचण्डाला निकृष्टा श्वपचादपि ।
यो यत्र तत्र वा रेत सिक्त्वा शूद्रासु वा चरेत् ।
कामचारी म पापात्मा बीज तस्याशुभ भवेत् ।
अशुभ तद्भवेद्बीज शुद्धा योनिं न चार्हति ।
दूषयत्यपि ता योनिं शुना लीढ हविर्यथा ।
शूद्रयोनौ पतेद्बीज हाहाशब्दं द्विजन्मन ।
कुर्यात्पुरीषगर्तेषु पतितोऽस्मीति दु खित ।
मामध पातयत्येष पापात्मा काममोहित ।
अधोगतिं व्रजेत्क्षिप्रमिति शस्त्वा पतेत्तु तत् ।
आत्मा हि शुक्रमुद्दिष्ट दैवत परम महत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन निरुन्ध्याच्छुक्रमात्मन ।
आयुस्तेजो बल वीर्यं प्रज्ञा श्रीश्च महद्यश ।
पुण्य च मत्प्रियत्व च लभते ब्रह्मचर्यया ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्गृहस्थाश्रममाश्रित ।
पञ्चयज्ञपरैर्धर्म स्थाप्यते पृथिवीतले ।
साय प्रातस्तु ये सध्या सम्यङ्नित्यमुपासते ।
नाव वेदमयीं कृत्वा तरन्ते तारयन्ति च ।
यो जपेत्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
न सीदेत्प्रतिगृह्णान पृथिवीं च ससागराम् ।
ये चास्य दु स्थिता केचिद्ग्रहा सूर्यादयो दिवि ।
ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवा शुभकरास्तथा ।
यत्र यत्र स्थिताश्चैव दारुणा पिशिताशना ।
घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति न त द्विजम् ।
पुनन्तीह पृथिव्या च चीर्णवेदव्रता नरा ।
चतुर्णामपि वेदानां सा च राजन्गरीयसी ।
अचीर्णव्रतवेदा ये विकर्मपथमाश्रिता ।
ब्राह्मणा नाममात्रेण तेऽपि पूज्या युधिष्ठिर ।
किं पुनर्यस्तु सध्ये द्वे नित्यमेवोपतिष्ठति ।
शीलमध्ययन दान शौच मार्दवमार्जवम् ।
तस्माद्वेदाद्विशिष्टानि मनुराह प्रजापति ।
भूर्भुव स्वरिति ब्रह्म यो वेदपरम द्विज ।
स्वदारनिरतो दान्त स विद्वान्स च भूसुर ।
सध्यामुपासते विप्रा नित्यमेव द्विजोत्तमा ।
ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोक न सशय ।
सावित्रीमात्रसारोऽपि वरो विप्र सुयन्त्रित ।
नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ।
सावित्रीं चैव वेदांश्च तुलयातोलयन्पुरा ।
सदेवर्षिगणाश्चैव सर्वे ब्रह्मपुर सरा ।
चतुर्णामपि वेदाना सा हि राजन्गरीयसी ।
यथा विकसिते पुष्पे मधु गृह्णाति षट्पदा ।
समुत्सृज्य रस सर्वं निरर्थकमसारवत् ।
एव गृहीता सावित्री सर्ववेदे च पाण्डव ।

कामुकश्च (for कानीनश्च) G3 M4 तावुभौ (for तयोभौ) —(L 476) M4 आरूढपतितो ज्ञात —(L 477) G3 M4 निषिद्धा (for निकृष्टा) G1 श्वापदाद् (for श्वपचाद्) —(L 478) M2 सिक्त्वा शूद्रामुपाचरेत् —(L 480) G3 M4 शुद्ध- (for शुद्धा) —(L 481) M2 [ए]व तद् (for [अ]पि ता) G3 M4 दूषयत्येव त वह्नि, Madras ed शुद्धां हविर्भुजो ज्वालां (for the prior half) —(L 482) G3 तु तद्, M2 च तद्, M3 4 पतद् (for पतेद्) —(L 484) G2 माधव (sic) (for मामध) G2 पातयेन्नैष (for °यत्येष) —(L 485) M4 व्रजे (for व्रजेत्) G3 पतेत (for °तेत्तु) —(L 486) M2 अमृत दैवत पर (for the post half) —(L. 488) M4 महायश —(L 489) M2 पुण्यत्व (for पुण्य च) G2 M2 लभ्यते M4 ब्रह्मचर्यवान् (for °यया) —(L 491) T2 धरैर्, M2 रतैर् (for -परैर्) T2 M4 पृथिवीपते (for °तले) —(L 492) G3 एव (for साय) —(L 493) M2 स्नान (for नाव) G3 वेदमयां G3 M4 नाश्यति तरति च —(L 495) G2 नामीदेत् —(L 496) G3 M3 4 च स्युर् (for चास्य) T G2 सूर्योदयो G3 ग्रहा सूर्योदयादिव —(L 497) G3 ग्रहा, M3 शिव्या (for शिवा) G3 स्मृता (for तथा) —(L 498) G3 ये च (for चैव) —(L 499) G3 दपयति (for धर्ष°) —(L 500) G3 M2 हि (for [इ]ह) G3 M4 हि, M2 वै (for च) G1 -देव (for -वेद-) G2 M2 द्विजा (for नरा) — G3 M2–4 om. line 501 —(L 501) G1 2 हि (for च) —(L 502) M2 अचीर्णवेदव्रता ये T G1 -फलम् (for -पथम्) —(L 503) M4 नराधिप (for युधिष्ठिर) —(L 504) G3 M4 च (for तु) T M3 [अ]नतिष्ठति (T1 °ते), M4 [उ]पतिष्ठते —(L 506) T वेदान्, G3 वेद-, M4 एतान् (for वेदाद्) T G3 M4 विशिष्टान्वै (for °ष्टानि) —(L 507) T G1 निरत (T1 °तो) (for परम) —(L 509) G1 उपासिता G3 ये वै, M2 चैव (for विप्रा) M4 नियमेन (for नित्यमेव) —(L 511) G3 म- (for सु-) —(L 513) G3 M2–4 [अ]तुलयन् —(L 514) M2 4 देवा ऋषि- (for स देवर्षि) —(L 515) M2 जाता (for राजन्) — T1 G1 2 om line 517 —(L 518) M2 देवैर्वेदेषु पांडव (for the post half) —(L 519) G3 M4 एव हि (for तस्मात्तु) G2 सार (for प्राण) —(L 520) T2 G2 M2 निर्जिता

तस्मात्तु सर्ववेदानां सावित्री प्राण उच्यते ।
निर्जीवा हीतरे वेदा विना सावित्रिया नृप ।
नायम्रिजश्चतुर्वेदी शीलभ्रष्ट स कुत्सित ।
शीलवृत्तसमायुक्त सावित्रीपाठको वर ।
सहस्रपरमां देवीं शतमध्या दशावराम् ।
सावित्रीं जप कौन्तेय सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

त्रैलोक्यनाथ हे कृष्ण सर्वभूतात्मको ह्यसि ।
नानायोगपर श्रेष्ठ तुष्यसे केन कर्मणा ।

भगवानुवाच ।

यदि भारसहस्र तु गुग्गुल्वादि प्रधूपयेत् ।
करोति चेन्नमस्कारमुपहार च कारयेत् ।
स्तौति य स्तुतिभिर्मा च ऋग्यजु सामभि सदा ।
न तोषयति चेद्विप्रान्नाह तुष्यामि भारत ।
ब्राह्मणे पूजिते नित्य पूजितोऽस्मि न सशय ।
आक्रुष्टे चाहमाक्रुष्टो भवामि भरतर्षभ ।
परा मयि गतिस्तेषा पूजयन्ति च मा हि ते ।
यदह द्विजरूपेण वसामि वसुधातले ।
यस्तान्पूजयति प्राज्ञो मद्गतेनान्तरात्मना ।
तमह स्वेन रूपेण पश्यामि नरपुगव ।

कुब्जा काणा वामनाश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा ।
नावमान्या द्विजा प्राज्ञैर्मम रूपा हि ते द्विजा ।
ये केचित्सागरान्ताया पृथिव्या द्विजसत्तमा ।
मम रूप हि तेष्वेवमर्चितेष्वर्चितोऽस्म्यहम् ।
बहवस्तु न जानन्ति नरा ज्ञानबहिष्कृता ।
यथाह द्विजरूपेण वसामि वसुधातले ।
अवमन्यन्ति ये विप्रान्स्वधर्मात्पातयन्ति ते ।
प्रेषणे प्रेषयन्ते च शुश्रूषा कारयन्ति च ।
मृताश्चात्र परत्रेमान्यमदूता महाबला ।
निकृन्तन्ति यथाकाम सूत्रमार्गेण शिल्पिन ।
आक्रोशपरिवादाभ्यां ये रमन्ते द्विजातिषु ।
तान्मृतान्यमलोकस्थान्निपात्य पृथिवीतले ।
आक्रम्योरसि पादेन क्रूर सरक्तलोचन ।
अग्निवर्णैस्तु सदशैर्यमो जिह्वा समुद्धरेत् ।
ये च विप्रान्निरीक्षन्ते पापा पापेन चक्षुषा ।
अब्रह्मण्या श्रुतेर्बाह्या नित्य ब्रह्मद्विषो नरा ।
तेषां घोरा महाकाया वक्रतुण्डा महाबला ।
उद्धरन्ति मुहूर्तेन खगाश्चक्षुर्यमाज्ञया ।
य प्रहार द्विजेन्द्राय दद्यात्कुर्याच्च शोणितम् ।
अस्थिभङ्ग च य कुर्यात्प्राणैर्वा विप्रयोजयेत् ।
सोऽनुपूर्व्येण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ।

M3 वा (for हि) G3 M4 सावित्र्य(M4 °त्र्या)या —(L 521) G3 यो (for न) G3 M3 4 एव हि यश्चतुर्वेदी (G3 °दे) (for the prior half) M3 कुत्सित (for कुत्सित) —(L 522) G3 पारगो (for -पाठको) T1 नर (for वर) —(L 523) G3 शतावरा (for दशावराम्) —(L 524) M4 प्रणाशनीं —(L 525) T1 वार्ष्णेय, G3 M3 4 भो कृष्ण —(L 526) G3 M3 4 -योगधर (for °पर) G3 श्रेष्ठस् G3 M4 येन (for केन) —(L 527) G2 गुग्गुलादि, G3 °ल्वादि, M3 3 °ल्वादि G1 प्रदीपयेत् (for प्रधू°) —(L 528) G3 M3 4 च (for चेन्) G3 M4 उपकारांश्, M3 °हारांश् —(L 529) G3 पूजयन्, M2 4 पूजयेत् (for स्तौति य) M3 चैव (for मां च) G3 M3 4 तथा (for सदा) —(L 532) M4 आक्रुष्टे चाहमाक्रुष्टो —(L 533) G1 2 परा गतिर्मयि तेषां, M3 परा मयि कृता पूजा G3 M4 हि (for च) G3 च (for हि) M3 न तान्सकृत्, Kumbh ed द्विज हि ये (for च मां हि ते) —(L 534) T यदा, M2 यथा (for यद्) G1 M3 चरामि (for वसामि) —(L 535) G3 यस्ताव (for यस्तान्) G3 भक्तेन (for गतेन) —(L 537) G3 M3 4 काणा कुब्जा (by transp) T G1 2 दरिद्र —(L 538) T G1 3 नावमन्या T1 M3 4 रूप —(L 540) G3 M4 रूपेषु (for रूप हि) G3 M4 [ऽ]भव (for ऽस्म्यहम्) —(L 541) M4 नराज्ञानतिमिरेण (for न जानन्ति नरा ज्ञान) —(L 542) G3 M4 यथा हि, Kumbh ed यदह (for यथाह) —(L 543) G3 M4 विकर्मा पादयति च, M3 8 (inf lin) विकर्मोत्पादयति च (for the post half) —(L 544) G3 M4 प्रेषयते च सतत (for the prior half) T3 G1 M3 शुश्रूषां —(L 545) T2 G3 M4 मृतास्तान्नरपत्रेण (for the prior half) —(L 546) M3 8 (inf lin) यथाकाङ (for °काम) G3 M2-4 सूत्रमात्रेण —(L 548) T दूतान् (for मृतान्) G3 M4 धरणीतले (for पृथिवी°) —(L 549) T3 क्रूरा, G3 M3 4 क्रुद्धा (for क्रूर) T2 M2 4 लोचना — M4 om lines 550–553 —(L 550) T G1 2 सदशैर्, M3 सदंशैर् G2 समुच्चरेत् —(L 552) G3 न ते (for श्रुतेर्) —(L 553) G3 M3 8 (inf lin) वज्रतुण्डा (for वक्र°) —(L 554) M3 काकाश्च (for खगाश्च) —(L 556) G3 आशाभग T G1 [अ]पि (for वि) —(L 557) T1 पूर्वेण (for पूर्व्येण) M2 यात्येव, M3 यात्येव (for यातीमान्) —(L 558) T G2 शूल्मारोप्यते पश्चाज्, G1 शूला

शूलमारोपितो गत्वा ज्वलने परिपच्यते ।
बहुवर्षसहस्राणि पच्यमानस्त्ववाक्शिरा ।
नावमुच्येत दुर्मेधा न तस्य क्षीयते गति ।
ब्राह्मणायाविचार्यैवं व्रजन्वै वधकाङ्क्षया ।
शतवर्षसहस्राणि तामिस्रे परिपच्यते ।
उत्पाद्य शोणित गात्रात्सरम्भान्मतिपूर्वकम् ।
स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ।
तस्मान्नाकुशल ब्रूयान्न शुष्का गिरमीरयेत् ।
न ब्रूयात्परुषा वाणीं न चैवैतानतिक्रमेत् ।
ये विप्राञ्श्रद्धया वाचा पूजयन्ति नरोत्तमा ।
अर्चितश्च ततश्चैव तैर्भवामि न सशय ।
तर्जयन्ति च ये विप्रान्क्रोशयन्ति च भारत ।
आक्रुष्टस्तर्जितश्चाह तैर्भवामि न सशय ।
यश्चन्दनैश्चागरुधूपदीपै-
रभ्यर्चयेत्काष्ठमयीं ममार्चाम् ।
तेनार्चितो नैव भवामि सम्य-
ग्विप्रार्चनादस्मि समर्चितोऽहम् ।
विप्रप्रसादाद्धरणीधरोऽह
विप्रप्रसादादसुराञ्जयामि ।
विप्रप्रसादाच्च सदक्षिणोऽह
विप्रप्रसादादजितोऽहमस्मि ।

Colophon

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवेश दैत्यघ्न पर कौतूहल हि मे ।
एतत्कथय सर्वज्ञ त्वद्भक्तस्य च केशव ।
मानुषस्य च लोकस्य धर्मलोकस्य चान्तरम् ।
कीदृश किंप्रमाण वा किमधिष्ठानमेव च ।
तरन्ति मानुषा देव केनोपायेन माधव ।
त्वगस्थिमाससनिर्मुक्ते पञ्चभूतविवर्जिते ।
कथयस्व महादेव सुखदु खमशेषत ।
जीवस्य कर्मलोकेषु कर्मभिस्तु शुभाशुभै ।
अनुबद्धस्य तै पाशैर्नीयमानस्य दारुणै ।
मृत्युदूतैर्दुराधर्षैर्वीरैर्घोरपराक्रमै ।
वध्यस्याक्षिप्यमाणस्य विद्रुतस्य यमाज्ञया ।
पुण्यपापकृत निष्ठेत्सुखदु खमशेषत ।
यमदूतैर्दुराधर्षैर्नीयते वा कथ पुन ।
किं वा तत्र गता देव कर्म कुर्वन्ति मानवा ।
कथ धर्मपरा यान्ति देवताद्विजपूजका ।
कथ वा पापकर्माणो यान्ति प्रेतपुर नरा ।

दानेपि ये पश्चात् (for the prior half) G3 M1 ज्वलने-नापि दह्यते, M2 3 ज्वा(M3 [inf lin] जा)लेन तु निवर्तते — (L 559) M1 पश्यमानस् (for पच्य°) M2 चर्च्यमान स्त्ववाक्शिर — (L 560) G1 च मुच्यति, G3 M4 [अ]वमुचति, M2 3 [अ]वमुच्यति (for °च्येत) T1 क्रियते, G2 [आ]क्षीयते (for क्षी°) T1 G2 M2 मति (for गति) — (L 561) G1 विचार्येव, G3 [अ]नुकुलते, M2 पशुर्वैव, M3 [अ]नगूर्येव, M1 [अ]प कार्येव (for [अ]विचार्यैव) G3 पुण्यो, M2 3 सरमाद्, M1 व्रजति (for व्रजन्वै) — (L 563) M2 3 शत (for शत) G1 च्यते (for पच्यते) — (L 564) M2 3 यातेव (for यातीमान्) — (L 565) T1 दस्येद्गिर (by transp), G1 दस्येकचित् — (L 566) T G2 M3 [ए]तान् (for [ए]तान्) — (L 567) G2 M1 शुद्धया Kumbh ed श्लक्ष्णया (for श्रद्धया) M2 पूरयन्ति (for पूज°) G3 नरोत्तम — (L 568) M2 4 स्तुतश्च (for ततश्च) G3 M2 4 युधिष्ठिर (for न सशय) — (L 569) G3 न पूजयन्ति ये विप्रान् T1 G1 क्रोधयन्ति (for क्रोश°) — (L 571) M1 सागरु (for चागरु-) — (L 572) G1 काष्ठमयां, M2 लोहमयीं T2 महार्चा — (L 573) G3 मन्य (for सम्यग्) — (L 574) M2 corrupt G3 M1 विप्रार्चनादर्चितोह भवामि — (L 577) G1 सु (for स) — (L 578) G3 दयितो (for अजितो) — Colophon — *Sub-parvan* T G1 2 M2-4 वैष्णवधर्म — *Adhy name* M2 कृत्याकृत्यविधि — *Adhy no* T1 87, T2 G1 2 86, G3 98, M2 4, M3 85, M1 97 — (L 579) T G3 कौतुहल — (L 580) G3 M2 4 जनार्दन (for च केशव) — M1 om lines 581-583 — (L 581) G3 M2 मनुष्यस्य — (L 582) T वै, M2 च (for वा) G3 वा (for च) — (L 583) G3 केन वा (for मानुषा) — (L 584) M2 निर्मुक्ते M1 मानुष्ये च विनिर्मुक्ते (for the prior half) — (L 586) T2 G3 M2 3 जीवस्य स(G3 य)मलोके तु (M3 °केषु) (for the prior half) G3 च (for तु) — M1 om lines 587-590 — (L 587) G2 बद्धस्तु, G3 रूपस्य (for °बद्धस्य) G2 नीयमानस्तु — G1 om (hapl) from the post half of line 588 up to the prior half of line 591 — (L 589) T1 G2 बद्धस्याप्यप्रमाणस्य (for the prior half) T2 M2 विधूतस्य (for विद्रु°) — (L 590) G2 कृता, G3 कृतस् (for कृत) M2 पुण्यपापै कथ निष्ठेद्, Kumbh ed °पापकृदातिष्ठेत् (for the prior half) — (L 592) M2 गता देवा, M1 महादेव — (L 593) G3 M2 4 धर्मरता

कि रूप कि प्रमाण वा वर्ण को वाग्य केशव ।
जीवस्य गच्छतो नित्य यमलोक ब्रवीहि मे ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्त यन्मा त्व परिपृच्छसि ।
तत्तेऽह कथयिष्यामि मद्भक्तस्य नरेश्वर ।
षडशीतिसहस्राणि योजनाना युधिष्ठिर ।
मानुष्यस्य च लोकस्य यमलोकस्य चान्तरम् ।
न तत्र वृक्षच्छाया वा न तटाक सरोऽपि वा ।
न वाप्यो दीर्घिका वापि न कूपो वा युधिष्ठिर ।
न मण्डप सभा वापि न प्रपा न निकेतनम् ।
न पर्वतो नदी वापि न भूमेर्विवर क्वचित् ।
न ग्रामो नाश्रमो नापि नोद्यान वा वनानि च ।
न किंचिदाश्रयस्थान पथि तस्मिन्युधिष्ठिर ।
जन्तोर्हि प्राप्तकालस्य वेदनार्तस्य वै भृशम् ।
करणैस्त्यक्तदेहस्य प्राणै कण्ठगतै पुन ।
शरीराच्चाल्यते जीवो ह्यवशो मातरिश्वना ।
निर्गतो वायुभूतस्तु षट्कोशात्तु कलेवरात् ।
शरीरमन्यत्तद्रूप तद्वर्ण तत्प्रमाणकम् ।
अदृश्य तत्प्रविष्टस्तु सोऽप्यदृष्टेन केनचित् ।
सोऽन्तरात्मा देहवतामष्टाङ्गो यस्तु सचरेत् ।
छेदनाद्भेदनाद्दाहात्ताडनाद्वा न नश्यति ।
नानारूपधरैर्घोरै प्रचण्डैश्चण्डसाधनै ।
नीयमानो दुराधर्षैर्यमदूतैर्यमाज्ञया ।
पुत्रदारमयै पाशै सनिरुद्धोऽवशो बलात् ।
स्वकर्मभिश्चानुगत कृतै सुकृतदुष्कृतै ।
आक्रन्दमान करुण बन्धुभिर्दु खपीडितै ।
त्यक्त्वा बन्धुजन सर्व निरपेक्षस्तु गच्छति ।
मातृभि पितृभिश्चापि भ्रातृभिर्मातुलैस्तथा ।
दारै पुत्रैर्वयस्यैश्च रुदद्भिस्त्यज्यते पुन ।
अदृश्यमानस्तैर्दीनैरश्रुपूर्णमुखेक्षणै ।
स्वशरीर परित्यज्य वायुभूतस्तु गच्छति ।
अन्धकारमपार त महाघोर तमोवृतम् ।
दु खान्त दुष्प्रतार च दुर्गम पापकर्मणाम् ।
दु सहाय दुरन्त च दुर्निरीक्ष दुरासदम् ।
दुरापमतिदु ख च पापिष्ठाना नरोत्तम ।
ऋषिभि कथ्यमान तत्पारपर्येण पार्थिव ।

(for °परा) G_3 $M_{2.4}$ देवत (for देवता) —(L 594) G_3 M_4 प्रेत (for पाप-) —(L 595) G_2 वै (for the first वा) —(L 596) M_2 यमलोके —After line 596, M_4 ins

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्त सुरश्रेष्ठ पाण्डवेन महात्मना ।
प्रत्युवाच नरश्रेष्ठ धर्मराज जनार्दन ।

—(L 597) G_3 M_{2-4} -वत्त्व (for -वृत्त) $M_{2.4}$ मा (for मा) —(L 598) G_3 न सशय (for नरेश्वर) —(L 599) G_3 M_3 सहस्राणां M_3 योजनानि G_3 M_4 स्थानानि च (for युधिष्ठिर) —(L 600) T M_2 मानुषस्य —(L 601) G_3 तस्य (for तत्र) M_4 च (for the first वा) —(L 602) G_1 च कूपो, G_3 कूपा वा, M_4 कूपा वा (for कूपो वा) —(L 603) $G_{1.2}$ वा (for the second न) G_3 M_4 निवेशन (for निकेतनम्) —(L 605) T_2 चाश्रमो, M_{2-4} नाश्रमो G_3 नोद्यानानि वनानि च, $M_{2.4}$ नोद्यान काननानि वा (for the post. half) —(L 606) T_1 G_3 विश्रम-, M_2 विश्रम, M_4 आश्रम- (for य) M_4 किंचिद् (for स्मिन्युधिष्ठिर) —(L 607) G_1 $M_{2.4}$ न- (for हि) —(L 608) M_4 प्राणैस्तु G_1 M_2 त्यक्त (for त्यक्त-) —(L 609) T_1 नोदितो, G_2 चाल्यते, $M_{2.4}$ च्याव्यते (for चाल्यते) —(L 610) G_3 M_4 षट्कोशिक- (for षट्कोशात्तु). —After line 610, G_3 ins

त्वगस्थिस्नायुमज्जानि स्वमांसरुधिराणि च ।

—(L 611) T तत्प्रमाणवत्, $G_{1.2}$ °णत —(L 612) G_2 अदृश्यम् T G_1 त, G_3 M_{2-4} म- (for तत्) T G M_4 [अ]दृष्टो न (for °ष्टेन) —(L 614) G_3 M_3 छेदनाद्दहनाद्भेदात्, M_2 स देहच्छेदनाद्दाहात् (for the prior half) G_3 M_4 वि- (for न) —(L 615) G_3 दुष्टशासनै, M_4 चंडविक्रमै (for °साधनै) —(L 616) G_3 $M_{2.4}$ ह्री(M_4 हि)यमाणो (for नीयमानो) —(L 617) $M_{3.4}$ स (for सु) G_3 M_4 [ऽ]वशाद् (for ऽवशो) —(L 618) T_2 [अ]प्यनुग, M_4 [अ]नुगते G_3 M_3 कर्मभिश्चाप्यनुगत (for the prior half) M_3 स्वकै (for कृतै) —(L 619) $G_{2.3}$ आक्रंद्यमान —(L 620) M_4 निरपेक्ष —(L 621) G_3 $M_{2.4}$ [ए]व (for [अ]पि) —(L 622) G_3 पुत्रैर्वयस्यैर्दारैश्च T G_1 त्यजते —(L 623) T दारैर् (for दीनैर्) —(L 625) G_2 M_3 महाघोर —(L 626) G_3 M_3 दु खार्त M_4 दुष्प्रकार $M_{2.3}$ -नर्गम Madras ed दुष्प्रवार च दुर्गम (for the post half) —(L 627) G_3 M_4 दुस्सह यद् (for दुस्सहाय) —(L 628) G_1 अपि (for अति-) $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ दुर्ग (for दुःख) —(L 629) T_2 $G_{1.2}$ M_3 त (for नत्) —(L 630) G_1 M_3 श्रूयमान, G_3 M_4

त्रास जनयति प्राय श्रूयमाणं कथास्वपि ।
अवश्य चैव गन्तव्य तदध्वान युधिष्ठिर ।
प्राप्तकालेन सत्यज्य बन्धून्भोगान्धनानि च ।
जरायुजैरण्डजैश्च स्वेदजैरुद्भिज्जैस्तथा ।
जङ्गमै स्थिरजैश्चैव गन्तव्य यमसादनम् ।
देवासुरैर्मनुष्याद्यैर्वैवस्वतवशानुगै ।
स्त्रीपुनपुंसकैश्चापि पृथिव्या जीवमश्रितै ।
मध्यमैर्युवभिर्नापि वालैर्वृद्धैस्तथैव च ।
जातमात्रैश्च गर्भस्थैर्गन्तव्य स महापथ ।
पूर्वाह्णे वापराह्णे वा सध्याकालेऽथ वा पुन ।
प्रदोषे वार्धरात्रे वा प्रत्यूषे वाप्युपस्थिते ।
प्रवासस्थैर्वनस्थैर्वा पर्वतस्थैर्जलस्थितै ।
क्षेत्रस्थैर्वा नभःस्थैर्वा गृहमध्यगतैरपि ।
भुञ्जद्भिर्वा पिबद्भिर्वा खादद्भिर्वा नरोत्तम ।
आसीनैर्वा स्थितैर्वापि शयनीयगतैरपि ।
जाग्रद्भिर्वा प्रसुप्तैर्वा गन्तव्यस्तु महापथ ।
मृत्युदूतैर्दुराधर्षै प्रचण्डैश्चण्डशासनै ।
आक्षिप्यमाणा ह्यवशा प्रयान्ति यमसादनम् ।
क्वचिद्भीतै क्वचित्त्रस्तै प्रस्खलद्भि क्वचित्क्वचित् ।
क्रन्दद्भिर्वेदनार्तैस्तु गन्तव्य यमसादनम् ।
निर्भर्त्स्यमानैरुद्विग्नैर्विधूतैर्भयविह्वलै ।
तुद्यमानशरीरैश्च गन्तव्य तर्जनै सदा ।
कण्टकाकीर्णमार्गेण तप्तवालुकपांसुना ।
दह्यमानैस्तु गन्तव्य नरैर्दानविवर्जितै ।
काष्ठोपलशिलाघातैर्दण्डोल्मुककशाङ्कुशै ।
हन्यमानैर्यमपुर गन्तव्य धर्मवर्जितै ।
मेद शोणितपूयार्द्रैर्वक्त्रैर्गात्रैश्च सव्रणै ।
दग्धक्षतजकीर्णैश्च गन्तव्य जीवघातकै ।
क्रन्दद्भिश्च रुदद्भिश्च क्रोशद्भिश्चापि विस्वनम् ।
वेदनार्तैश्च कूजद्भिर्विक्रोशद्भिश्च विस्वरम् ।
वेदनार्तै पतद्भिश्च गन्तव्य जीववातकै ।
भग्नपादोरुहस्ताङ्गैर्भग्नदन्तशिरोधरै ।
छिन्नकण्ठोष्ठनासैश्च गन्तव्य जीवघातकै ।
शक्तिभिर्भिण्डिपालैश्च शङ्कुतोमरसायकै ।
तुद्यमानैस्तु शूलाग्रैर्गन्तव्य जीवघातकै ।
श्वभिर्व्याघ्रैर्वृकै काकैर्भक्ष्यमाणा समन्तत ।
तुद्यमानाश्च गच्छन्ति राक्षसैर्मांसखादिभि ।
महिषैश्च मृगैश्चापि सूकरै पृषतैस्तथा ।

°माण — (L 631) M₁ गन्तव्यस् T₁ G₂ तथाध्वान, G₃ M₁ तदध्वा तु — (L 632) T₂ भोग — (L 633) G₁ अण्डजैश्चैव (hypermetric), G₃ M₃ चाण्डजैश्च G₂ M₃ दद्भिस्तु G₃ अपि (for तथा) — (L 634) G₁ M₃ जगम- G₂ M₁ सर्वैश्च (for -जैश्चैव) G₂ M₂ ₃ गन्तव्य हि यमालय — G₁ repeats line 635 after line 649 — (L 635) M₂ देवासुर- — (L 636) T₂ G₁, ₂ मस्थिनै (for -मश्रितै) — (L 637) G₁ M₂ ₃ यौवनैर्, G₂ यावनैर् (for युवभिर्) G₃ M₁ वालै (G₃ °स्थै) वृद्धैर्वापि (by transp) M₂ [अ]पि (for [ए]व) — (L 638) T₁ तु (for स) M₂ -पथ (for पथ) — (L 639) M₂ च (for the first वा) G₃ सधि-काले G₁ यथा (for ऽथ वा) — (L 640) M₁ च (for the first वा) — (L 641) G₃ वन- (for जल-) — (L 642) T₂ G₁ M₂ स्थलस्थैर्, G₃ ग्रह°, M₁ कुल° (for नभ°) Some MSS ग्रहमध्य — (L 643) G₃ M₁ लिखद्भिर् (for पिब°) M₂ नराधिप (for नरोत्तम) — (L 644) G₃ गतैर् (for स्थितैर्) — (L 645) G₃ सु, M₂ ₄ स (for तु) — (L 646) G₃ प्रसिद्धैश्च (for प्रचण्डैश्) G₃ M₁ विक्रमै (for -शासनै) — (L 647) M₁ विवशा, Madras ed विवश (for ह्यवशा) G₃ आक्षिप्यमाणो ह्यवश (for the prior half) M₂ ₄ याति शीघ्र यमालय — (L 648) T G₁ ₂ स्थितै (for भीतै) — (L 650) G₃ M₂ ₄ विद्रुतैर्, Madras ed विधृतैर् (for विधूतैर्) — (L 651) G₃ M₁ कल्प्यमान- (for तुद्य°) G₃ M₂ ₄ तु (for च) G₃ M₂–₄ स्त्रीजितै, Kumbh ed तर्जितैस् (for तर्जनै) T G₁ ₂ तथा (for सदा) — (L 653) G₃ M₁ मतव्यो (for गन्तव्य) — (L 654) T G दग्धोल्मुक- (for दण्डो°) — (L 655) T G₁ M₂ ₃ न्हन्यमानैर् (T₁ °न) (for हन्य°) — (L 656) M₂ वक्त्र (for वक्त्रैर्) G₃ M₁ सूपणै (for सव्रणै) — (L 657) T₂ दत (for दग्ध) G₂ ₃ M₂ ₄ दग्ध(G₃ दड)क्षतव्रणा(M₂ °जा)-कीर्णैर् (for the prior half) — G₁ ₂ om line 658 — (L 658) T₁ सिक्तद्भिश् (for क्रन्द°) M₂ आक्रन्दैश्च कूजद्भिर् (for the prior half) T₁ M₃ ₄ विस्वर M₂ विक्रोशद्भिश्च विस्वनै — After line 658, T₂ reads line 660, repeating it in its proper place G₃ M₂ ₄ om (hapl) line 659 — (L 659) M₃ वेदनार्थैश् G₁ क्रोशद्भिश्चैव विस्वर (for the post half) — G₃ om (hapl) lines 661–664 — (L 661) M₂ ₃ -हस्ताग्रैर् Kumbh. ed -जघा- (for -दन्त-) — (L 662) G₁ -कठोर (for कण्ठोष्ठ-) G₂ M₂ छि(M₂ भि)न्नकर्णोष्ठनासैश्च — (L 663) G₂ शक्ति- (for शङ्कु) — (L 664) T₁ G₁ M₁ तुद्यमानस्तु — (L 665) G₃ ककैर् (for काकैर्) — (L 666) M₂ तु

भक्ष्यमाणैस्तदध्वान गन्तव्य मासखादिभि ।
सूचीसुतीक्ष्णतुण्डाभिर्मक्षिकाभि समन्तत ।
तुद्यमानैस्तु गन्तव्य पापिष्ठैर्वालघातकै ।
विस्रब्ध स्वामिन मित्र स्त्रिय वा घ्नन्ति ये नरा ।
शस्त्रैर्निर्भिद्यमानैस्तैर्गन्तव्य यमसादनम् ।
घातयन्ति च ये जीवान्दु खमापादयन्ति च ।
राक्षसैश्च श्वभिश्चैव भक्ष्यमाणा व्रजन्ति ते ।
ये हरन्ति च वस्त्राणि शय्या प्रावरणानि च ।
ते यान्ति विद्रुता नग्ना पिशाचा इव तत्पथम् ।
गाश्च धान्य हिरण्य च बलात्क्षेत्रगृह तथा ।
ये हरन्ति दुरात्मान परस्व पापकारिण ।
पाषाणैरुल्मुकैर्दण्डै काष्ठघातैश्च झर्झरै ।
हन्यमानै क्षताकीर्णैर्गन्तव्य तैर्यमालयम् ।
ब्रह्मस्व ये हरन्तीह नरा नरकनिर्भया ।
आक्रोशन्तीह वा नित्य प्रहरन्ति च ये द्विजान् ।
शुष्ककण्ठा निरन्द्धास्ते छिन्नजिह्वाक्षिनासिका ।
पूयशोणितदुर्गन्धा भक्ष्यन्ते काकजम्बुकै ।
चण्डालैर्भीषणैश्चण्डैस्तुद्यमाना समन्तत ।
क्रोशन्त करुण घोर गच्छन्ति यमसादनम् ।
तत्र चापि गता पापा विष्टाकूपेष्वनेकश ।
जीवन्तो वर्षकोटीस्तु क्लिश्यन्ते वेदनार्दिता ।
ततश्च मुक्ता कालेन लोके चास्मिन्नराधमा ।
विष्टाक्रिमित्व गच्छन्ति जन्मकोटिशत नृप ।
विद्यमानधनैर्यस्तु लोभदम्भानृतान्वितै ।
श्रोत्रियेभ्यो न दत्तानि दानानि कुरुपुगव ।
श्रीवापाशनिबद्धास्ते हन्यमानाश्च राक्षसै ।
क्षुत्पिपासाश्रमार्तास्तु यान्ति प्रेतपुर नरा ।
अदत्तदाना गच्छन्ति शुष्ककण्ठास्यतालुका ।
अन्न पानीयमहित प्रार्थयन्त पुन पुन ।
स्वामिन्बुभुक्षातृष्णार्ता गन्तु नैवाद्य शक्नुम ।
ममान्न दीयतां स्वामिन्पानीय दीयता मम ।
इति ब्रुवन्तस्तैर्दूतैर्यापयन्ति यमालयम् ।

वैशपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचन विष्णो पपात भुवि पाण्डव ।
नि सज्ञोऽपि भयग्रस्तो मूर्छया समभिप्लुत ।

(for च) and -घातिभि (for खादिभि) — G_1 om (hapl.) lines 667–668 — (L 667) T G_2 M_8 माहिषैश्च, G_3 व्याघ्रैश्चापि (for महिषैश्च) G_8 महिषैस्, M_2 वृषभैस्, M_4 नवधैस्, Madras ed जम्बुकैस् (for वृषतैस्) M_4 तदा (for तथा) — (L 668) M_2 तत्रा ध्वान (for तदध्वान) T_1 G_2 M_8 भक्ष्यमाणास्तथा(G_2 °द-, M_8 °दा)ध्वान (for the prior half) M_2 घातिभि° (for -खादिभि) — (L 669) G_8 सूचिभिस् (for सूचीसु-) T -तुण्डाग्रैर् (for °भिर्) — (L 670) $M_{8,4}$ मधु (for वाल) G_2 M_2 पापिष्ठै(M_2 °भि)र्मधुघातिभि (for the post half) — (L 671) G_8 M_4 विश्वस्त (for विस्रब्ध) — (L 672) $M_{2,4}$ तु (for तैर्) G_8 M_4 तैर्यमक्षय, M_2 तैर्यमालय (for यमसादनम्) — (L 673) G_8 वाता (for जीवान्) T_1 G_1 पापा दु खाल्लभति च (for the post half) — (L 674) Madras ed पिशाचैश्च (for श्वभिश्चैव) T M_2 च (for ते) — (L 675) G_8 $M_{2,4}$ [इ]ह (for च) T_2 G_2 M_8 शय्यां — (L 676) T_1 पद्र, G_2 M_8 पुर (for पथम्) — (L 677) M_2 गां M_2 वा (for the second च) G_1 बालाद्, G_8 तिलं, M_2 बाल-, M_8 खल (for बलात्) G_8 M_{2-4} क्षेत्र (for क्षेत्र) — (L 678) G_8 -कर्मण, M_2 -कर्मिण (for -कारिण) — (L 679) G_2 कशाघातैश्, M_2 काष्ठपातैश्, M_8 काष्ठाघातैश् $G_{1,8}$ जझरै, M_4 जर्जरै — (L 681) G_8 M_4 पातिन (for निर्भया) — (L 682) M_2 आक्रोशयाति ये नित्य (for the prior half) G_3 जनान् (for द्विजान्) — (L 683) M_4 उष्णवणा (for शुष्ककण्ठा) — (L 684) T_2 G_8 $M_{2,8}$ दिग्धांगा (for -दुर्गन्धा) G_3 $M_{2,4}$ भक्ष्यमाणाश्च जम्बुकै (for the post half) — (L 685) G_8 M_4 निघृणैश् (for भीषणैश्) M_2 शुद्धमाना° (sic) (for तुद्य°) — (L 686) M_2 क्रोशति — (L 687) G_8 M_4 अत्र पतिता पापा (for the prior half) — (L 688) T_2 G_8 M_4 मज्जन्तो (G_8 °ति, M_4 °ते), G_3 पात्यन्ते, M_2 कूजते (for जीवन्तो) G_8 च (for तु) $M_{2,4}$ छिद्यतो, M_8 क्लिश्यन्ते G_1 वेदनाच्चत, G_3 देवता दिता — (L 689) G_8 M_4 नराधिप (for °धमा) — (L 690) G_8 शतान्यपि (for -शत नृप) — (L 691) $M_{8,4}$ येस् (for यस्) T_1 G_3 विद्यमाने धने येस्तु (for the prior half) G_8 लोभदम्भानृतैरपि (for the post. half) — (L 692) G_8 M_2 दानानि बहुधा नृप (for the post half) — M_4 om lines 693–695 — (L 693) G_8 ग्रीवापाशैर् M_2 निबद्धास् — (L 695) G_2 -कर्णास्य-, G_8 कठास्थि- (for -कण्ठास्य-) — (L 696) M_4 प्रार्थयन्ति — (L 697) G_8 M_4 भ्रातैर् (for स्वामिन्) — (L 698) M_4 स्वादु (for स्वामिन्) G_8 M_4 इति (for मम) — (L 699) M_4 ब्रुवाणांस् G_1 $M_{2,8}$ ते, G_8 M_4 तान् (for तैर्) T_2 G_8 M_4 दूता, M_2 दूतान् T_2 G_8 M_4 प्रापयाति, G_1 M_8 धाव°, M_2 पापा यांति (for यापयन्ति) — (L. 701) M_8 भयात् (for भय).

ततो लब्ध्वा शनैः सज्ञां समाश्वस्तोऽच्युतेन स ।
नेत्रे प्रक्षाल्य तोयेन भूयः केशवमब्रवीत् ।
भीतोऽस्म्यहं महादेव श्रुत्वा मार्गस्य विस्तरम् ।
केनोपायेन तन्मार्गं तरन्ति पुरुषाः सुखम् ।

भगवानुवाच ।

इह ये धार्मिका लोके जीवघातविवर्जिताः ।
गुरुशुश्रूषणे युक्ता देवब्राह्मणपूजकाः ।
अस्मान्मानुष्यकालोकात्सभार्याः सहबान्धवाः ।
यमध्वानं तु गच्छन्ति यथावत्तं निबोध मे ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ।
ये प्रयच्छन्ति विद्वद्भ्यस्ते सुखं यान्ति तत्पथम् ।
अन्नं ये च प्रयच्छन्ति ब्राह्मणेभ्यः सुसंस्कृतम् ।
श्रोत्रियेभ्यो विशेषेण प्रीत्या परमया युताः ।
ते विमानैर्महामानो यान्ति चित्रैर्यमालयम् ।
सेव्यमाना वरस्त्रीभिरप्सरोभिर्महापथम् ।
ये च नित्यं प्रभाषन्ते सत्यं निष्कल्मषं वचः ।
तेऽपि यान्त्यमलाभ्राभैर्विमानैस्तं यमालयम् ।

कपिलाद्यानि पुण्यानि गोप्रदानानि ये नराः ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ।
ते यान्त्यमलवर्णाभैर्विमानैर्वृषयोजितैः ।
वैवस्वतपुरं प्राप्य अप्सरोभिर्निषेविताः ।
उपानहौ च छत्रं च शयनान्यासनानि च ।
विप्रेभ्यो ये प्रयच्छन्ति वस्त्राण्याभरणानि च ।
ते यान्त्यश्वैर्वृषैर्वापि कुञ्जरैरप्यलंकृताः ।
धर्मराजपुरं रम्यं सौवर्णच्छत्रशोभिताः ।
ये च भक्ष्याणि दास्यन्ति भोज्यं पेयं तथैव च ।
स्निग्धान्नान्यपि विप्रेभ्यः श्रद्धया परया युताः ।
ते यान्ति काञ्चनैर्यानैः सुखं वैवस्वतालयम् ।
वरस्त्रीभिर्यथाकामं सेव्यमानाः सहस्रशः ।
ये च क्षीरं प्रयच्छन्ति घृतं दधि गुडं मधु ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नेन श्रद्दधानाः सुसंस्कृताः ।
चक्रवाकप्रयुक्तैस्तु यानैः रुक्ममयैः शुभैः ।
यान्ति गन्धर्ववादित्रैः सेव्यमाना यमालयम् ।
ये फलानि प्रयच्छन्ति पुष्पाणि सुरभीणि च ।
हंसयुक्तैर्विमानैस्तु यान्ति धर्मपुरं नराः ।

G2 M2 4 भयम (for ऽपि भव-) G3 M4 नितरां भयविह्वल (for the post half) —(L 702) M2 पुनः भग (for शनैः सज्ञां) T1 G1 समाश्वास्तो — Before line 701, MSS ins युधिष्ठिर उवाच —(L 704) G3 वाक्यं तु, M4 वाक्यस्य (for मार्गस्य) —(L 705) G3 M4 दानेन (for [उ]पायेन) M4 यं मार्गं (for तन्मार्गं) —(L 706) M4 य इमे (for इह ये) G M3 घातक (for घातवि) —(L 707) G3 M2 शुश्रूषया —(L 708) G2 3 M4 अस्मान्मनुष्यलोकात्ते (for the prior half) G3 च स (for सह) M4 ससहाया सबान्धवा (for the post half) —(L 709) G1 तदध्वानं, G2 तम°, M4 यमा° (for यम°) G3 M4 ते यान्ति (for गच्छन्ति) —(L 710) T G1 प्रच्छन्नानि (for प्रदानानि) G1 3 पाण्डव (for पार्थिव) —(L 711) T G M2 विप्रेभ्यस्तु (for विद्वद्भ्यस्) G3 मुख्य (for सुखं) T1 G3 M4 पथम् (for त्पथम्) —(L 712) G3 M4 च ये (by transp) M2 तु (for सु) —(L 713) G3 M2 4 भक्त्या (for प्रीत्या) —(L 715) T1 [अ]प्सरस्त्रीभिर्, M3 पर (for वर°) G3 M4 अङ्गनाभिर् (for अप्सरो°) G3 M4 महापथि, M2 समन्ततः (for महापथम्) —(L 716) G3 M4 प्रियं (for सत्यं) —(L 717) M2 च (for ऽपि) G3 M4 ते च यान्त्यमलाभ्रा(M4 °भ्र)भैर्, Kumbh ed ते यान्त्यमलवर्णाभैर् (for the prior half) M2 3 तु (for तं) T1 G1 M2 (inf lin) विमानैर्वृषयोजितैः (for the post half) —(L 718) G3 M4 कपिलादीनि दानानि श्रद्धायुक्ताश्च ये नराः —(L 720) G3 M2 4 [आ]दित्य (for [अ]मल) T2 G3 M4 हेमभूषितैः, Madras ed हेमभूषणैः (for वृषयोजितैः) —(L 721) M2 वैवस्वत G3 M2 4 रम्यम् (for प्राप्य) Madras ed निषेवितः —(L 724) G3 चैव (for वापि) M4 ते यान्त्यादित्यवर्णाभैः (for the prior half) G3 M4 चापि, M2 वापि (for अपि) G3 M2-4 °लंकृतैः —(L 725) G3 M4 धनदस्य (for धर्मराज-) G2 सुवर्ण-, G3 सौवर्ण G3 M4 भूषिता —(L 726) M2 च पार्थिव (for तथैव च) —(L 727) G3 स्निग्धता च, M2 4 स्निग्धान्नं च (for °न्नानि) T1 G1 शुद्धया (for श्र°) —(L 728) G3 M4 वैवस्वतक्षयं —(L 729) T2 G3 वार- (for वर-) G3 M4 युवतिभिः (for यथाकामं) G3 M4 समततः (for सहस्रशः) —(L 730) M2 3 गुळं, M2 (inf lin) क्षीरं (for घृतं) G1 2 M2 (inf lin) 4 गुळं, M2 3 घृतं (for गुडं) —(L 731) G3 M4 प्रयच्छति (for °त्नेन) G3 M2 4 सुसंस्कृतं — T2 repeats line 734 after line 775 —(L 734) G1 विविधानि (for सुरभीणि) —(L 735) G3 हंसयुक्तविमानैस्ते G3 om from the post half up to the prior half of line 740 —(L 736) M4 विविधान्न — Lines

ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो विधिवच्च घृताप्लुतम् ।
ते व्रजन्त्यमलाभ्राभैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।
पुरं तत्प्रेतनाथस्य नानाजनसमाकुलम् ।
पानीयं ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतप्रजीवनम् ।
ते सुतृप्ताः सुखं यान्ति विमानैर्हंसचोदितैः ।
ये तिलांस्तिलधेनुं वा घृतधेनुमथापि वा ।
श्रोत्रियेभ्यः प्रयच्छन्ति सौम्यभावसमन्विताः ।
सोममण्डलसंकाशैर्यानैस्ते यान्ति निर्मलैः ।
गीयमानैस्तु गन्धर्वैर्वैवस्वतपुरं नृप ।
येषां वाप्यश्च कूपाश्च तटाकानि सरांसि च ।
दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सजलाश्च जलाशयाः ।
यानैस्ते यान्ति चन्द्राभैर्दिव्यघण्टानिनादितैः ।
चामरैस्तालवृन्तैश्च वीज्यमाना महाप्रभाः ।
नित्यतृप्ता महात्मानो गच्छन्ति यमसादनम् ।
येषां देवगृहाणीह चित्राण्यायतनानि च ।
मनोहराणि कान्तानि दर्शनीयानि भान्ति च ।
ते व्रजन्त्यमलाभ्राभैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।
पुरं तत्प्रेतनाथस्य नानाजनसमाकुलम् ।
वैवस्वतं च पश्यन्ति सुखचित्तं सुखस्थितम् ।
यमेन पूजिता यान्ति देवसालोक्यतां ततः ।
देवानुद्दिश्य लोकेषु प्रपासु करकोद्धृतम् ।
शीतलं सलिलं रम्यं तृषितेभ्यो दिशन्ति ये ।
ते तु तृप्तिं परां प्राप्य सुखं यान्ति महापथम् ।
काष्ठपादुकदा यान्ति तदध्वानं सुखं नराः ।
सौवर्णमणिपीठेषु पादौ कृत्वा रथोत्तमे ।
आरामान्वृक्षषण्डांश्च रोपयन्ति च ये नराः ।
संवर्धयन्ति चाप्यग्र्याः फलपुष्पोपशोभितान् ।
वृक्षच्छायासु रम्यासु शीतलासु स्वलंकृताः ।
यान्ति ते वाहनैर्दिव्यैः पूज्यमाना मुहुर्मुहुः ।
सेव्यमानाः सुरूपाभिरुत्तमाभिः प्रयत्नतः ।
स्त्रीभिः कनकवर्णाभिर्यथाकामं यथासुखम् ।
अश्वयानं तु गोयानं हस्तियानमथापि वा ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो विमाने कनकोपमे ।
सुवर्णं रजतं वापि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।
ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति विमानैः काञ्चनोज्ज्वलैः ।
ते व्रजन्ति वरस्त्रीभिः सेव्यमाना यथासुखम् ।
भूमिदा यान्ति तं लोकं सर्वकामैः सुतर्पिताः ।
उदितादित्यसंकाशैर्विमानैर्वृषयोजितैः ।
कन्या ये च प्रयच्छन्ति विप्राय श्रोत्रियाय च ।
दिव्यकन्यावृता यान्ति विमानैस्ते यमालयम् ।
सुगन्धान्गन्धसंयोगान्पुष्पाणि सुरभीणि च ।
प्रयच्छन्ति द्विजाग्रेभ्यो भक्त्या परमया युताः ।

737–738 = lines 752–753 —(L 738) T_1 जीव (for जन) —(L 739) M_2 has lacuna from पानीयं ते up to सर्वकामैः in line 772 G_1 om (hapl) from the post half of line 739 up to the prior half of line 742 —(L 740) M_3 -तृप्तसुखा (for तृप्ताः सुखं) —(L 742) M_3 (*sup lin*) शुद्ध (for सौम्य) —(L 743) Kumbh ed सूर्य- (for सोम) G_1 सकाशा (for °शैर्) T_1 निर्मला —(L 744) T_1 G_2 नीयमानास् (for गीयमानैस्). G_3 M_4 नरा (for नृप) —G_1 om line 746 and lines 748–749 M_3 om line 749 —(L 750) G_2 [इ]व (for [इ]ह) G_3 M_4 छत्राण्याभरणानि च (for the post half) —(L 751) T_2 G_3 भारत, M_4 मान्युत (for भान्ति च) —(L 753) T_1 -पदाकुल (for -समा°) —(L 755) M_4 यम (for देव) G_3 M_4 गता (for ततः) —(L 756) G_3 M_4 मृतान् (for देवान्) T सरकोद्धृत G_3 M_3 प्रपाशाला मधुसूत (sic) (for the post half) —(L 758) G_2 च (for तु) G_3 M_4 प्राप्ता (for प्राप्य) T_1 महारथं, M_4 यमालय (for महापथम्) —(L 759) G_3 M_4 समध्वानं (for तद°) —(L 760) M_4 सुवर्णे G_1 $_2$ M_3 -पीठे तु (for -पीठेषु) M_4 कृत्वा पादौ (by transp); Madras ed पादं कृत्वा —(L 762) G_3 ये (for च) T_1 G_1 M_3 [अ]भ्यग्र M_4 पुष्पैश्च (for -पुष्पोप-) Madras ed शोभिता G_1 फल पुष्पापशोभित —(L 763) G_2 स्वयकृता (for स्वलंकृता) —(L 764) G_1 M_3 यांति तैर्, G_3 M_4 यानैस्तु (for यान्ति ते) —G_3 om lines 765–766 M_4 om 765–768 —(L 765) Madras ed वकृशाभि (for उत्तमाभि°) —G_3 reads lines 767–768 after line 770 —(L 767) T_2 G_3 अश्वदानं तु गोदानं हस्ति(G_3 मणि)दानमथापि वा —(L 768) Madras ed ते यांति (for विप्रेभ्यो) T_1 G_3 कनको(G_3 काञ्चनो)ज्ज्वले —(L 769) G_2 विद्रुत G_1 तदा (for तथा) —(L 770) G_3 M_4 कनकोज्ज्वलैः —(L 771) G_3 सुरस्त्रीभि (for वर°) —(L 772) G_3 M_4 तल्लोकं (for तं लोकं) M_2 समन्वित (for सुतर्पिता) —(L 773) G_3 विमानैर्विविधैः शुभैः, Madras ed °नैस्ते यमालय (for the post half) —(L 774) G_3 M_4 च ये (by transp) T_2 G_1 विप्राय श्रोत्रियात्मजां; G_3 M_2 $_4$ श्रोत्रियाय महात्मने (for the post. half) —(L 775) T_2 G_3 सुरस्त्रीसेविता यांति (for the prior half) —(L 776) M_2 सुगंध- G_3 ये फलानि प्रयच्छति (for the prior half) —(L 777) G_3 M_4 द्विजाग्र्येभ्यो G_3 M_4 ये भक्त्या परमा युता (M_4 नरा), M_2 भक्त्या ये

सुगन्धा सुशुवेषाश्च सुप्रभा स्रग्विभूषणा ।
यान्ति धर्मपुरं यानैर्विचित्रैरप्यलंकृता ।
दीपदा यान्ति यानैश्च द्योतयन्तो दिशो दश ।
आदित्यसदृशाकारैर्दीप्यमाना इवाग्नय ।
गृहावसथदातारो गृहैः काञ्चनवेदिकैः ।
व्रजन्ति बालसूर्याभैर्धर्मराजपुरं नरा ।
जलभाजनदातार कुण्डिकाकरकप्रदा ।
पूज्यमाना वरस्त्रीभिर्यान्ति तृप्ता महागजैः ।
पादाभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं पानं पादोदकं तथा ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्ते यान्त्यश्वैर्यमालयम् ।
विश्रामयन्ति ये विप्रान्श्रान्तानध्वनि कर्शितान् ।
चक्रवाकप्रयुक्तेन यान्ति यानेन तेऽपि च ।
स्वागतेन च यो विप्रान्पूजयेदासनेन च ।
स गच्छति तदध्वानं सुखं परमनिर्वृत ।
नमो ब्रह्मण्यदेवेति यो मां दृष्ट्वाभिवादयेत् ।
व्रतवच्चयतो नित्यं स सुखं याति तत्पथम् ।
नम सर्वसमाप्त्यर्थे स्वयमित्यभिवादय दिने दिने ।
नमस्करोति गोभ्यो य स सुखं याति तत्पथम् ।
नमोऽस्तु प्रियदत्तायेत्येववादी दिने दिने ।
भूमिमाक्रमते प्रात शयनादुत्थितश्च य ।
सर्वकामै स तृप्तात्मा सर्वभूषणभूषित ।
याति यानेन दिव्येन सुखं वैवस्वतालयम् ।
अनन्तराशिनो ये तु दम्भाहंकारवर्जिता ।
तेऽपि सारसयुक्तेन यान्ति यानेन वै सुखम् ।
ये चाप्येकेन भुक्तेन वर्तन्ते दम्भवर्जिता ।
हंसयुक्तैर्विमानैस्तु सुखं यान्ति यमालयम् ।
चतुर्थेन च भुक्तेन वर्तन्ते ये जितेन्द्रिया ।
यान्ति ते धर्मनगरं यानैर्बर्हिणयोजितैः ।
तृतीयदिवसेनेह भुञ्जते ये जितेन्द्रिया ।
तेऽपि हस्तिरथं यान्ति तत्पथं कनकोज्ज्वलैः ।
षष्ठाह्नकालिको यस्तु वर्षमेकं तु वर्तते ।
कामक्रोधविनिर्मुक्त शुचिर्नित्यं जितेन्द्रिय ।
स याति कुञ्जरस्थस्तु जयशब्दरवैर्युत ।
पक्षोपवासिनो यान्ति यानैः शार्दूलयोजितैः ।
धर्मराजपुरं रम्यं दिव्यस्त्रीगणसेवितम् ।
ये च मासोपवासं वै कुर्वते संयतेन्द्रिया ।
तेऽपि सूर्योदयप्रख्यैर्यान्ति यानैर्यमालयम् ।
अग्निप्रवेशं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
स यात्यग्निप्रकाशेन विमानेन यमालयम् ।
प्राणांस्त्यजति यो विप्रो मां प्रपन्नो ह्यनाशक ।

पन्ना तुना —(L 778) G3 M2-4 ते सुगधा सुवेषा (M2 °रूपा)श्च (for the prior half) M4 मना (for -प्रभा) M2 सु (for स्रग्) G3 M4 भूषिता (for भूषणा) —(L 779) G3 चापि (for यानैर्) G3 M2 अप्यलङ्कृता (M2 °त) —(L 780) G3 M4 दीपयन्तो (for द्योत°) —(L 781) M4 बालार्क (for आदित्य) G3 दीपयन (for दीप्यमाना) Madras ed यथा (for इव) —(L 782) M2-4 गृहै (for गृहै) —(L 784) G1 lacuna, G3 -करज (for करक-) —(L 786) G3 पादाभग (for °भ्यङ्ग) M3 शिरोभ्यग स्नान (for °भ्यङ्ग पान) G3 M4 तत (for तथा) —(L 787) T1 यथाक्रम, T2 यथाविधि (for यमालयम्) —(L 788) G3 M2 4 विश्रामयति G3 यो मर्त्य, M2 4 यो विप्र (for ये विप्र°) T G1 M3 अध्वान (for अध्वनि) G3 M2 4 श्रांतमध्वनि कर्शित (for the post half) —(L 789) G3 M4 याति G3 M2 4 सो (for ते) —(L 790) M1 [ए]व (for the first च) G3 M2 4 विप्र (for विप्रान्) —(L 791) T1 तथाध्वान, G1 तदा°, G3 M4 नम (for स°) —(L 792) G2 M2 4 -देवाय (for -देवेति) M2 [इ]त्यात्मान यो (for यो मा दृष्ट्वा) G3 मा (for मा) —(L 793) T1 सर्वीव, G3 M4 प्रयत, M3 प्रणमत् (for व्रतवत्) G2 M3 सु- (for स) T1 सत्प°, M2 निर्वृत (for तत्पथम्) —(L 794) T1 M2 3 (sup lin) -महाभ्यङ्ग (for समा°) G3 M2 [अ]भिधाय, M4 °याय (for °रूपाय) —G1 om (hapl) lines 795–796 —(L 795) T2 M3 नित्य गा सु (for गोभ्यो य स) —G3 om line 796 —(L 796) M2 नमस्तुभ्य, M4 तुभ्य चेति (for [इ]त्येववादी) —(L 797) M4 आक्रम्यते M2 नर, M4 तु य (for च य) —(L 798) G3 M2-4 स सर्वकामतृप्तात्मा (for the prior half) G1 भूषितै (for °त) —(L 799) T G1 M3 याति M2 दिव्येन यानेन (by transp) G3 सुख वैवस्वतक्षय (for the post half) —T1 om lines 800-803 —(L 800) G1 दमानृतविवर्जिता (for the post half) —(L 802) G3 M4 भक्तेन (sic) —(L 803) M2 ते चापि हंसयुक्तेन, M4 हंसयुक्तेन यानेन (for the prior half) —(L 804) G3 [इ]व भक्तन, M4 [ए]व भक्तेन (for च भु°) —(L 805) G3 -वाजिनै (for -यो) —G3 om (hapl) lines 806–811 —(L 807) M2 ते च हस्तिपर्यैर्यान्ति —(L 808) T G2 M3 षष्ठाह्नकालिको, G1 षष्ठान्न°, M4 षष्ठान्न (for षष्ठाह्न) —(L 810) T2 G1 M3 कुञ्जरस्थैस्, M2 °रम्य —(L 812) T1 G1 2 M3 दिव्य (for रम्य) M4 दिव्य स्त्रीगणसेविता —(L 813) M4 तु (for च) T2 नियतेंद्रिया —(L 815) T1 अग्निप्रवेशन यश्च (for the prior half) G3 कुर्वते —T1 G1 om (hapl) lines

स वालार्कप्रकाशेन व्रजेद्यानेन तत्पथम् ।
प्रविष्टोऽन्तर्जले यस्तु प्राणांस्त्यजति मानव ।
सोममण्डलकल्पेन याति यानेन तत्पथम् ।
स्वशरीर हि गृध्राणा मन्मना य प्रयच्छति ।
स याति रथमुख्येन काञ्चनेन यमालयम् ।
गोकृते स्त्रीकृते चैव हता विप्रकृतेऽपि च ।
ते यान्त्यमरकन्याभि सेव्यमाना रविप्रभा ।
ये च कुर्वन्ति सद्भक्त्यास्तीर्थयात्रा जितेन्द्रिया ।
ते पन्थान महात्मानो यानैर्यान्ति सुनिर्वृता ।
ये यजन्ति द्विजश्रेष्ठा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणै ।
हससारससयुक्तैर्यानैस्ते यान्ति तत्पथम् ।
परपीडामकृत्वैव भृत्यान्बिभ्रति ये नरा ।
तत्पथ ते सुख यान्ति विमानै काञ्चनोज्ज्वलै ।
ये समा सर्वभूतेषु जीवानामभयप्रदा ।
क्रोधलोभविनिर्मुक्ता निगृहीतेन्द्रियास्तथा ।
पूर्णचन्द्रप्रतीकाशैर्विमानैस्ते महाप्रभा ।
यान्ति वैवस्वतपुर देवगन्धर्वसेविता ।
ये मामेकान्तभावेन देव त्र्यम्बकमेव च ।
पूजयन्ति नमस्यन्ति स्तुवन्ति च दिने दिने ।
धर्मराजपुर यान्ति यानैस्तेऽर्कसमप्रभै ।
पूजितास्तत्र धर्मेण स्वय माल्यादिभि शुभै ।
यान्त्येव मम लोक वा रुद्रलोकमथापि वा ।

Colophon

वैशपायन उवाच ।

श्रुत्वा यमपुराध्वान जीवाना गमन तथा ।
धर्मपुत्र प्रहृष्टात्मा केशव पुनरब्रवीत् ।
देवदेवेश दैत्यघ्न ऋषिसघैरभिष्टुत ।
भगवन्भवकर श्रीमान्सहस्रादित्यसमप्रभ ।
सर्वसभव सर्वज्ञ सर्वधर्मप्रवर्तक ।
सर्वदानफल सौम्य कथयस्व ममाच्युत ।
दान देय कथ कृष्ण कीदृशाय द्विजाय वै ।
कीदृश वा तप कृत्वा तत्फल कुत्र भुज्यते ।
एवमुक्तो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण धीमता ।
उवाच धर्मपुत्राय पुण्यान्धर्मान्महोदयान् ।
शृणुष्वावहितो राजन्पूत पापघ्नमुत्तमम् ।
सर्वदानफल सौम्य न श्राव्य पापकर्मणाम् ।
यच्छ्रुत्वा पुरुष स्त्री वा नष्टपाप समाहित ।
तत्क्षणात्पूतता याति पापकर्मरतोऽपि वा ।
एकाहमपि कौन्तेय भूमावुत्पादित जलम् ।
सप्त तारयते पूर्वान्वितृष्णा यत्र गौर्भवेत् ।
पानीय परम लोके जीवाना जीवन स्मृतम् ।

817–822 — (L 817) G2 M2 3 मर्त्या (for विप्रो) M2 3 [ऽ]पि (for हि) — (L 819) G2 मन्मना (for मानव) — (L 820) M2 3 (sup lin) -तल्पेन, Madras ed -यानेन (for -कल्पेन) — (L 821) G3 -शरीराणि (for °र हि) — (L 823) M2 वापि (for चैव) G1 गोग्रहे स्त्रीग्रहे चैव (for the prior half) G3 M1 तथा, Kumbh ed हत्वा (for हता) G1 -ग्रहेषु (for कृतेऽपि) T1 G2 ये, M2 3 वा (for च) — (L 824) T2 ये (for ते) — (L 825) G3 [ऽ]पि (for च) M1 मद्भक्त्या — (L 826) G3 M1 सुख नरा (for सुनिर्वृता) — (L 828) G3 M1 -युक्तेन (for -सयुक्तैर्) G3 M1 याति यानेन तत्पथ — (L 829) T2 G2 यो T2 G1 2 नर (for नरा) — (L 830) T2 M3 सु, G1 2 म- (for त) T2 G2 याति — (L 834) M2 ते च (for देव) G3 पूजिता (for -सेविता) — (L 835) G3 M2 4 भक्त्या (for देव) M1 वा (for च) — (L 838) G3 M2 4 गुणै (for शुभै) — (L 839) G1 3 [ए]व (for [ए]व) Kumbh ed धर्म (for मम) — Colophon — *Sub parvan* G2 3 M2–4 वैष्णव धर्म — *Adhy name* T G1 यमपुराध्वानवर्णन, M1 यमलोकवर्णन — *Adhy no* T1 88, T2 G1 2 87, G3 99, M2 5, M3 86, M1 98 — (L 840) G3 जीवितागमन तथा — Before line 842, MSS ins युधिष्ठिर उवाच — (L 842) G3 M1 सदा देवैर् (for ऋषिसघैर्) — After line 842, M1 reads line 846, repeating it in its proper place — (L 843) T G1 भगवन्भगह (G1 °व)न्श्रीमन्, G2 भगवन्भवकर श्रीमन् (hypermetric) (for the prior half) M2 -भनिभ (for -समप्रभ) — (L 844) G3 M1 महार (for -भवज्ञ) G3 धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ) — (L 846) G3 M2 4 (both times) कृत्वा (for देय) M1 (both times) द्विजातये (for °य वै) — M1 om line 847 — (L 847) G3 वाय (for कुत्र) — (L 849) G3 M1 धर्मान्पुण्यान् (by transp) — Before line 850, MSS ins श्रीभगवानुवाच — (L 851) G3 M2–4 -कर्मणा (for °णाम्) — (L 852) G3 M1 नष्टपापा समाहिता — (L 853) G3 M2 4 याति॰ G3 M1 -रता अपि (for -रतोऽपि वा) — (L 856) M1 पर (for स्मृतम्) G3 जीवानां परम विदु (for the post half) — (L 857) G3 M2 4 शाश्वती (for

पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति पाण्डव ।
पानीयस्य गुणा दिव्याः परलोके सुखावहाः ।
तत्र पुष्पोदकी नाम नदी परमपावनी ।
कामान्ददाति राजेन्द्र तोयदानां यमालये ।
शीतलं सलिलं तस्या अक्षय्यममृतोपमम् ।
शीततोयप्रदातॄणां भवेन्नित्यं सुखावहा ।
ये चाप्यतोयदातारः पूयस्तेषां विधीयते ।
प्रणश्यत्यम्बुपानेन बुभुक्षा च युधिष्ठिर ।
तृषितस्य न चान्नेन पिपासापि प्रणश्यति ।
तस्मात्तोयं सदा देयं तृषितेभ्यो विजानता ।
अग्नेर्मूर्तिः क्षितेर्योनिरमृतस्य च संभवः ।
अतोऽम्भः सर्वभूतानां मूलमित्युच्यते बुधैः ।
अद्भिः सर्वाणि भूतानि जीवन्ति प्रभवन्ति च ।
तस्मात्सर्वेषु दानेषु तोयदानं विशिष्यते ।
सर्वदानतपोयज्ञैर्यदवाप्य फलमुत्तमम् ।
तत्सर्वं तोयदानेन प्राप्यते नात्र संशयः ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्त्वन्नदानं सुसंस्कृतम् ।
तैस्तु दत्ता स्वयं प्राणा भवन्ति भरतर्षभ ।
अन्नाद्रक्तं च शुक्रं च अन्ने जीवः प्रतिष्ठितः ।
इन्द्रियाणि च बुद्धिश्च पुष्णन्त्यन्नेन नित्यशः ।
अन्नहीनानि सीदन्ति सर्वभूतानि पाण्डव ।
तेजो बलं च वीर्यं च सत्त्वं रूपं द्युतिर्धृतिः ।
ज्ञानं मेधा तथायुश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।
देवमानवतिर्यक्षु सर्वलोकेषु सर्वदा ।
सर्वकालं हि सर्वेषामन्ने प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्नं प्रजापते रूपमन्नं प्रजननं स्मृतम् ।
सर्वभूतमयं चान्नं जीवश्चान्नमयः स्मृतः ।
अन्नेनाधिष्ठितः प्राणः अपानो व्यान एव च ।
उदानश्च समानश्च धारयन्ति शरीरिणाम् ।
शयनोत्थानगमनग्रहणाकर्षणानि च ।
सर्वसत्त्वकृतं कर्म चान्नादेव प्रवर्तते ।
चतुर्विधानि भूतानि जङ्गमानि स्थिराणि च ।
अन्नाद्भवन्ति राजेन्द्र सृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
विद्यास्थानानि सर्वाणि सर्वयज्ञाश्च पावनाः ।
अन्नाद्यस्मात्प्रवर्तन्ते तस्मादन्नं परं स्मृतम् ।
देवा रुद्रादयः सर्वे पितरोऽप्यग्नयस्तथा ।
यस्मादन्नेन तुष्यन्ति तस्मादन्नं विशिष्यते ।
यस्मादन्नात्प्रजाः सर्वाः कल्पे कल्पेऽसृजत्प्रभुः ।
तस्मादन्नात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
यस्मादन्नात्प्रवर्तन्ते धर्मार्थौ काम एव च ।
तस्मादन्नात्परं दानं नामुत्रेह च पाण्डव ।
यक्षरक्षोग्रहा नागा भूता दैत्याश्च दानवाः ।

पाण्डव) — (L 858) G3 M2 परलोक — (L 860) G3 M1 काम T2 M2-4 तोयदानां — (L 861) G3 दिव्यम्, M2-4 त(M4 य)स्याद्, Kumbh ed दाव (for तस्याः) Kumbh ed द्यक्षयम् — (L 862) G3 M1 क्षीर-, Madras ed भार (for शीत) T G2 नित्यं, G3 M1 दिव्य (G3 °व्य) (for नित्य) G3 M1 सुखावह — (L 863) M2 भूयम्, M4 पूय (for पूयस्) — (L 864) G3 M2-4 प्रशाम्यत्यम्बुना(M4 °पा)नेन (for the prior half) M2 [अ]पि (for च) — (L 865) T2 G1 M2-3 [अ]न्येन (for [अ]न्नेन) M3-4 पि (for [अ]पि) — (L 868) G3 M1 ततोय, M2 तेषां (for अतोऽम्भः) — (L 869) G3 तत्र, M1 अत (for अद्भिः) — (L 871) T प्राप्त (for प्राप्य) — (L 873) M1 द्यन्नपानं सुसंस्कृत — (L 874) G3 M1 तस्माज्जाता (for तैस्तु दत्ता) G3 M2-4 पुरुषर्षभ (for भरत) — (L 875) G3 रेतश् (for रक्त) M2 [अ]प्यन्ने (for अन्ने) — (L 876) T1 lacuna for the first च G3 [अ]र्थेन, M2 [अ]न्नेन (for [अ]न्नेन) T1 सुव्यक्त (for नित्यशः) — (L 877) G3 M1 अन्नेनैव हि जीवन्ति (for the prior half) — (L 878) M2-4 रूप (for वीर्यं) G3 रूपं सत्त्व (by transp), M2-4 सत्य (M2 °त्त्व) वीर्यं G M3 धृतिद्युति (by transp), M3 बल धृति — (L 880) M2-4 °मानव (for मानव-) T2 M2-4 सर्वथा — (L 881) G2-3 M1 सर्वकामा (for °काल) — (L 882) T1 M1 प्रजा(M1 °गा)पते (for °पते) — (L 883) G3 M1 [ज]न्न (for [अ]न्न) T2 M3 जीव (for जीवश्) T1 G1 M2 जीवश्चान्नमयः स्मृतः, G3 M1 सर्वप्राणमयं स्मृत (for the post half) — (L 884) T2 M2-3 [अ]धिष्ठित- G3 M2-4 ह्यपानो (for अ°) — (L 885) T M1 शरीरिण — (L 886) G3 M2-4 °गमन — (L 887) T1 सत्यमस्त्व (for सर्वसत्त्व) — (L 888) T G1 जातानि (for भू°) — (L 889) G3 सनातनी (for प्रजापते) — (L 890) G3 यज्ञाः सर्वे च पावकाः (for the post half) — T1 om (hapl) from the post half of line 891 up to the prior half of line 896 — (L 892) G3 M2 इन्द्रादयः (for रुद्रा°) G3 M1 मुनयस् (for ऽप्यग्नयस्) — (L 893) G3 तस्माद् (for य°) T2 G2-3 परं स्मृतं (for विशिष्यते) — (L 894) T2 G1-3 M1 तस्माद् (for य°) M2 अन्न (for अन्नात्) — (L 895) M2 भूतो (for भूत) — (L 896) G3 तस्माद् G3 M2 धर्मार्थं M2 कामम् — (L 898) G3 M1 यक्षरक्षोगणा नागा, M2-3 °ग्रहो नागा (for

तुष्यन्त्यन्नेन यस्मात्तु तस्मादन्न पर भवेत् ।
परान्नमुपभुञ्जानो यत्कर्म कुरुते शुभम् ।
तच्छुभस्यैकभागस्तु कर्तुर्भवति भारत ।
अन्नदस्य त्रयो भागा भवन्ति पुरुषर्षभ ।
तस्मादन्न प्रदातव्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषत ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय योऽन्न सवत्सर नृप ।
श्रोत्रियाय प्रयच्छेद्वै पाकभेदविवर्जित ।
दम्भानृतविमुक्तस्तु परा भक्तिमुपागत ।
स्वधर्मेणार्जितफल तस्य पुण्यफल शृणु ।
शत वर्षसहस्राणि कामग कामरूपधृक् ।
मोदतेऽमरलोकस्थ पूज्यमानोऽप्सरोगणै ।
ततश्चापि च्युत कालान्नरलोके द्विजो भवेत् ।
अग्रभिक्षा च यो दद्याद्दरिद्राय द्विजातये ।
षण्मासाद्वार्षिक श्राद्ध तस्य पुण्यफल शृणु ।
गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्य समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति नरो वै नात्र सशय ।
अथ सवत्सर दद्यादग्रभैक्ष्यमयाचते ।
प्रच्छाद्यैव स्वय नीत्वा तस्य पुण्यफल शृणु ।
कपिलाना सहस्रैस्तु यद्देय पुण्यमच्युते ।
तत्सर्वमखिल प्राप्य शक्रलोके महीयते ।
स शक्रभवने रम्ये वर्षकोटिशत नृप ।
यथाकाम महातेजा क्रीडत्यप्सरसा गणै ।
अग्राद्य यस्तु वै दद्याद्द्विजाय नियतव्रत ।
दशवर्षाणि राजेन्द्र तस्य पुण्यफल शृणु ।
कपिलाशतसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ।
तत्पुण्यफलमासाद्य पुरदरपुर व्रजेत् ।
स शक्रभवने रम्ये कामरूपी यथासुखम् ।
शतकोटिसमा राजन्क्रीडतेऽमरपूजित ।
शक्रलोकावतीर्णश्च इह लोके महाद्युति ।
चतुर्वेदी द्विज श्रीमाञ्जायते राजपूजित ।
अध्वश्रान्ताय विप्राय क्षुधितायान्नकाङ्क्षिणे ।
देशकालाभियाताय दीयते पाण्डुनन्दन ।
याचतेऽन्न न दद्याद्यो विद्यमाने धनागमे ।
स लुब्धो नरक याति कृमीणा कालसूत्रकम् ।
स तत्र नरके घोरे लोभमोहितचेतन ।
दशवर्षसहस्राणि क्लिश्यते वेदनार्दित ।
तस्माच्च नरकान्मुक्त कालेन महता हि स ।
दरिद्रो मानुषो लोके चण्डालेष्वपि जायते ।
यस्तु पासुलपादश्च दूराध्वश्रमकर्शित ।
क्षुत्पिपासाश्रम श्रान्त आर्त स्खलगतिर्द्विज ।

the prior half) G_1 3 M_3 भूमान्यन्ये च दानवा —(L 899) G_1 M_3 (*sup lin* as above) विडि-ष्यते (for पर भवेत्) —(L 900) M_2 युञ्जानो (for भुञ्जानो) —(L 901) G_3 [द्र]ह (for [ष]क) —(L 904) T_1 M_2 ये (for यो) —(L 906) M_2 विनिर्मुक्त (for विमुक्तस्तु) —(L 907) M_2 स्वकर्मणार्जितधनस् (for the prior half) — G_3 M_4 om (hapl) lines 908–912 —(L 908) Kumbh ed and Madras ed शत- M_2 -सहस्राणां Kumbh ed and Madras ed -रूपधृत् (for °धृक्) —(L 909) T_1 सुर- (for ऽमर-) M_2 सुरोत्तमै (for ऽप्सरोगणै) —(L 910) T_2 सुत (for च्युत) M_2 इह (for नर-) —(L 911) M_2 8 तु (for च) M_2 द्विजाय वै (for द्विजातये) —(L 912) T_2 M_3 षण्मासान्, G_1 षाण्मा-साद् G_1 M_2 8 वार्षिक- (M_2 °के) G_2 प्रच्छाद्य च स्वय नीत्वा (= var L 916 prior half) —(L 913) T_1 lacuna for the post half —(L 914) T_1 यत् (for तत्) M_2 नास्ति, M_4 नैव (for वै न) — M_2 reads lines 915–920 twice —(L 915) G_3 सवत्सरे Madras ed -भिक्षाम् M_2 (second time) अग्रभिक्षामयाचता (for the post half) —(L 916) G_3 [द]त्र (for [च]त्र) G_3 नीतास्, M_4 नीनस् (for नीत्वा) M_2 (first time) om शृणु —(L 917) G_3 M_2 (both times) 4 सहस्रे M_2 (second time) 4 च (for तु) T_2 दैव (for देय) M_2 (both times) दत्ते यत्फल मुच्यते (for the post half) —(L 918) G_3 M_2 (both times) 4 पुण्यम् (for मर्वम्) —(L 920) T_1 G_3 क्रीडित्वा —(L 921) T_2 G_1 अन्न च (for अग्राद्य) G_3 च यत- (for नियत-) —(L 923) Prior half, hypermetric T -साहस्र (for -सहस्रस्य) M_2 पांडव (for यत्फलम्) —(L 924) T_1 यत् (for तत्) —(L 926) M_2 4 दश (for शत) G_3 M_3 4 सुर- (for ऽमर-) — M_3 om (hapl) lines 927–928 —(L 937) Madras ed चेद् (for च) G_3 M_4 अक्लेशेन (for इह लोके) — M_2 om line 929 and the prior half of line 930 —(L 929) M_4 अथ श्राताय —(L 930) G_3 भूताय (for -याताय) M_2 याचते (for दीयते) —(L 931) G_3 याचितो G_3 M_4 वै (for यो) G_3 धने नृप, M_2 [ऽ]न्नमचये (for धनागमे) —(L 934) T_1 M_4 शत- (for दश) —(L 935) G_2 [अ]पि (for हि) —(L 936) M_2 [उ]प-, Madras ed [ए]व (for [अ]पि) —(L 937) G_1 यत् (for यस्) G_3 M_2 4 तु (for च) G_3 दूराध्वक्लम (for °श्रम-) M_2 -पीडित (for -कर्शित)

पृच्छन्वै ह्यन्नदातारं गृहमभ्येत्य याचयेत् ।
तं पूजयेत्तु यत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ।
तस्मिंस्तुष्टे नरश्रेष्ठ तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।
न तथा हविषा होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
अग्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिपूजनात् ।
कपिलायां तु दत्तायां विधिवज्ज्येष्ठपुष्करे ।
न तत्फलमवाप्नोति यत्फलं विप्रभोजनात् ।
द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् ।
देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टापमार्जनम् ।
श्रान्तसंवाहनं चैव तथा पादावसेचनम् ।
प्रतिश्रयप्रदानं च तथा शय्यासनस्य च ।
एकैकं पाण्डवश्रेष्ठ गोप्रदानाद्विशिष्यते ।
पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो नोपसर्पन्ति ते यमम् ।
विप्रातिथ्ये कृते राजन्भक्त्या शुश्रूषितेऽपि च ।
देवाः शुश्रूषिताः सर्वे त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति ते ।
अभ्यागतो ज्ञातपूर्वो ह्यज्ञातोऽतिथिरुच्यते ।
तयोः पूजां द्विजः कुर्यादिति पौराणिकी श्रुतिः ।
पादाभ्यङ्गान्नपानैस्तु योऽतिथिं पूजयेन्नरः ।
पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः ।
शीघ्रं पापाद्विनिर्मुक्तो मया चानुग्रहीकृतः ।
विमानेनेन्दुकल्पेन मम लोकं स गच्छति ।
  अभ्यागतं श्रान्तमनुव्रजन्ति
   देवाश्च सर्वे पितरोऽग्नयश्च ।
  तस्मिन्द्विजे पूजिते पूजिताः स्यु-
   र्गते निराशाः पितरो व्रजन्ति ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।
वर्जितः पितृभिर्लुब्धः स देवैरग्निभिः सह ।
निरयं रौरवं गत्वा दश वर्षाणि पच्यते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह चोच्छिष्टभुग्भवेत् ।
वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यो न पूजयेत् ।
स चण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ।
निर्वासयति यो विप्रं देशकालागतं गृहात् ।
पतितस्तत्क्षणादेव जायते नात्र संशयः ।
नरके रौरवे घोरे वर्षकोटिं स पच्यते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके नराधमः ।
श्वा वै द्वादश जन्मानि जायते क्षुत्पिपासितः ।
चण्डालोऽप्यतिथिः प्राप्तो देशकालेऽन्नकाङ्क्षया ।
अभ्युद्गम्य गृहस्थेन पूजनीयश्च सर्वदा ।
अनर्चयित्वा योऽश्नाति लोभमोहविचेतनः ।
स चण्डालत्वमाप्नोति दश जन्मानि पाण्डव ।
निराशमतिथिं कृत्वा भुञ्जानो यः प्रहृष्टवान् ।

— (L 938) T_1 G_3 M_3 शांत॰ M_2 क्षुत्पिपासाग्निनो दीन॰ G_1 आर्तं, M_2 श्रमात्, M_4 श्रम- (for आर्तं) G_3 M_4 खिन्नमनिर् — (L 939) G_3 एव (for वै हि) G_3 M_3 (*inf lin*) ₄ गृहमभ्येति चाशया, M_2 ॰त्तथाशया (for the post half) — (L 940) T_1 पूजयेत (for ॰यत्तु) G_3 M_4 तं पूजयति चान्नेन — (L 945) G_3 फलं न तद् (by transp) G_3 तत् (for यत्) M_2 -भोजने — (L 946) T -पादोदके, G_3 M_4 पादजल- (for -पादोदक-) — (L 947) M_2 -पात्रेषु, Kumbh ed. -पत्रेण (for पर्णेन) — (L 948) G_3 M_4 देवमाल्योपनयनं — After line 950, M_2 ins

अभ्यञ्जनादि यत्किंचित्तथा पादावसेचनम् ।

— (L 952) G_3 दीपं मार्गप्रतिश्रये (for the post half) — (L 954) T $G_{1, 2}$ शुश्रूषते — (L 955) M_4 भवत्युत, Kumbh ed अरिंदम (for भवन्ति ते) — (L 956) G_3 $M_{2, 4}$ तु (for हि) — (L 957) G_3 पृथक्, $M_{2, 4}$ (*inf lin*) बुध (for द्विज) — (L 958) M_2 -दानैस् (for -पानैस्) G_2 [ऽ]तिथीन् G_1 नर — (L 959) G_3 $M_{2, 4}$ [ए]व (for [इ]ह) T_1 प्रभवामीह संशय (sic) — (L 960) G_3 $M_{2, 4}$ पाप- (for पापाद्) G_3 ग्रह॰ (for ग्रही) T_2 $G_{1, 2}$ -कृते M_3 मया चानुग्रहे कृते (for the post half) — (L 965) T_1 G_3 $M_{2, 4}$ अपि ते (for पितरो) M_2 प्रयाति (for व्रजन्ति) — (L 968) T_2 देवैर् (for देवैर्) G_3 $M_{2, 4}$ सदा (for सह) — (L 969) G_3 M_2 शत- (for दश) T_2 G_2 M_3 पञ्च च (for पच्यते) — M_3 om (hapl) lines 970–975 — (L 970) G_3 काले दीप (for कालादिह) — (L 972) G_1 सत्यम् (for सद्य) — (L 973) M_4 -कालेतिथिं (for -कालागत) — (L 976) T नराधिप (for ॰धम) — (L 979) G_3 प्रत्युद्गम्य, Madras ed अभ्युद्गम्य T $G_{1, 3}$ ग्रहस्थेन (sic) G_3 $M_{2, 4}$ स (for च) T सर्वथा — (L 980) Madras ed मोहित- (for -मोहवि-) — (L 981) T_2 M_3 आपन्नो (for आप्नोति) G_3 M_4 चण्डालत्वमवाप्नोति — (L 982) M_2 प्रहृष्टधी (for ॰वान्) — T_2 om line 983 — (L 983) $G_{1, 2}$ M_3 किल (for [आ]मना) M_4 -कफ- (for -कूरे) T_1 निपातित — T_1 G_3 read line 989 after line 983, T_2 after line 982, repeating it in its proper place,

न जानात्यात्मनात्मान विष्ठाकूपे निपातितम् ।
मोघ ध्रुव प्रोर्णयति मोघमस्य तु पच्यते ।
मोघमन्न सदाश्नाति योऽतिथिं न च पूजयेत् ।
साङ्गोपाङ्गास्तु यो वेदान्पठतीह दिने दिने ।
न चातिथिं पूजयति वृथा भवति स द्विज ।
पाकयज्ञमहायज्ञै सोमसस्थाभिरेव च ।
ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ।
तेषा यशोभिकामाना दत्तमिष्ट च यद्भवेत् ।
वृथा भवति तत्सर्वमाशया हि तया हृतम् ।
देशकाल च पात्र च स्वशक्तिं च निरीक्ष्य च ।
अल्प सम महद्वापि कुर्यादातिथ्यमात्मवान् ।
सुमुख सुप्रसन्नात्मा धीमानतिथिमागतम् ।
स्वागतेनासनेनाद्भिरन्नाद्येन च पूजयेत् ।
हित प्रियो वा द्वेष्यो वा मूर्ख पण्डित एव वा ।
प्राप्तो यो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथि स्वर्गसक्रम ।
क्षुत्पिपासाश्रमार्ताय देशकालागताय च ।
सत्कृत्यान्न प्रदातव्य यज्ञस्य फलमिच्छता ।
भोजयेदात्मन श्रेष्ठान्विधिवद्धव्यकव्ययो ।
अन्न प्राणो मनुष्याणामन्नद प्राणदो भवेत् ।
तस्मादन्न विशेषेण दातव्य भूतिमिच्छता ।
अन्नद सर्वकामैस्तु सुतृप्त सुष्ठ्वलकृत ।
पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
सेव्यमानो वरस्त्रीभिर्मम लोक स गच्छति ।
क्रीडित्वा तु ततस्तस्मिन्वर्षकोटिं यथामर ।
ततश्चापि च्युत कालादिह लोके महायशा ।
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
यथाश्रद्ध तु य कुर्यान्मनुष्येषु प्रजायते ।
महाधनपति श्रीमान्वेदवेदाङ्गपारग ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
सर्वातिथ्य तु य कुर्याद्वर्षमेकमकल्मष ।
धर्मार्जितधनो भूत्वा पापभेदविवर्जित ।
देवानिव स्वय विप्रानर्चयित्वा पितॄनपि ।
विप्रानग्राशनाशी यस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
वर्षेणैकेन यावन्ति पिण्डानश्नन्ति वै द्विजा ।
तावद्वर्षाणि राजेन्द्र मम लोके महीयते ।
ततश्चापि च्युत कालादिह लोके महायशा ।
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
सर्वातिथ्य च य कुर्याद्यथाश्रद्ध नरेश्वर ।
अकालनियमेनापि सत्यवादी जितेन्द्रिय ।
सत्यसधो जितक्रोध शास्त्राधर्मविवर्जित ।
अधर्मभीरुर्धर्मिष्ठो मायामात्सर्यवर्जित ।
श्रद्दधान शुचिर्नित्य पाकभेदविवर्जित ।
स विमानेन दिव्येन दिव्यरूपी महायशा ।
पुरदरपुर याति गीयमानोऽप्सरोगणै ।
मन्वन्तर तु तत्रैव क्रीडित्वा देवपूजित ।
मानुष्यलोकमागम्य भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।

— (L 984) M_{3} $_{8}$ सुव, M_{4} ध्रुव G_{3} M_{2} $_{3}$ (*inf lin*) $_{4}$ (*sup lin*) प्रोग्नयति, M_{8} पूर्ण° (for प्रोर्ण°) M_{3} $_{8}$ अन्न (for अस्य) — (L 985) G_{3} तु च, M_{4} स च (for सदा) G_{3} तु (for च) — (L 986) G_{3} सांगोपांग — (L 987) T_{1} स (for न) G_{2} M_{3} $_{4}$ स पठति (for भवति स) — (L 989) G_{3} (second time) [अ]श्नंति (for [अ]र्चन्ति) — (L 990) M_{4} तद् (for यद्) — (L 991) G_{3} M_{3-4} ह (for हि) T_{1} G_{3} हित, M_{2-4} हृत (for हृतम्) — (L 992) G_{3} M_{3} $_{4}$ देश (for देश) G_{3} M_{3} समीक्ष्य तु (M_{3} च) (for निरीक्ष्य च) — (L 993) M_{3} महत्सम (by transp), M_{4} स च महद् — (L 996) G_{3} M_{3} $_{4}$ प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो (for the prior half) — (L 997) G_{3} य प्राप्तो (by transp), M_{3} प्राप्नोति — (L 998) T G_{3} देशकालगताय च — (L 999) Madras ed स्वगस्य (for यज्ञस्य) — (L 1002) M_{4} अशेषेण (for वि°) — (L 1003) G_{3} स्वभ्यलकृत, M_{3} सुष्व°, M_{4} स्वभ्य° (for सुष्ठु°) — (L 1004) T_{2} G_{1} M_{8} विराजते — (L 1005) G_{3} M_{4} देव (for मम) — (L 1006) G_{3} स्वर्गे (for तस्मिन्) — (L 1007) M_{3} विदेशेषूपजायते (for the post half) — M_{8} om (hapl) lines 1009–1011 — (L 1009) G_{3} श्राद्ध तु य, M_{3} श्राद्धभूयस् (for यथाश्रद्ध) G_{3} M_{3} $_{4}$ मानुषे(M_{4} मनुष्ये)पूपजायते (for the post half) — (L 1011) G_{3} M_{4} -शास्त्रार्थ विद्विद्वान्, M_{3} °वित्प्राप्तो (for °तत्त्वज्ञो) — (L 1012) T_{1} G_{1} वर्षकोटिम् (for °मेकम्) — (L 1015) M_{4} विप्रो नाग्राशनाशी (*inf lin* °प्रानुग्रासमाशी) यस् — (L 1016) G_{2} ये (for वै) — (L 1018) G_{3} M_{4} महीयते (for महायशा) — (L 1019) M_{3} वेदार्थ- (for शास्त्रार्थ) — (L 1020) G_{3} M_{3} $_{4}$ तु (for च) G_{3} यथाश्राद्ध — (L 1022) M_{3} $_{8}$ (*inf lin*) शाख्यधर्म, M_{4} शोका° (for शाखा°) — (L 1026) T_{1} M_{3} $_{8}$ नीयमानो (for गीय°) — (L 1027) G_{3} M_{3} $_{4}$ च (for तु). G_{3} M_{4} [प]क (for [प]त्र) M_{8} वेद- (for देव) — (L 1028) G_{3} मनुष्य (for मा°) — (L 1029) M_{3}

दश जन्मानि विप्रत्वमाप्नुयाद्राजपूजित ।
जातिस्मरश्च भवति यत्र तत्रोपजायते ।

Colophon

भगवानुवाच ।

अत पर प्रवक्ष्यामि भूमिदानमनुत्तमम् ।
य प्रयच्छति विप्राय भूमिं रम्या सदक्षिणाम् ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय साग्निहोत्राय पाण्डव ।
स सर्वकामतृप्तात्मा सर्वरत्नविभूषित ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो दीप्यमानोऽर्कवत्सदा ।
बालसूर्यप्रकाशेन विचित्रध्वजशोभिना ।
याति यानेन दिव्येन मम लोक महायशा ।
तत्र दिव्याङ्गनाभिस्तु सेव्यमानो यथासुखम् ।
कामग कामरूपी च क्रीडत्यप्सरसा गणै ।
यावद्बिभर्ति लोकान्वै भूमि कुरुकुलोद्वह ।
तावद्भूमिप्रद काम मम लोके महीयते ।
न हि भूमिप्रदानाद्वै दानमन्यद्विशिष्यते ।
न चापि भूमिहरणात्पापमन्यद्विशिष्यते ।
दानान्यन्यानि हीयन्ते कालेन कुरुपुगव ।
भूमिदानस्य पुण्यस्य क्षयो नैवोपपद्यते ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय भूमिं दत्त्वा तु यो नर ।
न हिंसति नरव्याघ्र तस्य पुण्यफल शृणु ।
सप्तद्वीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यसमाकुला ।
स शैलवनदुर्गाढ्या तेन दत्ता मही भवेत् ।
भूमिं दृष्ट्वा दीयमाना श्रोत्रियायाग्निहोत्रिणे ।
सर्वभूतानि मन्यन्ते मा ददातीति हर्षवत् ।
सुवर्णमणिरत्नानि धनधान्यवसूनि च ।
सर्वदानानि वै राजन्ददाति वसुधा ददत् ।
सागरान्सरित शैलान्समानि विषमाणि च ।
सर्वगन्धरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ।
ओषधी फलसपन्ना नानापुष्पफलान्विता ।
कमलोत्पलषण्डाश्च ददाति वसुधा ददत् ।
धर्मं काम तथार्थं च वेदान्यज्ञांस्तथैव च ।
स्वर्गमार्गगतिं चैव ददाति वसुधा ददत् ।
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्ये यजन्ते सदक्षिणै ।
न तत्फल लभन्ते ते भूमिदानस्य यत्फलम् ।
श्रोत्रियाय महीं दत्त्वा यो न हिंसति पाण्डव ।
तद्दान कथयिष्यन्ति यावल्लोका प्रतिष्ठिता ।
तावत्स्वर्गोपभोगाना भोक्तार पाण्डुनन्दन ।
सम्पूर्णां महीं यस्तु श्रोत्रियाय प्रयच्छति ।
पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसप्लवम् ।
मम रुद्रस्य सवितुस्त्रिदशानां तथैव च ।
प्रीतये विद्धि राजेन्द्र भूमिर्दत्ता द्विजाय वै ।
तेन पुण्येन पूतात्मा दाता भूमेर्युधिष्ठिर ।
मम सालोक्यमायाति नात्र कार्या विचारणा ।
यत्किंचित्कुरुते पाप पुरुषो वृत्तिकर्शित ।
स च गोकर्णमात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ।
मासोपवासे यत्पुण्य कृच्छ्रे चान्द्रायणेऽपि च ।

प्राप्नुयाद् (for आप्नु°) G_3 M_4 प्राप्नुयादेव पूजित° —(L 1030) G_3 M_4 यत्रैव (for तत्रोप-) — Colophon om in G_3 $M_{2,4}$ — *Sub-parvan* G_2 वैष्णवधर्म — *Adhy no* T_1 99, T_2 $G_{1,2}$ 88, M_3 87 — T $G_{2,3}$ M_{2-4} om the ref G_3 om. lines 1033–1035 —(L 1035) $G_{1,2}$ M_2 यथा (for सदा) — (L 1037) $G_{1,2}$ लोके — (L 1039) $G_{1,3}$ कामद (for °ग) — M_4 om. lines 1040–1041 — (L 1041) T_1 G_2 M_3 काल; G_1 काले (for काम) — (L 1045) T_1 M_3 क्षय —(L 1048) M_3 सप्तद्वीपा Kumbh ed रत्नसचयसकुला (for the post. half) — (L 1049) M_2 भवेन्मही (by transp) —(L 1050) G_3 M_4 [आ]हिताग्नये (for [अ]ग्निहोत्रिणे) — (L 1051) G_3 M_4 मे, M_2 om, M_3 मद् (for मां) G_3 [इ]ह (for [इ]ति) G_3 हर्षिता (for हर्षवत्) — (L 1053) M_2 राजा (for राजन्) T_2 (*inf lin* as above) स्वर्गमार्गगतिं चैव (for the prior half) M_3 ददत् — G_3 om (hapl) lines 1054–1057 — (L 1055) $M_{2,4}$ सर्वगन्धांश्चभान्स्नेहान् (for the prior half) — T_2 repeats lines 1056–1057 after line 1059 — (L 1056) $T_{1,2}$ (both times) ओषधिः $T_{1,2}$ (first time) सपन्नां (for °न्ना) $T_{1,2}$ (first time) फलान्विता, M_2 फलोपगा, M_4 -फलोदका (for फलान्विता) — (L 1057) $M_{2,3}$ ददत् — (L 1058) $G_{1,2}$ M_3 चार्थं (by transp) M_2 धर्मान्कामांस्तथार्थं च (for the prior half) — (L 1059) T_2 G_3 $M_{2,4}$ मोक्ष- (for -मार्ग-) G_1 -गतिश्च, M_4 गतीश्च (for -गतिं) G_2 $M_{2,4}$ ददत् — (L 1060) T_2 G_3 M_{2-4} यजन्ति — (L 1061) G_3 $M_{2,4}$ सर्वेत्तेषां, M_3 भजते ते (for लभन्ते ते) — (L 1063) $G_{2,3}$ $M_{2,4}$ त जना (for तद्दान) — (L 1068) M_2 तद्धि (for विद्धि) —(L 1069) M_2 स च (for तेन) —(L 1070) Kumbh ed. and Madras ed आप्नोति (for आयाति) G_3 $M_{2,4}$ मम सालोक्य(M_2 °युज्य)तां याति (for

भूमिगोकर्णमात्रेण तत्पुण्य तु विधीयते ।
सर्वतीर्थाभिषेके च यत्पुण्य समुदाहृतम् ।
भूमिगोकर्णमात्रेण तत्पुण्य तु विधीयते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु वासुदेव सुरेश्वर ।
गोकर्णस्य प्रमाण वै वक्तुमर्हसि तत्त्वत ।

भगवानुवाच ।

शृणु गोकर्णमात्रस्य प्रमाण पाण्डुनन्दन ।
त्रिंशद्दण्डप्रमाणेन प्रमित सर्वतोदिशम् ।
प्रत्यक्प्रागपि राजेन्द्र तत्तथा दक्षिणोत्तरम् ।
गोकर्ण तद्विद प्राहु प्रमाण धरणेर्नृप ।
सवृष गोशत यत्र सुख तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
सवत्स कुरुशार्दूल तच्च गोकर्णमुच्यते ।
किंकरा मृत्युदण्डाश्च कुम्भीपाकाश्च दारुणा
घोराश्च वारुणा पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ।
निरया रौरवाद्याश्च तथा वैतरणी नदी ।
तीव्राश्च यातना कष्टा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ।
चित्रगुप्त कलि काल कृतान्तो मृत्युरेव च ।
यमश्च भगवान्साक्षात्पूजयन्ति महीप्रदम् ।
रुद्र प्रजापति शक्र सुरा ऋषिगणास्तथा ।
अह च प्रीतिमात्राजन्पूजयामो महीप्रदम् ।
कृशभृत्यस्य कृशगो कृशाश्वस्य कृशातिथे ।
भूमिर्देया नरश्रेष्ठ स निधि पारलौकिक ।
सीदमानकुटुम्बाय श्रोत्रियायाग्निहोत्रिणे ।
व्रतस्थाय दरिद्राय भूमिर्देया नराधिप ।
यथा हि धात्री क्षीरेण पुत्र वर्धयति स्वयम् ।
दातारमनुगृह्णाति दत्ता ह्येव वसुधरा ।
यथा बिभर्ति गौर्वत्स सृजन्ती क्षीरमात्मन ।
तथा सर्वगुणोपेता भूमिर्वहति भूमिदम् ।
यथा बीजानि रोहन्ति जलसिक्तानि भूपते ।
तथा कामा प्ररोहन्ति भूमिदस्य दिने दिने ।
यथोदयस्तु सूर्यस्य तम सर्व व्यपोहति ।
तथा पाप नरस्येह भूमिदान व्यपोहति ।
दाता दशानुगृह्णाति यो हरेद्दश हन्ति च ।
अतीतानागतानीह कुलानि कुरुपुगव ।
आश्रुत्य भूमिदान तु दत्त्वा यो वा हरेत्पुन ।
स बद्धो वारुणै पाशै क्षिप्यते पूयशोणिते ।
स्वदत्ता परदत्ता वा यो हरेत वसुधराम् ।
न तस्य नरकाद्घोराद्विद्यते निष्कृति क्वचित् ।
ब्राह्मणस्य हृते क्षेत्रे हन्याद्द्वादश पूर्वजान् ।
स गच्छेत्कृमियोनिं च न च मुच्येत जातु स ।

---

the prior half) — (L 1073) G3 M2 4 जीर्णे (for कृच्छ्रे) — After line 1074, G3 M2 and Madras ed ins.

वेदपारायणे यत्तु पर पुण्यमुदाहृतम् ।
भूमिं गोकर्णमात्रेण तत्पुण्य तु विधीयते ।

[(L 1) Madras ed वेदानां पारणे यत्तु (for the prior half) — (L 2) = (var) line 1074 M2 भूमेर् (for भूमिं) and फल (for पुण्य)]

— (L 1078) G3 M2 4 मे (for वै) M2 मानद° (for तत्त्वत) — (L 1080) G1 -दिश — (L 1081) T1 तत्तदा, G3 सर्वतो, M4 त तथा (for तत्तथा). — (L 1082) G3 धरणे , M2 इति तत् (for तद्विद°) — (L 1083) T1 G1 2 M3 [अ]नाद्रित (for [अ]यन्त्रितम्) — (L 1085) G3 -पाशाश्च (for दण्डाश्च) — (L 1087) G3 M3 तु (for च) — (L 1088) T1 G2 M2 3 काष्ठा, G3 क्रुद्धा (for कष्टा) T1 M2 -सर्पति — (L 1090) T2 स नित्यदा (for महीप्रदम्) — (L 1091) G3 M4 पशु (for प्रजा-) — (L 1092) G3 पूजयति, M2 4 °यामि (for °यामो) — (L 1093) M4 -भृत्येश्च, Madras ed -भृत्तस्य (for भृत्यस्य) M2 कृशस्य इव भृत्यस्य (for the prior half) M2 कृशाश्च (for कृशाश्वस्य) — (L 1094) M2 स- (for स) G1 नर°, G3 [S]तिथि (for निधि) — (L 1095) G3 M4 [आ]हिताग्नये (for [अ]ग्निहोत्रिणे) — (L 1096) G1 ब्रह्मस्थाय (for व्रत°) — (L 1097) G3 M2 3 (*inf lin*) 4 जनित्री (for हि धात्री) G3 M4 ध्रुव (for स्वयम्) — (L 1098) G3 [ए]व (for [ए]व) — (L 1099) G3 M4 सृजति — (L 1101) G3 बीज (for जल) G3 M4 भूतले (for भूपते) — (L 1102) T1 यथा (for तथा) — (L 1103) T G1 2 M2 3 यथोदय, Kumbh ed यथा तेजस् M2 lacuna for तु सूर्यस्य — (L 1104) G3 तथा नरस्य तत्पाप (for the prior half) — M4 om lines 1105–1155 — (L 1105) M2 गृह्णाति G3 पञ्च (for हन्ति) M2 स (for च) — (L 1106) T1 G1 अतीतान्यागतानि च (sic) M2 कुल (for कुरु) — (L 1107) G2 3 M2 आश्रित्य G3 M3 भूमिं वा(M3 ना)न्यस्तु, M2 भूमिं न ददाद् (for भूमिदान तु) T2 G1 2 [S]पाहरेद्, M2 3 [S]पह° (for वा ह°) — (L 1109) M2 हरेत्तु (for हरेत) — (L 1112) G3 स (for the second च)

दत्त्वा भूमिं द्विजेन्द्राय यस्तामेवोपजीवति ।
गवां शतसहस्रस्य हन्तुः स लभते फलम् ।
सोऽध गिरास्तु पापात्मा कुम्भीपाकेषु पच्यते ।
दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कुम्भीपाकाद्विनिःसृतः ।
इह लोके भवेत्स श्वा शतजन्मानि पाण्डव ।
दत्त्वा भूमिं द्विजेन्द्राणां यस्तामेवोपजीवति ।
स मूढो याति दुष्टात्मा नरकानेकविंशतिम् ।
नरकेभ्यो विनिर्मुक्तः शुनां योनिं स गच्छति ।
हलकृष्टा मही देया सबीजा सस्यमालिनी ।
अथ वा सोदका देया दरिद्राय द्विजातये ।
एवं दत्ता मही राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
सर्वान्कामानवाप्नोति मनसा चिन्तितानि च ।
बहुभिर्वसुधा दत्ता दीयते च नराधिपैः ।
यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ।
यः प्रयच्छति कन्यां वै सुरूपां श्रोत्रियाय वै ।
स ब्रह्मदेवो राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ।
बलीवर्दसहस्राणां दत्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
यत्फलं लभते राजन्कन्यादानेन तत्फलम् ।
गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
तत्फलं समवाप्नोति यः प्रयच्छति कन्यकाम् ।
यावन्ति चैव रोमाणि कन्यायाः कुरुपुंगव ।
तावद्वर्षसहस्राणि मम लोके महीयते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके स जायते ।
षडङ्गविच्चतुर्वेदी सर्वलोकार्चितो द्विजः ।
यः सुवर्णं दरिद्राय ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय बहुपुत्राय पाण्डव ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो बालसूर्यसमप्रभः ।
विमानं दिव्यमारूढः कामगः कामभोगवान् ।
वर्षकोटिं महातेजा मम लोके प्रमोदते ।
ततः कालावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोके हि जायते ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्रः कोटीधनपतिर्भवेत् ।
यश्च रूप्यं प्रयच्छेद्वै दरिद्राय द्विजाय वै ।
कृशवृत्ते कृशगवे स मुक्तः सर्वकिल्बिषैः ।
पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
कामरूपी यथा कामं स्वर्गलोके महीयते ।
ततोऽवतीर्णः कालेन लोके चास्मिन्महायशाः ।
सर्वलोकार्चितः श्रीमान्राजा भवति वीर्यवान् ।
तिलपर्वतकं यस्तु श्रोत्रियाय प्रयच्छति ।
विशेषेण दरिद्राय तस्यापि शृणु यत्फलम् ।
पुण्यं वृषायुतोत्सर्गे यत्प्रोक्तं पाण्डुनन्दन ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्य तत्क्षणाद्विरजो भवेत् ।
यथा त्वचो भुजङ्गो वै त्यक्त्वा शुद्धतनुर्भवेत् ।
तथा तिलप्रदानाद्वै पापं त्यक्त्वा विशुध्यति ।
तिलपण्डं प्रयुञ्जानो जाम्बूनदविभूषितम् ।

---

and चित् (for सः) — (L 1114) G_3 फलमश्नुते (for लभते फलम्) — (L 1115) M_2 -पाके स (for -पाकेषु) — (L 1116) M_2 विनिर्गत — (L 1117) G_3 M_2 श्वा वै (for स श्वा) — (L 1118) G_3 द्विजेंद्राय, M_2 तु देवानां (for द्विजेन्द्राणां) — (L 1119) G_3 स तानुक्रमं याति (for the prior half) T_1 M_3 -विंशत॰ — (L 1121) M_2 सस्याढ्या बीजमालिनी (for the post. half) — (L 1122) M_2 द्विजाय वै (for द्विजातये) — (L 1123) G_3 ज्ञात्वा, $M_{2\ 3}$ दत्त्वा (for दत्ता) G_3 $M_{2\ 3}$ महीं (for मही) — (L 1124) G_3 M_2 चिंतितानपि (for °तानि च) — (L 1125) T_2 G_2 हीयते न (for दीयते च) — (L 1126) T_1 G_3 यथा (for यदा) — (L 1127) G_1 म- (for सु-) M_2 श्रोत्रियात्मजां (for °याय वै) — (L 1128) G_3 ब्रह्मदेया, $M_{2\ 3}$ °देयां, Kumbh. ed. °देयो (for °देवो) — (L 1130) Kumbh. ed. यत्पुण्य (for यत्फल) — (L 1132) M_2 यत्पुण्यफलमाप्नोति (for the prior half) — After line 1132, G_3 $M_{2\ 3}$ ins

अग्निहोत्रसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
पितरस्तस्य तृप्यन्ति यः प्रयच्छति कन्यकाम् ।

— (L 1133) G_3 -नंदन (for -पुंगव) — (L 1134) G_3 ब्रह्म- (for मम) — (L 1135) G_3 महीयते (for स जा°) — (L 1138) T_1 M_2 सुवृत्ताय (for दरिद्राय) — (L 1139) G_3 M_2 स (for वि-) M_2 प्रभ — (L 1140) G_3 दिव्यं विमानमारूढ G_3 -वेगवान्, M_2 -रूप° (for -भोग°) — (L 1141) G_3 M_2 महीयते (for प्रमोदते) — (L 1142) M_2 [ऽ]स्मि- (for हि) — (L 1143) G_3 महान् (for भवेत्) — (L 1144) G_3 च, M_2 तु (for the first वै) T_1 G_3 द्विजातये (for द्विजाय वै) — (L 1145) T G_3 कृशवृत्तये (hypermetric) (for °वृत्ते) — After line 1147, G_1 reads line 1158, repeating it in its proper place, and *om* (hapl) line 1148 — (L 1151) M_2 तस्य पुण्यफलं शृणु (for the post half) — (L 1153) M_2 -प्राप्त (for प्राप्य) — (L 1154) G_1 हि (for वै) — (L 1156) G_3 M_4 तिलपंडप्रयुक्त (M_4

विमान दिव्यमारूढ पितृलोके महीयते ।
षष्टिवर्षसहस्राणि कामरूपी महायशा ।
तिलप्रदाता रमते पितृलोके यथासुखम् ।
य प्रयच्छति विप्राय तिलधेनु नराधिप ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय शृणु तस्यापि यत्फलम् ।
गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्य समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति तिलधेनुप्रदो नर ।
तिलाना कुडवैर्यस्तु तिलधेनु प्रयच्छति ।
तावत्कोटिसमा राजन्स्वर्गलोके महीयते ।
अष्टाढकतिलै कृत्वा तिलधेनु नराधिप ।
द्वात्रिंशच्चिक्कसयुक्त विषुवे य प्रयच्छति ।
मद्भक्त्या मद्गतात्मा वै तस्य पुण्यफल शृणु ।
कन्यादानसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ।
तत्पुण्य समनुप्राप्तो मम लोके महीयते ।
मम लोकादवतीर्णश्च सोऽस्मिंल्लोकेऽभिजायते ।
ऋग्यजु सामवेदाना पारगो ब्राह्मणर्षभ ।
गा तु यस्तु दरिद्राय श्रोत्रियाय प्रयच्छति ।
प्रसन्ना क्षीरिणीं पुण्या सवत्सा कास्यदोहिनीम् ।
यत्किंचिद्दुष्कृत कर्म तस्य पूर्वकृत नृप ।
तत्सर्वं तत्क्षणादेव विनश्यति न सशय ।
यान च वृषसयुक्त दीप्यमान स्वलकृतम् ।
आरूढ कामग दिव्य गोलोकमधिगच्छति ।
यावन्ति चैव रोमाणि तस्या गोस्तु नराधिप ।
तावद्वर्षसहस्राणि गवा लोके महीयते ।
गोलोकादवतीर्णस्तु लोकेऽस्मिन्ब्राह्मणो भवेत् ।
सत्रयाजी वदान्यश्च सर्वराजभिरर्चित ।
तिल गाव सुवर्णं चाप्यन्न कन्या वसुधरा ।
तारयन्तीह दत्तानि ब्राह्मणेभ्यो महाभुज ।
ब्राह्मण वृत्तसपन्नमाहिताग्निमलोलुपम् ।
तर्पयेद्विधिवद्राजन्स निधि पारलौकिक ।
आहिताग्निं दरिद्र च श्रोत्रिय च जितेन्द्रियम् ।
शूद्रान्नवर्जित चैव द्विज यत्नेन पूजयेत् ।
आहिताग्नि सदा पात्रमग्निहोत्रश्च वेदवित् ।
पात्राणामपि तत्पात्र शूद्रान्न यस्य नोदरे ।
यच्च वेदमय पात्र यच्च पात्र तपोमयम् ।
असकीर्णं च यत्पात्र तत्पात्र तारयिष्यति ।
नित्य स्वाध्यायनिरतास्त्वसकीर्णेन्द्रियाश्च ये ।
पञ्चयज्ञरता नित्य पूजितास्तारयन्ति ते ।
ये क्षान्तिदान्ता श्रुतिपूर्णकर्णा
जितेन्द्रिया प्राणिवधे निवृत्ता ।
प्रतिग्रहे सकुचिता गृहस्था-
स्ते ब्राह्मणास्तारयितु समर्था ।
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
नित्यस्वाध्यायी वृषलान्नवर्जी ।
ऋतौ गच्छन्विधिवच्चापि जुह्व-
न्स ब्राह्मणस्तारयितु समर्थ ।
ब्राह्मणो यस्तु मद्भक्तो मद्याजी मत्परायण ।
मयि सन्यस्तकर्मा च स विप्रस्तारयेद्ध्रुवम् ।

°दाता) च (for the prior half) —(L 1157) G8 दिव्य विमानमारूढ (for the prior half) M2 पितृलोक स गच्छति (for the post half) —(L 1158) T2 G1 (first time) M2 3 षष्टिं, G2 षष्टिर् (for षष्टि) M2 -तपा (for -यशा) —(L 1161) G3 तस्यापि शृणु यत्फल —(L 1162) G2 गोसहस्रस्य दानस्य (for the prior half) T1 lacuna for the post half —(L 1163) T1 यत्पुण्य , T2 तत्पुण्य G3 तिलधेनुप्रदानत (for the post half) —(L 1166) G3 अष्टाढ्य-, M3 °ढकैस् —(L 1168) M2 4 मद्भक्तो G1 मद्भक्ताय महात्मा वै (for the prior half) —(L 1169) T1 विधिवत्तस्य —(L 1171) G3 लोकेऽवतीर्णश्च G3 सोऽग्निहोत्री (for सोऽस्मिंल्लोके) —(L 1172) M2 ब्राह्मणो भवेत् (for °णर्षभ) —(L 1173) M2 च (for the first तु) G3 M2 4 ब्राह्मणाय (for श्रोत्रियाय) —(L 1174) G3 M2-4 -दोहना (for -दोहिनीम्) —(L 1175) M4 दुष्कार (for दुष्कृत) —(L 1179) G3 तस्या (for चैव) and मति (for तस्या) —(L 1182) G3 M2 4 शतायुश्च (for वदान्यश्च) —(L 1183) G3 M4 तिल गां वस्त्रमन्न च (for the prior half) M4 स्वर्ण (for [अ]न्यम्) G3 स्वर्ण कन्यां वसुधरां (for the post half) —(L 1185) T M3 व्रत- (for वृत्त-) —(L 1188) G3 M4 विरत (for -वर्जित) M2 शूद्रान्नाद्विरत चैव (for the prior half) —(L 1189) G1 2 अग्निहोत्री (G2 °त्र), G3 M4 साग्निहोत्रश्च, M3 3 (inf lin) सदा पात्रश्च (for अग्निहोत्रश्च) —(L 1190) G3 उत्तम (for अपि तत्) —(L 1193) M3 4 गूढ, Kumbh. ed and Madras ed नित्य- (for नित्य) M2 [:]-नियमाश्च (for -निरताश्च) Madras ed [अ]सकीर्णेन्द्रियाश्च —(L 1194) G3 M4 -परा (for -रता) —(L 1195) G3 क्षान्तदाता , M4 क्षांता ** (for क्षान्तिदान्ता) M2 ये क्षान्तिदान्ता श्रुतिनापूर्णा —(L 1197) G2 3 M4 अगृहस्थाश्च (sic) —(L 1199) G3 M4 नित्योदको —(L 1201) M4 श्रुण्वन् (for जुह्वन्) M2 ऋतौ च गच्छन्विधिवच्च जुह्वन् —(L 1203) T G1 मद्यागी (for मद्याजी)

द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् ।
अच्छिद्रपञ्चकालज्ञ स विप्रस्तारयिष्यति ।

Colophon.

वैशपायन उवाच ।

वासुदेवेन दानेपु कथितेपु यथाक्रमम् ।
अवितृप्तस्तु धर्मेपु केशव पुनरब्रवीत् ।
देव धर्मामृतमिद शृण्वतोऽपि परतप ।
न विद्यते सुरश्रेष्ठ मम तृप्तिर्हि माधव ।
अनडुत्सप्रदानस्य यत्फल तु विधीयते ।
तत्फल कथयस्वेह तव भक्तस्य मेऽच्युत ।
यानि चान्यानि दानानि त्वया नोक्तानि कानिचित् ।
तान्याचक्ष्व सुरश्रेष्ठ तेषा चानुक्रमात्फलम् ।

भगवानुवाच ।

पवित्रत्वात्सुपुण्यत्वात्पावनत्वात्तथैव च ।
शृणु धर्मामृत श्रेष्ठ दत्तस्यानडुह फलम् ।
दशधेनुसमोऽनड्वानेकोऽपि कुरुपुगव ।
मेदोमासविपुष्टाङ्गो नीरोग कोपवर्जित ।
युवा भद्र सुशीलश्च सर्वदोपविवर्जित ।
धुर धारयते क्षिप्र दत्तो विप्राय पाण्डव ।
स तेन पुण्यदानेन वर्षकोटिं युधिष्ठिर ।
यथाकाम महातेजा गवा लोके महीयते ।
यश्च दद्यादनडुहौ द्वौ युक्तौ च धुर्वरौ ।
सुवृत्ताय दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेपत ।
तस्य यत्पुण्यमाख्यात तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
सहस्रगोप्रदानेन यथोक्त फलमुत्तमम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति याति लोकान्स मामकान् ।
यावन्ति चैव रोमाणि तयोरनडुहोर्नृप ।
तावद्वर्षसहस्राणि मम लोके महीयते ।
दरिद्रायैव दातव्य न समृद्धाय पाण्डव ।
वर्षाणा हि तटाकेपु फल नैव पयोधिपु ।
यस्तु दद्यादनडुह दरिद्राय द्विजातये ।
स तेन पुण्यदानेन पूतात्मा कुरुपुगव ।
विमान दिव्यमारूढो दिव्यरूपी यथासुखम् ।
मम लोकेपु रमते यावदाभूतसप्लवम् ।
गृह दीपप्रभायुक्त शय्यासनविभूषितम् ।
भाजनोपस्करैर्युक्त धान्यपूर्णमलकृतम् ।
दासीगोभूमिसयुक्त सफल सर्वसाधनै ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय युधिष्ठिर ।
दद्यात्सदक्षिण यस्तु तस्य पुण्यफल शृणु ।
देवा पितृगणाश्चैव अग्नयो ऋपयस्तथा ।
प्रयच्छन्ति प्रहृष्टा वै यानमादित्यसनिभम् ।
तेन गच्छेच्छ्रिया युक्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।

— (L 1204) G_1 M_{2-4} मन्यस्तकर्मा G_3 M_{2-4} तारयिष्यति (for °येद्रुवन्) — (L 1205) $M_{2,3}$ (*inf lin*) चतुर्वेद- (for °व्यूह-) — (L 1206) G_3 M_4 अच्छिद्र — Colophon — *Sub-parvan* T $G_{1,2}$ M_{2-4} वैष्णवधर्म — *Adhy name* T $G_{1,3}$ M_{2-4} सर्वदानसमुच्चय — *Adhy no* T G_2 90, G_1 89, G_3 100, M_2 6, M_3 80, M_4 99 — (L 1208) M_2 स (for तु) $G_{2,3}$ $M_{2,4}$ राजा केशवमब्रवीत् (for the post half) — (L 1212) G_3 M_2 मम (for तव) — (L 1213) G_3 मम च (for त्वया न) G_3 यानि च (for कानिचित्) — G_3 $M_{2,4}$ transp lines 1215 and 1216 — (L 1216) G_3 M_2 शृणु धर्म नृप(M_2 मविदां)श्रेष्ठ (for the prior half) M_3 [अ]नडुह — (L 1217) M_4 वै (for ऽपि) — (L 1218) G_1 M_2 निरोग — M_4 om (hapl) line 1219 — (L 1219) M_2 सुशील वा (for °लश्च) T_2 रोष (for -दोष) — (L 1220) M_3 धारयति G_3 M_4 धुर भरति योनड्वान्, M_3 धुरंधरस्तारयति (for the prior half) — (L 1222) G_3 यथाक्रम, G_3 °काल (for °काम) — (L 1223) T_2 यतो, G_3 M_4 यस्तु (for यश्च) G_3 $M_{2,4}$ अनड्वाहौ — (L 1224) M_4 सुव्रताय — (L 1226) M_2 गोसहस्र (for सहस्रगो-) — (L 1227) G_3 पुण्य (for पुण्य-) T_2 G_3 $M_{2,4}$ आसाद्य (for आप्नोति) M_4 सनातनान् (for स मामकान्) — M_4 om. lines 1231–1233 — (L 1231) M_2 वर्षस्य (for वर्षाणां) — (L 1232) G_3 $M_{2,3}$ यस्तु (M_2 °स्तु) नैवेशिक दद्याद् (for the prior half) $M_{2,3}$ द्विजाय वै (for द्विजातये) — (L 1233) G_3 पाकेन प्रीतात्मा (for -दानेन पू°) — (L 1234) G_3 दिव्य विमानमारूढो — (L 1237) T_1 धनपूर्णम्, Kumbh ed धनधान्यैर् (for धान्यपूर्णम्) — (L 1238) M_4 दासीभिर् (*sup lin* °भ्यो) (for दासीगो) G_3 अन्येषां, $M_{2,3}$ (*inf lin*) युक्त वा, M_4 अन्यून (for सफल) — M_4 om lines 1239–1247 — (L 1241) G_3 M_2 मुनयस्त्वृपयस्तथा (for the post half) — (L 1242) M_2 -वर्चस (for -सनिभम्) — (L 1244) Kumbh ed रम्ये (for दिव्ये) G_3 स्त्रीसहस्रवृतो नित्य (for the prior half) — (L 1246)

स्त्रीसहस्राकृते दिव्ये भवने तत्र काञ्चने ।
मोदते ब्रह्मलोकस्थो यावदाभूतसंप्लवम् ।
शय्यां प्रस्तरणोपेतां यः प्रयच्छति पाण्डव ।
अर्चयित्वा द्विजं भक्त्या वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
भोजयित्वा विचित्रान्नं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
धेनुदानस्य यत्पुण्यं विधिदत्तस्य पाण्डव ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्य पितृलोके महीयते ।
शिल्पमध्ययनं वापि विद्यामन्त्रौषधानि च ।
यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु ।
आहिताग्निसहस्रस्य पूजितस्येव यत्फलम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
छन्दोभिः संप्रयुक्तेन विमानेन विराजता ।
सप्तर्षिलोकान्व्रजति पूज्यते ब्रह्मवादिभिः ।
चतुर्युगानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
इह मानुष्यके लोके विप्रो भवति वेदवित् ।
विश्रामयति यो विप्रं श्रान्तमध्वनि कर्शितम् ।
विनश्यति तदा पापं तस्य वर्षकृतं नृप ।
अथ प्रक्षालयेत्पादौ तस्य तोयेन भक्तिमान् ।
दशवर्षकृतं पापं व्यपोहति न संशयः ।
घृतेन वाथ तैलेन पादौ तस्य तु पूजयेत् ।
तद्द्वादशसमारूढं पापमाशु व्यपोहति ।
धेनुकाञ्चनदत्तस्य यच्च पुण्यमुदाहृतम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्त्वेव विप्रमर्चयेत् ।
स्वागतेन च यो विप्रं पूजयेदासनेन च ।
प्रत्युत्थानेन वा राजन्स देवानां प्रियो भवेत् ।
स्वागतेनाग्नयो राजन्नासनेन शतक्रतुः ।
प्रत्युत्थानेन पितरः प्रीतिं यान्त्यतिथिप्रियाः ।
अग्निशक्रपितॄणां च तेषां प्रीत्या नराधिप ।
संवत्सरकृतं पापं तस्य सद्यो विनश्यति ।
यः प्रयच्छति विप्राय आसनं माल्यभूषितम् ।
स याति मणिचित्रेण रथेनेन्द्रांकितेन तम् ।
पुरंदरपुरे तत्र दिव्यनारीविभूषितः ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि क्रीडत्यप्सरसां गणैः ।
वाहनं यः प्रयच्छेत ब्राह्मणाय युधिष्ठिर ।
स याति रत्नचित्रेण वाहनेन सुरालयम् ।
स तत्र कामं क्रीडित्वा सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
इह राजा भवेद्राजन्नात्र कार्या विचारणा ।
पादपं पल्लवाकीर्णं पुष्पितं फलितं तथा ।
गन्धमाल्यैरथाभ्यर्च्य वस्त्राभरणभूषितम् ।
यः प्रयच्छति विप्राय श्रोत्रियाय सदक्षिणम् ।
भोजयित्वा यथाकामं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
जाम्बूनदविचित्रेण विमानेन विराजता ।
पुरंदरपुरं याति जयशब्दरवैर्युतः ।
ततः शक्रपुरे रम्ये तस्य कल्पकपादपः ।
ददाति चेप्सितं सर्वं मनसा यदिहेच्छति ।
यावन्ति तस्य पत्राणि पुष्पाणि च फलानि च ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
शक्रलोकावतीर्णश्च मानुष्यं लोकमागतः ।

M3 प्रावरणोपेतां (for प्रस्तर°) — (L 1247) G3 गंध- (for वस्त्र) — (L 1250) M2 तत्पुण्यं समनुप्राप्त (for the prior half) T1 ब्रह्म (for पितृ-) — (L 1251) M4 स्वल्पन् (for °िदम्) — (L 1253) G3 M3 4 तर्पि(M3 कान्ति)तस्येह यत्फलं (for the post half) — (L 1254) T G1 2 शय्यां (for विद्यां) — (L 1259) M3 4 अध्ववि (for अध्वनि) — (L 1260) M4 तस्य पुण्यफलं शृणु (for the post half) — (L 1261) M2 ततः (for अथ) — (L 1263) M4 पादं M2 यस्तस्य (for तस्य तु) — (L 1264) M2 स (for तद्) — (L 1265) G3 M2 3 (inf lin) 4 -दानस्य (for काञ्चन) G3 तु, M4 तत् (for च) — (L 1266) M3 यस्त्वेव, Madras ed यस्त्वेन (for यस्त्वेव) — (L 1268) M3 वै (for वा) M2 भवेत्प्रिय° (by transp) — (L 1270) M3 प्रीणयति (for प्रीतिं यान्ति) — M4 om lines 1271–1273 — (L 1271) M3 अग्निशक्र (for अग्निशक्र) — (L 1273) G2 3 M3 यानं माल्य- विभूषितं (for the post half) — (L 1274) G3 M4 युक्तेन (for चित्रेण) G1 [इ]दु (for [इ]न्द्र-) — (L 1275) Kumbh ed and Madras ed पुरंदरासने तत्र (for the prior half) G3 M2–4 भूषण (for -नारीवि) M2 -भूषितः — (L 1276) G3 M3 षष्टिर्, M4 षष्टि — After line 1276, T2 G3 M2 3 ins

इह लोके तु धनवांश्चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।

— (L 1281) M3 4 सफलं (for फलितं) — (L 1282) T अर्चयित्वा (for अथाभ्यर्च्य) G3 M2 4 गंध- माल्यार्चितं कृत्वा (for the prior half) M4 वस्त्रभूषा- भूषितं — (L 1287) G3 M3 4 तत्र (for ततः) M3 कल्पस्य (for कल्पक-) — G2 om lines 1289–1292 — (L 1289) G3 पर्णानि (for पत्राणि) — (L 1290) G3 M3 4 शक्र- (for स्वर्ग-) — (L 1291) M2 मानुष° — (L 1292) G3 M4 गजाश्वरथसंपूर्ण (G3 °र्णं) (for the

रथाश्वगजसंपूर्णं पुरं राज्यं च रक्षति ।
स्थापयित्वा तु मद्भक्त्या यो मत्प्रतिकृतिं नरः ।
आलयं विधिवत्कृत्वा पूजाकर्म च कारयेत् ।
स्वयं वा पूजयेद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
अश्वमेधसहस्रस्य यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्फलं समवाप्नोति मत्सालोक्यं प्रपद्यते ।
न जाने निर्गमं तस्य मम लोकाद्युधिष्ठिर ।
देवालये विप्रगृहे गोवाटे चत्वरेऽपि वा ।
प्रज्वालयति यो दीपं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
आरुह्य काञ्चनं यानं द्योतयन्सर्वतोदिशम् ।
गच्छेदादित्यलोकं स सेव्यमानः सुरोत्तमैः ।
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा वर्षकोटिं महातपाः ।
इह लोके भवेद्विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
देवालयेषु वा राजन्ब्राह्मणावसथेषु वा ।
चत्वरे वा चतुष्के वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
नानागन्धर्ववाद्यानि धर्मश्रावणिकानि च ।
यस्तु कारयते भक्त्या मद्गतेनान्तरात्मना ।
तस्य देवा नरश्रेष्ठ पितरश्चापि हर्षिताः ।
सुप्रीताः संप्रयच्छन्ति विमानं कामगं शुभम् ।
स च तेन विमानेन याति देवपुरं नरः ।
तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु सेव्यमानः प्रमोदते ।
देवलोकावतीर्णस्तु सोऽस्मिँल्लोके नराधिप ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
चत्वरे वा सभायां वा विस्तीर्णे वा सभाङ्गणे ।
कृत्वाग्निकुण्डं विपुलं स्थण्डिलं वा युधिष्ठिर ।
तत्राग्निं चतुरो मासान्ज्वलयेद्यस्तु भक्तिमान् ।
समाप्तेषु च मासेषु पौर्णमास्यादिषु ततो द्विजान् ।
भोजयेत्पायसं मृष्टं मद्गतेनान्तरात्मना ।
दक्षिणां च यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
एवमग्निं तु यः कुर्यान्नित्यमेवार्चयंस्तु माम् ।
तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ।
तेनाहं शंकरश्चैव पितरो ह्यग्नयस्तथा ।
यास्याम परमां प्रीतिं नात्र कार्या विचारणा ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ।
सोऽग्निसंप्रीतिकरः श्रीमान्मम लोके महीयते ।
मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोके महायशाः ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्रो जायते राजपूजितः ।
यः करोति नरश्रेष्ठ भरणं ब्राह्मणस्य तु ।
श्रोत्रियस्याभिजातस्य दरिद्रस्य विशेषतः ।
तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ।
गवां कोटिप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति वर्षेणैकेन पाण्डव ।
काञ्चनेन विचित्रेण यानेनाम्बरशोभिना ।
स याति मामकं लोकं दिव्यस्त्रीगणसेवितः ।
गीयमानो वरस्त्रीभिर्वर्षाणां कोटिविंशतिम् ।
क्रीडित्वा मामके लोके तत्र देवैरभिष्टुतः ।

---

prior half) T $G_{1.3}$ M_4 पर (for पुर) T_2 G_1 M_3 रच्छति, Kumbh ed वक्ष्यति (for रक्षति) —(L 1293) G_3 M_4 स्नापयित्वा (for स्थाप°) M_2 -कृतिर्, M_4 -कृत $G_{1.2}$ यो मद्भक्तिरतं नरः (for the post half) —(L 1294) M_2 भक्त्या (for कृत्वा) G_3 $M_{2.4}$ -कर्माणि (for -कर्म च) —(L 1297) $M_{2.4}$ समनुप्राप्तो (for °वाप्नोति) —(L 1298) G_3 ब्रह्म (for मम) —(L 1299) T_1 $G_{1.3}$ च (for वा) —(L 1301) T_2 G_2 M_4 द्योतयद् M_2 द्योतयतो दिशो दश (for the post half) —(L 1302) M_4 -लोके (for -लोक) M_2 गच्छेदादित्यकं लोकं (for the prior half) G_3 द्विजोत्तमैः, $M_{2.4}$ [ऽ]प्सरोगणैः (for सुरोत्तमैः) —(L 1303) G_1 प्रकाशं (for प्र) G_3 $M_{2.4}$ -यशाः (for -तपाः) —(L 1307) G_3 गान्धर्व- G_3 M_4 वा (for च) —(L 1309) G_3 तोषिताः (for हर्षिताः) —(L 1310) M_4 सुप्रीताः Kumbh. ed सुखं (for शुभम्) —(L 1311) G_3 देव (for तेन) —(L 1312) G_3 हि, M_4 [ऽ]भि- (for प्र) —(L 1313) G_3 $M_{2.4}$ च लोकेऽस्मिन् (for सोऽस्मिँल्लोके) —(L 1314) G_3 भगवान् (for भोग°) —(L 1315) $G_{1.2}$ M_3 च (for the third वा) $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ सभाङ्कणे, M_2 गृहाङ्गणे (for सभाङ्गणे) —(L 1317) M_2 [अ]ग्निश् $G_{2.3}$ M_{2-4} ज्वालयेद् —(L 1318) G_2 $M_{3.4}$ तु (for च) —(L 1319) T_1 M_2 स घृतं मद्गतात्मना (for the post half) —(L 1321) G_3 $M_{2.4}$ [अ]र्चयेत् (for °यस्) —(L 1323) M_2 [अ]पि (for [प]त्र) —(L 1325) G_3 षष्टिर् (for the first षष्टिं) T_1 M_3 षष्टि-, G_3 षष्टिर् (for the second षष्टिं) —(L 1326) G_2 $M_{2.3}$ [ऽ]स्मिन् (for ऽस्मत्) —(L 1329) G_3 नाग्ण (for स°) —(L 1330) G_3 -ज्ञानस्य (for -जातस्य) —(L 1333) Kumbh ed मद- (for पुण्द-) —(L 1334) G_3 M_4 विमानेन (for विचित्रेण) G_3 M_4 चित्रेण (for यानेन) T G_2 [अ]म्बुध-, G_1 M_3 [अ]म्बुद- (for [अ]म्बर) Kumbh ed विमानेनार्कशोभिना (for the post half) —(L 1335) M_4 स याति मामके लोके M_2 -सेवितः —(L 1336) T_1 M_2 -विंशति —(L 1338)

मानुष्यमवतीर्णस्तु वेदविद्ब्राह्मणो भवेत् ।
करकं कुण्डिकां वापि महद्वा जलभाजनम् ।
यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु ।
ब्रह्मकूर्चेन यत्पीते फलं प्रोक्तं यथाविधि ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति जलभाजनदो नरः ।
सुतृप्तः सुप्रभः सौम्यः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ।
हंससारसयुक्तेन विमानेन विराजता ।
स याति वारुणं लोकं दिव्यगन्धर्वसेवितः ।
पानीयं यः प्रयच्छेद्धि जीवानां जीवनं परम् ।
ग्रीष्मकेषु च मासेषु तस्य पुण्यफलं शृणु ।
कपिलाकोटिदानस्य यत्पुण्यं तु विधीयते ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति पानीयं यः प्रयच्छति ।
पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
स गच्छेच्चेन्द्रसदनं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
त्रिंशत्कोटियुगं तत्र दिव्यगन्धर्वसेवितः ।
क्रीडित्वा मानुषे लोके चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।
शिरोऽभ्यङ्गप्रदानेन तेजस्वी प्रियदर्शनः ।
सुभगो रूपवाञ्शूरः पण्डितश्च भवेद्द्विजः ।
वस्त्रदायी तु तेजस्वी सर्वत्र प्रियदर्शनः ।
सुखभोगपतिः श्रीमान्स्त्रीणां नित्यं मनोरमः ।
उपानहौ च छत्रं च यो ददाति नरोत्तमः ।
स याति नरमुख्येन काञ्चनेन विराजता ।
शक्रलोकं महातेजाः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
काष्ठपादुकदो याति विमानैर्नृपनिर्मितैः ।
धर्मराजपुरं रम्यं सेव्यमानोऽप्सरोत्तमैः ।
दन्तकाष्ठप्रदानेन प्रियवाक्यो भवेन्नरः ।
सुगन्धवदनः श्रीमान्मेधासौभाग्यसंयुतः ।
क्षीरं दधि घृतं वापि गुडं मधुरसं तथा ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यः परां भक्तिं गता नराः ।
ते वृषैरश्वयानैश्च श्वेतस्रग्दामभूषिताः ।
उपगीयमाना गन्धर्वैर्यान्तीश्वरपुरं नराः ।
तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु सेव्यमाना यथासुखम् ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि मोदन्ते देवसंनिभाः ।
ततः कालावतीर्णाश्च जायन्ते त्विह मानवाः ।
प्रभूतधनधान्याश्च भोगवन्तो नरोत्तमाः ।
वैशाखे मासि वैशाखे दिवसे पाण्डुनन्दन ।
वैवस्वतं समुद्दिश्य परां भक्तिमुपागताः ।
अभ्यर्च्य विधिवद्विप्रांस्तिलान्गुडसमायुतान् ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्तेषां पुण्यफलं शृणु ।
गोप्रदानेन यत्पुण्यं विधिवत्पाण्डुनन्दन ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्तो यमलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह राजा भविष्यति ।

M_2 अवतीर्णं —(L 1339) $M_{2.3}$ कुठिकां (for कुण्डिकां) Kumbh ed करकां कर्णिकां वापि —(L 1341) G_3 -कूर्चे च (for -कूर्चेन) T_1 मधुकूर्चे स यत्पीते, M_4 °र्चे पय पीते Madras ed युधिष्ठिर (for यथाविधि) —(L 1343) G_3 सुप्रिय, M_2 सुव्रत (for सुप्रभ) $G_{1.2}$ M_8 स तृप्त सप्रभ· सौम्य, Kumbh ed सुतृप्त सवसौगध —(L 1345) T_1 G_1 M_8 देव- (for दिव्य-) G_1 -सेवित —T_1 om (hapl) lines 1346–1352, the same portion is damaged in T_2 —(L 1346) M_8 (*sup lin*) जीवित (for जीवन). —(L 1347) M_4 ग्रैष्मकेषु G_1 M_8 ग्रीष्मे चतुषु मासेषु, Kumbh ed ग्रीष्मे च त्रिषु मासेषु —(L 1352) M_2 समास, M_4 -शत (for -युग) —M_2 reads from सुभगो (in line 1355) up to सुखभोगपति (in line 1357) after line 1358, repeating the prior half of line 1355 —(L 1355) G_3 $M_{3.4}$ चैव (for शूर·) M_2 (first time) भवेच्च सुभग श्रीमान्, (second time) स याति रूपवांश्चैव (for the prior half) —(L 1356) G_3 M_4 पुरुषस् (for तेजस्वी) T वस्त्रदो याति तेजस्वी (for the prior half). G_3 M_4 तेजस्वी (for सर्वत्र) —(L 1357) M_2 om. श्रीमान् G_3 M_4 सुभगो भवति श्रीमान् (for the prior half) G_3 M_2 मनोहर (M_2 °हरा) (for °रम·) —(L 1358) G_1 नरेश्वर, G_3 द्विजोत्तम, $M_{3.4}$ नरोत्तम —(L 1359) M_2 कांचनच्छत्रशोभितः (for the post half) —(L 1361) T $G_{1.2}$ M_{3} काष्ठपादुकदा याति T -संयुते, G_1 M_8 -सेविते, M_2 योजिते (for -निर्मिते) —(L 1362) G_3 द्विजोत्तमै (for ऽप्सरो°) M_{2-4} सेव्यमाना सुरोत्तमै —(L 1363) G_3 M_2 हृष्ट (for प्रिय-) —(L 1364) G_3 मेधावी भाग्यसंयुत (for the post half) —(L 1365) M_3 दधिद्रुत G_1 $M_{2.4}$ गुळ (for गुड) —(L 1366) M_2 उपागता (for गता नरा) —(L 1367) M_2 तेऽ (for ते) G_3 वृक्षैर् (for वृषैर्) G_3 श्वेतै, M_4 श्वेते (for श्वेत-) T_1 G_2 M_8 धामभूषिता, G_3 $M_{3.4}$ -दामभूषितै —(L 1368) M_2 नीयमानाश्च गन्धर्वैर् (for the prior half which is hypermetric) G_3 स्वर्ग-, M_2 शक्र- (for [ई]श्वर-) —(L 1369) G_1 च (for तु) T $G_{1.2}$ M_3 सेव्यमानो —(L 1370) G_3 षष्टिर्, Kumbh and Madras eds षष्टि- M_2 सर्वदैवतै· (for देवसंनिभा) —(L 1371) T $G_{1.2}$ M_8 नरा (for ततः) —(L 1373) T_1 वैशाखे माघमासे वा (for the prior half) —(L 1375) T_1 G_1 वीरांस् (for विप्रांस्) $M_{2.4}$ गुळ (for गुड-)

तस्मिन्नेव दिने विप्रान्भोजयित्वा सदक्षिणम् ।
तोयपूर्णानि दिव्यानि भाजनानि दिशन्ति ये ।
ते यान्त्यादित्यवर्णाभैर्विमानैर्वरुणालयम् ।
तत्र दिव्याङ्गनाभिस्तु रमन्ते कामकामिन ।
ततोऽवतीर्णा कालेन ते चास्मिन्मानुषे पुन ।
भोगवन्तो द्विजश्रेष्ठा भविष्यन्ति न सशय ।
अनन्तराशी यश्चापि वर्तते व्रतवत्सदा ।
सत्यवाक्क्रोधरहित शुचि स्नानरत सदा ।
स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुर नर ।
तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु वर्षकोटिं महातपा ।
क्रीडित्वा मानुषे लोके जायते वेदविद्द्विज ।
एकभुक्तेन यश्चापि वर्षमेक तु वर्तते ।
ब्रह्मचारी जितक्रोध सत्यशौचसमन्वित ।
स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुर नर ।
दशकोटिसहस्राणि क्रीडित्वाप्सरसा गणै ।
इह मानुष्यके लोके ब्राह्मणो वेदविद्भवेत् ।
चतुर्थकाल यो भुङ्क्ते ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय ।
वर्तते चैकवर्ष तु तस्य पुण्यफल शृणु ।
चित्रबर्हिणयुक्तेन विचित्रध्वजशोभिना ।
याति यानेन दिव्येन स महेन्द्रपुर नर ।
अङ्कुशाभिर्वरस्त्रीभि सेव्यमानो यथासुखम् ।
ततो द्वादशकोटिं स समा सम्यक्प्रमोदते ।
शक्रलोकावतीर्णश्च लोके चास्मिन्नराधिप ।
भवेद्वै ब्राह्मणो विद्वान्क्षमावान्वेदपारग ।
षष्ठकाले तु योऽश्नाति वर्षमेकमकल्मष ।
ब्रह्मचर्यव्रतैर्युक्त शुचि क्रोधविवर्जित ।
तपोयुक्तस्य तस्याथ शृणुष्व फलमुत्तमम् ।
अत्यादित्यप्रकाशेन विमानेनार्कसनिभ ।
स याति मम लोकान्वै दिव्यनारीनिषेवित ।
तत्र साध्यैर्मरुद्भिश्च पूज्यमानो यथासुखम् ।
पश्यन्नेव सदा मा तु क्रीडत्यप्सरसा गणै ।
पक्षोपवास यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
समाप्ते तु व्रते तस्मिंस्तर्पयेच्छ्रोत्रियान्द्विजान् ।
सोऽपि गच्छति दिव्येन विमानेन महातपा ।
द्योतयन्प्रभया व्योम मम लोक प्रपद्यते ।
स तत्र मोदते काम कामरूपी यथासुखम् ।
त्रिंशत्कोटिसमा राजन्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
इह मानुष्यके लोके पूजनीयो द्विजो भवेत् ।
त्रयाणामपि वेदाना साङ्गाना पारगो भवेत् ।
यश्च मासोपवास वै कुरुते मद्गतात्मना ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितधी ध्यानतत्पर ।
समाप्ते नियमे तत्र भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
दक्षिणा च ततो दद्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
स गच्छति महातेजा ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।
सिंहयुक्तेन यानेन दिव्यस्त्रीगणसेवित ।
स तत्र ब्रह्मणो लोके दिव्यर्षिगणसेवित ।
शतकोटिसमा राजन्यथाकाम प्रमोदते ।
तत कालावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोके द्विजो भवेत् ।
षडङ्गविच्चतुर्वेदी त्रिंशज्जन्मान्यरोगवान् ।
यस्त्यक्त्वा सर्वकर्माणि शुचि क्रोधविवर्जित ।
महाप्रस्थानमेकाग्रो याति मद्गतमानस ।
स गच्छेदिन्द्रसदन विमानेन महातपा ।
महामणिविचित्रेण सौवर्णेन विराजता ।
शतकोटिसमास्तत्र सुराधिपतिपूजित ।

T_1 M_3 -ममावृतान्, T_2 $G_{1,2}$ °ष्टुतान्, M_2 -समन्विनान् —(L 1377) M_2 -दान च (for -दानेन) —(L 1380) G_3 मदक्षिणै, Kumbh. ed सुदक्षिण —(L 1381) G_3 M_4 नव्यानि, M_2 रम्याणि (for दिव्यानि) —(L 1383) T_1 काल-, M_4 मर्व- (for काम-) —(L 1384) T G_2 [ऽ]वनीण G_1 पुर (for पुन) — M_2 om lines 1386–1437 —(L 1386) M_3 -राशयश् (for -राशी यश्) M_3 वर्तने G_2 व्रतवान् (for °वत्) —(L 1387) $G_{1,2}$ स्नानगति —(L 1388) M_4 विमानेन स दिव्येन — T_2 G_3 M_4 om (hapl.) lines 1389–1393 —(L 1394) G_3 M_4 -समास्तत्र (for -सहस्राणि) —(L 1396) T_1 -काले (for -काल) —(L 1397) G_3 M_4 वर्तते वर्षमेक यस् (for the prior half) —(L 1400) M_3 अप्सरोभिर् (for अङ्कुशा°) —(L 1401) G_3 M_4 तत्र (for ततो) —(L 1402) G_1 तु (for the first च) —(L 1404) G_3 षष्ठ काले, M_4 षष्ठकाल —(L 1406) G_3 ततो (for तपो) G_2 M_4 [अ]पि (for [अ]थ) —(L 1408) G_3 M_4 -नरै(M_4 -जनै)र्वृत (for -निषेवित) —(L 1412) G_3 M_4 शुचीन् (for द्विजान्) —(L 1416) G_3 transp the prior half and the post half G_3 नृप (for राजन्) and देववत्तत्र (by transp) —(L 1417) G_3 M_4 द्विजोत्तमै (for द्विजो भवेत्) — $G_{1,2}$ om (hapl) lines 1420–1422 —(L 1422) M_4 दक्षिणाश्च — G_3 M_4 om (hapl.) line 1425 —(L 1429) G_3 M_4 -कार्याणि (for कर्माणि) —(L. 1430) T_1 G_2 M_3 मम (for महा-) —(L 1431) M_4 विराजता (for महा-

नाकपृष्ठे निवसति दिव्यस्त्रीगणसेवित ।
शक्रलोकावतीर्णश्च मानुषेषूपजायते ।
राज्ञा राजा महातेजा सर्वलोकार्चित प्रभु ।
प्रायोपवेश यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा मन्त्र समाहित ।
अन्त स्वस्थो जितक्रोधस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
कामग कामरूपी च बालसूर्यसमप्रभ ।
स विमानेन दिव्येन याति लोकाननामयान् ।
स्वर्गात्स्वर्गं महातेजा गत्वा चैव यथासुखम् ।
मम लोकेषु रमते यावदाभूतसप्लवम् ।
अग्निप्रवेश यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
सोऽपि यानेन दिव्येन मम लोक प्रपद्यते ।
तत सर्वगुणोपेत पश्यन्नपि स मा सदा ।
त्रिंशत्कोटिसमा राजन्मोदते मम सनिधौ ।
ततोऽवतीर्ण कालेन वेदविद्ब्राह्मणो भवेत् ।
कर्षण साधयन्यस्तु मा प्रसन्न शुचिव्रत ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येत मन्त्रमुदाहरन् ।
बालसूर्यप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
मम लोक समासाद्य षट्कोटिं तु प्रमोदते ।
मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोके नृपो भवेत् ।
निवेशयति मन्मूर्त्या आत्मान मद्गत शुचि ।
रुद्रदक्षिणमूर्त्या वा चतुर्दश्या विशेषत ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव देवलोकैश्च पूजित ।
गन्धर्वैर्भूतसघैश्च गीयमानो महातपा ।
प्रविशेत्स महातेजा मा वा शकरमेव वा ।
तस्यापुनर्भव (sic) राजन्नात्र कार्या विचारणा ।
गोकृते स्त्रीकृते चैव गुरुविप्रकृतेऽपि वा ।
हन्यन्ते ये तु राजेन्द्र शक्रलोक व्रजन्ति ते ।
तत्र जाम्बूनदमये विमाने कामगामिनि ।
मन्वन्तर प्रमोदन्ते दिव्यनारीनिषेविता ।
आश्रुतस्याप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च ।
जन्मप्रभृति यद्दत्त सर्वं नश्यति भारत ।
नागोप्रदास्तत्र पय पिबन्ति
नाभूमिदा भूमिमथाप्नुवन्ति ।
यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति
तांस्तान्कामान्स्वर्गलोके च भुङ्क्ते ।
यद्यदिष्टतम द्रव्य न्यायेनोपार्जित च यत् ।
तत्तद्गुणवते देय तदेवाक्षयमिच्छता ।
अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चनं गा च दरिद्रो नाम जायते ।
दान यत्तत्फल नैति श्रोत्रियाय न दीयते ।
श्रोत्रिया यत्र नाश्नन्ति न देवास्तत्र भुञ्जते ।
श्रोत्रियेभ्य पर नास्ति परम दैवत महत् ।
निधान चापि राजेन्द्र तस्माच्छ्रोत्रियभोजनात् ।

Colophon

तपा) —(L 1434) G_1 भेविते (for °त) —(L 1435) M_4 मानुष्यपु —(L 1437) G_3 M_4 कुर्यान् (for चापि) and मद्गनेनानरात्मना (for the post half) —(L 1441) M_3 याति लोकारतु मामकान् (for the post half) —(L 1442) G_2 स्वर्गाद्रम- (sic) (for °त्स्वर्ग) — G_3 om lines 1444–1465 —(L 1445) M_4 मम लोक महीयते (for the post. half) —(L 1446) M_4 तत्र (for तत) $M_{3\ 4}$ एव (for अपि) T_1 मा (for मा) —(L 1449) $M_{2\ 3}$ (*inf lin*) कारीष (for कर्षण) G_2 M_3 (*inf lin*) साधयेद्, M_2 सेवयेद्, M_4 कारयन् (for साध°) M_4 त (for तु) M_{2-4} प्रपन्न° (for प्रसन्न) —(L 1450) Madras ed उदीरयन् (for उदाहरन्) —(L 1452) G_1 $M_{2\ 3}$ वर्षकोटिं (for षट्कोटिं तु) M_2 स (for प्र-) —(L 1453) T M_4 लोकेस्मिन्क्षत्रियो भवेत् (for the post half) —(L 1454) M_3 निवेदयनि तन्मूर्तिम् (for the prior half) —(L 1455) G_1 -दाक्षिण- M_3 रुद्र दाक्षिणमूर्तिं वा —(L 1456) T_1 महार्ष यश्च् M_3 om चैव G_1 सिद्धैश्च महार्षिभिर् (sub-metric), M_4 सिद्धैर्महर्षिसघैश्च (for the prior half) M_3 वेदै सर्वैश्च् (for देवलोकैश्च्) —(L 1457) M_3 गधर्व- (for गन्धर्वैर्) M_4 महायशा (for °तपा) —(L 1459) G_1 न स्यात् (for तस्य) —(L 1460) $M_{3\ 4}$ वापि (for चैव) T G_2 च (for वा) —(L 1464) T_1 भृत्य* (for दत्तस्य) T_2 भृत्यस्यामरणेन च (for the post half) —(L 1466) $G_{2\ 3}$ न गोप्रदास् (for नागो°) —(L 1467) T_1 $G_{2\ 3}$ अथा भुवनि, T_2 अवाप्नु° (for अथाप्नु°) —(L 1470) M_2 ि्व्य (for द्रव्य) T_1 तद्धर्मोपार्जित च यत् (for the post half) —(L 1471) G_3 [अ]क्षय्यम् —(L 1472) M_4 तीर्थान्यनुपगम्य तु (for the post half) —(L 1474) T यद्यत्, $M_{2\ 3}$ च यत् (for यत्तत्) G_1 चैव, G_2 नैव, $M_{2\ 3}$ नैतत् (for नैति) G_3 हीयते (for दी°) —(L 1475) G_3 भुज्यते (sic) —(L 1476) T G_3 $M_{2\ 3}$ दैवत परम (G_3 M_4 °स तारण, M_2 °तांस्तारण)

युधिष्ठिर उवाच।

विप्रयोगे शरीरस्य सेन्द्रियस्य विशेषत ।
अन्तरा वर्तमानस्य गति प्राणस्य कीदृशी।

भगवानुवाच।

शुभाशुभकृतं सर्वं प्राप्नोतीह फल नर ।
न तु सर्वस्य भूतस्य पञ्चत्व चापि विद्यते।
पञ्चत्व पाण्डवश्रेष्ठ भूरिभूतिकर नृणाम्।
तेषा पञ्च महायज्ञान्ये कुर्वन्ति द्विजोत्तमा ।
पञ्चत्व पञ्चभिर्भूतैर्वियोग सम्प्रचक्षते।
न जायते न म्रियते पुरुष शाश्वत सदा।
प्रायेण मरण नाम पापिनामेव पाण्डव।
येषा तु न गति पुण्या तेषा मरणमुच्यते।
प्रायेणाकृतकृत्यात्तु मृत्योरुद्विजते जन ।
कृतकृत्या प्रतीक्षन्ते मृत्यु प्रियमिवातिथिम्।

युधिष्ठिर उवाच।

पञ्च यज्ञा कथ देव क्रियन्तेऽत्र द्विजातिभि ।
तेषा नाम च देवेश वक्तुमर्हस्यशेषत ।

भगवानुवाच।

शृणु पञ्च महायज्ञान्कीर्त्यमानान्युधिष्ठिर।
यैरेव ब्रह्मसालोक्य लभ्यते गृहमेधिना।
ऋषियज्ञ ब्रह्मयज्ञ भूतयज्ञ च पार्थिव।
नृयज्ञ पितृयज्ञ च पञ्च यज्ञान्प्रचक्षते।
तर्पण ऋषियज्ञ स्यात्स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञक ।
भूतयज्ञो बलिर्यज्ञो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्।
पितॄनुद्दिश्य यत्कर्म पितृयज्ञ प्रकीर्तित ।
हुत चाप्यहुत चैव तथा प्रहुतमेव च।
प्राशित बलिदान च पाकयज्ञान्प्रचक्षते।
वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधै ।
अहुत च भवेद्दत्त प्रहुत ब्राह्मणाशितम्।
प्राणाग्निहोत्रहोम च प्राशित विधिवद्विदु ।
बलिकर्म च राजेन्द्र पाकयज्ञा प्रकीर्तिता ।
केचित्पञ्च महायज्ञान्पाकयज्ञान्प्रचक्षते।
अपरे ब्रह्मयज्ञादीन्महायज्ञविदो विदु ।
सर्व एते महायज्ञा सर्वथा परिकीर्तिता ।
बुभुक्षितान्ब्राह्मणांस्तु यथाशक्ति न हापयेत्।
अहन्यहनि ये त्वेतानकृत्वा भुञ्जते स्वयम्।
केवल मलमश्नन्ति ते नरा न च संशय ।
तस्मात्स्नात्वा द्विजो विद्वान्कुर्यादेतान्दिने दिने।
अतोऽन्यथा तु भुञ्जन्वै प्रायश्चित्तीयते द्विज ।

महत् (for the post half) — (L 1477) T G2 3 निदान T1 M4 नारमात्, M2 नान्यत् (for तस्मात्) — Colophon — *Sub parvan* T1 G M2-4 वैष्णवधर्म — *Adhy name* M2 नानाज्ञानविधि — *Adhy no* T1 G3 91, T2 M4 100, G1 2 90, M2 7, M3 89 — (L 1480) T G1 शुभाशुभ G3 -फल (for -कृत) G3 M4 दिव्य (for सर्वं) — (L 1481) G3 M3 स (for न) T1 अपि, M2 नाम (for चापि) G3 पद्यते (for वि°) G1 2 M3 पञ्चत्व विद्यते नृप (for the post half) — (L 1482) G3 M3 4 पर (for नृणाम्) — G1 om (? hapl) lines 1483–1486 — (L 1483) M4 नरोत्तम (for द्विजोत्तमा) — (L 1484) T2 G3 M3 वियोग M2 3 प्रवक्ष्यते (for -प्रचक्षते) — (L 1486) G2 भारत (for पाण्डव) — (L 1487) G3 रति पुण्ये (for गति पुण्या) T2 इष्यते (for उच्यते) — (L 1488) M2 -कृतत्वान्, M3 -कृत्यस्तु, M4 कृत्यश्च (for -कृत्यात्तु) T G3 M4 नरा (for जन°) — (L 1490) G1 कृत (for कथ) M2 ये, M3 तद् (for ऽत्र) — (L. 1491) G3 M4 एतेषां नाम देवेश — (L 1493) G3 स्वैरेव (for यैरेव) G3 M2 4 लभते T1 M2 4 गृहमेधिन (T1 °ना) — (L 1494) T देव , M3 तृषि-, M4 ऋभु- (for ऋषि) G3 M4 भूत- (for ब्रह्म) G3 देव , M4 ब्रह्म- (for भूत-) G1 2 M3 पाडव (for पार्थिव) — (L 1495) G3 ब्रह्मयज्ञ (for पितृ°) — T2 om lines 1496–1497 — (L 1496) T1 देवयज्ञ, G3 M4 ऋभु° (for ऋषि°) M3 स्वाध्याय T1 M3 4 ब्रह्मयज्ञक — (L 1497) G3 च स्यात्, M3 4 होमो (for यज्ञो) — (L 1498) M3 पितृयज्ञ प्रकीर्तित — T2 om. line 1500 — (L 1500) T1 M3 पाकयज्ञा , G3 M4 पञ्चयज्ञान् (for पाक°) T1 प्रकीर्तिता (for प्रचक्षते) — (L 1502) M3 तु (for च) T G3 प्रहुत ब्राह्मणे हुत (for the post half) — G1 om (hapl) lines 1504–1506 M2 3 read line 1504 after line 1507 — (L 1504) T पाकयज्ञ प्रकीर्तित — (L 1506) M2 ऋषि-, M4 त्वभु- (for ब्रह्म) M4 यज्ञान् (for महा) — (L 1507) M2 महायज्ञान् T2 G3 सर्वदा, M4 ऋषिभि (for सर्वथा) T सप्र (for परि-) — (L 1508) M2 corrupt for the prior half — (L 1509) G3 यस् (for ये) M3 [s]पि (for तु) — (L 1510) T G3 M2 ते नित्य ब्रह्मघातका (for the post half). — (L 1512) G1 2 प्रायश्चित्ती भवे-

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु स्वद्भक्तस्य जनार्दन ।
वक्तुमर्हसि देवेश स्नानस्य च विधिं मम ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वं पवित्रं पापनाशनम् ।
स्नात्वा येन विधानेन मुच्यन्ते किल्बिषाद्द्विजा ।
मृद च गोमय चैव तिलान्दर्भांस्तथैव च ।
पुष्पाण्यपि यथान्यायमादाय तु जल व्रजेत् ।
नद्यां सत्या न च स्नायादन्यत्र द्विजसत्तम ।
सति प्रभूते पयसि नाल्पे स्नायात्कदाचन ।
गत्वोदकसमीप तु शुचौ देशे मनोहरे ।
ततो मृद्गोमयादीनि तत्र प्रोक्ष्य विनिक्षिपेत् ।
बहि॰ प्रक्षाल्य पादौ च द्विराचम्य प्रयत्नत ।
प्रदक्षिण समावृत्य नमस्कुर्यात्तु तज्जलम् ।
न च प्रक्षालयेत्तीर्थमद्भिर्विद्वान्कदाचन ।
न च पादेन वा हन्याद्धस्तेनान्येन तज्जलम् ।
सर्वदेवमया ह्यापो मन्मया पाण्डुनन्दन ।
तस्मात्तास्तु न हन्तव्यास्तवद्भि प्रक्षालयेत्स्थलम् ।
केवल प्रथम मज्जेन्नाङ्गानि विमृजेद्बुध ।
तत्तु तीर्थे समासाद्य कुर्यादाचमन पुन॰ ।
गोकर्णाकृतिवत्कृत्वा कर त्रि प्रपिबेज्जलम् ।
द्विस्तत्परिमृजेदङ्गं पादावभ्युक्ष्य चात्मन ।
शीर्षण्योस्तु तत प्राणान्सकृदेव तु संस्पृशेत् ।
बाहू द्वौ च तत स्पृष्ट्वा हृदय नाभिमेव च ।
प्रत्यङ्गमुदक स्पृष्ट्वा मूर्धान तु पुन स्पृशेत् ।
आप पुनन्त्वित्युक्त्वा च पुनराचमन चरेत् ।
सोंकारा व्याहृतीर्वापि सदसस्पतिमित्यृचम् ।
आचम्य मृत्तिका पश्चात्त्रिधा कृत्वा समालभेत् ।
ऋचेद विष्णुरित्यङ्गमुत्तमाधममध्यमम् ।
आलभ्य वारुणै सूक्तैर्नमस्कृत्य जल तत ।
स्रवन्ती चेत्प्रतिस्रोत॰ प्रत्यर्कं चान्यवारिषु ।
मज्जेदोमित्युदाहृत्य न च प्रक्षोभयेज्जलम् ।
गोमय च त्रिधा कृत्वा जले पूर्वं समालभेत् ।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं च जपेत्पुन ।
पुनराचमन कृत्वा मद्गतेनान्तरात्मना ।
आपो हि ष्ठेति तिसृभिर्दर्भपूतेन वारिणा ।
तथा तरत्समन्दीभि सिञ्चेच्चतसृभि क्रमात् ।
गोसूक्तेनाश्वसूक्तेन शुद्धवर्गेण चाप्यथ ।
वैष्णवैर्वारुणै सूक्तै सावित्रैरिन्द्रदेवतै ।
वामदेवेन चात्मानमन्यैर्मन्मयसामभि॰ ।
स्थित्वान्त सलिले सूक्त जपेद्वाचाघमर्षणम् ।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं वा ततो जपेत् ।
आ श्वासमोक्षात्प्रणव जपेद्वा मामनुस्मरन् ।

द्विज —(L 1513) $G_{1, 2}$ M_8 देवदेवेश दैत्यघ्न (for the prior half) —(L 1514) M_3 तु (for च) T_2 M_8 विधिर् —(L 1515) M_3 तत्त्वेन (for तत्सर्वं) —(L 1516) M_3 किल्बिषान् —(L 1517) G_8 M_4 चापि (for चैव) $G_{1, 2}$ M_8 तिल —(L 1519) Kumbh ed स्नात्वा (for सत्यां) T G_8 न तु, M_3 तु न (for न च) —(L 1520) G_8 कथंचन, M_3 कदा न च (for कदाचन) —(L 1521) G_3 -समीपे G_8 मनोरमे (for °हरे) —(L 1522) G_2 क्षिप्रो, $M_{3, 8}$ [अ]भ्युक्ष्य (for प्रोक्ष्य) —(L 1523) MSS प्रक्षाळ्य —(L 1524) T च (for तु) —(L 1525) M_3 तीरम् (for तीर्थम्) G_8 तीर्थे मृद्भिर्विद्वान्, Kumbh ed. विद्वांस्तीर्थमद्भि॰ (by transp) —(L 1526) G_8 M_3 वा (for तद्) —M_4 om (hapl) lines 1527–1531 —(L 1529) T G मज्जन् (for मज्जन्) T G_2 अगानि T_2 न मृजेद्; G_2 M_8 विमृशेद् (for °जेद्) —(L 1530) T G_8 तत्तीर्थे स (for तत्तु तीर्थे) G_8 द्विज, M_3 बुध॰ (for पुन) —(L 1531) T गोकर्णवत्कर कृत्वा, $G_{1, 2}$ श्वपुच्छाकृतिवत्कृत्वा (for the prior half). T ब्राह्मणाभि पिबेज्जल —(L 1532) M_3 धीस्तत्, M_4 तत (for द्विस्तत्) —(L 1535) M_{2-4} तन (for पुन) —(L 1537) $G_{2, 8}$ सों॰ (G_3 ओं)कारव्याहृतिर्वापि —(L 1538) $M_{3, 4}$ मृत्तिकां G_8 M_8 कृत्य (for कृत्वा) —(L 1541) T G_8 स्रवत्यश्, G_1 °ति, $M_{3, 8}$ (*sup lin*) $_4$ स्रव (M_4 °व)त्या॰ $M_{3, 8}$ प्रतिस्रोत G_8 corrupt for the post half —(L 1542) T तु (for च) $G_{1, 2}$ M_8 विक्षोभयेज् (for प्रक्षो°) —M_3 om. (hapl) from the post half of line 1543 up to the prior half of line 1545 —(L 1544) $G_{1, 2}$ $M_{8, 4}$ सव्याहृती(G_2 M_4 °ति)क (hypermetric) T_2 पुनर्जल, G_8 M_4 पुनर्जपेत् (by transp) —(L 1545) M_4 तत (for पुनर्) —(L 1546) T_1 $G_{1, 2}$ अद्भि (for दर्भ-) —(L. 1547) M_3 ततस् (for तथा) T_2 G_8 M_4 तथा तरत्सम(T_2 °म)दिति (for the prior half) —(L 1548) $G_{1, 2}$ चात्मन, M_3 वात्मन॰ (for चाप्यथ) —(L 1549) G_8 M_4 वैष्णवैर् (for सावित्रैर्) M_3 पैन्द्रदवते —(L 1550) M_{2-4} वामदेव्येन, Kumbh ed and Madras ed °देव्येन T_2 अन्यैर्मन्मयसादिभि॰; G_8 अन्यैर्ऋग्भि॰ शुभै॰ क्रमात् (for the post half). —M_3

उत्सृज्य तीर्थमासाद्य धौते शुक्ले च वाससी ।
शुद्धे चाच्छादयेत्कक्षे न कुर्यात्परिपाशके ।
पाशे निबद्धकक्ष्यो यत्कुरुते कर्म वैदिकम् ।
राक्षसा दानवा दैत्यास्तद्विलुम्पन्ति हर्षिताः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कक्ष्या पाशे न धारयेत् ।
ततः प्रक्षाल्य पादौ च हस्तौ चैव मृदा शनैः ।
आचम्य पुनराचामेत्ततः सावित्रिया द्विजः ।
जले जलगतः शुद्धः स्थल एव स्थले स्थितः ।
उभयत्र स्थितस्तस्मादाचामेदात्मशुद्धये ।
दर्भेषु दर्भपाणिः सन्प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।
प्राणायामांस्ततः कुर्यान्मद्गतेनान्तरात्मना ।
सहस्रकृत्वः सावित्रीं शतकृत्वस्तु वा जपेत् ।
समाप्ते तु जपे तस्मिन्सावित्र्या चाभिमन्त्र्य च ।
मन्देहानां विनाशाय रक्षसां विक्षिपेज्जलम् ।
उद्वर्गोऽसीत्यथाचान्तः प्रायश्चित्तजलं क्षिपेत् ।
अथादाय सपुष्पाणि तोयान्यञ्जलिना द्विजः ।
प्रक्षिप्य प्रतिसूर्यं च व्योममुद्रां प्रकल्पयेत् ।
ततो द्वादशकृत्वस्तु सूर्यस्यैकाक्षरं जपेत् ।
ततः षडक्षरादीनि षट्कृत्वः परिवर्तयेत् ।
प्रदक्षिणं परामृश्य मुद्रया स्वमुखं तथा ।
ऊर्ध्वबाहुस्ततो भूत्वा सूर्यमीक्षेत्समाहितः ।
तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम् ।
उदु त्यं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।
सावित्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा सूक्तं च मामकम् ।
मन्मयानि च सामानि पुरुषव्रतमेव च ।
ततश्चालोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यृचा ।
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्य दिवाकरम् ।
ततस्तु तर्पयेदद्भिर्ब्रह्माणं मां च शंकरम् ।
प्रजापतिं च देवांश्च तथा देवमुनीनपि ।
साङ्गानपि तथा वेदानितिहासान्क्रतूंस्तथा ।
पुराणानि च दिव्यानि कुलान्यप्सरसां तथा ।
ऋतून्संवत्सरांश्चैव कलाकाष्ठान्तकं तथा ।
भूतग्रामांश्च भूतानि सरितः सागरांस्तथा ।
शैलाञ्शैलस्थितान्देवानोषधीः सवनस्पतीः ।
तर्पयेदुपवीती तु प्रत्येकं तृप्यतामिति ।
अन्वारभ्य च सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

---

om lines 1551–1552 — (L 1552) G1 2 M3 4 मध्याह्नी(G2 °नि)का (hypermetric) — After line 1553, M2 3 ins

त्रिपदं वा जपेन्मन्त्रमष्टाक्षरमथापि वा ।

— (L 1554) G3 उद्धृत्य (for उत्सृज्य) T2 G3 M4 तीरम् (for तीर्थम्) — (L 1555) M4 (inf lin) शुद्धे (for शुद्धे) G3 M4 (inf lin as above) वा (for च) T2 कच्छे, G3 M4 कक्षे, M2 3 कुक्ष्यां (for कक्षे) M2 3 (inf lin) व(M3 कु)टिपाशके (for परि°) — (L 1556) G3 पाने, G3 पाशा (for पाशे) T2 कच्छो (for कक्ष्यो) M2 य (for यत्) M3 पाशेन बद्धकक्षो यत्, M4 पाशेन बद्धे य कुर्यात्, Kumbh ed and Madras ed पाशेन बद्धा कक्षे यत् — (L 1558) T2 M4 कच्छं, G1 2 कक्ष्या (G2 °क्षा) G1, 2 पाश — (L 1559) G3 चैव — (L 1560) G2 M3 पुनः (for ततः) T ततः सा(T2 °त्मा)वित्र्या द्विजः (submetric), G3 सावित्र्या च पुनः पुनः, M4 तथ सावित्रिया पुनः — After line 1560, G2 Kumbh ed and Madras ed ins

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि ध्यायन्वेदान्समाहितः ।

[G2 प्राग्मुखोदर्ममुखो॰पि]

— (L 1561) G1 सलस्थितः — (L 1562) G3 चात्मशुद्धये — (L 1563) G3 M4 तु (for सु-) — (L 1564) M2 4 प्राणायाम M4 कृत्वा (for कुर्यान्) — (L 1566) G2 M3 (sup lin) समाहितो जपेत्ततः (for the prior half) M4 वाभिमन्त्र्य — (L 1567) G3 रक्षार्थं निक्षिपेज्जलं (for the post half) — (L 1568) G3 उद्वयो (for °र्गो) — (L 1569) Kumbh ed तोयं M2 ततः (for द्विजः) — (L 1571) G3 [द्]वाक्षरं (for [ए]कं) — (L 1572) G3 M4 त्रि-कृत्वः, M3 corrupt (for षट्कृत्वः) — (L 1573) M4 परामृज्य G1 2 स्वमुखांतरे, G3 M2 स्वमुखं तथा — (L 1575) M2 मा (for मां) — (L 1576) M4 नित्यं (for मन्त्रं) — (L 1578) T मामकानि (for मन्मयानि) G3 नामानि (for सा°) G1 2 तु, M2 वा (for च) — (L 1579) M4 [आ]लोकयन् T1 [अ]पि, G1, 2 M3 [अ]थ (for [ऋ]चा) M2 corrupt — (L 1580) G1 2 M3 नमस्कृत्वा — (L 1581) T2 मां ब्रह्माणं (by transp) — (L 1583) M3 यथा (for the first तथा) G1 2 M3 अपि (for the second तथा) — M2 om (hapl) lines 1584–1586 — (L 1584) G1, 2 M3 सर्वाणि (for दिव्यानि) — (L 1585) G1 2 M4 संवत्सरं T कालान्कालांतकं तथा, G3 M4 कलाका(M4 काल का)लात्मकं तथा (for the post half) — (L 1587) T सर्वान् (for देवान्) T M2 सवनस्पतीन् — (L 1588) G1 2

निवीती तर्पयेत्पश्चादृपीन्मन्त्रकृतस्तथा ।
मरीच्यादीनृर्षीश्चैव नारदान्तान्समाहित ।
प्राचीनावीत्यथैतांस्तु तर्पयेद्देवता पितॄन् ।
ततस्तु कव्यवाडाग्निं सोम वैवस्वत तथा ।
ततश्चार्यमण चापि अग्निष्वात्तास्तथैव च ।
सोमपाश्चैव दर्भैस्तु सतिलैरेव वारिभि ।
तृप्यध्वमिति पश्चात्तु स्वपितॄस्तर्पयेत्तत ।
पितॄन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
पितामहीं तथा चापि तथैव प्रपितामहीम् ।
तथा पितृष्वसृश्चैव मातृष्वसृस्तथैव च ।
मातर चात्मनश्चैव तथा मातामहीमपि ।
मातुर्मातामहीं चैव गुरुमाचार्यमेव च ।
उपाध्यायान्सखीन्बन्धून्शिष्यर्त्विग्ज्ञातिपुत्रकान् ।
प्रमीतानानृशस्यार्थं तर्पयेत्तानमत्सर ।
तर्पयित्वा तथाचम्य स्नानवस्त्र प्रपीडयेत् ।
वृद्धिं भृत्यजनस्याहु स्नातकानां च तद्विद ।
अतर्पयित्वा तान्पूर्व स्नानवस्त्र न पीडयेत् ।
पीडयेच्चेत्पुरा मोहाद्देवा सर्पिगणास्तथा ।
पितरस्तु निराशाश्च शप्त्वा यान्ति यथागतम् ।
प्रक्षाल्य तु मृदा पादावाचम्य प्रयत पुन ।
दर्भेषु दर्भपाणि सन्स्वाध्याय तु समारभेत् ।
वेदमादौ समारभ्य ततोपरि पदक्रमान् ।
यदधीते स्वय शक्त्या तत्स्वाध्याय प्रचक्षते ।
ऋच वाथ यजुर्वापि सामगाथामथापि वा ।
इतिहासपुराणानि यथाशक्ति न हापयेत् ।
उत्थाय च नमस्कृत्वा दिशो दिग्देवता अपि ।
ब्रह्माण च ततश्चाग्निं पृथिवीमोषधीस्तथा ।
वाच वाचस्पतिं चैव मा चैव सरितस्तथा ।
नमस्कृत्वा तथाद्भिस्तु प्रणवादि च पूजयेत् ।
ततो नमोऽद्भ्य इत्युक्त्वा नमस्कुर्यात्तु तज्जलम् ।

M3 च (for तु) M2 तर्पयामीति प्रत्येक तृप्यतामिति वाच्य च —(L 1589) M1 तु (for च) —(L 1590) G1 2 M3 विद्वान् (for पश्चाद्) M1 सदा (for तथा) —(L 1591) T मुनींश्च, G3 मनूश्च (for ऋषींश्च) M1 मरीच्यत्रीन्मनूश्चैव T नारदादीन्, G1 2 °दाद्यान् (for °दान्तान्) —(L 1593) G3 कव्यवाटग्निं, M2 °वाळग्निं —(L 1594) M1 वा (for च) M2 चाग्निपु, Kumbh ed ह्य° (for अ°) G1 निपात्तां-स्तांस्तथैव च (for the post half) —(L 1595) G1 2 M3 दर्भेषु (for दर्भैस्तु) M2 सोमपांस्तु सदर्भैस्तु —(L 1596) G1 2 M3 तृप्यताम् (for °ध्वम्) G1 तर्पितम्, G3 स पितॄस् —(L 1598) G1 2 M1 corrupt G1 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 1601 M1 प्रपितामही — G2 and Kumbh. ed om line 1599 —(L 1599) T तथा पितृष्वसृ (T2 °स्र)श्चैव, G3 M3 तथा पितृष्वसा चैव, M2 मातृष्वसां तथा चापि (for the prior half) T2 मातृष्वसृस्तथैव च, G3 M3 मातृस्व(M3 °ष्व)सार तथैव च (hypermetric), M2 तथैव च पितृष्वसां (for the post half) —(L 1600) Om. in M3 G3 तत्र (for चैव) M2 मातामह चात्मनश्च (for the prior half) — G2 ins after the prior half of line 1600 Kumbh. ed after line 1601

पितृमातृष्वसार च तथा मातामहीमपि ।

[Kumbh ed पितृमातृष्वसारौ च]

— G2 om the post half and the prior half of line 1601 —(L 1601) M2 [अ]पि (for [ए]व) M2 गुरून् (for गुरुम्) —(L 1602) M2 चापि (for बन्धून्) G1 M3 शिष्यांश्च, M2 बधून्म- (for शिष्यर्त्विग्-) —(L 1603) G2 प्रज्ञातान्, M2 प्रमि° (for प्रमी°) T2 G1 2 M2 3 आनृशसार्थं —(L 1604) M1 त्वथ (for तथा) G1 मन्त्र (for -वस्त्र) — T2 G1 3 M4 om (hapl.) lines 1605–1606 M3 om line 1605 —(L 1605) M2 corruptfor the prior half Kumbh. ed वृत्तिं (for वृद्धिं) G2 M2 स्नानपा(M2 °न पा)न (for स्नातकानां) M2 तद्विदु (for °द) —(L 1606) M3 तत् (for तान्) M2 3 प्र (for न) —(L 1607) G3 M4 चन (M4 चेन्न) तन्, M2 यदि तन् (for चेत्पुरा) G2 पीडयेन्न तु मोहाद्दै (for the prior half) G1 सङ्घपि (for सर्पि-) —(L 1608) G2 M2 4 च (for तु) G1 2 M3 ते, M1 तु (for च) —(L 1609) MSS प्रक्षाळ्य G3 M4 च (for तु) G3 M4 पादम् (for पादाव्) —(L 1611) M2 समाराध्य (for °रभ्य) G1 2 M3 ततोपरि परिक्रमान् (M3 °त्), M2 तत पद्युपरि°, M4 तथोपर्यपरिक्रमान् (*sup lin* °त्) (for the post half) — M1 om lines 1612–1613 —(L 1612) G1 3 तु विशक्त्या, G3 त्वय शक्त्या, M2 3 [ऽ]न्वह शक्त्या (for स्वय शक्त्या) T1 तत्स्वाध्याय, G2 यत्स्वाध्याय, G3 स्वाध्याय तत् (by transp) —(L 1613) G1 2 ऋचो (for ऋच) G3 [अ]थ (for [अ]पि) —(L 1614) T2 G3 -पुराणान्वा, M2 °ण वा (for °णानि) G2 निगापयेत् (for न हाप) —(L 1615) G2 M2–4 तु (for च) —(L 1616) T2 G3 M1 ब्राह्मणांश्च (G3 °णानां) (for ब्रह्माण च) M2 ओपधीं —(L 1617) T सागरान् (for मा चैव) —(L 1618) T [अ]द्भ्यस्तु M2 नमस्कारांतमद्भिस्तु (for

घृणि सूर्यस्तथादित्यस्तान्प्रणम्य स्वमूर्धनि ।
ततस्त्वालोकयन्नर्कं प्रणवेन समाहित ।
ततो मामर्चयेत्पुष्पैर्मत्प्रियैरेव नित्यश ।
युधिष्ठिर उवाच ।
त्वत्प्रियाणि प्रसूनानि त्वदधिष्ठानि माधव ।
सर्वाण्याचक्ष्व देवेश त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ।
भगवानुवाच ।
शृणुष्वावहितो राजन्पुष्पाणि प्रीतिकृन्ति मे ।
कुमुद करवीर च चणक चम्पक तथा ।
मल्लिकाजातिपुष्प च नन्द्यावर्तं च नन्दिकम् ।
पलाशपुष्पपत्राणि दूर्वा भृङ्गकमेव च ।
वनमाला च राजेन्द्र मत्प्रियाणि विशेषत ।
सर्वेषामपि पुष्पाणा सहस्रगुणमुत्पलम् ।
तस्मात्पद्म तथा राजन्पद्मात्तु शतपत्रकम् ।
तस्मात्सहस्रपत्र तु पुण्डरीक तत परम् ।
पुण्डरीकसहस्रात्तु तुलसी गुणतोऽधिका ।
बकपुष्प ततस्तस्मात्सौवर्णं तु ततोऽधिकम् ।
सौवर्णात्तु प्रसूनाच्च मत्प्रियं नास्ति पाण्डव ।
पुष्पालाभे तुलस्यास्तु पत्रैर्मामर्चयेद्बुध ।
पत्रालाभे तु शाखाभि शाखालाभे शिफाफलै ।
शिफालाभे मृदा तत्र भक्तिमानर्चयेद्बुध ।
वर्जनीयानि पुष्पाणि शृणु राजन्समाहित ।
किङ्किणी मुनिपुष्प च धुत्तूर पाटल तथा ।
तथातिमुक्तक चैव पुनाग नक्तमालिका ।
यौथिक क्षीरिकापुष्प निर्गुण्डी लाङ्गली जपा ।
कर्णिकार तथाशोक शल्मलीपुष्पमेव च ।
ककुभा कोविदाराश्च वैभीतकमथापि वा ।
कुरण्टकप्रसूना च तिल्वक लाङ्गली तथा ।
अङ्कोल गिरिकर्णी च नीलान्येव च सर्वश ।
एकवर्णानि चान्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ।
अर्कपुष्पाणि वर्ज्यानि चार्कपत्रस्थितानि च ।
व्यावातपिचुमन्दानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ।
अन्यैस्तु शुक्लपत्रैस्तु गन्धवद्भिर्नराधिप ।

the prior half) G1 M8 पूर्ववत् (for पूजयेत्) T G2 प्रणम्य च सुपूजयेत् (for the post half) —(L 1619) M2 तु (for ऽद्य) T च (for तु) —(L 1620) T1 घृणि सूर्यं, T2 घृणीन्सूर्यास् T1 तत् (for तान्) T2 G8 M4 तर्पयेच्च (for तान्प्रणम्य) —(L 1621) T G8 M2 8 (inf lin) 4 सिक्त्वा (T2 G8 सित्वा) त्वालोकयन्नर्कं (for the prior half) —(L 1622) T2 नित्यधा (for °श) —(L 1623) M2 त्वदनिष्ठानि (for त्वदधिष्ठानि) —(L 1625) T प्रीणयनि, M2 8 प्रीतिकानि (for °कृन्ति) —(L 1627) T2 निष्ठिक (for नन्दिकम्) —(L 1628) M3 4 वा (for च) —(L 1629) T1 M2 8 नवमाला M2 शमी चेति (for च राजेन्द्र) — G3 om. the post half of line 1631 and the prior half line 1632 —(L 1633) M4 सहस्र M2 om from the post half of line 1633 up to the post. half of line 1635 —(L 1634) M4 बिल्वपुष्प (for बक°) G8 M4 तु स्यात् (for तस्मात्) —(L 1635) T1 सुवर्णाच् T G8 च (for तु) —(L 1636) T1 G1 2 M8 पुष्पाभावे — G1 om (hapl.) lines 1637–1638 —(L 1637) G2 पत्राभावे T1 शाखाभावे (for °लाभे) T त्वचापि वा, G2 M2 शिफाल्वै (for फलै) —(L 1638) T त्वगभावे, G2 शिफाभावे, M4 शिखालाभे T1 शक्तिमान् (for भ°) G2 M2 अर्चयेत (M2 °सु) मां (for °येद्बुध) — After line 1638, T ins

येन केन प्रकारेण तुलसीदलपूर्वकै ।
पुष्पै फलैर्वाप्यन्नाद्यैर्ममाराधनमुत्तमम् ।

—(L 1639) G2 M4 समतत (for समाहित°) —(L 1640) M2 किनिमिर् (for किङ्किणी) G1 2 M8 मुखपुष्प, G3 मणिमुक्त (for मुनिपुष्प) G1 घूघूर, G2 M4 धुद्दू (M4 °द्धु)र, G8 दुत्तुर, M2 8 धुर्द्दूर —(L 1641) T नक्त (T2 °व) मल्लिक, G8 M4 नवमालिका, Kumbh ed and Madras ed. नक्तमालिक —(L 1642) T1 यौथिका, T2 G8 यूथिक, M2 योद्दित (for यौथिक) T1 M2 क्षीरका, G2 क्षीरिक T2 निर्गंडी M2 8 जांगली, Kumbh. ed and Madras ed लांगुली —(L 1643) T1 पुष्प (for [अ]शोक) G8 शाल्मली, M2 शल्यली- —(L 1644) T M4 कुसुम (M4 °भ), G8 ककुम (for ककुभा°) T G8 कोविदार, M4 °रश्च M2 काकुस्था कोविदाश्चैव (for the prior half) T2 वैभीतिकम् G2 M4 अथापि च, G8 तथाफली (for °पि वा) —(L 1645) T2 G2 M2–4 कुरडक G1 कल्पक, G2 M4 तल्पक, M2 8 तिल्क (for तिल्वक) T लांगलि, G1 M3 लागल, M2 घातकी, M8 (inf lin) घानक (for लाङ्गली) —(L 1646) G1 M8 अकोलर्हि- (M8 °ल हि) किणीश्चैव, M2 अगोल गिरिकर्णी च G8 तिम्नानि (for नी°) —(L 1647) T1 G2 एकपर्णानि — G8 om (hapl) lines 1648–1649 —(L 1648) G2 M2 8 अर्क- (for चार्क-) G1 M8 वा (for च). — After line 1648, M2 ins

अवर्ज्यैस्तैर्यथालाभ मद्भक्तो मा समर्चयेत् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
कथ त्वमर्चनीयोऽसि मूर्तय कीदृशास्तु ते ।
वैखानसा कथ ब्रूयु कथ वा पाञ्चरात्रिका ।
भगवानुवाच ।
शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाक्रममात्मन ।
स्थण्डिले पद्मक कृत्वा चाष्टपत्र सकर्णिकम् ।
अष्टाक्षरविधानेन ह्यथ वा द्वादशाक्षरैः ।
वैदिकैरथ वा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुन ।
स्थापित मा ततस्तस्मिन्नर्चयित्वा विचक्षण ।
पुरुष च तत सत्यमच्युत च युधिष्ठिर ।
अनिरुद्ध च मा प्राहुर्वैखानसविदो जना ।
अन्ये त्वेव विजानन्ति मा राजन्पाञ्चरात्रिका ।
वासुदेव च राजेन्द्र सकर्षणमथापि वा ।
प्रद्युम्न चानिरुद्ध च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ।
एताश्चान्याश्च राजेन्द्र सज्ञाभेदेन मूर्तय ।
विद्ध्यनर्थान्तरा एव मामेव चार्चयेद्बुध ।
युधिष्ठिर उवाच ।
त्वद्भक्ता कीदृशा देव कानि तेषां व्रतानि च ।
एतत्कथय देवेश त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ।
भगवानुवाच ।
अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रिया ।
मामेव शरण प्राप्तास्ते मद्भक्ता प्रकीर्तिता ।
स्वर्ग्याण्यपि यशस्यानि मत्प्रियाणि विशेषत ।
मद्भक्त पाण्डवश्रेष्ठ व्रतानीमानि धारयेत् ।
नान्यदाच्छादयेद्वस्त्र मद्भक्तो जलतारणे ।
स्वस्थस्तु न दिवा स्वप्यान्मधुमांसानि वर्जयेत् ।
प्रदक्षिण व्रजेद्विप्रान्गामश्वत्थ हुताशनम् ।
न धावेत्पतिते वर्षे नाग्रभिक्षा च लोपयेत् ।
प्रत्यक्षलवण नाद्यात्सौभाञ्जनकगृञ्जनौ ।
ग्रासमुष्टिं गवे दद्याद्धान्याम्ल चैव वर्जयेत् ।
तथा पर्युषित चापि पक्व परिगृह्यागतम् ।
अनिवेदित च यद्द्रव्य तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ।
बिभीतककरञ्जाना छाया दूर विवर्जयेत् ।
विप्रदेवपरीवाद न वदेत्पीडितोऽपि सन् ।
सात्त्विका राजसाश्चापि तामसाश्चापि पाण्डव ।
मामर्चयन्ति मद्भक्तास्तेषामीदृग्विधा गति ।
तामसास्तिमिर यान्ति राजसा रज एव तत् ।

रक्त कुमुदपुष्प च शूलपुष्प च वर्जयेत् ।

—(L 1649) G1 M8 व्याघ्राता, G3 व्याघाता, M2 ज्याधान (for ज्या°) T1 च (for वि-) M2 गधीनि पितृमेव च (for the post half) —After line 1649, M2 ins

राजवृक्षप्रसूतानि यत्नादेव विवर्जयेत् ।

—(L. 1650) T सु- (for the first तु) G3 M4 -पत्रैश्च; M2 पुष्पैस्तु —(L 1651) M2 अवर्जितैर् (for °र्ज्यैस्तैर्) and सन्तर्चयेत् (for सम°) —(L 1654) M2 उत्तम, M4 एव हि (for आत्मन) —(L 1655) M2 स्थण्डिल —(L 1656) T M4 अथ, G3 यथा, M2 [अ]प्यथ (for ह्यथ) —(L 1657) G1 2 मन्त्रैश्च (for वा मन्त्रैर्) —(L 1658) T2 अतस् (for ततस्) G3 M4 पुन पुन (for विचक्षण) M2 अर्चयीत समाहित (for the post half) —(L 1662) M2 तथा राजन् (for च राजेन्द्र) T2 M2 च (for वा) —(L 1663) G3 M4 अनिरुद्ध (for चानि°) —(L 1664) G1 2 एनरत्रा(G2 °घा)न्यच राजेंद्र (for the prior half) T1 -भेदा स-, M2 -भेदाश्च (for भेदेन) —(L 1665) G2 M3 एव (for एव) — After line 1665, T1 and Madras ed. ins

अत्यन्तभेदरहित गुणपूर्व सदैव हि ।

[Madras ed गुणपूर्ण]

—(L 1668) M2 मम (for ये मद्-). G3 -भक्ता मम (for -भक्तजन-) —(L 1669) G1 2 मद्भक्ताश्च, M3 मद्भक्तास्ते (by transp) —(L 1670) T G1 3 M1-3 स्वर्गाणि, G3 शुद्धानि (for स्वर्ग्याणि) —(L 1671) M2 एतस्मात् (for मद्भक्त) —(L 1672) M2 जन- (for जल-) G1 -धारणे (for -तारणे) —(L 1673) G1 स्वप्स्येन्, G2 स्वप्यो, G3 स्वापेन्, M2 स्वप्न, M4 स्वाप (for स्वप्यान्) —(L 1675) G3 नोपयेत् (for लोप°) —(L 1676) T G1 2 प्रत्यक्ष T G2 3 सौभाञ्जनकस(G3 °गृ)जनान्(G2 °जनौ), G1 सौभेजनक्कुजनौ (for the post half) —(L 1677) G2 M3 (*inf lin*) corrupt —T1 M2 om (hapl.) lines 1678–1679 —(L 1678) G3 पाक (for पक्व) —(L 1679) Prior half, hypermetric G1 निवेदित (for अनिवे°) —(L 1680) T M2 4 दूरात्तु (M2 °द्वि-), G3 दूरेण (for दूर वि) —(L 1681) T G1 2 -भेद- (for -देव-) T1 -परिवाद, G1 M3 परीवादान् —(L 1682) G1 [ए]व (for the second [अ]पि) —(L 1683) G2 मम (for माम्) M2 4 -भावाम् (for -भक्तास्) —After line 1683, M2 ins

सात्त्विका सत्त्वमपन्ना सत्त्वमेव प्रयान्ति ते ।
ये सिद्धा सन्ति सात्येन योगसत्त्वयत्नेन च ।
नभसादित्यचन्द्राभ्या पश्यन्ति परविस्तरम् ।
एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चधातुके ।
एतस्मिन्देहनगरे राजसस्तु सदा भवेत् ।
उदिते सवितर्यस्य क्रियायुक्तस्य धीमत ।
चतुर्वेदविदश्चापि देहे पङ्कफला स्मृता ।
क्षत्रिया सप्त विज्ञेया वैश्यास्त्वष्टौ प्रकीर्तिता ।
नियता पाण्डवश्रेष्ठ शूद्राणामेकविंशति ।
काम क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मद एव च ।
महामोहश्च इत्येते देहे पङ्कफला स्मृता ।
गर्व स्तम्भो ह्यहकार ईर्ष्या च द्रोह एव च ।
पारुष्य क्रूरता चेति सप्तैते क्षत्रिया स्मृता ।
तीक्ष्णता निकृतिर्माया शाठ्य दम्भो ह्यनार्जवम् ।
पैशुन्यमनृत चैव वैश्यास्त्वष्टौ प्रकीर्तिता ।
तृष्णा बुभुक्षा निद्रा च आलस्य चाघृणादया ।
आधिश्चापि विवादश्च प्रमादो हीनसत्त्वता ।
भय विक्लवता जाड्य पापक मन्युरेव च ।
आशा चाश्रद्दधानत्वमनवस्थाप्ययन्त्रणम् ।
आशौच मलिनत्व च शूद्रा ह्येते प्रकीर्तिता ।
यस्मिन्नेते न दृश्यन्ते स वै ब्राह्मण उच्यते ।
येषु येषु हि भावेषु यत्काल वर्तते द्विज ।
तत्तत्काल स विज्ञेय ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बल ।
प्राणानायम्य यत्काल येन मा चापि चिन्तयेत् ।
तत्काले वै द्विजो ज्ञेय शेषकालो ह्ययेतर ।
तस्मात्तु सात्त्विको भूत्वा शुचि क्रोधविवर्जित ।
मामर्चयेत्तु सतत मत्प्रियत्व यदिच्छति ।
अलोलजिह्व समुपस्थितो धृति-
निधाय चक्षुर्युगमात्रमेव च ।
मनश्च वाच च निगृह्य चञ्चल
मयान्निवृत्तो मम भक्त उच्यते ।
ईदृशाध्यात्मिनो ये तु ब्राह्मणा नियतेन्द्रिया ।
तेषा श्राद्धेषु तृप्यन्ति तेन तृप्ता पितामहा ।
धर्मो जयति नाधर्म सत्य जयति नानृतम् ।

तिर्यग्यानुपदेवेन तामसा भुञ्जते फलम् ।
नागयक्षा गृहस्थाने राजसा भुञ्जते फलम् ।

— M_3 om. line 1684 —(L 1685) M_3 मत्पादा यांति मानवा (for the post half) —(L 1686) M_4 सर्व- (for सन्ति) $G_{1\,2}$ M_3 -तत्त्व-, G_3 -सिद्धि (for -सत्त्व-) — After line 1687, M_4 ins

युधिष्ठिर ।

कथ मानुषदेहेषु गुरुस्त्रीगुणसभवा ।
***स्तदनुविद्धा भवन्ति मधुसूदन ।

भगवान् ।

—(L 1689) G_2 एतस्मिन् M_4 [आ]चरेत् (for भवेत्) M_3 अस्मिन्तु देहे नगरे य वसतीति तच्छृणु —(L 1690) G_1 सवितुर्याप्य, G_3 °तुयापि, M_3 °तुयस्य, M_4 °तर्यापि (for °तयस्य) M_3 उदितादित्यविप्रस्य (for the prior half) —(L 1691) M_3 चतुर्वेदे M_4 तथा (for स्मृता) —(L 1692) T_2 वैश्यास्त्वष्ट, M_3 वैश्ये त्वष्टौ —(L 1693) G_3 वियता बांधवश्रेष्ठा —(L 1695) M_3 तथा (for च) —(L 1696) M_3 दर्प (for गर्व) M_3 [अ]हकारम् —(L 1697) $G_{1\,2}$ M_3 [ए]व (for [इ]ति) —(L 1698) M_4 तीक्ष्णा च (for तीक्ष्णता) T_2 दर्मो, $G_{1\,2}$ स्तमो (for दम्भो) G_2 [ऽ]पि (for हि) M_3 शाठ्यदंभोप्यनार्जव, $M_{3\,4}$ शाठ्यस्तंभोप्य(M_4 °भो ह्य)नार्जव —(L 1699) $M_{2\,3}$ पैशून्यम् —(L 1700) M_4 तीक्ष्णा बुभुक्षुता निद्रा (for the prior half) M_3 ह्यालस्य, M_4 [अ]प्यालस्य (for आ°) G_3 घृणादय —(L 1701) M_3 अवृत्तिश्च (for आधिश्चापि) $G_{1\,2}$ M_3 विषादश्च —(L 1702) G_3 भय (for भय) G_2 $M_{2\,4}$ जाल्य (for जाड्य) M_3 om from the post half up to the prior half of line 1705 T_2 G_3 प्रमादो, M_4 पापका (for °क) —(L 1703) T_1 आहूय, T_2 असूया, G_3 अशौचा (for आशा च) $G_{1.2}$ M_3 [अ]मन्त्रण, G_3 [अ]यन्त्रिण —(L 1704) G_2 अशौच G_3 ह्यता (for ह्येते) —(L 1705) T G_3 प्र (for न) G_3 M_4 वर्तते (for दृश्यन्ते) T_1 न (for स) —(L 1706) $G_{2\,3}$ M_3 ये(G_2 ए)ष्वेनेषु (for येषु येषु) T M_4 च (for हि) —(L 1707) $G_{1\,2}$ $M_{2\,3}$ काल वै (for तत्काल) G_3 M_3 -दुर्लभ (for दुर्बल) —(L 1708) T G_3 M_4 प्राणायाम च य का(G_3 यत्का)ले यो मां चापि विचिंतयेत् —(L 1709) $G_{1\,2}$ $M_{2\,3}$ सकालो, G_3 तत्कालो T_1 M_4 शेषकाले, G_3 शेष फालो $G_{1\,2}$ M_3 [ऽ]पि (for हि) M_3 शेषकालमथेनर (for the post half). —(L 1710) T $G_{1\,3}$ असात् (for त°) M_3 हि (for तु) —(L 1711) M_3 यदि (for यद्) T $G_{1\,3}$ इच्छसि (for °ति) —(L 1712) T M_3 धृतो, G_3 ऋतो, M_3 धृतो, M_4 धृति (for धृतिर्) —(L 1713) T om. च —(L 1714) $M_{3\,4}$ केवल (for चञ्चल) —(L 1715)

क्षमा जयति न क्रोध· क्षमावान्ब्राह्मणो भवेत ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

दानपुण्यफलं श्रुत्वा तप पुण्यफलानि च ।
धर्मपुत्र प्रहृष्टात्मा केशव पुनरब्रवीत् ।
या चैपा कपिला देव पूर्वमुत्पादिता विभो ।
होमधेनु· सदा पुण्या चतुर्वक्त्रेण माधव ।
सा कथ ब्राह्मणेभ्यो हि देया कस्मिन्दिनेऽपि वा ।
कीदृशाय च विप्राय दातव्या पुण्यलक्षणा ।
कति वा कपिला प्रोक्ता स्वयमेव स्वयंभुवा ।
कैर्वा देयाश्च ता देव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।
एवमुक्तो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण संसदि ।
अब्रवीत्कपिलासंख्या तासा माहात्म्यमेव च ।
शृणु पाण्डव तत्त्वेन पवित्र पावन परम् ।
यच्छ्रुत्वा पापकर्मापि नर पापै प्रमुच्यते ।
अग्निमध्योद्भवा दिव्यामग्निज्वालासमप्रभाम् ।
अग्निज्वालोज्ज्वलच्छृङ्गीं प्रदीप्ताङ्गारलोचनाम् ।
अग्निपुच्छामग्निखुरामग्निरोमप्रभान्विताम् ।
तामाग्नेयीमग्निजिह्वामग्निग्रीवां ज्वलत्प्रभाम् ।
भुञ्जते कपिला ये तु शूद्रा लोभेन मोहिता ।
पतितास्तान्विजानीयाच्चण्डालसदृशा हि ते ।
न तेपा ब्राह्मण कश्चिद्गृहे कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
दूराच्च परिहर्तव्या महापातकिनोऽपि ते ।
सर्वकाल हि ते सर्वैर्वर्जिता पितृदैवतै ।
ते सदा ह्यप्रतिग्राह्या ह्यसभाप्याश्च पापिन· ।
पिबन्ति कपिला यावत्तावत्तेपा पितामहा ।
अमेध्यमुपभुञ्जन्ति भूम्यां वै श्वसृगालवत् ।
कपिलाया घृत क्षीर दधि तक्रमथापि वा ।
ये शूद्रा उपभुञ्जन्ति तेषां गतिमिमां शृणु ।
कपिलोपजीवी शूद्रस्तु मृतो गच्छति रौरवम् ।
क्लिश्यते रौरवे घोरे वर्षकोटिशत वसन् ।
रौरवाच्च परिभ्रष्टो विष्ठायां जायते क्रिमि ।
विष्ठागर्तेषु संविष्टो दुर्गन्धेषु सहस्रश ।
तत्रैव जायमानोऽसौ नोत्तार तत्र विन्दति ।
ब्राह्मणश्चैव यस्तेषां गृहे कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

M_8 (*sup lin* as above) भोगान् (for भयान्) M_3 भोगान्निवृत्तो भगवान्स चोच्यते — (L 1716) T $G_{1\ 3}$ ध्या- (G_1 ध्या)त्मिनो, M_4 ध्यायिनो (for [अ]ध्यात्मिनो) — (L 1717) T G_3 M_3 येषां, M_4 एषां (for तेषां) G_8 तृप्यते, M_3 भोज्यति M_3 तेषां (for तेन) — Colophon — *Sub parvan* · T $M_{3\ 4}$ वैष्णवधर्म — *Adhy name* M_3 गृहस्थधर्मविधि — *Adhy no* T_1 92, T_2 $G_{1\ 2}$ 91, G_3 102, M_2 8, M_8 90, M_4 101. —(L 1720) M_3 धर्म- (for -पुण्य-) G_1 तत (for तप·) — Before line 1722, MSS ins युधिष्ठिर उवाच G_1 om lines 1724–1726 —(L 1724) G_3 M_3 वै (for हि) — (L 1726) Kumbh ed कथिता (for कति वा) —(L 1727,) M_3 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्) G_8 M_1 माधव (for तत्त्वत) — Before line 1730, MSS ins भगवानुवाच — (L 1730) G_8 तत्त्वज्ञ (for तत्त्वेन) M_4 पवित्र पापनाशन —(L 1731) G_2 तत्कृत्वा, M_3 तच्छ्रुत्वा $G_{1\ 2}$ M_8 पापात् (for पापै) — (L 1733) M_3 -ज्वालोज्ज्वलां T प्रदीप्तां गोरलोचना (for the post. half) — (L 1734) T_1 $G_{1\ 2}$ प्रभाम् (for -पुच्छाम्) — (L 1735) $G_{1\ 2}$ M_8 वर्णाम् (for -जिह्वाम्) — (L 1736) M_3 om from the post half up to the prior half of line 1738 G_1 M_8 श्रद्धा- (sic) (for शूद्रा) —(L 1737) G_1 -समशो (for -सदृशा) — (L 1738) T किंचिद् (for कश्चिद्) — (L 1740) T_1 G_2 $M_{2\ 8}$ सार्वं (for सर्व-) M_3 दैवतै (for -दै°) — (L 1741) $G_{2\ 3}$ M_8 om the second हि — (L 1744) M_4 स्तन (for घृत) T M_2 च (for वा) — (L 1745) G_1 M_8 अपि (for उप) — After line 1747, $G_{1\ 2}$ M_8 ins

ततश्चापि च्युत कालाच्छ्वानयोनिं स गच्छति ।

while M_3 ins

ततश्च मुक्त· कालेन शूना योनिशत व्रजेत् ।

— (L 1748) G_1 M_{2-4} भयोन्याश्च् (for रौरवात्) — (L 1749) $G_{1\ 2}$ $M_{2\ 8}$ विष्ठाकूपे(M_2 °वर्गे)षु पापिष्ठो (for the prior half) — (L 1750) $G_{1\ 2}$ $M_{2\ 3}$ तत्र तत्रैव जायेत, M_4 तत्रैव जायते तत्र, Kumbh. ed and Madras ed तत्र तत्रोपजायेत (for the prior half) T नोत्कर्षं (for नोत्तार) — (L. 1751) M_3 चापि (for चैव) — (L 1753) T_1 $G_{1,2}$

ततः प्रभृति तस्यापि पितरः स्युरमेध्यपाः ।
न तेन सार्धं समासेत चाप्येकासनं व्रजेत् ।
स नित्यं वर्जनीयो हि दूरात्तु ब्राह्मणाधमः ।
यस्तेन सह समासेदेकशय्यां व्रजेत वा ।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं स च तेनैव शुध्यति ।
कपिलोपजीविनं शूद्राय करोति प्रतिग्रहम् ।
प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य विप्रस्यतस्य महाय ।
ब्रह्मकूर्चं तु कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ।
मुच्यते किल्बिषात्तस्मादेतेन ब्राह्मणो हि सः ।
कपिला ह्यग्निहोत्रार्थं यज्ञार्थं च स्वयंभुवा ।
सर्वतेजः समुद्धृत्य ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ।
पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला पाण्डुनन्दन ।
तपसां तप एवाग्र्यं व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
दानानां परमं दानं निदानं ह्येतदक्षयम् ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
पवित्राणि च रम्याणि सर्वलोकेषु पाण्डव ।
तेभ्यस्तेजः समुद्धृत्य ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
लोकनिस्तारणार्थं निर्मिता कपिला स्वयम् ।
सर्वतेजोमयी ह्येषा कपिला पाण्डुनन्दन ।
सदामृतमयी मेध्या शुचिः पावनमुत्तमम् ।
क्षीरेण कपिलायास्तु दध्ना वै सघृतेन वा ।
होतव्यान्यग्निहोत्राणि सायं प्रातर्द्विजातिभिः ।
कपिलाया घृतेनापि दध्ना क्षीरेण वा पुनः ।
जुह्वते येऽग्निहोत्राणि ब्राह्मणा विधिवत्प्रभो ।
पूजयन्त्यतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ।
शूद्रान्नाद्विरता नित्यं दम्भानृतविवर्जिताः ।
ते यान्त्यादित्यसंकाशैर्विमानैर्द्विजसत्तमाः ।
सूर्यमण्डलमध्येन ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।
ब्रह्मणो भवने दिव्ये कामगाः कामरूपिणः ।
ब्रह्मणा पूज्यमानास्तु मोदन्ते कल्पमक्षयम् ।
एवं हि कपिला राजन्पुण्या मघामृतारणि ।
आदावेवाग्निमध्यात्तु मैत्रेयी ब्रह्मनिर्मिता ।
शृङ्गाग्रे कपिलायास्तु सर्वतीर्थानि पाण्डव ।
ब्रह्मणो हि नियोगेन निवसन्ति दिने दिने ।
प्रातरुत्थाय यो मर्त्यः कपिलाशृङ्गमस्तकात् ।
च्युता आपस्तु शीर्षेण प्रयतो धारयेच्छुचिः ।
स तेन पुण्यतीर्थेन सहसा दग्धकिल्बिषः ।
वर्षत्रयकृतं पापं प्रदहत्यग्निवत्तृणम् ।
मूत्रेण कपिलायास्तु यस्तु प्रातरुपस्पृशेत् ।

समाप्येन M3 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 1755 —(L 1755) T1 G1.2 M3 समा°ेद् T1 व्रजेत्तत (for °त वा) —(L 1756) T चिरंजिन (T2 जपेत्), G3 M1 विशुध्यति (for [ण]व शु) —(L 1757) Prior half, hypermetric T1 कपिलोपजीविन शूद्राद् (for the prior half) —(L 1758) G1.2 M3 (sup lin) तस्य (for भवेत्) G1.2 M3 [इ]नि, M3 [इ]र (for [ण]तत्) —(L 1759) G1.2 M3.4 स (for तु) M3 ब्रह्मकूर्चं कुर्वीत G1 अथो (for अथ) —(L 1760) T G3 अस्माद् (for त°) M3 तेन स्याद् (for एतेन) —(L 1761) T अग्निहोत्रार्थं G1.2 M3 निप्रार्थे (for यज्ञार्थे) T1 G1.2 M3 वा (for च) —(L 1762) G3 सर्व तत् (for सर्वतः) G1.2 M3 सर्व तत्र समुद्धृत्य (for the prior half) G1.2 M3.4 निर्मिता ब्रह्मणा पुरा —(L 1765) G1.2 M3 उत्तम व्रत (by transp) —(L 1766) G1 M3-4 निधान (for निदान) T2 G3 न त्व (G3 नित्य)न वा तदुत्तम (for the post half) —(L 1769) Kumbh ed एभ्यस् (for तेभ्यस्) G1 तेभ्य (for तेन) —(L 1770) T2 G3 -निस्तरणाय, G1 विस्तार° M3 [इ]व (for [ण]व) —(L 1771) T G3 M1 होव (M1 °व) (for ह्येषा) —(L 1772) T सम्यामृतमहामेध्या, G3 °मता मेध्या, M4 °दहा मेध्या —(L 1773) M3.4 (sup lin as above) चैव (for दैवं) —(1774) G3 M1 मोक्तव्यानि (for साय प्रातर्) —(L 1775) G3 M3 नृप (for पुन) —(L 1776) M3 जुह्वते M3 सन्त (for प्रभो) —(L 1777) G3 M1 उपाश्रित (for °गता) —(L 1778) T M1 शूद्रान्न (for °न्नाद्) T दम्भलोभ (for दम्भानृत) —(L 1779) G3 M3.4 -कल्पैस्तु (for -संकाशैर्) —(L 1783) G3 M1 पुण्यामृतविनाशिनी, M3 श्रेयामतविनाशनि (sic) (for the post half) —(L 1784) G3 देवाग्नि (for एवाग्नि) G1 -मध्ये, M3.4 (inf lin) -होत्राद् (for -मध्यात्) G3 मैत्रेय M3 मत्रेमग्नाग्निनिर्मिता —(L 1787) M3 8 मस्तक (for °कात्) —(L 1788) G1.2 M3 यश्च्युतामथुधारा वै (for the prior half) T धारयेत्प्रयत (by transp), G1.2 M3 शिरसा प्रयत —(L 1789) M3 -स्नानेन (for तीर्थेन) T न हि (T2 सहि)तो, M3 तत्क्षणाद् (for सहसा) —(L 1790) T2 G1.2 M3 जन्म (for वर्ष) M3 -कृत (sic) (for कृत) T कर्म (for

स्नानेन तेन पुण्येन नष्टपाप स मानव ।
त्रिंशद्वर्षकृतात्पापान्मुच्यते नात्र सशय ।
प्रातरुत्थाय यो भक्त्या प्रयच्छेत्तृणमुष्टिकम् ।
तस्य नश्यति तत्पाप त्रिंशद्रात्रिकृत नृप ।
प्रातरुत्थाय मद्भक्त्या कुर्याद्यस्ता प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी नात्र सशय ।
प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तस्य पाण्डव ।
दशरात्रकृत पाप तस्य तन्नश्यति ध्रुवम् ।
कपिलापञ्चगव्येन य स्नायात्तु शुचिर्नर ।
स गङ्गाद्येषु तीर्थेषु स्नातो भवति पाण्डव ।
तेन स्नानेन तस्यापि श्रद्धायुक्तस्य पाण्डव ।
दशरात्रकृत पाप तत्क्षणादेव नश्यति ।
दृष्ट्वा तु कपिला भक्त्या श्रुत्वा हुम्भारव तथा ।
व्यपोहति नर पापमहोरात्रकृत नृप ।
यत्र वा तत्र वा चाङ्गे कपिला य स्पृशेच्छुचि ।
सवत्सरकृत पाप विनाशयति पाण्डव ।
गोसहस्र च यो दद्यादेकां च कपिलां नर ।
समं तस्य फल प्राह ब्रह्मलोके पितामह ।
यस्त्वेका कपिला हन्यान्नर किंचित्प्रमादत ।
गोसहस्र हत तेन भवेन्नात्र विचारणा ।
यश्चैका कपिला दद्याच्छ्रोत्रियायाहिताग्नये ।
गवा शतसहस्र तु दत्त भवति पाण्डव ।
दशैव कपिला प्रोक्ता स्वयमेव स्वयभुवा ।
यो दद्याच्छ्रोत्रियेभ्यो वै स्वर्गं गच्छति तच्छृणु ।
प्रथमा स्वर्णकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ।
तृतीया रक्तपिङ्गाक्षी चतुर्थी गलपिङ्गला ।
पञ्चमी बभ्रुवर्णाभा षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी रक्तपिङ्गाक्षी अष्टमी खुरपिङ्गला ।
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला ।
दशैता कपिला प्रोक्तास्तारयन्ति नरान्सदा ।
मङ्गल्याश्च पवित्राश्च सर्वपापप्रणाशना ।
एवमेव ह्यनड्वाहो दश प्रोक्ता नरेश्वर ।
ब्राह्मणो वाहयेत्तास्तु नान्यो वर्ण कथचन ।
न घातयेत्तु दण्डेन क्षेत्रे वाध्वनि वा द्विज ।
वाहयेद्धुकृतेनैव शाखया वा सपत्रया ।
न दण्डेन न यष्ट्या वा न पाशेन च वा पुन ।

पाप) $G_{1\,2}$ प्रदहनि (for प्रदहति) M_2 दहत्याग्निरिवेंधन (for the post half) — (L 1791) $G_{1\,2}$ $M_{3\,8}$ च (for the second तु) G_1 M_8 (*sup lin*) प्राणान् (for प्रातर्) — (L 1793) M_2 पूयते (for मुच्यते) —(L 1794) T मर्त्य (for भक्त्या) M_2 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 1796 —(L 1795) G_1 त्रिंशद्वर्ष-, Kumbh ed and Madras ed °द्रात्र (for °द्रात्रि-) — (L 1796) T यो (for मद्-) T आसा , G_1 यसात्, G_2 यस्तत्, M_8 यस्तु (for यस्तां) — (L 1798) $G_{1\,2}$ M_8 -युक्तेन (for -युक्तस्य) — (L 1799) G_2 M_8 दशरात्रि G_8 तत्क्षणादेव नश्यति , M_2 तस्य सद्यो विनश्यति (for the post half) — G_8 om lines 1800–1801 —(L 1800) T_1 स्नात्वा (for स्नायात्) — (L 1801) T_1 गंगादिपुण्यतीर्थेषु (for the prior half) — T om lines 1802–1803 — (L 1802) M_2 तस्याशु Kumbh ed पार्थिव (for पाण्डव) —(L 1803) M_2 यावज्जीव-, M_1 दशरात्रि (for °रात्र) —(L 1804) T प्रातरुत्थाय यो भक्त्या (for the prior half) $G_{1\,2}$ M_8 श्रुत्वा हुंकारनिस्वन (for the post half) —(L 1805) T G_8 नर (for नृप) — (L 1806) G_1 M_4 कपिलाया (for °लां य) — (L 1807) T G_8 M_4 स (for वि-) — (L 1808) M_2 च य (for नर) — After line 1808, M_4 ins

यस्त्वेका कपिलां दद्यात्स तस्मात्तु विशिष्यते ।

— G_8 om. lines 1809–1811 M_4 om line 1809. — (L 1809) G_2 $M_{2\,8}$ ब्रह्मा लोक- (for ब्रह्मलोके) — (L 1810) G_1 $M_{2\,8}$ [ए]व (for [ए]का) $M_{2\,8}$ कश्चित् — (L 1811) T G_2 नात्र कार्या (for भवेन्नात्र) — (L 1812) T M_4 तु (for च) M_2 श्रोत्रियायाग्निहोत्रिणे (*for the post half*) — (L 1813) M_2 ते (sic) (for तु) —(L 1814) $G_{1\,2}$ M_8 वै, M_2 [इ]ह (for the first [ए]व) — (L 1815) G_8 या दद्यात्, M_2 या दद्या (sic), M_4 या दत्त्वा (for यो दद्यात्) T_2 G_8 ता (for तत्) — (L 1816) M_2 सुवर्ण- (hypermetric) (for स्वर्ण-) Some MSS -पिंगळा — (L 1817) T_2 M_8 रत्न (for रक्त) Some MSS गळपिंगळा — (L 1818) G_8 च सुवर्णाभा , M_2 बभ्रुपिंगा स्यात्, M_1 °वर्णाभ्रा — (L 1819) G_2 रत्न-, M_2 कृष्ण (for रक्त-) T_1 सप्तमी पिंगलाक्षी च (for the prior half) G_1 M_8 त्वष्टमी T_1 मुख- (for खुर-) — (L 1820) M_2 चैव (for ज्ञेया) — (L 1821) T G_8 नर (for नरान्) M_2 तु या (for सदा) — (L 1822) T मगल्यश्च् G_8 विचित्राश्च्, M_4 विचित्र (for पवित्राश्च्) — (L 1823) M_2 एव (for एव) T_1 M_2 ह्यनड्वाहा T नराधिप, M_2 मनीषिभि (for नरेश्वर) — (L 1824) T G_8 कदाचन (for कथचन) —(L 1825) M_4 च (for तु) $G_{1\,2}$ न वाहयेच्च

न क्षुत्तृष्णाश्रमश्रान्तान्वाहयेद्विकलेन्द्रियान् ।
अतृप्तेषु न भुञ्जीयात्पिबेत्पीतेषु चोदकम् ।
शुश्रूषोर्मातरश्चैवा पितरस्ते प्रकीर्तिता ।
अह्ना पूर्वे त्रिभागे तु धुर्यागा वाहन स्मृतम् ।
विश्रामेन्मध्यमे भागे भागे चान्ते यथासुखम् ।
यत्र वा त्वरया कृत्य सशयो यत्र वाध्वनि ।
वाहयेत्तत्र धुर्यांस्तु न स पापेन लिप्यते ।
अन्यथा वाहयन्राजन्निरय याति रौरवम् ।
रुधिर पातयेत्तेषा यस्तु मोहान्नराधिप ।
ब्रह्महत्यासम पाप तस्य स्यात्पाण्डुनन्दन ।
तेन पापेन पापात्मा निरय यात्यसशयम् ।
नरकेषु च सर्वेषु समास्थित्वा शत शतम् ।
इह मानुष्यके लोके बलीवर्दो भविष्यति ।
तस्मात्तु मुक्तिमन्विच्छन्दद्यात्तु कपिला नर ।
कपिला वाहयेद्यस्तु वृषलो लोभमोहित ।
तेन देवास्त्रयस्त्रिंशत्पितरश्चापि वाहिता ।
स दैवै पितृभिर्नित्य वध्यमान सुदुर्मति ।
नरकान्नरक घोर गच्छेदाप्रलय नृप ।
ब्रह्मा रुद्रस्तथाग्निश्च कपिलाना गर्ति गता ।
तस्मात्ते तु न हन्तव्या पूज्यास्ते तु विशेषत ।
नि श्वसन्ति यदा श्रान्तास्तदा हन्युश्च तत्कुलम् ।
यावन्ति तेषा रोमाणि तावद्वर्षशत नृप ।
नरके परिपच्यन्ते तत्र तद्वाहका नरा ।
कपिला सर्वयज्ञेषु दक्षिणार्थं विधीयते ।
तस्मात्ता दक्षिणा देया यज्ञेष्वेव द्विजातिभि ।
होमार्थं चाग्निहोत्रस्य या प्रयच्छेत्प्रयत्नत ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय श्रान्तायामिततेजसे ।
तेन दानेन पूतात्मा सोऽग्निलोके महीयते ।
यावन्ति चैव रोमाणि कपिलाङ्गे युधिष्ठिर ।
तावद्वर्षसहस्राणि नर स्वर्गे च वर्तते ।
सुवर्णखुरशृङ्गीं च कपिला य प्रयच्छति ।
विषुवे चायने वापि सोऽश्वमेधफल लभेत् ।
तेनाश्वमेधतुल्येन मम लोक स गच्छति ।
स्वर्णशृङ्गीं रूप्यखुरा सवत्सा कास्यदोहिनीम् ।
वस्त्रैरलकृता पुष्टा गन्धमाल्यैश्च शोभिताम् ।
पवित्र हि पवित्राणा सुवर्णमिति मे मति ।

कपिलां (for the prior half) —(L 1826) M_2 घ्नकृंतन M_3 शान्ताया G_3 परि , M_1 च म- (for वा स-) —(L 1827) M_4 तु (for च) M_2 न पापानि वा पुन (for the post half) —(L. 1828) T_1 G_1 श्रमाक्रांतान्, T_2 M_{3} $_{3}$ -श्रमाश्रांतान्, M_4 श्रमश्रान T G_2 व्याकुलेंद्रियान्, M_4 विकलेंद्रिय —(L 1829) T G_3 M_{2} $_{4}$ सुतृप्तेषु T_1 G_3 च , M_2 तु , M_4 तु (for न) T_2 वा (for च) —(L. 1830) G_3 गुरवो, M_{3} $_{4}$ शुश्रूषेत् M_2 पापनश्च (for मातरश्च) G_3 ता (for ते) —(L 1831) T पूवश्च (for पूर्वे त्रि) G_{1} $_{2}$ M_3 अह्नां पूर्वत्रि(G_2 °र्वे त्रि)भागेन , M_2 अत्र पूर्वे त्रिभागेषु (for the prior half) —(L 1832) T विश्रमेन्, G_1 M_{2} $_{3}$ त्रिश्रा (M_2 °श्र)मो —(L 1833) T G_1 च (for वा) —(L 1834) G_2 यत्र (for तत्र) —After line 1834, G_1 reads line 1837 —(L 1835) M_2 वाहयेद् (for °यन्) G_3 निरय याति कौरव (for the post half) —(L 1836) G_3 M_4 वाहयेत् (for पात°) T G_1 M_4 नराधम (for °धिप) —(L 1837) G_1 M_{2} $_{4}$ भ्रूण- (for ब्रह्म) —(L 1838) $G_{1, 2}$ M_3 नरक, M_2 नरकान (for निरय) T_1 G M_4 [अ]प्यशय , M_2 सर्वज्ञ —(L 1839) M_2 स (for च) —(L 1843) T_2 त्वितरे (for पितरश्च) T तापिता (for वाहिता) —(L 1844) M_2 अवध्यात (for वध्यमान) G_{1} $_{2}$ M_3 तु (for सु-) —(L 1845) G_3 वाप्रलय T G_3 नर° (for नृप) M_4 गच्छेदाप्रल्यांतर (for the post half) —(L 1847) G_{1} $_{2}$ तेन, M_2 तु ते (by transp) M_2 चैव (for the second ते तु) G_{1} $_{2}$ M_3 पूज्याश्चैव न सशय (for the post half) —(L 1748) T_1 G_{2} $_{3}$ यथा (for यदा) T_1 शांतास् (for श्रान्तास्) —(L 1850) M_4 तत्र (for परि) G_1 M_3 नरकेषूपपच्यते (for the post half) M_2 वाहना (for °का) —(L 1852) G_3 तु (for ता) M_2 ज्ञेया (for देया) —(L 1853) G_2 सोमार्थं , M_2 होमार्थे G_3 [अ]पि यज्ञस्य (for [अ]ग्निहोत्रस्य) M_2 य प्रयच्छेत तां नर (for the post half) —(L 1854) T श्रांताय नियतात्मने , G_3 M_4 शांताय च यतात्मने, M_2 प्रशांताय यतात्मने (for the post half) —(L 1855) G_{1} $_{2}$ M_3 मम (for सोऽग्नि) —(L 1856) M_2 कपिलाया (for °लाङ्गे) T G_3 M_4 कपिलाया (T °यां) नरेश्वर (for the post half) —(L 1857) G_{1} $_{2}$ M_3 सुख स्वर्गे, Kumbh ed स्वर्गलोके (for नर स्वर्गे) G_{1} $_{2}$ M_{2} $_{4}$ महीयते (for च वर्तते) M_2 दाता स्वर्गे युधिष्ठिर (for the post half) —(L 1858) T M_2 य° (for च) and तु (for य) —(L 1859) T_1 विष्णवे (for विषुवे) M_2 वा (for च) M_3 च (for वा) G_2 भवेत् (for लभेत्) —(L 1861) M_2 सुवर्णं (hypermetric) (for स्वर्णं) G_3 M_2 रौप्यखुरा T M_{2-4} कांस्यदोहनां (M_2 °नीं) —(L 1862) T G_3 M_4 गध , M_2 पुष्पैर् (for

तस्मात्सुवर्णाभरणा दातव्या चाग्निहोत्रिणे ।
एव दत्त्वा तु राजेन्द्र सप्तपूर्वान्परानपि ।
तारयिष्यति राजेन्द्र नात्र कार्या विचारणा ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य वाजपेयसम भवेत् ।
वाजपेयसहस्रस्य अश्वमेध च तत्समम् ।
अश्वमेधसहस्र च राजसूर्य च तत्समम् ।
कपिलाना सहस्रेण विधिदत्तेन पाण्डव ।
राजसूयफल प्राप्य मम लोके महीयते ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्विद्यते कुरुपुगव ।
प्रयच्छते य कपिला सवत्सा कास्यदोहिनीम् ।
तैस्तैर्गुणै कामदुघा च भूत्वा
नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ।
स्वकर्मभिश्चाप्यनुबध्यमान
तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
महार्णवे नौरिव वायुनीता
दत्ता हि गौस्तारयते मनुष्यम् ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुल च सर्व-
मासप्तम तारयते परत्र ।
यावन्मनुष्यान्पृथिवीं बिभर्ति
तावत्प्रदातारमितोऽपरत्र ।
यथौषध मन्त्रकृत नरस्य
प्रयुक्तमात्र विनिहन्ति रोगान् ।
तथैव दत्ता कपिला सुपात्रे
पाप नरस्याशु निहन्ति सर्वम् ।
यथैव दृष्ट्वा भुजगा सुपर्णं
नश्यन्ति दूराद्विवशा भयार्ता ।
तथैव दृष्ट्वा कपिलाप्रदान
नश्यन्ति पापानि नरस्य शीघ्रम् ।
यथा त्वच स्वा भुजगो विहाय
पुनर्नवं रूपमुपैति पुण्यम् ।
तथैव मुक्त पुरुष स्वपापै-
र्विराजते वै कपिलाप्रदानात् ।
यथान्धकार भवने विलग्नं
दीप्तो हि निर्यातयति प्रदीप ।
तथा नर पापमपि प्रलीन
निष्कामयेद्वै कपिलाप्रदानम् ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या
वत्सान्वितायाश्च शरीरजानि ।
तावत्प्रदाता युगवर्षकोटिं
स ब्रह्मलोके रमते मनुष्य ।
यस्याहिताग्नेरतिथिप्रियस्य

गन्धैर्) M_2 पूजिता (for शोभिताम्) —(L 1864) $G_{1, 2}$ M_3 साग्नि , M_2 दाग्नि (for चाग्नि-) —(L. 1867) T -सहस्र च, M_2 °स्रं तु (for °स्रस्य). G_3 om (hapl) the post half and the prior half of line 1868. M_2 वाजपेय च तत्सम —(L. 1868) T_1 $G_{1, 2}$ M_3 -सहस्रं च (for °स्रस्य) T_1 राजसूय, T_2 अश्वमेध, M_2 [अ]प्यश्वमेधश् (for अश्वमेध) — T_1 om lines 1869-1870, and G_2 reads the same after line 1871 —(L. 1869) G_3 M_4 -सहस्रस्य (for °स्र च) —(L 1873) T सचेलां कांस्यदोहनां — For line 1873, G_3 $M_{2, 4}$ subst.

प्रयच्छते य कपिलां सवत्सां
कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।

[(L. 1) G_3 प्रयच्छति —(L 2) M_4 सकांस्यदोहां (for कांस्योप°)]

while after line 1873, $G_{1, 2}$ M_3 ins

सवागुरुशृङ्गाङ्गीं सवोल्कारशोभिताम् ।

—(L 1874) G_2 कामदुहा (for °दुघा) T M_4 हि, G_2 [अ]पि (for च) —(L 1876) M_3 यत् (for स्व-) M_4 [अ]थ (for [अ]नु-) —(L 1877) T G_1 महांधकारे (for तीव्रान्ध°) G_1 नरक —(L 1881) G_1 M_4 आ सप्तमात् Kumbh ed and Madras ed मनुष्य (for परत्र) —(L 1883) G_3 $M_{2, 4}$ प्रदातार-मते (for °मितो) $G_{1, 2}$ तावत्प्रदातारमृत परत्र —(L. 1884) T_2 G_3 मात्रकृत (for मन्त्र°) —(L 1885) G_3 विनिहत्य M_2 रोग —(L 1886) G_3 दाने (for दत्ता) —(L. 1887) $G_{1, 3}$ निरस्य (for न°) G_2 [अ]पि (for [आ]शु) M_2 विहत्य सर्वा (sic), M_4 विहति सर्व —(L 1890) G_1 कपिलाप्रदानात् —(L. 1892) G_1 M_3 वे (for स्वां) —(L 1894) G_2 स (for स्व-). —(L 1895) T_1 विराजिते, G_1 विरज्यते, G_2 विमुच्यते M_2 प्रतांतान् (sic) (for -प्रदानात्) —(L 1896) G_1 M_2 यदा (for यथा) T G_3 M_4 नयनेषु स(G_3 M_4 ल)ग्न —(L 1897) T G_3 $M_{2, 4}$ दीपो $G_{1, 2}$ M_3 निर्यामयति, M_2 विवासयितु (for निर्यातयति). T_1 प्रदीप्या, G_3 प्रदीप्त , M_2 समर्थ° (for प्रदीप°) —(L 1898) T G_3 $M_{2, 4}$ नरे (for नर) —(L 1899) T G_3 M_4 निर्यातयेद्, M_2 निर्वामयद् (for निष्कामयेद्) M_2 -प्रदानात् —(L. 1901) M_3 वर्णान्वितायाश् (for वत्सा°). —(L 1902) G_3 $M_{2, 4}$

शूद्रान्नदूरस्य जितेन्द्रियस्य ।
सत्यव्रतस्याध्ययनान्वितस्य
दत्ता हि गौस्तारयते परत्र ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

एवं श्रुत्वा परं पुण्यं कपिलादानमुत्तमम् ।
धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ।
देवदेवेश कपिला यदा विप्राय दीयते ।
कथं मर्त्येषु चाङ्गेषु तस्यास्तिष्ठन्ति देवता ।
याश्चैता कपिला प्रोक्ता दश चैव त्वया मम ।
तासां कति सुरश्रेष्ठ कपिलाः पुण्यलक्षणाः ।
कथं वानुगृहीतास्ता सुरैः पितृगणैरपि ।
केन पुत्राश्च वर्णेन श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।
युधिष्ठिरेणैवमुक्तः केशवः सत्यवाक्तदा ।
गुह्यानां परमं गुह्यं वक्तुमेवोपचक्रमे ।
शृणु राजन्पवित्रं वै रहस्यं धर्ममुत्तमम् ।
ग्रहणीयं सत्यमिदं न श्राव्यं हेतुवादिनाम् ।
यदा वत्सस्य पादौ द्वौ प्रसवे शिरसा सह ।
दृश्येते दानकालं तमाहुः कालविदो जनाः ।
अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्भूमिं न यास्यति ।
गौस्तावत्पृथिवी ज्ञेया तस्माद्देया तु तादृशी ।
यावन्ति धेन्वा रोमाणि सवत्साया युधिष्ठिर ।
यावन्त्यः सिकताश्चापि गर्भोदकपरिप्लुता ।
तावद्वर्षसहस्राणि दाता स्वर्गे महीयते ।
सुवर्णाभरणां कृत्वा सवत्सां कपिलां नृपः ।
प्रच्छाद्य तां तु दद्याद्धि सर्वरत्नैरलंकृताम् ।
ससमुद्रा मही तेन सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता नात्र कार्या विचारणा ।
पृथिवीदानतुल्येन तेन दानेन मानवः ।
संसारसागरात्तीर्णो याति लोकं प्रजापतेः ।
ब्रह्महा यदि वा गोघ्नो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
महापातकयुक्तोऽपि दानेनानेन शुध्यति ।
इदं पठति यः पुण्यं कपिलादानमुत्तमम् ।
प्रातरुत्थाय सद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
मनसा कर्मणा वाचा मतिपूर्वं युधिष्ठिर ।
पापं रात्रिकृतं हन्यादस्याध्यायस्य पाठकः ।
इदमावर्तमानस्तु श्राद्धे यस्तर्पयेद्द्विजान् ।
तस्याप्यमृतमश्नन्ति पितरोऽत्यन्तहर्षिताः ।
यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सततेनान्तरात्मना ।

तु (for युग) M3 -वीर- (for वत्र) G3 M4 -कोटी (for -कोटि) —(L 1904) M3 यदि (for यस्य) —(L 1905) G1 M3 (sup lin) शाद्रास्य (for शूद्रान्न) —Colophon —*Sub-parvan* T M3.4 वैष्णवधर्म —*Adhy name* G1.2 M3 कपिलाप्रकरणम्, M3 कपिलादानपापं कपिलाप्रकरणम् —*Adhy no* T1 93, T2 M4 102, G1.2 92, G3 103, M2 9, M3 91 —(L 1909) M3 वाक्यम् (for पुनर्) —(L 1910) T1 G1 यथा (for यदा) —(L 1911) T2 M4 (sup lin) यथा, G3 M4 यदा (for कथं) —(L 1912) M3 वा (for च) T2 G3 M4 केच, M2 नाम (for चैव) —(L 1913) T2 G2 मत्र, M4 गानि (sic) (for कति) —(L 1914) G1 M2.3 तु, M4 च (for वा) —(L 1915) M2 [अ]पि (for च)• —Before line 1917, MSS ins भगवानुवाच —(L 1917) T महत्कृ च (for वक्तुमेव) —(L 1918) T G3 प्रवक्ष्यामि (for पवित्रं वै) T पवित्रं (for रहस्यं) G2 M4 गुह्यम् (for धर्मम्) —(L 1919) G3 गोपनीयं मत्सदा (for the prior half) G1.2 M3 -वादिभिः (for -वादिनाम्) —(L 1920) T M4 यथा (for यदा) —(L 1921) T G M4 दृश्यते M3 गान (for दान) G1.2 M3 तमाहुर्मुनिसत्तमाः (for the post half) —(L 1922) M3 अन्तरिक्षे —(L 1923) T2 G3 तत्पुण्यं चापि तादृशं (for the post half) —(L 1924) T तस्यां, G3 यानि, M2-4 धेनु (M4 °नो) (for धेन्वा) T1 सवत्सायां, M3 °स्स वा (for °त्साया) —(L 1927) T1 G1 M3 सुवर्णाभरणं G3 सद्गुणां (for कपिलां) G3 M3.4 तु च (for नृपः) —(L 1928) T G3 प्रच्छाद्य (G3 कपिलां) यदि तां दद्यात्, M3.4 नृपः प्रच्छाद्य तां (M3 नृपप्रच्छाद्यतां) दद्यात् (for the prior half) T वस्त्र (for सर्व-) M3 सर्वरत्नविभूषितां (for the post half) —(L 1929) G1.2 M2.3 नदी (for मही) T G3 M3 सशैलद्वीपपत्तना (G3 °द्रुमा) (for the post half) —(L 1930) M3 चतुरन्तां M3 पृथिवीं नात्र संशयः (for the post half) —(L 1931) M3 माधव (sic) (for मानव) —(L 1932) T G3 संसारसागरं तीर्त्वा —(L 1933) M3 मातृहा (for भ्रूणहा) —(L 1934) T वा (for ऽपि) M3 दृश्यति (sic) (for शुध्यति) —(L 1936) M3 सततं (for भक्त्या) —(L 1937) G3 वापि (for वाचा) —(L 1938) G3 पाठनं T G1 अध्यायस्यास्य (G1 °स्य तु) पाठकः —(L 1940) T G3 हि (for [अ]पि) G1.2 M3 [ऽ]श्नंति (for ऽत्यन्त) —(L 1942) M4 पापं सर्वम् (by transp) G3 M3.4 व्यपोहति (for प्रणश्यति) —(L

तस्य रात्रिकृतं सर्वं पापमाशु प्रणश्यति ।
अत पर विशेप तु कपिलाना ब्रवीमि ते ।
याश्चैता कपिला प्रोक्ता दश राजन्मया तव ।
तासा चतस्र प्रवरा पवित्रा पापनाशना ।
सुवर्णकपिला पुण्या तथा रक्ताक्षिपिङ्गला ।
पिङ्गलाक्षी च या गौश्च यद्वा पिङ्गलपिङ्गला ।
एताश्चतस्र प्रवरा पुण्या पापप्रणाशना ।
नमस्कृता वा स्पृष्टा वा घ्नन्ति पाप नरस्य तु ।
यस्यैता कपिला सन्ति गृहे पापप्रणाशना ।
तत्र श्रीर्विजय कीर्ति स्थिता नित्य युधिष्ठिर ।
एतासा प्रीतिमायाति क्षीरेण तु वृपध्वज ।
दध्ना तु त्रिदशा सर्वे घृतेन तु हुताशन ।
पितर पितामहाश्चैव तथैव प्रपितामहा ।
सकृद्दत्तेन तुष्यन्ति वर्पकोटिं युधिष्ठिर ।
कपिलाया घृत क्षीर दधि पायसमेव वा ।
श्रोत्रियेभ्य सकृद्दत्वा सर्वपापै प्रमुच्यते ।
उपवास तु यत्कृत्वा अहोरात्र जितेन्द्रिय ।
कपिलापञ्चगव्य तु पीत्वा चान्द्रायणात्परम् ।
सौम्ये मुहूर्ते तत्प्राश्य शुद्धात्मा शुद्धमानस ।
क्रोधानृतविनिर्मुक्तो मद्गतेनान्तरात्मना ।
कपिलापञ्चगव्येन समन्त्रेण पृथक्पृथक् ।
यो मत्प्रतिकृतिं वापि शकराकृतिमेव वा ।
स्नापयेद्विपुवे यस्तु सोऽश्वमेधफल लभेत् ।
स मुक्तपाप शुद्धात्मा यानेनाम्बरशोभिना ।
मम लोक व्रजेन्मर्त्यो रुद्रलोकमथापि वा ।
ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा कपिला काञ्चनप्रभा ।
अग्निकुण्डात्परैर्मन्त्रैर्होमधेनुर्महाप्रभा ।
सृष्टमात्रा तु ता दृष्ट्वा देवा रुद्राद्यो दिवि ।
सिद्धा महर्पयश्चैव वेदा साङ्गा सहाध्वरा ।
सागरा सरितश्चापि पर्वता सबलाहका ।
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा पन्नगाश्चाप्युपस्थिता ।
सर्वे विस्मयमापन्ना शिखिमध्ये महाप्रभाम् ।
मन्त्रैश्च विविधै सर्वैस्तुष्टुवुस्तामनेकश ।
कृताञ्जलिपुटा सर्वे ताम्रशृङ्गीं त्रिलोचनाम् ।
शिरोभि पतिता भूमौ सवत्साममृतारणिम् ।
ऊचु प्राञ्जलय सर्वे चतुर्वक्त्र पितामहम् ।
आज्ञापय महादेव किं ते कर्म प्रियं विभो ।
एवमुक्त सुरै सर्वैर्ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।

1943) G_3 तत (for अत), and कपिलाया (for °लानां) —(L 1944) M_4 पूर्वं (for राजन्) —(L 1945) G_1 om (hapl) from the post. half up to the prior half of line 1948 G_3 M_8 पुण्या पापप्रणाशना (for the post. half) —(L 1946) M_3 रत्नाक्षि (for रक्ताक्षि) Some MSS पिंगळा —(L 1947) T_2 G_3 M_3 गौरी (for गौश्च) M_1 पिंगाक्षी च यथा गौश्च (for the prior half) M_4 या च (for यद्वा) T G_3 या चापि सुवर्णपिंगला (for the post half) —(L 1948) T G_3 ता प्रोक्ता (for प्रवरा) T_1 प्रणाशका G_2 M_8 पवित्रा पापनाशना (for the post. half) —(L 1949) $G_{1,2}$ M_8 दृष्टा (for स्पृष्टा) G_3 नमस्यतां (for नरस्य तु) —(L 1950) T तस्य, M_3 याश्च (for यस्य) T_1 प्रणाशका (for °शना) —(L 1951) M_4 तस्य (for तत्र) M_4 स्थिरा; Kumbh ed स्फीता (for स्थिता) —(L 1952) $G_{1,2}$ देव म (for एतासां) G_3 प्रियम् (for प्रीतिम्) G_3 वृषभ (for तु वृष) —(L 1953) $G_{1,2}$ $M_{3,4}$ च (for the first तु) G_3 M_{2-4} च (for the second तु) —(L 1956) G_3 $M_{2,4}$ कपिलानां M_4 च (for वा) —(L 1657) G_1 M_{2-4} नर (for सर्व-) —(L 1958) G_3 कुर्याद् (for कृत्वा) G_2 $M_{2,4}$ [अ]प्यहोरात्र, M_3 ह्यहो° (for अहो°) —(L 1959) T_2 च (for तु) T G_3 पिबेच्च् (for पीत्वा) T_1 चांद्रायण चरेत्, $M_{3,4}$ (sup lin) °णं भवेत् (for °णात्परम्) —(L 1960) T G_3 हृष्ट (for शुद्ध-) —(L 1963) T $G_{1,2}$ प्रीतिकृत (for प्रतिकृतिं) G_3 च (for the first वा) —(L 1964) M_3 भक्त्या (for यस्तु) T_1 भवेत् (for लभेत्) —(L 1965) T G_3 $M_{3,4}$ पूतात्मा (for शुद्धात्मा) —(L 1966) G_2 विशेन् (for व्रजेन्) $G_{1,2}$ $M_{3,4}$ मुक्तो (for मर्त्यो) —(L 1968) T_1 $G_{1,3}$ M_4 होमधेनु महाप्रभा —(L 1969) M_3 दिशि (for दिवि) —(L 1970) $G_{1,2}$ M_8 सहाध्वरै —(L 1971) G_2 M_{2-4} चैव (for चापि) —(L 1972) G_3 M_8 (sup lin) $_4$ पर्वताश् (for पन्नगाश्) —(L 1973) G_1 महाप्रभा —(L 1974) G_1 M_3 तां तु, G_2 सर्वास् (for सर्वैस्) M_2 मन्त्रै स्तोत्रैश्च विविधैस् (for the prior half) —(L 1975) T G_3 सतस् (for सर्वे) T त्रिशृंगीं तां, G_1 नानिशृंगीं, G_2 M_2 तां त्रिशृंगीं (for ताम्रशृङ्गीं) —(L 1976) M_2 प्रणता (for पतिता) $G_{1,2}$ M_8 मूर्ध्ना प्रणम्य तां भूमौ (for the prior half) G_2 M_{2-4} अमृतारणीं —After line 1977, M_3 ins

किमिद देवदेवेश सर्वलोकपितामह ।

—(L 1978) $G_{1,2}$ M_8 ते कुर्मे, M_2 कुर्मस्ते (for ते कर्म) M_2 प्रभो (for विभो) —(L 1980) M_2 हि

भवन्तोऽप्यनुगृह्णन्तु दोग्ध्रीमेनां पयस्विनीम् ।
होमधेनुरियं ज्ञेया यामिमां तर्पयिष्यति ।
ततोऽग्निस्तर्पितः सर्वान्भवतस्तर्पयिष्यति ।
प्रीताः क्षीरामृतेनास्या जातवीर्यपराक्रमाः ।
जयिष्यथ यथाकामं दानवान्सर्व एव तु ।
जातवीर्यबलैश्वर्याः सत्त्ववन्तो जितारयः ।
असंख्येयबलाः सर्वे पालयिष्यथ वै प्रजाः ।
पालिताश्च प्रजाः सर्वा भवद्भिरिह धर्मतः ।
पूजयिष्यन्ति वो नित्यं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
एवमुक्ताः सुराः सर्वे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
ततः सहृष्टमनसः कपिलायै वरं ददुः ।
यस्माल्लोकहितायाद्य ब्रह्मणा त्वं विनिर्मिता ।
तस्मात्पूता पवित्रा च भव पापव्यपोहिनी ।
ये त्वां दृष्ट्वा नमस्यन्ति स्पृष्ट्वा चापि करैर्नराः ।
तेषां वर्षकृतं पापं त्वद्भक्तानां प्रणश्यति ।
अकामकृतमज्ञातमदृष्टं यच्च पातकम् ।
त्वां दृष्ट्वा ये नमस्यन्ति नराः सर्वमहेति च ।
तेषां तद्विलयं याति तमः सूर्योदये यथा ।
इत्युक्त्वान्ये वरं दत्त्वा प्रययुस्ते यथागतम् ।
लोकनिस्तारणार्थाय सा च लोकांश्चचार ह ।
तस्यामेव समुद्भूता श्वेताश्च कपिलानघ ।
विचरन्ति महीमेनां लोकानुग्रहकारणात् ।
तस्मात्तु कपिला देया परत्र हितमिच्छता ।
यथा च दीयते राजन्कपिला ह्यग्निहोत्रिणे ।
तथाग्रशृङ्गयोस्तस्या विष्णुरिन्द्रश्च तिष्ठतः ।
चन्द्रवज्रधरौ चापि तिष्ठतः शृङ्गमूलयोः ।
शृङ्गमध्ये तथा ब्रह्मा ललाटे गोवृषध्वजः ।
कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ ।
दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायां वाक्सरस्वती ।
रोमान्ते मुनयः सर्वे चर्मण्येव प्रजापतिः ।
निश्वासेषु स्थिता वेदाः सषडङ्गपदक्रमाः ।
नासापुटे स्थिता गन्धाः पुष्पाणि सुरभीणि च ।
अधरे वसवः सर्वे मुखे चाग्निः प्रतिष्ठितः ।
साध्या देवाः स्थिताः कक्षे ग्रीवायां पार्वती स्थिता ।
पृष्ठे च नक्षत्रगणाः ककुद्देशे नभःस्थलम् ।
अपाने सर्वतीर्थानि गोमूत्रे जाह्नवी स्वयम् ।
इष्टपुष्टमयी लक्ष्मीर्गोमये वसते सदा ।
नासिकायां सदा देवी ज्येष्ठा वसति भामिनी ।
श्रोणीतटस्थाः पितरो रमा लाङ्गूलमाश्रिता ।
पार्श्वयोरुभयोः सर्वे विश्वे देवाः प्रतिष्ठिताः ।

(for इति) M_4 गोश्रीनेतां यशस्विनीं (for the post half) — (L 1981) T G_3 जपे, M_4 यजे (for ज्ञेया) T_1 $G_{1.2}$ यतीन् — (L 1982) G_1 M_3 अतो (for ततो) — (L 1983) T $G_{2.3}$ पीता (for प्रीता) — (1985) $G_{1.2}$ M_3 -दस्युना (for °श्रया) M_4 मत्त्ववतो $G_{1.2}$ M_3 जितेन्द्रिया (for जितारय) — (L 1986) T G_3 M_4 अरे(M_4 °दे)वमानूरा सवान् (for the prior half) T नदयिष्यथ, G_3 M_4 तार° (for पाल°) — (L 1987) T इति, G_3 M_4 तत्र (for इह) — (L 1988) T_2 $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ या (for वो) G_3 पूजयिष्यन्ति ता नित्य — (L 1990) M_2 प्र- (for म) G_1 M_3 कपिलायाः T_2 तो — Before line 1991, T_1 G_1 M ins देवा, G_2 देवता, G_3 देवी — (L 1992) T त्व इह (for पूता) G_3 मन (for भव) T_2 $M_{3.4}$ -व्यपोहिनी — (L 1993) G_1 M_4 तुष्टा (for दृष्ट्वा) T G_3 $M_{3.4}$ स्पृशन्ति च (for स्पृष्ट्वा चापि) — (L 1995) M_3 पापक — G_1 M_3 read line 1996 twice — (L 1996) G_3 मां (for त्वा) G_1 M_3 (both first time) तु (for ये) G_1 M_3 (both second time) ये त्वां तुष्टां नमस्यन्ति (for the prior half) T_1 सर्व (for सर्व-) G_3 नरा सर्वे स्तुवन्ति च (for the post half) — Before line 1999, MSS ins श्रीभगवान् — (L 1999) G_3 M_4 लोके (for लोक-) T $G_{1.3}$ -निस्तरणार्थाय, M_3 -निस्तारणार्थं तु G_3 M_4 निर्मिता ब्रह्मणा प्रभो (for the post. half) — (L 2000) G_3 एव T G_3 श्रेष्ठाः, M_4 ज्येष्ठाः (for श्वेताः) G_1 नव (for [अ]नघ) — (L 2002) M_3 इच्छतां — (L 2003) $G_{1.3}$ M_4 यत्र (for यथा) G_3 M_4 कपिला (for दीयते) G_3 M_4 दीयते (for कपिला) — (L 2004) T_1 G_2 M_4 तत्र (for तथा) $G_{1.2}$ M_3 च, M_4 तु (for [अ]ग्र) G_1 $M_{2.3}$ तस्य $G_{1.2}$ M_4 तिष्ठति — (L 2005) T -पाश (for -वज्र-) M_4 वा (for च) G_3 चक्रवज्रे च धारेय (for the prior half) — (L 2006) T वृषभ (for गोवृष) — (L 2007) T $G_{1.2}$ M_3 अश्विनी G_2 $M_{2.3}$ चक्षुषी — (L 2008) M_2 तु, M_4 च (for वाक्) — (L 2009) $G_{1.2}$ M_3 रोमकूपेषु मुनयश् (for the prior half) — (L 2010) T_1 पदगपदविक्रमा — (L 2013) T_1 $G_{1.3}$ M_4 कक्ष्ये, G_3 कुक्षौ (for कक्षे) — (L 2014) T M_3 (*sup lin*) M_4 नभःस्थितं, $M_{2.3}$ यम° स्थित (for नभःस्थलम्) — M_2 om lines 2016–2017 — (L 2016) T अष्टैश्वर्यमयी लक्ष्मीर् (for the prior half) $G_{1.3}$ वसती (sic) G_1 तदा (for सदा) — (L 2018) T_2 $G_{1.2}$ M_3 रामा, G_3 रोम, M_4 उमा (for रमा) — (L

तिष्ठन्त्युरसि तासां तु प्रीत शक्तिधरो गुह ।
जानुजङ्घोरुदेशेषु पञ्च तिष्ठन्ति वायव ।
खुरमध्येषु गन्धर्वा खुराग्रेषु च पन्नगा ।
चत्वार सागरा पूर्णास्तस्या एव पयोधरा ।
रतिर्मेधा क्षमा स्वाहा श्रद्धा शान्तिर्धृति स्मृति ।
कीर्तिर्दीप्ति क्रिया कान्तिस्तुष्टि पुष्टिश्च संतति ।
दिशश्च विदिशश्चैव सेवन्ते कपिला सदा ।
देवा पितृगणाश्चापि गन्धर्वाप्सरसां गणा ।
लोका द्वीपार्णवाश्चैव गङ्गाद्या सरितस्तथा ।
ब्रह्मा पितृगणाश्चापि वेदा साङ्गा सहाध्वरै ।
वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रै स्तुवन्ति हृषितास्तथा ।
विद्याधराश्च ये सिद्धा भूतास्तारागणास्तथा ।
पुष्पवृष्टिं च वर्षन्ति प्रनृत्यन्ति च हर्षिता ।
ब्रह्मणोत्पादिता देवी वह्निकुण्डान्महाप्रभा ।
नमस्ते कपिले पुण्ये सर्वदेवैर्नमस्कृते ।
कपिलेऽथ महासत्त्वे सर्वतीर्थमये शुभे ।
दातार स्वजनोपेत ब्रह्मलोक नय स्वयम् ।
अहो रत्नमिद पुण्य सर्वदु खघ्नमुत्तमम् ।
अहो धर्मार्जित शुद्धमिदमक्षय्यं महाधनम् ।
इत्याकाशे स्थिता देवा जल्पन्ति च नमन्ति च ।
तस्या प्रतिगृहीता च भुङ्क्ते यावद्द्विजोत्तम ।
तावद्देवगणा सर्वे कपिलामर्चयन्ति च ।
स्वर्णशृङ्गी रौप्यखुरा गन्धै पुष्पैश्च पूजिता ।
वस्त्राभ्यामहताभ्यां तु यावत्तिष्ठत्यलंकृता ।
तावद्यदिच्छेत्कपिला मन्त्रपूता सुसंस्कृता ।
भूलोकवासिन सर्वान्ब्रह्मलोकं नयेत्स्वयम् ।
भूरश्मः कनक गावो रौप्यमन्न तिला यवा ।
दीयमानानि विप्राय प्रहृष्यन्ति दिने दिने ।
अथ त्वश्रोत्रियेभ्यो वै तानि दत्तानि पाण्डव ।
तथा निन्दन्त्यथात्मानमशुभ किं नु न कृतम् ।
अहो रक्ष पिशाचैश्च लुप्यमाना समन्तत ।
यास्यामो निरय शीघ्रमिति शोचन्ति तानि वै ।
एतान्यपि द्विजेभ्यो वै श्रोत्रियेभ्यो विशेषत ।
दीयमानानि वर्धन्ते दातारं तारयन्ति च ।

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवेश दैत्यघ्न काल को हव्यकव्ययो ।
के तत्र पूजामर्हन्ति वर्जनीयाश्च के द्विजा ।

2019) T समाश्रिता (for प्रतिष्ठिता°) — (L. 2020) G2 M2 तस्यास् (for तासां). G3 शित° (for प्रीत) G3 [ऽ]नघ, M4 गुरु° (for गुह°) — (L 2023) G3 तस्याम् — (L 2024) T2 धृतिर् (for रतिर्) M2 स्वधा (for क्षमा) T धृतिमति , G3 M2 स्मृतिर्धृति (by transp) — (L 2025) T1 श्रिया (for क्रिया) G3 M4 शांतिस् (for कान्तिस्) G2 M3 पुष्टिस्तुष्टिश् (by transp) T समुन्नति (for च संतति) — (L 2026) G1 2 M3 प्र (for वि) — G3 M2 read line 2027 twice. — (L 2027) T G3 (first time) चैव (for चापि) M4 गणे . T1 सेवंते कपिला मदा (for the post half) — (L 2028) M2 लोक- (for लोका) and चापि (for चैव) T1 om. the post half and the prior half of line 2029 T2 गधर्वा (for गङ्गाद्या). — (L 2029) T2 देवा (for ब्रह्मा) T2 G2 3 चैव (for चापि) M4 (*inf lin*) देवा (for वेदा) G3 M3 तथा (for सह) — (L 2030) M4 धर्मै (for मन्त्रै) T G1 सदा (for तथा) M2 स्तुवतो हर्षितास्तथा — (L 2031) T येपि स्वर्लोकवासिन° (for the post half) — (L 2032) M2 प्रमुचति (for च वर्षन्ति) — (L 2033) M4 देवि M2 ब्राह्मणोत्पादिते देवि T2 G3 M2 4 प्रभे, Madras ed प्रभो (for -प्रभा) — (L 2034) T G3 देवि (for पुण्ये). T G3 M2 देव- (for -देवैर्) — (L 2035) M3 त्वं (for ऽथ) — (L 2036) T नयस्व मां, G2 नयस्व तां (sic) (for नय स्वयम्) — Before line 2039, T ins भगवान् — (L 2039) G1 M2 3 इत्याकाश , M4 शुद्धाकाशे G1 2 M2 3 ते तु (for देवा) G1 2 M3 स(G2 पू)र्वदेवा जपति च (for the post half) — (L. 2040) T M3 द्विजोत्तमा° — (L 2041) G3 M4 ये, M2 वै (for च) — (L 2042) M2 सुवर्णशृंगी (hyper metric) (for स्वर्ण°) G1 M2 3 रूप्यखुरा M3 पूजितां T G1 3 गधपुष्पैरलंकृता (for the post half) — (L 2043) G3 M4 अहिताभ्यां (sic) (for अह°) — (L. 2044) T इंप्सेत् (for इच्छेत्) G3 M4 स्वलंकृता (for सुसंस्कृता) — (L 2045) M2 ब्रह्मलोके G M2 3 नय (for नयेत्) — (L 2046) G3 रूप्य, M4 रूपम् (for रौप्यम्) G3 रूप (for अन्न) — (L 2048) T मा (for तु) M2 corrupt, M4 अथ त्वश्रोत्रिये यस्तु (for the prior half) M4 दयाद्दानानि पाडव — (L 2049) G3 अशुभात् (for °भ) — (L 2050) G2 अधो (for अहो) — (L. 2051) M2 विल्य (for निरय) — (L. 2052) T एतान्यथ, M2 तथैतानि (for एता न्यपि) — (L 2053) T G3 M4 हृष्यति (G3 M4 °ते) (for वर्धन्ते) — (L 2054) G2 मन्य- (sic) (for हव्य-) (L 2056) G1 देवाः (for दैव) T1 पूर्वाह्निक (for

भगवानुवाच ।

दैवं पूर्वाह्णिकं ज्ञेयं पैतृकं चापराह्णिकम् ।
कालहीनं च यद्दानं तद्दानं राक्षसं विदुः ।
अवघुष्टं च यद्भुक्तमनृतेन च भारत ।
परामृष्टं शुना वापि तद्भागं राक्षसं विदुः ।
यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तादयोऽपि च ।
दैवे च पित्र्ये ये चापि राजन्नार्हन्ति सत्क्रियाम् ।
क्लीबः प्लीही च कुष्ठी च राजयक्ष्मान्वितश्च यः ।
अपस्मारी च यश्चापि पित्र्ये नार्हति सत्क्रियाम् ।
चिकित्सका देवलका वृथा नियमधारिणः ।
सोमविक्रयिणश्चापि श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् ।
एकोद्दिष्टस्य ये चान्नं भुञ्जते विविवद्द्विजाः ।
चान्द्रायणमकृत्वा ते पुनर्नार्हन्ति सत्कृतिम् ।
गायका नर्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा ।
कथका यौधिकाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् ।
अनग्नयश्च ये विप्राः प्रेतनिर्यातकाश्च ये ।
स्तेनाश्चापि विकर्मस्था राजन्नार्हन्ति सत्कृतिम् ।
अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपुत्राश्च ये द्विजाः ।
पुत्रिकापुत्रकाश्चापि श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् ।
ऋणकर्ता च यो विप्रो यश्च वाणिज्यको द्विजः ।
प्राणिविक्रयवृत्तिश्च श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् ।
चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता नित्यं स्वाध्यायतत्पराः ।
सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते श्राद्धे सत्कृतिक्षमाः ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तो दधि घृतं तदा ।
दर्भाः सुमनसः क्षेत्रं तत्काले श्राद्धदो भवेत् ।
चारित्रनियता राजन्कृशा ये कृशवृत्तयः ।
अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
तपस्विनश्च ये विप्रास्तथा भैक्षचराश्च ये ।
अर्थिनः केचिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महत्फलम् ।
एवं धर्मविदां श्रेष्ठ ज्ञात्वा सर्वात्मना तदा ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय प्रयच्छानुपकारिणे ।
दानं यत्ते प्रियं किंचिच्छ्रोत्रियाणां च यत्प्रियम् ।

पूर्वाह्णिक) M_2 कर्म (for ज्ञेयं) —(L 2057) T_1 om च M_4 राजस (for राक्षसं) —(L. 2058) T G_2 अपघुष्ट, Madras ed अवदृष्ट G_2 भक्तम् (for भुक्तम्) M_2 अवृतेन (for अनृ°). —(L 2059) G_3 M_4 चापि; M_2 क्लीब (for वापि) $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ दान (for भाग) —(L 2060) M_4 अदाता (for यावन्तः). M_2 यावत्त्वपमिता विप्रा (for the prior half) —(L 2061) M_2 वा, M_4 तु (for the first च). T_1 G_3 पित्रिये (for पित्र्ये ये). $M_{3,4}$ om ये G_2 ये राजन्, M_2 ये वापि, Madras ed. ते विप्रा (for ये चापि) T_2 दैवे च पितृकार्ये च (for the prior half) G_2 हीना (for राजन्) M_3 सत्कार्ते (for सत्क्रियाम्) —After line 2061, M_2 ins

स्वादितश्चावलीढश्च कलिपूर्वं च यत्कृतम् ।
रजसा वाभिसृष्टं च तद्दानं राक्षसं विदुः ।

— G_3 om (hapl) lines 2062–2063 —(L. 2062) M_4 (*inf lin* as above) यश्चापि (for कुष्ठी च) T_2 तथा (for च यः) —(L 2063) T_2 ये (for यश्) M_2 (*inf lin* as above) $_{2}$ [अ]ध° (for [अ]पि). M_4 राजन् (for पित्र्ये) $G_{1,2}$ M_4 नार्हति G_1 $M_{2,3}$ सत्कृतिं —(L 2064) M_2 चिकित्सको देवलको G_1 M_3 मिथ्या (for वृथा) T कारिण (for -धारिण) M_4 वृथा य नामधारिणः —(L 2065) T सत्क्रियां — G_2 om. line 2066, T_1 reads the same after line 2069 —(L 2066) T_1 एकोद्दिष्ट च, G_3 M_4 °ष्टे च (for °ष्टस्य) M_4 तु (for च) M_3 भुञ्जते M_4 विधिवर्जिताः (for °द्विजाः). —T G_2 om. line 2067 —(L. 2068) M_4 ये च (for चैव) G_1 M_3 गायको नर्तकश्चैव M_2 प्लाविका, M_3 पुवगा — G_3 om (hapl) lines 2069–2073. —(L 2069) G_2 क्रयिका (for कथका) T_2 G_3 M_4 यौधकाश् T सत्क्रिया (for सत्कृतिम्) — G_2 om. line 2070 —(L 2070) T_2 G_1 M_3 मृत-, M_2 मृत (for प्रेत) M_4 व्रतनिर्घातकाश्च ये — M_4 om (hapl) lines 2072–2075 —(L 2072) T_1 G_1 ऋण (for गण) M_2 and Madras ed. गण(M_2 °णि)-पुत्रश्च यो द्विज —(L 2073) T M_2 (*sup lin* पुत्रकश् (for °काश्) M_2 पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च (for th prior half) Madras ed सत्क्रिया — M_2 om (hapl) lines 2074–2075 —(L 2074) Kumbh ed and Madras ed रणकर्ता (for ऋण°) —(L 2075) T -विक्रयकृच्चैव (for °वृत्तिश्च) —(L 2076) T_1 G_2 चीर्णव्रत- $M_{2,4}$ नित्य- —(L 2077) M_3 श्राद्धे सत्कृतिका क्षमाः (for the post. half) —(L 2078) Madras ed काल- (for काल) G_1 श्राद्धस्य ब्राह्मणाः काला T_1 $M_{2,3}$ प्राप्त —(L 2079) G_1 om श्राद्धदो —(L 2080) T_2 चारित्रे $G_{1,2}$ M_3 -निरता, G_3 -नियतो —(L 2082) $M_{2,4}$ युक्तास (for विप्रास्) G_1 परायणाः, G_2 M_3 पराश्च ये (for -चराः) —(L 2083) M_2 किंचिद् (for के°) M_2 महा (for महत्) —(L 2084) Kumbh ed. भृतां (for विदां) T_1 श्रेष्ठान्; G_2 श्रेष्ठ T G_3 M_4 सदा (for तदा) —(L 2085) G_3 प्रयत्नानुपकारिणे —(L 2086) T G_2 श्रोत्रियाय (for °याणां) G_3 M_3 फल (for

तत्प्रयच्छस्व धर्मज्ञ यदिच्छसि सदक्षयम् ।
निरयं ये च गच्छन्ति तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
गुर्वर्थे वा भयार्थे वा नो चेदन्यत्र पाण्डव ।
यदन्ति येऽनृतं विप्रास्ते वै निरयगामिनः ।
परदाराभिहर्तारः परदाराभिमर्शकाः ।
परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ।
सूचकाः संधिभेत्तारः परद्रव्योपजीविनः ।
अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ।
वर्णाश्रमाणां ये बाह्याः पाषण्डस्थाश्च पाण्डव ।
उपासते च तान्ये तु ते सर्वे नरकालयाः ।
वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
रसविक्रयिणो राजन्विषविक्रयिणश्च ये ।
क्षीरविक्रयिणश्चापि ते वै निरयगामिनः ।
चण्डालेभ्यस्तु ये क्षीरं प्रयच्छन्ति नराधमाः ।
अर्थार्थमथ वा स्नेहात्ते वै निरयगामिनः ।
पशूनां दमकाश्चैव तथा नासानुवेधकाः ।
पुंस्त्वस्य हिंसकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
अदातारः समर्था ये द्रव्याणां लोभकारणात् ।
दीनानाथान्न पश्यन्ति ते वै निरयगामिनः ।
क्षान्तान्दान्तान्कृशान्प्राज्ञान्दीर्घकालं सहोषितान् ।
त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ।
बालानामथ वृद्धानां श्रान्तानां चापि ये नराः ।
अदत्त्वाश्नन्ति ये मृष्टं ते वै निरयगामिनः ।
एते पूर्वर्षिभिः प्रोक्ता नरा निरयगामिनः ।
ये स्वर्गं समनुप्राप्तास्ताञ्शृणुष्व युधिष्ठिर ।
दानेन तपसा चैव सत्येन च दमेन च ।
ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ।
शुश्रूषयाप्युपाध्यायाच्छ्रुतमादाय पाण्डव ।
ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
मधुमांसासवेभ्यस्तु निवृत्ता व्रतवत्तु ये ।
परदारनिवृत्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति च ये नराः ।
भ्रातॄणामपि सस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।

प्रियम्) — (L. 2087) T_1 M_4 यदि (for यद्) T G_3 M_4 महत्फलं (for सदक्षयम्) — (L. 2088) T तु (for च) and तान् (for तत्) — (L. 2089) T_1 G_3 M_4 corrupt; T_2 तवार्थे (for भयार्थे) M_4 न (for नो) — (L. 2090) G_3 उपासते च तान्ये तु (for the prior half) — (L. 2091) G_3 M_4 परदारापहर्तारः (for the prior half) — After line 2091, M_2 ins.

अनाथामप्रदां बालां वृद्धां क्षीणां तपस्विनीम् ।
वञ्चयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ।

— (L. 2094) G_3 M_4 विप्राणां; M_2 विप्रा वै (for मित्राणां) — M_2 om. lines 2095–2096 — (L. 2095) $G_{1, 2}$ M_3 पापण्डाश्चैव पापिनः (for the post. half) — (L. 2096) T उपासिताश् (for °सते) G_1 M_3 एव (for ये तु) G_2 छिन्न (for सर्वे) T G_3 ते वै निरयगामिनः (for the post. half) — (L. 2097) M_4 चापि (for the second चैव) — (L. 2098) T_1 लेखिताश्, T_2 G_3 लेखिनश् (for लेखकाश्). G_3 चापि (for चैव) M_4 वेदावलेपिनश्चापि (for the prior half) M_2 सर्वे (for ते वै) — M_2 om. (hapl.) lines 2099–2104 — (L. 2099) G_3 मेष- (for विष) — (L. 2103) M_4 नाम्यनु (for नासानु) — (L. 2104) $G_{1, 2}$ M_3 पुरस्त्वर्हिंस(Kumbh. ed. and Madras ed. °सा)कराश्चैव (for the prior half). — (L. 2105) M_2 आदातारः (for अ°) and द्रव्याढ्य (for °णां) — (L. 2106) M_4 दीनानधान् (for °नाथान्) — After line 2106, M_2 ins.

ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर ।
येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ।
उपाध्यायांश्च भृत्यांश्च भ्रातॄंश्च भरतर्षभ ।
ये त्यजन्ति सभार्यांश्च ते वै निरयगामिनः ।

— (L. 2107) M_4 दांतान्क्षानान् (by transp.) T_1 om. कृशान् Madras ed. -कालं (for -काल) — (L. 2108) T वै (for ये) — (L. 2109) M_4 चैव, Madras ed. अपि (for अथ) M_2 चैव (for चापि). — (L. 2110) G_2 damaged G_1 M_3 मृष्टान्न, M_2 ते लोके (for ये मृष्टं) — M_4 om. (hapl.) lines 2111–2116 — (L. 2111) G_1 ये पूर्वमृषिभिः प्रोक्ताः, G_2 ** च ऋषिभिः प्रोक्ता (for the prior half) G_2 om. नरा — (L. 2112) T उपभुजंति, G_3 *समासाद्य, $M_{3, 8}$ तु नरा यांति (for समनुप्राप्तास्) — (L. 2115) G_2 damaged T G_3 शुश्रूषाभिरुपाध्यायाद्, $M_{3, 8}$ शुश्रूषुरप्यु° (for the prior half). — After line 2116, M_2 ins.

प्रतिपाद्य[पन्न] स दाता च श्रद्धयाश्रद्धयापि वा ।
दातारश्चापि विप्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ।
क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु प्रार्थिताः ।
मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।

— (L. 2117) T_1 वृत्तपूर्वेया, T_2 वृत्तपूर्तये, G_3 वृत्तव्रतये, M_4 व्रतिनश्च ये (for व्रतवत्तु ये) — (L. 2118) G_1 M_3 ये (for च) — (L. 2121) T_1 $M_{2, 4}$ -कालेषु

ये तु भोजनकाले तु नियताश्चातिथिप्रिया ।
द्वाररोध न कुर्वन्ति ते नरा स्वर्गगामिन ।
वैवाहिक तु कन्याना दरिद्राणा च ये नरा ।
कारयन्ति च कुर्वन्ति ते नरा स्वर्गगामिन ।
रसानामथ बीजानामोषधीना तथैव च ।
दातार श्रद्धयोपेतास्ते नरा स्वर्गगामिन ।
क्षेमाक्षेमं च मार्गेषु समानि विषमाणि च ।
अर्थिना ये च वक्ष्यन्ति ते नरा स्वर्गगामिन ।
पर्वद्वये चतुर्दश्यामष्टम्या संध्ययोर्द्वयो ।
आर्द्राया जन्मनक्षत्रे विषुवे श्रवणे तथा ।
ये ग्राम्यधर्मविरतास्ते नरा स्वर्गगामिन ।
हव्यकव्यविधान च नरकस्वर्गगामिनौ ।
धर्माधर्मौ च कथितौ भूय किं श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

इदं मे तत्त्वतो देव वक्तुमर्हस्यशेषत ।
हिंसामकृत्वा यो मर्त्यो ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ।

भगवानुवाच ।

ब्राह्मण स्वयमाहूय भिक्षार्थं कृशवृत्तिनम् ।
ब्रूयान्नास्तीति य पश्चात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।
वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
गोकुलस्य तृषार्तस्य जलान्ते वसुधाधिप ।
उत्पादयति यो विघ्न तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
य प्रवृत्ता श्रुतिं सत्या शास्त्र वा मुनिभि कृतम् ।
दूषयत्यनभिज्ञो यस्त विद्याद्ब्रह्मघातकम् ।
आश्रमे वा वने वापि ग्रामे वा नगरेऽपि वा ।
अग्निं य प्रक्षिपेत्क्रुद्धस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
चक्षुषा वापि हीनस्य पङ्गोर्वापि जडस्य च ।
हरेद्वै यस्तु सर्वस्व त विद्याद्ब्रह्मघातकम् ।
क्रोधाद्वा यदि वा द्वेषादाक्रुष्टस्तर्जितोऽपि वा ।
ऋतौ स्त्रिय वा नोपेयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।

(for -काले तु) Madras ed नियाताश्च — (L 2123) G$_3$ M$_{2,4}$ तु (for च) — After line 2124, M$_3$ ins

तापमानां तु ये दाने ये स्वशक्त्या नरेश्वर ।
धर्मोपदेश कुर्वन्ति ते नरा स्वर्गगामिन ।
दानानामुपदेशं च तपसो नियमस्य च ।
व्रतानामपि ये कुर्युस्ते नरा स्वर्गगामिन ।
ये च मार्गोपदेष्टारस्तथा सत्क्रमकारिण ।
मार्गशुद्धिकरा ये च ते नरा स्वर्गगामिन ।
साय प्रात सदा संध्यां नित्य ये चाप्युपासते ।

— M$_3$ om (hapl) lines 2125–2131 — (L 2127) G$_{1,2}$ M$_3$ क्षेम क्षे(G$_2$ °मक्षे)म (for क्षेमाक्षेम) — G$_3$ om. (1 hapl) lines 2128–2131 — (L. 2128) M$_2$ अधानां ये, M$_4$ येनिधिनां (for अर्थिनां ये) — M$_4$ om. lines 2129–2132 — (L. 2130) Madras ed [ऽ]थ वा (for तथा) — (L 2131) T G$_1$ -निरतास् (for -वि°) — (L 2132) G$_2$ -निदान (for विधान) G$_{1,2}$ -गामिन (for °नौ) — (L 2133) G$_{1,2}$ M$_{2,3}$ श्रोतु किम् (by transp) — Colophon — *Sub-parvan* T$_2$ G$_3$ M$_{2,4}$ वैष्णवधर्म — *Adhy name* M$_2$ सर्वधर्मविधि — *Adhy no* T$_1$ 94, T$_2$ M$_4$ 103, G$_{1,2}$ 93, G$_3$ 104, M$_2$ 10, M$_3$ 92 — (L 2136) T$_1$ आगम्य (for आहूय) G$_2$ दीक्षार्थं, M$_2$ भिक्षुक (for भिक्षार्थं) G$_{1,2}$ M$_3$ भिक्षार्थं वृत्तिकर्षित (for the post half) — (L 2137) M$_3$ विद्याद् (for आहुर्) — (L 2138) T$_1$ G$_3$ दरिद्रस्य (for मध्यस्थस्य) — (L 2139) M$_2$ विद्याद् (for आहुर्) — After line 2139, G$_{1,2}$ M$_3$ read lines 2144–2145 — (L 2140) T G$_3$ जलार्थमभिधावत (for the post half) — (L 2141) T विघ्नं करोति यो मर्त्यस् (for the prior half) M$_3$ विद्याद् (for आहुर्) — M$_4$ om (hapl) lines 2142–2145 — (L 2142) G$_2$ damaged G$_1$ M$_3$ प्रवृत्ता वा श्रुति सम्यक्, M$_2$ य प्रवृत्तं श्रुत सम्यक् T$_1$ तां (for वा) — (L 2143) T [अ]विधेयोऽस्य, Madras ed [अ]नभिज्ञाय (for °ज्ञो यस्) M$_2$ दूषयेत्परमार्थं वा (for the prior half) T G$_3$ आहुर् (for विद्याद्) — M$_3$ transp lines 2144 and 2145 — (L 2144) G$_2$ च (for वा) G$_{1,2}$ M$_3$ [आ]लये (for वने) M$_2$ ग्रामेषु (for ग्रामे वा) — (L 2145) M$_3$ विद्याद् (for आहुर्) — (L 2146) M$_2$ विप्र- (for वापि) T G$_3$ मत्तस्य च, G$_{1,2}$ पंकोर्वापि, M$_2$ सकुलस्य, M$_4$ मूकस्य च (for पङ्गोर्वापि) Some MSS जळस्य M$_2$ वा (for च) — (L 2147) T आहुर् (for विद्याद्) — After line 2147, G$_{1,2}$ M$_3$ ins.

गुरु त्यक्त्वा हुकृत्य अतिक्रम्य च शासनम् ।
वर्तते यस्तु मूढात्मा तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।

— (L 2148) M$_3$ आक्रुष्ट (for °ष्टस्) — After line 2148, M$_3$ ins.

यावत्सारो भवेद्धीरस्तन्नाशो यस्य दुःस्थिति ।
तत्सर्वस्व हरेद्यो वै तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वेषामपि दानाना यत्तु दान विशिष्यते ।
अभोज्यान्नाश्च ये विप्रास्तान्ब्रवीहि सुरोत्तम ।
भगवानुवाच ।
अन्नमेव प्रशसन्ति देवा ब्रह्मपुर नरा ।
अन्नेन सदृश दान न भूत न भविष्यति ।
अन्नमूर्जस्कर लोके अन्नात्प्राणा प्रतिष्ठिता ।
अभोज्यान्नानिमान्राजन्वक्ष्यमाणान्निबोध मे ।
दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निकृतस्य च ।
अभिशस्तस्य पण्डस्य पाकभेदकरस्य च ।
चिकित्सकस्य सर्वस्य तथा चोच्छिष्टभोजिन ।
उग्रान्न सूतकान्न च शूद्रोच्छेषणमेव च ।
द्विषदन्न न भोक्तव्य पतितान्न च यच्छ्रुतम् ।
तथा च पिशुनस्यान्नं यज्ञविक्रयिणस्तथा ।
शैलूषतन्तुवायान्न कृतघ्नस्यान्नमेव च ।
अम्बष्ठस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च ।
सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
सूनाना शौण्डिकाना च वैद्यस्य रजकस्य च ।
स्त्रीजितस्य नृशसस्य तथा माहिषिकस्य च ।
अनिर्दशानां प्रेतानां गणिकानां तथैव च ।
वन्दिनो द्यूतकर्तुश्च तथा द्यूतविदामपि ।
परिवित्तस्य यच्चान्न परिवेत्तुस्तथैव च ।
यश्चाग्रेदिधिषुर्विप्रो दिधिषूपपतिस्तथा ।
तयोरप्युभयोरन्न राज्ञश्चापि विवर्जयेत् ।
राजान्न तेज आदत्ते शूद्रान्न ब्रह्मवर्चसम् ।
आयु सुवर्णकारान्न यशश्चर्मावकर्तिन ।
गणान्न गणिकान्न च लोकेभ्य परिकृन्तति ।
आयुश्चिकित्सकस्यान्न शुक्र तु वृषलीपते ।
विष्ठा वार्धुषिकस्यान्न तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।
तेषा त्वगस्थिरोमाणि भुङ्क्ते योऽन्न तु भक्षयेत् ।
अमत्यान्नमथैतेषा भुक्त्वा तु त्र्यह क्षिपेत् ।

मातरं पितर वापि तथादत्तमथ सुतम् ।
त्यजेद्य तरुणीं भार्यां त विद्याद्ब्रह्मघातकम् ।

— (L. 2149) M_2 च (for वा) G_1 M_{3-4} त्रिघाद् (for आहुर्) — G_3 M_2 om (hapl) lines 2150-2151 — (L 2150) M_3 त्रिम (sic), M_4 दीनस् (for धीरस्) M_3 नाशयेद् (for तन्नाशे) M_4 दुःस्थित — (L 2151) $M_{3,4}$ विघाद् (for आहुर्) — (L 2152) G_3 $M_{2,4}$ एव (for अपि) — (L 2153) M_2 अभोज्याश्च च विप्राणां (for the prior half) M_2 तन्मे ब्रूहि (for तान्ब्रवीहि) G_3 नरोत्तम (for सुरो°) — (L 2154) G_3 देवा ब्रह्मर्षय सुरा (for the post half) — (L. 2156) Kumbh. ed and Madras ed ह्यन्नाद् M_1 (*sup lin* as above) अन्न — (L 2157) $G_{1,2}$ M_3 मया (for इमान्) M_2 सर्वान् (for राजन्) G_1 M_3 निबोधत — (L 2158) $G_{1,2}$ M_2 (also as above) $_3$ क्रुद्धस्य (for ब°) T G_3 M_4 निगळन तु (for निकृतस्य च) M_2 तु (for च) — (L 2159) $G_{1,2}$ M_3 अभिशप्तस्य (for °शस्तस्य) G_2 दण्डस्य (for पण्डस्य) M_2 -भेदनरस्य (for करस्य) G_1 तु (for च) — (L 2160) G_2 damaged G_1 $M_{3,4}$ दूतस्य (for सर्वस्य) — G_3 om from the post. half of line 2161 up to the prior half of line 2166 G_1 om (hapl) lines 2162-2164 — (L 2162) T नटस्यान्न, M_2 न गच्छान्नं (for न भोक्तव्य) T_2 om. च T_1 यच्छ्रुत, $M_{2,3}$ अनर्चित (for च यच्छ्रुतम्) — M_2 om (hapl) lines 2164-2166 — (L 2165) G_1 M_3 अवष्टकनिषादाभ्यां (for the prior half) T रंगावतरणस्य च (for the post half) — (L 2166) T G_2 शास्त्र- (for शस्त्र) — (L 2167) $G_{1,2}$ M_3 शौण्डकानां T G_3 M_4 चेलनिर्णेजकस्य च, M_2 चेलनिष्णयकस्य च (for the post half) — (L 2169) G_3 अनिर्दिशानां M_2 अनिर्दशाश्च प्रेताश्च (for the prior half) M_2 गणिकाश्च — (L 2170) G_3 वन्दिनां T वन्दिनां द्(T_2 ध)नकर्तृणां (for the prior half) — (L 2171) G_2 M_4 °वित्तश्च (for वित्तस्य) — (L 2172) T M_2 [अ]ग्र (for [अ]ग्र) — (L 2173) M_2 अत्र (for अन्न) G_1 M_3 राज्ञां, M_2 अन्न (for राज्ञश्) — After line 2173, $M_{2,3}$ ins

गोल्वकस्य च कुण्डस्य राजान्न चापि वर्जयेत् ।

— (L 2175) M_2 तेजश् (for यशश्) M_2 om from मांसकृन्तिन up to लोकेभ्य in line 2176 — (L 2176) G_3 गणिकानां $G_{1,2}$ M_3 -कीर्तिन (for -कृन्तति) — (L 2177) G_2 पूय, G_3 M_2 पूयश्, M_4 मूत्र (for आयुश्). G_1 च, M_2 त, M_3 तद् (for तु) — (L 2178) G_2 damaged T विषा (for विष्ठा) M_2 विष्ठां वार्धुषिकायान्न (for the prior half) T तान्, G_3 तु (for तत्) M_2 पातयेत्कुण्डगोळकौ (for the post half) — (L 2179) T_1 येषां (for तेषां) — (L 2180) M_2 तथा (for अथ) G_3 अमत्यांश्च च वै

मत्या भुक्त्वा महद्वापि प्राजापत्य चरेद्द्विज ।
दानानां च फलं यद्वै शृणु पाण्डव तत्त्वत ।
जलदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नद ।
तिलदस्तु प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।
भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यद ।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वद ।
अनडुह श्रिय जुष्टां गोदश्च ब्रध्नविष्टपम् ।
यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रद ।
धान्यद शाश्वत सौख्य ब्रह्मदो ब्रह्मसात्म्यताम् ।
सर्वेषामेव दानानां अन्नदान विशिष्यते ।
हिरण्यभूगवाश्वाजवस्त्रशय्यासनादिषु ।
योऽर्चित प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।
तावुभौ गच्छत स्वर्गं नरक च विपर्यये ।
अनृत न वदेद्विप्रा तपस्तप्त्वा न विस्मयेत् ।
नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ।
यज्ञोऽनृतेन क्षरति तप क्षरति विस्मयात् ।
आयुर्विप्रापवादेन दान तु परिकीर्तनात् ।
एक प्रजायते जन्तुरेक एव प्रमीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेकश्चाप्नोति दुष्कृतम् ।
मृत शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसम क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुवर्तते ।
अनागतानि कार्याणि कर्तु गणयते मन ।
शरीरक समुद्दिश्य स्मयते नूनमन्तक ।
तस्माद्धर्मसहायोऽस्तु धर्म सचिनुयात्सदा ।
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ।
येषा तटाकानि बहूदकानि
सभाश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
अन्नप्रदान मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्विषया भवन्ति ।

Colophon

युधिष्ठिर उवाच ।

अनेकान्त बहुद्वार धर्ममाहुर्मनीषिण ।
किंलक्षणोऽसौ भवति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्समासेन धर्मशौचविधिक्रमम् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशस्य दम शम ।

नैर्ता, M4 अमात्यानन्स्तेषां (for the prior half) T M4 स्वद (submetric) (for विप्रद) M2 श्वदेत् G3 भुक्त्वा तु तप्तमेकदद, M3 भुक्त्वा तुप्तवा विरेत्, M4 (suf lin) भुक्त्वा तु दक्ष उदेत् (for the post half) —(L 2181) G1 मनसा, G3 M4 मत्यौं, M3 भुक्त्वा (for मत्या) G2 न (for वा) —(L 2182) M2 नादन् (for यद्वै) G2 नन्न (for तत्त्व) —(L 2183) M3 वारिम् (for तन्त्रन्) T G अन्नदम —After line 2183, T1 reads lines 2188-2189, T1 om lines 2185-2186 —(L 2185) M3 भूमिन् (for भूमिम्) —After line 2185, T2 G2 read lines 2190-2191 —(L 2186) Some MSS ग्रहदो (for गृ°) —(L 2187) M2 अत (for अश्वि) T1 अश्व गृहगोरत्न (for the post half) —(L 2188) Madras ed श्रद (for श्रिय) G1 2 M1 गोगे गान्धोसमश्नुते, G2 गोप्रन्थ विविष्टप, M3 गोगे श्रनन्त्य विष्ट (for the post half) —T1 om line 2190-2191 —(L 2190) G1 2 सौम्यतां (for साम्यताम) —(L 2191) G3 M2 4 तु प्र (for वर) —(L 2192) M1 नस्या मनादिषु —(L 2193) G1 2 M1 [s]र्चित T M1 वा (for च) —(L 2194) G3 उभौ तु (for तावुभौ) G2 M2 4 तु (for च) —(L 2195) G1 विप्राम् (for द्विप्रा) —(L 2196) G2 M2 [अ]भिमर्देद् (for [अ]पवन्देद्) M2 विप्र (for विप्रान्) —(L 2197) M2 क्षिप्रदस् (for the first क्षरति) —(L 2199) M1 प्रजायते (for प्रजा°) T M2 प्रभावते (for प्रमी°) —(L 2200) T G2 हि (for स्तु) M1 एव च (for चाप्नोति) —(L 2202) Madras ed गच्छन्ति (for यान्ति) —(L 2203) T G2 M2 जन, M1 नर (for मन) —(L 2204) T समुद्दीक्ष्य, M1 पर वीक्ष्य (for समुद्दिश्य) G2 शरीर वपमुद्दीक्ष्य, M2 शरीर वपमुद्दीक्ष्य (for the prior half) —(L 2205) M1 धर्म (for धर्म) G2 M3 तु, M1 [s]स्ति (for ऽस्तु) G2 धर्मान (for धर्म) T धर्म मायवाम्सदा (for the post half) —(L 2207) M2 सभा प्रपाश्च (for बहूदकानि) —(L 2208) M3 कूपाश्च यूपाश्च (for सभाश्च कूपाश्च) G1 2 शुभा प्रपा (G1 °भा प्रहा)श्च, M1 शुभा प्रतिश्रया (for प्रतिश्रयाश्च) —(L 2210) M1 निर्वेनना (for निर्विषया) —Colophon —*Sub-parvan* T G M1 वैष्णवधर्म —*Adhy name* M2 भोज्याभोज्यविधि —*Adhy no* T1 95, T2 G1 2 94, G3 105, M2 11, M3 93, M1 104 —(L 2211) M2 नैक न बहुविध —(L 2212) M1 स (for सन्) M2 सुरश्रेष्ठ (for जनार्दन) —(L 2215) M2 नियत (for निश्चित) G1 M3 नियमस्य च स्नान (for the post half) —(L 2216) T G1

आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ।
ब्रह्मचर्यं तपः क्षान्तिर्मधुमांसस्य वर्जनम् ।
मर्यादायां स्थितिश्चैव शमः शौचस्य लक्षणम् ।
बाल्ये विद्यां निषेवेत यौवने दारसंग्रहम् ।
वार्धक्ये मौनमातिष्ठेत्सर्वदा धर्ममाचरेत् ।
ब्राह्मणान्नावमन्येत गुरून्परिवदेन्न च ।
यतीनामनुकूलं स्यादेष धर्मः सनातनः ।
यतिर्गुरुर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेव गुरुः स्त्रीणां सर्वेषां पार्थिवो गुरुः ।
यद्गृहस्थार्जितं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
निर्दहिष्यति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ।
दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽपि वा ।
गृहस्थैर्यतयः पूज्याः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ।
एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखण्डी मुण्डितोऽपि वा ।
काषायदण्डधारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ।
अपूजितो गृहस्थैर्वा तथा चाप्यवमानितः ।
यतिर्वाप्यतिथिर्वापि नरके पातयिष्यतः ।
तस्मात्तु यत्नतः पूज्या मद्भक्ता मत्परायणाः ।
मयि संन्यस्तकर्माणः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ।
प्रहरेन्न द्विजान्प्राज्ञो गां न हन्यात्कदाचन ।
भ्रूणहत्यासमं चैतदुभयं यो निषेवते ।
नाग्निं मुखेनोपधमेन्न च पादौ प्रतापयेत् ।
नाधः कुर्यात्कदाचित्तु न पृष्ठं परितापयेत् ।
नान्तरागमनं कुर्यान्न चामेध्यं विनिक्षिपेत् ।
उच्छिष्टो न स्पृशेदग्निमाशौचस्थो न जातुचित् ।
श्वचण्डालादिभिः स्पृष्टो नाङ्गमग्नौ प्रतापयेत् ।
सर्वदेवमयो वह्निस्तस्माच्छुद्धः सदा स्पृशेत् ।
प्राप्तमूत्रपुरीषस्तु न स्पृशेद्वह्निमात्मवान् ।
यावत्तु धारयेद्वेगं तावदप्रयतो भवेत् ।
पचनाग्निं न गृह्णीयात्परवेश्मनि जातुचित् ।
तेन पक्वेन चान्नेन यत्कर्म कुरुते शुभम् ।
तच्छुभस्य फलस्यार्धमग्निदस्य भवेन्नृप ।
तस्माच्छुभतरं कर्म प्रकुर्यादविनाशितम् ।
प्रमादाद्यदि वाज्ञानात्तस्य नाशो भविष्यति ।
गृह्णीयात्तु मथित्वा वा श्रोत्रियागारतोऽपि वा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
कीदृशेभ्यो हि दातव्यं तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।

भगवानुवाच ।

अक्रोधनाः सत्यपरा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।

मांसवि- (for -मांसस्य) —(L 2217) T G1 3 स्थितश् T1 सदा, G1 2 M3 5 ? शम (for शम) —(L 2218) M3 संग्रह (for °हम्) —(L 2219) G3 M4 वार्धके, M3 स्थाविर्ये (for वार्धक्ये) M2 मोक्षम् (for मौनम्) T1 G1 3 सर्वथा (for °दा) —(L 2220) M3 स (for च). —T1 om. (hapl.) line 2223 —(L 2223) M1 ब्राह्मणो (for पार्थिवो) —(L 2225) G3 द्विजः (for यतिः) —(L 2226) G3 दुर्वृत्त वा सुवृत्त वा. — After the prior half of line 2227, T reads the post half of line 2232 and the prior half of line 2233 G1 om. line 2228 —(L 2228) Kumbh. ed शिखी वा, Madras ed. शिखितो (for शिखण्डी) M3 शिखी मुण्डी तथैव च (for the post half) —(L 2229) T1 मात्रधारो, T2 मात्रदण्डो; G3 दण्डमात्रो, M3 4 -मात्रसारो (for -दण्डधारो) G1 2 न संशय (for युधिष्ठिर) —(L 2231) G1 2 पातयिष्यति —(L 2232) Madras ed यतय (for यत्नत) —(L 2234) G1 2 M3 विप्रो (for प्राज्ञो) —(L 2235) G2 M3 चैव, M3 2 (*inf lin*) पापम् (for चैतद्) —(L 2236) M3 [अ]ग्निर् (sic) (for [अ]ग्निं) —(L 2237) M3 न च पृष्ठ प्रतापयेत् (for the post half) — M3 om (hapl) lines 2238–2240 —(L 2241) M4 सर्ववेदमयो ह्यग्निस् (for the prior half) G3 तदा (for सदा) M3 5 तस्माच्छुद्धकर स्पृशेत् —(L 2242) T न स्पृशेद्वह्निगो द्विजान् (for the post half) — T2 om line 2243 —(L 2243) M3 वारयेद् (for धार°) G3 M4 अग्नि (for वेग) G3 M4 तावत्तु प्रयतो भवेत् (for the post half) —(L 2244) M4 पचनाग्नीन् —(L 2245) G1 2 M3 तस्मिन् (for तेन) —(L 2246) M3–4 फल च (for फलस्य) G3 तत्कर्मणः शुभस्यार्धम् (for the prior half) —(L 2247) T2 G3 शुभकर G1 2 M3 5 तस्माद्गृह(M3 °च्चूली)गत वह्नि (for the prior half) M3 अविनाशन —(L 2248) G3 भुञ्जानस् (for वाज्ञानात्) —(L 2249) M4 प्रगृह्यात् (sic) (for गृह्णीयात्) M3 त (for तु) —(L 2250) M3 तेभ्यो G1 2 M3 महा- (for महत्) —(L 2251) T G3 कीदृग्भ्यो हि प्रदातव्य (for the prior half) —(L 2252) G3 M3 दमे रता (for जितेन्द्रिया) —(L 2253) G1 M3 महा (for महत्). —(L 2254) G3 अमानिता (for °न) M3 अदृष्टार्था (for दृष्टार्था वि-) — After line 2254, T1 reads lines 2258–2259 —(L 2255) G1 महा (for महत्) —G3

तादृशा माधवो विप्रास्तेभ्यो दत्त महत्फलम् ।
अमानिन सर्वसहा दृष्टार्था विजितेन्द्रिया ।
सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्त महत्फलम् ।
अलुब्धा शुचयो वैद्या ह्रीमन्त सत्यवादिन ।
स्वधर्मनिरता ये तु तेभ्यो दत्त महत्फलम् ।
साङ्गांश्च चतुरो वेदान्योऽधीयीत दिने दिने ।
शूद्रान्नं यस्य देहे न तत्पात्रमृषयो विदु ।
प्रज्ञाश्रुताभ्या वृत्तेन शीलेन च समन्वित ।
तारयेत्तत्कुलं सर्वमेकोऽपीह युधिष्ठिर ।
गामश्वमन्न वित्त वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
निशम्य च गुणोपेत ब्राह्मण साधुसंमतम् ।
दूरादाहृत्य सत्कृत्य त प्रयत्नेन पूजयेत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माधर्मविधिर्देव मम भीष्मेण भाषित ।
भीष्मवाक्यात्सारभूत वद धर्म सुरेश्वर ।

भगवानुवाच ।

अन्नेन धार्यते सर्व जगदेतच्चराचरम् ।
अन्नात्प्रभवति प्राण प्रत्यक्ष नास्ति संशय ।
कलत्र पीडयित्वापि देशे काले च शक्तित ।
दातव्य भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ।
विप्रमध्वपरिश्रान्त बाल वृद्धमथापि वा ।
अर्चयेद्गुरुवत्प्रीतो गृहस्थो गृहमागतम् ।
क्रोधमुत्पतित हित्वा सुशीलो वीतमत्सर ।
अर्चयेदतिथिं प्रीत परत्र हितभूतये ।
अतिथिं नावमन्येत नानृता गिरमीरयेत् ।
न पृच्छेद्गोत्रचरण नाधीत वा कदाचन ।
चण्डालो वा श्वपाको वा काले य कश्चिदागत ।
अन्नेन पूजनीय स परत्र हितमिच्छता ।
पिधाय तु गृहद्वारं भुङ्क्ते ह्येक प्रहृष्टवत् ।
स्वर्गद्वारपिधान वै कृत तेन युधिष्ठिर ।
पितॄन्देवानृषीन्विप्रानतिथींश्च निराश्रयान् ।
यो नर प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफल महत् ।
कृत्वापि पाप बहुशो यो दद्यादन्नमर्थिने ।
ब्राह्मणाय विशेषेण सर्वपाप प्रमुच्यते ।
अन्नद प्राणदो लोके प्राणद सर्वदो भवेत् ।
तस्मादन्न विशेषेण दातव्य भूतिमिच्छता ।
अन्नं ह्यमृतमित्याहुरन्न प्रजनन स्मृतम् ।
अन्नप्रणाशे सीदन्ति शरीरे पञ्च धातव ।
बल बलवतो नश्येदन्नहीनस्य देहिन ।
तस्मादन्न प्रदातव्य श्रद्धयाश्रद्धयापि वा ।
आदत्ते हि रसं सर्वमादित्य स्वगभस्तिभि ।
वायुस्तस्मात्समादाय रस मेघेषु धारयेत् ।
तत्तु मेघगत भूमौ शक्रो वर्षति तादृशम् ।

M_4 om. (hapl.) lines 2256–2257 —(L 2257) T M_4 च (for तु) G_1 महा- (for महत्) —(L 2258) M_2 तु (for च) Kumbh ed and Madras ed [ऽ]धी-येन (for °धीत) —(L 2259) G_2 $M_{2, 3}$ नो देहे (for देहे न) T G_1 M_3 न (for तत्) —(L 2260) T G_3 transp वृत्तेन and शीलेन G_3 समन्वेतन, M_2 च दमेन च (for च समन्वित) —(L 2261) M_3 च (for तत्) $G_{1, 2}$ स, $M_{2, 3}$ हि (for [इ]ह) —(L 2262) T अन्नमश्व (by transp) T_2 $G_{2, 3}$ तद्विदे (sic) —(L 2263) $G_{1, 2}$ $M_{2, 3}$ तु (for च) M_2 गुणोपेतो G_1 M_2 साधु(M_3 °-)नमित —(L 2264) M_{2-4} आहूय (for आहृत्य) —(L 2265) M_4 सवधर्म- (for धर्मा°) G_1 त्वेव, $M_{2, 3}$ कृष्णो (for देव) $G_{1, 2}$ भीम (for मम) $G_{1, 3}$ $M_{2, 3}$ भाषित —(L 2267) M_4 अनेन (for अन्नेन) —(L 2268) M_{2-4} अन्ना-द्भवति हि प्राणा (for the prior half) M_4 [अ]त्र (for [अ]स्ति) —(L 2269) G_1 $M_{2, 3}$ तु, G_2 यो (for [अ]पि) $G_{1, 3}$ $M_{2, 3}$ देश- (for देशे) G_3 [ऽ]पि, M_3 तु (for च) —(L 2271) T $G_{1, 2}$ विप्रमध्यपरिश्रान्त M_4 वृद्धम् (for वृद्धम्) —(L 2273) G_3 सुशीली (sic) (for °लो) —(L 2274) T G_1 विप्र (for प्रीत) $M_{2, 3}$ [इ]ह च (for हित-) M_4 परत्र हित-मिच्छता —(L 2275) T शुष्कां (for [अ]नृतां) G_3 शुद्धां गिरमनीरयेत् (sic) (for the post. half) —(L 2276) M_2 -चरणे, M_3 °णो T_1 नाविधीत, T_2 G_3 अतिथिं वा (for नाधीत वा) —(L 2277) T_1 M_3 चांडालो —(L 2278) G_2 स्यात्, M_3 च (for स) G_1 M_3 अन्नेन पूजनीया स्यु —(L 2279) M_2 य पिधाय (for पिधाय तु) Madras ed योऽन्न (for ह्येक) G_3 $M_{2, 3}$ प्रहृष्टवान् —(L 2282) M_2 यो रह (for यो नर) M_3 शृणु (for महत्) M_4 तस्य पुण्य महत्फल —(L 2283) G_2 M_3 तु (for [अ]पि) G_3 M_4 ददाति (for दद्यात्) —M_3 om (hapl.) lines 2286–2289 —(L 2286) G_3 M_4 प्रयत्नेन (for विशेषेण) —(L 2287) M_4 पर (for स्मृतम्) —(L. 2290) $G_{1, 2}$ विशेषेण (for प्रदातव्य) —(L 2291) G_1 आदि-त्यस्य, M_3 °त्य स्वैर् (for °त्य स्व-) —(L 2292) M_2 रस मेघे निधापयेत् (for the post. half) —(L 2293) G_3 त, M_2 यत् (for तत्) T G_2 वै रस,

तेन दिग्धा भवेद्देवी मही प्रीता च पाण्डव ।
तस्या सस्यानि रोहन्ति यैर्जीवन्त्यखिला प्रजा ।
मांसमेदोस्थिमज्जाना संभवस्तेभ्य एव हि ।
एवं सूर्यश्च पवनो मेघः शक्रस्तथैव च ।
एक एव स्मृतो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ।
भवनानि च दिव्यानि दिवि तेषां महात्मनाम् ।
नानासंस्थानरूपाणि नानाभूतयुतानि च ।
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ।
अनेकशतसंख्यानि सान्तर्जलवनानि च ।
तत्र पुष्पफलोपेता कामदा सुरपादपा ।
वाप्यो वीथ्य सभा कूपा दीर्घिकाश्च सहस्रश ।
घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रश ।
भक्ष्यभोज्यमया शैला वासास्याभरणानि च ।
क्षीरस्रवन्त्य सरितस्तथा चैवान्नपर्वता ।
प्रासादा पाण्डरा शुभ्रा शय्याश्च कनकोज्ज्वला ।
अन्नदास्तत्र तिष्ठन्ति तस्मादन्नप्रदो भवेत् ।

Colophon

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्नदानफल श्रुत्वा प्रीतोऽस्मि मधुसूदन ।
भोजनस्य विधिं वक्तु देवदेव त्वमर्हसि ।

भगवानुवाच ।

भोजनस्य द्विजातीना विधान शृणु पाण्डव ।
स्नात शुचि शुचौ देशे निर्जने हुतपावक ।
मण्डल कारयित्वा तु चतुरश्र द्विजोत्तम ।
क्षत्रियश्चेत्ततो वृत्त वैश्योऽर्धेन्दुसमाकृतिम् ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात्प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।
पादाभ्या धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुन ।
नैकवासास्तु भुञ्जीयान्न चान्तर्धाय वा द्विज ।
न भिन्नपात्रे भुञ्जीत पर्णपृष्ठे तथैव च ।
अन्न पूर्व नमस्कुर्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
नान्यदालोकयेदन्नान्न जुगुप्सेत तत्पर ।
जुगुप्सित च यच्चान्न राक्षसा एव भुञ्जते ।
पाणिना जलमुद्धृत्य कुर्यादन्नं प्रदक्षिणम् ।
अपेयं तद्विजानीयात्पीत्वा चान्द्रायण चरेत् ।
परिवेपजलादन्यत्पेयमेतत्तु मन्त्रवत् ।

M_3 वामव , $M_{3, 4}$ तद्रस (for तादृशम्) —(L 2294) G_3 दीप्ता, $M_{3, 8}$ स्निग्धा (for दिग्धा) M_4 एव (for देवी) M_3 मम (for मही) T G_3 पार्थिव, Kumbh ed भारत (for पाण्डव) —(L 2297) $M_{3, 4}$ एवमग्नं च सूर्यश्च पवन शक्र एव च —(L 2298) G_1 स्थितो (for स्मृतो) — After line 2298, $M_{3, 8}$ ins

प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
अन्नदानेन सप्रीता देवाश्च पितृभि सह ।
तस्मात्तेजो यशो वीर्यं बलायुर्धृतय सदा ।
श्रद्धयान्न प्रदातव्यमिति पौराणिकी श्रुति ।
अन्नदानात्तु ये लोकास्ताञ्शृणुष्व युधिष्ठिर ।

[(L 4) M_8 श्रद्धदान (sic) (for °यान्न)]
— (L 2299) M_3 पावनानि (for भव°) — (L 2300) G_2 सस्थानि (for सस्थान) G_1 नानास्थितानि भूतानि (for the prior half) G_2 M_4 भूति , $M_{3, 8}$ भूमि- (for भूत-) G_1 M_8 -गतानि (for युतानि) — (L 2304) G_1 तत (for तत्र) —(L 2305) T_2 दिव्या , G_2 विध्य (sic) (for वीथ्य) T_2 सर°, G_2 सदा (for सभा) T_1 वाप्यो वीर्याप्सर कूपा , G_1 वाप्यो पेयु सभां कूपां (sic) (for the prior half) $M_{3, 4}$ [ए]व सर्वश (for च सहस्रश) — After line 2305, $G_{1, 2}$ M_8 read lines 2307–2308 — (L. 2306) M_4 च (for [अ]थ). —(L 2309) $G_{1, 2}$ प्रामाद- $G_{1, 2}$ $M_{3, 8}$ प्रस्तरा (for पाण्डरा) M_4 भ्राश्रा (sic) (for शुभ्रा°) —(L 2310) M_3 अन्नदानांस्तु तिष्ठति $G_{1, 2}$ अन्नदान (for तस्मादन्न) T_1 M_4 भव (for भवेत्) — Colophon — *Sub-parvan* T G_3 $M_{3, 4}$ वैष्णवधर्मं — *Adhy name* M_3 अन्नविशेष — *Adhy no* T_1 96, T_2 105, $G_{1, 2}$ M_4 95, G_3 106, M_3 12, M_8 94 — (L 2311) M_3 [अ]सुर- (for मधु) —(L 2314) G_2 शुद्ध (for शुचि) — (L 2315) $G_{1, 2}$ M_8 च (for तु) — (L 2316) M_3 वैश्यस्यार्धेंदुसनिभ, M_4 वैश्यश्चेन्मुसलाकृति (for the post. half) — (L 2319) $M_{3, 4}$ नानतर्धाय (for न चान्त°) M_3 वै (for वा) T G_3 M_4 पुन (for द्विज°) — (L 2320) $M_{3, 4}$ भाडे (for पात्रे) —(L 2322) T [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्) T अन्न , G_3 अश्नन् (for अन्नान्) M_3 वा पुन , $M_{3, 4}$ तत्पुन (for तत्पर) —(L 2323) M_3 तु तच् (for च यच्) —(L 2325) G_2 आपोशन तु तत्पीत्वा (for the prior half) G_2 द्विजश्, $M_{3, 4}$ भुक्त्वा (for पीत्वा) —(L 2326) $M_{3, 4}$ परिषेक (for °वेप-) $G_{1, 2}$ अन्यत्, M_3 एव , $M_{3, 4}$ एव (for एतत्) T_2 मन्त्रावित् —(L 2327) M_4 नैव (for कुर्यात्) T समन्नास् M_3 च (for तु) — (L 2328) M_4 प्राणाहुतेर् —(L 2329) G_2 समाहिन T M_4 प्राणाहुतिर् —(L

पञ्च प्राणाहुती॰ कुर्यात्सम तु पृथक्पृथक् ।
यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।
तथा समाहित कुर्यात्प्राणाहुतिमतन्द्रित॰ ।
विदित्वान्नमथास्वाद् पञ्च प्राणाश्च पाण्डव ।
य॰ कुर्यादाहुती पञ्च तेनेष्टा पञ्च वायव॰ ।
अतोऽन्यथा तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बल ।
तेनान्नेनासुरान्प्रेतान्राक्षसास्तर्पयिष्यति ।
वक्त्रप्रमाणान्पिण्डांश्च ग्रसेदेकैकश पुन ।
वक्त्राधिक तु यत्पिण्डमात्मोच्छिष्ट तदुच्यते ।
पिण्डावशिष्टमन्यच्च वक्त्रनि सृतमेव च ।
अभोज्य तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ।
स्वमुच्छिष्ट तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभोजनम् ।
चान्द्रायण चरेत्कृच्छ्र प्राजापत्यमथापि वा ।
पिबत पतिते तोये भोजने मुखनि सृते ।
अभोज्य तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ।
पीतशेष तु तच्चाम न पेय पाण्डुनन्दन ।
पिबेद्यदि हि तन्मोहाद्विजश्चान्द्रायण चरेत् ।
पानीयानि पिबेद्येन तत्पात्र द्विजसत्तम ।
अनुच्छिष्ट भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निक्षिपेत् ।
मौनी वाप्यथ वामौनी प्रहृष्ट संयतेन्द्रिय ।
भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्ट प्रदापयेत् ।
सदा चात्याशन नाद्यान्नातिहीन च कर्हिचित् ।
यथान्नेन व्यथा न स्यात्तथा भुञ्जीत नित्यश ।
उदक्यामपि चण्डाल श्वान वा रुरुमेव वा ।
भुञ्जानो यदि वा पश्येत्तदन्न च परित्यजेत् ।
भुञ्जानो ह्यत्यजन्मोहाद्विजश्चान्द्रायण चरेत् ।
केशकीटावपन्न च मुखमारुतवीजितम् ।
अभोज्य तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ।
उत्थाय च पुन॰ स्पृष्ट पादस्पृष्ट च लङ्घितम् ।
अन्न तद्राक्षस विद्यात्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।
राक्षसोच्छिष्टभुग्विप्र सप्त पूर्वान्परानपि ।
निरये रौरवे घोरे स्वपितॄन्पातयिष्यति ।
तस्मिन्नाचमन कुर्याद्यस्मिन्पात्रे स भुक्तवान् ।
यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्तत ।

2330) M2-4 विदित्वा चान्नमन्ना॰ —(L 2333) T G3 [अ]त्रेन (for [अ]न्नेन) —(L 2334) T G3 M2 प्रमाण (for °णान्) M2 -पिण्डानि (for पिण्डांश्च) —(L 2335) M2 वक्त्रातिरिक्त (for °धिक तु) M2 om from यत्पिण्डम् up to स्वमुच्छिष्ट तु in the prior half of line 2338 —(L 2336) G1, 2 M3 अन्न च, M4 अन्यच्चेद् (for अन्यच्च) G1, 2 M3 वक्त्रान्नि सृतमेव वा (M3 च) —(L 2338) G3 स्वयमुष्ण (for स्वमुच्छिष्ट) G3 om one यो भुङ्क्ते G1 भुक्तिमोदन, G3 कांस्यभाजने, M2 मुक्तवाजने (sic), M4 मुक्तभाजन (inf lin °मोदन) (for °भोजनम्) —After line 2339, G1, 2 M3 ins

> स्त्रीपात्रभुक्त॰ पात्र स्त्रीणामुच्छिष्टमुक्तथा ।
> तथा मद्य च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते मद्यमेव हि ।
> न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।

—(L 2340) G1, 2 पिबतस्तु तथा तोय (for the prior half) —(L 2341) M2 भवेदन्न (for विजानीयाद्) —M2, 4 om (hapl), lines 2342–2343 —(L 2342) T नतोयम् (for तच्चाम) and अपेय (for न पेय) —(L 2343) G1, 2 M3 [इ]ह (for हि) —G3 om lines 2344–2345. —(L 2344) M4 पानीयादि (for °यानि) and पात्रेण (for तत्पात्र) —(L 2345) M4 यावत्तावद् (by transp) T त्रि- (for न) —(L 2346) M4 हि (for [अ]पि) G3 भुजन्, Kumbh ed and] Madras ed भूमौ (for [अ]मौनी) G1, 2 M3 नावलोकयन् (M3 न वालोक्य) दिशस्तथा (for the post half) —(L 2347) T G3 M2, 4 न चोच्छिष्टानि चात्रपेत् (M2 धापयेत्, M4 वापयेत्) (for the post half) —(L 2348) G1 M2, 3 चात्यशन, M4 चात्यशित G3 नात्यहीन (for नाति°) M3 न (for च) —(L 2349) T1 यदा चेच्छा ****, T2 यथा चेच्छा यथा पथ्य, G1 यथार्थेन विधानस्य, G3 M4 यदा(M4 °था)न्नेच्छा यदा (M4 °था) न स्यात्, M2 यथा देहव्यथा न स्यात्, M3 यथान्नेच्छा यदा न स्यात् (for the prior half) —(L 2350) M2, 4 अथ (for अपि) T1 वा शूद्रम्, G1, 2 सूकरम्, M2 कुक्कुटम् (for वा रुरुम्) M3 च (for the second वा) —(L 2351) T2 G3 M2, 4 पश्येत्तु (for वा पश्येत्) M2 तदा (for तद्) M2 तु (for च) —(L 2352) M2 न त्यजन् (for ह्यत्य°) —(L 2353) T G2, 3 कीटोपपन्न, M2 -कीटाभि° (for -कीटाव°) M2 -वीजित —(L 2354) G1 तद्भोज्य M2 द्विजातीनां (for विजानीयाद्) —(L 2355) G3 तु (for the first च) M2 भुक्त (for स्पृष्ट) T G1, 3 पदास्पृष्ट (for पाद°) M2 न पादस्पृष्टलङ्घित —(L 2357) G1, 3 M4 पूर्वापरान् T दश पूर्वान्दशापरान् (for the post half) —(L 2358) G1, 2 M3 नरके (for निरये) M4 रौरवे नरके घोरे T G1, 2 स (for स्व) —(L 2359) G3 तस्मात् (for तस्मिन्) T2 M2-4 भाण्डे (for पात्रे). —(L 2360) T G1 यद् (for यदि)

स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथाप्रयतो भवेत् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
तृणमुष्टिविधान च तृणमाहात्म्यमेव च ।
इक्षो सोमसमुद्भूतिं वक्तुमर्हसि मानद ।
भगवानुवाच ।
पितरो वृषभा ज्ञेया गावो लोकस्य मातर ।
तासां तु पूजया राजन्पूजिता पितृमातर ।
सभा प्रपा गृह चापि देवतायतनानि च ।
शुध्यन्ति शकृता यासां किं पूतमधिक तत ।
ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सर तु य. ।
अकृत्वा स्वयमाहार व्रतं तत्सार्वकालिकम् ।
गावो मे मातर सर्वा पितरश्चैव गोवृषा ।
ग्रासमुष्टिं मया दत्ता प्रतिगृह्णन्तु मातर' ।
इत्युक्त्वानेन मन्त्रेण सावित्र्या वा समाहित' ।
अभिमन्त्र्य ग्रासमुष्टिं तस्य पुण्यफल शृणु ।
यत्कृत दुष्कृत तेन ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
तस्य नश्यति तत्सर्वं दु'स्वप्न च विनश्यति ।
तिला. पवित्रा. पापघ्ना नारायणसमुद्भवा ।
तिलाञ्श्राद्धे प्रशसन्ति दानमेतदनुत्तमम् ।
तिलान्दद्यात्तिलान्भक्षयात्तिलान्प्रातरुपस्पृशेत् ।
तिलं तिलमिति ब्रूयात्तिला पापहरा हि ते ।
क्रीता. प्रतिगृहीत्वा वा न विक्रेया द्विजातिभि ।
भोजनाभ्यञ्जनादानाद्योऽन्यत्तु कुरुते तिलै ।
कृमिर्भूत्वा श्वविष्टाया पितृभि' सह मज्जति ।
तिलाश्च पीडयेद्विप्रो यन्त्रचक्रे स्वय नृप ।
पीडयन्ति द्विजो मोहान्नरकं याति रौरवम् ।
इक्षुवंशोद्भव सोम. सोमवंशोद्भवा द्विजा ।
इक्षूंश्च पीडयेत्तस्मादिक्षुघात्याग्मघातक ।
इक्षुदण्डसहस्राणामेकेन युधिष्ठिर ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति ब्राह्मणो यन्त्रपीडक ।
तस्माच्च पीडयेदिक्षून्यन्त्रचक्रे द्विजोत्तम

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।
समुच्चय तु धर्माणां भोज्याभोज्य तथैव च ।
श्रुत मया त्वत्प्रसादादापद्धर्मं ब्रवीहि मे ।
भगवानुवाच ।
दुर्भिक्षे राष्ट्रसबाधे स्वाशौचे मृतसूतके ।
धर्मकालेऽध्वनि तथा नियमो नैव लुप्यते ।
दूराध्वगमनात्क्लिष्टो द्विजालाभेऽथ शूद्रत. ।
अकृतान्न च यत्किंचिद्गृह्णीयादात्मवृत्तये ।
आतुरो दु'खितो वापि भयार्तो वा बुभुक्षित. ।

M4 यद्युच्छिष्टस्त्वनाचान्तो भुक्त्वा पात्राच्चत स्वय. —(L 2361) T G1 पतितो (for [अ]प्रयतो) —(L 2362) T1 M2 तिल (for तृण) —(L 2363) G2 M4 -समुद्भूत T माधव (for मानद) —(L 2364) M2 मातर —(L 2365) G1 2 देवता (for मातर) —(L 2366) M2 सदा (for सभा) T G2 M2 गृहांश्च (for गृह) —(L 2367) M2 तासां T1 G1 2 M3, 4 भूतम् (for पूतम्) —(L. 2368) T गवे दद्यात्, G3 पर गावे (for परगवे). T परं (for दद्यात्) —(L 2369) G1 2 M3 प्रातस्तत् (for व्रत तत्) T लोकद (for -कालिकम्) —(L 2370) M4 वै (for मे) —(L 2371) G1 2 दत्त G3 ग्रासमुष्टिर्मया दत्ता G1 2 -गृह्णीत —(L 2372) M2 [अ]नेनापि (for [उ]क्त्वानेन) Kumbh ed गायत्र्या (for सावित्र्या) —(L 2373) M2 दद्यात्तु ग्रासमुष्टिं यस् (for the prior half). M4 दद्यात्तस्य (for तस्य पुण्य) —(L 2375) T2 दु'स्वप्नश्च —G3 om (hapl) line 2377 —(L. 2377) M2 च तद् (for यतद्) —(L. 2378) G2 M4 तिल (for the second तिलान्) G3 भक्षयेत्, M2 3 दद्यात् (for भक्षयात्) —(L. 2379) T G3 तिलास्तिला, M1 तिलांस्तिलान् (for तिल तिलम्) G3 ब्रूयुस् (for ब्रूयात्) —(L 2380) G1 2 M3 (inf lin as above) कृत्वा (G2 क्रीत्वा) प्रतिगृहीत्वा वा —(L. 2381) M4 अन्यत्र (for योऽन्यत्तु) —(L 2384) T पीडयेत्तु, M3 °यापि, M4 °या हि (for °यन्ति) —(L 2385) G2 M4 सोमवंशोद्भवो द्विज —(L 2386) M3 r इक्षुं M4 घातयेत् (for पीड°) T2 G3 M2–4 इक्षुघाता° (M4 °तो)त्मघातक (for the post half) —(L. 2387) T नराधिप (for युधिष्ठिर) —(L 2388) Kumbh ed द्विजश्रेष्ठ (for ब्राह्मणो) T1 G1 M3 3 -पीडित, M4 पीडन —(L 2389) G1 2 M2 3 इक्षु. —Colophon. —*Sub-parvan* G3 M2–4 वैष्णव- (M3 विष्णु)धर्म —*Adhy name* M3 भोजनविधि —*Adhy no* T1 97, T2 106, G1 2 M4 96, G3 107, M2 13, M3 95 —(L 2390) G2 3 M3 4 च (for तु) Madras ed च केशव (for तथैव च) —(L 2392) G1 2 [ऽ]प्याशौचे, M3 आशौचे (for स्वाशौचे) —(L 2393) G1 येन (for नैव) G2 3 M3 4 नियमोर्थो (M2 °मस्थो) न लु(M4 लि)प्यते —(L 2394) M2 तु (for ऽथ). —(L 2395) G3

भुञ्जन्नविधिना विप्र प्रायश्चित्तीयते न च ।
निमन्त्रितस्तु यो विप्रो विधिवद्धव्यकव्ययो ।
मासान्यपि च भुञ्जान प्रायश्चित्तीयते न च ।
अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूल घृत पय ।
हविर्ब्राह्मणकामाय गुरोर्वचनमौषधम् ।
अशक्तो विधिवत्कर्तुं प्रायश्चित्तानि यो नर ।
विदुषा वचनेनापि दानेनापि विशुध्यति ।
अनृतावृतुकाले वा दिवा रात्रौ तथापि वा ।
प्रोषितस्तु स्त्रियं गच्छेत्प्रायश्चित्तीयते न च ।

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रशस्या कीदृशा विप्रा निन्द्याश्चापि सुरेश्वर ।
भष्टकायाश्च क कालस्तन्मे कथय सुव्रत ।

भगवानुवाच ।

सत्यसन्धं द्विज दृष्ट्वा स्थानाद्वेपति भास्कर ।
एष मे मण्डल भित्त्वा याति ब्रह्म सनातनम् ।
कुलीन कर्मकृद्वैद्यस्तथा चाप्यानृशंस्यवान् ।
ह्रीमानृजु सत्यवादी पात्र सर्वे इमे द्विजा ।
एते चाग्रासनस्थास्तु भुञ्जाना प्रथम द्विजा ।
तस्या पङ्क्त्यां च ये चान्ये तान्पुनन्त्येव दर्शनात् ।
मद्भक्ता ये द्विजश्रेष्ठा मद्गता मत्परायणा ।
तान्पङ्क्तिपावनान्विद्धि पूज्याश्चैव विशेषत ।
निन्द्याञ्शृणु द्विजाञ्जानन्नपि वा वेदपारगान् ।
ब्राह्मणच्छद्मना लोके चरत पापकारिण ।
अनग्निरनधीयान प्रतिग्रहरुचिस्तु य ।
यत्र कुत्र तु भुञ्जानस्तु विद्यात्पङ्क्तिदूषकम् ।
मृतसूतकपुष्टाङ्गो यश्च शूद्रान्नभुग्द्विजः ।
अह चापि न जानामि गतिं तस्य नराधिप ।
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशा ।
जपतो जुह्वतो वापि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ।
आहिताग्निश्च यो विप्र शूद्रान्नान्न निवर्तते ।
पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नय ।
शूद्रप्रेषणकर्तुश्च ब्राह्मणस्य विशेषत ।
भूमावन्न प्रदातव्य श्वसृगालसमो हि स ।
प्रेतभूत तु य शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बल ।
अनुगच्छेन्नीयमान त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
त्रिरात्रे तु तत पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशत कृत्वा घृत प्राश्य विशुध्यति ।
अनाथ ब्राह्मण प्रेत ये वहन्ति द्विजोत्तमा ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फल ते प्राप्नुवन्ति हि ।
न तेषामशुभं किंचित्पाप वाशुभकर्मणाम् ।
जलावगाहनादेव सद्य शौच विधीयते ।

अकृतार्त्तं G M_3 तु (for च) G_1 अनु- (for -आरम-) —(L 2396) T तथार्तो, G_3 तृपार्तो (for मयार्तो) —(L 2397) $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ भुजानो (for भुञ्जन्) —After line 2397, M_2 ins

यत्किंचिदपि कुर्वाणो विद्वद्गुरुनियोगत ।
तेषां वचनसामर्थ्यात्प्रायश्चित्तीयते न च ।

—M_2 reads lines 2398–2399 after line 2405 —(L 2398) M_2 निमन्त्रयन् —(L 2399) $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ मांसादीन्यपि भुजान —(L 2401) Kumbh. ed and Madras ed -कान्या च (for -कामाय) —(L 2402) G_3 आयत्तो (for अशक्तो) —(L 2403) M_2 च (for the second [अ]पि) M_4 युधिष्ठिर (for विशुध्यति) —M_1 om. lines 2404–2405 —(L 2404) T G_1 रात्रौ वा यदि वा दिवा (for the post. half) —(L 2405) M_2 प्रोषितं तु प्रियां गच्छेत् —(L 2406) $M_{2.3}$ प्रशस्ता —(L 2407) T G_3 M_3 य (for क) —(L 2408) M_2 सत्यसंधान्द्विजान् G_3 चलति (for वेपति) —(L 2410) G_1 M_4 वा (for च) —(L 2412) M_4 च; Madras ed ते (for तु) —(L 2413) $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ तु (for the first च) —(L. 2414) $G_{1.2}$ मद्भक्ता (for मद्गता). —(L. 2416) G_2 निधानपि शृणुष्वेमान् (for the prior half) G_3 M_4 वेदांत (for वा वेद-) G_3 अविवादेन पारगा —(L 2417) $M_{2.3}$ ब्राह्मणान् T काले (for लोके) $G_{1.2}$ M_4 चरत G_3 -चारिण (for -का°) T यश्चरन्पापकारक (for the post. half) —(L 2418) T द्विज, G_3 च य (for तु य) —T_2 om (hapl) lines 2419–2420 —(L 2419) G_3 M_4 तत्र (for कुत्र) T_1 G_3 M_2 च (for तु) Kumbh ed यतस्ततस्तु भुजानस् G_1 ब्रह्म- (for पङ्क्ति) —(L 2420) G_1 M_2 तु (for च) —T_1 ins after line 2420 T_2 after 2418

असूयाकुर्दम्भपरो महानहमिति ब्रुवन् ।

—(L 2422) T_2 om , G_2 [ऽ]पि (for हि) $G_{1.2}$ हि (for ऽपि) —(L 2423) M_1 भुञ्जतो (for जुह्वतो) G ऊर्ध्वं —(L. 2424) M_2 तु (for च) T G_3 विप्रो य (by transp) M_2 शूद्रान्न नाभिवर्तते —(L 2426) M_2 युधिष्ठिर (for विशेषत) —(L 2427) T भूम्यां पिंड, $G_{2.3}$ M_1 भून्यामन्न —(L 2428) G_3 M_3 (*sup lin*) -दुर्लभ (for -दुर्बल) —(L 2429) T_2 $M_{2.3}$ -गच्छन् (for -गच्छेन्) —(L. 2434) M_1 यत् (for न). —(L. 2437) T_1 न

शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
निर्वृतेन न भोक्तव्यं विद्धि शूद्रान्नमेव तत् ।
विप्राणां भोक्तुकामानामत्यन्तं चान्नकाङ्क्षया ।
यो विघ्नं कुरुते मर्त्यस्ततो नान्योऽस्ति पापकृत् ।

सर्वे च वेदाः सह षड्भिरङ्गैः
सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति
शीलव्यपेतस्य नृप द्विजस्य ।

ग्रहोपरागे विषुवेऽयनान्ते
पित्र्ये मघासु स्वसुते च जाते ।
गयेषु पिण्डेषु च पाण्डुपुत्र
दत्तं भवेन्निष्कसहस्रतुल्यम् ।

वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ।
उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
श्राद्धस्य कालो ह्ययनद्वये च ।
यस्त्वेकपङ्क्त्यां विषमं ददाति
स्नेहाद्भयाद्वा यदि वार्थहेतोः ।

क्रूरं दुराचारमनात्मवन्तं
ब्रह्मघ्नमेनं मुनयो वदन्ति ।
इहैवैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ।

धनानि येषां विपुलानि सन्ति
नित्यं रमन्ते परलोकमूढाः ।
तेषामयं शत्रुवरघ्नलोको
नान्यः सदा देहसुखे रतानाम् ।

ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहम् ।
जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
स्तेषामसौ नायमरिघ्नलोकः ।

ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
धर्मेण लब्ध्वापि धनानि काले ।
दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते
तेषामयं चैव परश्च लोकः ।

ये नैव विद्यां न तपो न दानं
न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।

°वृत्तेन ; T_2 निवृत्तेन, G_3 निवर्तेन, M_3 निवृतेन (for निर्वृतेन). G_2 तु (for न). —(L 2438) $G_{1.2}$ M_3 चान्न(M_3 भोक्तु)कांक्षिणां. —(L. 2439) M_3 विघ्नं तु (for यो विघ्न) and [ऽ]न्यो न (by transp) —(L 2440) T $G_{3.3}$ हि (for च) —(L 2441) M_4 सांग (for सांख्य) —(L 2444) M_4 [ऽ]यने च (for °नान्ते) —(L. 2445) M_2 [ऽ]प- (for च) —(L 2446) T G_3 M_4 पक्षेषु, Madras ed सर्वेषु (for पिण्डेषु) —$M_{3.4}$ om lines 2448–2449 —(L 2449) Madras ed अनवद्यासौ (for नवम्यसौ) —(L 2450) G_2 तु (for च) —M_3 om. from line 2453 up to the prior half of line 2488 —(L 2453) M_3 [ऽ]पि (for हि). —After line 2453, T_1 G_1 M_3 ins

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

This is followed by lines 2460–2461 in G_1 and by lines 2460–2463 in M_3 —G_2 ins after line 2453 G_1 after line 2461 M_3 after line 2463

श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ।

—(L 2454) M_4 पक्षौ —(L 2456) M_4 दुरात्मानम् (for °चारम्) —(L 2457) M_4 स्वात्मोपघात (for ब्रह्मघ्नमेन) $G_{1.2}$ कवयो (for मुनयो) —After line 2457, M_3 reads lines 2464–2471 G_2 reads lines 2458–2459 after line 2471. —(L 2458) G_1 चैवास्य ; G_2 चैकस्य (for [ए]वैकस्य) M_4 (*sup lin*) बहु (for इह). —(L 2459) T_1 lacuna G_2 partly damaged T_2 अमुत्रेह न कस्यचित् (for the post half) —G_2 reads lines 2460–2463 after line 2475 —(L. 2461) G_3 लोकसुखमा° (for °लोकमूढा°) —(L 2462) G_2 °गणघ्न (for °वरघ्न°) —(L. 2463) Madras ed नान्यत् (for नान्य) T G_1 सुख (for सदा) M_4 देहसौख्ये —(L 2464) $G_{1.2}$ M_3 चैव युक्तास् (for योगयुक्तास्) $G_{3.3}$ M_3 प्रयुक्ता° (for प्रसक्ता°) —(L 2466) M_4 विप्रास्तथा (for जितेन्द्रिया) —(L 2467) G_1 चापि परश्च, M_4 नामरिपुघ्न° (for नायमरिघ्न). —(L 2468) T_1 om ये —(L 2469) G_3 धर्माणि (for धर्मेण) $G_{1.2}$ लब्धानि (for लब्ध्वापि) —(L 2471) G_3 [ऽ]पि (for the second च) —G_1 om lines 2472–2520. —(L. 2472) G_3 M_4 ये(M_4 प)र्यां न

न चापि गच्छन्ति सुखानि भोगां-
स्तेषामय चैव परश्च नास्ति ।

युधिष्ठिर उवाच ।

नारायण पुराणेश योगावास नमोऽस्तु ते ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम् ।

भगवानुवाच ।

धर्मसार महाराज मनुना प्रोक्तमादित ।
प्रवक्ष्यामि मनुप्रोक्त पौराणं श्रुतिसहितम् ।
अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधि ।
दृष्टमात्रा पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत तान्सदा ।
गौरेकस्यैव दातव्या न बहूना युधिष्ठिर ।
सा गौर्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तम कुलम् ।
बहूना न प्रदातव्या गौर्वस्त्र शयन स्त्रिय ।
तादृग्भूत तु तद्दान दातार नोपतिष्ठति ।
आक्रम्य ब्राह्मणैर्भुक्तमनार्याणां तु वेश्मनि ।
गोभिश्च पुण्यं तत्तेषां राजसूयाद्विशिष्यते ।
मा ददात्विति यो ब्रूयाद्गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्योनिशत गत्वा चण्डालेषूपजायते ।
ब्राह्मणस्व तु देवस्व दरिद्रस्य च यद्धनम् ।
गुरोश्चापि हृत राजन्स्वर्गस्थमपि पातयेत् ।
धर्मं जिज्ञासमानाना प्रमाण परम श्रुति ।
द्वितीय धर्मशास्त्राणि तृतीय लोकसंग्रह ।
आ समुद्राच्च यत्पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् ।
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यमार्यावर्त प्रचक्षते ।
सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तद्देवनिर्मित देश ब्रह्मावर्त प्रचक्षते ।
यस्मिन्देशे य आचार पारंपर्यक्रमागत ।
वर्णानां सान्तरालाना स सदाचार उच्यते ।
कुरुक्षेत्र च मत्स्याश्च पाञ्चाला शूरसेनय ।
एते ब्रह्मर्षिदेशास्तु ब्रह्मावर्तादनन्तरा ।
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मन ।
स्व चारित्र तु गृह्णीयु पृथिव्यां सर्वमानवा ।
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्य यत्प्राग्विशसनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागात्तु मध्यदेश प्रकीर्तित ।
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावत ।
स ज्ञेयो याज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्तत परम् ।
एतान्विज्ञाय देशास्तु संश्रयेयुर्द्विजातय ।
शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्शित ।
आचारप्रभवो धर्मो ह्यहिंसा सत्यमेव च ।
दान चैव यथाशक्ति नियमाश्च यमै सह ।
वैदिकै कर्मभि पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्य शरीरसस्कार पावन प्रेत्य चेह च ।
गर्भहोमैर्जातकर्मनामचौलोपनायनै ।
स्वाध्यायैस्तद्व्रतैश्चैव विवाहस्नातकव्रतै ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीय क्रियते तनु ।

(for ये नैव) —(L 2473) T2 यजते (for यतन्ते) —(L 2474) M3 भोग M4 ये चापि गच्छति परस्य मार्या· —(L 2475) M4 तेषामय नैव परश्च लोकः —(L 2476) G3 M3 लोकावास (for योगा°) —(L 2479) T वक्ष्यामि मनुना प्रोक्त (for the prior half) G3 M4 पुराण M4 -समित (for -सहितम्) —(L 2486) G3 M3 च (for तु) —(L 2487) M4 पुण्यवत् (for पुण्य तत्) —(L 2488) G3 M3 गोषु च, M3 गोरमि, M4 गवां तु (for गव्यग्नौ) Kumbh. ed ब्राह्मणेषु च गोषु च (for the post. half) —(L 2489) M3 ब्रह्मयोनि (for तिर्यग्योनि) M3 देवत्वमधिगच्छति (for the post. half) —(L 2490) T च (for तु) M3 तु (for च) —(L 2491) G3 स्वर्गस्थान् (for °स्थम्) M4 स्वर्गाच्च नरक नयेत् (for the post. half) —(L 2492) T प्रथम; G3 अपर (for परम) —(L 2493) T G2.3 लोकमग्रह —(L 2494) M2.3 आसमुद्रा(M2 °द्र)श्च M2.4 वै (for यत्) M3 आसमुद्रश्च पश्चिमात् (for the post half) —(L 2495) G3 M2.3 मध्ये (for मध्यम्) G3 मध्यावर्त (for आर्या°) —(L 2496) T सारावती- (for सरस्वती) —(L 2497) M3.4 त (for तद्) M2.3 निर्जित (for निर्मित) —(L 2499) M3 सदाचार· स उच्यते —(L 2500) M3 मत्स्यश्च, M3 मत्स्यानां M3 शूरसेनका· —(L 2501) M3 अनतर —(L 2502) M4 अग्र्य (for अग्र-). —(L 2503) T G3 स्व- (for स्वं) M3 चरित्र G3 M4 च (for तु) T तु गृह्णीयात्, M3 निरीक्षति. —(L 2504) T M3 मध्ये —(L 2505) M3 च (for तु) —(L 2506) T सरते, G3 चरते. —(L 2507) M2.3 याज्ञिको (for °यो) and स्तत (for तत) —(L 2508) G3 M2.3 संश्रयेरन् (for °येयुर्) —(L 2509) M2.3 निविशेद् (for निवसेद्) —(L 2510) G2.3 आचार (for °र-) M3 -प्रथमो (for -प्रभवो) —(L 2511) M3 [अ]पि (for [ए]व) and नियमानि (for °माश्च) —(L 2512) G3 क्रतुभि (for कर्मभि°) —(L 2513) M3 कुर्यु (for कार्य°) —(L 2514) M3

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
विद्या तस्मिन्न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ।
लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
यस्माज्ज्ञानमिदं प्राप्तं तं पूर्वमभिवादयेत् ।
सव्येन सव्यं संगृह्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् ।
न कुर्यादेकहस्तेन गुरोः पादाभिवादनम् ।
निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
अध्यापयति चैवैनं स विप्रो गुरुरुच्यते ।
कृत्वोपनयनं वेदान्योऽध्यापयति नित्यशः ।
सकल्पान्सरहस्यांश्च स चोपाध्याय उच्यते ।
साङ्गांश्च वेदानध्याप्य शिक्षयित्वा व्रतानि च ।
विवृणोति च मन्त्रार्थानाचार्यः सोऽभिधीयते ।
उपाध्यायाद्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
पितुः शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते ।
तस्मात्तेषां वशे तिष्ठेत्तच्छुश्रूषापरो भवेत् ।
अवमानाद्धि तेषां तु नरकः स्यादसंशयः ।
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ।
शपता यत्कृतं पुण्यं शप्यमानं तु गच्छति ।
शप्यमानस्य यत्पापं शपन्तमनुगच्छति ।
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ।

Colophon

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवंस्तव भक्तस्य मम धर्मजनप्रिय ।
धर्मं पुण्यतमं देव पृच्छतः कथयस्व मे ।

भगवानुवाच ।

यदेतदग्निहोत्रं वै सृष्टं वर्णत्रयस्य तु ।
मन्त्रवद्धुतं सम्यग्विधिना चाप्युपासितम् ।
आहिताग्निं नयत्यूर्ध्वं सपत्नीकं सबान्धवम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं तद्ब्राह्मणैर्देव होतव्यं क्षत्रियैः कथम् ।
वैश्यैर्वा देवदेवेश कथं वा सुहुतं भवेत् ।
कस्मिन्कालेऽथ वा कस्य आधेयोऽग्निः सुरोत्तम ।
आहितस्य कथं वापि सम्यगाचरणं भवेत् ।
कत्यग्नयः किमात्मानः स्थानं किं कस्य वा विभो ।

गर्भैः, M_4 गार्ह (for गर्भ-) M_3 जातकर्मैः —(L. 2515) T G_3 तु, M_3 च (for तद्) G_3 M_8 तपोभिश्च (for मन्त्रैश्चैव) —(L. 2517) G_3 यदि, G_3 M_4 यस्य (for यत्र) T च (for वा) —(L. 2518) M_4 अवक्तव्या (for न वक्त°) M_3 न तत्र विद्या वक्तव्या (for the prior half) —(L. 2520) M_8 समाज्ञानम् (for यस्माज्ज्ञा°) M_3 ततो ज्ञानागममाप्त (for the prior half) T_3 M_3 तत् (for तं) —(L. 2521) T G_3 M_4 सव्येन सव्य स्पृष्टव्यो (for the prior half) and दक्षिण° (for °णम्) —(L. 2522) T पादाभिवदन —(L. 2523) G_3 कार्याणि (for कर्माणि) M_4 कुर्यात्तु (for करोति) M_3 विधानतः, M_8 यथा विधि —M_4 om (hapl.) lines 2525–2526 —(L. 2525) M_3 कृतोपनयनाद्वेदान् G_3 transp. वेदान् and यो M_3 om यो —(L. 2526) T सकल्पान्, G_3 सकल्प —(L. 2527) M_3 सांगान्वेदान्य अध्याप्य (for the prior half) M_4 क्षपयित्वा (for शिक्ष°) —(L. 2528) G_3 सोपजायते (for सोऽभिधी°). —(L. 2529) G_3 आचार्यास्तु (for °र्याणां) T_3 शतान् (for शतं) —(L. 2530) M_{3-4} दशतमा (for शतगुणं). —After line 2530, G_2 and Kumbh. ed. ins.:

एतेषामपि सर्वेषां गरीयाञ्ज्ञानदो गुरुः ।
गुरोः परतरं किंचिन्न भूतं न भविष्यति ।

—(L. 2531) $G_{1.2}$ M_8 शुश्रूषापरतो भवेत्. —(L. 2532) G_3 तु (for हि) T अथैनेषां (for हि तेषां तु). $G_{1.3}$ नरकः स्यान्न संशयः, M_3 °कान्याति सर्वदा, M_4 °कान्यात्यसंशय (for the post. half) —(L. 2533) M_3 वयोनिगान् (for °धिकान्) —(L. 2534) M_4 corrupt for the prior half G_3 M_4 न वाचा स्वाक्षिपेद्बुधः —(L. 2535) M_4 शप्तस्य (for शपता) T_1 G_1 च, G_3 हि (for तु) M_3 उपैति वै (for तु गच्छति) —(L. 2537) M_3 निंदन (for कुत्सनम्) —(L. 2538) G_3 दम (for दम्भं) M_4 मौन (for मानं). $G_{1.2}$ M_3 वि (for the third च) —Colophon —*Sub-parvan* T M_3 वैष्णवधर्मः; M_8 विष्णुधर्मं —*Adhy. no.* T_1 98, T_2 107, $G_{1.2}$ M_1 97, G_3 108, M_3 14, M_3 96. —(L. 2539) $G_{1.2}$ M_8 स्वभक्तस्य हृषीकेश धर्माध(M_8 मम ध)र्मैमजानत —(L. 2541) M_3 तद् (for यद्) T_2 G_3 इष्टं (for सृष्टं) T_1 तत् (for तु) —(L. 2542) G_3 $M_{3.4}$ विधानाच्च (for विधिना) —(L. 2543) M_3 नयामि (for नयति) —(L. 2546) $G_{1.2}$ कथं, M_3 तथा (for ऽथ वा) G_3 तस्य, Madras ed. तस्मिन् (for कस्य) T G_1 ह्याधेयो, M_3 न्या° (for आ°) —(L. 2548) $M_{3.8}$ त्यक्ताग्नय (for कत्य°) G_3 आत्मा स (for आत्मानं) M_3 तस्य (for कस्य) —G_3 om line 2549. —(L. 2549) G_2 क (for

कतरस्मिन्हुते स्थाने किं भवेदाग्निहोत्रिक ।
अग्निहोत्रनिमित्तं च किमुपक्तं पुरानघ ।
कथमेवात्र हूयन्ते प्रीयन्ते च सुरा कथम् ।
विधिरन्यश्च वन्हस्त्या पूजितास्त्वनघ कथम् ।
का गतिं वदता श्रेष्ठ नयन्ति ह्यग्निहोत्रिण ।
दुर्हुताश्चापि भगवन्नविज्ञाताश्रयोऽनघ ।
किमाहिताग्नेः कुर्वन्ति दुश्चीर्णा वापि केशव ।
उत्सन्नाग्निस्तु पापात्मा कां योनिं देव गच्छति ।
एतत्सर्वं समासेन भक्त्या ह्युपगतस्य मे ।
वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ सर्वाशान नमोऽस्तु ते ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्महापुण्यमिदं धर्मामृतं परम् ।
यत्तु तारयते युक्तान्ब्राह्मणानग्निहोत्रिण ।
ब्रह्मत्वेनासृजं लोकानहमादौ महाद्युते ।
सृष्टोऽग्निर्मुखत पूर्वं लोकाना हितकाम्यया ।
यस्मादग्रे स भूताना सर्वेषा निर्मितो मया ।
तस्मादग्नीत्यभिहित पुराणैर्मनीषिभि ।
यस्मात्तु सर्वकृत्येषु पूर्वमस्मै प्रदीयते ।
आहुतिर्दीप्यमानाय तस्मादग्नीति कीर्त्यते ।
यस्माच्च नयति ह्यग्र्या गतिं विप्रान्सुपूजित ।
तस्माच्च नयनाद्राजन्वेदेष्वग्नीति कीर्त्यते ।
यस्माच्च दुर्हुतं सोऽयमलं भक्षयितुं क्षणात् ।
यजमानं नरश्रेष्ठ क्रव्यादोऽग्निस्तत स्मृत ।
सर्वभूतात्मको राजन्देवानामेष वै मुखम् ।
प्रथमं मन्मुखात्सृष्टो लोकार्थे पचन प्रभु ।
सृष्टमात्रो जगत्सर्वमत्तुमैच्छ पुरा खलु ।
तत प्रशमित सोऽग्निरुपास्यैव मया पुरा ।
सततोपासनात्सोऽयमौपासन इति स्मृत ।
आहुति सर्वमादाय तस्मिन्वसति सोऽनल ।
आवसथ्य इति ख्यातस्तेनासौ ब्रह्मवादिभि ।
तस्मिन्पञ्च महायज्ञा वर्तन्ते यस्य धर्मत ।
सोममण्डलमध्येन गतिस्तस्य द्विजन्मन ।
ते च सप्तर्षय सिद्धा संयतेन्द्रियबुद्धय ।
गता ह्यमरसायुज्यमेकाग्र्यर्थनतत्परा ।
अपरे चावसथ्यं च पचनाग्निं प्रचक्षते ।
तस्मिन्पञ्च महायज्ञा वैश्वदेवश्च वर्तते ।
स्थालीपाकं च गार्ह्यं च सर्वे ह्यस्मिन्प्रतिष्ठिता ।

कि) T_2 हुतेद् (for भवेद्) T G_3 होत्रक —(L 2550) M_3 ऽग्निरय (for °होत्र) —(L 2551) M_4 मुखे —(L 2552) T_1 च, T_2 G_3 हि (for तु) —(L 2553) M_3 के नयति (for नयन्ति हि) T_2 $M_{3,4}$ °होत्रिण —(L 2554) G_3 सुहुताद्, M_4 अकृ° (for दुर्हु°) M_3 [अ]वधूताश्च (for [अ]पि भगवन्) and तथा (for श्रयो) —M_4 om line 2555 —(L 2555) G_3 दुश्चीर्णे —(L 2556) T विच्छिन्नाग्निस्तु पापात्मा, G_3 M_4 उच्छि(M_3 °त्स)न्नाग्निस्तु पा° (for the prior half). M_3 यास्यति (for गच्छ°) T कां योनिमधिगच्छति —(L 2557) M_3 [अ]भ्युप (for ह्युप-) —(L 2558) $G_{1,2}$ सर्वेषां च, Kumbh. ed सर्वाधिक, Madras ed °त्मक (for °शान) —(L 2559) T_1 महाभाग, G_3 यथापुण्यम् (for महापुण्यम्) M_3 इम (for इद) M_3 महद्, M_3 वर (for परम्) —(L 2560) M_3 कारयते (for तार°) G_3 यज्ञान् (for युक्तान्) —(L 2561) $M_{1,2}$ [अ]सृजल्ल (for [अ]सृजं) T महीपते (for महाद्युते) —(L 2562) T_1 सृष्टाग्नि-, T_2 सृष्टोग्नि, G_3 सृष्टाग्नि (for सृष्टोऽग्नि) —(L 2564) M_3 अग्निरतु (for अग्नीति) T_2 [अ]भिहित T G_3 M_4 महर्षिभि°, $M_{2,3}$ महात्मभि (for मनीषिभि) —M_3 om lines 2566–2568 —(L 2566) T आहुति, G_3 आहुतौ (for °तिर्) T अग्निश्च, $G_{1,2}$ M_3 चा(G_3 त्व)ग्नीति (for अग्नीति). $G_{1,2}$ कथ्यते, M_3 चोच्यते (for कीर्त्यते) —M_3 om (hapl) lines 2567–2568 —(L 2567) $G_{1,2}$ तु नयति, G_3 M_3 नयतीति (for °ति हि). T G_1 [अ]ग्र्य M_4 विप्र° G_3 सुपूजितान् —(L 2568) Madras ed यस्मात् (for त°) $G_{1,2}$ कथ्यते (for कीर्त्य°) —(L 2569) M_4 तु (for च) T दुर्हुतं, G_3 दुर्हृद (sic), $M_{2,3}$ जुहुत (for दुर्हुत) —(L 2571) $M_{2,3}$ इत (for एष) —(L 2572) T पावक प्रभु°, G_3 पचनात्प्रभो, $M_{2,3}$ पावन प्रभु, M_4 वचन (sup lin पचन)प्रद —(L 2573) G_3 सृष्टमात्रे M_3 हर्तुम् (for अत्तुम्) G_3 [अ]खिल (for खलु) —(L. 2574) M_4 आहुत्या (for तत प्र) G_3 M_4 उपास्यत (for °स्यैव) T उपासा(T_2 °सी)नो मया पुन° (for the post half) —(L 2575) M_4 पूर्वम् (for सोऽयम्) G_3 औपासनमिति स्मृत (for the post half) —(L 2576) M_3 पूर्वम् (for सर्वम्) T आख्याता, $G_{1,2}$ °ति —(L 2577) T_1 अवधार्य (for आवसथ्य) —(L 2580) Madras ed तेन (for ते च) —(L 2581) G_1 गत्वा (for गता) —(L 2582) T_2 त, M_4 तु (for the second च) —(L 2583) $M_{3,4}$ वैश्वदेव (for °देवश्च) —(L 2584) T_2 G_3 M_3 गार्ह्यं $M_{3,4}$ स्थालीपाकश्च गृ(M_3 °कादिगृ)ह्यश्च (for the prior half). T G_1 [s]पि,

गृह्यकर्मवहो यस्मात्तस्माद्गृहपतिस्तु सः ।
औपासन चावसथ्यं सभ्य पचनपावकम् ।
आहुर्ब्रह्मविद केचिन्मतमेवन्ममापि च ।
अग्निहोत्रप्रकार तु शृणु राजन्समाहित ।
त्रयाणा गुणनामानि वह्नीनामुच्यते मया ।
गृहाणां हि पतिस्त्व हि गृहपत्यमिति स्मृतम् ।
गृहपत्य तु यस्यासीत्तस्यासीद्गार्हपत्यता ।
यजमान तु यस्मात्तु दक्षिणां तु गतिं नयेत् ।
दक्षिणाग्निं तमाहुस्त दक्षिणायतन द्विजा ।
आहुति सर्वमाख्यात हवन हव्यवाहनम् ।
सर्वहव्यवहो वह्निर्गतश्चाहवनीयताम् ।
यस्त्वावसथ्य जुहुयान्मूलाग्निं विधिवद्द्विज ।
आवसथ्य तु ये चाग्निं पचनाग्निं प्रचक्षते ।
तेषां स भागतो वह्नि सभ्य इत्यभिधीयते ।
आवसथ्यस्तु यो वह्नि प्रथम स प्रजापति ।
ब्रह्मा च गार्हपत्योऽग्निस्तस्मादेव तु सो भवेत् ।
दक्षिणाग्निस्त्वय रुद्र क्रोधात्मा चण्ड एव स ।
अहमाहवनीयोऽग्निरा होमाद्यस्य वै मुखे ।
सभ्योऽग्नि पञ्चमो यस्तु स्कन्द एव नराधिप ।
पृथिवी गार्हपत्योऽग्निरन्तरिक्षं च दक्षिण ।
स्वर्ग आहवनीयोऽग्निरेवमग्नित्रय स्मृतम् ।
वृत्तो हि गार्हपत्योऽग्निर्यस्माद्वृत्ता च मेदिनी ।
अर्धचन्द्राकृति स वै दक्षिणाग्निस्तथा भवेत् ।
चतुरश्र तत स्वर्गं निर्मल यन्निरामयम् ।
तस्मादाहवनीयोऽग्निश्चतुरश्रो भवेन्नृप ।
जुहुयाद्गार्हपत्य यो भुव जयति स द्विज ।
जुहोति दक्षिणाग्निं य स जयत्यन्तरिक्षकम् ।
पृथिवीमन्तरिक्ष च दिवं चर्षिगणै सह ।
जयत्याहवनीयं यो जुहुयाद्भक्तिमान्द्विज ।
आग्निमुख्येन होमस्तु यस्य यज्ञेषु वर्तते ।
तेनाप्याहवनीयत्व गतो वह्निर्महाद्युतिः ।
आ होमाद्योऽग्निहोत्रेषु यज्ञे वा यत्र सर्वश ।
यस्मादस्मिन्प्रवर्तन्ते ततो ह्याहवनीयता ।
यस्त्वावसथ्य जुहुयान्मूलाग्निं विधिवद्द्विज ।
स तु सप्तर्षिलोकेषु सपत्नीक प्रमोदते ।
यश्चाप्युपासते सभ्य विधिवत्प्रयतात्मवान् ।

G_2 M_3 च (for हि). —(L 2585) T G_1 -कर्मवशो, M_4 °सहो (for °वहो) T G_1 स्मृत (for तु, स) —(L 2586) T गार्ग्यं, G_3 सप्त, M_2 गृह्य (for सभ्यं) —(L 2588) G_2 -प्रकार च, G_3 -प्रमाण तु, M_3 -प्रकरण —(L 2589) T G_1 सदा (for मया). —(L 2590) M_2 गार्हपत्यम् (for गृह°) —(L 2591) T [अ]स्ति (for [आ]सीत्) G_1 तस्मा*द्, G_2 तस्मात्तद्, $M_{3,4}$ तस्य तद्, M_3 स तस्माद्, Madras ed तत्तस्माद् (for तस्यासीद्). —(L 2592) T यश्चाग्निर् (for यस्मात्तु). M_4 यजमानस्य यस्माद्धि (for the prior half) —(L 2593) M_3 तद् (for तम्) T G_2 तद्, M_4 तु, Madras ed ते (for the second त) $M_{2,3}$ (sup lin as above) दाक्षिणत्वाच्च तद्विद (for the post half) —(L 2594) T_1 आख्याता, T_2 G_2 °ति G_2 पचन, $M_{2,3}$ वहन (for हवन) Madras ed हव्य वै वहनं स्मृत (for the post half). — After line 2595, M_3 reads lines 2614–2617 M_{3-4} om line 2596 —(L 2596) G_2 यदा (for यस्तु) — G_3 om (hapl.) lines 2597–2618 —(L 2597) T आवसथ्ये T_1 यश्चापि, T_2 G_2 यश्चाग्नि (G2 °ग्निं), Madras ed. स चाग्निं M_2 पाचनाग्निं —(L 2598) $G_{1,2}$ सभ्यम् —(L. 2600) M_3 वै, M_4 तु (for च) $G_{1,2}$ तस्मिन् (for तस्माद्) $G_{1,2}$ M_3 हि (for तु) T_1 G_1 M_4 [ऽ]भवत् (for भवेत्) —(L 2601) G_1 $M_{2,3}$ स्वय (for त्वय). M_4 च (for स). —(L. 2603) $M_{3,4}$ सभ्याग्नि. T_2 [ऽ]ग्निस् (for यस्) —(L 2604) G_2 दक्षिण, M_2 °णा. —(L. 2605) $G_{1,2}$ M_{2-4} स्वर्गम् —(L 2606) G_2 [ऽ]य, M_2 वै, M_4 च (for हि) —(L 2607) T घोर् (for स्व) —(L 2608) $M_{2,3}$ (inf lin) भवेत् (for तत). Madras ed तु (for यन्) M_3 निराश्रयं (for °मयम्) T चतुरश्रो यत स्वर्गो निर्मितोय निरामय. —(L 2609) T विधीयते (for भवेन्नृप) —(L. 2610) T जुहुयाद्गार्हपत्याग्नौ यो भुव जयते द्विज. —(L 2611) M_2 जुहुयाद (for जुहोति) T जुहोति दक्षिण यस्तु (for the prior half) —(L 2612) $G_{1,2}$ ऋषिगणै (for चर्षि°) —(L 2613) T [आ]हवनीयो M_3 भक्तितो, M_4 शक्तिमान् (for भक्ति°) G_1 नर, M_3 मयि (for द्विज) —(L. 2615) T M_4 हि (for [अ]पि) M_3 [आ]हवनीयस्तु (for °यत्व) G_1 महात्मन (for °द्युति) —(L 2616) G_2 आग्नि (for योऽग्नि) M_3 यज्ञो वा, M_4 यज्ञा ये, Madras ed. यज्ञैर्वा (for यज्ञे वा) —(L 2617) M_3 अग्नि (for अस्मिन्) T_1 स*, T_2 तेन (for ततो) —(L 2618) T मुखाग्नि (T_2 °ग्निं) (for मूलाग्निं) —(L 2619) M_3 वै (for तु) T -लोके तु (for -लोकेषु) M_3 स सप्त ऋषिलोकेषु —(L 2620) M_3 [अ]भ्युपासते —(L.

जयेत्स वाग्मय सर्वं तथा त्वृषिसभामपि ।
अग्नीनामथ वाग्नेस्तु यस्य होम प्रदीयते ।
इष्टो भवति सर्वाग्निरग्निहोत्र च तद्भवेत् ।
त्रयाणा यजमानस्य चातुर्होत्रमिति स्मृतम् ।
द्वो इत्येव विपादो वै विपादो तु समुच्यते ।
दु खं तापत्रयं प्रोक्तं ताप हि नरक विदु ।
तस्माद्वै त्रायते दु खाद्यजमान हुतोऽनल ।
तस्मात्तु विधिवत्प्रोक्तमग्निहोत्रमिति श्रुतौ ।
तदग्निहोत्र सृष्ट वै ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
येनाश्चाप्यग्निहोत्रार्थं जज्ञिरे स्वयमेव तु ।
अग्निहोत्रफला वेदा शीलवृत्तफल श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दानभोगफल धनम् ।
त्रिवेदमन्त्रसयोगादग्निहोत्र प्रवर्तते ।
ऋग्यजु सामभि पुण्यै स्थाप्यते सूत्रसयुतै ।
वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप ।
वसन्तो ब्राह्मण प्रोक्तो वेदयोनि स उच्यते ।
अग्न्याधेय तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ।

तस्य श्रीर्यज्ञवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्धते ।
क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठ स वै नृप ।
येनाधान तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्धते ।
श्री प्रजा पशवश्चैव वित्त तेजो बल यश ।
शरद्रात्रेऽथ वैश्यस्य आधानीयो हुताशन ।
शरद्रात्र स्वय वैश्यो वैश्ययोनि स उच्यते ।
शरद्याधानमेव वै क्रियते येन पाण्डव ।
तस्यापि श्री प्रजायुश्च पशवोऽर्थश्च वर्धते ।
पशव सर्व एवैते त्रिभिर्वेदैरलङ्कृता ।
अग्निहोत्रात्प्रवर्तन्ते यैरिद ध्रियते जगत् ।
ग्राम्यारण्याश्च पशवस्तथा वृक्षास्तृणानि च ।
फलान्योषधयश्चापि ह्यग्निहोत्रकृते हि ता ।
रसा स्नेहास्तथा गन्धा रत्नानि मणयस्तथा ।
काञ्चनानि च लोहानि ह्यग्निहोत्रकृतेऽभवन् ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो मीमासा न्यायविस्तर ।
धर्मशास्त्र च तत्सर्वमग्निहोत्रकृते कृतम् ।
छन्द शिक्षाश्च कल्पाश्च तथा व्याकरण नृप ।

2621) G2 M3-4 स जयेद् (by transp), G2 म क्षयो M2 3 यामय, M4 दुर्जय (for वाग्मय) G3 सपि (for सर्वं) G1 2 तथा ऋषि-; M2 तथाप्यृषि-, M3 तथा चर्षि- (for तथा त्वृषि) —(L 2622) M2 यतो (for यस्य) M3 4 प्रतीयते (for प्रदी°) — G1 om. lines 2623–2625 —(L 2623) G2 M3-4 सवा(M4 °वों)ग्निर् —(L. 2624) G2 त्रागादे, M2 त्रामादे, M3 (sup lin as above) त्रामनादे (hypermetric), Madras ed त्रागाय (for त्रयाणां) M3-4 चाग्निहोत्रम् (for चातुर्हो°) M2 अतिस्मृत (for इति स्मृतम्) —(L 2625) G2 3 M4 द्वो इत्येष, Kumbh. ed द्वो इत्येषु G3 विवादो (for विपादो) —(L 2626) T G1 2 तावत्रय (for तापत्रय) M4 च (for हि) —After line 2626, G1 2 M2 ins

आध्यात्मिकं चाधिदैवमाधिभौतिकमेव च ।
एतत्तापत्रयं प्रोक्तमात्मविद्धि परतप ।
[(L. 1) G3 आधिभूतिकम्]

—(L. 2627) G1 2 M2 यस्माद् —(L 2628) G2 कुत —(L. 2630) G1 -होत्राश्च (sic), G2 -होत्रं च, G3 होत्रात्तु, M2 (sup lin) -होत्र तु (for -होत्रार्थं) —(L 2632) G2 M3-4 नारी (for दारा) T1 धानाभोग ; G1 2 दत्तभुक्त-, M4 दानहोम (for °भोग) —(L 2633) G2 M2 3 प्रवक्षते (for प्रवर्तते) —(L 2635) T G2 [आ]गाद् (for स्याद्) —(L 2636) G1 2 M2 ज्ञेयो (for प्रोक्तो) M2 3 ब्रह्म (for वेद) —(L 2637) M2 अग्निर्धानं (sic), M4 अग्न्याधान (for °धेय) G1, 2 [s]नघ (for नृप) —(L. 2638) M2 पुष्टिश्च (for -वृद्धिश्च). G3 ब्राह्मण स (for °णस्य) —(L 2639) T2 G1 2 श्रेष्ठे T सचैव च, M2 स उच्यते (for स वै नृप) —(L 2640) M2 योऽग्न्याधान (for येना°) —(L 2641) T G2 M2 (sup lin) प्रज्ञा (for प्रजा) —(L 2642) T2 शरद्रात्रौ, G1 2 °द्रुतौ, G3 °स्मृति (for °द्रात्रे) T G1 2 तु (for ऽथ) T G1 [अ]पि (for हि) G1 [आ]धानयो (sic), M4 [अ]ग्न्याधेयो (for [आ]धानीयो) —(L. 2643) T1 M1 शरद्रात्र , T2 °द्रात्रि, G2 °द्रात्री (for °द्रात्र) —(L 2644) M4 चैव (for येन) —(L 2645) G2, 3 M4 [आ]यु (for [अ]पि) G2 M2 प्रजापुष्टि , M2 °श्चायु (for °युश्च) T चैव (for ऽर्थश्च) —(L 2647) T2 तैरेव (for यैरिद) G3 यैरिंद्रियगतैर्जगत्, M2 यैरिद प्रीयते ज° (for the post. half) —(L 2648) M2 वृक्ष- (for वृक्षास्) —(L 2649) M2 3 [ओ]षधयश्च M4 फलानि च बहून्यासन् (for the prior half) G1 M4 अग्नि , M2 3 चाग्नि (for ह्यग्नि) M3 -होत्रे G2 हवि ; G3 च ता , M2 कृत ; M3 च हि (for हि ता) —(L 2651) M2 कांचनादीनि (for °नि च) M2 3 च (for हि) T2 G3 M2 भवेत्, G1 कृत (for ऽभवन्). — M2 om lines 2652–2653 —(L 2652) Lacuna in G1 for the prior half M4 वेदाश्चैव च सर्वेश (for the post half) —(L 2654) T2 G1 M3 4 शिक्षा. T2 कल्पश्च; G1 कल्प. G1, 2 तथा व्याकर-

शास्त्रं ज्योतिर्निरुक्तं चाप्यग्निहोत्रकृते कृतम् ।
इतिहासपुराणं च गाथाश्चोपनिषत्तथा ।
आथर्वणानि कर्माणि चाग्निहोत्रकृते कृतम् ।
यच्चैतस्यां पृथिव्यां हि किंचिदस्ति चराचरम् ।
तत्सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयंभुवा ।
अग्निहोत्रस्य दर्शस्य पौर्णमासस्य चाप्यथ ।
यूपेष्टिपशुबन्धानां सोमपानक्रियावताम् ।
तिथिनक्षत्रयोगानां मुहूर्तकरणात्मनाम् ।
कालस्य वेदनार्थं तु ज्योतिर्ज्ञानं कृतं पुरा ।
ऋग्यजुःसाममन्त्राणां श्लोकतत्त्वार्थचिन्तनात् ।
प्रत्यापत्तिविकल्पानां छन्दोज्ञानं प्रकल्पितम् ।
वर्णाक्षरपदार्थानां संधिलिङ्गं विवक्षितम् ।
नामधातुविवेकार्थं पुरा व्याकरणं कृतम् ।
यूपवेद्यध्वरार्थं तु प्रोक्षणश्रवणाय तु ।
यज्ञदैवतयोगार्थं शिक्षाज्ञानं प्रकल्पितम् ।
यज्ञपात्रपवित्रार्थं द्रव्यसंभारणाय च ।
सर्वयज्ञविकल्पाय पुराकल्पं प्रकल्पितम् ।
नामधातुविभक्तीनां तत्त्वार्थनियमाय च ।
सर्ववेदनिरुक्तानां निरुक्तमृषिभिः कृतम् ।
वेद्यर्थं पृथिवी सृष्टा संभारार्थं तथैव च ।
इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतिम् ।
ग्राम्यारण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात् ।
मन्त्राणां विनियोगं च प्रोक्षितं श्रावणं तथा ।
अनूयाजप्रयाजाश्च मरुतां शासिनस्तथा ।
उद्गातृश्चैव साम्ना वै बलिप्रस्थानमेव च ।
विष्णुक्रमाणां क्रमणं दक्षिणावभृथं तथा ।
त्रिकालमर्चनं चैव स्थानेषूपह्वतं तथा ।
देवताग्रहणं मोक्षं हविषां श्रवणं तथा ।
नावबुध्यन्ति ये विप्रा निन्दन्ति च पशोर्वधम् ।
ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं तमसावृतम् ।
शतवर्षसहस्राणि तत्र स्थित्वा नराधमाः ।
क्रिमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च तिष्ठेयुः पूयशोणिते ।
यूपास्तु मन्त्रसंस्कारैरेषां वै पशवस्तथा ।
यजमानेन सहिताः स्वर्गं यान्ति नरेश्वर ।
यावत्कालं हि यज्वा वै स्वर्गलोके महीयते ।
तावत्कालं प्रमोदन्ते पशवो ह्यध्वरे हताः ।

णानि च. — (L 2655) Lacuna in G_1. T_2 G_3 M_2 ज्योतिर्ज्ञान, M_4 ज्योतिःशास्त्र. T हि, M_2 om. (for [अ]पि). M_2 भवेत् (for कृतम्). — (L 2656) $M_{3,4}$ इतिहास. T_1 G_1 M_2 -पुराणाश्च. M_3 वा (for the second च). — (L 2657) $G_{1,3}$ अथर्वणानि. M_2 भवेत् (for कृतम्). — (L 2658) T [ए]तस्याद्, G_1 M_4 तस्यां (for [ए]तस्यां). G_3 तु (for हि). — (L 2660) M_3 पूर्णमासस्य. — (L 2662) G_1 -करणात्मिक, G_2 °णात्मक. — (L 2663) M_2 कालस- (for कालस्य). T तज् (for तु). M_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2668. G_1 ज्योतिर्ज्ञानि (for °ज्ञान). — (L 2665) M_2 -विकल्पार्थे. T शब्द (for छन्दो). — After line 2665, T reads lines 2670–2672. — (L 2666) M_3 सन्धि. G_2 -लिंग. T_2 सविलिंगविवक्षतु, G_1 °गविवक्षितां, M_2 °गविभक्तित (for the post. half). — (L 2667) T -विकल्पार्थम्, M_2 -विधेयार्थे (for -विवेकार्थे). T इद (for पुरा). $G_{1,2}$ पुराणकरण स्मृत (for the post. half). — (L 2668) M_2 यूपवेदाध्वरार्थे तु; M_3 °वेद्यस्वरार्थ तु (for the prior half). T M_2 प्रोक्षणश्रा- (M_2 °ण श्रा)वणाय तु, G_1 °णाश्रवणादिके, G_3 M_3 °णाश्रवणाय तु. — (L 2670) $G_{2,3}$ M_4 संभरणाय. — (L 2671) M_2 -विकल्पार्थे (for °ल्पाय). — (L 2672) G_1 नानाधातु- (for नाम°). $G_{1,2}$ -विकल्पानां, M_3 -विभक्तानां. M_4 तत्त्वार्थे. G_1 -नियमानि (for °माय). — (L 2674) G_3 विद्धि तां, M_3 पृथिवीं. G_3 M_4 सृष्ट्वा. — (L 2675) T स्रुगर्थम्, G_1 M_4 इज्यार्थम् (for इध्मा°). G_3 सर्व- (for अथ). $M_{3,4}$ वनस्पतीन्. — (L 2676) M_2 सूयते (for जा°). M_4 याग (for यज्ञ). — (L 2677) T_1 प्रेषित श्रवण, T_2 $M_{2,4}$ प्रेषिताश्रा(M_3 °श्र)वण, $G_{1,2}$ प्रेक्षितश्राप(G_2 °व)क, Madras ed. प्रेषित श्रवणं. — (L 2678) T_1 G_3 अनुज्याजाश्च मरुतां, G_1 अनून्याजाश्च प्रयाजाश्च (hypermetric) (for the prior half). T M_4 शसन (for शासिनस्). — (L 2679) M_3 उद्गात्र, M_4 उद्गातुश् (for °तृश्). M_2 उद्गातुस्च च साम्नां वे (for the prior half). G_2 प्रति (for बलि). — After line 2679, T_1 reads lines 2682–2684, repeating lines 2683–2684 after line 2681. — (L 2680) G_3 क्रमणाद् (for °ण). M_4 दक्षिणावभृथस्. — (L 2681) M_4 [उ]पभृत (for °ह्वत). — (L 2682) M_2 श्रवण (for -ग्रहण). T_1 चैव (for मोक्ष). G_1 M_4 श्रपण (for श्रवण). — (L 2685) G_1 शत. M_3 सत्र (for स्थित्वा). — (L 2686) T वै (for च). — After line 2686, $G_{1,2}$ read lines 2690–2695. — (L 2687) M_2 ओषध्या, M_3 रक्षां मे (for षां वै). — (L 2688) T G_1 सहित°. — (L 2689) T_1 यज्या. M_4 स्वर्गे (for -स्वर्ग). — After line 2689, $G_{1,2}$ ins

वृक्षा यूपत्वमिच्छन्ति पशुत्व पशवस्तथा ।
तृणानीच्छन्ति दर्भत्वमोपध्यश्च हविष्यताम् ।
सोमत्व च एता सर्वा वेदित्व वै वसुधरा ।
यस्मात्पशुत्वमिच्छन्ति पशव स्वर्गलिप्सया ।
तस्मात्पशुवधे हिंसा नास्ति यज्ञेषु पाण्डव ।
अहिंसा वैदिक कर्म ब्रह्मकर्मेति तत्स्मृतम् ।
वेदोक्त ये न कुर्वन्ति हिंसाबुद्ध्या स्तु द्विजा ।
सद्य शूद्रत्वमायान्ति प्रेत्य चण्डालतामपि ।
गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ।
सुवर्ण रजत चैव पात्री कुम्भार्थमेव च ।
दर्भा सस्तरणार्थं तु रक्षसा रक्षणाय च ।
यजनार्थं द्विजा सृष्टास्तारका दिवि देवता ।
क्षत्रिया रक्षणार्थं तु वैश्या वार्तानिमित्तत ।
शुश्रूषार्थं त्रयाणा तु शूद्रा सृष्टा स्वयभुवा ।
एवमेतज्जगत्सर्वमग्निहोत्रकृते कृतम् ।
नावबुध्यन्ति ये चैतन्नरास्तु तमसा वृता ।
ते यान्ति नरक घोर रौरव नाम विश्रुतम् ।
रौरवाद्विप्रमुक्तास्तु क्रिमियोनिं व्रजन्ति ते ।
यथोक्तमग्निहोत्राणा शुश्रूषन्ति च ये द्विजा ।
तैर्दत्त सुहुत चेष्ट दत्तमध्यापित भवेत् ।
एवमिष्ट च पूर्तं च यद्विप्रै क्रियते नृप ।
तत्सर्वं सम्यगाहृत्य चादित्ये स्थापयाम्यहम् ।
मया स्थापितमादित्ये लोकस्य सुकृत हि तत् ।
धारयेत्तत्सहस्रांशु सुकृत ह्यग्निहोत्रिणाम् ।
यावत्काल तु तिष्ठन्ति लोके चाप्यग्निहोत्रिण ।
तावत्तेषा हि पुण्येन दीप्यन्ते रविणाम्बरे ।
स्वर्गे स्वर्गे गताना तु वीर्याद्भवति वीर्यवान् ।
तत्र ते ह्युपयुञ्जन्ति ह्यग्निहोत्रस्य यत्फलम् ।
समानरूपा देवाना तिष्ठन्त्याभूतसप्लवम् ।
वृथाग्निना च ये केचिद्वहन्ते ह्यग्निहोत्रिण ।
न तेऽग्निहोत्रिणा लोक मनसापि व्रजन्ति वै ।
वीरघ्नास्ते दुराचारा सुदरिद्रा नराधमा ।
विकला व्याधिताश्चापि जायन्ते शूद्रयोनिषु ।
तस्मादप्रोषितैर्नित्यमग्निहोत्र द्विजातिभि ।
होतव्य विधिवद्राजन्नूर्ध्वमिच्छन्ति ये गतिम् ।
आत्मवत्तत्र मन्तव्यमग्निहोत्र युधिष्ठिर ।
न त्याज्य क्षणमप्येतद्गृहीतव्य द्विजातिभि ।
वृद्धत्वेऽप्यग्निहोत्र वै गृह्णन्ति विधिवद्द्विजा ।
शूद्रान्नाद्विरता दान्ता सयतेन्द्रियबुद्धय ।
पञ्चयज्ञपरा नित्य क्रोधलोभविवर्जिता ।
द्विकालमतिथींश्चैव पूजयन्ति च भक्तित ।
तेऽपि सूर्योदयप्रख्यैर्विमानैर्वायुवेगिभि ।

तावत्काल वसेयुस्ते पशवश्चापि हर्षिता ।

—(L. 2690) M_4 हि (for त्र) —(L 2692) $G_{1,2}$ बर्हिस्त्वम्, Madras ed. बर्हिष्ट्वम् (for दर्भत्वम्). T वै (for च) —(L 2693) T सर्वे (sic) G_2 M_4 च (for वै) —(L 2696) $G_{1,2}$ तत्कृत (for तत्स्मृतम्) —(L 2698) Some MSS चण्डालताम् —(L 2700) M_4 [अ]पि (for [ए]व) G_2 पात्र (for पात्री) —(L. 2701) G_1 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 2703 —(L 2702) M_2 भुवि (for दिवि) —(L 2705) T G_3 एव (for एतज्) —(L 2706) T ना(T2 अ)वजानाति (for °बुध्यन्ति) M_4 यच् (for ये) T G_3 वेदान्, G_1 चैव, G_2 चैत्र (sic) (for चैतन्) —(L 2707) T प्र (for ते) —(L 2709) M_3 -होत्राणि —(L 2710) T तु तथ, G_3 $M_{3,4}$ तु दत्त (for दत्त सु-) —(L 2712) T G_3 तु समाहृत्य (for सम्यगा°) and आदित्ये (for चा°) —(L 2713) T_2 M_4 हि यत्, G_2 हित, $M_{2,3}$ कृत (for हि तत्) —(L 2714) T_2 G_3 स (for तत्) —(L 2715) T G_3 हि (for तु) T G_3 M_3 लोकाग्र् (for लोके) —(L 2716) T तेजोभ्य, G_1 ते वह्नि-, G_2 [ए]व हि, G_3 M_4 ते यान्ति (for तेषां हि) $M_{2,3}$ रविरश्मे —(L 2717) T G_3 M_3 न ते, M_2 स्वर्गात् (for स्वर्गे) T G_3 स्वग- (for स्वर्गं) T नित्याद् (for वीर्याद्) —(L 2718) M_4 [ऽ]भ्युप (for ह्युप) $G_{1,2}$ भुजति, G_3 भुजीत, M_3 -युज्यति M_2 त्व (for हि) $G_{1,2}$ मद् (for यद्) —(L 2719) M_2 वेगानां (for देवानां) —(L 2720) T G_3 वय (sic) (for च ये) T वा, G_3 च (for हि) —(L 2721) $M_{2,3}$ हि (for ते) G_1 लोके $M_{2,3}$ ते (for वै) —(L 2722) T विरक्तास् (for वीर घ्नास्) T मदोद्रिक्ता, $G_{1,2}$ दरिद्रास्तु (for सुदरिद्रा) —(L 2724) T_1 चाप्रोषितैर् (for अप्रो°) T $G_{2,3}$ ह्यग्नि (for अग्नि) —(L 2725) $M_{2,3}$ चेद् (for ये) T_1 ऊर्ध्वां गच्छन्ति ये गतिं (for the post half) —(L 2726) $G_{1,2}$ आत्मवच्चावमतव्यम्, $M_{2,3}$ °ज सत्रमेतत्स्याद् (for the prior half) —(L 2727) T एतद्धि, $G_{1,2}$ ह्येतद् (for अप्येतद्) G_1 प्रगृहीत, $G_{2,3}$ M_4 ग्रहीतव्य —(L 2728) G_1 पृथक्त्वे, $M_{2,3}$ वार्धक्ये (for वृद्धत्वे) $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ ये (for वै) T पृथक्त्वे त्वग्निहोत्रान्वै —(L 2729) T शूद्रान्न- (for °न्नाद्) —(L 2730) T_2 G_3 रता (for परा) $G_{1,2}$ लोभ-

मम लोके प्रमोदन्ते दृष्ट्वा मां च युधिष्ठिर ।
मन्वन्तरं च तत्रैकं मोदित्वा द्विजसत्तमा ।
इह मानुष्यके लोके जायन्ते द्विजसत्तमा ।
बालाहिताग्नयो ये च शूद्रान्नाद्विरता सदा ।
क्रोधलोभविनिर्मुक्ता प्रात स्नानपरायणा ।
यथोक्तमग्निहोत्रं वै जुह्वते विजितेन्द्रिया ।
आतिथेया सदा सौम्या द्विकाल मत्परायणा ।
ते यान्त्यपुनरावृत्तिं भित्त्वा चादित्यमण्डलम् ।
मम लोकं सपत्नीका यानै सूर्योदयप्रभैः ।
तत्र बालार्कसंकाशा कामगा कामरूपिण ।
ऐश्वर्यगुणसपन्ना क्रीडन्ति च यथासुखम् ।
इत्येषा ह्याहिताग्नीना विभूति पाण्डुनन्दन ।
ये च देवश्रुतिं केचिन्निन्दमाना ह्यबुद्धय ।
प्रमाण न च कुर्वन्ति ते यान्ति ह्यक्षय तम ।
प्रमाणमितिहास च वेदान्कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
ते यान्त्यमरसायुज्य नित्यमास्तिक्यबुद्धय ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

चक्रायुध नमस्तेऽस्तु देवेश गरुडध्वज ।
चान्द्रायणविधिं पुण्यमाख्याहि भगवन्मम ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्त्वेन सर्वपापप्रणाशनम् ।
पापिनो येन शुध्यन्ति तत्ते वक्ष्यामि सर्वशः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा चरितव्रत ।
यथावत्कर्तुकामो यस्तस्येय प्रथमा क्रिया ।
शोधयेत्तु शरीरं स्वं पञ्चगव्येन यन्त्रित ।
शरीरं कक्षपक्षान्तं तत कुर्वीत पावनम् ।
शुद्धवासा शुचिर्भूत्वा मौञ्जीं बध्नीत मेखलाम् ।
पालाशदण्डमादाय ब्रह्मचारिव्रते स्थित ।
कृतोपवास पूर्वं तु शुक्लप्रतिपदि द्विज ।
नदीसगमतीर्थेषु शुचौ देशे गृहेऽपि वा ।
गोमयेनोपलिप्तेऽथ स्थण्डिलेऽग्निं निधापयेत् ।
आघारावाज्यभागौ च प्रणवं व्याहृतीस्तथा ।
वारुणैश्चापि पञ्चैव हुत्वा सर्वान्यथाक्रमम् ।
सत्याय विष्णवे चेति ब्रह्मर्षिभ्योऽथ ब्रह्मणे ।

क्रोध- —(L 2731) G_3 $M_{2.3}$ भतिथिं T_1 भोजयति (for पूज°) $M_{2.3}$ स (for च) G_3 भक्षित, $M_{2.3}$ शक्तित (for भक्तित°) —(L 2734) T_1 G_3 मोदिता, G_1 मुदिता, M_4 मोदते —M_4 om (hapl.) line 2735 —(L 2735) T G_3 M_3 भवति (for जायन्ते) M_3 पुंगवा° (for -सत्तमा) —(L 2736) T शीलाहिताग्नयो (for बाला°) —(L 2737) G_2 व्रत- (for प्रात°-) —(L 2738) G_1 जुह्वति $M_{2.3}$ सयतेंद्रिया (for विजि°) M_4 ये जुह्वति जितेंद्रिया —(L 2739) G_1 अतिथेया T सम्यग्, G_3 सौख्या (sic) (for सौम्या) T_1 नारायणपरायणा, T_2 चांद्रायण° (for the post half) —(L 2740) G_2 सूर्यस्य (for चादित्य-) —(L 2742) T G_3 -चारिण (for -रूपिण) —(L 2743) T G_3 -सुख (for -गुण) T क्रीडते —(L 2744) M_4 ह्युनेषा (for इत्येषा) T_1 G_1 इत्येषाम्या(G_1 °मा)हिताग्नीनां —(L. 2745) $G_{1.2}$ श्रुतिं केचिन्निंद(G_2 °घ)माना श्रुतिं दृप्यंत्यबुद्धय° —(L 2746) T प्र- (for च) T_2 ये (for ते) M_3 [इ]ह (for हि) $G_{1.2}$ ते यास्ती-हापि दुर्गति (for the post. half) —(L 2747) G_1 सर्वांश्च, G_2 सत्रान्हि (for कुर्वन्ति) $M_{2.3}$ वेदान्वि प्रांस्तथाध्वरान् (for the post half) — Colophon. — *Sub-parvan* T $M_{2.4}$ श्री(T_1 om श्री)वैष्णवधर्मशास्त्र, G_3 धर्मशास्त्र, M_3 विष्णुधर्म — *Adhy name* M_{2-4} अग्निहोत्रप्रशंसा(M_3 °शंसन) — *Adhy no* T_1 99, T_2 108, $G_{1.2}$ M_4 98, G_3 109, M_2 15, M_3 97 —(L 2749) T योगेश (for देवेश) —(L. 2750) M_4 चद्रायण- T पुरुषोत्तम (for भगवन्मम) —(L 2751) M_3 सत्येन (for तत्त्वेन) —(L 2753) $M_{2.3}$ वैश्य° शूद्रो (for वापि वैश्यो) —(L 2754) T_2 [S]य (for यस्) T_2 यन्मन्ये (for तस्येय) T प्रथम (for °मा) —(L 2755) T_1 शोधयेत्स्व शरीर तु, T_2 °त्स्वशरीरे त्वत् (for the prior half) M_3 मन्त्रित G_3 पचगव्यैरतन्त्रित —(L 2756) G_2 सशिर° (for शरीर) T G_3 कक्षपक्षौ (G_3 °रक्षां) तत° कुर्वन्, G_1 M_4 Madras ed साशिर° कृष्णपक्षांते (G_1 °क्षौ तु, M_4 [*inf lin*] °क्षस्य, Madras ed. °क्षे तु (for the prior half) $M_{2.3}$ कुर्यात्तु (for कुर्वीत) G_2 M_4 (*sup lin*) वापन (for पावनम्) T G_3 शिरसो वपन तथा (for the post. half) —(L 2757) $G_{1.2}$ शुक्लवासा° (for शुद्ध°) —(L 2758) M_3 पलाश-, M_4 पालाश G_1 M_4 ब्रह्मचारी —(L 2759) M_{2-4} -प्रतिपद T द्विजा° —(L 2760) G_3 -देशेषु (for -तीर्थेषु) T नदीषु समदेशेषु (for the prior half) —(L. 2761) G_3 लिप्तेन (for -लिप्तेऽथ) —(L 2762) T M_{2-4} प्रणव- T G_3 M_4 व्याहृतिं —(L. 2763) $G_{1.2}$ $M_{2.4}$ वारुण(M_4 °णां) (for °णैश्च) $M_{2.3}$ [अ]थ, M_4 [ए]व (for [ए]व) —(L 2764) T $M_{2.3}$

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्य प्रजापतय एव च ।
पङ्कृत्वो जुहुयात्पश्चात्प्रायश्चित्ताहुतिं द्विज ।
तत समापयेदग्निं शान्तिं कृत्वाथ पौष्टिकम् ।
प्रणम्याग्निं च सोमं च भस्म धृत्वा तथात्मनि ।
नदीं गत्वा विविक्तात्मा सोमाय वरुणाय च ।
आदित्याय नमस्कृत्वा तत स्नायात्समाहित ।
उत्तीर्योदकमाचम्य स्वासीन पूर्वतोमुख ।
प्राणायाम तत कृत्वा पवित्रैरभिषेचनम् ।
आचान्तस्त्वभिवीक्षेत चोर्ध्वयाहुर्दिवाकरम् ।
कृताञ्जलिपुट पश्चात्कुर्याच्चैव प्रदक्षिणम् ।
नारायण वा रुद्र वा ब्रह्माणमय वापि वा ।
वारुण मन्त्रसूक्त वा प्राग्भोजनमथापि वा ।
वीरघ्नमृषभ वापि तथा चाप्यघमर्षणम् ।
गायत्रीं मम वा देवीं सावित्रीं वा जपेत्तत ।
ततश्चाष्टदश वापि सहस्रमय वापरम् ।
ततो मध्याह्नकाले वै पायस यावक हि वा ।
पाचयित्वा प्रयत्नेन प्रयत सुसमाहित ।
पात्र तु सुसमादाय सौवर्णं राजत तु वा ।
ताम्र वा मृन्मय वापि औदुम्बरमथापि वा ।
वृक्षाणां यज्ञियाना तु पर्णैरार्द्रैरकुत्सितै ।
पुटकेन तु शुभेन चरेद्भैक्ष समाहित ।
ब्राह्मणाना गृहाणां तु सप्ताना नापर व्रजेत् ।
गोदोहमात्र तिष्ठेत्तु वाग्यत सयतेन्द्रिय ।
न हसेच्च न वीक्षेच्च नाभिभाषेत वा स्त्रियम् ।
दृष्ट्वा मूत्र पुरीष च चण्डाल वा रजस्वलाम् ।
पतित च तथा श्वानमादित्यमवलोकयेत् ।
यो हि पादुकमारुह्य सर्वदा प्रचरेद्द्विज ।
स दृष्ट्वा पापकर्माणमादित्यमवलोकयेत् ।
ततस्त्वावसथ प्राप्तो भिक्षा निक्षिप्य भूतले ।
प्रक्षाल्य पादावा जान्वोर्हस्तावाकूर्पर पुन ।
आचम्य वारिणा तेन वह्निं विप्राश्च पूजयेत् ।
पञ्च सप्ताथ वा कुर्याद्भागान्भैक्षस्य तस्य वै ।
तेषामन्यतम पिण्डमादित्याय निवेदयेत् ।
ब्रह्मणे चाग्नये चैव सोमाय वरुणाय च ।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो दद्यादन्न यथाक्रमम् ।
अवशिष्टमथैक तु वक्त्रमात्र प्रकल्पयेत् ।
अङ्गुल्यग्रे स्थित पिण्ड गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
अङ्गुलीभिस्त्रिभि पिण्ड प्राश्नीयात्प्राङ्मुख शुचि ।

[द्]व (for [श्]नि) T G3 [ऽ]पि (for ऽथ) —(L 2765) M2 3 [अ]पि (for [द्]व) G1, 2 M4 [ऽ]प प्रजापतये तथा, M2 3 स प्रजापतयेपि च (for the post. half) —(L 2766) G1 M2 3 पङ्कृत्वा, M4 पद्हुत्वा T M4 प्रायश्चित्ताहुतीर् T G1 M2 द्विजा —(L 2767) G3 अग्नौ G3 M4 पौष्टिकीं —(L 2768) G1, 2 चाग्निं (by transp) G1 2 M2 दिग्ध्वा, G3 M4 दत्त्वा, M2 दिग्ध (for धृत्वा) G1, 2 यथात्मनि, G3 [अ]थ वात्मनि —(L 2769) G1 2 विशुद्धात्मा, G3 विविक्तात्मा, M2 3 °क्तांता, M4 विनुक्ताय (*sup lin* °त्मा) (for विविक्तात्मा) —(L 2770) M4 समाहृत (for °हित) —(L 2771) G1 चासीन , M2-4 स्वा° (for स्वा°) M4 पूर्वतोमुख —(L 2773) G1 om च —(L 2774) G1 2 स्थित्वा (for पश्चात्) —(L 2775) G1 च (for the third वा) T G3 स्वाध्याय (T1 ब्रह्माग) मात्मानं तथा, M4 [अ]प्यथ स्वाध्यायमेव वा (for the post half) —(L 2776) M2-4 आरण्य (M4 °ण्य) (for वारुण) T यम ; G3 M4 मम (for मन्त्र) T M2 3 च (for the first वा) M2 3 om. the post. half and the prior half of line 2777 —(L 2777) G3 वीरन्तम् (for °घ्नम्) T च (for वा) —(L 2778) G1 2 M4 देवीं वा (by transp) M2 3 ततो जपेत् (by transp,) —(L 2779) G1 2 M4 शते वा (M4 च) (for ततश्च) M4 च (for the first वा) T2 च (for the second वा) —(L 2780) M2 3 वा (for वै) —(L 2781) T G3 तु (for सु) —M4 om (hapl) lines 2782–2785 —(L 2782) Madras ed तत (for तु सु) T G3 M2 तत पात्र समादा(M2 °धा)य (for the prior half) T1 तथा, G3 हि वा (for तु वा) —(L 2783) Some MSS मृण्मय —(L 2784) T1 यज्ञियानां, G1 2 M2 3 याज्ञिकानां —(L 2785) T1 च (for तु) —(L 2786) M3 च (for तु) G1 2 चापर, M2 3 न परं (for नापर) —(L 2787) G1 तिष्ठस्तु, M4 तिष्ठेच्च M4 om (hapl.) the post half and the prior half of line 2788 —(L 2788) G3 न हसेच्च च वीक्षेत G1, 2 स्त्रिय , M4 स्त्रिया —(L 2789) G1, 2 M3 वा (for च) M4 दृष्ट्वा पुरीष मूत्र च M4 च (for वा) —T2 M3 om (hapl) lines 2791–2792 —(L 2791) G3 आक्रम्य (for आरुह्य) G1 सर्वथा प्रपद्येद्द्विज —(L 2793) M2 3 स्वावसथ (for त्वा°) M4 प्राप्य (for प्राप्तो) M3 भिक्षान्न (for भिक्षां नि) —(L 2794) T G3 M3 4 पादावाजानू (G3 M4 °नु), M2 पाणिपादौ द्वौ (for पादावा जान्वोर्) T हस्तम् M3 4 (*sup lin*) आकोपर M2 आजानू हस्तकौ पुन . —(L 2799) T G1 चैव, G3

यथा च वर्धते सोमो ह्रसते च यथा पुन ।
तथा पिण्डाश्च वर्धन्ते ह्रसन्ते च दिने दिने ।
त्रिकाल स्नानमस्योक्त द्विकालमथ वा सकृत् ।
ब्रह्मचारी सदा वापि न च वस्त्र प्रपीडयेत् ।
स्थाने न दिवस तिष्ठेद्रात्रौ वीरासन व्रजेत् ।
भवेत्स्थण्डिलशायी वाप्यथ वा वृक्षमूलिक ।
वल्कल यदि वा क्षौम शाण कार्पासक तु वा ।
आच्छादन भवेत्तस्य वस्त्रार्थे पाण्डुनन्दन ।
एव चान्द्रायणे पूर्णे मासस्यान्ते प्रयत्नवान् ।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या दद्याच्चैव च दक्षिणाम् ।
चान्द्रायणेन चीर्णेन यत्कृत तेन दुष्कृतम् ।
तत्सर्वं तत्क्षणादेव भस्मीभवति काष्ठवत् ।
ब्रह्महत्याथ गोहत्या सुवर्णस्तैन्यमेव च ।
भ्रूणहत्या सुरापान गुरोर्दारव्यतिक्रम ।
एवमन्यानि पापानि पातकीयानि यानि च ।
चान्द्रायणेन नश्यन्ति वायुना पासवो यथा ।
अनिर्दशाया गो क्षीरमौष्ट्रमाविकमेव च ।
मृतसूतकयोश्चान्न भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ।
उपपातकिनश्चान्न पतितान्न तथैव च ।
शूद्रस्योच्छेपण चैव भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ।
आकाशस्थ तु हस्तस्थमासनस्थ तथैव च ।
परहस्तस्थित चैव भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ।
अथाग्रेदिधिषोरन्न दिधिषूपपतेस्तथा ।
परिवेत्तुस्तथा चान्न परिवित्तान्नमेव च ।
कुण्डान्न गोलकान्न च देवलान्न तथैव च ।
तथा पुरोहितस्यान्न भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ।
सुरासव विष सर्पिर्लाक्षा लवणमेव च ।
तैल चापि च विक्रीणन्द्विजश्चान्द्रायण चरेत् ।
एकोद्दिष्ट तु यो भुङ्क्ते दिनमध्यगतोऽपि य ।
भिन्नभाण्डे तु यो भुङ्क्ते द्विजश्चान्द्रायण चरेत् ।
यो भुङ्क्तेऽनुपनीतेन यो भुङ्क्ते च स्त्रिया सह ।
यो भुङ्क्ते कन्यया सार्धं द्विजश्चान्द्रायण चरेत् ।
उच्छिष्ट स्थापयेद्विप्रो यो मोहाद्भोजनान्तरे ।
दद्याद्वा यदि समोहाद्द्विजश्चान्द्रायण चरेत् ।
तुम्बकोशातक चैव पलण्डु गृञ्जन तथा ।
छत्राक लशुन चैव भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ।
तथा पर्युषित चान्न पक्व परगृहागतम् ।
विपक्व च तथा मास भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ।
उदक्यया शुना वापि चण्डालैर्वा द्विजोत्तम ।
दृष्टमन्न तु भुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायण चरेत् ।

अन्यान्, G_3 M_4 दद्याद् (for अन्न) —(L 2800) T G_3 तथा (for अथ) —(L 2801) T अगुलीभिस्त्रिभि , G_3 °स्यग्रस्थित (for °ग्रे स्थित) M_4 -मन्त्रित (for मन्त्रयेत्). —(L 2802) M_3 पुन (for शुचि) —(L 2803) T तथा (for the second यथा) —(L 2807) G_3 स्थानेषु दिवसे तिष्ठेद् (for the prior half) M_2 स्वैरासन (for वीरा°) —(L, 2808) T_2 व्रते (for भवेत्) $M_{2, 3}$ च (for the first वा) T $G_{1, 3}$ om [अ]पि M_4 मूलक (for मूलिक) —(L 2809) M_4 वाप्यथ (for यदि वा) T G_3 शोण M_{2-4} कार्पासिक Kumbh ed and Madras ed तथा (for तु वा) —(L 2810) T G_1 M_2 वस्त्रार्धे —(L 2811) T प्रयत्नत° —(L 2812) G_3 M_{2-4} तु (for the second च) —(L 2815) G_1 $M_{2, 3}$ च (for [अ]थ) T -स्तेयम् (for -स्तैन्यम्) M_{2-4} वा (for च) —(L 2816) G_1 $M_{2, 4}$ -व्यतिक्रम —(L. 2817) T G_3 तपनीयानि (for पातकी°) M_3 कानिचित् (for यानि च) —(L 2819) $M_{3, 4}$ वा (for च) —(L 2820) T $G_{1, 3}$ भक्त्या (for भुक्त्वा) —(L 2821) T G_3 पतितानां — M_4 om (hapl) lines 2822–2826 G_1 om (hapl.) from the post half of line 2822 up to the prior half of line 2837 G_2 om (hapl) lines 2823–2828 T_1 M_2 read lines 2823–2824, after line 2828 —(L 2823) Madras ed अथ स्वस्त (for आसनस्थ) — After line 2824, M_2 ins

आसन्दीस्थस्तु यो भुङ्क्ते शयनीयगतोऽपि च ।
यो भुङ्क्ते वा सहस्थस्तु द्विजश्चान्द्रायण चरेत् ।

—(L 2825) T_2 तथाग्रे-, $M_{2, 3}$ अथाग्र $M_{2, 3}$ अपि (for तथा). —(L 2826) T_1 M_2 -परिवित्तेस् (for °वेत्तुस्) T_1 परिवेत्तान्नमेव च , M_2 परिवित्तुस्तथैव च (for the post half) —(L 2829) $M_{2, 3}$ सु(M_3 पु)रामांस (for °सव) M_4 घृत (for विषं) —(L 2830) M_2 सोम (for चापि) —(L 2831) G_2 M_4 जन , M_3 जल- (for दिन)- M_2 यो भुंक्ते जलमध्यग° (for the post half) —(L 2832) G_3 भांडेपि, Kumbh ed and Madras ed भांडेषु (for -भाण्डे तु) —(L 2834) M_4 चैव (for सार्धं) G_2 M_3 कन्यया सह यो भुक्ते —(L 2837) M_2 तुम्ब G_3 -कोशातकीं M_3 तुंब कोशातकीं चैव M_2 फल्गु. —(L 2838) T G_3 घृताक , $M_{3, 4}$ चि(M_4 छि)त्राकं (for छत्राक). M_2 जग्ध्वा (for भुक्त्वा) — $M_{2, 4}$ om (hapl.) lines 2839–2840 —(L 2839) $G_{1, 2}$ द्विज (for तथा) —(L 2841) M_2 उदक्या वा (for °क्यया) T $G_{2, 3}$ च

एतत्पुरा विशुद्धर्यमृपिभिश्चरित व्रतम् ।
पावनं सर्वपापाना पुण्य पाण्डव चोदितम् ।
एतेन वसवो रुद्राश्चादित्याश्च दिव गता ।
एतदाद्य पर गुह्य पवित्र पावन स्मृतम् ।
यथोक्तमेतद्य कुर्याद्द्विज पापप्रणाशनम् ।
स दिव याति पूतात्मा निर्मलादित्यसनिभ ।

Colophon

वैशपायन उवाच ।

केशवेनैवमुक्ते तु चान्द्रायणविधिक्रमे ।
अपृच्छत्पुनरन्याश्च धर्मान्धर्मात्मजो नृप ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वभूतपते श्रीमन्सर्वभूतनमस्कृत ।
सर्वभूतहित धर्म सर्वज्ञ कथयस्व मे ।

भगवानुवाच ।

यद्दरिद्रजनस्यापि स्वर्ग्यं सुखकर भवेत् ।
सर्वपापप्रशमन तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
कार्त्तिकाद्यास्तु ये मासा द्वादशैव प्रकीर्तिता ।
तेष्वेकभुक्तनियम सर्वेषामुच्यते मया ।
कार्त्तिके यस्तु वै मासे नन्दाया सयतेन्द्रिय ।
एकभुक्तेन मद्भक्तो मासमेक तु वर्तते ।
जल वा न पिबेन्मासे नान्तर भोजनात्परम् ।
आदित्यरूप मां नित्यमर्चयन्सुसमाहित ।
मतान्ते भोजयेद्विप्रान्दक्षिणा सप्रदाय च ।
क्रोधलोभविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
विधिवत्कपिलादाने यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्य समनुप्राप्य सूर्यलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युत कालात्पुरुषेपूपजायते ।
मार्गशीर्षे तु यो मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
काम क्रोधं च लोभ च परित्यज्य यथाविधि ।
स्नात्वा चादित्यरूप मामर्चयेन्नियतेन्द्रिय ।
जपन्नेव तु गायत्रीं मामिका वाग्यत शुचि ।
मासे परिसमाप्ते तु भोजयित्वा द्विजाञ्छुचीन् ।
तानर्चयति मद्भक्त्या तस्य पुण्यफल शृणु ।
अग्निहोत्रे कृते पुण्यमाहिताग्नेस्तु यन्नवेत् ।
तत्पुण्यफलमासाद्य यानेनाम्बरशोभिना ।
सप्तर्षिलोके चरति यथाकाम यथासुखम् ।

(for वा) M_4 चडालैश्च नृपोत्तम —(L 2842) T दृष्टमन्न च भुजीयाद् (for the post half) — G_3 om. line 2843 —(L 2843) T चरित —(L 2844) $G_{1,2}$ M_3 मूतानां (for पापानां) $M_{2,3}$ चोत्तम (for चोदितम्) —(L 2845) T om the first च —(L 2846) T G_3 पवित्र पापनाशन (for the post half) —(L 2847) T_1 -प्रणाशन —G_3 om line 2848 —(L 2848) T_1 दिव स (by transp) T G_2 विमलादित्यसनिभ —Colophon. —*Sub-parvan* T G_2 M_4 वैष्णवधर्म, G_3 M_2 धर्मशास्त्र, M_3 विष्णुधर्म —*Adhy name* $G_{1,2}$ M_{2-4} चाद्रायणविधि —*Adhy no* T_1 100, T_2 M_4 109, $G_{1,2}$ 99, G_3 110, M_2 16, M_3 98 —(L. 2849) T_2 -[ए]वमुक्तस्तु, M_2 [ए]नदाख्याते —(L 2850) $M_{3,4}$ अप्यन्यान् (for अन्यांश्च) —(L 2851) T_2 -नमस्तु ते, M_2 °स्कृत —(L 2852) M_2 सर्वे त्व, M_4 धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ) $G_{1,2}$ न (for मे) —(L 2853) T_2 G_3 M_{2-4} स्वर्गं M_2 सुखतर (for °कर) —(L 2855) MSS कार्तिकाद्यास् $M_{2,3}$ [ए]ते (for [ए]व) —(L 2856) $G_{1,2}$ M_4 [ए]व (for [ए]क-) T_2 -भक्त, G_2 M_2 मुक्ति- (for मुक्त-) —(L 2857) MSS कार्तिके T मासे वै (by transp) M_2 सयतो नर (for °तेन्द्रिय) —(L 2859) T_2 मास (for मासे) T_1 G_1 जलपान पिबेन्मासम् (for the prior half) T_1 G_1 अतरा (for नान्तर) —(L 2860) T_1 G_1 -पुत्र (for -रूप) $M_{2,3}$ मा (for मां) M_2 वापि (for नित्यम्) G_3 अर्चयेत् (for °यन्) M_2 नित्यमर्चन्समाहित —(L 2861) M_2 मासांते (for मतान्ते) M_2 दक्षिणा T_1 च (for सं-) T_2 $G_{1,3}$ $M_{3,4}$ ददेत्पुन (for सप्रदाय च) —(L 2864) $M_{2,3}$ प्राप्त (for प्राप्य) T मम (for सूर्य) —(L 2865) M_4 कुरुष्वेपु (sic) (for पुरुषेपु) T दिशा वर्षेषु जायते. —After line 2865, T M_3 ins

तत्र स्थित्वा चिर कालमस्मिन्विप्रो भविष्यति ।

M_3 cont. M_2 ins after line 2865

तत्र प्रकाम क्रीडित्वा मानुषेषूपजायते ।
राजराजार्चितो विप्र कोटीधनपतिर्भवेत् ।

—(L 2866) G_1 मार्गशीर्षे T G_3 य क्षिपेत् (for वर्तते) —(L 2867) T_1 G_1 काम (sic) (for काम) —(L 2868) M_2 सयतेंद्रिय —(L 2869) M_4 च (for तु) T_1 मामेकां (sic), T_2 ममैकां, M_3 मामकीं —(L 2870) $G_{1,2}$ शुचि (for शुचीन्) —(L 2871) T $G_{1,3}$ अर्चयति —(L 2872) T हुते, M_2 तु ते (for कृते) G_3 पुण्ये G_3 M_4 च (for तु) —(L 2873) M_4 पुण्य —(L 2874) $G_{1,2}$ स ह सप्तर्षिलोकेषु (for the prior half) G_3 $M_{3,4}$ यथा काल (for °काम) —(L 2876) M_4 प्रकाश (for

ततश्चापि च्युत कालाद्धरिवर्षेपु जायते ।
तत्र प्रकाम क्रीडित्वा राजा पश्चाद्भविष्यति ।
पौषमास क्षपेदेवमेकभुक्तेन यो नर ।
अर्चयन्नेव मा नित्य मद्गतेनान्तरात्मना ।
अहिंसासत्यसहित. क्रोधहर्षविवर्जित ।
एव युक्तस्य राजेन्द्र शृणु यत्फलमुत्तमम् ।
विप्रातिथ्यसहस्रेषु यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्य समनुप्राप्य शक्रलोके महीयते ।
अवकीर्णस्तत कालादिलावर्षेपु जायते ।
तत्र स्थित्वा चिर कालमस्मिन्विप्रो भविष्यति ।
माघमास तथा यस्तु वर्तते चैकभुक्तत: ।
मदर्चनपरो भूत्वा दम्भक्रोधविवर्जित ।
मामिकामपि गायित्रीं सध्यायां तु जपेद्बुध ।
दत्त्वा तु दक्षिणामन्ते भोजयित्वा द्विजानपि ।
नमस्करोति तान्भक्त्या मद्गतेनान्तरात्मना ।
त्रिकाल ज्ञानयुक्तस्य तस्य पुण्यफल शृणु ।
नीलकण्ठप्रयुक्तेन यानेनाम्बरशोभिना ।
पितृलोक व्रजेच्छ्रीमान्सेव्यमानोऽप्सरोगणै ।
तत्र प्रकाम क्रीडित्वा भद्राश्वेपूपजायते ।
ततश्च्युतश्चतुर्वेदी विप्रो भवति भूतले ।
य क्षपेत्फाल्गुन मासमेकभुक्तो जितेन्द्रिय ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येतन्मन्त्र जपेत्सदा ।
पायस भोजयेद्विप्रान्व्रतान्ते सयतेन्द्रिय ।
मदर्चनपरोऽक्रोधस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
विमान सारसैर्युक्तमारूढ कामगामि च ।
नक्षत्रलोके रमते नक्षत्रसदृशाकृति ।
ततश्चापि च्युत कालात्केतुमालेषु जायते ।
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा मानुषेषु मुनिर्भवेत् ।
चैत्रमास तु यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते ।
ब्रह्मचारी तु मद्भक्त्या तस्य पुण्यफल शृणु ।
यदग्निहोत्रिण पुण्य यथोक्तं ब्रह्मचारिण ।
तत्पुण्यफलमासाद्य चन्द्रलोके महीयते ।
ततोऽवतीर्णो जायेत वर्षे रमणके पुन ।
भुक्त्वा कामांस्ततस्त्वस्मिन्निह राजा भविष्यति ।
वैशाख यस्तु वै मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
द्विजमग्रासने कृत्वा भुञ्जन्भूमौ च वाग्यत ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यर्चयित्वा दिवाकरम् ।
व्रतान्ते भोजयेद्विप्रांस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
फल यद्विधिवत्प्रोक्तमग्निष्टोमातिरात्रयो ।
तत्पुण्य फलमासाद्य देवलोके महीयते ।
ततो हैमवते वर्षे जायते कालपर्ययात् ।
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा विप्र पश्चाद्भविष्यति ।
ज्येष्ठमासं तु यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते ।
विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जन्यथाविधि ।

°म) —(L 2877) T $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ पौष्यमास T_2 G_1 क्षिपेद् T G_3 यस्तु (for एवम्) T वै (for यो) G_3 (also as above) द्विज (for नर°) —(L 2878) M_4 आदित्य (for मां नित्य) M_2 अर्चन्नेव तु मां नित्य T G_3 मद्भक्तेन (for मद्गतेन) —(L 2879) M_{2-4} -निरत° (for -सहित) T G_3 क्रोधासूयावि(G_3 °दि)वर्जित —(L 2881) M_3 विप्रातिथि- T सहस्रे तु (for °स्रेषु) —(L 2882) M_{2-4} फल (for पुण्य) G_3 M_2 -प्राप्त (for -प्राप्य) — M_4 om. line 2883 —(L 2883) Madras ed अवतीर्णस् (for °कीर्णस्) —(L 2884) G_1 लोके (for विप्रो) —(L 2885) T_1 om च $M_{2.3}$ -भुक्तिन°, M_4 -भक्तन° —(L 2886) T ममार्चन (for मद°) —(L 2887) T_2 तथा मम, G_2 एकाहम्, M_2 मामिकां वा (for मामिकाम्) G_1 सावित्रीं (for गायित्रीं) M_2 पुन, M_4 द्विज° (for बुध) —(L 2889) T G_3 तान्सर्वान्, $M_{2.3}$ मद्भक्त्या —(L 2890) G_2 त्रिकाल- (for °ल) T_2 -सयुक्तस् (for -युक्तस्य) G_1 त्रिकालध्यानयुक्तस्य —(L 2891) G_1 -प्रसक्तेन (for -प्रयु°) —(L 2892) M_4 शीघ्र (for श्रीमान्) G_3 सेवमानो —(L. 2895) T_2 क्षिपेद्, $G_{1.2}$ M_3 चरेद् (for क्षपेत्) $G_{1.2}$ M_4 [s]व्यसशय° (G_1 °यं), $M_{2.3}$ न सशय (for जितेन्द्रिय) —(L 2896) M_4 [इ]त्युक्त्वा (for [इ]त्येतन्) G_2 जपन्सदा, M_2 उदाहरत् (for जपेत्सदा) —(L 2898) G_3 तदर्चन $M_{2.3}$ भूत्वा (for ऽक्रोधस्). —(L 2900) M_2 सुख नक्षत्रलोकेषु (for the prior half). —G_1 om line 2902 —(L. 2903) M_4 -भक्तेन. —After line 2903, the sequence of lines in T is 2910–2912, 2921, 2914–2916, 2909, 2910–2912 (r), 2913, 2906–2908, 2917–2920, 2921 (r) T om. lines 2904–2905 —(L. 2904) G_3 M_3 मद्भक्तस् —(L 2905) M_4 यथोक्त° M_2 ब्रह्मचारिण (for व्रत°) — M_4 om. lines 2907–2908 —(L 2907) T रामणके —(L 2908) T भुक्त्वा भोगांस्ततस्तस्माद् (for the prior half) —M_4 om lines 2909–2914 —(L 2909) $G_{1.2}$ M_3 वैशाखे यस्तु वै मासे (for the prior half) and ह्येक- (for एक-) G_3 -भक्तेन —(L 2910) T (first time) अग्राशि(T_2 °स) न G_2 स (for च) T (first time) नित्यश° (for

नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यर्चयन्मां समाहित ।
दम्भानृतविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
चीर्णे चान्द्रायणे सम्यग्यत्पुण्य समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यफलमासाद्य देवलोके महीयते ।
अथोत्तरकुरुष्वेव जायते निर्गतस्तत ।
ततश्चापि च्युत कालादिह लोके द्विजो भवेत् ।
आषाढमासं यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधो मदर्चनपरायण ।
विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जञ्जितेन्द्रिय ।
कृत्वा त्रिषवणं स्नानमष्टाक्षरविधानत ।
व्रतान्ते भोजयेद्विप्रान्पायसेन युधिष्ठिर ।
गुडोदनेन वा राजस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
कपिलाशतदानस्य यत्पुण्य पाण्डुनन्दन ।
तत्पुण्यफलमासाद्य देवलोके महीयते ।
ततोऽवतीर्ण काले तु शाकद्वीपे प्रजायते ।
ततश्चापि च्युत कालादिह विप्रो भविष्यति ।
श्रावण य क्षपेन्मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा मामर्चयेत्सदा ।
विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जन्यथाविधि ।
पायसेनार्चयेद्विप्राञ्जितक्रोधो जितेन्द्रिय ।
लोभमोहविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
कपिलादानस्य यत्पुण्य विधिदत्तस्य पाण्डव ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्य शक्रलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युत कालात्कुशद्वीपे प्रजायते ।
तत्र प्रकाम क्रीडित्वा विप्रो भवति मानुषे ।
यस्तु भाद्रपद मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
ब्रह्मचारी जितक्रोध सत्यसधो जितेन्द्रिय ।
विप्रमग्रासने कृत्वा पाकभेदविवर्जित ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वास्य चरणौ स्पृशेत् ।
तिलान्वापि घृत वापि व्रतान्ते दक्षिणा ददत् ।
मद्भक्तस्य नरश्रेष्ठ तस्य पुण्यफल शृणु ।
यत्फल विधिवत्प्रोक्त राजसूयाश्वमेधयो ।
तत्पुण्यफलमासाद्य शक्रलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युत कालाज्जायते धनदालये ।
तत्र प्रकाम क्रीडित्वा राजा भवति मानुषे ।
यश्चाप्याश्वयुज मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
मद्गायत्रीं जपेद्भक्त्या मद्गतेनान्तरात्मना ।
द्विसध्य वा त्रिसध्य वा शतमष्टोत्तर तु वा ।
विप्रमग्रासने कृत्वा सयतेन्द्रियमानसः ।
व्रतान्ते भोजयेद्विप्रांस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
अश्वमेधस्य यत्पुण्य विधिवत्पाण्डुनन्दन ।
तत्पुण्यफलमासाद्य मम लोके महीयते ।
ततश्चापि च्युत कालात्क्रौञ्चद्वीपे प्रजायते ।
तत्र भुक्त्वा महाभोगानत्र विप्रवरो भवेत् ।

Colophon

वाग्यत) —(L 2914) T2 M2 3 पुण्य- (for पुण्य) —(L 2916) G3 M2 3 मोदित्वा (for क्रीडित्वा) —(L 2917) T ज्येष्ठमासे G1, 2 विप्रो ह्येक- (for राजन्नेक-) M4 -भक्तेन —(L 2918) M3 जितेंद्रिय (for यथाविधि) —(L 2919) G1 M3 [इ]त्युच्चरन् (for [इ]त्यर्चयन्) M4 यथाविधि (for समाहित) —(L 2920) M4 कामक्रोध (for दम्भानृत-) T -विमुक्तस्तु (for -विनिर्मुक्तस्) —(L 2921) M4 चीर्णे- (for चीर्णे) —(L 2922) G1 तत्पुण्य T तपोलोके, G1 शक्र° (for देव°) —(L 2923) G1, 2 -कुरौ वर्षे (for कुरुष्वेव) —(L 2925) Madras ed भक्तेन —(L 2927) M2 भुजन्भूमौ (by transp) M4 द्विजोत्तम (for जितेन्द्रिय) —(L 2928) Madras ed त्रिषवण G1 -विधारित (for °नत) —(L 2930) G1 2 M2–4 गुळोदनेन (for गुडोदनेन) G1, 2 M3 राजेंद्र (for वा राजस्) —(L 2931) G3 M3 -दश- (for -शत) M3 -दत्तस्य (for -दानस्य) —(L 2932) M4 मम (for देव-) —(L 2933) Madras ed कालेन (for काले तु) T स (for प्र-) —(L 2935) G1 क्षिपेन् M4 भक्तेन T G3 M3 मधु(T °य)-त°, G2 पांडव, M2 3 (*sup lin* as above) भक्तिमान् (for वर्तते) —(L 2936) T G2 अर्चयन् —(L 2938) G3 M2 4 [अ]र्चयन् (for °येद्) M3 विप्रो —(L 2940) Hypermetric T M1 कपिलादस्य, G3 °दशस्य; M2 °शतस्य (for °दानस्य) M3 कपिलादानपुण्य यद् (for the prior half) —(L 2941) M2 3 -प्राप्त —T2 om line 2942 —(L 2942) M1 महीयते (for प्रजा°) —(L 2943) G3 मानुष —(L 2944) Madras ed -भक्तेन —(L 2947) M2 तु (for [अ]स्य) —(L 2948) T1 G1 2 om. the first वा M2 तिलान्वाथ, M3 °न्यपि (sic) (for °न्वापि) Madras ed घृतान् T ददेत्, G3 ददन्, M2 दिशेत् (for ददत्) —(L 2954) T1 -युजि, M2 -युजेन् (sic) (for -युज) Madras ed -भक्तेन —(L 2955) T1 महत्पुण्य, T2 जपन्नित्य (for जपेद्भक्त्या) —After line 2956, T ins

नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यसकृन्मां प्रणम्य च ।

—(L 2957) T2 विनिर्जितेंद्रियमानस —(L 2959) M3 अश्वमेधे च (for °धस्य) —T G3 om line 2961

युधिष्ठिर उवाच ।

एव संवत्सरं पूर्णमेकभुक्तेन य क्षिपेत् ।
तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्ममाचक्ष्व केशव ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव सत्यं मे वचनं पुण्यमुत्तमम् ।
यदकृत्वाथ वा कृत्वा नर पापै प्रमुच्यते ।
एकभुक्तेन वर्तेत नर संवत्सरं तु य ।
ब्रह्मचारी क्षध शायी जितक्रोधो जितेन्द्रिय ।
शुचि स्नानरतो व्यग्र सत्यवागनसूयक ।
अर्चयन्नेव मा नित्य मद्गतेनान्तरात्मना ।
संध्ययोस्तु जपेन्नित्य मद्गायत्रीं समाहित ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यसकृन्मां प्रणम्य च ।
विप्रमग्रासने कृत्वा यावकं भैक्षमेव च ।
भुक्त्वा तु वाग्यतो भूमावाचान्तस्तु द्विजन्मन ।
नमोऽस्तु वासुदेवायेत्युक्त्वा तु चरणौ स्पृशेत् ।
मासे मासे समासे तु भोजयित्वा द्विजाञ्शुचीन् ।
संवत्सरे तत पूर्णे दद्यात्तु व्रतदक्षिणाम् ।
नवनीतमयीं गां वा तिलधेनुमयापि वा ।
विप्रहस्तच्युतैस्तोयै सहिरण्यै समुक्षित ।
तस्य पुण्यफलं राजन्कथ्यमानं मया शृणु ।
दशजन्मकृतं पाप ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
तद्विनश्यति तस्याशु नात्र कार्या विचारणा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषामुपवासाना यच्छ्रेय सुमहत्फलम् ।
यच्च नि श्रेयस लोके तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथापूर्वं यथा गीत तु नारदे ।
तथा ते कथयिष्यामि मद्भक्ताय युधिष्ठिर ।
यस्तु भक्त्या शुचिर्भूत्वा पञ्चम्या मे नराधिप ।
उपवासव्रत कुर्यात्त्रिकालं चार्चयस्तु माम् ।
सर्वक्रतुफलं लब्ध्वा मम लोके महीयते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्देवदेवेश पञ्चमी नाम का तव ।
तामह श्रोतुमिच्छामि कथयस्व समाच्युत ।

भगवानुवाच ।

पर्वद्वयं च द्वादश्यां श्रवणं च नराधिप ।
तत्पञ्चमीति विख्याता मत्प्रिया च विशेषत ।
तस्मात्तु ब्राह्मणश्रेष्ठैर्मन्निवेशितबुद्धिभि ।
उपवासस्तु कर्तव्यो मत्प्रियार्थं युधिष्ठिर ।
द्वादश्यामेव वा कुर्यादुपवासमशक्नुवन् ।
तेनाहं परमा प्रीतिं यास्यामि नरपुंगव ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु केशवम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मा सोऽश्वमेधफल लभेत् ।

—(L 2962) G_3 M_4 तत्र (for अत्र) $M_{3.4}$ द्विजवरो, M_8 विप्रवरो. G_2 ततो विप्रो भवेन्नर — Colophon om in T — *Sub-parvan* M_{1-4} वैष्णव(M_8 विष्णु)-धर्म — *Adhy name* $G_{1.2}$ M_8 एकभुक्तिविधि, M_2 एकभुक्तिविधान — *Adhy no* $G_{1.2}$ 100, G_3 111, M_2 17, M_8 99, M_4 110 —(L 2963) T पुण्यम् (for पूर्णम्) $M_{3.4}$ -भक्तेन. T_2 सक्षिपेत्, G_3 $M_{2.3}$ य क्षपेत्, M_4 वर्तते (for य क्षिपेत्) —(L. 2964) T विद्वांस् (for यद्वै) —(L 2965) M_4 सत्त्वं (for सत्यं) —(L. 2966) T G_2 कृत्वा वा (by transp) G_3 य कृत्वा तु व्रत चैतन्, M_2 तच्छ्रुत्वाथ कृतो वापि (for the prior half) G_3 वि- (for प्र-) —(L 2970) M_2 अचयेन तु (for °यन्नेव) T_1 मा नित्य, M_4 मादित्य (for मा नित्य) —(L 2971) $G_{1.2}$ M_4 जपन् —(L 2973) G_3 अग्रासन and भक्ष्यम्. —(L. 2974) $G_{1.2}$ M_4 भूत्वा (for भूमाव्) —(L 2975) M_2 देवदेवाय (for वासु°) —(L 2977) M_2 कृतदक्षिणा°, M_4 घृतदक्षिणां (for व्रत°) —(L 2978) M_4 धेनु (for गां वा) —(L 2979) M_2 स हि पुण्ये° (for सहिरण्यै) —(L 2980) M_2 वक्ष्यमाण (for कथ्यमान) — After line 2980, T G_2 and Madras ed ins an addl colophon. — *Sub-parvan* T G_2 वैष्णवधर्म — *Adhy no* T_1 G_2 100, T_2 110 —(L 2984) G_3 $M_{2.3}$ अर्हसि —(L 2985) T_2 $M_{3.4}$ मया (for यथा-) M_4 सर्वं (for -पूर्वं) G_2 मोदते (for नारदे) Kumbh. ed. मयाभीष्ट तु मोदते (for the post. half) —(L 2986) G_3 यथा (for तथा) M_2 मद्भक्तस्य (for °क्ताय) —(L 2987) G_3 $M_{2.3}$ (*inf lin*) यो (for मे) —(L 2988) M_4 उपवास G_1 कार्य (for कुर्यात्) G_1 यो (for च) G_3 तु स°, M_4 बुध° (for तु माम्) —(L. 2991) $G_{1.2}$ M_8 अनघ (for अच्युत) —(L 2992) $G_{1.2}$ M_8 पर्वद्वये G_3 M_{2-4} द्वादश्यो —(L 2993) Madras ed. मत्पंचमी —(L 2994) M_2 तस्माद्भागवतैर्भक्तैर् (for the prior half) —(L. 2995) $G_{1.2}$ विशेषत° (for युधिष्ठिर) —(L 2998) G_3 अहोरात्र च (for °रात्रेण) $G_{1.2}$ M_4 मार्गशीर्षेण, G_3 °र्षे च (for °र्षे तु) —(L 2999) T धीमान् (for यो मां) —(L 3000)

द्वादश्यां पुष्यमासे तु नाम्ना नारायणं तु माम्।
उपोष्य पूजयेद्यो मां वाजपेयफलं लभेत्।
द्वादश्यां माघमासे तु मामुपोष्य तु माधवम्।
पूजयेच्च समाप्नोति राजसूयफलं लभेत्।
द्वादश्यां फाल्गुने मासि गोविन्दाख्यमुपोष्य माम्।
अर्चयेच्च समाप्नोति ह्यतिरात्रफलं नृप।
द्वादश्यां मासि चैत्रे तु मां विष्णुं समुपोष्य य।
पूजयंस्तदवाप्नोति पौण्डरीकस्य यत्फलम्।
द्वादश्यां मासि वैशाखे मधुसूदनसंज्ञितम्।
उपोष्य पूजयेद्यो मां सोऽग्निष्टोमस्य पाण्डव।
द्वादश्यां ज्येष्ठमासे तु मामुपोष्य त्रिविक्रमम्।
अर्चयेच्च समाप्नोति गवां मेधफलं नृप।
आषाढे वामनाख्यं मां द्वादश्यां समुपोष्य च।
नरमेधस्य स फलं प्राप्नोति भरतर्षभ।
द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधराख्यमुपोष्य माम्।
पूजयेच्च समाप्नोति पञ्चयज्ञफलं नृप।
मासे भाद्रपदे यो मां हृषीकेशाख्यमर्चयेत्।
उपोष्य स समाप्नोति सौत्रामणिफलं नृप।
द्वादश्यामाश्वयुङ्मासे पद्मनाभमुपोष्य माम्।
अर्चयेच्च समाप्नोति गोसहस्रफलं नृप।
द्वादश्यां कार्त्तिके मासि मां दामोदरसंज्ञितम्।
उपोष्य पूजयेद्यस्तु सर्वक्रतुफलं लभेत्।
केवलेनोपवासेन द्वादश्यां पाण्डुनन्दन।
यत्फलं पूर्वमुद्दिष्टं तस्यार्धं लभते फलम्।
श्रवणेऽप्येवमेव मां योऽर्चयेद्भक्तिमान्नर।
मम सालोक्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा।
मासे मासे समभ्यर्च्य क्रमशो मामतन्द्रितः।
पूर्णे संवत्सरे कुर्यात्पुन संवत्सरार्चनम्।
एवं द्वादशवर्षं यो मद्भक्तो मत्परायण।
अविघ्नमर्चयानस्तु मम सालोक्यमाप्नुयात्।
अर्चयेत्प्रीतिमान्यो मां द्वादश्यां वेदसंहिताम्।
स पूर्वोक्तफलं राजँल्लभते नात्र संशय।
गन्धं पुष्पं फलं तोयं पत्रं वा फलमेव वा।
द्वादश्यां मम यो दद्यात्ततो नान्योऽस्ति मत्प्रिय।
एतेन विधिना सर्वे देवा शक्रपुरोगमा।
मद्भक्ता नरशार्दूल स्वर्गभोगांस्तु भुञ्जते।

वैशंपायन उवाच।

एवं वदति देवेशे केशवे पाण्डुनन्दन।
कृताञ्जलि स्तोत्रमिदं भक्त्या धर्मात्मजोऽब्रवीत्।

युधिष्ठिर उवाच।

सर्वलोकेश देवेश हृषीकेश नमोऽस्तु ते।

M_4 पौषमासस्य (for पुष्यमासे तु) —(L. 3001) T G_2 मद्यो, M_3 यस्तु, M_4 य म (for यो मां) Kumbh. ed वाजिमेध (for वाजपेय) —(L 3003) G_3 स आप्नोति (for समा°) M_4 वाजपेय (for राजसूय-) —(L 3004) T_1 G_1 M_3 मासे —(L 3005) G_3 स आप्नोति (for समा°) —(L 3006) M_3 चैत्रमासे (for मासि चैत्रे), and मां च विष्णुमुपोष्य तु (for the post half) —(L 3007) T M_4 पूजयेत्समवा(M_4 °वा)प्नोति, G_3 Madras ed पूजयन्फ(G_3 °येत्स)लमाप्नोति, M_3 पूजयेच्च स चा° (for the prior half) M_3 पौंडरीकफलं नृप —(L 3008) G_1 -संज्ञिक (for संज्ञितम्) M_3 उपोष्य यो मां वैशाखे द्वादश्यां मधुसूदन —(L 3009) M_3 पूजयेत्फलमाप्नोति (for the prior half) T G_3 अग्निष्टोमफलं लभेत् —(L 3013) T_1 पूजयन्फलमाप्नोति, M_3 पूजयेन्नरमेधस्य (for the prior half) T_1 नरमेधस्य यत्फलं, T_2 G_1 M_4 प्राप्नुयान्नर-(T_2 °नृप)सत्तम, M_3 स फलं प्राप्नुयान्नृप — M_2 om (hapl) lines 3014–3015 —(L 3014) G_3 मासे —(L 3015) M_3 अर्चयेद् (for पूज°) M_4 स चाप्नोति (for समा°) —(L 3016) G_1 M_3 मासि M_3 हृषीकेशमुपोष्य तु (for the post. half) —(L. 3017) M_3 अर्चयेत्फलमाप्नोति सौत्रामणिं नृपोत्तम —(L 3018) T मासि —(L 3019) M_3 स चाप्नोति (for समा°) G_3 नर° (for नृप) —(L 3020) G_3 M_3 मासे G_3 -संज्ञिक (for °तम्) —(L 3023) M_4 नर°, Kumbh. ed नृप (for फलम्) —(L 3024) T_1 श्रावणे T_2 G_3 तु (for ऽपि) —(L 3025) M_3 आयाति (for आप्नोति) —(L 3028) G_1 एवं, G_3 एतद् (for एवं) $M_{3, 8}$ -वर्षाणि (for -वर्षं यो) —(L 3029) M_3 अविघ्नेन (for °घ्नम्) Kumbh. ed सायुज्यम् (for सालोक्यम्) T अश्नुते (for आप्नुयात्) M_3 तत्सालोक्यमवाप्नुयात् —(L 3030) $M_{3, 8}$ अभ्यसे(M_8 °र्चये)त्प्रतिमासं यो (for the prior half) —(L 3031) T_1 प्राप्य मद्गते (for राजँल्लभते) —(L 3032) $M_{3, 8}$ तथा (for the first फलं) T_2 अर्चयेत् (for पत्रं वा) G_3 जलम्, Madras ed मूलम् (for the second फलम्) —(L 3033) G_1 M_8 तत्समो न, M_3 ततोन्यो वा (for ततो नान्यो) M_4 पुण्यकृत् (for मत्प्रिय) —(L 3035) $G_{1, 2}$ M_3 -लोकांस् (for -भोगांस्) —(L 3037) T G_3 $M_{2, 4}$ कृताञ्जलिपुटस्तोत्रमि(G_3 °स्तत्र इ)द भक्त्याभ्यु(T_2 °क्त्याप्यु-, G_3 °क्त्या ह्यु)वाच ह (G_3 च) —(L 3038) M_3 नम (for ऽस्तु ते) —(L 3039) $G_{1, 2}$ नित्य

महस्त्रशिरसे तुभ्य सहस्राक्ष नमो नम ।
त्रयीमय त्रयीनाथ त्रयीस्तुत नमो नम ।
यज्ञात्मन्यज्ञसभूत यज्ञनाथ नमो नम ।
चतुर्मूर्ते चतुर्बाहो चतुर्व्यूह नमो नम ।
लोकात्मँल्लोककृन्नाथ लोकावास नमो नमः ।
सृष्टिसहारकर्त्रे ते नरसिंह नमो नम ।
भक्तप्रिय नमस्तेऽस्तु भक्तवत्सल ते नम ।
ब्रह्मावास नमस्तेऽस्तु ब्रह्मनाथ नमो नमः ।
रुद्ररूप नमस्तेऽस्तु रुद्रकर्मरताय ते ।
पञ्चयज्ञ नमस्तेऽस्तु सर्वयज्ञ नमो नमः ।
कृष्णप्रिय नमस्तेऽस्तु कृष्ण नाथ नमो नम ।
योगावास नमस्तेऽस्तु योगनाथ नमो नम ।
हयवक्र नमस्तेऽस्तु चक्रपाणे नमो नम ।
पञ्चभूत नमस्तेऽस्तु पञ्चायुध नमो नम ।

वैशपायन उवाच ।

भक्तिगद्गदया वाचा स्तुवत्येव युधिष्ठिरे ।
गृहीत्वा केशवो हस्ते प्रीतात्मा स न्यवारयत् ।
निवार्य च पुनर्वाचा भक्तिनम्र युधिष्ठिरम् ।
वक्तुमेव नरश्रेष्ठ धर्मपुत्र प्रचक्रमे ।

भगवानुवाच ।

अन्यवत्किमिद राजन्मा स्तौषि नरपुगव ।
तिष्ठ पृच्छ यथापूर्व धर्मानेव युधिष्ठिर ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवस्त्वत्प्रसादात्तु स्मृत्वा स्मृत्वा पुन पुन ।
न शान्तिरस्ति देवेश नृत्यतीव च मे मन ।
इद च मम सप्रश्न वक्तुमर्हसि माधव ।
कृष्णपक्षेषु द्वादश्या पूजनीय कथ भवान् ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथातत्त्वं तत्सर्व कथयामि ते ।
फल तु कृष्णद्वादश्यामर्चनाया फल मम ।
एकादश्यामुपोष्याथ द्वादश्यामर्चयेत्तु माम् ।
विप्रानपि यथालाभ भोजयेद्भक्तिमान्नर ।
स गच्छेद्दक्षिणामूर्तिं मां वा नात्र विचारणा ।
चन्द्रसालोक्यमथ वा ग्रहनक्षत्रपूजित ।

Colophon

वैशपायन उवाच ।

केशवेनैवमाख्याते धर्मपुत्र पुन प्रभुम् ।

(for तुभ्य) M4 [s]स्तु ते (for नम) — T om line 3040 M4 om (hapl) lines 3040–3041 — (L 3041) M3 [s]स्तु ते (for नम) — (L. 3042) M4 [s]स्तु ते (for नम) — (L 3043) T G3 M3 लोकनाथेश, M4 सर्वलोकेश (for लोककृन्नाथ) T लोकाधार, G2 लोकज्येष्ठ, M2 3 (inf lin) लोकनाथ (for लोकावास) G1 2 [s]स्तु ते (for नम) — (L 3044) T1 G2 3 -हर्त्रे (for -कर्त्रे) M3 3 नारसिंह — T1 om (hapl) lines 3045–3052 M4 om (hapl) line 3045 T2 reads lines 3045–3046 after line 3048, G3 reads them after line 3050 M2 om from the post half of line 3045 up to the prior half of line 3048 — (L 3046) M3 ब्रह्मवास, M4 ब्रह्मरूप (for ब्रह्मावास) — (L 3047) M3 रौद्र- (for रुद्र-) G3 M4 रुद्ररूपधराय ते — After line 3048, Madras ed ins

सृष्टिसंहारकर्त्रे ते रुद्रप्रिय नमोऽस्तु ते ।

— T2 om (hapl) lines 3049–3050 G3 om. (hapl) line 3049 — (L 3049) M2 transp the prior half and the post half G1 M3 om (hapl.) the post half and the prior half of line 3050 — (L 3050) G2 योगप्रिय (for योगावास) M4 योगावास, Kumbh ed and Madras ed योगिनाथ (for योग°). — (L 3051) G1 2 [s]स्तु ते (for नम) — (L. 3054) M4 दक्षिणे (for केशवो) T1 स, T2 स, M2 3 तु (for त) — (L 3055) T1 म (for च) T G1 2 चाह (for वाचा) — (L 3056) G3 M4 एव (for एव) G2 3 M3 4 नरश्रेष्ठ — (L 3057) M4 मा M3 स्तौषि मां (by transp) — (L 3058) G1 2 धर्मपुत्र (for धर्मानेव) — (L 3059) T प्रभाव, G3 M2–4 प्रसाद (for °दात्) — (L 3060) G1 2 M3 मे देव (for देवेश) — (L 3061) M4 इम (for इद) M3 इद च सम्यक्प्रश्न त्व (for the prior half) T G3 केशव, M2 मानद (for माधव) — (L 3062) T G3 पक्षे च, M2–4 -पक्षे तु (for -पक्षेषु) M2 3 अर्चनीय (for पूज°) — (L 3063) G2 यथा तत्र, M2–4 यथा तथ्य Madras ed पूर्व (for सर्व) M3 [अ]ह (for ते) — (L 3064) G1. 2 परम, M3 वर तु (for फल तु) T M4 अर्चनाधत्, G3 °नाया (for °नायां). M2 अह (for फल) — (L 3066) T यथायोग (for °लाभ) — (L 3067) M2 3 मम (for मां वा) — (L. 3068) T -सायुज्यम् (for -सालोक्यम्) M4 नक्षत्रग्रहपूजित — Colophon. — *Sub parvan* T M2 4 वै(T2 श्रीवै)- ष्णवधर्म — *Adhy name* G1 2 M2 3 उपवासविधि — *Adhy no* T1 102, T2 M4 111, G1. 2 101,

पप्रच्छ दानकालस्य विशेष च विधिं नृप ।

युधिष्ठिर उवाच ।

देव किं फलमाख्यात दानस्य विपुवेपु च ।
सूर्येन्दूपप्लवे चैव दत्ते दाने च यत्फलम् ।

भगवानुवाच ।

शृणुष्व राजन्विपुवे सोमार्कग्रहणेपु च ।
व्यतीपातेऽयने चैव दान स्यादक्षय नृप ।
राजन्नयनयोर्मध्ये विपुव सप्रचक्षते ।
समरात्र दिने तत्र सध्याया विपुवे नृप ।
ब्रह्माह शकरश्चापि निष्टाम सहिता सकृत् ।
क्रियाकरणकार्याणामेकीभाव वकारणात् ।
अस्माकमेकीभूताना निष्फल तत्पर पदम् ।
तन्मुहूर्तं पर पुण्य राजन्विपुवसज्ञितम् ।
तदेवाक्षर ब्रह्म पर ब्रह्मेति कीर्तितम् ।
तस्मिन्मुहूर्ते सर्वेऽपि चिन्तयन्त पर पदम् ।
देवाश्च पितरो रुद्रा वसवश्चाश्विनौ तथा ।
साध्या विश्वे च गन्धर्वा सिद्धा ब्रह्मर्पयस्तथा ।
सूर्यादयो ग्रहाश्चैव सागरा सरितस्तथा ।
मरुतोऽप्सरसो नागा यक्षराक्षसगुह्यका ।
एते चान्ये च राजेन्द्र विपुवे सयतेन्द्रिया ।
सोपवासा प्रयत्नेन भवन्ति ध्यानतत्परा ।
अन्नं गावस्तिलान्भूमिं कन्यादान तथैव च ।
गृहमाच्छादन धान्य वाहन शयन तथा ।
यच्चान्यच्च मया प्रोक्त तत्प्रयच्छ युधिष्ठिर ।
दीयते विपुवेष्वेव श्रोत्रियेभ्यो विशेषत ।
तस्य दानस्य कौन्तेय क्षयो नैवोपपद्यते ।
वर्धतेऽहरह पुण्य तद्दान कोटिसमितम् ।
विपुवे स्नपन यस्तु मम कुर्याद्धरस्य वा ।
अर्चन च यथान्याय तस्य पुण्यफल शृणु ।
दशजन्मकृत पाप तस्य सद्यो विनश्यति ।
दशानामश्वमेधानामिष्टाना लभते फलम् ।
विमान दिव्यमारूढ कामरूपी यथासुखम् ।
स याति मामक लोक रुद्रलोकमथापि वा ।
तत्रस्थैर्देवगन्धर्वैर्गीयमानो यथासुखम् ।
दिव्यवर्पसहस्राणि कोटिमेक तु मोदते ।
ततश्चापि च्युत कालादिह लोके द्विजोत्तम ।
चतुर्णामपि वेदाना पारगो ब्रह्मविद्भवेत् ।
चन्द्रसूर्यग्रहे वापि मम वा शकरस्य वा
गायत्रीं मामिका वापि जपेच्च शकरस्य वा ।
शङ्खतूर्यनिनादैश्च कांस्यघण्टास्वनैरपि ।
कारयेत्तु ध्वनिं भक्त्या तस्य पुण्यफल शृणु ।

G_3 112, M_2 18, M_3 100 —(L 3069) G_3 केशवे च (for °वेन) M_2 समाख्यातो, M_3 [ए]वमाख्यातो G_1 M_2 पुन पुन, G_3 तु त प्रभु, M_3 पुन प्रभु, M_4 प्रतापवान् (for पुन प्रभुम्) —(L. 3070) $M_{2\cdot3}$ अपृच्छद् (for पप्रच्छ) —(L 3071) $G_{1\cdot2}$ विपुवेष्वनरेश्वर (for the post half) —(L 3072) M_3 om. (hapl.) from the post half up to the prior half of line 3074 $G_{1\cdot3}$ वक्तुमर्हसि य(G_3 त)त्फल (for the post half) —(L 3074) G_1 व्यतीपातदिने चैव, G_3 °पातायने चैव M_2 दत्त (for दान) G फल (for नृप) —(L 3075) T_2 $G_{3\cdot3}$ M_4 मध्य —(L. 3076) $G_{1\cdot2}$ समे रात्रि (G_2 °त्रि-), M_2 समरात्रि, M_4 समे च त्रि (for समरात्र) G_3 दिन M_2 त्रिसध्यां (for सध्यायां) —(L 3077) G_1 विक्रम सहित सकृत् (for the post. half) —(L 3078) M_{2-4} -कारण (for -करण) G_1 -कारणत्व- (hypermetric), M_4 -भूतत्व- (for भावत्व-) —(L 3079) G_1 निष्कृति, Madras ed निष्कल (for निष्फल) G_3 पर पर, M_3 पद पर (by transp) —(L 3080) M_4 त (for तन्) T G_3 दिव्य (for पुण्य) M_4 विपुल (for विपुव) —(L 3082) T G_2 एतान् (for तस्मिन्) $G_{1\cdot3}$ M_2 तु (for ऽपि) G_1 चिंतयति M_2 परस्पर (for पर पदम्) —(L 3083) M_2 शक्रश् (for देवाश्) —(L 3084) $G_{1\cdot2}$ M_3 च विश्वे (by transp), G_3 M_4 विश्वे स —(L. 3085) $G_{1\cdot2}$ M_4 सोमादयो (for सूर्या°) $M_{2\cdot3}$ सोमो ग्रहगणाश्चैव (for the prior half) $G_{1\cdot2}$ सरित सागरास्तथा —(L 3086) $M_{2\cdot3}$ चाप्सरो (for ऽप्सरसो) M_2 यक्षा (for यक्ष) —(L 3087) $G_{2\cdot3}$ विपये (for विपुवे) —(L 3089) M_2 गाव T_2 तथा (for तिलान्) M_2 कन्याम् (for भूमिं) M_2 अन्यदन्यच्च तादृश (for the post half) —(L 3090) $G_{1\cdot2}$ आयतन (for आच्छादन) —(L 3091) T G_3 नोक्त (for प्रोक्त) —(L 3092) $M_{2\cdot4}$ [ए]व (for [ए]व) —(L 3093) $G_{1\cdot2}$ M_3 क्षय —(L 3095) G स्नापन, M_2 स्नपना —(L 3096) $G_{1\cdot2}$ अर्चनां $M_{2\cdot3}$ पचगव्येन विधिवत् (for the prior half) —(L 3099) M_2 आरूढ — G_1 om (hapl.) lines 3100–3101 —(L 3100) M_4 ब्रह्म- (for रुद्र) —(L 3101) M_2 तत्र वै (for तत्रस्थैर्) —(L 3102) T सहस्राणा, M_2 °स्र तु (for °स्राणि) —(L 3103) M_2 द्विजो भवेत् (for द्विजोत्तम) —(L 3104) T G_3 ब्राह्मणो (for ब्रह्मविद्) —(L 3105)

गान्धर्वैर्होमजप्यैश्च शब्दैरुत्कृष्टनादिभि ।
दुर्बलोऽपि भवेद्राहु सोमश्च बलवान्भवेत् ।
सूर्येन्दूपप्लवे चैव श्रोत्रियेभ्य प्रदीयते ।
तत्सहस्रसम भूत्वा दातारमुपतिष्ठति ।
महापातकयुक्तोऽपि यद्यपि स्यान्नरो नृप ।
निर्लेपस्तत्क्षणादेव तेन दानेन जायते ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
याति सोमपुर रम्य सेव्यमानोऽप्सरोगणै ।
यावदृक्षाणि तिष्ठन्ति गगने शशिना सह ।
तावत्काल स राजेन्द्र सोमलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युत कालादिह लोके युधिष्ठिर ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्र कोटीधनपतिर्भवेत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवस्तव गायत्री जुप्यते तु कथ नृभि ।
किं वा तस्या फलं देव ममाचक्ष्व सुरेश्वर ।

भगवानुवाच ।

द्वादश्या विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
अयने श्रवणे चैव व्यतीपाते तथैव च ।
अश्वत्थदर्शने चैव तथा मद्दर्शनेऽपि च ।
जप्त्वा तु मम गायत्रीमथ वाष्टाक्षर नृप ।
आर्जितं दुष्कृतं तस्य नाशयेन्नात्र सशय ।

युधिष्ठिर उवाच ।

अश्वत्थदर्शन चैव किं त्वद्दर्शनसमितम् ।
एतत्कथय देवेश पर कौतूहल हि मे ।

भगवानुवाच ।

अहमश्वत्थरूपेण पालयामि जगत्त्रयम् ।
अश्वत्थो न स्थितो यत्र नाह तत्र प्रतिष्ठित ।
यत्राह सस्थितो राजन्नश्वत्थश्चापि तत्र वै ।
यस्त्वेनमर्चयेद्भक्त्या स मा साक्षात्समर्चति ।
यस्त्वेन प्रहरेत्कोपान्मामेव प्रहरेत्तु स ।
तस्मात्प्रदक्षिण कुर्यान्न छिन्द्यादेनमन्वहम् ।
व्रतस्य पारण तीर्थमार्जव तीर्थमुच्यते ।
देवशुश्रूषण तीर्थं गुरुशुश्रूषण तथा ।
गुरुशुश्रूषणं तीर्थं तीर्थज्ञानस्य धारणम् ।
नराणा पोषण तीर्थं गार्हस्थ्य तीर्थमुच्यते ।
आतिथेय पर तीर्थमतिथिस्तीर्थमुच्यते ।
ब्रह्मचर्य पर तीर्थं त्रेताग्निस्तीर्थमुच्यते ।
मूल धर्मं तु विज्ञाय मनस्तत्रावधार्यताम् ।

$G_{1.2}$ व्योम्नि, M_2 धाम्नि (for मापि) —(L. 3107) Kumbh. ed -स्वनैश्चैव (for निनादैश्च) —(L 3108) M_2 महत् (for शृणु) —(L 3109) T G_2 गधर्वैर् G_3 गधर्वैर्वा मध्यमैश्च (for the prior half) $G_{1.2}$ जप्तैर् (for शब्दैर्) G_1 -नामभि, $M_{2.3}$ -वादिभि (for -नादिभि) —(L 3110) G_3 M_2 हि, M_3 [ऽ]भि- (for ऽपि). —(L 3111) M_2 यद्वै (for चैव) T_2 ग्रहणे विषुवे चैव (for the prior half) —(L 3112) G_1 $M_{2.3}$ -गुण (for -सम) T -तिष्ठते —(L 3113) M_2 -सयुक्तो (for युक्तोऽपि) $G_{1.2}$ नरोत्तम (for नरो नृप) —(L 3114) $G_{1.2}$ निष्पापस् (for निर्ले°) T_2 नादेन (for दानेन) —(L 3118) T महाराज (for स राजेन्द्र) —(L 3119) M_4 नराधिप (for युधिष्ठिर) —(L 3120) T कोटि (for कोटी-) —(L 3121) G_1 $M_{2.3}$ जप्यते (for जुप्यते) $G_{1.2}$ विभो, M_4 मया (for नृभि) —(L 3122) $M_{2.3}$ तन्ममाचक्ष्व केशव (for the post. half) —(L 3123) T G_3 [ऽ]पि वा (for तथा) —(L 3124) M_2 अयने ग्रहणे पुण्ये (for the prior half) T_2 व्यतिपाते —(L 3125) G_2 -दर्शनेनैव, M_2 °नेनापि (for °ने चैव) G_1 M_2 मद्दर्शनेन (for °नेऽपि) —(L 3126) $G_{1.2}$ M_3 जप्त्वा (for जप्त्वा) M_2 [अ]ष्टाक्षरीं —(L 3127) T G_3 अर्जित M_2 यावज्जीव विनाशयेत् (for the post. half) —M_2 om lines 3128–3129 —(L 3128) T_1 G_3 -दर्शने. G_1 किंचिद् (for किं त्वद्) —G_1 om. line 3131 —(L 3133) T_1 मा (for मां) —(L. 3134) M_2 य° (for स°) —(L 3135) T_2 एवन् (for एनम्) —$M_{2.3}$ read lines 3136–3281 after line 3329 —(L 3136) $M_{2.3}$ चरण (for पारण) G_3 पूर्णम् (for तीर्थम्) M_4 om (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3150 Madras ed सर्वतीर्थेषु पांडव (for the post. half) —(L 3137) T_1 देवे, G_3 वेद- (for देव-) $M_{2.3}$ द्विज- (for गुरु) T_1 G_1 त्रेताग्निस्तीर्थमुच्यते (for the post half) —After line 3137, Madras ed ins.

पुत्रस्य पारण तीर्थमार्जव तीर्थमुच्यते ।

—G_1 om line 3138 and the prior half of line 3139. —(L 3138) T द्विज-, G_2 पितृ- (for गुरु) $M_{2.3}$ ज्ञान, Madras ed अर्थे (for तीर्थे) G_3 $M_{2.3}$ पारण (for धारणम्) G_2 मातृशुश्रूषणस्तथा (for the post. half). —(L 3139) $G_{2.3}$ दाराणां (for न°) G_2 तोषण (for पो°) $M_{2.3}$ दारसतोषण तीर्थं —(L 3140) $G_{2.3}$ $M_{2.3}$ आतिथेया $G_{1.2}$ ब्रह्मतीर्थं सनातन (for the post half) —(L 3141) T गुरुशुश्रूषण तथा (for the post. half) —(L 3142) G_3 $M_{2.3}$ मूल ध(M_2 °लध)र्मस्य

गच्छ तीर्थानि कौन्तेय धर्मो धर्मेण वर्धते ।
द्विविधं तीर्थमित्याहुः स्थावरं जङ्गमं तथा ।
स्थावराज्जङ्गमं श्रेष्ठं ततो ज्ञानपरिग्रहः ।
कर्मणापि विशुद्धस्य पुरुषस्येह भारत ।
हृदये सर्वतीर्थानि तीर्थभूतः स उच्यते ।
गुरुतीर्थं परं ज्ञानमतस्तीर्थं न विद्यते ।
ज्ञानतीर्थं परं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सनातनम् ।
क्षमा तु परमं तीर्थं सर्वतीर्थेषु पाण्डव ।
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
मानितोऽमानितो वापि पूजितोऽपूजितोऽपि वा ।
आकृष्टस्तर्जितो वापि क्षमावांस्तीर्थमुच्यते ।
क्षमा दमः क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा तपः ।
क्षमाहिंसा क्षमा धर्मः क्षमा चेन्द्रियनिग्रहः ।
क्षमा दया क्षमा यज्ञः क्षमयैतद्धृतं जगत् ।
क्षमावान्प्राप्नुयात्स्वर्गं क्षमावान्प्राप्नुयाद्यशः ।
क्षमावान्प्राप्नुयान्मोक्षं तस्मात्सा तीर्थमुच्यते ।
आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्थ-
मात्मा तीर्थं सर्वतीर्थप्रधानम् ।
आत्मा तु यज्ञः सततं मन्यते वै
स्वर्गो मोक्षः सर्वमात्मन्यधीनम् ।
आचारनैर्मल्यमुपागतेन
सत्यप्रसन्नक्षमशीतलेन ।
ज्ञानाम्बुना स्नाति च यो हि नित्यं
किं तस्य भूयः सलिलेन कृत्यम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्सर्वपापघ्नं प्रायश्चित्तमदुष्करम् ।
त्वद्भक्तस्य सुरश्रेष्ठ मम त्वं वक्तुमर्हसि ।
भगवानुवाच ।
रहस्यमिदमत्यर्थमश्राव्यं पापकर्मणाम् ।
अधार्मिकाणामश्राव्यं प्रायश्चित्तं ब्रवीमि ते ।
पावनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा मद्गतेनान्तरात्मना ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यभिवादनमाचरेत् ।
प्रदक्षिणं च त्रिः कुर्यात्पुनरष्टाक्षरेण तु ।
तेन तुष्टो नरश्रेष्ठ तत्पापं क्षपयाम्यहम् ।
यत्र कृष्टा वराहस्य मृत्तिका शिरसा वहन् ।
प्राणायामशतं कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ।
दक्षिणावर्तशङ्खाद्वा कपिलाशृङ्गतोऽपि वा ।
प्राक्स्रोतसं नदीं गत्वा ममायतनसंनिधौ ।

विज्ञाय —(L 3145) G_3 -परिग्रहात् —(L 3147) M_2 भूतस्य (for -भूतः स) —(L. 3148) G_3 M_3 गुरुस्, M_2 कुरु (for गुरु) T एतत् (for अतस्) —(L. 3149) T ज्ञानं (for ज्ञान-) T G_2 M_2 तपस् (for परं) —(L 3150) M_2 तत् (for तु) and भारत (for पाण्डव) —(L 3151) T G_2 M_2 परलोकः (for परश्चैव) —(L 3153) M_2 तापितो (for तर्जितो) —(L. 3154) T $G_{1,2}$ क्षमा यशः, M_3 क्षमाशयः (for क्षमा दमः) T $G_{1,3}$ M_4 मत्स, M_3 यज्ञ (for यज्ञः) $G_{1,2}$ M_3 दमः (for तपः) —(L 3155) M_2 -विग्रहः (for -निग्रहः) —(L 3156) M_2 शील (for दया) M_3 यश $G_{1,2}$ M_3 [ए]व (for [ए]तद्) —After line 3156, $G_{1,2}$ M_3 ins

क्षमावान्ब्राह्मणो देवः क्षमावान्ब्राह्मणो वरः ।

—M_3 om. (hapl.) line 3157 —(L 3158) $G_{1,2}$ साधु स, Madras ed. तीर्थं स (for सा तीर्थम्) G_3 तस्माच्छ्रेष्ठा क्षमोच्यते (for the post half) —(L 3159) T -तीर्था —(L 3160) T ह्यात्मा (for आत्मा) —(L 3161) T आत्मा यज्ञः साम चात्मा त(T_2 य)था वै, G_3 M_4 आत्मा यज्ञः (M_4 °त) सममात्मन्यथा वै, $M_{2,3}$ Madras ed आत्मा यज्ञः सव-मात्मन्यथैव (Madras ed °थो वै) —(L 3162) T आत्मप्रधान, M_4 °न्यधीत —(L 3163) G_2 आचार्य- (for °र-) T G_3 $M_{3,4}$ आचा(G_3 °धा)रवस्रातरक्षालि- (T_1 °क्षाल-, M_2 °गालि)तेन —(L 3164) G_3 -क्षण- (for -क्षम) T_1 सत्यः प्रसन्नः क्षणशीतलेन, T_2 सत्य प्रमादक्षम°, $G_{1,2}$ सत्यः क्षमानिस्र(G_2 °स्त)व° —(L 3165) G_3 पूर्णाम्बुना, M_2 ज्ञान पुरा (for ज्ञानाम्बुना) T $G_{1,2}$ M_3 हि (for च) T यश्च नित्य, $G_{1,3}$ M_3 नित्यमेव (for यो हि नित्य) —(L 3166) G_3 भोगेन धनेन (for भूयः सलिलेन) $G_{1,3}$ तीर्थं (for कृत्यम्) —(L 3167) $M_{2,3}$ सुदुष्कर —(L 3168) M_4 नर (for सुर-). M_{2-4} वक्तुं त्वम् (by transp) —(L 3169) M_2 अत्यतम् (for अत्यर्थम्) G_2 $M_{2,3}$ पापकर्मिणां —(L 3170) M_2 अवैष्णवानाम् (for अधार्मिकाणाम्) —(L 3172) M_2 [इ]त्यभिवाद्य यथाविधि (for the post. half) —(L 3173) Kumbh. ed. and Madras ed य (for त्रिः) —(L 3174) M_4 नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ) $G_{1,2}$ M_3 तेन तुष्टेन (G_2 °ष्टे तु) विप्रेण (for the prior half) T क्षमयामि (for क्षप°) —(L 3175) $G_{1,2}$ पोत्रकृष्टा, $M_{2,3}$ क्षेत्रकृष्टा (M_2 °ष्टां) (for यत्र कृष्टा) —(L 3176) M_3 वि- (for प्र) —(L 3177) M_4 -शङ्ख —(L 3178) M_{2-4} मम सूक्तेन संयत (for the post half) —M_3 reads line 3179 twice —(L 3179) G_3 M_3 (second time) सकृदेव हि (G_3 तु)

सलिलेन तु य स्नायात्सकृदेव रविग्रहे ।
तस्य यत्संचित पाप तत्क्षणादेव नश्यति ।
मस्तकास्थि सुतैस्तोयैः कपिलाया युधिष्ठिर ।
गोमूत्रेणापि य स्नायाद्रोहिण्या मम वा दिने ।
विप्रपादच्युतैर्वापि तोयै पाप प्रणश्यति ।
ममस्येद्यस्तु मद्भक्त्या शिंशुमार प्रजापतिम् ।
चतुर्दशाङ्गसयुक्त तस्य पाप प्रणश्यति ।
ततश्चतुर्दशाङ्गानि शृणु तस्य नराधिप ।
शिरो धर्मो हनुर्ब्रह्मा पुच्छावुत्तरदक्षिणौ ।
हृदय तु भवेद्विष्णुर्हस्तौ स्याता तथाश्विनौ ।
अग्निर्मध्य भवेद्राजँल्लिङ्गं सवत्सर भवेत् ।
मित्रावरुणकौ पादौ पुच्छमूल हुताशन ।
तत पश्चाद्भवेदिन्द्रस्तत पश्चात्प्रजापति ।
अभय च तत पश्चात्स एव ध्रुवसंज्ञित ।
एतान्यङ्गानि सर्वाणि शिंशुमारप्रजापते ।
पिबेत्तु पञ्चगव्य य पौर्णमास्यामुपोष्य तु ।
तस्य नश्यति तत्सर्वं यत्पाप पूर्वसंचितम् ।
तथैव ब्रह्मकूर्चं तु समन्त्र तु पृथक्पृथक् ।
मासि मासि पिबेद्यस्तु तस्य पाप प्रणश्यति ।
पाप च ब्रह्मकूर्चं च शृणु मन्त्र च भारत ।
पालाश पद्मपत्र वा ताम्र वाथ हिरण्मयम् ।
सादयित्वा तु गृह्णीयात्तत्तु पात्रमुदाहृतम् ।
गायत्र्या गृह्य गोमूत्र गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीर दधिक्राव्णेति वै दधि ।
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्य देवस्येति कुशोदकम् ।
आपो हि ष्ठेति सगृह्य यवचूर्णं यथाविधि ।
ब्रह्मणे च यथा हुत्वा समिद्धे च हुताशने ।
आलोड्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु ।
उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेत्तु प्रणवेन तु ।
महतापि स पापेन त्वचेवाहिर्विमुच्यते ।
मद्भ न इति य पाद पठेद्दक्सहितां यथा ।
अन्तर्जले वाथादित्ये तस्य पाप प्रणश्यति ।
मम सूक्त जपेद्यस्तु नित्य मद्गतमानसः ।
न पापेन तु लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा ।

Colophon

(for सलिलेन तु) M_4 सलिलेन (for सकृदेव) M_2 सलिले रविविग्रहे, M_3 (first time) सलिले चावगाहयेत् (for the post. half) —(L 3183) $G_{1\ 2}$ M_3 विप्रपादाच् —(L 3184) $G_{1\ 2}$ शिंशुमार- M_2 ।शिंशुमार प्रजापति —(L 3185) G_1 -सरिक्त (for -सयुक्त) $G_{1\ 2}$ तत्क्षणादेव नश्यति (for the post half) — After line 3185, $M_{2\ 3}$ ins.

युधिष्ठिर ।
चतुर्दश सुरश्रेष्ठ नस्याङ्गानि प्रजापते ।
क्रमेण नामतस्तानि वक्तुमर्हसि मानद ।

भगवान् ।

—(L 3186) G_2 M_3 युधिष्ठिर (for नराधिप) —(L 3187) $M_{2\ 3}$ यमो (for धर्मो) G_1 पृपाव्, G_2 पृष्ठाव् (for पुच्छाव्) —(L 3188) $G_{1\ 2}$ असो, $M_{2\ 3}$ हस्ते (for हस्तौ) —(L 3189) $G_{1\ 2}$ M_4 अग्निर् (for अग्निर्) $M_{2\ 3}$ सवत्सरो G_3 लिंगस्यांत यथा भवेत् (for the post half) —(L 3190) M_2 मित्रावरुणतौ $G_{1\ 2}$ M_3 ऊरुद्वद्व (for पुच्छमूल) —(L 3191) $M_{2\ 3}$ अत्त (for तत॰) T_1 G_3 बृहस्पति॰ (for प्रजापति) —(L 3192) G_3 उभय (for अ॰) T G_2 ध्रुव (for तत) —(L 3194) T पचगव्येन, G_2 ॰गव्य स (for ॰गव्य य) $M_{2\ 4}$ उपोषित॰ —(L 3197) T मासे मासे G_3 क्षिपेद् (for पिबेद्) —(L 3198) M_2 तत्र, Kumbh. ed तत्र (for मन्त्र) M_4 पात्र च ब्रह्मकूर्चस्य मंत्र च शृणु भारत —(L 3199) M_{2-4} पलाश —(L 3200) G_3 सायित्वा (for साद॰) M_4 पूर्वम् (for पात्रम्) —(L 3201) T_1 गायत्रिया (hypermetric) M_4 गृह्यते मूत्र, Kumbh. ed गृह्यते मूत्र (for गृह्य गोमूत्र) —(L 3202) G_2 गो (for च) T_2 -क्रावेति, G_2 -क्राव्णेति, M_3 -क्राविण्णेति (hypermetric) (for -क्राव्णेति) M_2 दधितक्रेति तथा दधि (sic) —(L 3203) T तेज॰ शुक्रमसीत्याज्य, $G_{2\ 3}$ तेजोसि शुक्रमसीत्याज्य (hypermetric), $M_{2\ 3}$ आज्य शुक्रमसीत्येव (for the prior half) $G_{1\ 2}$ त्वेति (hypermetric) (for [इ]ति) —(L 3204) G_1 आपो हि ष्ठेत्यृचा गृह्य M_4 यवपूर्वं M_2 यथाक्रम (for ॰विधि) —(L 3205) T_2 ब्रह्मणेति (for ॰णे च) M_4 तथा॰ M_2 हुत्वा ब्रह्माहुती सर्वा॰ (for the prior half) T समिधैश् $M_{2\ 3}$ समृद्धेऽग्नौ यथाविधि —(L 3206) $G_{1\ 2}$ निर्मथ्य, M_2 उद्धृत्य. —(L 3207) M_2 निर्मथ्य (for उद्धृत्य) —(L 3209) T G_3 पार्थ (for पाद) G_1 पठन्, M_2 जपेद् (for पठेद्) $G_{1\ 2}$ सदा, G_3 इमां, $M_{2\ 3}$ सम, M_4 अथ (for यथा) —(L 3210) G_1 [अ]म्यादित्ये —(L 3211) T पठेद् (for जपेद्) —(L 3212) M_{2-4} न स पापेन लिप्येत — Colophon. — *Sub-parvan* T M_1 श्रीवैष्णवधर्मे,

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशा ब्राह्मणाः पुण्या भावशुद्धाः सुरेश्वर ।
यत्कर्म सफलं नेति कथयस्व ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वं ब्राह्मणानां यथाक्रमम् ।
सफलं निष्फलं चैव तेषां कर्म ब्रवीमि ते ।
त्रिदण्डधारणं मौनं जटाधारणमुण्डनम् ।
वल्कलाजिनसंवासो व्रतचर्याभिषेचनम् ।
अग्निहोत्रं वने वासः स्वाध्यायो दानसत्क्रिया ।
सर्वाण्येतानि वै मिथ्या यदि भावो न निर्मलः ।
अग्निहोत्रं वृथा राजन्वृथा वेदास्तथैव च ।
शीलेन देवास्तुष्यन्ति श्रुतयस्तत्र कारणम् ।
क्षान्तं दान्तं जितक्रोधं जितात्मानं जितेन्द्रियम् ।
तमग्र्यं ब्राह्मणं मन्ये शेषाः शूद्रा इति स्मृताः ।
अग्निहोत्रव्रतपरान्स्वाध्यायनिरताञ्शुचीन् ।
उपवासरतान्दान्तांस्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः ।
न जातिः पूज्यते राजन्गुणाः कल्याणकारणाः ।
चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
मनःशौचं कर्मशौचं कुलशौचं च भारत ।
शरीरशौचं वाक्शौचं शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ।
पञ्चस्वेतेषु शौचेषु हृदि शौचं विशिष्यते ।
हृदयस्य तु शौचेन स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ।
अग्निहोत्रपरिभ्रष्टः प्रसक्तः क्रयविक्रये ।
वर्णसंकरकर्ता च ब्राह्मणो वृषलैः समः ।
यस्य वेदश्रुतिर्नष्टा कर्षकश्चापि यो द्विजः ।
विकर्मसेवी कौन्तेय स वै वृषल उच्यते ।
वृषो हि धर्मो विज्ञेयस्तस्य यः कुरुते लयम् ।
वृषलं तं विदुर्देवा निकृष्टं श्वपचादपि ।
स्तुतिभिर्ब्रह्मपूताभिर्यः शूद्रं स्तौति मानवः ।
न च मां स्तौति पापात्मा स मामाक्रोशयेद्भृशम् ।
श्वदृतौ तु यथा क्षीरं ब्रह्म वै वृषले तथा ।
दुष्टतामेति तत्सर्वं शुना लीढं हविर्यथा ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
यान्युक्तानि मया सम्यग्विद्यास्थानानि भारत ।
उत्पन्नानि पवित्राणि पावनार्थं तथैव च ।
तस्मात्तानि न शूद्रस्य स्प्रष्टव्यानि युधिष्ठिर ।

M2 वैष्णवे धर्मशास्त्रे, M3 विष्णुधर्म — *Adhy name* M2 प्रायश्चित्तविधि — *Adhy no* T1 G1. 2 M3 102, T2 M4 112, G3 113, M2 12 — (L 3213) M4 भावात् (for भाव°) — (L 3214) M4 यत्तत्सफलं नैति (for the prior half) G1. 2 [अ]नघ (for [अ]च्युत) — (L 3215) M3 युधिष्ठिर, M4 विशेषत (for यथाक्रमम्) — (L. 3216) T2 G3 M3 [इ]ति (for [ब्र]व) — G3 om line 3217 — (L. 3217) M3 धारित G1 °मदन (for °मुण्डनम्) — (L 3218) M3 संवासा — (L 3219) M2. 3 स्वाध्यायो G1. 2 दान- (for दानं) M2 °सक्रिया (for °सत्क्रिया) — (L. 3221) M4 यथा (for the second वृथा) G3 देवान् (for वेदाम्) — After line 3221, M2. 3 ins

शीलहीनस्य विप्रस्य शीलं सत्यस्य साधनम् ।

— (L. 3222) M2–4 वेदाम् (for देवाम्) G3 शीलेन देवास्तुष्येरन्सत्यमात्मा पितरस्तथा — (L 3223) M2 जितमान (for जितात्मान) — (L 3224) G3 अहं (for अग्र्य) G3 श्रुति° (for स्मृता°) — (L 3226) T2 G3 °व्रतपरांस्; M4 पराम्नाताम् (for °रतान्दा°) — (L 3227) G1. 2 न जात्या पूजितो राजन्, M2. 3 न जातिपूज्यास्ते राजन् (for the prior half) M2. 3 कल्याणकारका — (L 3228) T1 M4 उत्तम (for ब्राह्मण) — (L 3231) M2. 3 [ए]षु च, M4 [ए]व तु (for [ए]तेषु) G1 धृति- (for हृदि) — (L 3233) T °परिभ्रष्टा T G1. 2 प्रसक्ता, G3 प्रसह्य G क्रयविक्रये (G3 °य) — (L 3234) T °कर्तारो (for °कर्ता च) T ब्राह्मणा वृषलैः समाः — (L 3235) G3 यस्य वेदस्मृतिर्नास्ति (for the prior half) G1 कर्षकश्चापि य द्विजा — (L 3237) M2. 3 धर्मो हि (by transp) — (L 3238) T G3 विजानीयात् (for विदुर्देवा) M2. 3 निकृष्टा G1 श्वपचादिभिः — (L 3239) G3 स्मृतिभिर्; M4 श्रुति° (for स्तुति°) T G3 भूताभिर्, M4 °पूर्वाभि° (for °पूताभिर्) M2. 3 य स्तौति वृषलस्तु मां; M4 शूद्रं स्तौनीति मां नरः (for the post half) — (L. 3240) M4 स (for च) T G3 समाक्रोशयते भृ° (T also भृश), M2 स मामाक्रोशते भृशं, Madras ed. स तु चंडाल एव च (for the post half) — (L 3241) T1 श्वधूतौ, T2 श्वादृत, G1 श्वदृर्तौ, G3 श्वाभूत (for श्वदृतौ) T2 G3 च (for तु) G1 ब्रह्म (for वृषले) T G3 ब्रह्म तस्य विन(G3 प्रण)श्यति — (L 3242) T G3 अदुष्टो न(T2 °ष्टे दु, G3 °ष्टो दु)ष्टतामेति, M2–4 अदु(M4 °दु)ष्ट दुष्टतामेति (for the prior half) G3 तीर्थं (for लीढं) — (L 3243) T षडङ्गचतुर्वेदा, G3 षडङ्ग सर्वेषां, M2 चतुरो वेदा (for वेदाश्चत्वारो) — (L 3244) T G3 पुराणं धर्मशास्त्रं च (for the prior half) — (L 3245) G1 यदि (for यानि) — (L 3246)

सर्वं तच्छूद्रसंस्पृष्टमपवित्रं न संशयः ।
लोके त्रीण्यपवित्राणि पञ्चामेध्यानि भारत ।
श्वा च शूद्रः श्वपाकश्चेत्यपवित्राणि पाण्डव ।
देवलः कुक्कुटो यूप उदक्या वृषलीपतिः ।
पञ्चैते स्युरमेध्याश्च स्प्रष्टव्या न कथंचन ।
स्पृष्ट्वैतानष्ट वै विप्रः सचेलो जलमाविशेत् ।
मद्भक्तान्शूद्रसामान्यानवमन्यन्ति ये नराः ।
नरकेष्वेव तिष्ठन्ति वर्षकोटिं नराधमाः ।
चण्डालमपि मद्भक्तं नावमन्येत बुद्धिमान् ।
अवमत्य पतन्त्येव रौरवे नरके नराः ।
मम भक्तस्य भक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका नृप ।
तस्मान्मद्भक्तभक्ताश्च पूजनीया विशेषतः ।
कीटपक्षिमृगाणां च मयि संन्यस्तचेतसाम् ।
ऊर्ध्वामेव गतिं विद्धि किं पुनर्ज्ञानिनां नृणाम् ।
पत्रं वाप्यथ वा पुष्पं फलं वा जलमेव वा ।
ददाति मम शूद्रोऽपि शिरसा धारयामि तत् ।
विप्रानेवार्चयेद्भक्त्या शूद्रः प्रायेण मत्प्रियः ।
तेषां तेनैव रूपेण पूजां गृह्णामि भारत ।
वेदोक्तेनैव मार्गेण सर्वभूतहृदि स्थितम् ।
मामर्चयन्ति ते विप्रा मत्सायुज्यं व्रजन्ति ते ।
मद्भक्तानां हितार्थैव प्रादुर्भावः कृतो मया ।
प्रादुर्भावाकृतिः काचिदर्चनीया युधिष्ठिर ।
आसामन्यतमां मूर्तिं यो मद्भक्त्या समर्चति ।
तेनैव परितुष्टोऽहं भविष्यामि न संशयः ।
मृदा च मणिरत्नैश्च ताम्रेण रजतेन वा ।
कृत्वा प्रतिकृतिं कुर्यादर्चना काञ्चनेन वा ।
पुण्यं दशगुणं विद्यादेतेषामुत्तरोत्तरम् ।
जयकामोऽर्चयेद्राजा विद्याकामो द्विजोत्तमः ।
वैश्यो वा धनकामस्तु शूद्रः पुण्यफलप्रियः ।
सर्वकामाः स्त्रियो वापि सर्वान्कामानवाप्नुयुः ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशानां तु शूद्राणां नानुगृह्णासि चार्चनम् ।
उद्वेगस्तव कस्मात्तु तन्मे ब्रूहि सुरेश्वर ।
भगवानुवाच ।
अव्रतेनाप्यभक्तेन स्पृष्टा शूद्रेण चार्चनाम् ।

G1 2 M4 भुवनार्थं (for पाव°) T G3 युधिष्ठिर (for तथैव च) —(L 3247) G3 शूद्रान्ये, M2 3 शूद्राद्ये T प्रष्टव्यानि (for स्प्रष्ट°) M2 तथैव च (for युधिष्ठिर) —(L. 3248) G1 सर्वत°, M4 सर्वं च (for सर्वं तत्) M2 3 -चमत्रस्थम् (for -संस्पृष्टम्) —G3 om lines 3249–3250 —(L 3250) T शूद्रश्च (by transp) —(L 3251) G1 2 गायक° (for देवल°) G3 काक यूपश्च (for कुक्कुटो यूप) G1 2 ह्युदक्या —(L 3252) T2 य एते, G1 पचैव (for पञ्चैते) T युधिष्ठिर, G3 कदाचन (for कथंचन) —(L 3253) M2 [ए]तानि च (for °नष्ट) —(L 3254) G3 -सामान्याद्, M4 -चण्डालान् —G3 om (hapl) lines 3255–3257 M2 om. lines 3255–3256 —(L 3255) G2 -कोटीर् (for कोटिं) —(L 3257) T2 अवमन्य, G1 2 °मानात्, M3 °पत्य (for °मत्य) T पतति G2 M3 4 नरके रौरवे (by transp) T नर° —(L. 3258) T G3 M4 मद्भक्त- (for भक्तस्य) G1, 2 मम (for नृप) —(L 3259) G2 भक्तस्य (for मद्भक्त-) M4 मम प्रीतिकरा नृप (for the post. half) —(L 3260) G3 -मानसां (for -चेतसाम्) —(L 3261) M4 ऊर्ध्वम् —(L 3262) G1 2 M4 [अ]प्याप, M2 3 तोयम् (for जलम्) —M4 om. line 3263 —(L 3263) T G3 त (for तत्) —(L 3264) Madras ed शूद्र (for शूद्र°) T G3 प्रायांश्च, G2 प्रायश्च (for प्रायेण) T1 G2 M2 मत्प्रियान् —(L 3265) T G1 3 तस्य (for तेषां) —(L 3267) M2 3 सायुज्यं यांति ते मयि (M3 °म) (for the post half). —(L 3268) T G3 M4 ब्राह्मणानां, M2 भक्तानां तु (for मद्भक्तानां) —(L 3269) T G1 प्रादुर्भावकृति° —(L 3270) G2 अग्र्यतमा (for अन्य°) M2 असामान्यतमां मूर्तिं (for the prior half) M2 मे भक्त्या (for मद्भक्त्या) —(L 3272) T G2 3 M4 मृदश्म- (for मृदा च) —(L 3273) G2 मूर्तीना (for अर्चना) —(L. 3274) M4 कुर्याद् (for विद्याद्) —(L 3275) M2 जयेद् (for ऽर्चयेद्) G3 नित्य फलैः पुष्पैर् (for राजा विद्याकामो) T [ऽ]र्चयेद्द्विज° (for द्विजोत्तम°) —(L 3276) G1 2 सुख (for पुण्य-) Madras ed शूद्र° पुण्य फल लिप्स° (for the post half) —(L 3277) G1 सर्वकाम° T G3 M2 3 सर्वकामप्रियो (T1 G3 °या) वापि (for the prior half) M2 सर्वे- (for सर्वान्) T1 G1 समाप्नुयात् (G1 °युः) (for अवाप्नुयुः) —Colophon —*Sub-parvan* T2 G1 2 M2 वैष्णवधर्मे —*Adhy name* G1. 2 भक्तार्चनविधि° —*Adhy no* T1 104, T2 M4 113, G1 2 M3 103, M2 20, G3 114 —(L. 3278) G3 अमव्रतानां (for कीदृशानां तु) G विप्राणां (for शूद्राणां) T2 नाम (for नानु-) G3 M2 -गृह्णामि (for °सि) G2 [अ]र्चनं —(L. 3279) G3 इत्युक्त ते यत्तु पूर्वं (for the prior half) T G3 M3 सुरोत्तम (for सुरेश्वर) M2 तन्ममाचक्ष्व केशव (for the post. half) — M4 om (hapl.) lines 3280–3289 —(L 3280) G3 स्पृष्टां विधिविवर्जितां, M2 3 स्पृष्टा शूद्रेण

तां वर्जयामि यनेन श्वपाकविहितामिव ।
नन्वह शकरश्चापि गावो विप्रास्तथैव च ।
अश्वत्थो मम रूपाणि मन्यमेतद्युधिष्ठिर ।
एतत्त्रय हि मद्भक्तो नावमन्येत कर्हिचित् ।
अवमानितमेतत्तु दहत्यामप्तम कुलम् ।
अश्वत्थो ब्राह्मणा गावो मन्मयास्तारयन्ति ह ।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन त्रय पूजय पाण्डव ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणेनैव देहेन शूद्रत्व कथमाप्नुयात् ।
ब्रह्म वा नश्यति कथ तत्तु देव त्वमर्हसि ।

भगवानुवाच ।

कूपस्नान तु यो विप्र कुर्याद्द्वादशवार्षिकम् ।
स तेनैव शरीरेण शूद्रत्व यात्यसशयम् ।
यस्तु राजाश्रयेणैव जीवेद्द्वादशवार्षिकम् ।
स शूद्रत्व व्रजेद्विप्रो वेदाना पारगोऽपि सन् ।
पत्तने नगरे वापि यो द्वादशसमा वसेत् ।
स शूद्रत्व व्रजेद्विप्रो नात्र कार्या विचारणा ।
उत्पादयति य पुत्र शूद्रायां कामतो द्विज ।
तस्य कायगत ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
मद्यपी स्त्रीसुर मोहादास्वादयति यो नर ।
तस्य कायगत ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
य सोमलतिका विप्र केवल भक्षयेद्वृथा ।
तस्य कायगत ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
मैथुन कुरुते यस्तु जिह्वाया ब्राह्मणो नृप ।
तस्य कायगत ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
विप्रत्व दुर्लभ प्राप्य दुर्मार्गैरिमादिभि ।
विनाशयन्ति ये तत्तु तान्शोचामि युधिष्ठिर ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मत्प्रियो यो युधिष्ठिर ।
जातिभ्रशकर कर्म न कुर्यादीदृश द्विज ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

देशान्तरगते विप्रे सयुक्ते कालधर्मणा ।
शरीरनाशे सप्राप्ते कथ प्रेतविकल्पना ।

भगवानुवाच ।

श्रूयतामाहिताग्नेस्तु तथा भूतस्य सत्क्रिया ।
पालाशवृन्तै प्रतिमा कर्तव्या कल्पचोदिता ।
त्रीणि षष्टिशतान्याहुरस्थीन्यस्य नराधिप ।
तेषा विकल्पना कार्या यथाशास्त्रविनिश्चयम् ।
अशीत्यर्ध शिरसि च ग्रीवाया दश एव च ।
बाह्वोश्चापि शत दद्यादङ्गुलीषु पुनर्दश ।
उरसि त्रिंशत दद्याज्जठरे चापि विंशतिम् ।

यातना (for the post half) —(L 3281) G रानेन्द्र (for यत्नेन) —M_2 ₃ om line 3282 —(L. 3282) T अह च (for नन्वह) G_2 वेङ्केनानविद्विप्रो गोश्चैव च सुरोहना —(L 3283) Madras ed [ऽ]नर (for मम) G_1 न्त्र हि (for रूपाणि) G_2 ₃ व्रदन् (for मत्यम्) M_2 ₃ गावो विप्रास्तथाश्वत्थ मम रूप युधिष्ठिर —(L 3286) T G_3 M_3 अश्वत्था M_2 ब्राह्मणो G_2 M_2 हि (for ह) —(L 3288) T M_3 ब्राह्मणेनेन देहेन, M_2 °णा स्वेन रूपेण (for the prior half) M_2 आप्नुयु (for °यात्) $G_{1,2}$ कथ शूद्रत्वमाप्नुयात —(L 3289) G_2 ब्रह्महा न्य-स्यति कथ, M_2 नेषां ब्रह्म कथ नदयेद् (for the prior half) G_3 एतद्, M_2 एव (for देव) —(L 3291) M_3 पाडव, M_3 [अ]मशय G_3 शूद्र एव न सशय (for the post half) — After line 3291, M_2 ins

शूद्रग्रामेऽप वार्ध्यक्य कुर्याद्द्वादशवार्षिकम् ।
गृह्योक्तमपि कुर्वाणा शूद्रत्व यान्ति ते द्विजा ।

—(L 3293) T स (for सन्) M_2 प्रेत्य चडालतामपि (for the post half) —(L 3294) T G_3 M_3 पट्टणे (for पत्तने) —(L 3296) G_2 शूद्रायां काममोहित —(L. 3297) M_2 ममम् (for सद्य) — After line 3297, T M_2 ₃ read lines 3300-3301 G_1 om line 3298 —(L 3298) T_1 G_2 मद्यप G_2 M_2 ₄ द्विज (for नर) —(L 3302) G_3 पाडुनन्दन, M_2 कामगो द्विज (for ब्राह्मणो नृप) —(L. 3305) T_2 G_3 विनाशयति T_2 एतद् (for ये तत्) G_3 M_3 तद् (for तान्) — After line 3305, T M_3 ins

शूद्रस्त्रीसङ्गमो यस्तु सदा ब्राह्मणदूषक ।
परहिंसापरो यस्तु त तु शोचामि भारत ।

—(L 3306) M_2 मत्प्रियाय (for °यो यो) — G_3 om line 3307 — Colophon. — *Sub parvan* T $G_{1,2}$ $M_{3,4}$ वैष्णवधर्म, M_2 वैष्णवे धर्मशास्त्रे — *Adhy no* T_1 M_3 105, T_2 M_4 114, $G_{1,2}$ 104, G_3 115, M_2 21 —(L 3308) M_2 ₃ देशांतरगतो विप्र T G_1 सयुते, M_2 ₃ सयुक्त M_3 कालधर्मिण —(L 3309) M_2 ₃ आहिताग्नि सुरश्रेष्ठ (for the prior half) T G_1 ₂ प्रेतत्वकल्पना —(L 3310) G_3 आहिताग्निस्तु —(L 3313) $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ -विनिश्चित (for °श्चयम्) —(L 3314) M_2 ₃ तु शिरसि (for शिरसि च) G_3 शतम् (for दश) —(L 3316) G_1 उरस्सु, M_2 ₃ उरस T G त्रिशत M_2 ₃ विंशति, Madras ed. °ति —(L 3318) M_2 शतपूर्वश्च (for °सूर्वोन्तु) M_2 ₃ तदर्ध

वृषणे द्वादशार्धं तु शिश्ने चाष्टार्धमेव च ।
दद्यात्तु शतमूर्वोस्तु पञ्चार्धं जानुजङ्घयोः ।
दश दद्याच्चरणयोरेषा प्रेतस्य निष्कृतिः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
विशेषतीर्थं सर्वेषामशक्तानामनुग्रहात् ।
भक्तानां तारणार्थं वै वक्तुमर्हसि धर्मत ।
भगवानुवाच ।
प्रवरं सर्वतीर्थानां सत्यं गायन्ति सामगाः ।
सत्यस्य वचनं तीर्थमहिंसा तीर्थमुच्यते ।
तपस्तीर्थं दया तीर्थं शीलं तीर्थं युधिष्ठिर ।
अल्पसंतोषणं तीर्थं नारी तीर्थं पतिव्रता ।
संतुष्टो ब्राह्मणस्तीर्थं ज्ञानं वा तीर्थमुच्यते ।
मद्भक्तः सततं तीर्थं शंकरस्य विशेषतः ।
यतयस्तीर्थमित्येव विद्वांसस्तीर्थमुच्यते ।
शरण्यः पुरुषस्तीर्थमभयदस्तीर्थमुच्यते ।
त्रैलोक्येऽस्मिन्निरुद्विग्नो न बिभेमि कुतश्चन ।
न दिवा यदि वा रात्रावुद्वेगः शूद्रलङ्घनात् ।
न भयं देवदैत्येभ्यो रक्षोभ्यश्चैव मे नृप ।

शूद्रवक्त्राच्च्युतं ब्रह्म भयं तु मम सुव्रत ।
तस्मात्सप्रणवं शूद्रो मन्त्रामपि न कीर्तयेत् ।
प्रणवं हि परं ब्रह्म नित्यं ब्रह्मविदो विदुः ।
द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां भक्तितो मयि ।
तेन गच्छन्ति ते स्वर्गं चिन्तयन्तो हि मां सदा ।
द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ।
द्विजशुश्रूषणादन्यन्नास्ति शूद्रस्य निष्कृतिः ।
रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता ।
शाठ्यं च दीर्घवैरित्वमतिमानमनार्जवम् ।
अनृतं चापवादश्च पैशुन्यमतिलोभता ।
हिंसा स्तेयं मृषावादो वञ्चना रोषलोभता ।
अवुद्धिता च नास्तिक्यं भयमालस्यमेव च ।
अशौचं चाकृतज्ञत्वं दम्भता स्तम्भ एव च ।
निकृतिश्चाप्यविज्ञानं जातके शूद्रमाविशेत् ।
दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ।
द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां तु प्रयुक्तवान् ।
नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः ।
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

(for पञ्चार्धं) — (L 3319) M2 3 एषा प्रेतविकल्पना (for the post. half) — After line 3319, M2 3 ins

एवं विकल्पना कृत्वा कुर्याद्विप्रस्य सत्कृतिम् ।

— (L 3320) G3 अनुग्रह° — (L 3321) G3 भूतानां तारणाथाय (for the prior half) T तत्त्वत (for धर्मत) — (L 3322) G1 2 पावनं, G3 प्रचार (for प्रवरं) M4 सत्यं सत्यवतां वर — (L 3323) G3 वचनात् G1 एव च (for उच्यते) — (L 3324) M2 3 दानतीर्थं (for तपस्तीर्थं) — (L 3325) M2 3 अर्थ (for अल्प-) — (L 3326) M2 3 ब्राह्मण M4 संतुष्टा ब्राह्मणास्तीर्थं T1 G1 3 ज्ञानवान् (for ज्ञानं वा) — (L 3327) T G2 M2 3 मद्भक्ता M2 3 om the post half T तु वा तथा (for विशेषतः) — (L 3328) G1, 2 M1 [ए]व (for [ए]व) M2 3 om (hapl) मित्येव विद्वांस्तीर्थ — (L 3329) G3 शरण्य M2 पुरुष M4 शरण्य पुण्यपुरुषो (for the prior half) G1 2 अभय (for अभयस्) — After line 3329, T and Madras ed ins

विद्याविनीतवस्तीर्थं धर्मवक्ता विशेषतः ।

— While M2 3 read lines 3136–3281 after line 3329 G3 om line 3330 — (L 3331) G3 दिवा वा (for न दिवा) — (L 3332) M4 मम (for देव-)

T G3 राक्षसेभ्यश्च (for रक्षोभ्यश्चैव) M4 भय (for नृप) — G3 om lines 3333–3335 — (L 3333) T2 शूद्रवक्त्रच्युत, M3 °वक्त्राच्च्युत M4 भयद (for भय तु) M2 3 भयं तु सुमहन्मम (for the post. half) — (L 3334) M2 3 मन्त्रामानि — (L 3335) G1, 2 M4 लोके ब्रह्म (G1 नित्यं) (for ब्रह्म नित्यं) — (L 3338) T द्विजशुश्रूषणात् — (L 3339) G1 अन्या, G3 धर्मं (for अन्यन्) G3 प्राप्नुवन्ति च पुष्कलं (for the post half) — G° om line 3340 — (L 3340) T रागद्वेषौ, M2 3 रागद्वेषश् (M3 °ष) G2 चानृशंसता (for च नृ°) — (L 3341) G3 शौर्यं (for शाठ्यं) M4 °वैरत्वम् — (L 3342) T G3 दुर्वृत्त (for अनृतं) G1 om, M2 3 [अ]पवाद च T2 M3 पैशून्यम् T G2 3 अतिलोलता (for °भता) — M2 om lines 3343–3345 — (L 3343) T परीवादो (for मृषा°) T द्वेषलोभता, G3 कोपयुक्तता, M4 रोषलोलता — G3 om from the post half of line 3344 up to the prior half of line 3346. — (L 3345) T1 आशौच T स्तमतापि (for स्तम्भ एव) — (L 3346) M3 निष्कृतेश् (for निकृतिश्) T [अ]व ज्ञान (for [अ]वि°) T M2 3 जनने, G3 विज्ञान (for जातके) T2 आविशत् — (L 3347) Kumbh. ed सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) T1 पितामहा°, G3 तु तामह (for पितामह°) — (L 3349) M2 3 (*sup lin.* as above)

तदह भक्त्युपहृत मूर्ध्ना गृह्णामि शूद्रत ।
अन्त्यजो वापि य कश्चित्सर्वपापसमन्वित ।
यदि मा सतत ध्यायेत्सर्वपापै प्रमुच्यते ।
विद्याविनयसपन्ना ब्राह्मणा वेदपारगा ।
मयि भक्ति न कुर्वन्ति चण्डालसदृशा हि ते ।
वृथा दत्त वृथा जप्त वृथा चेष्ट वृथा हुतम् ।
वृथातिथ्य च तत्तस्य यो न भक्तो मम द्विज ।
यत्कृत च हुत चापि यदिष्ट दत्तमेव च ।
अभक्तिमत्कृतं सर्वं राक्षसा एव भुञ्जते ।
स्थावरे जङ्गमे वापि सर्वभूतेषु पाण्डव ।
समत्वेन यदा कुर्यान्मद्भक्तो मित्रशत्रुषु ।
आनृशस्यमहिंसा च दया सत्यमथार्जवम् ।
अद्रोहश्चैव भूताना मद्भक्ताना व्रत नृप ।
नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्त श्रद्धयान्वित ।
तस्याक्षयो भवेल्लोक श्वपाकस्यापि पाण्डव ।

किं पुनर्ये यजन्ते मा याजका विधिपूर्वकम् ।
मद्भक्ता मद्गतप्राणा कथयन्तश्च मा सदा ।
बहुवर्षसहस्राणि तपस्तप्यति यो नर ।
नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ।
मामेव तस्माद्राजेन्द्र ध्याहि नित्यमतन्द्रित ।
अवाप्स्यसि तत सिद्धिं द्रक्ष्यसे परम पदम् ।
अपार्थक प्रभाषन्ते शूद्रा भागवता इति ।
न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवता स्मृता ।
द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् ।
अच्छिद्र पञ्चकालज्ञ स वै भागवत स्मृत ।
ऋग्वेदेनैव मा होता यजुषाध्वर्युरेव च ।
सामवेदेन चोद्गाता पुण्येनाभिष्टुवन्ति माम् ।
अथर्वशिरसा चैव नित्यमाथर्वणा द्विजा ।
स्तुवन्ति सतत ये मा तेऽपि भागवता स्मृता ।
वेदाधीना सदा यज्ञा यज्ञाधीनास्तु देवता ।

मयि (for द्विज-) G_{3} विप्रशुश्रूषणात्पर (for the post. half) — G_{3} *om* line 3350 — (L 3351) G_{2} प्रीत्युपहृत (for भक्त्यु°) M_{2} गृह्णानि — (L 3352) $G_{1.2}$ अग्रजो, M_{3} चण्डालो (for अन्त्यजो) — (L 3353) $M_{2.3}$ स पापेभ्य (for सर्वपापै) — (L 3354) T_{1} -सपन्न M_{2} विद्याभिजनसंपन्ना (for the prior half) — After line 3354, G_{3} ins

वेदान्तविदुषो नित्य मम भक्ता प्रकीर्तिता ।

— G_{3} om line 3355 — (L 3355) M_{3} कुर्वतश्च M_{2} -सदृशो — (L 3356) $G_{1.2}$ दान (for दत्त) $G_{1.2}$ M_{4} तप्त (for जप्त) M_{4} वृथाहूत वृथा कृत (for the post. half) — (L 3357) T_{2} G_{3} नित्य, M_{3} तीर्थ (for [आ]तिथ्य) T यद् (for तद्) M_{2} सर्व (for तस्य) — $M_{2.3}$ ins after line 3357 T after line 3367 M_{4} after addl insertion after line 3367

वृथा ज्ञान वृथा ध्यान वृथा योगपरिग्रह ।
ब्रह्मचर्य वृथा तस्य मम भक्तो न स द्विज ।
नाहूयन्ते न पूज्यन्ते न ज्ञाप्यन्ते कदाचन ।
तेनाग्नयोऽग्निहोत्रेण यो न भक्तो मम द्विज ।

[(L 1) M_{2} वृथा ध्यान वृथा ज्ञान (for the prior half) — (L 2) T M_{2} यो न भक्तो मम (T °यि) द्विज (for the post half) — (L 3) $M_{2.3}$ न हूयते T M_{2} स्थाप्यते (for ज्ञाप्यन्ते) — (L 4) T मयि (for मम) $M_{2.4}$ तेनाग्निश्चात्र होत्राणि, M_{3} तेनाग्निहोत्रहोमेन (for the prior half)]

— (L 3359) M_{2} अवैष्णवकृत सर्व (for the prior half) — (L 3361) T_{1} M_{3} (*sup lin*) यथा, $M_{2.3.4}$ (*sup lin* as above) दया (for यदा) — (L 3362) $G_{1.2}$ तथार्जव, M_{2} तथार्णव, M_{4} दमार्जव (for अथा°). Madras ed. दम सत्य तथार्जव — (L 3363) M_{2} अद्रोह $G_{1.2}$ मद्रतानां (for मद्भक्तानां) — (L 3364) Madras ed मद्भक्त — (L 3365) $G_{1.3}$ तस्याक्षया भवे ल्लोका (sic), M_{2} तस्य मामक्षयो लोक G M_{3} पार्थिव (for पाण्डव) — (L 3366) G_{1} सादरा, G_{2} सदार, G_{3} M_{4} साधका (M_{4} °क), $M_{2.3}$ साधवो (for याजका) — After line 3367, M_{4} ins

सर्वे ते गतिमुर्ध्वा हि लभन्ते नात्र सशय ।

— (L 3368) M_{2} तपस्तप्यति ये नरा (for the post. half) — (L 3370) M_{3} राजर्षे, M_{4} कौंतेय (for राजेन्द्र) $G_{1.2}$ ध्यायन्, G_{3} M_{4} याहि (for ध्याहि) — (L 3371) $G_{1.2}$ M_{4} च पर, M_{2} च पद (for परम) M_{2} मम (for पदम्) M_{3} द्रक्षस्येव पद महत् (for the post. half) — (L 3373) T_{1} विप्र (for विप्रा) — After line 3ט73, T $M_{2.4}$ ins

सर्ववर्णेषु ते शूद्रा य सभक्ता जनार्दने ।

— (L 3374) T_{1} $G_{1.3}$ M_{4} चतुर्वेद- (for °र्व्यूह) — (L 3375) G_{2} अछिद्र- (sic) M_{2} -कालज्ञा M_{2} सर्वे (for स वै) — M_{4} om lines 3376–3377 — (L 3376) T हि (for [ए]व) $G_{1.2}$ होता त्र (for मां होता) G_{3} ऋग्वेदेन * चाध्वर्युर्होता च यजुषा तथा — (L 3378) T [ए]त्र — (L 3379) T G_{1} यो (for ये) T_{1} $G_{1.2}$ वै (for ऽपि) — After line 3379, $M_{2.3}$ ins

वैखानसेन विधिना चतुर्वेदनयेन वै ।
चतुर्मूर्तिविधानज्ञा सप्तविंशतिविग्रहे ।

देवता ब्राह्मणाधीनास्तस्माद्विप्रास्तु देवता ।
अनाश्रित्योच्छ्रयं नास्ति मुख्यमाश्रयमाश्रयेत् ।
रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्राह्मणमाश्रित ।
ब्रह्मा मामाश्रितो राजन्नाहं कंचिदुपाश्रित ।
ममाश्रयो न कश्चित्तु सर्वेषामाश्रयो ह्यहम् ।
एवमेतन्मया प्रोक्तं रहस्यमिदमुत्तमम् ।
धर्मप्रियस्य ते राजन्नित्यमेव समाचर ।
इदं पवित्रमाख्यानं पुण्यं वेदेन संमितम् ।
य पठेन्मामकं धर्ममहन्यहनि पाण्डव ।
धर्मो विवर्धते तस्य बुद्धिश्चापि प्रसीदति ।
पापक्षयमुपैत्येव कल्याणं च विवर्धते ।
एतत्पुण्यं पवित्रं च पापनाशनमुत्तमम् ।
श्रोतव्यं श्रद्धया युक्तैः श्रोत्रियैश्च विशेषत ।
श्रावयेद्यस्त्विदं भक्त्या प्रयतोऽथ शृणोति वा ।
स गच्छेन्मम सायुज्यं नात्र कार्या विचारणा ।
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे मद्भक्तो मत्परायण ।
पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ।

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा भागवतान्धर्मान्साक्षाद्विष्णोर्जगद्गुरो ।
प्रहृष्टमनसो भूत्वा चिन्तयन्तोऽद्भुता कथा ।
ऋषय पाण्डवाश्चैव प्रणेमुस्तं जनार्दनम् ।
पूजयामास गोविन्दं धर्मपुत्र पुन पुन ।
देवा महर्षय सिद्धा गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
भूता यक्षा ग्रहाश्चैव गुह्यका भुजगास्तथा ।
वालखिल्या महात्मानो योगिनस्तत्त्वदर्शिन ।
तथा भागवताश्चापि पञ्चकालमुपासका ।
कौतूहलसमायुक्ता भगवद्भक्तिमागता ।
श्रुत्वा तु परमं पुण्यं वैष्णवं धर्मशासनम् ।
विमुक्तपापा पूतास्ते संवृत्तास्तत्क्षणेन तु ।
प्रणम्य शिरसा विष्णुं प्रतिनन्द्य च तां कथाम् ।
द्रष्टारो द्वारकायां वै वयं सर्वे जगद्गुरुम् ।
इति प्रहृष्टमनसो ययुर्देवगणै सह ।
सर्वे ऋषिगणा राजन्ययु स्वं स्वं निवेशनम् ।
गतेषु तेषु सर्वेषु केशव केशिहा तदा ।
सस्मार दारुकं राजन्स च सात्यकिना सह ।
समीपस्थोऽभवत्सूतो याहि देवेति चाब्रवीत् ।
ततो विषण्णवदना पाण्डवा पुरुषोत्तमम् ।
अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय नेत्रैरश्रुपरिप्लुतै ।
पिबन्त सततं कृष्णं नोपतृप्तान्तरात्मना ।
कृष्णोऽपि भगवान्देव पृथामामन्त्र्य चार्तवत् ।
धृतराष्ट्रं च गान्धारीं विदुरं द्रौपदीं तथा ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासमृषीनन्यांश्च मन्त्रिण ।
सुभद्रामात्मजयुतामुत्तरां स्पृश्य पाणिना ।
निर्गत्य वेश्मनस्तस्मादारुरोह महारथम् ।

जन्मप्रभृतिमद्भक्ता नित्यं च दम्भवर्जिता ।
ये पूजयन्ति मां नित्यं ते वै भागवतोत्तमा ।

—(L 3381) M$_3$ से देवा (for देवता) G$_3$ प्रवीनिता (for तु देवता) —(L 3382) M$_3$ [उ]च्छ्रयो G$_3$ विप्रेभ्यश्चाश्रय नास्ति (for the prior half) —(L 3383) M$_{3}$ ब्राह्मणम् (for ब्राह्म°) —(L 3385) G$_3$ [आ]श्रितो (for [आ]श्रयो) M$_{2-4}$ किंचित् (for कश्चित्). — G$_3$ om line 3387 —(L 3387) G$_2$ सदाचर, M$_4$ समाचरेत् —(L 3388) M$_4$ पुण्यं वेदैश्च संमितं (for the post. half) —(L 3389) M$_{3}$ भारत (for पाण्डव) —(L 3390) G$_3$ [ऽ]पि (for वि) M$_3$ [प]त्र (for [अ]पि) —(L 3391) T$_1$ उदेत्येव; G$_3$ M$_4$ उपैत्येव. G$_3$ [अ]पि (for वि) —(L 3392) G$_2$ M$_3$ पापनाशमनुत्तमम् —(L 3393) M$_{3}$ मद्भक्तैश्च (for श्रोत्रियैश्च) —(L 3394) T G$_3$ M$_3$ पठते (for प्रयतो) M$_3$ य (for ऽथ) —(L 3396) T श्रियं, M$_{3-4}$ चैव (M$_4$ °व) (for चेद) — M$_3$ om line 3398 —(L 3399) G$_3$ °मानसा (for मनसो) T G$_{2-3}$ M$_3$ महर्षय, M$_3$ [ऽ]द्भुतां कथां —(L 3400) T G$_1$ M$_3$ पाण्डवाश्च प्रणेमुश्च पुन यशो जनार्दनं —(L 3401) M$_3$ धर्मात्मा च (for धर्मपुत्र) M$_3$ धर्मराजो युधिष्ठिर (for the post. half) —(L 3403) G$_3$ कपयश्च महात्मानो (for the prior half) —(L 3405) G$_1$ यथा (for तथा). M$_{2-3}$ [ए]व (for [अ]पि) —(L 3406) G$_3$ भगवद्भक्तिमागत, M$_3$ °क्तिगो गता (for the post. half) —(L 3407) M$_3$ शुभ (for पुण्यं) —(L 3409) G$_{1.3}$ M$_4$ ता कथा (for तां कथाम्) — M$_3$ om line 3410 —(L 3411) M$_4$ पुनर् (for ययुर्) M$_3$ यथागत ययुर्देवा सर्वे ऋषिगणै सह — M$_3$ om line 3412 —(L 3412) M$_{3-4}$ स्वृषि (for ऋषि) —(L 3413) M$_3$ तेषु तेषु तु सर्वेषु (for the prior half) T$_1$ G$_1$ तथा, Kumbh ed हरि (for तदा) — M$_3$ om lines 3414–3436. —(L 3415) G$_1$ पाहि (for याहि) —(L 3417) T G$_3$ तेऽञ्जलिं —(L 3418) G$_3$ पीत्यन्त (for पिबन्त) G$_3$ आर्तस्वराम् (for °तराम्) G$_3$ तत (for तत) —(L 3419) G$_1$ [अ]मर्षीत् (for [मा]न्त्र्य) —(L 3421) M$_3$ चामन्त्र्य (for अन्यांश्च) —(L 3423) G$_1$ निर्गम्य वेश्मनस्तस्मा (for the prior half). —(L

वाजिभि सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकै ।
युक्त च ध्वजभूतेन पतगेन्द्रेण धीमता ।
अन्वारुरोह चाप्येन प्रेम्णा राजा युधिष्ठिर ।
अपास्य चाशु यन्तार दारुक सूतसत्तमम् ।
अभीषून्प्रतिजग्राह स्वय कुरुपतिस्तदा ।
उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजन शुभम् ।
रुक्मदण्ड बृहन्मूर्ध्नि दुधावाभिप्रदक्षिणम् ।
छत्रं शतशलाक च दिव्यमाल्योपशोभितम् ।
वैडूर्यमणिदण्ड च चामीकरविभूषितम् ।
दधार तरसा भीम छत्र तच्छार्ङ्गधन्विन ।
भीमसेनार्जुनौ चापि यमौ चाप्यरिसूदनौ ।
पृष्ठतोऽनुययु कृष्ण मा शब्द इति हर्षिता ।
त्रियोजने व्यतीते तु परिष्वज्य च पाण्डवान् ।
विसृज्य कृष्णस्तान्सर्वान्प्रणतान्द्वारका ययौ ।
तथा प्रणम्य गोविन्द तदा प्रभृति पाण्डवा ।
कपिलाद्यानि दानानि ददुर्धर्मपरायणा ।
मधुसूदनवाक्यानि स्मृत्वा स्मृत्वा पुन पुन ।
मनसा पूजयामासुर्हृदयस्थानि पाण्डवा ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा हृदि कृत्वा जनार्दनम् ।
तद्भक्तस्तन्मना युक्तस्तद्याजी तत्परोऽभवत् ।
एवमेतत्पुरावृत्त वैष्णव धर्मशासनम् ।
मया ते कथित राजन्पवित्रं पापनाशनम् ।
तच्छृणुष्व महाराज विष्णुप्रोक्त कुरूद्वह ।
तेन गच्छसि नान्येन तद्विष्णो परम पदम् ।

Colophon

3426) G_1 राजा प्रेम्णा (by transp) — (L 3427) T च म, M_3 चाश्व (for चाशु) — (L 3428) T $G_{1\,2}$ $M_{2,4}$ कुरुपतेस् T_1 M_3 तथा (for तदा) — (L 3429) T G_3 M_3 उप(M_3 °पा)गृह्य (for उपारुह्य) $G_{1\,3}$ M_3 चामर T -व्यजने शुभे (T_2 °म) — (L 3430) M_3 रुग्मदण्ड T_1 महन्, T_2 महा-, G_3 M_3 बहन् (for बृहन्) G_3 मूर्ध्ना T आशु, G_1 अपि, M_3 अथ (for अभि-) — After line 3430, G_2 ins

तथैव भीमसेनोऽपि रथमारुह्य वीर्यवान् ।

— (L 3431) G_1 चित्र (for छत्र) — (L 3433) G_2 M_4 शार्ङ्गधन्वन — After line 3433, G_2 ins

उपारुह्य रथ शीघ्र चामरव्यजने शुभे ।
नकुल सहदेवश्च धूयमानो जनार्दनम् ।

— (L 3434) T_2 [ए]व (for [अ]पि) G_2 भीमसेनोर्जुन-श्चैव, G_3 माद्रीसुतावपि तदा (for the prior half) G_3 गच्छतो, $M_{3\,4}$ यमाव् (for यमौ च) — After line 3434, Madras ed ins

माद्रीपुत्रौ तथा राजन्कृष्णस्याप्यरिसूदनौ ।

— (L 3435) M_4 मो (for मा) T_1 मूषिता , M_4 भाषिण, Madras ed हर्षिनो (for °ता) — (L 3438) $G_{1\,3}$ M_3 तदा, M_2 तत (for तथा) M_2 तथा (for तदा) — (L 3439) T कपिलादीनि M_2 विष्णु- (for धर्म-) — (L 3440) G_3 कृष्णेनोक्तानि धर्माणि (for the prior half) — (L 3441) T_2 G_3 शिरसा (for मनसा) M_2 हृत्स्थ पत्र पाडवा (for the post half) — (L 3442) M_2 [ऽ]थ (for तु) — (L 3443) T $G_{1\,3}$ M_3 तन्मनो (for °ना) — Before line 3444, T_1 G_1 ins वैशंपायन — (L 3444) $G_{1\,2}$ उक्त (for एतद्) — After line 3445, G_3 ins

पुण्य यशस्यमायुष्य पुष्टिद कीर्तिवर्धनम् ।

G_3 om line 3446 — (L 3446) M_4 कुरुष्व (for शृणुष्व) T $M_{2\,3}$ चिंतयस्व सदा विष्णुमप्रमत्त कुरूद्वह — Colophon — *Sub-parvan* T $G_{1,2}$ M_{2-4} वै(T_2 M_2 श्रीवै)ष्णवधम — *Adhy name* T भगवद्द्वारकाप्रयाण — *Adhy no* T_1 106, T_2 M_4 115, $G_{1\,2}$ 105, G_3 116, M_2 22, M_3 104 — After the colophon, M_2 ins

नमो नारायणाय शिव शिव नारायण शिव शिव नारायण शिव शिव शिव शिव राम राम कृष्ण कृष्ण कृष्ण । इत्यन्त काले जल्पञ्जन्तुर्जीवितं मे जहासीद् ।

आद्य शब्द कथ्यते तस्य मुक्ति ।
श्रीला नम्रो तिष्ठतोऽन्या ऋणस्थो ।

हरि । श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु ।

— After the colophon, M_3 ins

हरि श्रीगुरुभ्यो नम । गुरुभ्यो नम । कोल्ल ९९५ आमत कन्नि ञायर १० तीयतिकण्डरामत्तकोमन् । एङ्कुतिय आश्वमेधिक पर्वं ग्रन्थ । शुभमस्तु श्रीगुरुभ्यो नम । पडिञ्ञारे कोविलक वक आश्वमेधिकं (*sup lin* °धीय) ग्रन्थम् ।

[Date Kollam 995 Kanya month Sunday Tenth Scribe Kanda Ramattakoman Owner Padiññāre Kovilakam (Zamorin State Library)]

— After the colophon, M_4 ins

आश्वमेधिक समाप्त ।

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभाव ।
करोमि यद्यत्सकल परस्मै
नारायणायेति समर्पयामि ॥

वैष्णवधर्मशास्त्रभाग पिन्ने ग्रन्थ वरुत्ति एळुदि कूट्टियिरिक्कुन्नु ॥
[अय वैष्णवधर्मशास्त्रभागोऽन्यस्मिन्काले मातृकामानीय लिखित्वा योजित ।]

NOTES

1

11-16 Cf. 2 55 7-8 These do not refer to the actual words used by Vidura before, but only give the substance

15 मेढीभूत —The expression has occurred in Uddyogaparvan before, cf 5 36 71 मेढ is the centre pillar round which the bulls move मेढीभूत thus means 'being the main prop or support' The reading मेधीभूत may mean 'being the brain.'

18 There is no doubt that वीरस्य is the correct reading, धीरस्य must have been substituted by some as Vidura can hardly be called a Vīra in the accepted sense of the word Vidura could be a धर्मवीर like दयावीर

2

16, 17, 19 क्षत्रधर्म, मोक्षधर्म, युद्धधर्म and दानधर्म were explained to Yudhiṣthira in Śāntiparvan and Ānuśāsanaparvan

3

8 नरमेध —Human sacrifice There is no doubt that the practice of offering human beings as sacrificial victims was prevalent in ancient times The story of Śunahśepa in the Aitareyabrāhmana (VIII) is well-known in this connection

6

23 The presence of a corpse in the way is a bad omen. To avoid any evil effects, a person, in such a case, usually turns back a little and then proceeds

26 It is not clear why Nārada advises Marutta to tell a lie about his entering the fire Perhaps Nārada was afraid of being cursed by Saṁvarta

9

29 The first line can not be satisfactorily explained It is difficult to find out the correct reading on the strength of the MSS Nīlakantha reads न गण्डिकाकारयोग करेणु and explains (unconvincingly) as follows — नग पर्वत हीयते विहायसा गच्छतीति ही पक्षी अद्गो ही, डिका मक्षिका मशकादिस्तस्या आकारेण योगोऽन्यास्तीति रूपम् अणु सूक्ष्म करे कुर्वे कृन्छान्दस भौवादिकत्वम् । करेणेति पाठे करोमीत्यध्याहार । पाथोधिं करे कर्तुमगस्त्य इवाह पर्वत मपि मशकीकर्तुं समर्थोऽस्मीत्यथ । न शण्डिका जगमो नो करेणुरिति पाठे तु करेणुर्हस्ती मम, ऐरावत शण्डिका युद्ध द्रविडभाषाप्रसिद्धे नां प्रति जगमो गतिशीलो न भवतीति नो, अस्ति ऐरावतवाहनस्य मे शत्रुजय इंपत्कर इत्यथ । शण्डिकाशब्दस्तालव्यादिरिह ज्ञेय, इन्द्रो हन्ति वृषभ शण्डिकानामिति मन्त्रवर्णात् दशमस्तूक्त तात्पर्यं ।

The line as it stands may mean—a fierce or rushing female elephant is no cause for concern, I do not regard that as dangerous

The second line is irrelevant Agni had tauntingly asked Indra to explain how it came about that Vṛtra snatched away the world from Indra, even though Indra was very powerful Indra's answer that he does not partake of the Soma offered by the enemies (that is, he does not accept any invitation from the enemies) is beside the point.

31 The Cyavana-episode is found in—*Rv* 10 9

10

29 Jaimini-Aśvamedha refers to the three kinds (red, blue and virile) of bulls in the description of Yudhisthira's Aśvamedha

30 Cf. आविक्षितस्य कामप्रे विश्वे देवा सभासद इति । Cf 12 29 19 The Jaimini-Aśvamedha drops the Saṁvarta Indra episode, and only refers to Marutta's gold left over the Himalayas

11

18 स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपे ऋगक्षरव्यतिरिक्त यद् गान तद् रथन्तरम् । (सामसंहिकभाष्य) रथंतर is a Sāman sung in the रथंतर metre

13

3[cd] Cf द्वे पदे बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ।
ममेति बध्यते जन्तुर्न ममेति विमुच्यते ॥
(Uttaragitā 2 45-46)

14

1 समाश्वान्यत has good support, Śi reads ममाश्वमत which makes no sense It was therefore proposed to retain ममाश्वस्यत (which is the usual form) found in a larger number of MSS

16

The Jaimini Aśvamedha drops the whole of the अनुगीता episode (Adhyāyas 16–50)

12 Kṛṣna refers to the Kāśyapa-Brāhmana teaching as a पुरातन इतिहास which apparently means that the doctrines in the Anugītā are more ancient than those in the Bhagvadgītā अनुगीता, however, connotes 'A supplement to the Gītā'

In this Adhyāya, the Indra-Vṛtra fight frequently referred to in the Rgveda, is interpreted metaphysically Indra is the Ātman and Vṛtra the Ahaṁkāra Vṛtra successively envelops Pṛthvī, Waters, Tejas Vāyu and Ākāśa (the five elements), which means Pṛthavī (the gross body), Waters (the subtle body), Tejas (the light), Vāyu (the vital breath), Ākāśa, (void) are falsely regarded as Ātman, the Highest Reality When Vṛtra entered Indra (Ātman) himself, there arose the doubt about the real nature of Ātman, but thanks to the teachings of Vasiṣtha, Indra got rid of this Moha, and was able to realise Ātman properly Indra could undo the evil effects of Ahaṁkāra by his Vajra (right knowledge or Viveka)

40 परंतप—Kāśyapa is addressed here as परंतप, which is hardly suitable This must be regarded as a slip due to the fact that it is Kṛsna who is narrating the whole episode to Arjuna who can be appropriately called परंतप

19

42 Telang who reads भाण्ड for कोष्ठ translates the verse as follows—As one placing any property in his store-room should fix his mind on the property, so placing one's mind in one's body and (keeping) the passages confined, one should there look for the self and avoid heedlessness (Sacred Books of the East, Vol VIII p 253) The reading भाण्ड is supported by Śi (which also reads निक्षिप्य) and is perhaps simpler In the verse as we read it काय is compared to कोष्ठ, आत्मन् to भाण्ड which is to be searched for The proper sense of the verse depends upon what we understand by प्रक्षिप्य The verse seems to emphasise what Gaudapāda calls the अमनीभाव for the realisation of the Ātman, then प्रक्षिप्य ought to mean 'having discarded' The idea in that case would be— Just as a person wishing to find out the treasure deposited in the store-room, should concentrate his mind only on the treasure, discarding all thoughts about the room, one wishing to realise the Ātman, should discard all thoughts about the mind through the sense-organs duly controlled, in respect of the body The verse is clumsily worded in any case मनसैव प्रदीपेन महानात्मनि दृश्यते, in verse 44 below seems, however, to go against the above idea

49 As the Brāhmana was not directly speaking to Kṛṣna, मा वाक्यमुक्त्वा, must be taken to mean 'having reported to me'

56–57 Cf. Gītā IX 32–33

21

The पुरातन-इतिहास about the ten होतृs is narrated by the Brāhmana.

The ten Hotṛs are the five Karmendriyas and five Jñānendriyas

The ten offerings are Śabda, Sparśa etc and Kriyā, Gati etc (of the Jñānendriyas and Karmendriyas)

The ten fires are—दिशो वायू रविश्चन्द्र पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च । इन्द्रः प्रजापतिर्मित्रमग्नयो दश

17 (वाक्) गौरिव प्रस्नवलेपा —Cf the description of सूनृता वाक् in the *Uttararāmacarita*, V 31—

कामान्दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥

22

This Adhyāya describes the सप्तहोतृविधान (a पुरातन इतिहास) The seven Hotṛs are the five Jñānendriyas, Manas and Buddhi.

23

This Adhyāya contains the पञ्चहोतृविधान (a पुरातन इतिहास) The five Hotṛs are-Prāṇa, Apāna, Udāna, Samāna and Vyāna

Cf the dispute about supremacy among the sense-organs, described in the Chāndogya (I 2) and Bṛhadāraṇyaka (VI 1) Upaniṣads

25

This Adhyāya contains the चातुर्होत्रविधान The four होतृs are Karaṇa, Karman, Kartṛ and Mokṣa

7 अहं strictly speaking ought to refer to the Brāhmaṇa who is the speaker The context shows that it refers to the Ātman

14–16 यज्ञ — The reference is to the passage— तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्मम्, उरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा etc Mahānārāyaṇopaniṣad, khaṇḍa, 25, Cf also khaṇḍa 11[ab]

26

This Adhyāya contains the instruction given by Prajāpati to the serpents, gods and sages (also a पुरातन-इतिहास) When asked what would give Śreyas, Prajāpati uttered ॐ (एकाक्षरं ब्रह्म) The serpents interpreted ॐ as biting (presumably by noting the movements of the lips), the gods as giving gifts, and the Maharṣis as दम (The Asuras who are not mentioned before took it as दम्भ, 10[ab]) Cf., for a similar situation, the Bṛhadāraṇyaka V-2 1–3, where Prajāpati utters the syllable द, which is taken to mean दाम्यत, दत्त, and दयध्वम् respectively by the gods, men and Asuras In Latin also D D D stands for Dat, Dicat, Dedicat (gives, devotes and dedicates)

27

2 महद्वनम् Cf Śāṅkarabhyāṣya on the Chāndogya (VI 14 3), where the Saṁsāra is elaborately compared to a forest

19 The Saptarṣis are here said to be वसिष्ठप्रमुखा

28

This Adhyāya contains the Adhvaryu-Yati Saṁvāda (a पुरातन-इतिहास) criticizing the Hiṁsā in the sacrifice The Yati stands for the Ahiṁsā-dharma The Adhvaryu has no proper reply to give, he only pleads that he is acting according to the traditional Śāstra

22 Kṣara is said to be स्वभाव The Gītā says स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते

29

This Adhyāya contains the Kārtavīrya Samudra Saṁvāda (a पुरातन-इतिहास) which emphasizes the Ahiṁsā cult

1 The Brāhmaṇī is described here as भामिनी, which is not quite suitable

16 खशs are probably the Khasis

30

The ancient episode of Alarka is narrated here to emphasize the doctrine योगान्नास्ति परं सुखम् ।

31

7–12 These are the Gāthā sung by Ambarīṣa

32

The Brāhmaṇa Janaka Saṁvāda (a पुरातन-इतिहास) is described here to advise that avarice for external objects should be eschewed

33

4 Telang (who reads वेत्ति for वेत्सि) translates—'Sovereignty over the whole world, and even over heaven, that or else this knowledge, (of these two) knowledge is my only wealth' The idea in the verse appears to be that real knowledge regards the sovereignty over the whole world or even over heaven as being on the same level (तथा), real knowledge is one's true wealth

34

Kṛṣṇa tells Arjuna that the Brāhmaṇa represents Manas, and the Brāhmaṇī the Buddhi, and he himself is the Kṣetrajña Here ends the Brāhmaṇa-Brāhmaṇī Saṁvāda

35

Another पुरातन इतिहास, Guru-Śiṣya-Saṁvāda is

narrated here, dealing with the nature of Mokṣa

31 नोपैति यावदध्यात्मं तावदेताश्च पश्यति — Nilakaṇṭha seems to disregard the न in एताश्च पश्यति. The meaning seems to be that so long one has not acquired the metaphysical knowledge, one does not see these (Jyotis, Ākāśa etc in the preceding line) in their proper perspective

36-38

These three Adhyāyas describe the तामस, राजस and सात्त्विक Gunas in detail

39

In this Adhyāya are described the three Gunas (Sattva, Rajas and Tamas) as mutually mixed up, as they are not found independently existing anywhere Each Guna is found in the other two, may be in a very small proportion

40

2 The महात्मा is said to be known as श्रुति , स्मृति , etc What authority the writer has in his mind cannot be ascertained

41

This Adhyāya is the smallest (containing only five verses) in this Parvan It describes the Ahamkāra

42

This Adhyāya deals with various topics, such as the dissolution of the Mahābhūtas, with the subtle Bhūtas surviving the Pralaya, the five Karmendriyas and Jñānendriyas, with their Adhyātma, Adhibhūta and Adhidaivata forms, the four fold creation of beings, the means for securing Brahman by crossing over the terrible ocean of Moha etc

43

This Adhyāya describes the Vibhūtis, on the lines of the Bhagavadgītā, but gives more details

1 मध्यम गुण is the Rajas quality

3 While the Gītā mentions only the अश्वत्थ as the best of trees, here we have as many as seven or eight claiming that honour

5 The Gītā mentions the Meru and the Himālaya; here we have nearly a dozen mountains pointed out

9 वेदानामृग्वय —The Gītā says वेदानां सामवेदोऽस्मि

15 Umā is the best amongst the ladies

19 Dharma and Adharma are described categorically as Ahiṁsā and Hiṁsā

44

2 श्रविष्ठा is the first नक्षत्र, and शिशिर the first season (the Gītā says ऋतूनां कुसुमाकर)

6 The cow is the best of the चतुष्पद animals, and the Brāhmanas are the best amongst human beings

11 Viṣṇu is the Ātman of Brahmadeva

14 Rudra is said to be the Lord of the Gods, Dānavas, Naras, Kinnaras, Yakṣas, etc

16 The Householder's state (गार्हस्थ्य) is the best (in accordance with the Manusmṛti)

45

This Adhyāya describes the Kālacakra (wheel of time) and the state of a householder

16 The five Mahāyajñas are —Devayajña, Ṛṣiyajña, Pitṛyajña, Bhūtayajña and Manuṣyayajña

46

This Adhyāya describes in detail the duties of Brahmacarya, Vānaprastha, and Saṃnyāsa modes of life.

47

16 अन्तरात्मन् is here said to be अचेतन Perhaps अचेतन इव is the meaning, or अन्तरात्मन् refers only to the भूतात्मन्

48

Different views about Brahman are noticed here, such as Brahman being Avyakta, Anāmaya, Puruṣa, Sattva etc In this connection are referred the Cārvākas, Tārkikas, Mīmāṁsakas, Nihilist Bauddhas, Vijñānavādi Bauddhas, Advaitins, Dvaitins, Bhedābhedavādins, Vaiśeṣikas, Kālavādins, etc

49

This Adhyāya describes the importance of the path of knowledge (Jñāna mārga) Once again, it is pointed out that Ahimsā is the Krtya *par excellence* and Jñāna is the highest good (Nihśreyas) Then is described the nature of the Sattva and Kșetrajña, their union and separation One who is obsessed with the idea of Mamatva (something belonging to him) gets entangled in Saṁsāra, and as he wills, so he becomes.

The creation of the Saṁsāra, from Pradhāna (Avyakta), Mahat, Ahaṁkāra, Bhūtabījas, etc is described The five elements, their respective Gunas, the twelvefold form of Tejas and Vāyu, the tenfold form of Gandha, the sixfold form of Rasa, etc are also pointed out

The Adhyāya winds up with the declaration that the Highest Purușa is beyond Avyakta, and he who reaches Him, secures Mokșa (Ānantya)

50

This Adhyāya contains the description of the Brahmaratha (on the lines of आत्मानं रथिनं विद्धि etc in the Kathopanișad) and the Brahmavana Manas is said to be the Bhūtātman and Adhișthātṛ of everything All creation takes place naturally (स्वभावत॰)

12 विश्वकृतो विश्वा —These are presumably the Prajāpatis

The importance of Tapas and Dhyānayoga is stressed Those who value Karman are extremely dull witted The Purușa is constituted of Vidyā, not of Karman Those who are Asakta and Samadarśins reach the highest goal, viz. Mokșa

The pupil, thus advised by the preceptor, acted accordingly and secured Mokșa

On being asked by Arjuna—who was the pupil and who the preceptor?—Krșna told him—'I am the preceptor and my mind is the pupil', and advised Arjuna to bear in mind what had been told (all this had been taught at the commencement of the War) and to shape his conduct in conformity with the same.

Here the Anugītā proper ends (though in some MSS the rest of the Parvan is called the Anugītāparva) and the narrative is continued from the fifteenth Adhyāya where Krșna had expressed his desire to go back to Dvārakā

The Anugītā portion (Adhyāyas 15–50) contains several passages taken bodily from the Bhagavad gītā, and attempts to supplement or expand several topics from the Gītā More than once it is stated that the instruction in the Anugītā had been conveyed to Arjuna when Krșna instructed him at the beginning of the battle The title Anugītā therefore is significant The writer, however, wants to bolster up the instruction given here by calling to his aid several Purātana Itihāsas as he calls them Whatever in the Bhagavadgītā was regarded as sketchy or incomplete is made complete as in the instruction about Yajñacakra, Kālacakra, the Trigunātmaka nature of all objects in the universe, the Vibhūtis of the Lord, the nature of the Prānas, Yoga technique, and so forth On the whole, however, the Anugītā does not appear to have made any additional contribution to the philosophical thought contained in the Bhagavadgītā *

The Jaimini Aśvamedha makes no reference to the Anugītā at all, which is quite irrelevant to the matter in hand, viz the Aśvamedha of Yudhișthira

50 गजसाह्वय—Hastināpura, bearing the appellation गज Telang (p 394, S B E Vol VIII), curiously enough, translates गजसाह्वय नगर as 'to the city of Gajasa', which is obviously a mistake

51

23–29 Announcing one's name and then falling at the feet strictly in the order of precedence is in accordance with the आचारधर्म

30 क्षत्तार—विदुर, according to the Śāstra,

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्‌, क्षत्रबन्धुमनामयम्‌ ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

(Manusmṛti II 127)

* It is proposed to publish an edition of the Anugītā, with Introduction, notes etc, hence the notes given here are necessarily scanty

कुशल should not have been used in connection with Vidura (who was a दासीपुत्र) But as Vidura's father was the Brāhmana Vyāsa, Vidura appears to have been treated as a Brāhmana

52

Uttanka had apparently been quite absorbed in his penance and so had not heard any news about the actual battle fought He had expected that all would turn out well, owing to the efforts of Kṛṣṇa for reconciliation between the Kauravas and the Pāndavas But when he learnt of the disastrous end of the war, he charges Kṛṣna for not having done his best to avert the war, calls him Mithyācārin, and threatens to curse him

Kṛṣna appeals to Uttanka not to waste his penance-fruit by cursing him in a hurry, he should first hear him in order to get a proper appraisal of the situation.

54

This whole episode appears to be irrelevant and absurd. It is impossible to explain why Uttaṅka suddenly flies into a rage and as suddenly cools down, why Kṛṣna shows his 'World form' to Uttanka, indulging in self glorification as the Highest, why Indra appears disguised as a Mātanga and so forth

The only plausible explanation appears to be that as the Anugītā did not refer to the Viśvarūpa (which forms an important episode in the Bhagavadgītā), some one thought that the lacuna ought to be filled in some way

55

Adhyāyas 55-58 which describe the previous history of Uttanka, are obviously an interpolation as the first verse of Adhyāya 58 directly refers to the last verse of Adhyāya 54

The Ādiparvan (Pauṣyaparvan) has also described the story of Uttanka who was famous for his Guru-bhakti. There is not any material difference between the two versions

In the Pauṣyaparvan, Uttanka is the pupil of Veda and the name of Veda's wife is not given

Here, the preceptor and the preceptor's wife are Gautama and Ahalyā Uttanka has become a very old man before Gautama allows him to take to the Gṛhasthāśrama Gautama transforms Uttanka into a handsome young man and offers his daughter to him in marriage Ahalyā asks Uttanka to bring the Maṇikundalas of the wife of Saudāsa as Gurudakṣiṇā

In both the versions, Uttanka's attempt to bring the Manikundalas is described practically in the same way

56

Uttanka goes to Pātāla when the Kundalas were carried there by Takṣaka, aided by Indra, and secures the Kundalas with the help of Fire

While in the Ādiparvan, the reference to Takṣaka is relevant as that directly leads to the Sarpasattra by Janamejaya the story of Uttanka hardly serves any purpose here

5 षष्ठे काले—On the sixth part of the day In the case of kings, the sixth part is 3 P M. to 4-30 P M when the king is free from all engagements (See Kautilya's Arthaśāstra, and Daśakumāracarita which give the ideal time-table for a king Kālidāsa also says, षष्ठे भागे (काले) त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती। (Vikramorvaśīya II 1) But here Saudāsa is a cannibal and he speaks of the षष्ठकाल as the आहारकाल The Rākṣasas are said to be usually active at the प्रदोषकाल (evening, night-fall) in search of their prey षष्ठकाल must therefore be understood to mean the period 7-30 P M to 10-30 P M The six Kālas are also given as (1) प्रात, (2) सगव, (3) मध्याह्न, (4) अपराह्न, (5) सायाह्न and प्रदोष which is the sixth (the भोजनकाल of the Rākṣasas) Monier Williams explains षष्ठे काल as 'at noon' and also as 'in the evening of the third day.' (षष्ठान्नकाल—one who eats only at the sixth meal time, that is, who passes five meals without eating and has no meal till the evening of the third day—

षष्ठान्नकालता मास संहिताजप एव वा।

(Manusmṛti XI 200)

The day (twelve hours) is also divided into five parts (each part consisting of 144 minutes) Thus—

(1) प्रात — 6 A. M — 8-24 A M.

(2) सगव — 8-25 A M — 10-48 A M

(3) मध्याह्न — 10-49 A M — 1-12 P M
(4) अपराह्न — 1-13 P M — 3-36 P M.
(5) सायाह्न — 3-37 P M. — 6 P M

प्रदोष (coming after सायाह्न), the beginning of night — 6 P M. — 8-24 P M , is the षष्ठकाल

24 In verses 22 and 23, Devas (Suras), Yaksas and Mahoragas (Nāgas) are described as being intent upon snatching away the ear rings In verse 24, Yakṣas are substituted by Rākṣasas The reading यक्षान् for नागान् would substitute the Rākṣasas for Nāgas The discrepancy cannot be easily explained

57

2 एषा गतिः—The present state of the king as a cannibal अन्या गतिः—no other alternative or no other means than securing the favour of Uttanka to end this calamity एतन्मे मतम्—I somehow or other entertain the hope that I might be restored to my normal form, if the request of Uttanka is granted.

58

Krsna goes to Dvārakā The festivities on the Raivataka (which is described as 'King of mountains') are pictured in an exaggerated manner

59

Krsna's father Vasudeva asks him to give the details of the Mahābhārata battle, which he had witnessed personally Krsna summarises the incidents naming the different C-in C's on the side of the Kauravas and the Pāndavas

8-9 चमू is used as synonymous with अक्षौहिणी

16 सेना also seems to mean the same as अक्षौहिणी.

Amarakośa II 8 81-82 states—

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।
पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ।
सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।
अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षौहिणी ।

—That is, an army is usually divided into nine units— (Ādiparvan, 1 2 15-19)

Name	Chariot	Elephant	Horse	Foot-soldier
Patti	1	1	3	5
Senāmukha	3	3	9	15
Gulma	9	9	27	45
Gana	27	27	81	135
Vāhinī	81	81	243	405
Prtanā	243	243	729	1,215
Camū	729	729	2,187	3,645
Anīkinī	2,187	2,187	6,561	10,935
Akṣauhinī	21 870	21,870	65,610	109,350

The Nītiprakāśikā gives the number of elephants as ten times the above, and the number of horses as 1000,3000,9000, etc., and the number of Foot-soldiers as 100000,300000, etc, so that an Akṣauhinī would have 21870 Chariots, 218700 Elephants, 21,870,000 Horses and 2,187,000,000 Foot soldiers !

9 Śikhandin is said to be the Netr during the first ten days It appears that Dhrstadumna was the Netr for all the eighteen days, as described earlier Śikhandin is called the Netr probably because he knocked out Bhīsma

60

Krsna had skipped over the murder of Abhimanyu, so as not to add to the agonies of Vasudeva, but Subhadrā insisted upon Krṣna describing that episode Krṣna then described how Abhimanyu, fighting single-handed with many warriors was ultimately murdered by the son of Duhśāsana, and how Prthā had advised Subhadrā to submit to the workings of Fate, and to look after the pregnant Uttarā (Abhmanyu's wife)

70

The Pāndavas returned from the Himālayas, with plenty of gold Vyāsa gave his sanction for the Aśvamedha by Yudhiṣṭhira Yudhisthira requests Krṣna to perform the Aśvamedha himself Krsna courteously refused to do that and said Yudhiṣṭhira was the fittest person for that job

71

Vyāsa fixed upon the Paurnimā in the month of Caitra for the consecration of Yudhisthira and the

horse was duly let loose, with Arjuna as the Guardian of the horse Yudhisthira warned Arjuna not to engage in fight unnecessarily and to invite all the kings to attend the sacrificial ceremony

72

21 समावर्तत पूर्वम्—The horse moved to the East taking a northernly course To go to the East first was regarded as auspicious In the *Kathāsaritsāgara*, in describing the course of the Digvijaya of Vatsarāja, the writer gives the reason why the East should be tackled first Apparently the same formula obtains in the case of the sacrificial horse also

24 म्लेच्छा — Mleccha connotes any non Aryan people

73

1 त्रिगर्त country was to the north of Hastināpura, as in accordance with verse 21 in the last Adhyāya, the horse had moved on to the North

7 The Trigartas (Saṁśaptakas) had been defeated by Arjuna on the 13th day of the Mahābhārata war So, Arjuna was unwilling to fight with them, in conformity with the advice of Yudhisthira — 'Kings who had already lost their kinsmen, should not be killed '

74

1 प्राग्ज्योतिष is usually taken to be the modern Assam

76

1 Then the horse entered the Saindhava country It is a long long way from Prāgjyotiṣa (the Eastern most part) to the Sindhu region on the West One would have expected the itinerary of the horse to be described more rationally, but as the horse was to be allowed to move freely, there is no room for any objection (In the Digvijaya of Arjuna in the North, in the Sabhāparvan Prāgjyotiṣa is mentioned among the countries in the North)

21-24 Arjuna was completely overwhelmed, and the gods, the Saptarsis, Brahmarsis etc had to pray for Arjuna's victory

77

33 Parikṣit who was hardly a few months old at that time is called here परवीरहा which represents what Parikṣit was going to be in future The reading परवीरह is obviously due to the desire to avoid the apparent absurdity in calling the infant Parikṣit a परवीरहन्

46 The horse then reached the Manipūra region. For Manipūra, there is the reading Manalūra (Manipūra is possibly the Sanskrit rendering of Manalūra)

Dr Gustav Oppert in his *Weapons etc of the Ancient Hindus* (pp 145–152), after discussing the views of Wheeler, who is of opinion that Manipūra is the modern 'Munnipur in the extreme east beyond the Bengal frontier a secluded valley lying between Eastern Bengal and Burmah, and the people appear to be a genuine relic of the Ancient Nāgas' and of Prof Lassen who places Manipūra on the Eastern coast of India south of Chicole at the mouth of the Lāngulya river, comes to the conclusion that Manipūra or Manalūra, must be located somewhere near Madura (in some chronicles, Arjuna is said to have married the daughter of the Pāndya king of Madurā) Dr Oppert remarks—'The affection with which the Pāndavas are remembered in India, and especially in the South, seems to me not only due to the interest which the story of their sufferings, their bravery, and final victory excited everywhere, but also to some cause by which their memory was effectually kept alive We must not forget that Arjuna is the presumed ancestor of the Pāndyas '

79

11-12 The expiation for the murder of a Brāhmana is given in the Yājñavalkya smṛti as follows—

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

— That is, the culprit was to pass twelve years, living on alms, exhibiting the head skeletons of the person murdered, and announcing his heinous crime to all Though this passage only mentions the Brāhmana killer, Aparārka refers in this connection to the passage मातरं पितरं हत्वा सोदरं भ्रातरं तथा । अनेन विधिना — — , hence as M M. Vāsudevashastri Abhyankar points out, the expression ब्रह्महा should be taken to include the पितृहन् also

Babhruvāhana is afraid that he would be required to go through the terrible ordeal of covering himself with his father's skin, and of wearing the head skeletons, if he did not end his life

83

5 कौशलात्—tactfully

86

Arjuna then was on the way to Hastinापura It was the Paurnimā of the month of Māgha and only a month remained for the Sacrifice to commence

91

उपसंवेशयन्—made Draupadī to sit or lie near The Śatapathabrāhmana and other works describe this function at great length, along with the obscene dialogue carried on by the three queens (Mahiṣī, Vāvatā and Parityaktā) It appears that during the period when the *Mahābhārata* received its present shape the obscene features connected with the उपसंवेशन had completely fallen into abeyance

Similarly, the Pariplava or the Revolving Cycle of Legends, which was gone through throughout the year when the horse was on its journey, is not even so much as mentioned in this context, while there are gorgeous descriptions of the mountains of food and rivers of wine consumed during the performance of the sacrifice (Read in this connection articles by the present writer, 'The Aśvamedha' and 'The Pāriplava or Revolving Cycle of Legends'— Annals, B O R I, Vol XXX and XXXIII)

कर्मभिस्त्रिभिः is उपलक्षणे तृतीया This appears to go with वपां in 4ª (Mantra, Dravya and Śraddhā being the three कर्मs) But the word ननामिनीम् cannot be properly explained as connected with वपाम् The expression may be connected with द्रुपदात्मजाम् also In that case कृशा cannot be properly explained

4, 9, 48 Here षष्ठकाल means the period, 3 P M to 4–30 P M

96

The explanation about the Nakula episode given here is hardly convincing The whole episode could be regarded as an interpolation, being tacked on at the end But it appears all the same that the writer was reflecting conscientiously the views about Hiṁsā in his own times Public opinion seems to have undergone a great change during the time when the Mahābhārata incidents actually took place, and the time when the *Mahābhārata* took its present shape The Ahiṁsā doctrine fervently promulgated by Buddha and Mahāvīra, and widely preached by Aśoka, had secured a firm hold two or three centuries before the Christian era, and this is usually regarded to be the period when the *Mahābhārata* was completed Full credit must be given to the writer for courage shown in describing the Nakula episode as having happened at the Aśvamedha sacrifice itself

The Vaisnavadharmaśāstra interpolation

The Āśvamedhikaparvan has the distinction of having a very big interpolation or addition (constituting about 1700 ślokas), which is shown by us as Appendix

The Southern Recension MSS contain this portion which is omitted in all MSS representing the Northern Recension Sāyana in his *Parāśaramādhaviya* (B S S Vol I) and Vādirāja, the author of the Lakṣanālaṁkāra, have quoted from this section as P P S Sastri has pointed out.

It is a purely sectarian (Vaisnavite) work, very conveniently tacked on to the Āśvamedhikaparvan at the end At the conclusion of the Aśvamedha sacrifice, Yudhiṣṭhira requests Kṛṣṇa to describe the Vaiṣnavadharma in all its aspects, ritualistic, philosophical, etc Gods and Brahmarṣis also, desirous of listening to this Dharma saṁvāda, come there Kṛṣna discourses on various matters, such as —

(1) The Varnāśramadharmas
(2) The nature of the three fold Dāna
(3) Praise of Brāhmanas and devotees of the Lord
(4) Yama loka
(5) The fruits of Toyānnadāna, Bhūdāna, Kanyādāna, Godāna etc
(6) The five Mahāyajñas, Pitrtarpana, etc
(7) Kapilādāna
(8) Āpatddharma etc

There is not much of philosophy here, the Section being intended for the glorification of Vaisnavadharma, and devotion to the Bhagavat Attention is drawn even to trivial matters, like how one should take a bath or put on his clothes On the whole, this Section can have an appeal only to those who are followers of the Bhāgavata-dharma

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P P S Sastri's) Editions

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1*	1 1	Not numbered	—
2*	—	—	—
3*	—	—	—
1 1–10	1 2–11	1–10	1 1–10
1 11^{ab}	1 12^{ab}	11^{ab}	1 $10\frac{1}{2}$
1 11^{cd}	1 12^{cd}	11^{cd}	1 11
1 $12–15^{ab}$	1 $13–16^{ab}$	$12–15^{ab}$	1 $12–15^{ab}$
4*	—	—	1 15^{cd}
1 15^{cd}	1 16^{cd}	15^{cd}	1 $15\frac{1}{2}$
1 16–19	1 17–20	16–19	1 $16\frac{1}{2}–19\frac{1}{2}$
2 1–3	2 1–3	20–22	2 1–3
5*	2 4^{ab}	23^{ab}	2 $3\frac{1}{2}$
2 4^{ab}	—	—	2 $4\frac{1}{2}^{ab}$
2 4^{cd}	2 4^{cd}	23^{cd}	2 $4\frac{1}{2}^{cd}$
2 5–10	2 5–10	24–29	2 $5\frac{1}{2}–10\frac{1}{2}$
2 11^{ab}	2 11^{ab}	30^{ab}	2 11
2 $11^{cd}–12^{ab}$	2 $11^{cd}–12^{ab}$	$30^{cd}–31^{ab}$	2 12
6*	—	—	2 $12\frac{1}{2}$
2 12^{cd}	2 12^{cd}	31^{cd}	2 $13\frac{1}{2}^{ab}$
2 12^{ef}	2 13^{ab}	32^{ab}	2 $14 \pm 13\frac{1}{2}^{cd}$
2 $13–14^{ab}$	2 $13^{cd}–14$	$32^{cd}–33$	2 $15–16^{ab}$
2 14^{cd}	2 15^{ab}	34^{ab}	2 $16^{cd} \pm 19\frac{1}{2}^{cd}$
2 15	2 $15^{cd}–16^{ab}$	$34^{cd}–35^{ab}$	2 17
2 16^{ab}	2 16^{cd}	35^{cd}	2 $17\frac{1}{2}$
2 $16^{cd}–17^{ab}$	2 17	36	2 $18\frac{1}{2}$
7*	—	—	2 $19\frac{1}{2}^{ab}$
2. $17^{cd}–18^{ab}$	2 18	37	2 $20\frac{1}{2}$
2 18^{cd}	2 19^{ab}	38^{ab}	2 21
2 $19–20^{ab}$	2 $19^{cd}–20^{cd}$	$38^{cd}–39$	2 $22–23^{ab}$
2 20^{cd}	2 20^{ef}	40	2 23^{cd}
3. $1–4^{ab}$	3. $1–4^{ab}$	$41–44^{ab}$	3. $1–4^{ab}$
8*	—	—	—
3. $4^{cd}–12^{ab}$	3. $4^{cd}–12^{ab}$	$44^{cd}–52^{ab}$	3. $4^{cd}–12^{ab}$

Con. 1

Crit. Ed	Bom. Ed.	Cal Ed	Madras Ed
3 12^{cd}	3. 12^{cd}	52^{cd}	3. $12\frac{1}{2}$
3 $13–14^{ab}$	3 $13–14^{ab}$	$53–54^{ab}$	3 $13\frac{1}{2}–14\frac{1}{2}^{ab}$
3. 14^{cd}	3 14^{cd}	54^{cd}	3 $14\frac{1}{2}^{cd} \pm 12^{cd}$
3 15–19	3 15–19	55–59	3. $15\frac{1}{2}–19\frac{1}{2}$
9*	3 20^{ab}	60^{ab}	—
3 20^{abcd}	3. $20^{cd}–21^{ab}$	$60^{cd}–61^{ab}$	3 $20\frac{1}{2}$
3 20^{ef}	3 21^{cd}	61^{cd}	3 21
3 21–22	3 22–23	62–63	3. 22–23
4 1–6	4 1–6	64–69	4 1–6
4 7^{ab}	4 7^{ab}	70^{ab}	4 $6\frac{1}{2}$
4 7^{cd}	4 7^{cd}	70^{cd}	4 7
4 8–10	4. 8–10	71–73	4. 8–10
4 11^{ab}	4 11^{ab}	74^{ab}	4 $10\frac{1}{2}$
4 11^{cd}	4 11^{cd}	74^{cd}	4 11
4 12–16	4 12–16	75–79	4. 12–16
4. 17^{ab}	4 17^{ab}	80^{ab}	—
10*(subst 17^{ab})	—	—	4. 17^{ab}
11*	—	—	4 $17\frac{1}{2}$
4 17^{cd}	4 17^{cd}	80^{cd}	4 17^{cd}
4 18–23	4. 18–23	81–86	4. $18\frac{1}{2}–23\frac{1}{2}$
4 24^{ab}	4. 24^{ab}	87^{ab}	4 24
4 24^{cdef}	4 $24^{cd}–25^{ab}$	$87^{cd}–88^{ab}$	4 25
4 25–26	4 $25^{cd}–27^{ab}$	$88^{cd}–90^{ab}$	4 26–27
4 27^{ab}	4 27^{cd}	90^{cd}	4 $27\frac{1}{2}$
4. 27^{cdef}	4 28	91	4 $28\frac{1}{2}$
5 $1–7^{abcd}$	5 1–7	92–98	5 1–7
5 7^{ef}	5 8^{ab}	99^{ab}	5 $7\frac{1}{2}$
5 $8^{a\ cd}$	5 $8^{cd}–9^{ab}$	$99^{cd}–100^{ab}$	5 $8\frac{1}{2}$
5. 8^{ef}	5. 9^{cd}	100^{cd}	5. 9
5 9^{ab}	5 10^{ab}	101^{ab}	5 10^{ab}
12*	5 10^{cd}	101^{cd}	5. 10^{cd}
5 9^{cd}	5 11^{ab}	102^{ab}	5 $10\frac{1}{2}$
5 $10–11^{abcd}$	5 $11^{cd}–13^{ab}$	$102^{cd}–104^{ab}$	5 $11\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
5 11^{ef}	5 13^{cd}	104^{cd}	5 13
5 12–26	5 14–28	105–119	5 14–28
6 1–22	6 1–22	120–141	6 1–22
13*	—	—	—
6 23–33	6 23–33	142–152	6 23–33

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
7 1–5	7 1–5	153–157	7 1–5
14*	—	—	7 $5\frac{1}{2}$
7 $6–14^{ab}$	7 $6–14^{ab}$	$158–166^{ab}$	7 $6\frac{1}{2}–14\frac{1}{2}^{ab}$
7 14^{cd}	—	—	7 $14\frac{1}{2}^{cd}$
15* (subst 14^{cd})	7. 14^{cd}	166^{cd}	—
16*	—	—	—
7 15–27	7 15–27	167–179	7 $15\frac{1}{2}–27\frac{1}{2}$
8. $1–6^{ab}$	8 $1–6^{ab}$	$180–185^{ab}$	8 $1–6^{ab}$
17*	—	—	—
8 6^{cd}	8 6^{cd}	185^{cd}	8 6^{cd}
8 7^{abcd}	8 7	186	8 7
8 7^{ef}	8 8^{ab}	187^{ab}	8 $7\frac{1}{2}$
8 8^{ab}	8 8^{cd}	187^{cd}	8 $8\frac{1}{2}^{ab}$
8 8^{cd}	8 9^{ab}	—	8 $8\frac{1}{2}^{cd}$
8 9–11	8 $9^{cd}–12^{ab}$	$188^{cd}–191^{ab}$	8 $9\frac{1}{2}–11\frac{1}{2}$
18*	—	—	8 $12\frac{1}{2}$
8 12^{ab}	8 12^{cd}	191^{cd}	8 $13\frac{1}{2}^{ab}$
19*	—	—	8 $13\frac{1}{2}^{cd}$
8 $12^{cd}–15$	8 $13–16^{ab}$	$192–195^{ab}$	8 $14\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}^{ab}$
20*	—	—	—
8 16–18	8 $16^{cd}–19^{ab}$	$195^{cd}–198^{ab}$	8 $17\frac{1}{2}^{cd}–20\frac{1}{2}^{ab}$
21*	8 19^{cd}	198^{cd}	—
8 19^{ab}	8 20^{ab}	199^{ab}	8 $20\frac{1}{2}^{cd}$
8 16^{cd}	8 20^{cd}	199^{cd}	8 21
8 20–21	8 21–22	200–201	8 22–23
22*	8 23^{ab}	202^{ab}	—
8 22^{ab}	8 23^{cd}	204^{ab}	8 24^{ab}
8 22^{cd}	8. 24^{ab}	202^{cd}	8 24^{cd}
8 23^{ab}	8 24^{cd}	203^{ab}	8 $24\frac{1}{2}$
8 $23^{cd}–24^{ab}$	8 25	203^{cd}, 204^{cd}	8 $25\frac{1}{2}$
8 24^{cdef}	8 26	205	8 $26\frac{1}{2}$
—	—	206^{ab}	—
8 $25–28^{ab}$	8 $27–30^{ab}$	$206^{cd}–209$	8 $27\frac{1}{2}–30\frac{1}{2}^{ab}$
23*	—	—	—
8 $28^{cd}–30$	8 $30^{cd}–32$	$210–212^{ab}$	8 $30\frac{1}{2}^{cd}–32\frac{1}{2}$
24* (L 1–14)	—	—	8 $33\frac{1}{2}–39\frac{1}{2}$
24* (L 15)	—	—	8 40
8 31^{abcd}	8 33	$212^{cd}–213^{ab}$	8 41

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
25*	—	—	8 42–43^{ab}
8 31^{ef}	8 34^{ab}	213^{cd}	8 43^{cd}
8 32^{ab}	8 34^{cd}	214^{ab}	8 44^{ab}
26*	—	—	8 44^{cd}–45^{ab}
8 32^{cdef}	8. 35	214^{cd}–215^{ab}	8 45^{cd}–46^{ab}
27*	—	—	8 46^{cd}
8 33–35^{ab}	8 36–38^{ab}	215^{cd}–217	8. 47–49^{ab}
8 35^{cd}	8 38^{cd}	218	8 49^{cd}
9 1–37	9 1–37	219–255	9 1–37
10. 1–2	10 1–2	256–257	10 1–2
10 3^{ab}	10 3	258	10 2½
10 3^{cd}–4^{ab}	10 4	259	10 3½
10 4^{cdef}	10 5	260	10 4½
28*	—	—	10 5
10 5–24	10 6–25	261–280	10 6–25
10 25^{ab}	10 26^{ab}	281^{ab}	10 25½
10 25^{cd}	10 26^{cd}	281^{cd}	10 26
10 26–36	10 27–37	282–292	10 27–37
11 1–6	11 1–6	293–298	11 1–6
11 7^{ab}	11 7^{ab}	299^{ab}	11 6½
11 7^{cdef}	11 7^{cd}–8^{ab}	299^{cd}–300^{ab}	11 7½
11 8–18	11 8^{cd}–19^{ab}	300^{cd}–311^{ab}	11 8½–18½
11 19	11 19^{cdef}	311^{cd}–312^{ab}	11 19½
11 20^{ab}	11 20^{ab}	312^{cd}	11 20½^{ab}
11. 20^{cd}	11 20^{cd}	313	11 20½^{cd}
12 1–3^{abcd}	12 1–3	314–316	12 1–3
12. 3^{ef}	12 4^{ab}	317^{ab}	12 3½
29*	—	—	—
12 4^{abcd}	12 4^{cd}–5^{ab}	317^{cd}–318^{ab}	12 4½
12 4^{ef}	12 5^{cd}	318^{cd}	12 5½^{ab}
12 5^{ab}	12 6^{ab}	319^{ab}	12 5½^{cd}
30*	—	—	—
12. 5^{cdef}	12 6^{cdef}	319^{cd}–320^{ab}	12 6½
12 6	12 7	320^{cd}–321^{ab}	12 7½
12. 7^{ab}	12 8^{ab}	321^{cd}	12 8
12 7^{cdef}	12 8^{cdef}	322	12 9
12 8–10	12 9–11	323–325	12 10–12
12 11^{abcd}	12 12	326	12 13

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
12 11^{ef}	12 13^{ab}	327^{ab}	12 14^{ab}
12 12^{abcd}	12 13^{cd}–14^{ab}	327^{cd}–328^{ab}	12 14^{cd}–15^{ab}
12 12^{ef}	12 14^{cd}	328^{cd}	12 15^{cd}
12 13–14	12 15–16	329–330	12 16–17
13 1–9^{ab}	13 1–9^{ab}	331–339^{ab}	13 1–9^{ab}
31*	13 9^{cd}–10^{ab}	339^{cd}–340^{ab}	—
13 9^{cd}	13 10^{cd}	340^{cd}	13 9^{cd}
13 10–11	13 11–12^{abcd}	341–342	13 10–11
13 12^{ab}	13 12^{ef}	343^{ab}	13 $11\frac{1}{2}$
13 12^{cdef}	13 13	343^{cd}–344^{ab}	13 $12\frac{1}{2}$
13 13–17^{abcd}	13 14–18^{abcd}	344^{cd}–349^{ab}	13 $13\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
13 17^{ef}	13 18^{ef}	349^{cd}	13 18
13 18^{ab}	13 19^{ab}	350^{ab}	13 19^{ab}
13 18^{cd}	13 19^{cd}	350^{cd}	13 $19^{cd} \pm 20\frac{1}{2}$
13 19	13 20	351	13 20
13 20–21	13 21–22	352–353	13 $21\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
14 1–4	14 1–4	354–357	14 1–4
14 5^{ab}	14 5^{ab}	358^{ab}	14 $4\frac{1}{2}$
14 5^{cdef}	14 5^{cdef}	358^{cd}–359^{ab}	14 $5\frac{1}{2}$
14 6–9^{ab}	14 6–9^{ab}	359^{cd}–362	14 $6\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
32*	—	—	—
14 9^{cd}	14 9^{cd}	363^{ab}	14 $9\frac{1}{2}^{cd}$
14 10–12^{abcd}	14 10–12	363^{cd}–366^{ab}	14 $10\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
14 12^{ef}	14 13^{ab}	366^{cd}	14 13
14 13–16	14 13^{cd}–17^{ab}	367–370	14 14–17
14 17	14 17^{cdef}	371	15 1
App 1 (No 1)	—	—	15 2–$31\frac{1}{2}$
15 1–2	15 1–2	372–373	16 1–2
15 3^{ab}	15 3^{ab}	374^{ab}	16 $2\frac{1}{2}$
15 3^{cd}–5^{ab}	15 3^{cd}–5^{ab}	374^{cd}–376^{ab}	16 $3\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}$
15 5^{cd}	15 5^{cd}	376^{cd}	16 5
15 6	15 6	377	16 6
33*	—	—	—
15 7–29^{abcd}	15 7–29	378–400	16 7–29
15 29^{ef}	15 30^{ab}	401^{ab}	16 $29\frac{1}{2}$
15 30^{abcd}	15 30^{cd}–31^{ab}	401^{cd}–402^{ab}	16 $30\frac{1}{2}$
15 30^{e}	15 31^{cd}	402^{cd}	16 31
15 31–34	15 32–35	403–406	16 32–35

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed.
16 1–10^{ab}	16 1–10^{ab}	407–416^{ab}	17. 1–10^{ab}
34*	16 10^{cd}	416^{cd}	—
16 10^{cd}	16 11^{ab}	417^{ab}	17. 10^{cd}
35*	16 11^{cd}	417^{cd}	—
16 11–14	16 12–15	418–421	17 11–14
16 15^{ab}	16 16^{ab}	422^{ab}	—
36* (subst 15^{ab})	—	—	17 15^{ab}
16 15^{cd}–24^{abcd}	16 16^{cd}–25^{abcd}	422^{cd}–431	17. 15^{cd}–24
16 24^{ef}	16 25^{ef}	432^{ab}	17. 24½
16 25–27^{ab}	16 26–28^{ab}	432^{cd}–434	17. 25½–27½^{ab}
16 27^{cd}	16 28^{cd}	435	17. 27½^{cd}
16 28–37^{abcd}	16 29–38	436–445	17 28½–37½
37*	16 39^{ab}	446^{ab}	—
16 37^{ef}	16 39^{cd}	446^{cd}	17 38
16 38^{ab}	16. 40^{ab}	447^{ab}	17 38½
16 38^{cd}–39^{ab}	16 40^{cd}–41^{ab}	447^{cd}–448^{ab}	17 39½
16 39^{cdef}	16 41^{cd}–42^{ab}	448^{cd}–449^{ab}	17 40½
16 40–41^{abcd}	16 42^{cd}–44^{ab}	449^{cd}–451^{ab}	17. 41½–42½
16 41^{ef}	16 44^{cd}	451^{cd}	17. 43
16 42–43	16 45–46	452–453	17 44–45
17 1–5	17 1–5	454–458	18 1–5
38*	—	—	18 6^{ab}
17 6–7^{ab}	17 6–7^{ab}	459–460^{ab}	18 6^{cd}–7
17. 7^{cd}	17 7^{cd}	460^{cd}	18 7½
17 8–12	17 8–12	461–465	18 8½–12½
17 13^{ab}	17 13^{ab}	466^{ab}	18 13
17 13^{cd}–14^{ab}	17 13^{cd}–14^{ab}	466^{cd}–467^{ab}	18 14
17 14^{cd}	17 14^{cd}	467^{cd}	18 14½
17 15–17^{abcd}	17 15–17	468–470	18. 15½–17½
17 17^{ef}	17 18^{ab}	471^{ab}	18 18
17 18–19	17 18^{cd}–20^{ab}	471^{cd}–473^{ab}	18 19–20
17 20^{ab}	17 20^{cd}	473^{cd}	18 20½
17 20^{cdef}	17 21	474	18 21½
17 21	17 22	475	18. 22½
17 22^{ab}	17 23^{ab}	476^{ab}	18 23
17 22^{cd}–23^{ab}	17 23^{cd}–24^{ab}	476^{cd}–477^{ab}	18 24
17 23^{cdef}	17 24^{cd}–25^{ab}	477^{cd}–478^{ab}	18 25
17. 24^{ab}	17 25^{cd}	478^{cd}	18 25½

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
17 24^{cdef}	17 26	479	18 26½
17 25^{abcd}	17 27^{abcd}	480	18 27½
17 25^{ef}	17 27^{ef}	481^{ab}	18 28
17 26–34^{ab}	17. 28–36^{ab}	481^{cd}–489	18 29–37^{ab}
17. 34^{cd}	—	—	18 37^{cd}
39* (subst 34^{cd})	17 36^{cd}	490^{ab}	—
17 34^{ef}	17 36^{ef}	490^{cd}	18 37½
17 35^{abcd}	17 37	491	18 38½
17 35^{ef}	17 38^{ab}	492^{ab}	18 39
17 36^{abcd}	17 38^{cd}–39^{ab}	492^{cd}–493^{ab}	18 40
17 36^{ef}	17 39^{cd}	493^{cd}	18 40½
17. 37–39	17 40–42	494–496	18 41½–43½
18 1–6^{abcd}	18 1–6	497–502	19 1–6
18 6^{ef}	18 7^{ab}	503^{ab}	19 6½
18 7^{abcd}	18 7^{cd}–8^{ab}	503^{cd}–504^{ab}	19 7½
18 7^{ef}	18 8^{cd}	504^{cd}	19 8
18 8–13	18 9–14	505–510	19 9–14
40*	—	—	—
18 14–17	18. 15–18	511–514	19 15–18
41*	—	—	19 19
18 18–28	18 19–29	515–525	19 20–30
18 29–34	18 30–35	526–531	19 31–36
19 1–3^{ab}	19. 1–3^{ab}	532–534^{ab}	20 1–3^{ab}
42*	—	—	20 3^{cd}
19 3^{cd}	19 3^{cd}	534^{cd}	20 3½
19 4–12	19 4–12	535–543	20 4½–12½
43*	19 13	544	—
19 13–24^{ab}	19 14–25^{ab}	545–556^{ab}	20 13½–24½^{ab}
44*	—	—	—
19 24^{cd}	19 25^{cd}	556^{cd}	20 24½^{cd}
19. 25–28	19 26–29	557–560	20 25½–28½
45*	—	—	—
19 29^{ab}	19 30^{ab} ± 32^{ab}	561^{ab} ± 563^{ab}	20 29½^{ab}
46*	19 30^{cd}	561^{cd}	—
47*	19. 31^{ab}	562^{ab}	—
19 29^{cd}	19. 32^{cd}	563^{cd}	20 29½^{cd}
19 30^{ab}	19 31^{cd}	562^{cd}	20 30
19 30^{cd}	19 33^{ab}	564^{ab}	20 30½

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
19. 31–32^{ab}	19 33^{cd}–34^{cd}	564^{cd}–565	20 $31\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}^{ab}$
19 32^{cd}	19 34^{ef}	566^{ab}	20 $32\frac{1}{2}^{cd}$
19 33–37^{abcd}	19 35–39	566^{cd}–571^{ab}	20 $33\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
19 37^{ef}	19 40^{ab}	571^{cd}	20 $38\frac{1}{2}^{ab}$
19 38^{abcd}	19 40^{cd}–41^{ab}	572	20 $38\frac{1}{2}^{cd}$–$39\frac{1}{2}^{ab}$
19 38^{ef}	19 41^{cd}	573^{ab}	20 $39\frac{1}{2}^{cd}$
19 39–40^{abcd}	19 42–43	573^{cd}–575^{ab}	20 $40\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}$
19 40^{ef}	19 44^{ab}	575^{cd}	20 42
19 41	19 44^{cd}–45^{ab}	576	20 43
19 42^{ab}	19 45^{cd}	577^{ab}	20. $43\frac{1}{2}$
19 42^{cdef}	19 46	577^{cd}–578^{ab}	20 $44\frac{1}{2}$
19 43–45^{ab}	19 47–49^{ab}	578^{cd}–580	20 $45\frac{1}{2}$–$47\frac{1}{2}^{ab}$
48*	19 49^{cd}	581^{ab}	—
19 45^{cd}–46	19 50–51^{ab}	581^{cd}–582	20 $47\frac{1}{2}^{cd}$–$48\frac{1}{2}$
49*	19 51^{cd}	583^{ab}	—
19 47–48^{ab}	19 52–53^{ab}	583^{cd}–584	20 $49\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}^{ab}$
19 48^{cd}	19 53^{cd}	585	20 $50\frac{1}{2}^{cd}$
19 49–51	19 54–56	586–588	21 1–3
19 52^{ab}	19 57^{ab}	589^{ab}	21 $3\frac{1}{2}$
19 52^{cd}	19 57^{cd}	589^{cd}	21 4
19 53–58^{abcd}	19 58–63	590–595	21 5–10
19 58^{ef}–59^{ab}	19. 64	596	21 11
19 59^{cdef}–60	19 65–66	597–598	21 12–13
20 1–4	20 1–4	599–602	22 1–4
20 5^{ab}	20 5^{ab}	603^{ab}	22 $4\frac{1}{2}$
20 5^{cd}	20 5^{cd}	603^{cd}	22 5
20 6–13	20 6–13	604–611	22 6–13
20 14^{ab}	20 14^{ab}	612^{ab}	22 $13\frac{1}{2}$
20 14^{cd}–16^{ab}	20 14^{cd}–16^{ab}	612^{cd}–614^{ab}	22 $14\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
20 16^{cdef}	20. 16^{cdef}	614^{cd}–615^{ab}	22 $16\frac{1}{2}$
20 17–22^{ab}	20 17–22^{ab}	615^{cd}–620	22 $17\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}^{ab}$
50*	20 22^{cd}	621^{ab}	22. $22\frac{1}{2}^{cd}$
20 22^{cdef}	20 23	621^{cd}–622^{ab}	22 $23\frac{1}{2}$
51*	—	—	—
20. 23–24^{abcd}	20. 24–25	622^{cd}–624^{ab}	22. $24\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
20. 24^{ef}	20. 26^{ab}	624^{cd}	22. $26\frac{1}{2}^{ab}$
20. 25–26^{ab}	20. 26^{cd}–27^{abcd}	625–626^{ab}	22. $26\frac{1}{2}^{cd}$–$27\frac{1}{2}$
20. 26^{cd}	20. 27^{ef}	626^{cd}	22. 28

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
20 27	20 28	627	22 29
21 1[ab]	21 1[ab]	628[ab]	23 1[ab]
52*	—	—	—
21 1[cd]	21 1[cd]	628[cd]	23 1[cd]
53*	21 2–5	629–632	—
54* (L 1–2)	21 6	633	—
54* (L 3)	—	—	—
55*	—	—	—
21 2[ab]	21 7[ab]	634[ab]	23, 1½
21 2[cd]–4[ab]	21 7[cd]–9[ab]	634[cd]–636[ab]	23 2½–3½
21 4[cd]	21 9[cd]	636[cd]	23 4
21 5–14[abcd]	21 10–19[abcd]	637–646	23 5–14
21 14[ef]	21 19[ef]	647[ab]	23 14½
21 15–18[ab]	21 20–23[ab]	647[cd]–650	23 15½–18½[ab]
21 18[cd]	21 23[cd]	651	23 18½[cd]
21 19–21	21 24–26	652–654	23 19½–21½
22 1–6	22 1–6	655–660	24 1–6
22 7–8	22 7–8	661–662	—
22 9–10	22 9–10	663–664	24 7–8
56*	—	—	—
22 11–12	22 11–12	665–666	24 9–10
22 13	22 13	667	—
22 14–29	22 14–29	668–683	25 1–16
23 1–4	23 1–4	684–687	26 1–4
23 5	23 5	688	—
23 6–10[abcd]	23 6–10[abcd]	689–693	26 5–9
23 10[ef]	23 10[ef]	694	26 9½
57*	—	—	—
23 11–12	23 11–12	695–696	26 10½–11½
23 13[ab]	23 13[ab]	697[ab]	26 12
23 13[cd]	23 13[cd]	697[cd]	26 12½
23 14–15[abcd]	23 14–15	698–699	26 13½–14½
23 15[ef]	23 16[ab]	700[ab]	26 15
23, 16[ab]	23 16[cd]	700[cd]	26 15½
23, 16[cd]	23 16[ef]	701	26, 16
23, 17	23, 17	702	26, 17
23, 18[ab]	—	—	26, 18[ab]

Crit. Ed.	Bom Ed	Cal. Ed.	Madras Ed
58*	—	—	—
23. 18^{cd}	—	—	26 18^{cd}
23. 18^{ef}	—	—	26 $18\frac{1}{2}$
59*	—	—	—
60*	—	—	—
23 $19–21^{abcd}$	23 $18–20^{abcd}$	703–705	26. $19\frac{1}{2}–21\frac{1}{2}$
23 21^{ef}	23 20^{ef}	706	26. 22
23. 22^{ab}	23. $21^{ab}±22^{cd}$	$707^{ab}±708^{cd}$	26. $22\frac{1}{2}±24$
23 22^{cdef}	23. $21^{cd}–22^{ab}$	$707^{cd}–708^{ab}$	26. $23\frac{1}{2}$
23 23–24	23. 23–24	709–710	26 25–26
24 1–5	24 1–5	711–715	27 1–5
24 6^{ab}	24 7^{ab}	717^{ab}	27. $6^{ab}±9^{ab}$
24 $6^{cd}–7$	24 $7^{cd}–8$	$717^{cd}–718$	27. $6^{cd}–7$
24 8	24. 6	716	27 8
24 9^{ab}	24 9^{ab}	719^{ab}	27. 9^{cd}
24 9^{cd}	24 9^{cd}	719^{cd}	27. $9\frac{1}{2}$
24. $10–12^{abcd}$	24. 10–12	720–722	27 $10\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
24 12^{ef}	24 13^{ab}	723^{ab}	27. 13
24. 13	24 13^{cd}	723^{cd}	27. $13\frac{1}{2}$
24 14	24 14	724	27 $14\frac{1}{2}$
24 15–17	—	—	27 $15\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}$
24 18–20	24 15–17	725–727	27. $18\frac{1}{2}–20\frac{1}{2}$
App 1 (No 2)	—	—	—
25 1–3	25 1–3	728–730	28 1–3
25 4^{ab}	25. 4^{ab}	731^{ab}	28 $3\frac{1}{2}$
25 4^{cdef}	25 4^{cdef}	$731^{cd}–732^{ab}$	28 $4\frac{1}{2}$
25 5–12	25 5–12	$732^{cd}–740^{ab}$	28 $5\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
25 13^{ab}	25. 13^{ab}	740^{cd}	28 13
25 $13^{cd}–14^{ab}$	25 $13^{cd}–14^{ab}$	741	28 14
25 14^{cd}	25 14^{cd}	742^{ab}	28 $14\frac{1}{2}$
25 14^{ef}	25 14^{ef}	742^{cd}	28 15
25 15–16	25 15–16	743–744	28 16–17
25. 17^{ab}	25 17^{ab}	745^{ab}	28. $17\frac{1}{2}$
25 17^{cd}	25 17^{cd}	745^{cd}	28. 18
26. 1^{a}	26. 1^{a}	746^{a}	29. 1^{a}
61*	26. 1^{b}	746^{b}	29. 1^{b}
26 1^{b}	26 1^{d}	746^{d}	29. 1^{d}
26 1^{c}	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
26 1^{d}	26 1^{c}	746^{c}	29. 1^{c}
26 2–18	26 2–18	747–763	29 2–18
27 $1–4^{a}$	27 $1–4^{a}$	$764–767^{a}$	30 $1–4^{a}$
27 4^{bc}	27 4^{bc}	767^{bc}	—
27 4^{d}	27 4^{d}	767^{d}	30 4^{b}
27. 5^{ab}	27. 5^{ab}	768^{ab}	30 4^{cd}
27 5^{cd}	27 5^{cd}	768^{cd}	30 $4\frac{1}{2}$
27 6–8	27 6–8	769–771	30 $5\frac{1}{2}–7\frac{1}{2}$
27 9	27 9	772	—
27 10	—	—	—
27 11	27 10	773	30 $9\frac{1}{2}$
27 12	27 11	774	30 $8\frac{1}{2}$
27 13^{ab}	27 12^{ab}	775^{ab}	—
27 13^{cd}	27. 12^{cd}	775^{cd}	—
62^{*} (subst 13^{cd})	—	—	—
27 14–25	27. 13–24	776–787	30 $10\frac{1}{2}–21\frac{1}{2}$
28 $1–4^{abc}$	28 $1–4^{abc}$	$788–791^{abc}$	31 $1–4^{abc}$
63^{*}	—	—	—
28 4^{d}	28 4^{d}	791^{d}	31 4^{d}
28 5–22	28 5–22	792–809	31 5–22
28 23^{ab}	28 23^{ab}	810^{ab}	31 $22\frac{1}{2}$
28 $23^{cd}–24^{ab}$	28 $23^{cd}–24^{ab}$	$810^{cd}–811^{ab}$	31 $23\frac{1}{2}$
28 24^{cd}	28 24^{cd}	811^{cd}	31 24
28 25	28. 25	812	31 25
28 26^{ab}	28 26^{ab}	813	31 26^{ab}
28 26^{cd}	28 26^{cd}	814	31 26^{cd}
28 27–28	28 27–28	815–816	31 27–28
29. 1–3	29 1–3	817–819	32 1–3
29 4^{ab}	29 4^{ab}	820^{ab}	32. $3\frac{1}{2}$
29 4^{cd}	29 4^{cd}	820^{cd}	32 4
29 5–22	29 5–22	821–838	32 5–22
30 1–7	30 1–7	839–845	33. 1–7
30 8^{ab}	30 8^{ab}	846^{ab}	33 $7\frac{1}{2}$
30 8^{cd}	30 8^{cd}	846^{cd}	33 8
64^{*}	—	—	—
30 9–10	30 9–10	847–848	33 9–10
30 11^{ab}	30 11^{ab}	849^{ab}	33 $10\frac{1}{2}$
30 11^{cd}	30. 11^{cd}	849^{cd}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
30 12–13	30 12–13	850–851	33 11½–12½
30 14^{ab}	30. 14^{ab}	852^{ab}	33 13
30 14^{cd}	30 14^{cd}	852^{cd}	—
30 15–16	30 15–16	853–854	33. 14–15
30 17^{ab}	30 17^{ab}	855^{ab}	33 15½
30 17^{cd}	30 17^{cd}	855^{cd}	—
30 18–19	30 18–19	856–857	33 16½–17½
30 20^{ab}	30 20^{ab}	858^{ab}	33 18
30 20^{cd}	30. 20^{cd}	858^{cd}	—
30 21–22	30 21–22	859–860	33 19–20
30 23^{ab}	30 23^{ab}	861^{ab}	33 20½
30 23^{cd}	30 23^{cd}	861^{cd}	—
30 24–25	30 $24–25^{abcd}$	862–863	33. 21½–22½
65*	30 25^{ef}	864	33 23
30 26^{abcd}	30 26	865	33 24
30 26^{ef}	30. 27^{ab}	866^{ab}	33. 24½
30 $27–28^{abcd}$	30 $27^{cd}–29^{ab}$	$866^{cd}–868^{ab}$	33 25½–26½
30 28^{ef}	30. 29^{cd}	868^{cd}	33. 27½^{ab}
30 29^{abcd}	30. 30	869	33. 27½^{cd}–28½^{ab}
66*	30 31^{ab}	870^{ab}	—
30 29^{ef}	30 31^{cd}	870^{cd}	33 28½^{cd}
30 30	30. 32	871	33 29½
30 31	30 33	872	—
67* (subst 31)	—	—	33. 30½
31 1–10	31 $1–10^{abcd}$	873–882	34. 1–10
68*	31 10^{ef}	883	34 10½
69*	—	—	—
31 11–13	31 11–13	884–886	34 11½–13½
32 1–2	32 1–2	887–888	35 1–2
32 3^{ab}	32 3^{ab}	889^{ab}	35 2½
32 $3^{cd}–4^{ab}$	32 $3^{cd}–4^{ab}$	$889^{cd}–890^{ab}$	35 3½
32 4^{cd}	32 4^{cd}	890^{cd}	35 4
32 $5–11^{abcd}$	32 5–11	891–897	35 5–11
70*	32 12^{ab}	898^{ab}	—
32 11^{ef}	32 12^{cd}	898^{cd}	35 11½
32 12–15	32 13–16	899–902	35 12½–15½
32 16^{ab}	32 17^{ab}	903^{ab}	35 16
32. 16^{cd}	32 17^{cd}	903^{cd}	35 16½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
32 17–19	32 18–20	904–906	35 17½–19½
32 20	32 21	907	—
32 21–25	32 22–26	908–912	35 20½–24½
33 1–5^{abcd}	33 1–5	913–917	36 1–5
33 5^{ef}–6^{ab}	33 6	918	36 6
33 6^{cd}	33 7^{ab}	919^{ab}	36 6½
33 7	33 7^{cde}	919^{cd}–920^{ab}	36 7½
33 8^{ab}	33 8^{ab}	920^{cd}	36 8½^{ab}
33 8^{cd}	33 8^{cd}	921	36 8½^{cd}
34 1–5	34 1–5	922–926	37 1–5
34 6^{ab}	34 6^{ab}	927^{ab}	37 5½
34 6^{cd}	34 6^{cd}	927^{cd}	37 6
34 7–8	34 7–8	928–929	37 7–8
34 9^{ab}	34 9^{ab}	930^{ab}	37 8½
34 9^{cd}	34 9^{cd}	930^{cd}	37 9
34 10–12	34 10–12	931–933	37 10–12
35 1–4	35, 1–4	934–937	38 1–4
35 5^{ab}	35 5^{ab}	938^{ab}	38 4½
35 5^{cd}	35 5^{cd}	938^{cd}	38 5
35 6–8^{abcd}	35 6–8	939–941	38 6–8
35 8^{ef}	35 9^{ab}	942^{ab}	38 8½
35 9	35 9^{cd}–10^{ab}	942^{cd}–943^{ab}	38 9½
71*	35 10^{cd}–12	943^{cd}–945	—
35 10^{ab}	35 13^{ab}	946^{ab}	38 10½^{ab}
72*	—	—	—
35 10^{cdef}–11^{ab}	35 13^{cd}–14^{cd}	946^{cd}–947	38 10½^{cd}–11½
35 11^{cd}	35 14^{ef}	948	38 12
35 12	35 15	949	38 13
App 1 (No 3)	35 16–22	950–957	—
35 13	35 23	958	38 14
35 14^{ab}	35 24^{ab}	959^{ab}	38 14½
35 14^{cd}	35 24^{cd}	959^{cd}	38 15
35 15^{ab}	35 25^{ab}	960^{ab}	38 15½
35 15^{cd}–16^{ab}	35 25^{cd}–26^{ab}	960^{cd}–961^{ab}	38 16½
35 16^{cd}	35 26^{cd}	961^{cd}	38 17
35 17–22	35 27–32^{abcd}	962–967	38 18–23
35 23^{ab}	35 32^{ef}	968^{ab}	38 23½
35 23^{cd}	35 33	968^{cd}	38 24

Crit Ed.	Bom. Ed	Cal. Ed.	Madras Ed.
35. 24–30^{abcd}	35 34–40^{abcd}	969–975	38. 25–31
35 30^{ef}	35 40^{ef}	976^{ab}	38. $31\frac{1}{2}$
35 31^{abcd}	35 41	976^{cd}–977^{ab}	38 $32\frac{1}{2}$
35 31^{ef}	35 42^{ab}	977^{cd}	38. 33
35. 32–38	35 42^{cd}–44^{ab}	978–979	38. 34–35
73*	—	—	—
35 34	35 44^{cdef}	980	—
35 35	35 45	981	—
35. 36–40	35. 46–50	982–986	38 36–40
36. 1–8	36 1–8^{abcd}	987–994	39 1–8
74*	36 8^{ef}	—	—
36 9	36. 9	995	39 9
36. 10	36. 10	996	—
36. 11–15	36. 11–15	997–1001	39 10–14
36 16^{ab}	36. 16^{ab}	1002^{ab}	39. $14\frac{1}{2}$
36. 16^{cd}–18^{ab}	36 16^{cd}–18^{ab}	1002^{cd}–1004^{ab}	39. $15\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
36 18^{cd}	36 18^{cd}	1004^{cd}	39. 17
36. 19–21	36 19–21	1005–1007	39. 18–20
36 22^{ab}	36. 22^{ab}	1008^{ab}	39. $20\frac{1}{2}$
36. 22^{cd}	36 22^{cd}	1008^{cd}	39. 21
36 23–26	36 23–26	1009–1012	39 22–25
36 27^{ab}	36. 27^{ab}	1013^{ab}	39. $25\frac{1}{2}$
36. 27^{cd}–28^{ab}	36 27^{cd}–28^{ab}	1013^{cd}–1014^{ab}	39 $26\frac{1}{2}$
36 28^{cd}	36. 28^{cd}	1014^{cd}	39. 27
36. 29–36	36 29–36	1015–1022	39. 28–35
37 1–9^{ab}	37 1–9^{ab}	1023–1031^{ab}	40 1–9^{ab}
37 9^{cd}	—	—	40. 9^{cd}
75* (subst. 9^{cd})	37 9^{cd}	1031^{cd}	—
37 10	37. 10	1032	40. 10
76*	37 11^{ab}	1033^{ab}	—
37 11^{ab}	37. 11^{cd}	1033^{cd}	40. $10\frac{1}{2}$
37 11^{cd}–13^{ab}	37 12–13	1034–1035	40 $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
37 13^{cdef}–15	37. 14–16	1036–1038	40 $13\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
37 16^{ab}	37 17^{ab}	1039^{ab}	40 16
37. 16^{cd}	37. 17^{cd}	1039^{cd}	40 17^{ab}
77* (subst 16^{cd})	—	—	—
37 16^{ef}	37. 17^{ef}	1040	40 17^{cd}
37 17	37 18	1041	40, 18

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
38 1–13^{abcd}	38 1–13	1042–1054	41 1–13
38 13^{ef}	38 14^{ab}	1055^{ab}	41 13½
38. 14^{ab}	38 14^{cd}	1055^{cd}	41 14½^{ab}
38 14^{cd}	37 14^{ef}	1056	41 14½^{cd}
38. 15	38 15	1057	41 15½
39 1–16^{ab}	39 1–16^{ab}	1058–1073^{ab}	42 1–16^{ab}
39 16^{cd}	39 16^{cd}±21^{ab}	1073^{cd}±1078^{ab}	42 16^{cd}
39 17–20	39 17–20	1074–1077	42 17–20
39 21^{ab}	39. 21^{cd}	1078^{cd}	42 21^{ab}
39 21^{cdef}	39 22	1079	42 21^{cd}–22^{ab}
39. 22	39 23	1080	42 22^{cd}–23^{ab}
39. 23^{abcd}	39 24^{abcd}	1081	42 23^{cd}–24^{ab}
39 23^{ef}	39 24^{ef}	1082	42 24^{cd}
39 24	39 25	1083	42 25
40 1–2	40 1–2	1084–1085	43 1–2
40 3	40. 3	1086	43 2½, 3
40 4–7^{abcd}	40 4–7	1087–1090	43 4–7
40 7^{ef}	40 8^{ab}	1091^{ab}	43 7½
40 8^{ab}	40 8^{cd}	1091^{cd}	43 8½^{ab}
40 8^{cd}	40 12^{ab}	1095^{ab}	43 8½^{cd}
40 8^{ef}	40. 12^{cd}	1095^{cd}	43 9
40 9	40 13	1096	43. 10
41 1–5	41 1–5	1097–1101	44 1–5
42 1–3	42 1–3 ±40 9–11	1102–1104 ±1092–1094	45 1–3
42. 4–7	42 4–7	1105–1108	45 4–7
42 8^{ab}	42 8^{ab}	1109^{ab}	45 7½
42. 8^{cd}–9^{ab}	42. 8^{cd}–9^{ab}	1109^{cd}–1110^{ab}	45 8½
42 9^{cd}	42 9^{cd}	1110^{cd}	45 9
42 10–17	42 10–17	1111–1118	45 10–17
78*	42 18^{ab}	1119^{ab}	—
42 18–26	42 32^{cd}–41^{ab}	1138^{cd}–1142^{ab}	45 18–26
42 27–30^{ab}	42 41^{cd}–44 = 18^{cd}–21	1142^{cd}–1145 = 1119^{cd}–1122	45 27–30^{ab}
79*	42. 45^{ab}	1146^{ab}	—
42. 30^{cd}	42. 22^{ab}	1123^{ab}	45. 30^{cd}
42 31	42 22^{cd}–23^{ab}	1123^{cd}–1124^{ab}	45. 31
42. 32^{ab}	42 23^{cd}	1124^{cd}	45. 31½

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
42 32^{cd}	42 24^{ab}	1125^{ab}	45. 32
42 33–38	42 24^{cd}–30^{ab}	1125^{cd}–1131^{ab}	45 33–38
80*	42 30^{cd}–31^{ab}	1131^{cd}–1132^{ab}	—
42. 39	42 31^{cd}–32^{ab}	1132^{cd}–1133^{ab}	45 39
42 40	42 45^{cd}–46^{ab}	1146^{cd}–1147^{ab}	45 40
42 41	42 46^{cdef}	1147^{cd}–1148^{ab}	45 41
42 42–49^{ab}	42 47–54^{ab}	1148^{cd}–1155	45. 42–49^{ab}
81*	—	—	—
42 49^{cd}–50	42 54^{cd}–55	1156–1157^{ab}	45 49^{cd}–50
82*	—	—	45 $50\frac{1}{2}$
42 51–56	42 56–61	1157^{cd}–1163^{ab}	45 $51\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}$
83*	42 62^{ab}	1163^{cd}	—
42 57^{ab}	—	—	45 $57\frac{1}{2}^{ab}$
42. 57^{cd}–58	42 62^{cd}–63	1164–1165^{ab}	45 $57\frac{1}{2}^{cd}$–$58\frac{1}{2}$
42 59^{ab}	42 64^{ab}	1165^{cd}	45 59
42 59^{cd}–61^{ab}	42 64^{cd}–66^{ab}	1166–1167	45 60–61
42 61^{cd}	42 66^{cd}	1168	45. $61\frac{1}{2}$
42 62	42. 67	1169	45 $62\frac{1}{2}$
43 1–3^{abcd}	43 1–3	1170–1172	46 1–3
43 3^{ef}	43. 4^{ab}	1173^{ab}	46 $3\frac{1}{2}$
43 4–6	43 4^{cd}–7^{ab}	1173^{cd}–1176^{ab}	46 $4\frac{1}{2}$–$6\frac{1}{2}$
43 7^{ab}	43 7^{cd}	1176^{cd}	46 7
43 7^{cd}–10^{abcd}	43 8–11^{ab}	1177–1180^{ab}	46 8–11^{ab}
43 10^{ef}	43 11^{cd}	1180^{cd}	46. 11^{cd}
43 11–18^{abcd}	43 12–19	1181–1188	46 12–19
43 18^{ef}	43 20^{ab}	1189^{ab}	46 $19\frac{1}{2}$
43 19^{ab}	43 20^{cd}	1189^{cd}	46 20
43. 19^{cd}–25^{ab}	43 21–26	1190–1195	46 21–26
43 25^{cdef}	43 27	1196	46 27
43 .26^{ab}	43 28^{ab}	1197^{ab}	46 $27\frac{1}{2}$
43 26^{cd}	43 28^{cd}	1197^{cd}	46 28
43. 27–40	43 29–42	1198–1211	46. 29–42
44. 1–3^{abcd}	44 1–3	1212–1214	47. 1–3
44. 3^{ef}	44. 4^{ab}	1215^{ab}	47 $3\frac{1}{2}$
44. 4^{ab}	44. 4^{cd}	1215^{cd}	47. 4
44 4^{cd}–5^{abcd}	44 5–6^{ab}	1216–1217^{ab}	47. 5–6^{ab}
44. 5^{ef}	44. 6^{cd}	1217^{cd}	47. 6^{cd}
44. 6–21	44. 7–22	1218–1233	47. 7–22

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
45. 1–20	45 1–20	1234–1253	48 1–20
84*	—	—	48 20½, 21½
45 21–25	45 21–25	1254–1258	48 22½–26½
46 1–19^{ab}	46 1–19^{ab}	1259–1277^{ab}	49 1–19^{ab}
46 19^{cd}	46 31^{cd}	1289^{cd}	49 19^{cd}
46 20–25^{abcd}	46 32–37	1290–1295	49 20–25
46 25^{ef}–26^{ab}	46 38	1296	49 26
46 26^{cd}	46 19^{cd}	1277^{cd}	49 27^{ab}
46 27	46 20^{abcd}	1278	49 27^{cd}–28^{ab}
85*	46 20^{ef}	—	—
46 28^{abcd}	46 21	1279	49 28^{cd}–29^{ab}
46 28^{ef}	46 22^{ab}	1280^{ab}	49 29^{cd}
46 29^{a-d}	46 22^{cd}–23^{ab}	1280^{cd}–1281^{ab}	49 30
46 29^{ef}	46 23^{cd}	1281^{cd}	49 31^{ab}
46 30–31^{abcd}	46 24–25	1282–1283	49 31^{cd}–33^{a}
46 31^{ef}	46 26^{ab}	1284^{ab}	49 33^{cd}
46 32–35	46 26^{cd}–30^{ab}	1284^{cd}–1288^{ab}	49 34–37
46 36^{ab}	46 30^{cd}	1288^{cd}	49 37½
46 36^{cd}	46 31^{ab}	1289^{ab}	49 38
46 37–48^{abcd}	46 39–50	1297–1308	49 39–50
46 48^{ef}	46 51^{ab}	1309^{ab}	49 50½
46 49	46 51^{cd}–52^{ab}	1309^{cd}–1310^{ab}	49 51½
46 50^{ab}	46 52^{cd}	1310^{cd}	49 52
46 50^{cd}–51^{ab}	46 53	1311	49 53
46 51^{cd}	46 54^{ab}	1312^{ab}	49 53½
46 52–55^{ab}	46 54^{cd}–57	1312^{cd}–1315	49 54½–57½^{ab}
46 55^{cd}	46 58	1316	49 57½^{cd}
47 1–13^{ab-d}	47 1–13	1317–1329	50 1–13
47 13^{ef}	47 14^{ab}	1330^{ab}	50 13½
47 14^{a}	47 14^{c}	1330^{c}	50 14½^{a}
47 14^{bcd}	—	—	50 14½^{bcd}
86* (subst 14^{bcd})	47 14^{d}–15^{ab}	1330^{d}–1331^{ab}	—
47 14^{ef}	47. 15^{cd}	1331^{cd}	50 15
47 15–16	47 16–17	1332–1333	50 16–17
48 1^{abcd}	48. 1^{abcd}	1334	51 1
48. 1^{ef}	48 1^{ef}	1335^{ab}	51 1½
48. 2–6^{abcd}	48 2–6^{abcd}	1335^{cd}–1340^{ab}	51. 2½–6½
48. 6^{ef}	48. 6^{ef}	1340^{cd}	51. 7

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
48 7–13	48 7–13	1341–1347	51 8–14
48 14–16^{abcd}	49 1–3	1348–1350	52 1–3
48 16^{ef}	49. 4^{cd}	1351^{cd}	52. 4^{ab}
48 17^{ab}	49 4^{ab}±6^{cd}	1351^{ab}±1353^{cd}	52 4^{cd}
48 17^{cd}	49 5^{cd}	1352^{cd}	52 5^{ab}
48 18^{ab}	49 6^{ab}	1353^{ab}	52 5^{cd}
48 18^{cd}–19^{ab}	49 7	1354	52 6
48 19^{cd}	49 5^{ab}	1352^{ab}=1355^{ab}	52 6½
48 19^{ef}	49 8^{ab}	1355^{cd}	52 7½^{ab}
48 20^{ab}	49 8^{cd}	1356^{ab}	52 7½^{cd}
48 20^{cd}	49 8^{ef}	1356^{cd}	52 8
48 21–23^{ab}	49 9–11^{ab}	1357–1359^{ab}	52 9–11^{ab}
48 23^{cd}	49. 12^{cd}	1360^{cd}	52 11^{cd}
48 24^{ab}	49 11^{cd}	1359^{cd}	—
48 24^{cd}	49 12^{ab}	1360^{ab}	52 11½
48 25–29	49 13–17	1361–1365	52 12½–16½
49 1^{ab}	50 1^{ab}	1366^{ab}	53 1^{a}
87*	50 1^{cd}	1366^{cd}	—
49 1^{cd}–3	50. 2–4^{ab}	1367–1369^{ab}	53. 1^{cd}–3
49 4	50 4^{cdef}	1369^{cd}–1370^{ab}	53 4
49 5–9^{abcd}	50 5–9^{abcd}	1370^{c} –1375^{ab}	53 5–9
49 9^{ef}	50 9^{ef}	1375^{cd}	53 10^{ab}
49 10–12^{abcd}	50 10–12	1376–1378	53 10^{cd}–13^{ab}
49 12^{ef}	50 13^{ab}	1379^{ab}	53 13^{cd}
49 13	50 13^{cd}–14^{ab}	1379^{cd}–1380^{ab}	53 14
49 14	50 14^{cdef}	1380^{cd}–1381^{ab}	53. 15
49 15	50 15	1381^{cd}–1382^{ab}	53 16
49 16^{ab}	50 16^{ab}	1382^{cd}	53 16½
49 16^{cd}	50 16^{cd}	1383^{ab}	53 17
49 17^{ab}	50 17^{ab}	1383^{cd}	53 18^{ab}
88*	—	—	—
49 17^{cd}	50 17^{cd}	1384^{ab}	53 18^{cd}
49 18–31	50 18–31	1384^{cd}–1398^{ab}	53 19–32
49 32^{abc}	50 32^{abc}	1398^{cd}–1399^{a}	53 33^{abc}
89* (subst 32^{bc})	—	—	—
49 32^{d}	50 32^{d}	1399^{b}	53 33^{d}
49 33–42^{abcd}	50 33–42	1399^{cd}–1409^{ab}	53 34 43
49 42^{ef}	50. 43^{ab}	1409^{cd}	53 43½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
49 43^{ab}	50 43^{cd}	1410^{ab}	53 44
49 43^{cd}–44^{ab}	50 44	1410^{cd}–1411^{ab}	53 45
49 44^{cd}	50 45^{ab}	1411^{cd}	53 45½
49 45^{ab}	50 45^{cd}	1412^{ab}	53. 46
49 45^{cd}–47^{ab}	50 46–47	1412^{cd}–1414^{ab}	53 47–48
49 47^{cd}	50 48^{ab}	1414^{cd}	53 48½
49 48^{ab}	50 48^{cd}	1415^{ab}	53 49
49 48^{cd}	50 49^{ab}	1415^{cd}	53 49½
49 49–50^{ab}	50 49^{cd}–50	1416–1417^{ab}	53 50½–$51½^{ab}$
49 50^{cd}	50 51	1417^{cd}	53 $51½^{cd}$
49 51^{ab}	50 52^{ab}	1418^{ab}	53 52
49 51^{cd}	50 52^{cd}	1418^{cd}	53 52½
49 52	50 53^{abcd}	1419	53 53½
49 53^{ab}	50 53^{ef}	1420^{ab}	53 $54½^{ab}$
49 53^{cd}–55	50 54–56^{ab}	1420^{cd}–1422	53. $54½^{cd}$–56½
90*	50 56^{cd}	1423	—
50 1–10^{abcd}	51 1–10^{abcd}	1424–1433	54. 1–10
50 10^{ef}	51 10^{ef}	1434^{ab}	54 10½
50 11	51 11	1434^{cd}–1435^{ab}	54 11½
50 12^{ab}	51 12^{ab}	1435^{cd}	54 12
50 12^{cdef}	51 12^{cdef}	1436	54 13
50 13–19	51 13–19	1437–1443	54 14–20
50 20^{ab}	51 20^{ab}	1444^{ab}	54 20½,
50 20^{cd}	51 20^{cd}	1444^{cd}	54 21
50 21–25	51 21–25	1445–1449	54 22–26
50 26	51 26	1450	54 26½, 27
50 27–32	51 27–32	1451–1456	54 28–33
91*	51 33	1457	—
50 33^{abcd}	51 34^{abcd}	1458	54 34
50 33^{ef}	51 34^{ef}	1459^{ab}	54 34½
50 34–37	51 35–38	1459^{cd}–1463^{ab}	54 35½–38½
92*	—	—	—
50 38–39^{ab}	51 39–40^{ab}	1463^{cd}–1464	54 39½–$40½^{ab}$
50 39^{cd}	51 40^{cd}	1465	54 $40½^{cd}$
50 40–49	51 41–50	1466–1475	54 41½–50½
50 50^{ab}	51 51^{ab}	1476^{ab}	54 51
93* (L 1)	—	—	54 51½
93* (L 2–3)	—	—	54 52½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
93* (L 4)	—	—	54 53
93* (L 5)	—	—	54 54^{ab}
50 50^{cd}–51	51. 51^{cd}–52	1476^{cd}–1477	54 54^{cd}–55
51 1	52 1	1478	55 1
51 2^{ab}	52 2^{ab}	1479^{ab}	55 1½
51 2^{cd}	52 2^{cd}	1479^{cd}	55 2
51 3-7	52 3-7	1480-1484	55 3-7
94*	—	—	55 7½
51. 8	52 8	1485	55 8½
95*	—	—	—
51 9	52 9	1486	55 9½
51 10^{ab}	52 10^{ab}	1487^{ab}	55 10
51 10^{cd}–13^{ab}	52 10^{cd}–13^{ab}	1487^{cd}–1490^{ab}	55 11–13
51 13^{cd}	52 13^{cd}	1490^{cd}	55 13½
51 14–15	52 14–15	1491–1492	55 14½–15½
51 16^{ab}	52 16^{ab}	1493^{ab}	55 16
51 16^{cd}–20^{ab}	52 16^{cd}–20^{ab}	1493^{cd}–1497^{ab}	55 17–20
51 20^{cd}	52 20^{cd}	1497^{cd}	55 20½
96*	—	—	55 21
51 21–22	52 21–22	1498–1499	55 22–23
51 23^{ab}	52 23^{ab}	1500^{ab}	55 23½
51 23^{cdef}	52 23^{cd}–24^{ab}	1500^{cd}–1501^{ab}	55 24½
51 24–26^{abcd}	52 24^{cd}–27^{ab}	1501^{cd}–1504^{ab}	55 25½–27½
51 26^{ef}–27^{ab}	52. 27^{cd}–28^{ab}	1504^{cd}–1505^{ab}	55 28½
51 27^{cdef}	52 28^{cd}–29^{ab}	1505^{cd}–1506^{ab}	55 29½
51 28–29^{ab}	52 29^{cd}–30	1506^{cd}–1507	55 30½–31½^{ab}
51 29^{cd}	52 31^{ab}	1508^{ab}	—
97* (subst 29^{cd})	—	—	55 31½^{cd}
98* (subst 29^{cd})	—	—	—
99*	—	—	—
51 30^{ab}	52 31^{cd}	1508^{cd}	55 32½^{ab}
100*	—	—	55 32½^{cd}
51 30^{cd}	52 32^{ab}	1509^{ab}	55 33
51 31–34^{abcd}	52 32^{cd}–36^{ab}	1509^{cd}–1513^{ab}	55 34–37
51 34^{ef}	52 36^{cd}	1513^{cd}	55 37½
51. 35–38	52 37–40	1514–1517	55 38½–41½
51 39^{ab}	52 41^{ab}	1518^{ab}	55 42½^{ab}
101* (subst 39^{ab})	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
51 39^{cd}–48	52 41^{cd}–50	1518^{cd}–1527	55 42½^{cd}–51½
102*	—	—	55 52½
51 49–56	52 51–58	1528–1535	55. 53½–60½
52 1–7^{ab}	53 1–7^{ab}	1536–154[illegible]^{ab}	56 1–7^{ab}
52 7^{cd}	53 7^{cd}	1542^{cd}	—
103* (subst 7^{cd})	—	—	56 7^{cd}
104*	—	—	56 8^{ab}
52 8^{ab}	53 8^{ab}	1543^{ab}	56. 8^{cd}
52 8^{cd}	53 8^{cd}	1543^{cd}	56 8½
52. 9–15^{ab}	53 9–15^{ab}	1544–1550^{ab}	56 9½–15½^{ab}
52 15^{cd}	—	—	56 15½^{cd}
105* (subst 15^{cd})	53 15^{cd}	1550^{cd}	—
52 16^{ab}	53 16^{ab}	1551^{ab}	56 16
52 16^{cdef}–17^{ab}	53 16^{cd}–17	1551^{cd}–1552	56. 17–18^{ab}
106*	—	—	—
52 17^{cd}	53 18^{ab}	1553^{ab}	56 18^{cd}
52 18–19^{ab}	53 18^{cd}–19^{abcd}	1553^{cd}–1554	56 19–20^{ab}
52 19^{cd}	53 19^{ef}	1555	56 20^{cd}
52 20–26	53 20–26	1556–1562	56 21–27
53 1–2^{ab}	54 1–2^{ab}	1563–1564^{ab}	57 1–2^{ab}
107*	—	—	57 2^{cd}–4^{ab}
53 2^{cd}	54 2^{cd}	1564^{cd}	57 4^{cd}
53 3–4^{a}	54 3–4^{a}	1565–1566^{a}	57 5–6^{a}
108* (L 1)	54 4^{b}	1566^{b}	57 6^{b}
108* (L 2)	54 4^{c}	1566^{c}	—
53 4^{b}	—	—	—
53. 4^{c}	—	—	57 6^{c}
53 4^{d}	54 4^{d}	1566^{d}	57. 6^{d}
53 5–9	54 5–9	1567–1571	57 7–11
53 10^{ab}	54 10^{ab}	1572^{ab}	57. 11½
53 10^{c} ^{ef}	54 10^{cd}–11^{a}	1572^{cd}–1573^{ab}	57 12½
53 11–15^{abcd}	54 11^{cd}–16^{ab}	1573^{cd}–1578^{ab}	57. 13½–17½
53 15^{ef}	54 16^{cd}	1578^{cd}	57 18
53 16–22	54 17–23	1579–1585	57 19–25
54 1–5^{a}	55 1–5^{a}	1586–1590^{a}	58 1–5^{a}
109*	—	—	—
54 5^{b}	55 5^{b}	1590^{b}	58 5^{b}
110*	55 5^{cd}–6^{abcd}	1590^{cd}–1591	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
54 5^{cd}	55 6^{ef}	1592	58 5^{cd}
111*	—	—	58 6–10
54 6^{ab}	55 7^{ab}	1593^{ab}	58 $10\frac{1}{2}$
54 6^{cd}	55. 7^{cd}	1593^{cd}	58 11
54 7–8	55. 8–9	1594–1595	58 12–13
112*	—	—	—
54 9–16	55 10–17	1596–1603	58. 14–21
54 17^{ab}	55 18^{ab}	1604^{ab}	58 $21\frac{1}{2}$
54 17^{cdef}	55. 18^{cd}–19^{ab}	1604^{cd}–1605^{ab}	58 $22\frac{1}{2}$
54. 18–30^{abcd}	55. 19^{cd}–32^{ab}	1605^{cd}–1618^{ab}	58 $23\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
54 30^{ef}	55. 32^{cd}	1618^{cd}	58 36
54 31^{ab}	55 33^{ab}	1619^{ab}	58 37^{ab}
113*(subst 31^{ab})	—	—	—
54. 31^{cd}	55 33^{cd}	1619^{cd}	58 37^{cd}
54 31^{ef}	55 34^{ab}	1620^{ab}	58 $37\frac{1}{2}$
54 32–35^{ab}	55 34^{cd}–37^{abcd}	1620^{cd}–1623	58 $38\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}^{ab}$
54 35^{cd}	55 37^{ef}	1624	58 $41\frac{1}{2}^{cd}$
55 1–3	56 1–3^{abcd}	1625–1627	59 1–3
55 4	56 3^{ef}–4^{ab}	1628	59 4
55 5–12^{abcd}	56 4^{cd}–12^{ab}	1629–1636	59 5–12
55 12^{ef}	56. 12^{cd}	1637^{ab}	59. $12\frac{1}{2}$
55 13	56 13	1637^{cd}–1638^{ab}	59 $13\frac{1}{2}$
55 14^{ab}	56. 14^{ab}	1638^{cd}	59 14
55 14^{cdef}	56 14^{cd}–15^{ab}	1639	59 15
55 15–21	56 15^{cdef}–21	1640–1646	59 16–22
55 22^{ab}	56 22^{ab}	1647^{ab}	59 $22\frac{1}{2}$
55 22^{cd}–23^{ab}	56 22^{cd}–23^{ab}	1647^{cd}–1648^{ab}	59 $23\frac{1}{2}$
55 23^{cd}	56 23^{cd}	1648^{cd}	59 24
55 24–27	56 24–27	1649–1652	59 25–28
55 28^{ab}	56. 28^{ab}	1653^{ab}	59 $28\frac{1}{2}$
55 28^{cd}	56. 28^{cd}	1653^{cd}	59 29
55 29–35	56 29–35	1654–1660	59 30–36
56 1–3	57 1–3	1661–1663	60 1–3
56 4–5^{ab}	57 4–5^{ab}	1664–1665^{ab}	60 $4\frac{1}{2}$–$5\frac{1}{2}^{ab}$
56 5^{cd}	57 5^{cd}	1665^{cd}	60 $5\frac{1}{2}^{cd}$ ±$3\frac{1}{2}$
56 6–8^{abcd}	57 6–8^{abcd}	1666–1668	60 $6\frac{1}{2}$–$8\frac{1}{2}$
56 8^{ef}	57 8^{ef}	1669^{ab}	60 9
56 9–10^{ab}	57 9–10^{ab}	1669^{cd}–1670	60 10–11^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
56 10^{cd}	57 10^{cd}	1671	60 11^{cd}
56 11–14	57 11–14	1672–1675	60 12–15
56. 15^{a}	57 15^{ab}	1676^{ab}	60 15½
56 15^{cd}	57 15^{cd}	1676^{cd}	60 16
56 16–28	57 16–28	1677–1689	60 17–29
57. 1–3	58 1–3	1690–1692	61 1–3
57 4^{ab}	58 4^{ab}	1693^{ab}	61 3½
57 4^{cd}	58 4^{cd}	1693^{cd}	61 4
57. 5–6^{abcd}	58 5 6	1694–1695	61 5–6
114*	58 7^{ab}	1696^{ab}	61 7^{ab}
57 6^{c}	58 7^{cd}	1696^{cd}	61 7^{cd}
57 7–19	58 8–20	1697–1709	61 8–20
57 20^{ab}	58 21^{ab}	1710^{ab}	61 20½
115*	58 21^{cd}–22	1710^{cd}–1711	—
57 20^{cd}	58 23^{ab}	1712^{ab}	61 21½^{ab}
116*	58 23^{cd}–24^{ab}	1712^{cd}–1713^{ab}	—
57 21^{ab}	58 24^{cd}	1713^{cd}	61 21½^{cd}
57. 21^{cd}	58 25^{ab}	1714^{ab}	61 22
57 22–24^{ab}	58 25^{cd}–27	1714^{cd}–1716	61 23–25^{ab}
117*	58 28^{ab}	1717^{ab}	61 25^{cd}
57 24^{cd}	58. 28^{cd}	1717^{cd}	61. 25½
57 25–26	58 29 †	1718–1719	61 26½–27½
57 27–29^{ab}	58 30–32^{ab}	1720–1722^{ab}	61 28½–30½^{ab}
118*	—	—	—
57 29^{cd}–32	58 32^{cd}–35	1722^{cd}–1725	61 30½^{cd}–33½
57 33^{ab}	58 36^{ab}	1726^{ab}	61 34
57 33^{cd}	58 36^{cd}	1726^{cd}	61 34½
57 34	58 37	1727	61 34½ ‡
57 35–41	58 38–44	1728–1734	61 36½–42½
57 42^{ab}	58 45^{ab}	1735^{ab}	61 43
57 42^{cd}–43^{ab}	58 45^{cd}–46^{ab}	1735^{cd}–1736^{ab}	61 44
57 43^{cd}	58 46^{cd}	1736^{cd}	61 44½
57 44–54	58 47–57	1737–1747	61 45½–55½
119*	58 58	1748	—
57 55–56	58 59–60	1749–1750	61 56½–57½
58 1–8^{abcd}	59 1–8	1751–1758	62 1–8

† 58 29 consists of four lines ‡ Misprint for 61 35½ in Madras ed

Crit. Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
58. 8^{ef}	59 9^{ab}	1759^{ab}	62 $8\frac{1}{2}$
58. 9	59. 9^{cd}–10^{ab}	1759^{cd}–1760^{ab}	62 $9\frac{1}{2}$
58. 10	59. 10^{cd}–11^{ab}	1760^{cd}–1761^{ab}	62 10, $10\frac{1}{2}$
58 11^{ab}	59 11^{cd}	1761^{cd}	62 $11\frac{1}{2}^{ab}$
58. 11^{cd}	59. 12^{ab}	1762^{ab}	62 $11\frac{1}{2}^{cd}$
120*(subst 11^{cd})	—	—	—
58 12^{bcd}	59 12^{cd}–13^{ab}	1762^{cd}–1763^{ab}	62 $12\frac{1}{2}$
58 12^{ef}	59 13^{cd}	1763^{cd}	62 13
58. 13^{abcd}	59 14	1764	62 14
58. 13^{ef}–14^{ab}	59. 15	1765	62 15
121* (L 1)	—	—	62 $15\frac{1}{2}$
121* (L. 2–3)	—	—	63. $16\frac{1}{2}$
121* (L 4)	—	—	62 17
121* (L 5–7)	—	—	62 18–19^{ab}
58 14^{cd}	59 16^{ab}	1766^{ab}	62. 19^{cd}
58. 15–18^{ab}	59. 16^{cd}–19^{abcd}	1766^{cd}–1769	62 20–23^{ab}
122*	—	—	—
123*	—	—	—
58 18^{cd}	59 19^{ef}	1770^{ab}	62 23^{cd}
58. 19–20^{ab}	59. 20–21^{ab}	1770^{cd}–1771	62 24–25^{ab}
58 20^{cd}	59 21^{cd}	1772	62 25^{cd}
59 1–10	60 1–10	1773–1782	63 1–10
59. 11^{ab}	60 11^{ab}	1783^{ab}	—
124*(subst 11^{ab})	—	—	63 11^{ab}
59. 11^{cd}–14	60 11^{cd}–14	1783^{cd}–2786	63 11^{cd}–14
125*	—	—	—
59 15–21^{ab}	60 15–21^{ab}	1787–1793^{ab}	63 15–21^{ab}
126*(subst 21^{cd})	60 21^{cd}	1793^{cd}	—
59 21^{cd}	—	—	63 21^{cd}
127*	—	—	—
59 22–36	60. 22–36	1794–1808	63 22–36
60. 1–2	61 1–2	1809–1810	64 1–2
60. 3^{ab}	61 3	1811^{ab}	64 3^{ab}
60. 3^{cd}–4	61. 4–5^{ab}	1811^{cd}–1812	64 3^{cd}–4
128*	—	—	—
60. 5–24	61. 5^{cd}–25^{ab}	1813–1832	64. 5–24
60 25^{ab}	61. 25^{cd}	1833^{ab}	64. $24\frac{1}{2}$
60. 25^{cd}	61. 26^{ab}	1833^{cd}	64. 25

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
60 26^{ab}	61 26^{cd}	1834^{ab}	64 26^{ab}
60 26^{cd}	61 27	1834^{cd}	64 26^{cd}
60 $27–32^{ab}$	61 $28–33^{ab}$	$1835–1840^{ab}$	64 $27–32^{ab}$
129*	—	—	—
60 32^{cd}	61 33^{cd}	1840^{cd}	64 32^{cd}
60 33–41	61 34–42	1841–1849	64 33–41
61 1–6	62 1–6	1850–1855	65 1 6
61 6^{ef}	62 7^{ab}	1856^{ab}	65 6½
61 $7–8^{abcd}$	62 $7^{cd}–9^{ab}$	$1856^{cd}–1858^{ab}$	65 7½–8½
61 8^{ef}	62 9^{cd}	1858^{cd}	—
130* (subst 8^{ef})	—	—	65 $9½^{ab}$
61 9^{ab}	62 10^{ab}	1859^{ab}	65 $9½^{cd}$
61 9^{cdef}	62 $10^{cd}–11^{ab}$	$1859^{cd}–1860^{ab}$	65 10½
61 10^{ab}	62 11^{cd}	1860^{cd}	65 11½
61 10^{cd}	62 12^{ab}	1861^{ab}	65 11
61 10^{ef}	62 12^{cd}	1861^{cd}	65 12
61 11–19	62 13–21	1862–1870	65 13–21
62 $1–3^{abcd}$	63 1–3	1871–1873	66 1–3
62 3^{ef}	63 4^{ab}	1874^{ab}	66 3½
131* (subst 3^{ef})	—	—	—
62 $4–14^{a}$	63 $4^{cd}–14^{abc}$	$1874^{cd}–1884^{abc}$	66 $4½–14½^{a}$
132*	—	—	66 $14½^{bcd}–15½^{a}$
62 $14^{bcd}–15$	63 $14^{d}–16^{ab}$	$1884^{d}–1886^{ab}$	66 $15½^{bcd}–16½$
133* (L 1–8)	—	—	66 17½–20½
133* (L 9)	—	—	66 21
133* (L 10–13)	—	—	66 22–23
133* (L 14)	—	—	66 23½
133* (L 15–16)	—	—	66 24½
62 16^{abcd}	63 $16^{cd}–17^{ab}$	$1886^{cd}–1887^{ab}$	66 25½
62 16^{ef}	63 17^{cd}	1887^{cd}	66 26
62 17–22	63 18–23	1888–1893	66 27–32
62 23^{ab}	63 24^{ab}	1894^{ab}	66 32½
62 23^{cd}	63 24^{cd}	1894^{cd}	66 $33½^{ab}$
134*	—	—	66 $33½^{cd}$
63 $1–7^{abcd}$	64 $1–7^{abcd}$	1895–1901	67 1–7
63 7^{ef}	64 7^{ef}	1902^{ab}	67 7½
63 8	64 8^{abcd}	$1902^{cd}–1903^{ab}$	67 8½
63 9–13	64 $8^{ef}–13^{ab}$	$1903^{cd}–1908^{ab}$	67 9½–13½

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
63 14^{ab}	64 13^{cd}	1908^{cd}	67 $14\frac{1}{2}^{ab}$
63 14^{cd}	64 13^{ef}	1909	67 $14\frac{1}{2}^{cd}$
63 15–17	64 14–16	1910–1912	67 $15\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
64 1–4	65 1–4	1913–1916	68 1–4
64 5^{ab}	65 5^{ab}	1917^{ab}	68 $4\frac{1}{2}$
64 5^{cdef}	65 5^{cd}–6^{ab}	1917^{cd}–1918^{ab}	68 $5\frac{1}{2}$
64 6–7^{ab}	65 6^{cd}–7	1918^{cd}–1919	68 $6\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}^{ab}$
135*	65 8–9	1920–1921	68 $7\frac{1}{2}^{cd}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
64 7^{cd}	65 10^{ab}	1922^{ab}	68 $9\frac{1}{2}^{cd}$
64 8–16^{abcd}	65 10^{cd}–19^{ab}	1922^{cd}–1931^{ab}	68 $10\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
64 16^{ef}	65 19^{cd}	1931^{cd}	68 19
64 17^{ab}	65 20^{ab}	1932^{ab}	68 $19\frac{1}{2}$
64 17^{cd}–18^{ab}	65 20^{cd}–21^{ab}	1932^{cd}–1933^{ab}	68 $20\frac{1}{2}$
64 18^{cd}	65 21^{cd}	1933^{cd}	68 21
64 19–20	65 22–23	1934–1935	68 22–23
65 1–3	66 1–3	1936–1938	69 1–3
65 4	66 4	1939	69 $3\frac{1}{2}$, 4
65 5–22	66 5–22	1940–1957	69 5–22
65 23^{ab}	66 23^{ab}	1958^{ab}	69 $22\frac{1}{2}$
65 23^{cd}	66 23^{cd}	1958^{cd}	69 23
65 24–29	66 24–29	1959–1964	69. 24–29
66 1–17^{a}	67 1–17^{a}	1965–1981^{a}	70 1–17^{a}
136*	—	—	—
66 17^{bcd}–19	67 17^{bcd}–19	1981^{bcd}–1983	70 17^{bcd}–19
67 1–4	68 1–4	1984–1987	71 1–4
67 5^{ab}	68 5^{ab}	1988^{ab}	71 $4\frac{1}{2}$
67 5^{cd}–6^{ab}	68 5^{cd}–6^{ab}	1988^{cd}–1989^{ab}	71 $5\frac{1}{2}$
67 6^{cdef}–12^{ab}	68 6^{cd}–12^{abcd}	1989^{cd}–1995	71 $6\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
67 12^{cd}	68 12^{ef}	1996^{ab}	71 $12\frac{1}{2}^{cd}$
67. 13–15	68 13–15	1996^{cd}–1999^{ab}	71 $13\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
67 16^{ab}	68. 16^{ab}	1999^{cd}	71 $16\frac{1}{2}^{ab}$
137*(subst 16^{ab})	—	—	—
67 16^{cd}–24^{ab}	68 16^{cd}–24^{ab}	2000–2007	71 $16\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}^{ab}$
67 24^{cd}	68 24^{cd}	2008	71 $24\frac{1}{2}^{cd}$
68 1–23	69 1–23	2009–2031	72 1–23
138*	—	—	—
68 24^{ab}	69 24^{ab}	2032^{ab}	72. 24^{ab}
139* (L 1)	—	—	72 24^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
139* (L 2)	—	—	72 24½
139* (L 3)	—	—	72 $25\frac{1}{2}^{ab}$
68 24^{cd}	69 24^{cd}	2032^{cd}	72 $25\frac{1}{2}^{cd}$±26
69 $1–3^{abcd}$	70 1–3	2033–2035	73 1–3
69 $3^{ef}–5^{ab}$	70 4–5	2036–2037	73 4–5
69 5^{cd}	70 6^{ab}	2038^{ab}	73 5½
69 $6–7^{abcd}$	70 $6^{cd}–8^{ab}$	$2038^{cd}–2040^{ab}$	73 6½–7½
69 7^{ef}	70 8^{cd}	2040^{cd}	73 $8\frac{1}{2}^{ab}$
140*	—	—	73 $8\frac{1}{2}^{cd}$
69 8^{abcd}	70 9	2041	73 9½
69 8^{ef}	70 10^{ab}	2042^{ab}	73 $10\frac{1}{2}^{ab}$
69 9^{ab}	70 10^{cd}	2042^{cd}	73 $10\frac{1}{2}^{cd}$
69 9^{cd}	70 11^{ab}	2043^{ab}	73 11
69 10–11	70 $11^{cd}–13^{ab}$	$2043^{cd}–2045^{ab}$	73 12–13
141*	—	—	—
69 12	70 $13^{cd}–14^{ab}$	$2045^{cd}–2046^{ab}$	73 14
142*	—	—	73 15–17
69 $13–20^{ab}$	70 $14^{cd}–21^{abcd}$	$2046^{cd}–2053$	73 $18–25^{ab}$
69 20^{cd}	70 21^{ef}	2054	73 25^{cd}
70 1^{abc}	71 1^{abc}	2055^{abc}	74 1^{abc}
143*	71 $1^{d}–2^{a}$	$2055^{d}–2056^{a}$	—
70 $1^{d}–13$	71 $2^{bcd}–14^{ab}$	$2056^{bcd}–2068^{ab}$	74 $1^{d}–13$
70 14^{ab}	71 14^{cd}	2068^{cd}	74 14^{ab}
70 14^{cd}	71 14^{ef}	2069	74 14^{cd}
70 15–19	71 15–19	2070–2074	74 15–19
70 20^{ab}	71 20^{ab}	2075^{ab}	74 20^{cd}
70 20^{cd}	71 20^{cd}	2075^{cd}	74 20½
70 21^{abcd}	71 21	2076	74 21½
70 21^{ef}	71 22^{ab}	2077^{ab}	74 22
70 22^{ab}	71 23^{ab}	2078^{ab}	74 23^{ab}
70 22^{cd}	71 $22^{cd}=23^{cd}$	$2077^{cd}=2078^{cd}$	74 $23^{cd}=20^{ab}$
70 $23–24^{abcd}$	71 24–25	2079–2080	74 24–25
70 24^{ef}	71 26^{ab}	2081^{ab}	74 25½
70 25^{ab}	71 26^{cd}	2081^{cd}	74 $26\frac{1}{2}^{ab}$
70 25^{cd}	71 26^{ef}	2082	74 $26\frac{1}{2}^{cd}$
71 $1–6^{a}$	72 $1–6^{a}$	$2083–2088^{a}$	75 $1–6^{a}$
71 6^{bcd}	72 6^{bcd}	2088^{bcd}	75 6^{bcd}
144*(subst 6^{bcd})	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
71 7^{abcd}	72. 7	2089	75 7
71 7^{ef}	72 8^{ab}	2090^{ab}	75 $7\frac{1}{2}$
71 8	72 8^{cd}–9^{ab}	2090^{cd}–2091^{ab}	75 $8\frac{1}{2}$
71 9^{ab}	72. 9^{cd}	2091^{cd}	75 9
71 9^{cd}	72 10^{ab}	2092^{ab}	75 $9\frac{1}{2}$
71 10	72 10^{cd}–11^{ab}	2092^{cd}–2093^{ab}	75 $10\frac{1}{2}$
71 11^{ab}	72 11^{cd}	2093^{cd}	75 $11\frac{1}{2}^{ab}$
71 11^{cd}	72 11^{ef}	2094	75 $11\frac{1}{2}^{cd}$
71 12–13	72 12–13	2095–2096	75 $12\frac{1}{2}$–$13\frac{1}{2}$
71 14^{ab}	72 14^{ab}	2097^{ab}	75 14
71 14^{cd}–16^{ab}	72 14^{cd}–16^{ab}	2097^{cd}–2099^{ab}	75. 15–16
71 16^{cd}	72 16^{cd}	2099^{cd}	75 $16\frac{1}{2}$
71 17–26	72 17–26	2100–2109	75 $17\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
72 1–7^{ab}	73 1–7^{ab}	2110–2116^{ab}	76 1–7^{ab}
72 7^{cd}	73 $7^{cd}=19^{cd}$	$2119^{ab}=2131^{ab}$	76 7^{cd}
72 8–13^{ab}	73 8–13^{ab}	2119^{cd}–2124	76 8–13^{ab}
72 13^{cd}–14	73 13^{cd}–14	2125–2126^{ab} $=2116^{cd}$–2117	76 13^{cd}–14
72 15^{ab}	73 15^{ab}	$2126^{cd}=2118^{ab}$	76 14^{ab} †
72 15^{cd}	73 15^{cd}	2127^{ab}	76 14^{cd} ‡
72 15^{ef}	73 16^{ab}	2127^{cd}	76 $15\frac{1}{2}$ §
72. 16–17	73 16^{cd}–18^{ab}	2128–2129	76 $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
72 18^{ab}	73 18^{cd}	$2130^{ab}=2118^{cd}$	76 $18\frac{1}{2}^{ab}$
72 18^{cd}	73 19^{ab}	2130^{cd}	76 $18\frac{1}{2}^{cd}$
72 19–22	73 20–23	2131^{cd}–2135^{ab}	76 $19\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
72 23^{ab}	73 24^{ab}	2135^{cd}	76 23
72 23^{cd}–24^{ab}	73 24^{cd}–25^{ab}	2136	76 24
72 24^{cd}	73 25^{cd}	2137^{ab}	76 $24\frac{1}{2}$
72 25–27^{ab}	73 26–28^{ab}	2137^{cd}–2139	76 $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
72 27^{cd}	73 28^{cd}	2140	76 $27\frac{1}{2}^{cd}$
73 1–5	74 1–5	2141–2145	77 1–5
73 6^{ab}	74 6^{ab}	2146^{ab}	77 $5\frac{1}{2}$
73 6^{cd}	74 6^{cd}	2146^{cd}	77 6
73 7–19	74 7–19	2147–2159	77 7–19
145*	—	—	77 20
73 20–23^{ab}	74 20–23^{ab}	2160–2163^{ab}	77 21–24^{ab}

† Misprint for 76 $14\frac{1}{2}$, ‡ Misprint for $15\frac{1}{2}^{ab}$, § Misprint for $15\frac{1}{2}^{cd}$ in Madras ed

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
73 23^{cd}	—	—	77 24^{cd}
146*(subst 23^{cd})	74 23^{cd}	2163^{cd}	—
73 24–31	74 24–31	2164–2171	77 25–32
147*	—	—	77 33^{ab}
73 $32–33^{ab}$	74 $32–33^{ab}$	$2172–2173^{ab}$	77 $33^{cd}–34$
73 33^{cd}	74 33^{cd}	2173^{cd}	77 34½
73 34	74 34	2174	77 35, 35½
148*	—	—	—
74 $1–7^{ab}$	75 $1–7^{ab}$	$2175–2181^{ab}$	78 $1–7^{ab}$
74 7^{cd}	75 7^{cd}	2181^{cd}	—
149* (subst 7^{cd})	—	—	78 7^{cd}
74 8–20	75 8–20	2182–2194	78 8–20
75 1–26	76 1–26	2195–2220	79 1–26
150*	—	—	80 1
76 1–32	77 1–32	2221–2252	80 2–33
77 1–3	78 $1–3^{abcd}$	2253–2255	81 1–3
77 4^{ab}	78 3^{ef}	2256^{ab}	81 4^{ab}
77 $4^{cd}–7^{a\ cd}$	78 $4–7^{ab}$	$2256^{cd}–2259$	81 $4^{cd}–7$
77 7^{ef}	78 7^{cd}	2260^{ab}	81 7½
77 8	78 8	$2260^{cd}–2261^{ab}$	81 8½
77 9^{ab}	78 9^{ab}	2261^{cd}	81 9
77 9^{cdef}	78 $9^{cd}–10^{ab}$	2262	81 10
77 10^{ab}	78 10^{cd}	2263^{ab}	81 10½
77 $10^{cd}–11^{ab}$	78 11	$2263^{cd}–2264^{ab}$	81 11½
77 11^{cd}	78 12^{ab}	2264^{cd}	81 12
77 $12–22^{abcd}$	78 $12^{cd}–23^{ab}$	2265–2275	81 13–23
77 22^{ef}	78 23^{cd}	2276^{ab}	81 23½
77 23^{ab}	78 24^{ab}	2276^{cd}	81. 24
77 23^{cdef}	78 $24^{cd}–25^{ab}$	2277	81. 25
77 $24–28^{abcd}$	78 $25^{cd}–30^{ab}$	2278–2282	81 26–30
77 28^{ef}	78 30^{cd}	2283^{ab}	81 30½
77 $29–32^{abcd}$	78 31–34	$2283^{cd}–2287^{ab}$	81 31½–34½
77 32^{ef}	78 35^{ab}	2287^{cd}	81 35
77 $33–39^{abcd}$	78 $35^{cd}–42^{ab}$	2288–2294	81 36–42
77 39^{ef}	78 42^{cd}	2295^{ab}	81 42½
77 40^{ab}	—	—	81 $43½^{ab}$
77 $40^{cd}–41^{ab}$	78 43	$2295^{cd}–2296^{ab}$	81 $43½^{cd}–44½^{ab}$
77 41^{cd}	78 44	2296^{cd}	81 $44½^{cd}$

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
77 42	78 45	2297	81 45½
77 43^{ab}	—	—	81 46
151*(subst 43^{ab})	78 46^{ab}	2298^{ab}	—
77 43^{cd}	78 46^{cd}	2298^{cd}	81 47^{ab}
77 44^{ab}	78 47^{cd}	2299^{cd}	81 47^{cd}
77 44^{cd}	78 47^{ab}	2299^{ab}	81 47½
77 45	78 48	2300	81 48½
77 46	78 49	2301	82 1
78 1–2	79 1–2	2302–2303	82. 2–3
78 3	79 3	2304	82 3½, 4
78 4–25	79 4–25	2305–2326	82 5–26
78 26	79. 26	2327	82 26½, 27
152*	—	—	—
78. 27–32^{ab}	79 27–32^{ab}	2328–2333^{ab}	82 28–33^{ab}
153*	—	—	—
78 32^{cd}–33	79 32^{cd}–33	2333^{cd}–2334	82. 33^{cd}–34
78 34^{ab}	—	—	82 35^{ab}
78 34^{cd}–37	79 34–37^{ab}	2335–2338^{ab}	82 35^{cd}–38
154*	79 37^{cd}	2338^{cd}	—
78 38–39	79 38–39	2339–2340	82. 39–40
79 1–18	80 1–18	2341–2358	83 1–18
80 1–22	80 19–40	2359–2380	84. 1–22
81 1	80 41	2381	85 1
81 2	80 42	2382	85 1½, 2
81 3–21	80 43–61	2383–2401	85 3–21
82 1–4	81 1–4	2402–2405	86 1–4
82 5^{ab}	81 5^{ab}	2406^{ab}	86 4½
82 5^{cdef}	81 5^{cd}–6^{ab}	2406^{cd}–2407^{ab}	86 5½
82 6–10	81 6^{cd}–11^{ab}	2407^{cd}–2412^{ab}	86 6½–10½
82 11^{ab}	81 11^{cd}	2412^{cd}	86 11
82 11^{cd}	81 11^{ef}	2413^{ab}	86 12^{ab}
82 12–13^{ab}	81 12–13^{ab}	2413^{cd}–2414	86 12^{cd}–13
82 13^{cd}	81 13^{cd}	2415^{ab}	86 13½
82 14	81 14^{abcd}	2415^{ef}–2416^{ab}	86 14½
82 15–21	81 14^{ef}–21^{ab}	2416^{cd}–2423^{ab}	86 15½–21½
82 22^{ab}	81 21^{cd}	2423^{cd}	86 22
82 22^{cd}	81 22^{ab}	2424^{ab}	86 22½
82 23–24^{ab}	81 22^{cd}–23	2424^{cd}–2425	86 23½–$24½^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
82 24^{cd}	81 24	2426^{ab}	86 $24\frac{1}{2}^{cd}$
82 25–32^{ab}	81 25–32^{ab}	2426^{cd}–2433	86 $25\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}^{ab}$
82 32^{cd}	81 32^{cd}	2434	86 $32\frac{1}{2}^{cd}$
83 1–6	82 1–6	2435–2440	87 1–6
155*	—	—	87 7^{a}
156*	—	—	—
83 7^{a}	82 7^{a}	2441^{a}	—
83 7^{bcd}	82 7^{bcd}	2441^{bcd}	87 7^{bcd}
83 8^{ab}	82 8^{ab}	2442^{ab}	87 $7\frac{1}{2}$
83 8^{cd}–9^{ab}	82 8^{cd}–9^{ab}	2442^{cd}–2443^{ab}	87 $8\frac{1}{2}$
83 9^{cd}	82 9^{cd}	2443^{cd}	87 9
83 10–22^{ab}	82 10–22^{ab}	2444–2456^{ab}	87 10–22^{ab}
83 22^{cd}–23^{ab}	—	2456^{cd}–2457^{ab}	87 22^{cd}–23^{ab}
83 23^{cd}–26	82 22^{cd}–25	2457^{cd}–2460	87 23^{cd}–26
157*	82 26	2461	—
83 27	82 27	2462	87 $26\frac{1}{2}$, 27
83 28–30	82 28–30	2463–2465	87 28–30
84 1–11	83 1–11	2466–2476	88 1–11
158*	83 12^{ab}	2477^{ab}	—
84 12^{ab}	83 12^{cd}	2477^{cd}	—
84 12^{cd}	83 13^{ab}	2478^{ab}	88 $11\frac{1}{2}$
84 13–16^{abcd}	83 13^{cd}–17^{ab}	2478^{cd}–2482^{ab}	88 $12\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
84 16^{ef}	83 17^{cd}	2482^{cd}	88 16
84 17–19	83 18–20	2483–2485	88 17–19
85 1^{abcd}	84 1	2486	89 1
85 1^{ef}	84 2^{ab}	2487^{ab}	89 $1\frac{1}{2}$
85 2–9^{abcd}	84 2^{cd}–10^{ab}	2487^{cd}–2495^{ab}	89 $2\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
85 9^{ef}	84 10^{cd}	2495^{cd}	89 10
85 10–23	84 11–24	2496–2509	89 11–24
86 1^{ab}	85 1^{ab}	2510^{ab}	89 25^{ab}
159*	—	—	89 25^{cd}
86 1^{cd}–2^{ab}	85 1^{cd}–2^{ab}	2510^{cd}–2511^{ab}	90 1
86 2^{cd}	85 2^{cd}	2511^{cd}	90 $1\frac{1}{2}$
86 3–5	85 3–5	2512–2514	90 $2\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}$
86 6	85 6	2515	90 5, $5\frac{1}{2}$
86 7–11	85 7–11	2516–2520	90 $6\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
160*	—	—	—
86 12	85 12	2521	90 $11\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
161*	85 13^{ab}	2522^{ab}	90 $12\frac{1}{2}^{ab}$
86 13^{ab}	—	—	90 $12\frac{1}{2}^{cd}$
86 13^{cd}	85 13^{cd}	2522^{cd}	90 14
86 14	85 14	2523	90 $13\frac{1}{2}$
86 15^{ab}	85 15^{ab}	2524^{ab}	90 15^{cd}
86 15^{cd}	85 15^{cd}	2524^{cd}	90 $15\frac{1}{2}$
86 16^{ab}	85 16^{ab}	2525^{ab}	90 15^{ab}
86 16^{cd}	85 16^{cd}	2525^{cd}	—
86 17–19	85 17–19	2526–2528	90 $16\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
162*	—	—	90 19
86 20–21	85 20–21	2529–2530	90 20–21
163*	—	—	90 22^{ab}
86 22^{ab}	85 22^{ab}	2531^{ab}	90 22^{cd}
86 22^{cd}	85 22^{cd}	2531^{cd}	90. $22\frac{1}{2}$
86 23–26^{abc}	85 23–26^{abc}	2532–2535^{abc}	90 $23\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{abc}$
164*	—	—	—
86 26^{d}	85 26^{d}	2535^{d}	90 $26\frac{1}{2}^{d}$
87 1–8	85 27–34	2536–2543	91. 1–8
165*	—	—	—
87 9^{abcd}	85 35	2544	91. 9
166*	—	—	91 10^{ab}
87 9^{ef}	85 36^{ab}	2545^{ab}	91 10^{cd}
87 10–16^{ab}	85 36^{cd}–42^{abcd}	2545^{cd}–2551	91 11–17^{ab}
87 16^{cd}	85 42^{ef}	2552	91 17^{cd}
88 1–4^{ab}	86 1–4^{ab}	2553–2556^{ab}	92 1–4^{ab}
167*	—	—	—
88 4^{cd}–10	86 4^{cd}–10	2556^{cd}–2562	92 4^{cd}–10
88. 11	86 11	2563	92 $10\frac{1}{2}$, 11
88 12–21	86 12–21	2564–2573	92 12–21
89 1–3	87. 1–3	2574–2576	93 1–3
89 4^{ab}	87 4^{ab}	2577^{ab}	93 $3\frac{1}{2}$
168*	87 4^{cd}	2577^{cd}	—
89 4^{cdef}	87. 5	2578	93 $4\frac{1}{2}$
89 5^{abcd}	87 6^{abcd}	2579	93 $5\frac{1}{2}$
89 5^{ef}	87 6^{ef}	2580^{ab}	93 6
89 6–10^{abcd}	87 7–11	2580^{cd}–2585^{ab}	93 7–11
89 10^{ef}	87 12^{ab}	2585^{cd}	93 $11\frac{1}{2}$
89. 11–16	87 12^{cd}–18^{ab}	2586–2591	93 $12\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
89 17	87 18^{cd}–19^{ab}	2592	93 18, 18$\frac{1}{2}$
89 18–23	87 19^{cd}–25^{ab}	2593–2598	93 19$\frac{1}{2}$–24$\frac{1}{2}$
169*	—	—	—
89 24	87 25^{cd}–26^{ab}	2599	93 25$\frac{1}{2}$
89 25	87 26^{cd}–27^{ab}	2600	94 1
170*	87 27^{cd}	2601^{ab}	—
89 26^{ab}	—	—	94 2^{ab}
171* (subst 26^{ab})	87 28^{ab}	2601^{cd}	—
89 26^{cd}	87 28^{cd}	2602	94 2^{cd}
90 1^{a}	88 1^{a}	2603^{a}	94 3^{a}
172*	—	—	—
90 1^{bcd}	88 1^{bcd}	2603^{bcd}	94 3^{bcd}
90 2^{abcd}	88 2	2604	94 4
90 2^{ef}	88 3^{ab}	2605^{ab}	94 4$\frac{1}{2}$
90 3–11	88 3^{cd}–12^{ab}	2605^{cd}–2614^{ab}	94 5$\frac{1}{2}$–13$\frac{1}{2}$
90 12	88 12^{cdef}	2614^{cd}–2615^{ab}	94 14$\frac{1}{2}$
90 13–17^{abcd}	88 13–17	2615^{cd}–2620^{ab}	94 15$\frac{1}{2}$–19$\frac{1}{2}$
90 17^{ef}	88 18^{ab}	2620^{cd}	94 20$\frac{1}{2}$^{ab}
173*	88 18^{cd}	2621^{ab}	94 20$\frac{1}{2}$^{cd}
90 18–27	88 19–28	2621^{cd}–2631^{ab}	94 21$\frac{1}{2}$–30$\frac{1}{2}$
174*	—	—	94 31
90 28–39^{ab}	88. 29–40^{ab}	2631^{cd}–2642	94 32–43^{ab}
90 39^{cd}	88 40^{cd}	2643	94 43^{cd}
91 1–2^{abcd}	89 1–2	2644–2645	95 1–2
175*	—	—	—
91 2^{ef}	89 3^{ab}	2646^{ab}	95 2$\frac{1}{2}$
91 3–16	89 3^{cd}–17^{ab}	2646^{cd}–2660^{ab}	95 3$\frac{1}{2}$–16$\frac{1}{2}$
91 17^{ab}	89 17^{cd}	2660^{cd}	95 18 †
91 17^{cd}	89 18^{ab}	2661^{ab}	95 17$\frac{1}{2}$
91 18	89 18^{cd}–19^{ab}	2661^{cd}–2662^{ab}	95 18, 18$\frac{1}{2}$
91 19–24^{abcd}	89 19^{cd}–25^{ab}	2662^{cd}–2668^{ab}	95 19$\frac{1}{2}$–24$\frac{1}{2}$
91 24^{ef}–25^{ab}	89 25^{cd}–26^{ab}	2668^{cd}–2669^{ab}	95 25, 25$\frac{1}{2}$
91 25^{cd}	89 26^{d}	2669^{cd}	95 26$\frac{1}{2}$^{ab}
91 25^{ef}	—	—	95 26$\frac{1}{2}$^{cd}
91 26–35	89 27–36	2670–2679	95 27$\frac{1}{2}$–36$\frac{1}{2}$

† Misprint for 95 17 in Madras ed

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
176*	89 37–38	2680–2681	—
91 36–39	89 39–42	2682–2685	95. $37\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
91 40^{a}	89 43^{a}	2686^{a}	95 $41\frac{1}{2}^{a}$
177*	—	—	95 $41\frac{1}{2}^{bc}$
91. 40^{bcd}	89 43^{bcd}	2686^{bcd}	95 $41\frac{1}{2}^{d}$–$42\frac{1}{2}^{ab}$
91 40^{ef}	89 44^{ab}	2687^{ab}	95 $42\frac{1}{2}^{cd}$
91 41^{ab}	89 44^{cd}	2687^{cd}	95 $43\frac{1}{2}^{ab}$
91 41^{cd}	89 44^{ef}	2688	95 $43\frac{1}{2}^{cd}$
92 1–8	90 1–8	2689–2696	96 1–8
92 9^{ab}	90 9^{ab}	2697^{ab}	96. $8\frac{1}{2}$
92 9^{cd}	90 9^{cd}	2697^{cd}	96 9
92. 10–17	90 10–17	2698–2705	96 10–17
92 18^{ab}	90 18^{ab}	2706^{ab}	96. $17\frac{1}{2}$
92 18^{cd}–19^{abcd}	90. 18^{cd}–19	2706^{cd}–2707	96 $18\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}^{ab}$
92 19^{ef}	—	—	96 $19\frac{1}{2}^{cd}$
92 20–22	90 20–22	2708–2710	96. $20\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
93. 1–2	90 23–24	2711–2712	97 1–2
93 3^{ab}	90 25^{ab}	2713^{ab}	97 $2\frac{1}{2}$
93. 3^{cd}–4^{abcd}	90 25^{cd}–26	2713^{cd}–2714	97 $3\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}^{ab}$
93 4^{ef}–5^{abcd}	90 27–28^{ab}	2715–2716^{ab}	97 $4\frac{1}{2}^{cd}$–$5\frac{1}{2}$
93 5^{ef}	90 28^{cd}	2716^{cd}	97 $6\frac{1}{2}^{ab}$
93. 6–7^{abcd}	90 29–30	2717–2718	97 $6\frac{1}{2}^{cd}$–$8\frac{1}{2}^{ab}$
93 7^{ef}–15^{abcd}	90 31–39^{ab}	2719–2727^{ab}	97. $8\frac{1}{2}^{cd}$–$16\frac{1}{2}$
93 15^{ef}	90 39^{cd}	2727^{cd}	97 17
93 16–19	90 40–43	2728–2731	97 18–21
178*	90 44^{ab}	2732^{ab}	—
93 20–22^{ab}	90 44^{cd}–46	2732^{cd}–2734	97 22–24^{ab}
93. 22^{cd}	90 47^{ab}	2737^{ab}	97 24^{cd}
179*	90 47^{cd}–49^{ab}	2735–2736	—
93 23^{ab}	90 49^{cd}	2737^{cd}	97 $24\frac{1}{2}$
93 23^{cd}	90 50^{ab}	2738^{ab}	97 25
93 24–27	90 50^{cd}–54^{ab}	2738^{cd}–2742^{ab}	97 26–29
93 28^{ab}	90 54^{cd}	2742^{cd}	97 $29\frac{1}{2}$
93 28^{cd}	90 55^{ab}	2743^{ab}	97 30
93 29^{ab}	90 55^{cd}	2743^{cd}	97 31^{ab}
93 29^{cd}	90 55^{ef}	2744	97 31^{cd}
180*	—	—	—
93 30–36	90 56–62	2745–2751	97 32–38

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
93 37	90 63	2752	97 39
181* (subst 37)	—	—	—
93 38^{ab}	90 64^{ab}	2753^{ab}	97 40^{ab}
93 38^{cd}	90 64^{cd}	2753^{cd}	97 40^{cd}
182* (subst 38^{cd})	—	—	—
93 39–57	90 $65–83^{abcd}$	2754-2772	97 41–59
93 58^{ab}	90 83^{ef}	2773^{ab}	97 60^{ab}
93 58^{cd}	90 84^{ab}	2773^{cd}	97 60^{cd}
183* (subst 58^{cd})	—	—	—
93 $59–63^{abc}$	90 $84^{cd}–89^{a}$	$2774–2778^{abc}$	97 $61–65^{abc}$
184*	—	—	—
93 $63^{d}–75$	90 $89^{b}–101^{ab}$	$2778^{d}–2790$	97 $65^{d}–77$
93 76^{ab}	90 101^{cd}	2791^{ab}	97 78^{ab}
185* (subst 76^{ab})	—	—	—
93 $76^{cd}–84^{abcd}$	90 $102–110^{ab}$	$2791^{cd}–2799$	97 $78^{cd}–86$
93 84^{ef}	90 110^{cd}	2800^{ab}	97 86½
93 85^{abcd}	90 111	$2800^{cd}–2801^{ab}$	97 87½
93 $85^{ef}–86^{ab}$	90 112	$2801^{cd}–2802^{ab}$	97 88½
93 86^{cd}	90 113^{ab}	2802^{cd}	97 89
93 $87–89^{ab}$	90 $113^{cd}–115$	$2803–2805^{ab}$	97 $90–92^{ab}$
93 89^{cd}	90 116^{ab}	2805^{cd}	97 92^{cd}
186* (subst 89^{cd})	—	—	—
93 90^{ab}	90 116^{cd}	2806^{ab}	97 93^{ab}
93 90^{cd}	90 117	2806^{cd}	97 93^{cd}
93 91–93	90 118–120	2807–2809	97 94–96
94 1–4	91 1–4	2810–2813	98 1–4
187*	—	—	—
94 5–6	91 5–6	2814–2815	98 5–6
188*	—	—	—
94 7–14	91 7–14	2816–2823	98 7–14
94 15^{ab}	91 15	2824^{ab}	98 15^{ab}
94 $15^{cd}–19$	91 $16–20^{ab}$	$2824^{cd}–2828$	98 $15^{cd}–19$
189*	91 20^{cd}	—	—
94 20–22	91 21-23	2829–2831	98 20–22
190*	91 24	2832	—
94 23–25	91 27–29	2835–2837	98 23–25
94 26–27	91 25–26	2833–2834	98 26–27
94 $28–29^{a}$	91. $30–31^{a}$	$2838–2839^{a}$	98. $28–29^{a}$

Page	Adhy	Stanza	Line				
47	12	1	5	*read*	निर्द्वंद्व	*for*	निर्द्वंद्वं
55	15	33*	1	,,	(sic)	*after*	°पूर्वश
56	15	24	4	,,	सत्यवादिनि	*for*	सत्य°
62	16	36	2	,,	जरा रोगाद्य्	,,	जरारोगाद्य्
71	18	15	4	,,	$K_{2\ 5}$ D_4	,,	$K_{3\ 5}$ $D_{1\ 4}$
73	18	32	1	*ins*	K_2 om 32 (cf v 1 30)	*before*	— °)
80	19	48*	1	*read*	°श्रुतिमँल्लोके	*for*	°श्रुविमाँल्लोके
80	19	46	5	,,	46	*for*	47
83	20	13	2	,,	M_1 (*sup lin*)	,,	M_4
85	20	24	2	,,	हविर्भूत	,,	हवि र्भूत
90	22	1	1	,,	14	,,	12
94	23	4	6	,,	D_1	,,	D_8
96	23	18	1	*delete*	cf 20		
96	23	20	1	,,	cf 18		
101	25	9	9	*ins*	, D_4 om	*after*	D_1
101	25	9	10	*read*	B_1 (marg as in text) M_4 पद्यते	*for*	$B_{1\ 2}$ (both marg) °गृह्यते
101	25	15	2	,,	, D_4 om	*after*	D_1
102	25	17	2	,,	$D_{5\ 6}$	*for*	D_{4-6}
102	26	61*		,,	स्त्रमहमनु°	,,	स्त्रमहनु°
103	26	10	2	,,	$D_{5\ 6}$	,,	$D_{5\ 9}$
109	28	63*		,,	समेत्य (sic)	,,	समेत्य
117	30	21	2, 3	,,	11^b	,,	10
119	31	6	2	*ins.*	, D_4 om	*after*	D_1
120	31	7	9	*delete*	D_4	,,	K_5
120	31	9	6	*read*	D_8	*for*	$D_{8, 4}$
120	31	10	9	*ins*	, D_4 om	*after*	D_1
121	31	13	3	*read*	$D_{5\ 6}$	*for*	D_{4-6}
124	32	25	7	,,	Dn_1 $D_{5, 6}$ दुर्वारस्यानि°	*after*	वार्त्तिन°
124	32	25	10	*delete*	T G_1 corrupt		
129	35	71*		*read*	कश्च न	,,	कश्चन
142	38	15	5	*read*	B_4 Dc_1	*for*	B_4 Dc_1 G_3
144	39	7	6	,,	B_1	,,	$B_{1, 2}$
145	39	16	6	,,	first	,,	second
145	39	21	3	,,	$G_{2\ 3}$	,,	$D_{2\ 3}$
145	39	23	4	,,	$K_{3\ 5}$	,,	$K_{3\ 5}$ D_1
146	40	3	9	*ins*	hyphen	*after*	नि
160	43	29	7	*read*	तथा	*for*	सदा

Page	Adhy	Stanza	Line				
172	46	29	8	*read*	स्वादयेत	*for*	स्वाद°
175	47	2	2	*ins*	, D_4 om.	*after*	D_1
175	47	3	4	„	(D_4 om)	„	D
177	48	1	3	*delete*	Dc_1		
177	48	1	3	*read*	D_5 6	*for*	D_{2-6}
178	48	7	2	„	घतिर्	„	घविर्
182	49	3	2	„	K_3	„	K_3 G_1
185	49	27	11	*delete*	D_4 6		
185	49	29	7	*read*	G_2	*for*	G_2 8
189	50	4	2	„	Dc_1 D_{1-3}	„	Dc_1 D_{1-4}
200	51	48	6	„	48	„	49
297	79	11	3	*delete*	D_6 M_2 ममायत्ता		

(III) Appendix

Page	App	No	Line	*read*	*for*
368	I	2	36	पुष्टा	पुष्टा
389	I	4	725	च्छन्न	च्टत्र
399	I	4	1133	कुरुपुगव	कुरुपुंगव

(IV) Concordance

Page	Column	Lines	*read*	*for*
XXIV	1	28 and 29	59 21^{cd}	126* (subst 21^{cd})
			126* (subst 21^{cd})	59 21^{cd}
